

શ્રી - શ્રાધ્ધ - પ્રતિક્રમણ - સૂત્ર

પ્રભોદીકા

ભાગ ૧

પ્રકાશક

જૈન સાહિત્ય વિકાસ મંડળ, મુંબઈ - ૫૬.

શ્રી શ્રાદ્ધ-પ્રતિક્રમણ-સૂત્ર

(પ્રબોધ ટીકા)

(સપ્તાંગ વિવરણ)

ભાગ પહેલો

(સૂત્ર ૧ થી ૨૫)

● સંશોધક ●

પ. પૂજ્ય પંન્યાસ શ્રી ભદ્રંકરવિજયજી ગણિ

પ. પૂજ્ય મુનિશ્રી કલ્યાણપ્રભવિજયજી

● પ્રયોજક ●

અમૃતલાલ કાલિદાસ દોશી, બી.એ.

● પ્રકાશક ●

જૈન સાહિત્ય વિકાસ મંડળ,
વીલેપારલે, મુંબઈ-૪૦૦૦૫૬

શ્રી શ્રાદ્ધ-પ્રતિક્રમણ-સૂત્ર
(પ્રબોધ ટીકા)
ભાગ પહેલો

પ્રકાશક :

જૈન સાહિત્ય વિકાસ મંડળ.
૧૧૨, સ્વામી વિવેકાનંદ રોડ,
વીલેપારલે, મુંબઈ-૪૦૦૦૫૬

© જૈન સાહિત્ય વિકાસ મંડળ

ચોથી આવૃત્તિ
ઑગસ્ટ, ૨૦૦૦

નકલ : ૫૦૦૦

કિંમત : રૂ. ૨૦૦/-
રૂ. ૫૦૦/- (સેટ ભાગ-૧, ૨, ૩ ના)

મુદ્રક :

નવપ્રભાત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ
નોવેલ્ટી સિનેમા પાસે,
ધીકાંટા રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧
ફોન નં. ૫૫૦૮૬૩૧-૫૫૦૮૦૮૩

પ્રકાશકીય

જૈન ધર્મની એક અતિ મહત્વની ક્રિયા એટલે આવશ્યક ક્રિયા. આ ક્રિયાના નામથી જ તેના અર્થનો બોધ સહજ થાય છે. આ ક્રિયા સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક શ્રાવિકાઓને સવાર-સાંજ બે વખત અવશ્ય કરવા યોગ્ય છે. આજે તો આ ક્રિયા પ્રતિક્રમણના નામે સુપ્રસિદ્ધ છે. અનાદિ કાલીન કર્મભજને દૂર કરવા, નવાં કર્મોને આવતા અટકાવવા, કોષાદિ કષાયોનો નાશ કરવા, મૈત્રી આદિભાવના વિકસાવવા તેમજ મોક્ષપ્રાપ્તિ અર્થે આ ક્રિયા એક અદ્ભુત ક્રિયા છે. તેમજ તે દ્વારા આત્મનિર્મળતા પ્રાપ્ત થાય છે. માટે આગમિક કાળથી જ આ ક્રિયા ઉપર અનેક ગ્રંથો રચાવવાનો પ્રારંભ થઈ ચૂક્યો હતો. ત્યારબાદ સાંપ્રત ક્રિયાનાં સૂત્રો ઉપર સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ ભાષામાં અનેક ગ્રંથો રચાયા છે. તે તમામ ગ્રંથોનું અધ્યયન વર્તમાન કાળે દુષ્કર બન્યું હોવાથી તેના સારરૂપે એક સંપૂર્ણ ગ્રંથ રચવાની ભાવના પૂ. પિતાશ્રી અમૃતભાઈ કાલિદાસ દોશીના મનમાં ઉદ્ભવી હતી અને તેમણે પૂ. પત્ન્યાસ શ્રી ભદ્રંકર વિજયજી આદિ મુનિ ભગવંતોના માર્ગદર્શન હેઠળ પ્રબોધટીકા નામક ગુજરાતી ભાષામાં સરળ ટીકા રચાવવાનો વિચાર કરી યોજના સફળતાપૂર્વક પાર પાડી હતી. આ ગ્રંથ ત્રણ ભાગોમાં પૂર્ણ થઈ પ્રકાશિત થયો હતો. તેને જૈનશાસનના તમામ વર્ગો તરફથી સુંદર પ્રતિભાવ સાંપડ્યો હતો. અને બહુ જ ટૂંક સમયમાં ત્રણ આવૃત્તિ પ્રકાશિત થઈ ચૂકી હતી ત્યારબાદ છેલ્લા કેટલાય વખતથી આ ગ્રંથ અનુપલબ્ધ બન્યો હતો. તેમજ અનેક પૂજ્ય સાધુ ભગવંતો તેમજ જિજ્ઞાસુ આરાધકો તરફથી અવારનવાર માંગણીઓ આવ્યા કરતી હતી તેથી પુનઃ મુદ્રણ કરાવવાનો વિચાર કરી રહ્યા હતા તેવામાં અમદાવાદ સ્થિત લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય વિદ્યામંદિર તથા શારદાબેન ચિમનભાઈ એજ્યુકેશનલ રિસર્ચ સેન્ટરના નિદેશક શ્રી જિતેન્દ્રભાઈ શાહે પણ અમને

આ ગ્રંથ શીઘ્રાતિશીઘ્ર પ્રકાશિત કરવા માટે આગ્રહભરી વિનંતી કરી હતી અને સાથે જણાવ્યું કે જો આ ગ્રંથોનું પુનઃ મુદ્રણ કરવું હોય તો યથાશક્ય સહયોગ આપશે. આ પ્રસ્તાવથી અમારા મનમાં આનંદ વ્યાપી ગયો તથા કાર્યનો પ્રારંભ કરવાનો ઉત્સાહ જન્મ્યો. અમે પ્રકાશન સંબંધી તમામ કાર્ય તેઓશ્રીને સોંપ્યું. તેમણે ખૂબ જ ઉત્સાહપૂર્વક સ્વીકાર કરી સુંદર રીતે પ્રકાશન-કાર્ય પાર પાડી આપ્યું છે તે બદલ અમે તેમના ખૂબ જ આભારી છીએ.

આ સમગ્ર કાર્યમાં અમને મદદરૂપ થનાર તમામનો ખાસ આભાર માનીએ છીએ. તેમજ કૉમ્પ્યુટરમાં એન્ટ્રી તથા સેટીંગ આદિનું કાર્ય કરનાર શ્રી અખિલેશ મિશ્ર, શ્રી હરીશભાઈ ચૌહાણ, શ્રી વિક્રમભાઈ, શ્રી ચિરાગભાઈ, શ્રી પ્રણવભાઈ, શ્રી અનિલભાઈ આદિનો ખૂબ જ આભાર માનીએ છીએ તથા પ્રૂફ સંશોધનનું અત્યંત ઝીણવટભર્યું કામ ખૂબ જ ચિવટપૂર્વક કરી આપવા બદલ શ્રી નારણભાઈ પટેલનો ખાસ આભાર માનીએ છીએ.

આ ગ્રંથના પ્રકાશનમાં શારદાબેન ચિમનભાઈ એજ્યુકેશનલ રિસર્ચ સેન્ટરનો તથા લા. દ. વિદ્યામંદિર અમદાવાદનો પણ આભાર માનીએ છીએ.

ગ્રંથના પ્રકાશનમાં ક્યાંય ક્ષતિ રહી ગઈ હોય તો તે જણાવવા અમે ખાસ આગ્રહ કરીએ છીએ જેથી ભવિષ્યમાં પ્રકાશિત થનાર આવૃત્તિમાં તે ક્ષતિને દૂર કરી શકાય. અમને આશા છે કે તમામ સાધકો તેમજ આરાધકોને આ ગ્રંથની પુનઃ ઉપલબ્ધિથી આનંદ થશે.

જિનાજ્ઞા વિરુદ્ધ કાંઈ લખાયું હોય તો ત્રિવિધે ત્રિવિધે મિચ્છામિ દુક્કડમ્ !

જૈન સાહિત્ય વિકાસ મંડળ

મુંબઈ

જૂન - ૨૦૦૦

ચંદ્રકાન્તભાઈ અમૃતલાલ દોશી

પૂજ્ય માતૃશ્રી ડાહીબહેન મનસુખલાલ વોરાની
પુણ્ય સ્મૃતિમાં
આ ધર્મગ્રંથ સપ્રેમ અર્પણ.

-શ્રી હરસુખલાલ એમ. વોરા પરિવાર

વિષયાનુક્રમ

સંપાદકીય નિવેદન	૨૦
સાત અંગોની સામાન્ય સમજૂતી	૨૧
સંકેતસૂચી	૩૧
પ્રતિક્રમણની પવિત્રતા	૩૩
નમસ્કાર-યંત્ર	૧
નમુસ્કારો-નમસ્કારમંત્ર	૩
પંચિદિય-સુત્ત-પંચિદિય-સૂત્ર	૩૪
શોભવંદન-સુત્ત-ખમાસમણ-સૂત્ર	૫૧
સુગુરુ-સુખશાતા-પૂચ્છ-ગુરુ-નિમંત્રણ-સૂત્ર	૬૦
ગુરુઆમણા-સુત્ત-અબ્બુઢિઓ-સૂત્ર	૬૫
ઈરિયાવહિયા-સુત્ત-ઈરિયાવહી-સૂત્ર	૭૬
ઉત્તરીકરણ-સુત્ત-તસ્સ ઉત્તરી-સૂત્ર	૮૧
કાઝસગ્ગ-સુત્ત-અત્થ-સૂત્ર	૧૧૧
ચઝવીસત્થય-સુત્ત-લોગસ્સ-સૂત્ર	૧૩૧
સામાઙ્ગ-સુત્ત-કરેમિ ભંતે-સૂત્ર	૨૦૮
સામાઙ્ગપારણ-સુત્ત-સામાધિક પારવાનું-સૂત્ર	૨૪૦
જગચિંતામણિ-સુત્ત-જગચિંતામણિ ચૈત્યવંદન	૨૫૬
તિત્થવંદન-સુત્ત-જં કિંચિ-સૂત્ર	૨૮૭
સક્કથઓ-નમોત્થુણં-સૂત્ર	૨૯૨
સલ્લ-ચેડયવંદન-સુત્ત-જાવંતિ ચેઈયાઈ-સૂત્ર	૩૨૨
સલ્લ સાહુ-વંદન-સુત્ત-જાવંત કે વિ સાહુ-સૂત્ર	૩૨૪
પચ્છપરમેષ્ઠિ-નમસ્કારસૂત્રમ્-નમોહર્હત્-સૂત્ર	૩૨૭

૧૮. ડવસગ્ગહરં-થોત્તં-ઉવસ્સગ્ગહરં સ્તોત્ર	૩૨૯
૧૯. પળિહાણ-સુત્તં-જય વીયરાય સૂત્ર	૪૩૪
૨૦. ચેઙ્ગયથય-સુત્તં-અરિહંત-ચઈયાણં સૂત્ર	૪૫૪
૨૧. કલ્લણ-કંદં-થુઈ-કલ્લાણકંદં સ્તુતિ	૪૭૩
૨૨. સંસારદાવાનલ-થુઈ-સંસારદાવાનલ સ્તુતિ	૪૮૫
૨૩. સુયધમ્મ-થુઈ-પુકખરવર-સૂત્ર	૫૦૦
૨૪. સિદ્ધ-થુઈ-સિદ્ધાણં બુદ્ધાણં સૂત્ર	૫૧૬
૨૫. વેયાવચ્ચગર-સુત્તં-વેયાવચ્ચગરાણં સૂત્ર	૫૩૧
૧. સામાયિક લેવાનો વિધિ	૫૩૫
૨. સામાયિક લેવાના વિધિ અંગેની સમજ	૫૩૮
૩. સામાયિક પારવાનો વિધિ	૫૪૩
૪. સામાયિક પારવાના વિધિ અંગેની સમજ	૫૪૫
૫. મુહપત્તી-પડિલેહણનો વિધિ	૫૪૬
૬. ચૈત્યવંદનનો વિધિ	૫૫૬
૭. ચૈત્યવંદન-વિધિ અંગેની સમજ	૫૫૯
૮. પૂજાની પરિભાષા	૫૬૧
પરિશિષ્ટો અંગે કિંચિદ્ વક્તવ્ય	૫૭૧
પરિશિષ્ટ પહેલું-ષડાવશ્યક	૫૭૨
પરિશિષ્ટ બીજું-સામાયિકની સાધના	૫૭૫.
પરિશિષ્ટ ત્રીજું-ચતુર્વિંશતિ-સ્તવનું રહસ્ય	૫૮૯
પરિશિષ્ટ ચોથું-જિનચૈત્યોનો વંદન વિધિ	૬૧૦
પરિશિષ્ટ પાંચમું-ધર્મોપકરણો	૬૨૩

॥ શ્રી શંખેશ્વર પાર્શ્વનાથાય નમઃ ॥

શ્રી જૈન સાહિત્યવિકાસ મંડળના સ્થાપક શેઠશ્રી અમૃતલાલ કાળીદાસ દોશી આજથી લગભગ ૨૦ વર્ષ પૂર્વે જામનગરમાં પૂજ્યપાદ ગુરુદેવ મુનિરાજશ્રી ભુવનવિજયજી મહારાજના સંપર્કમાં આવ્યા ત્યારથી અત્યાર સુધી તેમનો ઉત્તરોત્તર ગાઢ સંપર્ક મારે રહ્યો છે. અનેકવિધ શાસ્ત્રપ્રવૃત્તિઓમાં તેઓ મને પ્રેરક અથવા સહાયક રહ્યા છે. આ વર્ષો દરમ્યાન તેમના અનેક વિરલ અને વિશિષ્ટ ગુણોનો મને અનુભવ થયો છે.

ધર્મપ્રેમી, શ્રદ્ધાળુ, ઉદાર અને શાસ્ત્રભક્ત તો તેઓ હતા જ, તે ઉપરાંત મોટા ઉદ્યોગપતિ હોવા છતાં તેઓ અત્યંત જ્ઞાનપિપાસુ હતા. જ્યાં જ્યાંથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય ત્યાં ત્યાંથી વિના સંકોચે અત્યંત નમ્રતાથી જ્ઞાન મેળવવા માટે તેઓ ખૂબ આતુર અને પ્રયત્નશીલ હતા. વિદ્વાનો અને જ્ઞાનગોષ્ઠી તેમને અત્યંત પ્રિય હતી. વિવિધ વિષયનાં શાસ્ત્રોમાં તેમને રસ તો હતો જ તેમાં પણ મંત્ર, યોગ, અને ધ્યાનના વિષયમાં તેમને ઘણો જ રસ હતો. એટલું જ નહિ પણ એ વિષયમાં અતિવિશાળ વાંચન કરીને શાસ્ત્રોના ગૂઢાર્થને ઉકેલવા તેઓ રાત-દિવસ ખૂબ પ્રયત્ન કરતા હતા. જે તેમની સાથે વાતચીતોમાં તથા પત્રવ્યવહારમાં અનેક વાર જોવા મળતું હતું. તેમની આ ઉત્કટ સાધનાનું ફળ તેમના પોતાના લખેલા ચિંતનાત્મક ગ્રંથોમાં તથા તેમણે તૈયાર કરાવેલા ગ્રંથોમાં અમુક અંશે જોવા મળે છે. યોગ તથા મંત્ર આદિ વિશેનું તેમનું ચિંતન, મનન અને સંશોધનકાર્ય એ ઐતિહાસિક વસ્તુ છે.

એક ઉદ્યોગપતિના જીવનમાં આવી જ્ઞાનઝંખના અને સાધના જેવા મળે એ બહુ વિરલ ઘટના છે. છેલ્લી અવસ્થામાં શ્વાસ લેવામાં પણ જ્યારે તેમને ઘણી મુશ્કેલી પડતી હતી ત્યારે પણ આ વિષયમાં તેમની કેટલી રુચિ અને તન્મયતા હતી તે તેમના પોતાના હાથે વિસ્તારથી લખેલા તા. ૨૨-૧૨-૭૬ના મારા ઉપરના પત્રમાંના નીચેના લખાણથી પણ સમજી શકાય છે.

“યોગશાસ્ત્ર, દ્વાદશાર નયચક્ર, સૂરિમંત્રકલ્પ સમુચ્ચય,

શ્રાદ્ધપ્રતિક્રમણ-પ્રબોધટીકા આ સઘળા પતે નહિ ત્યાં સુધી મારો જીવ આ બોળિયું છોડશે નહિ, એ પતી ગયા પછી એક સમય વધારે થશે નહિ. આપની જેમ મને પુષ્કળ ચિંતા છે.”

આ પત્ર લખ્યા પછી સોળમા દિવસે જ તેમનો સ્વર્ગવાસ થયો હતો. જીવનભર શ્રુતજ્ઞાનની જે ઉપાસના કરી હતી તેનું મધુર ફળ તેમના સમાધિમય મરણમાં જાઈ શકાય છે.

શ્રી જૈન સાહિત્ય વિકાસ મંડળ દ્વારા જે વિશિષ્ટ રીતે શ્રુતજ્ઞાનની ગંગા વહાવવી તેમણે શરૂ કરી છે તે શ્રુતજ્ઞાનની ગંગાનો પ્રવાહ દેવ-ગુરુકૃપાએ સતત વહેતો રહે તથા ઉત્તરોત્તર વિશાળ થતો રહે એ જ પ્રભુનાં ચરણોમાં પ્રાર્થના.

વિક્રમ સંવત ૨૦૩૩

ફાગણ સુદિ ૧૦

માડકા (જિલ્લા : બનાસકાંઠા)

પૂજ્યપાદ ગુરુદેવ મુનિરાજશ્રી

ભુવનવિજયાંતેવાસી

મુનિ જંબૂવિજય

શેઠશ્રી અમૃતલાલ કાલિદાસ દોશી

જીવન ઝરમર

[શ્રી જૈન સાહિત્ય વિકાસ મંડળના સ્થાપક અને તેના પ્રાણ સમાન શેઠશ્રી અમૃતલાલ કાળીદાસ દોશીના જીવનકાળ દરમ્યાન જ આ પ્રકાશિત થતો ગ્રંથ શ્રી શ્રાદ્ધ-પ્રતિક્રમણ-સૂત્ર પ્રબોધ ટીકા પ્રથમ ભાગ-સંપૂર્ણપણે છપાઈ ગયો હતો. પ્રસ્તાવના આદિ પણ છપાઈ ગયાં હતાં. પ્રકાશનવિધિ જ ખાસ બાકી રહી હતી. તે વિધિ થાય તે પૂર્વે જ તેઓશ્રીનો સ્વર્ગવાસ થયો હોવાથી તેઓશ્રી તરફ કૃતજ્ઞતા રૂપે જૈ. સા. વિ. મં. તરફથી તેમની જીવનઝરમર અહીં સંક્ષેપમાં રજૂ કરવામાં આવે છે.]

ઊંચા હિમાલયની શ્વેત ગિરિકંદરાઓ વચ્ચે આવેલા કોઈ સરોવરની કલ્પના કરો અને તેનાં નિર્મળ ઝીલમીલ થતાં પાણીના તરંગોમાં તરતાં બાલસૂર્ય[Rising Sun] નાં તેજકિરણો જુઓ. અંતરપટ પર તેનું જે વિચળ અને ભવ્ય દૃશ્ય અંકિત થાય તેના જેવું શ્રી અમૃતલાલ કાલિદાસ દોશીનું બાહ્ય અને આંતર વ્યક્તિત્વ હતું: સૌમ્ય, પ્રસન્ન અને ઓજસ્વી.

સપ્રમાણ ઊંચી દેહયજ્ઞિ, એકવડું શરીર, સ્ફટિક કે સંગેમરમરના આરસ જેવો સફેદ વાન, ઝગારા મારતું વિશાળ લલાટ, ઊંડાણને તાગતી ઝીણી પાણીદાર આંખો. વ્યક્તિ, વસ્તુ અને વિચારની ગંધને દૂરથી જ પારખી લેતાં એવાં પહોળાં નસકોરાં, પ્રભાવક લાંબા કાન અને મલપતા હોઠ, સફેદ ધોતિયું અને સફેદ પહેરણ પહેરી ઉઘાડા માથે બેઠા હોય તો દૂરથી જોનારને પહેલી નજરે અમૃતલાલભાઈ કોઈ ઋષિ જણાય. ટકાર બેઠા હોય અને દુનિયાને વીસરી પોતાના સ્વાધ્યાયમાં લયલીન હોય અને તેમની સાથે વાતો કરતાં કે તેમના સાન્નિધ્યમાં મૌનપણે બેસતાં જાણે ગંગાસ્નાનનો આહ્વાદક રોમાંચ અનુભવાય.

સંસ્કારનું સિંચન

શ્રી અમૃતલાલનો જન્મ વિ. સં. ૧૯૫૦માં શરદપૂનમે થયો હતો. દિનાંક ૧૪મી ઓક્ટોબર ૧૮૯૪ દિવસ રવિવાર. પિતાનું નામ શ્રી કાલિદાસ વીરજી દોશી. માતાનું નામ સંતોકબાઈ. તેમનું મૂળ વતન સૌરાષ્ટ્રમાં જામનગર પાસેનું મોડા ગામ.

શ્રી કાલિદાસભાઈની આર્થિક સ્થિતિ સામાન્ય. પરંતુ તેમનો સંસ્કાર વૈભવ ઘણો સમૃદ્ધ હતો. વિશાળ કુટુંબની જવાબદારી સફળતાથી ઉપાડતા સંસારના અનેક તડકા-છાંયડામાંથી તે પસાર થયેલા. જેવા કરુણાવંત હતા તેવા જ ઉદારચિત્ત હતા. અને અપકારી ઉપર પણ પ્રેમભાવે ઉપકાર કરતા હતા. પોતાનો અભ્યાસ ઝાઝો ન હતો પરંતુ ઉચ્ચ શિક્ષણનું મહત્ત્વ તેમને તે જમાનામાં સમજાયું હતું. અને પોતાના પનોતા પુત્રને આગ્રહ કરીને કોલેજ સુધીનું ઉચ્ચ શિક્ષણ અપાવ્યું હતું.

પોતાનું કર્તવ્યનિષ્ઠ અને કર્મઠ જીવન, સહનશીલતા અને ધીરજ, સાદાઈ અને કરકસર, ઉમદા અને ઉચ્ચ ભાવનાઓ, સારા-માઠા પ્રસંગોમાં પણ સદાય હસતા રહેવાનો સ્વભાવ, અજાણ્યાઓ પ્રત્યે પણ નિઃસ્વાર્થ પ્રેમ, બીજાનું કંઈક ભણું કરી છૂટવાની તમન્ના, હૈયે સતત પરમાત્માનું સ્મરણ, પરમાત્મા પ્રત્યે દૃઢ શ્રદ્ધા, ધર્મ પ્રત્યે અનુરાગ વગેરે સંસ્કાર અને ગુણોની અસર શ્રી અમૃતલાલભાઈના જીવનમાં બાલ્યવયથી જ પડી.

પિતાના જીવનના ઊંડા પ્રભાવના લીધે, ઊગતી જવાનીમાં જ તેઓશ્રી મોજ-શોખથી વિરક્ત બન્યા. સાદાઈને જીવનનો શણગાર માન્યો. કોલેજમાં ભણતા હતા ત્યાં સુધી તેમને પિતાના પ્રેમ, પ્રેરણા અને પ્રોત્સાહન મળ્યાં. પિતાની સમ્યક્ કેળવણીથી તેમનું અંતર અને બાહ્ય વ્યક્તિત્વ સુંદર રીતે ખીલતું ગયું. પિતાના પ્રેમ અને વિશ્વાસને તેમણે પિતાની હયાતીમાં જ તપાવ્યા. એમ કહી શકાય કે જ્યોતમાંથી જ્યોત પ્રકટે તેમ એક ઉદાત્ત જીવનમાંથી બીજું તેવું જ ઉદાત્ત જીવન ઝગમગી ઊઠ્યું.

અભ્યાસ

મેટ્રિક સુધીનો વ્યાવહારિક અભ્યાસ તેમણે જામનગરમાં કર્યો હતો અને બી. એ. સુધીનો ઉચ્ચ અભ્યાસ જૂનાગઢમાં કર્યો. જે જમાનામાં કેળવણી પ્રત્યે લોકોને ઓછાં રસ અને રુચિ હતાં તેમજ ઉચ્ચ અભ્યાસ કરવો એ સાહસ ગણાતું તે જમાનામાં ૧૯૧૮માં તે બી. એ. થયા. સંસ્કૃત અને ફિલોસોફી-તત્ત્વજ્ઞાનના ગંભીર વિષયો લઈ બી. એ.ની ડિગ્રી મેળવી હતી. અમૃતલાલભાઈ સફળ અને યશસ્વી જૈન પ્રાચીન સાહિત્ય સંશોધક બની શક્યા તેનાં બીજ તેમણે બી. એ. થવા માટે પસંદ કરેલા આ બે

વિષયોમાં જોઈ શકાય છે.

જવાબદારી અને સિદ્ધિનાં સોપાન

બી. એ. થઈને વૃદ્ધ પિતાનો બોજો હળવો કરવા ઝંખતા અમૃતલાલભાઈની ઈચ્છા ફળી નહિ, એ સૌભાગ્ય જોઈને ઉલ્લાસ અનુભવવા કાલિદાસભાઈ ત્યારે ન હતા. બી. એ.નો છેલ્લા વરસનો અભ્યાસ પૂરો થાય તે પહેલાં જ તેમના પિતા આ ફાની દુનિયા છોડી ચાલ્યા ગયા હતા. પિતાના અવસાનથી મોટા કુટુંબના ભરણપોષણની જવાબદારીનો ભાર ઊગતી યુવાન ઉંમરમાં જ તેમના ઉપર આવી પડ્યો.

‘કર્મરેખા બલીયસી’—કર્મ રેખા બળવાન છે એમ સમજીને તેમણે આ પવિત્ર જવાબદારી ઉપાડી લીધી. ૧૯૧૮માં સ્નાતક બન્યા બાદ તુરત તે મુંબઈ આવ્યા અને પોતાની વીશા શ્રીમાળી જૈન જ્ઞાતિના શેઠ શ્રી લખુભાઈ દામજી દોશીની ‘પેઈન્ટ મેન્યુફેક્ચરિંગ કંપની’ની નોકરીમાં જોડાયા. વિજ્ઞાનના સ્નાતક ન હોવા છતાં રંગ અને રસાયણ ક્ષેત્રમાં અભ્યાસ અને કામ કરવાની સૂઝ, કામ પ્રત્યેની ચીવટ અને ચોકસાઈ, વફાદારી અને પ્રમાણિકતા, ચપળતા અને કઠોર પરિશ્રમ વગેરે તેમના ગુણોથી આકર્ષાઈને ‘બી. શિવચંદ જેઠાલાલ કું’ એ તેમને ભાગીદાર થવા સામેથી નિમંત્રણ આપ્યું, અને ૧૯૨૪માં ધંધામાં ભાગીદાર બન્યા. ૧૯૨૮માં વિદેશની એલ. હોલીડે એન્ડ કું.ની સોલ એજન્સી લીધી. ભારતમાં પ્રતિનિધિત્વ કરતી આ કંપનીના ડિરેક્ટરોને મળવા તેમણે ૧૯૩૪માં ઈંગ્લેન્ડની સફર ખેડી. સાથોસાથ તેમણે ફાંસ, હોલેન્ડ, સ્વિટ્ઝરલેન્ડ અને જર્મનીની પણ મુલાકાત લીધી.

વ્રતધારી શ્રાવકને છાજે તેવી રીતે તેમણે આ વિદેશની સફર ખેડી. ૧૯૩૪માં વિદેશની ધરતી પર જૈનત્વને ટકાવી રાખવાની કોઈ જ સાનુકૂળતા ન હતી. આથી અમૃતલાલભાઈ વિદેશના ચાર-છ માસના રોકાણ દરમિયાન માત્ર દૂધ અને ફળ પર જ રહ્યા. જેવા શુદ્ધ જૈન ભારતમાં હતા તેવા જ શુદ્ધ જૈન વિદેશમાં પણ રહ્યા.

વિદેશથી પાછા ફર્યા બાદ થોડા સમયમાં તેમણે ‘બી. શીવચંદ જેઠાલાલ એન્ડ કું’નું કલેવર ધરમૂળથી બદલી નાખ્યું. આ કંપની પછી ‘બી.

શીવચંદ્ર' અમૃતલાલ એન્ડ કું.' બની. સમયાંતરે તેનું નામ બદલીને 'અમૃતલાલ એન્ડ કું. લિ.' રાખ્યું.

૧૯૪૧માં તેમણે ધંધામાં હરણફાળ ભરી. પોતાના ધંધાની વધતી જવાબદારીઓમાં તેમણે પોતાના ભત્રીજા શ્રી જે. એચ. દોશીને સહભાગી બનાવ્યા, અને આ 'કાકા-ભત્રીજા'ની જોડીએ પોતાના વિકસતા જતા વ્યવસાયને વિશ્વ-વ્યવસાયની ક્ષિતિજે મૂકી દીધો. ૧૯૫૪માં તેમણે 'અમર-ડાઈ કેમ લિમિટેડ' નામનું વિશાળ ઔદ્યોગિક સંકુલ ઊભું કર્યું. ડાય-સ્ટફ અને રંગ-રસાયણના ક્ષેત્રમાં આજ 'અમર-ડાઈ-કેમ' પહેલી હરોળનું નામ બની ચૂક્યું છે.

સામાજિક સિદ્ધિ

ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રના જેવી જ યશસ્વી અને ઝળહળતી સફળતા અને પ્રતિષ્ઠા તેમણે સામાજિક અને સાહિત્યિક ક્ષેત્રોએ પણ પ્રાપ્ત કરી છે. માત્ર પૈસા રળવામાં જ તેમણે પોતાના જીવનની ઇતિશ્રી નહોતી માની. ધંધાના પ્રશ્નોમાં જ તે ગૂંથાયેલા નહોતા રહ્યા. જૈન ધર્મ અને જૈન સમાજના પ્રશ્નોમાં પણ એમણે સક્રિય રસ લીધો હતો.

૧૯૫૨માં જૈન શ્વેતાંબર કોન્ફરન્સ વિવિધ પ્રવૃત્તિઓથી ધમધમતી હતી. સમાજ અને રાષ્ટ્રમાં ત્યારે તેનું નિર્ણયાત્મક સ્થાન હતું. તેનો અવાજ આદેશાત્મક બની રહેતો હતો. આવી ગૌરવવંતી કોન્ફરન્સના સુવર્ણજયંતી અધિવેશનનું અધ્યક્ષપદ તેમણે શોભાવ્યું હતું અને ચારેય ફિરકાઓની પ્રતિનિધિત્વવાળી સંસ્થા. "ભારત જૈન મહામંડળ"ના ૧૯૬૬ના ૩૧મા અધિવેશનમાં તેમના અધ્યક્ષપદે "ભગવાન મહાવીર સ્વામીનો ૨૫૦૦મો નિર્વાણ મહોત્સવ" અખિલ વિશ્વ ધોરણે ઊજવવાનો ઐતિહાસિક ઠરાવ થયો હતો. ભારતભરના જૈન દેરાસરોની માર્ગદર્શક પ્રતિષ્ઠિત સંસ્થા "શેઠ આણંદજી કલ્યાણજી પેઢી"ના વરસો સુધી ટ્રસ્ટી રહ્યા હતા. આ પેઢીનું બંધારણ ઘડવામાં તેમણે મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે. આ બંધારણ તૈયાર કરવામાં તેમણે છ માસ સુધી ગંભીર અને ગહન પ્રયત્ન કર્યો હતો.

આ અને આવી બીજી નાની મોટી સંસ્થાઓમાં તેમણે આપેલ સક્રિય સેવાઓમાં તેમના એક વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વનો પરિચય થાય છે. કોન્ફરન્સ અને

ભારત જૈન મહામંડળના અધિવેશનના અધ્યક્ષપદેથી આપેલા પ્રવચન, અમદાવાદ આચાર્ય મહારાજશ્રી અમૃતસૂરિની નિશ્રામાં યોજાયેલ ‘કર્મગ્રંથ’ પ્રકાશન સમારોહ પ્રસંગે આપેલ તથા તેવા સમયોચિત અન્ય પ્રવચનો આજ પણ એટલા જ મનનીય અને પ્રેરક છે. આ પ્રવચનો દર્શાવે છે કે અમૃતલાલભાઈ કુશળ વક્તા જ ન હતા. સુસ્પષ્ટપણે પોતાનાં મંતવ્યો રજૂ કરનારા, નિર્ભય તત્ત્વચિંતક પણ હતા.

વિવેકપૂર્ણ દાનપ્રવાહ

અમૃતલાલભાઈના વ્યક્તિત્વનું આગવું તરી આવતું જીવનલક્ષણ છે. જાગ્રત વિવેક. વિવેકથી બોલતા, વિવેકથી વર્તતા, વિવેકથી બેસતા, વિવેકથી ઊઠતા. તેમના જીવનના દરેક સોપાનમાં વિવેકની પરિમલ મહેકે છે. આથી જ તેમણે નામના મોહ વિના વિશુદ્ધ લોક-કલ્યાણના હેતુ માટે જ દાન કર્યાં.

૧૯૪૨માં તેમણે પોતાના પૂજ્ય પિતાશ્રીની પુણ્યસ્મૃતિમાં પાલિતાણામાં તળેટી પાસેના આગમ મંદિરમાં “શ્રી સિદ્ધચક્ર ગણધર-મંદિર”નું નિર્માણ કરાવ્યું. આ મંગળ પ્રસંગે બ્રહ્મચર્ય વ્રતને અંગીકાર કર્યું. પિતાનું યત્કિચિત્ત ઋણ ચૂકવવા રૂ. ૮૦ હજારની માતબર રકમનો ત્યારે સદ્વ્યય કર્યો. અમૃતલાલભાઈનું સમગ્ર જીવન જોતાં તેમનું આ મંદિરનું નવનિર્માણ ઘણું જ સૂચક જણાય છે. અમૃતલાલભાઈએ “શ્રી સિદ્ધચક્ર ગણધર મંદિર” બંધાવી પોતાની આતમભાવનાનાં મંગળ દર્શન કરાવ્યાં છે. સિદ્ધચક્ર એટલે યોગનું આલંબન અને ગણધર ભગવંતો એટલે શ્વેતજ્ઞાનના પ્રતીક અમૃતલાલભાઈના જીવનની છેલ્લી ચાળીસીમાં યોગ અને શ્વેતજ્ઞાનની જે ઉત્કટ સાધના જોવા મળે છે તેનું આ મંદિર કદાચ પ્રથમ પ્રકટીકરણ જણાય છે.

ઉચ્ચ કેળવણી પોતે લીધી હતી અને તે માટે પોતે વેઠેલાં દુઃખોમાંથી જીવનપાઠ શીખીને તેમણે જામનગરમાં “કાલિદાસ વીરજી દોશી ચેરીટીઝ ટ્રસ્ટ”ની સ્થાપના કરી નબળા વર્ગનો પણ લાયક વિદ્યાર્થી પૈસાના અભાવે કેળવણીથી વંચિત ન રહે, તેવી સમસંવેદનામાંથી આ ટ્રસ્ટ અને બીજા ટ્રસ્ટોની સ્થાપના કરી હતી. અને આ દ્વારા જૈન તેમજ જૈનેતર કોઈ પણ ગરીબ વિદ્યાર્થીને સહાય અપાય છે.

અમૃતલાલભાઈનાં લગ્ન ૧૯૧૨માં શેઠ શ્રી દેવચંદ મૂળચંદ સુતરીયાની સુપુત્રી મૂળીબેન સાથે થયાં હતાં. તેમના આ પ્રસન્ન દાંપત્યથી તેમને ચાર સંતાન થયાં. ત્રણ પુત્રો. (૧) રસિકભાઈ (૨) ચંદ્રકાંતભાઈ (૩) અરુણભાઈ અને એક પુત્રી જયોત્સ્નાબેન. તેમનું દાંપત્યજીવન ૬૨ વર્ષ રહ્યું. ધર્મપત્ની મૂળીબેનનું જામનગરમાં તા. ૨૪-૨-'૭૪ના રોજ અવસાન થયું ત્યારે તેમની પુણ્યસ્મૃતિમાં તેમણે જામનગરમાં “અન્નપૂર્ણા સમિતિ” સંસ્થા ઊભી કરી. સ્ત્રી એટલે અન્નપૂર્ણા. આ કલ્પનાને તેમણે આ સમિતિમાં સાકાર કરી અને રૂ. ૫૦,૦૦૦)નું દાન કર્યું. આ સમિતિએ રાહતના ભાવે અનાજ વગેરેનું ૧૫ માસ વિતરણ કર્યું અને મોંઘવારીમાં ભીંસાઈ રહેલાં સેંકડો કુટુંબોને રાહત પહોંચાડી. એ જ પ્રમાણે દોશી પરિવારે જામનગરમાં દોશી કાલિદાસ વીરજી આર્ટ્સ એન્ડ સાયન્સ કૉલેજની સ્થાપના માટે રૂ. ૨,૫૦,૦૦૦નું દાન આપ્યું. હવે ભારતીય વિદ્યા ભવનને રૂ. ૧૦ લાખનું દાન અને જમીન મળ્યાં એટલે તેમણે મહિલા કૉલેજની સ્થાપના કરી છે અને અમૃતલાલભાઈના શિક્ષણના ક્ષેત્રે મળેલા ઉમદા ફાળાને લક્ષમાં લઈને તેમનું નામ જોડીને “અમૃતલાલ કાલિદાસ દોશી મહિલા કૉલેજ” નામ આપ્યું છે. શૈક્ષણિક ક્ષેત્ર ઉપરાંત દુકાળ, રેલ વગેરે કુદરતી આફતોના સમયે પણ તેમણે લાખો રૂપિયાનાં દાન કર્યાં છે. આ સંસ્કારમૂર્તિ પાસેથી પ્રેરણા મેળવીને દોશી પરિવાર, દોશી ગ્રૂપ ઑફ કંપનીઝ અને દોશી ગ્રૂપ ઑફ ટ્રસ્ટ્સ આ ત્રણેય તરફથી ધર્મ, સમાજ, શિક્ષણ, સાહિત્ય, માનવતા અને રાષ્ટ્રને દાન મળતાં જ રહ્યાં છે.

સાહિત્ય સાધના

જૈન સાહિત્યનું ઊંડું અધ્યયન એ જાણે એમની પૂર્વભવની અધૂરી રહેલી ઈચ્છા હતી. એ ઈચ્છા પૂર્તિના પ્રયત્નોમાંથી “જૈન સાહિત્ય વિકાસ મંડળ” નામની સંસ્થાનો જન્મ થયો છે. ૧૯૪૮માં અમૃતલાલભાઈએ પોતે આ સંસ્થાને જન્મ આપ્યો. આ તેમનું એકમેવ માનવસંતાન છે. તેનાં ઉછેર અને સંવર્ધન માટે તેમણે એક મમતાભર્યા પિતાથી પણ સવિશેષ કાળજી લીધી હતી.

સ્વાધ્યાય એ તેમનો હૃદય-ધબકાર હતો. તો સંશોધન એ તેમનો

રક્ત-સંચાર. તત્ત્વજ્ઞાનના ગ્રંથોનું તેમનું વાંચન વિશાળ હતું. અને તેમની કલ્પનામાં એક ચિત્ર સતત રમતું હતું કે જૈન પ્રાચીન સાહિત્યનું સંશોધન કરી કરાવીને તે ગ્રંથોનું કલાત્મક પ્રકાશન કરાવવું. જૈન સાહિત્ય વિકાસ મંડળ દ્વારા તેમણે પોતાની કલ્પનાને સાકાર કરવા વ્યવસાયમાંથી ફાજલ પડતા સમયમાં જ્ઞાનયજ્ઞ પ્રજ્વલિત કર્યો. અને ૧૯૬૪માં તો વ્યવસાયમાંથી સંપૂર્ણ નિવૃત્તિ લઈને જીવનના અંતિમ શ્વાસ સુધી આ જ્ઞાનયજ્ઞને અખંડ અને સતત ઝળહળતો રાખ્યો.

૧૯૪૮માં સંસ્થાની સ્થાપના કરી ત્યારે તો અમૃતલાલભાઈ વ્યવસાયની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓ સાથે સંકળાયેલા હતા, છતાંય સ્વ-સંસ્થાપિત સંસ્થાના વિકાસ માટે સક્રિય રસ લીધો. સૌ પ્રથમ તેમણે આ સંસ્થાના ઉપક્રમે ‘પંચ પ્રતિક્રમણ સૂત્ર’ અંગે વિશદ સંશોધન કાર્ય ઉપાડ્યું. આવશ્યક ક્રિયાના આ ઉપયોગી ગ્રંથને પરિપૂર્ણ અને સાંગોપાંગ બનાવવા માટે સંખ્યાબંધ શાસ્ત્ર-ગ્રંથો વસાવ્યા. દસેક જેટલા જ્ઞાનભંડારોની મુલાકાતો લીધી. પૂજ્ય શ્રમણ ભગવંતો ખાસ કરીને પૂજ્ય પંન્યાસ પ્રવર શ્રી ભદ્રંકરવિજયજી મહારાજ, પૂજ્ય પંન્યાસ શ્રી પુરંધર વિજયજી મહારાજ સાથે તેમજ વિદ્વાનો અને પંડિતો સાથે સુ-દીર્ઘ પત્રવ્યવહાર કર્યો. આ અંગે જરૂરી ખર્ચ કશાય સંકોચ વગર કર્યો. એટલું જ નહિ પ્રસ્તુત પુસ્તકનું સંશોધન જેમ જેમ આગળ વધતું ગયું તેમ-તેમ તેને જોયું, તપાસ્યું. ફરી-ફરીને તપાસ્યું અને પૂજ્ય વિદ્વાન શ્રમણોની માન્યતા મેળવીને તેને જાહેરમાં મૂક્યું.

મંડળનો આ પ્રથમ ગ્રંથ એટલે શ્રી પ્રતિક્રમણસૂત્ર પ્રબોધટીકા લગભગ બે હજાર પાનામાં ત્રણ ભાગમાં પ્રકટ થયેલ આ ગ્રંથ પહેલી જ નજરે સર્વત્ર લોકાદર પામ્યો. આજે તો આ ‘પ્રબોધ-ટીકા’ ધાર્મિક શિક્ષકો તેમજ પ્રતિક્રમણ સૂત્રના અભ્યાસીઓ માટે આધાર ગ્રંથ બની ચૂકી છે.

યોગાનુયોગ પણ કેવો !!!

અમૃતલાલભાઈએ સૌ પ્રથમ સંશોધન અને પ્રકાશન ‘પંચપ્રતિક્રમણ સૂત્ર’ પર કર્યું-કરાવ્યું અને તેમના હસ્તકનું છેલ્લું સંશોધિત પ્રકાશન પણ આ જ સૂત્ર પર થયું. આ પ્રકાશન તે ‘શ્રાદ્ધપ્રતિક્રમણ સૂત્ર’ પ્રબોધ ટીકાની ત્રીજી આવૃત્તિ. તેમાં પ્રથમની બે આવૃત્તિ કરતાં અનેકવિધ મનનીય સંશોધન આમેજ થયું છે.

જીવનની સંધ્યાએ તે માંદગીના બિછાનેથી નાદુરસ્ત તબિયતે પણ તે વાંચતા, વિચારતા અને સંશોધન માટે ફરી નોંધ કરતા-કરાવતા રહ્યા. તેમની તીવ્ર ઝંખના-કામના-હતી કે

-શ્રાદ્ધ પ્રતિક્રમણ સૂત્ર-પ્રબોધ ટીકા

-સૂરિમંત્ર કલ્પ સમુચ્ચય ભાગ બીજો

અને

-યોગશાસ્ત્ર પ્રથમ બે પ્રકાશ

[આ ત્રણેય] પ્રકાશન પોતાની હયાતીમાં થાય. પણ વિધાતાને કંઈક બીજું જ મંજૂર હતું !!!

આ ત્રણેમાંથી પ્રબોધ ટીકાની ત્રીજી આવૃત્તિના પ્રથમ ભાગ તો તે સાઘંત જોઈ-તપાસી ગયા છે. બાકીના બે ભાગ તથા બે પ્રકાશનો હવે સંસ્થા મારફત બહાર પડશે.

સંશોધન કાર્ય

મંડળના ઉપક્રમે તેમણે સંશોધિત પચીસથી પણ વધુ ગ્રંથોનું સમાજને પ્રદાન કર્યું છે. આ ગ્રંથો સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, હિંદી, ગુજરાતી અને અંગ્રેજી એમ વિવિધ ભાષામાં પ્રકટ થયા છે. નમસ્કાર મંત્ર, ઉવસગ્ગહરં સ્તોત્ર, લોગસ્સસૂત્રના ઉપર પ્રબોધ ટીકામાં માહિતીપૂર્ણ છણાવટ થઈ હતી. છતાં તે સૂત્રો ઉપર તેમનું અધ્યયન અને ચિંતન ચાલુ રહ્યાં અને મંત્ર તથા તંત્રની દૃષ્ટિએ સંશોધન કરીને વધારે વિશદ અને ગહન ગ્રંથો રૂપે આ સૂત્રો ઉપર સ્વતંત્ર પ્રકાશનો પ્રગટ થયાં. જૈન યોગના તેમના અભ્યાસના ફળ સ્વરૂપે યોગસાર, યોગપ્રદીપ, સામ્યશતક, સમતા શતક, ધ્યાન વિચાર પ્રગટ થયા. તદુપરાંત ઋષિમંડળ સ્તવ આલેખનવિધિ, અને સૂરિમંત્ર કલ્પ સમુચ્ચય ભાગ-૧, આ વિષયોના જ્ઞાતાઓ માટે માહિતીપૂર્ણ ગ્રંથો બની રહ્યા છે. સૂત્રોનો અભ્યાસ કરતાં તેમના ગહન અર્થો પ્રગટ કરવા માટે મંત્ર તથા તંત્રનો અભ્યાસ જરૂરી બન્યો એટલે આ વિષયોમાં તેમણે ઊંડું અધ્યયન કર્યું. છેવટનાં વર્ષોમાં અનાસક્તિભાવ કેળવાતો ગયો એટલે તેમનું અધ્યયન વિશેષ કરીને ‘ધ્યાન’ના વિષય ઉપર વધારે કેન્દ્રિત થતું ગયું.

અમૃતલાલભાઈ સ્વભાવે વૈજ્ઞાનિક હતા. સાચા વૈજ્ઞાનિકને ક્યારેય પોતાના એક સંશોધનથી તૃપ્તિ થતી નથી. પોતાના જ સંશોધનનું તે વધુ ને વધુ ગહન અને વિશદ સંશોધન કરતો જ રહે છે. અમૃતલાલભાઈ ઉપર જણાવ્યા મુજબ લોગસ્સ સૂત્ર ઉપર એક સંશોધિત ગ્રંથ આપી જ ચૂક્યા હતા, છતાંય જીવનનાં અંતિમ વરસોમાં પણ તે આ સૂત્રના ગૂઢાર્થને શોધતા હતા.

એ જ પ્રમાણે “લઘુશાંતિ”નું થોડુંક સંશોધન પણ તે પ્રબોધ ટીકામાં આપી ચૂક્યા હતા, છતાંય તેનું વિરાટ અને ગહન સંશોધન કરતા રહ્યા હતા. આ લોગસ્સ સૂત્રના ગૂઢાર્થની હસ્તપ્રત તૈયાર છે અને ઘણા વિદ્વાન શ્રમણોની તેને માન્યતા પણ વરી છે. નાની શાંતિનું સંશોધન હજી તેમની ડાયરીઓમાં અને ફાઈલોમાં છે. જ્યારે શ્રી અરિહંત ચેઈયાણં સૂત્રના ગૂઢાર્થની ફાઈલ તૈયાર છે.

વિરલ સમન્વય

વિસ્તૃત વટવૃક્ષ જેવા ઉન્નત, ધીર અને ગંભીર આ વડીલની છત્રછાયા નીચે વિશાળ કુટુંબ આનંદ કલ્લોલ કરતું હતું. દરેકના ક્ષેમકુશળની તેઓ ચિંતા કરતા હતા. બીજાની ઊણપો-ભૂલો માફ કરવામાં તેઓ ઉદારદિલ હતા. તેમની વત્સલતા, જ્ઞાનગોષ્ઠિ અને વિનોદમય વાણી સારાથે પરિવારને માટે ચિર-સ્મરણીય રહેશે. તેમના જીવનમાં સાદાઈ, સરળતા, સંયમ અને ચિત્તપ્રસન્નતાના સહજ ગુણો હતા. તેમના દેહનો મૂલ્યવાન શણગાર જ સાદાઈ હતી. તેમના ચહેરા પર સદાય સૌમ્યતા અને પ્રસન્નતા જોવા મળતી. શ્રી અને સરસ્વતીનો, વિદ્યતા અને વિનોદવૃત્તિનો, શ્રીમંતાઈ અને સાદાઈનો, ભૌતિક સિદ્ધિઓ અને નિરભિમાનતાનો તેમના જીવનમાં વિરલ સમન્વય હતો. ‘ત્યાગ કરીને ભોગવો’ એ સિદ્ધાંત તેમણે ચરિતાર્થ કર્યો હતો. પુખ્તસમું સુકોમળ તેમનું હૃદય હતું. તેઓ કોઈનું દુઃખ જોઈ શકતા નહીં.

મદદ માટે આવે તેને ખાલી હાથે જવા દઈ શકતા નહીં. પોતાનાથી શક્ય બધું કરી છૂટે નહિ ત્યાં સુધી તેમને શાંતિ થતી નહિ. આવી રીતે સ્નેહ-સંબંધથી તેમની સાથે સંકળાયેલ અનેક વ્યક્તિઓ વિશે કદી જાણી શકાશે નહિ !

આત્મ-સાધના

ગત જન્મની કોઈ ઉત્કૃષ્ટ ઈચ્છા પૂરી કરવા ન આવ્યા હોય તેમ સમગ્ર જીવન તેમણે જ્ઞાનની આરાધનામાં વિતાવ્યું છે. વિદ્યાર્થી જીવનમાં સંસ્કૃત, ગુજરાતી અને અંગ્રેજી સાહિત્યનો ઊંડો અભ્યાસ, વ્યવસાયમાં રંગ અને રસાયણના ઉપયોગ વિશે ટેકનિકલ જ્ઞાન, ધાર્મિક અને સામાજિક ક્ષેત્રે તેમની સમક્ષ આવેલા પ્રશ્નોમાં તેમણે દર્શાવેલ સમાધાન ખોળતો ચિંતન અને અધ્યયન પ્રેરિત ઉદાર દૃષ્ટિકોણ અને ઉત્તરકાળમાં જિનધર્મનું તત્ત્વચિંતન-આમ તેમના સારાય જીવનને આવરી લેતી દીર્ઘજ્ઞાનઉપાસના દૃષ્ટિએ પડે છે. તેમની જ્ઞાનની પિપાસાએ સૂત્રોના ગૂઢાર્થો ખોળવામાં તૃપ્તિ શોધી-સંશોધન, સ્વાધ્યાય, મનન અને ઊંડા ચિંતનમાંથી તેમને આત્મસ્ફુરણા રૂપે નવો પ્રકાશ લાખતો. અજાણતાં પણ વિરાધના ન થાય તે માટે તેઓ જાગ્રત રહેતા અને પોતાને સૂઝી આવેલા ગૂઢાર્થો માટે શાસ્ત્રોમાં આધારો શોધવા અથાક પ્રયત્ન કરતા તથા અનેક વિદ્વાનો અને સાધુ ભગવંતો સાથે તલસ્પર્શી ચર્ચા કરતા. આવા મંથનમાંથી જે જ્ઞાનરૂપી અમૃત મળે તેનો સર્વને લાભ આપવાના શુભ ઉદ્દેશથી તેનું પ્રકાશન કરતા અને તેને આચરણમાં મૂકવા માટે પણ પ્રયત્નશીલ રહેતા. સામાયિક અને પ્રતિક્રમણ ધ્યાન અને કાઉસગ્ગ તેમના માટે ફક્ત વિધિઓ ન હતી. પણ કર્મ ખપાવવાના અને આધ્યાત્મિક વિકાસ માટેનાં અમોઘ સાધનો હતાં.

Herpes કાખ જેવા રોગમાં થતી તીવ્ર પીડા અને Empheysma થવાથી ફેફસાં જડ થઈ જતાં દેહને પ્રાણવાયુ ન મળવાથી કેવાં કષ્ટો થાય તે તો અનુભવી જ સમજી શકે. શરીરથી અલગ આત્મભાવે પોતાને ભાળીને આ પીડાઓ તેમના માટે પીડા નહોતી રહી. ‘રોગ દ્વારા પોતાની શુદ્ધિ થઈ રહી છે એમ તે વિચારે તો પીડા થાય છે પણ એનો અનુભવ થતો નથી બલ્કે પ્રભુ પાસેથી કંઈક પામી રહ્યો છું તેમ રોગી અનુભવે છે. સુખ કે દુઃખ દ્વારા આપણું ભલું જ થઈ રહ્યું છે એવો દૃઢ વિશ્વાસ એ જ ભક્તિ છે.’ આ તેમના શબ્દોમાં તેમના અનુભવનો નિયોડ છે. જ્ઞાનની આરાધના અને દેહનાં કષ્ટોનું સમભાવે વેદન એ તેની આધ્યાત્મિક સાધનાનાં સોપાન બની રહ્યાં. તેના ફળસ્વરૂપે આખરે પ્રગટ થયું ધર્મ શ્રવણ કરતાં કરતાં પૂર્ણ સભાન અવસ્થામાં સમાધિમૃત્યુ.

સમાધિમરણ

૭મી જાન્યુઆરી ૧૯૭૭ને શુક્રવારના સવારે ૬ વાગે હૃદયરોગનો સખત હુમલો થયો. તુરત ડૉક્ટર આવ્યા, સારવાર આપવામાં આવી. ૬-૪૫ વાગ્યે કાંઈક સ્વસ્થ થયા અને ડૉક્ટર પણ તેઓ હવે ભયમુક્ત છે એવું આશ્વાસન આપીને ઘરે ગયા. આવી રહેલા અંત કાળને તેઓ પારખી ગયા હતા. એટલે તેમણે બાકી રહેલા શેષ કાળમાં દેહનાં કષ્ટોથી નિર્લેપ રહીને ચિર-વિદાય લેવાની તૈયારી શરૂ કરી. બુઝાતો દીપક થોડી પળો માટે ઝળહળી રહ્યો. બધા કુટુંબીજનોને તેમણે બોલાવ્યા અને યાદ કરીને ખમાવ્યા. સંજોગવશાત્ સાધ્વીજી મહારાજનો લાભ મળ્યો. તેમણે વંદન કર્યું. તેમની પાસે માંગલિક સાંભળ્યું અને વ્રત પર્યક્ષખાણ કર્યાં. જિનપૂજા અને જ્ઞાનપૂજા કરી અને ધર્મશ્રવણ શરૂ કર્યું. નવકારમંત્ર ઉવ્વસગ્ગહરં સંતિકરં અને ભક્તામર પૂરાં થયાં એટલે તેમણે લઘુશાંતિ શરૂ કરવાનું કહ્યું. તેમાં ગાનારથી વીસરાઈ ગયેલી બીજી ગાથાની પંક્તિને પણ પોતે યાદ કરી આપી. વિષાદમય પળો પસાર થતી ગઈ. અને શાંતિની છેલ્લી ગાથાની પહેલી પંક્તિ “સર્વ મંગલ માંગલ્યમ્...” સાંભળીને તેમણે ૭-૪૫ વાગ્યે સદાયને માટે આંખ મીચી દીધી. થોડી પળો માટે તેમના ચહેરા પર કોઈ અનોખો અને દિવ્ય પ્રકાશ રેલાઈ રહ્યો.

અમૃતલાલભાઈ પૂર્ણ ખીલેલા લાલ ગુલાબ જેવું સુગંધી અને સુંદર જીવન જીવ્યા અને મૃત્યુને પણ ધન્યાતિધન્ય બનાવી ગયા.

પ્રસ્તુત પુસ્તકનું પ્રકાશન આજ તેમનો પુણ્યવંતો સંસ્પર્શ પામ્યા વિના પ્રકટ થાય છે. તેથી હેયે વિષાદની ઘેરી લાગણી ઘૂંટાય છે. આ સાથે જ તેમના જીવનની છેલ્લી તીવ્રેચ્છા આજ મોડે મોડે પણ સાકાર બને છે તેથી અલ્પાતિઅલ્પ આનંદ પણ થાય છે.

આ સિવાયનાં અમૃતલાલભાઈનાં બીજાં અધૂરાં સંશોધનો બનતી ત્વરાએ પ્રકાશિત કરવા માટે શાસન દેવતાઓ અમને બળ અને બુદ્ધિ આપે તેવી પ્રાર્થના સહ.

જે. એચ. દોશી

પ્રમુખ

જૈન સાહિત્ય વિકાસ મંડળ

ઈર્લા, મુંબઈ-૫૬.

સંપાદકીય નિવેદન★

૧. પ્રાતઃકાલે, સંધ્યાકાલે, પક્ષના અંતે, ચાતુર્માસના અંતે અને સંવત્સરના અંતે, એમ પાંચ વિવિધ સમયે જેનું અનુષ્ઠાન ઉચિત અને અવશ્ય-કરણીય મનાયેલું છે, તે ષડાવશ્યકની ક્રિયા જૈન સમાજમાં પ્રતિક્રમણના નામથી સુપ્રસિદ્ધ છે. તેના અંગે ગદ્ય અને પદ્ય-સ્વરૂપે અર્ધમાગધી, પ્રાકૃત આદિ ભાષામાં જે સૂત્રો બોલવામાં આવે છે, તેનું નામ પ્રતિક્રમણ સૂત્ર.

૨. આ સૂત્રસંગ્રહ મુખ્યત્વે શ્રાવક-શ્રાવિકાઓનાં પ્રતિક્રમણને લગતો છે, એટલે તેનું નામ શ્રાદ્ધ-પ્રતિક્રમણ સૂત્ર (પ્રબોધ ટીકા) રાખેલું છે.

૩. પ્રતિક્રમણની ક્રિયા સામાન્ય કે લૌકિક નથી, પરંતુ અસામાન્ય કે લોકોત્તર છે; તેથી જ તીર્થંકરનામકર્મ ઉપાર્જન કરવામાં તે નિમિત્તભૂત છે. અને તે ક્રિયા ઉચિત અનુસંધાનપૂર્વક કરવામાં આવે તો ગમે તેવાં કઠિન કર્મોમાંથી પણ શીઘ્ર મુક્તિ અપાવે છે. કહ્યું છે કે-

આવસ્સણ ઇણ, સાવઓ જઇ વિ બહુરઓ હોઇ ।

દુઃખાણમંતકિરિઅં, કાહી અચિરેણ કાલેણ ॥

જો કે શ્રાવક કર્મથી બહુ ખરડાયેલો હોય તો પણ આ આવશ્યકો વડે તે અતિ ટૂંક સમયમાં દુઃખોનો અંત કરે છે.

૪. આ લોકોત્તર અને ભવ્ય ક્રિયામાં જે સૂત્રો બોલાય છે, તે સામાન્ય કોટિનાં નથી પણ અધ્યાત્મ અને યોગનાં ગૂઢ રહસ્યોથી ભરેલાં છે અને જીવનની સર્વ કૂટ સમસ્યાઓનો ઉકેલ કરનારાં છે; તેથી આ સૂત્રોનાં મનન-ચિંતન તથા પ્રચાર માટે પ્રબલ પુરુષાર્થ કરવાની જરૂર છે.

૫. આ આવશ્યકતાને ખ્યાલમાં રાખીને વિ. સં. ૨૦૦૪માં આઠ અંગપૂર્વક પ્રબોધ ટીકા તૈયાર કરવાનો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો અને તે મુજબ કામ તરત જ ચાલુ કરી દેવામાં આવ્યું. ત્યારપછી બીજી આવૃત્તિ વિ. સં. ૨૦૧૦માં તે જ પ્રમાણે કરવામાં આવી.

૬. આવી ટીકા તૈયાર કરવા માટે અનેક ગ્રંથોની જરૂર પડે તે

★ ત્રીજી આવૃત્તિમાં પ્રકાશિત નિવેદન.

સ્વાભાવિક છે, એટલે તે માટે એક ખાસ ગ્રંથાલય તૈયાર કરવામાં આવ્યું જેના ગ્રંથોની સંખ્યા વધતી વધતી આજે લગભગ ૮૨૦૦ સુધી પહોંચી છે.

૭. આ કાર્ય માટે મુદ્રિત પુસ્તકો ઉપરાંત હસ્તલિખિત પોથીઓ જોવાની આવશ્યકતા લાગતાં નીચેના જ્ઞાનભંડારોની મુલાકાત લેવામાં આવી હતી :-

(૧) શ્રી આત્મારામજી જૈન જ્ઞાનમંદિર-વડોદરા.

(જેમાં પ્રવર્તક શ્રી કાંતિવિજયજી તથા શાંતમૂર્તિ મુનિરાજ શ્રી હંસવિજયજીનો શાસ્ત્રસંગ્રહ સામેલ છે.)

(૨) પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિર-વડોદરા.

(૩) ભાંડારકર ઓરિએન્ટલ રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ-પૂના.

(૪) શ્રી વિજયદાનસૂરીશ્વરજી જ્ઞાનમંદિર-અમદાવાદ.

(૫) ડેલાના ઉપાશ્રયનો જ્ઞાનભંડાર-અમદાવાદ.

(૬) જૈનાનંદ પુસ્તકાલય-સૂરત.

(૭) શ્રી જૈન સાહિત્યમંદિર-પાલીતાણા.

(૮) શ્રી જૈન આત્માનંદ સભા-ભાવનગર.

(૯) અભય જૈન જ્ઞાન-પુસ્તકાલય-બિકાનેર.

(૧૦) શ્રી જિનભદ્ર જૈન જ્ઞાનભંડાર-જેસલમેર.

ત્યારબાદ આ ત્રીજી આવૃત્તિ માટે નીચે પ્રમાણેના જ્ઞાન-ભંડારોની પણ મુલાકાત લેવામાં આવી હતી-

(૧૧) લા. દ. પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિર-અમદાવાદ.

(૧૨) શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય જૈન જ્ઞાનભંડાર-પાટણ.

(૧૩) લીંબડી જૈન જ્ઞાનભંડાર-લીંબડી.

(૧૪) દેવસાના પાડાનો જ્ઞાનભંડાર-અમદાવાદ.

(૧૫) પગથિયાના ઉપાશ્રયનો જ્ઞાનભંડાર-અમદાવાદ.

(૧૬) જૈન પાઠશાળાનો જ્ઞાનભંડાર-જામનગર.

(૧૭) અંચલગચ્છના ઉપાશ્રયનો જ્ઞાનભંડાર-જામનગર.

આ જ્ઞાનભંડારોના વ્યવસ્થાપકોએ, અમારે જે જે પોથીઓની જરૂર હતી, તેનો ઉપયોગ ઘણી ખુશીથી કરવા દીધો તથા અમારું કાર્ય પૂરું થતાં સુધી તે અમારી પાસે રાખવાની પણ છૂટ આપી, તે માટે અમો તેમના અત્યંત આભારી છીએ. પરંતુ આધારભૂત ગ્રંથોની યાદી તથા હસ્તલિખિત પોથીઓની યાદી હવે જણાવવાની જરૂર ન હોવાથી તેનાં નામો અહીં આપ્યાં નથી.

૮. સૂત્રોના ઉચ્ચારમાં એકવાક્યતા જળવાઈ રહે, તે માટે બને ત્યાં સુધી મૂલપાઠો જાળવી રાખ્યા છે, પરંતુ જ્યાં તે પાઠો અશુદ્ધ માલૂમ પડ્યા છે, ત્યાં તેની શુદ્ધિ કરવામાં આવી છે. જેમ કે જગચિંતામણિ ચૈત્યવંદન.

૯. સૂત્રોની સંસ્કૃત છાયામાં શ્રી હરિભદ્રસૂરિકૃત આવશ્યક સૂત્ર ટીકા, શ્રી હરિભદ્રસૂરિકૃત લલિત-વિસ્તરા, (ચૈત્યવંદનસૂત્ર વૃત્તિ), શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યકૃત યોગશાસ્ત્ર-સ્વોપજ્ઞ-વિવરણ અને દેવેન્દ્રસૂરિકૃત વંદારુવૃત્તિ વગેરેનો બને તેટલો ઉપયોગ કર્યો છે અને જે સૂત્ર પર કોઈ પણ પૂર્વાચાર્યની સંસ્કૃત છાયા ઉપલબ્ધ ન હતી, ત્યાં ભાષા અને અર્થના ધોરણે તેની સ્વતંત્ર રચના કરી છે. જેમ કે પંચિંદિય-સૂત્ર. છાયામાં બધાં પદો સંધિ વિના જ મૂકેલાં છે, જેથી પાઠકોને તેનો અર્થ સમજવામાં સરળતા પડે.

૧૦. સામાન્ય અને વિશેષ અર્થમાં શબ્દસ્પર્શી અર્થનું વિવરણ કરેલું છે અને જ્યાં જ્યાં જરૂર લાગી ત્યાં ત્યાં તેની વ્યુત્પત્તિ તથા ટીકાકારોનાં પ્રમાણો પણ આપેલાં છે. ચઙ્ગવિહ્વલસાય મુક્કો, પંચસમિઓ, તિગુત્તો વગેરે શબ્દો પરનું વિવરણ જોવાથી એ વાતનો વધારે સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવી શકશે.

૧૧. તાત્પર્યાર્થમાં મુખ્યત્વે પારિભાષિક અર્થો આપ્યા છે અને તેમાં પરંપરા કે સંપ્રદાયની માન્યતાઓ દર્શાવવામાં આવી છે. તે ઉપરાંત જરૂર લાગી ત્યાં કાલ અને ક્ષેત્રના સંબંધથી પણ યોગ્ય પરિચયો આપવામાં આવ્યા છે. જેમકે રિસહ સત્તુંજિ, ઝંજિજિતિ પહુ નેમિજિળ, સચ્ચર-મંડળ, મહુરિ પાસ દુહદુરિઅખંડળ.

આ બન્ને અર્થવિભાગોમાંથી પાઠકોને સૂત્રગત શબ્દો અને તેની વિશિષ્ટ યોજનાથી આવિર્ભૂત થતા ભાવોનો સારી રીતે ખ્યાલ આવી શકશે.

૧૨. અર્થ-વિભાગ પૂરો થયા પછી અર્થ-સંકલના આપવામાં આવી છે. તેમાં જે સરળતા અને સ્પષ્ટતા લાવવાનો પ્રયત્ન થયેલો છે, તેનો ખ્યાલ તસ્સ ઉત્તરી-સૂત્ર, કરેમિ ભંતે-સૂત્ર, તથા પુકખરવર-સૂત્ર આદિનું બારીક નિરીક્ષણ કરવાથી આવી શકશે.

૧૩. સૂત્ર-પરિચયમાં સૂત્રની અંતર્ગત રહેલા ભાવોનું વિશિષ્ટ દર્શન કરાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે અને તેમ કરતાં કેટલાંક સ્થળે અન્ય દર્શનકારોના મતની તુલના પણ કરેલી છે. તે ઉપરાંત સૂત્રનું નામકરણ, સૂત્રશૈલીની વિશિષ્ટતા અને સૂત્ર પર રચાયેલા સાહિત્યનો પરિચય પણ આ જ અંગમાં આપેલો છે.

૧૪. આ સૂત્રોનો નિર્દેશ આપણા પ્રમાણભૂત સાહિત્યમાં ક્યાં ક્યાં મળે છે, તે પ્રકીર્ણકમાં દર્શાવ્યું છે.

૧૫. સૂત્રોનાં નામમાં એકવાક્યતા લાવવા માટે પહેલું પ્રાકૃત નામ આપ્યું છે અને તે તે નામો ક્યાં વપરાયેલાં છે તે અર્થનિર્ણયના પ્રારંભમાં જ જણાવેલું છે. તે પછી સંસ્કૃત નામ આપ્યું છે; જે મોટા ભાગે પ્રાકૃત-નામની કે તેના પર્યાય-નામની જ છાયા છે. આમ છતાં કેટલાંક નામો નવીન પણ મૂકવાં પડ્યાં છે અને તેમાં પ. પૂ. આગમોદ્ધારક શ્રીમદ્ આનંદસાગરસૂરીશ્વરજીએ સંપાદિત કરેલું **ઘડાવશ્યકસૂત્રાણિ** વિશેષ ઉપયોગી થયું છે, ત્યાર પછી ગુજરાતી નામ આપ્યું છે, જે નિત્ય વપરાશમાં છે.

૧૬. પ્રબોધટીકાના આ પહેલા ભાગમાં ૧થી ૨૫ સૂત્રોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે, કારણ કે સુગુરુ સુખશાતા પૃચ્છા કર્યા પછી અબ્બુકિઓ સૂત્ર ન હોવાથી ગુરુવંદનનો વિધિ અધૂરો રહેતો હતો એવી ઘણાની ફરિયાદ હતી, તેથી અબ્બુકિઓ જે બીજા ભાગમાં ૩૩મા સૂત્ર તરીકે હતું તે અહીં સૂત્ર ૫ તરીકે મૂકવામાં આવ્યું છે. આ પ્રમાણે થવાથી નિત્યોપયોગી ગુરુવંદન, સામાયિક અને ચૈત્યવંદનનો ભાગ પૂરેપૂરો આવી જાય છે. ઉપરાંત આ ભાગમાં-(૧) સામાયિક લેવાનો વિધિ, (૨) સામાયિક લેવાના વિધિ અંગેની સમજ, (૩) સામાયિક પારવાનો વિધિ, (૪) સામાયિક પારવાના વિધિ અંગેની સમજ, (૫) મુહપત્તિ-પડિલેહણનો વિધિ, (૬) ચૈત્યવંદનનો વિધિ, (૭) ચૈત્યવંદન-વિધિ અંગેની સમજ અને (૮) પૂજાની પરિભાષા એ આઠ

બાબતો આપવામાં આવી છે, જેથી તે તે ક્રિયાનું અનુષ્ઠાન કરવા ઈચ્છનાર સમજી અને શુદ્ધિપૂર્વક કરી શકે.

૧૭. આ વિષયો પૂરા થયા પછી કિંચિદ્ વક્તવ્ય સાથે પાંચ પરિશિષ્ટો આપવામાં આવ્યાં છે, તેમાં પહેલું પરિશિષ્ટ ષડાવશ્યક વિશેનું છે. આ પરિશિષ્ટમાં અનુયોગદ્વારસૂત્ર તથા ચઉસરણ પચન્નામાંથી ષડાવશ્યકને લગતાં સૂત્રો અર્થ સાથે આપવામાં આવ્યાં છે, જેથી વાંચકોને તેની પ્રમાણિકતા-સંબંધી યથાર્થ ખ્યાલ આવી શકે. બીજું પરિશિષ્ટ સામાયિકની સાધના નામનું છે, તેમાં સામાયિક એ શું છે ? તથા તેની સાધના કેવી રીતે કરવી જોઈએ ? તે સંબંધી વિસ્તારથી વિવેચન કરેલું છે. ત્રીજું પરિશિષ્ટ ચતુર્વિંશતિ-સ્તવ-રહસ્ય નામનું છે, તેમાં ચતુર્વિંશતિસ્તવ એ શું છે તથા તેમાં કેવું ગૂઢ રહસ્ય રહેલું છે ? તે વિસ્તારથી દર્શાવવામાં આવ્યું છે. તેમાં દર્શાવેલા સ્તવનના વિભાગો ખાસ ધ્યાનમાં લેવા યોગ્ય છે. ચોથું પરિશિષ્ટ શ્રીમદ્ હરિભદ્રસૂરિએ રચેલાં અતિ મનનીય ઓગણીસ પંચાશકો પૈકીનું ત્રીજું પંચાશક છે, જેનો મુખ્ય વિષય જિનચૈત્યનો વંદન-વિધિ છે. આ આખું પંચાશક મૂળ ગાથા ભાષાંતર તથા જરૂરી સ્પષ્ટીકરણ સાથે આપવામાં આવ્યું છે, તેથી પાઠકોને ચૈત્યવંદનની ગંભીરતા સમજાશે અને તેની પાછળ રહેલી અત્યુત્તમ યોજનાનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવી શકશે. પાંચમું પરિશિષ્ટ ધર્મોપકરણો નામનું છે, તેમાં (૧) સ્થાપનાચાર્ય, (૨) મુહપત્તી, (૩) જપમાલિકા (નોકારવાળી) અને (૪) દંડ-પ્રોછણક-રજોહરણ-ચરવળો એ ચાર ઉપકરણોનાં શાસ્ત્રીય પ્રમાણોનો સંગ્રહ આપેલો છે. આ પરિશિષ્ટોનું અધ્યયન કરનાર સામાયિક, ચતુર્વિંશતિસ્તવ અને ચૈત્યવંદનની ક્રિયામાં રહેલી અનુપમ યોગસાધનાનો તથા અપૂર્વ આધ્યાત્મિકતાનો ખ્યાલ સારી રીતે મેળવી શકશે.

૧૮. ગ્રંથો અંગે સંકેતસૂચિ તથા શુદ્ધિપત્રક પ્રાસ્તાવિક વિભાગમાં આપી દીધેલ છે, તેનો કાળજીપૂર્વક ઉપયોગ કરવાની ભલામણ છે.

૧૯. પ્રબોધટીકાનું લખાણ આ સ્વરૂપે તૈયાર કરવામાં સહુથી વધારે સહાય પૂર્વાચાર્યકૃત ટીકાઓમાંથી મળી છે; તેમાંયે શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામીએ રચેલી આવશ્યકસૂત્ર-નિર્યુક્તિ, શ્રી જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણનું વિશેષાવશ્યકભાષ્ય, શ્રી જિનદાસગણિ મહત્તરની આવશ્યક સૂત્ર-ચૂર્ણિ, શ્રી હરિભદ્રસૂરિકૃત

આવશ્યકસૂત્ર-ટીકા, શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યકૃત યોગશાસ્ત્ર-સ્વોપજી વિવરણ ખૂબ જ ઉપયોગી નીવડ્યાં છે; તેથી એ સર્વે આચાર્યોનો અને તેમના સાહિત્યનું સંરક્ષણ કરનાર ચતુર્વિધ સંઘનો આભાર માનીએ છીએ.

૨૦. આ કાર્યમાં નીચેના મહાનુભાવોએ અગત્યનો ફાળો આપેલો છે, તે માટે તેમનો હાર્દિક આભાર માનવામાં આવે છે :-

શેઠ શ્રી અમૃતલાલ કાલિદાસ દોશી, બી. એ., જેઓ સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતના ખાસ અભ્યાસી ઉપરાંત યોગના વિષયોમાં રસ લે છે, તેમણે આ લખાણને ખૂબ પરિશ્રમથી તપાસ્યું છે, સુધાર્યું છે, ફરી સુધાર્યું છે અને તેમાં કોઈ ક્ષતિ રહી ન જાય તે માટે પુષ્કળ કાળજી રાખી છે; તેમજ તેના અંગે ખર્ચ કરવામાં જરાયે સંકોચ રાખ્યો નથી. તેમણે આ પ્રકાશનમાં દાખવેલાં રસ, પરિશ્રમ અને કાળજી દરેકને માટે અનુકરણીય છે.

પ. પૂ. પંન્યાસ શ્રીભદ્રંકરવિજયજી ગણિ, જેઓ જૈન તેમજ જૈનેતર દર્શનોના ખાસ અભ્યાસી છે, યોગ અને અધ્યાત્મના વિષયમાં નિષ્ણાત છે તથા જેમણે આવશ્યક-નિર્યુક્તિ અને હરિભદ્રસૂરીશ્વરજીના ગ્રંથોનું ઊંડું મનન કરેલું છે, તેમણે આચાર્ય મહારાજ શ્રી ૧૦૦૮ શ્રીવિજયપ્રેમસૂરીશ્વરજીની નિશ્રામાં રહીને આ લખાણને સાદ્યંત તપાસી યથાશક્તિ-યથામતિ સંશોધિત કરી આપેલું છે, તેમજ પોતાની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓમાંથી સમય કાઢીને આ ગ્રંથનો વિસ્તૃત ઉપોદ્ઘાત લખી આપવામાં ખાસ પરિશ્રમ ઉઠાવેલો છે.

આ પ્રમાણે બીજી આવૃત્તિમાં પણ કર્યું છે. અને આ ત્રીજી આવૃત્તિમાં તેમના સ્વ. તપસ્વી મુનિશ્રી કલ્યાણપ્રભવિજયજી જેઓ શ્રી વર્ધમાન આયંબિલ તપની ૫૦ ઉપરની ઓળીનું આરાધન કરતા હતા, તેઓશ્રીએ ગુરુદેવની આજ્ઞા મળવાથી મારવાડના એ સખત ગરમીના દિવસોમાં પણ પરિશ્રમ લઈને અક્ષરે અક્ષર જોયો છે અને તેમાં તેઓશ્રીએ જે કાંઈ સુધારાવધારા સૂચવ્યા છે તે આમેજ કર્યા છે. તેટલું જ નહિ પણ તે થયા પછી શ્રી પંન્યાસજી મહારાજે સ્વાસ્થ્ય સારું ન હોવા છતાં દરેક પૃષ્ઠ જોઈ તપાસી લીધું છે.

સ્વ. પંડિત શ્રી લાલચંદ્ર ભગવાનદાસ ગાંધી જેઓ ત્રીસ વર્ષ સુધી વડોદરાના પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિરમાં જૈન પંડિત તરીકે કામ કરી નિવૃત્ત થયેલા છે

અને પ્રાકૃત ભાષાના નિષ્ણાત તરીકે સારી ખ્યાતિ મેળવી ચૂક્યા છે, તેમણે પહેલી આવૃત્તિના લખાણને સાદ્યંત તપાસી આપ્યું હતું અને યથાશક્તિ-યથામતિ સંશોધિત કરી આપ્યું હતું. તે ઉપરાંત તેના પત્રશોધનમાં પણ સુંદર ફાળો આપ્યો હતો.

વિદ્વદ્વરત્ન સદ્ગત મુનિરાજ શ્રી પુણ્યવિજયજી, જેઓ જૈન સાહિત્યના પરમ અભ્યાસી છે તથા ઈતિહાસ, પુરાતત્ત્વ અને જ્ઞાનભંડારોની વ્યવસ્થામાં અતિ નિપુણતા ધરાવે છે, તેમણે વડોદરા, અમદાવાદ અને જેસલમેર ખાતેની તેમની સ્થિરતા દરમિયાન અમોને અગત્યની સૂચનાઓ તથા જોઈતી પોથીઓ આપીને વિશિષ્ટ માર્ગદર્શન આપેલું છે.

૨૧. તે ઉપરાંત અનેક આચાર્યો, મુનિવરો અને ગૃહસ્થોએ આ કાર્યમાં અમને એક યા બીજા પ્રકારે સહાય આપી છે, તે માટે અમે તેમના અત્યંત આભારી છીએ.

૨૨. પ્રબોધટીકાનું આ પ્રકાશન-(૧) પૂજ્ય સાધુ-સાધ્વીઓને આવશ્યક સૂત્રની ગંભીરતાનો ખ્યાલ આપવામાં ઉપયોગી નીવડશે; (૨) શ્રાવક-શ્રાવિકાઓને આવશ્યક ક્રિયામાં રસ પેદા કરશે; (૩) પાઠશાળાના શિક્ષકોને ધાર્મિક શિક્ષણ આપવામાં ઉપયોગી ભોમિયાની ગરજ સારશે; (૪) જેઓ વ્યાવહારિક જ્ઞાનથી વિભૂષિત છે, પણ ધાર્મિક શિક્ષણના સંસ્કારો પામેલા નથી, તેમને ધાર્મિક વિષયમાં રસ પેદા કરશે; (૫) જેઓ છાત્રાલયો, શાળાઓ તથા વિદ્યાલયોમાં અભ્યાસ કરી રહ્યા છે તેમને પાઠ્યપુસ્તક તરીકે ઉપયોગી થશે; અને (૬) જેઓ જૈનધર્મના આચાર-વિચારનું જ્ઞાન મેળવવા ઇચ્છે છે, તેમને રસતૃપ્તિ સાથે આવશ્યક જ્ઞાન આપશે, એમ અમારું માનવું છે.

૨૪. બે આવૃત્તિની એકંદર ૪૦૦૦ નકલો વેચાઈ જતાં જનતાની માગણીને સંતોષવા માટે તેની ત્રીજી આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી છે.

૨૫. બીજી આવૃત્તિમાં શક્ય એટલું શોધન-પરિવર્ધન કર્યું છે. ખાસ કરીને ઉત્તરીકરણ-સુત્ર, ઉવસગ્ગહરં-થોત્ત અને ચેઈયથય સુત્રમાં વિશેષ-પરિવર્ધન કરેલું છે. પરંતુ ત્રીજી આવૃત્તિમાં ચઉવીસત્થય સુત્ર (લોગસ્સ સૂત્ર) અને ઉવસગ્ગહરં થોત્ત(ઉવસગ્ગહરં સ્તોત્ર)ની વિસ્તારથી વિવરણવાળી

લોગસ્સ સૂત્ર સ્વાધ્યાય નામના ગ્રંથમાંથી અને ઉવસગ્ગહરં સ્વાધ્યાય નામના ગ્રંથમાંથી ધણો ખરો ભાગ સીધેસીધો અનુક્રમે અમે આમાં આમેજ કર્યો છે. તેથી વિવરણની પ્રથામાં ફરક પાડ્યો છે. પરંતુ તેમ કરવાથી ગ્રંથની ઉપયોગિતા વધશે તેમ જણાય છે.

૨૬. પહેલી આવૃત્તિ સાદ્યંત વાંચી જઈને તેમાં યોગ્ય સુધારાઓ સૂચવવા માટે પૂ. આચાર્ય મહારાજ શ્રી વિજયલબ્ધિસૂરીશ્વરજીનો, પૂજ્ય આચાર્ય મહારાજ શ્રીવિજયમનોહરસૂરિજીના શિષ્ય પૂ. મુનિરાજ શ્રી ભદ્રંકરવિજયજીનો તથા પૂજ્ય આચાર્ય મહારાજ શ્રીવિજયરામચંદ્રસૂરિજીના શિષ્ય પં. મહારાજ શ્રીમાન વિજયજીનો ખાસ આભાર માનીએ છીએ. તેમના સુધારાઓ મહદ્ અંશે આ આવૃત્તિમાં સ્થાન પામેલા છે. તે ઉપરાંત બીજા વિદ્વાન્ બંધુઓએ પણ આ આવૃત્તિને વિશેષ ઉપયોગી બનાવવા માટે નાનાં-મોટાં સૂચનો કર્યાં છે, તે સર્વેના પણ આભારી છીએ. સ્વ. પંન્યાસ શ્રી કાંતિવિજયજીએ ત્રણે ભાગો અક્ષરશઃ તપાસીને બુકો પાછી આપી છે, તે સઘળા સુધારા આમાં આમેજ કરાયા છે અને બીજા ભાગ તથા ત્રીજા ભાગમાં તે જ પ્રમાણે આમેજ થશે. સ્વ. પંન્યાસ કલ્યાણવિજયજીએ તેમના નિબંધ નિયમમાં કેટલીએક ભૂલો દર્શાવી છે, તેમાંથી આવશ્યક જણાયું તે લેવામાં આવ્યું છે. તેઓશ્રીના સૂચનથી કેટલેક સ્થળે અંતઃશીર્ષકો અને વિધિગત પ્રતિવચનો સૂત્રોમાં છપાયેલ હતાં તે નીચે પાદ-નોંધમાં દર્શાવ્યાં છે.

૨૭. આ ટીકાના પ્રકાશનથી જો પાઠકોને જૈન ધર્મનાં સુવિહિત અનુષ્ઠાનોમાં રસ ઉત્પન્ન થશે અને તેમાં સમજપૂર્વકની પ્રવૃત્તિ થવા લાગશે તો અમારો પ્રયાસ સાર્થક થયો છે, એમ માનીશું.

૨૮. આ ગ્રંથના સંપાદન અને પ્રકાશનમાં અજ્ઞાન, મોહ અને પ્રમાદાદિ દોષોથી જે કંઈ ત્રુટિઓ રહી જવા પામી હોય, તે માટે અમો ખરા અંતઃકરણથી ચતુર્વિધ સંઘની ક્ષમા માગીએ છીએ અને બહુશ્ચતોને વિનંતિ કરીએ છીએ કે તેમણે અમારા પર અનુગ્રહ કરીને આ ગ્રંથમાં રહી ગયેલી ક્ષતિઓનું સંશોધન કરવું અને તે અમને ઉદારભાવે લખી જણાવવું, જેથી આ ગ્રંથની નવી આવૃત્તિમાં યોગ્ય સુધારોવધારો થઈ શકે.

૨૯. આ ગ્રંથની જોડણી ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલા

સાર્થ ગુજરાતી જોડણીકોશની ચોથી આવૃત્તિ મુજબ રાખેલી છે.

૩૦. છેવટે શુદ્ધ અને સર્વોપભોગ્ય સંસ્કરણ કરી, કરાવીને આ ગ્રંથ છપાયો છે તેથી જૈન આચાર તથા જૈન સાહિત્યના વિકાસ અને પ્રચારમાં ચતુર્વિધ સંઘ ખૂબ જ રસ લેતો થાય, એવી મંગલ કામના સાથે વિરમીએ છીએ.

સેવક,

૧૧૨, એસ. વિ. રોડ,
વીલેપારલે, મુંબઈ-૫૬.

પંડિત નરોત્તમદાસ નગીનદાસ શાહ
જૈન-સાહિત્ય-વિકાસ-મંડળ

તા. ૩૧-૮-૧૯૭૬

શ્રાદ્ધ પ્રતિક્રમણ સૂત્ર (પ્રબોધટીકા)

સાત અંગોની સામાન્ય સમજૂતી*

પહેલું અંગ મૂલપાઠ

આ અંગમાં પરંપરાથી નિર્ણીત થયેલો તથા વિવિધ પોથીઓના આધારે શુદ્ધ કરેલો પાઠ આપેલો છે.

બીજું અંગ-સંસ્કૃત છાયા

આ અંગમાં સમજવાની સરળતા ખાતર મૂલપાઠના ક્રમ પ્રમાણે સંધિ કર્યા વિનાનાં સંસ્કૃત પદો આપેલાં છે.

ત્રીજું અંગ-સામાન્ય અને વિશેષ અર્થ

આ અંગમાં વ્યુત્પત્તિ અને ભાષાના ધોરણે દરેક પદના સામાન્ય અને વિશેષ અર્થો આપેલા છે.

ચોથું અંગ-તાત્પર્યાર્થ

આ અંગમાં પરંપરા, પરિભાષા અને સંકેત વડે થતાં પદો અને વાક્યોના અર્થનો નિર્ણય જણાવેલો છે.

પાંચમું અંગ-અર્થ-સંકલના

આ અંગમાં પરંપરા, પરિભાષા અને સંકેત વડે નિર્ણીત થયેલા અર્થની સંકલના શુદ્ધ ગુજરાતીમાં આપેલી છે.

છઠ્ઠું અંગ-સૂત્ર-પરિચય

આ અંગમાં સૂત્રની અંતર્ગત રહેલો ભાવ તથા તેની રચના અંગેનું મહત્ત્વ દર્શાવેલું છે.

★ પહેલા ભાગની બે આવૃત્તિમાં અને બીજા તથા ત્રીજા ભાગની પહેલી આવૃત્તિમાં અષ્ટાંગી વિવરણ હતું તેનું હવે ત્રણેય ભાગમાં સપ્તાંગી વિવરણ કરવામાં આવ્યું છે.

સાતમું અંગ પ્રકીર્ણક

આ અંગમાં પાઠનો મૂળ આધાર કયા સૂત્ર, સિદ્ધાંત કે માન્ય ગ્રંથોમાં મળે છે, તે જણાવેલું છે. તદુપરાંત ઉપલબ્ધ થતી સઘળી માહિતીઓ આપવામાં આવી છે.

શ્રી પ્રતિકમણ સૂત્ર-પ્રબોધટીકાના નામથી અષ્ટાંગ વિવરણપૂર્વક ત્રણ વિભાગમાં વિભક્ત હતું. તે ગ્રંથની નકલો અલભ્ય થતાં પહેલા ભાગની હવે ત્રીજી આવૃત્તિ તથા બીજા અને ત્રીજા ભાગની બીજી આવૃત્તિ મુદ્રિત કરાવવા માટે તે ત્રણે ભાગોને આઘંત તપાસી જઈને યોગ્ય સંસ્કરણ સાથે સપ્તાંગી વિવરણપૂર્વક તૈયાર કરવામાં આવી છે. તેમાં આવશ્યકતા પ્રમાણે યોગ્ય સુધારા વધારા પરમ પૂજ્ય પંન્યાસ શ્રી ભદ્રંકરવિજયજી ગણિવરની નિશ્રા નીચે કરવામાં આવ્યા છે.

આ પ્રમાણે સંસ્કરણ કરાયેલા ત્રણેય ભાગોનું વિવરણ સાત અંગોમાં વિભક્ત થયેલું છે.

જૂની આવૃત્તિમાં ત્રીજું અંગ-ગુજરાતી છાયા અનાવશ્યક જણાતાં તે પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં સમાવિષ્ટ કરવામાં આવ્યું નથી.

અર્થનિર્ણય-જૂની આવૃત્તિમાં વિવરણના આ પાંચમા અંગને પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં તાત્પર્યાર્થના નવા નામથી ચોથા અંગ તરીકે નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે.

આધારસ્થાન-જૂની આવૃત્તિમાં વિવરણના આ આઠમા અંગને પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં સાતમા અંગ પ્રકીર્ણકના નવા નામથી નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે. તેમાં તે તે સૂત્રોના પ્રાચીન આધાર દર્શાવે તેવા ગ્રંથ આદિની નોંધ કરવામાં આવી છે, અને કાંઈ વિશેષ માહિતી હોય તે પણ આપવામાં આવી છે.

પ્રસ્તુત ગ્રંથના ત્રણે ભાગોનું નામ હવેથી શ્રી શ્રાદ્ધ પ્રતિકમણ સૂત્ર (પ્રબોધટીકા) રાખવામાં આવ્યું છે.

સંકેતસૂચિ

અ.	અધ્યયન
અ. પા. સૂ.	અધ્યાય, પાદ, સૂત્ર
અ. ચિં.	અભિધાનચિંતામણિ
અ. દી.	અર્થદીપિકા
અ. સૂ.	અધ્યાય, સૂત્ર
આ. યૂ.	આવશ્યકયૂર્ણિ
આ. ટી.	આવશ્યકટીકા શ્રીહરિભદ્રસૂરિકૃતા
આ. ટી. મ. ગા.	આવશ્યકટીકા શ્રીમલયગિરિકૃતા, ગાથા
આ. નિ.	આવશ્યકનિર્યુક્તિ
આ. ભા.	આવશ્યકભાષ્ય
ઉત્તરરામ.	ઉત્તરરામચરિત (નાટક)
ઉ. સૂ. અ.	ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર અધ્યાય
ઐ.	ઐતિહાસિક
ઔપ.	ઔપપાતિક સૂત્ર
કર્મ. વ્યા.	કર્મગ્રંથ વ્યાખ્યા
ગા.	ગાથા
ગુ.	ગુરુ
ચ.	ચતુષ્કલ
ચે. મ.	ચૈદ્યવંદન-મહાભાષ્ય
ચૈ. મહાભાષ્ય	ચૈત્યવંદન-મહાભાષ્ય
ચૈ. વૃ.	ચૈત્યવંદન વૃત્તિ
જૈ. સ. પ્ર.	જૈન સત્યપ્રકાશ (માસિક)
જ્ઞાત.	જ્ઞાતાધર્મકથાંગસૂત્ર
ત. અ.	તત્ત્વાર્થસૂત્ર અધ્યાય
ત. સૂ.	તત્ત્વાર્થ સૂત્ર
દશ. વૈ.	દશવૈકાલિક સૂત્ર
દે. ભા.	દેવવંદન ભાષ્ય

નિ. ચૂ.	નિશીથચૂર્ણિ
પા. લ. ના.	પાઈઅલચ્છીનામમાલા
પા. સ. મ.	પાઈઅસદ-મહણવો
પૃ.	પૃષ્ઠ
પં. ટી.	પંચાશકટીકા
પં. વૃ.	પંચાશકવૃત્તિ
પ્ર. ટી. ભા.	પ્રબોધ-ટીકા ભાગ
પ્ર. શ્વ. સ્કં.	પ્રથમ શ્વતસ્કંધ
પ્ર. શ્લો.	પ્રકાશ શ્લોક
પી. એફ. એન.	પેજ, ફુટનોટ
ભગ.	ભગવતી સૂત્ર
ભા. ગા.	ભાષ્ય ગાથા
યો. સ્વો. પ્ર.	યોગશાસ્ત્રસ્વોપજવૃત્તિપ્રકાશ
યો. સ્વો. વૃ. પ્ર.	
લ. વિ.	લલિતવિસ્તાર ચૈત્યવંદનવૃત્તિ
વ. વૃ.	વન્દારુવૃત્તિ શ્રીદેવેન્દ્રસૂરિકૃતા
વિ. ભા. ગા.	
વિ. આ. ભા.	વિશેષાવશ્યકભાષ્ય ગાથા
વિશેષા. ભા.	
શ. ઉ.	શતક, ઉદ્દેશ
શ્રા. દિ. કૃ.	શ્રાદ્ધદિનકૃત્ય સૂત્ર
સિ. હે. શ.	સિદ્ધહેમચંદ્રશબ્દાનુશાસન
સિં. જૈ. ગ્રં.	સિંધી જૈન ગ્રંથમાલા
સ્વો. વિ.	સ્વોપજવિવરણ

પ્રતિક્રમણની પવિત્રતા⁺

નિર્યુક્તિકાર શ્રુતકેવળી ભગવંત શ્રીભદ્રબાહુસ્વામી આવશ્યક-
નિર્યુક્તિ નામના ગ્રંથરત્નમાં ફરમાવે છે કે :-

કેવળજ્ઞાન વડે અર્થોને જાણીને, તેમાં જે પ્રજ્ઞાપનીય અર્થો છે, તેને તીર્થકર કહે છે. તે તેમનો વાગ્યોગ છે અને તે દ્રવ્યશ્રુત છે.*

જગતમાં પદાર્થો બે પ્રકારના છે : (૧) અનભિલાષ્ય, (૨) અભિલાષ્ય. અનભિલાષ્ય એટલે કહી ન શકાય તેવા, અને અભિલાષ્ય એટલે કહી શકાય તેવા. તેમાં કહી શકાય તેવા પદાર્થોના પણ બે વિભાગ છે : એક અપ્રજ્ઞાપનીય એટલે ન જણાવી શકાય તેવા અને બીજા પ્રજ્ઞાપનીય એટલે જણાવી શકાય તેવા. (જે કહી શકાય તેવા હોવા છતાં તીર્થકરોનું આયુષ્ય મર્યાદિત હોવાના કારણે ન કહી શકાયા તે અને બીજા પ્રજ્ઞાપનીય એટલે જે કહી શકાયા તે.) તેમાં અનભિલાષ્યના અનંતમા ભાગે અભિલાષ્ય છે, અભિલાષ્યના અનંતમા ભાગે પ્રજ્ઞાપનીય છે, અને પ્રજ્ઞાપનીયના અનંતમા ભાગે સૂત્રોમાં ગૂંથાયેલ છે. પ્રજ્ઞાપનીય પદાર્થોને કહેવા તે પ્રભુનો વાગ્યોગ છે, શ્રોતાઓના ભાવશ્રુતનું કારણ છે; તેથી તે દ્રવ્યશ્રુત પણ કહેવાય છે. (પ્રજ્ઞાપનીય પદાર્થોને જણાવવા માટે બોલાતા શબ્દોનો સમૂહ તે પ્રભુનો વાગ્યોગ છે.)

તે શ્રુતજ્ઞાનને અરિહંતો કઈ વિધિથી કહે છે ? તેનું વર્ણન કરતાં તે જ મહાપુરુષ ફરમાવે છે કે :-

+ આ ભાગ પહેલી અને બીજી આવૃત્તિમાં ઉપોદ્ઘાત તરીકે હતો.

★ કેવલજ્ઞાનોગ્ધે, ણાઠં જે તત્થ ષણ્ણવણ્ણજોગે ।

તે ભાસઙ્ગ તિત્થયસો, વયજોગસુયં હવઙ્ગ સેસં ॥ -આ. નિ. ગા. ૭૮

કેવલજ્ઞાનેનાર્થાન્ જ્ઞાત્વા યે તત્ર પ્રજ્ઞાપનયોગ્યાઃ શ્રોતૃશક્ત્યપેક્ષયા કથનાર્હાસ્તાન્ તીર્થકરે ભાષતે । ઇહાઽર્થા દ્વિધા-અનભિલાષ્યા અભિલાષ્યાશ્ચ, અભિલાષ્યા દ્વિધા-અપ્રજ્ઞાપ્યાઃ પ્રજ્ઞાપ્યાશ્ચ, તત્રાનભિલાષ્યાનામનન્તે ભાગે અભિલાષ્યાઃ, તેષામપ્યનન્તે ભાગે પ્રજ્ઞાપ્યાસ્તેષામપ્યનન્તભાગઃ પૂર્વેષુ બદ્ધઃ સ્યાદિતિ ॥ -આવશ્યક દીપિકા. ભા. ૧ લો. પૃ. ૩૧

તપ, નિયમ અને જ્ઞાનરૂપી વૃક્ષ ઉપર આરૂઢ થયેલા અપરિમિત જ્ઞાની કેવળી ભગવંત ભવ્ય જીવોને બોધ કરવા માટે વચનરૂપી પુષ્પોનો વરસાદ વરસાવે છે. તેને ગણધર ભગવંતો બુદ્ધિમય પટ વડે ગ્રહણ કરીને સૂત્રરૂપે ગૂંથે છે. જિનેશ્વરનાં વચનો સુખપૂર્વક ગ્રહણ અને ધારણ થઈ શકે તથા સુખપૂર્વક આપી અને લઈ શકાય તે કારણે પોતાનો કલ્પ સમજીને ગણધરો તેને સૂત્રરૂપે રચે છે. કહ્યું છે કે :

અરિહંતો અર્થને કહે છે, શાસનના હિતને માટે ગણધરો તેને નિપુણ રીતે સૂત્રમાં ગૂંથે છે, અને તેથી શ્રુત પ્રવર્તે છે.*

કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા બાદ અરિહંતોએ સ્વમુખે કહેલું તથા નિપુણ બુદ્ધિના ધારક ગણધરોએ ભાવિશાસનના હિતને માટે સ્વયમેવ રચેલું શ્રુત શું છે ? તેનો ખુલાસો કરતાં કહ્યું છે કે :-

સામાયિકથી માંડીને બિંદુસાર (ચૌદમું પૂર્વ) પર્યંત શ્રુતજ્ઞાન છે. તે શ્રુતજ્ઞાનનો સાર ચારિત્ર છે, અને ચારિત્રનો સાર નિર્વાણ (મોક્ષસુખ) છે.+

પ્રતિક્રમણસૂત્રના રચયિતા કોણ ?

આપણો પ્રસ્તુત વિષય પ્રતિક્રમણ-સૂત્રનો છે. પ્રતિક્રમણસૂત્ર એ સામાયિકથી માંડી બિંદુસાર પર્યંતના શ્રુતજ્ઞાનનો જ એક ભાગ છે. તેથી તેને અર્થથી કહેનારા અરિહંત ભગવંતો છે અને સૂત્રથી ગૂંથનારા ગણધર ભગવંતો છે.

એ જ વાતને સવિશેષ પ્રમાણિત કરવાને માટે અમે આવશ્યકસૂત્ર ઉપર રચાયેલ નિર્યુક્તિ, ભાષ્ય, ચૂર્ણિ, અને ટીકાગ્રંથોની કેટલીક હકીકત અહીં રજૂ કરીએ છીએ.

★ અત્થં ખાસદ્ અરહ્મ, સુતં ગંથંતિ ગણહરા નિરૂણં ।

સાસણસ્સ હિયદ્ધાપ્પ, તઓ સુતં પવત્તદ્ ॥

-આ. નિ. ગાથા ૯૨

+ સામાયમાયં, સુચનાણં જાવ બિન્દુસારઓ ।

તસ્સ વિ સારો ચરણં, સારો ચરણસ્સ નિરૂણં ॥

-આ. નિ. ગાથા ૯૩

આવશ્યક સૂત્ર કે જેનાં છ અધ્યયનો છે અને જેનું પ્રથમ અધ્યયન સામાયિક છે, તે અર્થથી અરિહંતો વડે પ્રકાશિત છે, એ વાત નિર્યુક્તિકાર ભગવાન શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીનાં વચનોથી આપણે જોઈ આવ્યા.

નિર્યુક્તિકાર પછી ઉલ્લેખનીય સ્થાન પ્રાપ્ત થાય છે ભાષ્યકારનું. આવશ્યકસૂત્રના પ્રથમ અધ્યયનની નિર્યુક્તિ ઉપર વિશેષાવશ્યકભાષ્યના રચયિતા સમર્થ શાસ્ત્રકાર પુણ્યનામધેય શ્રીજિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ છે, અને તેના ઉપર વિશદ વૃત્તિના રચયિતા મલધારગચ્છીય આચાર્ય શ્રીહેમચંદ્રસૂરીશ્વરજી છે. ગ્રંથના પ્રારંભમાં જ વૃત્તિકાર ફરમાવે છે કે :-

ચરણ-કરણ-ક્રિયા-કલાપરૂપ વૃક્ષના મૂળ સમાન સામાયિક અધ્યયનરૂપ અને શ્રુતસ્કંધરૂપ શ્રીઆવશ્યકસૂત્ર અર્થથી શ્રીતીર્થકરદેવોએ અને સૂત્રથી શ્રીગણધરભગવંતોએ રચેલું છે. એ સૂત્રની અતિશય ગંભીરતા અને સકલ સાધુ-શ્રાવકવર્ગની નિત્યની (ક્રિયામાં) ઉપયોગિતા જાણીને ચૌદ પૂર્વધર શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીએ આભિનિબોધિકજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન ઇત્યાદિ પ્રસિદ્ધ ગ્રંથસ્વરૂપ નિર્યુક્તિ રચેલી છે.*

ત્યારબાદ, ત્રણ પ્રકારના લોકોત્તર આગમોમાં આવશ્યકસૂત્ર શેમાં અવતાર પામે છે ? તેનું વર્ણન કરતાં ભાષ્યકાર મહર્ષિ સ્વયમેવ ફરમાવે છે કે :-

“સુચઓ ગણહારીણં, તસ્મિસાણં તદ્વાઽવસેસાણં ।

एवं अत्ताणंतर-परंपरागमपमाणमि ॥

अत्येण उ तित्थंकगणधरसेसाणमेवेदं ।

વિ. શા. ગાથા ૧૪૮-૯

આનું સ્પષ્ટીકરણ કરતાં ટીકાકાર મહર્ષિ ફરમાવે છે કે :

★ इह चरणकरणक्रियाकलापतरुमूलकत्वं सामायिकादिषडध्ययनात्मकश्रुतस्कंध-
रूपमावश्यकं तावदर्थतस्तીर्थकतैः, सूत्रतस्तु गणधैरैर्विचिंतितम् । अस्य चातोव गम्भीरार्थतां
सकलसाधुश्रावकवर्गस्य नित्योपयोगितां च विज्ञाय चतुर्दशपूर्वधरेण श्रीमद्भद्रबाहुस्वामिना
एतद्व्याख्यानरूपा ‘आभिणिबोहिअनाणं सुयनाणं चेव ओहिनाणं च’ इत्यादि प्रसिद्धग्रंथरूपा
निर्युक्तिः कृता ।

લોકોત્તર આગમ ત્રણ પ્રકારનું છે : (૧) આત્માગમ, (૨) અનન્તરાગમ અને (૩) પરંપરાગમ. શ્રીઆવશ્યકસૂત્ર સૂત્રથી ગણધરોને આત્માગમ છે, કારણ કે-તેઓએ જ સૂત્રની રચના કરી છે. એટલે પોતાથી જ તે પ્રગટ થયું છે. તેમના શિષ્ય જંબૂસ્વામી આદિને અનન્તરાગમ છે; કારણ કે-ગણધરોની પાસેથી તેમને સીધું મળે છે તથા તેઓના શિષ્ય પ્રભવસ્વામી, શય્યભવસ્વામી આદિને આ સૂત્ર પરંપરાગમ છે; કારણ કે-આચાર્યોની પરંપરાએ તેમને મળેલું છે. અર્થથી અનુક્રમે તીર્થંકરોને આત્માગમ, ગણધરોને અનન્તરાગમ અને શેષ જંબૂસ્વામી આદિને પરંપરાગમ છે, કારણ કે અર્થના પ્રથમ ઉત્પાદક શ્રીતીર્થંકરદેવો છે.

ભાષ્યકાર પછી ત્રીજો નંબર આવે છે, ચૂર્ણિકારના ઉલ્લેખનો. આવશ્યકસૂત્ર કોના વડે રચાયું છે ? એનો ઉત્તર આપતાં આવશ્યક સૂત્રની ચૂર્ણિના રચયિતા ફરમાવે છે કે :- (પ્રશ્ન) સામાયિક કોણે કર્યું ? (ઉત્તર) અર્થની અપેક્ષાએ શ્રીજિનેશ્વર ભગવંતોએ અને સૂત્રની અપેક્ષાએ શ્રીગણધર ભગવંતોએ.*

સામાયિક અધ્યયનને આવશ્યકસૂત્રમાં પ્રથમ સ્થાન કેમ ? તેનો ખુલાસો કરતાં ટીકાકાર શ્રીહરિભદ્રસૂરિજી આદિ મહર્ષિઓએ ફરમાવ્યું છે કે :-

સમભાવ લક્ષણવાળું સામાયિક એ અહીં પ્રથમ અધ્યયન છે. ચતુર્વિંશતિસ્તવ આદિ તેનો જ ભેદ હોવાથી સામાયિકને પ્રથમપણું છે.*

ચૂર્ણિકાર પછી ટીકાકારોમાં આવશ્યક ઉપરની વિદ્યમાન ટીકાઓમાં પ્રથમ ટીકાકાર તરીકેનું સ્થાન આચાર્યપુંગવ શ્રીહરિભદ્રસૂરીશ્વરજીનું આવે છે. તેઓશ્રી આવશ્યકનિર્ણયુક્તિ ગાથા ૭૪૨ ઉપર ટીકા કરતાં ફરમાવે છે કે :-

તીર્થંકરદેવો કૃતકૃત્ય હોવાથી સામાયિક અધ્યયનને તેમજ બીજા ચતુર્વિંશતિસ્તવ આદિ અધ્યયનોને શા માટે કહે છે ? તેનું સમાધાન એ છે

★ કેળ કયં સામાયિકં ? અર્થ સમાશ્રિત્ય જિનવૈ: સુતં ગણહેરેહં ।

+ તત્ર પ્રથમમધ્યયનં-સામાયિકં સમભાવલક્ષણત્વાત્, ચતુર્વિંશતિસ્તવાદીનાં ચ તદ્દેદત્વાત્ પ્રાથમ્યમસ્યેતિ ।

કે, તીર્થકરનામકર્મ મેં પૂર્વે ઉપાર્જન કર્યું છે, તેને મારે ભોગવવું જોઈએ, તેમ જાણીને શ્રીતીર્થકરદેવ સામાયિક અને બીજા ચતુર્વિંશતિસ્તવ આદિ અધ્યયનોને કહે છે.*

એ જ વાતને વિશેષાવશ્યકના ટીકાકાર મલધારી શ્રીહેમચંદ્ર-સૂરીશ્વરજી તથા આવશ્યકના ટીકાકાર મહર્ષિ શ્રીમલયગિરિજી મહારાજ સ્વરચિત ટીકાઓમાં અક્ષરશઃ પ્રતિપાદન કરે છે.

આ રીતે નિર્યુક્તિકાર, ભાષ્યકાર, ચૂર્ણિકાર, અને ટીકાકારોના સ્પષ્ટ ઉલ્લેખો મળતાં આવશ્યકસૂત્ર અને તદન્તર્ગત સામાયિક અને પ્રતિકમણ આદિ અધ્યયનોના રચયિતા તીર્થકરોના આઘ શિષ્યો, બીજબુદ્ધિના સ્વામી અને ચતુર્દશપૂર્વની લબ્ધિને ધારણ કરનાર ગણધર ભગવંતો છે, એ વાતમાં લેશ પણ સંશય રહેતો નથી. અને તેથી પ્રતિકમણસૂત્રોનું મહત્ત્વ જૈન સંઘમાં આટલું ભારે કેમ છે ? તથા જૈન સંઘમાં તેના પ્રત્યેનો આદરભાવ એકસરખો કેમ ટકી રહેલ છે ? તેનું સ્પષ્ટીકરણ આપોઆપ થઈ જાય છે. સાથોસાથ એ પ્રશ્નનો ખુલાસો પણ થઈ જાય છે કે- પૂર્વાચાર્ય મહર્ષિઓ-વિરચિત સૂત્ર, નિર્યુક્તિ, ભાષ્ય, ચૂર્ણિ અને ટીકા એ પાંચેય શાસ્ત્રનાં અંગો અસ્ખલિત રીતે જે સંઘમાં જળવાઈ રહ્યાં છે, તે સંઘના હિતસ્વી પુરુષો જૈન સંઘના અભ્યુદય માટે ધાર્મિક અભ્યાસક્રમમાં સૌથી પ્રથમ સામાયિક-પ્રતિકમણનાં સૂત્રો ભણાવવાનો આગ્રહ શા માટે ધરાવે છે.

આવશ્યક સૂત્રોનો મહિમા—

અનન્તજ્ઞાની શ્રીઅરિહંત દેવના મુખકમળમાંથી નીકળેલા અને બુદ્ધિનિધાન શ્રી ગણધરદેવોએ સંઘના હિત માટે એક અંતર્મુહૂર્તમાં જ રચેલાં સૂત્રોની અંતર્ગત શ્રીઆવશ્યક અને શ્રીઆચારાંગાદિ સૂત્રોનો મહિમા તથા તેનું

★ તિત્થયરો કિં કારણં, ખાસઈ સામાઈયં તુ અજ્ઞયણં ।

તિત્થયરનામગોત્રં, કમ્મં મે વેઈયવ્વં તિ ॥

—આ. નિ. ગાથા-૭૪૨

ટીકા—તીર્થકરણશીલસ્તીર્થકર, તીર્થ પૂર્વોક્તે, સ કિં કારણં કિં નિમિત્તં ભાષતે સામાયિકં ત્વધ્યયનં ? તુ શબ્દાદન્યાધ્યયનપરિગ્રહઃ, તસ્ય કૃતકૃત્યત્વાદિતિ હૃદયમ્, અત્રોચ્યતે-તીર્થકરનામગોત્રં, તીર્થકરનામસંજ્ઞં, ગોત્રશબ્દઃ સંજ્ઞાયામ્, કર્મ મયા વેદિતવ્યમિત્યનેન કારણેન ખાસતે, ઇતિ ગાથાર્થઃ ।

અર્થ-ગાંભીર્ય બીજાં બધાં શાસ્ત્રો કરતાં અધિક હોય, તે સહજ છે. સૂત્રરચનાની અપેક્ષાએ, અર્થ-ગાંભીર્યની અપેક્ષાએ, સૂત્ર અને અર્થ તદુભયના વૈશિષ્ટ્યની અપેક્ષાએ ગણધરરચિત કૃતિઓનું મૂલ્ય સૌથી અધિક છે. એ દૃષ્ટિએ પ્રતિક્રમણસૂત્રો અને તેનો અભ્યાસ ચતુર્વિધસંઘને મન અધિક આદરપાત્ર રહે, એમાં લેશ પણ આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી. ગણધરરચિત શ્રીઆચારાંગસૂત્ર આદિ અન્ય રચનાઓ કેવળ મુનિગણને યોગ્ય અને તે પણ અધિકારી અને પાત્ર જીવોને યોગ્ય હોઈ શ્રીઆવશ્યકસૂત્રનું સ્થાન તેનાથી વધારે વ્યાપક છે; કારણ કે તેનો અધિકારી બાળ, બુધ અને મધ્યમ એ ત્રણેય પ્રકારનો વર્ગ છે. ત્રણે પ્રકારના સાધુ અને શ્રાવક વર્ગને તે સૂત્રો નિત્યની ક્રિયામાં ઉપયોગી હોવાથી તેનો અભ્યાસ શ્રી જિનાજ્ઞાવર્તી ચતુર્વિધ સંઘમાં વધારે વ્યાપક અને સૌથી પ્રથમ સ્થાન લે, એ સર્વથા સુઘટિત છે.

આજે એ ફરિયાદ છે કે- પ્રતિક્રમણસૂત્રોનો અભ્યાસ વિદ્યાર્થીને નીરસ લાગે છે અને તેની ક્રિયા કંટાળાભરી જણાય છે. તેથી ધાર્મિક અભ્યાસક્રમમાં ફેરફાર તથા સુધારો થવો જોઈએ. આ ફરિયાદ સંબંધી જણાવવાનું કે શ્રી ગણધરભગવંતોની કૃતિ રસપૂર્ણ જ હોય. માત્ર તે રસનો આસ્વાદ અનુભવવા માટે આપણે પોતે તેને યોગ્ય બનવું જોઈએ-તેના અધિકારી બનવું જોઈએ.

આ અધિકારીપણું જ્ઞાન અને શ્રદ્ધા ઉભયને માગે છે. જ્ઞાન ભાષા-સંબંધી, સૂત્રરચના સંબંધી અને અર્થગાંભીર્ય સંબંધી હોવું જોઈએ. શ્રદ્ધા રચયિતા સંબંધી, રચયિતાના વ્યક્તિત્વ અને ચારિત્ર સંબંધી, રચયિતાની વિશાળ બુદ્ધિ અને અનંત કરુણા સંબંધી હોવી જોઈએ. પરંતુ અંગ્રેજી ભાષાના વધુ પડતા આદર અને બહુમાનથી આજની પ્રજાએ સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષાનું જ્ઞાન લગભગ ગુમાવ્યું છે. વળી થોડા અક્ષરોમાં ઘણા અર્થો સમાવી લેવાની શક્તિ ધરાવનારાં સૂત્રો અને તેની રચનાશૈલીની શ્રેષ્ઠતા નહિ સમજવાના કારણે, ઘણા શબ્દોમાં થોડો જ અર્થ કહેનારા એવા અન્ય વાંચનમાં શક્તિનો ઘણો વ્યય થઈ રહ્યો છે. તથા જેના અભ્યાસથી એક જ જન્મમાં અનેક જન્મોનાં કાર્ય સિદ્ધ થઈ શકે એવા અર્થો અને તત્ત્વોથી ભરેલાં શાસ્ત્રોને છોડીને એક જ જન્મના તત્કાલ પૂરતા કાર્યની સંદિગ્ધ સિદ્ધિને

બતાવનારા ગ્રંથોના વાંચનમાં જ સમય પસાર કરવાને આજનું માનસ ટેવાઈ ગયેલું છે. તેથી જ ગણપરરચિત સૂત્રો, તેની શૈલી, તેની ભાષા તથા તેમાં ભરેલા મહાન અર્થો સંબંધી અભ્યાસમાં રસ ઉત્પન્ન થતો નથી.

એ જ રીતે-શ્રદ્ધા પણ આજે જે તે વ્યક્તિ ઉપર, જેની તેની બુદ્ધિ ઉપર મૂકવાને લોકમાનસ ટેવાઈ ગયેલું છે. તેવી દશામાં શુદ્ધ વ્યક્તિત્વવાળા, શુદ્ધ ચારિત્રવાળા, વિશાળ બુદ્ધિવાળા અને નિષ્કારણ કરુણાવાળા મહાપુરુષોએ મહાન પ્રયોજનની સિદ્ધિ માટે જે સૂત્રો અને જે ક્રિયાઓ બતાવ્યાં છે, તેના અભ્યાસમાં કંટાળો, પ્રમાદ કે આળસ અનુભવાય તે પણ સહજ છે.

આવશ્યકસૂત્રોની ભાષા સર્વશ્રેષ્ઠ છે. અર્થ ઘણા ગંભીર છે, રચના સર્વમંત્રમય છે, એ જાતિનું જ્ઞાન અને રચયિતા સર્વશ્રેષ્ઠ ચારિત્રસંપન્ન, સર્વોત્તમ બુદ્ધિના નિધાન, અને લોકોત્તર કરુણાના ભંડાર છે. એ જાતિની શ્રદ્ધા થયા પછી આવશ્યકસૂત્રોના અભ્યાસમાં તથા શાસ્ત્રોક્ત વિધિ અનુસાર નિત્ય પ્રતિક્રમણની ક્રિયામાં રસ ઉત્પન્ન ન થાય, તે બનવાજોગ નથી. બલકે બીજા બધા અભ્યાસો અને બીજી બધી ક્રિયાઓના રસ કરતાં તેનો રસ ચઢી જાય તેવો છે, એવો અનુભવ અવશ્ય થાય છે.

તત્ત્વજ્ઞાનના ગ્રંથોનો અભ્યાસ પ્રથમ કેમ નહિ ?

આવશ્યકસૂત્રોનો અભ્યાસ કેવળ ક્રિયા કરનારાઓને ઉપયોગી છે. પણ જ્ઞાનની ઝંખનાવાળાને તેમાંથી કાંઈ વિશિષ્ટ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું નથી. એવી પણ એક ફરિયાદ કરવામાં આવે છે. તેનો ઉત્તર નિર્યુક્તિકાર ભગવાન શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામી પોતે જ નિર્યુક્તિની ગાથાઓમાં સચોટ રીતે આપે છે. સઘળાંયે શ્રુતજ્ઞાનનો સાર ચારિત્ર છે અને સઘળાંયે ચારિત્રનો સાર મોક્ષ છે. એ જિનશાસનનો આ મુદ્રાલેખ છે. જે જ્ઞાનની પાછળ ચારિત્રનો હેતુ નથી, તે જ્ઞાન નહિ, પણ એક પ્રકારનું અજ્ઞાન છે, પ્રકાશ નહિ પણ એક પ્રકારનો અંધકાર છે. જે ચારિત્રની પાછળ મોક્ષનું સાધ્ય નથી, તે ચારિત્ર નહિ પણ એક પ્રકારનું કાયકષ્ટ છે, ગુણ નહિ પણ ગુણાભાસ છે. મોક્ષ એ જ સર્વ પ્રયોજનોનું પ્રયોજન છે, સર્વસાધ્યોનું સાધ્ય છે, મોક્ષનું સાધન છે, માટે જ ચારિત્ર આદરણીય છે, મોક્ષના સાધનનું સાધન છે, માટે જ જ્ઞાન આદરણીય છે, જ્ઞાન એ ચારિત્રનું સાધન બને નહિ, અને ચારિત્ર એ મોક્ષનું સાધન બને

નહિ, તો શાસ્ત્રકારોની દૃષ્ટિએ એ બન્ને નિષ્ફળ છે, નિરર્થક છે, હાનિકર છે. એ દૃષ્ટિને ખ્યાલમાં રાખીને જ્ઞાનનો અને ક્રિયાનો વિચાર કરવાનો છે.

પ્રતિક્રમણની ક્રિયા અને તે માટેનું જ્ઞાન, તત્ત્વજ્ઞાનના અર્થોને નિરર્થક લાગતું હોય તો તે તત્ત્વજ્ઞાનનો સાચો અર્થો જ નથી, પરંતુ તત્ત્વજ્ઞાનના નામે કોઈ જુદું જ જ્ઞાન મેળવવાનો પિપાસુ છે. જે જ્ઞાન શાસ્ત્રકારોની દૃષ્ટિએ કેવળ બોજારૂપ, પ્રમાદને પોષવારૂપ કે અહંકારાદિની વૃદ્ધિરૂપ જ બનવાનો મોટો સંભવ છે, અથવા તો તેનાથી તેને કોઈ પણ આત્મિક પ્રયોજન સિદ્ધ થાય તેમ નથી. શ્રીજિનશાસનમાં ક્રિયા માટે જ જ્ઞાન છે. જ્યાં ક્રિયાની જરૂર નથી ત્યાં જ્ઞાનની જરૂર નથી. અથવા દયા માટે જ્ઞાન છે, તેથી જ્યાં દયાની જરૂર નથી ત્યાં જ્ઞાનવૃદ્ધિની જરૂર જ નથી. દયાની રુચિથી વિહીનને જ્ઞાન અધિક નિર્દય બનાવે છે, તેમ ક્રિયાની રુચિથી વિહીનને જ્ઞાન અધિક નિષ્ક્રિય (પ્રમાદી) કે અધિક અસત્ક્રિય (પાપપરાયણ) બનાવે છે.

પઠમં નાણં તઓ દયા-પ્રથમ જ્ઞાન ને પછી અહિંસા. એ શાસ્ત્રવચનોનો મર્મ દયા કે અહિંસાનો પાછળ રાખવા માટે નથી, પણ અધિક પુષ્ટ કરવા માટે છે. દયા એ સાધ્ય છે અને જ્ઞાન તેનું સાધન છે. સાધ્યની સિદ્ધિ માટે સાધનની જરૂર છે, સાધ્યને ભૂલી જવા માટે નહિ. સાધ્યને ભૂલી ગયા પછી સાધન એ સાધન જ રહેતું નથી. દયાને પુષ્ટ બનાવવા માટે જ્ઞાનને ભણો. અહિંસાને દૃઢ બનાવવા માટે જ્ઞાનને આદર આપો. એ અહીં તાત્પર્ય છે. દયાનો આદર્શ રાખીને જ્ઞાનને ભણવાનું છે. દયાને છોડીને જ્ઞાન ભણવાનો ઉપદેશ નથી. અહીં દયા એ ચારિત્રનું ઉપલક્ષણ છે. એ જ વાત ક્રિયા માટે છે. ક્રિયાને ટકાવવા માટે જ્ઞાન ભણો. ક્રિયા વિના કે ચારિત્ર વિના મોક્ષ નથી, માટે એવું જ્ઞાન ખૂબ ભણો કે-જેથી ચારિત્ર અને ક્રિયા સુદૃઢ થાય. પ્રતિક્રમણની ક્રિયા પણ ચારિત્રની શુદ્ધિ માટે છે. જેમ ચારિત્ર વિના મોક્ષ નથી, તેમ પ્રમાદગ્રસ્ત અને દોષોથી ભરેલા જીવોને, એ દોષોની વારંવાર શુદ્ધિરૂપ પ્રતિક્રમણ કર્યા વિના ચારિત્ર પણ નથી. જૈન શાસ્ત્રકારોનો એ ભારપૂર્વક ઉપદેશ છે કે કેવલ ભાવનાથી કે કેવળ તત્ત્વજ્ઞાનના બળથી કોઈ જીવોનો મોક્ષ થયો નથી, થતો નથી, કે થવાનો નથી. સદ્ગતિ કે મોક્ષનો મુખ્ય આધાર એકલું જ્ઞાન નહિ પણ જ્ઞાનયુક્ત ક્રિયા છે. જ્ઞાન તો કેવળ ક્રિયાને ઉત્તેજક તથા

શુદ્ધ કરનાર છે. જે જ્ઞાનથી તે કાર્ય ન થઈ શકે તે જ્ઞાન વાંઝિયું છે, નિષ્ફળ છે, શૂન્યવત્ છે. જ્ઞાનસ્ય ફલં વિરતિઃ પ્ર. ર. ગા. ૭૨ ।

નિર્યુક્તિકાર શ્રીભગવાન શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીજી ફરમાવે છે કે :-

શ્રુતજ્ઞાનમાં વર્તતો જીવ જો તપ અને સંયમમય યોગોને કરવાને અસમર્થ હોય તો તે મોક્ષને પામતો નથી.

આગળ ચાલતાં તેઓશ્રી ફરમાવે છે કે :

જ્ઞાનરૂપી નિર્યામક પ્રાપ્ત કરવા છતાં જીવરૂપી પોત (નાવ), તપસંયમરૂપી પવન વિના, સંસારસમુદ્રના પારને-મુક્તિસ્થાનને પામી શકતો નથી, સંસારસાગરને વિશે મનુષ્યભવ આદિ સામગ્રી પામીને, કાંઈક ઊંચો આવ્યા પછી, અને ઘણું જાણવા છતાં જો ચારિત્રગુણથી હીન રહ્યો, તો ફરી બૂડી જઈશ. ચારિત્રગુણથી હીનને ઘણું પણ જ્ઞાન આંધળાની આગળ લાખો અને કોડો દીપકની જેમ શું ફળ આપશે ? ચારિત્રયુક્તને મળેલું થોડું પણ શ્રુત ચક્ષુસહિતને એકાદ પણ દીપકની જેમ પ્રકાશ કરનારું થાય છે. ચંદનના ભારને વહન કરનાર ગર્દભ ભારનો ભાગી થાય છે પણ ચંદનની સુગંધનો ભાગી થતો નથી, તેમ ચારિત્રથી હીન એવો જ્ઞાની જ્ઞાનનો (એટલે જ્ઞાન ભણવાથી ઉત્પન્ન થયેલા ક્લેશનો) ભાગી થાય છે, પણ સુગતિનો ભાગી થતો નથી. જ્ઞાન સાથે ક્રિયાનો સંયોગ થવાથી મોક્ષ થાય છે, પણ એકલા જ્ઞાનથી નહિ. જેમ એક ચક્ર વડે રથ ચાલતો નથી પણ બે ચક્ર વડે ચાલે છે, અથવા જેમ આંધળો અને પાંગળો સાથે મળીને ઈષ્ટ સ્થાને પહોંચે છે, તેમ જ્ઞાન અને ક્રિયા સાથે મળીને જ મોક્ષને સાધે છે, એકાકીપણે નહિ જ. જેમ ઘરની શુદ્ધિ કરવી હોય તો દીપકનો પ્રકાશ જોઈએ, જૂના કચરાને કાઢવો જોઈએ અને નવા આવતા કચરાને રોકવો જોઈએ. તેમ જીવની શુદ્ધિમાં જ્ઞાન એ દીપકની જેમ પ્રકાશ કરનારું છે, અને ક્રિયા કે જે તપસંયમ ઉભય સ્વરૂપ છે, તે અનુક્રમે કર્મરૂપી કચરાને કાઢનાર છે તથા નવાં આવતાં કર્મરૂપી કચરાને રોકનાર છે.

આ રીતે મોક્ષમાર્ગમાં ક્રિયા એ મુખ્ય ઉપકારક છે અને જ્ઞાન એ તેનું એક સાધનમાત્ર છે. તેથી તપ-સંયમરૂપી ક્રિયાને પુષ્ટ અને શુદ્ધ કરનાર પ્રતિક્રમણાદિ આવશ્યક ક્રિયા અને તેને લગતાં સૂત્રોનું અધ્યયન-અધ્યાપન એ

મોક્ષમાર્ગનું અનિવાર્ય અંગ છે.

પહેલું તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર કે પહેલું પ્રતિક્રમણસૂત્ર ?

મુક્તિમાર્ગે પ્રયાણ કરવા ઈચ્છનાર મુમુક્ષુ આત્માને સૌથી પ્રથમ અધ્યયન તત્ત્વજ્ઞાનના ગ્રંથોનું કરાવવું ? કે ક્રિયાપ્રધાન સૂત્રોનું કરાવવું ? એ પ્રશ્ન ઘણો વિચારણીય છે. શ્વેતાંબર સંપ્રદાયમાં પ્રથમ અધ્યયન મુખ્યત્વે ક્રિયાપ્રધાન સૂત્રોનું કરાવવામાં આવે છે. તેથી વિરુદ્ધ દિગંબર સંપ્રદાયમાં (તત્ત્વાર્થસૂત્ર જેમાં મુખ્ય છે એવા) તત્ત્વજ્ઞાનપ્રધાન ગ્રંથોનું કરાવવામાં આવે છે. મુક્તિમાર્ગમાં બન્નેય વસ્તુ ઇષ્ટ હોવા છતાં, એકાકીપણે બન્ને નિષ્ફળ છે, એ વાત આપણે ઉપર જોઈ આવ્યા છીએ. હવે જ્યારે ક્રમનો જ વિચાર કરવો છે, ત્યારે સૌથી પ્રથમ જ્ઞાનને મુખ્યતા આપવી કે ક્રિયાને ? એ પ્રશ્ન આવીને ઊભો રહે છે. સંવિજ્ઞ, ભવભીરુ અને ગીતાર્થ શ્વેતાંબર મહર્ષિઓ પાસે પંચાંગીસમેત સમસ્ત શ્રુતજ્ઞાનનો વારસો હોવાથી તેના મંથનસ્વરૂપ તેઓએ ક્રિયાપ્રધાન સૂત્રોના અધ્યયનનો જ ક્રમ પસંદ કર્યો છે, અને પોતાના અનુયાયીઓનું જીવન તદનુસાર ઘડવાને માટે જ મુખ્ય પ્રયાસ કર્યો છે. એનું પરિણામ આજે પ્રત્યક્ષ રીતે એ જોવા મળે છે કે શ્વેતાંબર સંપ્રદાયમાં દોષની શુદ્ધિ માટેની પ્રતિક્રમણરૂપી આવશ્યક ક્રિયા પ્રતિદિન ચાલુ છે. પ્રતિદિન નહિ કરી શકનાર પ્રતિપક્ષ, પ્રતિયાતુર્માસ અને છેવટે પ્રતિવર્ષ એક વાર તો અવશ્ય કરે જ છે. તેથી સંઘવ્યવસ્થા જળવાઈ રહે છે; પાપથી પાછા હઠવારૂપી કર્તવ્યનો અમલ કરવા માટેની સમગ્ર સંઘની ધર્મભાવના ટકી રહે છે; સમાન સૂત્રો વડે સૌ કોઈને તે ક્રિયા કરવાની હોવાથી સકલ સંઘ (પછી તે દ્રવ્યની અપેક્ષાએ સાધુ-સાધ્વી, શ્રાવક-શ્રાવિકારૂપ હો, અથવા ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ પૂર્વ, પશ્ચિમ, ઉત્તર કે દક્ષિણ દેશમાં વસનારો હો, અથવા વયની અપેક્ષાએ બાળ, વૃદ્ધ, યુવાન કે પ્રૌઢ વયે પહોંચેલો હો, અથવા ભાવની અપેક્ષાએ બહુગુણી, અલ્પગુણી, મધ્યમગુણી કે સામાન્ય ગુણી હો-સૌ કોઈ) પોતાને લાગેલા દોષોની શુદ્ધિ કરવારૂપ ક્રિયાના આસપદક બનીને સુગતિને સાધવા માટે શક્તિમાન થાય છે. ક્રિયાપ્રધાનતાનો આ મહાન લાભ છે. એવા ક્રિયાપ્રધાન સંઘમાં જેટલું જ્ઞાન વધતું જાય તેટલું લાભદાયી છે, શણગારરૂપ છે, શોભારૂપ છે, કુગતિના માર્ગને કાપનારું છે. એથી વિરુદ્ધ જ્યાં ક્રિયા

મુખ્ય નથી મનાઈ, અને જ્ઞાન જ મુખ્ય મનાયું છે, ત્યાં જ્ઞાન વધવા છતાં મોટે ભાગે અહંકારની વૃદ્ધિ, ક્રિયાની ઉપેક્ષા, પ્રમાદની પુષ્ટિ અને આલસ્યનો આદર થતો જાય છે. પરિણામે આત્માની અધોગતિ અને સ્વેચ્છાચારની પરંપરા વધે છે. અનાદિ કાળથી જીવને સ્વેચ્છાચારે વિહરવાની અને સ્વચ્છંદાચારે ચાલવાની કુટેવ છે. કુટેવથી ટેવાયેલા જીવોને જ્ઞાનની વાત મીઠી લાગે છે અને ક્રિયાની વાત કડવી લાગે છે. પરંતુ શાસ્ત્રકાર મહર્ષિઓની દૃષ્ટિએ તેવા પુરુષોની દશા-

જેસે પાગ કોઉ શિર બાંધે, પહિરન નહિ લંગોટી;
સદ્ગુરુ પાસ ક્રિયા બિનુ સીખે, આગમ બાત ત્યું ખોટી.

(-ઉપા. શ્રીયશોવિજયજી. ગુ. સા. સં. ભા. ૧લો, પૃ. ૧૬૨, ગા.૬) તેના જેવી થાય છે. નીચેનું અંગ ઢાંકવા માટે જેની પાસે એક નાની લંગોટી પણ નથી, તે મસ્તક ઉપર મોટી પાઘડી બાંધી બજારમાં થઈને નીકળે તો હાસ્યાસ્પદ જ બને. તેની જેમ લાગેલાં પાપનું શુદ્ધિકરણ કરવા જેટલી સ્વલ્પ ક્રિયા પણ જેણે રાખી નથી, તે જ્ઞાનની અને શાસ્ત્રની મોટી મોટી વાતો કરે તો તે વાતો કરવામાત્રથી તેની શુદ્ધિ કે સદ્ગતિ થઈ શકતી નથી.

જેઓ પ્રતિક્રમણની ક્રિયાને આ દૃષ્ટિએ તેઓ વિચારી શકે છે, તેઓને એ ક્રિયા માટેનાં અલ્પ પણ અત્યંત જરૂરી એવાં સૂત્રો ભણવા માટે અરુચિ કે કંટાળો થવાનો લેશ પણ સંભવ નથી. ઊલટું, આટલાં અલ્પ સૂત્રોમાં આવી મહાન ક્રિયાને ચતુર્વિધ સંઘના હિત માટે ઉતારી આપનાર, અપૂર્વ રચનાશક્તિ ધારણ કરનારા ગણધરભગવંતોનાં જ્ઞાન અને કરુણા ઉપર અત્યંત બહુમાન થવાનો સંભવ છે, અને એ સૂત્રોનાં અધ્યયનો અને એના આધારે થતી વિધિયુક્ત પ્રતિક્રમણની ક્રિયાનાં વિધાનોને આજપર્યન્ત આપણા સુધી પહોંચાડનાર શ્રદ્ધાસંપન્ન ચતુર્વિધ સંઘની અવિચ્છિન્ન પરંપરાનો ઉપકાર આપણા લક્ષ્યમાં આવવાની સંભાવના છે. આથી ફલિત થાય છે કે, તત્ત્વજ્ઞાનનાં સૂત્રોનું અધ્યયન કરાવતાં પહેલાં ક્રિયાપ્રધાન સૂત્રોનું અધ્યયન થાય તે મોક્ષમાર્ગમાં અત્યંત જરૂરી છે.

જ્યાં સુધી પ્રમાદ છે, ત્યાં સુધી પ્રતિક્રમણની જરૂર છે.

પ્રતિક્રમણનો અર્થ સ્પષ્ટ કરવાના પ્રસંગે શાસ્ત્રકાર મહર્ષિઓ

ફરમાવે છે કે :-

પ્રમાદના વશથી પોતાનું સ્થાન છોડીને પરસ્થાનને પામેલો જીવ પાછો સ્વસ્થાને આવે, તેને પ્રતિક્રમણ કહે છે. *

પોતાનું સ્થાન એટલે પોતે પ્રાપ્ત કરેલ ધર્મસ્થાન અથવા ગુણસ્થાન. પ્રાપ્ત ધર્મસ્થાનથી કે ગુણસ્થાનથી જીવને બ્રષ્ટ થવાનું કોઈ પણ કારણ હોય તો પ્રમાદદોષની આધીનતા છે. જીવનો એ પ્રમાદદોષ સાતમા અને તેના ઉપરનાં ગુણસ્થાનો પ્રાપ્ત થયા પહેલાં સર્વથા ટળતો નથી. ગુણસ્થાનોનું આ સ્વરૂપ જેઓ જાણતા નથી, તેઓ આત્મજ્ઞાનના નામે, બ્રહ્મવિદ્યાના નામે કે સ્વરૂપરમણતાના નામે જે એક પ્રકારની ભયંકર ભ્રમણાના ભોગ થઈ પડે છે, કે જે મુક્તિમાર્ગમાં એક મોટામાં મોટું ભયસ્થાન છે. આ વિષયમાં શ્વેતાંબર કે દિગંબર ઉભય શાસ્ત્રકારોએ એકસરખી ચેતવણી આપી છે. જીવની ઉત્કાન્તિમાર્ગના સોપાન તરીકે બન્નેય શાસ્ત્રોમાં ચૌદ પ્રકારનાં ગુણસ્થાનો વર્ણવ્યાં છે, તે અનુસાર જ્યાં સુધી જીવ મિથ્યાત્વદોષને પરવશ છે, ત્યાં સુધી તે પહેલા ગુણસ્થાનથી ઉપર જઈ શકતો નથી. જ્યાં સુધી અવિરતિના દોષને પરવશ છે, ત્યાં સુધી ચોથા ગુણસ્થાનથી ઉપર ચઢી શકતો નથી અને જ્યાં સુધી પ્રમાદદોષને પરવશ છે, ત્યાં સુધી તે છઠ્ઠા ગુણસ્થાનથી આગળ વધી શકતો નથી. વર્તમાનમાં કાળ અને ક્ષેત્ર તથા જીવોની ધૃતિ અને સંઘયણના દોષે છઠ્ઠા અને સાતમા ગુણસ્થાનથી ઉપરનાં ગુણસ્થાન માન્યાં નથી. સાતમા ગુણસ્થાનનો સઘળો કાળ એકત્ર કરવામાં આવે તો પણ તે એક અંતર્મુહૂર્તથી અધિક થઈ શકતો નથી. જીવનો વધુમાં વધુ કાળ પ્રમત્ત નામના છઠ્ઠા અને તેથી પણ નીચેનાં ગુણસ્થાનોએ જ પસાર થાય છે, એ સ્થિતિમાં એનું રક્ષણ કરનાર કોઈ પણ હોય, તો તે મિથ્યાત્વ, અવિરતિ અને પ્રમાદ એ ત્રણેયની પ્રતિપક્ષી ક્રિયાઓ જ છે.

મિથ્યાત્વથી પ્રતિપક્ષભૂત સમ્યક્ત્વ છે. તે ચતુર્થ ગુણસ્થાને પ્રાપ્ત થાય છે. તેનું રક્ષણ કરનાર ક્રિયા દેવ-ગુરુ-સંઘની ભક્તિ અને શાસનોન્નતિની ક્રિયા છે. અવિરતિની પ્રતિપક્ષી વિરતિ છે, તે બે પ્રકારની

★ સ્વસ્થાનાદ યત્પરસ્થાનં, પ્રમાદસ્ય વશાદ ગતઃ ।

તત્રૈવ ક્રમણં ભૂયઃ, પ્રતિક્રમણમુચ્યતે ॥૧૧॥

છે : અંશથી અને સર્વથી. અંશથી વિરતિને દેશવિરતિ કહેવાય છે. સર્વથી વિરતિને સર્વવિરતિ કહેવાય છે. દેશવિરતિનું રક્ષણ કરનાર ગૃહસ્થના ષટ્કર્મ* અને બાર વ્રત વગેરેનું પાલન છે. સર્વવિરતિનું રક્ષણ કરનાર સાધુની પ્રતિદિન-સામાચારી અને પ્રતિક્રમણાદિ ક્રિયા છે. એ ક્રિયાઓના અવલંબન વિના તે તે ગુણસ્થાન ટકી શકતાં નથી. પ્રમત્ત ગુણસ્થાન પર્યન્ત ક્રિયા વિના કેવળ ભાવથી, કેવળ ધ્યાનથી જ જેઓ મોક્ષને ઇચ્છે છે, તેઓ મિથ્યાત્વમોહથી મોહિત થયેલા છે, એમ જૈન શાસ્ત્રકારો દૃઢતાપૂર્વક માને છે. ધ્યાનમાં કે જ્ઞાનમાં તેઓ ગમે તેટલા આગળ વધેલા (પોતાને માનતા) હોય, તો પણ ભૂમિકાને ઉચિત એવી ક્રિયાથી વંચિત હોય, તો તેઓ પ્રથમ ગુણસ્થાનથી એક ડગલું પણ આગળ વધ્યા નથી એમ માનવું જોઈએ, કારણ કે દોષની પ્રતિપક્ષી એવી ક્રિયાઓ જ તે દોષોનો નિગ્રહ કરી શકે છે.

જૈન દર્શન આ કાળે અને આ ક્ષેત્રે કેવળજ્ઞાન અને મુક્તિની પ્રાપ્તિનો નિષેધ કરે છે. એવો નિષેધ ઈતર દર્શનોમાં નથી. તેનું કારણ આ ગુણસ્થાનના ક્રમનું અજ્ઞાન છે. વાસનાક્ષય કે મનોનાશ, જીવન્મુક્તિ કે વિદેહમુક્તિ કયા ક્રમથી પ્રાપ્ત થઈ શકે છે, એનું સંગીન જ્ઞાન, યુક્તિયુક્ત જ્ઞાન, પ્રમાણભૂત જ્ઞાન આજે પણ જો કોઈ પણ ધર્મશાસ્ત્રમાં પ્રાપ્ત થઈ શકતું હોય તો તે જૈન શાસ્ત્રોમાં પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. વાસના(મોહ)નો સમૂલ નાશ બારમા ગુણસ્થાનક સિવાય થઈ શકતો નથી. દસમા ગુણસ્થાનક સુધી લોભનો અંશ રહી જાય છે. અગિયારમા ગુણસ્થાનકે પણ તેની સત્તા છે. મનોનાશ કેવળ તેરમા ગુણસ્થાનકે થઈ શકે છે અને તે જ જીવન્મુક્ત દશા છે. વિદેહમુક્તિ તો તેથી પણ આગળ વધ્યા પછી ચૌદમા ગુણસ્થાનકના અંતે થાય છે. તે પહેલાં તેની કલ્પના કરવી અને કેવળ માનસિક આવેગો(Mental Conceptions)ને જ મુક્તિ કે કૈવલ્ય કલ્પી લેવાં, એ ગંભીર ગેરસમજ છે. એવા આત્માઓનો પ્રશમ અથવા ધારણા, ધ્યાન કે સમાધિ, એ શાસ્ત્રકારોની દૃષ્ટિએ એક પ્રકારની મોહની મૂર્છા

★ દેવપૂજા ગુરુપાસ્તિઃ, સ્વાધ્યાયઃ સંયમસ્તપઃ ।

દાનં ચેતિ ગૃહસ્થાનાં, ષટ્ કર્માણિ દિને દિને ॥૧॥

(ગુણસ્થાનક્રમારોહ ટીકા)

છે. ગુણસ્થાનકોની અપેક્ષાએ તેઓ પ્રથમ ગુણસ્થાનકથી સહેજ પણ આગળ વધ્યા નથી.

ભાવના એ જુદી વસ્તુ છે અને વસ્તુસ્થિતિ એ અલગ વાત છે. વસ્તુસ્થિતિની દૃષ્ટિએ સંસારી આત્મા એ કેવળ ચૈતન્ય એટલે ભાવનાનું પૂતળું નથી કે કેવળ જડકર્મ એટલે પુદ્ગલની રચના નથી. કિંતુ જડકર્મ અને ચૈતન્યભાવનું સંમિશ્રણ છે. એ સંમિશ્રણ પણ કેવળ સંયોગસંબંધરૂપ નથી, પણ કથંચિત્ તાદાત્મ્ય (અભેદ) સંબંધરૂપ છે. એ સંબંધને જણાવવા માટે શાસ્ત્રોએ ક્ષીરનીર અને લોહાગ્નિન્યાય આગળ ધર્યો છે. ક્ષીર અને નીર તથા લોહ અને અગ્નિ પરસ્પર અલગ હોવા છતાં જેમ એકબીજા સાથે પરસ્પર અનુવિદ્ય થઈને મળી જાય છે, તેમ જીવ અને કર્મ પણ પરસ્પર અનુવિદ્ય થઈને મળેલાં છે. એ મેળાપ જ્યાં સુધી અલગ ન થાય ત્યાં સુધી બન્નેય પરસ્પરની અસરથી મુક્ત થઈ શકતાં નથી. જીવ ઉપર કર્મની અસર છે અને કર્મ ઉપર જીવની અસર છે. જીવની અસરથી પ્રભાવિત થઈને કર્મના પુદ્ગલમાં જીવને સુખ-દુઃખ આપવાની શક્તિ પેદા થાય છે, અને કર્મની અસર તળે આવીને જીવ વિવિધ પ્રકારનાં સુખ-દુઃખ, અજ્ઞાન અને મોહના વિપાકો અનુભવે છે. આ વસ્તુસ્થિતિ જેઓ જાણતા નથી અથવા વિપરીત રીતિએ જાણે છે, તેઓ એકલી ભાવનાના બળથી કે કેવલ એકલી ક્રિયાના બળથી મુક્તિ મેળવવાનો અર્થશૂન્ય પ્રયાસ કરે છે.

અધ્યાત્મ કે મોક્ષના નામે વિવિધ પ્રકારના મતોની ઉત્પત્તિ પણ આ વસ્તુસ્થિતિના અજ્ઞાનનું જ ફળ છે. કેટલાક કર્મને વાસનારૂપ માને છે, કેટલાક અવિદ્યારૂપ માને છે, અને કેટલાક તેને કેવળ ભ્રમરૂપ માને છે. તેથી તેનું નિવારણ કરવાના ઉપાય પણ તેવા જ પ્રકારના કલ્પે છે અને કેવળ માનસિક ઉપાયોથી જ તેનો ક્ષય માને છે. પણ કર્મ કેવળ વાસના કે માનસિક ભ્રમણારૂપ જ નથી; પરંતુ એ ભ્રમણા પણ જેમાંથી જન્મે છે, તેવા પૌદ્ગલિક પદાર્થ અને એની અસરરૂપ છે. તેથી તેનો ક્ષય કેવળ માનસિક વિચારણા, કે કેવળ માનસિક ક્રિયાઓથી થતો નથી. પણ જે જે દ્વારોથી તે પૌદ્ગલિક કર્મો આવે છે, તે તે દ્વારો બંધ કરી, આવતાં નવાં કર્મો રોકી દેવાં અને પ્રથમનાં કર્મોનો ક્ષય કરવા માટેનો ઉદ્યમ પણ આવશ્યક છે. એ ઉદ્યમ જ્ઞાન અને

ક્રિયા ઉભયના સ્વીકાર વડે થાય છે. સમ્યગ્જ્ઞાનથી મિથ્યા ભ્રમ ટળે છે અને સમ્યક્ ક્રિયાથી પૌદ્ગલિક કર્મના બંધ શિથિલ થાય છે. પાપક્રિયાથી જેમ કર્મનો બંધ થાય છે, તેમ સંવર અને નિર્જરાસાધક ક્રિયાથી કર્મોનો બંધ અટકે છે અને જૂનાં કર્મો નષ્ટ થાય છે તથા અંતિમ કર્મક્ષય પણ યોગનિરોધરૂપ ક્રિયાથી થાય છે.

જ્ઞાનક્રિયાશ્રયાં મોક્ષ: । એ સૂત્રનું આ તાત્પર્ય છે. જ્ઞાનાભ્યાસ વડે જીવ અને કર્મનો યથાસ્થિત સંબંધ સમજાય છે અને તપ અને સંયમરૂપ ક્રિયાભ્યાસ વડે પૂર્વકર્મ ખપે છે. અને આવતાં નવીન કર્મ રોકાય છે. કર્મને પૌદ્ગલિક માનવા છતાં જેઓ તેનો સંબંધ સર્પકંચુકવત્ (સર્પની ઉપરની કાંચળીની જેવો) કે ચંદ્રાભ્રવત્ (ચંદ્રના ઉપર વાદળાની જેવો માને છે) અથવા કર્મ એ પરદ્રવ્ય છે, તેથી જીવને કાંઈ કરી શકે જ નહિ એવો એકાંતવાદ અંગીકાર કરે છે, તેઓ જૈનમતનો એક અંશ માનવા છતાં અન્ય અંશનો અપલાપ કરે છે, તેથી જૈન નહિ પણ જૈનાભ્યાસ બની જાય છે. કર્મોનો ક્ષય કરવા માટે જે જાતિનો ઉદમ થવો જોઈએ, તે જાતિનો ઉદમ તેઓથી થઈ શકતો નથી. વસ્તુતઃ કર્મ જીવને કેવળ અડીને રહેલાં નથી, પરંતુ પરસ્પર અનુવેધને પામેલાં છે. તેથી કર્મપુદ્ગલની અસર તળે આવેલો જીવ કથંચિત્ જડસ્વરૂપ બનેલો છે. એની એ જડતા કેવળ અજ્ઞાનસ્વરૂપ છે, એમ નથી પણ પ્રમાદસ્વરૂપ પણ છે. પ્રમાદ અને અજ્ઞાન એ બન્નેય દોષો જીવ ઉપર એવી રીતે ચડી બેઠેલા છે કે જાણે આત્મા તત્સ્વરૂપ બની ગયો છે. તેમાં અજ્ઞાનદોષ કરતાં પણ પ્રમાદદોષનું જોર વધારે છે તેથી જ અજ્ઞાનથી મુક્ત થયેલા એવા જ્ઞાની પુરુષો પણ પ્રમાદને આધીન થઈ ક્ષણવારમાં નિગોદમાં ચાલ્યા જાય છે. ગુણસ્થાનકના ક્રમ મુજબ અજ્ઞાનદોષ ચોથા ગુણસ્થાનકે ચાલ્યો જાય છે, જ્યારે પ્રમાદદોષની સત્તા છઠા ગુણસ્થાનક પર્યન્ત રહેલી છે. જ્યાં સુધી એ પ્રમાદદોષ રહેલો છે, ત્યાં સુધી વિરતિધર મુનિઓ પણ એ પ્રમાદદોષ દૂર કરનાર ક્રિયાઓનો આશ્રય ન લે અને માત્ર જ્ઞાનથી કે માત્ર ધ્યાનથી મુક્તિ મળી જશે એમ માની લે, તો તેઓ પણ સંસારમાં રૂલી જાય, એમ જૈન શાસ્ત્રો ફરમાવે છે.

ગુણસ્થાનકક્રમારોહમાં છઠા ગુણસ્થાનકની દશાનું વર્ણન કરતાં ફરમાવ્યું છે કે-

જ્યાં સુધી જીવ પ્રમાદયુક્ત છે ત્યાં સુધી તેને નિરાલંબન ધ્યાન ટકી શકતું નથી, એમ જિનેશ્વર ભગવંતો કહે છે.* [નિરાલંબન ધ્યાન એટલે ક્રિયાદિના આલંબન વિનાનું ધ્યાન.]

પ્રમાદદોષ ટળ્યા વગરનો મુનિ આવશ્યક ક્રિયાને તજી કેવળ નિશ્ચલ ધ્યાનનો આશ્રય લે, તો તે જૈન-આગમ જાણતો જ નથી, અને મિથ્યાત્વથી મોહિત છે.+ [નિશ્ચલ ધ્યાન એટલે ધ્યાન સિવાયની બીજી બધી ક્રિયાઓનો ત્યાગ.]

તે કારણે જ્યાં સુધી અપ્રમત્ત ગુણસ્થાનોને યોગ્ય એવા ઉત્કૃષ્ટ ધર્મધ્યાન અને શુક્લધ્યાનની પ્રાપ્તિ ન થાય ત્યાં સુધી આવશ્યક ક્રિયાઓ વડે પ્રાપ્ત દોષોનું નિકૃન્તન-દૂરીકરણ કરવું જોઈએ.^૧

પ્રમત્તને ક્રિયા એ જ ધ્યાન

શ્રીજિનમતમાં-ધ્યાન શબ્દના જુદા જુદા ત્રણ અર્થો કરવામાં આવ્યા છે. ઈચ્છા ચિન્તાયામ્ । એ વ્યુત્પત્તિથી એકાગ્રે ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ એ પણ ધ્યાન છે. તથા એ દશા પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી યોગોનો સુદૃઢ ઉત્કૃષ્ટ પ્રયત્ન અને તેનો પ્રશસ્ત વ્યાપાર એ પણ ધ્યાન છે. તે માટે શ્રીવિશેષાવશ્યક-મહાભાષ્યમાં ફરમાવ્યું છે કે—

કેવળ ચિત્તનિરોધ માત્ર એ જ ધ્યાન નથી પણ યોગોનો સુદૃઢ પ્રયત્નપૂર્વક વ્યાપાર અથવા વિદ્યમાન એવા મન-વચન-કાયાના યોગોનો નિરોધ એ પણ ધ્યાન જ છે.^૨

★ યાવત્પ્રમાદસંયુક્તસ્તાવત્તસ્ય ન તિષ્ઠતિ ।

ધર્મધ્યાનં નિરાલમ્બમિત્યુર્બુજિનભાસ્કરાઃ ॥

+ પ્રમાદાવશ્યકત્યાગાન્નિશ્ચલં ધ્યાનમાશ્રયેત્ ।

યોઽસૌ નૈવાગમં જૈનં, વેત્તિ મિથ્યાત્વમોહિતઃ ॥ (ગુ. ક્ર. ગાથા-૨૯-૩૦)

૧. તસ્માદાવશ્યકૈઃ કુર્યાત્, પ્રાપ્તદોષનિકૃન્તનમ્ ।

યાવન્નાજ્ઞોતિ સદ્ધ્યાનમપ્રમત્તગુણાશ્રિતમ્ ॥

(ગુ. ક્ર. ગાથા-૩૧)

૨. સુદૃઢપ્યત્તવાવારણં, ણિરોહો વ વિજ્ઞમાણાણં ।

જ્ઞાણં કરણાણ મયં, ણ ડ ચિત્તણિરોહમિન્નાગં ॥૩૦૭૧॥

ધાતુના અનેક અર્થો થાય છે, એ કારણે ધ્યાન શબ્દ ચિત્તનિરોધ અર્થમાં જેમ વપરાય છે, તેમ યોગનિરોધ એટલે મન-વચન-કાયા એ ત્રણેની દોષરહિત નિર્મળ પ્રવૃત્તિ, અને સર્વથા અપ્રવૃત્તિ, એ અર્થમાં પણ વપરાય છે. તેમાં સર્વથા યોગનિરોધ ચૌદમા ગુણસ્થાને હોય છે. ચિત્તનિરોધ પ્રથમ ગુણસ્થાનકથી શરૂ થઈ શકે છે. મન-વચન-કાયાના યોગોનું પ્રયત્નપૂર્વક પ્રશસ્ત પ્રવર્તન છઠ્ઠા ગુણસ્થાનક સુધી આવશ્યક છે. ત્યાર પછી બારમા સુધીનાં ગુણસ્થાનકોનો કાળ અંતમુહૂર્તથી અધિક નથી. તેરમા ગુણસ્થાનકનો કાળ દેશોનપૂર્વકોટિ છે, પરંતુ ત્યાં ત્રણ પ્રકારનાં ધ્યાનમાંથી એક પણ પ્રકારનું ધ્યાન નથી. તે કાળને ધ્યાનાંતરિકા કહેવાય છે. ચૌદમા ગુણસ્થાનકે પણ ચિત્તનિરોધરૂપ ધ્યાન નથી પણ યોગનિરોધરૂપ ધ્યાન છે. એ દષ્ટિએ વિચારતાં જિનશાસનમાં યોગનિરોધરૂપ એ જ સૌથી મહત્વનું અને સૌથી ચડિયાતું ધ્યાન માનેલું છે. તેના સાધનરૂપ જે કોઈ ક્રિયા તે પછી નિરોધરૂપ હો કે નિરવદ્ય વ્યાપારરૂપ હો, તે પણ ધ્યાન છે, કારણ કે ધ્યાનનું ફળ જે કર્મક્ષય, તે ઉભયથી સધાય છે.

જેઓ ચિત્તવૃત્તિના નિરોધને જ કેવળ ધ્યાન કહે છે, તેઓ ધ્યાન શબ્દના મર્મને સમજ્યા નથી, કારણ કે ચિત્તવૃત્તિના નિરોધવાળું ધ્યાન તો સ્નાન, પાન, અર્થ, કામ આદિ સંસારવર્ધક અને કર્મબંધક ક્રિયાઓમાં પણ સંભવે છે; પરંતુ તે ધ્યાન આત્મરૌદ્રસ્વરૂપ છે, ધર્મસાધક નથી. તેને પણ જો સાધક માનીએ તો માછલાં પકડવા માટે બગલાનું કે ઉંદર પકડવા માટે બિલાડીનું ધ્યાન પણ ઇષ્ટસાધક માનવું જોઈએ. પણ તેમ કોઈ માનતું નથી. તેથી કેવળ ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ ધ્યાનસ્વરૂપ બનતો નથી. કિંતુ, સંકલિષ્ટ ચિત્તવૃત્તિઓનો નિરોધ એ વાસ્તવિક ધર્મસાધક ધ્યાન છે અને તે પણ એક પ્રકારના પ્રશસ્ત મનોવ્યાપાર રૂપ છે. તેથી જ્યાં સુધી આત્માનો પ્રમાદદોષ ટળ્યો નથી, ત્યાં સુધી પ્રમાદ તરફ ધસી રહેલા મન-વચન-કાયાના વ્યાપારને રોકવારૂપ જે કોઈ પ્રશસ્ત વ્યાપાર તે વાસ્તવિક ધ્યાન છે, કારણ કે ધ્યાનનું ફળ જે કર્મક્ષય અને સંપૂર્ણ કર્મક્ષયને સાધક એવી જે શૈલેશી અવસ્થા-ચતુર્દશ (ચૌદમું) ગુણસ્થાનક, તે તેનાથી ક્રમશઃ સિદ્ધ થાય છે.

પૂ. ઉપાધ્યાય શ્રીયશોવિજયજી મહારાજ ફરમાવે છે કે-

નિશ્ચય ધર્મ ન તેણે જાણ્યો, જે શૈલેશી અંત વખાણ્યો.
 ધર્મ અધર્મ તણો ક્ષયકારી, શિવસુખ દે જે ભવજલ તારી.
 તસ સાધન તું જે જે દેખે, નિજ નિજ ગુણઠાણાને લેખે;
 તેહ ધરમ વ્યવહારે જાણો, કારજ-કારણ એક પ્રમાણો.

—સવાસો ગાથાનું સ્તવન. ઢાળ ૧૦મી. ગાથા ૨-૩

ચિત્તનિરોધરૂપ કે નિર્વિકલ્પ ચિન્માત્ર સમાધિરૂપ ધ્યાન એ જ નિશ્ચયધર્મ છે અને તે જ એક કર્મક્ષય અને મોક્ષનું સાધન છે. એવો એકાંતવાદ ધારણ કરનારને પૂ. ઉપાધ્યાયજી મહારાજ ઉત્તર આપે છે કે-મોક્ષનું અનંતર સાધન જે નિશ્ચયધર્મ તે તો શૈલેશીને અંતે કહ્યો છે અને તે ધર્મ પુણ્ય-પાપ-ઉભયનો ક્ષય કરી મોક્ષસુખને આપે છે. તેનાં સાધનરૂપ જે જે ધર્મો પોતપોતાના ગુણસ્થાનકને ઊંચિત છે, તે પણ નિશ્ચયધર્મના કારણરૂપ હોવાથી ધર્મ છે. કાર્ય અને કારણ વચ્ચે કથંચિત્ એકતા હોવાથી બન્નેય પ્રમાણરૂપ છે. કાર્યની ઉત્પત્તિ તેના કારણથી થાય છે; તેથી નિશ્ચયધર્મકાર્યની ઉત્પત્તિમાં કારણરૂપ વ્યવહારધર્મ છે, કે જે પ્રશસ્ત પ્રવૃત્તિસ્વરૂપ છે, તેને પણ ધર્મ તરીકે માનો. શુભ વ્યાપારથી દ્રવ્યઆશ્રવ થાય છે, તો પણ તેથી નિજપરિણતિરૂપ ધર્મને બાધ પહોંચતો નથી. જ્યાં સુધી યોગક્રિયાનો સંપૂર્ણ નિરોધ થયો નથી, ત્યાં સુધી જીવ યોગારંભી છે. એ દશામાં મલિન આરંભનો ત્યાગ કરાવનાર અને શુભ આરંભમાં જોડનાર તથા આલસ્યદોષ અને તજજનિત સદ્વ્યવહારના વિરોધને ઉપજાવનાર મિથ્યા ભ્રમ તેને ટાળનાર પ્રશસ્ત વ્યાપાર એ પણ ધ્યાન જ છે, અને એ પરમ ધર્મરૂપ છે, અનન્ય આધારરૂપ છે.

શ્રી જિનમતમાં ક્રિયાને છોડીને બીજું ધ્યાન નથી, એમ જે કહેવાય છે, તેનું આ રહસ્ય છે. ધ્યાન વિના કર્મનો ક્ષય નથી, એ વાત જેટલી સાચી છે, તેટલી જ સાચી વાત એ છે કે—પ્રમત્ત અવસ્થા ટળી નથી, ત્યાં સુધી ઉપયોગયુક્ત ક્રિયાને છોડીને બીજું ધ્યાન પણ નથી. શ્રીજિનમતમાં વિહિત આવશ્યક આદિ ક્રિયાઓને છોડીને જેઓ ચિત્તનિરોધમાત્રસ્વરૂપ ધ્યાનનું અવલંબન લે છે, તેઓનું ધ્યાન અને તેઓનો પ્રશમ અંતર્મિલીન (ગુપ્ત) વિષમ જવરની જેમ ધ્યાન સિવાયના કાળે મિથ્યાત્વરૂપી પ્રકોપને પામ્યા સિવાય રહેતો નથી. જીવન્મુક્તિ અને વિદેહમુક્તિની વાતો અને તે માટે

ચિત્તનિરોધરૂપ ધ્યાનનો દીર્ઘકાલ પર્યંત અભ્યાસ કરવા છતાં આજે કોઈની પણ સાચી મુક્તિ થઈ દેખાતી નથી. તેવી જ રીતે જ્ઞાયકભાવ અને દ્રવ્યદષ્ટિની વાતો અને તેનું આલંબન લેવા છતાં અને એ કેવળજ્ઞાન અને મોક્ષનું સાધન છે. એમ કહેવા છતાં મિથ્યાત્વ, અવિરતિ અને પ્રમાદમાંથી એક પણ દોષ વાસ્તવિક રીતે હઠ્યો હોવાનું જોવા મળતું નથી. એ વસ્તુ એમ સાબિત કરે છે કે—કેવળ ચિત્તનિરોધરૂપ ધ્યાન મુક્તિનું સાધન બની શકતું નથી. પણ મિથ્યાત્વ, અવિરતિ અને પ્રમાદને હઠાવનાર મન-વચન-કાયાના પ્રશસ્ત વ્યાપાર, એ જ ક્રમે ક્રમે પ્રાપ્ત દોષોને દૂર કરી, અંતે એક અંતર્મુહૂર્તમાં જ કેવળજ્ઞાન અને મોક્ષને અપાવે તેવા અપ્રમત્તાદિ ગુણસ્થાનોની પ્રાપ્તિ કરાવે છે. આ કાળમાં અને આ ક્ષેત્રમાં ધૃતિ, સંઘયણ આદિના અભાવે જો કેવળજ્ઞાન અને મુક્તિ નથી જ, અને તેના કારણરૂપ અપ્રમત્ત ઉપરનાં ગુણસ્થાનકોની હયાતી પણ નથી જ, તો પોતાની ભૂમિકાને ઊચિત એવી આરાધનામાં જ મગ્ન રહેવું-મક્કમ રહેવું અને તેનાથી ચલિત ન થવું, એ જ ખરો મુક્તિનો માર્ગ છે.

ભગવાન મહાવીરના શાસનમાં સપ્રતિકમણધર્મ

છન્નસ્થને પ્રમત્ત અવસ્થાથી ઉપરની અવસ્થા જ્ઞાનીઓએ અંતર્મુહૂર્તથી અધિક કાળ ટકે તેવી જોઈ નથી, અને તેથી પ્રમત્ત અવસ્થાને ઊચિત એવી ધર્મધ્યાનપોષક ક્રિયાઓ એ ધર્મનો પ્રાણ છે, એમ ઉપદેશ્યું છે. વળી ભગવાન મહાવીરના શાસનમાં ઉત્પન્ન થયેલા જીવોનો સ્વભાવ પણ જ્ઞાનીઓએ વક્ર અને જડ જોયો છે, અને તેવો કહ્યો છે. શ્રીકલ્પસૂત્રની વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે-પ્રથમ તીર્થપતિના શાસનના સાધુઓ ઋજુ-જડ, બાવીસ જિનેશ્વરોના શાસનના સાધુઓ ઋજુ-પ્રાણ, અને ચરમ તીર્થપતિના શાસનના સાધુઓ વક્ર અને જડ છે. સાધુઓના આ જુદા જુદા સ્વભાવોનું પૃથક્કરણ પણ પ્રતિકમણધર્મની ઉપયોગિતા સમજાવે છે. જ્યાં જડતા છે, ત્યાં ભૂલોનો અવશ્ય સંભવ છે. જ્યાં ભૂલોનો સંભવ છે, ત્યાં ભૂલના પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ પ્રતિકમણની આવશ્યકતા છે. પહેલા અને છેલ્લા તીર્થપતિના શાસનના સાધુઓ જડતામાં સમાન હોવાથી તેમને માટે સપ્રતિકમણધર્મ ઉપદેશ્યો છે. વચલા જિનપતિના શાસનના સાધુઓ ઋજુ અને પ્રાણ હોવાથી તેમને ભૂલ થવાનો સંભવ ઘણો ઓછો છે, તેથી તેમને

માટે પ્રતિક્રમણ નિયત નહિ કહેતાં અનિયત કહ્યું છે. તેઓ જ્યારે જ્યારે દોષ લાગે ત્યારે ત્યારે પ્રાણ હોવાથી સમજી જતા અને ઋજુ હોવાથી તેનો સ્વીકાર કરી પ્રતિક્રમણ દ્વારા દોષની શુદ્ધિ કરી લેતા. ભગવાન મહાવીરના શાસનના સાધુઓ જડ અને વક બન્નેય હોવાથી તેમના માટે દોષનો સંભવ પણ અધિક છે, અને દોષનો સ્વીકાર પણ દુષ્કર છે. તેથી તેમને માટે પ્રતિક્રમણધર્મ નિયત છે. ત્રણ વૈદ્યનું દષ્ટાંત આપીને તે વાત શ્રીકલ્પસૂત્રની વૃત્તિમાં ભારપૂર્વક સમજાવી છે, તે આ રીતે-

એક રાજાએ આગામી કાળે પણ પુત્રના શરીરે વ્યાધિ ન થાય તે ખાતર ત્રણ વૈદ્યોને બોલાવ્યા. પહેલા વૈદ્યે કહ્યું કે-મારું ઔષધ વિદ્યમાન વ્યાધિને હણશે અને વ્યાધિ નહિ હોય તો વ્યાધિને ઉત્પન્ન કરશે. રાજાએ કહ્યું કે-સૂતેલા સાપને જગાડવા તુલ્ય તારા ઔષધથી સર્પુ. બીજા વૈદ્યે કહ્યું કે-મારું ઔષધ વ્યાધિ હશે તો દૂર કરશે અને વ્યાધિ નહિ હોય તો ગુણ પણ નહિ કરે અને દોષ પણ નહિ કરે. રાજાએ કહ્યું કે-ભસ્મમાં ઘી નાખવા સમાન તારા ઔષધથી સર્પુ. ત્રીજા વૈદ્યે કહ્યું કે-મારું ઔષધ વિદ્યમાન દોષને શમાવશે અને દોષ નહિ હોય તો રસાયનરૂપ બનશે અને કાંતિ, તેજ, બળ અને રૂપ ઇત્યાદિને વધારશે. રાજાએ તેનું સન્માન કર્યું અને તેના ઔષધ વડે પોતાના પુત્રને કાયમ માટે નીરોગી તથા તુષ્ટિ-પુષ્ટિવાળો બનાવ્યો.

વક અને જડ એવા વીર ભગવંતના સાધુઓ માટે પ્રતિક્રમણધર્મ એ ત્રીજા વૈદ્યના ઔષધતુલ્ય છે. તે દોષ હોય તો દૂર કરે છે, ન હોય તો કાંતિ, તુષ્ટિ અને પુષ્ટિની જેમ જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર આદિ જીવના ગુણોની વૃદ્ધિ કરે છે. દોષ અટકાવવા માટે પ્રતિક્રમણ સિવાય બીજો ઉપાય નથી.

લોકમાં કહેવાય છે કે-મનુષ્યમાત્ર ભૂલને પાત્ર (ટું એર ઇઝ હ્યુમન) છે. એ જ વાત શાસ્ત્રકારો બીજા શબ્દોમાં કહે છે કે-છન્નસ્થમાત્ર ભૂલને પાત્ર છે. છન્ન એટલે આવરણ. કર્મના આવરણ નીચે રહેલા આત્માથી ભૂલ ન થાય એ આશ્ચર્ય છે, ભૂલ થાય તેમાં આશ્ચર્ય નથી. ચાર જ્ઞાનના ધારક, અનંતલબ્ધિનિધાન, અંતર્મુહૂર્તમાં દ્વાદશાંગીના રચયિતા ભગવાન મહાવીરના આઘ શિષ્ય ગુરુ ગૌતમસ્વામીને પણ આનંદ શ્રાવકના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવામાં સ્ખલના થઈ હતી, એમ શાસ્ત્ર સાક્ષી પૂરે છે. ભૂલ એ

મનુષ્યમાત્રનો કે છદ્મસ્થમાત્રનો સ્વભાવ છે, તો તે ભૂલનો પ્રતિકાર પણ છદ્મસ્થમાત્રને અનિવાર્ય છે.

ભૂલરૂપી વિષનો પ્રતિકાર અમૃતથી જ થઈ શકે. વિષને પણ વિધિપૂર્વક મારીને અમૃત બનાવી શકાય છે. ભૂલરૂપી વિષને મારવાનો વિધિ શો ? અને એને મારવાથી ઉત્પન્ન થતું અમૃત કયું ? એ બન્નેય વાતનો ઉત્તર આપણને પ્રતિક્રમણ શબ્દમાં મળી આવે છે. પ્રતિક્રમણક્રિયા ભૂલરૂપી વિષને વધતું અટકાવે છે, તેમજ તેને મારીને શુભભાવરૂપી અમૃતને ઉત્પન્ન કરે છે અને તે દ્વારા કર્મરોગનો મૂળમાંથી ઉચ્છેદ કરી જીવને અજરામર બનાવે છે. જો એ ક્રિયાનો અમલ કરવામાં ન આવે તો એ વિષ મરવાને બદલે વધતું જાય છે અને એ વધેલું વિષ ભૂલ કરતી વખતના દોષ અને તેના વિપાક કરતાં શત-સહસ્ર-કોટિગણું અધિક દોષ અને વિપાક આપનારું થાય છે. શાસ્ત્રકાર મહર્ષિઓ ફરમાવે છે કે-

ભૂલ થવાને કાળે જે દોષ લાગે છે તે દોષ-તે ભૂલને કબૂલ કરવામાં ન આવે (તે ભૂલથી પાછા ફરવામાં ન આવે), તો પરિણામે અનંતગુણા દારુણ વિપાકને આપનાર થાય છે.*

તેટલા માટે ભૂલ થવાની સાથે તેનો સ્વીકાર કરી લેવો અને તેનાથી પાછા ફરી જવું એ ધર્મીમાત્રની ફરજ થઈ પડે છે.

અનાર્ય સંસ્કૃતિ પણ સુધરેલા મનુષ્યો કે ઉત્તમ સદ્ગૃહસ્થો (સીવીલાઇઝડ મેન) તરીકે ગણાવાનો અધિકાર તેને જ આપે છે કે જેઓ પોતાની ભૂલ થતાંની સાથે જ ‘વેરી સોરી.’ ‘એક્સકયુઝ મી’ ‘પરડોન પ્લીઝ’—દિલગીર છું, क्षમા કરો, મહેરબાની કરીને માફી આપો...એ શબ્દો કહીને ભૂલથી પાછા ફરે છે. આર્યસંસ્કૃતિને પામેલા અને જીવનમાં ધર્મને સર્વસ્વ માનનારા ભૂલથી પાછા ફરવારૂપ પોતાના આ ધર્મને ન બજાવે, એ બને જ કેમ ? તેમાંયે જૈનદર્શન તો પોતાના અનુયાયીઓને

★ તથા સ્ખલિતપ્રતિપત્તિરિત્તિ ।

સ્ખલિતકાલે દોષાત્ અનન્તગુણત્વેન દારુણપરિણામત્વાત્તદપ્રતિપત્તેઃ ।

ધર્મબિન્દુ અ. ૫, સૂત્ર ૨૧

મુક્તિપંથે ચઢાવી શાશ્વત સુખના ભોક્તા બનાવવા માગે છે; તેથી જ્યાં સુધી ભૂલનો સંભવ છે, ત્યાં સુધી તેને માટે પ્રતિક્રમણ બતાવે એ સહજ છે. પ્રતિદિન ઉભય સંધ્યાએ પ્રતિક્રમણની ક્રિયા ચતુર્વિધ સંધના જીવન સાથે વણી દેનાર અને છવ્વિહ આવસ્સયમિ, ડજ્જુત્તો હોઈ પડિદિવસં । છ પ્રકારના આવશ્યકને વિશે પ્રતિદિવસ ઉદ્યુક્ત રહે, એવા પ્રકારની આજ્ઞા ફરમાવનાર શ્રીજૈનશાસન પોતાના અનુયાયીઓને મુક્તિમાર્ગની સાથે સીધો સંબંધ જોડી આપે છે, અને દુર્ગતિગમનના હેતુઓને મૂળમાંથી જ છેદી નાંખે છે.

જેઓ પોતાના અનુયાયીઓને શુષ્ક અધ્યાત્મના નામે દોષો અને ભૂલોથી નિરંતર પાછા ફરવાનો માર્ગ નથી બતાવતા કે તે માટે કોઈ પણ વ્યવસ્થિત યોજના અથવા વિધાન નથી રચતા, તેઓ તત્ત્વજ્ઞાન કે આત્મધ્યાનના નામે બીજી ગમે તેટલી સાધનાઓ, ક્રિયાઓ કે પ્રક્રિયાઓ બતાવે, તો પણ મૂળ વિનાના વૃક્ષ જેવી કે પાયા વિનાના મહેલ જેવી સમજવી.

જૈન શાસનમાં પ્રતિક્રમણ માટે મુખ્ય અને પ્રસિદ્ધ શબ્દ મિચ્છા મિ દુક્કડં છે. તેથી કોઈ પણ કોઈ ભૂલ થતાંની સાથે જ તેનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. તેમાં મને ક્ષમા કરો કે (વેરી સોરી)—હું દિલગીર છું, વગેરે શબ્દપ્રયોગ કરતાં ઘણો મોટો અર્થ—ભાવ રહેલો છે. નિર્યુક્તિકાર ભગવાન તેનું પદભંજન કરતાં કહે છે : મનથી અને કાયાથી નમ્ર બનીને દોષોને દૂર કરવા માટે મારાથી થયેલ દુષ્કૃતને હું પશ્ચાત્તાપ સહિત બાળી નાખું છું, અર્થાત્ મારી ભૂલથી, હું ફરી તેવી ભૂલ નહિ કરવાના અધ્યવસાયપૂર્વક પાછો ફરું છું. પ્રતિક્રમણ માટેનું આ સૂત્ર અને તેનું ઉચ્ચારણ તથા તેની અર્થગંભીરતા જૈન શાસનના પ્રણેતા પુરુષોની પરમ જ્ઞાનસંપન્નતા, પરમ શીલસંપન્નતા, પરમ કારુણ્યશીલતા તથા સર્વોત્કૃષ્ટ શાસનસ્થાપકતા સૂચવે છે.

ચારિત્રનો પ્રાણ પ્રતિક્રમણ

શ્રી જિનશાસનમાં સર્વનયસિદ્ધ આત્મવિકાસનો સાર ચારિત્ર છે, જ્ઞાન ભણવાનું પણ ચારિત્રવિકાસ માટે છે, અને શ્રદ્ધા સ્થિર કરવાની પણ ચારિત્રને દૃઢ કરવા માટે છે. જ્ઞાનથી શ્રદ્ધા વધે છે, શ્રદ્ધાથી ચારિત્ર ઘડાય છે, અને ચારિત્રથી મોક્ષ મળે છે. જે જ્ઞાન શ્રદ્ધાને વધારનાર નથી પણ બગાડનાર છે,

તે જ્ઞાન ઉપાદેય નહિ પણ હેય છે. જે શ્રદ્ધા ચારિત્રને વધારનાર નથી પણ ચુકાવનાર છે, તે શ્રદ્ધા આદરણીય નહિ પણ ત્યાજ્ય છે. શ્રદ્ધા, જ્ઞાન કે ચારિત્ર એ આત્માના મૂળ ગુણ છે. પ્રત્યેક જીવાત્મામાં તે ત્રણે હોય છે, પરંતુ દરેક વખતે મોક્ષના સાધક હોય એમ બનતું નથી. સમ્યક્ શ્રુતજ્ઞાનની ભાવપૂર્વક પ્રાપ્તિ થતી નથી ત્યાં સુધી તે મોટે ભાગે મોક્ષના સાધક નહિ પણ બાધક જ હોય છે. મોક્ષસાધક ચારિત્ર ઉપર જેને શ્રદ્ધા નથી, તેને તેથી વિરુદ્ધ પ્રકારના વર્તન ઉપર શ્રદ્ધા હોય છે, કેમકે પ્રત્યેક વર્તનની પાછળ શ્રદ્ધા અને પ્રત્યેક શ્રદ્ધાની પાછળ જ્ઞાન આવશ્યક હોય છે. મોક્ષ સાધી આપનારું વર્તન એ ચારિત્ર છે, તેથી તે પણ શ્રદ્ધા અને જ્ઞાનની અપેક્ષા રાખે છે. મોક્ષસાધક ચારિત્રને પુષ્ટ કરનારી શ્રદ્ધા અને એ શ્રદ્ધાને પુષ્ટ કરનારું જ્ઞાન, અનુક્રમે સમ્યક્શ્રદ્ધા અને સમ્યગ્જ્ઞાન કહેવાય છે. એક પણ પદ કે એક પણ વાક્ય મોક્ષને સાધક ચારિત્રગુણની પુષ્ટિ કરનાર હોય તો તે શ્રી જિનાગમનો અંશ છે, કારણ કે શ્રી જિનાગમ ચારિત્રગુણની પુષ્ટિ અને ચારિત્રગુણની વૃદ્ધિ દ્વારા મોક્ષ માટે નિર્મિત થયેલું છે.

કોઈ પણ તીર્થકરના તીર્થમાં કોઈ પણ મુનિ દીક્ષા અંગીકાર કરીને શ્રુતજ્ઞાનના પારગામી થયા એમ જણાવવું હોય, ત્યારે શાસ્ત્રકારો નીચેના શબ્દોનો ઉલ્લેખ કરે છે :-

સામાઙ્યમાઙ્યાઈં એક્કારસ અંગાઈં અહિજ્જઈં । સામાઙ્યાઈં ચોદસપુવ્વાઈં અહિજ્જઈં ।

સામાયિક આદિ અગિયાર અંગોને ભણે છે અથવા સામાયિકાદિ ચૌદ પૂર્વો-બાર અંગોને ભણે છે.

અહીં શાસ્ત્રકારો સામાયિકથી માંડીને અગિયાર અંગ કે બાર અંગનું અધ્યયન જણાવે છે. તેમાં પ્રથમ સામાયિક જ શા માટે ? શ્રી જિનમતમાં સામાયિક એ સાવધયોગની નિવૃત્તિરૂપ અને નિરવધયોગની પ્રવૃત્તિરૂપ છે. સાવધયોગથી વિરામ પામવું અને નિરવધયોગમાં પ્રવૃત્ત થવું અને પરિણામે સ્વસ્વરૂપમાં સ્થિર થવું, એ ચારિત્રગુણનું લક્ષણ છે. ચારિત્રગુણના આ મર્મને નહિ સમજનારા કેટલાક ચારિત્રના નામે સત્પ્રવૃત્તિઓનો વિરોધ કરે છે. વળી કેટલાક મનઃકલ્પિત અસત્પ્રવૃત્તિઓને ચારિત્રગુણનું ઉપનામ આપે છે.

પહેલો વર્ગ શુષ્ક અધ્યાત્મીઓનો છે, બીજો વર્ગ પરલોકની શ્રદ્ધાથી શૂન્ય અને શાસ્ત્રઅધ્યયનથી નિરપેક્ષ વર્ગનો છે.

શુષ્ક અધ્યાત્મીઓ સ્વરૂપરમણતા કે આત્મગુણમાં સ્થિરતાને જ એક ચારિત્ર માને છે. પરંતુ તે કોને ? અને કયા ગુણસ્થાનકે હોય ? તેનો વિવેક નહિ હોવાના કારણે, નથી સ્વરૂપરમણતા પામી શકતા કે નથી સાવધયોગની વિરતિ કરી શકતા : ઉભયથી ભ્રષ્ટ થાય છે. સંપૂર્ણ સ્વરૂપરમણતા કે આત્મગુણસ્થિરતા સિદ્ધના જીવો સિવાય બીજાને હોઈ શકતી નથી. કેવળજ્ઞાનીઓને પણ અસિદ્ધત્વરૂપ ઔદયિકભાવ શાસ્ત્રકારોએ માનેલો છે, અને તેટલું સ્વરૂપરમણ તેમને પણ ઓછું છે. એ સ્થિતિમાં સ્વરૂપરમણતાને જ ચારિત્રનું એક લક્ષણ માનવું, એ અજ્ઞાન અથવા મોહનો વિલાસ છે.

એ જ રીતે કેટલાક ચારિત્રનો અર્થ સભ્યતા કરે છે અને સભ્યતા એટલે મનુષ્યે મનુષ્યની સાથે યોગ્ય વ્યવહાર રાખવો, નીતિ પાળવી, સત્ય બોલવું, કોઈની સાથે ઠગાઈ કરવી નહિ, પાડોશીને ચાહવું, વગેરે વગેરે માને છે; પરંતુ આ ચારિત્ર નથી, પણ નીતિ છે; કેમકે તેની પાછળ મોટા ભાગે ઈહલૌકિક સ્વાર્થભાવના રહેલી હોય છે. નીતિ જો મોક્ષના આદર્શને અનુસરવાવાળી હોય તો તે જરૂરી છે, પરંતુ તેનાથી નિરપેક્ષ માત્ર દુન્યવી હેતુ પૂરતી હોય તો તેનું વિશેષ મહત્ત્વ નથી. ચારિત્રગુણ એથી ઘણો ઊંચો છે. તેની પાછળ આ લોકના સ્વાર્થને સાધવાનો જરા પણ ભાવ નથી. તે કેવળ મનુષ્યજાતિની ચિંતા કરીને અન્ય સકલ સૃષ્ટિના જીવો પ્રત્યે ઉપેક્ષા કે નિર્દયતા બતાવનાર સંકુચિત મનોદશા નથી. તેની પાછળ પોતાના કે બીજાના ઐહિક કે દૈહિક ઉપદ્રવોનો જ સ્વલ્પ કાળ માટે અંત આણવાની મનોવૃત્તિ નથી, કિંતુ સ્વપર ઉભયના સાર્વત્રિક અને સાર્વદિક શારીરિક-માનસિક-સર્વ પ્રકારનાં દુઃખોનો અંત આણવાની સર્વોત્કૃષ્ટ ભાવના છે, અને એ ભાવનાની સિદ્ધિ સાવધયોગના વિરામથી અને નિરવધયોગના આસેવનથી જ થઈ શકે છે.

સાવધયોગ એટલે પાપવાળો વ્યાપાર. પાપ અદ્વાર પ્રકારનાં છે. તેમાંથી એક પણ પાપ મન-વચન-કાયાથી સેવવું, સેવરાવવું કે સેવતાંને સારું માનવું નહિ, એ જાતની જીવનપર્યંત કે નિયતકાળ માટેની પ્રતિજ્ઞા એ સામાયિક છે અને એ જ વાસ્તવિક ચારિત્ર છે. એ ચારિત્રનું પાલન એ

દ્વાદશાંગીનો સાર છે અને તેનાથી મુક્તિ નિકટ આવે છે.* આવા ચારિત્રગુણનો અભ્યાસ એ જીવની સદ્ગતિનું મૂળ છે અને તે માત્ર મનુષ્યસૃષ્ટિ જ નહિ પણ સચરાચર વિશ્વના તમામ જીવોની પીડા હરનારું અનુપમ સાધન છે. સ્વરૂપરમણતા કે આત્મગુણોમાં સ્થિરતા સુધી પહોંચવા માટે આ ચારિત્ર એ પરમ દ્વાર છે અને એ જ પરમ કસોટી છે. જેઓ એ કસોટીમાંથી પસાર થવા માટે આનાકાની કરે છે કે અણગમો બતાવે છે, તેઓ ચારિત્રગુણથી હજારો કોશ દૂર છે, એટલું જ નહિ પણ ચારિત્રગુણના પાલનને પરિણામે મળનારી સુગતિના ભાગી થવા માટે સર્વથા બેનસીબ છે.

સાવધ વ્યાપારોનું પ્રત્યાખ્યાન અને નિરવધ વ્યાપારોનું આસેવન એ જ એક ચારિત્રનું લક્ષણ હોય તો તે ચારિત્રને ટકાવનાર કે વધારનાર, જન્માવનાર કે સુધારનાર સત્ક્રિયા સિવાય બીજું કોઈ નથી, એ વાત આપોઆપ સિદ્ધ થાય છે. એટલા માટે શાસ્ત્રકારોએ ચારિત્રનું બીજું લક્ષણ સમિતિગુપ્તિથી પવિત્રિત ચારિત્ર પણ કહ્યું છે. કાયાની સમ્યક્ પ્રવૃત્તિ, એ સમિતિઓ છે, અને કાયા, વચન અને મન એ ત્રણેનો સમ્યગ્ (પ્રવર્તન-નિવર્તનરૂપ) નિગ્રહ, એ ગુપ્તિઓ છે. તેની સંખ્યા અનુક્રમે પાંચ અને ત્રણ મળીને આઠ છે. એ આઠ પ્રકારની ક્રિયાઓને પ્રવચનની માતા અને દ્વાદશાંગરૂપ જૈન શાસનની જનેતા તરીકે શાસ્ત્રકારોએ જણાવી છે.

કિલ્લો સમારકામથી જ ટકે, તેમ ક્રિયારૂપી કિલ્લો પ્રતિક્રમણરૂપી સમારકામથી જ ટકે. પ્રતિક્રમણ એ ક્રિયારૂપી કિલ્લામાં પહેલાં છિદ્રો કે ગાબડાંઓનું સમારકામ છે. એ રીતે ચારિત્રનો પ્રાણ ક્રિયા છે અને ક્રિયાનો પ્રાણ પ્રતિક્રમણ છે.

પ્રતિક્રમણની ક્રિયાને અંગે કેટલીક શંકાઓ અને તેનાં સમાધાન

શંકા ૧ : પ્રતિક્રમણ એ છ આવશ્યકમય છે અને તેમાં પહેલું સામાયિક છે. સામાયિક લેતી વખતે મન-વચન-કાયાથી સાવધ વ્યાપાર કરવા નહિ, કરાવવા નહિ કે અનુમોદવા નહિ એવી પ્રતિજ્ઞા લેવામાં આવે છે, છતાં મન તો વશ રહેતું નથી, તો પ્રતિજ્ઞાનું પાલન ક્યાં રહ્યું ?

★ તસ્માજ્જગાદ ભગવાન્ સામાયિકમેવ નિરુપમોપાયમ્ ।

શારીર-માનસાનેકદુઃખનાશસ્ય મોક્ષસ્ય ॥

-શ્રી હરિભદ્રસૂરીશ્વર

સમાધાન : જૈન શાસનમાં સામાયિક આદિ પ્રત્યેક વ્રતની પ્રતિજ્ઞાના ૧૪૭ વિકલ્પો માનવામાં આવ્યા છે. તે આ રીતે :-

(૧) મનથી, વચનથી અને કાયાથી.	(એક ત્રિકસંયોગી)
(૨) મનથી, વચનથી.	
(૩) મનથી, કાયાથી.	(ત્રણ દ્વિકસંયોગી)
(૪) વચનથી, કાયાથી.	
(૫) મનથી.	
(૬) વચનથી.	(ત્રણ અસંયોગી)
(૭) કાયાથી.	

એ રીતે (એક) ત્રિકસંયોગી, (ત્રણ) દ્વિકસંયોગી અને (ત્રણ) અસંયોગી, એ કુલ સાત વિકલ્પો, ત્રણ કરણના અને એ જ રીતે કુલ સાત વિકલ્પો (કરવું, કરાવવું અને અનુમોદવું) એ ત્રણ યોગના, એ બેનો ગુણાકાર કરતાં $૭ \times ૭ = ૪૯$ અને એને ત્રણ કાળે ગુણતાં $૪૯ \times ૩ = ૧૪૭$ વિકલ્પો થાય છે. એમાં લીધેલા કેટલાક વિકલ્પોનું પાલન થાય અને અન્ય વિકલ્પોનું પાલન ન થાય તો પણ પ્રતિજ્ઞાનો સર્વાંશે ભંગ થયો ગણાય નહિ. એમાં જે માનસિક ભંગ થાય છે, તેને અતિક્રમ, વ્યતિક્રમ કે અતિચાર માનેલ છે, પણ અનાચાર કહેલ નથી. અતિક્રમાદિ દોષોનું નિંદા, ગર્હા, આલોચના અને પ્રતિક્રમણ વડે શુદ્ધિકરણ થઈ શકે છે અને એ રીતે પ્રતિજ્ઞાનું નિર્વહણ થઈ શકે છે. દોષવાળું કરવા કરતાં ન કરવું સારું એ વચનને જૈન શાસનમાં ઉત્સૂત્ર વચન તરીકે સંબોધવામાં આવ્યું છે. કરવું તો શુદ્ધ જ કરવું, અન્યથા કરવું જ નહિ. એ વચન શાસ્ત્રકારોને માન્ય નથી, કારણ કે-કોઈ પણ ક્રિયા વિધિના રાગ અને અવિધિના પશ્ચાત્તાપપૂર્વકના અભ્યાસથી જ શુદ્ધ થાય છે. અભ્યાસના પ્રારંભકાળમાં ભૂલ ન જ થાય એમ અજ્ઞાની જ માને. ભૂલવાળાં અનુષ્ઠાનો કરતાં કરતાં જ ભૂલ વિનાનાં અનુષ્ઠાનો થાય છે. સાતિચાર ધર્મ જ નિરતિચાર ધર્મનું કારણ બને છે. જેટલા જીવો આજ સુધી મોક્ષે ગયા છે, તે એ રીતે સાતિચાર ધર્મનું આરાધન કરીને નિરતિચાર ધર્મ પાળનારા થયા છે. દુન્યવી કળાઓના અભ્યાસમાં

પણ એ જ નિયમ છે. ધર્મકળાનો અભ્યાસ એમાં અપવાદ બની શકે નહિ.

શંકા ૨ : પાપનું પ્રતિક્રમણ કરીને ફરી તે પાપનું સેવન કરવું, એ માયાચાર નથી ?

સમાધાન : પાપનું પ્રતિક્રમણ કરીને ફરી તે પાપનું સેવન કરવું તેટલા માત્રથી એ માયાચાર નથી, પરંતુ ફરી તે પાપનું તે ભાવે સેવન કરવું એ* માયાચાર છે. પ્રતિક્રમણ કરનાર વર્ગ પાપથી છૂટવા માટે પ્રતિક્રમણ કરે છે. તેથી તેનો ભાવ ફરી વાર પાપ નહિ કરવાનો છે. ફરી વાર પાપ નહિ કરવાનો ભાવ હોવા છતાં ફરી વાર પાપ થાય છે, તેનું ફરી વાર પ્રતિક્રમણ કરે છે. એ રીતે વારંવાર પ્રતિક્રમણ કરવાથી તેને અનુબંધ પાપ કરવાનો નહિ પણ પાપ નહિ કરવાનો પડે છે. પાપ નહિ કરવાનો અનુબંધ જ તેને એક વખતે સર્વથા પાપ નહિ કરવાની કક્ષાએ પહોંચાડે છે. તેથી શ્રી જિનશાસનમાં જ્યાં સુધી જીવ પાપથી રહિત ન બને, ત્યાં સુધી તેને પાપનું પ્રતિક્રમણ અવશ્ય કર્તવ્ય તરીકે ઉપદેશ્યું છે. એ માટે કહ્યું છે કે :-

મૂલપદે પડિક્કમણું ભાખ્યું, પાપતાણું અણકરવું રે;
શક્તિ ભાવ તણે અભ્યાસે, તે જસ અર્થે વરવું રે.

ઉપ૦ ગાથાનું સ્તવન-ઢાળ ૨જી-ગાથા ૧૮મી.

પાપને નહિ કરવારૂપ મુખ્ય પ્રતિક્રમણ શક્તિ મુજબ અને ભાવ મુજબ અભ્યાસ કરતાં કરતાં સિદ્ધ થાય છે.

અથવા કહ્યું છે કે :-

પડિક્કમણું મૂલપદે કહ્યું, અણકરવું પાપનું જેહ મેરે લાલ;
અપવાદે તેહનું હેતુ એ, અનુબંધ તે શમ-રસ-મેહ મેરે લાલ.

પ્રતિક્રમણ ગર્ભહેતુ સ્વાધ્યાય-ઢાળ ૮મી-ગાથા ૩જી.

★ તે ભાવે એટલે ફરી કરવાના ભાવે અથવા ફરી પાપ કરીશું અને ફરી મિથ્યા દુષ્કૃત દર્શ્યું એવા ભાવે, તે માટે કહ્યું છે કે-

મિથ્યા દુક્કડ દેઈ પાતિક, તે ભાવે જે સેવે રે;
આવશ્યક સામે તે પરગટ, માયામોસને સેવે રે.

ઉ. શ્રી યશોવિજયજીકૃત સાડા ત્રણસો ગાથાનું સ્તવન-ઢાળ બીજી, ગા. ૧૭

મુખ્યપણે પાપ ન કરવું તે જ પ્રતિક્રમણ છે. અપવાદે પાપ નહિ કરવાનો અનુબંધ પાડનાર પ્રતિક્રમણ પણ મુખ્ય પ્રતિક્રમણનો હેતુ છે. કારણ કે—(પાપ નહિ કરવાનો) અનુબંધ એ જ અહીં સમતારૂપી રસને વરસાવનાર મેઘ છે.

શંકા ૩ : પ્રતિક્રમણ ભૂતકાળનાં પાપનું જ હોઈ શકે, પરંતુ વર્તમાન કાળ અને અનાગત કાળના પાપનું કેવી રીતે હોઈ શકે ?

સમાધાન : પ્રતિક્રમણનો હેતુ અશુભ યોગથી નિવૃત્તિનો છે. તેથી જેમ અતીતકાલના દોષનું પ્રતિક્રમણ નિંદા દ્વારા થાય છે, તેમ વર્તમાન કાળના દોષનું પ્રતિક્રમણ સંવર દ્વારા અને અનાગત કાળના દોષનું પ્રતિક્રમણ પરચક્ષ્માણ દ્વારા થઈ શકે છે, કારણ કે સંવર અને પરચક્ષ્માણ ઉભયમાં અશુભયોગની નિવૃત્તિ પ્રધાન છે.

શંકા ૪ : પ્રતિક્રમણ વખતે સામાયિક લેવાની શું જરૂર છે ?

સમાધાન : શાસ્ત્રમાં સામાયિક ચાર પ્રકારનાં કહ્યાં છે : સમ્યક્ત્વ-સામાયિક, શ્રુત-સામાયિક, દેશવિરતિ-સામાયિક અને સર્વવિરતિ-સામાયિક. પ્રતિક્રમણ કરનારમાં સમ્યક્ત્વ-સામાયિક અને શ્રુત-સામાયિક સંભવે છે. સમ્યક્ત્વ-સામાયિક એટલે મિથ્યાત્વ-મલનો અપગમ અને તેથી ઊપજતી જિનવચનમાં શ્રદ્ધા. શ્રુત-સામાયિક એટલે જિનોક્ત-તત્ત્વોનું સંક્ષેપથી કે વિસ્તારથી જ્ઞાન અને તેથી ઊપજતો અવિપરીત બોધ. દેશવિરતિ સામાયિક એટલે પાપની આંશિક નિવૃત્તિરૂપ પ્રયત્ન. સર્વવિરતિ-સામાયિક એટલે પાપથી સર્વાંશ નિવૃત્તિ કરવારૂપ પ્રયત્ન. એ ચારેય પ્રકારના સામાયિકથી વ્યુત થવું તે ઔદયિકભાવ છે. એ ઔદયિક ભાવમાંથી અર્થાત્ પરભાવમાંથી ખસીને, ફરી પાછું, સામાયિકરૂપી ક્ષાયોપશમિક ભાવ અર્થાત્ આત્મભાવમાં જવું તે પ્રતિક્રમણ છે. આ ઉપરથી પ્રતિક્રમણ વખતે સામાયિક લેવાની જરૂર શા માટે છે ? તે સ્પષ્ટ થાય છે. સામાયિક એ સાધ્ય છે અને પ્રતિક્રમણ એ સાધન છે. તેથી સામાયિકરૂપી સાધ્યને લક્ષમાં રાખવાપૂર્વક જ પ્રતિક્રમણની ક્રિયા કરવી જોઈએ, એવું શાસ્ત્રકારોનું વિધાન છે.

શંકા ૫ : જેને અતિચાર લાગે તે જ પ્રતિક્રમણ કરે, બીજાને પ્રતિક્રમણ કરવાની શી જરૂર છે ?

સમાધાન : પ્રતિક્રમણ સમ્યગ્દર્શનમાં લાગેલા અતિચાર, દેશવિરત્તિધર્મમાં લાગેલા અતિચાર અને સર્વવિરત્તિ ધર્મમાં લાગેલા અતિચારની શુદ્ધિ માટે યોજાયેલું છે, તથા સમ્યગ્દર્શન આદિ ગુણોની પ્રાપ્તિના અધિકારી એવા બીજા જીવોને પણ પોતાના ગુણસ્થાનને યોગ્ય વર્તન નહિ કરવાના કારણે લાગેલા અતિચારની શુદ્ધિ કરવા માટે છે. તેથી દોષની શુદ્ધિને ઇચ્છનાર સર્વ કોઈ આત્માઓએ પ્રતિક્રમણ કરવાની જરૂર છે.

આવશ્યકનિર્યુક્તિમાં પ્રતિક્રમણ કરવાનાં ખાસ પ્રયોજનો બતાવતાં કહ્યું છે કે-

(પ્રસંગે) નિષિદ્ધનું આચરણ કરવાથી, વિહિતનું આચરણ ન કરવાથી, જે વસ્તુ જે રીતે શ્રદ્ધેય હોય, તે વિશે અશ્રદ્ધા કરવાથી, તથા માર્ગથી વિરુદ્ધ પ્રરૂપણા કરવાથી જે દોષો લાગ્યા હોય, તેનું પ્રતિક્રમણ કરવાનું છે.*

આ ચારેય વસ્તુઓ ઉન્નતિના અર્થી મનુષ્યમાત્રને લાગુ પડે છે. તેથી એ ચારે દોષોનું જેમાં પ્રતિક્રમણ કરવામાં આવે છે, તે પ્રતિક્રમણ સૌ કોઈ આત્માથી જીવને ઉપકારક છે.

સુવિહિતશિરોમણિ આચાર્યપુરંદર શ્રીહરિભદ્રસૂરીશ્વર ફરમાવે છે કે-

નિષિદ્ધનું આસેવન આદિ, જે કારણ માટે પ્રતિક્રમણના વિષયરૂપ કહેલ છે, તે કારણ માટે આ પ્રતિક્રમણ ભાવશુદ્ધિનું-અંતઃકરણની નિર્મળતાનું પરમ-પ્રકૃષ્ટ કારણ છે.* કારણ કે-એમાંનો એક એક દોષ પણ જો તેમાંથી પાછું ફરવામાં ન આવે તો અનંતગુણ પર્યંત દારુણ વિપાક આપનારો થાય છે.

શંકા ૬ : પ્રતિક્રમણની ક્રિયા ઘણી લાંબી અને કંટાળાભરેલી હોય છે. તેનાં સૂત્રોનો અર્થ જેઓ જાણતા હોતા નથી તેઓની આગળ એ સૂત્રોને

★ પઢિસિદ્ધાણં કરણે કિચ્ચાણમકરણે પઢિક્કમણં ।

અસદ્ગુણે ય તદ્દા વિવરીયપરૂવણાપ ય ॥

× નિષિદ્ધાસેવનાદિ યદ્વિષયોઽસ્ય પ્રકીર્તિતઃ ।

તદેતદ્વાવસંશુદ્ધેઃ કારણં પરમં મતમ્ ॥

યોગબિન્દુ ગાથા-૪૦૦

બોલી જવાથી કોઈ પણ પ્રકારનો ભાવ જાગતો નથી, કે કોઈ પણ પ્રકારનું વિશિષ્ટ પ્રયોજન સધાતું નથી, તો તેના બદલે સામાયિક કે સ્વાધ્યાય આદિ કરે તો શું ખોટું ?

સમાધાન : પ્રતિક્રમણની ક્રિયા ઘણી લાંબી અને કંટાળાભરેલી છે એમ કહેનાર કાં તો ધર્મ માટે ક્રિયાની આવશ્યકતા બિલકુલ માનતો ન હોય અથવા માત્ર વાતો કરવાથી જ ધર્મ સિદ્ધ થઈ શકે છે, એવી ખોટી શ્રદ્ધા ધારણ કરતો હોય પરંતુ એ ઉભય પ્રકારની માન્યતા યોગ્ય નથી. ધર્મનો પ્રાણ ક્રિયા છે, અને ક્રિયા વિના કદી મન, વચન કે કાયા સ્થિર થઈ શકતાં નથી, એવું જેને જ્ઞાન છે, તેને મન પ્રતિક્રમણની ક્રિયા તદ્દન ટૂંકી અને અતિ રસમય છે. વળી ઉભય સંધ્યાએ તે કર્તવ્ય હોવાથી, તથા તે સમયે લૌકિક કાર્યો (લોકસ્વભાવથી જ), કરાતાં નહિ હોવાથી નિરર્થક જતો કાળ સાર્થક કરી લેવાનો પણ તે અપૂર્વ ઉપાય છે. તેમ જ જ્ઞાનાભ્યાસ માટે પણ તે કાળ અસ્વાધ્યાયનો છે તથા અકાળે જ્ઞાનાભ્યાસ કરવાથી ઊલટો અનર્થ થાય છે. તેથી પ્રમાદમાં જતા તે કાળને જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રની વૃદ્ધિ થાય તેવી રીતે પસાર કરવાની અપૂર્વ ચાવી પણ તેમાં રહેલી છે. પ્રતિક્રમણ જેવી ટૂંકી અને સંધ્યા વખતની બે ઘડીમાં પૂરી થતી ક્રિયાને લાંબી કે કંટાળાભરેલી કહેવી, તે જીવના પ્રમાદરૂપી કઠર શત્રુને પુષ્ટિ આપનારું અજ્ઞાન-કથન છે.

પ્રતિક્રમણનાં સૂત્રો ઘણાં ટૂંકાં છે, તેનો શબ્દાર્થ કે ભાવાર્થ નહિ જાણનારા પણ તેનો ઐદંપર્યાર્થ ન સમજી શકે તેમ નથી. પાપથી પાછા ફરવું તે પ્રતિક્રમણનો ઐદંપર્યાર્થ છે. પાપમાં પ્રવૃત્તિ શાને ? ‘અનાદિ અભ્યાસથી’ અનુભવસિદ્ધ છે. તે પાપ અને તેના અનુબંધથી પાછા ફરવાની ક્રિયા, તે પ્રતિક્રમણ એવો રહસ્યાર્થ સૌ કોઈના ખ્યાલમાં આવી શકે તેવો છે. એ અર્થને ખ્યાલમાં રાખીને જેઓ પ્રતિક્રમણની ક્રિયા કરે છે તેઓ, સૂત્રના શબ્દો અને તેના અર્થને ન જાણતા હોય તો પણ, તેને જાણનારના મુખે સાંભળવાથી અથવા તેને જાણનારના જ્ઞાન ઉપર શ્રદ્ધા ધારણ કરીને સ્વમુખે બોલવાથી પણ અવશ્ય શુભભાવ પામી શકે છે. એ વાતની સાક્ષી અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમના રચયિતા સહસ્રાવધાની શ્રીમુનિસુંદરસૂરિજી નીચેના શબ્દોમાં પૂરે છે :-

તે પુરુષોને ધન્ય છે કે જેઓ સ્વયં જ્ઞાની નથી, શ્રદ્ધાથી શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા પરના ઉપદેશનો લેશ (અંશ) પામીને, કષ્ટસાધ્ય એવાં અનુષ્ઠાનોને વિશે આદરબદ્ધ રહે છે. કેટલાક આગમના પાઠી હોવા છતાં અને આગમનાં પુસ્તકોને, તેના અર્થને પોતાની પાસે ધારણ કરવા છતાં, આ લોક અને પરલોકમાં હિતકર કર્મોને વિશે કેવળ આળસુ હોય છે. પરલોકને હણનાર એવા તેઓનું ભાવિ કેવું થશે ? *

અહીં, બીજાના ઉપદેશથી પણ સત્કર્મ કરનારા અને સ્વયં અભણ હોવાથી તેના વિશેષ અર્થ નહિ જાણનારા પુરુષોને પણ શ્રી મુનિસુંદરસૂરિજી મહારાજ ધન્ય કહે છે અને ભણેલા પણ આળસુને પરલોકનું હિત હણનારા કહે છે, કારણ કે-ક્રિયા એ સુગતિનો હેતુ છે, માત્ર જ્ઞાન નહિ, એમ તેઓ ગીતાર્થ દ્રષ્ટિએ જાણે છે. ક્રિયામાં જેટલું જ્ઞાન ભણે તેટલું દૂધમાં સાકર ભળ્યા જેવું છે, પરંતુ સાકરના અભાવે દૂધને પણ દૂધ માનીને ન પીવું, એવું વચન લોકમાં કોઈ બોલતું નથી, તો લોકોત્તર શાસનમાં સૂત્રના અર્થ નહિ જાણવામાત્રથી સૂત્રાનુસારી ક્રિયાને વિશે અપ્રમત્ત રહેનારનું કોઈ પ્રયોજન સિદ્ધ થતું નથી, એમ કોણ કહે ? તેઓ જ કહે, કે જેઓ સૂત્રની મંત્રમયતાને અને તેના રચયિતાઓની પરમ આપ્તતાને સદ્દહતા ન હોય. આપ્ત પુરુષોનાં રચેલાં સૂત્રો મંત્રમય હોય છે અને તેથી મિથ્યાત્વમોહનીય આદિ પાપકર્મની દુષ્ટ પ્રકૃતિઓનું વિષ સમૂલ નાશ પામે છે. એમ જાણનાર અને માનનાર પ્રતિક્રમણની ક્રિયાનાં સૂત્રોનું વિધિપૂર્વક ઉચ્ચારણ અને શ્રવણ (તથાવિધ અર્થ ન જાણવા છતાં) એકાંત કલ્યાણ કરનારું છે, એવી શ્રદ્ધામાંથી કદી પણ ચલિત થતા નથી.

શંકા ૭ : પ્રતિક્રમણની ક્રિયામાં ચતુર્વિંશતિ-સ્તવ, ગુરુવંદન, કાયોત્સર્ગ અને પચ્ચક્ષ્પાણની શી આવશ્યકતા છે ?

★ ધન્યાઃ કેઽપ્યનધીતિનોઽપિ સદનુષ્ઠાનેષુ બદ્ધાદરા,
 દુઃસાધ્યેષુ પરોપદેશલવતઃ શ્રદ્ધાનશુદ્ધાશયાઃ ।
 કેચિત્ત્વાગમપાઠિનોઽપિ દધતસ્તત્પુસ્તકાન્ વેઽલસા,
 અત્રાઽમુત્ર હિતેષુ કર્મસુ કથં તે ભાવિનઃ પ્રેત્યહાઃ ॥

અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ અધિકાર ૮-શ્લોક ૭

સામાધાન :- પ્રતિક્રમણ જેમ સામાયિકનું અંગ છે, તેમ ચતુર્વિંશતિ-સ્તવ આદિ પણ સામાયિકનાં અંગો છે. સામાયિકરૂપી સાધ્યની સિદ્ધિ માટે જેટલી આવશ્યકતા પ્રતિક્રમણરૂપી સાધનની છે, તેટલી જ ચતુર્વિંશતિસ્તવ આદિની છે. બીજી રીતે કહીએ તો ચતુર્વિંશતિસ્તવ આદિ સામાયિકના જ ભેદો છે, તેથી સામાયિકથી જુદા નથી. એટલે પરસ્પર સાધ્ય-સાધનભાવરૂપે રહેલાં છે. જેમ સામાયિકનું સાધન ચતુર્વિંશતિ-સ્તવ આદિ છે, તેમ ચતુર્વિંશતિ-સ્તવ આદિનું સાધન સામાયિક છે, અથવા ગુરુવંદન છે, અથવા પ્રતિક્રમણ છે, અથવા કાયોત્સર્ગ છે, અથવા પચ્ચક્ષ્માણ છે. પચ્ચક્ષ્માણથી જેમ સમભાવલક્ષણ સામાયિક વધે છે, તેમ સામાયિકથી પણ આશ્રવનિરોધરૂપ કે તૃષ્ણાછેદરૂપ પચ્ચક્ષ્માણ-ગુણ વૃદ્ધિ પામે છે. અથવા સામાયિકથી જેમ કાયોત્સર્ગ એટલે કાયા ઉપરથી મમતા છૂટીને સમતા પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ કાયોત્સર્ગ-કાયા ઉપરના મમત્વનો ત્યાગ, એ પણ સમભાવરૂપ સામાયિકની જ પુષ્ટિ કરે છે. એ જ રીતે, ત્રિકાલવિષયક સાવધયોગની નિવૃત્તિરૂપ પ્રતિક્રમણ જેમ સામાયિકથી સિદ્ધ થાય છે, તેમ સાક્ષાત્ સાવધયોગની નિવૃત્તિના પચ્ચક્ષ્માણરૂપ સામાયિકથી પ્રતિક્રમણની પુષ્ટિ થાય છે. સમભાવલક્ષણ સામાયિક જેમ સમભાવપ્રાપ્ત સગુરુની આજ્ઞાના પાલનરૂપ ભક્તિનું પ્રયોજક છે. તેમ સમભાવપ્રાપ્ત સુગુરુના વંદનરૂપ વિનય પણ સમભાવરૂપ સામાયિક ગુણને વિકસાવનાર છે. એ રીતે છયે આવશ્યકો પરસ્પર એકબીજાના સાધક છે. તેથી તે છયે એકઠા મળીને ચારિત્રગુણની પુષ્ટિ કરે છે. અથવા ચારિત્ર એક જેનો વિભાગ છે, એવા (પંચાચારમય) પંચવિધ મુક્તિમાર્ગનું તેથી આરાધન થાય છે, શ્રીજિનેશ્વરદેવે ફરમાવેલો મુક્તિમાર્ગ એ પંચાચારના પાલનસ્વરૂપ છે, કારણ કે આત્માના મુખ્ય ગુણ પાંચ છે. એ પાંચેયને વિકસાવનાર આચારના પરિપૂર્ણ પાલન વિના આત્મગુણોના સંપૂર્ણ લાભરૂપ મુક્તિરૂપી કાર્ય સિદ્ધ થઈ શકતું નથી.

સામાયિક, ચતુર્વિંશતિ-સ્તવ આદિ છયે આવશ્યકોથી આત્મગુણોનો વિકાસ કરનાર પાંચે આચારોની શુદ્ધિ કેવી રીતે થાય છે ? તેને વર્ણવતાં શાસ્ત્રકાર મહર્ષિઓ ફરમાવે છે કે-

ઉપાય હોવાથી પ્રત્યેક તીર્થપતિના શાસનમાં તે વિહિત થયેલું છે, એ વાત પ્રત્યેક તીર્થપતિઓના મુનિઓનાં વર્ણનોમાં શાસ્ત્રકારોએ વર્ણવી છે. તેવાં બે-ચાર વર્ણનો અહીં આપવાથી તે વિષયની પ્રતીતિ દઢ થશે.

(૧) શ્રી મહાવીર ભગવાનનો જીવ નયસારના ભવમાં સમ્યક્ત્વ પામ્યા પછી ત્રીજા ભવે શ્રી ઋષભદેવસ્વામીના પૌત્ર અને ભરત ચક્રવર્તીના પુત્ર મરીચિ તરીકે ઉત્પન્ન થયો. તેણે શ્રી ઋષભદેવસ્વામી પાસે દીક્ષા લીધી અને સામાયિક આદિ ૧૧ અંગોનો અભ્યાસ કર્યો, તે વાત જણાવવાને પ્રસંગે નિર્યુક્તિકાર ભગવાન શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીજી આવશ્યકસૂત્રની નિર્યુક્તિમાં કરમાવે છે કે-

મરિઈ વિ સામિપાસે વિહરહ તવસંજમસમગ્ગો ।

સામાઙ્ગમાઈયં ઇક્કારસમાઙ્ગ જાવ અંગાઙ્ગ ।

ઝજ્જુત્તો ભક્તિગઘો અહિજ્જિઙ્ગો સો ગુત્તસગ્ગસે ॥

આ. નિ. ગાથા ૩૬-૩૭

તપ અને સંયમથી સહિત એવા મરીચિ, સ્વામીની સાથે વિચરે છે. ઉઘમી અને ભક્તિમાન એવા તે ગુરુ પાસે સામાયિકથી માંડીને અગિયાર અંગપર્યંત ભણ્યા.

(૨) જ્ઞાતાધર્મકથા નામના છઠ્ઠા અંગમાં નીચેના ઉલ્લેખો છે :
શૈલકજ્ઞાત નામે પાંચમા અધ્યયનમાં કહ્યું છે કે-

(ક) ત્યારબાદ તે થાવચ્ચાપુત્ર શ્રી નેમિનાથસ્વામીના તથાપ્રકારના ગુણવિશિષ્ટ સ્થવિરો પાસે સામાયિકાદિ ચૌદ પૂર્વનો અભ્યાસ કરે છે.

(ખ) X X X તે પછી મુંડ થઈને દીક્ષા અંગીકાર કર્યા બાદ શુક નામના મહર્ષિ સામાયિકથી માંડીને ચૌદ પૂર્વોનું અધ્યયન કરે છે.

(ગ) શૈલક નામના રાજા પણ શુક નામના મહર્ષિ પાસે ધર્મનું શ્રવણ કરીને દીક્ષા અંગીકાર કરે છે તથા સામાયિક આદિ અગિયાર અંગોનો અભ્યાસ કરે છે.

(ઘ) તેતલી જ્ઞાત નામના ચૌદમા અધ્યયનમાં નીચેનો ઉલ્લેખ છે :-

તે વારે તેતલિપુત્ર નામના મંત્રીશ્વરને શુભ પરિણામના યોગે જ્ઞાતિસ્મરણજ્ઞાન થયું. જ્ઞાતિસ્મરણજ્ઞાન વડે પોતાનો પૂર્વભવ જાણી સ્વયમેવ દીક્ષા અંગીકાર કરી. (પછી) પ્રમદવન નામના ઉદ્યાનમાં સુખપૂર્વક બેસીને ચિંતવન કરતાં કરતાં પૂર્વે ભણેલાં સામાયિક આદિ ચૌદે પૂર્વો સ્વયમેવ સ્મૃતિપથમાં આવ્યાં.

(ઙ) નંદીફળ જ્ઞાત નામના પંદરમા અધ્યયનમાં નીચેનો ઉલ્લેખ છે :-

ધન સાર્થવાહે ધર્મનું શ્રવણ કરી પોતાના મોટા પુત્રને કુટુંબનો ભાર સોંપી પ્રવ્રજ્યા અંગીકાર કરી, અને સામાયિક આદિ અગિયાર અંગોનો અભ્યાસ કર્યો.

(ચ) અમરકંકા જ્ઞાત નામના સોળમા અધ્યયનમાં નીચેનો ઉલ્લેખ છે :-

તે વારે યુધિષ્ઠિર પ્રમુખ પાંચે અણગારોએ સામાયિક આદિ ચૌદ પૂર્વોનો અભ્યાસ કર્યો X X X X તે વાર પછી દ્રૌપદી નામની આર્યા, સુવ્રતા નામની આર્યા પાસે, સામાયિક આદિ અગિયાર અંગોનું અધ્યયન કરે છે.

(છ) જ્ઞાતાધર્મના બીજા શ્રુતસ્કંધમાં શ્રી પાર્શ્વનાથસ્વામીના સમયનો નીચેનો ઉલ્લેખ છે :-

તે વાર પછી શ્રીકાલી નામની આર્યા શ્રીમતી પુષ્પચૂલા નામની આર્યા પાસે સામાયિક આદિ ૧૧ અંગોનું અધ્યયન કરે છે.

(૩) ભગવતીસૂત્રમાં શ્રી મહાબલ નામના રાજકુમારનો નીચે મુજબ અધિકાર છે-(તેરમા જિનપતિ શ્રી વિમલનાથસ્વામીના શાસનમાં તે થયા છે.)

તે વાર પછી શ્રીમહાબલ શ્રીધર્મઘોષ નામના અણગારની પાસે સામાયિક આદિ ચૌદ પૂર્વો ભણે છે.

(૪) ભગવતીસૂત્રના બીજા શતકના પ્રથમ ઉદ્દેશમાં શ્રી

સ્કંદચરિતનું વર્ણન નીચે મુજબ છે :-

તે સ્કંદક નામના અણગાર શ્રમણ ભગવાન મહાવીરના તથારૂપ સ્થવિરો પાસે સામાયિકાદિ અગિયાર અંગોનું અધ્યયન કરે છે.

આ રીતે, શ્રીઋષભદેવસ્વામીથી આરંભીને શ્રીવર્ધમાનસ્વામી પર્યંત બધા તીર્થપતિઓના સાધુઓ, સામાયિક જેની આદિમાં છે, એવાં અગિયાર અંગો અને ચૌદ પૂર્વોનો, નિયમિત અભ્યાસ કરે છે. તે એમ સૂચવે છે કે- દરેક મુનિઓને સામાયિક આદિ આવશ્યકોનું અધ્યયન નિયત છે. કારણ કે- પંચાચારની શુદ્ધિનું તે અનન્ય સાધન છે. જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર આદિ આત્માના ગુણો શાશ્વત છે, અને તેને મલિન કરનાર કર્મનું આવરણ અનાદિકાળનું છે. તે આવરણ હટાવનાર અને મલિનતા દૂર કરનાર ઉપાય પણ શાશ્વત જોઈએ, તેથી પ્રત્યેક તીર્થકરના શાસનમાં તે અવશ્ય હોય જ. એ રીતે આવશ્યક અને પ્રતિક્રમણ ક્રિયાની ઉપયોગિતા તીર્થકરદેવોએ સ્થાપિત કરેલી છે અને ચતુર્વિધ સંઘે પ્રતિદિનની સામાયારીમાં તેને માન્ય કરેલી છે. કુદરતનો પણ તે જ ક્રમ છે. મુમુક્ષુ આત્માઓને શીઘ્ર મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવા માટેનો તે પ્રતિદિનનો વ્યાયામ છે. શારીરિક વ્યાયામ જેમ શરીરને તંદુરસ્તી બક્ષે છે, તેમ આ આત્મિક વ્યાયામ આત્માને ભાવતંદુરસ્તી આપે છે. કહ્યું છે કે- સમ્યગ્ દર્શનને ઉત્પન્ન કરવાને સમર્થ જે શુભ ક્રિયા ગુર્વાદિ* સમક્ષ કરાય છે તે સમ્યગ્ વ્યાયામ છે.

શંકા ૮ : એક પ્રતિક્રમણને બદલે પાંચ પ્રતિક્રમણ કેમ ?

સમાધાન : પ્રતિક્રમણ એ દોષશુદ્ધિ અને ગુણપુષ્ટિની ક્રિયા છે. દોષ એટલે કચરો. આત્મારૂપી ઘરની અંદર કર્મના સંબંધથી દોષરૂપી કચરો નિરંતર એકઠો થાય છે. તેને દર પખવાડિયે, દર ચાતુર્માસીએ અને દર સંવત્સરીએ વધારે પ્રયત્નપૂર્વક સાફ કરવાથી જ દૂર થઈ શકે છે. તેથી શાસ્ત્રકારોએ દૈવસિક, રાત્રિક, પાક્ષિક, ચાતુર્માસિક અને સાંવત્સરિક એમ પાંચ પ્રતિક્રમણ ફરમાવ્યાં છે, તેમાં પ્રથમ દૈવસિક પ્રતિક્રમણ ફરમાવવાનું

★ ગુર્વાદિસમીપાધ્યાસિન: શુભા યા ક્રિયા સમ્યગ્દર્શનોત્પાદનશક્તા સા સમ્યગ્ વ્યાયામ: । તત્વાર્થ સિદ્ધસેનીય ટીકા-પૃષ્ઠ ૫૭

કારણ એ છે કે, તીર્થની સ્થાપના દિવસે થાય છે અને તીર્થની સ્થાપનાના પ્રારંભથી જ પ્રતિક્રમણ કરવાનું હોય છે. કહ્યું છે કે-

અહીં, તીર્થ દિવસપ્રધાન છે, અર્થાત્ તીર્થની ઉત્પત્તિ થાય છે, માટે પ્રથમ પ્રતિક્રમણ પણ દૈવસિક જ હોય છે.*

તીર્થ-સ્થાપના થાય, તે દિવસથી જ શ્રી ગણધર ભગવંતો પણ નિયમિત પ્રતિક્રમણ કરે છે. એ રીતે જે દિવસે શાસન સ્થપાય, તે દિવસથી જ પ્રતિક્રમણની આવશ્યકતા પડે છે. તેથી એ વાત પણ સિદ્ધ થાય છે કે- આવશ્યકસૂત્ર ખુદ ગણધરરચિત છે, પણ અન્યરચિત નથી.

શંકા ૮ : પ્રતિક્રમણ તો કિયારૂપ છે, તેથી તેના વડે અધ્યાત્મની સિદ્ધિ શી રીતે થાય ?

સમાધાન : અધ્યાત્મનું ઉપરચોટિયું જ સ્વરૂપ સમજનારને આ શંકા થાય છે. અધ્યાત્મનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ સમજનારને તો પ્રતિક્રમણની સમગ્ર ક્રિયા અધ્યાત્મસ્વરૂપ જ ભાસે છે. અધ્યાત્મ શબ્દનો વ્યુત્પત્ત્યર્થ અને રૂઢ્યર્થ સમજાવતાં ઉપાધ્યાય શ્રીમદ્ યશોવિજયજી મહારાજ ફરમાવે છે કે-

આત્માને ઉદ્દેશીને પંચાચારનું જે પાલન થાય તે અધ્યાત્મ છે. બીજી વ્યાખ્યા મુજબ બાહ્ય વ્યવહારથી ઉપબૃહિત મૈત્ર્યાદિયુક્ત ચિત્ત તે અધ્યાત્મ છે.^૧

આ બન્ને વ્યાખ્યામાં જ્ઞાન અને ક્રિયા ઉભયને અધ્યાત્મ માનેલું છે. એકલી ક્રિયા જેમ અધ્યાત્મ નથી, તેમ એકલું જ્ઞાન પણ અધ્યાત્મ નથી. એ જ વાત સ્પષ્ટ કરી પોતે કહે છે કે-

★ इह यस्मादिवसादि तीर्थं दिवसप्रधानं च तस्मादैवसिकमादाविति ।

આ. નિ.

૧. આત્માનમધિકૃત્ય સ્યાદ્, યઃ પચ્ચાચારચારિમા ।

શબ્દયોગાર્થનિપુણસ્તદધ્યાત્મં પ્રચક્ષતે ॥

રૂઢ્યર્થનિપુણાસ્ત્વાહુશ્ચિત્તં મૈત્ર્યાદિવાસિતમ્ ।

અધ્યાત્મં નિર્મલં બાહ્ય-વ્યવહારોપબૃહિતમ્ ॥

અધ્યાત્મોપનિષત્ પ્રકરણમ્-શ્લોક-૨-૩

મોહના અધિકાર રહિત આત્માઓની આત્માને ઉદ્દેશીને શુદ્ધ ક્રિયા, તેને જિનેશ્વરો અધ્યાત્મ કહે છે.^૧

આગળ ચાલતાં તેઓ ફરમાવે છે કે—જેમ પાંચે પ્રકારના ચારિત્રોમાં સામાયિક-ચારિત્ર રહેલું છે, તેમ સર્વ પ્રકારના મોક્ષસાધક વ્યાપારોમાં અધ્યાત્મ અનુગત છે.

છેલ્લે છેલ્લે તેઓ સ્પષ્ટ કરે છે કે—

એ કારણે જ્ઞાન-ક્રિયા ઉભયરૂપ અધ્યાત્મ છે, અને તે નિર્દોષ આચારવાળા પુરુષોને જ વૃદ્ધિ પામે છે.^૨

ક્રિયાને કેવળ કાયાની ચેષ્ટા કહીને જેઓ જ્ઞાનને જ અધ્યાત્મ માને છે, તેઓનું જીવન નિર્દોષ બનવું સંભવિત નથી, કારણ કે છન્નસ્થ અવસ્થામાં મન ભળ્યા વિના કેવળ કાયાથી જાણપણે ક્રિયા થઈ શકતી નથી, સશરીરી અવસ્થામાં જેમ માનસિક ક્રિયા કેવળ આત્માથી થઈ શકતી નથી. તેમ કાયાની કે વાણીની ક્રિયા કેવળ કાયા કે કેવળ વાણીથી થઈ શકતી નથી. વાણીનો વ્યાપાર કાયાની અપેક્ષા રાખે છે, અને મનનો વ્યાપાર પણ કાયાની અપેક્ષા રાખે છે. તેવી જ રીતે મનનો વ્યાપાર જેમ આત્માની અપેક્ષા રાખે છે, તેમ વાણી અને કાયાનો વ્યાપાર પણ આત્માની અપેક્ષા રાખે છે, આત્મપ્રદેશોનું કંપન થયા વિના મન, વચન કે કાયા, ત્રણમાંથી એકેય યોગ પોતાની પ્રવૃત્તિ કરી શકતો નથી. તેથી, ત્રણેય યોગો વડે થતી શુભ કે અશુભ ક્રિયા આત્મા જ કરે છે, પણ આત્માને છોડીને કેવળ પુદ્ગલ કરતું નથી, એમ માનનારા જ નિર્દોષ રહી શકે છે. જૈન મતમાં અધ્યાત્મના નામે થોડો પણ દંભ નભી ન શકતો હોય, તો તેનું કારણ આ જ છે. છતાં

૧. ગતમોહાધિકારણામાત્માનમધિકૃત્ય યા ।
પ્રવર્તતે ક્રિયા શુદ્ધા, તદધ્યાત્મં જગુર્જિનાઃ ॥

અધ્યાત્મસાર અધિકાર ૨, શ્લોક-૨

૨. અતો જ્ઞાનક્રિયારૂપમધ્યાત્મં વ્યવતિष्ठતે ।
એતત્પ્રવર્ધમાનં સ્યાન્નિર્દમ્માચારશાલિનામ્ ॥૧॥

અધ્યાત્મસાર અધિ. શ્લોક-૨૧

જેઓ વેદાંત કે સાંખ્યમતની જેમ આત્મા કે જીવને સશરીરી અવસ્થામાં પણ સર્વથા નિત્ય કે પુષ્કરપત્રવત્ નિર્લેપ માને છે, તેઓના જીવનમાં વહેલા કે મોડા દંભનો પ્રવેશ થવાનો મોટો સંભવ છે. શુદ્ધ અધ્યાત્મ, જ્ઞાન અને ક્રિયા ઉભયના સમન્વયમાં છે. પ્રતિક્રમણની ક્રિયામાં પાણી અને તેના રસની માફક કે દૂધ અને તેની મીઠાશની માફક જ્ઞાન અને ક્રિયા ઓતપ્રોત મળી ગયેલાં છે, તેથી તે નિર્દોષ અધ્યાત્મ છે.

શંકા ૧૦ : પ્રતિક્રમણની ક્રિયામાં યોગ ક્યાં છે.

સંમાધાન : સાચો યોગ મોક્ષસાધક જ્ઞાન અને ક્રિયા ઉભયસ્વરૂપ છે. ભગવાન્ શ્રી હરિભદ્રસૂરિજી યોગવિશિક્ષા નામના ગ્રંથરત્નમાં ફરમાવે છે કે—
મુક્ત્યર્થે જોયણાઓ જોગો સર્વો ધમ્મવાવારો ।

અથવા—ઉપાધ્યાય ભગવંત શ્રી યશોવિજયજી મહારાજ ફરમાવે છે તેમ—

મોક્ષેણ યોજનાદ્યોગઃ સર્વોડ્યાચાર ઇષ્યતે ।

જીવને પરમ સુખસ્વરૂપ મોક્ષની સાથે જોડનાર-સંબંધ કરાવી આપનાર-સર્વ પ્રકારનો ધર્મવ્યાપાર-સર્વ પ્રકારનું ધર્માચરણ, એ યોગ છે. બીજા શબ્દોમાં મોક્ષકારણીભૂત આત્મવ્યાપાર એ જ ખરેખર યોગ છે. અથવા ધર્મવ્યાપારત્વમેવ યોગત્વમ્ । ધર્મવ્યાપારપણું એ જ યોગનું ખરેખરું લક્ષણ છે. એ લક્ષણ પ્રતિક્રમણની ક્રિયામાં સર્વાંશે લાગુ પડે છે, તેથી પ્રતિક્રમણની ક્રિયા એ સાચી યોગસાધના છે. તે સિવાય કેવળ આસન, કેવળ પ્રાણાયામ કે કેવળ ધ્યાન, ધારણા કે સમાધિની ક્રિયા એ મોક્ષસાધક યોગસ્વરૂપ બને એવો નિયમ નથી. મોક્ષના ધ્યેયથી થતી અષ્ટાંગયોગની પ્રવૃત્તિને જૈનાચાર્યોએ માન્ય રાખેલી છે, તો પણ તેમાં જે દોષો અને ભયસ્થાનો રહેલાં છે, તે પણ સાથે જ બતાવ્યાં છે.* જૈનસિદ્ધાંત કહે છે કે—

★ ન ચ પ્રાણાયમાદિહૃયોગાભ્યાસશ્ચિત્તિરોધે પરમેન્દ્રિયજયે ચ નિશ્ચિત્ત ઉપાયોડપિ કુસાસં ન નિરંહૃ (આ. નિ. ગા. ૧૫૧૦) इत्याद्यागमेन योगसमाधानविघ्नत्वेन बहुलं तस्य पातञ्जलयोगदर्शन पाद-२, सू-५५ निषिद्धत्वात् ।

શ્રીમદ્યશોવિજયવાચકવરવિહિતા ટીકા

કોઈ પણ આસન, કોઈ પણ સ્થાન કે કોઈ પણ મુદ્રાએ, કોઈ પણ કાળે અને કોઈ પણ ક્ષેત્રે તથા કોઈ પણ (બેઠી, ઊભી કે સૂતી) અવસ્થાએ મુનિઓ કેવળજ્ઞાન અને મોક્ષ પામી શકે છે. તે સંબંધી કોઈ પણ એક ચોક્કસ નિયમ નથી. નિયમ એકમાત્ર પરિણામની શુદ્ધિનો અને યોગની સુસ્થતાનો છે. પરિણામની શુદ્ધિ કે યોગની સુસ્થતા જે રીતે થાય તે રીતે વર્તવું, એ કર્મક્ષય કે મોક્ષલાભનો અસાધારણ ઉપાય છે અને તે જ વાસ્તવિક યોગ છે. પ્રતિક્રમણની ક્રિયા એ પરિણામની શુદ્ધિ અને યોગની સુસ્થતાનો અનુપમ ઉપાય છે, તેથી તે પણ એક પ્રકારનો યોગ છે અને મોક્ષનો હેતુ છે.

શંકા ૧૧ : પ્રતિક્રમણની ક્રિયાના જે લાભ બતાવવામાં આવે છે, તે સત્ય જ હોય તો ક્રિયા કરનાર વર્ગમાં તે દેખાતા કેમ નથી ?

સમાધાન : દેખનાર (તપાસનાર) જે દૃષ્ટિથી જુએ, તે દૃષ્ટિ મુજબ તેને ગુણ કે દોષ મળી આવે છે. પ્રતિક્રમણની ક્રિયા તપાસનારે કઈ દૃષ્ટિથી તેને જોવી જોઈએ, એનો નિર્ણય પ્રથમ કરવો જોઈએ. આપણે જોઈ આવ્યા કે, પ્રતિક્રમણની ક્રિયા જિનેશ્વર ભગવંતોએ મુમુક્ષુ આત્માઓ માટે અવશ્ય કર્તવ્ય તરીકે નિયુક્ત કરેલી છે, અને એ ક્રિયા કરવા માટેનાં સૂત્રો ખુદ ગણધર ભગવંતોએ તીર્થની સ્થાપનાના પ્રથમ દિવસે જ રચેલાં છે તથા તેની વિધિયુક્ત આરાધના પણ તે જ દિવસથી ચતુર્વિધ સંઘ પોતપોતાના અધિકાર મુજબ નિરપવાદપણે કરે છે. શાસ્ત્રદૃષ્ટિએ મોટામાં મોટો લાભ તો સૌથી પ્રથમ આ પ્રભુ-આજ્ઞાના પાલનનો છે. **મન્નહ જિણાણમાણં-જિનેશ્વરોની આજ્ઞાને માનો. ધમ્મો આણાણ પઢિબદ્ધો ।** -ધર્મ આજ્ઞાથી બંધાયેલો છે. **આણાણ ધમ્મો ।** -આજ્ઞાથી જ ધર્મ છે. પ્રતિક્રમણની ક્રિયામાંથી જિનેશ્વરોની આજ્ઞાને પાલન કરવાનો અધ્યવસાય એ જ મોટામાં મોટો લાભ છે, એ જ મોટામાં મોટી ભાવશુદ્ધિ છે. આજ્ઞાપાલનના અધ્યવસાયપૂર્વક જેઓ પ્રતિક્રમણની ક્રિયા તો શું પણ જિનમતનું એક નાનામાં નાનું ધર્માનુષ્ઠાન આચરે છે, તેઓને થતા લાભની કોઈ સીમા નથી.

ભગવાન શ્રી હરિભદ્રસૂરિજી ફરમાવે છે કે-

આ જિનોક્ત છે, આપ્તપ્રણીત છે, એવા પ્રકારની ભક્તિ અને

બહુમાનપૂર્વક દ્રવ્યથી (અર્થાત્ અંતરના ભાવ વિના) પણ ગ્રહણ કરાતું પ્રત્યાખ્યાન ભાવપ્રત્યાખ્યાન(અર્થાત્ શુદ્ધપ્રત્યાખ્યાન)નું કારણ બને છે.*

કારણ કે-આ જિનેશ્વરોએ કહેલ છે, એવા પ્રકારના બહુમાનનો આશય દ્રવ્યપ્રત્યાખ્યાનના હેતુભૂત અવિધિ, અપરિણામ, ઔદિક લોભ, મંદોત્સાહ આદિ દોષોને દૂર કરી દે છે.

પ્રતિક્રમણની ક્રિયા જિનપ્રણીત છે, આપ્તાગમમાં કહેલી છે તથા તે કર્મના ક્ષયનો હેતુ છે. એવા પ્રકારની શ્રદ્ધાપૂર્વક જેઓ તે ક્રિયા કરે છે, તેઓની ક્રિયામાં અવિધિ આદિ દોષો રહેલા હોય, તો પણ તે કાલક્રમે નાશ પામે છે. જિનાશ્વારાધનરૂપી આ મહાન લાભ પ્રતિક્રમણની ક્રિયા કરનારાઓને મળે છે. માત્ર તે જોવાની દૃષ્ટિ નહિ હોવાના કારણે જ તે દેખાતો નથી.

હવે તે ક્રિયાનો લાભ જોવાની બીજી એક દૃષ્ટિ છે, તે એ કે પ્રતિક્રમણની ક્રિયા દોષની શુદ્ધિ અને ગુણની વૃદ્ધિ માટે છે, તો તે કરનારના દોષ કેટલા ટળ્યા ? અને ગુણ કેટલા વધ્યા ? પરંતુ ક્રિયાનો આ લાભ જોવાની દૃષ્ટિ ઘણી જોખમી છે, કારણ કે ગુણ અને દોષ એ આંતરિક વસ્તુ છે. બીજાના આંતરિક ભાવોને જોવાનું સામર્થ્ય છદ્મસ્થમાં છે નહિ. તેમ કરવા જતાં વ્યવહારનો વિલોપ થાય છે. વ્યવહારના વિલોપથી તીર્થનો વિલોપ થાય છે. શાસ્ત્રકાર મહર્ષિઓએ ફરમાવ્યું છે કે-

જો જિનમતનો અંગીકાર કરવા ચાહતા હો તો વ્યવહાર અને નિશ્ચય બેમાંથી એકેયને છોડશો નહિ, કારણ કે-વ્યવહારના વિલોપથી તીર્થનો વિચ્છેદ થાય છે અને નિશ્ચયના વિલોપથી સત્યનો વિચ્છેદ થાય છે.^૧

વ્યવહાર ક્રિયાપ્રધાન છે. નિશ્ચય ભાવપ્રધાન છે. સાધુની ક્રિયામાં રહેલો સાધુ, સાધુ તરીકે માનવાયોગ્ય છે; પછી ભાવથી તે સાધુ તરીકેના

★ જિનોક્તમિતિ સદ્ભક્ત્યા, ગ્રહણે દ્રવ્યતોઽપ્યદઃ ।

બાધ્યમાનં ભવેન્નાવપ્રત્યાખ્યાનસ્ય કારણમ્ ॥

શ્રી હરિભદ્રસૂરિકૃત અષ્ટક ૮, શ્લોક-૮

૧. જઈ જિણમયં પવજ્જહ, તા મા વવહારનિચ્છર મુયહ ।

इक्रेण विणा तित्थं, छिज्जइ अन्नेण उ तच्चं ॥

-ભગવતી ટીકા

ભાવમાં હોય કે ન હોય, કારણ કે ભાવ તો અસ્થિર અને અતીન્દ્રિય છે, ક્ષણક્ષણવારમાં પલટા લે છે. ભાવના પલટવા માત્રથી સાધુનું સાધુપણું સર્વથા મટી જતું નથી, કારણ કે તે ક્રિયામાં સુસ્થિત છે. જેમ કે પ્રસન્નચંદ્ર રાજર્ષિ ભાવથી સાતમી નારકીના દળિયાં એકત્ર કરતા હતા, પણ ક્રિયાથી સાધુલિંગમાં અને સાધુના આચારમાં હતા, તો તે શ્રેણિક આદિને વંદનીય હતા. ભાવ પલટાતાની સાથે ક્ષણવારમાં સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનને અને ક્ષણવારમાં કેવળજ્ઞાનને યોગ્ય બન્યા. તેથી આંતરિક ભાવો ઉપરથી જ બીજાની ક્રિયાના લાભ-અલાભનું માપ કાઢવું કે તેને જ એક માપકયંત્ર બનાવવું તે દોષદષ્ટિ છે, દ્વેષદષ્ટિ છે અથવા અજ્ઞાનદષ્ટિ છે. તે દષ્ટિનો ત્યાગ કરીને પ્રતિક્રમણની ક્રિયા જોવામાં આવે તો તે કરનારા પ્રભુ-આજ્ઞાના આરાધક બનતા દેખાશે, અને પ્રભુ-આજ્ઞાની આરાધનાના પરિણામે મુક્તિમાર્ગના સાધક લાગશે.

હવે ત્રીજી દષ્ટિ ક્રિયા વડે પોતાના આત્માને લાભ થયો કે ગેરલાભ થયો ? તેને જોવું તે છે. એ દષ્ટિ શાસ્ત્રવિહિત છે. બીજાના આંતરિક ભાવોનો નિર્ણય કરવો દુષ્કર છે, પણ પોતાના ભાવોનો નિર્ણય કરવો સર્વથા દુષ્કર નથી. તે પણ જોવા માટે કાળજી ધારણ કરવામાં ન આવે તો તીર્થ ટકાવવા જતાં સત્યનો જ નાશ થાય. અહીં સત્ય એટલે અશઠભાવે તીર્થના આરાધનથી થતો આત્મિક ફાયદો સમજવાનો છે. તે માટે પોતાના ભાવોનું નિરીક્ષણ અવશ્ય કરવું જોઈએ. ક્રિયા કરવા છતાં પોતાના ભાવો સુધરતા ન હોય, તો તે ક્રિયાને દ્રવ્યક્રિયા, સ્વકાર્ય કરવાને અસમર્થ એવી તુચ્છક્રિયા માનવી જોઈએ. તે ક્રિયા કાં તો વિષક્રિયા હોવી જોઈએ, ગરલક્રિયા હોવી જોઈએ કે સંમૂર્છિમ ક્રિયા હોવી જોઈએ.

આ લોકના પૌદ્ગલિક ફળની આકાંક્ષાથી થતી ક્રિયા વિષક્રિયા છે. પરલોકના પૌદ્ગલિક ફળની આકાંક્ષાથી થતી તે જ ક્રિયા ગરલક્રિયા છે, અને આ લોક કે પરલોકના ફળની આકાંક્ષા ન હોય તો પણ શૂન્યચિત્તે, અમનસ્કપણે કે અનાભોગથી થતી ક્રિયા, એ સંમૂર્છિમ ક્રિયા છે. ક્રિયાના તે દોષો દૂર કરી, ઉપયોગયુક્ત બની, નિરાશંસભાવે, કેવળ મુક્તિ અને કર્મક્ષયના ઇરાદે ક્રિયા કરવી જોઈએ અથવા શ્રી જિનેશ્વર ભગવંતની

ભવોચ્છેદક, ત્રિભુવનજનમાન્ય પરમ પ્રકૃષ્ટ આજ્ઞાના પાલનની ખાતર ક્રિયા કરવી જોઈએ. તેથી ભાવ સુધરે છે, ગુણ વિકસે છે અને દોષ ટળે છે; એટલા માટે શ્રી હરિભદ્રસૂરિ આદિ સૂરિપુંગવોએ સર્વધર્મવ્યાપારને મોક્ષનું કારણ કહેવા સાથે તેની જોડે પરિશુદ્ધ એવું વિશેષણ લગાડેલું છે.

પરિશુદ્ધ એવો ધર્મવ્યાપાર મોક્ષનું કારણ છે. પરિશુદ્ધ એટલે આશયની વિશુદ્ધિવાળો. ક્રિયાના પાંચ પ્રકારના આશય ષોડશક આદિ ગ્રંથોમાં બતાવ્યા છે. તેમાં પ્રથમ પ્રણિધાન છે. પ્રણિધાન એટલે કર્તવ્યતાનો ઉપયોગ, આ મારું કર્તવ્ય છે એવી બુદ્ધિ. એ બુદ્ધિ શાસ્ત્ર ઉપરના બહુમાનથી ઉત્પન્ન થાય છે, કારણ કે શાસ્ત્રના આદિકર્તા અરિહંતદેવ છે. તેથી પ્રત્યેક ક્રિયા કરતી વખતે આ ક્રિયા બતાવનાર શાસ્ત્ર છે, અને એ શાસ્ત્રના આદિ પ્રકાશક-આઘ પુરસ્કર્તા શ્રી અરિહંત પરમાત્મા છે, એ જાતિનું પ્રણિધાન રહેવાથી કર્તવ્યભાવના સતેજ રહે છે. બીજી બાજુ અરિહંત પરમાત્માનું ધ્યાન પણ ચાલુ રહે છે. તે માટે કહ્યું છે કે-

શાસ્ત્રને આગળ કરવાથી વીતરાગ આગળ કરાય છે અને વીતરાગને આગળ કરવાથી સર્વસિદ્ધિઓ નિયમા પ્રાપ્ત થાય છે.*

જૈન દર્શનના મતે આ જ સાચું ઈશ્વરપ્રણિધાન છે. કેવળ ઈશ્વરનું નામ લેવાથી કે સ્તવન કરવાથી જ કલ્યાણ થઈ જશે, અથવા કેવળ વિવિધ પ્રકારનાં અનુષ્ઠાન કરવામાત્રથી જ કલ્યાણ થઈ જશે, એમ જૈન શાસન એકાંતથી કહેતું નથી. જૈન શાસન તો એમ કહે છે કે, શાસ્ત્રને આગળ કરીને ચાલો. શાસ્ત્રને આગળ કરવાથી શાસ્ત્રના પુરસ્કર્તા તરીકે એક બાજુ વીતરાગનું સ્મરણ, ધ્યાન તથા બહુમાન થાય છે. બીજી બાજુ પોતાની ભૂમિકાને યોગ્ય શાસ્ત્રનિર્દિષ્ટ કર્તવ્ય-કર્મમાં રત રહેવા માટે જરૂરી શ્રદ્ધાનું બળ પ્રાપ્ત થાય છે. વીતરાગનું નામસ્મરણ, સ્તવન-કીર્તન કે અર્ચનપૂજન પણ શ્રી જિનમતમાં વીતરાગની આજ્ઞાના પાલન તરીકે કરવાનું ફરમાવ્યું છે, કારણ કે તે આજ્ઞાપાલનનો પરિણામ જ જીવને સિદ્ધિનું સાચું કારણ બને છે.

★ શાસ્ત્રે પુસ્કૃતે વીતરાગઃ પુસ્કૃતઃ ।

પુસ્કૃતે પુનસ્તસ્મિન્નિયમાત્ સર્વસિદ્ધયઃ ॥૧૧॥ જ્ઞાનસાર શાસ્ત્રાષ્ટક શ્લોક-૪

ક્રિયાનો બીજો આશય પ્રવૃત્તિ છે. અહીં પ્રવૃત્તિ એટલે પ્રયત્નનો અતિશય. પોતપોતાને ઉચિત એવા ધર્મસ્થાનને વિશે (ઉપાયવિષયક નૈપુણ્યયુક્ત અને ક્રિયાની શીઘ્ર સમાપ્તિની ઇચ્છારૂપ ઔત્સુક્યદોષથી રહિત) પ્રયત્નનો અતિશય તે પ્રવૃત્તિ છે.

ત્રીજો આશય વિઘ્નજય છે. ધર્મમાં આવતાં વિઘ્નો-અંતરાયોને દૂર કરવાનો પરિણામ, તે વિઘ્નજય કહેવાય છે. ધર્મના અંતરાય ત્રણ પ્રકારના છે : જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ. એને કંટકકલ્પ, જવરકલ્પ, અને દિગ્મોહકલ્પ કહ્યા છે. શીતોષ્ણાદિ પરીષદો એ કંટકકલ્પ વિઘ્ન છે અને તેને તિતિક્ષાભાવના વડે દૂર કરી શકાય છે. તિતિક્ષા એટલે શીતોષ્ણાદિ દ્વન્દ્વો સમભાવે સુહન કરવાની વૃત્તિ. શારીરિક રોગો એ જવરકલ્પ છે. તેને હિતાહાર-મિતાહાર વડે દૂર કરી શકાય છે, અથવા આ રોગો મારા શરીરની સ્થિતિને બાધક છે પણ આત્માના સ્વરૂપને નહિ, એ જાતિનો વિચાર કરવાથી જીતી શકાય છે. મિથ્યાત્વાદિજનિત મનોવિભ્રમ એ દિગ્મોહકલ્પ નામનું તૃતીય વિઘ્ન છે. તેને મિથ્યાત્વાદિની પ્રતિપક્ષ ભાવનાઓ વડે અને ગુરુઆજ્ઞાના પારતંત્ર્ય વડે જીતી શકાય છે. એ રીતે ત્રણેય પ્રકારનાં વિઘ્નો દૂર કરવાથી ધર્મસ્થાનનું નિરંતરાય-નિર્વિઘ્ન આરાધન થઈ શકે છે.

સિદ્ધિ એ ચોથો અને વિનિયોગ એ પાંચમો આશય છે. પ્રથમ ત્રણ આશયથી સામટા સેવનથી ધર્મની સિદ્ધિ થાય છે અને સિદ્ધિ થયા પછી યથાયોગ્ય ઉપાય વડે બીજાને તેની પ્રાપ્તિ કરાવી શકાય છે. એ વિનિયોગ નામનો પાંચમો આશય છે. આ પાંચેય પ્રકારના આશયથી શુદ્ધ એવો ધર્મવ્યાપાર મોક્ષનું કારણ બની શકે છે, પણ કેવળ ધર્મવ્યાપાર નહિ, કારણ કે વાસ્તવિક ધર્મ એ પુષ્ટિ અને શુદ્ધિવાળું ચિત્ત છે.

પુણ્યોપચય એ ચિત્તની પુષ્ટિ છે અને ઘાતીકર્મના ક્ષયથી ઉત્પન્ન થનારી આંશિક નિર્મળતા એ ચિત્તની શુદ્ધિ છે. પ્રણિધાનાદિ આશયોથી ચિત્તના એ બન્નેય ધર્મો અનુક્રમે વધતા જાય છે અને તેની પુષ્ટિ અને શુદ્ધિનો પ્રકર્ષ મોક્ષમાં પરિણમે છે. આ આશયોથી શૂન્ય અનુષ્ઠાન અનુબંધવાળું બનતું નથી. તેથી તેને કરવા છતાં શુદ્ધિનો પ્રકર્ષ થવાને બદલે વિઘ્નમાન અશુદ્ધિ કાયમ રહે છે.

એ રીતે ક્રિયાની પાછળ આશય ભળે છે, ત્યારે તે બન્નેય મળીને મોક્ષનો હેતુ બને છે. આશયશુદ્ધિપૂર્વકની પ્રતિક્રમણની ક્રિયા વિશેષે કરીને મોક્ષનો હેતુ બને છે, કારણ કે તેમાં સ્થાન, વર્ણ, અર્થ, આલંબન અને અનાલંબન એ પાંચે પ્રકારના યોગોની વિશિષ્ટ આરાધના રહેલી છે.

૧. સ્થાન :—કાયોત્સર્ગાદિ આસનવિશેષ.

૨. વર્ણ :—ક્રિયામાં ઉચ્ચારાતા સૂત્રના અક્ષરો.

૩. અર્થ :—અક્ષરોમાં રહેલા અર્થવિશેષનો નિર્ણય.

૪. આલંબન :—બાહ્ય પ્રતિમા, અક્ષ-સ્થાપના આદિ વિષયક ધ્યાન.

૫. અનાલંબન :—બાહ્ય રૂપી દ્રવ્યના આલંબન રહિત કેવળ નિર્વિકલ્પ ચિન્માત્ર સમાધિ.

યોગશાસ્ત્રમાં પ્રતિપાદિત આ પાંચે પ્રકારનો વિશિષ્ટ યોગ પ્રતિક્રમણની ક્રિયામાં સધાય છે. તેમાં સ્થાન અને વર્ણ, એ બે ક્રિયાયોગ છે, કારણ કે સ્થાન એ શારીરિક અને વર્ણ એ વાચિક ક્રિયારૂપ છે, અને અર્થ, આલંબન તથા અનાલંબન એ ત્રણ જ્ઞાનયોગ છે, કારણ કે તે માનસિક વ્યાપારરૂપ છે.

એ રીતે, આશયશુદ્ધિપૂર્વક કરાતી આ ક્રિયા તીર્થના રક્ષણ સાથે મોક્ષની પણ પ્રાપ્તિના હેતુભૂત થાય છે. હાથકંકણને આરસીની જરૂર નથી. ક્રિયા કરીને તેનો લાભ પ્રત્યક્ષ અનુભવવો, એ જ તેને સમજવાનો રાજમાર્ગ છે.

શંકા ૧૨ : પ્રતિક્રમણ સૂત્ર ઉપર અનેક પુસ્તકો બહાર પડ્યાં છે, તો નવું પુસ્તક પ્રકટ કરવાની જરૂર શી છે ?

સમાધાન : આમ તો પ્રતિક્રમણસૂત્ર ઉપર કોઈ પણ પુસ્તક બહાર પાડવાની જરૂર જ નથી, કારણ કે-સૂત્રો અલ્પ છે, અને તે પુસ્તક વિના પણ મુખપાઠ કરાવી શકાય એમ છે. ૨૫-૫૦ વર્ષ પહેલાના સમયમાં એ રીતે જ થતું હતું. તથા તેનો અર્થ-ભાવાર્થ-ઐદંપર્યર્થ વગેરે વિસ્તૃત રૂપમાં નિર્ધુક્તિ, ભાષ્ય, ચૂર્ણિ, ટીકા વગેરેમાં લખાયેલો મોજૂદ છે. તથા તેને ભણનારા,

ભજાવનારા અને સમજાવનારા સાધુ-સાધ્વીઓ વગેરે પણ મળી આવે છે. પરંતુ પ્રજાના દુર્ભાગ્યની વાત છે કે, છેલ્લાં દોઢસોબસો વર્ષથી પરદેશી રાજ્ય અને તેના સંસર્ગ અને શિક્ષણથી તેની જડવાદી સંસ્કૃતિની અસર દેશભરમાં વ્યાપી ગયેલી છે. જે ભાષામાં સૂત્રો અને તેની ટીકા વગેરે રચાયેલાં છે, તે ભાષા ભુલાઈ ગઈ છે. તેની જગ્યાએ નવી જ ભાષા લોકોના મોઢે અને નવા જ વિચારો-લોકોના મગજે ચઢી ગયા છે. તેથી આર્ય સંસ્કૃતિ, આર્ય ધર્મ, આર્ય ક્રિયાઓ અને આર્ય આચારો લુપ્તપ્રાય બનતા જાય છે, અને તેની સામે બહારની અસરથી અનેક જાતના ઊલટા વિચારો લોકોમાં પ્રવેશ પામતા જાય છે. તે જ એક કારણે પ્રતિક્રમણ જેવી મહત્વની ક્રિયા પ્રત્યે અને તેના મંત્રમય અર્થગર્ભિત મહાન સૂત્રો અને તેના અભ્યાસ પરત્વે પણ એક પ્રકારની બેદરકારી કે બેદિલી ફેલાતી જાય છે. તેનાથી થતાં અનિષ્ટ અટકાવવા માટે આજસુધી પ્રતિક્રમણનાં સૂત્રો અને તેના અર્થો સમજાવવા અનેક પ્રકારનાં જુદાં જુદાં પુસ્તકો દ્વારા પ્રયત્નો થાય છે અને તેથી તેના ઉપર થોડી ઘણી શ્રદ્ધા અને તેનું થોડું ઘણું જ્ઞાન ટકી રહ્યું છે.

આ પુસ્તક પણ એક આવા જ પ્રકારનો પ્રયત્ન છે. તેમાં સૂત્રો અને અર્થોની શુદ્ધિ માટે શક્ય તેટલો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે. પ્રતિક્રમણસૂત્રોની ગંભીરતા તથા અર્થવિશાળતા બતાવવા માટે નિર્ધુક્તિ, ભાષ્ય, ચૂર્ણિ અને ટીકાઓનો સાક્ષાત્ આધાર લેવામાં આવ્યો છે તથા તેમાં અશાસ્ત્રીય કોઈ પણ વિચાર પ્રવેશ પામી ન જાય તે માટે શક્ય તેટલો મુનિઓનો સાથ લેવામાં આવ્યો છે, તેમ છતાં તેમાં અનેક ત્રુટિઓ અને સ્ખલનાઓ રહી જવાનો સંભવ છે, કારણ કે સૂત્રકાર અને અર્થકારની અગાધ બુદ્ધિની આગળ સંપાદક, લેખક કે સંશોધકો આદિની બુદ્ધિ અતિશય અલ્પ છે. તે બધી ત્રુટિઓ ધ્યાનમાં હોવા છતાં નવા સંસ્કારમાં ઊછરતી વર્તમાન અને ભાવિ પ્રજાનું હિત લક્ષ્યમાં રાખીને શક્ય તેટલો વિસ્તાર કરી આ પુસ્તક ત્રણ ભાગમાં તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે. તેમાંનો આ પ્રથમ ભાગ છે અને તેમાં માત્ર સામાયિક અને ચૈત્યવંદન સુધીનાં સૂત્રો જ આવી શક્યાં છે.

ચતુર્વિધ સંધને આ ક્રિયા નિત્ય ઉપયોગી હોવાથી અને શાસ્ત્રીય વિચારોનાં ગૂઢાર્થ-રહસ્યો સરળ ભાષામાં શ્રદ્ધા સાથે સમજવા જરૂરી

હોવાથી આ પુસ્તક આ રીતે પ્રસિદ્ધ થવું આવશ્યક હતું. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે અજ્ઞાત વસ્તુ કરતાં જ્ઞાત વસ્તુ ઉપર અનંતગુણી શ્રદ્ધા પેદા થાય છે.* રત્ન સ્વભાવથી જ સુંદર છે, છતાં તેના મૂલ્યનું વાસ્તવિક જ્ઞાન થયા પછી તેના ઉપર જે શ્રદ્ધા થાય છે, તે દૃઢ અને અનેકગુણથી અધિક હોય છે. પ્રતિક્રમણનાં સૂત્રો સાચાં રત્નોની જેમ સ્વભાવથી જ સુંદર છે. તો પણ તેના ઉપર અંતરંગ શ્રદ્ધા થવા માટે તેનાં અર્થ અને રહસ્યોનું, પ્રભાવ અને માહાત્મ્યનું યથાસ્થિત જ્ઞાન મેળવવાની જરૂર છે. આ પુસ્તકમાં તેવો જ એક પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે. પ્રતિક્રમણ-સૂત્રના શાસ્ત્રીય શબ્દો અને સત્યો બને તેટલી સરળ અને સ્પષ્ટ ભાષામાં સમજાવવામાં આવ્યા છે. એ વાંચવાથી, ભણવાથી પ્રતિક્રમણ-સૂત્રો સંબંધી ફેલાયેલી અજ્ઞાનતા તથા પ્રતિક્રમણની ક્રિયા પ્રત્યે આવેલી કે આવતી બેદિલી દૂર થશે અને હવે પછી પ્રગટ કરવાના વિભાગો તથા આજ પૂર્વે પ્રગટ થયેલાં પુસ્તકો વાંચવા તથા ભણવા માટે અંતરની ઝંખના વધશે તથા આ સૂત્રો અને તેના અર્થો રચનારા તથા પ્રકાશનારા અને આજ સુધી તેને સુરક્ષિત રાખીને આપણા પર્યંત સક્રિયરૂપે લઈ આવનારા પરમ ઉપકારી પૂર્વ મહર્ષિઓ ઉપર આંતરિક બહુમાનનો ભાવ પ્રગટ થશે.

આ પુસ્તકના લેખક અને યોજક મહાનુભાવો આ કાર્ય માટે જો આ વિષયના જાણકાર ગીતાર્થ મહાપુરુષો પ્રત્યે સમર્પિત ભાવને ધારણ કરવાની મનોવૃત્તિવાળા બન્યા ન હોત તો આ પુસ્તક જે રીતે પ્રસિદ્ધ થવા પામ્યું છે, તે રીતે કદાચ પ્રસિદ્ધ થવા પામત નહિ. જૈન શાસ્ત્રના કોઈ પણ વિષય ઉપર કલમ ઉપાડવી હોય તેણે સૌથી પ્રથમ ગીતાર્થ પારતંત્ર્ય પ્રાપ્ત કરવું જ પડશે, અન્યથા લાભ થવાને બદલે તેનાથી મોટો અનર્થ થવાનો સંભવ છે.

ભૂતકાળમાં આમ બન્યું છે. તત્ત્વાર્થભાષ્ય પરથી આવશ્યકને અંગબાહ્ય તરીકે સ્થવિરકૃત માની ગણધરકૃત નથી એવું સ્થાપિત કરાયું છે, પણ તે ખોટું છે; કેમકે ઠાણાંગસૂત્રમાં અંગબાહ્યશ્રુતના આવશ્યક અને આવશ્યક-વ્યતિરિક્ત એવા બે ભેદ પાડી આવશ્યકને ગણધરકૃત અને આવશ્યક-

★ જ્ઞાતે વસ્તુનિ અજ્ઞાતાદ્વસ્તુનઃ સકાશાદનંતગુણિતા શ્રદ્ધા પ્રવર્ધતે ।

ઉપદેશરહસ્ય ટીકા ગા. ૧૧૦

વ્યતિરિક્તને (ઉત્તરાધ્યયનાદિને) સ્થવિરકૃત જણાયું છે.* એ જ વાત દ્રવ્ય લોકપ્રકાશ સર્ગ ત્રીજો, ગા. ૮૭થી ૯૮માં છે. વિશેષાવશ્યકભાષ્યમાં અંગબાહ્યશ્રુતના ત્રણ અર્થો કરવામાં આવ્યા છે.+ તે આ રીતે : (૧) અંગબાહ્ય એટલે સ્થવિરકૃત તે ભદ્રબાહુસ્વામીકૃત આવશ્યકનિર્યુક્તિ આદિ. (૨) અંગબાહ્ય એટલે ત્રિપદીપ્રશ્નોત્તર સિવાય રચાયેલું આવશ્યકાદિ સાહિત્ય. (અહીં આવશ્યકને ગણધરકૃત અને આદિપદથી ઉત્તરાધ્યયન વગેરે શ્રુતને સ્થવિરકૃત સમજવાનું છે, કારણ કે આવશ્યકાદિના કર્તા સ્થવિર છે એમ સૂચવ્યું નથી.) (૩) અંગબાહ્ય એટલે અધ્રુવશ્રુત અર્થાત્ સર્વ તીર્થંકરદેવોના તીર્થમાં નિયત નહિ તેવું. તે તંદુલવેચાલિયપયન્ના પ્રમુખ જાણવું. આ પરથી એ સુસ્પષ્ટ છે કે મધ્યના બાવીસ તીર્થપતિના શાસનમાં આવશ્યક-રચના નિયત છે. ભલે, એનો ઉપયોગ અતિચાર લાગવારૂપ કારણ ઉપસ્થિત થયે થતો હોય. ત્યાં ગણધરભગવંત અને તેમના શિષ્યોને અતિચારના કારણે પ્રતિક્રમણ કરવું જ પડે છે. તે માટે આવશ્યકસૂત્રની રચના જરૂરી છે, તેથી પણ આવશ્યક ગણધરકૃત ઠરે છે. આ રીતે આગમ-પાઠોથી આવશ્યકસૂત્ર ગણધરકૃત જ છે, એ વાત નિશ્ચિત થતા તત્ત્વાર્થભાષ્યના સ્થવિરકૃત આવશ્યકનો અર્થ આવશ્યકનિર્યુક્તિ જ કરવો જોઈએ. આથી સમજાશે કે શાસ્ત્રીય વસ્તુનો નિર્ણય શાસ્ત્રજ ગીતાર્થ પુરુષોના આલંબન વિના કરવામાં ઉત્સૂત્રભાષણાદિનો ભય જન્મે છે.

આ પુસ્તકમાં કરેલા અર્થનાં વાંચન, મનન અને અધ્યયનથી મૂલ આવશ્યક અને તેના ઉપર નિર્યુક્તિ આદિના રચનારા મહર્ષિઓ ઉપર અંતરનાં બહુમાન જાગ્રત થાય અને તે મૂળ ગ્રંથોને વાંચવાની તથા ભણવાની જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન થાય, તથા પ્રતિક્રમણની આત્મવિશોધક અમૂલ્ય ક્રિયાને નિત્ય આચરવાની સૌ કોઈને સુંદર બુદ્ધિ જાગે, તો લેખક, યોજક તથા અન્ય સર્વ સહાયકોનો પ્રયાસ સફળ થયો લેખાશે.

વિ. સં. ૨૦૦૭, વૈશાખ

સુદિ ૫, શુક્રવાર.

પં. ભદ્રંકરવિજય ગણિ

પં. પુરંધરવિજય ગણિ

★ અંગબાહિરે દુવિદ્ધે પત્રત્તે, તં જહા,

આવસ્સણ ચેવં આવસ્સય વહરિત્તે ચેવ । ઠણ્ઠાંગ : સ્થા. ૨. ૩. ૧ સૂ. ૨૨

+ ગણધરથેરકયં વા, આણસા મુક્કવાગરણઓ વા ।

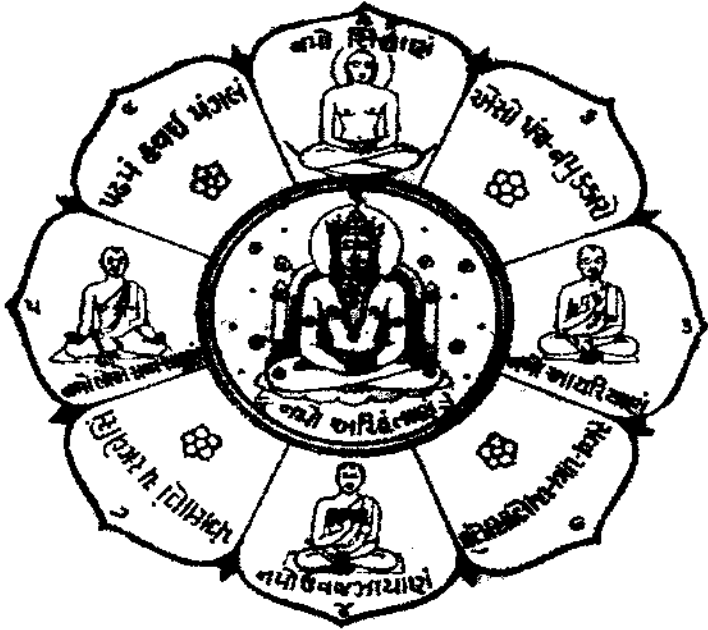
ધુવચ્છલવિસેસઓ વા, અંગાણેસુ નાણત્તં ॥

વિ. ખા. ગા. ૫૫૦

વિશેષ માટે જુઓ. આ ગાથા ઉપર મલ્લધારી શ્રી હેમચંદ્રસૂરિજીની ટીકા.

શ્રાદ્ધ પ્રતિક્રમણસૂત્ર (પ્રબોધટીકા)

નમસ્કાર-યંત્ર

પ્રથમ તીર્થંકર શ્રી આદિનાથનું લાંછન

પંચમંગલમહાસુયવલ્લખ
(નમુસ્કારો)

૧ ૪ ૫ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧
૧ ૪ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧
૧ ૪ ૫ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧
૧ ૪ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨
૧ ૪ ૫ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨
૮ ૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪
૮ ૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪
૪ ૮ ૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪
૮ ૯ ૪ ૮ ૧૦ ૧૧ ૪ ૮ ૧૦

(નમસ્કાર મહામંત્રનો પાઠ અહીં બ્રાહ્મી લિપિમાં દર્શાવાયો છે.)

ચરમ તીર્થંકર શ્રી વર્ધમાનનું લાંછન

૧. નમુઢ્કારો

(નમસ્કાર-સૂત્રમ)

નમસ્કાર મંત્ર

(૧) મૂલપાઠ

નમો* અરિહંતાણં*
નમો સિદ્ધાણં
નમો આયરિયાણં
નમો ડવજ્ઞાયાણં
નમો લોણ સવ્વ-સાહૂણં ।

ણસો પંચ-નમુઢ્કારો, સવ્વ-પાવ-પ્પણાસણો ।
મંગલાણં ચ સવ્વેસિ પઢમં હવડ મંગલં ॥૧॥

(૨) સંસ્કૃત છાયા

નમઃ અરિહંત્યઃ
નમઃ સિદ્ધેભ્યઃ
નમઃ આચાર્યેભ્યઃ
નમઃ ડપાધ્યાયેભ્યઃ
નમઃ લોકે સર્વસાધુભ્યઃ ।

★ 'નમો' પાઠાંતર પોથી ૧૮, ૨૫.

× 'અરિહંતાણં' પાઠાંતર આ. નિ.

+ આ ચૂલિકાનાં ચાર પદો સિલોગ (અનુષ્ટુપ) છંદમાં છે.

દિગંબર ગ્રંથ મૂલાચારના ષડાવશ્યકાધિકારમાં પ્રસ્તુત ગાથા નીચે મુજબ આપેલી છે :-

ણસો પંચનમોચારો, સવ્વપાવપણાસણો ।
મંગલેસુ ય સવ્વેસુ પઢમં હવદિ મંગલં ॥૧૩॥

एषः पञ्च-नमस्कारः, सर्व-पाप-प्रणाशनः ।

મજ્જલાનાં ચ સર્વેષાં પ્રથમં ભવતિ મજ્જલમ્ ॥૧॥

(૩) સામાન્ય અને વિશેષ અર્થ

નમુક્કારો- [નમસ્કારઃ]-નમસ્કાર.

નમઃ કરણમિતિ નમસ્કારઃ-નમન, વંદન કરવાની ક્રિયા તે નમસ્કાર. જે શ્રુતસ્કંધ વડે કે જે પાઠ વડે નમસ્કારની ક્રિયા થાય છે, તે પાઠ પણ ઉપચારથી નમસ્કાર કહેવાય છે.

સંસ્કૃત નમસ્કાર શબ્દનો પ્રાકૃત સંસ્કાર નમોક્કાર તથા નમુક્કાર થાય છે (સિ. હે. શ. ૮-૧-૬૨) અને પ્રાકૃતમાં આદિ ન્નો વિકલ્પે જ થાય છે. (સિ. હે. શ. ૮-૧-૨૨૮), તેથી જમોક્કાર, જમુક્કાર એવાં રૂપો પણ બની શકે છે. નમુક્કારનું પ્રથમાનું એકવચન નમુક્કારો.

નમસ્કાર સૂત્રમ્-આવશ્યક સૂત્રોમાં સામાયિક આદિની પ્રરૂપણા થઈ છે તેવી નમસ્કાર(નવકાર)ની સ્વતંત્ર પ્રરૂપણા પ્રાપ્ત થતી નથી. આચારાંગ, સૂયગડાંગમાં તે દર્શાવેલ નથી. પરંતુ સર્વ શાસ્ત્રોની આદિમાં નવકારનું સ્મરણ-પઠન ન થાય ત્યાં સુધી સર્વ શ્રુતસ્કંધની વાચના થાય નહીં, તેનું અધ્યયન કરાવાય નહીં. તેથી નવકારનો જુદો શ્રુતસ્કંધ નથી પણ સર્વમાં તે સ્વયમેવ સમાયેલ છે. આ વિષયમાં નવાંગી ટીકાકાર શ્રીઅભયદેવસૂરિજી પણ તેવી પ્રણાલિકાનો આધાર ટાંકતા જણાવે છે :-

यदाह-

सो सव्वसुअकखंधब्भंतरभूओत्ति अतः शास्त्रस्यादावेव परमेष्ठि-
पञ्चकनमस्कारमुपदर्शयन्नाह-'जमो अरहंताणं' इत्यादि

એટલે કે પંચનમસ્કારરૂપી શ્રુતસ્કંધ સર્વ શ્રુતસ્કંધોની આદિમાં અંતર્ભૂત જ છે માટે ભગવતીસૂત્રની આદિમાં પણ પંચપરમેષ્ઠીને નમસ્કારરૂપસૂત્ર કહે છે.

નમો-[નમઃ]-નમસ્કાર થાઓ, વંદન થાઓ. પાંચ અધ્યયન અલગ અલગ હોવાથી દરેકમાં નમો શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે.

નમો-એ નમ્રતા-વિનયનું સંસૂચક નૈપાતિક પદ છે. આરાધક

આત્માઓમાં વિનયની અત્યંત જરૂર છે. વિનય ત્યારે આવે જ્યારે માર્દવ (નમ્રતા) પેદા થાય. નમ્રતા કે માર્દવતા ત્યારે પેદા થાય કે જ્યારે પોતાની અલ્પતા અને બીજાની મહત્તા સમજાય.

અભિમાનનો સંકોચ કરીને સ્વકીય ગુણભાસોનું મમત્વ છોડવું પડે, કાયા તથા મનને સંકોચીને દ્રવ્ય તથા ભાવ સંકોચ દ્વારા વિનય કરવો પડે, ત્યારે જ પંચપરમેષ્ઠિઓનું આરાધન થઈ શકે.

શ્રી ભગવતીસૂત્રની ટીકામાં શ્રી અભયદેવસૂરિ કહે છે કે :-

તત્ર નમઃ ઇતિ નૈપાતિકં પદં દ્રવ્યભાવ-સંકોચાર્થમ્ । આહ ચ નૈવાઙ્યં પદં દવ્યભાવસંકોચણપયત્થો । મનઃકરચરણમસ્તકસુપ્રણિધાનરૂપો નમસ્કારો* ભવત્વિત્યર્થઃ ।

ભાવાર્થ-અહીં નમઃ નૈપાતિક પદ છે અને તેનો દ્રવ્ય સંકોચ તથા ભાવસંકોચ એ અર્થ છે. (કારણ કે આવશ્યક નિર્યુક્તિમાં) કહ્યું છે કે નમઃ એ નિપાતરૂપ પદ છે અને દ્રવ્ય સંકોચ તથા ભાવ સંકોચ એ એનો અર્થ છે. મન, હાથ પગ, તથા મસ્તકના સુપ્રણિધાન રૂપ નમસ્કાર થાઓ.

અહીં ‘અરિહંત ભગવંતને નમસ્કાર થાઓ’ એવા આકારવાળી પ્રાર્થના છે. અહીં ‘નમસ્કાર થાઓ’ એ શબ્દો વડે ભાવનમસ્કારની પ્રાર્થના કરેલ છે. કિંતુ હું ભાવ નમસ્કાર કરું છું, એવું મિથ્યા અભિમાન દાખવ્યું નથી.

નમઃ એ ક્રિયાપદ નથી પણ નિપાત અવ્યય છે. નિપાત એટલે નિપતન્તિ અનેકેષુ અર્થેષુ-જેમાં એક અર્થનો નિયમ ન હોય તે.

નમઃ નૈપાતિક પદ^૧ હોવાથી જેવી રીતે નમસ્કાર અર્થમાં છે તેવી

★ નમસ્કાર (પ્રણામ) પાંચ પ્રકારના છે-એક મસ્તક અંગ નમાવવું, તે એકાંગ પ્રણામ. બે હાથ જોડવા, તે દ્વ્યાંગ પ્રણામ, બે હાથ અને મસ્તક એમ ત્રણ અંગવાળો, બે હાથ અને બે જાનુ નમાવવા તે ચાર અંગવાળો અને મસ્તક, બે હાથ, તથા બે પગ એમ પાંચે અંગો નમાવવાં તે પંચાંગ પ્રણામ કહેવાય.

-યોગશાસ્ત્ર, ગૂર્જરાનુવાદ તૃતીયપ્રકાશ, પૃ. ૨૮૭

૧. નૈપાતિક પદ-પદની આદિમાં કે અંતમાં પડે તે નિપાત કહેવાય. અને નિપાત શબ્દને સ્વાર્થમાં ઇક્ પ્રત્યય આવવાથી નૈપાતિક પદ બની જાય છે.

રીતે પૂજા અર્થમાં પણ છે. તેથી અનેક અર્થને જણાવનારું આ પદ છે.

નમઃ—દ્રવ્ય અને ભાવ—ઉભય પ્રકારના નમસ્કારના અર્થમાં તે પ્રહણ કરી શકાય છે. તેથી તે દ્રવ્ય અને ભાવસંકોચ-સંક્ષેપરૂપ છે.

(૧) દ્રવ્યસંકોચ-હાથ, પગ, મસ્તક આદિ શરીરના અવયવોની પ્રહણ, કંપન અને ચલન આદિ ક્રિયાઓને રોકી શરીરને નીચે પ્રમાણે નિયમિત કરવું :-

(અ) બે હાથ જોડી લલાટે લગાડી પ્રણામ માટે અંજલિબદ્ધ થવું;
અથવા

(આ) પ્રણામ કરતાં ઉપરનું અર્ધું અંગ નમાવી અર્ધાવનત થવું;
અથવા

(ઇ) પંચાંગ પ્રણિપાત⁺ કરવું-એટલે કે બે ઢીંચણ, બે હાથ અને મસ્તક—એ પંચાંગ નમાડી, ભૂમિ સાથે લગાડી, પ્રણિપાતરૂપ પ્રણામ વડે; અથવા

(ઈ) મુદ્રાવિન્યાસ વડે શરીરનો સંકોચ કરવો;

—આ સઘળી ક્રિયાના પ્રકારો દ્રવ્યસંકોચ કહેવાય છે. તે સાથે પ્રણિધાન અથવા ભાવસંકોચનો અંશ હોય ત્યારે તે વિધિ અનુસાર થયો ગણાય છે.

(૨) ભાવસંકોચ-અર્હત્ આદિ પરમેષ્ઠિના ગુણોમાં વિશુદ્ધ મનનો એટલે પરમ પવિત્ર અંતઃકરણનો નિયોગ (અનુપ્રવેશરૂપ ભક્તિથી, પ્રણિધાન, એકાગ્રતા, એકતાનતા કે અનન્યવૃત્તિ) તે ભાવસંકોચ છે. અર્થાત્ અત્યંત નિર્મલ મનને પરમેષ્ઠિના ગુણોની સાથે બાંધી દેવું તે ભાવસંકોચ છે.

+ પંચંગીણ વંદણિણ તં જહા-

જાણુ દુગં ભૂમિણ નિવિઙ્ઘિણ, હૃથ્થુદુણ ભૂમિણ અવઙ્ઘંભિય, તત્તો સિર પંચમં નિવાઙ્ઘેજ્જા ॥
-અનુયોગદ્વાર સૂરિ-જિનદાસગણિ. પૃ. ૩૦૬.

આનો વિધિ એ છે કે દેવ તથા ગુરુ સમક્ષ ઊભા રહી, ઘૂંટણીએ પડી બન્ને ઢીંચણોને જમીન ઉપર ટેકવી તેની સાથે બે હાથની પ્રણામાંજલિનું સંયોજન કરી તે (અંજલિ) ઉપર શિર ટેકવવું અને તે રીતે પ્રણિધાનપૂર્વક પંચાંગ પ્રણિપાત કરવો.

આ પ્રકારે ઉભયસંકોચ જે કોઈ એક સાથે કરે તેની ક્રિયા શ્રેષ્ઠ અને મંગલરૂપ થાય.

અરિહંતાણં-અર્હદ્ભ્યઃ-અર્હતોને*

સિદ્ધહેમચંદ્ર-શબ્દાનુશાસન (અ. ૮, પાદ ૨, સૂત્ર ૧૧૧)માં ઉચ્ચાર્હંતિ સૂત્ર વડે જણાવ્યું છે કે અર્હત્ શબ્દમાં સંયુક્તના અંત્ય વ્યંજન પહેલાં અર્થાત્ ર્ માં અ ઇ અને ઉ ઉમેરાય છે, એટલે તેનાં અરહન્તો, અરિહન્તો અને અરુહન્તો એવાં ત્રણ રૂપ બને છે. તાત્પર્ય કે અરહંત, અરિહંત અને અરુહંત એ ત્રણે અર્હત્ શબ્દનાં પ્રાકૃત રૂપો છે.

અર્હ એટલે યોગ્ય હોવું અથવા લાયક હોવું. જેઓ ઈંદ્રાદિ વિબુધોના સન્માનને-સત્કારને અથવા પૂજાદિ ક્રિયાઓને યોગ્ય હોય છે, તે અર્હત્-અરહંત અથવા અરહંત કહેવાય છે. શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીએ આવશ્યક-નિર્યુક્તિમાં તેનો અર્થ નીચે પ્રમાણે કરેલો છે :-

અરિહંતિ વંદન-નમંસણાઙ્, અરિહંતિ પૂય-સક્કારં ।

સિદ્ધિગમણં ચ અરિહા, અરહંતા તેણ વુચ્ચંતિ ॥૧૨૧॥

ભાવાર્થ : જેઓ વંદન-નમસ્કારને યોગ્ય હોય છે, જેઓ પૂજાસત્કારને યોગ્ય હોય છે તથા જેઓ સિદ્ધિગમનને યોગ્ય હોય છે, તે અરહંત-અર્હત્ કહેવાય છે.

જગતમાં પ્રકાશ કરનાર, આત્મપદાર્થને બતાવનાર, ત્યાગને ફળસહિત દેખાડનાર, જો કોઈ હોય તો તે પ્રથમ અરિહંત જ છે.

★ શ્રી ભગવતી સૂત્રના મંગલાચરણમાં, શ્રી મહાનિશીથ સૂત્રના પાંચમા અધ્યયનમાં, શ્રી કલ્પસૂત્રના શક્તવ-અધિકારમાં તથા શ્રી જયસિંહસૂરિએ વિ. સં. ૯૧૫માં રચેલા ધમ્મોવએસમાલા (ધર્મોપદેશમાલા) વિવરણ વગેરેમાં અરહંત પાઠ જોવામાં આવે છે.

ઓરિસાની હાથીગુફા તથા ગણેશગુફા પરના મહામેઘવાહન કલિંગાધિપતિ મહારાજા ખારવેલના શિલાલેખમાં નીચેના શબ્દો જોવામાં આવે છે :-

‘નમો અરહંતાનં । નમો સર્વસિધ્ધાનં । વૈરેન મહારાજેન અરહંતપ્રસાદાનં કલિંગાનં...’

મથુરાનો શિલાલેખ જે ઓછામાં ઓછો ઈ. સ. પૂર્વે ૫૦૦નો છે, તેમાં નીચે પ્રમાણે લખાણ છે :- ‘નમો અરહતો વધમાનસ..... અરહતપૂજાયે’ ઇત્યાદિ.

અરિહંત શબ્દનું નિરુક્ત શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામીએ આ.નિ.માં આ પ્રમાણે કર્યું છે :-

इन्दिय-विसय-कसाये, परीसहे वेयणा उवसगे ।

एए अरिणो हंता, अरिहंता तेण वुच्चंति ॥૧૧૧॥

ભાવાર્થ :-

- (૧) ઇન્દ્રિયો (જે અપ્રશસ્ત ભાવમાં વર્તતી હોય તે),
- (૨) વિષયો (ઇન્દ્રિયગોચર પદાર્થો-વિલાસનાં સાધનો),
- (૩) કષાયો (ક્રોધ, માન, માયા, લોભ આદિ માનસિક ભાવો),
- (૪) પરીષદો (ભૂખ, તરસ આદિના બાવીસ પ્રકારો),
- (૫) વેદનાઓ (શારીરિક અને માનસિક દુઃખના અનુભવો). તથા
- (૬) ઉપસર્ગો (જે મનુષ્ય, તિર્યચ કે દેવોએ કર્યા હોય તે)-

-આ સઘળા અંતરંગ ભાવશત્રુઓ છે. એ શત્રુઓને હણનારા અરિહંતો કહેવાય છે.

અરુહંતાણં પાઠાંતરની નોંધ શ્રી અભયદેવસૂરિએ ભગવતીટીકામાં અને અન્ય ગીતાર્થોએ અન્ય સ્થળોએ કરેલી છે. શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ પંચસૂત્રની ટીકામાં અરુહંતાણં પદનો અર્થ કરતાં જણાવ્યું છે કે ન રોહન્તિ ન ભવાદ્કુરોદયમાસાદયન્તિ, કર્મબીજાભાવાદિતિ અરુહાઃ તેભ્યઃ । અર્થાત્ કર્મરૂપી બીજના અભાવથી જેનો ભવરૂપી અંકુર ઊગતો નથી, તે અરુહ કે અરુહંત.

નમો અરિ (૨) હંતાણં-આ પદ નમસ્કારે ભવતુ અર્હદ્ભ્યઃના અર્થમાં હોવાથી તેનું ભાષાંતર અરિ (૨) હંત ભગવંતોને નમસ્કાર થાઓ એ પ્રમાણે કરાય છે. આ પ્રાર્થના વચન ઇચ્છાયોગરૂપ* છે, એમ સમજવું.

આ પદ બોલનારની કે લખનારની અશક્તિ જણાવે છે. તે એમ સમજે છે કે તે આવા પૂજ્ય પુરુષોનો યોગ્ય સત્કાર કરી શકતો નથી, એમ જણાવી પોતાની વિનમ્રતા સૂચવવા માગે છે.

★ ઇચ્છાયોગ-ઉત્સાહની પ્રધાનતાવાળા, વિકલ ક્રિયાવાળા તત્ત્વ (પારમાર્થિક) ધર્મવ્યાપારને ઇચ્છાયોગ કહે છે. -લ. વિ. અ. ભા. ૧, પૃ. ૧૩૭.

આ પ્રમાણે બીજાં ચાર પદોનો અર્થ સમજવાનો છે.

અહીં ચોથી વિભક્તિના અર્થમાં છઠી વિભક્તિનો પ્રયોગ થયો છે.
કહ્યું છે કે-

चउथीए भन्नइ छुडी

તીર્થંકરનામકર્મ જેણે બાંધ્યું હોય અને જેને તે કર્મનો ઉદય હોય તે જ અરહંત કે અરિહંત કહેવાય.

નમો અરિહંતાણં કે નમો સવ્વ-અરિહંતાણં જે પદ સ્વીકારવામાં આવે તેનાથી નમસ્કાર તો સર્વ ક્ષેત્ર અને સર્વ કાલની અપેક્ષાએ અનંત અરિહંતોને સમજવાના છે અને તે જ પ્રમાણે બીજાં ચાર પદોમાં પણ સમજવાનું છે.

सिद्धाणं-[सिद्धेभ्यः]-सिद्धोने.

સિદ્ધ એટલે પોતાનું કાર્ય જેણે બરાબર પૂરું કર્યું છે તેવો. અહીં કાર્યનો અર્થ મોક્ષપ્રાપ્તિ સમજવાનો છે.

આ. નિ.માં જણાવ્યું છે કે :-

नित्थि(च्छि)न्न-सव्वदुक्खा, जाई-जरा-मरण-बंध-विमुक्का ।

अव्वाबाहं सुक्खं, अणुहवन्ति सासयं सिद्धा ॥९८८॥

ભાવાર્થ :- સર્વ દુઃખોને સર્વથા તરી ગયેલા અને જન્મ, જરા તથા મરણનાં બંધનથી છૂટા થયેલા સિદ્ધો શાશ્વત અને અવ્યાબાધ સુખનો અનુભવ કરે છે. તાત્પર્ય કે-જેમણે મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરેલી છે, તેઓ સિદ્ધ કહેવાય છે.

શ્રી અભયદેવસૂરિ ભગવતીજીની ટીકામાં આધાર ટાંકતાં જણાવે છે કે :-

आह च-

ध्मातं सितं येन पुराणकर्म

यो वा गतो निर्वृत्तिसौधमूर्ध्नि ॥

ख्यातोऽनुशास्ता परिनिष्ठितार्थो

यः सोऽस्तु सिद्धः कृतमङ्गलो मे ॥

ભાવાર્થ :- જેણે પ્રાચીન સમયથી બંધાયેલા કર્મને બાળી નાખ્યું છે,

જે મોક્ષના મહેલની ટોચે પહોંચેલ છે, જેનું શાસન પ્રવર્તી રહ્યું છે, જે સંપૂર્ણપણે કૃતકૃત્ય થયેલ છે તે સિદ્ધ ભગવંત મને મંગલના કરનારા થાઓ.

આ બીજા પદની વ્યાખ્યા પૂરી કરતાં તેઓશ્રી જણાવે છે કે-

નમસ્કરણીયતા ચૈષામવિપ્રણાશિ-જ્ઞાન-દર્શન-સુખવીર્યાદિ-ગુણયુક્તતયા
સ્વવિષયપ્રમોદપ્રકર્ષોત્પાદનેન, ભવ્યાનામતીવોપકારહેતુત્વાદિતિ ।

ભાવાર્થ : (૧) સિદ્ધભગવંતો અવિનાશી એવા જ્ઞાન-દર્શન સુખ-વીર્ય વગેરે ગુણોથી યુક્ત હોવાથી (૨) સ્વવિષયે હર્ષનો ઉત્કર્ષ-પ્રકૃષ્ટ અનુમોદનાનો દ્વાવ ઉત્પન્ન કરનારા હોવાથી (તથા) (૩) ભવ્ય જીવોને ખૂબ ઉપકાર કરનાર હોવાથી, તેઓ નમસ્કાર કરવા યોગ્ય છે.

-દેશના સંગ્રહ પૃ. ૨૪૬

આયરિયાણં-[આચાર્યેભ્યઃ]-આચાર્યોને.

આ-મર્યાદયા તદ્વિષયવિનયરૂપયા ચર્યન્તે સેવ્યન્તે જિનશાસના-
થોપદેશકતયા તદાકાદિક્ષાભિરિત્યાચાર્યાઃ ।

ભાવાર્થ :- જિનશાસનના અર્થના ઉપદેશક હોવાને લીધે તેના અભિલાષી મનુષ્યો વિનયરૂપી મર્યાદાથી જેમની સેવા કરે છે તેમને આચાર્ય કહેવામાં આવે છે.

ન. સ્વા. પ્રા. વિ. પૃ. ૪

ને માટે આ.નિ.માં જણાવ્યું છે કે :-

પંચવિહં આયારં, આયરમાણા તહા પમાસંતા ।

આયારં દસંતા, આયરિયા તેણ વુચ્ચન્તિ ॥૧૧૪॥

ભાવાર્થ :- પંચવિધ આચારને આચરનાર તથા પ્રરૂપનારા છે, તેમ જ (સાધુપ્રમુખને તેમનો વિશિષ્ટ) આચાર દર્શાવનારા છે, તે કારણથી તેઓ આચાર્ય કહેવાય છે.

પાંચ પ્રકારના આચારનાં નામો ઉપરની ગાથાનો અર્થ કરતાં શ્રીમલયગિરિએ આ. ટી.માં નીચે મુજબ આખ્યાં છે :- જ્ઞાનાચાર, દર્શનાચાર, ચારિત્રાચાર, તપ-આચાર અને વીર્યાચાર-

-પદ્મપ્રકારં જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર-તપો-વીર્યભેદાત,

ભગવતીજીની વ્યાખ્યા કરતાં ભગવાન અભયદેવસૂરીશ્વરજી ઉક્તં ચ દર્શાવીને જણાવે છે કે :-

સુત્તત્થવિકુ લક્ષણજુત્તો ગચ્છસ્સ મેઢિભૂઓ ય ।

ગણતત્તિ વિપ્પમુક્કો અત્થં વાણ્ઠ આયરિયો ॥

ભાવાર્થ :- સૂત્ર તથા અર્થને જાણનાર, લક્ષણથી યુક્ત, ગચ્છના નાયક, ગણની ચિંતાથી વિમુક્ત એવા આચાર્ય ભગવાન અર્થની વાચના આપે છે. -ન. સ્વા. પ્રા. વિ. પૂ. ૪

ઉવજ્ઞાયાણં-[ઉપાધ્યાયેભ્યઃ]-ઉપાધ્યાયોને.

ઉપેત્ય અધીયતેઽસ્માત્-એની પાસે જઈને અધ્યયન કરાય છે, માટે તે ઉપાધ્યાય કહેવાય છે. અથવા ઉપ સમીપે અધિવસનાત્ શ્રુતસ્યાયો લાભો ભવતિ યેભ્યસ્તે ઉપાધ્યાયાઃ જેમની સમીપે નિવાસ કરવાથી શ્રુતનો આય અર્થાત્ લાભ થાય, તે ઉપાધ્યાય કહેવાય. કયા શ્રુતને અથવા સ્વાધ્યાયને અનુલક્ષીને આ વાત છે, તેનું સ્પષ્ટીકરણ આ. નિ.માં નીચે મુજબ કરેલું છે :-

બારસંગો જિણવ્વાઓ, સજ્ઞાઓ કહિઓ બુહેર્હિ ।

તં ઉવઙ્ઞસન્તિ જમ્હા, ઉવજ્ઞાયા તેણ વુચ્ચન્તિ ॥૧૧૭॥

ભાવાર્થ :- જે બાર અંગવાળો સ્વાધ્યાય (અર્થથી) જિનેશ્વરોએ પ્રરૂપેલો છે અને (સૂત્રથી) બુધોએ-ગણધરોએ કહેલો છે, તે(સ્વાધ્યાય)નો (શિષ્યોને) ઉપદેશ કરે છે, તેથી તે ઉપાધ્યાય કહેવાય છે.

શ્રી ભગવતીસૂત્રની ટીકામાં શ્રી અભયદેવસૂરિ જણાવે છે :-

અથવા આધીનાં મનઃપીડાનામાયો લાભ આધ્યાયઃ ઉપહત આધ્યાયો યૈસ્તે ઉપાધ્યાયાઃ ।

ભાવાર્થ :- જેમનાથી આધિઓ મનની પીડાઓ નાશ પામી છે તે ઉપાધ્યાય કહેવાય.

આ અર્થ નિર્યુક્તિના આધારે છે.

લોઈ*-[લોકે]-લોકમાં.

★ લોઈ વિનાના પણ પાઠ મળે છે.

લોક્યતેऽસૌ લોકઃ - જે દેખાય છે, જે જણાય છે, તે લોક સંસાર, જગત્, ધર્માસ્તિકાય આદિ પાંચ અસ્તિકાયોનો સમૂહ, આકાશ, ક્ષેત્ર, પ્રાણીવર્ગ વગેરે અનેક અર્થમાં તે વપરાય છે. અહીં લોક શબ્દથી જે ક્ષેત્રમાં મનુષ્યો રહે છે, મનુષ્યનો વાસ છે, તેવો મનુષ્યલોક સમજવાનો છે. લોકે-મનુષ્યલોકે (વં. વૃ. પૃ. ૨) ભગવતીસૂત્રની ટીકામાં પણ લોકે-મનુષ્યલોકે ન તુ ગચ્છાદૌ યે સર્વસાધવસ્તેભ્યો નમઃ આ પ્રમાણે અર્થ કરેલો છે. લોક શબ્દ અહીં ચૌદરાજ લોક માટે નથી પરંતુ મનુષ્યલોકની મર્યાદા માટે અને ગચ્છઆદિ ભેદના વિસ્તાર માટે છે.

સવ્વ-સાહૂણં-[સર્વ-સાધુભ્યઃ]-સર્વ સાધુઓને.

અરિહંત આદિથી ન્યૂન ગુણવાળાનું સ્થાન સાધુ પદમાં છે. જેઓ અરિહંત, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, પદોમાં આવી શકતા નથી અને દાખલા તરીકે જેઓ આચાર્ય જેવા ગુણવાળા હોય પરંતુ તેમને પદવી મળી નથી, તેથી તેઓ તે પદમાં સમાવિષ્ટ થતા નથી. તે ખુદ કેવળજ્ઞાની હોય કે મનઃપર્યવ જ્ઞાનવાળા હોય પરંતુ અરિહંતાદિ ચાર પદમાં તેમની ગણતરી થાય નહીં. તેથી આવા સધળા મુનિપ્રવરો આ પાંચમા પરમેષ્ઠિપદમાં લેવાના હોય છે. તે માટે સવ્વ શબ્દના સંયોજન વિના છૂટકો નથી.

સાધુનો મૂળ ગુણ ચારિત્રનો છે. કહ્યું છે કે :-

ચરણગુણઢિઓ સાહૂ ॥

એટલે કે સાધુ (તે છે કે જે) ચારિત્ર ગુણમાં સ્થિર હોય.

પંચ મહાવ્રતોની સાથે અષ્ટ પ્રવચન માતાનું પાલન, ગુરુકુલવાસ, ઇચ્છાકારાદિ સામાચારીનું પાલન હોય તો જ સાધુપણું ગણાય છે.

સ્વ-પરિહિતં મોક્ષાનુષ્ઠાનં વા સાધયતીતિ સાધુઃ- જે સ્વહિતને અને પરહિતને સાધે, અથવા મોક્ષનાં અનુષ્ઠાનને સાધે, તે સાધુ કહેવાય છે. શેની સાધના કરવાની છે અને કેવી રીતે સાધના કરવાની છે ? તે સંબંધમાં આ. નિ.માં જણાવ્યું છે કે :-

નિવ્વાણ-સાહર જોગે, જમ્હા સાહન્તિ સાહુણો ।

સમા ય સવ્વભૂણ્ણુ તમ્હા તે ભાવસાહુણો ॥૧૦૦૨॥

ભાવાર્થ :- નિર્વાણ-સાધક યોગોને-ક્રિયાઓને જે કારણે સાધુઓ સાધે છે અને સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર સમવૃત્તિને ધારણ કરે છે, તે કારણે તેઓ ભાવસાધુ કહેવાય છે.

કોઈ માને છે કે સાહૂજી સાથે સર્વ શબ્દની સંયોજના અંત્યદીપકરૂપે છે. એટલે કે જો સર્વ શબ્દ પહેલા અથવા છેલ્લા પદમાં રાખવામાં આવે તો બાકીનાં બધાં પદને તે લાગુ પાડી શકાય. પરંતુ સામાન્ય વ્યાકરણનો નિયમ એ છે કે એક સમાસમાં રહેલાં બે પદો સાથે જ રહે છે. આથી સર્વ જે સામાસિક પદ છે તેને ત્યાંથી અંત્યદીપક ન્યાયે બીજે લઈ જઈ શકાય નહીં. આમ હોવા છતાં શ્રી ભગવતીજીના ટીકાકાર શ્રી અભયદેવસૂરિ નીચે પ્રમાણે જણાવે છે :-

સર્વ ગુણવાન પુરુષો ભેદભાવ વિના નમસ્કાર કરવા લાયક છે, એ ન્યાયે સર્વ શબ્દનો યોગ અરિહંત વગેરે પદોમાં પણ સમજી લેવો.

-ન. સ્વા. પ્રા. વિ. પૃ. ૭

एसो-[एषः]*-आ, समीपवर्ती.

समीपतरवर्ती (श्रुतस्કंध).

एषः- પ્રત્યક્ષો વિધીયમાનઃ પજ્ઞાનામર્હદાદીનાં નમસ્કારઃ- પ્રણામઃ- આ એટલે અર્હદ્ આદિ પાંચનો જે નમસ્કાર (પ્રાર્થના-પ્રણામ) પ્રત્યક્ષ કરાય છે તે.

पंच-नमुक्कारो-[पञ्च-नमस्कारः]-પંચ-નમસ્કાર, પાંચને કરવામાં આવેલો નમસ્કાર.

-આ સમાસને છોડતાં બે અર્થની સંભાવના છે :-

(૧) પજ્ઞાનાં સંબંધે, પજ્ઞેભ્યઃ (પરમેષ્ઠિભ્યઃ) વા નમસ્કારઃ ઇતિ પજ્ઞનમસ્કારઃ ।⁺ આ ષષ્ઠિ અથવા ચતુર્થી તત્પુરુષ છે, અર્થાત્ પાંચેને કરેલો

★ इदमस्तु सन्निकृष्टे, समीपतरवर्ति एतदोरूपम् ।

+ पंचनमुक्कारो=पञ्चनमस्कारः । पञ्चेभ्यः परमेष्ठिभ्यो नमस्कारः पञ्चनमस्कारः । चतुर्थी तत्पुरुषः । प्राकृतशैल्या पञ्चानां परमेष्ठिनां नमस्कारः, पञ्चनमस्कारः । षष्ठी तत्पुरुषः ।

पञ्चनमस्कारः सन्ति यस्मिन् स पञ्चनमस्कारः बहुव्रीहिः । पञ्चनमस्काररूपः

નમસ્કાર એવો અર્થ થાય છે.

(૨) પञ्च नमस्काराः सन्ति यस्मिन् (શ્રુત સ્કન્ધે) સ પञ્ચનમસ્કારઃ—એ પ્રમાણે બહુવ્રીહિ સમાસ સમજીએ તો તેનો અર્થ પાંચ પરમેષ્ઠિરૂપી શ્રુતસ્કંધને કરેલો નમસ્કાર-આ પ્રમાણે થાય છે.

બન્ને અર્થો અહીં પ્રસ્તુત છે. પંચનમસ્કારોમાં પંચ શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં ન આવ્યો હોત તો, સમીપતરવર્તી સાધુઓને નમસ્કારની જ સંભાવના થાત જ્યારે પંચ શબ્દના પ્રયોગથી નિર્ભ્રાંત રીતિએ પાંચેના નમસ્કારની સંભાવના થઈ શકે છે.

‘પાંચેયને કરેલા આ નમસ્કાર’ એ પ્રમાણે એકવચનનો પ્રયોગ થયો છે, તે હેતુપૂર્વક છે. આ સામુદાયિક નમસ્કારરૂપી શ્રુતસ્કંધ છે. અને તે સર્વ પાપનો નાશ કરનાર છે.

માર્ગ, અવિપ્રણાશ, આચાર, વિનય અને સહાય—એ પાંચ હેતુઓ વડે પાંચ પ્રકારનો નમસ્કાર કરાય છે.

આ પાંચ હેતુઓ કાવ્યમય ભાષામાં નીચે પ્રમાણે દર્શાવવામાં આવેલ છે :-

મારગદેશક અવિનાશીપણું આચાર વિનય સંકેતજી;
સહાયપણું કરતાં સાધુજી નમિયે નિજ ગુણ હેતે.

—ભવિયણ ભજીએજી.

(પં. પદ્મવિજયજી.)

सर्व-पाव-प्पणासणो- [सर्व-पाप-प्रणाशनः] સર્વ પાપનો વિનાશ કરનાર, સર્વ પાપ કર્મનો સમૂળ નાશ કરનાર.

પાપની સમજૂતી આ પ્રમાણે છે :-

શ્રુતસ્કન્ધઃ વા પञ्चनमस्कारः एव श्रुतस्कन्धः । श्रुतस्य शास्त्रस्य स्कन्धः विभागः शास्त्रस्य आधाररूपः वा । भाषासु स्कन्धः शाखा इत्यर्थेनापि उपयुज्यते । पञ्चनमस्कारचर्चा नाम श्रुतज्ञानस्य शाखा एव ।

દર્શન એ આત્માનો સ્વભાવ છે. એને રોકનાર જે મિથ્યાત્વરૂપ મોહજાળ તે પાપ છે. જ્ઞાન એ આત્માનો સ્વભાવ છે, એને રોકનાર જે જ્ઞાનાવરણીયરૂપ કર્મ તે પાપ છે. ચારિત્ર એ આત્માનો સ્વભાવ છે, એને રોકનાર ચારિત્ર ગુણ-અંતરાયરૂપ કર્મ તે પાપ છે. અનંતવીર્ય એ આત્માનો સ્વભાવ છે, એને રોકનાર વીર્યાન્તરાયરૂપ કર્મ તે પાપ છે. જે જે પાપનો ક્ષય થાય એટલે તેને લગતા તે તે ગુણો આપમેળે પ્રગટ થવાના.

કર્મની અપેક્ષાએ નાશ ત્રણ પ્રકારનો છે-ક્ષય, ઉપશમ અને ક્ષયોપશમ. આ ત્રણ પ્રકારમાંથી અહીં પ્રથમ પ્રકારનો નાશ અભિપ્રેત છે, કારણ કે અહીં પ્રણાશન શબ્દનો પ્રયોગ થયેલો છે.

આ રીતે આ પદનો અર્થ આઠ પ્રકારના કર્મનો ક્ષય કરનાર એવો થાય છે.

નવકારનું સ્મરણ રોજ કરવામાં આવે છે. તેમાં ઉદ્દેશની જાહેરાત સર્વપાવપ્પણાસળી પદ દ્વારા સુસ્પષ્ટ છે. એ પદ ફળસૂચક છે.*

નમસ્કારમાં ભવ્ય આરાધકો માટે પરંપર ફલ તરીકે સર્વ પાપનો સમૂળ નાશ જણાવ્યો છે; પરંતુ અનંતર સમ્યગ્ દર્શનાદિની પ્રાપ્તિ છે, જે ગર્ભિતાર્થ છે. તેથી સમ્યગ્ દર્શન, સમ્યગ્ જ્ઞાન, સમ્યક્ ચારિત્ર, સમ્યક્ તપની પ્રાપ્તિ, વૃદ્ધિ કે પરાકાષ્ઠા દ્વારા જ સર્વ પાપનો નાશ થાય છે. તે વિના સર્વ પાપનો નાશ સંભવિત નથી.

મંગલાણ-[મઙ્ગલાનામ્]-મંગલોનું.

મઙ્ગલિ હિતાર્થ સર્પતીતિ મઙ્ગલમ્-જે સર્વ પ્રાણીઓનાં હિતને માટે પ્રવર્તે, તે મંગલ; અથવા મઙ્ગલિ દુરદૃષ્ટમનેનાસ્માદ્ વેતિ મઙ્ગલમ્-જેના વડે કે જેનાથી અદૃષ્ટ દુર્ભાગ્ય દૂર ચાલ્યું જાય, તે મંગલ.

★ ઈરિયાવહીના કાયોત્સર્ગમાં પણ પાવાણં કમ્માણં નિઘાયણદ્વાર એ પદ દ્વારા પાપના નાશને જ ફળ તરીકે કહેવામાં આવેલ છે. આ પ્રમાણે સર્વ સ્થાને ધ્યેય કર્મક્ષયનું છે.

જૈન દર્શનમાં કોઈપણ અનુષ્ઠાન, આચાર કે ક્રિયા આ લોક કે પરલોકના દુન્યવી પદાર્થો, ભોગો, કીર્તિ, શ્લાઘાદિ માટે વિહિત નથી પણ કમ્મનિજ્જરદ્વાર અર્થાત્ કેવલ કર્મનિર્જરા માટે જ વિહિત છે.

શ્રીજિનભદ્રગણિકમાશ્રમણે વિશેષાવશ્યકભાષ્યમાં મંગલનો અર્થ કરતાં કહ્યું છે કે :-

મંગિજ્જણ્ણધિગમ્મહ, જેણ હિઅં તેણ મંગલં હોઈ ।
અહવા મંગો ધમ્મો, તં લાહ તયં સમાદત્તે ॥૨૨॥

ભાવાર્થ :- જેના વડે હિત સધાય તે મંગલ કહેવાય છે. અથવા જે મંગલને એટલે ધર્મને લાવે-ધર્મને પ્રાપ્ત કરાવે, તે મંગલ કહેવાય છે.

ત્ર-[ત્ર] અને.

આ અવ્યય અહીં અન્વાયય રૂપે એટલે કે મુખ્ય ભાવની સાથે ગૌણ ભાવ દર્શાવે છે. તેનો અર્થ આ પ્રમાણે થાય છે :-

અને (ગૌણ પ્રકારે)

સર્વેસિ-સર્વેષામ્-સર્વેનું.

સર્વ શબ્દથી દ્રવ્ય અને ભાવ અથવા લૌકિક અને લોકોત્તર વિભાગો વડે સૂચિત થતા સર્વ પ્રકારો ગણવાના છે. દ્રવ્યમંગલ એટલે બાહ્ય દૃષ્ટિએ મંગલરૂપ ગણાતા પદાર્થો; જેવા કે દહીં, દૂધ અને અક્ષત. ભાવમંગલ એટલે આંતરિક દૃષ્ટિએ મંગલરૂપ ગણાતી વસ્તુઓ; જેવી કે સમ્યગ્ દર્શન, સમ્યગ્ જ્ઞાન અને સમ્યગ્ ચારિત્ર. લૌકિક મંગલમાં નીચેની આઠ વસ્તુઓની ગણના થાય છે :

(૧) સ્વસ્તિક (સાથિયો), (૨) શ્રીવત્સ (આકૃતિ વિશેષ), (૩) નંદાવર્ત (એક પ્રકારનો સ્વસ્તિક અથવા આકૃતિ-વિશેષ), (૪) વર્ધમાનક (શરાવ-સંપુટ), (૫) ભદ્રાસન (બેસવાનું-એક પ્રકારનું આસન), (૬) કલશ, (૭) મીનયુગલ (માછલાનું જોડલું) અને (૮) દર્પણ (આરીસો).

લોકોત્તર મંગલમાં અરિહંત, સિદ્ધ, સાધુ અને કેવલિપ્રણીત ધર્મની ગણના થાય છે. તે સંબંધી આવશ્યકસૂત્રમાં કહ્યું છે કે :-

ત્રત્તારિ મંગલં, અરિહંતા મંગલં, સિદ્ધા મંગલં, સાહુ મંગલં, કેવલિપત્રત્તો ધમ્મો મંગલં । એ મંગલોનો સંક્ષેપ કરતાં ધર્મને જ ઉત્કૃષ્ટ અથવા લોકોત્તર મંગલ ગણવામાં આવ્યો છે. તે માટે દશવૈકાલિકસૂત્રના પ્રારંભમાં કહ્યું છે કે :-

ધમ્મો મંગલમુક્કિટ્ઠં, અહિંસા સંજમો તવો ।

અહિંસા, સંયમ અને તપરૂપ ધર્મ ઉત્કૃષ્ટ મંગલ છે.

પદ્મં-[પ્રથમમ્]-ઉત્કૃષ્ટ, આદ્ય, દ્વાસ ન પામે અને વૃદ્ધિ પામે તેવું.

જે ગુણમાં શ્રેષ્ઠ હોય તે ઉત્કૃષ્ટ કહેવાય. જે ગણનામાં પહેલું હોય તે આદ્ય કહેવાય.

અહીં ઉત્કૃષ્ટ, આદ્ય કે ઉત્તમ આદિ શબ્દોનો પ્રયોગ નહિ કરતાં પદ્મં-પ્રથમ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે, તેનું કારણ એ છે કે પ્રથમ શબ્દ પૃથ્વ ધાતુ ઉપરથી બનેલો છે. પૃથ્વિ વિસ્તારે અર્થાત્-તેમાં કદી પણ દ્વાસ (ન્યૂનતા-કમીપણું) થતું નથી, પરંતુ વૃદ્ધિ જ થયા કરે છે.

હવઈ-[ભવતિ]-છે, થાય છે.

કેટલાક* હવઈના સ્થળે હોઈ પાઠ પણ માને છે. તેમાં હોઈ અને હવઈનો અર્થ એક જ છે, પરંતુ હોઈમાં બે અક્ષરો છે, ત્યારે હવઈમાં ત્રણ અક્ષરો છે. અક્ષરોની ગણના મંત્રાદિસાધનમાં અતિ મહત્વની હોવાથી તેમજ શ્રીમહાનિશીથસૂત્રમાં હવઈ પાઠને માન્ય કરેલો હોવાથી પ્રવચનસારોદ્ધાર, ભાષ્યત્રય તથા વિચારામૃતસંગ્રહ આદિ ગ્રંથોમાં પણ આ નિર્ણયને જ સ્વીકારવામાં આવ્યો છે.

અધ્યાહારથી અર્થ જાણી શકાય છે, તો પણ હવઈ ક્રિયાપદના પ્રયોગનું પ્રયોજન છે. અને તે એ છે કે-ઉક્ત મંગલની ભવન (થવારૂપ) ક્રિયા અર્થાત્ સત્તા, નિરંતર વિદ્યમાન રહે છે. તાત્પર્ય એ છે કે-આ પંચ નમસ્કાર સર્વ મંગલોમાં વૃદ્ધિ પામતું ઉત્કૃષ્ટ મંગલ છે. તથા તે મંગલ નિરંતર વિદ્યમાન+ રહે છે.

મંગલં-[મઙ્ગલમ્]-મંગલ.

અનિષ્ટ નિવારણ અને ઈષ્ટ પ્રાપ્તિ-આ બન્ને અહીં મંગલ છે.

★ અંચલગચ્છાદિ.

+ દાખલા તરીકે સત્સંગતિઃ કથય કિમ્ ન કરોતિ પુંસામ્ ? અથવા અસ્તિ ઉત્તરસ્યાં દિશિ દેવતાત્મા હિમાલયો નામ નગાધિરાજઃ ।

(૪) તાત્પર્યાર્થ

અરિહંત-અઢાર દોષથી રહિત સુદેવ. અઢાર દોષો સંબંધી શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યે અભિધાનચિંતામણિ કોષ-દેવાધિદેવ-કાંડમાં જણાવ્યું છે કે :-

અન્તરયા દાન-લાભ-વીર્ય-ભોગોપભોગગાઃ ।

હાસો રત્યસ્તી મીતિર્જુગુપ્સા શોક એવ ચ ॥૭૨॥

કામો મિથ્યાત્વમજ્ઞાનં, નિદ્રા ચાવિરતિસ્તથા ।

રાગો દ્વેષશ્ચ નો દોષાસ્તેષામષ્ટાદશાપ્યમી ॥૭૩॥

ભાવાર્થ :-

(૧) દાનાન્તરાય, (૨) લાભાન્તરાય, (૩) વીર્યાન્તરાય, (૪) ભોગાન્તરાય, (૫) ઉપભોગાન્તરાય, (૬) હાસ (હાસ્ય), (૭) રતિ, (૮) અરતિ, (૯) ભય, (૧૦) જુગુપ્સા, (૧૧) શોક, (૧૨) કામ, (૧૩) મિથ્યાત્વ, (૧૪) અજ્ઞાન, (૧૫) નિદ્રા, (૧૬) અવિરતિ, (૧૭) રાગ અને (૧૮) દ્વેષ-આ અઢાર દોષો શ્રીઅરિહંત દેવમાં હોતા નથી.

તીર્થંકર, જિનેશ્વર, સર્વજ્ઞ.

ધર્મરૂપી ભાવતીર્થની સ્થાપના કરનાર અથવા સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકારૂપ ચતુર્વિધ સંઘની સ્થાપના કરનાર શ્રી ઋષભાદિ માટે તીર્થંકર શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે. તીર્થંકરો નિયમથી અરહંત કે અર્હત્ હોય છે, તેથી આ શબ્દ તેમને ઓળખવાને માટે રૂઢ બનેલો છે.

શ્રી તીર્થંકર દેવો જિનેશ્વર તથા સર્વજ્ઞ હોય છે, તેથી અરિહંતોનો અર્થ જિનેશ્વર અથવા સર્વજ્ઞ થઈ શકે છે.

જિનેશ્વર એટલે જિનોમાં શ્રેષ્ઠ. અવધિજ્ઞાની, મનઃપર્યવજ્ઞાની, કેવલજ્ઞાની, ચતુર્દશ પૂર્વધરો તથા અભિન્ન (સંપૂર્ણ)-દશપૂર્વીને માટે જિન શબ્દ વપરાય છે. તે બધામાં તીર્થંકરો અથવા અરિહંતો શ્રેષ્ઠ હોવાથી તેમને જિનેશ્વર કહેવામાં આવે છે.

સર્વજ્ઞ એટલે સર્વ પદાર્થોને તેના સર્વ ગુણો અને સર્વ પર્યાયો સહિત સંપૂર્ણપણે જાણનાર, અર્થાત્ ત્રણેય કાળના સર્વ ભાવોને હાથમાં રહેલાં નિર્મળ જળની માફક સાક્ષાત્ જોનાર.

તીર્થંકર દેવ ૩૪ અતિશયોધી સહિત હોય છે, તે આ પ્રમાણે :-

તીર્થંકરોના જન્મથી થતા ચાર અતિશયો

૧. દેહ-શરીર અદ્ભુત રૂપ અને અદ્ભુત ગંધવાણું, નીરોગી અને પરસેવો, મલ વિનાનું હોય છે.
૨. શ્વાસ-શ્વાસ કમળ જેવો સુગંધી.
૩. રુધિરમ્-આમિષમ્-અવિસ્ત્રમ્-લોહી તથા માંસ-એ ગાયના દૂધ જેવા સફેદ અને દુર્ગંધ વિનાનાં હોય છે.
- ૪ આહારનીહારવિધિ-આહાર, નીહાર (મૂત્ર મલત્યાગ) અદશ્ય હોય છે.

કર્મક્ષયથી થતા અગિયાર અતિશયો.

૧. નૃદેવતિર્યગજનકોટિકોટેઃસ્થિતિ-એક યોજન પ્રમાણ ક્ષેત્રમાં પણ કોડા કોડી દેવ મનુષ્યો અને તિર્યંચો રહી શકે.
૨. વાણી-ભાષા અર્ધમાગધી, દેવ, મનુષ્ય અને તિર્યંચની ભાષામાં પરિણમતી અને યોજન સુધી જતી વાણી.
૩. મામણ્ડલમ્-મસ્તકની પાછળ સૂર્ય મંડલની શોભા કરતાં પણ ચઢિયાતું સુંદર ભામંડલ.
૪. રુજા-એકસો પચીસ યોજન સુધી રોગ ન થાય.
૫. વૈરમ્-એકસો પચીસ યોજન સુધી વૈરભાવ ન થાય
૬. ર્ઈતિ-એકસો પચીસ યોજન સુધી ઈતિ-ધાન્યાદિને ઉપદ્રવ કરનાર ઉંદર વગરે જીવોની ઉત્પત્તિ ન થાય.
૭. મારિ-એકસો પચીસ યોજન સુધી મારી, અકાળે ઔત્પાતિક મરણ ન થાય.
૮. અતિવૃષ્ટિ-અતિવૃષ્ટિ, એકસો પચીસ યોજન સુધી ન થાય.
૯. અવૃષ્ટિ-એકસો પચીસ યોજન સુધી વરસાદ ન વરસે એમ પણ ન બને.
૧૦. દુર્ધક્ષમ્-એકસો પચીસ યોજન સુધી દુકાળ ન પડે.
૧૧. મયમ્-એકસો પચીસ યોજન સુધી પોતાના કે બીજાના દેશ કે રાજાથી ભય ન આવે.

દેવતાઓએ કરેલા ૧૯ અતિશયો.*

૧. ધર્મચક્રમ્-આકાશમાં ધર્મચક્ર ચાલે.
૨. ચમર-આકાશમાં ચામર વીંઝાતાં રહે.
૩. મૃગેન્દ્રાસનમ્-આકાશમાં પાદપીઠિકાસહિત ઉજ્જવલ સ્ફટિકમય સિંહાસન હોય.
૪. છત્રત્રયમ્-આકાશમાં ત્રણ છત્ર હોય.
૫. રત્નમયધ્વજઃ-આકાશમાં રત્નમય ધ્વજ હોય.
૬. ચામીકરપદ્મજાનિ-સુવર્ણ કમલાનિ-સુવર્ણ કમળો ઉપર જ પગ મૂકવાના હોય.
૭. વપ્રત્રયમ્-સમવસરણમાં સોનું, રૂપું અને રત્નમય-એમ ત્રણ પ્રકારના ગઢ (કિલ્લા) હોય.
૮. ચતુર્મુખાઙ્ગતા-સમવસરણમાં ચાર મુખ.
૯. ચૈત્યદ્રુમઃ-ચૈત્યવૃક્ષ (અશોક વૃક્ષ)
૧૦. કણ્ટકાઃ-કાંટા ઊંધા થઈ જાય.
૧૧. દુર્માનતિઃ-વૃક્ષો અત્યંત નમી જાય.
૧૨. દુન્દુભિનાદઃ-દુંદુભિનો અવાજ થયા કરે.
૧૩. વાતઃ-વાયુ, સુખ આપે તેવો અનુકૂલ વાય.
૧૪. શકુનાઃ-પક્ષીઓ પણ પ્રદક્ષિણા કરે.
૧૫. ગન્ધામ્બુવર્ષમ્-સુગંધી પાણીનો વરસાદ થાય.
૧૬. બહુવર્ણપુષ્પવૃષ્ટિઃ-જુદી જુદી જાતના રંગવાળાં (પંચવર્ણવાળાં) ફૂલોની વૃષ્ટિ થાય.
૧૭. કચશ્મશ્રુનખાપ્રવૃદ્ધિઃ-વાળ, દાઢી, મૂછ, અને નખ ન વધે.

+ શ્રી સમવાયાંગ સૂત્રમાં આ ક્રમ જુદી રીતે છે.

૧૮. અમર્ત્યનિકાયકોટિ:-ચારે નિકાયના દેવો ઓછામાં ઓછા કોડ દેવતા પાસે રહે.

૧૯. ઋતૂનામિન્દ્રિયાર્થાનામનુકૂલત્વમ્-વસંત વગેરે છબ્બે ઋતુઓ ઈન્દ્રિયોના વિષયોને અનુકૂલ રહે.

-આ પ્રમાણે સહજ (જન્મથી) ૪ અતિશય, કર્મક્ષયજન્ય ૧૧ અને દેવોએ કરેલ ૧૮ અતિશય-એમ ૩૪ અતિશયો તીર્થકરોના હોય છે.

અભિ. ચિન્તા. દેવાધિદેવકાણ્ડ, પૃ. ૧૬, ૧૭, ૧૮. શ્લોક. ૫૭-૬૪

ચોત્રીશ અતિશયોનો સંક્ષેપ કરીને તેને શ્રીઅરિહંત દેવના ૧૨ ગુણો તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે, તે નીચે પ્રમાણે :

આઠ પ્રાતિહાર્ય-(૧) અશોકવૃક્ષ, (૨) સુરપુષ્પવૃષ્ટિ, (૩) દિવ્યધ્વનિ, (૪) ચામર, (૫) આસન, (૬) ભામંડલ, (૭) દુંદુભિ, (૮) છત્ર.

ચાર મૂલાતિશય-(૧) જ્ઞાનાતિશય-કેવળજ્ઞાનનું હોવું. (૨) વચનાતિશય-પાંત્રીશ ગુણોવાળી વાણીનું હોવું.⁺ (૩) પૂજાતિશય-સુર, અસુર અને મનુષ્યો વડે તથા તેમના સ્વામીઓ વડે પૂજાવું. (૪) અપાયાપગમાતિશય-દરેક પ્રકારના અપાયોનો સંકટોનો-આફતોનો નાશ થવો.

સિદ્ધ-જ્ઞાનાવરણીય આદિ આઠ કર્મોથી સંપૂર્ણ રીતે મુક્ત થયેલો વિશુદ્ધ આત્મા. તેના ગુણો નીચે મુજબ હોય છે :-

(૧) અનંત જ્ઞાન (૨) અનંત દર્શન (૩) અનંત અવ્યાબાધ સુખ, (૪) અનંત ચારિત્ર* (૫) અક્ષયસ્થિતિ, (૬) અરૂપીપણું, (૭) અગુરુલઘુત્વ અન (૮) અનંતવીર્ય.

સિદ્ધનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે હોવાથી કર્મસિદ્ધ, શિલ્પસિદ્ધ, વિદ્યાસિદ્ધ,

+ વાણીના પાંત્રીસ ગુણો માટે જુઓ સૂત્ર ૧૪-૩.

★ અહીં દ્રવ્યચારિત્ર નહીં હોવાથી અનંત સ્થિરતા રૂપ ચારિત્ર સમજવું.

મંત્રસિદ્ધ, યોગસિદ્ધ, આગમસિદ્ધ (સિદ્ધાંતોના જ્ઞાનમાં નિપુણ), અર્થસિદ્ધ, યાત્રાસિદ્ધ, અભિપ્રાયસિદ્ધ, અને તપઃસિદ્ધ-એ ૧૦ સિદ્ધોની ભિન્નતા પ્રદર્શિત થાય છે. અને અગિયારમા કર્મક્ષયસિદ્ધનો સ્વીકાર થાય છે.

સિદ્ધની ગણના અરિહંતોની માફક સદેવમાં થાય છે.

આચાર્ય-વિધિપૂર્વક આચાર્ય પદવી પામેલા ગચ્છના વડા જૈન સાધુ તેમની ઓળખાણ જુદી જુદી અનેક રીતે આપવામાં આવે છે. શ્રીહરિભદ્રસૂરિકૃત સંબોધપ્રકરણમાં તેમના ૩૬ ગુણો ૪૭ રીતે બતાવવામાં આવ્યા છે. પર્ચિદિયસૂત્રમાં જણાવેલા ગુણો તેમાંનો એક પ્રકાર છે. આચાર્યનો અર્થ ઉપર મુજબ કરવાથી કલાચાર્ય, શિલ્પાચાર્ય વગેરેનો સમાવેશ તેમાં થતો નથી.

ઉપાધ્યાય-વિધિપૂર્વક ઉપાધ્યાયની પદવીને પામેલા, જૈનાગમોનું અધ્યાપન કરાવનાર જૈન સાધુ તેમની ઓળખાણ પણ ઉપર જણાવેલા સંબોધપ્રકરણગ્રંથમાં જુદી જુદી અનેક રીતે આપવામાં આવી છે. તેમાં નીચેના ૨૫ ગુણોની ગણના પ્રચલિત છે :-

(૧૧) અંગો ને (૧૨) ઉપાંગો મળી કુલ (૨૩) જૈનાગમોનું જાણપણું (૨૪) ચરણ*-સિત્તરી-ચારિત્રના ૭૦ મૂલગુણો અને (૨૫) કરણ-સિત્તરી ક્રિયાના ૭૦ ઉત્તરગુણો.

અગિયાર અંગો અને બાર ઉપાંગોનાં મૂળ તથા સંસ્કૃત નામો નીચે મુજબ છે.

૧૧ અંગો.

સંખ્યા	મૂળ નામો	સંસ્કૃત નામો
૧	આચાર	આચાર
૨	સૂચક	સૂત્રકૃત
૩	ઠાળ	સ્થાન
૪	સમવાય	સમવાય
૫	વિયાહપણ્ણતિ	વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞાતિ (ભગવતી)

★ (૧) સતત કરાય તે 'ચરણ' અને (૨) પ્રસંગે કરાય તે 'કરણ'

-ધર્મસંગ્રહ ભા. ૨. પૃ. ૩૮૬

૬	નાયાધમ્મકહા	જ્ઞાતૃ(ત)ધર્મકથા
૭	ઊવાસગદસા	ઊપાસકદશા
૮	અંતગહદસા	અન્તકૃદશા
૯	અણુત્તરોવવાઇયદસા	અનુત્તરૌપપાતિકદશા
૧૦	પળ્હાવાગરણ	પ્રશ્રવ્યાકરણ
૧૧	વિવાગસુય	વિપાકશ્રુત

૧૨ ઉપાંગો

સંખ્યા	મૂળ નામો	સંસ્કૃત નામો
૧	ઓવવાય	ઔપપાતિક
૨	રાયપસેણફજ્જ	રાજપ્રશ્રીય
૩	જીવાજીવાભિગમ	જીવાજીવાભિગમ
૪	પળ્ણવળ્ણા	પ્રજ્ઞાપના
૫	સૂરપળ્ણત્તિ	સૂર્યપ્રજ્ઞસિ
૬	ચંદપળ્ણત્તિ	ચન્દ્રપ્રજ્ઞસિ
૭	જંબૂદીવપળ્ણત્તિ	જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞસિ
૮	નિરયાવલિયા	નિરયાવલિકા
૯	કપ્પર્વાડિસિયા	કલ્પાવતંસિકા
૧૦	પુપ્ફિયા	પુષ્પિકા
૧૧	પુપ્ફચૂલિયા	પુષ્પચૂલિકા
૧૨	વળ્ણિહદસા	વૃણિદશા

ચરણ સિત્તરી અને કરણ સિત્તરીનાં નામો માટે જુઓ સૂત્ર ૩૪, ગાથા ૩૨-૩-૪-૫.

સાધુ-પંથમહાવ્રતધારી જૈન નિર્ગ્રન્થ સાધુ સંબોધ પ્રકરણમા ગુરુ સ્વરૂપ અધિકારમાં તેના ૨૭ ગુણો જુદી જુદી ૨૭ રીતે બતાવેલા છે.

તે અધિકારમાં સાધુના સત્તાવીસ ગુણો કહ્યા છે. તે આ પ્રમાણે છે :-

છબ્બય છક્કાય રક્ષા, પંચિદિયલોહનિગ્ગહો ધંતી ।
 ભાવવિસોહી પહિલે-હળાઈ કરણે વિસુદ્ધી ય ॥૧૧૧॥
 સંજમ જોઈ જુતો, અકુસલમળવયગકાયસંરોહો ।
 સીયાઈપીડસહણં, મરણં ઉવસગ્ગ સહણં ચ ॥૨૦૦॥

ભાવાર્થ :- પ્રાણાતિપાત વિરમણ આદિ (પંચ મહાવ્રતો)

તથા રાત્રિ ભોજન વિરમણ વ્રત

પૃથ્વી, અપ, તેજ, વાયુ, વનસ્પતિ અને ત્રસ

એ છ કાય જીવની રક્ષા.. ..

પાંચ ઈન્દ્રિયો તથા લોભનો નિગ્રહ.. ..

ક્ષમા... ..

ભાવવિશુદ્ધિ-આત્માની નિર્મળતા.... ..

પ્રતિલેખનાદિ ક્રિયાને વિશે વિશુદ્ધિ.... ..

સંયમ યોગને વિશે યુક્તિ-ચારિત્રના અનુષ્ઠાન વિશે પાંચ

સમિતિનું પાલન

અકુશળ મન, વચન અને કાયાનો સંરોધ

એટલે. ત્રણ ગુપ્તિ.. ..

શીતાદિક પીડાને સહન કરવી એટલે દુઃસહ પરીષદોને

જીતવા.. ..

મરણાંત ઉપસર્ગને સહન કરવો

૬

૬

૬

૧

૧

૧

૧

૩

૧

૧

૨૭

પરમેષ્ઠિ-પંચક-પંચપરમેષ્ઠિ.

અરિહંત, સિદ્ધ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુ એ દરેકને પરમેષ્ઠિ કહેવામાં આવે છે અને તે પાંચેના સમુદાયને શ્રી પંચ પરમેષ્ઠી અથવા પરમેષ્ઠિ-પંચક કહે છે. પરમેષ્ઠી એટલે પરમપદે રહેલા. એ પદની શરૂઆત ગૃહસ્થ-જીવનનો ત્યાગ કરી સાધુ-જીવનનો સ્વીકાર કરવાથી થાય છે, એટલે

અહીં રજૂ થયો છે, તે ઊતરતો ક્રમ છે.

૧૦૮ની સંખ્યાને પ્રાચીન કાલથી પવિત્ર અથવા અદ્ભુત રહસ્યવાળી માનવામાં આવે છે. ખાસ કરીને ૧૦૮ વાર જપાયેલો મંત્ર સિદ્ધ થાય છે, ૧૦૮ વાર કરાયેલી વંદના ઉત્કૃષ્ટ ગણાય છે અને ૧૦૮ ગુણવાળા મહાપુરુષો પવિત્રતાની પૂરી લાયકાતવાળા મનાય છે. પરમેષ્ઠિ-પંચકમાં એ ૧૦૮ ગુણો નીચે મુજબ રહેલા છે :-

વાસગુણ અરિહંતા, સિદ્ધા અદ્વૈવ સૂરિ છત્તીસં ।

ઊવજ્ઞાયા પળવીસ, સાહુ સત્તવીસ અદ્વસયં ॥

ભાવાર્થ :- અહંતો બાર ગુણવાળા, સિદ્ધો આઠ ગુણવાળા, આચાર્યો છત્રીસ ગુણવાળા, ઉપાધ્યાયો પચીસ ગુણવાળા, અને સાધુઓ સત્તાવીસ ગુણવાળા, એમ પરમેષ્ઠિ-પંચક એક સો ને આઠ ગુણવાળું હોય છે.

(૫) અર્થ-સંકલના

અરિહંત ભગવંતોને નમસ્કાર થાઓ. સિદ્ધ ભગવંતોને નમસ્કાર થાઓ. આચાર્ય મહારાજોને નમસ્કાર થાઓ. ઉપાધ્યાય મહારાજોને નમસ્કાર થાઓ. મનુષ્યલોકમાં રહેલા (જિનકલ્પી, સ્થવિરકલ્પી વગરે) સર્વ સાધુઓને નમસ્કાર થાઓ.

આ પંચ-નમસ્કાર સર્વ અશુભ કર્મોનો વિનાશ કરનાર છે તથા બધાં મંગલોમાં ઉત્કૃષ્ટ મંગલ છે.

આનો વિસ્તાર નીચે પ્રમાણે છે :-

સર્વ ક્ષેત્રના અને સર્વ કાલના અનંત અરિહંત* ભગવંતોને નમસ્કાર થાઓ.

સર્વ ક્ષેત્રના અને સર્વ કાલના અનંત સિદ્ધ ભગવંતોને નમસ્કાર થાઓ.

સર્વ ક્ષેત્રના અને સર્વ કાલના અનંત આચાર્ય મહારાજોને નમસ્કાર થાઓ.

★ ક્ષેત્રે કાલે ચ સર્વસ્મિન્નર્હતઃ સમુપાસ્મહે ॥ સકલાર્હત્ સ્તોત્ર.

સર્વ ક્ષેત્રના અને સર્વ કાલના અનંત ઉપાધ્યાય મહારાજોને નમસ્કાર થાઓ.

મનુષ્ય લોકમાં રહેલા સર્વ ક્ષેત્રના અને સર્વ કાલના (કેવલજ્ઞાની, મન:પર્યવજ્ઞાની, અવધિજ્ઞાની, જિનકલ્પી, સ્થવિરકલ્પી વગરે) સકલ સાધુઓને નમસ્કાર થાઓ.

આ પંચ-નમસ્કાર રૂપ શ્રુતસ્કંધ સર્વ આઠ પ્રકારનાં કર્મોનો વિનાશ કરનાર છે અને ગૌણ પ્રકારે બધાં મંગલોમાં ઉત્કૃષ્ટ તથા નિરંતર વિદ્યમાન રહે તેવું મંગલ છે.

(૬) સૂત્ર-પરિચય

નમસ્કાર એ નમ્રતાનું ચિહ્ન છે, ભક્તિનું નિશાન છે, કૃતજ્ઞતાનો સંકેત છે અને આદર કે સન્માનની લાગણી પ્રદર્શિત કરવાનું સમુચિત સાધન છે, તેથી જ વ્યવહારના અને ધર્મના ક્ષેત્રમાં તેને યોગ્ય સ્થાન પ્રાપ્ત થયેલું છે.

સૂરિ-પુરંદર શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ લલિતવિસ્તરા નામની ચૈત્યવંદન-વૃત્તિમાં તેની મહત્તા પ્રકટ કરતાં જણાવ્યું છે કે-ધર્મ પ્રતિ મૂલભૂત વન્દના અર્થાત્ ધર્મ પ્રત્યે લઈ જવાને માટે મૂલ-ભૂત વંદના છે, કારણ કે તેના વડે ઉત્પન્ન થતો ભાવોલ્લાસ આત્મક્ષેત્રમાં ધર્મપ્રશંસા-બહુમાનરૂપી બીજને વાવે છે, ધર્મચિન્તનાદિરૂપ અંકુરાઓને પ્રકટાવે છે, ધર્મ-શ્રવણ અને ધર્માચાર રૂપ શાખા પ્રશાખાઓનો વિસ્તાર કરે છે તથા સ્વર્ગ અને મોક્ષનાં સુખોની પ્રાપ્તિરૂપ ફૂલ તથા ફલોને આપે છે.

વન્દના-શબ્દથી અહીં શ્રી અરિહંત ભગવંત, શ્રી સિદ્ધભગવંત, આચાર્ય ભગવંત, ઉપાધ્યાયભગવંત અને સાધુભગવંતોને સંપૂર્ણ આદરભાવથી કરેલો નમસ્કાર સમજવાનો છે, કારણ કે આ વિશ્વમાં ખરા નમસ્કારને યોગ્ય-ભાવવંદનાને પાત્ર તેઓ જ છે. તે માટે શ્રીમહાનિશીથસૂત્રમાં કહ્યું છે કે-સર્વ જગતમાં ઉત્તમ જે કોઈ થઈ ગયા, જે કોઈ થાય છે અને જે કોઈ થશે, તે સર્વ અરિહંતાદિ પાંચ જ છે, તે સિવાય બીજા નથી.

શ્રીઅરિહંતાદિ પાંચભગવંતોને-પાંચ પરમેષ્ઠિઓને કરવામાં આવતા નમસ્કારની મહત્તા બતાવતાં વૃદ્ધનમસ્કાર ફલસ્તોત્ર(પંચ નમુક્કાર ફલ થત્ત)માં શ્રીજિનયંદ્રસૂરિએ કહ્યું છે કે-

जेणेस नमुक्कारो, सरणं संसार-समर-पडियाणं ।

कारणमसंख-दुख-क्वयस्य हेऊ सिवपहस्य ॥

-(न. स्वा. प्रा. वि. पृ. ३६३)

ભાવાર્થ :- જેથી આ નમસ્કાર સંસાર-સમરાંગણમાં પડેલા આત્માઓને શરણરૂપ છે, અસંખ્ય દુઃખોના ક્ષયનું કારણ છે, તથા શિવ-પંથનો પરમ હેતુ છે.

कल्लाण-कप्पतरुणो, अवंझ-बीयं-पयंड-मायंडो ।

भव-हिमगिरि-सिहराणं पक्खि-पहू पाव-भुयंगाणं ॥६॥

आमूलखण्णमी, वराह-दाढा दारिद्र-कंदस्स ।

रोहण-धरणी पदमृन्भवन्त-सम्मत्त-रयणस्स ॥७॥

कसुमुग्गमो य सुगइ-आउयबंध-दुमस्स निव्विग्घं ।

उवलंभ-चिधममलं, विसृद्ध-सद्धम्म-सिद्धीए ॥८॥

-न. स्वा. प्रा. वि. पृ. ३६३-४.

ભાવાર્થ :- વળી તે કલ્યાણ-કલ્પતરુનું અવન્ધ્ય બીજ છે, સંસારરૂપી હિમગિરિનાં શિખરોને ઓગાળવા માટે પ્રચંડ સૂર્યતુલ્ય છે, પાપ-ભુજંગોને દૂર કરવા માટે ગરુડપક્ષી છે, દરિદ્રતાના કંદને મૂલથી ઉખેડી નાખવા માટે વરાહની દાઢો સમાન છે, સમ્યક્ત્વ-રત્નને પ્રથમ ઉત્પન્ન થવા માટે રોહણાયલની ધરણી છે, સદ્ગતિના આયુષ્ય-બંધરૂપી વૃક્ષનો પુષ્પોદ્ગમ છે અને નિર્વિઘ્નપણે વિશુદ્ધ એવા સદ્ધર્મની સિદ્ધિની પ્રાપ્તિનું નિર્મળ-સમર્થ ચિહ્ન છે.

લઘુનમસ્કારફલમાં (પંચ નમુસ્કાર ફલમાં) તે સંબંધી કહ્યું છે કે :-

हियय-गुहाए नवकार-केसरी जाण संठिओ निच्चं ।

कम्पट्ट-गंठि-दोघट्ट-थट्टयं ताण परिणट्टं ॥२४॥

(पंच नमुक्कार फलं) न. स्वा. प्रा. वि. पृ. ३८३.

ભાવાર્થ-જેઓની હૃદયરૂપી ગુફામાં નવકારરૂપી કેસરીસિંહ નિરંતર રહેલો છે, તેઓનો આઠ કર્મોની ગાંઠરૂપી હાથીઓનો સમૂહ સમસ્ત પ્રકારે નાશ પામેલો છે.

જિણસાસુણસ્સ સારો, ચઉદસપુવ્વાણ જો સમુદ્ધારો ।

જસ્સ મળે નવકારે, સંસારો તસ્સ કિં કુણ્ઠ ? ॥૨૮॥

(પંચ નમુક્કાર ફલં)-ન. સ્વા. પ્રા. વિ. પૃ. ૩૮૪.

ભાવાર્થ :- જે શ્રીજિનશાસનનો સાર છે, ચતુર્દશ પૂર્વોનો સમ્યગ્ ઉદ્ધાર (રહસ્ય) છે, તે નવકાર જેના મનને વિશે સ્થિર છે, તેને સંસાર શું કરે ? અર્થાત્ કંઈ પણ કરવા સમર્થ નથી.

શ્રીમદ્ યશોવિજયજીએ શ્રીપંચપરમેષ્ઠિ-ગીતામાં નમસ્કારનો મહિમા અનેક પ્રકારે વર્ણવ્યા પછી તેનો ઉપસંહાર કરતાં જણાવ્યું છે કે :-

રતન-તણી જિમ પેટી, ભાર અલ્પ બહુમૂલ્ય

ચૌદ પૂરવનો સાર છે, મંત્ર એ તેહને તુલ્ય.

સકલ સમય અત્યંતર, એ પદ પંચ પ્રમાણ;

મહસુઅ-ખંધ તે જાણો, ચૂલા-સહિત સુજાણ.

દૂહા-૧૩૦

ભાવાર્થ-રતનની પેટીનું વજન થોડું અને મૂલ્ય ઘણું હોય છે, તે રીતે પંચપરમેષ્ઠિને નમવારૂપ નમસ્કારમંત્ર વજનમાં-અક્ષરોના પ્રમાણથી બહુ નાનો-માત્ર ૬૮ અક્ષર-પ્રમાણ જ છે, પરંતુ તેનું મૂલ્ય-ફલ ઘણું જ છે. તે ચૌદ પૂર્વના સારરૂપ છે

નમસ્કારનાં પાંચ પદો (તલમાં તેલ રહે તેમ, અથવા કમલમાં મકરંદ રહે તેમ) બધાં આગમોની અંદર વ્યાપીને રહેલાં છે. વળી (જ્યારે બીજાં શાસ્ત્રો માત્ર શ્વેતસ્કંધ કહેવાય છે, ત્યારે આ નમસ્કારનો) ચૂલા-સમેતનો પાઠ મહાશ્વેતસ્કંધ કહેવાય છે. (શ્રીમહાનિશીથાદિ સૂત્રોમાં આ નમસ્કારને પંચમંગલ-મહાશ્વેતસ્કંધ તરીકે ઓળખાવેલ છે.)

નમસ્કારસૂત્ર નવ પદો અને આઠ* સંપદામાં વહેંચાયેલું છે, તે આ રીતે:-

★ સંપદા એટલે અર્થનું વિશ્રામસ્થાન અથવા અર્થાધિકાર

પદ	૧ નમો અરિહંતાણં	સંપદા	૧
પદ	૨ નમો સિદ્ધાણં	સંપદા	૨
પદ	૩ નમો આયરિયાણં	સંપદા	૩
પદ	૪ નમો ઉવજ્ઞાયાણં	સંપદા	૪
પદ	૫ નમો લોએ સવ્વસાહૂણં ।	સંપદા	૫
પદ	૬ एसो पंचनमुक्कारो,	સંપદા	૬
પદ	७ सव्व-पाव-प्पणासणो,	સંપદા	૭
પદ	८ मंगलाणं च सव्वेसि	સંપદા	૮
પદ	९ पढमं हवइ मंगलं ॥	સંપદા	૯

પાંચ પદના પાંત્રીસ અક્ષરો તથા ચૂલિકાના તેત્રીસ અક્ષરો એ પ્રમાણે મળીને આ નમસ્કારમંત્ર અડસઠ અક્ષરોમાં સ્ફુટ રીતે સમાઈ જાય છે :-

તે વિશે ચૈત્યવંદન મહાભાષ્યમાં નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે :-

उक्तं च नमस्कारपंजिका-सिद्धचक्रादौ पंचपया पणतीस
वण्ण चूलाइ वण्ण तित्तीसं ।

एवं इमो समप्पइ फुडमक्खर अट्ट सट्ठीए ॥

ન. સ્વા. પ્રા. વિ. પૃ. ૬૪.

જોડાક્ષરો ગુરુ ગણાય અને બાકીના લઘુ ગણાય-એ દૃષ્ટિએ નમસ્કારમંત્રમાં ૭ અક્ષરો ગુરુ છે અને ૬૧ અક્ષરો લઘુ છે.

પ્રથમ નમસ્કાર, શ્રીઅરિહંત ભગવંતોને કરવાનું કારણ એ છે કે આ વિશ્વ પર તેમનો ઉપકાર સહુથી મોટો અને પ્રત્યક્ષ (સાક્ષાત્) છે; તેમનાં ધર્મ-પ્રવર્તન દ્વારા જ ધર્મમાર્ગની અને ધર્મમાર્ગમાં લઈ જનારી નમસ્કારની પ્રવૃત્તિ સંભવે છે.

બીજો નમસ્કાર, શ્રીસિદ્ધ ભગવંતોને કરવાનું કારણ એ છે કે આત્મ-વિશુદ્ધિનો અંતિમ આદર્શ તેઓ છે. શ્રીઅરિહંત ભગવંતો પણ નિર્વાણ પછી એ જ અવસ્થાને પ્રાપ્ત થાય છે.

ત્રીજો નમસ્કાર, આચાર્ય ભગવંતોને કરવાનું કારણ એ છે કે શ્રીઅરિહંત દેવોએ મોક્ષની પ્રાપ્તિ માટે જે આચારની પ્રરૂપણા કરી છે, તેનું તેઓ યથાર્થપણે પાલન કરે છે, તથા બીજાઓ પાસે પણ તેનું પાલન કરાવે છે.

ચોથો નમસ્કાર, ઉપાધ્યાય ભગવંતોને કરવાનું કારણ એ છે કે તેઓ શ્રીઅરિહંત ભગવંતોએ પ્રરૂપેલા શ્રુતજ્ઞાનનું યથાર્થ અધ્યયન કરી અન્ય સાધુઓને-અન્ય મુમુક્ષુઓને તેનું શિક્ષણ આપે છે, તેનો યોગ્ય વિનિમય કરે છે.

પાંચમો નમસ્કાર, શ્રીસાધુ ભગવંતોને કરવાનું કારણ એ છે કે તેઓ શ્રીઅરિહંત દેવોએ પ્રરૂપેલા ચારિત્રધર્મને અંગીકાર કરી નિર્વાણને માટે સદા પ્રયત્નશીલ રહે છે.

શ્રીઅરિહંતાદિ પાંચ પરમેષ્ઠિને નમસ્કાર કરવાથી વીતરાગતા અને તેને પ્રાપ્ત કરાવનારાં સાધનો પ્રત્યે સદ્ભાવ પ્રગટે છે; એ સદ્ભાવ વડે નિર્મળ બનેલી બુદ્ધિ સત્ અને અસત્ના જ્ઞાનરૂપ વિવેકને ધારણ કરે છે, કે જેના પરિણામે સંવર અને નિર્જરારૂપ ચારિત્રધર્મમાં સ્થિર થવાય છે. આવું ઉત્તમ ચારિત્ર સર્વ પાપોના સમૂહનો નાશ કરનારું છે, તેથી પંચનમસ્કાર વડે સર્વ પાપોનો નાશ થાય છે એમ કહેવું સમુચિત છે. વળી, સર્વ મંગલોમાં તે પ્રથમ મંગલ એટલે લોકોત્તર મંગલ છે, કારણ કે તેના વડે સર્વ અશિવો શમી જાય છે અને કલ્યાણની નિશ્ચિત પ્રાપ્તિ થાય છે.

નમસ્કાર મહામંત્રનું ફલ આ લોકમાં અર્થ, કામ, આરોગ્ય, અભિરતિ અને પરલોકમાં મુક્તિ છે. તે ન મળે ત્યાં સુધી સદ્ગતિ, ઉત્તમકુલમાં જન્મ અને સદ્બોધની પ્રાપ્તિ વગેરે અવશ્ય મળે છે.

ચૂલિકાનાં ચાર પદો ‘સિલોગ’(અનુષ્ટુપ)માં છે, કારણ કે તે ૮+૮+૮+૮ અક્ષરોથી સિલોગના ધોરણ મુજબ બનેલા છે.

નમસ્કારની ચૂલિકામાં જણાવ્યું છે કે एसो पंचनमुक्कारो आ पंच-नमस्कार. શ્રી હરિભદ્રસૂરિકૃત આવશ્યક ટીકામાં, શ્રી જયસિંહસૂરિકૃત ધમ્મોવએસ-વિવરણમાં તથા વૃદ્ધ-નમસ્કાર-ફલ-સ્તોત્રમાં તેનો ઉલ્લેખ

અનુક્રમે નીચે પ્રમાણે આવે છે. પંચ-નમસ્કાર, પંચ-નમોક્કાર, પંચ-નમુક્કાર, એટલે એ વાત ફલિત થાય છે કે પંચ-નમુક્કારો [પંચ-નમસ્કાર] એ સૂત્રનું નામ છે.

આ નામમાં વચ્ચે પરમેષ્ઠી શબ્દ ઉમેરી પંચ-પરમેષ્ઠિનમસ્કાર એવો શબ્દપ્રયોગ થાય છે, તેમજ તેમાંનો પંચ શબ્દ છોડી દઈ તેનો વ્યવહાર માત્ર નમુક્કારો [નમસ્કાર-નવકાર] તરીકે પણ થાય છે. લોકજિહ્વાએ ટૂંકાં નામો જલદી ચડે છે, એટલે આ છેલ્લું નામ વિશેષ પ્રચલિત થયેલું છે.

શ્રી મહાનિશીથસૂત્ર અને પ્રતિક્રમણની પ્રાચીન વિધિદર્શક ગાથાઓમાં આ સૂત્રનો ઉલ્લેખ નમસ્કાર ઉપરાંત પંચ-મંગલ તરીકે આવે છે અને તે મહાશ્વતસ્કંધરૂપ હોવાથી કેટલાંક સ્થળે તેનો ઉલ્લેખ પંચ-મંગલ-મહાસુઅક્ષંધ તરીકે પણ આવે છે.

પંચનમસ્કારને સ્વતંત્રપણે મહાશ્વતસ્કંધ કે શ્વતસ્કંધ તરીકે જણાવાય છે. સર્વ શ્વતની યાવત્ નન્દીની પણ આદિમાં અને સર્વ અનુયોગની આદિમાં તેમજ સામાયિક ગ્રહણાદિ, ક્રિયાની આદિમાં પૃથક્પણે બોલાય છે વગેરે કારણથી તે મહાશ્વતસ્કંધ પણ ગણાય.

નમસ્કાર મંત્ર-સ્વરૂપ હોવાથી તેને નમસ્કાર-મંત્ર, નમસ્કાર-મહામંત્ર, સિદ્ધમંત્ર, પરમેષ્ઠિ-મંત્ર વગેરે પણ કહેવાય છે.

નમસ્કારનો ઉપયોગ વિદ્યાભ્યાસ, શાસ્ત્ર-પઠન, ધર્માનુષ્ઠાન અને ધર્મોત્સવ આદિનો પ્રારંભ કરતાં મંગળરૂપે બોલવામાં થાય છે. તે ઉપરાંત નગરાદિ-પ્રવેશમાં, ભોજનાદિ-સમયે, નિદ્રાને આધીન થતાં, નિદ્રામાંથી જાગ્રત થતાં અને જીવનનો અંત-સમય નજીક આવતાં પણ તેનું સ્મરણ કરવામાં આવે છે. કહ્યું છે કે-

ભોયણ-સમય સયણે, વિબોહણે પવેસણે મય વસણે ।

પંચ-નમુક્કારં ચલુ, સમરિજ્જા સવ્વકાલં પિ ॥૬॥

-નમસ્કાર સ્વા. સં. વિ. (ઉપદેશતરંગિણી) પૃ. ૨૪૪.

ભાવાર્થ :- ભોજન-સમયે, શયન-સમયે, જાગવાના સમયે, પ્રવેશ-સમયે, ભય-કષ્ટ-સમયે અને વળી સર્વ સમયે, ખરેખર પંચ-નમસ્કારનું

સ્મરણ કરવું જોઈએ.

પચ્ચતાયાઃ ક્ષણે પચ્ચ, સ્થાનિ પરમેષ્ઠિનામ્ ।

આસ્યે દધાતિ યસ્તસ્ય, સદ્ગતિઃ સ્યાદ્ ભવાન્તરે ॥૪૮॥

-નમસ્કાર સ્વા. સં. વિભાગ (ઉપદેશતરંગિણી), પૃ. ૨૪૩.

ભાવાર્થ :- મરણની ક્ષણે પાંચ પરમેષ્ઠિરૂપી પાંચ રત્નોને જે મુખને વિશે ધારણ કરે છે, તેની ભવાન્તરને વિશે સદ્ગતિ થાય છે.

આ નમસ્કારની ગણના મહર્ષિઓએ એક મહામંત્ર તરીકે કરેલી છે. તે સંબંધમાં કલિકાલ-સર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે યોગશાસ્ત્રના આઠમા પ્રકાશમાં જણાવ્યું છે કે :-

તથા પુણ્યતમં મન્ત્રં, જગત્-ત્રિતયપાવનમ્ ।

યોગી પચ્ચપરમેષ્ઠિ-નમસ્કારં વિચિન્તયેન્ ॥૩૨॥

ત્રિશુદ્ધિયા ચિન્તયંસ્તસ્ય શતમષ્ટોત્તરં મુનિઃ ।

ધુજ્ઞાનોઽપિ લભેતૈવ, ચતુર્થતપસઃ ફલમ્ ॥૩૫॥

એનમેવ મહામન્ત્રં, સમારાધ્યેહ યોગિનઃ ।

ત્રિલોક્યાઽપિ મહીયન્તેઽધિગતાઃ પરમાં શ્રિયમ્ ॥૩૬॥

કૃત્વા પાપસહસ્રાણિ, હત્વા જન્તુશતાનિ ચ ।

અમું મન્ત્રં સમારાધ્ય, તિર્યઙ્ગોઽપિ દિવં ગતાઃ ॥૩૭॥

ભાવાર્થ :- તથા ત્રણ જગતને પવિત્ર કરનાર અતિશય પવિત્ર શ્રીપંચપરમેષ્ઠિ-નમસ્કારમંત્રનું યોગી પુરુષ ધ્યાન કરે ॥૩૨॥

ત્રિશુદ્ધિ વડે શ્રીનમસ્કારમંત્રનું એકસો ને આઠ વાર ધ્યાન કરનાર મુનિ ખાવા છતાં ઉપવાસનાં ફલને પામે છે. ॥૩૫॥

યોગી પુરુષો આ જ મંત્રનું સમ્યગ્ રીતિએ આરાધન કરીને પરમ લક્ષ્મીને પામી ત્રણ લોક વડે પૂજાય છે. ॥૩૬॥

હજારો પાપોને કરનારા તથા સેંકડો જન્તુઓને હણનારા-તિર્યંચો પણ આ મંત્રની સારી રીતિએ આરાધના કરી દેવગતિને પામ્યા છે. ॥૩૭॥

આ મંત્ર આફત વખતે, અકસ્માત-સમયે, રોગના પ્રસંગે, શત્રુના

આક્રમણમાં તથા રાજદ્વારી ફસામણના બનાવોમાં કવચરૂપ એટલે કે રક્ષણ કરવામાં ઉપયોગી છે, તે માટે કહ્યું છે કે :-

સદ્ગ્રામ-સાગર-કરીન્દ્ર-ભુજઙ્ગ-સિંહ-
દુર્વ્યાધિ-વહિન્-રિપુ-બન્ધન-સમ્ભવાનિ ।

ચૌર-ગ્રહ-ભ્રમ-નિશાચર-શાકિનીનાં,

નશ્યન્તિ પञ्चपरमेष्ठिपदैर्भયાનિ ॥ -ઉપદેશતરંગિણી પૃ. ૧૪૮.

ભાવાર્થ - પંચપરમેષ્ઠિનાં પદો વડે રણ-સંગ્રામ, સાગર, હાથી, સર્પ, સિંહ, દુષ્ટ, વ્યાધિ, અગ્નિ, શત્રુબંધન, ચોર, ગ્રહ, ભ્રમ, રાક્ષસ અને શાકિનીથી થનારા ભયો દૂર ભાગી જાય છે.

નવકારઓ અન્નો સારો, મંત્રો ન અત્થિ તિયલોએ ।

તમ્હા હુ અણુદિણં ચિય, પઢિયવ્વો પરમભત્તીએ ॥ -શ્રા.દિ.કૃ.૧૩.

ભાવાર્થ :- ત્રણ લોકમાં નવકારથી સારભૂત કોઈ મંત્ર નથી; તેટલા માટે તેને પ્રતિદિન પરમ ભક્તિથી ભણવો જોઈએ.

નમસ્કારમંત્રનો જાપ અનન્ય ફલને આપનારો થાય છે, તે માટે કહ્યું છે કે :-

જો પુણ સમ્મંગણિઝં, નરો નમુકાર-લક્ષ્મકલ્હંડં ।

પૂણ્ણ જિણં સંઘં; બંધઈ તિત્થયર-નામં સો ॥ -શ્રા. દિ. કૃ.

ભાવાર્થ :- વળી જે મનુષ્ય એક લાખ નવકારને અખંડપણે ગણે તથા શ્રીજિનેશ્વરદેવની અને સંઘની પૂજા કરે, તે તીર્થંકરનામકર્મને બાંધે છે.

નવ લાખ જપંતાં નિવારે, નવ લાખ જપંતાં થાય જિનવર આદિ સુભાષિતો પણ તેના જાપની મહત્તા બતાવી રહ્યાં છે.

વિશેષ શું ? નમસ્કારમંત્ર સર્વ સિદ્ધિઓને આપનાર છે. તે માટે શ્રીમહાનિશીથસૂત્રમાં કહ્યું છે કે :-

તાવ ન જાયઈ ચિત્તેણ, ચિંતિયં પત્થિયં ચ વાયાએ ।

કાણ સમાદત્તં, જાવ ન સરિઓ નમુકારો ॥

ભાવાર્થ :- ચિત્તથી ચિન્તવેલું, વચનથી પ્રાર્થેલું અને કાયાથી

પ્રારંભેલું કાર્ય ત્યાં સુધી જ સિદ્ધ થતું નથી કે જ્યાં સુધી શ્રીપંચપરમેષ્ઠિ-નમસ્કારને સંભારવામાં આવ્યો નથી.

શ્રીનમસ્કાર-બૃહત્કલમાં તો ત્યાં સુધી જણાવ્યું છે કે :-

સુચિરં પિ તવો તવિયં, ચિત્રં ચરણં સુયં ચ બહુ પદ્ધિયં ।

જહ તા ન નમુક્કારો, રહં તઓ તં ગયં વિહલં ॥૬૫॥

ન. સ્વા. પ્રા. વિ. પૃ. ૩૭૧

ભાવાર્થ :- લાંબા કાળ સુધી તપને તપ્યાં, ચારિત્રને પાળ્યું, તથા ઘણાં શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કર્યો, પણ જો નમસ્કારને વિશે રતિ ન થઈ તો તે સઘળું નિષ્ફળ ગયું જાણવું.

નમસ્કારમંત્ર પ્રવાહની દૃષ્ટિએ અનાદિ છે અને કાળની અપેક્ષાએ તેની રચના અર્થથી શ્રીતીર્થંકર દેવો અને સૂત્રથી શ્રીગણધરભગવંતો કરે છે.

નમસ્કાર બાર અંગનો સાર છે. તે વિશે નમસ્કાર નિર્યુક્તિમાં શ્લોક ૮૨૫ની ટીકામાં નીચે પ્રમાણે દર્શાવ્યું છે :-

બધાંયે બારે અંગો પરિણામની વિશુદ્ધિમાત્રનાં કારણ છે, અને નમસ્કાર પણ તેનું જ કારણ છે, તેથી નમસ્કારને બાર અંગનો સાર કહ્યો છે.

તેમજ શ્રીમલ્લધારી હેમચન્દ્રસૂરિ વિરચિત ઉપદેશમાલામાં જણાવ્યું છે કે :-

આખીયે દ્વાદશાંગી પરિણામની વિશુદ્ધિને માટે જ છે અને નવકાર પણ પરિણામની વિશુદ્ધિનું કારણમાત્ર છે. એટલે નમસ્કારમંત્રને દ્વાદશાંગીનો સાર કેમ ન કહી શકાય ? (ન. સ્વા. પ્રા. વિ. પૃ. ૪૮૩) કહ્યું છે કે :-

સર્વ્વંપિ બારસંગં પરિણામવિશુદ્ધિહેતુમિત્તાંગં ।

તત્કારણ ભાવાઓ કહ ન તદત્યો નમુક્કારો ॥૭૧॥

પંચનમુક્કારફલથુત્તં, ન. સ્વા. પ્રા. વિ. પૃ. ૩૭૩.

આ સૂત્રનો વિશેષ ભાવ સમજવા માટે શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીની નમસ્કાર-નિર્યુક્તિ, શ્રીજિનભદ્રગણિ-ક્ષમાશ્રમણનું વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય, તથા મલધારી શ્રીહેમચન્દ્રસૂરિની તે પરની વૃત્તિ, શ્રીજિનકીર્તિસૂરિનું પંચપરમેષ્ઠિ-

મહાસ્તવ, શ્રીજિનેશ્વરસૂરિશિષ્ય શ્રીજિનચંદ્રસૂરિનું વૃદ્ધનમસ્કારફલ સ્તોત્ર, શ્રીસિદ્ધસેન આચાર્યનું નમસ્કાર-માહાત્મ્ય વગેરેનું અધ્યયન આવશ્યક છે.

આ સૂત્ર પર છંદો, સંગીતો, સ્તવનો, સજ્જાઓ, કથાઓ, બાલાવબોધો અને કલ્પોની રચના થયેલી છે.

(૭) પ્રકીર્ણક

શ્રી નમસ્કાર મહામંત્ર (પાંચ પદ તથા ચૂલિકા) અર્થથી શાશ્વત છે પણ શબ્દથીયે શાશ્વત છે તે પ્રમાણે સદ્ગત આચાર્યશ્રી સાગરાનંદ સૂરીશ્વરજી તેમના સિદ્ધચક્ર માસિકમાં એક સ્થળે દર્શાવે છે. તથા આવશ્યકસૂત્રમાં તે ૪ પાંચ પદો પર શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીએ નિર્ધુક્તિ રચેલી છે, ત્યાં ચૂલિકાનાં પદોનો ઉપયોગ કરી દરેક નમસ્કારનું માહાત્મ્ય અને ફળ બતાવેલું છે. તે આ પ્રમાણે છે :-

અરિહંત નમુક્કારો સર્વપાવપ્પણાસણો ।

મંગલાણં ચ સર્વેસિં પદમં હવઈ મંગલં ॥૧૨૬॥

સિદ્ધાણ નમુક્કારો સર્વપાવપ્પણાસણો ।

મંગલાણં ચ સર્વેસિં બિહાં હોઈ મંગલં ॥૧૨૭॥

આચરિયનમુક્કારો સર્વપાવપ્પણાસણો ।

મંગલાણં ચ સર્વેસિં તઈઅં હોઈ મંગલં ॥૧૨૮॥

ઉવજ્જાય નમુક્કારો સર્વપાવપ્પણાસણો ।

મંગલાણં ચ સર્વેસિં ચઉત્થં હોઈ મંગલં ॥૧૨૯॥

સાહૂણ નમોક્કારો સર્વપાવપ્પણાસણો ।

મંગલાણં ચ સર્વેસિં પંચમં હોઈ મંગલં ॥૧૩૦॥

-ન. સ્વા. પ્રા. વિ. પૃ. ૧૩૪-૧૫૬

જે ચાર પદો ચૂલિકા તરીકે ઓળખાય છે, તે સહિતનો પાઠ શ્રીમહાનિશીથસૂત્રના ત્રીજા અધ્યયનમાં આવે છે.

નમસ્કારમંત્રનાં પ્રથમ પાંચ પદો શ્રી ભગવતીસૂત્રના મંગલાચરણમાં, તથા શ્રી કલ્પસૂત્રના મંગલાચરણમાં આવે છે.

૨. પંચિદિય સુત્તં

[ગુરુ-સ્થાપના-સૂત્રમ્]

પંચિદિય-સૂત્ર

(૧) મૂલપાઠ

[ગાથા]

પંચિદિય-સંવરણો, તહ નવવિહ-બંધચેર-ગુત્તિ-ધરો ।
ચઝવિહ-કસાય-મુક્ષો, ઇઅ અદ્વાસગુણેર્હિ સંજુત્તો ॥૧॥
પંચ-મહાવ્યય-જુત્તો, પંચવિહાયાર-પાલણ-સમત્થો ।
પંચ-સમિઓ તિ-ગુત્તો, છત્તીસ-ગુણો ગુરુ મજ્ઞ ॥૨॥

(૨) સંસ્કૃત છાયા

પંચેન્દિય-સંવરણઃ, તથા નવવિધ-સ્રહચર્ય-ગુણિ-ધરઃ ।
ચતુર્વિધ-કષાય-મુક્તઃ, ઇતિ અષ્ટાદશગુણૈઃ સંયુક્તઃ ॥૧॥

× આ સૂત્ર ૩, ૬, ૭, ૧૧, ૧૬, ૧૮, ૧૯, ૨૩, ૨૫, ૨૬, ૨૮ ક્રમાંકવાળી પોથીઓમાં જોવામાં આવે છે. તેમાં ૧૧, ૧૬, અને ૨૩ ક્રમાંકની પોથીઓમાં આ પાઠ ઉપર પ્રમાણે જ આપેલો છે; જ્યારે બીજામાં નીચે મુજબ પાઠાંતરો છે :-

૧. પંચેદિય-સંવરણો પો. ૧૮, ૨૫.
૨. તહ નથી. પો. ૩, ૬, ૭.
૩. ચઝવિહ-કસાય-ચત્તો પો. ૬.
૪. ઇઅ નથી. પો. ૭.
૫. અદ્વાસગુણ-સંજુત્તો પો. ૩
૬. છત્તીસગુણેર્હિ પો. ૧૮, ૧૯, ૨૫.
૭. મજ્ઞ ને બદલે હોઈ પો. ૬, ૭.
- આ સૂત્ર 'ગાહા' છંદમાં છે.

પદ્મ-મહાવ્રત-યુક્તઃ, પદ્મવિધાચાર-પાલન-સમર્થઃ ।

પદ્મસમિતઃ ત્રિગુપ્તઃ, ષટ્ત્રિંશદગુણઃ ગુરુઃ મમ ॥૨॥

(૩) સામાન્ય અને વિશેષ અર્થ

પંચિદિય-સંવરણો-[પદ્મેન્દ્રિય-સંવરણઃ]-પાંચ ઇન્દ્રિયોને કાબૂમાં રાખનાર.

પંચિદિય-પાંચ ઇન્દ્રિયોનો સમૂહ, પાંચ પ્રકારની ઇન્દ્રિયો. ઇંદ્ર એટલે જીવ. તેને જાણવાનું જે સાધન, તે ઇંદ્રિય. તે માટે શ્રીવિશેષાવશ્યકભાષ્ય-(મલ્લધારિ હેમચંદ્રાચાર્ય વૃત્તિ)માં કહ્યું છે કે :

ઇંદો જીવો સવ્વોલલદ્વિભોગ-પરમેસરત્તજાઓ ।

સોત્તાઇધેયમિદિયમિહ તલ્લિંગાઇધાવાઓ ॥૨૧૧૩॥

સર્વ ઉપલબ્ધિ, સર્વ ભોગ અને પરમ ઐશ્વર્યપણાથી જીવ ઇંદ્ર કહેવાય છે. તેનાં લિંગાદિ લક્ષણથી અહીં શ્રોત્રાદિ ભેદવાળી (પાંચ) ઇન્દ્રિય (સમજવાની) છે.

ઇન્દ્રિયોની સંખ્યા વિશે પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રના ૧૫મા પદમાં નીચેનો ઉલ્લેખ છે :-

કઙ્ગ ણં ભંતે ! ઇંદિયા પળ્લન્તા ? । ગોયમા ! પંચિદિયા પળ્લન્તા, તં જહા-૧ સોઈંદિય, ૨ ચર્ચિચ્ચદિય, ૩ ઘાણિદિય, ૪ જિર્ચિચ્ચદિય, ૫ ફાર્સિદિય ।

હે ભદ્રત ! ઇન્દ્રિયો કેટલી કહેલી છે ? હે ગૌતમ ! ઇન્દ્રિયો પાંચ કહેલી છે. તે આ પ્રમાણે : ૧. શ્રોત્રેન્દ્રિય, ૨. અચક્ષુરિન્દ્રિય, ૩. ઘ્રાણેન્દ્રિય, ૪. જિર્ણેન્દ્રિય અને ૫. સ્પર્શેન્દ્રિય.

સાંખ્યદર્શનમાં પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને પાંચ કર્મેન્દ્રિયો માનેલી છે, તે આ પ્રમાણે :-

જ્ઞાનેન્દ્રિયો : ૧. ચક્ષુ, ૨. શ્રોત્ર, ૩. ઘ્રાણ, ૪. રસના, ૫. ત્વચા.

કર્મેન્દ્રિયો : ૧. વાક, ૨. પાણિ, ૩. પાદ, ૪. પાપુ, ૫. ઉપસ્થ.

પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષયો નીચે મુજબ છે :

(૧) શ્રોત્રેન્દ્રિય-શબ્દ.

(૨) ચક્ષુરિન્દ્રિય-રૂપ.

(૩) શ્રાણેન્દ્રિય-વાસ.

(૪) શિલ્પેન્દ્રિય-રસ.

(૫) સ્પર્શેન્દ્રિય-સ્પર્શ.

સંવરણો-કાબૂમાં રાખનાર.

પાંચ ઈન્દ્રિયોને કાબૂમાં રાખનાર, પાંચ ઈન્દ્રિયોના વિષયમાં આસક્ત (ગૃહ) ન બનનાર.

તહ-[તથા]-તથા.

નવવિહ-બંધચેર-ગુપ્તિ-ધરો-[નવવિધ-બ્રહ્મચર્ય-ગુપ્તિધર:] -નવ પ્રકારની બ્રહ્મચર્ય-ગુપ્તિ(વાડ)ને ધારણ કરનાર.

નવવિહ-નવ પ્રકારની. બંધચેર-ગુપ્તિ-બ્રહ્મચર્ય-ગુપ્તિ. ગુપ્તિ એટલે નિગ્રહ. જે નિગ્રહથી બ્રહ્મચર્યનું શુદ્ધ પાલન શક્ય બને, તે બ્રહ્મચર્ય-ગુપ્તિ. ધરો-ધારણ કરનાર.

બ્રહ્મચર્ય શબ્દ બ્રહ્મનું ઉપરથી બનેલો છે. તે માટે સ્થાનાંગસૂત્રના ૮મા સ્થાનની ટીકામાં જણાવ્યું છે કે-બ્રહ્મ ચ કુશલાનુષ્ઠાનં, તત્ત્વ તત્ત્વચર્યં ચાઽઽસેવ્યમિતિ બ્રહ્મચર્યમ્ । બ્રહ્મ એટલે કુશલ અનુષ્ઠાન, તે અને તેનું સેવન કરવું તે બ્રહ્મચર્ય. કુશલ અનુષ્ઠાન શબ્દથી આત્મહિતકારી ક્રિયા સમજવાની છે.

સ્ત્રી-ભોગથી રહિત થવું, મૈથુનનો ત્યાગ કરવો, તેને પણ બ્રહ્મચર્ય કહે છે.

વ્રતની રક્ષા કરવાને લગતી આજ્ઞાઓ અથવા નિગ્રહોને ગુપ્તિ કહેવાય છે. બ્રહ્મચર્યની ગુપ્તિઓ નવ હોવાનું સ્થાનાંગસૂત્રના નવમા સ્થાનમાં જણાવેલું છે-નવ બંધચેર-ગુપ્તીઓ ધણજ્ઞાઓ ।

ચતુર્વિહ-કસાય-મુક્તો-[ચતુર્વિધ-કષાય-મુક્ત:] ચાર પ્રકારના કષાયોથી મુક્ત.

કષાય શબ્દ કષ્ ધાતુ ઉપરથી બનેલો છે. કષ્ એટલે ઠાર મારવું, બગાડવું, ઘસવું વગેરે. કળતિ કળ્ઠમ્ જે ગળાને બગાડે-જેનો સ્વાદ ખૂબ ખરાબ લાગે, તે કષાય કહેવાય. વિવિધ ઔષધિઓના ઉકાળાને આયુર્વેદમાં કષાય સંજ્ઞાથી ઓળખવામાં આવે છે. જે રસ તૂરો હોય, તેને પણ કષાય રસ કહેવામાં આવે છે. જે અંતઃકરણને બગાડે-મનની વૃત્તિઓને મલિન કરે, તે કષાય કહેવાય છે. વળી કષ શબ્દનો અર્થ સંસાર થાય છે. તેનો આય-લાભ જેનાથી થાય, તેને પણ કષાય કહેવામાં આવે છે. શ્રીપ્રજાપનાસૂત્રના ૧૩મા પદે કષાયનો અર્થ નીચે મુજબ કરવામાં આવ્યો છે :-

સુહ-દુઃસ્વ-બહુ-સહિયં, કમ્મ-ખેત્તં કસંતિ જં જમ્હા ।
કલુસંતિ જં ચ જીવં, તેણ કસાઈ ત્તિ વુચ્ચંતિ ॥

ઘણાં પ્રકારનાં સુખ અને દુઃખનાં ફલને યોગ્ય એવા કર્મ-ક્ષેત્રનું જે કર્ષણ કરે છે (ખેડે છે), અથવા જીવના શુદ્ધ સ્વરૂપને જે કલુષિત કરે છે, તે કષાય કહેવાય છે.

આ કષાયોના પ્રકારો વિશે શ્રીદશવૈકાલિક સૂત્રના આઠમા અધ્યયનમાં જણાવ્યું છે કે :

કોહો ય માણો ય અણિગ્ગાહિયા, માયા ય લોભે ય પવહ્માણા ।
ચત્તારિ એ કસિણા* કસાયા, સિંચંતિ મૂલાઈં પુણબ્ભવસ્સ ॥૪૦॥

નહિ દબાયેલા ક્રોધ અને માન તથા વૃદ્ધિ પામેલા માયા અને લોભ, એ ચાર ક્લિષ્ટ કષાયો પુનર્જન્મરૂપી વૃક્ષના મૂળનું સિંચન કરે છે.

इअ-[इति]-आ.

अद्वारस-गुणेर्हि-[अष्टादश-गुणैः] अद्वार गुणो वडे.

संजुक्तो-[संयुक्तः]-युक्त.

પંચ-મહવ્વય-જુત્તો-[પચ્ચ-મહાવ્રત-યુક્તઃ] પાંચ મહાવ્રતોથી યુક્ત. પાંચ મહાવ્રતોને પારણ કરનાર. પંચમહાવ્રતધારી.

★ કસિણા-સં. કૃત્ત્વ અથવા કૃષ્ણ-સંપૂર્ણ અથવા ક્લિષ્ટ.

પંચ-મહવ્વય પાંચ મહાવ્રતોનો સમૂહ, પાંચ પ્રકારનાં મહાવ્રતો. જે વ્રત ઘણું મોટું હોય, પાળવામાં આકરું હોય, તેને મહાવ્રત કહે છે. વ્રત એટલે સંયમને લગતી પ્રતિજ્ઞા.

તેની સંખ્યા માટે સ્થાનાંગસૂત્રના પાંચમા સ્થાનમાં કહ્યું છે કે :- પંચ મહવ્વયા પળ્લન્તા, તં જહા-૧. સવ્વાઓ પાળાઙ્ગવાયાઓ વેરમણં, ૨. સવ્વાઓ મુસાવાયાઓ વેરમણં, જાવ ૫. સવ્વાઓ પરિગ્ગહાઓ વેરમણં । મહાવ્રતો પાંચ પ્રકારનાં છે. તે આ રીતે : ૧. સર્વપ્રાણાતિપાત-વિરમણ, ૨. સર્વમૃષાવાદ વિરમણ, (૩. સર્વઅદત્તાદાન-વિરમણ, ૪. સર્વ-મૈથુન-વિરમણ,) તથા ૫. સર્વરપરિગ્રહ-વિરમણ.

પંચવિહાર-પાલન-સમત્યો-[પંચવિધાચાર-પાલન-સમર્થ] :- પાંચ પ્રકારના આચાર પાળવામાં સમર્થ, પાંચ પ્રકારના આચારોને રૂડી રીતે પાળનાર.

આચારના અર્થ માટે જુઓ સૂત્ર-૧-૩.

પંચ-સમિઓ-[પંચ-સમિતઃ]-પાંચ સમિતિઓથી યુક્ત, પાંચ સમિતિઓનું પાલન કરનારા.

સમેકીભાવેનેતિ સમિતિઃ -સારી રીતે એકીભાવ થયેલો છે-એકાગ્રતા થયેલી છે જે ક્રિયામાં, તે સમિતિ, અથવા

શોભનૈકાગ્રપરિણામા ચેષ્ટા સમિતિઃ-એકાગ્ર પરિણામવાળી સુંદર ચેષ્ટા, તે સમિતિ. તેની સંખ્યા અને નામો સંબંધમાં સમવાયાંગસૂત્રમાં જણાવ્યું છે કે :

પંચ સમિઈઓ પળ્લન્તાઓ, તં જહા-૧. ઈરિયા-સમિઈ, ૨. ભાસા-સમિઈ, ૩. એસણા-સમિઈ, ૪. આયાણ-ખંડ-મત્ત-નિવ્વલ્લેવણાસમિઈ, ૫. ઉચ્ચાર-પાસવળ-ખેલ-સિંધાણ-જહ્લ-પારિદ્વાવણિયા-સમિઈ ।

સમિતિઓ પાંચ પ્રકારની છે :

(૧) ઈરિયા-સમિઈ-ઈર્યા-સમિતિ.

(૨) ભાસા-સમિઈ-ભાષા-સમિતિ.

- (૩) એસણા-સમિદ્-એષણા*—સમિતિ.
- (૪) આયાણ-ખંડ-મત્ત-નિક્કેવણા-સમિદ્-આદાન-નિક્કેપ-સમિતિ.
- (૫) ઉચ્ચાર-પાસવળ-ખેલ-સિંઘાળ-જલ્લ-પારિહ્લવણિયાસમિદ્-પારિહ્લાપનિકા-સમિતિ.

તિ-ગુત્તો-[ત્રિ-ગુત્તઃ]-ત્રણ ગુપ્તિઓથી યુક્ત, ત્રણ ગુપ્તિઓનું પાલન કરનારા.

ગુપ્-એટલે રક્ષા કરવી, રોકવું, નિગ્રહ કરવો. જે ક્રિયા વડે રક્ષા થાય, અનિષ્ટ સંપર્ક કે અનિષ્ટ પરિણામ રોકાય કે કોઈ પણ વસ્તુનો નિગ્રહ થાય, તે ગુપ્તિ કહેવાય છે. સાહિત્યમાં આ શબ્દ નગરી, જેલખાનું, પૃથ્વીનો ખાડો, પહેરો વગેરે અર્થમાં વપરાય છે. અહીં તેનો અર્થ ગોપનં ગુપ્તિઃ એટલે મન, વચન અને કાયાથી ઉત્પન્ન થતી અસત્ પ્રવૃત્તિને રોકવાનો છે.

આ ગુપ્તિ ત્રણ પ્રકારની હોવાનું શ્રીસ્થાનાંગસૂત્રના ત્રીજા સ્થાનમાં જણાવેલું છે : તત્તો ગુત્તીઓ પળ્લન્તાઓ, તં જહા-૧. મળગુત્તી, ૨. વયગુત્તી, ૩. કાયગુત્તી । ગુપ્તિ ત્રણ પ્રકારની છે : ૧ મનોગુપ્તિ, ૨ વચનગુપ્તિ અને ૩ કાયગુપ્તિ.

આ ત્રણ ગુપ્તિને પણ સમિતિ ગણી શકાય છે. એ રીતે ગણીએ તો સમિતિની સંખ્યા આઠની થાય છે. શ્રીઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર વગેરેમાં સમિતિની સંખ્યા આઠની ગણાવેલી છે. એટલે જ્યાં સમિતિ હોય, ત્યાં ગુપ્તિ અવશ્ય હોય; પરંતુ ગુપ્તિ હોય, ત્યાં સમિતિ હોય અને ન પણ હોય.

સમિતિનું સ્વરૂપ મુખ્યત્વે પ્રવૃત્તિ-પ્રધાન છે, અને ગુપ્તિનું સ્વરૂપ મુખ્યત્વે નિવૃત્તિ-પ્રધાન છે.

છત્તીસ-ગુણો-[ષટ્ત્રિંશદ્ગુણઃ] છત્રીશ ગુણોવાળા.

ગુરુ-[ગુરુઃ]-ગુરુ.

ગૃણાતિ-ઉપદિશતિ ધર્મમિતિ ગુરુઃ-જે ધર્મનો ઉપદેશ કરે તે-ગુરુ.

★ એષણા એટલે યાચનાનો વિધિ, ભિક્ષા ગ્રહણ કરવાનો વિધિ.

ગુરુધર્મોપદેશક: -ગુરુ એટલે ધર્મોપદેશક.

સાહિત્યમાં આ શબ્દ માતા, પિતા ગુરુ, ધર્મ-સંસ્થાપક, એક જાતનો તારો, વગેરે અનેક જુદા જુદા અર્થમાં વપરાય છે. પરંતુ અહીં તેનો અર્થ ધર્મ-સંબંધી ગુરુ કરવાનો છે. તે માટે ધર્મરત્ન પ્રકરણમાં કહ્યું છે કે :-

ધર્મજ્ઞો ધર્મકર્તા ચ, સદા ધર્મપરાયણઃ ।

સત્ત્વેભ્યો ધર્મશાસ્ત્રાર્થ-દેશકો ગુરુસ્ત્યતે ॥

ધર્મજ્ઞ, ધર્મકર્તા, સદા ધર્મમાં પરાયણ અને જીવોને ધર્મશાસ્ત્રનો ઉપદેશ કરનાર હોય, તે ગુરુ કહેવાય છે.

મજ્ઞ-[મમ]-મારા.

(૪) તાત્પર્યાર્થ

ઇન્દ્રિય :- (૧) સ્પર્શેન્દ્રિય, (૨) રસનેન્દ્રિય, (૩) દ્રાણેન્દ્રિય, (૪) ચક્ષુરિન્દ્રિય અને (૫) શ્રોત્રેન્દ્રિય એ પાંચ પ્રકારની જ્ઞાનેન્દ્રિયો.

પાંચ ઈન્દ્રિયોના વિષયો ૨૩ છે. તે નીચે મુજબ :-

સ્પર્શ વડે આઠ બાબતો જાણી શકાય છે : (૧) હળવું, (૨) ભારે, (૩) કોમળ, (૪) ખરબચડું, (૫) ઠંડું, (૬) ગરમ, (૭) ચીકણું, અને (૮) લૂખું

ચાખવાથી પાંચ બાબતો જાણી શકાય છે : (૧) મીઠો રસ, (૨) ખાટો રસ, (૩) ખારો રસ, (૪) કડવો રસ ને (૫) તીખો રસ. (તુરો રસ જુદો ગણીને કેટલાક રસની સંખ્યા ૬ની ગણે છે, પણ તે ખારા અને મીઠાનું મિશ્ર-પરિણામ છે.)

સુંઘવાથી બે બાબતો જાણી શકાય છે : (૧) સારી વાસ અને (૨) ખરાબ વાસ

જોવાથી પાંચ બાબતો જાણી શકાય છે : (૧) ઘોળો રંગ, (૨) કાળો રંગ, (૩) લીલો રંગ, (૪) પીળો રંગ (૫) રાતો રંગ.

સાંભળવાથી ત્રણ બાબતો જાણી શકાય છે : (૧) સચિત્ત શબ્દ, (૨) અચિત્ત શબ્દ અને (૩) મિશ્ર શબ્દ. જીવંત પ્રાણીઓનો શબ્દ, તે સચિત્ત

શબ્દ. જડ પદાર્થોના ધર્ષણ વગેરેથી થતો શબ્દ, તે અચિત્ત શબ્દ. અને બંનેના મિશ્રણરૂપ હોય, તે મિશ્ર શબ્દ. માણસો ગાતા હોય અને સાથે વાજાં પણ વાગતાં હોય, એ બંનેનો ભેગો અવાજ આવે, તે મિશ્ર શબ્દ કહેવાય. આ રીતે ઈંદ્રિયોના મુખ્ય વિષયો ૨૩ છે.

ઈંદ્રિયોના આ ૨૩ વિષયોમાં રાગ કે દ્વેષ ઉત્પન્ન થવો, સુખ કે દુઃખની કલ્પના પેદા થવી, તે ઈંદ્રિયોની આસક્તિ કહેવાય છે. જેમકે કોમળ શય્યા, મીઠું ભોજન કે સુંદર આકાર જોઈને તેના પર પ્રીતિ થવી અને ખરબચડી પથારી જોઈને, બેસ્વાદ ભોજન જોઈને કે વિરૂપ આકાર જોઈને તેના પર અપ્રીતિ થવી. તાત્પર્ય કે ઈંદ્રિયોના વિષયોમાં સમભાવે રહેવું, તે ઈંદ્રિયોનું સંવરણ થયું ગણાય.

બ્રહ્મચર્ય-દિવ્ય અને ઔદારિક કામ-ભોગનો ત્રણ યોગ અને ત્રણ કરણથી ત્યાગ કરવો, તેનું નામ બ્રહ્મચર્ય. દિવ્ય એટલે દેવ-સંબંધી. ઔદારિક એટલે મનુષ્ય અને તિર્યંચ-સંબંધી, કામ-ભોગ એટલે મૈથુન સેવવાની ઈચ્છા. યોગ એટલે મન, વચન અને કાયાની પ્રવૃત્તિ. કરણ એટલે કરવું, કરાવવું, તથા અનુમોદન આપવું. મતલબ કે દેવ, મનુષ્ય અને તિર્યંચ સંબંધી મૈથુન સેવવાની ઈચ્છાનો મનથી, વચનથી અને કાયાથી સ્વયં ત્યાગ કરવો, બીજા પાસે ત્યાગ કરાવવો તથા જેઓ મૈથુન સેવતા હોય, તેને સારા માનવા નહિ, તેનું નામ બ્રહ્મચર્ય છે. શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે યોગશાસ્ત્રના પ્રથમ પ્રકાશમાં તે સંબંધી જણાવ્યું છે કે :-

દિવ્યૌદારિકકામાનાં, કૃતાનુમતિ-કારિતૈઃ ।

મનો-વાક્-કાયતસ્થાગો, બ્રહ્માષ્ટાદશથા મતમ્ ॥

દિવ્ય અને ઔદારિક કામોનો મનથી, વચનથી અને શરીરથી, કરવા-કરાવવા અને અનુમોદનનો ત્યાગ કરવો, તે બ્રહ્મચર્ય છે, જે અઢાર પ્રકારનું મનાય છે.

દિવ્ય અને ઔદારિક કામ×મન, વચન, કાયા=૬× કરવું, કરાવવું અને અનુમોદવું=૧૮.

મૈથુન-સેવનની ઈચ્છા બે પ્રકારની હોય છે : સંપ્રાપ્ત અને

અસંપ્રાપ્ત. પ્રાપ્ત થયેલ સ્ત્રી-પુરુષ આદિની અન્યોન્ય સંગ કરવાની ઈચ્છા, તે સંપ્રાપ્ત-કામ-ભોગ છે. હસિત, લલિત (હસવું, પાશ-ક્રીડા, મોહક ચેષ્ટા કરવી) આદિ, તેના આઠ પ્રકારો કામશાસ્ત્રમાં સુપ્રસિદ્ધ છે. જ્યાં સંગ કરવાની ઈચ્છાવાળી વ્યક્તિની ગેરહાજરી હોય છે, ત્યાં તેનાં સ્મરણ, ચિંતનનાં અને સંગ કરવાની તીવ્ર અભિલાષા કરવી તથા છેવટે માનસિક પતનને વશ થવું અને કુચેષ્ટાઓ કરવી, તે અસંપ્રાપ્ત કામ-ભોગ છે.

ઉપર્યુક્ત અઢાર પ્રકારના બ્રહ્મચર્યની રક્ષા માટે શ્રીજિનેશ્વર ભગવાને ફરમાવેલા નવ પ્રકારના નિયમોને બ્રહ્મચર્યની નવ ગુપ્તિ અથવા નવ વાડ કહેવામાં આવે છે. તે નીચે મુજબ :

૧. વિવિક્ત-વસતિ-સેવા-સ્ત્રી, પશુ અને નપુંસકના વાસથી રહિત એવા એકાંત વિશુદ્ધ સ્થાનમાં નિવાસ કરવો. દા.ત. ઉંદર બિલાડીથી રહિત સ્થાનમાં વસે તેમ.

૨. સ્ત્રીકથા-પરિહાર- સ્ત્રીઓ સંબંધી તેમજ તેમની સાથે વાતો કરવી નહિ, કારણ કે તેવી વાતો કરવામાં વિષય જાગ્રત થાય છે.

૩. નિષદ્યાઝનનુપ્રવેશનમ્-નિષદ્યા એટલે શયન આસન વગેરે પર બેસવું નહિ. જે પાટ, પાટલા, શયન, આસન વગેરે પર સ્ત્રી બેઠેલી હોય, તે બે ધડી સુધી પુરુષે બેસવા માટે વાપરવા નહિ તથા પુરુષ જે પાટ પાટલા વગેરે પર બેઠા હોય તે સ્ત્રીઓએ બેસવા માટે ત્રણ પ્રહર સુધી વાપરવા નહીં. કહ્યું છે કે :-

પુરિસાસણે તુ ઇત્થી, જામતિઅં જાવ નો વ ઉવવિસડ્ ।

ઇત્થીડ્ આસણંમી, ષજ્જેઅવ્વા નેરેણ દો ઘડિઆ ॥

ધર્મસંગ્રહ ભા.૨, પૃ.૨. પૃ.૩૬૦

૪. ઇન્દ્રિયાપ્રયોગ:-રાગને વશ થઈ સ્ત્રીઓનાં અંગોપાંગ-કુચ, કટિ, મુખ આદિ-જોવા માટે પ્રયત્ન કરવો નહિ. રૂપ જોતાં રઢ લાગે છે અને છેવટે મોહનો ઉદય થઈ પતતનો પ્રસંગ આવે છે.

૫. કુડ્યન્તર-દામ્પત્ય-વર્જનમ્-ભીંતના આંતરે સ્ત્રી-પુરુષનું યુગલ રહેલું હોય, તેવા સ્થાનનો ત્યાગ કરવો.

૬. પૂર્વક્રીડિતસ્મૃતિ:-પૂર્વે કરેલી કામ કીડાનું સ્મરણ કરવું નહિ.

૭. પ્રણીતાભોજનમ્-માદક આહારનો ત્યાગ કરવો; અર્થાત્ ઈંદ્રિયોને ઉશ્કેરે-ઈંદ્રિયોમાં ઉત્તેજના પેદા કરે, તેવા ભારે પદાર્થો વાપરવા નહિ. બને ત્યાં સુધી નીરસ આહારને જ પસંદગી આપવી.

૮. અતિમાત્રાઽભોગ:-પ્રમાણથી અધિક આહાર કરવો નહિ. અત્યાહારથી ઊંઘ વધે છે, મેદ વધે છે અને પ્રસંગે સ્વપ્ન-દોષ પણ થાય છે.

૯. વિભૂષા-પરિવર્જનમ્-શૃંગાર-લક્ષણવાળી શરીરની અને ઉપકરણની શોભાનો ત્યાગ કરવો. અર્થાત્ સ્નાન, વિલેપન, વાસના (શરીરને સુગંધિત બનાવવું), ઉત્તમ વસ્ત્રો, તેલ, તંબોલ આદિનો ઉપયોગ કરવો નહિ.

કષાય-ક્રોધ, માન માયા અને લોભની સંજ્ઞાથી ઓળખાતા મનનાં પરિણામો, અથવા આત્માના અધ્યવસાયો. ક્રોધ એટલે દ્વેષ, ગુસ્સો, અક્ષમા કે વૈર લેવાની વૃત્તિ. માન એટલે અભિમાન, અહંકાર અથવા મદ. માયા એટલે લુચ્ચાઈ, કપટ, દગો કે અન્યને છેતરવાની વૃત્તિ. લોભ એટલે તૃષ્ણા, લાલસા, અસંતોષ કે વધારે ને વધારે લેવાની વૃત્તિ. આ કષાયોના પ્રતિપક્ષી ભાવો આ પ્રમાણે સૂચવાય છે-ક્રોધનો અભાવ ક્ષમા, માનનો અભાવ-નમ્રતા, માયાનો અભાવ-સરલતા, તથા લોભનો અભાવ-સંતોષ છે.

પદ્મમહાવ્રત-સર્વ વિરતિ મૂળગુણો.

૧. હિંસા, ૨. અસત્ય, ૩. સ્તેય, ૪. મૈથુન અને ૫. પરિગ્રહનો સર્વથા ત્યાગ, તે સર્વવિરતિ. પાંચ મહાવ્રતો આ રીતે જ ગ્રહણ કરાતાં હોવાથી તે સર્વવિરતિના નામે ઓળખાય છે. તે ચારિત્રના મૂળ-પાયારૂપ હોવાથી મૂળગુણો પણ કહેવાય છે.

પંચાચાર:- ૧. જ્ઞાન, ૨. દર્શન, ૩. ચારિત્ર, ૪. તપ અને ૫. વીર્યને લગતાં સુવિહિત આચરણો.

જે ક્રિયા અથવા નિયમોને અનુસરવાથી પરિણામે જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થાય, તે જ્ઞાનાચાર. જે ક્રિયા અથવા નિયમોને અનુસરવાથી શ્રદ્ધારૂપ દર્શનગુણની વૃદ્ધિ થાય, તે દર્શનાચાર. જે ક્રિયા અથવા નિયમોને

અનુસરવાથી ચારિત્રની વૃદ્ધિ થાય, તે ચારિત્રાચાર. જે ક્રિયા અથવા નિયમોને અનુસરવાથી તપની વૃદ્ધિ થાય, તે તપ-આચાર. અને સંયમના પાલનમાં બલ, વીર્ય અને પરાક્રમનો બને તેટલો વધારે ઉપયોગ કરવો, તે વીર્યાચાર.

સમિતિ-સાધુના જીવન-ધારણ અંગેની સંગત અથવા સમ્યક્ પ્રવૃત્તિ. તે પાંચ પ્રકારની છે :

૧. ઈર્થા-સમિતિ-સ્વ પરને કલેશ ન થાય તેવી રીતે યતનાપૂર્વક ગતિ કરવી તે ઈર્થા સમિતિ. કોઈ જીવને આઘાત, ત્રાસ કે તકલીફ ન થાય, તે જાતની કાળજી રાખીને કરવામાં આવતી ગમનાગમનની ક્રિયા.

૨. ભાષા-સમિતિ-નિરવઘ વચન-પ્રવૃત્તિ. શાસ્ત્રમાં બતાવેલા વિધિ-નિષેધ મુજબ બોલવાની પ્રવૃત્તિ. સત્ય, હિતકારી, પરિમિત અને સંદેહરહિત બોલવું તે ભાષા સમિતિ.

૩. એષણા-સમિતિ -શ્રીદશવૈકાલિક આદિ સૂત્રોમાં બતાવ્યા મુજબ ૪૨ દોષોથી રહિત ગોચરી માટે ત્રિકા ગ્રહણ કરવાની પ્રવૃત્તિ, વસ્તુનું ગવેષણ, તેનું ગ્રહણ-એ ત્રણ પ્રકારની એષણામાં દોષ ન લાગે માટે ઉપયોગ રાખવો એ એષણા સમિતિ.

૪. આદાન-નિક્ષેપ-સમિતિ-પાત્ર, વસ્ત્ર તથા ઉપકરણ વગેરેને પ્રતિલેખના પૂર્વક લેવા-મૂકવાની પ્રવૃત્તિ, વસ્તુને લેવા મૂકવામાં અવલોકન અને પ્રમાર્જન આદિ દ્વારા યતના રાખવી તે.

૫. પરિષ્ઠાપનિકા-સમિતિ-મલ, મૂત્ર શ્લેષ્મ આદિને સાવધાની-પૂર્વક પરઠવવાની પ્રવૃત્તિ.

ગુપ્તિ-સંયમના પાલન માટેનો પ્રશસ્ત નિગ્રહ કે નિવૃત્તિ. અથવા ઉપયોગપૂર્વકની પ્રશસ્ત પ્રવૃત્તિ તે ત્રણ પ્રકારની છે :

૧. મનો-ગુપ્તિ-મનનો પ્રશસ્ત નિગ્રહ. અથવા મનને અશુભ ધ્યાનથી રોકી શુભ ધ્યાનમાં લગાવવું તે મનોગુપ્તિ.

૨. વચન-ગુપ્તિ-વાણીનો પ્રશસ્ત નિગ્રહ. ખાસ જરૂર વિના બોલવું નહિ.

૩. કાય-ગુપ્તિ-કાયાનો પ્રશસ્ત નિગ્રહ. આગમાનુસારે કાયચેષ્ટાનું નિયમન કરવું તે.

ધ્યાન મનોગુપ્તિમાં મદદરૂપ છે, મૌન વચન-ગુપ્તિમાં મદદરૂપ છે અને સ્થાન કે આસન કાય-ગુપ્તિમાં મદદરૂપ છે. પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિનું ભેગું નામ અષ્ટ પ્રવચન-માતા છે.

ગુરુ:-આચાર્ય, ઉપાધ્યાય કે સાધુ.

શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે યોગશાસ્ત્રના દ્વિતીય પ્રકાશમાં ગુરુનું લક્ષણ નીચે મુજબ જણાવ્યું છે :-

મહાવ્રતધરા ધીરાઃ, ઐક્ષમાત્રોપજીવિનઃ ।

સામાયિકસ્થા ધર્મોપદેશકા ગુરવો મતાઃ ॥૮॥

મહાવ્રતધારી, ધીર (ઉપસર્ગોને તથા પરીષદોને ધીરજથી સહન કરનારા), ભિક્ષા ઉપર જ જીવનારા, સામાયિકમાં (સમભાવમાં) રહેલા અને ધર્મનો ઉપદેશ કરનારા ગુરુ મનાયેલા છે.

આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુ એ ત્રણેને ઉપરની વ્યાખ્યા લાગુ પડે છે.

જગતના અન્ય ધર્મોએ પણ ગુરુપદને ખૂબ મહત્ત્વ આપેલું છે.

(૫) અર્થ-સંકલના

પાંચ ઈંદ્રિયોના વિષયોને, જીત નવ વાડોથી બ્રહ્મચર્યનું રક્ષણ કરનારા, કોપાદિ ચાર કષાયોથી મુક્ત,

આ રીતે અઢાર ગુણવાળા;

વળી પાંચ મહાવ્રતોને ધારણ કરનારા, પાંચ પ્રકારના આચાર પાળવામાં સમર્થ, પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિથી યુક્ત, આ રીતે કુલ છત્રીશ ગુણવાળા મારા ગુરુ છે.

(૬) સૂત્ર-પરિચય

ધર્મના આરાધન માટે થતી ક્રિયા કે થતું અનુષ્ઠાન ધર્માનુષ્ઠાન કહેવાય છે. આવું ધર્માનુષ્ઠાન ગુરુની સામે, ગુરુની સાક્ષીએ, ગુરુની આજ્ઞા-પૂર્વક અને ગુરુનો વિનય જાળવીને કરવામાં આવે, તો શીઘ્ર ફલદાયી થાય છે. એ

કારણથી દરેક ધાર્મિક અનુષ્ઠાન તેમની સામે કરવામાં આવે છે. પરંતુ કેટલીક વાર એવું બને છે કે ધાર્મિક અનુષ્ઠાન કરવાની તત્પરતા અને તૈયારી બંને હોય, પણ ગુરુનો યોગ મળે નહિ. આવા પ્રસંગે ધર્માનુષ્ઠાન કરવું કે કેમ ? તેવો પ્રશ્ન ઊભો થાય છે. શાસ્ત્રકારોએ આ પ્રશ્નનું નિરાકરણ એ રીતે કરેલું છે કે સદ્ભાવનાથી પ્રેરાયેલું ધર્માનુષ્ઠાન આત્મહિતકારી હોઈને તેની આરાધના બંધ રાખવી નહિ, પરંતુ ત્યાં ગુરુની સ્થાપના કરીને આરાધના કરવી; અને તે અનુષ્ઠાન જાણે સાક્ષાત્ ગુરુની સમક્ષ જ થતું હોય તેમ માનીને આજ્ઞા માગવી આદિ સર્વ પ્રકારનો ઉચિત વિનય જાળવવો. આમ કરવાથી ગુરુ વિશેની શ્રદ્ધા ટકી રહે છે અને સુવિહિત પરંપરાનું પાલન પણ થાય છે. ઉપરના નિરાકરણ અનુસાર જ્યાં ગુરુની હાજરી ન હોય, ત્યાં ધાર્મિક અનુષ્ઠાન પ્રસંગે ગુરુની સ્થાપના કરવામાં આવે છે.

શ્રીજિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણે શ્રીવિશેષાવશ્યક ભાષ્યમાં જણાવ્યું છે કે :

ગુરુ-વિરહમ્મિ ચ ઠવણા, ગુરુસ્વણસોવદંસણત્થં ચ ।

જિણ-વિરહમ્મિ ચ જિણાલિલ-સેવણાઽઽમન્તણં સહલં ॥

જ્યારે સાક્ષાત્ ગુણવંત ગુરુનો વિરહ હોય, ત્યારે ગુરુના ઉપદેશને-આદેશને સમીપમાં રાખેલો દેખાડવા માટે સ્થાપના કરવી. જેમ જિનેશ્વરના વિરહમાં તેમની પ્રતિમાનું સેવન અને આમંત્રણ સફળ થાય છે, તેમ ગુરુ-વિરહમાં ગુરુની સ્થાપના સન્મુખ કરેલો વિનય અને ક્રિયા માટેનું આમંત્રણ આત્મા માટે હિતકર થાય છે.

શ્રીદેવેન્દ્રસૂરિએ ગુરુવંદન ભાષ્યમાં જણાવ્યું છે કે :-

ગુરુગુણજુતં તુ ગુરું, ઠાવિજ્જા અહવ તત્થ અવ્ઘાઈં ।

અહવા નાણાઈતિઅં, ઠાવિજ્જ સવ્ઘ-ગુરુ-અભાવે ॥૨૮॥

(ધર્માનુષ્ઠાન કરતાં) સાક્ષાત્ ગુરુ વિદ્યમાન ન હોય, તો ગુરુના ગુણોથી જે યુક્ત હોય, તેને ગુરુ તરીકે સ્થાપવા; અથવા તેના સ્થાને અક્ષાદિ કે જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રનાં ઉપકરણો સ્થાપવાં.

(૧) સામાયિક, (૨) ચતુર્વિંશતિસ્તવ, (૩) વંદન, (૪) પ્રતિક્રમણ, (૫) કાયોત્સર્ગ અને (૬) પ્રત્યાખ્યાન એ ષડાવશ્યક રૂપી છ

ક્રિયાઓ શ્રાવક-શ્રાવિકા માટે સૌથી મહત્ત્વનું ધર્માનુષ્ઠાન છે. આ ધર્માનુષ્ઠાનમાં સામાયિક ગ્રહણ કરતી વખતે જો ગુરુનો યોગ ન હોય, તો ઉપર જણાવી તેવી ગુરુ-સ્થાપના કરવામાં આવે છે. આ અંગેનો વિધિ એવો છે કે સામાયિકાદિ ક્રિયા કરવા ઈચ્છનારે તે માટે કહેલ વિધિ મુજબ શુદ્ધ વસ્ત્રો અને ઉપકરણો ધારણ કરવાં તથા જે સ્થાને બેસીને ક્રિયા કરવાની ઈચ્છા હોય, ત્યાં આસન પાથરવું. તેનાથી ઓછામાં ઓછા સાડા ત્રણ હાથ* સન્મુખની જગા ઉપર એક બાજોઠ મૂકવો અને તેના પર એક સાપડો મૂકી તેમાં ધાર્મિક પુસ્તક, નવકારવાળી આદિ મૂકવાં. પછી નિયત આસને બેસીને ઉપર્યુક્ત પુસ્તક આદિમાં ગુરુપદની સ્થાપના કરવા અર્થે જમણા હાથની સ્થાપના-મુદ્રા રચવી. એટલે કે આંગળીઓ તથા કરતલની આકૃતિ અર્ધસંપુટ જેવી બનાવવી અને જાણે કોઈ વસ્તુને સ્થાપન કરતા હોઈએ તેવી રીતે હાથને સ્થાપનાની સન્મુખ રાખવો. આ મુદ્રાપૂર્વક પ્રથમ મંગલસ્વરૂપ નમસ્કારમંત્ર બોલવો અને પછી આચાર્યના ૩૬ ગુણોનું આરોપણ કરવાને માટે ધીરે ધીરે પંચિદિય-સૂત્રનો પાઠ ઉચ્ચારવો.+ આ રીતે જ્યારે તે પાઠ પૂરો બોલાઈ રહે, ત્યારે ઉપર્યુક્ત પુસ્તકાદિમાં આચાર્યની અથવા ગુરુની સ્થાપના થયેલી ગણાય છે અને તેને સ્થાપનાજી કે સ્થાપનાચાર્યના નામથી ઓળખવામાં આવે છે. પછી તેની સમક્ષ સામાયિકાદિ અનુષ્ઠાન કરવામાં આવે છે. તે અનુષ્ઠાન પૂરું થયે જમણો હાથ પોતાની સન્મુખ રાખી નમસ્કારમંત્ર ગણવામાં આવે, ત્યારે તે સ્થાપનાનું વિસર્જન-ઉત્થાપન થયું ગણાય છે.

જગતમાં અનેક પ્રકારના દેવો મનાય છે, અનેક પ્રકારના ગુરુઓ મનાય છે અને અનેક પ્રકારના ધર્મો મનાય છે. તે બધા કાંઈ આત્મ-કલ્યાણ કરવામાં કારણભૂત થતા નથી. અરે ! તેમાંના કેટલાક તો ઊલટી અધોગતિને આમંત્રણ આપનારા પણ હોય છે. આથી મુમુક્ષુના હિતને માટે શાસ્ત્રકારો દેવ, ગુરુ અને ધર્મના બે પ્રકારો પાડે છે. કુ એટલે અયોગ્ય અને સુ એટલે

★ આ મિત અવગ્રહ છે, મનુષ્યની કાયા સાડા ત્રણ હાથની ગણાય છે

-(જુઓ સુગુરુ વંદણસુત-૩૦)

+ ખરતરગચ્છમાં માત્ર ત્રણ વાર નમસ્કારમંત્ર બોલીને જ સ્થાપના કરવામાં આવે છે.

પ્ર.-૧-૪

યોગ્ય. તે માટે શ્રીહરિભદ્રસૂરિએ સંબોધપ્રકરણના મિથ્યાત્વ અધિકારમાં જણાવ્યું છે કે :-

દેવો રાગી યતિઃ સંગી, ધર્મઃ પ્રાણિ-નિશુલ્બનમ્ ।
મૂઢદૃષ્ટિરિતિ બ્રૂતે, યુક્તાયુક્તાવિવેચકઃ ॥

યુક્ત અને અયુક્તનો બરાબર વિવેક નહીં કરી શકનાર મૂઢદૃષ્ટિ રાગીને-રાગ-દ્વેષવાળાને દેવ ગણે છે, સંગીને-સ્ત્રીસંગ કરનારને યતિ એટલે ગુરુ ગણે છે, અને પ્રાણિ-વધને ધર્મ કહે છે. અર્થાત્ આ પ્રમાણેની માન્યતા, તે કુદેવ, કુગુરુ અને કુધર્મની માન્યતા છે. અને તેથી વિરુદ્ધ અઢાર દોષોથી રહિત હોય, તે દેવ-અરિહંત સુદેવ છે; પ્રસ્તુત સૂત્રમાં જણાવ્યા તેવા ઉદ

ગુણોથી યુક્ત, તે સુગુરુ છે; અને અહિંસા, સંયમ તથા તપના લક્ષણથી યુક્ત જે ધર્મ, તે સુધર્મ છે.

કુગુરુ અને સુગુરુને ઓળખવા માટે આ સૂત્ર આ રીતે ચાવી-સમાન છે, તેથી ઘણું ઉપયોગી છે.

ખડાવશ્યકને લગતા કેટલાક બાલાવબોધોમાં, નમસ્કાર-મહામંત્રના વિવેચન-પ્રસંગે, તેમ જ સ્વતંત્ર રીતે, આ ગાથાઓ પર કેટલુંક વિવરણ થયેલું છે.

(૭) પ્રકીર્ણક

શ્રીહરિભદ્રસૂરિકૃત સંબોધપ્રકરણ (અપરનામ તત્ત્વપ્રકાશ) ગુરુ-સ્વરૂપાધિકારની ૮૧મી તથા ૮૨મી ગાથા નીચે મુજબ છે :-

પંચિન્દિય-સંવરણો, તહ નવવિહ-બંધચેર-ગુત્તિ-ધરો ।
તહ ચત્ત-ચડ-કસાઓ, અઢારસગુણેહિં સંજુત્તો ॥૧૧॥

પંચ-મહાવ્યય-જુત્તો, પંચવિહાયાર-પાલણ-સમત્થો ।
પંચ-સમિદ્ધ-તિ-ગુત્તિ-ગુત્તો છત્તીસ-ગુણ-કલિઓ ॥૧૨॥

આચાર્યના ઉદ ગુણોની ગણના તેમણે જુદી જુદી ૪૭ રીતે કરાવી છે, તેમાં આ રીત બીજી છે.

આ સૂત્રમાં સર્વ વર્ણ ૮૦ છે. અને તેમાં ગુરુ ૧૦, લઘુ ૭૦ છે.

૩. થોભવંદણ-સુત્તં

[પ્રણિપાત-સૂત્રમ્]

ખમાસમણ-સૂત્ર

(૧) મૂલપાઠ

ઇચ્છામિ યમાસમણો ! વંદિતં
જાવણિજ્જાએ નિસીહિઆએ,
મત્થણ વંદામિ ।*

(૨) સંસ્કૃત ઇયા

ઇચ્છામિ ક્ષમાશ્રમણ ! વન્દિતું,
યાપનીયયા નૈષેધિક્યા,
મસ્તકેન વન્દે ॥

(૩) સામાન્ય અને વિશેષ અર્થ

ઇચ્છામિ-[ઇચ્છામિ]-હું ઇચ્છું છું.

કોઈના દબાણ કે કોઈની શરમથી નહિ, પણ મારી પોતાની
મરજીથી અભિલાષા રાખું છું.

યમાસમણો-[ક્ષમાશ્રમણ]-હે ક્ષમાવાળા સમણ ! હે ક્ષમા-પ્રધાન
શ્રમણ ! હે ક્ષમાવાળા સાધુ !

★ ગુરુ-(શ્રમણોને) મત્થણ વંદામિ ॥

ગુરુ-(શ્રાવકોને) ધર્મલાભ કહે છે.

ધર્મલાભ-મંગલમય આશીર્વાચન જે શ્રેય અને સિદ્ધિના મુખ્ય કારણરૂપ છે.
કહ્યું છે કે :-

ધર્મતાભાભિધા આશીર્મઙ્ગલશંસનવાક્ શ્રેયઃસિદ્ધેરુપાદાનમ્ ॥

-શ્રી દેવવિમલગણિ વિરચિત હીરસૌભાગ્ય
(સર્ગ ૯, શ્લો. ૨૬ની ટીકા)

સમણ એટલે શત્રુ અને મિત્ર પ્રત્યે સમભાવથી વર્તનાર. સમતયા શત્રુ-મિત્રાદિષુ પ્રવર્તતે इति समणः (नः) ।

શ્રમણ એટલે તપસ્વી. શ્રામ્યતીતિ શ્રમણઃ ।

શ્રમણ એટલે સંયમી. શ્રામ્યતિ શ્રમમાનયતિ પદ્મેન્દ્રિયાણિ મનશ્ચેતિ શ્રમણઃ ।

શ્રમણ એટલે વૈરાગી. શ્રામ્યતિ-સંસારવિષય-ચિત્તો ભવતિ તપસ્યતીતિ વા શ્રમણઃ ।

આ બધા ગુણો સાધુના હોઈ સાધુને જ સમણ અથવા શ્રમણ કહેવામાં આવે છે.

શ્રીઉત્તરાધ્યયનસૂત્રના ૨૫મા અધ્યયનમાં કહ્યું છે કે :-

સમયાए समणो होइ, बंभचरेण बंभणो ।

मोणेण उ मुणी होइ, तवेण होइ तावसो ॥

સમતાના પાલન વડે સમણ થવાય છે, બ્રહ્મચર્યના પાલન વડે બ્રાહ્મણ-સંયમી થવાય છે, મૌન વડે મુનિ થવાય છે અને તપ વડે તપસ-તપસ્વી થવાય છે.

જે સમણમાં ક્ષમાનો ગુણ પ્રધાન હોય, તે ક્ષમાસમણ કે ક્ષમાશ્રમણ કહેવાય છે. અથવા જે સમણ ક્ષમાદિ દશ પ્રકારના યતિધર્મનું પાલન કરે છે, તે ક્ષમાશ્રમણ કહેવાય છે. તે ક્ષમાદિ દશ પ્રકારનો યતિધર્મ નીચે મુજબ છે :-
૧. ક્ષમા, ૨. માર્દવ, ૩. આર્જવ, ૪. શૌચ, ૫. સત્ય, ૬. સંયમ, ૭. તપ, ૮. ત્યાગ, ૯. આર્કિયન્ય અને ૧૦. બ્રહ્મચર્ય.

वंदिउं-[वन्दितुम्]-વંદન કરવાને.

जावणिज्जाए-[यापनीयया]-યાપનીયા વડે.

(૧) યાપન એટલે કાલનિર્ગમન, તેના સંબંધી પૃચ્છા કરવી તે યાપનીયા. સુગુરુ-વંદણ-સુત્ત(ક્રમાંક ૨૮)માં યાપનીયા અને નૈષેધિકી વડે વંદન કરવાનો આદેશ મળ્યા પછી અને ગુરુએ છંદેણ શબ્દથી તેવો આદેશ આપ્યા પછી નીચેનો પાઠ બોલાય છે, તે યાપનીયા(વંદના)નો છે :-

શિષ્ય:-અણુજાણહ મે મિઝગહં ।

[ગુરુ:-અણુજાણામિ]

શિષ્ય:-નિસીહિ અહોકાયં કાયસંકાસં ચમણિજ્જો મે કિલામો,
અપ્પકિલંતાણં બહુસુમેણ મે !

દિવસો વઙ્કંતો ?

[ગુરુ:-તહત્તિ]

શિષ્ય:-જત્તા મે ?

[ગુરુ:-તુબ્બં પિ વટ્ટે !]

શિષ્ય:-જવણિજ્જં ચ મે ?

[ગુરુ:-એવં]

સુગુરુ-સુખ-શાતાપૃચ્છા સૂત્ર(ક્રમાંક ૪)નો પાઠ આ યાપનીયા વંદના પરથી યોજાયેલો છે, જે ગુરુખામણા સૂત્ર (અબ્બુકિયો સૂત્ર) વડે નૈષેધિકી-વંદના કરતાં પહેલાં બોલાય છે.

(૨) યાપનીયાનો બીજો અર્થ શમન ક્રિયા કે ઉપશમન ક્રિયા છે.

ભગવતીસૂત્રના ૧૮મા શતકના દસમા ઉદ્દેશમાં પ્રભુ મહાવીર અને સોમિલ બ્રાહ્મણ વચ્ચે થયેલા વાર્તાલાપમાં આ શબ્દ તેવા ભાવમાં વપરાયેલો છે :-

કિં તે મંતે જવણિજ્જં ?

સોમિલા ! જવણિજ્જે દુવિહે પત્તે, તં જહા-ઇંદિય-જવણિજ્જે ચ નોંદિય-જવણિજ્જે ચ ।

સે કિં તં ઇંદિય-જવણિજ્જે ?

ઇંદિય-જવણિજ્જં મે સોંદિય-ચર્વિસ્વદિય-ઘાણિદિય-જિલ્ભિદિય-ફાસિદિયાઇં નિસ્વહયાઇં વસે વટ્ઠંતિ । સે તં ઇંદિયજવણિજ્જે ।

સે કિં તં નોંદિય-જવણિજ્જે ?

નોંદિય-જવણિજ્જે જં મે કોહ-માણ-માયા-લોભા વોચ્છિન્ના, નો

હદીરેતિ, સે તં નોઈંદિયા-જવણિજ્જે, સે તં જવણિજ્જે !

હે ભગવન્ ! તે યાપનીય શું છે ?

હે સોમિલ ! યાપનીય બે પ્રકારે છે, તે આ પ્રમાણે:- ઈન્દ્રિય-યાપનીય અને નોઈંદ્રિય-યાપનીય.

હે ભગવન્ ! ઈન્દ્રિય-યાપનીય એટલે શું ?

હે સોમિલ ! શ્રોત્રેન્દ્રિય, ચક્ષુરિન્દ્રિય, ઘ્રાણેન્દ્રિય, જિહ્વેન્દ્રિય અને સ્પર્શેન્દ્રિય-એ પાંચે ઈન્દ્રિયો ઉપઘાત-રહિત (અપકાર કે હાનિરહિત) મારે આધીન વર્તે છે, તે ઈન્દ્રિય-યાપનીય છે.

હે ભગવન્ ! નોઈંદ્રિય-યાપનીય એટલે શું ?

હે સોમિલ ! મારાં ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ—એ ચારે કષાયો વ્યુચ્છિન્ન થયેલા હોઈ (નાશ પામલા હોઈ) ઉદયમાં આવતા નથી, તે નોઈંદ્રિય-યાપનીય છે. એ પ્રમાણે યાપનીય કહ્યું.

શ્રીહરિભદ્રસૂરિએ આવશ્યકસૂત્રની ટીકામાં વંદન અધિકારમાં યાપનીયં ચેન્દ્રિયોપશમાદિના પ્રકારેણ એવો અર્થ કરેલો છે, એટલે ઈન્દ્રિય અને મનની વિષયો તથા વિકારોથી ઉપઘાતરહિત અવસ્થા, એ યાપનીય છે.

નિસીહિઆ [નૈષેધિક્યા]-નૈષેધિકી ક્રિયા વડે.

(૧) જે ક્રિયા વડે અતિયારનો નિષેધ કરવામાં આવે, અતિયારનું પ્રતિક્રમણ કરવામાં આવે તે નૈષધિકી. સુગુરુ વંદણ-સૂત્રમાં યાપનીયા (વંદના) પછી નીચેનો પાઠ બોલાય છે, તે નૈષેધિકી(વંદના)નો છે :-

શિષ્ય:-**ખામેમિ ખમાસમણો ! દેવસિઅં વડ્ઁકમં ।**

ગુરુ:-**[અહમવિ ખામેમિ તુબ્બં]**

શિષ્ય:-**આવસિસઆણ પડિક્કમામિ ।**

ખમાસમણાણં દેવસિઆણ આસાયણાણ,

...અપ્પાણં વોસિસમિ ॥

ગુરુખામણા સૂત્ર (અબ્બુદ્ધિઓ સૂત્ર) વડે ગુરુ પ્રત્યે થયેલા અપરાધોની ક્ષમા માગવામાં આવે છે, એટલે તે પણ નૈષેધિકી(વંદના)ના જ

પ્રકારને બતાવે છે.

(૨) જેના વડે નિષેધ થાય છે, તે પણ ઉપચારથી નૈષેધિકી કહેવાય છે. શ્રીહરિભદ્રસૂરિજીએ આ. ટી.માં નૈષેધિક્યા પ્રાણાતિપાતનિવૃત્તયા તન્વા-શરીરણેત્યર્થઃ નૈષેધિકી વડે એટલે પ્રાણાતિપાતથી નિવૃત્ત થયેલ તનુ વડે-શરીર વડે એવો અર્થ કરેલો છે.

મત્યણ-[મસ્તકેન]-મસ્તક વડે, માથું નમાવીને.

વંદામિ-[વન્દે]-વંદું છું, હું વંદન કરું છું, હું પ્રણામ કરું છું.

(૪) તાત્પર્યાર્થ

થોભ(છોભ)વંદણસુત્તં-થોભ(છોભ)વંદણ અથવા સ્તોભવંદન કરવામાં ઉપયોગી સૂત્ર. સ્તોભ એટલે સ્થંભવું-અટકવું, તે પરથી જે વંદન થોભીને-ઊભા રહીને કરવામાં આવે, તે સ્તોભવંદન કહેવાય છે.

છોભવંદન અથવા થોભ કે સ્તોભવંદન વિશે નીચે પ્રમાણે આધાર પ્રાપ્ત થાય છે :-

ગુસ્વંદણમહ તિવિહં, તં ફિટ્ઠા છોભ બારસાવત્તં ।

સિરનમણાડસુ પઢમં, પુત્રખમાસમણદુગિ બીઅં ॥૧॥

અર્થ :- હવે ગુરુવંદન અધિકાર કહે છે. તે ત્રણ પ્રકાર છે :- ૧. ફિટ્ઠાવંદન, ૨. થોભવંદન અને ૩. દ્વાદશાવર્તવંદન. બે હાથ જોડી મસ્તક નમાવવાથી ફિટ્ઠાવંદન થાય છે અને પંચાંગ (બે હાથ, બે જાનુ અને મસ્તક) સંપૂર્ણ નમાવી બે વખત ખમાસમણ દેવાથી બીજું થોભવંદન થાય છે.

-શ્રી ગુરુવંદનભાષ્ય-દેવેન્દ્રસૂરિવિરચિત.

છોભવંદન-વંદનવિશેષ, બે ખમાસમણારૂપવંદન. છોભ દેસિય (દેશ્ય) શબ્દ છે અને તે થોભવંદનરૂપે પણ લખાય છે.

આ વંદન બે હાથ, બે જાનુ અને મસ્તક—એ પાંચ અંગો નમાવીને બે વાર વંદન કરવાથી થાય છે. ત્રણ પ્રકારનાં ગુરુવંદનોમાં આ વંદન મધ્યમ પ્રકારનું ગણાય છે. આ સૂત્રનું બીજું નામ પ્રણિપાતસૂત્ર છે, તેમજ, તે ખમાસમણ(ક્ષમાશ્રમણ)ને વંદન કરવામાં ઉપયોગી હોવાથી ખમાસમણ-સૂત્રના નામથી પણ ઓળખાય છે.

અમાસમણ !-હે ક્ષમાશ્રમણ ! હે ક્ષમાશ્રમણ !

ક્ષમાસમણ કે ક્ષમાશ્રમણ -શબ્દનો સામાન્ય અર્થ ક્ષમા-પ્રધાન સાધુ થાય છે, પણ પરંપરાથી આ શબ્દ, વિશેષ જ્ઞાનવાળા-(પૂર્વધર) તથા સૂત્ર-સિદ્ધાંતની વાચના આપનાર અને તેના ગૂંથનાર-એ બધાને માટે વાપરવામાં આવે છે. જેમ કે જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ, દેવદ્વિધગણિ ક્ષમાશ્રમણ, સિંહગણિ ક્ષમાશ્રમણ વગેરે. પાશ્વિક-સૂત્રમાં ક્ષમાશ્રમણનું સંબોધન, બાર અંગોની વાચના આપનાર, છ આવશ્યકની વાચના આપનાર તથા કાલિક અને ઉત્કાલિક અંગ-બાહ્ય સૂત્રોની વાચના આપનારને ઉદ્દેશીને થયેલું છે. શ્રીયશોદેવસૂરિજીએ તે સ્થળે વપરાયેલા ક્ષમાશ્રમણ શબ્દનો અર્થ આવો કર્યો છે :- ક્ષમાશ્રમણેભ્યઃ ક્ષમાદિગુણપ્રધાનમહાતપસ્વિભ્યઃ સ્વગુરુચ્ચસ્તીર્થકર-ગણધસદિભ્યો વેતિ ભાવઃ ક્ષમાશ્રમણોને એટલે ક્ષમાદિ ગુણવાળા મહાતપસ્વી સ્વગુરુને અથવા તીર્થકરોને, તેમના ગણધરો વગેરેને. ગુરુ ઉપરાંત શ્રી તીર્થકરદેવને વંદન કરતાં પણ આ સૂત્ર બોલવામાં આવે છે.

જાવણિજ્ઞાણ નિસીહિઆણ-(૧) સુખ-સાતાની પૃચ્છા અને અતિચારોના પ્રતિક્રમણ વડે, (૨) ઉપશમવાળી પાપરહિત કાયા વડે.

ગુરુને વંદન કરવાનો સામાન્ય વિધિ એવો છે કે પ્રથમ સુખ-સાતાની પૃચ્છા કરવી અને પછી તેમના પ્રત્યે જે અવિનય-આશાતના થયેલ હોય તેની ક્ષમા માગવી-તેનું પ્રતિક્રમણ કરવું. અહીં **જાવણિજ્ઞાણ નિસીહિઆણ** પદો વડે તે ક્રમનું સૂચન થયેલું છે.

ઈન્દ્રિય અને કષાયના ઉપશમથી સહિત તે ઉપશમવાળી તથા પ્રાણાતિપાત આદિ પાપોથી નિવૃત્ત થયેલી તે પાપરહિત. અર્થાત્ જે શરીરમાં ઈન્દ્રિયોના વિકારો નથી, કષાયોનો ઉપઘાત નથી તથા પ્રાણાતિપાત આદિ પ્રવૃત્તિઓનો આરંભ નથી, તેવા નિર્વિકારી અને નિષ્પાપ શરીર વડે.

મત્થણ વંદામિનો શબ્દાર્થ જો કે મસ્તક વડે વંદન કરું છું એટલો જ થાય છે, પણ વ્યવહારમાં તે પ્રણિપાત-વંદન મસ્તક, બે હાથ અને બે જાનુને નમાવવા વડે થતું હોવાથી તેનો અર્થ માત્ર મસ્તક વડે ન કરતાં મસ્તકાદિ પાંચ અંગો વડે-પંચાંગ પ્રણિપાત વડે કરવો ઉચિત જણાય છે.

અરિહંતના બિંબમાં પણ આચાર્યપણું વગેરે સર્વ પદવીઓ ઘટમાન છે, માટે ખમાસમણ સહિત જે જે વિધિ કરવાનો હોય તે શ્રી જિનબિંબની આગળ કરવો.

સંધ્યાચાર ભાષ્યમાં શ્રીસ્કંદકની કથામાં કહ્યું છે કે :-

સ્ફુટં તદરિ (રુ) હૃદ્બિમ્બેષ્વપિ સ્થાપનાચાર્યત્વાદિ
તથા ક્ષમાશ્રમણકૈઃ કાર્યો (કેર્યાદેઃ) વિધિસ્તત્પુરઃ

અર્થ :- અરિહંતના બિંબમાં પણ આચાર્યપણું વગેરે સર્વ પદવીઓ ઘટમાન છે, માટે ખમાસમણસહિત ઈરિયાવહિ વગેરે તે તે વિધિ શ્રી જિનબિંબની આગળ કરવો. -ધર્મસંગ્રહ ગુ. ભા. ભાગ ૧., પૃ. ૪૦૭.

(૧) કિંટાવંદન-સાધુએ સર્વ સાધુઓને, સાધ્વીએ સર્વ સાધુઓ તથા સાધ્વીઓને, શ્રાવકે સર્વ સાધુ-સાધ્વી તથા શ્રાવક-શ્રાવિકાઓને અને શ્રાવિકાએ પણ તે ચારેયને કરવાનું છે.

(૨) છોભવંદન-સાધુએ વડીલ સાધુને, સાધ્વીએ સર્વ સાધુઓને તથા વડીલ સાધ્વીને, શ્રાવકે સર્વ સાધુઓને અને શ્રાવિકાએ સર્વ સાધુઓને, સાધ્વીઓને કરવાનું છે. -ધર્મસંગ્રહ ગુ. ભા. ભાગ ૧., પૃ. ૪૬૭.

(૫) અર્થ-સંકલના

હે ક્ષમાશ્રમણ ! આપને હું સુખ-શાતાની પૃચ્છા વડે તથા અતિચારોના પ્રતિક્રમણ વડે વંદન કરવાને ઈચ્છું છું.

(તથા)

હે ક્ષમાશ્રમણ ! આપને હું નિર્વિકારી નિષ્પાપ કાયા વડે વંદન કરવાને ઈચ્છું છું.

મસ્તકાદિ પાંચે અંગો નમાવીને-પંચાંગ પ્રણિપાત વડે હું વંદન કરું છું.

(૬) સૂત્ર-પરિચય

પૂજ્યોને-વડીલોને વંદન કરવાનો આચાર જગતમાં સુપ્રસિદ્ધ છે. તેમાં પણ દેવ અને ગુરુને ખાસ વિધિ-પૂર્વક વંદન કરવામાં આવે છે, કારણ કે તેઓ વડીલોના પણ વડીલ અને પૂજ્યોના પણ પૂજ્ય છે અને તેમને

વંદન કરવાથી દર્શન અથવા શ્રદ્ધાનો ગુણ વિકાસ પામે છે. જે વિધિથી દેવને વંદન કરવામાં આવે છે, તેને ચૈત્ય-વંદના (ચૈઈયવંદણા) કે ચૈત્યવંદન કહેવાય છે અને જે વિધિથી ગુરુને વંદન કરવામાં આવે છે તેને ગુરુવંદના કે ગુરુવંદન કહેવામાં આવે છે.

ગુરુને વંદન કરવાના પ્રસંગો એકથી વધારે વાર આવે છે. આ બધા પ્રસંગે ગુરુનો યોગ્ય વિનય જળવાઈ રહે અને વંદનની ક્રિયા સમયોચિત રહે, તે માટે તેના ત્રણ પ્રકારો રાખવામાં આવ્યા છે, તે નીચે મુજબ :- (૧) ફિટ્ટાવંદણ, (૨) થોભ-વંદણ અને (૩) બારસાવત્ત-વંદણ. ફિટ્ટા એટલે રસ્તો. તે પરથી રસ્તે ચાલતાં જે વંદન કરવામાં આવે તે ફિટ્ટા-વંદણ. તે બે હાથ જોડીને માથું નમાવવાથી થાય છે. બીજું થોભવંદણ એટલે ઊભા રહીને કરવાનું વંદન. તે બે હાથ, બે જાનુ અને મસ્તક—એમ પાંચ અંગોને નમાવવાથી થાય છે. વર્તમાન સામાયારી પ્રમાણે ત્યાર પછી સુગુરુ-સુખશાતા-પૃચ્છા અને અબ્મુઢિઓ સૂત્ર બોલવાથી એ પ્રકારનું વંદન થાય છે. જ્યારે ત્રીજું વંદન ખાસ વિધિપૂર્વક કરેલા બાર આવર્તોથી પૂર્ણ બને છે. આ વંદનો અનુક્રમે જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ ગણાય છે.

જઘન્ય વંદન-પ્રસંગે ખાસ સૂત્ર બોલવાનું હોતું નથી, પણ મત્થણ્ણ વંદામિ એટલું બોલાય છે. પછીનાં બે વંદનોમાં ખાસ સૂત્રો બોલાય છે, જેમાં સ્તોભવંદન પ્રસંગે આ સૂત્ર બોલવામાં આવે છે. સામાયિક તથા પ્રતિક્રમણમાં સ્તોભવંદન સૂત્રનો ઉપયોગ ઘણી વાર થાય છે, તથા ચૈત્યવંદન અને બીજી ધાર્મિક ક્રિયાઓમાં પણ તેની જરૂર પડે છે; તેથી આ સૂત્રની ગણના એક અતિ ઉપયોગી સૂત્રમાં થાય છે.

આ સૂત્ર ખમાસમણના નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

ગુરુને વંદન ક્યારે ન કરાય અને ક્યારે કરાય તેનો સૂક્ષ્મ રીતે વિચાર થયો છે.

વંદન માટે અનવસર

(૧) ગુરુ જ્યારે ધર્મચિંતામાં હોય,

(૨) ગુરુનું જ્યારે વંદન કરનાર ઉપર લક્ષ ન હોય અથવા ઊભા હોય,

- (૩) ગુરુ જ્યારે પ્રમાદમાં એટલે કે ક્રોધમાં કે નિદ્રામાં હોય અથવા
(૪) ગુરુની જ્યારે આહાર કરવાની અથવા ઠલ્લે જવાની તૈયારી હોય,
-ત્યારે વંદન કરાય નહીં.

વંદન માટે અવસર

- (૧) ગુરુ જ્યારે શાંત બેઠા હોય,
(૨) ગુરુ જ્યારે અપ્રમત્ત હોય,
(૩) ગુરુ જ્યારે આસન ઉપર બેઠેલા હોય, અથવા
(૪) છંદેણં કહેવા માટે ઉદ્યત હોય,
-ત્યારે વંદન કરાય.

આત્મસાક્ષીએ, દેવસાક્ષીએ અને ગુરુસાક્ષીએ-પચ્ચક્ષ્ણાણ કરવાનું હોવાથી ગુરુ પાસે પણ તે અવશ્ય કરવું જોઈએ, કહ્યું છે કે :-

પ્રત્યાખ્યાનં યદાસીત્તત્ કરોતિ ગુરુસાક્ષિકમ્ ।

વિશેષેણાથ ગૃહ્ણાતિ, ધર્મોઽસૌ ગુરુસાક્ષિકમ્ ॥

ભાવાર્થ-પહેલાં જે કર્યું હોય તે અગર તેથી વિશેષ પચ્ચક્ષ્ણાણ ગુરુમહારાજની સાક્ષીએ ગ્રહણ કરવું, કારણ કે, ગુરુસાક્ષીએ ધર્મ કરવાનો છે.

-ધર્મસંગ્રહ ગુ. ભા. ૧, પૃ. ૪૬૬.

આ સૂત્રમાં સર્વ વર્ણ ૨૮ છે, અને ગુરુ ૩, તથા લઘુ ૨૫ છે.

(૭) પ્રકીર્ણક

આ સૂત્ર સુગુરુવંદણ સૂત્ર (વંદનક) પરથી યોજાયેલું છે ને તેનો સર્જગ પાઠ ઓઘનિર્યુક્તિ પરની દ્રોણીયા વૃત્તિમાં જોવાય છે. (ગાથા ૨૦૩)

૪. સુગુરુ-સુખશાતા-પૃચ્છ

ગુરુ-નિમંત્રણ-સૂત્ર

(૧) મૂલપાઠ

ઇચ્છકારિ ! સુહ-રાઈ ?*

સુખ-તપ ?

શરીર નિરાબાધ ?

સુખ સંજમ-જાત્રા નિર્વહો છો જી ?

સ્વામી ! શાતા છે જી ?

[અહીં ગુરુ જવાબ આપે : 'દેવ-ગુરુ-પસાય'. તે સાંભળીને શિષ્ય કહે :]

ભાત-પાળીનો લાભ દેજો જી ॥

(૨) સંસ્કૃત છાયા

આ સૂત્ર મિશ્ર ગુજરાતી ભાષામાં હોવાથી તેની સંસ્કૃત છાયા આપેલી નથી.

(૩) સામાન્ય અને વિશેષ અર્થ

ઇચ્છકાર !-હે સ્વકીય ઈચ્છા કરવાવાળા !

- ★ (૧) દિવસના બાર વાગ્યા પછી આ સૂત્ર બોલવું હોય તો સુહ-રાઈના સ્થાને સુહ-દેવસિ એવો પાઠ બોલવો.
- (૨) આ સૂત્રનો નિર્દેશ, ક્રમાંક ૧૧ વાળી પોથીમાં પૃષ્ઠ ૧ ઉપર નીચે પ્રમાણે જોવામાં આવે છે. ઇચ્છકારિ સુહ-રાઈ સુખ-તપ શરીર નિરાબાધ સુખ-સંજમ યાત્રા નિર્વહઈ છઈ ? પોથી ૨૮માં સ્વામિ શાતા છે જી એ ભાગ જોવામાં આવતો નથી. પોથી ૨૪માં છે સ્વામી શાતા ? એવો પાઠ નજરે પડે છે.
- + ગુરુ કહે-વર્તમાન જોગ.

ઇચ્છકાર-સ્વકીય ઇચ્છા. તેનાથી યુક્ત તે ઇચ્છકારી. તેનું સંબોધનનું રૂપ તે ઇચ્છકારિ ! અહીં લોકરૂઢિ ઇચ્છકારિના સ્થાને ઇચ્છકાર બોલાય છે અને ભગવંત શબ્દ અધ્યાહાર છે.

સુહ-રાઈ ?-રાત્રિ સુખ-પૂર્વક પસાર થઈ ?

સુહ=સુખ. તે પૂર્વક પસાર થયેલી રાઈ=રાત્રિ. તે સુહ-રાઈ. અહીં પસાર થઈ ? એ બે પદો અધ્યાહાર સમજવાનાં છે.

સુખ-તપ ?-તપ સુખ-પૂર્વક થાય છે ?

શરીર-નિરાબાધ ?-શરીર પીડા-રહિત છે ?

જેમાંથી બાધા એટલે પીડા સર્વ પ્રકારે ચાલી ગઈ છે, તે નિરાબાધ.

સુખ સંજમ-જાત્રા નિર્વહો છો જી ?-આપ સંયમરૂપી યાત્રાનો નિર્વાહ સુખ-પૂર્વક કરો છો ? આપ ચારિત્રનું પાલન સરળતા-પૂર્વક કરી શકો છો ?

*સાતા-સૌખ્ય, ચિત્તની સ્વસ્થતા, સુખવાલા.

[સાત અથવા સાતા બન્ને પ્રયોગ થાય છે.]

*ઘાત-પાણી-આહાર-પાણી, નિર્દોષ રાંધેલું અનાજ અને પ્રાસુક પાણી.

(૪) તાત્પર્યાર્થ

સુગુરુ-સુખસાતા-પૃચ્છા-સદ્ગુરુને સુખ-શાતાની પૃચ્છા કરવામાં ઉપયોગી સૂત્ર.

(૫) અર્થ-સંકલ્પના

[શિષ્ય ગુરુને સુખ-શાતા પૂછે છે :]

+ સાતં સૌખ્યં સુખં- અ. ચિં. શ્લો. ૧૩૭૦.

★ પ્રાકૃત ભાત શબ્દને સ્થાને ભાત શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે. તેનો અર્થ રાંધેલું અનાજ થાય છે.
-ખતે-ભોજનવિષયે (યો. શા. સ્વો. વૃ. પૃ. ૩)

હે ગુરુજી ! આપની ઈચ્છા હોય તો પૂછું. વ્યતીત થયેલી રાત્રિ આપની ઈચ્છાને અનુકૂળ સુખ-પૂર્વક પસાર થઈ ? (અથવા વ્યતીત થયેલો દિવસ આપની ઈચ્છાને અનુકૂળ સુખપૂર્વક પસાર થયો ?) આપની તપશ્ચર્યા સુખપૂર્વક થાય છે ? આપના શરીરે કોઈ પણ પ્રકારની પીડા કે રોગ તો નથી ને ?

વળી, હે ગુરુજી ! આપની સંયમ-યાત્રાનો નિર્વાહ સુખે કરીને થાય છે ?

હે સ્વામી ! આપ સર્વ પ્રકારે સુખવાળા છો ?

[ગુરુ કહે છે-] દેવ અને ગુરુની કૃપાથી તેમજ છે.

શિષ્ય આ વખતે પોતાની હાર્દિક ઈચ્છા વ્યક્ત કરે છે :

મારે ત્યાંથી આહાર-પાણી વહોરી ધર્મનો લાભ આપવા કૃપા કરશોજી.

[ગુરુ એ આમંત્રણનો સ્વીકાર કે ઈનકાર ન કરતાં કહે છે કે-વર્તમાન યોગ-જેવી તે સમયની અનુકૂળતા.]

સાધુઓનો વ્યવહાર વર્તમાન કાળમાં જ હોય છે. તે વિશે મહાનિશીથમાં જણાવ્યું છે કે

આઠસસ્સ ન વીસાસો કજ્જમ્મિ બહૂણિ અંતરાયાણિ ।

તમ્હા હવડ સાહૂણં વટ્ટમાણ જોગેણ વવહારો ॥

ભાવાર્થ-આયુષ્યનો વિશ્વાસ નથી અને કરવા જેવાં કાર્યોમાં અનેક અંતરાયો સંભવે છે, તેથી સાધુઓનો વ્યવહાર હંમેશા વર્તમાન જોગપૂર્વક જ હોય છે.

(૬) સૂત્ર-પરિચય

આ સૂત્રનો પાઠ, રાત્રિ-પ્રતિક્રમણમાં તેની સ્થાપના પહેલાં બોલાય છે.

સામાન્ય રીતે પ્રાતઃકાળમાં દેવવંદન કરીને ગુરુના દર્શને જવું જોઈએ. તે વખતે ઉચિત વિધિ સાચવીને બે ખમાસમણ-પ્રણિપાત કરીને

ગુરુની સમક્ષ હાથ જોડીને ઊભા રહેવું જોઈએ અને અહીં જણાવેલો પાઠ ક્રમાનુસાર બોલવો જોઈએ.

તે સંબંધી શ્રીરત્નશેખરસૂરિએ શ્રાદ્ધવિધિ-પ્રકરણની ટીકામાં જણાવ્યું છે કે :-

તથા પૃચ્છતિ યતિકૃત્યનિર્વાહમ્ । યથા- નિર્વહતિ સંયમયાત્રા ? સુખરાત્રિર્ભવતામ્ ? નિરાબાધાઃ શરીરેણ યૂયમ્ ? ન બાધતે વઃ કશ્ચિદ વ્યાધિઃ ? ન યોગ્યં કિમપિ વૈદ્યાદેઃ ? ન પ્રયોજનં કિન્ચિદૌષધાદિના ? નાર્થિત્વં કિન્ચિત્ પથ્યાદિના ? इत्यादि ।.....પ્રાગ્વન્દનાઽવસરે સામાન્યતઃ સુહર્ગૈ સુહતપ સરીર નિરાબાધ इत्यादि-પ્રશ્નકરણેઽપિ વિશેષેનાત્ર પ્રશ્નઃ સમ્યક્-સ્વસ્ત્ર-પરિજ્ઞાનાર્થસ્તદુપાયકરણાર્થશ્ચ ।

પછી સાધુના કાર્યના નિર્વાહ-સંબંધમાં પૂછે કે-હે સ્વામી ! આપની સંયમ-યાત્રા સુખે વર્તે છે ? અને ગઈ રાત્રિ સુખ-પૂર્વક વ્યતીત થઈ ? આપના શરીરમાં કાંઈ વ્યાધિ તો નથી ને ? કાંઈ વૈદ્ય વગેરેનું કે ઔષધાદિનું પ્રયોજન તો નથી ને ? આજે આપને આહાર-વિષયમાં કાંઈ પથ્યાદિની જરૂર તો નથી ?...વંદનાવસર પહેલાં સામાન્ય રીતે સુહ-ર્ગૈ સુહ-તપ શરીર નિરાબાધ ઈત્યાદિ પ્રશ્ન પૂછવા છતાં આવા વિશેષ પ્રશ્નો પૂછવાનું પ્રયોજન એ છે કે તેનાથી સાચી પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ આવે અને જે કાંઈ ઉપાયોની યોજના કરવી હોય તે થઈ શકે.

અતઃ એવાત્ર પદોર્લગિત્વા ઇચ્છકારિ ભગવન્ ! પસાઝ કરી ફાસુણં એસણિજ્જેણં અસણ-પાણ-ખાઙમ-સાઙમેણં, વત્થ-પઙિગ્ગહકંબલ-પાયપુંછણેણં, પઙિહારી-પીઢ-ફલગ-સિજ્જા-સંધારેણં, ઓસહભેસજ્જેણં ભયવં ! અણુગ્ગહો કાયવ્વો । इति व्यक्त्या निमन्त्रणं च कार्यम् ।

ત્યાર પછી પગે લાગીને (પ્રણિપાત-ક્રિયા કરીને) નીચેના પાઠ-પૂર્વક નિમંત્રણ કરવી :-

હે ભગવન્ ! આપશ્રીની (આપની) ઈચ્છા પ્રમાણે પ્રસાદ (-કૃપા-મહેરબાની) કરીને પ્રાસુક (અચિત્ત-નિર્દોષ), એષણીય (ગ્રહણ કરવા યોગ્ય) એવા અશન, પાન, ખાદ્ય, સ્વાદ્ય એવા આહાર વડે, તથા વસ્ત્ર, પ્રતિગ્રહ

(પાત્ર), કંબલ, પાદપ્રોંછનક (રજોહરણ) વડે, પ્રતિહારિ (ગૃહસ્થોને વાપરી પાછી આપવા જેવી વસ્તુઓ), પીઠ (આસન), ફલક (પાટિયું), શય્યા, સંસ્તારક (સંધારિયા) વડે તથા ઔષધ, ભૈષજ્ય સ્વીકારવા વડે અનુગ્રહ કરવો.

(૭) પ્રકીર્ણક

આ સૂત્રનો જ્ઞાતા છે જી સુધીનો ભાગ આવશ્યક મૂલસૂત્રના ત્રીજા અધ્યયનમાં આવેલા સદ્ગુરુ-વંદનના નીચેના પાઠનો સારાંશ હોય તેમ જણાય છે. અપ્પ-કિલંતાણં બહુસુભેણ મ્હે ! દિવસો વડકંતો ? (રાઈ વડકંતા ?) જત્તા મ્હે ? જવણિજ્જં ચ મ્હે ! આદિ. જ્યારે ભાત-પાણીનો લાભ દેજો જી એ પંક્તિ ગુરુનિમંત્રણસૂત્રના સ્થાને યોજાયેલી જણાય છે. આ ગુરુ-નિમંત્રણસૂત્રનો પાઠ ભગવતીજી આદિ સૂત્રોમાં આવતા નીચેના આલાપક પરથી યોજાયેલો લાગે છે :

સમણે નિગંથે ફાસુણં એસણિજ્જેણં અસણ-પાણ-સ્વાહમ-સાહમેણં વત્થ-પહિગ્ગહ-કંબલ-પાયપુંછણેણં પીઠ-ફલગ-સેજ્જા-સંધારણં પહિલામ્હેમાણે વિહરહિ ।

શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે યોગશાસ્ત્ર સ્વોપજીવિવરણ(પૃ. ૧૮૧)માં અતિથિસંવિભાગ-વ્રતના વર્ણન-પ્રસંગે આ આલાપકનો ઉલ્લેખ કરેલો છે.

*૫. ગુરુસ્વામણા-સુત્તં

[ગુરુ-ક્ષમાપના-સૂત્રમ]

અબ્બુદ્ધિયો સૂત્ર

(૧) મૂલપાઠ

ઇચ્છાકારેણ સંદિસહ ભગવં^૧ ! અબ્બુદ્ધિઓ હં^૨ અબ્બિતર-
દેવસિઅં (રાઙઅં) યામેઅં^{૩-૪} ।

ઇચ્છં, યામેમિ દેવસિઅં (રાઙઅં) ।

જં કિંચિ અપત્તિઅં^૫, પરપત્તિઅં, ભત્તે, યાણે, વિણે,
વેયાવચ્ચે, આલાવે, સંલાવે, ઉચ્ચાસણે, સમાસણે, અંતરભાસાણે,
ઉવારિભાસાણે ।

જં કિંચિ મજ્ઝા વિણય-પરિહીણં સુહુમં વા બાયરં વા તુબ્બે
યાણહ, અહં ન યાણામિ,^૬ તસ્સ મિચ્છા મિ દુક્કહં ॥

(૨) સંસ્કૃત છાયા

[શિષ્ય:] ઇચ્છાકારેણ સંદિશત ભગવન્ !

અભ્યુત્થિતઃ અહં આભ્યન્તરદૈવસિકં (રાત્રિકં) ક્ષમયિતુમ્ ।

★ આ સૂત્ર જૂની આવૃત્તિમાં ૩૩મું હતું. વિધિગત જે ગુરુ મહારાજનાં પ્રતિવચનો છે,
તે નીચે પાઠનોંધમાં આપવામાં આવ્યાં છે.

૧. આ પદ યો. શા. સ્વો. વૃ. ત્રીજા પ્રકાશવાળા પાઠમાં આપેલું નથી.

૨. પાઠાંતર મિ શ્રાદ્ધદિનકૃત્ય, પૃ. ૨૨૭.

પાઠાંતર અમ્હિ યો. શા. સ્વો. વૃ. પ્ર. ૩, પૃ. ૨૪૫.

૩. પાઠાંતર યામેમિ યો. સ્વો. વૃ. પ્ર. ૩, પૃ. ૨૪૫.

૪. ગુરુ-કહે-યામેહ.

૫. પાઠાંતર અપ્પત્તિઅં.

૬. પાઠાંતર યાણામિ.

પ્ર.-૧-૫

[ગુરુ:] [ક્ષામય]

[શિષ્ય:] ઇચ્છામિ, ક્ષમયામિ દૈવસિકમ્ ।

યત્ કિञ્ચિત્ અપ્રીતિકમ્, પરાપ્રીતિકમ્, ભક્તે, પાને, વિનયે, વૈયાવૃત્ત્યે, આલાપે, સંલાપે, ઉચ્વાસને, સમાસને, અન્તર્ભાષાયામ્, ઉપરિભાષાયામ્ ।

યત્ કિञ્ચિત્ મમ વિનય-પરિહીનં સૂક્ષ્મં વા બાદરં વા યૂયં જાનીથ, અહં ન જાને, તસ્ય મિથ્યા મે દુષ્કૃતમ્ ॥

(૩) સામાન્ય અને વિશેષ અર્થ

ઇચ્છાકારેણ સંદિસહ-[ઇચ્છાકારેણ સંદિશત]-ઇચ્છાપૂર્વક આજ્ઞા આપો.

ભગવં !-[ભગવન્ !]-હે ભગવંત ! હે પૂજ્ય !

અભ્યુદ્ધિઓ-[અભ્યુદ્ધિતઃ]-સામે ઊભો થયેલો (છું).

અભિ+ઉત્+સ્થા-સામે ઊઠવું, આસન પરથી ઊઠવું, તે પરથી અભ્યુદ્ધિત-સામે ઊભો થયેલો.

હં-[અહમ્]-હું.

અભિન્તર-દેવસિઅં-[અભ્યન્તર-દૈવસિકમ્]-દિવસની અંદર થયેલા.

અભ્યન્તર-દૈવસિકમ્-દિવસાભ્યન્તર-સમ્ભવાતિચારમ્](શ્રા. દિ. ૬.) દિવસ-દરમિયાન થયેલા અતિચારને.

સ્વામેઽં-[ક્ષમાયિતુમ્]-ખમાવવાને-ક્ષમા માગવાને.

જં કિંચિ-[યત્ કિञ્ચિત્]-જે કંઈ.

અપત્તિઅં-[અપ્રીતિકમ્]-અપ્રીતિ ઉપજાવનારું.

આર્ષ-પ્રયોગવાળા અપત્તિઅં શબ્દનો સંસ્કાર અપ્રીતિકમ્ થાય છે.

અપત્તિઅં-આર્ષત્વાદપ્રીતિકમપ્રીતિમાત્રમ્ (યો. સ્વો. વૃ. પ્ર. ૩) જો અપત્તિઅં પાઠ લઈએ અને તેનો સંસ્કાર અપ્રત્યયં કરીએ તો તેનો અર્થ અપ્રીતિજનક થાય, અને જો સંસ્કાર આત્મ-પ્રત્યયં કરીએ તો તેનો અર્થ પોતાના નિમિત્તે થાય.

પર-પત્તિઅં [પરાપ્રીતિકમ્]-વિશેષ ઉપજાવનારું

પર-પત્તિઅં=પ્રકૃષ્ટમપ્રીતિકં પરપ્રત્યયં વા પર-હેતુકં (યો. સ્વો. વૃ. પ્ર. ૩) પર-પત્તિઅં એટલે પ્રકૃષ્ટ અપ્રીતિ ઉપજાવનારું. પર નિમિત્તવાળું કે પર-હેતુવાળું.

ભક્તે =[ભક્તે]-ભોજનના સંબંધમાં.

ભક્ત શબ્દ અનેક અર્થો બતાવે છે : જેમ કે સેવક, અન્ન, ઓદન, તાંદુલ, ભોજન, વિભાજિત વગેરે. પરંતુ અહીં તે ભોજનના અર્થમાં વપરાયેલો છે. ભક્તે=ભોજનવિષયે (યો. સ્વો. વૃ. પ્ર. ૩) ભજ્- સેવા કરવી, રાંધવું, વગેરે. તે પરથી ભક્ત=રાંધેલું, ભોજન.

પાણે-[પાને]-પાણીના સંબંધમાં.

પાણે પાનવિષયે (યો. સ્વો. વૃ. પ્ર. ૩) પાણી-સંબંધમાં. અહીં સાધુને આપવા યોગ્ય પ્રાસુક પાણી સમજવાનાં છે.

વિણયે-[વિનયે]-વિનયના સંબંધમાં.

વિનય શબ્દથી અહીં અભ્યુત્થાન, આસન-દાન વગેરે ક્રિયાઓ સમજવાની છે.

વૈયાવચ્ચે-[વૈયાવૃત્ત્યે]-વૈયાવૃત્ત્યના સંબંધમાં.

વૈયાવૃત્ત્ય શબ્દની વિશેષ વિગત માટે જુઓ સૂત્ર ૨૪.

અહીં વૈયાવૃત્ત્ય શબ્દથી ઔષધ તથા ઉપયોગી વસ્તુઓનું દાન સમજવાનું છે. વૈયાવચ્ચે વૈયાવૃત્ત્યે, વૈયાવૃત્ત્યે વા ઔષધ-પથ્યાદિનાઽવઘ્મરૂપે (યો. શા. સ્વો. પ્ર. ૩)

ઉચ્ચાસણે-[ઉચ્ચાસને]=(ગુરુ કરતાં) ઊંચા આસને બેસવામાં.

ઉચ્ચ જે આસન તે ઉચ્ચાસન, તેના વિશે. ઉચ્ચાસણે-ગુરોરાસના દુષ્કૈરાસને (યો. સ્વો. વૃ. પ્ર. ૩) ઉચ્ચાસને એટલે ગુરુના કરતાં ઊંચા આસને બેસવામાં.

સમાસણે-[સમાસને]-(ગુરુના આસનની) સમાન આસન રાખવામાં.

સમ+આસન તે સમાસન, તેના વિશે. સમ એટલે ગુરુના આસનની

તુલ્ય. સમાસણે ગુર્વાસનતુલ્યે આસને (યો. સ્વો. વૃ. પ્ર. ૩)

અંતરભાષાણ-અન્તર્ભાષાયામ્-વચ્ચે બોલવામાં.

કોઈ વાતચીત કરતું હોય તેની વચમાં બોલી ઊઠવું તે અંતર્ભાષા. અહીં કોઈના સ્થાને ગુરુ સમજવાના છે. અન્તર્ભાષાયાં ગુરોર્ભાષમાણસ્ય વિચાલભાષણરૂપાયામ્ (યો. સ્વો. વૃ. પ્ર. ૩).

ઉપરિભાષાણ-ઉપરિભાષાયામ્-તરત જ (ઉપરાંત-વિશેષ) બોલવામાં, ટીકા કરવામાં. વાત પૂરી થાય કે તરત જ બોલવા લાગી જવું તે ઉપરિભાષા. ઉપરિભાષાયાં ગુરોર્ભાષણાનન્તરમેવ વિશેષ-ભાષણરૂપાયામ્ (યો. સ્વો. વૃ. પ્ર. ૩). વિશિષ્ટ અર્થમાં ગુરુના કથન ઉપર ટીકા-ટિપ્પણ કરવું કે તેમની સ્થાપેલી વાતને ઉત્થાપી પોતાની વાતનું સ્થાપન કરવું તે ઉપરિભાષા. ઉપરિભાષાયાં ગુરોઃ કથિતં વિષયં વિચ્છન્દ્ય સ્વભાષા સ્થાપને (આ. દિ.)

જં કિંચિ-યત્ કિંચિત્-જે કાંઈ.

યત્ કિંચિત્ સમસ્તં સામાન્યતો વા-જે કાંઈ એટલે સમસ્ત કે સામાન્ય રીતે.

મજ્ઞ-મમ-મારું.

વિનય-પરિહીણ-વિનય-પરિહીનમ્-વિનયથી રહિત, શિક્ષાથી રહિત, ભક્તિ વિનાનું.

વિનય થી પરિહીન, તે વિનય-પરિહીન વિનય=શિક્ષા, ભક્તિથી પરિહીન-રહિત. વિનય-પરિહીનં ભક્તિ-વિયુક્તં સંજાતમિત્યર્થઃ (શ્રા. દિ. ૬.) વિનય-પરિહીન, એટલે ભક્તિથી રહિત થયું હોય તે.

સુદુર્મં વા બાયરં વા-સૂક્ષ્મં વા બાદરં વા-સૂક્ષ્મ કે બાદર, નાનું કે મોટું. અલ્પ પ્રાયશ્ચિત્તને યોગ્ય કે વિશેષ પ્રાયશ્ચિત્તને યોગ્ય.

તુલ્યમે જાણહ-યૂયં જાનીથ-આપ જાણો છો.

અહં ન જાણામિ-અહં ન જાનામિ-હું જાણતો નથી.

તસ્મ મિચ્છ મિ દુક્કડં-પૂર્વવત્.

(૪) તાત્પર્યાર્થ

ગુરુ-સ્વામણા-સુત્તં-ક્ષમાપના-સૂત્ર, ગુરુ-ક્ષમાપના-સૂત્ર.

આ સૂત્ર વડે શિષ્ય, ગુરુ પ્રત્યે થયેલ નાના-મોટા અપરાધોને ખમાવે છે, તથા ગુરુ પણ સામેથી તેને ખમાવે છે. એટલે તે ખામણા-ક્ષમાપના સૂત્ર કહેવાય છે. આ સૂત્રનો મૂળ પાઠ અબ્બુટ્ટિઓ શબ્દથી શરૂ થતો હોઈ તે અબ્બુટ્ટિઓ સૂત્રના નામથી પણ ઓળખાય છે.

અબ્બુટ્ટિઓ હં-હું સામે ઊભો થયો છું, આદર-પૂર્વક ઉપસ્થિત થયો છું.

અભ્યુત્થિત શબ્દ માત્ર ઈચ્છા કે માત્ર અભિલાષાનો વ્યપોહ કરીને ક્રિયા કરવાની તત્પરતા બતાવે છે. અહીં ગુરુ પાસેથી ક્ષમા માગવાની માત્ર ઈચ્છા જ નથી પણ તત્પરતા છે, તે દર્શાવવા માટે એ યોજાયેલો છે. અથવા અભ્યુત્થિત શબ્દ આદર-પૂર્વક ઊભા થવાનો-ખડા રહેવાનો ભાવ સૂચવે છે અને તે અર્થ પણ અહીં સંગત છે, કારણ કે ગુરુની ક્ષમા દબાણવશ કે બાહ્યોપચારથી માગવાની નથી પણ તેમના પ્રત્યે સંપૂર્ણ આદરભાવથી માગવાની છે.

અર્હિતર-દેવસિઅં સ્વામેઽં-દિવસ-દરમિયાન આપના પ્રત્યે થયેલા અપરાધોને ખમાવવા માટે. અર્હિતર-દેવસિઅં શબ્દ અહીં સૂર્યોદયથી સૂર્યાસ્ત સુધીની કાલ-મર્યાદાનો સૂચક છે. એટલે જ્યારે સૂર્યાસ્તથી સૂર્યોદય સુધીના કે પક્ષ, ચાતુર્માસ અથવા સંવત્સર-દરમિયાન થયેલા અપરાધોની ક્ષમા માગવાની હોય છે, ત્યારે આ પદને બદલે અનુક્રમે અર્હિતર-રાઝાં, અર્હિતર પક્ષિઅં, અર્હિતર-ચરમાસિઅં અને અર્હિતર-સંવચ્છરિઅં એ પદો બોલાય છે. આ પદો વિશેષણ હોઈને વિશેષ્યની અપેક્ષા રાખે છે. તેનો નિર્દેશ અહીં સ્પષ્ટ શબ્દોમાં જોવામાં આવતો નથી, પરંતુ ક્ષમા હંમેશાં અપરાધની જ માગવાની હોય છે અને અહીં ગુરુ-ક્ષમાપનાનો પ્રસંગ છે, એટલે આપના પ્રત્યે થયેલા અપરાધ એ શબ્દો અધ્યાહારથી સમજવાના છે.

ખમાવવું એ ખમવાનું પ્રેરક રૂપ છે, તેથી તેનો સ્પષ્ટ અર્થ ક્ષમાની માગણીનો છે. આ માગણી તેટલા માટે કરવામાં આવે છે કે અપ્રીતિકારક

કે અસદ્વર્તનથી ગુરુને કોઈ પણ પ્રકારનું દુઃખ થયું હોય કે ક્રોધ કરવાનું નિમિત્ત મળ્યું હોય તો તેની ઉપશાંતિ થાય, વિનય અને શિષ્ટાચારની જાળવણી થાય તથા પોતાના આત્માની શુદ્ધિ થાય. પરમાર્થિક હેતુથી માગવામાં આવેલી અપરાધોની ક્ષમા એ રંકતા કે દીનતા નથી, પણ જાગ્રત આત્માનો સ્વસ્થતા પ્રાપ્ત કરવા માટેનો એક સબળ પ્રયાસ છે, અને તેનું પરિણામ ચિત્તની પ્રસન્નતા છે. ક્ષમા આપવી એ ઉદારતા છે, ક્ષમા માગવી એ પવિત્રતા છે.

इच्छं, खामेमि देवसिअं-આપની આજ્ઞાને ઈચ્છું છું. હવે દિવસ-સંબંધી અપરાધોને ખમાવું છું.

દૈવસિક અપરાધોની ક્ષમા માગવાની તત્પરતા દર્શાવ્યા પછી ગુરુ એવો જવાબ આપે છે કે **खामेह-ખમાવો**. તે વખતે શિષ્ય આજ્ઞાનો સ્વીકાર કરતાં જણાવે છે કે આપે જે પ્રમાણે આજ્ઞા આપી તે આજ્ઞાને ઈચ્છું છું; અને એ આજ્ઞાને શિરસાવંધ ગણીને હવે દિવસ-દરમિયાન થયેલા અપરાધોને ખમાવું છું.

ખમવું એટલે સહનશીલતા રાખવી, ઉદારતા રાખવી, ખામોશી રાખવી કે વૈરવૃત્તિનો ત્યાગ કરવો. તેનું પ્રેરક રૂપ ખમાવવું. એટલે સામાની પાસેથી ક્ષમાની અપેક્ષા રાખવી, ઉદારતાની માગણી કરવી તથા તે કલુષિત લાગણીનો-વૈરનો ત્યાગ કરે તેવી ભાવના રાખવી, એ ખમાવવાની ક્રિયા છે.

अपत्तिअं-परपत्तिअं-अप्रीतिकारक, विशेष अप्रीतिकारक.

અપરાધનું સૂચન અહીં અપત્તિઅં અને પરપત્તિઅં એ બે પ્રકારો વડે કરવામાં આવ્યું છે. જે વર્તન સામાન્ય રીતે અપ્રીતિ ઉપજાવે તેવું હોય તે અપત્તિઅં, અને જે વર્તન વધારે અપ્રીતિ ઉપજાવે તેવું હોય તે પરપત્તિઅં, આવું વર્તન જે જે વિષયોમાં થવાનો સંભવ છે, તેનો નિર્દેશ પછીનાં પદો વડે કરવામાં આવ્યો છે.

अत्ते पाणे-આહાર-પાણી સંબંધમાં.

આહાર-પાણી વહોરવા જતી વખતે, વહોરતી વખતે, કે વહોરીને આવ્યા પછી કોઈ પણ કામ એવું કરવું ન જોઈએ કે જેથી ગુરુને અપ્રીતિ

કે વિશેષ અપ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય.

તાત્પર્ય કે આહાર પાણી સંબંધમાં ગુરુએ જે જે અને જેવી જેવી સૂચનાઓ આપેલી હોય, તે તે બને તેવી તેવી સૂચનાઓનો બરાબર અમલ કરવો જોઈએ. તેમ ન કરવામાં આવે તો અપરાધ ઉત્પન્ન થાય.

ગૃહસ્થોએ આ પદોથી ગુરુમહારાજ પોતાને ત્યાં આહાર લેવા પધાર્યા હોય; અને તે વખતે પોતાથી જે કંઈ અપ્રીતિકર કે વિશેષ અપ્રીતિકર વર્તન થઈ ગયું હોય, તે સમજવાનું છે.

વિણાઈ વેઆવચ્ચે-વિનય અને વૈયાવૃત્ત્યમાં.

ગુરુનો વિનય સાચવવો અને ઉચિત વૈયાવૃત્ત્ય કરવું, એ શિષ્યનું કર્તવ્ય છે, શિષ્યનો વિશિષ્ટ ધર્મ છે. તેમાં વિનય મુખ્યત્વે શિષ્ટાચારરૂપ છે, અને વૈયાવૃત્ત્ય મુખ્યત્વે સેવા-શુશ્રૂષા રૂપ છે. તીર્થંકર-નામકર્મ બાંધવામાં નિમિત્તભૂત થતાં વીસ સ્થાનકોમાં તેમનું સ્થાન અનુક્રમે દસમું અને સોળમું છે. આ બન્ને ગુણોની આરાધના કરતાં જે કંઈ અપ્રીતિ અને વિશેષ અપ્રીતિ ઉપજાવે તેવું થયું હોય.

આલાવે સંલાવે-બોલવામાં અને વાતચીત કરવામાં.

ગુરુની સાથે બોલવાનો તથા વાતચીત કરવાનો પ્રસંગ અનેક વાર આવે છે. તેમાં કોઈ વચન એવું બોલાયું હોય કે કોઈ એવી થઈ હોય કે જેથી અપ્રીતિ કે વિશેષ અપ્રીતિ ઉત્પન્ન થઈ હોય.

ઉચ્ચાસણે સમાસણે-ઊંચા આસને બેસવામાં અને સમાન આસને બેસવામાં.

શિષ્યે પોતાનું આસન ગુરુ કરતાં નીચું રાખવું જોઈએ. તેના બદલે કોઈ કારણ-પ્રસંગે આસન ઊંચું રાખવું પડ્યું હોય કે સમાન રાખવું પડ્યું હોય, તેનાથી અપ્રીતિ તથા વિશેષ અપ્રીતિ ઉપજાવી હોય.

અંતરભાસાઈ ઉવરિભાસાઈ-વચ્ચે બોલવામાં કે વધારે બોલવામાં.

ગુરુ કોઈ સાથે વાતચીત કરતા હોય અને કોઈ પણ વિષય પર પોતાના વિચારો દર્શાવતા હોય, તે વખતે વચ્ચે જ બોલી ઊઠવું કે, તમે ભૂલો છો, અમુક વસ્તુ આમ નથી પણ તેમ છે વગેરે. અથવા ગુરુ એક વાત

કોઈને કહી રહ્યા કે તરત જ બોલી ઊઠવું કે તમારી વાત બરાબર નથી. એ તો આમ હતું, તેમ હતું વગેરે. આવા પ્રસંગે અપ્રીતિ કે વિશેષ અપ્રીતિ ઉત્પન્ન થઈ હોય.

જં કિંચિ મજ્ઝ વિણય-પરિહીણં-જે કાંઈ મારા વડે વિનયથી રહિત થયું હોય.

ગુરુ સાથે મુખ્યત્વે જે જે કામ પ્રસંગ પડે છે, તેનો નિર્દેશ ભક્તે પાળે આદિ પદોથી કરવામાં આવ્યો છે. એ સર્વપ્રસંગોમાં કોઈ પણ અપરાધ થયો હોય, તેનું સૂચન કરવા માટે વિણય પરિહીણં શબ્દનો પ્રયોગ કરેલો છે. એટલે વિનય-રહિત વર્તન વડે જે કાંઈ અપરાધ થયો હોય.

સુહુમં વા બાયરં વા-થોડું કે વધારે, નાનું કે મોટું (અનુચિત વર્તન થયું હોય).

વિનય-રહિત વર્તનની સ્પષ્ટતા અહીં બે પ્રકારો વડે કરવામાં આવી છે. એક તો જેનું પ્રાયશ્ચિત્ત લઘુ કે સામાન્ય હોય અને બીજું જેનું પ્રાયશ્ચિત્ત બૃહત્ કે વિશેષ હોય. વા પદ વડે આ બન્ને પ્રકારના વર્તનની મિથ્યા દુષ્કૃત વડે થનારી તુલ્ય શુદ્ધિ સૂચવવામાં આવી છે.

તુભ્મે જાણહ, અહં જાણામિ-તમે જાણો છો, હું જાણતો નથી.

એવા પણ અપરાધો થવાની શક્યતા છે કે જે ગુરુના ખ્યાલમાં બરાબર આવી ગયા હોય અને શિષ્ય તેના વિશે કાંઈ પણ જાણતો ન હોય, એટલે તેવા અપરાધોનું સૂચન પણ કરવામાં આવ્યું છે.

તસ્મ મિચ્છા મિ દુઘ્કઙ્-તે સંબંધી મારું સર્વ દુષ્કૃત મિથ્યા થાઓ.

(૫) અર્થ-સંકલના

[શિષ્ય:] હે ભગવંત ! ઈચ્છા-પૂર્વક આજ્ઞા આપો. હું દિવસ (રાત્રિ)-દરમિયાન થયેલા અપરાધોની ક્ષમા માગવાને ઉપસ્થિત થયો છું.

[ગુરુ:]-ખમાવો.

[શિષ્ય:]-ઈચ્છું છું. દિવસ-સંબંધી થયેલા અપરાધો ખમાવું છું.

આહાર-પાણીમાં, વિનયમાં, વૈયાવૃત્ત્યમાં, બોલવામાં, વાતચીત

કરવામાં, ઊંચું આસન-રાખવામાં, સમાન આસન રાખવામાં, વચ્ચે બોલી ઊઠવામાં, ગુરુની ઉપરવટ થઈને બોલવામાં અને ગુરુ-વચન ઉપર ટીકા-ટિપ્પણ કરવામાં જે કાંઈ અપ્રીતિ કે વિશેષ અપ્રીતિ ઉપજાવે તેવું કર્યું હોય, તથા મારા વડે સૂક્ષ્મ કે સ્થૂલ, થોડું કે વધારે જે કાંઈ વિનય-રહિત વર્તન થયું હોય; તમે જાણો છો અને હું જાણતો નથી, તેવા કોઈ અપરાધ થયા હોય; તે સંબંધી મારું સઘળું પાપ મિથ્યા થાઓ.

(૬) સૂત્ર-પરિચય

સર્વજ્ઞ-કથિત ધર્મનું મૂળ વિનય છે. તેનાથી ગ્રહણ કરવા યોગ્ય અને આચરવા યોગ્ય, બન્ને પ્રકારની શિક્ષા પ્રાપ્ત થાય છે કે જે પરિણામે અવિચલ મુક્તિ-સુખને આપનારી છે. તેથી મુક્તિ-મોક્ષ કે નિર્વાણનું સુખ ઈચ્છનાર સાધકે ગુરુનો વિનય દરેક પ્રકારે નિરંતર કરવો જોઈએ.

જે સાધક ગુરુનો વિનય યથાર્થ રીતે કરતો નથી અને મોક્ષને ઈચ્છે છે, તે જીવિતની ઈચ્છા છતાં અગ્નિમાં પ્રવેશ કરવાનું કાર્ય કરે છે. મતલબ કે ગુરુનો યથાર્થ વિનય નહીં કરનાર પોતાની સાધનાનાં ફળથી ભ્રષ્ટ થાય છે અને માનવભવ આદિ અમૂલ્ય સામગ્રીને હારી જાય છે; તેથી જ કહ્યું છે કે :-

ગુરુષદ-સેવા નિરઑ, ગુરુઆણારાહણંમિ તલ્લિચ્છો ।

ચરણ-ભર-ધરણ-સત્તો, હોઢ જઈ નન્નહા નિયમા ॥

-ધર્મરત્ન-પ્ર. ગા. ૧૨૬

ગુરુના ચરણની સેવા કરવામાં મગ્ન અને તેમની આજ્ઞાનું પાલન કરવામાં તત્પર એવો સાધુ ચારિત્રનો ભાર વહન કરવાને શક્તિમાન થાય છે, બીજો નહિ જ, એ વાત નક્કી સમજવી.

કદાચ ગુરુ મંદ હોય, નાની ઉંમરના હોય કે ઓછું ભણેલા હોય, તોપણ વિનીત શિષ્યે તેમનો વિનય બરાબર સાચવવાનો છે. અન્યથા વાંસના ફળની માફક તેઓ પોતાના હાથે જ હણાય છે. જૈન શાસ્ત્રોનું એ સ્પષ્ટ ફરમાન છે કે રત્નત્રયીની ઈચ્છા રાખનાર ધર્માભિલાષી શિષ્યે ગુરુને વિનયથી આરાધવા તેમ જ પ્રસન્ન કરવા. તેમ છતાં કોઈ પણ કારણે તેમનો અવિનય થાય કે આશ્વાતનાનું કારણ ઉત્પન્ન થાય તો તેમની મન, વચન

અને કાયાથી ક્ષમા માગવી. આ કારણે ગુરુને વંદન કરતાં દિવસ અને રાત્રિનું પ્રતિક્રમણ કરતાં, તેમ જ પક્ષ, ચાતુર્માસ અને સંવત્સર દરમિયાન થયેલા અપરાધોની આલોચના કરતાં ગુરુ-ખામણા-સુત્ર બોલીને ગુરુને ખમાવવાનો વિધિ છે.

આ ક્રિયાનો પ્રારંભ ગુરુની આજ્ઞા પ્રાપ્ત થયા પછી કરવાનો છે. એટલે શરૂઆતમાં ઈચ્છાકારેણ સંદિસહ ભગવં ! અબ્ભુક્ષિઓ હં અર્ઘિભતર-દેવસિઅં (રાઈઅં, પક્ષિઅં, ચાઉમાસિઅં, સંવચ્છરિઅં) ખામેઉં એ પદો વડે ગુરુની આજ્ઞા માગવામાં આવે છે અને ગુરુ ખામેહ પદ વડે એ ક્રિયા કરવાની અનુજ્ઞા આપે છે. એટલે શિષ્ય ઈચ્છં પદ વડે એ આજ્ઞાનો સ્વીકાર કરે છે અને પોતે એ ક્રિયામાં દાખલ થાય છે, એમ સૂચવવાને છામેમિ દેવસિઅં (રાઈઅં, પક્ષિઅં, ચાઉમાસિઅં કે સંવચ્છરિઅં) એ બે પદો બોલે છે. પછી નીચો નમીને, ભૂમિએ મસ્તક અડાડીને, ડાબા હાથમાં ધારણ કરેલી મુહપત્તી વડે (પ્રતિક્રમણ સિવાય વંદના-પ્રસંગે ગૃહસ્થોએ ખેસ વડે) મુખ આચ્છાદિત કરીને તથા જમણો હાથ (સાધુ) ગુરુના ચરણે મૂકીને (તેમ ન થઈ શકે તેમ હોય તો સાધુ અને ગૃહસ્થ એ તે તરફ લંબાવીને) પોતાના અપરાધોની ક્ષમા માગે છે.

આ અપરાધો ત્રણ રીતે થવાનો સંભવ છે :-

(૧) અપ્રીતિ કે વિશેષ અપ્રીતિ ઉપજાવે તેવાં કાર્યોથી કે જે આહાર-પાણી વખતે, ઔપચારિક વિનય વખતે, દશવિધ વૈયાવૃત્ય વખતે, આસન-બ્રહ્મણ વખતે અને વાતચીત વગેરે પ્રસંગોમાં થવાનો સંભવ છે.

(૨) કોઈ પણ વિનય-રહિત કૃત્યથી કે જેનો શિષ્યને ખ્યાલ હોય.

(૩) કોઈ પણ વિનય-રહિત કૃત્યથી કે જેનો શિષ્યને ખ્યાલ ન હોય (પણ ગુરુને બરાબર ખ્યાલ હોય).

આ કારણે પ્રથમ તે જં કિંચિ અપત્તિઅં પર-પત્તિઅં ભત્તે પાળે વિણે વેઆવચ્ચે આલાવે સંલાવે ઉચ્ચાસળે સમાસળે અંતરભાસાણે ઉવરિભાસાણે આટલાં પદો બોલીને પ્રથમ પ્રકારના અપરાધોની ક્ષમા માગે છે. પછી તે જં કિંચિ મજ્ઞ વિણય-પરિહીણં સુહુમં વા બાયરં વા, એ પદો બોલીને બીજા

પ્રકારના અપરાધોને ખમાવે છે, અને છેવટે તુબ્બે જાણહ, અહં ન જાણામિ, તસ્સ મિચ્છા મિ દુક્કહં, એ પદો બોલીને ત્રીજા પ્રકારના અપરાધોને ખમાવે છે, તથા એ તમામ દુષ્કૃત માટે અંતરથી દિલગીર થઈ ને ફરી તેવા અપરાધ નહિ કરવાની ગર્ભિત કબૂલાત સાથે તેને નિષ્ફળ બનાવવાની ભાવના પ્રદર્શિત કરે છે.

અહીં ગુરુ મુખ્યત્વે સાધુ-શિષ્યોને ઉદ્દેશી નીચેનો પાઠ કહે છે :-

અહમવિ खामेमि तुम्हं, (જં કિંચિ અપત્તિઅં પરપત્તિઅં અવિણયા સારિયા વારિયા ચોઝયા પઢિચોઝયા તસ્સ મિચ્છા મિ દુક્કહં).

હું પણ તમને ખમાવું છું. (તમને અવિનયથી રોકવા માટે મેં તમારા દોષોનું સ્મરણ કરાવતાં, તમને અતિયારોથી રોકતાં, તમારો પ્રમાદ ઉડાડવાની પ્રેરણા કરતાં અને કરવા યોગ્ય કાર્યોની વારંવાર પ્રેરણા કરતાં જે કાંઈ અપ્રીતિ ઉપજાવનારું તથા વિશેષ અપ્રીતિ ઉપજાવનારું કર્યું હોય, તે સંબંધી મારું સઘળું દુષ્કૃત મિથ્યા થાઓ.)

આવી રીતે ગુરુ પ્રત્યેના વિનયમાં આવેલી ઊણપને દૂર કરીને ફરી તેમનો ઉચિત વિનય જાળવવા માટે આ સૂત્રનું પ્રવર્તન છે.

પ્રતિક્રમણ સિવાય પ્રતિદિન ગુરુને વંદન કરતાં પણ ખમાસમણ(પ્રણિપાત)ની ક્રિયા બે વાર કર્યા પછી તથા સુખ-શાન્તા-પૃથ્થા પાઠ વડે શાન્તા વગેરે પૂછ્યા પછી (પદસ્થ હોય તો ખમા. દઈને) આ પાઠ વડે તેમના પ્રત્યે થયેલાં નાના-મોટા અપરાધોને ખમાવવામાં આવે છે.

(૭) પ્રકીર્ણક

આ પાઠ આવશ્યકસૂત્રના પાંચમા અધ્યયનમાં આવેલો છે. તેની ભાષા આર્ષપ્રાકૃત છે.

૬. ઇરિયાવહિયા-સુત્તં

[એર્યાપથિકી-સૂત્રમ્]

ઇરિયાવહી-સૂત્ર

[પીઠિકા] ઇચ્છાકારેણ સંદિસહ ભગવં ! ઇરિયાવહિયં પઢિક્કમમિ ?
ઇચ્છં* ।

(૧) મૂલપાઠ

ઇચ્છામિ પઢિક્કમિઠં

ઇરિયાવહિયા઼ વિરાહણા઼ ।

ગમણાગમણે ।

પાણ-ક્કમણે, બીય-ક્કમણે, હરિય-ક્કમણે, ઓસા-ઝત્તિગ-
પણગ-દગમટ્ટી-મક્કઢા-સંતાણા-સંકમણે ।

જે મે જીવા વિરાહિયા ।

એગિંદિયા, બેઈંદિયા, તેઈંદિયા, ચઝરિંદિયા, પંચિંદિયા ।

અભિહયા, વત્તિયા, લેસિયા, સંઘાઙયા, સંઘટ્ટિયા,
પરિયાવિયા, કિલામિયા, ઝદ્દવિયા, ઠાણાઓ ઠાણં, સંકામિયા,
જીવિયાઓ વવરોવિયા, તસ્સ મિચ્છા મિ દુક્કઢં ॥

(૨) સંસ્કૃત ધ્યાયા

ઇચ્છાકારેણ સંદિશત ભગવન્ ! એર્યાપથિકીં પ્રતિક્રામમિ ? ઇચ્છામિ ।

★ શિષ્યે ધાર્મિક અનુજ્ઞાન-ક્રિયાઓ ગુરુની આજ્ઞા-પૂર્વક કરવાની હોય છે; તેથી પ્રત્યેક ક્રિયા કરતાં શિષ્ય વિનય-પૂર્વક આવા શબ્દો દ્વારા આજ્ઞા માગે છે, અને સાક્ષાત્ ગુરુ વિદ્યમાન હોય તો પઢિક્કમેહ વગેરે પ્રસંગોચિત પ્રતિવચનો દ્વારા સંમતિ દર્શાવે છે, ત્યારે શિષ્ય ઇચ્છં એવા શબ્દ દ્વારા ગુરુની આજ્ઞાને સ્વીકારી ક્રિયા કરે છે.

इच्छामि प्रतिक्रामितुम् ऐर्यापथिकायां विराधनायाः ।

गमनागमने ।

પ્રાણ-આક્રમણે, બીજ-આક્રમણે, હરિત-આક્રમણે, અવશ્યાય-ઊર્તિગ-
પનક-દકમૃત્તિકા-મર્કટ-સંતાન-સંક્રમણે યે મયા જીવાઃ વિરાધિતાઃ ।

एकेन्द्रियाः, द्वीन्द्रियाः, त्रीन्द्रियाः, चतुरिन्द्रियाः, पञ्चेन्द्रियाः ।

અભિહતાઃ, વર્તિતાઃ, શ્લેષિતાઃ, સંઘાતિતાઃ, સંઘટ્ટિતાઃ, પરિતાપિતાઃ,
ક્લામિતાઃ, અવદ્રાવિતાઃ, સ્થાનાત્ સ્થાનં સંક્રામિતાઃ, જીવિતાત્ વ્યપરોપિતાઃ;
તસ્ય મિથ્યા મે દુષ્કૃતમ્ ॥

(૩) સામાન્ય અને વિશેષ અર્થ

इच्छाकारेण-स्वेच्छाથી, स्वकीय અભિલાષથી, અથવા તમારી
(ગુરુની) ઇચ્છા હોય તો.

इच्छायाः करणमिच्छाकारः । ઇચ્છાનું કાર્ય તે ઇચ્છાકાર. અર્થાત્ જે
કાર્ય પોતાની ઇચ્છાથી, પોતાની મરજીથી કે પોતાની અભિલાષાથી થયું
હોય, તે ઇચ્છાકાર કહેવાય છે. તેથી ઇચ્છાકારેણ પદ નિજેચ્છાથી, સ્વકીય
અભિલાષાથી કે સ્વાભિપ્રાયથી એવો અર્થ પ્રકટ કરે છે, અથવા તમારી
(ગુરુની) ઇચ્છા હોય તો હું અમુક કાર્ય કરું.

ઇચ્છકાર (ઇચ્છકારિ, ઇચ્છાકારિ) ઇચ્છાકારેણ, ઇચ્છં, ઇચ્છામિ,
વગેરે શબ્દો ઘણી વાર વિધિઓમાં અને સૂત્રોમાં આવે છે. તેનું કારણ એ
છે કે જૈન આચાર માટે (૧) ઇચ્છાકાર, (૨) મિથ્યાકાર, (૩) તથાકાર,
(૪) આવશ્યિકી, (૫) નૈષેધિકી, (૬) પૃચ્છા, (૭) પ્રતિપૃચ્છા, (૮)
છન્દના, (૯) નિમન્ત્રણા અને (૧૦) ઉપસમ્પદા, એમ જિનેશ્વરોએ દશધા
નામની સામાચારી કહી છે. પદવિભાગ સામાચારી તો ઉત્સર્ગ-અપવાદના
ભેદસ્વરૂપ છે. કહ્યું છે કે :-

इच्छामिच्छा तथाकारा, गताऽवश्यनिषेधयोः ।

આપૃચ્છા પ્રતિપૃચ્છા ચ, છન્દના ચ નિમન્ત્રણા ॥૧૦૪॥

उपसम्पच्चेति जिनैः, प्रज्ञप्ता दशधाऽभिधा ।

भेदः पदविभागस्तु, स्यादुत्सर्गाऽपवादयोः ॥૧૦૫॥

-(ધર્મસંગ્રહ ભાગ ૨. પૃ. ૨૮૮).

સંદિસહ-સંદિશત-આજ્ઞા આપો. આદેશ આપો.

અહીં જે આદેશ માગવામાં આવ્યો છે તે ઈરિયાવહી ક્રિયાની સમગ્ર વિધિ માટેનો છે. (યાવત્ પ્રગટ લોગસ્ય સૂત્ર સુધીનો આદેશ માગેલ છે.)

ભગવં !-[ભગવન્] !-હે ભગવન્ ! હે પૂજ્ય ! હે મહાપુરુષ !

ભગથી સહિત હોય, તે ભગવાન્ કહેવાય. ભગ એટલે ઐશ્વર્યાદિ ગુણો. તે માટે કહ્યું છે કે :

“ऐश्वर्यस्य समग्रस्य, रूपस्य यशसः श्रियः ।

धर्मस्याथ प्रयत्नस्य, षण्णां भग इतीरणा ॥”

ભાવાર્થ-(૧) સમગ્ર ઐશ્વર્ય, (૨) સમગ્ર રૂપ, (૩) સમગ્ર યશ, (૪) સમગ્ર શ્રી, (૫) સમગ્ર ધર્મ અને (૬) સમગ્ર પ્રયત્ન-એ છ અર્થોનો સૂચક ભગ એવો શબ્દ છે. એટલે ભગવાનનો અર્થ સમગ્ર ઐશ્વર્યવાળા, સમગ્ર રૂપવાળા, સમગ્ર યશવાળા, સમગ્ર શ્રીવાળા, સમગ્ર ધર્મવાળા અને સમગ્ર પ્રયત્નવાળા-એવા છ ગુણોએ કરીને સહિત મહાપુરુષ થાય છે. આ બધા ગુણો કોઈને કોઈ પ્રકારની મોટાઈને બતાવનારા હોવાથી ભગવાનનો સામાન્ય અર્થ મહાપુરુષ થાય છે. એવા ગુણોવાળા પુરુષ સામાન્ય રીતે લોકની પૂજાને યોગ્ય હોય છે, તેથી તે પૂજ્ય પણ કહેવાય છે.

ઈરિયાવહિયં-[ઐર્યાપથિકીમ્]-ઐર્યાપથિકી ક્રિયાને. ગમનાગમનની ક્રિયાને. જવા-આવવાની ક્રિયાને

ઈરણમ્-ઈર્યા-જવું, ચાલવું, તેનું નામ ઈર્યા.

તત્પ્રધાનઃ પન્થા ઈર્યાપથઃ ।-તેની મુખ્યતાવાળો જે પથ, તે ઈર્યાપથ. તત્ર ભવા ઈર્યાપથિકી તે સંબંધી જે ક્રિયા, તે ઈર્યાપથિકી (યો. સ્વો. વૃ. ૩) અર્થાત્ જવા-આવવાની ક્રિયા, તે ઈર્યાપથિકી ક્રિયા. અથવા ઈર્યાપથ એટલે સાધ્વાચાર. તે સંબંધી જે ક્રિયા તે ઈર્યાપથિકી ઈર્યાપથો મૌનધ્યાનાદિકં મિશ્રુત્રતં તત્ર ભવા ઈર્યાપથિકી (યો. સ્વો. પ્ર. ૩)

પટિક્રમામિ-[પ્રતિક્રામામિ]-હું પ્રતિક્રમણ કરું, પાછો કરું, નિવર્તું.

પ્રતિ-પાછું. ક્રમણ-જવું પોતાની મૂળ જગાએથી નીકળ્યા હોઈએ ત્યાં પાછું જવું, તેને પ્રતિક્રમણ કહેવાય છે. તે માટે કહ્યું છે કે :

સ્વસ્થાનાદ ચત્ પરસ્થાનં, પ્રમાદસ્ય વશાદ ગતઃ ।

તત્રૈવ ક્રમણ ભૂયઃ, પ્રતિક્રમણમુચ્યતે ॥*

ભાવાર્થ-પ્રમાદને વશ થઈ પોતાના સ્થાનથી પરસ્થાને ગયેલાએ મૂળસ્થાને પાછા ફરવું-તેનું નામ પ્રતિક્રમણ. પોતાનું સ્થાન એટલે સ્વભાવ અને પરસ્થાન એટલે તેમાંથી થયેલું વિચલિતપણું કે તેમાં લાગેલો દોષ. અર્થાત્ દૂષિત થયેલા આત્માને શુદ્ધ કરીને પુનઃ તેના સ્વભાવમાં લાવવો-તે પ્રતિક્રમણ કહેવાય છે.

इच्छं-[इच्छामि]-ઈચ્છું છું.

इच्छं-इच्छाम्येतद् भगवद्वचः । (यो. स्वो. वृ. ३)-હું ઈચ્છું છું એ ભગવદ્-વચનને.

આચાર્ય શ્રીહેમચંદ્રે સિદ્ધહેમચંદ્ર શબ્દાનુશાસનના આઠમા અધ્યાયના ત્રીજા પાદમાં તૃતીયસ્ય મિઃ એ સૂત્રની વ્યાખ્યામાં જણાવ્યું છે કે-બહુલના અધિકારથી કેટલાક સ્થળે મિ પ્રત્યયના ઇકારનો લોપ થાય છે, જેમકે बहु जाणय ! रुसिउं सक्कं त्यां शक्नोमि એવા અર્થમાં સક્કં અને ન મિયે ને બદલે ન મરં એવો પ્રયોગ થયેલો છે. તે જ રીતે इच्छामિના અર્થમાં इच्छं એવો પ્રયોગ થયેલો જણાય છે.

इच्छामि-[इच्छामि]-ઈચ્છું છું.

पडिक्कमिउं-[प्रतिक्रमितुम्]-પ્રતિક્રમણ કરવાને.

इरियावहियाए विराहणाए-[ऐर्यापथिक्यां विराधनायाः]-ઐર્યાપથિકી ક્રિયા દરમિયાન થયેલી વિરાધનાથી. ઈરિયાપથમાં ચાલતાં થયેલી જીવહિંસાદિ વિરાધનાથી.

સમ્યગ્ દર્શન, સમ્યગ્ જ્ઞાન અને સમ્યક્ ચારિત્રરૂપ મોક્ષમાર્ગની ઉપાસના કરવી, તે આરાધના; અથવા સંયમમાર્ગનું યથાવિધ પાલન કરવું, તે આરાધના. આવી આરાધનાનું તત્ત્વ જેમાંથી દૂર થયું છે, તે વિરાધના. અથવા વિકૃત થયેલી આરાધના, તે વિરાધના. મતલબ કે જે આરાધનામાં

★ આ શ્લોકનું અવતરણ શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ આ. ટી.માં આપેલું છે.

ખામી કે ભૂલ રહી હોય, તે વિરાધના કહેવાય છે, આવી વિરાધનાના ચાર ભાગો પાડવામાં આવ્યા છે : અતિક્રમ, વ્યતિક્રમ, અતિચાર અને અનાચાર. આરાધનાના ભંગ માટે કોઈ પ્રેરણા કરે અને પોતે તેનો નિષેધ ન કરે, તે અતિક્રમ કહેવાય. વિરાધના માટેની તૈયારી તે વ્યતિક્રમ કહેવાય. જેમાં કંઈક અંશે દોષનું સેવન થાય, તે અતિચાર કહેવાય અને જે સંપૂર્ણપણે ભાગે અથવા જેમાં આરાધનાનું કંઈ તત્ત્વ ન રહે, તે અનાચાર કહેવાય.

ગમણાગમણે-[ગમનાગમને]-ગમન અને આગમનમાં. કાર્યપ્રયોજને જવામાં અને ત્યાંથી પાછા વળવામાં.

પાણ-ક્ષમણે-[પ્રાણ્યાક્રમણે]-પ્રાણીઓ પર આક્રમણ થયું હોય, પ્રાણીઓ પગ વડે ચંપાયા હોય.

દશવિધાઃ પ્રાણાઃ વિદ્યન્તે ષેષાં તે પ્રાણિનઃ । જેનામાં પાંચ ઈન્દ્રિયો, મનોબળ, વચનબળ, કાયબળ, આયુષ્ય અને શ્વાસોસ્સ્વાસ એ દશ પ્રાણો જેને વિદ્યમાન હોય, તે પ્રાણી કહેવાય. આ લક્ષણ ઉત્કૃષ્ટ વિકાસ પામેલા પ્રાણીનું છે. જઘન્યમાં જઘન્ય વિકાસવાળા જીવને આમાંથી ચાર પ્રાણો હોય છે. પરંતુ આ શબ્દનો ખાસ ઉપયોગ તો જેનામાં ઈન્દ્રિયો વ્યક્ત થયેલી છે, તેવા જીવોને ઓળખાવવા માટે થાય છે. એટલે બેઈન્દ્રિય અને તેના ઉપરના કોટિના જીવો સામાન્ય રીતે પ્રાણી કહેવાય છે.

આક્રમણ એટલે પગ વડે ચાંપવાની ક્રિયા. આક્રમણં પાદેન પીડનમ્ ।

ઘ્રીય-ક્ષમણે-[ઘ્રીજાક્રમણે]-બીજને ચાંપતાં, બિયાંને ચાંપતાં.

હરિય-ક્ષમણે-હરિતાક્રમણે-લીલોતરીને ચાંપતાં, લીલી વનસ્પતિને ચાંપતાં,

ઓસા-ઉત્તિંગ પળગ-દગમટ્ટી-મકડા-સંતાળા-સંક્રમણે-
[અવશ્યાય-ઉત્તિંગ-પનક-દકમૃત્તિકા-મર્કટ-સંતાન-સંક્રમણે]-ઝાકળ, કીડિયારું, લીલ-ફૂગ, કાદવ અને કરોળિયાની જાળને ચાંપતાં.

ઓસા-ઓસ, ઝાંકળ.

અવશ્યાય શબ્દ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં મળસ્કે પડેલા ઝાળકને માટે વપરાય છે-અવશ્યાયાવસિક્તસ્ય પુંડરીકસ્ય ચારુતામ્ । (ઉત્તરરામ ૬, ૨૮)

ઊત્તિંગ-ભૂમિમાં ગોળ છિદ્ર પાડનાર ગર્દભ આકારના જીવો-ગર્ધૈયા; અથવા કીડીઓનાં દર.

ઊત્તિંગા ગર્દભાકૃતયો જીવા, કીટિકા-નગરાણિ વા (આ ટી.)

પળગ-લીલકૂંગ, ફૂગી, પંચરંગી અંકુરિત અને અનંકુરિત સાધારણ વનસ્પતિ.

દગ-મટ્ટી-કીચડ, ઢીલો, કાદવ.

દક-મૃત્તિકા ચિક્ષ્ણમ્ (આ.ટી) અથવા દક એટલે કાચું પાણી-સાધુને કલ્પે તે પ્રકારનું પાણી અને મટ્ટી એટલે માટી.

મક્કડા-સંતાળા-કરોળિયાની જાળ.

કોલિક-જાલમ્ (આ.ટી).

સંક્રમણે-[સંક્રમણે]-સંક્રમણ કર્યું હોય ઉપર થઈને જવાયું હોય. સંક્રમ્ ધાતુ સ્થાન, સ્થિતિ કે સ્વરૂપના પરિવર્તનને દર્શાવે છે. એટલે એક વસ્તુ આધી-પાછી થાય, એક સ્થિતિમાંથી બીજી સ્થિતિમાં મુકાઈ જાય, કે એક સ્વરૂપમાંથી બીજા સ્વરૂપમાં પલટાઈ જાય, તેને સંક્રમણ થયું કહેવાય છે. એ જ ભાવને અનુસરનારી અન્ય ક્રિયાઓ જેવી કે ઓળંગવું, પ્રવેશ કરવો, ફેરફાર કરવો, ફેરવવું વગેરેને માટે પણ તે વપરાય છે. અહીં ઓળંગવાના અથવા ઉપર થઈને પસાર થઈ જવાના અર્થમાં તે વપરાયેલો છે. સંક્રમણમાક્રમણં તસ્મિન્ (ધો. સ્વો. વૃ. ૩).

જે જીવા-[યે જીવા:]—જે પ્રાણીઓ.

જીવનો સામાન્ય અર્થ શરીરથી ભિન્ન ચૈતન્ય-ગુણવાળો આત્મા થાય છે; પરંતુ જીવનશક્તિ ધારણ કરવાના ગુણને લીધે તે જીવ કહેવાય છે. જીવિતવાન્, જીવતિ, જીવિષ્યતીતિ જીવઃ । જીવનવાળો, જીવતો કે જે જીવશે તે જીવ. ઉપયોગ, અનાદિ-નિધનતા, શરીર-પૃથક્ત્વ, કર્મકર્તૃત્વ, કર્મ-ભોક્તૃત્વ, અરૂપીપણું આદિ અનેક લક્ષણોથી તે યુક્ત છે. આ જીવનની ક્રિયા જેના વડે શક્ય બને છે, તેવા જીવંત શરીરને પણ ઉપચારથી જીવ કહેવામાં આવે છે. છેદન, ભેદન, મારણ વગેરે આ જીવંત શરીરનું થાય છે, પણ તેનું સંચાલન કરનાર જીવનું થતું નથી.

મે વિરાહિયા-[મયા વિરાધિતા:]—મારાથી વિરાધાયા હોય, મારાથી દુઃખને પ્રાપ્ત થયા હોય, મારાથી દુઃખ પામ્યા હોય.

વિરાધનાનો બીજો અર્થ પ્રાણીને દુઃખ ઉપજાવવું તે છે. વિરાધ્યન્તે દુઃખે સ્થાપ્યન્તે પ્રાણિનોઽનયેતિ વિરાધના-જેના વડે પ્રાણીઓ દુઃખમાં મુકાય, તે વિરાધના.

ઈર્ગદિયા-[એકેન્દ્રિયા:]—એક ઈન્દ્રિયવાળા જીવો.

જેને સ્પર્શન કરવાની એક જ ઈન્દ્રિય મુખ્ય છે, તેવા જીવોને એકેન્દ્રિય જીવ કહેવાય છે. તેઓ સ્વેચ્છા મુજબ હલન-ચલન કરી શકતા નથી; તેથી તેમને સ્થાવર જીવો તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. કહ્યું છે કે :

પૃથ્વી-જલ-જલણ-વાઝ-વણસ્સઈ થાવરા નેયા ।

પૃથ્વી, જલ, જવલન (અગ્નિ), વાયુ અને વનસ્પતિ-એ સ્થાવર જીવો જાણવા.

બેઈંદિયા-[દ્વીન્દ્રિયા:]—બેઈંદ્રિયવાળા જીવો.

જે જીવોને સ્પર્શેન્દ્રિય તથા રસનેન્દ્રિય (જિહ્વેન્દ્રિય) એ બે ઈન્દ્રિયો હોય, તે બેઈંદ્રિયવાળા જીવો કહેવાય છે. આવા જીવોનો પરિચય જીવવિચાર પ્રકરણમાં-નીચે મુજબ કરાવવામાં આવ્યો છે :

સંઘ-કવહુય-ગંઢુલ-જલોય-ચંદણગ-અલસ-લહગાઈ ।

મેહરિ-કિમિ-પૂયરગા, બેઈંદિય માઈવાહાઈ ॥૧૫॥

ભાવાર્થ-શંખ, કોડા, ગંડોલ (પેટના મોટા કૃમિ), જળો, ચંદનક (સમુદ્રમાં થતા એક જાતના જીવો, જે નિશ્ચેતન થયા પછી સ્થાપનાચાર્યમાં રખાય છે અને જેને આયરિય નામથી ઓળખવામાં આવે છે), અળસિયાં, લાળિયાં (વાસી ખોરાકમાં ઉત્પન્ન થતા), કાજ-કીડા, કૃમિ, પાણીના પોરા, ચૂરોલ તથા છીપ વાળા વગેરે બેઈંદ્રિય જીવો છે.

તેઈંદિયા-[ત્રીન્દ્રિયા:]—ત્રણ ઈન્દ્રિયવાળા જીવો.

સ્પર્શેન્દ્રિય, રસનેન્દ્રિય અને દ્રાણેન્દ્રિય-એ ત્રણ ઈન્દ્રિયો જેને હોય, તે ત્રણ ઈન્દ્રિયવાળા જીવો કહેવાય છે. તે માટે જીવવિચાર-પ્રકરણમાં કહ્યું છે કે :

ગોમી-મંકળ-જૂઆ, પિપીલિ-ઉદેહિયા ય મક્કોડા ।

ફલ્લિય-ઘયમિલ્લીઓ, સાવય-ગોકીડ-જાઈઓ ॥૧૬॥

ગદ્દહય-ચોર-કીડા, ગોમય-કીડા ય ધન્ન-કીડા ય ।

કુંથુ-ગોવાલિય-ફલિયા, તેઈંદિય ફંદગોવાઈ ॥૧૭॥

ભાવાર્થ-કાનખજૂરો, માંકડ, જૂ, કીડી, ઉધેઈ, મકોડા, ઈયળ (ધ્યાનમાં થતી), ધિમેલ, સાવા-સવા (માણસના વાળના મૂળમાં થાય છે.) ગાય વગેરે પ્રાણી પર થતા ગીંગોડા વગેરેની જાતિઓ તથા, ગધૈયા, ચોરકીડા, છાણના કીડા, ધાન્યના કીડા, કુંથુઆ, ગોપાલિક (ચોમાસામાં થતા એક જાતના કીડા, જેને ભરવાડણ કહેવામાં આવે છે.) ઈયળ, ગોકળગાય ને ઈંદ્રગોપ (વરસાદમાં થતો લાલ રંગનો કીડો) વગેરે તેઈંદિય જીવો છે.

ચર્ચરિંદિયા-[ચતુરિન્દ્રિયા:]—ચાર ઈંદ્રિયવાળા જીવો.

કાન સિવાયની ચારે ઈંદ્રિયો હોય, તેને ચાર ઈંદ્રિયવાળા જીવો કહે છે. તેઈંદિય જીવો કરતાં આ જીવોને ચક્ષુરિંદ્રિય વધારે હોય છે. તેનો પરિચય જીવવિચાર-પ્રકરણમાં નીચે મુજબ આપ્યો છે :

ચર્ચરિંદિયા ય ચિચ્છુ, ઢિંકુળ ભમરા ય ભમસિયા તિહુ ।

મચ્છિય-ડંસા મસગા, કંસારી-કવિલડોલાઈ ॥૧૮॥

ભાવાર્થ :- વીંછી, બગાઈ, ભમરા, ભમરી, તીડ, માખી, મચ્છર, ડંસ, મસક, માસ, કંસારી, ખડમાકડી વગેરે ચતુરિંદ્રિય જીવો છે.

પંચિદિયા-[પંચેન્દ્રિયા:]—પાંચ ઈંદ્રિયવાળા જીવો.

જેને પાંચ ઈંદ્રિયો પૂરી હોય, તે પંચેન્દ્રિય જીવ કહેવાય છે. તેના મુખ્ય વિભાગો ચાર છે. નારક, તિર્યંચ, મનુષ્ય અને દેવ. નારક એટલે સાત પ્રકારની નારકીમાં ઉત્પન્ન થતા જીવો. તિર્યંચ એટલે પક્ષી, પશુ, જળચર ખેચર, ભૂચર આદિ પ્રાણીઓ. દેવ એટલે ભવનપતિ, વાણવ્યંતર, જ્યોતિષી અને વૈમાનિક આદિ ચાર પ્રકારના દેવો.

અભિહયા-[અભિહતા:]—લાતે મરાયા હોય.

વત્તિયા-[વર્તિતા:]—ધૂળ વડે ઢંકાયા હોય.

લેસિયા- [શ્લેષિતા:] -ભોંય સાથે ઘસાયા હોય.

સંઘાડઆ- [સંઘાતિતા:] -અરસપરસ શરીરો દ્વારા અફળાવાયા હોય.

સંઘટ્ટિયા- [સંઘટ્ટિતા:] -થોડો સ્પર્શ કરાયા હોય.

પરિયાવિયા- [પરિતાપિતા:] -પરિતાપ ઉપજાવાયા હોય, દુઃખ ઉપજાવાયું હોય.

કિલામિયા- [ક્લામિતા:] -ખેદ પમાડાયા હોય.

ઝદ્ધવિયા- [અવદ્રાવિતા:] બિવરાવાયા હોય, અતિશય ત્રાસ પમાડાયા હોય.

ઠાળાઓ ઠાળાં-સંકામિયા [સ્થાનાત્-સ્થાનં-સંક્રામિતા:] -એક સ્થાનેથી બીજા સ્થાને ફેરવાયા હોય.

જીવિયાઓ વવરોવિયા- [જીવિતાત્ વ્યપરોપિતા:] -જીવનથી છૂટા કરાયા હોય-અર્થાત્ મારી નંખાયા હોય.

તસ્સ- [તસ્ય] -તે સર્વનું.

તે અહીં પૂર્વકથિત સર્વ વિરાધના વડે થયેલા અતિચારોનો નિર્દેશ કરે છે.

અભિહયા इत्यारभ्योक्तविराधना-પ્રકારસ્ય સર્વસ્ય (યો. સ્વો. પ્ર. ૩) અભિહયાથી માંડીને જે વિરાધનાઓ ગણાવી છે, તે સર્વ વિરાધનાનું, એ દશા પ્રકારે દુઃખી કર્યા હોય તેનું. —ધર્મસંગ્રહ ભા.૧, પૃ.૪૦૦.

મિચ્છ- [મિથ્યા] -મિથ્યા, નિરર્થક, નિષ્ફળ.

મિ- [મે] -મારું

દુક્કડં- [દુષ્કૃતમ્] -દુષ્કૃત.

(૪) અર્થ-નિર્ણય

इच्छकारेण संदिसह भगवं !-હે ભગવન્ ! સ્વેચ્છાથી મને આજ્ઞા આપો.

ઈચ્છાકાર શબ્દ પોતાની ઈચ્છા, સ્વકીય અભિલાષા કે સ્વ-

અભિપ્રાય પ્રદર્શિત કરવાને યોજાયેલો છે. એટલે કોઈનો બળાત્કાર, કોઈનું દબાણ કે કોઈની શેહ-શરમ કારણભૂત ન હોય-તેવી આજ્ઞા આપવાનો ધ્વનિ તેમાં રહેલો છે.

***ઈરિયાવહિયં પઠિક્કમામિ ?-હું ઈર્યાપથિકી-પ્રતિક્રમણ કરું ?**

ઉપર જે આજ્ઞા માગવામાં આવી છે, તે ઈર્યાપથિકી-પ્રતિક્રમણ-સંબંધી છે, એવો ભાવ આ બે પદોના સંયોજનથી પ્રકટે છે.

પાસે રહેલા ભાવગુરુ(સાક્ષાત્ સાધુ)ને પૂછીને (ઈચ્છા સંદિસહ ભગવન્ ઈરિયાવહિયં પઠિક્કમામિ ?-એમ રજા મેળવીને) ખમાસણપૂર્વક ઈરિયાવહિ પ્રતિક્રમણ કરે અને ગુરુ ન હોય તે શ્રી જિનેશ્વરની સાક્ષીએ મૂર્તિમાં (મનથી) ગુરુની સ્થાપના ધારે.

પરંતુ જિનપ્રતિમાની આગળ ગુરુની સ્થાપના સ્થાપવી નહીં, કારણ કે શ્રી તીર્થંકર દેવમાં શ્રી અરિહંતાદિ સર્વ પદો રહેલાં હોવાથી તેઓના બિમ્બમાં પણ સર્વ પદોની સ્થાપના ઘટિત છે.

-ધર્મસંગ્રહ. ભાગ ૧, પૃ. ૪૦૬

ગુરુ તેનો પ્રત્યુત્તર આપે છે કે :- તમારી ઈચ્છા હોય તો સુખેથી પઠિક્કમેહ [ઈર્યાપથિકી]-પ્રતિક્રમણ કરો.

इच्छं-ईच्छं છું.

★ સંસ્કૃત વ્યાખ્યાકારોએ દીર્ઘ ઈવાળા 'ई' ધાતુ પરથી 'ईर्या' શબ્દ તથા રેર્યાપથિકી આદિ શબ્દ સમજાવેલ છે, પ્રાકૃત-પદ્ધતિ પ્રમાણે એમાં સ્યાદ-ભવ્ય-ચૈત્ય-ચૌર્ય સમેષુ યાત્ (હૈમ. શ. ૮-૨-૨૦૭) સૂત્ર દ્વારા ચ પહેલાં ૩ માં ઇ ઉમેરાતાં 'ईरिया' શબ્દ સાધી શકાય છે, તેવા શબ્દો સમવાયાંગસૂત્ર, ઓઘનિર્ધુક્તિ, સુરસુંદરીચરિય વગેરેમાં મળે છે. વિશેષાવશ્યક-ભાષ્યમાં ફીરૂ તથા પ્રશ્નવ્યાકરણમાં ફીરિયચ્ચં શ્રીહરિભદ્રસૂરિની આવશ્યકસૂત્ર-વૃત્તિ(પત્ર-૬૧૬)માં ફીરિયાસમિર્ષ વગેરે પ્રયોગો જોવામાં આવે છે. છતાં લેખન-ઉચ્ચારણ સરલતા આદિ કારણે બન્ને પ્રકારના (હ્રસ્વ અને દીર્ઘ) પ્રયોગો મળે છે, તે પ્રાકૃત શબ્દ મહાર્ણવ જેવા કોશ દ્વારા પણ જાણી શકાય છે. ઋ. કે. પેઢી તરફથી પ્રકાશિત ષડાવશ્યકસૂત્રાણિ પત્ર ૩, ૧૩, ૧૪માં દીર્ઘ ઈવાળા પાઠો છે.

-પં લા. ભ. ગાંધી.

શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ વર્ષ ૨૧. પૃ. ૮૦.

તે પરથી ક્રિયા કરનાર વિશેષ વિનય પ્રદર્શિત કરવાને માટે જણાવે છે કે હે ગુરુદેવ ! હું તે પ્રમાણે ઈચ્છું છું. એમ કહીને તે સૂચિત ક્રિયામાં પ્રવેશ કરે છે.

ઈચ્છં પદ ઈચ્છામિ એટલે આપની આજ્ઞા ઈચ્છુ છું. એવા અર્થનું પ્રતિપાદન કરે છે.

પ્રતિક્રમણ-આત્મ-નિરીક્ષણ, જીવનનું પર્યાલોચન કે ભાવશુદ્ધિ માટેની ક્રિયા.

જો કોઈ માળીને સુંદર માલા તૈયાર કરવી હોય, તો પ્રથમ બગીચાનું અવલોકન કરીને તેમાંથી તે કેટલાંક ફૂલો ચૂંટી કાઢે છે. પછી એ ચૂંટેલાં ફૂલોમાંથી કળીઓ, અર્ધવિકસિત ફૂલો અને પૂર્ણ વિકસિત ફૂલો-એ રીતે તેના વિભાગો પાડે છે. અને છેવટે તેમાંથી સુંદર લાગતાં ફૂલો પસંદ કરીને તેની માલા બનાવે છે, જેથી તે માલા ધારણા પ્રમાણે સુંદર બને છે. એ જ રીતે પ્રતિક્રમણની છે. તેમાં સહુથી પ્રથમ ગત જીવનનું અથવા કાર્યોનું અવલોકન યાને નિરીક્ષણ કરવામાં આવે છે. પછી તેના સત્ અને અસત્ અંશો જુદા જુદા પાડીને તેનું પર્યાલોચન કરવામાં આવે છે અને છેવટે અસત્ અંશ માટે પશ્ચાત્તાપ કરીને તે ફરી ન કરવાનો નિર્ણય કરીને ભાવશુદ્ધિ કરવામાં આવે છે, જેથી તે આત્માને ઓપાવનારું આદર્શ પ્રતિક્રમણ બની શકે છે.*

આત્મ-નિરીક્ષણ, જીવન-પર્યાલોચન કે ભાવ-શુદ્ધિ કરવા માટે જે સૂત્રો નક્કી થયેલાં હોય, તેનો પાઠ કરવો, અર્થચિંતન કરવું, તથા તે દ્વારા ઉત્પન્ન થયેલા ભાવને આધારે યોગ્ય પ્રવૃત્તિ કરવી, તે પણ પ્રતિક્રમણ કહેવાય છે. આ દૃષ્ટિએ ઈર્યાપિથ-પ્રતિક્રમણનો અર્થ ગમનાગમનની ક્રિયા દરમિયાન અજાણતાં થઈ ગયેલી જીવ-વિરાધના અંગેનો પશ્ચાત્તાપ કરી, તે સંબંધમાં ફરી વિશેષ યતના(સાવધાની)પૂર્વક વર્તવાનો નિર્ણય છે.

મિચ્છામિ દુઃક્રંડં-મારું દુષ્કૃત નિષ્ફળ થાઓ.

★ પ્રતિક્રમણગર્ભદેતુ તથા આવશ્યકતા-બાલાવબોધમાં આ દૃષ્ટાંત આપેલું છે.

શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યે આ પદોનો અર્થ યોગશાસ્ત્રની સ્વોપજવૃત્તિમાં નીચે મુજબ કર્યો છે :

મિચ્છા મિ દુક્કડં-મિથ્યા મે દુષ્કૃતમ્-એતદ્ દુષ્કૃતં મિથ્યા મે
ભવતુ-વિફલં ભવત્વિત્યર્થઃ । (યો. સ્વો. વૃ. પ્ર. ૩) આ વાક્યનો ભાવાર્થ
કરેલી ભૂલ માટે પશ્ચાત્તાપ કરવાનો છે. હવે પછી તેવી ભૂલો નહિ કરું એ
તેનો ફલિતાર્થ છે.

આ વાક્ય પ્રતિક્રમણની ભાવનાનું બીજ મનાય છે. જ્યાં સુધી
હૃદયમાં અસત્ કાર્યો અંગે દિલગીરી કે પશ્ચાત્તાપ થાય નહિ, ત્યાં સુધી
તેમાંથી છૂટવું કે નિવૃત્ત થવું એ શક્ય નથી. એક વાર એટલી વાતનો ખ્યાલ
આવ્યો કે અમુક કાર્ય ખોટું છે અને તે આત્મ-કલ્યાણની ભાવનાથી વિરુદ્ધ
છે, એટલે તેમાં ગાઢ આસક્તિ ઉત્પન્ન થવાની નહિ. સંયોગોની પરવશતાને
અંગે કે પ્રમાદ-વશાત્ તે કાર્ય કરવાનો પ્રસંગ ફરીને આવે ત્યારે હૃદયમાં
એટલું તો જરૂર થવાનું કે આ ખોટું થઈ રહ્યું છે. આ વાત મારે છોડવા જેવી
છે, અને જેમ બને તેમ વહેલી તકે છોડી દેવી જોઈએ.

કોઈની હિંસા કરવી કે કોઈને દુઃખ આપવું એ આધ્યાત્મિક ગુનો
છે. તેનું ફળ ઘણું કડવું અને ઘણું ભારે આવે છે. જે જીવની આપણે હિંસા
કરી હોય કે જે જીવને આપણે દુઃખ આપ્યું હોય તેના આપણે અપરાધી
છીએ, તેના આપણે ગુનેગાર છીએ. આ અપરાધ જાણી-બૂજીને કરવામાં
આવે તો કોઈ કાળે તેના પરિણામમાંથી છટકી શકાતું નથી, પરંતુ એ
અપરાધ પરવશતાથી કે ખ્યાલ-બહાર થયો હોય અને તેટલો અપરાધ કરવા
માટે પણ જો આપણે દિલગીર થતા હોઈએ, તો એ અપરાધની શિક્ષા ઘણી
હળવી એટલે કે નામ-માત્રની જ થાય છે. તેટલા માટે મિચ્છા મિ દુક્કડંનું
સૂત્ર પ્રચલિત થયેલું છે.

(૫) અર્થ-સંકલના

હે ભગવંત ! સ્વેચ્છાથી ઈર્યાપથિકી-પ્રતિક્રમણ કરવાની મને આજ્ઞા
આપો. [ગુરુ તેને પ્રત્યુત્તરમાં-પડિક્કમેહ-પ્રતિક્રમણ કરો એમ કહે એટલે]
શિષ્ય કહે કે-હું ઈચ્છું છું-આપની એ આજ્ઞા સ્વીકારું છું. હવે હું રસ્તે ચાલતાં

થયેલી જીવ વિરાધનાનું પ્રતિક્રમણ અંતઃકરણની ભાવનાપૂર્વક શરૂ કરું છું.

૧. જતાં-આવતાં મારા વડે ત્રસ જીવ, બિયાં, લીલોતરી, ઝાકળનું પાણી, કીડીનાં દર, સેવાળ, કાચું પાણી, માટી કે કરોળિયાની જાળ વગેરે ચંપાયાં હોય;

૨. જતાં-આવતાં મારા વડે જે કોઈ એકેન્દ્રિય, બેઈન્દ્રિય, તેઈન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય કે પંચેન્દ્રિય જીવોની વિરાધના થઈ હોય;

૩. જતાં-આવતાં મારા વડે જીવો ઠોકરે મરાયા હોય, ધૂળે કરીને ઢંકાયા હોય, ભોંય સાથે ઘસાયા હોય, અરસપરસ શરીરો વડે અફળાવાયા હોય, થોડા સ્પર્શાયા હોય, દુઃખ ઉપજાવાયા હોય, ખેદ પમાડાયા હોય, બિવરાવાયા (ત્રાસ પમાડાયા) હોય, એક સ્થાનેથી બીજા સ્થાને ફેરવાયા હોય કે પ્રાણથી છૂટા કરાયા હોય, અને તેથી જે કાંઈ વિરાધના થઈ હોય, તે સંબંધી મારું સઘળું દુષ્કૃત મિથ્યા થાઓ.

(૬) સૂત્ર-પરિચય

ભૂલો સુધારવાની કળાનો મુખ્ય આધાર ભૂલના ભાન ઉપર રહેલો છે. જો ભૂલનું ભાન જ ન હોય, તો તેને સુધારવાનો પ્રયત્ન તો થાય જ ક્યાંથી થાય ? એટલે ભૂલનું ભાન થાય તે ખાસ જરૂરી છે અને તે પણ બને તેટલું વહેલું થવું ઘટે છે, કે જેથી તેના વિશેષ માઠાં પરિણામો ભોગવવાનો વખત આવે નહિ.

ભૂલનું ભાન કોને કહેવાય ? અથવા તેમાં ખરેખરી ક્રિયા શું થાય છે ? તે જોઈએ. જ્યારે એક કાર્ય ન કરવા જેવું હોય છતાં થઈ જાય અથવા એક કાર્ય કરવા જેવું હોય છતાં ન થઈ શકે, ત્યારે ભૂલ થઈ ગણાય છે. જેમકે હાથ વડે અગ્નિને પકડવો, અગત્યના કબાટને તાળું ન મારવું વગેરે. આમાં પહેલી ક્રિયા ન કરવા જેવી હતી છતાં થઈ છે અને બીજી ક્રિયા કરવા જેવી હતી છતાં થઈ નથી; તેથી તે બંને ભૂલો ગણાય છે.

બીજી રીતે કહીએ તો સત્-પ્રવૃત્તિ અને અસદ્-નિવૃત્તિ એ ભૂલ વિનાની સ્થિતિ છે અને સદ્-નિવૃત્તિ તથા અસત્-પ્રવૃત્તિ એ ભૂલવાળી સ્થિતિ છે. એટલે સત્-પ્રવૃત્તિ અને અસદ્-નિવૃત્તિ એ જ ભૂલ સુધારવાની કળાનું રહસ્ય છે.

ઈર્થાપથ-પ્રતિક્રમણની યોજના આ દષ્ટિને લક્ષ્યમાં રાખીને કરવામાં આવી છે. આપણી સામાન્યમાં સામાન્ય ક્રિયા પણ કોઈને પીડાકારી-દુઃખકારી ન હોવી જોઈએ-તે એનો સાર છે. શ્રીહરિભદ્રસૂરિએ આવશ્યક-ટીકામાં આ સૂત્રને ગમનાતિચાર-પ્રતિક્રમણનું નામ આપ્યું છે, તથા શ્રીદશવૈકાલિકસૂત્ર વૃત્તિમાં તેનું વિવેચન ઈર્થાપથ-પ્રતિક્રમણ નામથી કરેલું છે. શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યે પણ યોગશાસ્ત્રની સ્વોપજવૃત્તિમાં આ નામનો જ ઉપયોગ કરેલો છે, તથા તેને આલોચન-પ્રતિક્રમણ એ નામના પ્રાયશ્ચિત્તરૂપે ઓળખાવ્યું છે.

આ સૂત્રનો ઉપયોગ સામાયિક, પ્રતિક્રમણ, ચૈત્યવંદન તેમજ દેવવંદન વગેરેમાં પણ થાય છે. તે ઉપરાંત દુઃસ્વપ્ન વગેરેના નિવારણ માટે, આશાતના ટાળવા માટે, ગમનાગમનની પ્રવૃત્તિ કર્યા પછી શુદ્ધ થવા માટે, કાજો લેતાં, પરઠવતાં, ચરવળો પડી જાય કે ચાલુ ક્રિયામાંથી ઊઠીને જવું-આવવું પડ્યું હોય, તો તેમાં પુનઃ ભળવા માટે પણ આ સૂત્રનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. આમ અનેક રીતે ઉપયોગી હોઈને આ સૂત્રે ધાર્મિક વિધિમાં ખાસ સ્થાન પ્રાપ્ત કરેલું છે.

દરેક ક્રિયાના પ્રારંભમાં ઈરિયાવહી પ્રતિક્રમણ કરવાનું કહેલું છે. તે વિશે શાસ્ત્રપ્રમાણ છે કે :-

વવહારાવસ્સયમહા-નિસીહભગવદ્વિવાહચૂલાસુ ।

પડિક્કમણ્ણુણિમાઇસુ, પઢમં ઇરિયાપડિક્કમણં ॥૧॥

ભાવાર્થ:- વ્યવહારસૂત્ર, આવશ્યકસૂત્ર, મહાનિશીથસૂત્ર, ભગવતીસૂત્ર, વિવાહચૂલિકા તથા પ્રતિક્રમણની ચૂર્ણિ આદિમાં પ્રથમ ઈરિયાવહી પ્રતિક્રમણ કરવાનું કહ્યું છે.

શ્રીમહાનિશીથસૂત્રમાં કહ્યું છે કે-અપડિક્કંતાઐ ઈરિયાવહિઆઐ ન કપ્પઇ ચેવ કાઠં કિંચિ વિ ચિદ્વંદન-સજ્ઞાયજ્ઞાણાઇઅ । ઈર્થાપથ-પ્રતિક્રમણ કર્યા વિના ચૈત્યવંદન, સ્વાધ્યાય, ધ્યાન આદિ કાંઈ પણ કરવું કલ્પતું નથી. શ્રીહરિભદ્રસૂરિએ પણ દશવૈકાલિકસૂત્રની વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે :-
ઈર્થાપથ-પ્રતિક્રમણમકૃત્વા નાન્યત્ કિમપિ કુર્યાત્ તદશુદ્ધતાડપત્તે:
ઈર્થાપથ-પ્રતિક્રમણ કર્યા વિના સામાયિક, પ્રતિક્રમણ આદિ અન્ય કાંઈ કરવું કલ્પે નહિ, કારણ કે તે અશુદ્ધ થવાનો સંભવ છે. વળી વ્યવહારસૂત્ર,

મહાનિશીથસૂત્ર, ભગવતીસૂત્ર આદિમાં પણ આવી મતલબના જ ઉલ્લેખો છે. તેથી પ્રતિક્રમણની શરૂઆતમાં કરવામાં આવતા સામાયિકની આદિમાં પ્રથમ પ્રતિક્રમણ ઈરિયાવહીનું કરવામાં આવે છે.

આ ઈરીયાવહી ક્રિયાની સમગ્ર વિધિમાં ઈરિયાવહી સૂત્ર ઉપરાંત ઉત્તરીકરણ-સૂત્ર (તસ્સ ઉત્તરી-સૂત્ર), કાયોત્સર્ગસૂત્ર (અન્નત્થ-સૂત્ર), કાયોત્સર્ગ ક્રિયા (કાયોત્સર્ગ મુદ્રામાં ધ્યાન) અને પ્રગટ બોલાતો લોગસ્સ સૂત્ર એટલી બાબતોનો પણ સમાવેશ થાય છે, જે અનુક્રમે આ પુસ્તકમાં આપવામાં આવ્યાં છે.

નાનામાં નાની જીવ-વિરાધનાને પણ દુષ્કૃત સમજવું અને તે કરવા માટે દિલગીર થવું-એ આ સૂત્રનો પ્રધાન સૂર છે. તેમાં વપરાયેલા મિચ્છ મિ દુક્કડં એ ત્રણ પદો પ્રતિક્રમણનાં બીજરૂપ હોઈ પુનઃ પુનઃ મનનીય છે. આપણે કોઈ જીવનો અપરાધ કર્યો હોય, અને તેને ખમાવીએ, તો તે મિચ્છ મિ દુક્કડંની ક્રિયા થઈ કહેવાય.

શાસ્ત્રકારોએ ઈરિયાવહી પરિક્રમણના ૧૮૨૪૧૨૦ ભાંગા પ્રરૂપેલા છે. તે આ રીતે :- જીવના પદ ૩ ભેદો છે, તેની વિરાધનાના દસ પ્રકાર અહીં બતાવેલ છે. તેને રાગ-દ્વેષ, ત્રણ યોગ, ત્રણ કરણ, ત્રણ કાળ અને અરિહંત, સિદ્ધ, સાધુ, દેવ, ગુરુ, આત્મા*-એ છની સાક્ષિએ ગુણતાં અનુક્રમે $૫૬૩ \times ૧૦ \times ૨ \times ૩ \times ૩ \times ૩ \times ૬ = ૧૮૨૪૧૨૦$ ભેદો થાય છે.

સાધ્વાચારમાં લાગેલા અતિચાર પ્રસંગે પણ આ સૂત્ર બોલાય છે.

સંપદા અને આલાપકની દૃષ્ટિએ ઈરિયાવહી સૂત્રના પાઠ માટે જુઓ તસ્સ ઉત્તરી-સૂત્ર ૭-૬.

આ સૂત્રમાં સંપદા ૭. ૫૬ ૨૬, સર્વ વર્ણ ૧૫૦ અને તેમાં ગુરુ ૧૪ તથા લઘુ ૧૩૬ છે.

(૭) પ્રકીર્ણક

આ સૂત્રનો પાઠ આવશ્યકસૂત્રના ચોથા અધ્યયનમાં છે.

★ અરિહંત-સિદ્ધ-સાદુ-દેવ-ગુરુ-અપ્પ-સક્કીર્ણિ ।

ધર્મસંગ્રહ. ભાષાં. ભાગ ૧ લો. પૃ. ૪૦૨.

૭. ઉત્તરીકરણ-સૂત્ર*

[ઉત્તરીકરણ-સૂત્રમ્]

તસ્સ ઉત્તરી સૂત્ર

(૧) મૂલપાઠ

તસ્સ ઉત્તરીકરણેણં, પ્રાયશ્ચિત્ત-કરણેણં, વિસોદીકરણેણં,
વિસણ્ણીકરણેણં, પાવાણં કમ્માણં નિગ્ધાયણદ્વાદ્વ, ઠમિ કાઉસ્સગ્ગં ॥

(૨) સંસ્કૃત છાયા

તસ્ય—

ઉત્તરીકરણેન, પ્રાયશ્ચિત્ત-કરણેન, વિશોદીકરણેન,
વિશલ્યીકરણેન,
પાપાનાં કર્મણાં નિર્ઘાતનાર્થાય,
તિષ્ઠમિ કાયોત્સર્ગમ્ ॥

(૩) સામાન્ય અને વિશેષ અર્થ

તસ્સ- [તસ્ય]-તેનું.

ઉત્તરીકરણેણં-[ઉત્તરીકરણેન]-ઉત્તરીકરણ વડે.

અનુત્તર ક્રિયાને ઉત્તર કરનારું કરણ, ઉત્તરીકરણ, ઉત્તર એટલે સારું
કે સુંદર અથવા અનુ કે પશ્ચાત્. અને કરણ એટલે ક્રિયાને સાધ્ય કરનારું
સાધન.* એથી ઉત્તરીકરણ શબ્દ જે ક્રિયા ખરાબ હતી કે અસુંદર હતી

★ તસ્સ ઉત્તરીકરણેણં અને અન્નત્થ કસસિણં-જેવા સૂત્રખંડો વાસ્તવમાં ઈરિયાવહીના
જ અંશો છે.

× ક્રિયાયા: પરિનિષ્પત્તિ:; યદ્વ્યાપારદનન્તરમ્ ।

વિવક્ષ્યતે યદા યત્ર, કરણં તત્ તદા સ્મૃતમ્ ॥

ભાવાર્થ-જેની પ્રવૃત્તિ પછી, જ્યારે જ્યાં ક્રિયાની સિદ્ધિ થઈ કહેવાય, ત્યારે
તે કરણ કહેવાય છે.

અથવા તો આગળ થઈ ન હતી પણ હવે થવાની છે, તેને સિદ્ધ કરનારા સાધનનો અર્થ દર્શાવે છે.

આ. નિ.માં ઉત્તરીકરણનો અર્થ આ પ્રમાણે સમજાવ્યો છે-

खंडिय-विराहियाणं, मूलगुणाणं सउत्तरगुणाणं ।

उत्तरकरणं कीदृ, जह सगड-रहंग-गेहाणं ॥१५०७॥

જેમ ગાડું, પૈડું અને ઘર વગેરે તૂટી જતાં તેનું પુનઃ સંસ્કરણ (સમારકામ) કરવામાં આવે છે, તેમ ઉત્તરગુણો તથા મૂલગુણોની ખંડના અને વિરાધનાનું ઉત્તરકરણ કરાય છે.

पायच्छित्त-करणेणं-[प्रायश्चित्त करणेन]-प्रायश्चित्तकरणा वडे, प्रायश्चित्त करवा वडे.

પ્રાયશ્ચિત્ત એ જ કરણ તે પ્રાયશ્ચિત્ત-કરણ. પ્રાયશ્ચિત્ત શબ્દ પ્રાયઃ અને ચિત્ત એ બે શબ્દો વડે બનેલો છે, તેમાં પ્રાયઃનો અર્થ બહુધા અને ચિત્તનો અર્થ મન થાય છે, એટલે મનને મલિન ભાવમાંથી શોધનારી ક્રિયા એ પ્રાયશ્ચિત્ત છે. પ્રાયશો વા ચિત્તં જીવં શોધયતિ કર્મમલિનં તત્ પ્રાયશ્ચિત્તં-કર્મ વડે મલિન થયેલા ચિત્તને એટલે જીવને ઘણા ભાગે શોધે તે પ્રાયશ્ચિત્ત. પાયચ્છિત્ત શબ્દનો સંસ્કૃત સંસ્કાર પાયચ્છિત્ પણ થાય છે, એટલે પાપનું છેદન કરનારી ક્રિયા, તે પ્રાયશ્ચિત્ત એવો અર્થ પણ સમુચિત છે. આ. નિ.માં પ્રાયશ્ચિત્તની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે કરી છે :-

पावं छिदइ जम्हा, पायच्छित्तं तु भन्नइ तम्हा ।

पाएण वा वि चित्तं, विसोहइ तेण पच्छित्तं ॥१५०८॥

ભાવાર્થ-જેથી પાપનો છેદ કરે છે, તેથી તે પાયચ્છિત્ત (પ્રાયશ્ચિત્ત) કહેવાય છે. અથવા પ્રાયઃ (ઘણા ભાગે) ચિત્તનું વિશોધન કરે છે, તેથી તે પચ્છિત્ત (પ્રાયશ્ચિત્ત) કહેવાય છે.

विसोहीकरणेणं [विशोधीकरणेन]-विशोधीकरणा वडे, विशुद्धि करवा वडे.

અવિશોધિ ને વિશોધિ કરનારું જે કરણ તે વિશોધીકરણ. વિશિષ્ટ

રીતે શોધન કરનારી ક્રિયા તે વિશોધિ કે વિશુદ્ધિ. ચેઈયવંદણમહાભાસમાં કહ્યું છે કે :-

દ્વવિસોહી વત્થાઙ્યાણ ચ્ચારાઙ્ગદ્વસંજોગા ।

ભાવવિસોહી જીવસ્સ નિંદ-ગરહાઙ્ગકરણાઓ ॥૩૮૬॥

ક્ષાર વગેરે દ્રવ્યના સંયોગથી વસ્તુ વગેરેની જે વિશુદ્ધિ થાય તે દ્રવ્યવિશુદ્ધિ કહેવાય છે અને જીવની નિંદા ગર્હાદિ વડે જે વિશુદ્ધિ થાય, તે ભાવવિશુદ્ધિ કહેવાય છે.

વિસલ્લીકરણેણ-[વિશલ્યીકરણેણ]-વિશલ્યીકરણ વડે, શલ્ય રહિત કરવા વડે.

અવિશલ્ય ને વિશલ્ય કરનારું જે કરણ તે વિશલ્યીકરણ. વિગત થયેલું છે શલ્ય જેમાંથી તે વિશલ્ય. અર્થાત્ શલ્યરહિત. શલ્ એટલે કંપાવવું, ધ્રુજાવવું કે ખટકવું. જે વસ્તુ શરીરમાં પેસતાં શરીરને કંપાવે છે, ધ્રુજાવે છે કે ખટકે છે, અર્થાત્ કોઈ પણ પ્રકારની ખીડા ઉત્પન્ન કરે છે, તેને શલ્ય કહેવાય છે. શલ્યતે-બાઘ્યતે-જનેનેતિ શલ્યમ્-ભાલો, તીર, ખીલો, કાંટો, ઝેર, વ્રણ વગેરે ખટકે છે, તે કારણે શલ્ય કહેવાય છે. ચેઈયવંદણ મહાભાસમાં કહ્યું છે કે :-

કંટાઙ્ગસલ્લરહિઓ, દ્વવિસલ્લો ઇહં સુહી હોઙ્ગ ।

અઙ્ગારસલ્લરહિઓ, ભાવવિસલ્લો ઇહં પરત્થ ॥૩૮૭॥

કંટકાદિ શલ્યથી રહિત દ્રવ્યવિશલ્ય કહેવાય છે અને તે આ ભવમાં સુખી થાય છે, જ્યારે અતિચારરૂપી શલ્યથી રહિત ભાવવિશલ્ય કહેવાય છે અને તે આ ભવ તથા પરભવ બંનેમાં સુખી થાય છે. તાત્પર્ય કે શલ્ય બે પ્રકારનાં છે, દ્રવ્યશલ્ય અને ભાવશલ્ય. તેમાં કંટકાદિ દ્રવ્યશલ્ય છે અને અતિચાર કે અનાલોચિત પાપ ભાવશલ્ય છે.

મહાનિશીથ-સૂત્રમાં કહ્યું છે કે :-

સલ્લં પિ ભન્નઙ્ગ પાવં, જં નાલોઙ્ગ-નિંદિયં ।

ન ગરહિયં ન પચ્છિત્તં, કયં જં જહય ભણિયં ॥૧॥

શાસ્ત્રમાં કહ્યા મુજબ જેની આલોચના, નિંદા, ગર્હ અને પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું નથી, તે પાપને શલ્ય કહેવાય છે.

વળી ત્યાં કહ્યું છે કે શલ્ય સહિત આત્મા હજારો દિવ્ય વર્ષો સુધી ઉગ્ર અને ઘોર તપને આચરે તો પણ તે નિષ્ફળ જાય છે.

पावाणं कम्पाणं [पापानां कर्मणाम्]-५।५५भो.नो.

રાગ અને દ્વેષરૂપી ચીકાશને લીધે પુદ્ગલોની જે વર્ગજ્ઞાઓ આત્માને વળગે છે અને તેમાં તાદાત્મ્યભાવ પામે છે, તેને કર્મ કહેવામાં આવે છે. આ કર્મો પૈકી જે શુભ વર્ગજ્ઞાઓને ખેંચી લાવે છે, તે પુણ્યકર્મ કહેવાય છે અને જે અશુભ વર્ગજ્ઞાઓને ખેંચી લાવે છે, તે પાપકર્મ કહેવાય છે. નિશ્ચય નયની દૃષ્ટિએ સર્વે કર્મો અહિતકર જ છે, કારણ કે તેનાથી આત્માની શક્તિનો રોધ થાય છે.

નિગ્ધાયણદ્વારે [નિર્ઘાતનાર્થમ્] નિર્ઘાતન કરવા માટે, નાશ કરવા માટે, નિર્બાજ કરવા માટે.

ઘાત કરવાની ક્રિયા, તે ઘાતન. તે જ્યારે નિરતિશયપણે ઉત્કૃષ્ટતાથી થતી હોય ત્યારે નિર્ધાતન. એટલે કોઈ પણ વસ્તુનો જ્યારે આત્યંતિક નાશ થાય છે, ત્યારે તેનું નિર્ધાતન થયું ગણાય છે. પાપના સંબંધમાં નિર્ધાતન ક્રિયા ત્યારે થઈ ગણાય કે જ્યારે તે નિર્બીજ થાય. અર્થાત્ પુનઃ પાપ થવાનું કોઈ પણ કારણ અવશિષ્ટ ન રહે તેવી સ્થિતિ ઉત્પન્ન થાય.

ठामि काउस्सगं-[तिष्ठामि कायोत्सर्गम्]-कायोत्सर्गं कुरुं ध्रुं.

ધાતુના અનેક અર્થો થતા હોવાથી અહીં તિષ્ઠામિનો અર્થ કરોમિ એટલે કરું છું, એવો થાય છે. કાયનો ઉત્સર્ગ તે કાયોત્સર્ગ. કાય-કાયા, દેહ, શરીર. તેની વ્યાખ્યા શાસ્ત્રકારોએ આ પ્રમાણે કરી છે :- **ચીયતેઽસ્મિન અસ્થ્યાદિકમિતિ કાયઃ** । જેમાં અસ્થિ (હાડકાં) વગેરે પદાર્થોનો સંગ્રહ થાય છે, તે કાય અથવા **ચીયતેઽન્નાદિભિરિતિ કાયઃ** । જે અન્નાદિથી વૃદ્ધિ પામે છે, તે કાય. આ. નિ.માં તેના પર્યાય શબ્દો નીચે પ્રમાણે જણાવેલા છે : **શરીરમ્, દેહઃ, બોન્દી, ચયઃ, ઉપચયઃ, સંજ્ઞાતઃ, ઉચ્છ્રયઃ, સમુચ્છ્રયઃ, કલેવરમ્, ભસ્ત્રા, તનુઃ, પાણુઃ. ઉત્સર્ગ-ત્યાગ, વ્યુત્સર્જના, વિવેક કે વર્જન. શાસ્ત્રકારોએ**

તેના અર્થની સ્પષ્ટતા કરતાં જણાવ્યું છે કે ત્યાગો દેહમમત્વસ્ય તનૂત્સૃતિ-
રુદાહ્તા । દેહના મમત્વનો ત્યાગ કાયોત્સર્ગ કહેવાય છે. તાત્પર્ય કે અહીં
કાય શબ્દથી સ્થૂલ કાયા નહિ પણ તેના પરનું મમત્વ કે તેના પ્રત્યેનો મોહ
સમજવાનો છે. આ.ટી.માં કહ્યું છે કે વ્યાપારવતઃ કાયસ્ય પરિત્યાગ ઇતિ
ભાવના । વ્યાપારવાળી કાયાનો પરિત્યાગ કરવો, અર્થાત્ સ્થાન, મૌન અને
ધ્યાન સિવાય કાયા વડે અન્ય પ્રવૃત્તિ ન કરવી એ કાયોત્સર્ગનો ભાવાર્થ છે.

(૪) તાત્પર્યાર્થ

ઉત્તરીકરણ-સુત્ત-જેનો મુખ્ય વિષય ઉત્તરીકરણ છે, તેવું સૂત્ર.
પ્રથમ પદો પરથી તેને તસ્સ ઉત્તરી સૂત્ર પણ કહેવામાં આવે છે.

તસ્સ-જેનું પ્રતિક્રમણ કર્યું, તેનું અનુસંધાન કરીને આ સૂત્ર કહેવાય છે.

તત્ સર્વનામ આગળ ચત્તની અપેક્ષા રાખે છે, એટલે જેનું પ્રતિક્રમણ
કર્યું તેનું અનુસંધાન કરીને આ સૂત્ર કહેવાય છે, એમ સમજવાનું છે.

ઉત્તરીકરણેણં-પુનઃ વિશેષ શુદ્ધિ કરવા વડે.*

વ્રત-નિયમમાં અતિચાર લાગતાં તેની આલોચના કરવામાં આવે છે
અને પછી તેનું પ્રતિક્રમણ કરવામાં આવે છે. આથી આત્મા નિર્મલ બને છે,
પરંતુ કેટલાક અતિચારો એવા હોય છે કે તેમને શુદ્ધ કરવા માટે વિશિષ્ટ
ક્રિયા કરવી પડે છે. શાસ્ત્રકારોના અભિપ્રાયથી આવી ક્રિયાઓ ચાર છે :-
(૧) ઉત્તરીકરણ, (૨) પ્રાયશ્ચિત્તકરણ, (૩) વિશોધીકરણ અને (૪)
વિશલ્પીકરણ. જો આ ચાર ક્રિયાઓ બરાબર કરવામાં આવે તો તે ગમે તેવા
અતિચારોનું શોધન કરી પાપકર્મોનો સર્વાંશ નાશ કરે છે. આ ચાર ક્રિયાઓ
કાયોત્સર્ગમાં રહીને કરવાની હોય છે, એટલે તે માટે કાયોત્સર્ગનો આશ્રય
લેવાય છે.

ઉત્તરીકરણનો જે અર્થ નિર્ધુક્તિકારે કર્યો છે, તેનું તાત્પર્ય એ છે
કે ઉત્તરીકરણ એ આત્માને શુદ્ધ કરવા માટેની એક પ્રકારની ક્રિયા છે. આ

★ અર્થાત્ જે અતિચારોનું ઈરિયાવહીથી આલોચના અને પ્રતિક્રમણ કર્યું તેની પુનઃ
શુદ્ધિ માટે કાઉસંગ્ગ કરું છું. -ધ. સં. ભા. ૧. પૃ. ૪૦૩.

અર્થનું સ્પષ્ટીકરણ કરતાં શ્રીહરિભદ્રસૂરિએ જણાવ્યું છે કે-આલોચનાદિના પુનઃ સંસ્કરણમિત્યર્થઃ-આલોચના અને નિંદા વડે આત્માને ફરી શુદ્ધ બનાવવો એ તેનો અર્થ છે. એટલે ઉત્તરીકરણ એ વિશેષ આલોચન-નિંદા વડે આત્માને શુદ્ધ બનાવવાની ક્રિયા છે.

પાયચ્છિત્ત-કરણેણં-શાસ્ત્રોક્ત પ્રાયશ્ચિત્ત ગ્રહણ કરવા વડે.

આત્મશુદ્ધિ માટે કાયોત્સર્ગ કરીને ઊભેલો આત્મા વિશેષ આલોચના અને નિંદા કર્યા પછી વિચારે કે શ્રી જિનેશ્વર ભગવાને પાપનો નાશ કરવા માટે અધિકાર ભેદથી દશ પ્રકારનાં પ્રાયશ્ચિત્ત* કહ્યાં છે, તેમાંથી અહીં કાયોત્સર્ગ નામનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાનું વિધાન છે, માટે હું તેમાં પ્રવૃત્ત થાઉં. આ કાયોત્સર્ગ ઇરિડસ્સગ્ગમાણં પળવીસુસ્સાસે+ એ આગમવચનથી પચીસ ઉચ્છ્વાસ પ્રમાણ છે, માટે તેટલો સમય હું કાયોત્સર્ગ કરું અને મારા ચિત્તનું શોધન કરી આવા અતિચારો પુનઃ ન લાગે એવી સાવધાનતા કેળવું. વળી આલોચના પ્રસંગે ખાસ અતિચારોનો સંગ્રહ થયો હોય તો તે એવો વિચાર કરે કે હું કાયોત્સર્ગ પૂર્ણ થયા પછી યથાસમયે ગુરુ આગળ આ અતિચારોનું પ્રકાશન કરીશ અને તેઓ જે પ્રાયશ્ચિત્ત આપશે, તે સમ્યક્ પ્રકારે ગ્રહણ કરીશ.

વિસોહીકરણેણં-ચિત્તનું વિશેષ શોધન કરવા વડે.

આલોચના અને નિંદા કરીને તથા તે અંગે જિનેશ્વર દેવે ફરમાવેલું પ્રાયશ્ચિત્ત ગ્રહણ કરીને શુદ્ધ થયેલો આત્મા ચિત્તની વિશેષ શુદ્ધિ કરવા માટે

× દસવિઠે પાયચ્છિત્તે પત્તે, તં જહા-૧. આલોચનારિહિ, ૨. પઢિક્રમણારિહિ, ૩. તદુભયારિહિ, ૪. વિવેકારિહિ, ૫. વિડસ્સગ્ગારિહિ, ૬. તવારિહિ, ૭. છેદારિહિ, ૮. મૂલારિહિ, ૯. અળવદુપ્પારિહિ ૧૦. પારંચિયારિહિ । પ્રાયશ્ચિત્તના દસ પ્રકાર કહ્યા છે : ૧. આલોચનાને યોગ્ય, ૨. પ્રતિક્રમણને યોગ્ય, ૩. આલોચના અને પ્રતિક્રમણને યોગ્ય, ૪. વિવેક-અશુદ્ધ ભક્ત્યાદિના ત્યાગને યોગ્ય, ૫. કાયોત્સર્ગને યોગ્ય, ૬. તપને યોગ્ય, ૭. દીક્ષા-પર્યાયના છેદને યોગ્ય, ૮. મૂળને યોગ્ય-ફરીથી મહાવ્રત લેવાને યોગ્ય, ૯. અનવસ્થાપ્યાર્હ-તપ કરીને ફરી મહાવ્રત લેવાને યોગ્ય તથા ૧૦. પારંચિક-ગચ્છથી બહાર રહેવાને યોગ્ય, જુદું લિંગ ધારણ કરવાને યોગ્ય.

+ ઈરિયાવહી નિમિત્તે કરવાના કાયોત્સર્ગનું પ્રમાણ પચીસ ઉચ્છ્વાસ છે.

આ પ્રમાણે ચિંતન કરે :-

હે આત્મન્ ! ભવારણ્યનો નિસ્તાર પામવા તેં જે ચારિત્ર ગ્રહણ કર્યું છે, તેની રક્ષા કરનાર પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિ છે, તે તું સારી રીતે જાણે છે, છતાં તેનું નિરતિયાર પાલન કેમ કરતો નથી ? તેમાં નાના-મોટા અતિયારો શા માટે લાગવા દે છે ?

હે આત્મન્ ! આ અતિયારો લાગવાનું મુખ્ય કારણ ઉપયોગની શૂન્યતા છે, એટલે કે ચિત્તવૃત્તિની ચંચલતા મટેલી નહિ હોવાથી તે યત્રતત્ર ભ્રમણ કરે છે અને તેથી તું ઈર્યાદિસમિતિમાં, જોઈએ તેવો ઉપયોગ રાખી શકતો નથી, તેથી ચિત્તવૃત્તિની ચંચલતા ટાળવા માટે ઉદ્યત થા.

હે આત્મન્ ! ચિત્તની વૃત્તિઓ કેમ ચંચળ બને છે, તેનો વિચાર કર. તેં સદ્ગુરુના મુખથી આત્માનું સ્વરૂપ શ્રવણ કર્યું છે, પણ તેના પર જોઈએ તેવું મનન અને નિદિધ્યાસન કર્યું નથી, તેથી ચિત્તની વૃત્તિઓ બહિર્મુખ થાય છે; માટે પૌદ્ગલિક વસ્તુઓને પોતાનો વિષય બનાવે છે; માટે તું ફરી ફરીને આત્માનું સ્વરૂપ ચિંતવ અને તે માટે કાયોત્સર્ગનો આશ્રય લે.

હે આત્મન્ ! કાયોત્સર્ગના અભ્યાસથી તું મનની ચંચલતાને જીતી શકીશ, સમિતિ તથા ગુપ્તિમાં પૂરેપૂરો યતનાવંત થઈ શકીશ તથા ચારિત્રનું નિરતિયાર-પાલન કરી શકીશ, માટે કાયોત્સર્ગનો અભ્યાસ કર. શ્રી જિનેશ્વર દેવે કાયોત્સર્ગને સવ્વદુઃખ-વિમોક્ષણ એટલે સર્વ દુઃખોથી મુકાવનાર કહ્યો છે, તે વાતને પુનઃ પુનઃ યાદ કરી તેમાં પ્રવૃત્ત થા.

હે આત્મન્ ! શ્રીજિનેશ્વર દેવે કહ્યું છે કે જે શલ્યથી યુક્ત છે, તે વ્રતધારી થઈ શકતો નથી,^x માટે તું સૂક્ષ્મ ચિંતન વડે શલ્યને શોધી કાઢ અને તેને દૂર કર.

વિસહ્લીકરણેણ-મિથ્યાત્વશલ્ય, માયાશલ્ય અને નિદાનશલ્ય દૂર કરવા વડે.

^x નિ:શલ્યો વ્રતી । ત. અ. ૩-૧૩.

શરીરમાં વ્રણ પડ્યું હોય અને તેમાંથી પરુ આવતું હોય તો વસ્ત્ર વગેરે વડે લૂછી નાખવા માત્રથી કે તેમાં દીવેટ વગેરે નાખીને સાફ કરવા માત્રથી તે અટકી જતું નથી. તેને અટકાવવા માટે ખાસ ચિકિત્સા કરીને વ્રણને મટાડવું પડે છે. આ જ રીતિ અતિચારનિવારણ માટે છે. જો અતિચારો ન થાય તેવી સ્થિતિ ઉત્પન્ન કરવી હોય તો તેનાં પ્રભવસ્થાન સમા શલ્યોને શોધી કાઢીને દૂર કરવાં જોઈએ. આ માટે દરેક સાધકે પોતાના આત્માને ત્રણ પ્રશ્નો પૂછવા ઘટે છે :

(૧) હું જે વ્રત-નિયમો પાળું છું, તેની સર્વશ્રેષ્ઠતા માટે તથા પરમસુખદાયકતા માટે નિઃશંક છું ?

(૨) હું જે વ્રત-નિયમો પાળું છું, તેમાં કોઈ પણ પ્રકારના માયાચાર કે દંભને સ્થાન આપું છું ?

(૩) હું જે વ્રત-નિયમો પાળું છું, તે સાશંસ છે કે નિરાશંસ ? (જેમાં હમણાં કે પછી પૌદ્ગલિક સુખની ઈચ્છા હોય તે સાશંસ અને જેમાં માત્ર મોક્ષની જ ઈચ્છા હોય તે નિરાશંસ.)

જો પહેલા પ્રશ્નનો જવાબ નકારમાં આવે તો સમજવું કે મિથ્યાત્વ નામનું શલ્ય અંતરની ઊંડાણમાં ભરાઈ પેઢેલું છે. જો બીજા પ્રશ્નનો જવાબ હકારમાં આવે તો સમજવું કે માયા નામના શલ્યે હૃદયના કોઈ પણ ભાગમાં ડેરા-તંબૂ તાણેલા છે. અને જો ત્રીજા પ્રશ્નનો જવાબ સાશંસ આવે તો સમજવું કે નિદાન નામના શલ્યે ચિત્તના ચોતરા પર અધિકાર જમાવેલો છે.

આ ત્રણ શલ્યો મોક્ષમાર્ગમાં પરમ અંતરાયરૂપ છે, એટલે આત્માને ચારિત્રની ઉચ્ચ કોટિ સુધી પહોંચવા દેતાં નથી અને ભવારણ્યમાં ભમાવ્યા કરે છે, તેથી પ્રત્યેક સાધકે એની જડ ઉખેડવી જોઈએ અને એ જ વિશલ્પીકરણની ક્રિયા છે.

જેને વિશલ્પીકરણની ક્રિયા સિદ્ધ થઈ હોય, તે ભારેમાં ભારે પાપોનો જોતજોતામાં નિર્ધાત કરી શકે છે અને પ્રશસ્ત ધ્યાનમાં પ્રવર્તતો થકો મોક્ષની સમીપે જાય છે.

કાયોત્સર્ગ-ધ્યાન સિદ્ધ કરવા માટેની અવસ્થાવિશેષ.

શાસ્ત્રકારોએ આત્માને ઉજ્જવલ બનાવવા માટે સામાયિક, ચતુર્વિંશતિ-સ્તવ, વંદનક, પ્રતિકમણ, કાયોત્સર્ગ અને પ્રત્યાખ્યાન એ છ આવશ્યકની પ્રરૂપણા કરી છે, એટલે કાયોત્સર્ગ એ આત્માને ઉજ્જવલ બનાવનારી એક આવશ્યક ક્રિયા છે.

અનુયોગદ્વાર સૂત્રમાં છયે આવશ્યકના અર્થાધિકારો દર્શાવ્યા છે. તેમાં કાયોત્સર્ગનો અર્થાધિકાર દર્શાવતાં કહ્યું છે કે કાયોત્સર્ગ વળ-તિગિચ્છ એટલે મહાન દોષરૂપ ભાવપ્રણાની ચિકિત્સા છે.

તાત્પર્ય કે કાયોત્સર્ગ આત્મશુદ્ધિનો એક અમોઘ ઉપાય છે, તેથી મુમુક્ષુ આત્માએ તેનું અનન્ય શરણ લેવું જોઈએ. તે માટે શ્રી જિનેશ્વરદેવનાં તથા અન્ય મહર્ષિઓનાં જીવન પ્રેરણાદાયક છે.

કાયોત્સર્ગ કેવી રીતે કરવો ? તે સંબંધમાં નીચેની ગાથાઓ સુંદર પ્રકાશ પડે છે. :—

સંવરિયાસવદારા, અઘ્વાબાહે અકંટાદ દેસે ।

કાકુળ ધિરં ઠાળં, ઠિઓ નિસન્નો નિવન્નો વા ॥

આ. નિ. ૧૪૬૫.

ભાવાર્થ :- આશ્રવદ્વારોનો સંવર કરીને અવ્યાબાધ તથા અકંટક દેશમાં જઈને ઊભેલી, બેઠેલી કે સૂતેલી સ્થિતિમાં (મુદ્રામાં) આસન સ્થિર કરીને કાયોત્સર્ગ કરવો.

સામાન્ય રીતે કાયોત્સર્ગ ઊભેલી સ્થિતિમાં એટલે જિનમુદ્રાએ કરવાનો હોય છે. પરંતુ અશક્તિના કારણે કે અંતિમ સમયે આરાધના અટકતી હોય તો સંલેખના માટે જે કાયોત્સર્ગ કરવાનો હોય તે બેઠેલી કે સૂતેલી સ્થિતિમાં કરવાનો હોય છે.

આ ગાથાનું તાત્પર્ય એ છે કે કાયોત્સર્ગ કરવા ઈચ્છનારે પૂર્વ તૈયારી તરીકે પ્રાણાતિપાત, મૃધાવાદ, અદત્તાદાન, મૈથુન અને પરિગ્રહ એ પાંચ આશ્રવદ્વારોનો રોધ કરવો જોઈએ; અર્થાત્ તેમાંથી નિવૃત્ત થવું જોઈએ. પછી તેણે કાયોત્સર્ગ માટે એવો પ્રદેશ પસંદ કરવો જોઈએ કે જે વ્યાબાધા એટલે વિક્ષેપ ઉત્પન્ન કરે નહિ. નજીકમાં ગાનતાન ચાલતાં હોય કે ભારે કોલાહલ

થતો હોય તો તે પ્રદેશ વ્યાબાધાવાળો કહેવાય. વળી તે પ્રદેશ કાંટાકાંકરાથી રહિત હોવો જોઈએ; અર્થાત્ જે પ્રદેશ વૃક્ષોવાળો હોય અને જેનું વાતાવરણ એકંદર શાંત હોય તેની પસંદગી કરવી જોઈએ.*

**જો ખલુ તોસઙ્ગવરિસો, સત્તરિવરિસેણ પારણાઙ્ગમો ।
વિસમે વ કૂડવાહી, નિલ્લિન્નાણે હુ સે જડે ॥**

આ. ભા. ૨૩૫

ભાવાર્થ :- જે સાધુ-મુમુક્ષુ ત્રીસ વર્ષનો તરુણ છે અને રોગાદિથી રહિત તથા સશક્ત છે, તે સિત્તેર વર્ષના વૃદ્ધની જેમ કાયોત્સર્ગ પારવા વગેરેની ક્રિયા કરે છે, તે વિષમ છે, માયાવી છે, નિર્વિજ્ઞાની છે અને જડ છે. તાત્પર્ય કે કાયોત્સર્ગ દરેકે પોતાની શક્તિ અનુસાર કરવો જોઈએ અને તેમાં પોતાનું સઘળું વીર્ય ફોરવવું જોઈએ.

**ચઝંગુલ મુહપત્તી, ઝજ્જૂણ ડલ્લહથ્થ સ્યહરણં ।
વોસઙ્ગવત્તદેહો, કાઝસસગં કરિન્જ્જાહિ ॥**

આ. નિ. ૧૫૪૫

ભાવાર્થ :- (બંને પગ સીધા ઊભા રાખી, આગળના ભાગમાં) ચાર આંગળ જેટલું (અને પાછળના ભાગમાં કાંઈક ઓછું) અંતર રાખવું. તે વખતે સીધા લટકતા રાખેલા (જમણા હાથમાં) મુહપત્તી અને ડાબા હાથમાં

× શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે યોગશાસ્ત્રના ચોથા પ્રકાશમાં જણાવ્યું છે કે-

તીર્થં વા સ્વસ્થતાહેતું, યત્તદ્વા ધ્યાનસિદ્ધયે ।

કૃતાસનજયો યોગી, વિવિક્તં સ્થાનમાશ્રયેત્ ॥૧૨૩॥

ભાવાર્થ-આસનનો જય કરવાવાળા યોગીએ (કાયોત્સર્ગમાં પ્રથમ આસનનો જય કરવાનો છે) ધ્યાનની સિદ્ધિ માટે તીર્થકરોનાં જન્મ, દીક્ષા, કેવળ અને નિર્વાણસ્થાનોમાં જવું જોઈએ. તેના, અભાવે સ્વસ્થતાના હેતુભૂત (જ્યાં રહેવાથી સ્વસ્થતા જળવાઈ રહે) તથા સ્ત્રી, પશુ, ષંડકાદિ (નપુંસકાદિ) રહિત કોઈ પણ સારા એકાંતસ્થાનનો આશ્રય કરવો.

શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામી મહાપ્રાણધ્યાનની સિદ્ધિ માટે નેપાળમાં ગયા હતા, એ વસ્તુ જૈન શાસ્ત્રોમાં સુપ્રસિદ્ધ છે.

રજોહરણ ગ્રહણ કરવાં; પછી દેહભાવનાનો તથા દેહનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કરવાપૂર્વક કાયોત્સર્ગ કરવો.*

અહીં એટલી સ્પષ્ટતા કરવી જરૂરની છે કે જેઓ બેસીને કાયોત્સર્ગ કરે છે, તે પદ્માસન કે પર્યંકાસન જેવાં સહજસાધ્ય આસન ગ્રહણ કરે છે અને જેઓ સૂઈને કાયોત્સર્ગ કરે છે, તેઓ બહુધા દંડાસન કે શવાસન-શબાસન-શબ-મૃતક જેવાં આસનોનો આશ્રય લે છે.

અષ્ટાંગયોગની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો કાયોત્સર્ગ એ પ્રત્યાહારની સ્થિતિ છે, કારણ કે તેમાં મનની વૃત્તિઓને ઈન્દ્રિયો તથા કાયામાંથી ખેંચી લેવાની હોય છે. પ્રત્યાહાર સિદ્ધ કરવા માટે યમ, નિયમ, આસન તથા પ્રાણાયામની જરૂર રહે છે, એટલે કાયોત્સર્ગ માટે પણ તે જ સાધનો અપેક્ષિત છે. તેથી અહીં એ સ્પષ્ટતા કરવી આવશ્યક છે કે મૂલગુણો એ યમ છે, ઉત્તરગુણો એ નિયમ છે, આસનનો જય કરવાનું સ્પષ્ટ વિધાન ઉપર કરવામાં આવ્યું છે અને સ્પર્શનેન્દ્રિયાદિ પાંચ ઈન્દ્રિયો તથા મનોબળ, વચનબળ અને કાયબળ એ આઠ પ્રાણનો નિગ્રહ કરતાં શીખવું એ પ્રાણાયામ છે. કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યનો એવો અભિપ્રાય છે કે :-

તન્નાજ્ઞોતિ મનઃ સ્વાસ્થ્યં, પ્રાણાયામૈઃ કદર્થિતમ્ ।

પ્રાણસ્યાયમને પીડા, તસ્યાં સ્યાચ્ચિત્તવિપ્લવઃ ॥૪॥

પૂરણે કુમ્ભને ચૈવ, રેચને ચ પરિશ્રમઃ ।

ચિત્તસંકલેશકરણાન્મુકેઃ પ્રત્યૂહકારણમ્ ॥૫॥ યોગશાસ્ત્ર, પ્ર. ૬

ભાવાર્થ :- પ્રાણવાયુના નિગ્રહથી કદર્થના પામેલું મન, સ્વસ્થતા પામતું નથી, કેમકે પ્રાણવાયુનો નિગ્રહ કરતાં શરીરને પીડા થાય છે અને

× મૂલાચારના ષડાવશ્યકાધિકારમાં કહ્યું છે કે :-

વોસિરિય બાહુજુગલે, ચતુરંગુલે અંતરેણ સમપાદો ।

સર્વગચલણરહિઓ, કાઠસ્સગ્ગો વિસુદ્ધો દુ ॥૧૫૧॥

ભાવાર્થ-જેમાં પુરુષ દેહાધ્યાસનો ત્યાગ કર્યા પછી બંને હાથ લાંબા કરીને સમપાદ ઊભો રહે છે અને બે પગ વચ્ચે ચાર આંગળનું અંતર રાખે છે તથા શરીરનાં કોઈ પણ અંગોને હલાવતો નથી, તે કાયોત્સર્ગ વિશુદ્ધ છે.

શરીરને પીડા થવાથી મનમાં સંસ્કોભ થાય છે. વળી પૂરક, કુંભક અને રેચક કરવામાં પરિશ્રમ પડે છે અને પરિશ્રમ કરવાથી મનમાં સંકલેશ થાય છે કે જે સ્થિતિ મોક્ષમાર્ગમાં વિઘ્નરૂપ છે. તાત્પર્ય કે આસન સિદ્ધ કરીને સીધો પ્રત્યાહાર કરી શકાય છે.

ધર્મધ્યાન સિદ્ધ કરવા માટે પ્રત્યાહારની જરૂર છે, એ વસ્તુ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે યોગશાસ્ત્રમાં સ્પષ્ટ જણાવી છે :-

इन्द्रियैः सममाकृष्य, विषयेभ्यः प्रशान्तधीः ।

धर्मध्यानकृते पश्चान्मनः कुर्वीत निश्चलम् ॥૬॥

યો. શા. પ્ર. ૬.

ભાવાર્થ :- [શબ્દ, રૂપ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ એ પાંચ] વિષયોમાંથી ઈન્દ્રિયો સાથે મનને સારી રીતે ખેંચી લઈ અત્યંત શાંત બુદ્ધિવાળાએ ધર્મધ્યાન કરવા માટે મનને નિશ્ચલ કરી રાખવું.

चेयणमचेयणं वा, वत्थुं अवलंबितं घणं मणसा ।

झायइ सुअमत्थं वा, दवियं तप्पज्जाए वा वि ॥

આ. નિ. ૧૪૬૬

ભાવાર્થ-ચેતન અથવા અચેતન વસ્તુનું મનથી દઢ આલંબન લઈને સૂત્ર કે અર્થનું ધ્યાન ધરવું અથવા દ્રવ્ય અને તેના પર્યાયોનું પણ ચિંતન કરવું.

આ ગાથાનું તાત્પર્ય એ છે કે કાયોત્સર્ગ કરનારે અનુકૂળ પ્રદેશ અને આસન ગ્રહણ કર્યા પછી મનને એકાગ્ર કરવા માટે પુરુષાદિ ચેતન વસ્તુનું કે મૂર્તિ વગેરે અચેતન વસ્તુનું આલંબન લેવું અને સૂત્ર કે અર્થનું ચિંતન કરવું એ ધર્મધ્યાન છે અને તેનાથી અનુક્રમે શુક્લધ્યાનમાં આરૂઢ થઈ ને કેવલ્યપ્રાપ્તિ કરી શકાય છે.

सो उस्सग्गो दुविहो, चिद्धाए अभिभवे य नायव्वो ।

भिक्खायस्सियाइ पढमो, उवसग्गभिज्जुंजणे विइओ ॥

આ. નિ. ૧૪૫૨

ભાવાર્થ-તે કાયોત્સર્ગ ચેષ્ટા અને અભિભવ એમ બે પ્રકારે જાણવો.

તેમાં પ્રથમ એટલે ચેષ્ટા-કાયોત્સર્ગ ભિક્ષાયર્યાદિ વિષય અંગે કરવાનો હોય છે અને બીજો એટલે અભિભવ-કાયોત્સર્ગ દેવતા, મનુષ્ય તથા તિર્યચે કરેલા ઉપસર્ગોનો જય કરવા વડે શુભ ધ્યાનની સિદ્ધિ કરવા માટે હોય છે.

તાત્પર્ય કે ઉપર જે વર્ણન કર્યું તે અભિભવ કાયોત્સર્ગનું છે. હવે ચેષ્ટા કાયોત્સર્ગ કેવી રીતે કરવાનો હોય છે, તે દર્શાવનારી ગાથાઓ જોઈએ.

કાઠ્ઠસર્ગમ્ મુક્ખપહ્લદંસિયં જાણિઠ્ઠણ તો ધીર ।

દિવસાઢ્યારજાણણદુયાઈ ઠાયંતિ ઠ્ઠસર્ગમ્॥ આ. નિ. ૧૪૮૭

ભાવાર્થ :- કાયોત્સર્ગને મોક્ષમાર્ગ કહેલો જાણીને ધીર પુરુષો દૈવસિકાદિ અતિયારો યાદ કરવા માટે કાયોત્સર્ગમાં રહે છે.

તેઓ આ કાયોત્સર્ગ કેવી રીતે કરે છે ? તે જણાવે છે :-

કાઠ્ઠસર્ગમ્ ઠિઓ, નિરેયકાઓ નિરુદ્ધવઢ્ઠપસરો ।

જાણઢ સુહમેગમણો, મુણિ દેવસિયાઢ અઢ્યારં ॥૧॥

પરિજાણિઠ્ઠણ ય જઓ, સમ્મં ગુરુજણપગાસણેણં તુ ।

સોહેઢ અપ્પગં સો, જમ્હા ય જિણેહિં સો ભણિઓ ॥૨॥

આ.નિ.માં ઉદ્ધૃત પૃ. ૭૭૮.

ભાવાર્થ :- કાયોત્સર્ગમાં રહેલો મુનિ નિષ્પ્રકંપ દેહવાળો થઈને, મૌન ધારણ કરીને દૈવસિકાદિ અતિયારને એકાગ્ર મનથી સરલતાપૂર્વક જાણે. આ રીતે સર્વ અતિયારો જાણ્યા પછી ગુરુ આગળ તેનું સમ્યક્ રીતે પ્રકાશન કરે અને તે જે પ્રાયશ્ચિત્ત વગેરે આપે તેનાથી પોતાના આત્માની શુદ્ધિ કરે. જિનેશ્વર ભગવંતોએ આ રીતે કાયોત્સર્ગ કહેલો છે, તેથી તે પ્રમાણે કરવો ઘટે છે.

આ ગાથાનું તાત્પર્ય એ છે કે દૈવસિકાદિ અતિયારોનો સમુચિત સંગ્રહ કરવો હોય તો તે માટે કાયોત્સર્ગ કરવાની જરૂર રહે છે કે જેમાં શરીરનાં અંગોપાંગો જરા પણ હાલે નહિ, વાણી સદંતર બંધ રહે અને ચિત્તની તમામ વૃત્તિઓ એકાગ્ર થઈને અતિયારોને શોધવાનું જ કામ કરે, અન્યથા અતિયારોનો સમુચિત સંગ્રહ થઈ શકે નહિ. વળી તેમાંથી બીજો

ભાવ એ પણ નીકળે છે કે જે કાયોત્સર્ગ જે અતિયારના શોધન નિમિત્તે કરવામાં આવતો હોય તેમાં તે તે અતિયારોનું યથાર્થપણે શોધન કરવું. દાખલા તરીકે ઐર્થાપથિકી વિરાધના અંગેનો કાયોત્સર્ગ હોય તો તેમાં તેના અતિયારોનું ચિંતન કરવું, ભક્તપાન કે શય્યાસનાદિ અંગેનો કાયોત્સર્ગ હોય તો તેમાં તેના અતિયારોનું ચિંતન કરવું અને દર્શનશુદ્ધિ નિમિત્તનો કાયોત્સર્ગ હોય તો તેમાં જે જે પ્રકારે દર્શનની વિરાધના થઈ હોય, તેનું ચિંતન કરવું. શાસ્ત્રકારોએ તે માટે ઉચ્છ્વાસનું જે કાલમાન બતાવ્યું છે, તે પર્યાપ્ત છે.*

કાયોત્સર્ગ કરવાના કાલ સંબંધી ધ્યાનશતકમાં કહ્યું છે કે :-

કાલોઽવિ સોચ્ચિય જહિં જોગસમાહાણમુત્તમં લહૈઃ ।

ન ડિવસનિસાંવેલાઙનિયમણં જ્ઞાયિણો ભણિયં ॥૩૮॥

ભાવાર્થ-ધ્યાનને માટે કાલ પણ તે જ ઉચિત છે કે જે કાલમાં મન, વચન અને કાયાના યોગોનું ઉત્તમ સમાધાન થાય. ધ્યાન કરનાર માટે દિવસ, રાત્રિ કે વેળા વગેરેનો નિયમ તીર્થકરગણધરાદિકે કહ્યો નથી.

કાયોત્સર્ગ અને સામાયિકને અન્યોન્યાશ્રય સંબંધ છે, એટલે કાયોત્સર્ગની સિદ્ધિથી સામાયિકની સિદ્ધિ થાય છે અને સામાયિકની સિદ્ધિથી કાયોત્સર્ગની સિદ્ધિ થાય છે. આ. નિ.ની નિમ્ન ગાથા આ વાતની પ્રતીતિ કરાવે છે :-

× ઉચ્છ્વાસના કાલમાનમાં કોઈ વહેલું ચિંતન કરી લે તો પછી શું કરવું ? એનો ઉત્તર મૂલાચારના પ્રથમ ભાગના ષડાવશ્યકાથિકારની નિમ્ન ગાથાઓ આપે છે :-

કાકોસગ્ગમ્હિ ઊદો ચિતિદુ ઇરિયાવધસ્સ અતિચારં ।

તં સર્વં સમાણિતા ધમ્મં સુક્કં ચ ચિંતેજ્જો ॥૧૬૭॥

તહ દિવસિયરાદિયપન્નિચ્ચવદુમાસિવરિસચરિમેસુ ।

તં સર્વં સમાણિતા ધમ્મં સુક્કં ચ જ્ઞાયેજ્જો ॥૧૬૮॥

ભાવાર્થ-[મુમુક્ષુ] કાયોત્સર્ગમાં ઊભો રહીને ઈર્થપથથી લાગેલા અતિયારનું ચિંતન કરે અને તે પૂર્ણ થયે ધર્મધ્યાન તથા શુક્લધ્યાન કરે. તે પ્રમાણે દૈવસિક, રાત્રિક, પાક્ષિક, ચાતુર્માસિક અને સાંવત્સરિક પ્રતિક્રમણ તથા પર્યંત આરાધના માટે કરવામાં આવતા કાયોત્સર્ગમાં જે જે અતિયારોનું ચિંતન કરવાનું છે, તે સઘળું ચિંતન કર્યા પછી ધર્મધ્યાન અને શુક્લધ્યાન કરે.

વાસી-ચંદણ-કપ્પો, જો ઘરણે જીવિએ ય સમ સળ્લો ।

દેહે ય અપહિબદ્ધો, કાઠસ્સગ્ગો હવહ્ તસ્સ ॥૧૪૫૮॥

ભાવાર્થ :- શરીરને કોઈ વાંસલાથી છેદી નાખે કે તેના પર ચંદનનો શાંતિદાયક લેપ કરે અથવા જીવન ટકે કે જલદી તેનો અંત આવે છતાં જે દેહ-ભાવનાથી ખરડાય નહિ અને મનને બરાબર સમભાવમાં રાખે તેને કાયોત્સર્ગ સિદ્ધ થાય છે.

કાયોત્સર્ગ સિદ્ધ કરવા માટે પ્રથમ આશ્નવદારોનો સંવર કરવો પડે છે, એ વાત આગળ આવી ગયેલી છે.

કાયોત્સર્ગથી શું લાભો થાય છે ? તેનો ઉત્તર આ. નિ.માં આ પ્રમાણે અપાયેલો છે :-

દેહ-મઇ-જહુ-સુહી, સુહ-દુક્ખ-તિતિવ્વયા અણુપ્પેહા ।

ઝાયઇ ય સુહં ઝાણં, એયગ્ગો કાઠસ્સગ્ગમિ ॥૧૪૬૨ ॥

ભાવાર્થ :- (૧) કાયોત્સર્ગમાં એકાગ્ર થનારના દેહની જડતા નાશ પામે છે અને (૨) મતિની શુદ્ધિ થાય છે. (૩) તેનામાં સુખ-દુઃખ સહન કરવાની શક્તિ આવે છે. (૪) તે સૂક્ષ્મ ચિંતન કરી શકે છે અને (૫) શુભ ધ્યાન ધરી શકે છે.

(૫) અર્થ-સંકલના

ઈરિયાવહી સૂત્રથી જીવવિરાધનાનું પ્રતિક્રમણ કર્યું, તેના અનુસંધાનમાં આ સૂત્ર કહેવાય છે.

વિશેષ આલોચના અને નિંદા કરવા વડે, શાસ્ત્રોક્ત પ્રાયશ્ચિત્ત ગ્રહણ કરવા વડે, ચિત્તનું વિશેષ શોધન કરવા વડે, [મિથ્યાત્વ, માયા અને નિદાન એ ત્રણ] શલ્યો દૂર કરવા વડે, પાપકર્મોનો સંપૂર્ણ નાશ કરવા માટે હું કાયોત્સર્ગ કરું છું.

(૬) સૂત્ર-પરિચય

શ્રી દેવેન્દ્રસૂરિકૃત દેવવંદન-ભાષ્યમાં જણાવ્યું છે કે :-

અબ્ભુવગમો નિમિત્તં, ઓહેઅરહેઠ સંગહે પંચ ।

જીવવિરાહણપહિક્કમણભેયઓ તિત્તિ ચૂલાए ॥૩૩॥

ભાવાર્થ :- ઈરિયાવહી-સૂત્રમાં ૧. અભ્યુપગમ-સંપદા, ૨. નિમિત્ત-સંપદા, ૩. ઓધ-સંપદા, ૪. ઇતરહેતુ-સંપદા, ૫. સંગ્રહ-સંપદા, ૬. જીવ-સંપદા, ૭. વિરાધના-સંપદા અને ૮. પ્રતિક્રમણ સંપદા એવી આઠ સંપદાઓ છે, તેમાં છેલ્લી ત્રણ ચૂલિકારૂપ છે.

(આ ગાથાના સ્પષ્ટીકરણમાં તેમણે જણાવ્યું છે કે **ઇચ્છામિ પડિક્રમિતં** એ પાપની આલોચના કરવારૂપ કાર્ય આદરવાની ઇચ્છારૂપ હોવાથી અભ્યુપગમ-સંપદા છે. **ઇરિયાવહિયા** **વિરાહના** એ આલોચના કરવારૂપ કાર્યના કારણરૂપ હોવાથી નિમિત્ત-સંપદા છે, **ગમણાગમણે** એ સામાન્ય હેતુદર્શક હોવાથી ઓધ-સંપદા છે. **પાણક્રમણે**થી સંતાણા-સંક્રમણે સુધીનો પાઠ વિશેષહેતુરૂપ હોવાથી ઇતરહેતુ-સંપદા છે. **જે મે જીવા વિરાહિયા** એ સમસ્ત જીવવિરાધનાનો સંગ્રહ કરનાર પદો હોવાથી સંગ્રહ-સંપદા છે. **ઈર્ગિદિયાથી પંચિદિયા** સુધીનો પાઠ જીવના પ્રકારો જણાવનારો હોવાથી જીવ-સંપદા છે. **અભિહયાથી તસ્સ મિચ્છા મિ દુક્કડં** સુધીનો પાઠ વિરાધનાનો પ્રકાર જણાવનારો હોવાથી વિરાધના-સંપદા છે અને તસ્સ ઉત્તરીકરણેથી **ઠામિ કાઝસ્સગં** સુધીનો પાઠ પ્રતિક્રમણ-સંપદા છે.)

સંપદા અને આલાપકની દૃષ્ટિએ ઈરિયાવહીનો અને તસ્સ ઉત્તરી સૂત્રનો પાઠ નીચે મુજબ રચાયેલો છે :-

૧. અભ્યુપગમ-સંપદા.

ઇચ્છામિ ૧, પડિક્રમિતં ૨. ॥૧॥

૨. નિમિત્ત-સંપદા.

ઇરિયાવહિયા ૩, વિરાહના ૪ ॥૨॥

૩. ઓધ-સંપદા.

ગમણાગમણે ૫ ॥૩॥

૪. ઇતરહેતુ-સંપદા.

પાણ-ક્રમણે ૬, બીય-ક્રમણે ૭, હરિય-ક્રમણે ૮, ઓસાર્ઝિત્તિગ-પણગ-દગમટ્ટી-મક્કડા-સંતાણા-સંક્રમણે ૯ ॥૪॥

૫. સંગ્રહ-સંપદા.

જે મે જીવા વિરાહિયા ૧૦ ॥૫॥

૬. જીવ-સંપદા.

એગિંદિયા ૧૧, બેઙંદિયા ૧૨, તેઙંદિયા ૧૩, ચઝરિંદિયા ૧૪, પંચિંદિયા ૧૫ ॥૬॥

૭. વિરાધના-સંપદા.

અભિહયા ૧૬, વત્તિયા ૧૭, લેસિયા ૧૮, સંગાઇયા ૧૯, સંઘટ્ટિયા ૨૦, પરિયાવિયા ૨૧, કિલામિયા ૨૨, ઉદ્ધવિયા ૨૩, ઠાળાઓ ઠાળં ૨૪, સંકામિયા ૨૫, જીવિયાઓ વવરોવિયા-તસ્સ મિચ્છા મિ દુક્કડં ૨૬ ॥૭॥

૮. પડિક્કમણ-સંપદા.

તસ્સ ઉત્તરીકરણેણં ૨૭, પાયચ્છિત્ત-કરણેણં ૨૮, વિસોહીકરણેણં ૨૯, વિસલ્લીકરણેણં ૩૦, પાવાણં કમ્માણં નિગ્ધાયણદ્વાએ ૩૧, ઠામિ કાઉસ્સગં ૩૨. ॥૮॥

આ સ્પષ્ટીકરણમાં તેમણે સાતમી અને આઠમી સંપદાનો જે અધિકાર જણાવ્યો, તેના માટે નીચેની ગાથાને પ્રમાણરૂપે આપેલી છે :-

જીના વિરાહિયા પંચમી ઉ પંચિંદિયા ભવે છટ્ટી ।

મિચ્છા મિ દુક્કડં સત્તમીઽદ્ધમી ઠામિ ઉસ્સગં ॥

ભાવાર્થ :- જે મે જીવા વિરાહિયા એ પાંચમી સંપદા છે. એગિંદિયા...થી પંચિંદિયા સુધીનાં પદો એ છટ્ટી સંપદા છે, અભિહયાથી મિચ્છા મિ દુક્કડં સુધીનાં પદો એ સાતમી સંપદા છે. અને તસ્સ ઉત્તરીકરણેણંથી ઠામિ કાઉસ્સગં સુધીનાં પદો આઠમી સંપદા છે.

આ સંબંધી તેમણે મતાંતર પણ બતાવ્યો છે. અન્યે તુ વવરોવિયા ઇત્યન્તાં સત્તમી મિચ્છા મિ દુક્કડમિત્યષ્ટમીમાહુઃ । કેટલાક આચાર્યો* અભિહયા થી વવરોવિયા સુધીના પાઠને સાતમી સંપદા માને છે અને મિચ્છા મિ દુક્કડં ને આઠમી સંપદા માને છે.

★ શ્રીમદ્ દેવેન્દ્રસૂરિવિરચિત ચૈત્યવંદન વ્યાખ્ય ગાથા. ૩૨. પૃ. ૨૬.

આવશ્યક-મૂલસૂત્રના ચોથા અધ્યયનમાં ઈરિયાવહી સૂત્રનો પાઠ આવે છે, તે **इच्छामि पडिक्रमिउंथी मिच्छा मि दुक्कडं** સુધીનો જ છે અને ઉત્તરીકરણ સૂત્રનો પાઠ પાંચમા અધ્યયનમાં આવે છે, તે ઈરિયાવહી સૂત્ર પછી આવતો નથી, પણ **इच्छामि ठाउं काउस्सगं-मिच्छा मि दुक्कडं** પછી આવે છે.

ઉત્તરીકરણ સૂત્ર ચાર ભાગમાં વહેંચાયેલું છે. તેમાંનો પહેલો ભાગ અનુસંધાનદર્શક છે, એટલે કે તસ્સ એવા એક પદનો બનેલો છે અને તે ઈરિયાવહી સૂત્ર વડે કરેલા પ્રતિક્રમણનું અનુસંધાન દર્શાવે છે. પ્રતિક્રમણમાં જ્યાં જ્યાં આ સૂત્ર બોલાય છે, ત્યાં મિથ્યાદુષ્કૃતરૂપ પ્રતિક્રમણ થયા પછી જ બોલાય છે, એટલે શાસ્ત્રકારોએ તેને વિશેષ-પ્રતિક્રમણ તરીકે ઓળખાવ્યું છે.

સૂત્રનો બીજો ભાગ **उत्तरीकरणेणं**, **पायच्छित्त-करणेणं**, **विसोहीकरणेणं** અને **विसल्लीकरणेणं** એ રીતે ચાર પદોનો બનેલો છે અને હેતુદર્શક છે, એટલે કાયોત્સર્ગ કરવાના હેતુઓ (ઉપાયો) દર્શાવે છે, ચેઈયવંદણમહાભાસમાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે **उत्तर(री)करणाइ हेऊहि** એટલે ઉત્તરીકરણ સૂત્રમાં આવતાં **उत्तरीकरणेणं** વગેરે ચાર પદો કાયોત્સર્ગના હેતુઓ છે. દેવવંદનભાષ્યમાં પણ એ જ અભિપ્રાય ઉચ્ચારવામાં આવ્યો છે :- **चउ तस्स उत्तरीकरण-पमुह-तस्स उत्तरीकरण** વગેરે ચાર પદો કાયોત્સર્ગના હેતુઓ છે.

આ ચાર હેતુઓનું વિધાન પૂર્વ-પશ્ચાદ્ ભાવને અનુલક્ષીને કરવામાં આવ્યું છે, એટલે તે ક્રમાનુસારી છે. વળી ચાર હેતુઓનો સમાસ કરીને છેડે વિભક્તિ ન લગાડતાં દરેક પદને વિભક્તિ લગાડી છે, એટલે દરેક હેતુ સ્વતંત્ર ક્રિયાનું સૂચન કરે છે અને તે દરેક ક્રિયા ઉત્તર ક્રિયાના હેતુભૂત છે. જેણે વિશેષ આલોચના અને નિંદા વડે ઉત્તરીકરણ કર્યું નથી, તે પ્રાયશ્ચિત્તને યોગ્ય કેમ થાય ? વળી જેણે શાસ્ત્રોક્ત પ્રાયશ્ચિત્ત ગ્રહણ કર્યું નથી અને એ રીતે પોતાના મનનો મેલ ધોયો નથી, તે વિશિષ્ટ પ્રકારે ચિત્તનું શોધન કેમ કરી શકે ? અને જેણે વિશિષ્ટ પ્રકારે ચિત્તનું શોધન કર્યું નથી, તે અંતરની ઊંડાણમાં ભરાઈ રહેલી શલ્યરૂપ સૂક્ષ્મ મનોવૃત્તિને કેમ શોધી શકે ? અને

જ્યાં સુધી સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ મનોવૃત્તિનું શોધન થયું નથી, ત્યાં સુધી પાપકર્મોનો સર્વાંશે નિર્ધાત કેમ થાય ? એટલે ચાર પદો જે ક્રમે મુકાયાં છે, તે કરણનો શાસ્ત્રવિહિત ક્રમ સૂચવે છે.

સૂત્રનો ત્રીજો ભાગ પાવાણં કમ્માણં નિગ્ધાયણદ્વાર્ એવા ત્રણ પદનો બનેલો છે, જે કાયોત્સર્ગનું પ્રયોજન દર્શાવે છે.

તાત્પર્ય કે આલોચના અને પ્રતિક્રમણ વડે પાપકર્મોનો ઘાત થયો પણ નિર્ધાત ન થયો, તે સિદ્ધ કરવા માટે આ કાયોત્સર્ગ કરવામાં આવે છે. શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના ઓગણીસમા અધ્યયનમાં મુમુક્ષુ તરફથી એક પ્રશ્ન પુછાયો છે કે કાઠસ્સગેણં ધંતે ! જીવે કિં જણયઈ ?-હે ભગવન્ ! કાયોત્સર્ગથી જીવને શું લાભ થાય ? તેનો ઉત્તર આપતાં ભગવંતે ફરમાવ્યું છે કે :- કાઠસ્સગેણં તીયપડુપ્પત્તં પાયચ્છિત્તં વિસોહેઈ, વિસુદ્ધપાયચ્છિત્તે ચ જીવે નિવ્વુયહિય્ઞે ઓહરિય્ઞે મરુલ્લભાસવહે ધમ્મજ્ઞાણોવગ્ગે સુઙ્ગં સુહેણ વિહરઈ ॥૧૨॥ હે આયુષ્મન્ ! કાયોત્સર્ગથી ભૂતકાળ અને વર્તમાનકાળના પ્રાયશ્ચિત્તયોગ્ય અતિચારોની શુદ્ધિ થતાં તે જીવ ભાર ઉતારી નાખેલા મજૂરની જેમ હળવો બનીને પ્રશસ્ત અધ્યવસાયોમાં વર્તતો સુખ-પૂર્વક વિચરે છે. તાત્પર્ય કે કાયોત્સર્ગથી પ્રાયશ્ચિત્તયોગ્ય પાપોનો નિર્ધાત થાય છે.

સૂત્રનો ચોથો ભાગ ઠમિ કાઠસ્સગં એવાં બે પદોનો બનેલો છે અને તે કાયોત્સર્ગની પ્રતિજ્ઞા દર્શાવે છે.

અહીં ઠા ધાતુ જે અકર્મક છે તેને સકર્મક કૃઞ્ ધાતુના અર્થમાં માનીને કાઠસ્સગં ને કર્મ તરીકે જણાવેલ છે. આ સૌત્ર પ્રયોગ છે. (નિબંધ નિયય પૃ. ૧૪૬)

ઉત્તરીકરણસૂત્રનો બોધ એ છે કે માણસથી કંઈ પણ ભૂલ થાય તો તેણે એ ભૂલનો સરળતાથી સ્વીકાર કરવો જોઈએ, નિખાલસતાથી તેની નિંદા કરવી જોઈએ. મહર્ષિઓ પર શ્રદ્ધા રાખી તેઓએ બતાવેલો પ્રાયશ્ચિત્તનો માર્ગ ગ્રહણ કરવો જોઈએ અને ફરી તેવી જ ભૂલો ન થાય તે માટે ચિત્તવૃત્તિઓનું બરાબર શોધન કરી, તેમાં રહેલાં શલ્યો કે દોષો કાઢી નાખવાં જોઈએ શુદ્ધિનો આ રાજમાર્ગ છે અને તેને અનુસરવાથી અનંત આત્માઓએ આજ સુધીમાં મંગલમય મુક્તિ મેળવી છે.

આ સૂત્ર પર શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામીની નિર્યુક્તિ છે, શ્રી જિનદાસગણિ મહત્તરની ચૂર્ણિ છે, અને શ્રી હરિભદ્રસૂરિની ટીકા છે. શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે યોગશાસ્ત્રની સ્વોપજવૃત્તિમાં, શ્રીશાન્તિસૂરિએ ચેઈયવંદણમહાભાસમાં અને શ્રી દેવેન્દ્રસૂરિએ દેવવંદનભાષ્યમાં આ સૂત્ર પર વિવરણ કરેલું છે.

આ સૂત્રમાં સંપદા ૧ તથા પદ ૬ સર્વ વર્ણ ૪૮ અને તેમાં ગુરુ ૧૦ તથા લઘુ ૩૮ છે.

(૭) પ્રકીર્ણક

આ સૂત્રનો પાઠ આવશ્યક મૂલ સૂત્રના કાયોત્સર્ગ અધ્યયનમાં આવેલો છે.

८. काउस्सग्ग-सुत्तं

[कायोत्सर्ग-सूत्रम्]

अनन्त-सूत्र

(१) भूषपाठ

अन्नत्थ ऊससिएणं नीससिएणं खासिएणं छीएणं जंभाइएणं
उड्डुएणं वाय-निसग्गेणं भमलीए पित्त-मुच्छाए,

सुहुमेहिं अंग-संचालेहिं, सुहुमेहिं खेल-संचालेहिं, सुहुमेहिं
दिट्ठि-संचालेहिं,

एवमाइएहिं आगारेहिं, अभग्गो अविराहिओ हुज्ज मे
काउस्सग्गो ।

जाव अरिहंताणं भगवंताणं नमुक्कारेणं न पारेमि,
ताव कायं ठाणेणं मोणेणं झाणेणं अप्पाणं वोसिरामि ॥

(२) संस्कृत छाया

अन्यत्र—

उच्छ्वसितेन निःश्वसितेन कासितेन क्षुतेन जृम्भितेन उद्गारेण वात-
निसर्गेण,

भ्रमर्या पित्त-मूर्च्छया,

सूक्ष्मैः अङ्ग-संचालैः(रैः) सूक्ष्मैः श्लेष्म-संचालैः(रैः), सूक्ष्मैः दृष्टि-
संचालैः(रैः),

एवम् आदिभिः आकारै,

अभग्नः अविराधितः भवतु मम कायोत्सर्गः ।

यावद् अर्हतां भगवतां नमस्कारेण न पास्यामि, तावत् कायं स्थानेन
मौनेन ध्यानेन आत्मीयं व्युत्सृजामि ॥

(अत्र सर्वत्र पञ्चम्यर्थे तृतीया)

(૩) સામાન્ય અને વિશેષ અર્થ

અન્નતથ-[અન્યત્ર]-અન્યત્ર, સિવાય કે, નીચેના અપવાદપૂર્વક :-

ઊસસિણં-[ઉચ્છ્વસિતેન]-ઊંચો શ્વાસ લેવાથી.

ઊર્ધ્વ પ્રબલં વા શ્વસિતમુચ્છ્વસિતમ્ (આ. ટી.)

નીસસિણં-[નિઃશ્વસિતેન]-શ્વાસ નીચો મૂકવાથી.

અથઃ શ્વસિતં નિઃશ્વસિતમ્ (આ. ટી.)

સ્વાસિણં-[કાસિતેન]-ખાંસી આવવાથી, ઉધરસ આવવાથી.

છીણં-શ્વુતેન-છીંક આવવાથી.

છિક્કાયામ્ (નિ. ચૂ. ૧)

જંભાફણં-[જૃમ્ભિતેન]-બગાસું ખાવાથી.

વિવૃતવદનસ્ય પ્રબલપવનનિર્ગમો જૃમ્ભિતમુચ્યતે । (આ. ટી.) મોઢું પહોળું કરતાં જે પ્રબળ પવન નીકળવો, તે જૃમ્ભિત (બગાસું ખાવું) કહેવાય છે.

ઉડ્ડાણં-[ઉદ્ગારેણ]-ઓડકાર આવવાથી.

ઉડ્ડુઅ એટલે ઉદ્ગાર-ઓડકાર.

વાય-નિસર્ગેણ [વાત-નિસર્ગેણ]-અપાન-વાયુનો સંચાર થવાથી, વા-છૂટ થવાથી.

અપાનેન પવન-નિર્ગમો વાત-નિસર્ગો ભણ્યતે (આ.ટી.), અપાન એટલે મલદ્વાર

ભમલી-[ભ્રમર્યા]-ભમરી આવવાથી, ચક્કર આવવાથી, ફેર આવવાથી કે વાઈનો હુમલો થવાથી.

પિત્ત-મુચ્છા-[પિત્ત-મૂર્ચ્ચ્યા]-પિત્ત-પ્રકોપથી આવેલી મૂર્ચ્છા વડે, પિત્ત ચડવાથી થયેલી બેભાન અવસ્થાને લીધે.

આયુર્વેદના મત પ્રમાણે શરીરનું યોગ્ય-સંચાલન વાત, પિત્ત અને કફ એ ત્રણ પદાર્થોના યોગ્ય પ્રમાણ વડે થાય છે. તેમાં કોઈ પદાર્થ વધી

જાય કે ઘટી જાય, ત્યારે રોગનું કારણ ઉત્પન્ન થાય છે. પિત્ત જ્યારે વધી જાય ત્યારે માથાનો દુખાવો ઊપડે છે, ચક્કર આવે છે, ઊલટી થાય છે ને કેટલીક વખત મૂર્ચ્છા પણ આવે છે.

સુહુમેર્હિ અંગ-સંચાલેર્હિ-[સૂક્ષ્મૈઃ અન્ગ-સંચાલૈઃ]-સૂક્ષ્મ રીતે અંગનું સંચાલન થવાથી. અર્થાત્ રૂવાડાં ચડી આવવાં આદિ ક્રિયાથી.

લક્ષ્યાલક્ષ્યૈર્ગાત્ર-વિચલનપ્રકારૈઃ રોમોદગ્માદિભિઃ (આ.ટી.)

સુહુમેર્હિ खेल-સંચાલેર્હિ-[સૂક્ષ્મૈઃ શ્લેષ્મ-સંચાલૈઃ]-સૂક્ષ્મ રીતે શરીરની અંદર કફ તથા વાયુનો સંચાર થવાથી.

સુહુમેર્હિ દિદ્ધિ-સંચાલેર્હિ-[સૂક્ષ્મૈઃ દૃષ્ટિ-સંચાલૈઃ]-સૂક્ષ્મ રીતે દષ્ટિ હલી જવાથી, આંખનો પલકારો થવાથી.

એવમાઇર્હિ આગરેર્હિ-[એવમાદિભિઃ આકારૈઃ]-ઇત્યાદિ આકારો વડે, અપવાદના પ્રકારો વડે.

આગાર એટલે આકાર. તે અહીં પ્રકાર એટલે કાયોત્સર્ગના અપવાદ-સંબંધી સમજવાનો છે. તે માટે શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યે યોગશાસ્ત્રસ્વોપણ-વૃત્તિના તૃતીય પ્રકાશમાં (પૃ. ૨૧૫) જણાવ્યું છે કે-આક્રિયન્તે આગૃહ્યાન્તે ઇત્યાકારાઃ કાયોત્સર્ગાપવાદ-પ્રકારા ઇત્યર્થઃ- મર્યાદિત રીતે કરાય, મર્યાદિતરૂપે પ્રહણ થાય, તે આકાર. તેનો અર્થ કાયોત્સર્ગના અપવાદોનો પ્રકાર છે.

અભગ્ગો-[અભગ્નઃ]-અભગ્ન. ભાંગેલો નહિ તેવો.

અવિરાહિઓ-[અવિરાધિતઃ]-ન વિરાધેલો, અખંડિત, ખંડિત નહિ થયેલો તેવો.

જે વસ્તુ તદ્દન તૂટી-ફૂટી જાય તે ભાંગેલી કહેવાય અને જે વસ્તુ અમુક જ અંશે તૂટે કે ફૂટે તેને ખંડિત કહેવાય. એક ઘડો ફૂટીને કકડેકકડા થઈ ગયો હોય, તો તે ભાંગી ગયો કહેવાય અને તેનો એકાદ કાંઠો જ તૂટ્યો હોય, તો તે ખંડિત કહેવાય.

હુજ્જ (હોજ્જ)-[ભવતુ]-હોજો.

મે-[મમ]-મારો.

કાઠ્ઠસગ્ગો-[કાયોત્સર્ગઃ]-કાયોત્સર્ગ.

જાવ-[યાવદ્]-જ્યાં સુધી-યાવત્.

અરિહંતાણં ભગવંતાણં નમુઘ્કારેણં-[અર્હતાં ભગવતાં નમસ્કારેણં]-
અરિહંત ભગવાનના નમસ્કાર વડે અર્થાત્ નમો અરિહંતાણં-પદ વડે.

ન પારેમિ-[ન પાર્યામિ]-પારું નહિ, પૂર્ણ કરું નહિ.

તાવ-[તાવત્]-ત્યાં સુધી.

કાર્યં-[કાયમ્]-શરીરને

ઠાળેણં-[સ્થાનેન]-સ્થાન વડે આસન વડે.

મોળેણં-[મૌનેન]-મૌન વડે.

(વાણી-વ્યાપાર સદંતર બંધ કરવો તે મૌન કહેવાય છે.)

ઝાળેણં-[ધ્યાનેન]-ધ્યાન વડે.

જેના વડે વસ્તુનું ચિંતન થાય, તે ધ્યાન કહેવાય છે. ધ્યાયતે ચિન્ત્યતે
વસ્ત્વનેનેતિ ધ્યાનમ્.

અપ્પાણં-[આત્મીયમ્]-મારી.

અપ્પાણં ઇતિ પ્રાકૃતશૈલ્યા આત્મીયમ્ (આ.ટી.)

આ પદનો સંબંધ કાર્ય પદ સાથે છે. એટલે મારી કાયાને એવો
અર્થ થાય છે.

કેટલાક અહીં અપ્પાણં પદ બોલતા નથી, એવો નિર્દેશ શ્રી
હેમચંદ્રાચાર્યે યોગશાસ્ત્રની સ્વોપજ્ઞવૃત્તિમાં કર્યો છે.

વોસિરામિ-[વ્યુત્સૂજામિ]-વોસીરાવું છું, તદ્દન છોડી દઉં છું.

વિ એટલે વિશેષ પ્રકારે, ઉત્સૂજામિ એટલે તજી દઉં છું. અર્થાત્
તદ્દન છોડી દઉં છું.

(૪) તાત્પર્યાર્થ

કાઠ્ઠસગ્ગસુત્તં-જેમાં મુખ્યત્વે કાયોત્સર્ગનો અધિકાર વર્ણવાયેલો છે,

તેવું સૂત્ર; અથવા કાયોત્સર્ગનું સ્વરૂપ દર્શાવતું સૂત્ર. અન્નત્થ ઊસસિએણં એવાં પદોથી તેનો પ્રારંભ થતો હોવાથી આ સૂત્ર અન્નત્થ એવા નામથી પણ ઓળખાય છે.

અન્નત્થ-સિવાય કે.

અન્યત્ર-એ નૈપાતિક પદ છે અને જ્યારે કોઈ પણ વસ્તુનો અપવાદ કરવો હોય અથવા તો તેને મુખ્ય વસ્તુમાંથી જુદી પાડવી હોય ત્યારે તેનો ઉપયોગ થાય છે. જેમકે તવ કાર્યમહોરત્રં કરિષ્યે, અન્યત્ર નિદ્રાસમયાત્-તારું કામ હું રાત્રિ-દિવસ કરીશ, સિવાય કે નિદ્રાનો સમય.

ઉચ્છ્વાસ-જે શ્વાસ મુખ કે નાસિકા વડે અંદર લેવાય છે, તે ઉચ્છ્વાસ કહેવાય છે.

નિઃશ્વાસ-જે શ્વાસ નાસિકા કે મુખ વડે શરીરમાંથી બહાર કાઢવામાં આવે છે, તે નિઃશ્વાસ કહેવાય છે.

આ બંને પ્રકારની ક્રિયાઓ પ્રાણવાયુને લીધે શક્ય બને છે. અને શ્વાસોચ્છ્વાસ તરીકે ઓળખાય છે. એની ગણના જીવન ધારણ માટે જરૂરી એવા દસ પ્રાણોમાં થાય છે. સૂત્રકૃતાંગની ટીકામાં કહ્યું છે કે :

પञ्चेन्द्रियाणि त्रिविधं बलं च,

નિઃશ્વાસ ઉચ્છ્વાસમથાન્યદાયુઃ ।

પ્રાણા દશૈતે ભગવદ્ભિસ્ક્તા

સ્તેષાં વિયોગીકરણં તુ હિંસા ॥

પાંચ ઈન્દ્રિયો, (શરીરબળ, વચનબળ અને મનોબળ) એ ત્રણ બળો, નિઃશ્વાસ અને ઉચ્છ્વાસની ક્રિયા તથા આયુષ્ય એ દસ પ્રાણો ભગવંતોએ કહેલા છે, તેનો (કોઈ એકનો) જીવનમાંથી વિયોગ કરવો, તે હિંસા કહેવાય છે.

શ્વાસોચ્છ્વાસની ક્રિયા એકેન્દ્રિય જીવોથી માંડીને પંચેન્દ્રિય જીવો સુધીનાં બધાં પ્રાણીઓને હોય છે, પરંતુ તેના સમયમાં ઘણો ફરક હોય છે. જીવનનો વિકાસ જેમ ઓછો અથવા દુઃખનું પ્રમાણ જેમ વધારે, તેમ શ્વાસોચ્છ્વાસની ક્રિયા ઝડપી હોય છે, અને જીવનનો વિકાસ વધારે અથવા

દુઃખનું પ્રમાણ ઓછું, તેમ શ્વાસોચ્છવાસનું પ્રમાણ ધીમું હોય છે. દાખલા તરીકે નારકીના જીવો શ્વાસોચ્છવાસની ક્રિયા નિરંતર કરે છે, જ્યારે સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનના દેવો તે જ ક્રિયા તેત્રીસ પખવાડિયે કરે છે.

મનુષ્ય આ શ્વાસોચ્છવાસની ક્રિયા અનિયતપણે કરે છે, પરંતુ તેનું પ્રમાણ તો ઝડપી જ હોય છે; અર્થાત્ તેને શ્વાસની લે-મૂક વારંવાર કરવી પડે છે. જો આ શ્વાસનું રૂંધન કરવામાં આવે તો જલદી મરણ નીપજે છે. તેટલા જ માટે આ. નિ.માં કહ્યું છે કે ઝસાસં ન નિરુંભઙ્ઙ ઉચ્છવાસને રોકવો નહિ, કારણ કે સજ્જમરણં નિરોદ્ધે-તેનો નિરોધ કરવાથી તરત મરણ થાય છે.

કાસિત-ખાંસી આવવી, કાસ થવો.*

(ઉદાન વાયુને લીધે ગતિમાન થતી) આ ક્રિયા આપણી ઈચ્છા કે આપણા પ્રયત્ન પર નિર્ભર નથી. ઉપલક રીતે ખાંસી ખાવી હોય તો આપણે ખાઈ શકીએ છીએ, પણ તે અંદરથી ઉત્પન્ન થતી હોય તો તેને રોકવાને સમર્થ નથી.

★ આ ક્રિયાની ઉત્પત્તિના સંબંધમાં આયુર્વેદના સુપ્રસિદ્ધ ગ્રંથ ચરકસંહિતા (ચિકિત્સાસ્થાન, અ. ૧૮)માં કહ્યું છે કે :-

અથ: પ્રતિહતો વાયુરૂર્ધ્વસ્તોત: સમાશ્રિત: ।

ઉદાનભાવમાપન્નઃ, કળ્થે સક્તસ્તથોરસિ ॥૬॥

આવિશ્ય શિરસઃ खानि, सर्वाणि प्रतिपूरयन् ।

આમજ્જનાક્ષિપન્ દેહં, હનુમન્યે તથાડક્ષિણી ॥૭॥

નેત્રે પુષ્પપુર:પાર્શ્વે, નિર્બુજ્ય સ્તમ્ભયંસ્તતઃ ।

શુષ્કો વા સકપ્તો વાડપિ, કસનાત્ કાસ ઈચ્છતે ॥૮॥

જ્યારે કોઈ પણ કારણથી અથવા સ્વયમેવ સ્વભાવથી જ નીચે આઘાત પામેલો વાયુ ઉપરના છિદ્રને આશ્રિત થઈને ઉદાનગતિવાળો થયો છતો કંઠ અને છાતીમાં રોકાઈ જાય છે, અને મસ્તકમાં પ્રવેશ કરીને, શિર, મુખ, નાક, કાન અને નેત્રોના છિદ્રમાં ધૂસીને બધી ઈન્દ્રિયોમાં વ્યાપ્ત થતો, તે શરીરને તોડતો, જડબાં, ધમની તથા આંખોને ચલાયમાન કરતો અને નેત્ર, પીઠ, છાતી તથા પડખાંઓને મરડતો તેમજ જડ કરતો સ્વતંત્ર રૂપમાં સૂકો અથવા કફની સાથે મળીને બહાર નીકળે છે, ત્યારે તે કસવાથી-કષ્ટ આપતો હોવાથી કાસ કહેવાય છે.

ક્ષુત-જૃમ્ભિત-ઉદ્ગાર-છીંક, બગાસું અને ઓડકાર.

આ ક્રિયાઓ પણ ઉદાન વાયુને લીધે જ ગતિમાન થાય છે, તેથી તેના વેગને દરેક વખતે રોકી શકાતો નથી અને કદાચ રોકવામાં આવે તો અસમાધિ થાય છે; તેથી તેનો સમાવેશ અપવાદમાં કરેલો છે.

વાત-નિર્સર્ગ-અધોવાત, પવનનું છૂટવું.

આ ક્રિયા અપાન-વાયુના વેગથી શક્ય બને છે, એટલે તે દરેક વખતે રોકી શકાતી નથી, તેમજ રોકવી ઉચિત પણ નથી, કારણ કે તેથી પેટમાં દુઃખાવો કે ચૂંક ઊપડવાનો સંભવ છે.

ભ્રમરી-ભ્રમરી, ચક્કર.

જેમાં મગજ ભ્રમે-ફેરે તે ભ્રમરી. તેને ચક્કર આવવા કે ફેર આવવા પણ કહે છે. પિત્તપ્રકોપ, અપથ્ય આહાર-વિહાર, અગ્રિય વાસ, માનસિક આઘાત કે તેવા પ્રકારના રોગથી ગમે ત્યારે તેનો ઉદ્ભવ થાય છે. તે ઈચ્છા કે પ્રયત્ન માત્રથી રોકી શકાય તેવી ક્રિયા નથી, એટલે તેનો સમાવેશ પણ અપવાદમાં કરેલો છે.

પિત્ત-મૂર્છા-પિત્તની અતિશયતાને લીધે ઉત્પન્ન થતી બેભાન અવસ્થા.

આ અવસ્થા એકાએક ગમે ત્યારે થઈ આવવા સંભવ છે. તેથી તે પણ કાબૂની વાત નથી.

સૂક્ષ્મ અંગ-સંચાલ(ર)-શરીરનાં અંગોનું સૂક્ષ્મ સ્ફુરણ.

આંખનાં પોપચાંનું ફરકવું, ગાલનું ફરકવું, હાથ-પગના સ્નાયુઓનું ફરકવું, રૂંવાડાં ચડી આવવાં વગેરે ક્રિયાઓ આપણી ઈચ્છા કે પ્રયત્નને આધીન ન હોઈ શરીરમાં ગમે ત્યારે થવાનો સંભવ હોય છે, તેથી તેનો સમાવેશ પણ અપવાદમાં કરેલો છે.

સૂક્ષ્મ યોગ-સંચાલ(ર) સૂક્ષ્મ રીતે કફ તથા વાયુનો સંચાર થવો.

આ ક્રિયા શરીરમાં નિરંતર ચાલ્યા જ કરે છે. વાયુ કફને જુદાં જુદાં સ્થાને લઈ જાય છે, અને કોઈ વખત તેનો વેગ વધારે હોય તો આપણને ખબર પણ પડે છે કે અંદર કફનું હલન-ચલન થઈ રહ્યું છે. આ પણ એક

જાતનો સૂક્ષ્મ કાય-વ્યાપાર છે, પણ તે કાબૂ-બહારનો હોઈ તેનો સમાવેશ અપવાદમાં થયેલો છે.

સૂક્ષ્મ દષ્ટિ-સંચાલ(૨)-આંખનો પલકારો થવો.

કાયોત્સર્ગ-અવસ્થામાં દષ્ટિને કોઈ પણ ચેતન કે અચેતન વસ્તુ પર સ્થિર કરવામાં આવે છે, પરંતુ સંભવ છે કે આ પ્રસંગે કોઈ વાર દષ્ટિ હલી પણ જાય, કારણ કે મનની માફક તેને પણ સ્થિર કરવી દુષ્કર છે. તે માટે આ.નિ.માં કહ્યું છે કે આલોઅ-ચલં ચક્ષુઃ, મણુવ્વ તં દુક્કરં થિરં કાઠં જોવામાં ચંચળ સ્વભાવવાળાં ચક્ષુને સ્થિર કરવાં તે મનને સ્થિર કરવાની જેમ દુષ્કર છે. (ગા. ૧૫૧૩) જો કે આ બાબતમાં મહાસત્ત્વવંત આત્માઓ અપવાદ ગણાય છે, કારણ કે તેઓ એક રાત્રિ-પર્યંત અનિમેષ નયને રહી શકે છે. પરંતુ સામાન્ય આત્માઓને માટે એ વસ્તુ પૂરેપૂરી શક્ય નહિ હોવાથી તેનો સમાવેશ અપવાદમાં* કરવામાં આવ્યો છે.

★ આયુર્વેદનો સામાન્ય અભિગ્રાહ એવો છે કે વેગાન્ન ધારયેત્-વાયુ વગેરેથી ઉત્પન્ન થતા વેગોને રોકવા નહિ, કારણ કે તેથી અનેક જાતના રોગો થવા સંભવ છે. દાખલા તરીકે :-

..... ॥
કાસસ્ય રેધાત્તદ્વૃદ્ધિઃ, શ્વાસારુચિહ્નદામયાઃ ॥૧૪॥

શોષો હિધ્મા ચ કાર્યોઽત્ર કાસહા સુતરાં વિધિઃ ॥

..... ॥૧૫॥

શિરેતીન્દ્રિયદૌર્બલ્યમન્યાસ્તમ્ભાર્દિતં ક્ષુતેઃ ।

..... ॥૧૦॥

ઉદ્ગ્રાસ્યારુચિઃ કમ્પો, વિબન્ધો હૃદયોરસોઃ ।

આધ્માનકાસહિધ્માશ્ન, હિધ્માવત્તત્ર મેષજમ્ ॥૧૧॥

વિસર્પકોઠકુશ્ણાક્ષિકણ્ઠપાણ્ડ્વામયજ્વરાઃ ।

સકાસ શ્વાસહ્સ્ત્રસવ્યઙ્ગધયથવો વમેઃ ॥૧૮॥ (અષ્ટાંગ હૃદય, અ. ૪થો)

ઉધરસને રોકવાથી ઉધરસ વધે છે તથા દમ, અરુચિ, હૃદયના રોગ, ક્ષય અને હેડકીનો રોગ થાય છે.

ઈંકને રોકવાથી માથું દુખે છે, ઈંદ્રિયો નબળી પડે છે, ડોક રહી જાય છે અને આદત નામે વાયુનો રોગ થાય છે.

(બગાસું રોકવાથી પણ માથું દુખે છે, ઈંદ્રિયો નબળી પડે છે, ડોક રહી જાય

(બીજા વેગો માટે પણ આ પ્રમાણે સમજી લેવું.)

આ રીતે (૧) ઉચ્ચવાસ, (૨) નિઃશ્વાસ, (૩) ઉધરસ, (૪) છીંક, (૫) બગાસું, (૬) ઓડકાર, (૭) વા-છૂટ, (૮) ભ્રમરી, (૯) પિત્તની મૂર્ચ્છા, (૧૦) ગાત્ર-સ્ફુરણ, (૧૧) સૂક્ષ્મ કફ-સંચાર અને (૧૨) નિમેષ-એ બાર અપવાદો શરીરની સ્વાભાવિક ક્રિયાઓને રોકવાનું અશક્ય હોઈને રાખવામાં આવે છે.

इत्यादि आगास-ईत्यादि शब्दधी अर्ही ચાર પ્રકારના આગારો ગ્રહણ કરવાની પરંપરા છે; તે નીચે મુજબ :-

અગ્નીઓ છિંદિજ્જ વસ, બોહિય*વસ્થોભાઈ દીહ-ઢક્કો વા ।

આગારેહિ અભગ્ગો, ડસ્સગ્ગો એવમાઈહિ ॥

(આ. નિ. ગા. ૧૫૧૬)

(૧) અગ્નિ ફેલાતો આવીને સ્પર્શ કરે, (૨) અથવા કોઈ શરીરને છેદવા લાગે, (૩) ચોર કે રાજા આવીને ક્ષોભ-અંતરાય કરે અથવા (૪) સર્પ-દંશ થાય, કે થવાનો સંભવ ઉત્પન્ન થાય, તો કાયોત્સર્ગનો ભંગ ન થાય.

આ સંબંધમાં શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યે યોગશાસ્ત્રની સ્વોપજ્ઞ ટીકામાં જણાવ્યું છે કે-જ્યારે અગ્નિ અથવા વીજળીનાં જ્યોતિ સ્પર્શ કરે ત્યારે પ્રાવરણ માટે ઉપધિને ગ્રહણ કરતાં કાયોત્સર્ગનો ભંગ થયો ગણાતો નથી. કોઈ શંકા કરે કે નમસ્કારનું ઉચ્ચારણ-કથન કરીને શા માટે તેને ગ્રહણ ન કરે કે જેથી તે

છે અને આદત નામના વાયુનો રોગ થાય છે.) ઓડકારને રોકવાથી અરુચિ, કંપ, હૃદય અને છાતીમાં જાણે દોરડાંથી તાણી બાંધ્યું હોય એવું દુઃખ, પેટ ચડવું, ઉધરસ, હેડકી વગેરે રોગો થાય છે.

વાછૂટ થતી હોય તેને રોકવાથી ગુલ્મ, ઉદાવર્ત, કોઠામાં શૂળ અને ગ્લાનિ થાય છે તથા વાયુ, મૂત્ર અને ઝાડો બંધ થઈ જાય છે, તેમજ આંખોનું તેજ અને જઠરનો અગ્નિ નાશ પામે છે તથા હૃદયના રોગ (હૃદ્રોગ) થાય છે. તથા ઊલટીનો વેગ રોકવાથી રતવા, ચર્મ રોગ, કુષ્ઠ, આંખના રોગ, ખણજ, પાંડુ રોગ, તાવ, ઉધરસ, દમ, ઊબકા, વ્યંગ રોગ, સોજા વગેરે થાય છે.

★ બોહિય-મનુષ્યનું અપહરણ કરનાર ચોર.

(કાયોત્સર્ગ)નો ભંગ ન થાય ? તે સંબંધી ખુલાસો એ છે કે અહીં નમસ્કાર વડે પારવું એટલી જ કાયોત્સર્ગની પ્રતિજ્ઞા નથી, પરંતુ અમુક સમય સુધી કાયોત્સર્ગ કરવો, એવી પ્રતિજ્ઞા છે. તેથી તેટલો સમય પૂરો થયા વિના નમસ્કારનો પાઠ બોલીને પારતાં ભંગ થાય છે. તથા બિલાડી, ઉંદર વગેરે આડા ઊતરે ત્યારે પોતે ખસીને સ્થાપનાજીની આડ ન પડવા દે તો કાયોત્સર્ગનો ભંગ થતો નથી. ચોરના સંભ્રમ-પ્રસંગમાં અથવા રાજાના સંભ્રમ-પ્રસંગમાં અસ્થાને નમસ્કારનું ઉચ્ચારણ કરતાં પણ તેનો ભંગ થતો નથી. તથા પોતાને અથવા બીજા સાધુ વગેરેને સર્પ-દંશ થવાના પ્રસંગે સહસા ઉચ્ચારણ કરતાં પણ તેનો ભંગ થતો નથી.

આ રીતે કુલ ૧૬ જાતના કાય-વ્યાપારો પૈકી કોઈ પણ જાતનો કાય-વ્યાપાર થઈ જાય તો તેથી કાયોત્સર્ગ ભગ્ન કે વિરાધિત ગણાય નહિ, પરંતુ તેનાથી ભિન્ન કોઈ પણ જાતનો કાય-વ્યાપાર થાય તો કાયોત્સર્ગ વિરાધિત અને ભગ્ન બન્યો ગણાય, તેમ સમજવાનું છે.

ઠાળેણં-ઊર્ધ્વસ્થિત આસન વડે.

કાયોત્સર્ગની ક્રિયા ઊભા રહીને, બેસીને કે સૂઈને થાય છે; એટલે તેના ઉચ્છિન્ન, નિષ્ફળ અને નિપન્ન એવા ત્રણ ભેદો ગણવામાં આવે છે. આ ત્રણ ભેદો પૈકી અહીં ઉચ્છિન્નને ગ્રહણ કરવાનો છે.

આ વખતે નીચે જણાવેલા દોષો પૈકીનો કોઈ પણ દોષ સેવવામાં આવે, તો કાયોત્સર્ગ બરાબર થયો કહેવાય નહિ.

૧. ઘોટક-દોષ- ઘોડાની પેઠે એક પગ ઊંચો રાખવો, કે વાંકો રાખવો તે.
૨. લતા-દોષ- વાયુથી વેલડી હાલે, તેમ શરીરને હલાવવું તે.
૩. સ્તમ્ભાદિ-દોષ- થાંભલા વગેરેને ઓઠીંગણ દઈને ઊભા રહેવું તે.
૪. માલ-દોષ- ઉપર મેડી અથવા માળ હોય તેને મસ્તક ટેકવીને ઊભા રહેવું તે.
૫. ઝથિ-દોષ- ગાડાની ઊધની પેઠે પગના અંગૂઠા તથા પાની મેળવીને ઊભા રહેવું તે.

૬. નિગડ-દોષ- નિગડમાં પગ નાખ્યા હોય તેની માફક પગ પહોળા રાખવા તે.
૭. શબરી-દોષ- નગ્ન ભીલડીની પેઠે ગુહ્ય સ્થાનકે હાથ રાખવો તે.
૮. ચલિણ-દોષ- ઘોડાના ચોકડાની પેઠે રજોહરણ-યુક્ત હાથ રાખવો તે.
૯. વધૂ-દોષ- નવ પરિણીત વધૂની પેઠે માથું નીચું રાખવું તે.
૧૦. લમ્બોત્તર-દોષ- નાભિની ઉપર અને ઢીંચણથી નીચે જાનુ સુધી લાંબું વસ્ત્ર રાખવું તે.
- [સાધુ નાભિથી નીચે અને ઢીંચણથી ચાર આંગળ ઉપર ચોળપટ્ટો પહેરે છે, તેને લક્ષ્યમાં રાખીને આ દોષ કહેલો છે.]
૧૧. સ્તન-દોષ-ડાંસ- મચ્છરના ભયથી, અજ્ઞાનથી અથવા લજજાથી. હૃદયને આચ્છાદિત કરી સ્ત્રીની પેઠે ઢાંકી રાખવું તે.
૧૨. સંયતી-દોષ- શીતાદિકના ભયથી સાધ્વીની જેમ બંને સ્કંધ ઢાંકી રાખે એટલે સમગ્ર શરીર આચ્છાદિત રાખવું તે.
૧૩. ધૂ-અણ્ગુલી-દોષ-આલાવા ગણવાને માટે અથવા સંખ્યા ગણવાને માટે આંગળીનું આલંબન લેવું કે પાંપણના ચાળા કરવા તે.
૧૪. વાયસ-દોષ- કાગડાની પેઠે ડોળા ફેરવવા તે.
૧૫. કપિત્થ-દોષ- પહેરેલાં વસ્ત્રો પરસેવાથી મલિન થશે તેમ જાણીને તેને ગોપવી રાખવાં તે.
૧૬. શિરઃકમ્પ-દોષ- યક્ષાવિષ્ટની માફક માથું ધુણાવવું તે.
૧૭. મૂક-દોષ- મૂંગાની માફક હું હું કરવું તે.
૧૭. મદિરા-દોષ- આલાવા ગણતાં મદિરા પીધેલાની માફક બડબડાટ કરવો તે.
૧૮. પ્રેક્ષ્ય-દોષ- વાનરની પેઠે આસપાસ જોયા કરવું અને હોઠ હલાવવો તે.

આ દોષો પૈકી લંબોત્તર, સ્તન અને સંયતિ એ ત્રણ દોષો સાધ્વીને ન હોય, કેમકે એનું શરીર વજ્રાવૃત હોવું ઘટે છે. શ્રાવિકાને માટે આ ત્રણ ઉપરાંત નીચું જોવાની પણ છૂટ હોય છે; તેથી તેને વધૂ-દોષ લાગતો નથી.

અપ્પાણં-કાયં વોસિરામિ-મારી કાયાનો ત્યાગ કરું છું. કેવી સ્થિતિમાં ત્યાગ કરું છું, તેના સ્પષ્ટીકરણ માટે ત્રણ પદો કહેલાં છે.

ઠાળેણં-ઋણ કરેલા આસન વડે, કાયાને સ્થિર રાખીને.

મોળેણં-મૌન વડે, વાણીને સ્થિર રાખીને.

જ્ઞાળેણં-સંકલ્પ-વિકલ્પનો ત્યાગ કરવા રૂપ ધ્યાન વડે, મનને સ્થિર રાખી.

ધ્યાન એટલે ચિત્તની એકાગ્રતા*. તેના ચાર પ્રકારો છે :-

(૧) આર્તધ્યાન, (૨) રૌદ્રધ્યાન, (૩) ધર્મધ્યાન અને (૪) શુક્લધ્યાન. આ ધ્યાનોમાંથી પહેલાં બે અપ્રશસ્ત કે અશુભ છે અને છેલ્લાં બે પ્રશસ્ત કે શુભ છે.

(૫) અર્થ-સંકલના

શ્વાસ લેવાથી, શ્વાસ મૂકવાથી, ઉધરસ આવવાથી, છીંક આવવાથી, બગાસું આવવાથી, ઓડકાર આવવાથી, વાન-છૂટ થવાથી, ચક્કર આવવાથી, પિત્તને લીધે મૂચ્છા આવવાથી, શરીરનું સૂક્ષ્મ રીતે સ્ફુરણ થવાથી, શરીરમાં કફ વગેરેનો સૂક્ષ્મ રીતે સંચાર થવાથી, સ્થિર રાખેલી દૃષ્ટિ સૂક્ષ્મ રીતે હલી જવાથી :

તથા અગ્નિ-સ્પર્શ, શરીર-છેદન અથવા સન્મુખ થતો પંચેન્દ્રિય-વધ, ચોર કે રાજાની દખલગીરી અને સર્પ-દંશ;

-એ કારણો ઉપસ્થિત થવાથી જે કાય-વ્યાપાર થાય, તેનાથી મારો કાયોત્સર્ગ ભાંગે નહિ કે વિરાધિત થાય નહિ, (એવી સમજ સાથે) હું ઊભેલી બેઠેલી કે સૂતેલી સ્થિતિમાં રહીને મૌન ધારણ કરું છું તથા ચિત્તને

+ આ વ્યાખ્યા છદ્મસ્થોના ધ્યાનની છે. કેવલીઓને તો યોગનિરોધ એ જ ધ્યાન હોય છે.

ધ્યાનમાં જોડું છું અને જ્યાં સુધી નમો અરિહંતાણં પદ બોલીને કાયોત્સર્ગ પારું નહિ, ત્યાં સુધી મારા શરીરનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કરું છું.

(૬) સૂત્ર-પરિચય

કાયોત્સર્ગના યથાર્થ ઉપયોગથી ઇન્દ્રિયો, કષાયો, રાગ-દ્વેષ તથા મનને જીતી શકાય છે; સમત્વને સાધી શકાય છે; અને પરિણામે સુખ તથા આનંદના અક્ષયધામ-સમા આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરી પરમ સિદ્ધિને પામી શકાય છે. આવી અદ્ભુત અને અલૌકિક ક્રિયાનો પરિચય કરાવવો તે પ્રસ્તુત સૂત્રનો હેતુ છે; તેથી તે કાયોત્સર્ગસૂત્રના નામે ઓળખાય છે.

કાયોત્સર્ગસૂત્ર મુખ્યત્વે ચાર, વિભાગોમાં વહેંચાયેલું છે; (૧) પ્રતિજ્ઞા, (૨) સ્વરૂપ, (૩) સમય અને (૪) આગાર. આ વિભાગોની મર્યાદામાં આવતી સૂત્રની શબ્દ-રચના નીચે મુજબ છે :

૧. પ્રતિજ્ઞા—અપ્પાણં કાયં વોસિરામિ-મારી કાયાનો હું ત્યાગ કરું છું.
૨. સ્વરૂપ—ઠાળેણં, મોળેણં, ઝાળેણં-સ્થાન વડે સ્થિર થઈને, મૌન વડે સ્થિર થઈને, ધ્યાન વડે સ્થિર થઈને.
૩. સમય—જાવ અરિહંતાણં ભગવંતાણં નમુક્કારેણં ન પારેમિ, તાવ- જ્યાં સુધી નમો અરિહંતાણં બોલીને ન પારું ત્યાં સુધી.
૪. આગાર—અન્નત્થ ઠસસિણં...હુજ્જ મે કાઠસસગ્ગો-સિવાય કે ઊંચો શ્વાસ વગેરેથી-મારો કાયોત્સર્ગ હોજી.

આ ચારે વિભાગોને વિગતવાર સમજવાથી કાયોત્સર્ગનું સાચું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ રીતે અંકિત થશે.

૧. કાયોત્સર્ગની પ્રતિજ્ઞા-મારી કાયાનો હું ત્યાગ કરું છું. આ વાક્યનો ખરો અર્થ શું થાય છે તે સમજવાને માટે તેના પ્રત્યેક પદ પર વિચાર કરવો જરૂરી છે. તેમાં કાયાનો અર્થ તો દેહ, શરીર કે કલેવરના અર્થમાં સ્પષ્ટ છે. પરંતુ મારી અને ત્યાગ કરું છું એ શબ્દો વિશેષ વિચારણા માગે છે. મારી એટલે કોની ? અને ત્યાગ એટલે શેનો ત્યાગ ? તે સ્પષ્ટ થવાની જરૂર છે.

અનાદિ કાળના અધ્યાસથી કાયા અથવા શરીરને જ આપણે હું

તરીકે માનીએ છીએ, અને ભાષાનો તથા અન્ય વ્યવહાર પણ તે રીતે જ કરીએ છીએ; પરંતુ વાસ્તવિક રીતે કાયા એ હું નથી. હું તો તેની અંદર વિરાજી રહેલો આત્મા છે. અર્થાત્ કાયા એ પર-સ્વરૂપ છે. અને આત્મા એ નિજ સ્વરૂપ છે, તેથી હું શબ્દનો અર્થ આત્મા છે અને મારી શબ્દનો અર્થ આત્માની છે. અહીં સૂત્રકારે પણ અપ્પાણં શબ્દ જ વાપરેલો છે.

આપણી કાયામાં જે કંઈ ચૈતન્ય, સ્ફૂર્તિ, વ્યાપાર કે ક્રિયા દેખાય છે, તે આત્માની શક્તિનો જ પ્રતાપ છે. એટલે આત્માની હાજરી એ જીવન છે અને આત્માની ગેરહાજરી એ મૃત્યુ, મરણ કે અવસાન છે. કાયોત્સર્ગની ક્રિયા દરમિયાન આત્મા શરીરમાંથી ગેરહાજર રહેતો નથી, પણ મમત્વની કે માલિકપણાની ભાવના છોડે છે, તથા શરીરના લાલન અને પાલનની બાબતમાં ઉદાસીન બને છે; અને તેને જ અહીં ત્યાગ ગણવામાં આવ્યો છે.

આ રીતે મારી કાયાનો ત્યાગ કરું છું એ વાક્યનો અર્થ નીચે મુજબ છે :

હું આત્મા મારી પર-સ્વરૂપ કાયાનું માલિકીપણું છોડી દઉં છું, અને તેના લાલન અને પાલનમાં ઉદાસીન-વૃત્તિ ધારણ કરું છું, મતલબ કે જ્યાં સુધી મારો કાયોત્સર્ગમાં રહેવાનો સંકલ્પ ચાલુ છે ત્યાં સુધી, આ પર-સ્વરૂપ કાયાને કોઈ પણ જાતનો ઉપસર્ગ થાય કે પરીષદ આવી પડે તો પણ હું તેને મારી માનીને સામનો કરીશ નહિ, કે તેને બચાવવાની કોશિશમાં પણ પડીશ નહિ. હું મારા નિજસ્વરૂપમાં જ મગ્ન રહીશ.

દેહને હું માનવો તે દેહાધ્યાસ છે; અને તે દેહાધ્યાસને કેન્દ્ર-સ્થાને રાખીને જે કાંઈ વિચારો કે વર્તન કરવું તે બહિર્જીવન કે બહિર્મુખતા છે. આવું જીવન જ્યાં સુધી ચાલુ હોય છે ત્યાં સુધી આત્માનો વિકાસ સાધી શકાતો નથી, કે ઉચ્ચ જીવન તરફ પ્રગતિ કરી શકાતી નથી. જ્યારે એ દેહાધ્યાસ ટળે છે અને આત્માને હું માનીને તેના જ હિત કે તેના જ અભ્યુદયની ખાતર સઘળી પ્રવૃત્તિઓ કરવામાં આવે છે, ત્યારે તે અંતર્જીવન કે અંતર્મુખતા કહેવાય છે. આવી અંતર્મુખતા જ્યારે પૂરેપૂરી થાય છે ત્યારે તદ્ભૂતા કે તન્મયતા પ્રગટે છે; અને તે તન્મયતાવાળો આત્મા જ્યારે ધાતિકર્મ ખપાવી કેવળજ્ઞાન પામે છે, ત્યારે પરમાત્માના પવિત્ર નામથી

ઓળખાવા લાગે છે.

આ રીતે દેહાધ્યાસનો નાશ એ પરમાત્મા બનવા માટેનું રહેલું પગથિયું છે. મુમુક્ષુએ કોઈ પણ ભોગે તેના પર ચડવું જ જોઈએ. એ પહેલું પગથિયું ચડવા માટે જ કાયોત્સર્ગની પ્રતિજ્ઞા છે.

૨. કાયોત્સર્ગનું સ્વરૂપ :- કાયાનો ત્યાગ કરતી વખતે શરીર, વાણી અને મનની સ્થિતિ કેવા પ્રકારની રહેવી જોઈએ ? તેનો સ્પષ્ટ ખુલાસો કરવા માટે અહીં ત્રણ પદો મૂકેલાં છે : ઠાળેણં, મોળેણં, જ્ઞાળેણં. ઠાળેણં એટલે આસન વડે સ્થિર થઈને અર્થાત્ કાયોત્સર્ગ કરતી વખતે ઊભા રહેવાનો કે બેસવાનો કે સૂવાનો જે નિર્ણય કર્યો હોય તે પ્રમાણે હું સ્થિરતાથી ઊભો રહીશ, સ્થિરતાથી બેસી રહીશ કે સ્થિરતાથી સૂઈ રહીશ; પણ મારી કાયાનું જરા પણ હલન-ચલન કરીશ નહિ. કાયાની પ્રવૃત્તિ જ્યાં સુધી ચાલુ હોય છે ત્યાં સુધી મનમાં વિક્ષેપ થયા કરે છે, અને મનમાં વિક્ષેપ થવાથી ધ્યાન જામી શકતું નથી; ધ્યાનાવસ્થા સિદ્ધ કરવા માટે પ્રથમ કાયાને સ્થિર કરવાની જરૂર છે અને તેથી અહીં પ્રથમ નિર્દેશ તેનો કરવામાં આવ્યો છે.

મોળેણં એટલે મૌન વડે સ્થિર થઈને; અર્થાત્ કાયોત્સર્ગ દરમિયાન હું કોઈ પણ જાતનો વાણીનો પ્રયોગ કરીશ નહિ. વાણીના પ્રયોગને મન સાથે ગાઢ સંબંધ છે; એટલે મનને સ્થિર કરવા માટે મૌનની પણ આવશ્યકતા છે અને તેથી બીજો નિર્દેશ તેનો કરવામાં આવ્યો છે.

જ્ઞાળેણં એટલે ધ્યાન વડે સ્થિર થઈને; અર્થાત્ કાયોત્સર્ગ દરમિયાન હું મનને જ્યાં ત્યાં ભટકવા દઈશ નહિ કે જે તે વિચારો કરીશ નહિ, પરંતુ તેને એકાગ્ર બનાવીને શુભ ધ્યાનમાં જોડી દઈશ. મનને એકાગ્ર કરવાનું કામ ઘણું મુશ્કેલ છે; તેથી જ તેને કપિ કે મર્કટ સાથે સરખાવવામાં આવે છે, અને નિરંકુશ ભટકતા રાક્ષસની ઉપમા અપાય છે; પરંતુ તેનો અર્થ એ નથી કે તેને એકાગ્ર યા સ્થિર કરી શકાતું નથી. મનને એકાગ્ર કરવા માટે ચાર જાતનાં ધ્યેયો કે આલંબનો અને બાર પ્રકારની ભાવનાઓ ઉપયોગી છે.

ધ્યાનના આલંબનનું સ્વરૂપ જણાવતાં શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યે યોગશાસ્ત્રના સાતમા પ્રકાશમાં કહ્યું છે કે :-

પિણ્ડસ્થં ચ પદસ્થં ચ, રૂપસ્થં રૂપવર્જિતમ્ ।

ચતુર્થા ધ્યેયમાખ્યાતં, ધ્યાનસ્યાલમ્બનં બુદ્ધૈઃ ॥૮॥

ભાવાર્થ :- જ્ઞાનીઓએ ધ્યાનના આલંબનરૂપ ધ્યેય ચાર પ્રકારનાં કહ્યાં છે : ૧. પિંડસ્થ, ૨. પદસ્થ, ૩. રૂપસ્થ અને ૪. રૂપાતીત.

તેમાં (૧) પિંડસ્થ ધ્યેયનું ધ્યાન ૧. પાર્થિવી, ૨. આગ્નેથી, ૩. માણસી, ૪. વાસુણી અને ૫. તત્ત્વભૂ નામની પાંચ ધારણાઓ વડે થાય છે. (૨) પદસ્થ ધ્યેયનું ધ્યાન નમસ્કાર મંત્રનાં પદો વડે થાય છે. (૩) રૂપસ્થ ધ્યેયનું ધ્યાન શ્રી અરિહંત ભગવંતોના સ્વરૂપનું ચિંતન કરવા વડે થાય છે. અને (૪) રૂપાતીત ધ્યેયનું ધ્યાન આકૃતિ-રહિત જ્ઞાનાનન્દસ્વરૂપ નિરંજન, સિદ્ધ પરમાત્માના ચિંતન વડે કરી શકાય છે.

અનુપ્રેક્ષા અથવા ચિંતન તે જ ભાવના છે.

બાર પ્રકારની ભાવનાઓ નીચે મુજબ છે :

૧. અનિત્ય ભાવના-સર્વ પર પદાર્થોની અનિત્યતા ચિંતવી.
૨. અશરણ-ભાવના-અરિહંતાદિ ચાર શરણ વિના સંસારમાં પ્રાણીને કોઈનું શરણ નથી, તેવું ચિંતન કરવું.
૩. સંસારભાવના-સંસારમાં જીવનું અનાદિ પરિભ્રમણ તથા તેના અનંત જન્મ, મરણ અને અસ્થિર સંબંધોનું ચિંતન કરવું.
૪. એકત્વ-ભાવના-જન્મ-મરણ, તથા સુખ-દુઃખ સંસારમાં એકલાને જ અનુભવવા પડે છે, તેમ ચિંતવવું.
૫. અન્યત્વ-ભાવના-આત્માને ધન, બંધુ તથા શરીરથી ભિન્ન ચિંતવવો.
૬. અશુચિત્વ-ભાવના-શરીરનું અપવિત્રપણું ચિંતવવું.
૭. આસ્રવ-ભાવના-કષાય, યોગ, પ્રમાદ, અવિરતિ તથા મિથ્યાત્વને અશુભ કર્મના હેતુ તરીકે ચિંતવવા.
૮. સંવર-ભાવના-સંયમનું સ્વરૂપ અને તેના લાભો ચિંતવવા.
૯. નિર્જરા-ભાવના-કર્મની નિર્જરા કરવામાં કારણભૂત તપનો મહિમા ચિંતવવો.

૧૦. ધર્મસ્વાધ્યાત-ભાવના-જિનેશ્વરોએ ધર્મ સારી રીતે કહેલો છે અને તે મહાપ્રભાવશાળી છે, એમ ચિંતવવું.

૧૧. લોક-ભાવના-ચૌદ રાજલોકનું સ્વરૂપ ચિંતવવું.

૧૨. બોધિ-દુર્લભ-ભાવના-સમ્યક્ત્વ પામવું દુર્લભ છે, તેથી તેમાં ઉપયોગ રાખવાનું ચિંતન કરવું.

આ ભાવનાઓ ધ્યાન પછી માનસિક ચેષ્ટા રૂપે કરાય તો તે અનુપ્રેક્ષા કહેવાય છે.

આ ઉપરાંત સર્વજ્ઞ-પ્રણીત સૂત્રનું સાથે ચિંતન પણ કરી શકાય છે. ટૂંકમાં આ વખતે વિચારોની શ્રેણિ એવી જાતની હોવી જોઈએ કે જેથી દેહાધ્યાસ ટળે, ઈંદ્રિયોની ચપળતા ઓછી થાય, કષાયની વૃત્તિઓ ક્ષીણ બને અને રાગ તથા દ્વેષનું બળ ખૂબ ખૂબ ઘટી જાય. આપણું શરીર ટેવોના સંગ્રહ-સ્થાન જેવું છે. સમય થયો કે તેને ખાન-પાન જોઈએ છે, સમય થયો કે તેને નિદ્રા જોઈએ છે, સમય થયો કે તેને આરામ જોઈએ છે; બીજી હાજતો પણ જે રીતે કેળવાયેલી હોય તે રીતે-તે તે સમયે આવીને ઊભી રહે છે. મનની હાલત પણ આવી જ છે. આપણે અમુક જાતનાં ઘરમાં રહેતા હોઈએ, અમુક જાતનાં વસ્ત્રો વાપર્યાં હોય, અમુક જાતનાં ઘરેણાં વાપર્યાં હોય કે અમુક જાતની વસ્તુઓ ગમી ગઈ હોય, તો તે પ્રકારનું વલણ જ પુનઃ પુનઃ રહ્યા કરે છે. એટલે આત્મ-વિકાસ પ્રત્યે સન્મુખ થવા માટે શરીરની ટેવો તથા મનના વલણને સુધારવાની જરૂર પડેલી છે. આ કામ અભ્યાસ વિના કે સતત પ્રયત્ન કર્યા વિના સિદ્ધ થતું નથી; તેથી તેવો પ્રયત્ન વ્યવસ્થિત રીતે કરવા માટે સ્થિરતા, મૌન અને એકાગ્રતાની જરૂર છે. તાત્પર્ય કે આ ત્રણે ગુણો જીવનમાં બરાબર ઊતરે ને તેથી શરીર તથા મન ઉત્તરોત્તર સુધરતાં જાય, તેમાં જ કાયોત્સર્ગની સફળતા છે.

૩. કાયોત્સર્ગનો સમય-અતિથારના નિવારણ અર્થે જે ચેષ્ટા-કાયોત્સર્ગ કરવામાં આવે છે, તેનો સમય શાસ્ત્રકારોએ ઉચ્ચવાસના પ્રમાણથી નક્કી કરેલો છે. જેમકે ૨૫ ઉચ્ચવાસનો કાયોત્સર્ગ કરવો, ૨૭ ઉચ્ચવાસનો કાયોત્સર્ગ કરવો, ૧૦૮ ઉચ્ચવાસનો કરવો વગેરે. આ ઉચ્ચવાસ શબ્દથી શું સમજવું ? તેનો ખુલાસો આ.નિ.માં આ પ્રમાણે કરવામાં આવ્યો છે :-

પાય-સમા ઝસાસા, કાલ-પમાણેણ હુંતિ નાયવ્વા ।
 એયં કાલ-પમાણં, ઝસમ્ગેણં તુ નાયવ્વં ॥૧૫૩૧॥

આ.નિ.

ભાવાર્થ :- શ્વાસોચ્છ્વાસને કાલપ્રમાણથી એક પાદ સમાન એટલે શ્લોકના ચતુર્થ ભાગ પ્રમાણે જાણવો. કાલનું આ પ્રમાણ ઉત્સર્ગથી સમજવાનું છે. (અપવાદથી નહીં).

જૈન રીતિએ કાલ ગણના પ્રમાણે ૭ પ્રાણનો એક સ્તોક, ૭ સ્તોકનો એક લવ અને ૭૭ લવનું એક મુહૂર્ત થાય છે. એટલે ૪૮ મિનિટમાં ૩૭૭૩ પ્રાણ અને એક મિનિટમાં ૭૮ $\frac{૬૬}{૬૬}$ પ્રાણ થાય છે. આ સમયમાં લગભગ તેટલાં જ પદો બોલાય છે.

૪. કાયોત્સર્ગના આગાર : કાયોત્સર્ગ દરમિયાન કાયાનો વ્યાપાર સંપૂર્ણ રીતે છોડી દેવાનું શક્ય છે કે કેમ ? તે પણ એક પ્રશ્ન છે. દાખલા તરીકે આપણે શ્વાસોચ્છ્વાસ લઈએ છીએ તે પણ એક જાતનો કાય-વ્યાપાર છે; આપણને છીંક કે બગાસું આવી જાય તો તે પણ એક જાતનો કાય-વ્યાપાર છે. આ રીતે બીજી પણ ઘણી ક્રિયાઓ એવી છે કે જેને કાય-વ્યાપાર ગણી શકાય; જેમકે અંગ-સ્ફુરણ, કફ-સંચાર વગેરે. વળી કાય-વ્યાપાર બે પ્રકારનો છે : કેટલોક કાવ્ય-વ્યાપાર ઈચ્છાને આધીન હોય છે, અને કેટલોક કાય-વ્યાપાર ઈચ્છાના પ્રવર્તન સિવાય નૈસર્ગિક રીતે પણ થયા કરે છે. એટલે તે બાબતમાં એવી સ્પષ્ટતા કરવામાં આવી છે કે નીચેના કાય-વ્યાપારો થતા હોય કે થઈ જાય તો તેને કાયોત્સર્ગમાં બાધક સમજવા નહિ :

૧. ઉચ્છ્વાસ, ૨. નિઃશ્વાસ, ૩. ખાંસી, ૪. છીંક, ૫. બગાસું, ૬. ઓડકાર, ૭. વા-છૂટ, ૮. ભ્રમરી, ૯. પિત્તની મૂર્ચ્છા, ૧૦. સૂક્ષ્મ અંગ-સંચાર, ૧૧. સૂક્ષ્મ કફ-સંચાર અને ૧૨. સૂક્ષ્મ દષ્ટિ-સંચાર.

જેઓ કર્મ ખપાવવા માટે કાયોત્સર્ગનો આશ્રય લે છે અને તે માટે સ્મશાનમાં, શૂન્યગૃહમાં કે જંગલોમાં જઈને પોતાની કાયાનું વ્યુત્સર્જન કરે છે, તેના માટે ઘણી વાર વિચિત્ર અને વિકટ સંયોગો ઉપસ્થિત થાય છે. આ પ્રસંગે જો મૃત્યુને ભેટવાની તૈયારી પૂરેપૂરી ન હોય અથવા ઘણો પ્રયત્ન કરવા છતાં, મન પર તે સંયોગોની અસર થાય તેમ હોય તો કેટલાક

અપવાદો રાખી શકાય છે. પરંપરાથી તે અપવાદો ચાર પ્રકારના રખાય છે : જેમ કે (૧) અગ્નિ ફેલાતો ફેલાતો આવે તો નિયત કરેલું સ્થાન છોડીને બીજે અનુકૂળ સ્થળે જઈ શકાય. (૨) કોઈ શિકારી પ્રાણી સન્મુખ આવી જાય કે અન્ય પંચેન્દ્રિય પ્રાણીનું છેદન-ભેદન તે જ સ્થળે કરવા લાગે તો તે સ્થળ છોડીને બીજે અનુકૂળ સ્થળે જઈ શકાય. (૩) કોઈ ચોર કે રાજા આવીને ત્યાં એવા પ્રકારનાં કામો કરવા લાગે કે જેથી સમાધિનો ભંગ થાય તો તેવા પ્રસંગે પણ તે સ્થાન છોડીને જઈ શકાય; (૪) અને સર્પ-દંશ થાય કે સર્પ-દંશ થવાની સંભાવના ઊભી થાય તો તે સ્થાન છોડીને જઈ શકાય; અથવા તેવા સંયોગોમાં એકાએક પડી જવાય ને કાયોત્સર્ગ વિધિ-પૂર્વક પારી ન શકાય તો તેથી કાયોત્સર્ગનો ભંગ ગણાય નહિ. ઘણા મહાપુરુષો આવી છૂટનો જરા પણ લાભ લેતા નથી. દાખલા તરીકે સુકોશલ મુનિ અને અવંતિ-સુકુમાલ આ બંને મહાપુરુષો જંગલમાં જઈને કાયોત્સર્ગમાં ઊભા રહ્યા હતા. તે વખતે તેમના પર અનુક્રમે વાઘણ અને હડકાયેલી શિયાળણીના હુમલા થયા હતા; પરંતુ તેનાથી તેઓ જરા પણ ડગ્યા ન હતા અને મરણ આવ્યું, છતાં પોતાના ધ્યાનમાં અડગ રહ્યા હતા. આ રીતે ૧૨નૈસર્ગિક ક્રિયાઓને ચાર આકસ્મિક કે ઉપસર્ગરૂપ ક્રિયાઓ મળીને ૧૬ બાબતોની છૂટ કાયોત્સર્ગમાં રાખવામાં આવે છે. એટલે તેની ઉપસ્થિતિ થવાથી કાયોત્સર્ગને ભગ્ન કે વિરાધિત થતો નથી. આ આગારો કે અપવાદ સિવાય સર્વ પ્રકારની કાયિક પ્રવૃત્તિઓ છોડી દેવાની હોય છે.

આ રીતે કાયોત્સર્ગસૂત્રમાં કાયોત્સર્ગની પ્રતિજ્ઞા, કાયોત્સર્ગનું સ્વરૂપ, કાયોત્સર્ગનો સમય અને કાયોત્સર્ગના આગારો કે અપવાદો સ્પષ્ટ રીતે સમજાવવામાં આવ્યા છે.

સંપદા અને આલાપકની દૃષ્ટિએ અન્નત્થ સૂત્રનો પાઠ નીચે મુજબ રચાયેલો છે.

૧. એકવચનાંત આગાર સંપદા

અન્નત્થ-ઠસસિણં ૧, નીસસિણં ૨, ઝાસિણં ૩, છીણં ૪, જંભાઙ્ગણં ૫, ઉદ્ધુણં ૬, વાય-નિસગ્ગેણં ૭, ભમલી ૮, પિત્ત-મુચ્છા ૯. ૥૧૥

૨. બહુવચનાંત આગાર સંપદા

સુહુમેર્હિ અંગ-સંચાલેર્હિ ૧૦, સુહુમેર્હિ खेल-સંચાલેર્હિ ૧૧, સુહુમેર્હિ
दिष्टि-સંચાલેર્હિ ૧૨. ॥૨॥

૩. આગંતુક આગાર સંપદા

एवमाइएर्हि ૧૩, આગારેર્હિ ૧૪, અભગ્ગો ૧૫, અવિરાહિઓ ૧૬,
हुज्ज ૧૭, મે કાઝસગ્ગો ૧૮. ॥૩॥

૪. કાયોત્સર્ગાવધિ સંપદા

जाव अरिहंताणं ૧૯, ભગવંતાણં ૨૦, નમુક્કારેણં ૨૧, ન
पारेमि ૨૨. ॥૪॥

૫. સ્વરૂપ સંપદા

ताव कायं ૨૩, ઠાવેણં ૨૪, મોળેણં ૨૫, જ્ઞાણેણં ૨૬, અપ્પાણં
२७, વોસિરામિ ૨૮. ॥૫॥

(૭) પ્રકીર્ણક

આ સૂત્રનો પાઠ, આવશ્યકસૂત્રના કાયોત્સર્ગાધ્યયનમાં તસ્સ
ઉત્તરીકરણેણં શબ્દથી શરૂ થતા સૂત્રની અંતર્ગત સળંગ રીતે જોઈ શકાય છે.

૧. ચઝવીસત્થય-સુત્તં

[ચતુર્વિંશતિ-જિન-સ્તવઃ]

લોગસ્સ-સૂત્ર

(૧) મૂલપાઠ

*લોગસ્સ ઝજ્જોઅગરે^૧, ધમ્મતિત્થયરે જિણે ।

અરિહંતે કિત્તઙ્ગસ્સં, ચઝવીસં પિ કેવલી ॥૧॥

ઝસભમજિઅં ચ વંદે, સંભવમભિણંદણં ચ સુમઙ્ગં ચ ।

પઝમપ્પહં સુપાસં, જિણં ચ ચંદપ્પહં વંદે ॥૨॥

સુવિહિં ચ પુપ્પફદંતં, સીઅલ-સિજ્જંસ-વાસુપુજ્જં ચ ।

વિમલ મણંતં ચ જિણં, ધમ્મં સંતિં ચ વંદામિ ॥૩॥

કુથું અરં ચ મલ્લિં, વંદે મુણિસુલ્લયં નમિજિણં ચ ।

વંદામિ સિદ્ધનેમિં, પાસં તહ વલ્લમાણં ચ ॥૪॥

એવં મએ અભિથુઆ, વિહુય-સય-મલા પહીણ-જર-મરણા ।

ચઝવીસં પિ જિણવરા, તિત્થયરા મે પસીયંતુ ॥૫॥

કિત્તિય-વંદિય-મહિયા^૨, જે એ લોગસ્સ ઉત્તમા સિદ્ધા ।

આરુગ્ગ-બોહિ-લાભં, સમાહિવરમુત્તમં દિંતુ ॥૬॥

★ પહેલી ગાથાનો છંદ સિલોગો છે. બાકી બધી ગાથાઓ ગાહાછંદમાં છે.

પાઠાંતરો :-

૧. લોગસ્સુજ્જોઅગરે-આ. હા. ટી., પ. ૪૯૪ અ. ચે. વં. મ., ભા., પૃ. ૮૧. પાક્કિઠ સૂત્ર વૃત્તિ, પ. ૭૬ અ.

૨. મહિઆ-આ. હા. ટી., પ. ૫૦૭ આ. યો. શા. સ્વો. વિ., પ. ૨૨૭ આ.

ચંદેસુ^૧ નિમ્મલયરા, આઙ્ચ્વેસુ અહિયં પયાસયરા ।
સાગરવરાગંભીરા, સિદ્ધા સિદ્ધિ મમ દિસંતુ ॥૭॥

(૨) સંસ્કૃત છાયા

લોકસ્ય ઉદ્યોતકરાન્, ધર્મતીર્થકરાન્ જિનાન્ ।
અર્હતઃ કીર્તયિષ્યામિ, ચતુર્વિંશતિમપિ કેવલિનઃ ॥૧॥
ઋષભમજિતં ચ વન્દે, સમ્ભવમભિનન્દનં ચ સુમર્તિ ચ ।
પદ્મપ્રભં સુપાશ્વં, જિનં ચ ચન્દ્રપ્રભં વન્દે ॥૨॥
સુવિર્ધિ ચ પુષ્પદન્તં, શીતલ-શ્રેયાંસ-વાસુપૂજ્યાન્ ચ ।
વિમલમનન્તં ચ જિનં, ધર્મ શાન્તિ ચ વન્દે ॥૩॥
કુચ્યુમરં ચ મર્છિ, વન્દે મુનિસુવ્રતં નમિજિનં ચ ।
વન્દે અશ્વિનેર્મિ, પાશ્વં તથા વર્ધમાનં ચ ॥૪॥
એવં મયા અભિષ્ટુતાઃ, વિઘ્નૂતરજોમલાઃ પ્રક્ષીણજરામરણાઃ ।
ચતુર્વિંશતિરપિ જિનવરાઃ, તીર્થકરાઃ મે પ્રસીદન્તુ ॥૫॥
કીર્તિતવન્દિતમહિતાઃ યે એતે લોકસ્ય ઉત્તમાઃ સિદ્ધાઃ ।
આરોગ્યબોધિલાભં, સમાધિવસ્તુત્તમં દદતુ ॥૬॥
ચન્દ્રેભ્યો નિર્મલતરાઃ, આદિત્યેભ્યોઽધિકં પ્રકાશકરાઃ ।
સાગરવરાગંભીરાઃ, સિદ્ધાઃ સિદ્ધિ મમ (મહ્યં) દિશન્તુ ॥૭॥

(૩-૪) સામાન્ય, વિશેષ અર્થ તથા તાત્પર્યાર્થ

લોગસ-[લોકસ્ય]-લોકના.

પ્રમાણથી જે જોવાય તે લોક છે. લોક શબ્દથી અહીં પંચાસ્તિકાયાત્મક લોક ગ્રહણ કરવો, એમ આવસ્યય સુત્રની હારિભદ્રીય ટીકામાં સૂચવાયું છે^૨.

૧. ચંદેહિ-આ. હા. ટી., પ. ૫૮૦ આ. લ. વિ., પૃ. ૪૮. યો. શા. સ્વો. વિ., પ. ૨૨૮ અ

૨. લોકયતે પ્રમાણેન દૃશ્યતે ઇતિ ભાવઃ । અયં ચેહ તાવત્ પંચાસ્તિકાયાત્મકો ગૃહ્યતે-
આ. હા. ટી., પ. ૪૮૪ અ

તદુપરાંત લલિત વિસ્તરા, ચેઈયવંદણ મહાભાસ, યોગશાસ્ત્ર સ્વોપજા વિવરણ, દેવવંદન ભાષ્ય, વંદારુવૃત્તિ તથા ધર્મસંગ્રહ-આ ગ્રંથોમાં પણ ઉપર્યુક્ત અર્થને જ માન્ય રાખવામાં આવ્યો છે. માત્ર આચાર દિનકરમાં લોક શબ્દથી ચૌદ રાજલોક અર્થને સ્વીકારવામાં આવ્યો છે^૧.

ઉજ્જોઅગરે-[ઉદ્યોતકરાન્]- પ્રકાશ કરનારાઓને.

ઉદ્યોત બે પ્રકારનો છે^૨ અને તેની વ્યુત્પત્તિ ઉદ્યોત્યતે પ્રકાશ્યતેઽનેન ઇતિ ઉદ્યોતઃ એ પ્રમાણે થાય છે, એટલે જેના વડે પ્રકાશ કરાય તે ઉદ્યોત. ઉદ્યોતના (૧) દ્રવ્યોદ્યોત અને (૨) ભાવોદ્યોત એ બે પ્રકાર છે. અગ્નિ, ચંદ્ર, સૂર્ય, મણિ વગેરે દ્રવ્ય ઉદ્યોત છે^૩. કારણ કે ઘટ આદિ વસ્તુઓનો ઉદ્યોત કરવા છતાં પણ તેમાં રહેલા સર્વ ધર્મોનો ઉદ્યોત કરી શકતા નથી.

જ્ઞાન તે ભાવ ઉદ્યોત છે, એમ આવસ્સય નિજજુત્તિ જણાવે છે^૪.

જેના વડે યથાવસ્થિત રીતે વસ્તુ જણાય તે જ્ઞાન છે. તે જ્ઞાન એ જ ભાવઉદ્યોત છે^૫.

ચે. વં. મ. ભા. જણાવે છે કે કેવળજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થનારો ઉદ્યોત તે ભાવ ઉદ્યોત છે^૬.

ઉદ્યોતં કુર્વન્તિ इत्येव शीलं येषां ते उद्द्योतकरः

પ્રકાશ કરવો એવો છે સ્વભાવ જેમનો તે ઉદ્યોતકર કહેવાય.

૧. લોકસ્ય ચતુર્દશદ્વારાત્મકસ્ય

-આ. દિ., પ. ૨૬૭ અ.

૨. દુર્વિહો ખલુ ઉજ્જોઓ

-આ. નિ., ગા. ૧૦૫૯

૩. નાગવ્વો દવ્વભાવ સંજુત્તો ।

અગ્નીદવ્વુજ્જોઓ, ચંદો સૂરો મળી વિજ્ઞૂ ।

-આ. નિ., ગા. ૧૦૫૯

૪. નાણં ભાવુજ્જોઓ ।

-આ. નિ., ગા. ૧૦૬૦

૫. જ્ઞાયતેઽનેન યથાવસ્થિતં વસ્તુ ઇતિ જ્ઞાનં તજ્ઞાનં ભાવોદ્યોતઃ ।-આ. હા. ટી., પ. ૪૯૭ અ.

૬. કેવલનાણુબ્ધવો ભાવો ।

-ચે. વં. મ. ભા., ગા. ૫૧૩, પૃ. ૯૩

ઉદ્ધોતના બે ભેદો (દ્રવ્યોદ્ધોત અને ભાવોદ્ધોત) પૈકી દ્રવ્યોદ્ધોતથી જિનેશ્વરો લોકનો ઉદ્ધોત કરનારા નથી હોતા પરંતુ તીર્થંકર નામકર્મના ઉદયથી અતુલ સત્ત્વાર્થ-પરોપકાર-કરવા દ્વારા ભાવોદ્ધોત કરનારા હોય છે^૧.

ઉદ્ધોતકર પણ બે પ્રકારે હોય છે. (૧) સ્વઉદ્ધોતકર, (૨) પરઉદ્ધોતકર.

શ્રી તીર્થંકર ભગવંતો બન્ને પ્રકારે ઉદ્ધોતકર છે. પોતાના આત્માને ઉદ્ધોતિત કરવા દ્વારા તેઓ સ્વઉદ્ધોતકર છે અને લોકમાં પ્રકાશ ફેલાવનાર વચનરૂપી દીપકની અપેક્ષાએ તેઓ બાકીના ભવ્ય વિશેષો માટે ઉદ્ધોત કરનારા હોવાથી પર ઉદ્ધોતકર છે^૨.

ઉદ્ધોતના પૂર્વોક્ત બે ભેદોમાં ભાવોદ્ધોતનું સ્થાન અતિ મહત્ત્વનું છે, કારણ કે દ્રવ્યોદ્ધોતનો ઉદ્ધોત પુદ્ગલ સ્વરૂપ હોવાથી તેમજ તેવા પ્રકારના પરિણામથી યુક્ત હોવાથી પરિમિતક્ષેત્રમાં પ્રકાશ કરે છે; જ્યારે ભાવોદ્ધોતનો ઉદ્ધોત લોક અને અલોકને પ્રકાશિત કરે છે^૩.

આ વિષયમાં યો. શા. સ્વો. વિ. માં કહેવાયું છે કે-કેવલજ્ઞાનના પ્રકાશરૂપી દીપકથી શ્રી તીર્થંકર ભગવંતો સર્વલોકમાં પ્રકાશ કરવાના સ્વભાવવાળા છે માટે તે ઉદ્ધોતકર છે^૪.

૧. લોકસ્યોદ્ધોતકરાઃ દ્રવ્યોદ્ધોતેન નૈવ જિના ભવન્તિ, તીર્થંકરનામાનુકર્મોદયતોઽતુલ સત્ત્વાર્થકરણાત્ ભાવોદ્ધોતકરાઃ પુનર્ભવન્તિ । -આ. હા. ટી., પ. ૪૯૭, આ.

૨. આત્માનમેવાધિકૃત્ય ઉદ્ધોતકરસ્તથા લોકપ્રકાશક વચનપ્રદીપાપેક્ષયા ચ શેષભવ્ય-વિશેષાનધિકૃત્યૈવેતિ ।

-આ. હા. ટી., પ. ૪૯૭ આ.

૩. દ્રવ્યોદ્ધોતોદ્ધોતઃ પુદ્ગલાત્મકત્વાત્થાવિધપરિણામયુક્તત્વાચ્ચ પ્રકાશયતિ પ્રભાસતે વા પરિમિતે ક્ષેત્રે, ભાવોદ્ધોતોદ્ધોતઃ લોકાલોકં પ્રકાશયતિ ।

-આ. હા. ટી., પ. ૪૯૭ આ.

૪. કેવલાલોકદીપેન સર્વલોકપ્રકાશકરણશીલાન્ ।

-યો. શા. સ્વો. વિ., પ. ૨૪૪ આ.

દે. ભા.^૧ તેમજ વં. વૃ.^૨ જણાવે છે કે-કેવલજ્ઞાનના પ્રકાશથી અથવા તો તે પ્રકાશપૂર્વકના વચનરૂપી દીપકથી શ્રી જિનેશ્વર ભગવંતો ઉદ્દ્યોત કરવાના સ્વભાવવાળા છે.

આ. દિ.માં કહેવાયું છે કે શ્રી તીર્થંકર ભગવંતો પરમજ્ઞાનનો ઉપદેશ, સંશયોનું છેદન અને સર્વ પદાર્થોનું પ્રકટ કરવાપણું કરનારા હોવાથી ઉદ્દ્યોતકર છે^૩.

આ પ્રમાણે લોગસ્સ ઉજ્જોઅગરે એ બે પદો-પંચાસ્તિકાયરૂપી લોકનો કેવલજ્ઞાનરૂપ સર્વોત્કૃષ્ટ ભાવોદ્દ્યોત (ભાવદીપક) વડે પ્રકાશ કરવાના સ્વભાવવાળા એ અર્થમાં સિદ્ધ થાય છે^૪.

આ પદો વડે શ્રી તીર્થંકર ભગવાનનો વચનાતિશય કહેવામાં આવ્યો છે.

ધમ્મતિત્થવરે-[ધર્મતીર્થંકરાન્]-ધર્મરૂપી તીર્થના કરનારાઓને.

ધર્મની વ્યાખ્યા લ. વિ.માં નીચે પ્રમાણે ટાંકવામાં આવી છે :-

દુર્ગતિપ્રસૂતાઙ્ગીવાન્, યસ્માદ્ધારયતે તતઃ ।

ધત્તે ચૈતાન્ શુભે સ્થાને, તસ્માદ્ધર્મ ઇતિ સ્મૃતઃ ॥૧॥

અર્થ :- દુર્ગતિમાં પડતા જીવોને રોકીને એમને શુભ સ્થાનમાં સ્થાપિત કરે તે ધર્મ કહેવાય છે.

ધર્મ બે પ્રકારનો છે. (૧) દ્રવ્યધર્મ અને (૨) ભાવધર્મ. અહીં ભાવધર્મ પ્રસ્તુત છે.

આ. નિ. તથા દે. ભા.માં કહેવામાં આવ્યું છે કે ભાવધર્મ શ્રુતરૂપ અને ચારિત્રરૂપ છે,

૧. કેવલાલોકેન તત્પૂર્વકવચનદીપેન, વા પ્રકાશનશીલાન્ । -દે. ભા., પૃ. ૩૨૧

૨. કેવલાલોકદીપેન ઉદ્દ્યોતકરન્ પ્રકાશકરન્ । -વં. વૃ., પૃ. ૪૦

૩. પરમજ્ઞાનોપદેશ સંશયચ્છેદ સર્વપદાર્થ પ્રકટનકારિત્વાત્ ઉદ્દ્યોતકરાસ્તાન્ । -આ. દિ., પ. ૨૬૭ અ

૪. અનેન વચનાતિશય ઉક્તઃ -દે. ભા. પૃ. ૩૨૧

તિત્થ-[તીર્થ]-તીર્થ.

તીર્થ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ તીર્યતેઽનેન ઇતિ તીર્થમ્-જેના વડે તરાય, તે તીર્થ. એ પ્રમાણે કરવામાં આવે છે. આ. નિ.માં કહેવાયું છે કે તીર્થના અનેક પ્રકારો છે, નામતીર્થ, સ્થાપનાતીર્થ, દ્રવ્યતીર્થ, ભાવતીર્થ વગેરે^૧. અહીં આ ચાર પ્રકારના તીર્થો પૈકી કયું તીર્થ લેવું એવી સહેજે શંકા થાય પણ ધર્મતીર્થ શબ્દ હોવાથી માત્ર ભાવતીર્થ જ સ્વીકાર્ય બને છે.^૨ દ્રવ્યતીર્થ અને ભાવતીર્થની વ્યાખ્યા દે. ભા.માં નીચે મુજબ આપવામાં આવી છે.

કુપ્રવચનો (ઇતરદર્શનો) તથા નદી આદિ તરવા માટેનાં સ્થાનો આ બધાં દ્રવ્યતીર્થ છે, કારણ કે ત્યાં પણ લોકો ડૂબે છે અને તેને એક વાર તર્યા પછી ફરી પણ તરવાનું બાકી રહે છે. જ્યારે સંઘ આદિ ભાવતીર્થ છે, કારણ કે તેનો આશ્રય કરનારા ભવ્યો ભવસાગરને નિયમા તરી જાય છે અને ભવસાગર ફરી તરવાનો બાકી રહેતો નથી^૩.

ચર-[કર્તૃ]-કરનારા, કરવાનો સ્વભાવ છે જેમનો એવા.

એટલે ધર્મ એવ તીર્થ ધર્મપ્રધાનં વા તીર્થ ધર્મતીર્થ તત્કરણશીલાન-ધર્મતીર્થકરાન્ ।^૪

અર્થ :- ધર્મ એ જ તીર્થ કે ધર્મ પ્રધાન એવું તીર્થ તે ધર્મતીર્થ. તેનો કરવાનો સ્વભાવ છે જેમનો તે ધર્મતીર્થકર. તેવા ધર્મતીર્થકરોને. આ પદનો

૧. નામઠવણાતિત્થં દવ્વતિત્થં ચ ભાવતિત્થં ચ । -આ. નિ., ગા. ૧૦૬૫

૨. ધર્મગ્રહણાત્ દ્રવ્યતીર્થસ્ય નદ્યાદે.....પરિહારઃ -ધો. શા. સ્વો. વિ., પ. ૨૨૪ આ.

૩. આહ ચ-

કુપ્પાવયણાઇ નઈઆઇ, તરણસમભૂમિ દવ્વઓ તિત્થં ।

વુઝુંતિ તત્થ વિ જઓ, સંભવઇ ય પુણવિ ઉત્તરણં ॥૧॥

સંઘાઇ ભાવતિત્થં, જં તત્થ ઠિયા ભવણ્ણવં નિયમા ।

મવિયા તરંતિ ન ય પુણ વિ, ભવજલો હોઇ તરિયવ્વો -દે. ભા., પૃ. ૩૨૧

૪. ધર્મ એવ ધર્મપ્રધાનં વા તીર્થ ધર્મતીર્થ તત્કરણશીલા ધર્મતીર્થકરાસ્તાન્ । -આ. હા. ટી., પ. ૪૮૪ અ. -લ. વિ., પૃ. ૪૨

વિશિષ્ટ અર્થ યો. શા. સ્વો. વિ.માં જણાવાયો છે કે-દેવો, મનુષ્યો અને અસુરો સહિતની પર્ષદામાં સર્વ જીવોની પોતપોતાની ભાષામાં પરિણામ પામનારી વાણી દ્વારા ધર્મતીર્થનું પ્રવર્તન કરનારાઓને^૧.

આ પ્રમાણે ધર્મતિથ્યરે એ પદ-

દુર્ગતિમાં પડતાં પ્રાણીઓને રોકી રાખી સન્માર્ગે સ્થાપનાર અને સંસારસાગરથી તારનાર એવા ધર્મરૂપ ભાવતીર્થનું સર્વ ભાષાઓમાં પરિણામ પામનારી સાતિશય વાણી દ્વારા પ્રવર્તન કરવાના સ્વભાવવાળા-એ અર્થમાં સિદ્ધ થાય છે.

યો. શા. સ્વો. વિ.માં જણાવ્યું છે કે આ પદ દ્વારા શ્રી તીર્થકર ભગવંતનો પૂજાતિશય તથા વચનાતિશય દર્શાવવામાં આવ્યો છે^૨. જ્યારે દે. ભા.માં જણાવાયું છે કે આ પદ દ્વારા પૂજાતિશય દર્શાવાયો છે^૩.

જિણે-[જિનાન્]-જિનોને.

આ. નિ.માં જિન શબ્દનો અર્થ જેમણે ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ જીત્યાં છે તે-એવો કરવામાં આવ્યો છે^૪. આ. હા, ટી.માં રાગ, દ્વેષ, કષાયો, ઇન્દ્રિયો, પરીષદો, ઉપસર્ગો અને આઠ પ્રકારનાં કર્મોને જિતનારા તે જિન એમ કહેવાયું છે^૫.

લ. વિ., દે. ભા. તેમજ વં. વૃ.માં રાગ આદિને જિતનારા તે જિન એમ દર્શાવાયું છે^૬. એ વં મ. ભા.માં જેમણે રાગ, દ્વેષ અને મોહને જીત્યા

૧. સદેવમનુજાસુરયાં પર્ષદિ સર્વભાષાપરિણામિન્યા વાચા ધર્મતીર્થપ્રવર્તકાનિત્યર્થઃ । -યો. શા. સ્વો. વિ., પ. ૨૨૪ આ.

૨. અનેન પૂજાતિશયો વાગતિશયશ્લોકઃ ।-યો. શા. સ્વો. વિ., પ. ૨૨૪ આ.

૩. એતેન પૂજાતિશયશ્લોકઃ । દે. ભા., પૃ. ૩૨૧

૪. જિયકોહમાણમાયા, જિયલોહા તેષ તે જિણા હુંતિ ।-આ. નિ., ગા. ૧૦૭૬.

૫. રાગદ્વેષકષાયેન્દ્રિયપરીષદોપસર્ગાષ્ટપ્રકારકર્મજેતૃત્વાજ્જિનાઃ ।-આ. હા. ટી., પ. ૪૮૪ અ.

૬. રાગાદિજેતારો જિનાસ્તાન્ । -લ. વિ., પૃ. ૪૨

જિનાન્ રાગાદિ જેતૃન્ ।

-દે. ભા., પૃ. ૩૨૧

છે તેઓ જિન એમ કહેવાયું છે^૧.

યો. શા. સ્વો. વિ. તેમજ ધ. સં.માં રાગદ્વેષ આદિને જીતનારાઓને જિન તરીકે ઓળખાવાયા છે^૨.

આ રીતે-જિણે-પદ-રાગ દ્વેષ, કષાયો, ઇન્દ્રિયો, પરીષદો ઉપસર્ગો અને આઠ પ્રકારનાં કર્મોને જીતનાર-એ અર્થમાં સિદ્ધ થાય છે.

આ પદ દ્વારા અપાયાપગમાતિશય દર્શાવાયો છે.^૩

અરિહંતે-[અર્હતઃ]-અર્હતોને.

આ. નિ.માં અરિહંત શબ્દનો અર્થ નીચે મુજબ કરવામાં આવ્યો છે :-

ઇન્દ્રિયો, વિષયો, કષાયો, પરીષદો, વેદના અને ઉપસર્ગો આ અરિઓને-શત્રુઓને હણનારા હોવાથી તેઓ અરિહંત કહેવાય છે. ઉપરાંત આઠ પ્રકારનું કર્મ સર્વજીવો માટે અરિભૂત છે, તે કર્મરૂપી અરિને હણનારા હોવાથી તેઓ અરિહંત કહેવાય છે. વંદન અને નમસ્કારને જેઓ યોગ્ય છે, પૂજા સત્કારને જેઓ યોગ્ય છે અને સિદ્ધિગમનને જેઓ યોગ્ય છે તેઓ અરિહંત કહેવાય છે^૪.

જિનાન્ રગાદિ જેતૂન્ ।

-વં. વૃ. પૃ. ૪૦

જયન્તિ રગાદીન્ ઇતિ જિનાસ્તાન્

-આ. દિ., પ. ૨૬૭ અ.

૧. જિણેતિ એસત્થો જિયસગ દોસમોહે । -ચે. વં. મ. ભા., ગા. ૫૨૬, પૃ. ૮૫

૨. જિનાન્ રગદ્વેષાદિજેતૂન્ । -યો. શા. સ્વો. વિ., પ. ૨૨૪ આ.

જિનાન્ રગદ્વેષાદિજેતૂન્ -ધ. સં., પ. ૧૫૫ અ.

૩. અપાયાપગમાતિશયમાહ-જિનાન્ । -યો. શા. સ્વો. વિ., પ. ૨૨૪ આ.

૪. ઇંદિયવિસયકસાણ, પરીસહે વેયણા ઉવસ્સગે ।

એ અરિણો હંતા, અરિહંતા તેણ વુચ્ચંતિ ॥૧૧૧॥

અટ્ઠવિહં પિય કમ્મં, અરિભૂઅં હોઝ સવ્વજીવાણં ।

તં કમ્મમરિં હંતા, અરિહંતા તેણ વુચ્ચંતિ ॥૧૨૦॥

અરિહંતિ વંદણ નમંસણાં, અરિહંતિ પૂઅસક્કારં ।

સિદ્ધિગમણં ચ અરિહા, અરિહંતા તેણ વુચ્ચંતિ ॥૧૨૧॥

-આ. નિ. ગા. ૮૧૮-૨૦-૨૧

આ. હા. ટી. લ. વિ. તથા દે. ભા.માં જણાવ્યું છે કે-અશોક આદિ આઠ પ્રાતિહાર્ય આદિ સ્વરૂપ પૂજાને જેઓ યોગ્ય છે તેઓ અર્હત્ કહેવાય છે^૧.

ચે. વં. મ. ભા.માં કહેવાયું છે કે આઠ પ્રકારના પ્રાતિહાર્યને જે કારણથી યોગ્ય છે તેથી તેઓ અરિહંત કહેવાય છે^૨.

યો. શા. સ્વો. વિ.માં અરિહંત શબ્દનો અર્થ કરતાં કહ્યું છે કે-કર્મરૂપી અરિને હણનારાઓને^૩. અને તે કહ્યા પછી, આ. નિ.નો અરિહંત વિષય ઉપર નિર્દિષ્ટ અર્થ જણાવતો પાઠ ટાંકવામાં આવેલ છે.

વં. વૃ. તથા આ. દિ. અરિહંત શબ્દનો કશો જ વિશિષ્ટ અર્થ ન દર્શાવતાં અર્હતોને એટલો જ માત્ર નિર્દેશ કરે છે.

આ. હા. ટી., લ. વિ., ચે. વં. મ. ભા., યો. શા. સ્વો. વિ., વં. વૃ., આ. દિ. અને ધ. સં. આટલા ગ્રંથો અહીં વપરાયેલ ‘અરિહંતે’ પદને વિશેષ્ય માને છે, જ્યારે દે. ભા. ‘અરિહંતે’ પદને વિશેષણ માને છે^૪.

૧. અશોકાદ્યઘટ્ટમહાપ્રાતિહાર્યાદિરૂપાં પૂજામર્હન્તીત્યર્હન્તસ્તાનર્હતઃ -લ. વિ., પૃ. ૪૨

૨. અરુવિહં પાહિરં, જમ્હા અરહન્તિ તેણ અરિહંતા ।

-ચે. વં. મ. ભા., ગા. ૫૧૧, પૃ. ૯૨

૩. કર્મારિં હન્તુભ્યઃ

-યો. શા. સ્વો. વિ., પ. ૨૧૭ અ

૪. અર્હતામેવ વિશેષ્યત્વાન્ન દોષઃ

-આ. હા. ટી., પત્ર ૫૦૧ અ

અર્હતામેવ વિશેષ્યત્વાન્ન દોષઃ-

લ. વિ. પૃ. ૪૪

અરુવિહં પાહિરં, જમ્હા અરહન્તિ તેણ અરિહંતા ।

લોગસ્સુજ્જોયગર, ઇયં તુ વિસેસણં તેસિં ।-ચે. વં. મ. ભા., ગા. ૫૧૧, પૃ. ૯૨

અરિહંતે ઇતિ વિશેષ્યપદમ્ ।

...યો. શા. સ્વો વિ., પ. ૨૨૪ આ.

અરિહંતે ઇતિ વિશેષ્યપદમ્ ।

-વં. વૃ., પૃ. ૪૦

અર્હતઃ કીર્ત્તિયથ્યે, કથંભૂતાનર્હતઃ

-આ. દિ., પ. ૨૬૭ અ

અરહંતે ઇતિ વિશેષ્યપદમ્ ।

-ધ. સં., પ. ૧૫૫ અ

અર્હતઃ ઘટ્ટમહાપ્રાતિહાર્યાદિપૂજાર્હાન્ વિશેષણપદમેતત્ ।

- દે. ભા. પૃ. ૩૨૧

અહીં એક વાત ટાંકવી જરૂરની છે કે-ધ. સં. ગ્રંથ અરિહંતે પાઠને બદલે અરહંતે પાઠ જણાવે છે^૧, જ્યારે બાકીના ગ્રંથકારો અરિહંતે પાઠને માન્ય રાખે છે.

આ રીતે અરિહંતે પદ-વંદન-નમસ્કારને, પૂજા-સત્કારને તથા સિદ્ધિગમનને જેઓ યોગ્ય છે તેવા, તેમ જ આઠેય કર્મો, ઈન્દ્રિયો, વિષયો, કષાયો આદિ અરિઓને હણનારા-એ અર્થમાં સિદ્ધ થાય છે.

કિત્તિહસ્સં-[કીર્તયિષ્યે]-કીર્તન કરીશ, નામોચ્ચારણપૂર્વક સ્તવીશ.

અહીં જે કીર્તન કરવાનું છે તે નામથી અને ગુણોથી કીર્તન કરવાનું છે. કીર્તન કરવાનું કારણ દેવતા, મનુષ્યો અને અસુરો સહિત સમગ્ર લોક માટે કીર્તનીય એવા તે ભગવંતોએ દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર તથા તપ રૂપ વિનયદર્શાવ્યો તે છે. તેમના આ ગુણોને ખ્યાલમાં રાખીને અહીં તેમનું કીર્તન કરવામાં આવેલ છે^૨.

કિત્તિહસ્સં રૂપ કીર્ત્ ધાતુનું ભવિષ્યકાળના પ્રથમ પુરુષ એકવચનનું છે.

કિત્તિહસ્સં પદનો સામાન્ય અર્થ હું કીર્તન કરીશ એટલો જ થાય છે. પરંતુ તેનો વિશિષ્ટ અર્થ ધોતપોતાના નામથી, યા તો નામોના ઉચ્ચારણ પૂર્વક હું સ્તવના કરીશ થાય છે. એમ આ. હા. ટી. આદિ સમસ્ત ગ્રંથકારો જણાવે છે^૩. માત્ર આ. દિ. **કિત્તિહસ્સં**નો અર્થ કથયિષ્યે-કહીશ. એ પ્રમાણે કરે છે^૪.

કિત્તિહસ્સં રૂપ અંગે વિચારણા કરીએ તો, સંસ્કૃત ભાષાના કીર્તયિષ્યે રૂપને પ્રાકૃતમાં ઢાળવામાં આવતાં કીર્તયિ એટલા અંશનું પ્રાકૃત

૧. અરહંતે ઇતિ વિશેષ્યપદમ્ ।

-ધ. સં., પ. ૧૫૫ અ.

કિત્તેમિ કિત્તેણિજ્ઞે, સદેવમણુઆસુરસ્સ લોગસ્સ ।

૨. દંસણ નાણ ચરિત્તે, તવ વિણઓ દંસિઓ તેહિ ॥૧૦૭૭॥

-આ. નિ., ગા. ૧૦૭૭

૩. કીર્તયિષ્યામીતિ સ્વનામભિઃ સ્તોષ્યે ઇત્યર્થઃ ।

-આ. હા. ટી, પ. ૪૯૪ અ.

૪. કીર્તયિષ્યે-કથયિષ્યે

-આ. દિ., પ. ૨૬૭ અ.

વ્યાકરણના વર્ણવિકારોના નિયમ પ્રમાણે કિત્તઈ થાય. બાદ પ્થે પ્રથમ પુરુષના એકવચનનો સૂચક છે. તેને સ્થાને પ્રાકૃતમાં મિ આવે અને એ મિ-ના સ્થાને વિકલ્પે સ્સં આદેશ થાય. આ રીતે પ્રાકૃત વ્યાકરણના નિયમાનુસાર જ કિત્તઈસ્સં રૂપ સાધી શકાય છે. અને વિકલ્પ પક્ષે કિત્તઈહિમિ પ્રયોગ થાય છે. ઉપર્યુક્ત બન્ને પ્રયોગ આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્રસૂરીશ્વરે પ્રાકૃત-વ્યાકરણના મેઃ સ્સં-ટા૩૧૬૧ સૂત્રમાં નોંધેલ છે.

આ. હા. ટી, લ. વિ, દ. ભા.-આ ગ્રંથો કિત્તઈસ્સંનું સંસ્કૃત રૂપ કીર્તયિષ્યામિ કરે છે, જ્યારે યો. શા. સ્વો, વિ., વં. વૃ., ધ. સં, તથા આ. દિ. કીર્તયિષ્યે કરે છે.

આ રીતે કિત્તઈસ્સં પદ-નામોચ્ચારણ પૂર્વક સ્તવીશ-એ અર્થમાં સિદ્ધ થાય છે.

ચઝવીસં-[ચતુર્વિંશતિમ્]-ચોવીસને.

ચોવીસને એટલે કે ચોવીસ અર્હતોને. આટલું કહ્યા પછી મનમાં સહેજે થાય કે અહીં કયા ચોવીસ અર્હત્ લેવા ? કારણ કે ગત ચોવીસીમાં પણ ચોવીસ અર્હત્ થયા છે અને ભવિષ્યમાં પણ થવાના છે, તથા ક્ષેત્રાન્તરોની અપેક્ષાએ તે તે ક્ષેત્રોમાં પણ જુદા જુદા ચોવીસ અર્હત્ થયા છે.

આનું સમાધાન આપતાં આ. નિ. જણાવે છે કે-ચોવીસ એ સંખ્યા ઋષભ આદિ હવે પછી કહેવાનારા માટે છે^૧. એટલે કે આ ભરતક્ષેત્રની વર્તમાન ચોવીસીમાં થયેલા શ્રી ઋષભથી આરંભી શ્રીવર્ધમાન પર્યંતના અર્હતો માટે ચઝવીસં શબ્દ વપરાયેલો છે.

ચે. વં. મ. ભા. પણ ઉપર્યુક્ત હકીકતનું સમર્થન કરતાં જણાવે છે કે ચઝવીસં એ સંખ્યા થયેલા અર્હતો માટે છે^૨.

દે. ભા. પણ જણાવે છે કે ચોવીસથી ભરત ક્ષેત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલા

૧. ચઝવીસંતિય સંખ્યા ડસભાઈઆઝ ભણમાળાઝ ।

-આ. નિ. ગા. ૧૦૭૮

૨. ચઝવીસંતિય સંખ્યા ભારહવાસુભવાળ અરહાળં ।

ચે. વં. મ. ભા., ગા. ૫૨૬, પૃ. ૮૫

અર્હતો લેવા^૧. આ પ્રમાણે-ચત્તવીસં ભરતક્ષેત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલા વર્તમાન ચોવીસીના અર્હતોને-એ અર્થમાં સિદ્ધ થાય છે.

પિ-[અપિ]-અને, વળી. (અર્થાત્ બીજાઓને પણ)

અહીં વપરાયેલ પિ પદ કે જે અપિ અવ્યય છે તેના અનેક અર્થો છે^૨. તે પૈકી અહીં સમુચ્ચય અર્થ ઘટિત થાય છે. એટલે ચત્તવીસંપિનો અર્થ ચોવીસને અને એ પ્રમાણે થાય. અને કહ્યા બાદ વાક્ય અધૂરું રહે છે. શ્રોતાના મનમાં જિજ્ઞાસા પણ પ્રવર્તે છે કે અને પદથી આગળ શું સમજવું? તે માટે આ. નિ.માં સૂચવવામાં આવ્યું છે કે-અપિ શબ્દના પ્રહણથી. ઐરવત ક્ષેત્ર તથા મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં જે છે તેમનું પ્રહણ સમજવું^૩. એટલે નિજજુત્તિકારને અપિ શબ્દથી બીજા બે ક્ષેત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલ અર્હતો અભિપ્રેત છે.

આ. હા. ટી.માં તથા લ. વિ.માં જણાવાયું છે કે અપિ શબ્દ તેમનાથી અન્યના સમુચ્ચય માટે છે^૪. એટલે કે વર્તમાન ચોવીસીના ઋષભાદિચોવીસ જિનોથી અન્ય એવા તીર્થંકરો માટે છે. નિર્યુક્તિકાર ઐરવત તથા મહાવિદેહ કહે છે તેમાં અને આ. હા. ટી. તથા લ. વિ. ના. વિધાનમાં ઐક્ય જ દેખાય છે. કારણ કે, નિર્યુક્તિકારે પણ ઐરવત અને મહાવિદેહ માત્ર જંબૂદ્વીપના જ લેવા અને બાકીના ચાર ન લેવા તેવું વિધાન ક્યાંય કર્યું નથી.

ચે. વં. મ. ભા. અપિ શબ્દથી મહાવિદેહ આદિમાં થયેલા એમ જણાવે છે^૫.

૧. ચતુર્વિંશતિ ભરતક્ષેત્રોદ્ભવાન્ ૧-

દે. ભા., પૃ. ૩૨૧

૨. અપિ સમ્ભાવના પ્રશ્ન શઙ્કાગર્હા સમુચ્ચયે ।

તથા યુક્ત પદાર્થેષુ કામચાર ક્રિયાસુ ચ ॥

-આ. ડી., વો. ૧, પૃ. ૧૫૫

૩. અવિસદ્ગહણા પુણ એવય મહાવિદેહેસું ।

-આ. નિ., ગા. ૧૦૭૮

૪. અપિ શબ્દો ભાવતસ્તદન્યસમુચ્ચયાર્થઃ ।

-આ. હા. ટી., પૃ. ૪૧૪ અ.

૫. અવિસદ્ગાઓ વંદે મહાવિદેહાઇપભવેઽવિ । -ચે. વં મ. ભા., ગા. ૫૨૯, પૃ. ૯૫

યો. શા. સ્વો. વિ. તથા ધ. સં અપિ શબ્દથી બીજાઓને પણ એમ જણાવે છે^૧. પણ બીજામાં કયા કયા લેવા, તેનું વિધાન કરતા નથી.

દે. ભા. તથા વં. પૃ. અપિ શબ્દથી બાકીનાં ક્ષેત્રોમાં થયેલા એમ જણાવે છે^૨.

આ રીતે અપિ શબ્દ-ભરત ક્ષેત્રની વર્તમાન ચોવીસીના ચોવીસ અર્હતોથી અન્ય એવા, ઐરવત તથા મહાવિદેહ આદિ ક્ષેત્રોમાં થયેલા અર્હતોને-એ અર્થમાં સિદ્ધ થાય છે.

કેવલી-[કેવલિનઃ]-કેવળજ્ઞાનીઓને.

કેવલી શબ્દની વ્યુત્પત્તિ-કેવલં યેષાં વિદ્યતે इति કેવલિનઃ એટલે કેવલ (કેવલજ્ઞાન) જેમને છે તે. એ પ્રમાણે થાય છે.

કેવલી પદની વ્યાખ્યા આ. નિ.માં નીચે મુજબ આપવામાં આવી છે :-

સંપૂર્ણ (પંચાસ્તિકાયાત્મક) લોકને જાણે છે તથા જુએ છે અને જે કેવલચારિત્રી તથા કેવલજ્ઞાની છે તે કારણથી તે કેવલી કહેવાય છે^૩. અહીં જાણવું એટલે વિશેષરૂપે જાણવું (કેવલજ્ઞાન) અને જોવું એટલે સામાન્યરૂપે જાણવું (કેવલદર્શન) એમ સમજવાનું છે^૪.

ચે. વં, મ. ભા.માં કેવલીની વ્યાખ્યા માટે આ. નિ. નો પાઠ જ ટાંકવામાં આવ્યો છે.

આ. હા. ટી., લ. વિ. તથા આ. દિ.માં કેવલીની વ્યાખ્યા કેવલજ્ઞાન જેમને છે તે એટલી જ આપવામાં આવી છે^૫.

૧. અપિશબ્દાદન્યાનપિ । -યો. શા. સ્વો. વિ., પૃ. ૨૨૪ આ.
૨. અપિશબ્દાત્ ભાવતઃ શેષક્ષેત્રસંભવાંશ્ચ । -દે. ભા., પૃ. ૩૨૧
અપિશબ્દાત્ શેષક્ષેત્રસંભવાંશ્ચ । -વં. પૃ. ૫. ૪૧
૩. કસિપં કેવલકર્ષં લોગં જાણંતિ તહ ય પાસંતિ । -આ. નિ., ગા, ૧૦૭૯
કેવલ ચરિત્તનાજી તમ્હા તે કેવલી હુંતિ ।
૪. નિર્વિશેષં વિશેષાણાં, ગ્રહો દર્શનમુચ્યતે । -આ. હા. ટી., પ. ૫૦૦ આ.
વિશિષ્ટ ગ્રહણં જ્ઞાન-મેવં સર્વત્રગં દ્વયમ્ ॥૧॥
૫. કેવલજ્ઞાનમેષાં વિદ્યતે इति કેવલિનઃ તાન્ -આ. હા. ટી. પ. ૪૯૪, અ.
કેવલિનઃ ॥ -લ. વિ. પૃ. ૪૩

યો. શા. સ્વો. વિ, દે. ભા, તથા ધ. સં.માં કેવલીનો અર્થ ઉત્પન્ન થયેલું છે કેવલજ્ઞાન જેમને એવા ભાવઅર્હત્ એ પ્રમાણે કરવામાં આવ્યો છે^૧.

વં. વૃ.માં કેવલીનો અર્થ ભાવ અર્હતો એ પ્રમાણે કરાયો છે^૨.

આ રીતે કેવલી પદ-જેમને કેવલજ્ઞાન (અને કેવલદર્શન) ઉત્પન્ન થયું છે અને તે દ્વારા જેઓ સંપૂર્ણ લોકને જાણે છે અને જુએ છે એવા, સંપૂર્ણ ચારિત્ર અને જ્ઞાનવાળા, ભાવ અર્હતોને-એ અર્થમાં સિદ્ધ થાય છે.

કેવલી પદ અહીં શા માટે મૂકવામાં આવ્યું તે અંગે ગ્રંથકારોમાં કેટલાક મતાંતર પ્રવર્તે છે.

આ. હા. ટી. તથા લ. વિ.માં કહ્યું છે કે કેવલી એ વિશેષણ એટલા માટે છે કે જેમને કેવલજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું છે તેવા આત્માઓ જ લોકોદ્ધયોતકર, ધર્મતીર્થકર, જિન એવા અર્હત્ હોય છે, બીજા નહીં. એવો નિયમ કરવા દ્વારા સ્વરૂપ સમજાવવા પૂરતો જ આ પ્રયોગ છે^૩. ચે. વં. મ. ભા. જણાવે છે કે છન્દસ્થ અવસ્થામાં રહેલા જિનોનો અહીં સમાવેશ ન થાય તે માટે કેવલી પદ મૂકવામાં આવ્યું છે.^૪

તેમજ નામ આદિ ભેદ(નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય અને ભાવ)થી ભિન્ન પણ જિનવરો અર્હત્ તરીકે સંભવી શકે છે તેથી ભાવ-અર્હત્ના સ્વીકાર માટે અહીં કેવલી પદ મૂક્યું છે^૫.

-
૧. ઉત્પન્નકેવલજ્ઞાનાન્ ભાવાર્હત્ इत्यर्थः । -યો. શા. સ્વો. વિ., પ. ૨૨૪ આ.
ઉત્પન્નકેવલજ્ઞાનાન્ ભાવાર્હત્ इत्यर्थः । -દે. ભા. પૃ. ૩૨૧
ઉત્પન્નકેવલજ્ઞાનાન્ ભાવાર્હત્ इत्यर्थः । -ધ. સં. પ. ૧૫૫ અ.
 ૨. કેવલિનો ભાવાર્હત્ इत्यर्थः -વં. વૃ., પૃ. ૪૧
 ૩. કેવલિન एव यथोक्तस्वरूपा अर्हन्तो नान्य इति नियमनार्थत्वेन स्वरूपज्ञानार्थमेवेदं विशेषणमित्यनवद्यम् -આ. હા. ટી. પ. ૫૦૧ આ. -લ. વિ., પૃ. ૪૪
 ૪. તે उण छउमत्थजिण्णाऽवि, हुंति तो केवली भणिया ॥ -ચે. વં. મ. ભા., ગા. ૫૩૨, પૃ. ૮૬.
 ૫. नामाद्भेयभिन्ना वि, जिणवर, संभवन्ति अरहन्ता ।
भांवारिहंत पडिवत्तिकारयं केवली-वयणं ॥
-ચે. વં. મ. ભા., ગા. ૫૩૪. પૃ. ૮૭

યો. શા., સ્વો. વિ. દે. ભા., વં. વૃ. તેમજ ધ. સં. પણ એ જ વાત જણાવે છે કે-અહીં કેવલી પદ્ધતી માત્ર ભાવ અર્હત્ જ ગ્રહણ કરવા એટલે કે જ્યારે તે અર્હત્ થઈને વિચરતા હોય તે સ્થિતિમાં રહેલા અર્હત્ જ ગ્રહણ કરવા. પરંતુ રાજ્ય અવસ્થામાં અથવા તે મુનિ અવસ્થામાં વિચરતા અર્હતો ન લેવા, કારણ કે તે અવસ્થામાં તે ભાવ અર્હત્ નથી પણ દ્રવ્ય અર્હત્ છે. જ્યારે આ સૂત્ર માત્ર ભાવ અર્હતોની સ્તુતિ માટે છે. અને તેથી અપિ શબ્દની વ્યાખ્યા કરતાં, અપિ શબ્દથી અન્યને ગ્રહણ કરવા એમ જ્યાં કહેવાયું છે, ત્યાં અન્ય શબ્દથી ઔરવતાદિ ક્ષેત્રમાં રહેલા વર્તમાન ચોવીસીના તથા મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં રહેલ વિહરમાન ભાવ જિનોને જ ગ્રહણ કરવાના છે એ વાત સ્વયં સિદ્ધ બને છે.

બીજી, ત્રીજી અને ચોથી-આ ત્રણ ગાથાઓમાં દર્શાવાયેલ ચોવીસ તીર્થંકર ભગવંતોનાં નામોના સામાન્ય તેમજ વિશિષ્ટ અર્થો છે. સામાન્ય અર્થ દરેક તીર્થંકર ભગવંતના નામમાં ઘટી શકે છે, જ્યારે વિશિષ્ટ અર્થ, તે તે તીર્થંકર ભગવંતના નામમાં ઘટી શકે છે.

શ્રી ઋષભદેવ ભગવાનના નામ માટે બે ખાસ મહત્વની વિગતો ચર્ચવી અહીં જરૂરી છે. દરેક તીર્થંકર ભગવંતોને માત્ર એક જ સાથળમાં લાંછન એટલે કે એક વિશિષ્ટ ચિહ્ન હોય છે. એ જૈન શાસ્ત્રોએ માન્ય કરેલ ક્રમ છે. જ્યારે અપવાદરૂપે શ્રી ઋષભદેવ ભગવાનની બન્ને સાથળોમાં તપાવેલ સુવર્ણ જેવા ઉજ્જવલ અને એક બીજાની તરફ મુખ કરીને રહેલ વૃષભો(ઋષભો)નું યુગલ, લાંછન સ્વરૂપે હતું એટલે કે દરેક સાથળમાં એક એક વૃષભનું લાંછન હતું.

બીજી વિશિષ્ટતા એ હતી કે દરેક તીર્થંકરની માતા શ્રી તીર્થંકર ભગવંત માતાના ગર્ભમાં આવતાં જ ચૌદ સ્વપ્નોને જુએ છે, જે પૈકી પ્રથમ હાથીને જુએ છે. જ્યારે શ્રી ઋષભદેવ ભગવંતની માતાએ ઋષભદેવ ભગવંત ગર્ભમાં આવતાં પ્રથમ સ્વપ્નમાં વૃષભને (ઋષભ) જોયો હતો. આ બન્ને વિશિષ્ટતાના કારણે તુષ્ટ બનેલ દેવોના ઈન્દ્રે તેમનું ઋષભ એ નામ સ્થાપ્યું હતું. આ વિગત આ. નિ.^૧ તથા આ. હા. ટી.માં^૨ સામાન્ય રીતે

૧. ઉરુસુસપ્તલંછણ ઉસપ્ત સુમિર્ણમિ તેણ ઉસપ્તજિણો -આ. નિ., ગા. ૧૦૮૦

૨. જે ભગવઓ દોસુ વિ ઉરુસુ ઉસપ્ત ઉપ્પરહુત્તા જેણં ચ મરુદેવાઈ ભગવઈઈ ચોદસપ્પં
પ્ર.-૧-૧૦

ટાંકવામાં આવી છે. જ્યારે ચે. વં. મ. ભા.માં વિશિષ્ટ રીતે ટાંકવામાં આવી છે^૧.

ચ-[ચ]-અને; અથવા^૨

ગાથા-૨, ૩ તથા ૪માં ચ શબ્દનો પ્રયોગ અગિયાર વખત કરવામાં આવ્યો છે, જેમાં દશ ચનો અર્થ અને છે, જ્યારે એક ચનો અર્થ અથવા છે.

સુવિર્હિ ચ પુષ્પદંતં પદમાં વપરાયેલ ચનો અર્થ અથવા છે, જ્યારે બાકીના ચનો અર્થ અને છે.

ઉપર્યુક્ત ત્રણ ગાથામાં ચની ગોઠવણ નીચે પ્રમાણે છે :-

પ્રથમ બે જિન-ઉસમ મજિઅં ચ

પછી બે જિન-સંધવ મધિનંદનં ચ

પછી એક જિન-સુમં ચ

પછી બે જિન-પડમપ્પહં સુપાસં જિણં ચ

પછી બે જિન-ચંદપ્પહં વંદે સુવિર્હિ ચ

પછી ત્રણ જિન-(પુષ્પદંતં) સીઅલ સિજ્જંસ વાસુપુજ્જં ચ

પછી બે જિન-વિમલ મણંતં ચ

મહાસુમિણાણં પદ્મો ઉસમો સુમિણે દિટ્ઠો ત્તિ, તેણ તસ્સ ઉસમો ત્તિ જામં કયં
સેસતિત્થગરાણં માયરો પદ્મં ગયં તઓ વસહં एवं ચોદ્ધસ । -આ. હા. ટી., પ.
૫૦૨ અ

૧. એયસ્સ ઠરુજુયલે, તવિય સુવજ્જલં ધવલં ॥૫૪૨॥

અન્નોત્રાભિમુહં કિર, વસહજુગં લંછણં રુર માસિ ।

સુમિણમ્મિ પદ્મમુસમો, ચોદ્ધસસુમિણાણ મજ્જામ્મિ ॥૫૪૩॥

દિટ્ઠો મરુદેવીએ, તેણ કયં ઉસહ નામમેયસ્સ

તુટ્ઠેનાડમર વડ્ઢા... ॥૫૪૪॥

-ચે. વં. મ. ભા., પૃ. ૮૮-૮૯

૨. સમુચ્ચયે વિકલ્પોક્તૌ, વ્યભિચારે વ્યવસ્થિતૌ ।

ઔપમ્યેડતિશયે હેતૌ, ચકારોડન્વાચયાદિષુ ॥૨॥

-શબ્દ રત્નપ્રદીપ, મુક્તક-૨, પૃ. ૩૧

પછી બે જિન-ધમ્મં સંતિ ચ

પછી બે જિન-કુંથું અરં ચ

પછી ત્રણ જિન-મર્હિં વંદે મુણિસુલ્લયં નમિજિણં ચ

પછી ત્રણ જિન-રિદ્ધિનેમિં પાસં તહ વદ્ધમાણં ચ

આ ગોઠવણ પાછળ શ્રી સૂત્રકાર ભગવંતના મનમાં કયો ગૂઢ આશય હશે તે જાણી શકાયું નથી.

વંદે-[વન્દે]- વંદન કરું છું.

ઉપર્યુક્ત ત્રણ ગાથામાં ત્રણ વખત વંદે અને બે વખત વંદામિ પદનો પ્રયોગ નીચે જણાવેલ ક્રમથી કરવામાં આવ્યો છે. પ્રથમ બે જિન પછી વંદે, ત્યારબાદ છ જિન પછી વંદે, અને આઠ જિન પછી વંદામિ.

સૂત્રકાર ભગવંતની આ ગોઠવણ પાછળ પણ કયો ગૂઢાર્થ હશે તે સમજાયું નથી.

ઉપરાંત આ રીતે વારંવાર વંદે તથા વંદામિ પદનો પ્રયોગ કરી વારંવાર વંદન શા માટે કરવામાં આવ્યું છે તેનું સ્પષ્ટીકરણ ફક્ત ચે. વ. મ. ભા. મં. જ કરવામાં આવ્યું છે. ત્યાં જણાવ્યું છે કે-અહીં સૂત્રમાં વારંવાર જે વંદનાર્થક ક્રિયાપદનો પ્રયોગ કરાયો છે તે આદર દર્શાવવા માટે છે અને તેથી તે પુનરુક્તિ દોષકારક નથી^૧.

જિણ-[જિનં]-જિનને

ઉપર્યુક્ત ત્રણ ગાથામાં ત્રણ વખત જિણં પદ વપરાયેલ છે. અને સંપૂર્ણ લોગસ્સ સૂત્રમાં પાંચ વખત જિન શબ્દ વપરાયો છે. સંપૂર્ણ સૂત્રમાં સૌથી વધુ વપરાયેલ કોઈ પણ શબ્દ હોય તો તે આ જિન શબ્દ છે.

જિણં પદ સાત સાત જિનના અંતરે એટલે કે સાતમા જિન પછી, ચૌદમા જિન પછી અને એકવીસમા જિન પછી ગોઠવાયેલ છે. આ ગોઠવણ

૧. જં પુણ વંદહિં કિરિયા ભણણં સુત્તે પુણો પુણો-इत्थ ।

आयत्तपासगत्ता पुणरुक्तं तं न दोषगरं ॥५३८॥

- ચે. વ. મ. ભા., પૃ. ૮૬

સહેતુક હોય તેમ લાગે છે.

સુવિર્હિં ચ પુષ્પદંતં-[સુવિર્ધિં ચ પુષ્પદન્તમ]-

જેમનું બીજું નામ પુષ્પદંત છે એવા સુવિધિનાથને.

દરેક તીર્થંકર ભગવંતોનું માત્ર એકેક જ નામ આપવામાં આવ્યું છે. જ્યારે નવમા તીર્થંકરના સુવિધિ અને પુષ્પદંત એવાં બે નામ આપવામાં આવ્યાં છે. આનું શું કારણ હશે તે સમજાયું નથી. કારણ કે ગ્રંથકારો તે અંગે કશું જ સ્પષ્ટીકરણ કરતા નથી.

તેવીસ તીર્થંકરો પૈકી દરેકના માત્ર એકેક જ નામ હશે, જ્યાર શ્રી સુવિધિનાથ ભગવાનનાં જ બે નામ હશે. એ કલ્પના પણ ટકી શકે તેમ નથી. કારણ કે કલિકાલસર્વજ્ઞ આચાર્યભગવંત શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યે અભિધાન ચિંતામણિમાં શ્રી વર્ધમાન સ્વામીનાં ૬ નામ ગણાવ્યાં છે. તે ગણાવેલ છ નામો પૈકી બીજાં બીજાં નામોને જતાં કરીએ તો પણ શ્રી વર્ધમાન સ્વામીનું મહાવીર નામ તો પ્રસિદ્ધ હોવા સાથે આગમોમાં પણ ઉલ્લિખિત છે. તેથી આની પાછળ શું કારણ હશે, તે સમજાયું નથી.

આ. નિ., આ. હા. ટી., વં. વૃ. તથા દે. ભા. આ ચાર ગ્રંથો તો પુષ્પદંત નામ મૂળ ગાથામાં હોવા છતાં પણ તેનું વિવેચન કે તેનો નામોલ્લેખ સુધ્ધાં કરતા નથી. જ્યારે ચે. વં. મ. ભા., યો. શા. સ્વો. વિ., આ. દિ તથા ધ. સં. તેનું વિવેચન કરે છે પણ તેમાંય વિશિષ્ટ વિવેચન તો માત્ર ચે. વં. મ. ભા. જ કરે છે.

યા. શા. સ્વો. વિ. તથા ધ. સં. સુવિધિનાથનું પુષ્પદંત એ બીજું નામ છે એમ જણાવે છે.^૧

ચે. વં. મ. ભા. પણ સુવિધિ એ નામ છે અને પુષ્પદંત એ વિશેષણ છે એમ જણાવવા પૂર્વક^૨. કેટલાક પુષ્પદંતને નામ તરીકે માન્ય

૧. પુષ્પકલિકા મનોહરદન્તત્વાત્ પુષ્પદન્ત ઇતિ ।

દ્વિતીયં નામ ।

-યો. શા. સ્વો. વિ., પ. ૨૨૫ આ.

દ્વિતીયં નામ ।

-ધ. સં., પૃ. ૧૫૬

૨. સુવિહી નામં વિસેષણં બીયં ।

-ચે. વં. મ. ભા., ગા. ૫૭૧, પૃ. ૧૦૩

રાખી સુવિધિને વિશેષણ તરીકે માને છે, તે મતાંતરનો ઉલ્લેખ કરે છે.^૧

આ. દિ. સુવિધિ એ નામ છે અને પુષ્પદંત એ વિશેષણ છે એમ જણાવે છે.^૨

તહ-[તથા]-અને

પાસં તહ વદ્ધમાણં ચ એ પદમાં તહ શબ્દનો પ્રયોગ કરાયો છે. આ તહનો અર્થ તથા કરવામાં આવેલ છે.

એવં-[એવં]-એ પ્રકારે

આ. હા. ટી. એવં પદનો અર્થ અનન્તરોક્ત પ્રકાર વડે એમ કરે છે.^૩ લ. વિ., યો. શા. સ્વો. વિ. તથા ધ. સં. એવં પદનો અર્થ અનન્તરોદિત વિધિ વડે એમ કરે છે.^૪ ચે. વં મ. ભા. એવંનો અર્થ કહેલી વિધિ વડે એમ જણાવે છે.^૫ દે. ભા. તથા વં. વૃ. એવંનો અર્થ પૂર્વોક્તપ્રકારે એમ કરે છે.^૬

આ પ્રમાણે કેટલાક ગ્રંથકારો કહેલી વિધિ મુજબ એવો અર્થ કરે છે, અને બાકીના કેટલાક કહેલા પ્રકાર મુજબ એવો અર્થ કરે છે.

અભિધુઆ-[અભિષ્ટતા:]-સ્તવાયેલા.

૧. અન્ને ઇયં નામં સુવિહિં ચ વિસેસણં દેતિ -ચે. વં. મ. ભા., ગા. ૫૭૩, પૃ. ૧૦૪
૨. સુવિધિસ્તં કથંભૂતં પુષ્પદન્તં પુષ્પવદ્ધન્તાઃ યસ્યાસૌ પુષ્પદન્તસ્તં-આ. દિ., પત્ર ૨૬૭ આ.
૩. એવમ્-અનન્તરોક્તેન પ્રકારેણ -આ. હા. ટી. ૫. ૫૦૭ અ.
૪. એવમ્-અનન્તરોદિતેન વિધિના- લ. વિ., પૃ. ૪૫.
એવમ્-અનન્તરોદિતેન વિધિના -યો. શા. સ્વો. વિ., ૫. ૨૨૭ અ.
એવમ્-અનન્તરોદિતેન વિધિના -ધ. સં., પૃ. ૧૭૫
૫. એવં તિ ધણિય-વિહિણા । -ચે. વં. મ. ભા., ગા. ૬૨૧, પૃ. ૧૧૧
૬. એવં પૂર્વોક્ત પ્રકારેણ -દે. ભા., પૃ. ૩૨૫
એવં પૂર્વોક્ત પ્રકારેણ -વં વૃ. પૃ. ૪૨.

આ. હા. ટી., લ. વિ., યો. શા. સ્વો. વિ. તથા ધ. સં. અભિયુઆ પદનો અર્થ અભિમુખપણા વડે સ્તવાયેલા એટલે કે પોતાના નામથી કીર્તન કરાયેલા એ પ્રમાણે કરે છે.^૧

ચે. વં. મ. ભા. અભિયુઆનો અર્થ અભિમુખ ભાવથી સ્તવાયેલા એટલે કે અપ્રમત્ત બનીને સ્તવાયેલા એવો કરે છે.^૨

દે. ભા. અભિયુઆ પદનો અર્થ આદરપૂર્વક સ્તવાયેલા એવો કરે છે.^૩ વં. વૃ. નામઆદિથી કીર્તન કરાયેલા એમ જણાવે છે.^૪

આ પ્રમાણે અભિયુઆ પદ-પોતાના નામથી કીર્તન કરાયેલા યા તો અપ્રમત્ત બનીને આદરપૂર્વક સ્તવાયેલા-એ અર્થમાં સિદ્ધ થાય છે.

વિહુયરયમલા-[વિધૂતરજોમલા:]-દૂર કર્યા છ જે રજ અને મલ જેમણે.

વિધૂતરજોમલા: પદની વ્યુત્પત્તિ નીચે પ્રમાણે થાય છે :-

રજશ્ચ મલશ્ચ રજોમલૌ, વિધૂતૌ રજોમલૌ ચૈસ્તે વિધૂતરજોમલા: ।

રજ અને મલની વ્યાખ્યા આ. હા. ટી.; લ. વિ., યો. શા. સ્વો. વિ., દે. ભા., વં. વૃ. તથા ધ. સં.માં નીચે પ્રમાણે પ્રાપ્ત થાય છે :-

બંધાતું કર્મ તે રજ અને પૂર્વે બંધાયેલ કર્મ તે મલ. અથવા તો બંધાયેલ કર્મ તે રજ અને નિકાચિત કરેલ કર્મ તે મલ. અથવા તો ઈર્યાપથિક કર્મ તે રજ અને સાંપરાયિક કર્મ તે મલ.^૫

૧. અભિમુખ્યેન સ્તુતા અભિષ્ટુતા ઇતિ સ્વનામભિઃ કીર્તિતા ઇત્યર્થઃ ।

--આ. હા. ટી., પ. ૫૦૭ અ.

--લ. વિ., પૃ. ૪૫

૨. અભિમુહભાવેણ ધુયા અભિયુયા નો પમત્તેણ ।

--ચે. વં. મ. ભા., ગા. ૬૨૧. પૃ. ૧૧૧

૩. અભિષ્ટુતા આભિમુખ્યતઃ સ્તુતાઃ સાદરમ્ ઇતિ ભાવઃ । --દે. ભા., પૃ. ૩૨૫

૪. અભિષ્ટુતા નામાદિભિઃ કીર્તિતા ઇત્યર્થઃ । --વં. વૃ., પૃ. ૪૨

૫. તત્ર બધ્યમાનં કર્મ રજો ભણ્યતે પૂર્વબદ્ધં તુ મલ ઇતિ, અથવા બદ્ધં રજઃ નિકાચિતં મલઃ, અથવા ઈર્યાપથં રજઃ સામ્પરાયિકં મલઃ ઇતિ ।

--આ. હા. ટી., પ. ૫૦૭, અ.

ચે. વં. મ. ભા. ૨૪ અને મલની પૂર્વોક્ત ગ્રંથકર્તા જે રીતે ત્રણ વ્યાખ્યાઓ આપે છે તે રીતે ત્રણ વ્યાખ્યાઓ ન આપતાં માત્ર એક જ વ્યાખ્યા આપે છે કે બંધાતું કર્મ તે ૨૪ છે અને બંધાયેલું કર્મ તે મલ છે.^૧

આ રીતે વિહુયરમલા પદ-જેમણે સર્વ પ્રકારનાં કર્મોને (વિશિષ્ટ પરાક્રમ પૂર્વક) દૂર કરી નાખ્યાં છે તેવા-એ અર્થમાં સિદ્ધ થાય છે.

પહીણજરમરણા- [પ્રક્ષીણજરામરણા:] - પ્રકૃષ્ટ રીતે (સંપૂર્ણ રીતે) નષ્ટ થયાં છે વૃદ્ધાવસ્થા અને મૃત્યુ જેમના એવા.

પ્રક્ષીણજરામરણા: પદની વ્યુત્પત્તિ નીચે પ્રમાણે થાય છે :-

જરા ચ મરણં ચ જરામરણે, પ્રક્ષીણે જરામરણે યેષાં તે પ્રક્ષીણજરામરણા: ।

આ. હા. ટી. વગેરે લગભગ બધા ગ્રંથો પહીણજરમરણા પદની છાયા પ્રક્ષીણજરામરણા: કરે છે.^૨ ઉપરાંત વિહુયરમલા અને પહીણજરમરણા એ બે પદો વચ્ચે કાર્યકારણ સંબંધ યોજે છે. એટલે કે શ્રી તીર્થંકર ભગવંતો વિધૂતરજોમલ છે માટે પ્રક્ષીણજરામરણા છે એમ જણાવે છે.^૩

આ પ્રમાણે પહીણજરમરણા પદ-જેમની વૃદ્ધાવસ્થા અને મરણ સંપૂર્ણ રીતે નષ્ટ થયેલાં છે તેવા-એ અર્થમાં સિદ્ધ થાય છે.

ચઝવીસંપિ- [ચતુર્વિંશતિરપિ] - ચોવીસ અને બીજા.

અહીં વપરાયેલ અપિ શબ્દનો ભાવાર્થ અને બીજા એ પ્રમાણે થાય છે. પ્રથમ પદમાં ચઝવીસંપિ પદ દ્વિતીયાના બહુવચન અર્થમાં વપરાયેલ છે, જ્યારે અહીં ચઝવીસંપિ પદ પ્રથમાના બહુવચન અર્થમાં વપરાયેલ છે. એટલે ચોવીસ અને બીજા એ પ્રમાણે અર્થ સમજવો.

જિણવરા- [જિનવરા:] - જિનવરો.

૧. કમ્મં સ્યત્તિ વુચ્ચદ્, બજ્ઞંતં બદ્ધયં મલં હોદ્ ।

-ચે. વં. મ. ભા., ગા. ૬૨૨, પૃ. ૧૧૨

૨. પ્રક્ષીણે જરામરણે યેષાં તે ।

-આ. હા. ટી. ૫. ૫૦૭ અ.

૩. યત્તશ્ચૈવંભૂતા અતએવ પ્રક્ષીણજરામરણા: કારણાભાવાત્ । -આ. હા. ટી. ૫. ૫૦૭ અ.

જિનોમાં વર એટલે શ્રેષ્ઠ તે જિનવર.

જિન કોને કહેવાય ? તે અંગે આ. હા. ટી.માં જણાવાયું છે કે શ્રી જિનપ્રવચનમાં સામાન્ય રીતે વિશિષ્ટ શ્રુતધરો આદિ પણ જિન જ કહેવાય છે. અને તે આ રીતે :- શ્રુતજિનો, અવધિજિનો, મન:પર્યાયિજ્ઞાનજિનો તથા છદ્મસ્થ વીતરાગ ભગવંતો.^૧

આ. હા. ટી. તથા લ. વિ.માં જિણવરા પદની વ્યાખ્યા શ્રુતાદિ જિનોથી પ્રધાન એટલે સામાન્ય કેવલિ અર્થાત્ કેવલજ્ઞાનીઓ એ પ્રમાણે કરવામાં આવી છે.^૨ અન્ય ગ્રંથકારો પણ જિણવરા પદની ઉપરોક્ત વ્યાખ્યા જ કરે છે; પરંતુ પ્રધાનને સ્થાને પ્રકૃષ્ટ શબ્દ વાપરે છે,^૩ આ રીતે સર્વ ગ્રંથકારોને જિણવરા પદથી કેવલજ્ઞાનીઓ અભિપ્રેત છે.

આ રીતે જિણવરા પદ-શ્રુતાદિ જિનોથી પ્રધાન એવા કેવલજ્ઞાનીઓ એ અર્થમાં સિદ્ધ થાય છે.

તિત્થયરા-[તીર્થકરા:-]-તીર્થકરો.

તિત્થયરા પદની વ્યાખ્યા પ્રથમ પદના ધમ્મતિત્થયરે પદની વ્યાખ્યામાં આવી ગયેલ છે.

જિણવરા પદથી સર્વ કેવલજ્ઞાનીઓ આવી જાય છે, પદ અહીં તો શ્રી તીર્થકર ભગવંતોને જ ગ્રહણ કરવા છે માટે જિણવરા પદ પછી તિત્થયરા પદ મૂકેલ છે.

પસીયંતુ-[પ્રસીદન્તુ]-પ્રસાદવાળા થાવ.

૧. ઇહ પ્રવચને સામાન્યતો વિશિષ્ટશ્રુતધરદયોઽપિ જિના એવોચ્યન્તે । તદ્વથા-શ્રુતજિના અવધિજિના મનપર્યાય જ્ઞાનજિનાઃ છદ્મસ્થવીતરાગાશ્ચ ।

-આ. હા. ટી. પ. ૫૦૧ અ.

૨. જિનવરાઃ શ્રુતાદિજિન પ્રધાના; તે ચ સામાન્ય કેવલિનોઽપિ ભવન્તિ....।

-આ. હા. ટી., પ. ૫૦૭ અ.

૩. જિનવરાઃ શ્રુતાદિજિનેભ્યઃ પ્રકૃષ્ઠાઃ ।

-યો. શા. સ્વો. વિ., પ. ૨૨૭ અ.

પસીયંતુ પદનો અર્થ આ. હા. ટી., લ. વિ., યો. શા. સ્વો. વિ.^૧ આદિ સર્વ ગ્રંથકારો પ્રસાદ કરવામાં તત્પર થાવ, એમ કરે છે. માત્ર ચે. વં. મ. ભા. એ પદનો અર્થ સદા તોષવાળા થાવ એમ કરે છે.^૨

અહીં એક પ્રશ્ન ઊઠે છે કે, જેમના રાગદ્વેષ આદિ સર્વ દોષો ક્ષીણ થઈ ગયા છે તે શ્રી વીતરાગ ભગવંતો પ્રસાદ કેવી રીતે કરી શકે ? પરંતુ તેનાં સમાધાનો જુદા જુદા ગ્રંથકારો જુદી જુદી દલીલો દ્વારા આપણને સચોટ રીતે સમજાવે છે. આ. હા. ટી.^૩ આ. વિષયમાં જણાવે છે કે, તે ભગવંતો કલેશોનો ક્ષય થવાથી જ પૂજ્ય છે. જે સ્તુતિ કરવાથી પ્રસન્ન થાય તે નિંદા થાય ત્યારે અવશ્ય રોષ કરે; અને આ રીતે સર્વત્ર જેનું ચિત્ત સમાન નથી તે સર્વનું હિત કરનાર કેવી રીતે બને ? શ્રી તીર્થંકર ભગવંતો રાગ અને દ્વેષનો ક્ષય થવાથી ત્રણે લોકને જાણનારા છે, પોતાના આત્મામાં અને પારકામાં તુલ્ય ચિત્તવાળા છે અને તેથી સજ્જનો દ્વારા સદા પૂજા કરવા

૧. 'પ્રસીદન્તુ' પ્રસાદપરા ભવન્તુ । -આ. હા. ટી., પ. ૫૦૭ અ.

૨.પસીયંતુત્તિ, તોસવંતો સયા હૌતુ ॥૬૨૫॥
-ચે. વં. મ. ભા., ગા. ૬૨૫, પૃ. ૧૧૨

૩.

.....પૂજ્યાઃ ક્લેશક્ષયાદેવ ॥૧॥

યો વા સ્તુતઃ પ્રસીદતિ, રોષમવશ્યં સ યાતિ નિન્દાયામ્ ।

સર્વત્રાસમચિત્તશ્ચ, સર્વહિતદઃ કથં સ ભવેત્ ॥૨॥

તીર્થંકરાસ્તિત્વહ યસ્મા-દ્રાગદ્વેષક્ષયાત્રિલોકવિદઃ ।

સ્વાત્મપરતુલ્યચિત્તા, શ્વાતઃ સદિભઃ સદા પૂજ્યાઃ ॥૩॥

શીતાદિતેષુ ચ યથા, દ્વેષં વહ્નિર્ન યાતિ રાગં વા ।

નાહ્નયતિ વા તથાપિ ચ, તમાશ્રિતાઃ સ્વેષ્ટમશ્નુવતે ॥૪॥

તદ્વત્તીર્થંકરાન્ યે, ત્રિભુવનભાવપ્રભાવકાન્ ભક્ત્યા ।

સમુપાશ્રિતા જનાસ્તે, ભવશીતમપાસ્ય યાન્તિ શિવમ્ ॥૫॥

एतदुक्तं भवति-यद्यपि ते रागादिरहितत्वात्प्रसीदन्ति तथापि तानुद्दिष्टा-
चिन्त्यचिन्तामणिकल्पानन्तःकरणशुद्ध्याऽभिष्टवक्तृणां तत्पूर्विकैवाभिलषितफलावासिर्भवति ।

-આ. હા. ટી., પ. ૫૦૭ અ.

યોગ્ય છે. જે રીતે ઠંડીથી પીડાતાં પ્રાણીઓ ઉપર અગ્નિ રાગ કે દ્વેષ કંઈ કરતો નથી, તેમ તેમને બોલાવતો પણ નથી. તો પણ જે તેનો આશ્રય અંગીકાર કરે છે તે પોતાના ઈષ્ટને મેળવે છે. તેવી રીતે ત્રણે ભુવનના ભાવોને પ્રકાશિત કરનારા શ્રી તીર્થંકર ભગવંતોનો જે લોકો ભક્તિથી સારી રીતે આશ્રય સ્વીકારે છે, તેઓ સંસાર રૂપી ઠંડીને દૂર કરીને મોક્ષને પ્રાપ્ત કરે છે.

સારાંશ કે-જો તેઓ રાગાદિ રહિત હોવાથી પ્રસન્ન થતા નથી; તો પણ અચિંત્ય ચિંતામણિ સમાન તેમને ઉદ્દેશીને અંતઃકરણની શુદ્ધિ અને ભક્તિપૂર્વક કરેલી સ્તુતિના પ્રભાવે સ્તુતિકારોને જે અભિલષિત ફલની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેમાં પ્રધાન નિમિત્ત તો તેઓ જ છે.

પસીયંતુ પદનું વિવેચન કરતાં લ. વિ. જણાવે છે કે-આ પસીયંતુ પદ પ્રાર્થના છે કે નહીં ? જો પ્રાર્થના હોય તો આ ઠીક નથી, આશંસા સ્વરૂપ હોવાથી. હવે જો એમ કહો કે આ પ્રાર્થના નથી તો આનો ઉપન્યાસ નિષ્પ્રયોજન છે કે સપ્રયોજન ? જો નિષ્પ્રયોજન કહેવામાં આવે તો વંદનસૂત્ર (લોગસસ સૂત્ર) અચારુ ઠરે; કારણ કે તેમાં નિરર્થક પદનો ઉપન્યાસ થયેલો ગણાય. અને જો સપ્રયોજન કહેવામાં આવે તો અયથાર્થ હોવાથી પ્રયોજનની સિદ્ધિ કેમ થાય ?

આનું સમાધાન કરતાં શ્રી ગ્રંથકાર મહર્ષિ કહે છે કે-આ પ્રાર્થના નથી. કારણ કે અહીં પ્રાર્થનાનું લક્ષણ ઘટતું નથી. પ્રસાદની પ્રાર્થના તો પ્રાર્થનીય પુરુષમાં અપ્રસાદની સૂચક છે; કારણ કે સંસારમાં એવું જોવાય છે કે જે અપ્રસન્ન હોય તેના પ્રતિ પ્રસન્નતાની પ્રાર્થના કરવામાં આવે. જે અપ્રસન્ન જ ન હોય તેની પ્રસન્નતા માટે પ્રાર્થના કેવી ? અથવા ભવિષ્યમાં અપ્રસન્ન ન થાય તે માટે પ્રાર્થના કરવામાં આવે છે. એમ કહેવામાં આવે તો પણ તેમાં પૂર્વોક્ત કારણથી જ બાધ આવે. અને આમ બન્ને રીતે તેમાં અવીતરાગતા જ સાબિત થાય.

અને તેમ થવાથી સ્તુતિધર્મનો વ્યતિક્રમ થાય. વગર વિચાર્યે બોલવાથી ભગવાનમાં અવીતરાગતા દોષનું આક્રમણ અર્થાપત્તિ-ન્યાયથી સુલભ બને. (અર્થાપત્તિનો અર્થ છે કે જાડો દેવદત્ત દિવસે નથી ખાતો અર્થાત્ રાત્રે ખાય

છે. એ પ્રમાણે ભગવાન પ્રાર્થનાથી પ્રસન્ન થાય છે એનો અર્થ એ થયો કે તેઓ ક્યારેક અપ્રસન્ન પણ થાય છે.) સજ્જનોની એવા પ્રકારની વચનપદ્ધતિ નથી હોતી કે જેથી મૂળ તત્ત્વમાં જ બાધ આવે; કારણ કે શ્રી જિન-માર્ગ વચનની કુશળતા યુક્ત પુરુષોથી જ સમજાય તેવો છે.

પસીયંતુ આ વચનનો ઉપન્યાસ નિષ્પ્રયોજન છે કે સપ્રયોજન ? તેનો જો વિચાર કરીએ તો તે ઉપન્યાસ યુક્તિ-યુક્ત જ છે, ભગવાનની સ્તુતિ સ્વરૂપ હોવાથી. કહ્યું છે કે-આ ભગવંતોના રાગાદિ ક્લેશો ક્ષીણ થઈ ગયેલા છે તેથી તેઓ પ્રસન્ન થતા નથી અને તેમની કરાયેલી સ્તુતિ પણ નકામી થતી નથી; કારણ કે, તેઓની સ્તુતિ કરવાથી ભાવોની વિશુદ્ધિ થાય છે અને પરિણામે કર્મોનો નાશ થાય છે.^૧

ચે. વં. મ. ભા. જણાવે છે કે-જે સ્તુતિ કરવાથી તુષ્ટ-પ્રસન્ન થાય તે નિંદા કરવાથી અવશ્ય રુષ્ટ બને. તેઓ વીતરાગ શબ્દને કેવી રીતે ધારણ કરી શકે ? અને તેઓની સ્તુતિ પણ કેમ કરાય ? હવે જો વીતરાગ ભગવંતો પ્રસન્ન નથી થતા તો પસીયંતુ એવું બોલવાનું શું પ્રયોજન ? આ રીતનો પ્રશ્ન ઉઠાવી ત્યાં સમાધાન કરતાં કહ્યું છે કે-સાચી વાત છે કે રાગ-દ્વેષ વિનાના તે ભગવંતો તુષ્ટ થતા નથી, તો પણ ભક્તિપૂર્વકના આ વચન વડે કર્મોનો ક્ષયોપશમ થવાથી ભવ્ય આત્માઓનું સુંદર કલ્યાણ થાય છે.^૨

૧. આહ-કિમેષા પ્રાર્થના અથ નેતિ, યદિ પ્રાર્થના ન સુન્દરેષા આશંસારૂપત્વાત્ । અથ ન, ઉપન્યાસોઽસ્યા અપ્રયોજન ઇતરે વા । અપ્રયોજનશ્ચેદચારુ વન્દનસૂત્રં નિરર્થકોપન્યાસ યુક્તત્વાત્, અથ સપ્રયોજનઃ, કથમયથાર્થતયા તત્ત્વિદ્ધિરિતિ, અત્રોચ્યતે, ન પ્રાર્થનાય તલ્લક્ષણાનુપપત્તેઃ તદપ્રસાદાક્ષેપિકૈષા, તથા લોકપ્રસિદ્ધત્વાત્, અપ્રસન્નં પ્રતિ પ્રસાદદર્શનાત્, અન્યથા તદયોગાત્ ભાવ્યપ્રસાદવિનિવૃત્ત્યર્થં ચ, ઉક્તાદેવ હેતોરિતિ, ઉભયથાઽપિ તદવીતરાગતા, અતઃ એવ સ્તવધર્મવ્યતિક્રમઃ, અર્થાપત્ત્યાઽઽક્રોશાત્, અનિરૂપિતા-ભિધાનદ્વારેણ, નિલ્લવ્યં વચનવિધિરાર્યાણાં તત્ત્વબાધનાત્ વચનકૌશલોપેતગમ્યોઽયં માર્ગઃ, અપ્રયોજન-સપ્રયોજનચિન્તાયાં તુ ન્યાય્ય ઉપન્યાસઃ, ભગવત્સ્તવરૂપત્વાત્ । ઉક્તંચ-

ક્ષીણક્લેશા એતે, ન હિ પ્રસીદન્તિ ન સ્તવોઽપિ વૃથા । તત્સ્વભાવ (સ્તવભાવ) વિશુદ્ધેઃ, પ્રયોજનં કર્મવિગમ ઇતિ ॥૧॥

-લ. વિ., પૃ. ૪૫-૪૬.

૨. તૂસંતિ સંથુયા જે, નિયમા રૂસંતિ નિંદિયા તે ડ ।

કહ વીયરાગસદ્, વહંતિ ? તે કહ થોયવ્વા ? ॥૬૨૬॥

યો. શા. સ્વો. વિ. તથા ધ. સં. જણાવે છે કે-

જો કે ભગવંતો વીતરાગ હોવાથી સ્તુતિ કરવામાં આવે તો તોષને ધારણ કરતા નથી અને નિંદા કરવામાં આવે તો દ્વેષવાળા બનતા નથી. તો પણ જેમ ચિંતામણિમંત્ર આદિના આરાધક તેનું ફળ મેળવે છે તેમ જે એમની સ્તુતિ કરે છે તે સ્તુતિનું ફળ અને નિંદક નિંદાનું ફળ મેળવે જ છે.

આ જ વાત શ્રી ગ્રંથકાર મહર્ષિએ વીતરાગ સ્તોત્રમાં જણાવી છે કે- જે અપ્રસન્ન હોય તેનાથી ફળ કેમ પ્રાપ્ત થાય ? આ પ્રશ્ન સંગત નથી; કારણ કે શું અચેતન એવા પણ ચિંતામણિ વગેરે ફળ નથી આપતા ? આમ કહી ફરી પ્રશ્ન ઉઠાવ્યો છે કે-જો તે ભગવંતો પ્રસન્ન નથી થતા, તો શા માટે પ્રસન્ન થાવ એવો વ્યર્થ પ્રલાપ કરવો ? તેનું સમાધાન આપતાં જણાવ્યું છે કે-(વસ્તુતઃ) એમ નથી. ભક્તિના અતિરેકથી એમ બોલવામાં પણ દોષ નથી. અર્થાત્ એમ બોલવાથી અતિશય ભક્તિ પ્રકટ કરાય છે.^૧

દે. ભા. તથા વં. વૃ. જણાવે છે કે-જો કે શ્રી તીર્થંકર ભગવંતો વીતરાગ આ દિપણથી પ્રસન્ન થતા નથી; તો પણ અચિંત્ય પ્રભાવશાળી ચિંતામણિ રત્ન આદિની માફક મનની શુદ્ધિપૂર્વક તેમની આરાધના કરનાર

અહ તે ન પસીયંતિ હુ, કજ્જં મળિણ તા કિમેણ ।

સચ્ચં તે મળવંતો વિરગદોસા ન તૂસંતિ ॥૬૨૭॥

મત્તિમળિણ ઇમિણા, કમ્મક્કચ્ચસમભાવઓ તહવિ ।

મવિયાણ સુકલ્લાણં, કસાયફલભૂયમલ્લિયઇ ॥૬૨૮॥

-ચે. વં. મ. ભા., પૃ. ૧૧૩

૧. તે ચ વીતરાગત્વાદ્યદ્યપિ સ્તુતાઃ તોષં નિન્દિતાશ્ચ દ્વેષં ન યાન્તિ, તથાપિ સ્તોતા સ્તુતિફલં નિન્દકશ્ચ નિન્દાફલમાપ્નોત્યેવ યથા ચિન્તામણિમન્ત્રાદ્યારાધકઃ, યદવોચામ વીતરાગસ્તવે ।

અપ્રસન્નાત્ કથં પ્રાપ્યં ફલમેતદસંગતમ્ ।

ચિન્તામણ્યાદયઃ કિં ન, ફલન્ત્યપિ વિચેતનાઃ ? ॥૧॥

ઇત્યુક્તમેવ, અથ યદિ ન પ્રસીદન્તિ, તર્ત્ત્વિક પ્રસીદન્તિવિતિ વૃથાપ્રલાપેન ? નૈવં મક્ત્યતિશયત એવમભિધાનેઽપિ ન દોષઃ ।

-યો. શા. સ્વો. વિ., પ. ૨૨૭ આ. ધ. સં. પ. ૧૫૭ આ.

ઈચ્છિત ફળને મેળવે છે.^૧

સારાંશ એ છે કે તે-શ્રી તીર્થંકર ભગવંતો રાગ દ્વેષથી રહિત હોવાથી તેમની સ્તુતિ કરનાર કે નિંદા કરનાર ઉપર રાજા વગેરેની જેમ પ્રસન્ન કે અપ્રસન્ન થતા નથી. તો પણ જેમ ચિંતામણિ રત્નથી ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે તેમાં વસ્તુ સ્વભાવ કારણ છે, તેમ શ્રી તીર્થંકર ભગવંતની સ્તુતિ આદિ દ્વારા જે ઈષ્ટ ફળની પ્રાપ્તિ આરાધકને થાય છે, તેમાં તે ભગવંતનું સ્વાભાવિક સામર્થ્ય કારણ છે. વળી, સ્તુતિ આદિમાં પ્રધાન આલંબન શ્રી તીર્થંકર ભગવંત હોવાથી આરાધકને થતી ઈષ્ટપ્રાપ્તિ સ્તોતવ્યનિમિત્તક કહેવાય છે. એટલે કે શ્રી તીર્થંકર ભગવંતને ઉદ્દેશીને અંતઃકરણના ભાવપૂર્વક કરાયેલી સ્તુતિ આદિથી આરાધકને જે અભિલષિત ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેમાં પ્રધાન નિમિત્ત શ્રી તીર્થંકર ભગવંત છે, એથી એ ફળપ્રાપ્તિને એમની જ પ્રસન્નતા તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે. તદુપરાંત આરાધકને પ્રાપ્ત થતા ઈષ્ટફળના કર્તા અને સ્વામી પણ નૈગમાદિ નયો શ્રી તીર્થંકર ભગવંતને જ માને છે.

આ પ્રમાણે પસીયંતુ પદ-(વાસ્તવિક રીતે જોતાં શ્રી તીર્થંકર ભગવંતો પ્રસન્ન બનતા ન હોવા છતાંય, તેમની સ્તુતિ આદિ દ્વારા પ્રાપ્ત થતી અભીષ્ટ ફળપ્રાપ્તિને તેમની જ પ્રસન્નતા માની) પ્રસન્ન થાવ-એ અર્થમાં સિદ્ધ થાય છે.

કિત્તિય વંદિય મહિઆ-[કીર્તિત વન્દિત મહિતા:]-કીર્તન કરાયેલા, વંદન કરાયેલા અને પૂજા કરાયેલા..

આ. હા. ટી. આ પદની વ્યાખ્યા કરતાં જણાવે છે કે કીર્તિત એટલે પોતાનાં નામોથી કહેવાયેલા, વન્દિત એટલે ત્રિવિધ યોગ વડે (મન, વચન, કાયાના યોગ વડે) સારી રીતે સ્તુતિ કરાયેલા અને મહિજાનું સંસ્કૃતમાં મયા કરી, તેનો અર્થ મારા વડે અથવા તો, મહિયા એ પાઠાંતર છે એટલે તેનું

૧. યદ્યપ્યેતે વીતરગાદિત્વાત્ર પ્રસીદન્તિ તથાપિ તાનચિન્ત્યમાહાત્મ્યોપેતાન્ ચિંતામણ્યાદીનિવ મનઃ શુદ્ધ્યાઽઽરઘયન્નભીષ્ટફલમવાપ્નોતિ ।

-દે. ભા., પૃ. ૩૨૫

-વં. વૃ. પૃ. ૪૩

સંસ્કૃતમાં મહિતાઃ કરી તેનો અર્થ પુષ્પ આદિથી પૂજાયેલા^૧, કરવામાં આવે છે.

લ. વિ. કીર્તિત અને વન્દિતની વ્યાખ્યા આ. હા. ટી. પ્રમાણે જ કરે છે, પરંતુ મહિઆ પાઠને સ્થાને મહિયા પાઠને માન્ય કરી, તેનો અર્થ પુષ્પઆદિથી પૂજાયેલા એ પ્રમાણે કરે છે.^૨

ચે. વં. મ. ભા. જણાવે કે કીર્તિત એટલે નામોથી ઉચ્ચાર કરાયેલા, વંદિત એટલે મસ્તક નમાવવા વડે વંદાયેલા અને મહિત એટલે પુષ્પ આદિથી પૂજાયેલા અથવા તે મારા વડે.^૩

યો. શા. સ્વો. વિ. તથા ધ. સં. કીર્તિત અને વન્દિતનો અર્થ, આ. હા. ટી. કરે છે તે પ્રમાણે જ કરે છે, પરંતુ મહિયાના અર્થમાં તે જુદા પડે છે. આ. હા. ટી. મહિયાને સ્થાને મહિઆ પાઠને માન્ય રાખી તેનો અર્થ મારા વડે એમ કરીને મહિત-પૂજિત અર્થને ગૌણ બનાવે છે, જ્યારે યો. શા. સ્વો. વિ. તથા ધ. સં. મહિઆ પાઠને માન્ય કરવા છતાં પણ મહિતાઃ એટલે પુષ્પઆદિથી પૂજિત એ અર્થને મુખ્ય માની મારા વડે એ અર્થને ગૌણ ગણે છે.^૪

દે. ભા. કીર્તિત પદનો અર્થ આ. હા. ટી. પ્રમાણે જ કરે છે; પરંતુ વન્દિતનો અર્થ, વાણી અને મન વડે સ્તવાયેલા અને મહિતનો અર્થ પુષ્પ આદિથી પૂજાયેલા કરીને જણાવે છે કે મહિયા એવો પણ પાઠ છે, ત્યાં મારા વડે એવો અર્થ કરવો.^૫ મહિયા એવો પાઠ માત્ર દે. ભા. જ ટાંકે છે, જે નોંધપાત્ર છે.

૧. કીર્તિતાઃ-સ્વનામાભિઃ પ્રોક્તાઃ, વન્દિતાઃ ત્રિવિધયોગેન સમ્યક્ સ્તુતાઃ, મયેત્યાત્મનિર્દેશે, મહિતા ઇતિ વા પાઠાન્તરમિદં ચ, મહિતાઃ પુષ્પાદિભિઃ પૂજિતાઃ ।

-આ. હા. ટી., પ. ૫૦૭ આ.

૨. મહિતાઃ પુષ્પાદિભિઃ પૂજિતાઃ ।

-લ. વિ., પૃ. ૪૬

૩. નામેહિ સમુચ્ચરિયા, કિત્તિયા વંદિયા સિરોનમણા ।

પુષ્પાદિહિ મહિયા, મયતિ વા વાયણા સુગમા ॥૬૨૧॥-ચે. વં. મ. ભા., પૃ. ૧૧૩

૪. મહિતાઃ પુષ્પાદિભિઃ પૂજિતાઃ । મહિઆ ઇતિ પાઠાન્તરમ્, તત્ર મયકા મયા ।

-યો. શા. સ્વો. વિ., પ. ૨૨૭ આ.

૫. વન્દિતા વાઙ્મનોભિઃ સ્તુતાઃ મહિતાઃ પુષ્પાદિભિઃ પૂજિતા, મહિય ત્તિ વા પાઠઃ, અત્ર મયકા-મયા ।

-દે. ભા., પૃ. ૩૨૫

વં. વૃ. પણ કીર્તિતનો અર્થ આ. હા. ટી. પ્રમાણે જ કરે છે; પણ વન્દિતનો અર્થ કાયા, વાણી અને મન વડે સ્તવાયેલા કરે છે અને મહિયા પાઠને માન્ય કરી મહિતા: એટલે પુષ્પ આદિથી પૂજાયેલા કરીને કોઈ જ પાઠાંતરનો ઉલ્લેખ કરતા નથી.^૧

આ. દિ. કીર્તિત એટલે સ્તવાયેલા, વન્દિત એટલે નમસ્કાર કરાયેલા અને મહિત એટલે પૂજાયેલા એ પ્રમાણે જણાવે છે.^૨

૧. વન્દિતા: કાયવાઙ્મનોભિ: સ્તુતા:, મહિતા: પુષ્પાદિભિ: પૂજિતા: -વં. વૃ. પૃ. ૪૨

૨. કીર્તિતા: સ્તુતા: વન્દિતા: નમસ્કૃતા: મહિતા: પૂજિતા: ૧- આ. દિ., પ. ૨૬૮ અ.

કિત્તિય વંદિય મહિઆમાં આવતા મહિઆ પદ અંગે ચાર પાઠો પ્રાપ્ત થાય છે. (૧) મહિઆ (૨) મહિયા (૩) મઙ્ગા (૪) મઙ્ગા. તે પૈકી પ્રથમ પાઠ મહિઆ આ. હા. ટી., યો. શા. સ્વો. વિ., પ. સં, તથા આ. દિ.માં મળે છે. બીજો પાઠ મહિયા લ. વિ., ચે. વં. મ. ભા., વં. વૃ. તથા દે. ભા.માં મળે છે. ત્રીજો અને ચોથો પાઠ મઙ્ગા અને મઙ્ગા પાઠાંતર તરીકે જ ટાંકવામાં આવેલ છે.

પાઠાંતરો પણ નીચે મુજબ પ્રાપ્ત થાય છે :

આ. હા. ટી.માં મહિયા પાઠાંતર છે.

યો. શા. સ્વો. વિ.માં મઙ્ગા પાઠાંતર છે.

દે. ભા.માં મઙ્ગા પાઠાંતર છે.

અન્ય ગ્રંથકારો પાઠાંતર ટાંકતા નથી. એટલે આઠ ગ્રંથકારો પૈકી દરેકને માન્ય પાઠ તથા પાઠાંતરોનું કોષ્ટક આ સાથે દર્શાવ્યા અનુસાર છે.

ગ્રંથો	માન્યપાઠ	પાઠાંતર
આ. હા. ટી.	મહિઆ	મહિયા
લ. વિ.	મહિયા	પાઠાંતરનો ઉલ્લેખ નથી.
ચે. વં. મ. ભા.	મહિયા	પાઠાંતરનો ઉલ્લેખ નથી.
યો. શા. સ્વો. વિ.	મહિઆ	મઙ્ગા
દે. ભા.	મહિયા	મઙ્ગા
વં. વૃ.	મહિયા	પાઠાંતરનો ઉલ્લેખ નથી.
પ. સં.	મહિઆ	મઙ્ગા
આ. દિ.	મહિઆ	પાઠાંતરનો ઉલ્લેખ નથી.

આ પ્રમાણે કિત્તિય વન્દિય મહિઆ એ પદ-પોતપોતાના નામથી સ્તવાયેલા, મન, વચન, કાયા વડે નમસ્કાર કરાયેલા અને પુષ્પો આદિથી પૂજાયેલા-એ અર્થમાં સિદ્ધ થાય છે.

જે ઇ-જે ઇઐ-[યે ઇતે]-૪ આ.

કિત્તિયવન્દિયમહિઆ પદ મૂક્યા પછી સહેજે શંકા થાય છે કે આ કોને અંગે કહેવાય છે ? તેથી તેના સમાધાનમાં સૂત્રકારે જે એ પદ મૂકીને જણાવ્યું છે કે, જે આ નીચે લખેલાં વિશેષણોથી વિશિષ્ટ છે તે.

ચે. વં. મ. ભા. જે એ પદનો વિશિષ્ટ અર્થ કરે છે કે-જે આ પ્રત્યક્ષ છે તે.'

આ પ્રમાણે જે એ પદ-જે આ નીચે દર્શાવેલાં વિશેષણોથી વિશિષ્ટ છે તે-એ અર્થમાં સિદ્ધ થાય છે.

लोगस्य-[लोकस्य]-लोका.

આ. હા. ટી. તથા લ. વિ. અહીં વપરાયેલ લોક શબ્દનો અર્થ પ્રાણીલોક કરે છે^૨. ચે. વં. મ. ભા. સુર અસુર આદિરૂપ લોક એ પ્રમાણે કરે છે^૩.

યો. શા. સ્વો. વિ., દે. ભા., વં વૃ. અને ધ. સં. લોક શબ્દનો અર્થ પ્રાણી વર્ગ (પ્રાણીસમૂહ) એ પ્રમાણે કરે છે*. આ. દિ. કશું જ વિવેચન ન કરતાં માત્ર લોક શબ્દ જ વાપરે છે.

આ રીતે લોગસ પ્રાણીસમૂહ, પ્રાણીલોક યા તો સુર અસુર આદિ૩૫ લોક-એ અર્થમાં સિદ્ધ થાય છે.

उत्तमा-[उत्तमाः]-उत्तम.

१. जे पञ्चक्खा एए लोगस्स सुगसुगइरूवस्स ।
-ये. वं. म. भा., गा. ६३०, पृ. ११३
२. लोकस्य प्राणिलोकस्य ।
-आ. छा. टी., प. ५०७ आ.
३. लोगस्स सुगसुगइरूवस्स ।
-ये. वं. म. भा., गा. ६३०, पृ. ११३.
४. लोकस्य प्राणिवर्गस्य ।
-यो. शा. स्वो. वि., प. २२७ आ.

ઉત્તમાનો અર્થ આ. નિ., ત્રણ પ્રકારના તમસથી ઉન્મુક્ત થયેલા. એમ કરી, ત્રણ પ્રકારના તમસ કયા ? તેનું વિવેચન કરતાં, મિથ્યાત્વ મોહનીય જ્ઞાનાવરણીય અને ચારિત્રમોહનીયને ગણાવે છે^૧. આ. હા. ટી. તથા લ. વિ. ઉત્તમાનો એક અર્થ પ્રધાન એ પ્રમાણે કરે છે અને શા માટે પ્રધાન ? તેનું કારણ જણાવતાં મિથ્યાત્વ આદિ કર્મ અને મલ તે રૂપ કલંકનો અભાવ હોવાથી પ્રધાન-ઉત્તમ એમ દર્શાવે છે. અને બીજો અર્થ તમસથી ઉપર ચાલ્યા ગયેલા એ પ્રમાણે કરી, સંસ્કૃતમાં ઉત્તમસઃ ઉપરથી પ્રાકૃતમાં ઉત્તમાને સિદ્ધ થયેલા માને છે^૨.

ચે. વં. મ. ભા. ઉત્તમાનો અર્થ જેમનું તમસ ઉચ્છિન્ન થયું છે એટલે કે નાશ પામ્યું છે તેઓ ઉત્તમ એ પ્રમાણે જણાવે છે^૩.

યો. શા. સ્વો. વિ. તથા ધ. સં. ઉત્તમાનો અર્થ પ્રકૃષ્ટ કરે છે^૪.

દે ભા. ઉત્તમાનો અર્થ પ્રકૃષ્ટ યા તો જેમનું તમસ નાશ પામ્યું છે એવા એ પ્રમાણે કરે છે^૫.

વં. વૃ. તથા આ. દિ. આ અંગે કંઈ જ વિવેચન ન કરતાં માત્ર ઉત્તમાઃ એટલું જ જણાવે છે.

આ રીતે ઉત્તમા પદ-પ્રધાન યા તો પ્રકૃષ્ટ અથવા ત્રિવિધ તમસથી ઉન્મુક્ત બનેલા-એ અર્થમાં સિદ્ધ થાય છે.

જે એ લોગસ્સ ઉત્તમા આ પદનો અર્થ ચે. વં. મ, ભા. જે એની સાથે લોગસ્સ પદનો સંબંધ જોડીને અને ઉત્તમા પદને એકલું રાખીને કરે છે.

૧. મિચ્છત્તમોહણિજ્ઞા, નાણાવરણા ચરિત્તમોહાઓ ।

તિવિહતમા ઉમ્મુક્કા, તમ્હા તે ઉત્તમા હુંતિ ॥

-આ. નિ. ગા. ૧૦૯૩

૨. મિથ્યાત્વાદિકર્મમલકલક્રાભાવેન ઉત્તમાઃ પ્રધાનાઃ, ઊર્ધ્વં વાં તમસઃ ઇત્યુત્તમસઃ ઉત્પ્રાબલ્યોર્ધ્વગમનોચ્છેદમેષ્વિતિ વચનાત્ પ્રાકૃતશૈલ્યા પુનરુત્તમા ઉચ્યન્તે ।

-આ. હા. ટી, પ. ૫૦૭ આ.

૩. ઉચ્છન્નતમતા ઉત્તમત્તિ ।

-ચે. વં. મ. ભા., ગા. ૬૩૦, પૃ. ૧૧૩

૪. ઉત્તમાઃ પ્રકૃષ્ટાઃ ।

-યો. શા. સ્વો. વિ., પ. ૨૨૭ આ.

૫. ઉત્તમા પ્રકૃષ્ટા ઉચ્છન્નતમસો વા ।

-દે. ભા., પૃ. ૩૨૫

(એટલે જે આ સુર અસુર આદિરૂપ લોકને પ્રત્યક્ષ છે અને ઉત્તમ છે તે, એમ અર્થ કરે છે.) ત્યારે અન્ય સર્વ ગ્રંથકારો જે એ પદને અલગ રાખી લોગસ પદની સાથે ઉત્તમા પદનો સંબંધ જોડીને અર્થ કરે છે. એટલે, જે આ (ભગવંતો) લોકમાં ઉત્તમ છે તે, એમ અર્થ કરે છે.

સિદ્ધા-[સિદ્ધા:]-સિદ્ધ થયેલા.

આ. હા. ટી., લ. વિ., યો. શા. સ્વો. વિ. તથા ધ. સં. સિદ્ધાનો અર્થ કૃતકૃત્ય કરે છે^૧.

ચે. વં. મ. ભા. સિદ્ધાનો અર્થ જેમણે શિવને પ્રાપ્ત કર્યું છે એવા એ પ્રમાણે કરે છે^૨. અહીં શિવ શબ્દથી મોક્ષ અથવા કલ્યાણ અર્થ થઈ શકે.

દે. ભા. તથા વં. વૃ. સિદ્ધા પદનો અર્થ જેમનાં પ્રયોજનો સંપૂર્ણ થયાં છે તે એ પ્રમાણે કરે છે^૩.

આ. દિ.માં આ અંગે વિવેચન નથી.

આ રીતે સિદ્ધા પદ-કૃતકૃત્ય થયેલા (યા તો શિવને પામેલા)- એ અર્થમાં સિદ્ધ થાય છે.

આરુગ્ગબોહિલાભં-[આરોગ્યબોધિલાભમ્]-આરોગ્ય માટે બોધિલાભને.

આ પદનો અન્વય સર્વ ગ્રંથકારો નીચે મુજબ કરે છે :-

અરોગસ્ય ભાવઃ આરોગ્યં, આરોગ્યાય બોધિલાભઃ આરોગ્ય-બોધિલાભઃ તમ્ આરોગ્યબોધિલાભમ્ ।

અર્થ-અરોગપણું તે આરોગ્ય. આરોગ્ય માટે બોધિલાભ તે આરોગ્યબોધિલાભ. તેને.

૧. સિદ્ધા કૃતકૃત્યા इत्यर्थः ।

-આ. હા. ટી. પ. ૫૦૭ આ.

૨.

.....સિદ્ધા સિવં પત્તા ॥૬૩૦॥ -ચે. વં. મ. ભા., ગા. ૬૩૦. પૃ. ૧૧૩

૩. સિદ્ધાઃ નિષ્ઠિતાર્થાઃ ।

-દે. ભા., પૃ. ૩૨૫

આ. હા. ટી. આરુગ્ગબોહિલાભં પદનો અર્થ આરોગ્ય એટલે સિદ્ધપણું, તેને માટે બોધિલાભ. પરલોકમાં જિન ધર્મની પ્રાપ્તિ તે બોધિલાભ કહેવાય છે તેને. એ પ્રમાણે જણાવે છે^૧.

લ. વિ. આરોગ્ય એટલે સિદ્ધપણું તેને માટે બોધિલાભ એટલે જિન-પ્રણીત ધર્મની પ્રાપ્તિ, એમ જણાવે છે^૨.

ચે. વં. મ. ભા. જણાવે છે કે રોગનો અભાવ તે આરોગ્ય કહેવાય છે, તેનો સાધક જે ભવાંતરગત બોધિલાભ એટલે કે ભવાંતરમાં જિનધર્મ રૂપ સંપત્તિ^૩.

યો. શા. સ્વો. વિ. તથા ધ. સં. જણાવે છે કે, આરોગ્ય એટલે સિદ્ધપણું તેને માટે બોધિલાભ એટલે અર્હત્ પ્રણીત ધર્મની પ્રાપ્તિ તે આરોગ્ય બોધિલાભ. તે નિદાન વગરનો હોય તો મોક્ષ માટે જ થાય છે^૪. દે. ભા. તથા વં. વૃ., યો. શા. સ્વો. વિ.માં જણાવેલ વિગતનું જ સમર્થન કરે છે. માત્ર આ. દિ. જણાવે છે કે, આરોગ્યને તથા બોધિલાભને^૫.

આ પ્રમાણે (આ. દિ.ના. અપવાદ સિવાય અન્ય સર્વ ગ્રંથોના મતે) આરુગ્ગબોહિલાભં પદ-આરોગ્ય એટલે સિદ્ધત્વ અને તે માટે (ભવાંતરમાં) શ્રી જિનપ્રણીત ધર્મની પ્રાપ્તિને એ અર્થમાં સિદ્ધ થાય છે.

૧. આરોગ્યં સિદ્ધત્વં તદર્થં બોધિલાભઃ પ્રેત્ય જિનધર્મપ્રાપ્તિર્બોધિલાભોઽભિધીયતે તમ્ ।
-આ. હા. ટી., પ. ૫૦૭ આ.
૨. આરોગ્યં સિદ્ધત્વં તદર્થં બોધિલાભઃ આરોગ્યબોધિલાભઃ જિનપ્રણીતધર્મપ્રાપ્તિર્-
ર્બોધિલાભોઽભિધીયતે તમ્ ।
-લ. વિ., પૃ. ૪૬
૩. રોગાભાવં આરોગ્ગમાહુ, તસ્માહુ (હ) ગો અ જો પેચ્ચા ।
બોહીલાભો જિણધમ્મ-સંપયા તં મહં દિતુ ॥૬૩૧॥
-ચે. વં. મ. ભા., પૃ. ૧૧૩
૪. અરોગસ્ય ભાવઃ આરોગ્યં સિદ્ધત્વં તદર્થં બોધિલાભઃ અર્હત્પ્રણીતધર્મ-પ્રાપ્તિરારોગ્યબોધિલાભઃ
સ હ્યનિદાનો મોક્ષાયૈવ ભવતિ તમ્ । -યો. શા. સ્વો. વિ., પ. ૨૨૭ આ.
૫. આરોગ્યં બોધિલાભં ।
-આ. દિ., પ. ૨૬૮ અ.

અહીં આરોગ્ય શબ્દથી ભાવ આરોગ્ય જ ગ્રહણ કરવું જોઈએ; કારણ કે, આરોગ્ય શબ્દનો સંબંધ બોધિલાભ સાથે છે. જો દ્રવ્ય આરોગ્ય એટલે કે શારીરિક સ્વાસ્થ્ય ગ્રાહ્ય હોત તો આરોગ્ય માટે શ્રી જિનપ્રણીત ધર્મની પ્રાપ્તિ એમ ન કહેતાં આરોગ્ય પદને અલગ જ રખાયું હોત. પણ તેમ ન કરતાં બન્ને પદનો સમાસ કરી એક પદ બનાવવાથી અને પાછળ શ્રી જિનપ્રણીત ધર્મપ્રાપ્તિ વાચક બોધિલાભ શબ્દ આવવાથી અહીં ભાવ-આરોગ્ય જ સંભવે છે.

સમાહિવરમ્-[સમાધિવરમ્]-શ્રેષ્ઠ સમાધિને.

અહીં વપરાયેલ સમાધિ શબ્દ પર વિવેચન કરતાં આ. હા. ટી. તથા લ. વિ. જણાવે છે કે :- સમાધાનં-સમાધિઃ (અર્થ-સમાધાન તે સમાધિ.) તે દ્રવ્ય અને ભાવનાભેદથી બે પ્રકારે છે. દ્રવ્ય સમાધિ તે છે કે જેના ઉપયોગથી સ્વસ્થપણું થાય તો જે વસ્તુઓને પરસ્પર વિરોધ ન હોય તે.

ભાવસમાધિ તો જ્ઞાન આદિના સમાધાનને (એટલે કે તે જ્ઞાનાદિ ગુણોની આત્મામાં સારી રીતે સત્તા હોવી તેને) જ કહેવાય છે, કારણ કે તેની સત્તા હોય તો જ પરમ સ્વાસ્થ્યનો યોગ થાય છે.

આ રીતે સમાધિ બે પ્રકારની છે તેથી દ્રવ્ય સમાધિનો વ્યવચ્છેદ કરવા માટે અહીં સમાધિ શબ્દની આગળ વર શબ્દ મૂકેલ છે. વર એટલે પ્રધાન એટલે કે પ્રધાન સમાધિ અર્થાત્ ભાવસમાધિ^૧. આ સમાહિવરં પદનો પૂર્વોક્ત આરુગ્યબોધિલાભ પદ સાથે સંબંધ છે એટલે કે, આરોગ્ય માટે બોધિલાભને અને તે બોધિલાભ નિદાન વગરનો હોય તો મોક્ષ માટે જ થાય છે તેથી કરીને તેને માટે ભાવસમાધિને. એ પ્રમાણે અર્થ કરવામાં આવે છે.

-
૧. સ ચ (બોધિલાભઃ) અનિદાનો મોક્ષાયૈવ પ્રશસ્યતે ઇતિ, તદર્થમેવ ચ તાવત્ક્રિમ્ ? તત આહ-સમાધાનં સમાધિઃ સ ચ દ્રવ્યભાવભેદાદ્ દ્વિવિધઃ, તત્ર દ્રવ્યસમાધિર્યદુપયોગાત્ સ્વાસ્થ્યં ભવતિ યેષાં વાડવિરોધ ઇતિ, ભાવસમાધિસ્તુ જ્ઞાનાદિસમાધાનમેવ, તદુપયોગાદેવ પરમસ્વાસ્થ્ય યોગાદિતિ, યતશ્ચાયમિત્થં દ્વિધાડતો દ્રવ્યસમાધિવ્યવચ્છેદાર્થમાહ-વરં પ્રધાનં ભાવસમાધિમિત્યર્થઃ ।

-આ. હા. ટી., પ. ૫૦૭ આ.

ચે. વં. મ. ભા. જણાવે છે કે-મનની નિવૃત્તિ તે સમાધિ છે તેના દ્વારા શ્રેષ્ઠ એવો બોધિલાભ. આ રીતે શ્રેષ્ઠ ભાવસમાધિ એમ અર્થ ન કરતાં સમાધિ વડે શ્રેષ્ઠ એવો બોધિલાભ એવો અર્થ તેઓ કરે છે અને આ પ્રમાણે કરી સમાહિવરં શબ્દનો આરુગ્ગબોહિલાભં પદમાં આવેલ બોહિલાભ શબ્દ સાથે સંબંધ જોડે છે^૧.

યો. શા. સ્વો. વિ., દે. ભા., વં. વૃ. તથા ધ. સં. જણાવે છે કે-બોધિલાભ માટે સમાધિવરને. એટલે કે વરસમાધિને કે જે પરમ-સ્વાસ્થ્યરૂપ ભાવસમાધિ છે તેને^૨.

આ. દિ. ગ્રંથમાં આ અંગે કંઈ જ વિવેચન નથી.

આ રીતે સમાહિવરમ્ પદ-શ્રેષ્ઠ એવી સમાધિને એટલે કે ભાવસમાધિને અને પૂર્વના આરુગ્ગબોહિલાભં પદ સાથે સમાહિવરંનો સંબંધ જોડતાં બોધિલાભ માટે શ્રેષ્ઠ એવી ભાવ સમાધિને એ અર્થમાં સિદ્ધ થાય છે.

ઉત્તમં-[ઉત્તમં]-ઉત્તમ.

આ. હા. ટી., લ. વિ., યો. શા. સ્વો. વિ., દે. ભા., વં. વૃ. તથા ધ. સં., ઉત્તમંનો અર્થ સર્વોત્કૃષ્ટ કરે છે અને જણાવે છે કે-ઉપર્યુક્ત ભાવ સમાધિ પણ ઓછાવત્તા અંશે અનેક પ્રકારની હોવાથી અહીં સર્વોત્કૃષ્ટ ભાવસમાધિ ગ્રાહ્ય છે, માટે ઉત્તમં પદ મૂકવામાં આવેલ છે^૩. ચે. વં. મ. ભા. જણાવે છે કે તે બોધિલાભનું સર્વ પ્રધાનપણું સૂચવવા માટે ઉત્તમં પદ મૂકેલ છે.^૪

૧. મળનિવ્વુર્ણ સમાહી, તેજ વરં દિતુ બોહિલાભં મે ।

-ચે. વં. મ. ભા., ગા. ૬૩૧ પૃ. ૧૧૩

૨. તદર્થં ચ સમાધિવરં વરસમાધિ પરમસ્વાસ્થ્યરૂપં ભાવસમાધિમિત્યર્થઃ ।

-યો. શા. સ્વો. વિ., પ. ૨૨૭ આ.

૩. અસાવપિ તારતમ્યભેદાદનેકથૈવ અત આહ ઉત્તમં-સર્વોત્કૃષ્ટં ।

-આ. હા. ટી., પ. ૫૦૭ આ.

૪. તસ્સ વિ સર્વપહાણત્તસાહગં ઉત્તમં ભણિયં ।

-ચે. વં. મ. ભા., ગા. ૬૩૨, પૃ. ૧૧૪

આ રીતે અહીં વપરાયેલ ઉત્તમં પદ-સર્વોત્કૃષ્ટ યા તો સર્વપ્રધાન એ અર્થમાં સિદ્ધ થાય છે.

દિતુ-[દદતુ]-આપો.

આ પ્રમાણે છેલ્લા બે પદનો અર્થ આરોગ્ય એટલે જે સિદ્ધપણું તેને માટે બોધિલાભને અને તે બોધિલાભ માટે ઉત્તમ ભાવસમાધિને, યા તો આરોગ્યસાધક બોધિલાભ કે જે સમાધિના યોગે શ્રેષ્ઠ છે અને સર્વપ્રધાન છે તેને આપો. એ પ્રમાણે થાય છે.

આઠેય ગ્રંથકારો દિતુનો અર્થ આપો એમ કરવામાં એકમત છે.

અહીં એક પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે શ્રી તીર્થંકર ભગવંત પાસે આપણે યાચના કરીએ છીએ કે-અમને ઉપર્યુક્ત વસ્તુઓ આપો. તો શું તેઓમાં તે વસ્તુઓ આપવાનું સામર્થ્ય છે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તર જુદા જુદા ગ્રંથકારોએ જે આપ્યા છે તે પૈકી આ. હા. ટી. જણાવે છે કે, તેમનામાં તે વસ્તુઓ આપવાનું સામર્થ્ય નથી. પરંતુ આ તો માત્ર ભક્તિથી જ કહેવામાં આવે છે અને આ અસત્યામૃષા નામનો ભાષાનો એક પ્રકાર છે. ખરી રીતે જોતાં તો તીર્થંકરો પ્રત્યેની ભક્તિથી સ્વયમેવ ઉપર્યુક્ત વસ્તુઓની પ્રાપ્તિ થાય છે, માટે જ કહેવાય છે કે તમે આપો^૧.

હા. વિ. જણાવે છે કે-જો કે તે વીતરાગ ભગવંતો રાગાદિ રહિત હોવાથી આરોગ્ય આદિ આપતા નથી, તો પણ આવા પ્રકારના વાક્યના પ્રયોગથી પ્રવચનની આરાધના થવા દ્વારા સન્માર્ગમાં રહેલા મહાસત્ત્વશાળી આત્માને તેમની સત્તાના કારણે જ તેની પ્રાપ્તિ થાય છે^૨.

૧. આહ-કિં તેષાં પ્રદાનસામર્થ્યમસ્તિ ?, ન, કિમર્થમેવમભિધીયત્ત્વમિતિ ?, ઉચ્યતે ભક્ત્યા, વક્ષ્યતિ ચ ભાસા અસત્ત્વમોસાં ઇત્યાદિ, નવરં તદ્ભક્ત્યા સ્વયમેવ તત્પ્રાપ્તિરુપજાયત્ત્વમિતિ ।- આ. હા. ટી., પ. ૫૦૭ આ.

૨. યદ્યપિ તે ભગવન્તો વીતરાગત્વાદારોગ્યાદિ ન પ્રયચ્છન્તિ તથાપ્યૈવંવિધવાક્યપ્રયોગતઃ પ્રવચનારુદ્ધનયા સન્માર્ગવર્તિનો મહાસત્ત્વસ્યતત્સત્તાનિબન્ધનમેવ તદુપજાયતે

ચે. વં. મ. ભા. જણાવે છે કે આ અસત્યામૃષા નામની ભક્તિથી બોલાયેલી ભાષા છે. બાકી જેમના રાગ અને દ્વેષ ચાલ્યા ગયા છે એવા જિનવરો સમાધિ અને બોધિને આપતા નથી. પરંતુ રાગ-દ્વેષ રહિત જિનવરોની પરમ ભક્તિથી જીવો આરોગ્ય બોધિલાભ અને સમાધિમરણને પ્રાપ્ત કરે છે^૧.

ઉપર્યુક્ત અર્થ આવસ્સયનિજજુત્તિમાં નિદાનની ચર્ચાના પ્રસંગમાં દર્શાવેલ છે, તદ્વિષયક ગાથાઓ ચે. વં. મ. ભા. ના કર્તાએ અહીં ઉદ્ધૃત કરી છે. સમાધિનો અર્થ નિજજુત્તિકારે સમાધિમરણ કર્યો છે, જે નોંધપાત્ર છે.

યો. મા. સ્વો. વિ. તથા ધ. સં. જણાવે છે કે આપો એવું ભક્તિથી કહેવાય છે. કહ્યું છે કે-અસત્યામૃષા નામની કેવળ ભક્તિથી બોલાયેલી આ ભાષા છે. અન્યથા, જેમના રાગાદિ દોષો ક્ષીણ થઈ ગયા છે તેઓ સમાધિ અને બોધિને આપતા નથી^૨.

આ વિષય પર અન્યાન્ય ગ્રંથકારોએ પણ વિશદતાથી વિવેચન કર્યું છે. જે પૈકી ધર્મસંગ્રહણીના કર્તાએ જે વિગત ટાંકી છે તે વિશિષ્ટ કોટિની હોવાથી પાદનોંધમાં આપેલ છે.

૧. भासा असच्चमोसा नवरं भत्तीए भासिया एसा ।

न हु खीणपेज्जदोसा दिति समाहिं च बोहिं च ॥६३४॥

भत्तीए जिणवरणं परमाए खीणपेज्जदोसाणं ।

आरोगगबोहिलाभं समाहिमरणं च पार्वेति ॥६३५॥ -ચે. વં. મ. ભા., પૃ. ૧૧૪

૨. एतच्च भक्त्योच्यते, यत उक्तम्-

भासा असच्चमोसा नवरं भत्तीइ भासिआ एसा

नहु खीणपिज्जदोसा, दिति समाहिं च बोहिं च इति ॥१॥

-યો. શા. સ્વો. વિ., પ. ૨૨૭ આ.

પાદનોંધ : ધર્મસંગ્રહણીવૃત્તિમાં કહ્યું છે કે-આરુગ્ગબોહિલાભં એ વાક્ય નિષ્ફળ નથી. આરોગ્ય આદિ વસ્તુઓ તત્ત્વથી તો શ્રી તીર્થંકર ભગવંત વડે જ અપાય છે; કારણ કે તેઓ જ તથાવિધ વિશુદ્ધ અધ્યવસાયના હેતુ છે.

नैवैतदारोग्यादि वाक्यं स्वतो निष्फलं, आरोग्यादेस्तत्त्वतो भगवद्भिरेव दीयमानत्वात्
अवश्यतथाविध विशुद्धाध्यवसायहेतुत्वात् । -ધર્મ સંગ્રહણીવૃત્તિ પૃ. ૩૧૬

સવાલ એ ઉપસ્થિત થાય છે કે, આ રીતે યાચના કરવી એ શું નિદાન (કે જેને નિયાણું કહેવામાં આવે છે તે) નથી ? તેનો જવાબ આવશ્યક નિજજુતિએ પોતે જ આ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કરીને નીચે પ્રમાણે આપ્યો છે.

જો એમ કહેવામાં આવે કે-આરોગ્ય આદિ આપો તો શું આ નિદાન છે ? (તેના જવાબમાં નિજજુતિ જણાવે છે કે) અહીં વિભાષા એટલે કે વિષય વિભાગની વ્યવસ્થા વડે વ્યાખ્યા કરવી^૧.

વિભાષા અહીં શી લેવી ? તેનું સ્પષ્ટીકરણ કરતાં આ. હા. ટી. જણાવે છે કે-^૨ આરોગ્ય આદિ આપો તે શું નિદાન છે ? જો નિદાન હોય તો તેનાથી સર્વ; કારણ કે સૂત્રમાં તેનો પ્રતિષેધ કરવામાં આવ્યો છે. જો નિદાન ન હોય તો તેનું (દિતું પદનું) ઉચ્ચારણ જ વ્યર્થ છે. તેના પ્રત્યુત્તરમાં ગુરુ કહે છે કે-અહીં વિષય વિભાગની વ્યવસ્થા વડે વ્યાખ્યા કરવી, એટલે કે આ નિદાન નથી; કારણ કે તે કર્મબંધમાં હેતુ નથી. મિથ્યાદર્શન, અવિરતિ, પ્રમાદ, કષાયો અને યોગો (મન-વચન-કાયાના) એ બંધના હેતુ છે. જ્યારે મુક્તિની પ્રાર્થનામાં આ ઉપર ગણાવ્યા તે પૈકી એકનો પણ સંભવ નથી અને તેનું ઉચ્ચારણ (આરોગ્યાદિ આપો) પણ વ્યર્થ નથી; કારણ કે તેનાથી (તે ઉચ્ચારણથી) અંતઃકરણની શુદ્ધિ થાય છે.

અહીં શિષ્ય પ્રશ્ન કરે છે કે-

આ પ્રકારે આ નિદાન નથી તે બરાબર છે તો પણ (આ યાચના) તે દુષ્ટ જ છે; કારણ કે સ્તુતિ દ્વારા ભગવંતો આરોગ્યાદિ આપનારા થાય છે કે નહિ ? જો થાય છે એમ કહો તો તેમનામાં રાગાદિની સત્તાનો પ્રસંગ આવશે; જો નથી થતા એમ કહો તો તેઓ આરોગ્ય આદિના પ્રદાનથી રહિત છે એ જાણવા છતાંય પ્રાર્થના કરવામાં મૃષાવાદનો દોષ આવશે. તેના

૧. આરુગ્ગબોહિલામં સમાહિવરમુત્તમં ચ મે દિતું ।

કિં નુ હુ નિઆણમેઅં તિ ?, વિભાસા इत्थ कायव्वा ॥

-આ. નિ. ગા., ૧૦૮૪

૨. આ. હા. ટી., પ. ૫૦૮ આ.

પ્રત્યુત્તરમાં ગુરુ જણાવે છે કે આ રીતે પ્રાર્થનામાં મૃષાવાદનો સંભવ નથી; કારણ અસત્યામૃષા નામની ભાષા છે અને તે (ભાષા) આમંત્રણી આદિ ભેદથી અનેક પ્રકારની છે. કહ્યું છે કે-આમંત્રણી, આજ્ઞાપની, યાચની, પૃચ્છની, પ્રજ્ઞાપની, પ્રત્યાખ્યાની, ઇચ્છાનુલોમા, અનભિગૃહીતા, અભિગ્રહ-વિષયક, સંશયકરણી, વ્યાકૃતા તથા અવ્યાકૃતા આ બધી અસત્યામૃષા ભાષા છે. તે પૈકી અહીં યાચનીનો અધિકાર છે. એટલે કે અહીં યાચની ભાષા છે; કારણ કે આરોગ્યબોધિલાભ અને ભાવ સમાધિને આપો તે પદ યાચનાના અર્થમાં છે.

દિન્તુ પદ અંગે વિવેચના કરતાં લ. વિ. જણાવે છે કે^૧ (શિષ્ય પૂછે છે કે)-

આ દિન્તુ એટલે આરોગ્યબોધિલાભ અને ઉત્તમભાવ સમાધિ આપો એમ જે કહીએ છીએ તે નિદાન છે કે નહિ ? જો નિદાન હોય તો તેની જરૂર નથી; કારણ કે આગમમાં નિદાન (નિયાણું) કરવાનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે. અને જો એમ કહેવામાં આવે કે, આ નિદાન નથી, તો આ દિન્તુ પદ સાર્થક છે કે નિર્થક ? હવે જો પ્રથમ પક્ષને લઈને આને સાર્થક માનવામાં આવે તો ભગવંતો પ્રાર્થના કરવામાં કુશળ પ્રાણીઓને તેવું દાન કરનારા હોવાથી રાગાદિવાળા છે એમ માનવું પડશે. જો અન્ય પક્ષ અંગીકાર કરવામાં આવે, અર્થાત્ દિન્તુ પદને નિર્થક માનવામાં આવે, તો શ્રી તીર્થંકર ભગવંતો આરોગ્યાદિ કરતા નથી એવું જાણવા છતાં પણ પ્રાર્થના કરવામાં મૃષાવાદનો દોષ લાગશે.

અહીં કહે છે કે-આ આપો એમ કહેવું તે નિદાન નથી; કારણ કે, નિદાનનાં (નિયાણાનાં) લક્ષણો એમાં ઘટિત થતાં નથી. નિયાણું દ્વેષવશ, અત્યંત રાગવશ કે મોહ-અજ્ઞાનના કારણે થાય છે. શાસ્ત્રોમાં પણ તે જ પ્રમાણે વર્ણન પ્રાપ્ત થાય છે.

ધર્મને માટે હીનકુલ વગેરેની પ્રાર્થના કરવી તે મોહ-અજ્ઞાન છે; કારણ કે, ધર્મ હીનકુલનું કારણ નથી. ઋદ્ધિ-વૈભવની ગાઢ અભિલાષાથી

ધર્મની પ્રાર્થના કરવી એ પણ મોહ છે; કારણ કે, ધર્મ તેનું પણ કારણ નથી. શ્રી તીર્થંકરપણાની ઈચ્છામાં-(કે તીર્થંકરો અષ્ટમહાપ્રાતિહાર્ય-સમવસરણ આદિ વિભૂતિને યોગ્ય બની દેવોથી પૂજ્ય છે, મને પણ તપથી આવું તીર્થંકરપણું પ્રાપ્ત થાઓ એવી ઈચ્છામાં) પણ દોષ છે. પ્રથમની માફક તેનો પણ શાસ્ત્રમાં પ્રતિષેધ કરાયેલો છે.

તે ઈષ્ટભાવ(શુભ પરિણામ)ને બાધા કરનાર છે. નિદાનની ઈચ્છા જ ધર્મમાં વિઘ્નભૂત છે; કારણ કે તેમાં ઋદ્ધિ આદિના પ્રધાનપણાની અને ધર્મમાં ગૌણપણાની બુદ્ધિ આવે છે.

આ વાતને વધારે સ્પષ્ટતાથી વિચારીએ તો કહી શકાય કે-પૌદ્ગલિક આશંસાત્મક નિદાન તત્ત્વદર્શનના અભાવવાળું છે અને મહા અપાયનું કારણ છે; કારણ કે, આની પાછળ અવિશેષજ્ઞતા જ કાર્ય કરે છે. અવિશેષજ્ઞતા-સારાસારઅજ્ઞાનતા ખરેખર નિંદનીય છે એ વાત સામાન્ય માણસોને પણ પ્રતીત છે. (બાકી તો) આ બધી વસ્તુ (સંસારથી ઉદ્વિગ્ન) યોગી પુરુષોની બુદ્ધિથી જ ગમ્ય છે.

હવે દિંતુ પદ સાર્થક છે કે નિરર્થક ? એનો જો વિચાર કરીએ તો એમાં ભજના છે. શાસ્ત્રમાં એને અસત્યામૃષા (વ્યવહાર ભાષા) નામની ચતુર્થ ભાષા કહી છે અને તેથી તે સાર્થક છે તેમ નિરર્થક પણ છે. (આશંસારૂપ આ ચતુર્થભાષા કંઈ સાધવાને કે નિષેધવાને સમર્થ નથી માટે તે નિરર્થક અને પ્રકૃષ્ટ શુભ અધ્યવસાય આનું ફળ હોવાથી સાર્થક પણ છે) કહ્યું છે કે-ભક્તિપૂર્વક બોલાયેલી આ અસત્યામૃષા નામની ભાષા છે. પરંતુ જેમના રાગદ્વેષ ક્ષીણ થઈ ગયા છે એવા વીતરાગ જિનેશ્વરો સમાધિ કે બોધિ આપતા નથી.

એમની પ્રાર્થના કરવાથી મૃષાવાદ લાગે છે એમ પણ ન સમજવું; કારણ કે તેમનું પ્રણિધાન કરવાથી જ તેના ગુણથી (પ્રણિધાનના ગુણથી) ફલની પ્રાપ્તિ જરૂર થાય છે.

જેમ ચિંતામણિ રત્નો આદિથી પ્રાણીઓ ઈચ્છિત વસ્તુને પ્રાપ્ત કરે છે, તેમ જિનેશ્વરોમાં રાગાદિ ન હોવા છતાં પણ તેમનાથી ઈચ્છિત વસ્તુની

પ્રાપ્તિ થાય છે.

આ વસ્તુસ્વભાવ છે કે-અપૂર્વચિંતામણિ મહાત્માગ શ્રી તીર્થકરોને સ્તવવાથી બોધિલાભની પ્રાપ્તિ થાય છે.

શ્રી તીર્થકર ભગવંતોની ભક્તિ કરવાથી પૂર્વસંચિત કર્મો નાશ પામે છે; કારણ કે ગુણોના પ્રકર્ષનું બહુમાન એ કર્મરૂપી વનને બાળવા માટે દાવાનલ સમાન છે.

સારાંશ એ છે કે જો કે તે ભગવંતો વીતરાગપણાને લીધે આરોગ્યાદિ નથી આપતા તો પણ આવા પ્રકારની વાણીના (સ્તુતિની ભાષાના) પ્રયોગથી પ્રવચનની આરાધના થાય છે અને તે આરાધના દ્વારા સન્માર્ગવર્તી, મહાસત્ત્વશાળી જીવને શ્રી તીર્થકર ભગવંતની સત્તાના બળે જ (વસ્તુસ્વભાવ સામર્થ્યથી) ઇષ્ટ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે.

આ રીતે શ્રી તીર્થકર ભગવંતો પાસે આરોગ્ય માટે બોધિલાભ તથા ઉત્તમભાવ સમાધિની યાચના કરવાથી તેઓ તે આપતા નથી; કારણ કે તેઓ વીતરાગ છે. છતાં ય, તેમની સ્તુતિભક્તિ કરવાથી તે સ્તુતિ-ભક્તિના યોગે સ્વયમેવ તે પ્રાપ્ત થાય છે અને તેથી તે તેમણે જ આપ્યું ગણાય.

આ રીતે અહીં વપરાયેલ દિતું પદ, ભક્તિના યોગે તેમ જ આરોગ્યાદિ આપવામાં તેમની સ્તવના નિમિત્ત હોવાથી તે સ્વયં આપનારા જ ગણાય એ અપેક્ષાએ આપો એ અર્થમાં સિદ્ધ થાય છે.

ચંદેસુનિમ્મલયરા-[ચન્દ્રેભ્યો નિર્મલતરા:]-ચંદ્રોથી વધુ નિર્મલ.

ચંદ્રોથી વધુ નિર્મલ કહેવાનું કારણ આ. નિ. જણાવે છે કે-ચંદ્રો, સૂર્યો અને ગ્રહોની પ્રભા પરિમિત ક્ષેત્રને પ્રકાશિત કરે છે, ત્યારે કેવલજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ લોક અને અલોકને પ્રકાશિત કરે છે^૧.

આ. હા. ટી. તથા લ. વિ. જણાવે છે કે-અહીં પંચમીના સ્થાને સપ્તમીનો પ્રયોગ પ્રાકૃત શૈલીથી તથા આર્ષના યોગે થયેલ છે. ક્યાંક ચંદેર્હિ

૧. ચંદાઇચ્ચ ગહાણં પહા પયાસેઇ પરિમિઅં ચિત્તં ।

કેવલિઅ નાણલંબો લોગાલોગં પયાસેઇ ॥

-આ. નિ., ગા. ૧૧૦૨

નિમ્મલયરા એવો પણ પાઠ પ્રાપ્ત થાય છે. ચંદ્રો કરતાં વધુ નિર્મલ કહેવાનું કારણ સકલ કર્મરૂપી મલ ચાલ્યો ગયો તે છે^૧. નિર્યુક્તિકારે જે જણાવ્યું છે કે-ચંદ્ર આદિની પ્રભા પરિમિત ક્ષેત્રને પ્રકાશિત કરે છે ત્યાં ક્ષેત્ર શબ્દથી ક્ષેત્રમાં રહેલી વસ્તુઓ સમજાવી. કારણ કે, ક્ષેત્ર અમૂર્ત છે તેને મૂર્ત એવી પ્રભા પ્રકાશિત કરી શકે નહિ.

ચે. વં. મ. ભા. જણાવે છે કે-અહીં સપ્તમીનું બહુવચન પંચમીના અર્થમાં છે. તેથી ચંદ્રોથી પણ વધુ નિર્મલ એમ સમજવું^૨.

યો. શા. સ્વો. વિ. તથા ધ. સં, જણાવે છે કે-અહીં પચ્ચમ્યાસ્તુતીયા ચ જો સૂત્રથી પંચમીના અર્થમાં સપ્તમી થયેલ છે. તેથી ચંદ્રોથી પણ વધુ નિર્મળ છે. કારણ કે તેમના સમગ્ર કર્મરૂપી મળનો નાશ થયેલો છે. ચંદેર્હિ નિમ્મલયરા એનું પાઠાંતર પણ છે^૩.

દે. ભા. તથા વં. વૃ. જણાવે છે કે-ચંદેસુ પદમાં પંચમીના અર્થમાં સપ્તમી વિભક્તિ આવેલ છે. તેઓ (શ્રી અરિહંત ભગવંતો) ચંદ્રોથી વધુ નિર્મળ છે; કારણ કે તેમનું કર્મમલરૂપી કલંક ચાલ્યું ગયેલ છે^૪.

આ. દિ. જણાવે છે કે-સપ્તમી નિર્ધારણે એ પ્રાકૃત સૂત્રથી પંચમીના સ્થાને સપ્તમી આવેલ છે. કેટલાક સપ્તમીની જ વ્યાખ્યા કરે છે. એમ કહી

૧. ઇહ પ્રાકૃતશૈલ્યા આર્ષત્વાચ્ચ પચ્ચમ્યર્થે સપ્તમી દ્રષ્ટ્યેતિ, ચન્દ્રેભ્યો નિર્મલતરાઃ, પાઠાન્તરં વા ચંદેર્હિ નિમ્મલયર તિ તત્ર સકલકર્મમલાપગમાચ્ચન્દ્રેભ્યો નિર્મલતરા ઇતિ ।

-આ. હા. ટી., પ. ૫૧૦. અ.

૨. સત્તમિયા બહુવચનં નેયં ઇહ પચ્ચમીએ અત્થમ્મિ ।

ચંદેર્હિતો વિ તઓ, નાયવ્વા નિમ્મલતરા તે ॥૬૩૬॥

-ચે. વં. મ. ભા., પૃ. ૧૧૫

૩. પચ્ચમ્યાસ્તુતીયા ચ ॥૮૧૩૧૩૬॥ ઇતિ પચ્ચમ્યર્થે સપ્તમી, અતઃચન્દ્રેભ્યોઽપિ નિર્મલતરાઃ સકલ કર્મમલાપગમાત્, પાઠાન્તરં વા ચંદેર્હિ નિમ્મલયરા,

-યો. શા. સ્વો. વિ., પ. ૨૨૮ અ.

૪. પચ્ચમ્યર્થે સપ્તમી, યત્ ચન્દ્રેભ્યો નિર્મલતરાઃ કર્મમલકલઙ્કાપગમાત્,

-દે. ભા., પૃ. ૩૨૭

ચંદેસુનો અર્થ ચંદ્રોથી પણ વધુ નિર્મળ એમ કરવામાં આવેલ છે^૧.

આ રીતે ચે. વં. મ. ભા., યો. શા. સ્વો. વિ. તથા આ. દિ. અપિ શબ્દનો ઉપયોગ (અર્થ કરતાં) કરે છે કે જે મૂળમાં વપરાયેલ નથી.

આ રીતે ચંદેસુ નિમ્મલયરા એ પદ, ચંદ્રોથી પણ વધારે નિર્મળ એ અર્થમાં સિદ્ધ થાય છે.

આઙ્ચેસુ અહિયં પયાસયરા-**[આદિત્યેભ્યોઽધિકં પ્રકાશકરાઃ]**-સૂર્યોથી અધિક પ્રકાશ કરનારા.

આ. હા. ટી. પયાસયરાનું સંસ્કૃત પ્રમાસકરાઃ અથવા પ્રકાશકરાઃ એમ કરી સમગ્ર પદનો અર્થ કરે છે કે-કેવલજ્ઞાનના ઉદ્દ્યોતથી વિશ્વને પ્રકાશિત કરતા હોવાથી સૂર્યોથી અધિક પ્રભાસ કરનારા યા તો પ્રકાશ કરનારા^૨.

લ. વિ. પયાસયરાનું સંસ્કૃત પ્રકાશકરાઃ એ પ્રમાણે કરે છે. બાકી આ. હા. ટી. સમગ્ર પદનો જે અર્થ કરે છે તેમાં અને લ. વિ. જે અર્થ કરે છે તેમાં કશો જ ફરક નથી.

ચે. વં. મ. ભા. જણાવે છે કે લોક અને અલોકનો ઉદ્દ્યોત કરનાર કેવલજ્ઞાનના પ્રકાશ વડે આદિત્યો એટલે સૂર્યો તેમનાથી પણ અધિક પ્રકાશ કરનારા^૩.

યો. શા. સ્વો. વિ., દે. ભા., વં. વૃ. તથા ધ. સં. જણાવે છે કે કેવલજ્ઞાનના ઉદ્દ્યોત વડે લોકાલોકના પ્રકાશક હોવાથી સૂર્યોથી પણ અધિક

૧. સસમી નિર્ધારણે ઇતિ પ્રાકૃતસૂત્રેણ પચ્ચમીસ્થાને સસમી । કેચિત્ સસમીમેવ વ્યાખ્યાન્તિ ।

-આ. દિ., પ. ૨૬૮ અ.

ચન્દ્રેભ્યોઽપિ નિર્મલતરાઃ

-આ. દિ., પ. ૨૬૮ અ.

૨. આદિત્યેભ્યોઽધિકપ્રમાસકરાઃ પ્રકાશકરા વા કેવલોદ્દ્યોતેન વિશ્વપ્રકાશનાદિતિ,

-આ. હા. ટી., પ. ૫૧૦ અ.

૩. આઙ્ચા દિવસયરા, તેહિ વિ અહિયં પયાસયરા ।

લોઆલોઝ્જોઅગ કેવલનાળપ્પગાસેણ ॥૬૩૭॥

-ચે. વં. મ. ભા., પૃ. ૧૧૫

પ્રકાશ કરનારા^૧ અને તે જણાવ્યા બાદ નિજજુતિની ચંદાઈચ્ચગહાણં એ ગાથા ઉક્તં ચ કહીને ટાંકે છે.

આ રીતે આઈચ્ચેસુ અહિયં ધયાસયરા એ પદ કેવલજ્ઞાનના ઉદ્ધોત વડે લોક તથા અલોકને પ્રકાશિત કરતા હોવાથી સૂર્યોથી પણ અધિક પ્રકાશ કરનારા એ અર્થમાં સિદ્ધ થાય છે.

સાગરવરગંભીરા-**[સાગરવરગંભીરા:]**-સાગરવરથી પણ ગંભીર.

આ. હા. ટી. સાગરવરગંભીર પદની સંસ્કૃત છાયા સાગરવરદપિ ગમ્भीરતરાઃ એ પ્રમાણે કરે છે. એટલે કે ગંભીર પદને સ્થાને તે ગમ્भीરતરાઃ એવો પ્રયોગ કરે છે. તે જણાવે છે કે-સાગરવર એટલે સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર. પરીચહો અને ઉપસર્ગો આદિથી ક્ષોભ ન પામતા હોવાથી તેઓ સ્વયંભૂરમણથી પણ વધારે ગંભીર છે^૨. લ. વિ. ઉપર્યુક્ત અર્થને માન્ય રાખે છે પણ તે ગંભીર પદનો અર્થ ગમ્भीરતરાઃ ન કરતાં ગમ્भीરાઃ એટલે કે ગંભીર એ પ્રમાણે જ કરે છે^૩.

ચે. વં. મ. ભા., યો. શા. સ્વો. વિ., તથા ધ. સં. લ. વિ. એ જણાવેલ અર્થ જ માન્ય રાખે છે^૪.

દે. ભા. તથા વં. વૃ. સાગરવરગમ્भीરા પદનો અર્થ સ્વયંભૂરમણ સમુદ્રથી પણ ગંભીર એમ ન કરતાં સ્વયંભૂરમણસમુદ્રના જેવા ગંભીર એમ કરે છે. અને તેથી સાગરવરગંભીરા પદનો સાગરવરદપિ ગમ્भीરાઃ એવો સમાસ

૧. આદિત્યેભ્યોપ્યધિકં પ્રકાશકરઃ, કેવલોદ્ધોતેન લોકાલોકપ્રકાશકત્વાત્ ।

-યો. શા. સ્વો. વિ., પ. ૨૨૮ અ.

૨. તથા સાગરવરદપિ ગમ્भीરતરાઃ, તત્ર સાગરવર સ્વયંભૂરમણોઽભિધીયતે । પરિવંહોપ-સર્ગાદ્યક્ષોભ્યત્વાત્ તસ્માદપિ ગમ્भीરતરાઃ इति भावना ।

-આ. હા. ટી., પ. ૫૧૦ આ.

૩. તસ્માદપિ ગમ્भीરાઃ इति भावना ।

-લ. વિ., પૃ. ૪૮

૪. સાગરવરો સમુદ્ધો, સયંભુરમણો તત્રોવિગમ્भीરાઃ ।

-ચે. વં. મ. ભા., ગા. ૬૩૮, પૃ. ૧૧૫ .

ન કરતાં સાગરવરઃ તદ્વદ ગમ્भीરઃ ઇતિ સાગરવરગમ્भीરઃ એ પ્રમાણે કરે છે^૧.

આ રીતે સાગરવરગંભીર એ પદ, સ્વંભૂરમણ સમુદ્રથી પણ વધારે ગંભીર યા તો સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર જેવા ગંભીર એ અર્થમાં સિદ્ધ થાય છે.

સિદ્ધા સિદ્ધિ મમ દિસંતુ-[સિદ્ધાઃ સિદ્ધિ મમ દિશન્તુ]-કૃતકૃત્ય બનેલા તેઓ મને સિદ્ધિ આપો.

સિદ્ધા પદનો અર્થ આ. હા. ટી., લ. વિ., યો. શા. સ્વો. વિ. તથા ધ. સં. કર્મો ચાલ્યા જવાથી કૃતકૃત્ય થયેલા એ પ્રમાણે કરે છે. અને બાકીનાં પદોનો અર્થ-(તેઓ) મને સિદ્ધિ એટલે પરમપદની પ્રાપ્તિને આપો એ પ્રમાણે કરે છે^૨.

ચે. વં. મ. ભા. ઉપર્યુક્ત અર્થને જ માન્ય રાખે છે અને સિદ્ધાઃની વ્યાખ્યા નિષ્ણતાર્થાઃ (જેમનાં પ્રયોજનો પૂર્ણ થયાં છે તે) એ પ્રમાણે કરે છે^૩.

દે. ભા. તથા વં. વૃ. સિદ્ધા પદનો અર્થ, જેમનાં સમગ્ર કર્મો ક્ષીણ થયાં છે તે. એ પ્રમાણે કરે છે^૪.

આ. દિ. જણાવે છે કે અહીં સિદ્ધા પદથી મોક્ષમાં રહેલા શ્રી જિનેશ્વર ભગવંતો લેવા^૫.

આ રીતે સિદ્ધા સિદ્ધિ મમ દિસંતુ એ પદ, ઉપર જે વિશેષણો જણાવ્યાં તે વિશેષણોથી વિશિષ્ટ શ્રી તીર્થંકર ભગવંતો કે જેઓ કૃતકૃત્ય થઈ ગયા છે તેઓ મને સિદ્ધિ પદને આપો. એ અર્થમાં સિદ્ધ થાય છે.

૧. સાગરવરઃ સ્વયમ્ભૂરમણામ્બોધિસ્તદ્વદ ગમ્भीરઃ । -દે. ભા., પૃ. ૩૨૭

૨. કર્મવિગમાત્ કૃતકૃત્યા ઇત્યર્થઃ, સિદ્ધિ પરમપદપ્રાપ્તિ મમ દિસંતુ-મમ પ્રયચ્છન્તુ ઇતિ સૂત્રગાથાર્થઃ । -આ. હા. ટી., પ. ૫૧૦ આ.

૩. સિદ્ધ તિ નિદિયદ્ધા,... ॥૬૩૮॥

-ચે. વં. મ. ભા., ગા. ૬૩૮, પૃ. ૧૧૫

૪. સિદ્ધાઃ ક્ષીણાશેષકર્માણઃ ।

-દે. ભા., પૃ. ૩૨૭

૫. સિદ્ધા ઇતિ જિનાનાં મુક્તિસ્થાનામેવ નામકીર્તનમ્ । -આ. દિ., પ. ૨૬૮ અ.

(૫) અર્થ-સંકલના

પંચાસ્તિકાયનો કેવલજ્ઞાન રૂપી દીપકથી પ્રકાશ કરવાના સ્વભાવવાળા; સર્વ જીવોની પોતપોતાની ભાષામાં પરિજ્ઞામ પામનારી અનુપમવાણી દ્વારા ધર્મતીર્થનું સ્થાપન કરવાના સ્વભાવવાળા; રાગ, દ્વેષ આદિ આન્તર શત્રુઓને જીતનારા અને જેમને કેવલજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું છે એવા ચોવીસેય તેમજ બીજા પણ (અન્યક્ષેત્રમાં થયેલા) અર્હતોને હું નામોચ્ચારણપૂર્વક સ્તવીશ. ૧

ઋષભદેવને અને અજિતનાથને હું વંદું છું. સંભવનાથને, અભિનંદન સ્વામીને અને સુમતિનાથને અને પદ્મપ્રભ સ્વામીને, સુપાર્શ્વજિનને અને ચંદ્રપ્રભ સ્વામીને હું વંદું છું. ૨

સુવિધિનાથ કે જેમનું બીજું નામ પુષ્પદંત છે તેમને, શીતલનાથને, શ્રેયાંસનાથને અને વાસુપૂજ્ય સ્વામીને, વિમલનાથને, અને અનન્તજિતને, ધર્મનાથને અને શાંતિનાથને હું વંદન કરું છું. ૩

કુંથુનાથને, અરનાથને અને મલ્લિનાથને હું વંદું છું. મુનિસુવ્રત સ્વામીને અને નમિજિનને હું વંદું છું. અરિષ્ટનેમિને, પાર્શ્વનાથને અને વર્ધમાન સ્વામીને હું વંદન કરું છું. ૪

ઉપર્યુક્ત વિધિથી મારા વડે નામથી કીર્તન કરાયેલા, જેમણે વર્તમાનમાં બંધાતાં અને ભૂતકાળમાં બંધાયેલાં કર્મો દૂર કર્યાં છે, અને જેમનાં જરામરણ સંપૂર્ણ રીતે નષ્ટ થયેલાં છે એવા ચોવીસેય તેમજ અન્ય પણ કેવલજ્ઞાની શ્રી તીર્થંકર ભગવંતો મારા પર પ્રસન્ન થાઓ. ૫

પોતપોતાના નામથી સ્તવાયેલા, મન-વચન-કાયા વડે વંદાયેલા અને પુષ્પો આદિથી પૂજાયેલા, જે સુર અસુર આદિ રૂપ લોકને પ્રત્યક્ષ છે, લોકમાં ઉત્તમ છે અને કૃતકૃત્ય થયેલા છે તેઓ (શ્રી તીર્થંકર ભગવંતો) મને આરોગ્ય (સિદ્ધપણું) પ્રાપ્ત કરવા માટે બોધિલાભ અને શ્રેષ્ઠ ભાવસમાધિ આપો. ૬

ચંદ્રો કરતાં પણ વધારે નિર્મળ, સૂર્યો કરતાં પણ વધારે પ્રકાશ કરનારા, સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર કરતાં પણ ગંભીર અને કૃતકૃત્ય થયેલા તેઓ (શ્રી તીર્થંકર ભગવંતો) મને સિદ્ધિ-મોક્ષ આપો. ૭

(૬) સૂત્ર-પરિચય

પ્રશ્નોત્તર

૧. પ્રશ્ન-લોગસ્સ સૂત્રની પ્રથમ ગાથામાં લોગસ્સ ઉજ્જોઅગરે પદ મૂકવાનું પ્રયોજન શું છે ?

ઉત્તર-ઉદ્ધોત્ય એવો જે લોક અને ઉદ્ધોતકર એવા જે તીર્થકરો એ બેની વચ્ચે ભિન્નતા દર્શાવવા માટે તે પદ મૂકવામાં આવ્યું છે. અને એ રીતે વિજ્ઞાનવાદી(બૌદ્ધો)ના મતનો નિરાસ થાય છે^૧.

૨. પ્રશ્ન-શ્રી તીર્થકર ભગવંતો લોકના ઉદ્ધોતકર છે તો તે ભાવોદ્ધોતથી લોકનો ઉદ્ધોત કરે છે કે દ્રવ્યોદ્ધોતથી લોકનો ઉદ્ધોત કરે છે ?

ઉત્તર-શ્રી તીર્થકર ભગવંતો પંચાસ્તિકાયાત્મક લોકનો પ્રકાશ ભાવોદ્ધોત વડે કરે છે. તેમ પોતાની આગળ ચાલતા ધર્મચક્ર દ્વારા દ્રવ્યોદ્ધોત વડે (બાહ્ય ઉદ્ધોત) પણ કરે છે. આ અપેક્ષાએ તેઓ ભાવોદ્ધોત તેમ દ્રવ્યોદ્ધોત બંને વડે લોકનો ઉદ્ધોત કરનારા છે.

૩. પ્રશ્ન-શ્રી તીર્થકર ભગવંતની આગળ ચાલતા ધર્મચક્રની વિશેષતા શી છે ?

ઉત્તર-શ્રી તીર્થકર ભગવંત જ્યારે આ ભૂતળ ઉપર વિચરે છે, ત્યારે તેમની આગળ એક ધર્મચક્ર ચાલે છે. આ ધર્મચક્ર દેવકૃત અતિશય સ્વરૂપ હોય છે અને તે આકાશ તથા પૃથ્વીને પ્રકાશિત કરે છે.

અરિહાણાઈ ધુત્તના કર્તા જણાવે છે કે-

સૂર્યબિંબની જેમ દેદીપ્યમાન પ્રભાવાળું, તેજથી જાજ્વલ્યમાન એવું ધર્મચક્ર જિનેન્દ્રની આગળ ચાલે છે અને આકાશ, પાતાલ તથા સમગ્ર પૃથ્વીમંડલને પ્રકાશિત કરતું તે ચક્ર ત્રણેય લોકના મિથ્યાત્વ મોહ સ્વરૂપ

૧. નનુ કેવલિન ઇત્યનેનૈવ ગતાર્થમેતત્, લોકોદ્ધોતકરણશીલા एवं हि केवलिनः, सत्यं, विज्ञानाद्वैतनिरासेनोद्घोतकरदुद्घोतस्य भेददर्शनार्थम् ।

અંધકારને દૂર કરે છે^૧.

તદુપરાંત કલિકાલસર્વજ્ઞ આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્રસૂરિ મહારાજ જણાવે છે કે-

મિથ્યાદૃષ્ટિઓ માટે પ્રલયકાલના સૂર્યસમાન, સમ્યગ્દૃષ્ટિ આત્માઓ માટે અમૃતના અંજન જેવું અને તીર્થંકરલક્ષ્મીના ભાલસ્થલમાં તિલક જેવું ધર્મચક્ર હે સ્વામી ! આપની આગળ ચાલે છે^૨.

તેમજ શ્રી આશાધરકૃત જિનસહસ્રનામની શ્રુતસાગરી ટીકામાં ઉક્તં ચ ધર્મચક્રલક્ષણં દેવનન્દિના કહીને ધર્મચક્રની વ્યાખ્યા નીચે પ્રમાણે આપેલ છે :-

સ્ફુરાયમાણ હજારો આરાઓથી મનોહર, નિર્મળ મહારત્નોના કિરણોના સમૂહથી વ્યાપ્ત, સૂર્યની કાંતિના સમૂહનો તિરસ્કાર કરનારું અને શ્રી તીર્થંકર ભગવંતની આગળ ચાલનારું ધર્મચક્ર હોય છે^૩.

૪. પ્રશ્ન-શ્રી અરિહંતદેવોને લોક અથવા સમસ્ત વિશ્વના પ્રકાશક કહ્યા પછી ધર્મતીર્થંકર કહેવાની શી જરૂર છે ?

ઉત્તર-લોક શબ્દથી લોકનો એક ભાગ એવો અર્થ પણ થાય અને તેવા લોકના (લોકના એક ભાગના) પ્રકાશક તો અવધિજ્ઞાની આદિ તેમજ

૧. જસસવરધમ્મચક્કં, દિણયરંબિવં વ ભાસુરચ્છાયં ।

તેણ પજ્જલંતં ગચ્છહિ પુરો જિણિદસસ ॥૧૧॥

આયાસં પાયાલં સયલં મહિમંડલં પયાસંતં ।

મિચ્છંતં મોહ તિમિરં હ્રેદં તિણ્હંપિ લોયાણં ॥૨૦॥

-અરિહાણાઈ થુત, નમસ્કાર સ્વાધ્યાય (પ્રા. વિ.), પૃ. ૨૦૭

૨. મિથ્યાદૃશાં યુગાન્તાર્કઃ સુદશામમૃતાન્નમ્ ।

તિલકં તીર્થકૃલ્લક્ષ્મ્યાઃ પુસ્ત્રકં તવૈષ્ઠતે ॥૧॥

-વીતરાગસ્તોત્ર, ચતુર્થ પ્રકાશ, શ્લોક ૧, પૃ. ૨૯

૩. સ્ફુરદરસહસ્રરુચિરં, વિમલમહારત્નકિરણનિકરપરીતમ્ પ્રહસિતસહસ્રકિરણદ્યુતિ-મણ્ડલમગ્રગામિ ધર્મસુચકમ્

-જિનસહસ્રનામ, અધ્યાય ૨, શ્લો. ૨૭ની ટીકા, પૃ. ૧૫૧

સૂર્ય ચંદ્ર પણ હોઈ શકે છે. તેવા પ્રકાશક પ્રસ્તુતમાં ન લેવા તે માટે ધર્મતીર્થકર-ધર્મતીર્થના કરનાર-એ વિશેષણ મૂકવામાં આવ્યું છે^૧.

૫. પ્રશ્ન-ધર્મતીર્થકર ઐટલા વિશેષણથી જ કાર્ય ચાલી શકે છે તો પછી લોકોદ્ધોતકર એ વિશેષણની શી જરૂર છે ? કારણ કે, જે ધર્મતીર્થ સ્થાપે તે લોકનો ઉદ્ધોત કરે જ છે.

ઉત્તર-લોકમાં નદી વગેરે વિષમ સ્થાનોમાં ઊતરવા માટે કેટલાક ભદ્રિક જીવો ધર્મના હેતુથી ઓવારા વગેરે બનાવે છે અને તેને તીર્થ કહેવામાં આવે છે. તીર્થતેજનેન ઇતિ તીર્થમ્-જેના દ્વારા તરાય તે તીર્થ. તો આવા જીવોને પણ ધર્મતીર્થકર કહેવાય. માટે લોકોદ્ધોતકર એ વિશેષણ મૂકવું જરૂરી છે અને તે મૂકવાથી કેવલ શ્રી અરિહંત ભગવંતોનું જ ગ્રહણ થાય છે^૨.

૬. પ્રશ્ન-લોકોદ્ધોતકર અને ધર્મતીર્થકર વિશેષણનો ઉપયોગ કયા પછી જિન વિશેષણ શા માટે ?

ઉત્તર-જૈનેતર દર્શનો પોતે માનેલ પરમાત્માને લોકોદ્ધોતકર તેમજ ધર્મતીર્થકર માને છે પરંતુ સાથે સાથે એમ પણ માને છે કે પોતે સ્થાપેલ તીર્થને જ્યારે હાનિ પહોંચે છે ત્યારે તે પરમાત્મા પુનઃ અવતાર ધારણ કરી સંસારમાં પાછા આવે છે તેથી જિન-રાગાદિ શત્રુઓને જીતે તે જિન-એ વિશેષણ મૂકવામાં આવ્યું છે^૩.

૧. इह लोकैकदेशेऽपि ग्रामैकदेशे ग्रामवत् लोकशब्दप्रवृत्ते मा भूत् तदुद्घोत-करेष्ववधि विभङ्गज्ञानिष्वर्कचन्द्रादिषु वा सम्प्रत्यय इत्यतस्तद्व्यवच्छेदार्थधर्मतીर्थकरणिति ।

-લ. વિ. પૃ. ૪૩

૨. इह लोके येऽपि नद्यादिविषमस्थानेषु मुधिकया धर्मार्थमवतरणतीर्थकरण-शीलास्तेऽपि धर्मतીर्थकरा एवोच्यन्ते, तन्माभूदतिमुग्धबुद्धीनां तेषु सम्प्रत्यय इति तदपनोदाय लोकस्योद्घोतकरणप्याहेति ।

-લ. વિ., પૃ. ૪૩

૩. माभूत्कुनयमतानुसारिपरिकल्पितेषु यथोक्तप्रकारेषु सम्प्रत्यय इत्यतस्तदपोहाय-जिनान् इति, श्रूयते च कुनयदर्शने-

ज्ञानिनो धर्मतીर्थस्य, कर्तारः परमं पदम् ।

गत्वाऽऽगच्छन्ति भूयो भवं तीर्थनिकास्तः ॥१॥

જે તીર્થના રાગથી સંસારમાં પાછા આવે કે અવતાર ધારણ કરે તે જિન ન ગણાય. આ દૃષ્ટિએ જિન વિશેષણ આવશ્યક છે.

૭. પ્રશ્ન-જિન વિશેષણ મૂક્યા પછી લોકોદ્ધોતકર તેમજ ધર્મતીર્થકર વિશેષણની આવશ્યકતા કેવી રીતે ?

ઉત્તર-શાસ્ત્રોમાં અવધિજ્ઞાની, મનઃપર્યાયજ્ઞાની, કેવલજ્ઞાની તેમજ ચૌદ પૂર્વધરો વગેરેને પણ જિન કહેવામાં આવ્યા છે, હવે જો માત્ર જિન વિશેષણ જ રાખવામાં આવે તો ઉપર્યુક્ત સર્વનો આમાં સમાવેશ થઈ જાય. તેમ ન થાય તે માટે લોકોદ્ધોતકર તેમજ ધર્મતીર્થકર વિશેષણો આવશ્યક છે^૧.

૮. પ્રશ્ન-અરિહંતે વિશેષણ શા માટે છે ?

ઉત્તર- અરિહંતે એ પદ વિશેષણ તરીકે નહીં, પરંતુ વિશેષ્ય તરીકે મૂકવામાં આવેલ છે^૨. (દિ. ભા.માં. અરિહંતે પદને વિશેષણ અને કેવલી પદને વિશેષ્ય કહેલ છે, જ્યારે અન્ય સર્વ ગ્રંથકારો અરિહંતે પદને વિશેષ્ય તરીકે સ્વીકારે છે.)

૯. પ્રશ્ન-અરિહંતે એ વિશેષ્ય પદને જ માત્ર રાખવામાં આવે અને વિશેષણો ન લેવામાં આવે તો શો વાંધો ?

ઉત્તર-અર્થવ્યવસ્થા(નિક્ષેપ)ની દૃષ્ટિએ અરિહંતના ચાર પ્રકાર છે. (૧) નામ-અરિહંત. (૨) સ્થાપના-અરિહંત. (૩) દ્રવ્ય-અરિહંત. (૪) ભાવ-અરિહંત. તે પૈકી માત્ર ભાવ-અરિહંત જ અહીં ગ્રાહ્ય છે. જો અરિહંતે એ વિશેષ પદને જ માત્ર રાખવામાં આવે તો નામ-અરિહંત આદિ કોઈ પણ

इत्यादि तन्नूनं ते न रणादिजेतारः इति, अन्यथा कुतो निकारतः पुनरिह भवांकुस्रभवो ?
बीजाभावात्

-લ. વિ. પૃ. ૪૩

૧. इह प्रवचने सामान्यतो विशिष्टश्रुतधरदयोऽपि जिना एवोच्यन्ते, तद्यथा-श्रुतजिनाः अवधिजिनाः मनःपर्यायजिनाः छद्मस्थवीतरागाश्च तन्माभूतेष्वेव सम्प्रत्यय इति तद्व्युदासार्थं लोकस्योद्योतकगनित्याद्यप्यदुष्टमिति ।

-લ. વિ. પૃ. ૪૩

૨. अर्हतामेव विशेष्यत्वान्न दोष इति

-લ. વિ. પૃ. ૪૩

પ્રકારના અરિહંતનું ગ્રહણ થઈ જાય. જ્યારે ઉપર્યુક્ત વિશેષણો મૂક્યા બાદ માત્ર ભાવ-અરિહંતનું જ ગ્રહણ થાય છે, અન્યનું નહિ^૧.

૧૦. પ્રશ્ન-કેવલી પદને જ કાયમ રાખી બાકીનાં સર્વ પદોને દૂર કરવામાં આવે તો કાંઈ બાધ આવે ખરો ?

ઉત્તર-હા, બાધ આવે; કેવલી પદથી શ્રુતકેવલી આદિ પણ આવી જાય, માટે બાકીનાં વિશેષણો મૂકવામાં આવ્યાં છે. આવા વિશેષણોથી વિશિષ્ટ પરમાત્મા તે શ્રી અરિહંત ભગવંત જ છે^૨.

૧૧. પ્રશ્ન-સુવિર્હિ ચ પુષ્પદંતં પદમાં સુવિર્હિ ચ ક્ત્વા પછી પુષ્પદંતં કહેવાનું પ્રયોજન શું ?

ઉત્તર-પુષ્પદંત એ સુવિધિનાથનું બીજું નામ છે. શ્રી ઠાણાંગ સૂત્રમાં બે તીર્થંકરોને ચંદ્ર જેવા ગૌર ગણાવતાં ચંદ્રપ્રભ અને પુષ્પદંત એમ બે નામ બતાવ્યાં છે, ત્યાં સુવિધિ નામનો ઉલ્લેખ નથી,^૩ એટલે સુવિધિ એ વિશેષણ હોવાનું પ્રતીત થાય છે. તે સિવાય આવસ્સય નિજજુત્તિમાં પણ કેવલ પુષ્પદંત નામ જ લેવામાં આવેલ છે^૪. જ્યારે બીજી તરફ ચે. વં. મ. ભા.માં સુવિધિ એ નામ છે અને પુષ્પદંત એ વિશેષણ છે એમ કહેલ છે^૫ અને મતાંતર તરીકે કેટલાક પુષ્પદંતને વિશેષ્ય માને છે અને સુવિધિને વિશેષણ માને છે એ વાત ટાંકવામાં આવી છે^૬. ગમે તે એકને વિશેષણ બનાવી

૧. આહ-યદ્યેવં હન્ત તદ્યર્હંત ઇત્યેતાવદેવાસ્તુ, લોકસ્યોદ્ધોતકરનિત્યાદિ પુનરપાર્થકં, ન, તસ્ય નામાદ્યનેક ભેદત્વાત્ ખાવાર્હત્સદ્ગ્રહાર્થત્વાદિતિ, -લ. વિ. પૃ. ૪૪

૨. હા શ્રુતકેવલિપ્રભૃતયો અન્યેઽપિ વિદ્યન્ત એવ કેવલિનઃ તન્માભૂતેષ્વેવ સમ્પ્રત્યય ઇતિ તત્પ્રતિષ્ઠેપાર્થ લોકસ્યોદ્ધોતકરનિત્યાદ્યપિ વાચ્યમિતિ, -લ. વિ. પૃ. ૪૪

૩. દો તિત્થગર ચંદગોર વળ્ણેણં પળ્ણત્તા, તંજહા ચંદપ્પમે ચેવ પુષ્પદંતે ચેવ ।
-ઠાણાંગ સૂત્ર, ઠાણ ૨, ઉદેશ ૪, સૂત્ર ૧૦૮, પ. ૯૮ આ.

૪. સસિ પુષ્પદંત સીઅલ -આ. નિ., ગા. ૩૭૦

સસિ પુષ્પદંત સસિગોર -આ. નિ. ગા. ૩૭૬

૫. સુવિહી નામં વિસેસણં બીયં- ચે. વં. મ. ભા., ગા. ૫૭૧. પૃ. ૧૦૩

૬. અન્ને એયં નામ સુવિર્હિચ વિસેસણં દેંતિ । ચે. વં. મ. ભા., ગા. ૫૭૩. પૃ. ૧૦૪

બીજાને વિશેષ્ય તરીકે લેવાય તેમાં વાંધો નથી. જે રીતે લોગસ્સ સૂત્રમાં શ્રી સુવિધિનાથ ભગવંત માટે બે નામનો એક સાથે પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે, તેવી જ રીતે શ્રી સમવાયાંગ સૂત્રમાં પણ તેવો જ પ્રયોગ કરવામાં આવેલ છે^૧.

૧૨. પ્રશ્ન-લોગસ્સ સૂત્રમાં જે ચોવીસ અરિહંત ભગવંતોને નામ નિર્દેશપૂર્વક નમસ્કાર કરવામાં આવેલ છે, તે ચોવીસ જિનેન્દ્રોના નમસ્કારને સંક્ષિપ્ત તેમજ વિસ્તૃત રીતે મંત્ર તરીકે પણ પૂર્વાચાર્યોએ નિર્દેશેલ છે તે વાત સત્ય છે ? અને તેનો ઉલ્લેખ ક્યાં પ્રાપ્ત થાય છે ?

ઉત્તર-હા, તે વાત સત્ય છે. આચાર્ય શ્રી શાંતિસૂરિકૃત બૃહત્શાંતિમાં શ્રી અરિહંત ભગવંતોની પુણ્યાહ વાચના માટે.

ૐ પુણ્યાહં પુણ્યાહં પ્રીયન્તાં પ્રીયન્તાં ભગવન્તોઽરહન્તઃ સર્વજ્ઞાઃ સર્વદર્શિનસ્ત્રિલોકનાથસ્ત્રિલોકમહિતાસ્ત્રિલોકપૂજ્યાસ્ત્રિલોકેશ્વરસ્ત્રિલોકોદ્યોતકરાઃ- આ વિશેષણોથી પીઠિકા બાંધીને ૐ ર્ણમ અજિત સંભવ.....વર્ધમાનાન્તા જિનાઃ શાન્તાઃ શાન્તિકરાઃ ભવન્તુ સ્વાહાને શાંતિપાઠ તરીકે આપવામાં આવ્યો છે, તેથી એ મંત્ર-પાઠ છે.

આ પાઠ તીર્થંકરોના નામગ્રહણપૂર્વક હોવાથી લોગસ્સ સૂત્રની બીજી, ત્રીજી અને ચોથી ગાથાની જેમ વિસ્તારપૂર્વક નામનિર્દેશ કરે છે, તે મંત્રાત્મક છે. તદુપરાંત :-

કલિકાસર્વજ્ઞ આચાર્ય શ્રીહેમચંદ્રસૂરિએ યોગશાસ્ત્રના આઠમા પ્રકાશના શ્લો. ૭૨ના વિવરણમાં આ વાત જણાવતાં લખ્યું છે કે :- શ્રીમદ્દશભાદિ વર્ધમાનાન્તેભ્યો નમો નમઃ આ મંત્રનું કર્મોના સમૂહની શાંતિ માટે ચિંતન કરવું. આ મંત્રમાં પ્રથમ અને ચરમ તીર્થંકરના નામકરણથી આદ્યન્તયોર્ગ્રહણે મધ્યસ્યાપિ ગ્રહણમ્ એ ન્યાયે ચોવીસેય તીર્થંકરોનો નિર્દેશ થઈ જાય છે.

૧. સુવિહિસ્સં ણં પુષ્પદંતસ્સ અરહઓ છલસીઙ્ઘ ગણા ।

-સમવાયાંગ સૂત્ર, સૂત્ર ૮૬, પ. ૯૨ આ.

૧૩. પ્રશ્ન-દરેક ઉત્સર્પિણી તથા અવસર્પિણીમાં ચોવીસ તીર્થકરો જ હોય છે. આનો હેતુ શો ?

ઉત્તર-દરેક ઉત્સર્પિણી તથા અવસર્પિણીમાં શ્રી જિનેશ્વર ભગવંત જેવા ત્રણ લોકના નાથને જન્મવા લાયકનો સાત ગ્રહ ઊંચાવાળો સમય ચોવીસ જ વખત આવે છે. તેથી જ દરેક ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણીમાં ચોવીસ ચોવીસ જ તીર્થકરો થાય છે.

સિદ્ધચક્ર પાક્ષિક, વર્ષ-૧, અંક ૯, પૃ. ૨૧૦

૧૪. પ્રશ્ન-ચતુર્વિંશતિસ્તવ અધ્યયનમાં શ્રી તીર્થકર ભગવંતોનું જ ગુણોત્કીર્તન શા માટે ?

ઉત્તર-શ્રી તીર્થકર ભગવંતો

(૧) પ્રધાન રીતે કર્મક્ષયનું કારણ હોવાથી,

(૨) પ્રાપ્ત થયેલ બોધિની વિશુદ્ધિમાં હેતુ હોવાથી,

(૩) ભવાંતરમાં બોધિનો લાભ કરાવનાર હોવાથી અને

(૪) સાવધયોગોની વિરતિના ઉપદેશકપણાને લીધે ઉપકારી હોવાથી શ્રી ચતુર્વિંશતિસ્તવમાં તે ભગવંતોના ગુણોનું ઉત્કીર્તન કરાયું છે^૧.

૧૫. પ્રશ્ન-ચતુર્વિંશતિસ્તવનું ફલ શું ?

ઉત્તર-શ્રી ઉત્તરજઝયણ સુત્રમાં ચતુર્વિંશતિ સ્તવનું ફલ શું ? એવા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં સૂત્રકારે જણાવ્યું છે કે :- ચતુર્વિંશતિસ્તવથી જીવ સમ્યક્ત્વની શુદ્ધિને પ્રાપ્ત કરે છે^૨.

તદુપરાંત શ્રી ચઉસરણ પઠિન્નયમાં પણ જણાવ્યું છે કે-

૧. ઉક્તિત્તણત્તિ-દ્વિતીયે ચતુર્વિંશતિસ્તવાધ્યયને પ્રધાનકર્મક્ષયકારણત્વાલ્લબ્ધબોધિ-
વિશુદ્ધિહેતુત્વાત્, પુનર્બોધિલાભફલત્વાત્ સાવધયોગ વિરત્યુપદેશકત્વેનોપકારિત્વાન્ન
તીર્થકરણાં ગુણોત્કીર્તનાર્થાધિકારઃ ।

-અણુઓગદાર સુત્ર, મલધારી હેમચંદ્રસૂરિ કૃત, વૃત્તિ, પ. ૪૮ આ.

૨. ચઠવીસત્થયણં મંતે ? જીવે કિં જળયઈ ? ચઠવીસત્થયણં દંસણવિસોર્હિં જળયઈ ॥૧૧॥

-ઉત્તરજઝયણ સુત્ર, અધ્યયન ૨૮, સૂત્ર-૧૧

શ્રી જિનવરેન્દ્રોના અતિ અદ્ભુત ગુણકીર્તન સ્વરૂપ ચતુર્વિંશતિસ્તવથી દર્શનાચારની વિશુદ્ધિ થાય છે^૧.

લોગસ્સ ડજ્જોઅગરે-

લોક શબ્દથી અહીં પંચાસ્તિકાયાત્મક લોક સમજવાનો છે^૨. પંચાસ્તિકાય એટલે (૧) ધર્મ (ધર્માસ્તિકાય), (૨) અધર્મ (અધર્માસ્તિકાય), (૩) આકાશ (આકાશાસ્તિકાય), (૪) પુદ્ગલ (પુદ્ગલાસ્તિકાય) અને (૫) આત્મા (જીવાસ્તિકાય)-

(૧) ધર્મ (ધર્માસ્તિકાય) એટલે ગતિશીલ પુદ્ગલો અને જીવોને ગતિમાં નિમિત્ત થનારું અરૂપી દ્રવ્ય. પાણીમાં તરી રહેલી માછલીનું ઉદાહરણ વિચારવાથી તે વાત સ્પષ્ટ રીતે સમજાય છે. માછલીમાં તરવાની શક્તિ રહેલી છે અને પાણી તેને સહાયક બને છે, તે જ રીતે પુદ્ગલો અને જીવો ગતિ કરવામાં સમર્થ છે. તેઓને ધર્મરૂપી દ્રવ્ય ગતિમાં નિમિત્ત બને છે.

(૨) અધર્મ (અધર્માસ્તિકાય) એટલે પુદ્ગલો અને જીવોને સ્થિર રહેવામાં (સ્થિતિમાં) નિમિત્ત થનારું અરૂપી દ્રવ્ય. સ્થિર રહેવાની ઈચ્છાવાળા મનુષ્યને સ્થિર રહેવામાં જે રીતે શય્યા તથા આસન સહાયભૂત થાય છે, તે રીતે આ દ્રવ્ય પુદ્ગલો તથા જીવોને સ્થિર રહેવામાં નિમિત્તભૂત થાય છે.

(૩) આકાશ(આકાશાસ્તિકાય)નું લક્ષણ અવગાહ પ્રદાન મનાયું છે. બીજાં દ્રવ્યોને પોતામાં સ્થાન આપવું એ આકાશનું કાર્ય છે. આકાશ દ્રવ્ય સ્વરૂપથી એક અને અખંડ છે, છતાં વ્યવહારથી તેના બે ભેદો ગણાય છે. (૧) લોકાકાશ અને (૨) અલોકાકાશ. જેટલા ભાગમાં ધર્મ (ધર્માસ્તિકાય) અને અધર્મ (અધર્માસ્તિકાય) છે તેને લીધે જ્યાં સુધી પુદ્ગલો અને જીવો ગતિ અને સ્થિતિ કરી શકે છે, તેટલા ભાગને લોક સંબંધી આકાશ અર્થાત્ લોકાકાશ કહેવાય છે; અને જેટલા ભાગમાં માત્ર આકાશ સિવાય બીજું એક

૧. દંસળયારવિસોહી, ચઝવીસાયત્થણ કિચ્ચઈ ય ।

અચ્ચબ્બુઅગુણકિત્તણ રૂવેણ જિણવરિંદાણ ।

-ચઉસરણપઈણય, ગા. ૩

૨. અયં ચેહ તાવત્ પજ્ઞાસ્તિકાયાત્મકો ગૃહ્યતે ।

-આ. હા. ટી., પ. ૪૮૪ અ.

પણ દ્રવ્ય નથી, તે અલોકાકાશ કહેવાય છે. આકાશ અનંત છે.

(૪) પુદ્ગલ (પુદ્ગલાસ્તિકાય) એટલે પૂરણ અને ગલનસ્વભાવવાળું, અણુ અને સ્કંધરૂપ તેમ જ વર્ણાદિગુણવાળું દ્રવ્ય. પૂરણ એટલે ભેગા થવું અથવા એકબીજા સાથે જોડાવું અને ગલન એટલે છૂટા પડવું. વર્ણાદિ-ગુણમાં વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ અને શબ્દનો સમાવેશ થાય છે.

(૫) જીવ (જીવાસ્તિકાય) એટલે શરીરથી ભિન્ન, ચૈતન્ય ગુણવાળો આત્મા. જીવનશક્તિ ધારણ કરવાના ગુણને લીધે તે જીવ કહેવાય છે. જીવતો હતો, જીવે છે અને જીવશે તે જીવ. ઉપયોગ, અનાદિ-નિધનતા, શરીર-પૃથક્ત્વ, કર્મ-કર્તૃત્વ, કર્મ-ભોક્તૃત્વ, અરૂપીપણું આદિ અનેક લક્ષણોથી તે યુક્ત છે. આ જીવનની ક્રિયા જેના વડે શક્ય બને છે, તેવા જીવંત શરીરને પણ ઉપચારથી જીવ કહેવામાં આવે છે.

આ પાંચ દ્રવ્યો અસ્તિકાય કહેવાય છે. આ દ્રવ્યો જેટલા ભાગમાં સાથે રહેલાં છે તેટલો ભાગ લોક કહેવાય છે. પાંચે અસ્તિકાયો લોકમાં સર્વત્ર વ્યાપ્ત છે. તેથી લોક પંચાસ્તિકાયાત્મક કહેવાય છે. તે લોકનો સામાન્ય પરિચય ત્રણ વિભાગથી અને વિશેષ પરિચય ચૌદ વિભાગથી થાય છે. ત્રણ વિભાગ તે ઊર્ધ્વલોક, તિર્યગ્ લોક અને અધોલોક. ચૌદ વિભાગ તે ચૌદ રાજલોકનો પરિચય નીચે મુજબ છે :-

ચૌદ રાજલોકનો આકાર કેડે બન્ને હાથ રાખીને બે પગ પહોળા કરી ટટાર ઉભેલા પુરુષ જેવો છે. તેમાં પગથી કેડ સુધીનો ભાગ તે અધોલોક છે. નાભિ પ્રદેશ તે તિર્યગ્લોક છે અને ઉપરનો ભાગ તે ઊર્ધ્વલોક છે. તે તમામ ઊંચાઈના ચૌદ સરખા ભાગ કલ્પવા તે ચૌદ રાજ અથવા ચૌદ રજજી કહેવાય છે અને તેવા ચૌદ રાજપ્રમાણ જે લોક તે ચૌદ રાજલોક કહેવાય છે. એક રાજનું માપ ઘણું મોટું હોવાથી તે યોજનોની સંખ્યા વડે દર્શાવી શકાય તેવું નથી, એટલે તેને ઉપમા વડે દર્શાવવામાં આવ્યું છે. જેમ કે નિમિષ માત્રમાં લાખ યોજન જનારો દેવ છ માસમાં જેટલું અંતર વટાવે, તે રજજી. અથવા ૩,૮૧,૨૭,૮૭૦ મણનો એક ભાર એવા એક હજાર ભારવાળા તપેલા ગોળાને ઉપરથી જોરથી ફેંકવામાં આવે અને તે ગતિ કરતો કરતો છ

માસમાં જેટલું અંતર કાપે તે રજજી. આ માપ પણ બાલજીવોને સમજવા પૂરતું છે. કેમકે આ રીતે પણ સંખ્યાતા યોજન જ થાય, જ્યારે એક રજજી અસંખ્યાતા યોજનનો છે. અવકાશમાં રહેલા પદાર્થોની ગણતરીમાં હાલના વૈજ્ઞાનિકો પણ આવા ઉપમાનોથી જ તેમની ગણતરી રજૂ કરે છે.

સાત રાજથી કંઈક વધારે ભાગમાં અધોલોક છે અને સાત રાજથી કંઈક ઓછા ભાગમાં ઊર્ધ્વલોક છે. વચ્ચેના નવસો યોજનનો ભાગ-જે નીચેથી રાજનો ક્રમ ગણતાં આઠમા રાજમાં આવે છે, તે તિર્યગ્-લોક કહેવાય છે.

ચૌદ રાજલોકમાં સૌથી ઉપર સિદ્ધશિલા છે. તેની નીચે પાંચ અનુત્તર વિમાનો, તેની નીચે નવ ગ્રૈવેયક, તેની નીચે બાર દેવલોકો, તેની નીચે જ્યોતિષ્-ચક્ર (ચંદ્ર-સૂર્યાદિ) અને તેની નીચે મનુષ્યલોક છે. આટલાં સ્થાનો સાત રાજલોકમાં સમાયેલાં છે. તેની નીચે અનુક્રમે વ્યંતર, વાણ વ્યંતર અને ભવનપતિ દેવોનાં સ્થાનો અને ધર્મા પૃથ્વીના પ્રતરો એકબીજાને આંતરે છે અને તેની નીચે વંશા, શૈલા, અંજના, રિષ્ટા, મધા અને માઘવતી નામના વિભાગો છે જેમાં અનુક્રમે સાત નરકો સમાયેલાં છે. ધર્મામાં પહેલું નરક છે યાવત્ માઘવતીમાં સાતમું નરક છે. આ રીતે લોક શબ્દષડ્ દ્રવ્યનો પ્રદર્શક હોવા સાથે પંચાસ્તિકાય કે ચૌદ રાજલોકનો પણ પ્રદર્શક છે.

ધમ્પતિત્થયો :-

શ્રી મહાનિસીહ સૂત્રમાં ધર્મતીર્થંકર અંગે નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થાય છે^૧.

હે ગૌતમ ! પૂર્વે જેનો શબ્દાર્થ વર્ણવવામાં આવ્યો છે એવા જે કોઈ ધર્મતીર્થંકર શ્રી અર્હત્ ભગવંતો હોય છે તેઓ પરમપૂજ્યોના પણ પૂજ્યતર હોય છે; કારણ કે, તે સઘળાય નીચે જણાવેલાં લક્ષણોથી લક્ષિત હોય છે.

અચિંત્ય, માપી ન શકાય, જેને કોઈની સાથે સરખાવી પણ ન શકાય, જેના સમાન બીજો કોઈ નથી એવા શ્રેષ્ઠતર ગુણોના સમૂહોથી યુક્ત તે ભગવંતો હોવાથી ત્રણે લોકના જીવોને મહાન કરતાંય મહાન-અતિમહાન-

૧. મહાનિસીહ સૂત્ર-[નમસ્કાર સ્વાધ્યાય પ્રા. વિ. પૃ. ૪૫ થી ૫૦]

આનંદને તેઓ ઉત્પન્ન કરનારા હોય છે. તેમજ જન્માંતરમાં એકઠો કરેલ જે વિશાલ પુણ્યનો સમૂહ તેનાથી ઉપાર્જિત કરેલ શ્રી તીર્થંકર નામકર્મના ઉદયથી, જેવી રીતે દીર્ઘ ગ્રીષ્મઋતુના તાપથી અતિશય ખિન્ન બની ગયેલા મયૂરોના સમૂહોને પ્રથમ મેઘ પોતાની શીતલ જલધારાથી શાંત કરે છે, તેવી રીતે ભવ્ય જીવોને પરમહિતોપદેશ આપવા વડે ગાઢ રાગ, દ્વેષ, મોહ, મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ, દુષ્ટ અને ક્લિષ્ટ અધ્યવસાયો આદિથી પેદા કરેલ તેમના અશુભ એવા જે ઘોર પાપકર્મો તે રૂપી તાપ અને સંતાપને શાંત કરે છે.

તેઓ સકલ પદાર્થોના જ્ઞાતા હોય છે.

અનેક જન્મોમાં એકઠો કરેલ જે મહાન પુણ્યનો સમૂહ તેનાથી ઉપાર્જિત કરેલ અતુલ બલ, અતુલ વીર્ય, અતુલ ઐશ્વર્ય, અતુલ સત્ત્વ અને અતુલ પરાક્રમથી તેમનો દેહ અધિષ્ઠિત હોય છે.

તેમના મનોહર દેહીપ્યમાન પગના અંગૂઠાના અગ્રભાગનું પણ રૂપ એટલું બધું હોય છે કે સૂર્ય જેમ દશે દિશામાં પ્રકાશથી સ્ફુરાયમાન પ્રકટ પ્રતાપી કિરણોના સમૂહથી સર્વગ્રહ નક્ષત્ર અને ચંદ્રની પંક્તિને નિસ્તેજ બનાવી દે છે તેમ તેઓ પોતાના તેજથી સર્વ વિદ્યાધરો, દેવીઓ, દેવેન્દ્ર તથા દાનવેન્દ્ર સહિત દેવગણોના સૌભાગ્ય, કાન્તિ, દીપ્તિ, લાવણ્ય અને રૂપની શોભાને ઢાંકી દે છે (નિસ્તેજ બનાવી દે છે.) સ્વાભાવિક (૪) કર્મક્ષયજનિત (૧૧) તથા દેવકૃત (૧૮) એવા ચોત્રીસ અતિશયોના તે ધારક હોય છે. અને તે ચોત્રીસ અતિશયો એવા શ્રેષ્ઠ નિરૂપમ અને અનન્યસદૃશ હોય છે કે તેનાં દર્શન કરવાથી ભવનપતિ, વાણવ્યંતર, જયોતિષ્ક, વૈમાનિક, અહમિંદ્ર, ઈંદ્ર, અપ્સરા, કિન્નર, નર, વિદ્યાધર અને સુર તથા અસુર સહિત જગતના જીવોને એટલું બધું આશ્ચર્ય થાય છે કે-

અહો અહો અહો આપણે કોઈ દિવસ નહીં જોયેલું આજે જોયું. એક જ વ્યક્તિમાં એક સાથે એકત્રિત થયેલો અતુલ, મહાન, અચિંત્ય પરમ આશ્ચર્યોનો સમૂહ આજે આપણે જોયો એવા વિચારથી આનંદિત થયેલા હર્ષ અને અનુરાગથી સ્ફુરાયમાન થતા નવાં નવાં પરિણામોથી પરસ્પર અત્યંત

હર્ષના ઉદ્ગારો કાઢે છે અને વિહાર કરીને ભગવાન આગળ ચાલ્યા ગયા પછી પોતાના આત્માની નિંદા કરે છે કે અમને ધિક્કાર છે, અમે અધન્ય છીએ, અમે પુણ્યહીન છીએ. ભગવાન ચાલ્યા ગયા પછી તેમના હૃદયને ખૂબ ક્ષોભ થવાથી તેઓ મૂર્ચ્છિત થઈ જાય છે અને મહામુસીબતે તેમનામાં ચૈતન્ય આવે છે. તેમનાં ગાત્ર અત્યંત શિથિલ થઈ જાય છે. આકુંચન, પ્રસારણ, ઉન્મેષ, નિમેષ આદિ શારીરિક વ્યાપારો બંધ પડી જાય છે. નહીં ઓળખાતા અને સ્ખલના પામતા મંદ મંદ દીર્ઘ હુંકારોથી મિશ્રિત દીર્ઘ, ઉષ્ણ, બહુ નિસાસાથી જ માત્ર બુદ્ધિશાળીઓ સમજી શકે છે કે તેમનામાં મન (ચૈતન્ય) છે. જગતના જીવો ભગવાનની ઋદ્ધિ જોઈને એક માત્ર વિચાર કરે છે કે-આપણે એવું ક્યું તપ કરીએ કે જેથી આપણને પણ આવી પ્રવર ઋદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય. ભગવાનને જોતાં જ તેઓ પોતાના વક્ષસ્થલ પર હાથ મૂકે છે અને તેમના મનમાં મહાન આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થાય છે.

આથી હે ગૌતમ ! અનંત ગુણોના સમૂહોથી અધિષ્ઠિત છે શરીર જેમનું એવા, સુગૃહીત નામધેય, ધર્મતીર્થંકર એવા તે અરિહંત ભગવંતોના વિદ્યમાન એવા ગુણસમૂહ રૂપી રત્નોના સમુદાયને દિવસ ને રાત, સમયે સમયે હજાર જીભથી બોલતો સુરેન્દ્ર પણ, અથવા તો કોઈ ચાર જ્ઞાનવાળા મહાત્મા અગર તો અતિશય સંપન્ન છત્રસ્થ જે સ્વયંભૂરમણ સમુદ્રનો કોડો વર્ષે પણ પાર ન પામે તેમ તેમના ગુણોનો પાર પામી શકતો નથી, કારણ કે-ધર્મતીર્થંકર શ્રી અર્હત્ ભગવંતોના ગુણરૂપી રત્નો અપરિમિત હોય છે. અહીં વિશેષ શું કહેવું ? જ્યાં ત્રણ લોકના નાથ, જગતના ગુરુ, ત્રણ ભુવનના એકમાત્ર બંધુ, ત્રણ લોકના તે તે ગુણના સ્તંભરૂપ-આધારરૂપ-શ્રેષ્ઠ ધર્મતીર્થંકરોના પગના અંગૂઠાના ટેરવાનો અગ્ર ભાગ કે જે અનેક ગુણોના સમૂહથી અલંકૃત છે તેના અનંતમા ભાગનું સુરેન્દ્રો અથવા ભક્તિના જ અત્યંત રસિક સર્વ પુરુષો અનેક જન્માંતરોમાં સંચિત અનિષ્ટ દુષ્ટ કર્મરાશિજન્ય દુર્ગતિ દૌર્ભનસ્ય આદિ સકલ દુઃખ, દારિદ્ર્ય, ક્લેશ, જન્મ, જરા, મરણ, રોગ, શોક, સંતાપ, ઉદ્વેગ, વ્યાધિ, વેદના આદિના ક્ષયને માટે વર્ણન કરવા માંડે ત્યારે સૂર્યનાં કિરણોના સમૂહની જેમ ભગવાનના અનેક ગુણોનો સમૂહ એક સાથે તેમની જિહ્વાએ સ્ફુરાયમાન થાય છે તેને ઈંદ્ર

સહિત દેવગણો એકીસાથે બોલવા માંડે તો પણ જ્યાં વર્ણવવા સમર્થ નથી ત્યાં ચર્મ-ચક્ષુધારી અકેવલીઓ શું કહી શકે ? તેથી હે ગૌતમ ! આ પરમાર્થ છે કે-તીર્થંકરોના ગુણોના સમૂહોને માત્ર તીર્થંકરો જ વર્ણવવા સમર્થ છે, બીજા નહીં, કારણ કે તીર્થંકરોની જ તેવી અતિશયવાળી વાણી હોય છે, અથવા હે ગૌતમ ! અહીં ઘણું કહેવાથી શું ? સારભૂત જ અર્થ કહું છું. સકલ આઠ કર્મો તે રૂપ મલના કલંકથી મુક્ત થયેલા, દેવતાઓના ઇન્દ્રોએ જેમનાં ચરણોની પૂજા કરી છે તે જિનેશ્વર દેવોના નામનું સ્મરણ, ત્રણ કરણથી ઉપયુક્ત બની, ક્ષણે ક્ષણે શીલ અને સંયમમાં ઉદ્યમશીલ બની, વ્રત અને નિયમોને વિરાધ્યા વિના, જે આત્મા કરે છે તે શીઘ્ર સિદ્ધિપદને પામે છે.

વળી જે આત્મા દુઃખથી ઉદ્દેગ પામેલ છે, ભ્રમર જેમ કમલના વનમાં તૃષ્ણાવાળો હોય તેમ જે સુખની તૃષ્ણાવાળો છે, તે પણ જો જિનેશ્વરોની ભક્તિમાં અત્યંત ગરકાવ બની, સ્તવ, સ્તુતિ અને મંગલકારી જય શબ્દના વ્યાપારમાં લીન બની જિનવરેન્દ્રોના પાદારવિંદની સમક્ષ, ભૂમિ પર મસ્તકને સ્થાપન કરી, અંજલિપુટ જોડી, શંકાદિ દોષો રહિત સમ્યક્ત્વથી હૃદયને વાસિત કરી અખંડિત વ્રત નિયમને ધારણ કરી તે ભગવંતોના એક પણ ગુણને હૃદયમાં ધારણ કરે તો તીર્થંકર બનીને સિદ્ધ થાય છે.

હે ગૌતમ ! સુગૃહીત નામધેય શ્રી તીર્થંકરોનો જગતમાં પ્રકટ, મહાન આશ્ચર્યભૂત ત્રણે ભુવનમાં પ્રખ્યાત આ મહાન અતિશયનો વિસ્તાર છે કે-જેમણે કેવલજ્ઞાન, મનઃપર્યવજ્ઞાન તથા ચરમ શરીર પ્રાપ્ત નથી કર્યું એવા જીવો પણ અરહંતોના અતિશયોને જોઈને, જેમના આઠેય કર્મો ક્ષીણપ્રાય થઈ ગયાં છે તેવા અને બહુ દુઃખદાયક ગર્ભાવાસથી મુક્ત, મહાયોગી, વિવિધ દુઃખમય ભવસાગરથી ઉદ્દિગ્ધ બની ક્ષણમાં સંસારથી પાર પામી જાય છે.

અથવા બીજું વર્ણન બાજુ પર રાખીએ તો પણ હે ગૌતમ ! શ્રેષ્ઠ અક્ષરોને વહન કરતું ધર્મતીર્થંકર એવું નામ તે સુગૃહીત નામધેય, ત્રણે ભુવનના એક માત્ર બંધુ. જિનવરોમાં ઇન્દ્ર સમાન, અર્હત ભગવંત શ્રી ધર્મતીર્થંકરોને જ છાજે છે બીજાને નહિ, કારણ કે અનેક જન્માંતરોથી પુષ્ટ થયેલ તથા મોહનો ઉપશમ, સંવેગ, નિર્વેદ, અનુકંપા તથા આસ્તિક્યના

પ્રકટપણાથી લક્ષિત થતા પ્રવર સમ્યગ્દર્શન વડે તથા ઉલ્લાસ પામતા વીર્યને ન છુપાવી, સહન કરેલ ઉગ્ર કષ્ટો અને આયરેલાં ઘોર દુષ્કર તપો વડે નિરંતર ઉપાર્જિત કરેલાં મહાન પુણ્યોના સ્કંધોનો જે મહાન રાશિ તેના વડે બાંધેલું તીર્થંકર નામ કર્મ ગોત્ર-કે જે ઉત્તમ છે, પ્રવર છે, પવિત્ર છે, વિશ્વના એક બંધુ સમાન છે, વિશ્વના નાથ સમાન છે, વિશ્વના સ્વામી સમું છે, વિશ્વમાં સારભૂત છે, અનંત કાલથી ચાલી આવતી ભવોની વાસના તથા પાપનાં બંધનો તેને છેદી નાખનાર છે, જે જગતમાં એક અને અદ્વિતીય છે તેને આધીન (તે તીર્થંકર નામકર્મ ગોત્રને આધીન) જે સુંદર, દીપ્ત, મનોહર રૂપ અને દશે દિશાઓમાં પ્રકાશમાન નિરુપમ એક હજાર અને આઠ લક્ષણો તેનાથી તે ભગવંતો મંડિત હોવાથી જગતમાં ઉત્તમોત્તમ જે લક્ષ્મી તેના નિવાસ માટે વાસવાધિકા જેવા છે. ઉપરાંત દેવતા અને મનુષ્યો તેમને જોવા માત્રથી તે જ લક્ષણો અંતઃકરણમાં ચમત્કાર પામે છે અને તેમનાં નેત્રો તથા મનમાં અતુલ વિસ્મય અને અપાર પ્રમોદ ઉત્પન્ન થાય છે; કારણ કે સંપૂર્ણ પાપકર્મો રૂપી મલના કલંકથી તેઓ રહિત હોય છે. સમયતુરંત સંસ્થાન તથા શ્રેષ્ઠ એવું જે વજ્રજ્વલ નારાયણસંઘયણ તેનાથી અધિષ્ઠિત હોવાથી પરમ પવિત્ર ઉત્તમ આકારને તેઓ ધારણ કરનારા હોય છે. મહાયશસ્વી, મહાસત્ત્વશાળી, મહાન આશયવાળા, પરમપદમાં રહેનાર, તે જ ભગવંતો સદ્ધર્મ તીર્થંકરો હોય છે. વળી કહ્યું છે કે-સમગ્ર મનુષ્યો, દેવો, ઇન્દ્રો અને સુંદરીઓનાં રૂપ, કાંતિ તેમ જ લાવણ્ય-આ બધાં એકઠાં કરીને કોઈ પણ રીતે તેનો એક પિંડ બનાવવામાં આવે અને જિનેશ્વર સામે તુલના માટે મૂકવામાં આવે તો તે પિંડ જિનેશ્વરના ચરણના અંગૂઠાના અગ્ર ભાગનો એક પ્રદેશ તેના લાખમા ભાગે પણ તે શોભતો નથી પણ સુવર્ણગિરિ-મેરુ પર્વતની સામે રાખનો ઢગલો જેવો લાગે તેવો લાગે છે.

અથવા તો સર્વ સ્થાને જુદી જુદી વ્યક્તિઓમાં રહેલા જુદા જુદા ગુણોને જાણીને અને તે તે ગુણો શ્રી તીર્થંકર ભગવંતના ગુણોના અનંતમા ભાગે પણ ન આવતા હોઈને શ્રી તીર્થંકર ભગવંતના ગુણની તુલના કરવા માટે કદાચ ત્રણેય ભુવનોને એક કરવામાં આવે અને તેને એક દિશામાં ઊભું રાખી એક તરફ તેમના સર્વ ગુણો મૂકી બીજી તરફ શ્રી તીર્થંકર ભગવંતના

ગુણોને મૂકવામાં આવે તો પણ પરમપૂજ્ય શ્રી તીર્થંકર ભગવાનના ગુણો આ સર્વ ગુણોથી અધિક હોય છે અને તેથી જ શ્રી તીર્થંકર ભગવંતો જ અર્ચના કરવા યોગ્ય છે, વંદનીય છે, પૂજનીય છે, અર્હત્ છે, ગતિ છે, મતિથી સમન્વિત છે. તેથી તે શ્રી ધર્મતીર્થંકર ભગવંતોને ભાવથી નમસ્કાર કરો.

અરિહંતે :-

શ્રી મહાનિસીહ સૂત્રમાં અરિહંત વિશે નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે^૧ :-

મનુષ્ય, દેવતા અને દાનવોવાળા આ સમગ્ર જગતમાં આઠ મહાપ્રતિહાર્ય વગેરેના પૂજાતિશયથી ઉપલક્ષિત, અનન્યસદૃશ, અર્થિત્ય માહાત્મ્યવાળી, કેવલાધિષ્ઠિત, પ્રવર ઉત્તમતાને જેઓ યોગ્ય છે તે અરહંત છે. સમગ્ર કર્મોના ક્ષય થવાથી, સંસારના અંકુરા બળી જવાથી ફરી વાર અહીં આવતા નથી. જન્મ લેતા નથી, ઉત્પન્ન થતા નથી, તે કારણે એ, અરુહંત પણ કહેવાય છે. વળી, તેમણે સુદુર્જય સમગ્ર આઠ પ્રકારના કર્મરૂપી શત્રુઓને મથી નાખ્યા છે, હણી નાખ્યા છે, દળી નાખ્યા છે, પીલી નાખ્યા છે, નસાડી મૂક્યા છે અથવા પરાજિત કર્યા છે; તેથી તે અરિહંત પણ કહેવાય છે. આ રીતે તેઓ અનેક પ્રકારે કહેવાય છે, નિરૂપણ કરાય છે, ઉપદેશ કરાય છે, સ્થાપન કરાય છે, દર્શાવાય છે અને બધી રીતે બતાવાય છે.

શ્રી અરિહંત ભગવંતોનું પ્રથમ વિશેષણ લોકના સ્વરૂપનો પ્રકાશ કરનારા એ મૂકવામાં આવેલ છે ત્યારે સહેજે એ અંગે જાણવાનું મન થાય છે કે તેઓ લોકના સ્વરૂપનો પ્રકાશ શી રીતે કરે છે ? તેના સમાધાનમાં શાસ્ત્રકાર મહર્ષિઓ જણાવે છે કે શ્રી અરિહંતદેવો લોકના સ્વરૂપનો પ્રકાશ-ઉપ્પત્તેઝ વા, વિગમેઝ વા, ધ્રુવેઝ વા (એટલે ઉત્પન્ન પણ થાય છે, નાશ પણ

૧. સનરામરાસુરસ્સ ણં સઘ્વસ્સેવ જગસ્સ અદ્દમહાપાઙ્કિહેરાઇપૂયાઇસઓવલક્ષિયં અણ્ણસરિસમંચિતમાહપ્પં કેવલાહિદ્ધિયં પવરુત્તમત્તં અરહંતિ તિ અરહંતા । અસેસકમ્મક્ષણં નિદ્દુભવંકુરતાઓ ન પુણેહ ભવંતિ જમ્મંતિ ઉવવજ્જંતિ વા અરહંતા વા ણિમ્મહિયનિહય-નિદ્દલિયવિત્તીયનિદ્દુવિયઅભિભૂય સુદુજ્જયાસેસ અદ્દપયાસકમ્મરિઉત્તાઓ વા અરિહંતેતિ વા, એવમેતે અણેગહા પન્નવિજ્જંતિ પરુવિજ્જંતિ આઘવિજ્જંતિ પઠ્ઠવિજ્જંતિ ઉવદંસિજ્જંતિ ।

-મહાનિસીહ સૂત્ર, (નમસ્કાર સ્વાધ્યાય, (પ્રા. વિ.), પૃ. ૪૨.)

પામે છે અને સ્થિર પણ રહે છે.) એ ત્રિપટ્ટી વડે કરે છે. એનો અર્થ એ છે કે લોક અને અલોકરૂપી આ વિશ્વ કેટલાક માને છે તેમ માત્ર કલ્પના નથી પણ સત્ છે અને તે ઉત્પન્ન થવાના, નાશ પામવાના અને કાયમ રહેવાના સ્વભાવથી યુક્ત છે. બીજી રીતે કહેતાં આ વિશ્વ દ્રવ્યરૂપે અનાદિ, અનંત, અચલ છે અને પર્યાયરૂપથી ઉત્પત્તિ અને વિનાશરૂપ પરિવર્તનોવાળું છે.

एवं मां अभिधुआ :-

આ પદોનો અર્થ મેં આપને મારી સન્મુખ સાક્ષાત્ રહેલા કલ્પીને નામ ગ્રહણપૂર્વક સ્તવ્યા એમ પણ થઈ શકે. ધ્યેય વસ્તુનું ધ્યાન તે જ શ્રેષ્ઠ કહેવામાં આવે છે કે જેમાં ધ્યેય ધ્યાતા સમક્ષ માનસ કલ્પના દ્વારા જાણે સાક્ષાત્ સમુપસ્થિત થયું હોય તેમ ભાસે. આ રીતે સામે સાક્ષાત્ કલ્પવાથી ધ્યાનાવેશ તેમજ ભાવાવેશથી સિદ્ધિ શીઘ્ર થાય છે. ધ્યાનાવેશ દ્વારા તન્મયીભાવને પામતું ધ્યાન જ સર્વશ્રેષ્ઠ ગણાય છે.

શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે કે :-ધ્યાન જ્યારે સ્થિરતાને ધારણ કરે છે ત્યારે ધ્યેય નજીક ન હોવા છતાં પણ જાણે (સામે) આલેખિત હોય એવું અત્યંત સ્પષ્ટ ભાસે છે^૧.

નામગ્રહણપૂર્વક સ્તવનાના વિષયમાં નામ આદિનું માહાત્મ્ય શાસ્ત્રોમાં આ રીતે કહેવાયું છે :-

પરમાત્માનું નામ હૃદયમાં સ્થિર થતાં જ જાણે પરમાત્મા સામે સાક્ષાત્ દેખાતા હોય તેવું લાગે છે, જાણે હૃદયમાં પ્રવેશતા હોય તેવું લાગે છે, જાણે મધુર આલાપ કરતા હોય તેવું લાગે છે, જાણે સર્વ અંગોમાં અનુભવાતા હોય તેવું લાગે છે. અને તન્મયભાવને પામતા હોય તેવું લાગે છે. આવી જાતના અનુભવોથી સર્વ કલ્યાણોની સિદ્ધિ થાય છે^૨.

૧. ધ્યાને હિ વિભ્રતિ સ્થૈર્યં, ધ્યેયરૂપં પરિસ્ફુટમ્ ।

આલેખિતમિવાભાતિ ધ્યેયસ્યાઽસન્નિધાવપિ ॥

-તત્ત્વાનુશાસન, અધ્યાય ૪, શ્લો. નં. ૪૪, પૃ. ૩૫

૨. નામાદિત્રયે હૃદયસ્થિતે સતિ ભગવાન્ પુર ઇવ પરિસ્ફુરતિ, હૃદયમિવાનુપ્રવિશતિ મધુરાલાપમિવાનુવદતિ, સર્વાંગીણમિવાનુભવતિ, તન્મયીભાવમિવાપદ્યતે, તેન ચ સર્વકલ્યાણ-સિદ્ધિઃ ।

-પ્રતિમાશતક, શ્લો. નં. ૨ની ટીકા, પૃ. ૪.

પસીયંતુ :-

આ પદ પરમાત્માના અનુગ્રહને સૂચવે છે. અનુગ્રહનો વિષય યોગબિંદુમાં નીચે મુજબ સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યો છે :-

હવે કોઈક અપેક્ષાએ પરમતનો સ્વીકાર કરતાં કહે છે :-

અર્થાપત્તિથી જો ઈશ્વરનો (તીર્થંકરનો) અનુગ્રહ સ્વીકારીએ તો એમાં સ્વમત પરિહારરૂપ દોષ-અપરાધ નથી, એટલું જ નહીં પણ યુક્તિયુક્ત અર્થ સ્વીકારવામાં તો ગુણ જ છે. પ્રસ્તુત વિષય તો જ સમજાય કે જો આ ઈશ્વરાનુગ્રહ વિશે મધ્યસ્થભાવપૂર્વક વિચારવામાં આવે.

હવે અર્થાપત્તિ (આર્થ વ્યાપાર) સમજાવે છે.

બધા જ મુમુક્ષુઓ ગુણપ્રકર્ષરૂપ કોઈક વિશિષ્ટ દેવતાને વંદનીય તથા સ્તવ વગેરેનું ફળ આપનાર માને છે^૧. (એ માન્યતામાં અપેક્ષાએ યુક્તિયુક્તતા હોય અને ગુણ હોય, તો તેને આપણે પણ અપેક્ષાએ સ્વીકારવી જોઈએ.)

૧. અથ કથંચિત્પરમતમપ્યનુમન્યમાન આહ ।

આર્થ્ય વ્યાપારમાશ્રિત્ય ન ચ દોષોઽપિ વિદ્યતે ।

અત્રમાધ્યસ્થ્યમાલમ્બ્ય યદિ સમ્યગ્નિરૂપ્યતે ॥૨૧૭॥

આર્થ્ય સામર્થ્યપ્રાપ્તમ્ । વ્યાપારમીશ્વરદ્યનુગ્રહરૂપમ્ । આશ્રિત્યાપેક્ષ્ય । ન ચ નૈવ । દોષોઽપ્યપરાધઃ સ્વમતપરિહારરૂપઃ । વિદ્યતે સમસ્તિ યુક્તિયુક્તાર્થાભ્યુપગમે । પુનર્ગુણ એવેત્યપિશબ્દાર્થઃ । કથમિત્યાહ અત્ર ઈશ્વરનુગ્રહાદૌ માધ્યસ્થ્યં મધ્યસ્થ્યભાવં આલમ્બ્ય આશ્રિત્ય યદિ ચેત્ સમ્યક્ યથાવત્ નિરૂપ્યતે ચિન્ત્યતે ॥

અથાર્થ્યમેવવ્યાપારમાચ્છે ।

ગુણપ્રકર્ષરૂપો યત્સર્વૈર્વન્દ્યસ્તથેષ્યતે ।

દેવતાતિશયઃ કશ્ચિત્સ્તવાદેઃ ફલદસ્તથા ॥૨૧૮॥

ગુણપ્રકર્ષરૂપો જ્ઞાનાદિપ્રકૃષ્ટગુણસ્વભાવઃ । યદ્યસ્માત્ । સર્વૈર્મુમુક્ષુભિઃ । વન્દ્યો વન્દનીયઃ । તથા તત્પ્રકારઃ । ઇષ્યતે મન્યતે । દેવતાતિશયો વિશિષ્ટદેવતાસ્થ્ય । કશ્ચિજ્જિનાદિઃ । સ્તવાદેઃ સ્તવનપૂજનનમનાનુધ્યાનાદેઃ । ક્રિયાયાઃ ફલદઃ સ્વર્ગાપવર્ગાદિ-ફલદાયી । તથા ઇતિ સમુચ્ચયે । અત્ર યદ્યપિ સ્વકર્તૃકા સ્તવાદિક્રિયા ફલં પ્રયચ્છતિ, તથાપિ સ્તવનીયાલમ્બનત્વેન તસ્યાસ્તત્સ્વામિકત્વમિતિ સ્તોતવ્યનિમિત્ત એવ સ્તોતુઃ ફલલાભ ઇતિ ॥

-યોગબિંદુ સદીક, પૃ. ૧૨૨-૧૨૩

એ રીતે જિનેશ્વર ભગવંત સ્તવન, પૂજન, નમન, અનુધ્યાન વગેરે રૂપ ક્રિયાનું ફળ, જે સ્વર્ગ અને અપવર્ગ, તેને આપનારા ગણાય છે. અહીં જો કે પોતે કરેલ સ્તવાદિ ક્રિયા ફળ આપે છે, તો પણ સ્તવનીય-અવલંબનત્વ-સંબંધથી તે ક્રિયાના સ્વામી શ્રી જિનેશ્વર ભગવંત છે તેથી સ્તોતવ્ય એવા શ્રી જિનેશ્વર ભગવંતના નિમિત્તે જ સ્તવનાદિ કરનારને ફળનો લાભ થાય છે.

અર્થાપત્તિ પણ એક પ્રબળ પ્રમાણ છે. તેથી સ્તુતિક્રિયાનું જે ફળ મળે છે, તેમાં ફળ આપનાર સ્તોતવ્ય શ્રી જિનાદિ છે એમ માનવું, એ પણ પ્રમાણસિદ્ધ છે.

પૂ. ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી ભગવંતે દ્વાત્રિંશદ્ દ્વાત્રિંશિકામાં સોળમી ઈશાનુગ્રહ-વિચાર દ્વાત્રિંશિકાની ટીકામાં પ્રસ્તુત વિષયને સંક્ષિપ્ત રીતે સમજાવેલ છે. (એનો ભાવાર્થ ઉપર મુજબ છે) (અવતરણ નીચે આપેલ છે.)^૧

ઈશાનુગ્રહ વિચાર દ્વાત્રિંશિકાના અંતિમ શ્લોકમાં તેઓ કહે છે કે :-
તેથી અનુગ્રહને માનતા સાધકોએ સ્વામી(શ્રી તીર્થંકર)ના ગુણો ઉપરના અનુરાગપૂર્વક પરમાનંદ વડે અનુજ્ઞાન કરવું જોઈએ^૨.

શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચયમાં પરમાત્માને વ્રતસેવનાદિ અનુજ્ઞાનથી થતી મુક્તિના ઉપચારથી કર્તા કહ્યા છે. તે આ રીતે :-

આ રીતે અપેક્ષાએ ઈશ્વરકર્તૃત્વવાદ પણ સત્તર્કથી ઘટે છે, એમ શુદ્ધબુદ્ધિવાળા પરમાર્થીઓએ કહ્યું છે. તે આ રીતે :-

૧. આર્થ વ્યાપારમાશ્રિત્ય તદાજ્ઞાપાલનાત્મકમ્ ।

યુજ્યતે પરમીશસ્યાનુગ્રહસ્તંત્રનીતિતઃ ॥૭૭॥

-ઈશાનુગ્રહ વિચાર દ્વાત્રિંશિકા, શ્લો. ૭, પ. ૮૭ આ.

દેવતાતિશયસ્ય ચ વિશિષ્ટદેવતાહ્યસ્ય ચ સેવા સ્તવનધ્યાનપૂજનાદિરૂપા ।
સર્વૈર્બુધૈરિષ્ટા તન્નિમિત્તકફલાર્થત્વેનાઽભિમતા । સ્વવનાદિ ક્રિયાયાઃ સ્વકર્તૃકાયાઃ ફલદાન-
સમર્થત્વેઽપિ સ્તવનીયાદ્યાલંબનત્વેન તસ્યાઃ સ્તોત્રાદેઃ ફલલાભસ્ય સ્તોતવ્યાદિનિમિત્ત-
કવ્યવહારત્ । -ઈશાનુગ્રહવિચાર દ્વાત્રિંશિકા, શ્લો. ૧૬ની ટીકા, પ. ૮૮ અ.

૨. અનુજ્ઞાનં તતઃ સ્વામી ગુણગણપુરસ્સમ્ ।

પરમાનન્દતઃ કાર્યં, મન્યમાનૈરનુગ્રહમ્ ॥૩૨॥

-ઈશાનુગ્રહવિચાર દ્વાત્રિંશિકા, શ્લો. ૩૨, પૃ. ૧૦૧ આ.

અનંતજ્ઞાનદર્શન સંપત્તિથી યુક્ત શ્રી વીતરાગ પરમાત્મા જ ઈશ્વર છે, કારણ કે તેમણે કહેલ વ્રતોનું પાલન કરવાથી મુક્તિ થાય છે, તેથી તે વીતરાગ પરમાત્મા ગુણભાવે મુક્તિના કર્તા છે^૧.

ગુણભાવથી કર્તા છે, એ વિષયને સમજાવતાં સ્યાદ્વાદ્વાદ કલ્પલતા ટીકામાં કહ્યું છે કે-

રાજા વગેરેની જેમ શ્રી પરમાત્માનો પ્રસાદ અપ્રસાદથી નિયત નથી, તો પણ તેઓ અચિંત્ય ચિંતામણિની જેમ વસ્તુસ્વભાવસામર્થ્યથી ફલદોપાસનાકત્વ સંબંધ વડે ઉપચારથી કર્તા છે^૨.

આ. હા. ટી.(પૂ. ૫૦૭ આ)માં જે કહ્યું છે કે-

તેનો સારાંશ એ છે કે અભિલષિત ફળની પ્રાપ્તિ શ્રી તીર્થંકર ભગવંતના કારણે જ છે. એ ક્રિયામાં બીજું બધું હોય પણ સ્તવના આલંબન તરીકે કેવળ શ્રી તીર્થંકર ન હોય તો અભિલષિત ફળની પ્રાપ્તિ કદાપિ થઈ શકે નહીં.

પૂ. ઉપા. શ્રી યશોવિજયજી મહારાજ શ્રી ચિંતામણિપાર્શ્વનાથ ભગવાનના સ્તવનમાં ફરમાવે છે કે-

તત્પૂર્વિકૈવાભિલષિતફલાવાસિર્ભવતિ ।

૧. તતશ્ચેશ્વરકર્તૃત્વ વાદોઽયં યુજ્યતે પરમ્ ।

સમ્યગ્ન્યાયાચિરોધેન યથાહુઃ શુદ્ધબુદ્ધયઃ ॥૧૦॥

ઈશ્વરઃ પરમાત્મૈવ તદુક્તવ્રતસેવનાત્ ।

યતો મુક્તિસ્તતસ્તસ્યાઃ કર્તા સ્યાદ્ ગુણભાવતઃ ॥૧૧॥

-શાસ્ત્રવાર્તા સમુચ્ચય, સ્તબક-૩, શ્લો. ૧૦-૧૧. પ. ૧૦૨ આ.

૨. તદુક્તવ્રતસેવનાત્-પરમાસપ્રણીતાગમવિહિતસંયમપાલનાત્; યતો મુક્તિઃ કર્મક્ષયરૂપા, ભવતિ; તતસ્તસ્યા ગુણભાવતઃ-રાજાદિવદપ્રસાદનિયતપ્રસાદાભાવે ઽપ્યચિન્ત્ય-ચિન્તામણિવદ વસ્તુસ્વભાવબલાત્ ફલદોપાસનાકત્વેનોપચારાત્, કર્તા સ્યાત્ । અતઃ એવ ભગવન્તમુદ્દિશ્યાઽઽરોગ્યાદિપ્રાર્થના ।

-શાસ્ત્રવાર્તા સમુચ્ચય, સ્યાદ્વાદ કલ્પલતા ટીકા,

શ્લો. ૧૧ની ટીકા. પ. ૧૦૩ અ.

કાળ, સ્વભાવ, ભવિતવ્યતા એ સઘળા તુજ દાસો રે !
મુખ્ય હેતુ તું મોક્ષનો એ મુજ સબળ વિશ્વાસો રે.

સ્તુતિ-આદિ અપેક્ષાએ નમસ્કારરૂપ છે. નૈગમ અને વ્યવહારનયથી નમસ્કાર(સ્તુતિ-આદિ)ના સ્વામિત્વવિશે વિશેષાવશ્યક આદિ ગ્રંથોમાં વિસ્તારથી વર્ણન છે. તેનો સારાંશ નમસ્કાર મહામંત્ર ગ્રંથમાં નીચે મુજબ આપેલ છે :-

નૈગમ નય તથા વ્યવહાર નયના અભિપ્રાયે નમસ્કારનો સ્વામી નમસ્કાર્ય આત્મા છે, કિંતુ નમસ્કાર કરનાર જીવ તેનો સ્વામી નથી; કારણ કે- દાન કરાયા પછી વસ્તુ દાતારની કહેવાતી નથી કિંતુ ગ્રાહકની કહેવાય છે. તેમ નમસ્કારનું પણ પૂજ્ય એવા નમસ્કાર્યને દાન કરવામાં આવે છે. જેથી તે પૂજ્યનો જ ગણાય છે અથવા નમસ્કાર એ પૂજ્યની પ્રતીતિ કરાવનાર હોવાથી પૂજ્યનો ધર્મ છે. જે જેની પ્રતીતિ કરાવે, તે તેનો ધર્મ છે. ઘટનું રૂપ ઘટની પ્રતીતિ કરાવે છે, માટે તેનો ઘટનો ધર્મ કહેવામાં આવે છે. તેની જેમ નમસ્કાર પણ નમસ્કાર્યની પ્રતીતિ કરાવનાર હોવાથી, નમસ્કાર્યનો ધર્મ છે, નહિ કે નમસ્કાર કરનારનો. અથવા નમસ્કારનો પરિણામ નમસ્કાર્યનું નિમિત્ત પામીને ઉત્પન્ન થાય છે. ઘટના નિમિત્તે ઉત્પન્ન થતું ઘટ-જ્ઞાન અને ઘટ-અભિધાન એ જેમ ઘટનું કહેવાય છે, તેમ નમસ્કાર્યના નિમિત્તે ઉત્પન્ન થનાર નમસ્કારનો પરિણામ પણ નમસ્કાર્યનો જ પર્યાય માનવો વાજબી છે. અથવા નમસ્કાર કરનાર નમસ્કાર્યનું દાસત્વ પામે છે, તેથી તે નમસ્કાર ઉપર નમસ્કાર કરનારનો અધિકાર નથી. મારા દાસે ખર ખરીદ્યો, એ વચનના અર્થમાં દાસ અને ખર ઉભય જેમ તેના સ્વામીના છે, તેમ ખરના સ્થાને નમસ્કાર અને દાસના સ્થાને તેનો કરનાર ઉભય નમસ્કાર્ય એવા પૂજ્ય અહાંદિકના જ છે. એ કારણે પણ નમસ્કાર, નમસ્કાર કરનારનો નથી, કિંતુ નમસ્કાર્યનો જ છે. પૂજ્ય વસ્તુ બે પ્રકારની છે :- એક જીવરૂપ અને બીજી અજીવરૂપ. જીવરૂપ પૂજ્ય વસ્તુ શ્રી જિનેશ્વરાદિ અને મુનિવરાદિ છે. અજીવરૂપ પૂજ્ય વસ્તુ શ્રી જિનપ્રતિમાદિ અને ચિત્રપટાદિ છે. *

★ પૂ. પં. શ્રી ભદ્રંકરવિજયજી ગણિવર્યકૃત નમસ્કાર મહામંત્ર પૃ. ૧૫૧-૧૫૨.

ચંદેસુ નિમ્મલયરા :-

ચંદ્ર કરતાં વધારે નિર્મળ એમ ન કહેતાં ચંદ્રો કરતાં વધારે નિર્મળ એમ કહેવાનું કારણ એ છે કે આ વિશ્વમાં એક ચંદ્ર કે એક સૂર્ય નથી પરંતુ અસંખ્યાત ચંદ્રો તથા અસંખ્યાત સૂર્યો છે. જંબૂદ્વીપમાં બે સૂર્ય તથા બે ચંદ્ર છે. લવણ સમુદ્રમાં ચાર ચંદ્ર અને ચાર સૂર્ય છે, પાતકીખંડમાં આઠ ચંદ્ર અને આઠ સૂર્ય છે. કાલોદ સમુદ્રમાં સોળ ચંદ્ર અને સોળ સૂર્ય છે. અર્ધપુષ્કરવર દ્વીપમાં સોળ ચંદ્ર અને સોળ સૂર્ય છે અને ત્યાર બાદ મનુષ્ય લોકની બહાર દરેક દ્વીપ અને સમુદ્રમાં એક કરતાં બમણા ચંદ્ર અને સૂર્ય છે, જે સર્વનો સરવાળો કરતાં અસંખ્યાત ચંદ્રો અને અસંખ્યાત સૂર્યો થાય છે. આ સર્વ ચંદ્રો કરતાંય શ્રી જિનેશ્વર દેવો વધુ નિર્મળ છે અને આ સર્વ સૂર્યો કરતાંય વધારે તેજસ્વી છે.

સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર એ લોકમાં અસંખ્યાત દ્વીપ સમુદ્રો બાદ સૌથી છેલ્લે આવેલો અસંખ્યાત યોજન પ્રમાણનો મહાસમુદ્ર છે કે જે મહાગંભીર છે, જેનો પાર પણ પામી ન શકાય તેવો છે. શ્રી જિનેશ્વરદેવ તે સર્વ સમુદ્રોથી વિશાલ અને ગંભીર હોવાથી અહીં તેની ઉપમા આપવામાં આવી છે.

(૭) પ્રકીર્ણક

લોગસ્સ સૂત્રનાં પર્યાયવાચક નામો

(પ્રાકૃત નામો)

નામ	આધાર સ્થાન
૧. ચઉવીસત્થય	... સિરિ મહાનિસીહ સુત્ત ઉત્તરજ્ઞયણ સુત્ત, પત્ર ૫૦૮ અ અણુઓગદ્ધાર સુત્ત, સૂત્ર ૫૮, પત્ર ૪૪ અ ચેઈયવંદણ મહાભાસ, ગાથા ૫૩૭. પૃ. ૯૮ પાલિક સૂત્રવૃત્તિ, પત્ર ૭૨ આ

૨. ચઉવીસત્થય (દંડ) ... યોગશાસ્ત્ર સ્વોપજીવિવરણ,
પત્ર ૨૪૮ આ
૩. ચઉવીસત્થય ... નંદિસુત્ત, સૂત્ર ૪૪, પત્ર ૨૦૨ અ
૪. ચઉવીસઈત્થય ... આવસ્સય નિજજુત્તિ, ગાથા ૧૦૫૬,
પત્ર ૪૯૧ અ
૫. ચઉવીસજિજ્ઞાત્થય ... ચેઈયવંદણ મહાભાસ, ગાથા ૩૮૮,
પૃ. ૭૦
૬. ઉજ્જોઅ ... યોગશાસ્ત્ર સ્વોપજી વિવરણ,
પત્ર ૨૪૮ આ
૭. ઉજ્જોઅગર ... યોગશાસ્ત્ર સ્વોપજી વિવરણ,
પત્ર ૨૪૮ આ
૮. ઉજ્જોયગર ... પાક્ષિક સૂત્ર વૃત્તિ, પત્ર ૭૨ અ
૯. નામથય ... દેવવંદન ભાષ્ય, પૃષ્ઠ ૩૨૦
૧૦. નામજિજ્ઞાત્થય ... ધર્મસંગ્રહ, પત્ર ૧૫૮ અ
(સંસ્કૃત નામો)
૧૧. ચતુર્વિંશતિસ્તવ ... આચારંગ સુત્ર ટીકા, પત્ર ૭૫ આ
ઉત્તરજઝયણ સુત્ર ટીકા પત્ર ૫૦૪
અણુઓગદાર વૃત્તિ પત્ર ૪૪ આ
લલિત વિસ્તરા, પૃષ્ઠ ૪૨
યોગશાસ્ત્ર સ્વોપજી વિવરણ,
પત્ર ૨૨૪
વંદાડુવૃત્તિ, પૃષ્ઠ ૪૦ આ
દેવવંદન ભાષ્ય પૃષ્ઠ ૩૨૦
ધર્મસંગ્રહ, પત્ર ૧૫૮ અ
૧૨. ચતુર્વિંશતિ જિનસ્તવ ... દેવવંદન ભાષ્ય, પૃષ્ઠ ૩૨૭
૧૩. નામસ્તવ ... દેવવંદન ભાષ્ય, પૃષ્ઠ ૩૨૧

ચૈત્યવંદનમાં તેમજ દેવવંદનના અધિકારોમાં

લોગસ્સ સૂત્રની વ્યવસ્થા

ચૈત્યવંદનની વિધિ સૌ પ્રથમ આચાર્ય શ્રી હરિભદ્રસૂરીશ્વરજીના ગ્રંથોમાં મળે છે, એમ આગમોદ્ધારક આચાર્ય શ્રી આનંદસાગરસૂરીશ્વરજીનું મંતવ્ય છે. લલિતવિસ્તરમાં લોગસ્સ સૂત્રનો એ વિધિના એક ભાગ તરીકે ઉલ્લેખ છે*

દેવવંદનમાં બાર અધિકારો છે.^૧ તેમાં ચોથો અધિકાર લોગસ્સ સૂત્રનો છે. તેમાં નામજિનને વંદના છે.

પાંચ દંડક સૂત્રોમાં લોગસ્સ સૂત્રનું સ્થાન

નિમ્નોક્ત પાંચ દંડકસૂત્રોમાં લોગસ્સ સૂત્ર એ તૃતીય દંડક છે.

૧. શકસ્તવ	(નમોત્યુષં સૂત્ર)
૨. ચૈત્યસ્તવ	(અરિહંત ચેઈયાણં સૂત્ર)
૩. નામસ્તવ	(લોગસ્સ સૂત્ર)
૪. શ્રુતસ્તવ	(પુસ્કખરવદીવદ્ધે સૂત્ર)
૫. સિદ્ધસ્તવ	(સિદ્ધાણં બુદ્ધાણં સૂત્ર)

લોગસ્સ સૂત્રમાં પદો, સંપદા તથા અક્ષરો

લોગસ્સ સૂત્ર ૧ શ્લોક તથા ૬ ગાથાના માનવાળું છે. તેમાં ૨૮ પદોમાં, ૨૮ સંપદા છે^૨ અને અક્ષરો ૨૫૬ છે. તે નીચે મુજબ છે :-

પ્રથમ શ્લોકમાં	૩૨
બીજી ગાથામાં	૩૮

★ ક્રમ ભોગાદિ દુઃસ્વપ્ન આવેલાં હોય તો ૧૦૮ ઉચ્ચવાસ પ્રમાણ સમજવું; કારણ કે તેવી સ્થિતિમાં કાયોત્સર્ગ સાગરવર્ગંધીર સુધી કરવાનો હોય છે.

૧. (૧) નમોત્યુષં (૨) જે અ અઈયા સિદ્ધા (૩) અરિહંત ચેઈયાણં (૪) લોગસ્સ ઉજ્જોઅગરે (૫) સવ્વલોએ અરિહંત (૬) પુસ્કખરવદી (૭) તમતિમિર પડલ (૮) સિદ્ધાણં બુદ્ધાણં (૯) જો દેવાણ વિ દેવો (૧૦) ઉજ્જિતસેલસિહરે (૧૧) ચત્તારિ અદ્ધુદસ દોય (૧૨) વેયાવચ્ચગણં

૨. નામથયાહસુ સંપય, પયસમ.....

-દે. ભા., પૃ. ૩૨૦

ત્રીજી ગાથામાં	૩૬
ચોથી ગાથામાં	૩૫
પાંચમી ગાથામાં	૪૧
છઠ્ઠી ગાથામાં	૩૬
સાતમી ગાથામાં	૩૭
	<hr/> ૨૫૬

એક મત એવો છે કે જે લોગસ્સ સૂત્રના ૨૬૦ અક્ષરો છે એમ જણાવે છે^૧. પરંતુ તે મત દેવવંદનની વિધિમાં પ્રથમ સ્તુતિ બાદ લોગસ્સ સૂત્ર બોલાયા પછી બોલાતા સવ્વલોએ અરિહંત ચેઈયાણં સૂત્રના સવ્વલોએ એ ચાર અક્ષરોની ગણતરી લોગસ્સ સૂત્ર ભેગી કરે છે^૨ અને તેથી તે ગણતરી મુજબ ૨૬૦ અક્ષરો વાજબી ઠરે છે.

ચતુર્વિંશતિ જિનસ્તવ-ભાવ મંગલ

હે ભગવન્ ! સ્તવ અને સ્તુતિરૂપ ભાવ મંગલથી જીવ કયા લાભને પ્રાપ્ત કરે છે^૩? એવા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ભગવાન જણાવે છે કે હે ગૌતમ ! સ્તવ અને સ્તુતિરૂપ ભાવ મંગલથી જીવ જ્ઞાનબોધિ, દર્શનબોધિ અને ચારિત્રબોધિના લાભને પ્રાપ્ત કરે છે અને તે રીતે જ્ઞાનબોધિ, દર્શનબોધિ અને ચારિત્રબોધિનો લાભ થતાં તે જીવ કલ્પ વિમાનમાં ઉત્પન્ન થવા પૂર્વક મોક્ષમાં જાય છે.

કાયોત્સર્ગ આદિના સમયમાં (લોગસ્સસૂત્રનું) સ્મરણ

કાયોત્સર્ગ આદિના અને અસ્વાધ્યાયાદિના સમયમાં જ્યારે વાચિક પરાવર્તના ન થઈ શકે ત્યારે અનુપ્રેક્ષાથી જ શ્રુતની સ્મૃતિ વગેરે થાય છે. પરાવર્તનાથી સ્મૃતિનું વધારે ફળ છે. મન શૂન્ય હોય એટલે કે પરાવર્તનાના અર્થઆદિમાં ઉપયોગ રહિત હોય તો પણ પૂર્વ અભ્યાસના યોગે મુખ વડે

૧. તત્ર દ્વેશતે ષષ્ઠ્યધિકે નામસ્તવદંડકે -દે. ભા., પૃ. ૩૨૦

૨. સવ્વલોએ હત્યક્ષરચતુષ્કપ્રક્ષેપાત્ -દે. ભા., પૃ. ૩૨૦

૩. થયથુદ્દમંગલેણં મંતે ! જીવે કિં જણેઈ ? નાળદંસળચરિત્તબોહિલાખં સંજળઈ, નાળદંસળચરિત્તબોહિલાખસંપન્નેણં જીવે અંતકિરિયંકપ્પવિમાણોવવત્તિયં આરહણં આરાહેઈ
॥૧૪॥ -ઉત્તરજ્ઞાપણસુત બૃહદ્વત્તિ, ૨૮મું અધ્યયન, પ. ૫૭૪ આ.

પરાવર્તમાં સંભવે છે; પણ સ્મરણ તો મનની અવહિત વૃત્તિમાં જ થઈ શકે. મંત્ર આરાધન વગેરેમાં પણ સ્મરણથી જ વિશેષ પ્રકારે સિદ્ધિ થાય છે. કહ્યું છે કે :- અવરજવરવાળા સ્થાન કરતાં એકાંતમાં જપ કરવો શ્રેષ્ઠ છે; શાબ્દિક જપ કરતાં મૌન જપ અને મૌન જપ કરતાં માનસ જપ શ્રેષ્ઠ છે. આમ (ઉત્તરોત્તર) જપ વધારે વધારે પ્રશંસનીય છે^૧.

પરિભાષા

જ્યારે એક અથવા તેથી વધારે લોગસ્સ સૂત્રનો કાયોત્સર્ગ કરવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે એક લોગસ્સ સૂત્રની બરાબર ચાર નવકાર (લોગસ્સ સૂત્ર ન આવડતું હોય તો) ગણવાની પદ્ધતિ વર્તમાન કાળમાં પ્રચલિત છે. શ્રી સાંવત્સરિક પ્રતિક્રમણમાં પણ ચાળીસ લોગસ્સ સૂત્ર (ચંદેસુ નિમ્મલયરા સુધી) અને તેના ઉપર એક નવકારનો કાયોત્સર્ગ કરતી વેળા, તે (લોગસ્સ સૂત્ર) ન આવડતું હોય તેને એકસો સાઠ નવકાર ગણવાના હોય છે.

એક લોગસ્સ સૂત્ર (ચંદેસુ નિમ્મલયરા) સુધી ગણવાથી પચીસ શ્વાસોચ્છવાસ થાય છે; જ્યારે નવકારના આઠ શ્વાસોચ્છવાસ ગણતાં ચાર નવકાર ગણવાથી બત્રીસ શ્વાસોચ્છવાસ થાય છે. આ પ્રથા ચાલુ છે. તેની અહીં નોંધ છે.

તુલનાત્મક વિચારણા

(અ) લોગસ્સ સૂત્રમાં જે બોધિલાભ (આરુગ્મ બોહિલાભ) અને શ્રેષ્ઠ ભાવ સમાધિ(સમાહિવરસુત્તમ)ની યાચના કરવામાં આવી છે તે જ વાત શ્રી જયવીરરાય સૂત્રની ૪ ગાથમાં

.....

સમાહિમરણં ચ બોહિલાભો અ ।

સંપજ્જઝ મહા એઝં ।

તુહ નાહ પણામકરણેણં ॥૪॥

૧. કાયોત્સર્ગાદાવસ્વાધ્યાયિકાદૌ ચ પરર્તનાયા અયોગેઽનુપ્રેક્ષયૈવ શ્રુતસ્મૃત્યાદિ સ્યાત્, પરાવર્તનાતશ્ચ સ્મૃતેરધિકફલત્વં મુખેન પરવર્તના હિ મનસઃ શૂન્યત્વેઽપ્યધ્યાસવશાત્, સ્મૃતિસ્તુ મનસોઽવહિતવૃત્તાવેવ, મન્ત્રારથનાદાવાપિ સ્મૃત્યૈવ વિશેષસિદ્ધિઃ, યદધ્યધાય-સંકુલાદિજને ભવ્યઃ, સશબ્દાન્મૌનવાન્ શુભઃ ।

મૌનજાન્માનસઃ શ્રેષ્ઠો, જાપઃ શ્લાઘ્યઃ પરઃ પરઃ ॥૧-આચાર પ્રદીપ પ. ૮૮ આ.

એ શબ્દો દ્વારા જણાવીને યાચના કરવામાં આવી છે.

શ્રી વંદિતુ સૂત્રની ૪૭મી ગાથામાં પણ

દિતુ સમાર્હિ ચ બોર્હિ ચ

એ ચોથા પાદથી એ જ યાચના કરવામાં આવી છે.

શ્રી અજિત શાંતિસ્તવની આઠમી ગાથાના ચોથા ચરણમાં :-

સંતિ મુળી મમ સંતિસમાહિવરં દિસડ ।

થી પણ એ જ યાચના છે

(આ) દિગંબર જૈન સંપ્રદાયના પ્રકાંડ વિદ્વાન શ્રી કુંદકુંદાચાર્ય જે ભક્તિ નામની કૃતિઓ રચ્યાનું મનાય છે તે પૈકી તિત્થચર મત્તિમાં શ્રી લોગસ્સ સૂત્રની આઠ ગાથા સિવાયની ગાથાઓનો ભાવ સમાવિષ્ટ થયેલો જણાય છે.

અનુવાદ

લોગસ્સ સૂત્રનો અનુવાદ ગુજરાતી, મરાઠી તેમજ હિંદી ભાષામાં થયેલો જાણવામાં આવ્યો છે. તે ઉપરાંત જર્મન અને અંગ્રેજી ભાષામાં પણ તેનો અનુવાદ થયેલ છે.

લોગસ્સ સૂત્ર અંગે સાહિત્ય

લોગસ્સ સૂત્ર અંગે ઉલ્લેખો તથા વિવેચન નીચે દર્શાવેલા પ્રાચીન ગ્રંથોમાં પ્રાપ્ત થાય છે :-

ગ્રંથનું નામ

ગ્રંથકાર

૧. મહાનિસીહ સુત્ર	શ્રી સુધર્માસ્વામી ગણધર
૨. ઉત્તરજ્ઞયણ સુત્ર	શ્રી સુધર્માસ્વામી ગણધર
૩. ચઉસરણ પઠન્નય	શ્રુત સ્થવિર
૪. આવસ્સય નિજજુત્તિ	શ્રી ભદ્રબાહુ સ્વામી
૫. નંદિ સુત્ર	શ્રી દેવવાચક
૬. અણુઓગદાર	શ્રુત સ્થવિર
૭. આવસ્સય ચુણ્ણિ	શ્રી જિનદાસગણિ મહત્તર
૮. આવસ્સય ભાસ	શ્રી ચિરંતનાચાર્ય
૯. આવસ્સયની હારિભદ્રીય ટીકા	શ્રી હરિભદ્રસૂરિ
૧૦. લલિત-વિસ્તરા	શ્રી હરિભદ્રસૂરિ
૧૧. ચેઈયવંદણ મહાભાસ	શ્રી શાંતિસૂરિ

૧૨. યોગશાસ્ત્ર વિવરણ	શ્રી હેમચંદ્રસૂરિ
૧૩. દેવવંદન ભાષ્ય	શ્રી દેવેન્દ્રસૂરિ
૧૪. વંદારુ વૃત્તિ	શ્રી દેવેન્દ્રસૂરિ
૧૫. આચાર દિનકર	શ્રી વર્ધમાનસૂરિ
૧૬. ધર્મસંગ્રહ	શ્રી માનવિજય ઉપાધ્યાય

પ્રતિક્રમણની પીઠ અને તેનું દઢીકરણ

પ્રતિક્રમણના છ આવશ્યક અંગે ન્યાય-વિશારદ ન્યાયાચાર્ય ઉપાધ્યાય ભગવંત શ્રીમદ્ યશોવિજયજી મહારાજ નીચે મુજબ જણાવે છે :-
પડિક્રમણનાં છ આવશ્યક કર્મનાં નામ લિખીઈ છઈ.

૧) દોષ સંગ્રહ, ૨) આલોચના, ૩) પ્રતિક્રમણ, ૪) ક્ષામણ વિધિ, ૫) પ્રણ ચિકિત્સા. ૬) ગુણ-ધારણા.

તેન પ્રથમકર્મણિ આત્મસાક્ષિકદોષાલોચનયા દોષસંગ્રહઃ કાર્યઃ ।
યતીનાં સચળાસણ ગાથયા દોષસંગ્રહઃ કાર્યઃ ।શ્રાદ્ધેન તુ અષ્ટગાથયા ।
એતેન-પ્રતિક્રમણપીઠં દર્શિતમ્ । પીઠદાદ્યર્થચતુર્વિંશતિસ્તવઃ પઠનીયઃ ॥૧॥
અર્થ :-

તેથી પ્રથમ આવશ્યક કર્મમાં આત્મસાક્ષીએ દોષોની આલોચના કરવા પૂર્વક દોષ સંગ્રહ કરવો જોઈએ. સાધુઓએ સચળાસણ એ ગાથા વડે દોષ સંગ્રહ કરવો જોઈએ. જ્યારે શ્રાવકે તો (નાર્ણમિ દંસર્ણમિ અ વગેરે) આઠ ગાથા વડે. આ રીતે પ્રતિક્રમણનું પીઠ બતાવ્યું. પીઠની દઢતા માટે ચતુર્વિંશતિસ્તવ બોલવો જોઈએ.

-ગૂર્જર સાહિત્ય સંગ્રહ, ભાગ ૨ જો. પૃ. ૧૧૦

તપ ઉપધાન

શ્રી લોગસ્સસૂત્ર રૂપ શ્રુતજ્ઞાનના અધ્યયનની અનુજ્ઞા માટે વિનયોપધાનની વિધિ★

★ કોઈ પણ સૂત્રનું અધ્યયન કરતાં પૂર્વે તે સૂત્રનું અધ્યયન કરવાની ગુરુ મહારાજ પાસેથી અનુજ્ઞા પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ. તે સિવાય તે સૂત્રનું અધ્યયન કરવાનો જૈન શાસ્ત્રોમાં નિષેધ છે. તે અનુજ્ઞા મેળવવા માટે અમુક અમુક પ્રકારનાં તપ અથવા અમુક પ્રકારની ક્રિયાઓ નિર્ણીત સમય પર્યંત કરવાની હોય છે. અને એ રીતે તે તે સૂત્રો માટે નિર્ણીત કરેલ સમય પર્યંત કરાતી ક્રિયા તપ વગેરેને ઉપધાન કહેવામાં આવે છે. લોગસ્સ સૂત્રરૂપ શ્રુતજ્ઞાનના અધ્યયનની અનુજ્ઞા મેળવવા માટે પણ આ રીતના ઉપધાન કરવાં

હે ગૌતમ ! એકાંતિક, આત્યંતિક પરમશાશ્વત, ધ્રુવ, નિરંતર એવા સર્વોત્તમ સુખના આકાંક્ષીએ સૌથી પ્રથમ આદરપૂર્વક સામાયિકથી માંડીને લોકબિંદુ (ચૌદમું પૂર્વ) સુધીના બાર અંગ પ્રમાણના શ્રુતજ્ઞાનનું, કાલ લક્ષ્યમાં રાખીને તથા આયંબિલ વગેરે વિધિપૂર્વક ઉપધાનથી હિંસા વગેરેનો ત્રિવિધે ત્રિવિધે ત્યાગ કરીને, સ્વર-વ્યંજન-માત્રા-બિંદુ-પદ તથા અક્ષર જરા પણ ન્યૂન ન આવે એવી રીતે, પદચ્છેદ, ઘોષબદ્ધતા, પૂર્વાનુપૂર્વી, પશ્ચાનુપૂર્વી, તથા અનાનુપૂર્વીથી ખૂબ વિશુદ્ધ રીતે તેમજ ભૂલ્યા વિના એકાગ્રતાપૂર્વક જ્ઞાન મેળવવું જોઈએ.

ઉપરનાં વાક્યો દ્વારા ચરમ તીર્થપતિ શ્રી મહાવીર ભગવંત શ્રી મહાનિસીહ સુત્રમાં શ્રી પંચમંગલ મહાશ્રુતસ્કંધ સૂત્ર અંગે જે નિર્દેશ કરે છે તે લોગસ્સ સૂત્રના વિનય-ઉપધાનને પણ તેટલો જ લાગુ પડે છે.

તેની વિધિ દર્શાવતાં તે પરમોપકારી પરમેશ્વર જણાવે છે કે :-

સુપ્રશસ્ત અને સુંદર તિથિ, કરણ, મુહૂર્ત, નક્ષત્ર, યોગ, લગ્ન અને ચંદ્રબલ હોય ત્યારે,

જાતિ વગેરે આઠ મદ તથા આશંકાઓથી રહિત બનીને,

ભક્તિ અને બહુમાન પૂર્વક,

નિયાણા^૧ વિના ત્રણ ઉપવાસ પ્રમાણ તપ કરીને, જિન ચૈત્યમાં, જંતુરહિત પ્રદેશમાં, ભક્તિથી સભર બનીને, નતમસ્તકે, પ્રફુલ્લિત રોમ્બરાજિ, વિકસિત વદન કમળ, પ્રશાંત, સૌમ્ય અને સ્થિર દષ્ટિ, નવા નવા સંવેગથી ઉછળતા, અત્યંત, નિરંતર અને અચિન્ત્ય એવા શુભ પરિણામ વિશેષથી ઉલ્લસિત આત્મવીર્ય અને પ્રતિસમય વૃદ્ધિ પામતા પ્રમોદથી વિશુદ્ધ, નિર્મળ, સ્થિર અંતઃકરણવાળા બનીને

જમીન ઉપર બે ઢીંચણ, બે કરકમલ તથા મસ્તક સ્થાપીને અંજલિપુટ રચીને

ધર્મતીર્થકરોના બિંબ પર દષ્ટિ તથા મનને સ્થિર કરીને દઢ ચારિત્ર્ય વગેરે ગુણ સંપદાથી સહિત,

જરૂરી ગણાયાં છે અને તેની વિધિ ઉપર મુજબ શાસ્ત્રકારોએ દર્શાવી છે.

૧. આલોક અને પરલોકનાં સુખોની માગણી તે નિયાણું.

અબાધિત ઝુરુના મુખમાંથી નીકળેલ તેમના સંતોષ તથા કૃપાથી મળેલ, સંસાર સમુદ્રની અંદર નૌકા સમાન, મિથ્યાત્વના દોષથી નહીં હણાયેલ વિશિષ્ટ બુદ્ધિવાળા ગણધર ભગવંતોએ રચેલ, સાત ગાથા પરિમાણવાળા શ્રી લોગસ્સ સૂત્રની ચાર પદ અને બત્રીસ અક્ષર પ્રમાણવાળી પ્રથમ ગાથાનું અધ્યયન ત્રણ ઉપવાસ જેટલો તપ કરવા દ્વારા કરવું જોઈએ. એટલે કે મોટા વિસ્તારથી અત્યંત સ્ફુટ, નિપુણ અને શંકા રહિતપણે સૂત્ર તેમજ અર્થોને અનેક પ્રકારે સાંભળીને અવધારણ કરવા જોઈએ.

ત્યાર બાદ બીજી, ત્રીજી અને ચોથી ગાથાનું છ ઉપવાસ જેટલો તપ કરવા દ્વારા કરવું જોઈએ.

તે જ પ્રમાણે પાંચમી, છઠી તથા સાતમી ગાથાનું અધ્યયન સાડા છ ઉપવાસ જેટલો તપ કરવા દ્વારા કરવું જોઈએ.

આ રીતે વિધિપૂર્વક લોગસ્સ સૂત્ર રૂપ શ્રુતજ્ઞાનના અધ્યયનની અનુજ્ઞા પ્રાપ્ત કરવાનો નિર્દેશ કરતો પાઠ સિરી મહાનિસીહ સુત્તમાં નીચે પ્રમાણે પ્રાપ્ત થાય છે :-

चञ्जीसत्थयं एगेणं छट्ठेणं,

एगेणं चञ्ज्येणं पणवीसाए आयंविनेहि । -सिरिमहानिसीहसुत्त

જે કોઈ આ રીતે અન્ય સર્વ કહેલી વિધિઓનું અતિક્રમણ કર્યા વિના ઉપધાન તપને કરે છે. તે પ્રિયધર્મી, દઢધર્મી, એકાંત ભક્તિયુક્ત, સૂત્ર અને અર્થની અંદર અનુરાગી મનવાળો, શ્રદ્ધા તથા સંવેગથી યુક્ત બનેલો, ભવરૂપી કારાવાસમાં ગર્ભવાસની અનેકવિધ પીડાઓને વારંવાર પામતો નથી.

જપમાલિકા :-

લોગસ્સ-સૂત્રના ઉપધાન દરમ્યાન દરરોજ સંપૂર્ણ લોગસ્સ સૂત્રનો જપ, માળાના ત્રણ આવર્તન દ્વારા કરવાનો હોય છે. તેથી દરરોજ ૩૨૪ વાર લોગસ્સ સૂત્રનું સ્મરણ થાય છે; અને ઉપધાનના ૨૮ દિવસોમાં એકંદર ૮૦૭૨ વાર સ્મરણ થાય છે.

પાદનોંધ :

જગદ્ગુરુ આચાર્ય શ્રીમદ્ વિજય હીરસૂરીશ્વરજી મહારાજ દરરોજ લોગસ્સસૂત્રની નવકારવાળી ગણતા હતા. એવો ઉલ્લેખ હીરવિજયસૂરિ રાસમાં ઉપલબ્ધ થાય છે.

૨૪ તીર્થકરોના માતા

તીર્થકરનું નામ	પિતાનું નામ	માતાનું નામ	જન્મ-સ્થાન
૧ શ્રી ઋષભદેવ	નાભિ	મરુદેવા	અયોધ્યા
૨ શ્રી અજિતનાથ	જિતશત્રુ	વિજયા	અયોધ્યા
૩ શ્રી સંભવનાથ	જિતારિ	સેના	શ્રાવસ્તી
૪ શ્રી અભિનંદનસ્વામી	સંવર	સિદ્ધાર્થ	અયોધ્યા
૫ શ્રી સુમતિનાથ	મેઘરથ	સુમંગલા	અયોધ્યા
૬ શ્રી પદ્મપ્રભ	શ્રીધર	સુસીમા	કૌશાંબી
૭ શ્રી સુપાર્શ્વનાથ	સુપ્રતિષ્ઠ	પૃથ્વી	કાશી
૮ શ્રી ચંદ્રપ્રભ	મહાસેન	લક્ષ્મણા	ચંદ્રપુરી
૯ શ્રી સુવિધિનાથ	સુગ્રીવ	રામા	કાકંદી
૧૦ શ્રી શીતલનાથ	દ્વૈરથ	નંદા	ભદિલપુર
૧૧ શ્રી શ્રેયાંસનાથ	વિષ્ણુરાજ	વિષ્ણુ	સિંહપુર
૧૨ શ્રી વાસુપૂજ્યસ્વામી	વસુપૂજ્ય	જયા	ચંપા
૧૩ શ્રી વિમલનાથ	કૃતવર્મા	શ્યામા	કાંપિલ્યપુર
૧૪ શ્રી અનંતનાથ	સિંહસેન	સુચશા	અયોધ્યા
૧૫ શ્રી ધર્મનાથ	ભાનુ	સુવ્રતા	રત્નપુર
૧૬ શ્રી શાંતિનાથ	વિશ્વસેન	અચિરા	હસ્તિનાપુર
૧૭ શ્રી કુંથુનાથ	સૂર	શ્રી	હસ્તિનાપુર
૧૮ શ્રી અરનાથ	સુદર્શન	દેવી	હસ્તિનાપુર
૧૯ શ્રી મલ્લિનાથ	કુંભ	પ્રભાવતી	મિથિલા
૨૦ શ્રી મુનિસુવ્રત	સુમિત્ર	પદ્મા	રાજગૃહ
૨૧ શ્રી નમિનાથ	વિજય	વપ્રા	મિથિલા
૨૨ શ્રી નેમિનાથ	સમુદ્રવિજય	શિવાદેવી	શૌરિપુર
૨૩ શ્રી પાર્શ્વનાથ	અશ્વસેન	વામા	કાશી
૨૪ શ્રી વૃદ્ધમાનસ્વામી	સિદ્ધાર્થ	ત્રિશલા	ક્ષત્રિયકુંડ

પિતાદિનો કોઠો

લાંછન.	શરીર-પ્રમાણ	વર્ણ	આયુષ્ય
વૃષભ	૫૦૦ ધનુષ્ય	સુવર્ણ	૮૪ લાખ પૂર્વ
હસ્તી	૪૫૦ ધનુષ્ય	સુવર્ણ	૭૨ લાખ પૂર્વ
અશ્વ	૪૦૦ ધનુષ્ય	સુવર્ણ	૬૦ લાખ પૂર્વ
વાનર	૩૫૦ ધનુષ્ય	સુવર્ણ	૫૦ લાખ પૂર્વ
કૌંચ	૩૦૦ ધનુષ્ય	સુવર્ણ	૪૦ લાખ પૂર્વ
પદ્મ	૨૫૦ ધનુષ્ય	રક્ત	૩૦ લાખ પૂર્વ
સ્વસ્તિક	૨૦૦ ધનુષ્ય	સુવર્ણ	૨૦ લાખ પૂર્વ
ચંદ્ર	૧૫૦ ધનુષ્ય	શ્વેત	૧૦ લાખ પૂર્વ
મગર	૧૦૦ ધનુષ્ય	શ્વેત	૨ લાખ પૂર્વ
શ્રીવત્સ	૮૦ ધનુષ્ય	સુવર્ણ	૧ લાખ પૂર્વ
ગેંડો	૮૦ ધનુષ્ય	સુવર્ણ	૮૪ લાખ વર્ષ
પાડો	૭૦ ધનુષ્ય	રક્ત	૭૨ લાખ વર્ષ
વરાહ	૬૦ ધનુષ્ય	સુવર્ણ	૬૦ લાખ વર્ષ
સિંયાણો	૫૦ ધનુષ્ય	સુવર્ણ	૩૦ લાખ વર્ષ
વજ્ર	૪૫ ધનુષ્ય	સુવર્ણ	૧૦ લાખ વર્ષ
મૃગ	૪૦ ધનુષ્ય	સુવર્ણ	૧ લાખ વર્ષ
બકરો	૩૫ ધનુષ્ય	સુવર્ણ	૮૫ હજાર વર્ષ
નંદાવર્ત	૩૦ ધનુષ્ય	સુવર્ણ	૮૪ હજાર વર્ષ
કુંભ	૨૫ ધનુષ્ય	નીલ	૫૫ હજાર વર્ષ
કાચબો	૨૦ ધનુષ્ય	શ્યામ	૩૦ હજાર વર્ષ
નીલકમલ	૧૫ ધનુષ્ય	સુવર્ણ	૧૦ હજાર વર્ષ
શંખ	૧૦ ધનુષ્ય	શ્યામ	૧ હજાર વર્ષ
સર્પ	૮ હાથ	નીલ	૧૦૦ વર્ષ
સિંહ	૭ હાથ	સુવર્ણ	૭૨ વર્ષ

૧૦. સામાઙ્ય-સુત્તં

[સામાયિક-સૂત્રમ્]

‘કરેમિ ભંતે’-સૂત્ર

(૧) મૂલપાઠ

કરેમિ ભંતે ! સામાઙ્યં, સાવજ્જં જોગં પચ્ચક્ખામિ । જાવ
નિયમં પજ્જુવાસામિ, દુવિહં તિવિહેણં, મળેણં વાયાએ કાણં, ન
કરેમિ, ન કારવેમિ ।

તસ્સ ભંતે ! પઢિક્કમામિ નિંદામિ ગરિહામિ અપ્પાણં વોસિરામિ ॥

(૨) સંસ્કૃત છાયા

કરેમિ ભદન્ત ! સામાયિકં, સાવજ્જં યોગં પ્રત્યાઘ્યામિ । યાવત્ નિયમં
પર્યુપાસે, દ્વિવિધં ત્રિવિધેન, મનસા વાચા કાયેન, ન કરેમિ ન કાર્યામિ ।

તસ્ય ભદન્ત ! પ્રતિક્રામામિ નિન્દામિ ગર્હે આત્માનં વ્યુત્સુજામિ ॥

(૩) સામાન્ય અને વિશેષ અર્થ

કરેમિ-[કરોમિ]-હું કરું છું, હું ગ્રહણ કરું છું, હું સ્વીકાર કરું છું.

કરેમિ-અભ્યુપગચ્છામિ-(યો. સ્વો. પ્ર. ૩) કરું છું એટલે સ્વીકાર કરું છું.

ભંતે !-[ભદન્ત !]-હે ભદંત ! હે ભવાંત ! હે ભયાંત ! હે ભગવન્ !

આ પદ ગુરુને આમંત્રણરૂપ છે, કારણ કે આવશ્યકાદિ સર્વ
ધર્માનુષ્ઠાનોમાં તેમની આજ્ઞા જરૂરી છે.

ભંતે ઇતિ ગુરોરામન્ત્રણમ્-(યો. સ્વો. પ્ર. ૩)

ભદન્ત-એટલે કલ્યાણવાનું અથવા સુખવાનું, તે માટે
શ્રીવિશેષાવશ્યક-ભાષ્યમાં કહ્યું છે કે :

ભદિ કલ્લણ-સુહત્થો, ધાઠ તસ્સ ચ ભદંતસહોડયં ।

સ ભદંતો કલ્લણો, સુહો ચ કલ્લં કિલ્લારુગં ॥

(ગા. ૩૪૩૯)

ભદ્ર ધાતુ કલ્યાણ અને સુખના અર્થમાં છે. તેના પરથી ભદન્ત શબ્દ બનેલો છે. એટલે તેનો અર્થ કલ્યાણવાન્ અથવા સુખવાન્ થાય છે. કલ્યાણનો અર્થ આરોગ્ય પણ છે.

ભવાંત-એટલે ભવનો અંત કરનાર અને ભયાંત’ એટલે ભયનો અંત કરનાર કે ત્રાસનો અંત કરનાર. તે માટે શ્રીવિશેષાવશ્યક ભાષ્યમાં કહ્યું છે કે :

નેરયાઈ-ભવસ્સ વ, અંતો જં તેણ સો ભવંતો ત્તિ ।

અહવા ભયસ્સ અંતો, હોઈ ભયંતો ભયં તાસો ॥

(ગા. ૩૪૪૯)

જે નરકાદિ-ભવનો અંત કરે છે, તે ભવાંત કહેવાય છે અથવા જે ભયનો અંત કરે છે, તે ભયાંત કહેવાય છે. ભય એટલે ત્રાસ.

ભગવન્ !-હે પૂજ્ય ! (વિશેષ માટે જુઓ સૂત્ર-૫)

સામાઈયં-[સામાયિકમ્]-સામાયિકને.

સામાયિક શબ્દ સમાય કે સામાય પદનું તદ્દિત રૂપ છે; અર્થાત્ સમાય કે સામાય પદને સ્વાર્થમાં ઇકળ પ્રત્યય લાગવાથી એ સિદ્ધ થાય છે.

સમાય એટલે સમનો લાભ-સમની પ્રાપ્તિ. સમસ્ય આય: સમાય: સમ-શબ્દ નીચે જણાવેલા જુદા જુદા અર્થોમાં વપરાય છે :-

(૧) સમ એટલે સમસ્થિતિ, વિષમતાનો અભાવ, સ્વરૂપ-લીનતા કે સ્વરૂપમાં મગ્નતા. અનાદિ કાળથી આત્માની સ્થિતિ વિષમ છે. તે મટાડીને સમ કરવી. (૨) સમ એટલે સમભાવ, મિત્રતા કે બંધુત્વ. અન્ય સર્વ જીવોને આત્મ-સદૃશ માની તેમની સાથે સમાન રીતે વર્તવું. (૩) સમ એટલે રાગ-દ્વેષ-રહિત અવસ્થા, મધ્યસ્થતા કે વીતરાગતા. આસક્તિના કારણે પદાર્થોમાં કરેલી મનોજ્ઞ અને અમનોજ્ઞ, અથવા ઈષ્ટ અને અનિષ્ટ કે પ્રિય અને અપ્રિયની કલ્પના દૂર કરવી. (૪) સમ એટલે દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્રનો સમન્વય. શ્રદ્ધા અને જ્ઞાનપૂર્વક ચારિત્રની સુધારણા કરવી-એ તેનું રહસ્ય છે.

આ પ્રકારના સમનો જે લાભ, તે સામાયિક અથવા આ પ્રકારના સમનો લાભ જેનાથી, જેના વડે કે જેમાં મળે, તે સામાયિક.

સામાય એટલે સામનો લાભ, સામની પ્રાપ્તિ. સામસ્ય આયઃ
સામાયઃ સામ-શબ્દ નીચે જણાવેલા જુદા જુદા અર્થોમાં વપરાય છે-

સામ એટલે શાંતિ અથવા નમ્રતા. સામ એટલે અહિંસા અથવા
અન્યને દુઃખ નહિ ઉપજાવવાનો આત્મપરિણામ. પરદુઃખાકરણપરિણામો
ભાવસામઃ (આ.ટી.મ.ગા.૧૦૪૫). સામ એટલે મૈત્રી કે મિત્રભાવના. અહવા
સામં મિત્તી (વિ.ભા.ગા.૩૪૮૧).

સામાયિકના ત્રણ પર્યાયો છે :-

(૧) સામ પરિણામ-મધુર પરિણામ, મૈત્રીભાવ.

(૨) સમ પરિણામ-તુલા પરિણામ, સુખ અને દુઃખમાં તુલ્ય.
પરિણામ, સમાનતા.

(૩) સમ્મ પરિણામ-ખીર ખંડ યુક્ત મિશ્ર પરિણામ, રાગદ્વેષમાં
સમાનતા.

-વિશેષ આવશ્યક ભાષ્ય, સામાયિક નિર્યુક્તિ અને હારિભદ્રીય
આવશ્યક વૃત્તિ.

આ પ્રકારના સામનો જે લાભ, તે સામાયિક અથવા આ પ્રકારના
સામનો જેનાથી, જેના વડે કે જેમાં લાભ થાય, તે સામાયિક.

સાવજ્જં-[સાવદ્યમ્]-સાવધ. પાપ-સહિત, પાપવાળા.

આ પદ જોગનું વિશેષણ છે. સાવદ્ય એટલે અવધથી સહિત.
સહાવધેન સાવદ્યમ્ (યો. સ્વો. પ્ર. ૩) અને અવદ્યં પાપમ્ તે માટે
શ્રીવિશેષાવશ્યક-ભાષ્યમાં કહ્યું છે કે :-

ગરહિયમવજ્જમુત્તં, પાવં સહ તેણ સાવજ્જં ॥ (ગા. ૩૪૯૬)

જે ગરહિત એટલે નિંદ્ય હોય, તે અવધ કહેવાય છે. અવધ એટલે
પાપ, તેનાથી જે યુક્ત હોય, તે સાવધ.

જોગં-[યોગમ્]-યોગને, વ્યાપારને. પ્રવૃત્તિને.

યોગ-શબ્દ યુજ્ઞ ધાતુ પરથી બનેલો છે. યુજ્યતે इति યોગઃ। તે
જોડવાના, ભેગા કરવાના કે મેળવવાના અર્થમાં વપરાય છે. તેથી તેનો

સામાન્ય અર્થ મેળાપ, મિલન, સંગમ કે પરમાત્મ-દશા સાથે સંબંધ કરાવનારી ક્રિયા આદિ થાય છે. પરંતુ જૈન શાસ્ત્રોમાં તે વિશિષ્ટ રીતે વપરાય છે. જોગા મળમાદ્વા-યોગ એટલે મન આદિની પ્રવૃત્તિ. તેનો ખરો અર્થ વીર્યનું સ્ફુરણ, વીર્યનું સ્પંદન કે વીર્યનો વ્યાપાર છે. યોજનં યોગો જીવસ્ય વીર્યપરિસ્પન્દ ઇતિ યાવત્ (કર્મ-વ્યા. ૩). યોગ એટલે યોજના; અર્થાત્ આત્માના વીર્યગુણનું સ્ફુરણ. આ વ્યાખ્યાની સ્પષ્ટ મતલબ એ છે કે આત્મામાં સત્તારૂપે રહેલો અનંતવીર્યરૂપી ગુણ એ યોગ નથી; પણ જ્યારે તે વ્યવહારમાં આવે છે અથવા સ્ફુરાયમાન થાય છે ત્યારે તે યોગની સંજ્ઞા પામે છે. આ સ્ફુરણ મન, વચન અને કાયા એ ત્રણ વડે જ થાય છે, એટલે ઉપચારથી તે ત્રણને અથવા તે ત્રણની પ્રવૃત્તિને યોગ કહેવામાં આવે છે. વ્યવહારની સરલતા ખાતર યોગના બે વિભાગો નીચે મુજબ કરવામાં આવે છે : (૧) દ્રવ્યયોગ અને (૨) ભાવયોગ. તેમાં મન, વચન અને કાયાની પ્રવૃત્તિ એ દ્રવ્યયોગ છે અને વીર્યની વિશેષ પ્રકારે સ્ફુરણા તે ભાવયોગ છે. આ ભાવયોગના પણ બે વિભાગો છે : (૧) પ્રશસ્ત ભાવયોગ એટલે સમ્યક્ત્વ આદિ ઇષ્ટગુણોની પ્રાપ્તિ અર્થે થયેલું વીર્યસ્ફુરણ અને (૨) અપ્રશસ્ત ભાવયોગ એટલે મિથ્યાત્વ આદિ અનિષ્ટ ભાવોની પ્રાપ્તિ માટે થયેલું વીર્ય-સ્ફુરણ. આ જાતનો અપ્રશસ્ત યોગ એ સાવધ યોગ છે.

પચ્ચક્ષ્ણામિ-[પ્રત્યાખ્યામિ]-પ્રત્યાખ્યાન કરું છું, છોડી દઉં છું, ત્યાગ કરું છું, નિષેધ કરું છું,

પ્રત્યાખ્યામિ-પ્રતિ-અને આ ઉપસર્ગવાળા રૂઝા ધાતુનું ઉત્તમ પુરુષનું એકવચનનું છે. તેમાં પ્રતિ એ પ્રતિષેધના-દૂર કરવાના અર્થમાં છે અને આ+રૂઝા એ અભિમુખતાથી ખ્યાપન કરવાના અર્થમાં છે, એટલે પ્રત્યાખ્યામિનો અર્થ નિષેધ-પૂર્વકની જાહેરાત કરું છું; અર્થાત્ નિષેધ કરું છું, એવો થાય છે.

જાવ-[યાવત્]-જ્યાં સુધી.

આ શબ્દ પરિમાણ કે મર્યાદા અને અવધારણા(નિશ્ચય)ને સૂચવનારો છે, તેનો સંબંધ નિયમ સાથે છે.

નિયમં-[નિયમમ્]-નિયમને, લીધેલી પ્રતિજ્ઞાને.

નિયમ એટલે પ્રતિજ્ઞા, વ્રત, નિશ્ચય કે ઠરાવ. અહીં કરેમિ મંત્રે ! સામાય્યં, સાવજ્જં જોગં પચ્ચક્કામિ એ બે વાક્યો પ્રતિજ્ઞારૂપ છે; તેને ઓળખાવવા માટે આ શબ્દ વપરાયેલો છે.

પજ્જુવાસામિ-[પર્યુપાસે]-પર્યુપાસના કરું, સેવું.

પર્યુપાસે-શબ્દ પર્યુપાસ-ઉપાસના કરવી, સેવા કરવી તેનું ઉત્તમપુરુષનું એકવચન છે. તે પર્યુપ(પસિ+ઉપ)+આસનો બનેલો છે. પર્યુપ વિશેષતા કે વધારો બતાવે છે અને આસ પાતુ બેસવાના અર્થમાં છે. એટલે વધારે વાર પાસે બેસી રહેવું, વળગી રહેવું, નિશ્ચલ રહેવું, સેવા કરવી, ઉપાસના કરવી આદિ અર્થમાં તે વપરાય છે.

દુવિહં-[દ્વિવિધમ્]-બે પ્રકારે, કરવા અને કરાવવારૂપ બે પ્રકારે.

સૂત્રમાં તો પહેલા દુવિહં શબ્દથી પાપના બે પ્રકારો કહીને પછી તિવિહેણં શબ્દથી ત્રણ સાધનો કહ્યાં છે. એ અનુક્રમથી તો ન કરેમિ ન કાર્ત્ત્વેમિ મળેણં વાયા઼ કાણં એવો પાઠ રાખવો જોઈએ, કારણ કે-વ્યાખ્યા યથોદ્દેશં-નિર્દેશઃ અર્થાત્ પ્રતિજ્ઞાત ક્રમથી કરવી જોઈએ. તેને છોડીને અહીં ઊલટો ક્રમ કેમ રાખ્યો ? તેનું સમાધાન એમ છે કે-પાપમાં સાધનોની પ્રાધાન્યતા જણાવવા તે પહેલાં કહ્યાં અને વ્યાપારની ગૌણતા જણાવવા તે પછી કહ્યાં છે; વસ્તુતઃ વ્યાપાર સાધનોને આધીન છે, કારણ કે-સાધન હોય તો વ્યાપાર થાય અને સાધન ન હોય તો વ્યાપાર થઈ શકે નહીં. અહીં મળેણં વાયા઼ કાણં એમ કહી મન, વચન, અને કાયાની પાપવ્યાપારમાં મુખ્યતા છે, તેથી પાપવ્યાપારો તે તે યોગને આધીન છે-એમ જણાવવા આ ઉત્ક્રમ રાખેલો છે, —(ધર્મસંગ્રહ પૃ. ૨૪૩)

તિવિહેણં-[ત્રિવિધેન]-ત્રણ પ્રકારે, મન, વચન અને કાયા એ ત્રણ પ્રકારે.

મળેણં-[મનસા]-મન વડે.

આ પદ મળ-મનસ્સું તૃતીયાનું એકવચન છે. આત્માથી ભિન્ન, દેહવ્યાપી અને પુદ્ગલ નિર્મિત જે વસ્તુ વડે આત્મા મનન, વિચાર કરી શકે છે, તે મન કહેવાય છે.

મન એ આત્માથી ભિન્ન છે, તે માટે શ્રીભગવતીસૂત્રના ૧૩માં શતકના ૭મા ઉદ્દેશમાં કહ્યું છે કે :

ગોચમા ! નો આયા મળે, અન્ને મળે । હે ગૌતમ ! આત્મા એ મન નથી, પણ મન અન્ય છે.

મન એ દેહવ્યાપી છે, તે માટે શ્રીવિશેષાવશ્યક-ભાષ્યમાં કહ્યું છે કે :- દેહવાવિત્તળઓ ન દેહ-બાહિ તે દેહ-વ્યાપી હોવાથી દેહની બહાર નથી. (ગા. ૨૧૫)

મન એ પુદ્ગલના સ્કન્ધોની રચના છે. તે માટે શ્રીવિશેષાવશ્યક-ભાષ્યમાં કહ્યું છે કે :-

મળણં વ મન્નણ વાડણેણ મળો તેણ દવ્વઓ તં ચ ।

તજ્જોગ્ગપોગ્ગલમયં, ભાવમળે મળ્લણ મંતા ॥

(ગા. ૩૫૨૫)

મનન કરવું તે મન અથવા જેના વડે મનન કરાય, તે મન. દ્રવ્યથી તે તદ્દયોગ્ય-પુદ્ગલરૂપ એટલે પુદ્ગલની અનંત વર્ગજ્ઞાઓમાંથી તેને યોગ્ય ગ્રહણ કરાયેલી મનોવર્ગજ્ઞા રૂપ છે. અમુક વર્ગજ્ઞાઓથી જ શરીર બની શકે છે, અમુક વર્ગજ્ઞાઓથી જ વાણી બની શકે છે અને અમુક વર્ગજ્ઞાઓથી જ મન બની શકે છે. વર્ગજ્ઞા એટલે સમૂહ, વર્ગ કે રાશિ, મનન કરનારને ભાવ-મન કહેવાય છે.

મનને ચિત્ત, અંતઃકરણ કે સંકલ્પ-વિકલ્પ કરનારી ઈન્દ્રિય પણ કહેવામાં આવે છે. જૈન-પરિભાષામાં તે નોઈન્દ્રિય સંજ્ઞાથી ઓળખાય છે. વ્યાવહારિક ભાષામાં તર્ક, વિકલ્પ, સંકલ્પ, કલ્પના, આશા, અભિલાષા આદિ ભાવો દર્શાવવા માટે પણ તેનો ઉપયોગ થાય છે.

વાચાણ- [વાચ]-વાણીવડે.

વાચા પદ, વાચનું તૃતીયાનું એકવચન છે. વાચ-વાણી.

આત્મા જે પુદ્ગલની વર્ગજ્ઞાઓ વડે બોલી શકે છે અથવા જે બોલાય છે, તે વચન, વાણી કે ભાષા કહેવાય છે. તે માટે શ્રીવિશેષાવશ્યક-ભાષ્યમાં કહ્યું છે કે :

વચનં વાગુચ્ચયે વાઽણ્ઞે ત્તિ વાય ત્તિ દ્વ્વઓ સા ય ।
તજ્જોગ્ગ-પોગ્ગલા જે, મહિયા તપ્પરિણયા ભાવો ॥

(ગા. ૩૫૨૬)

વચન તે વાણી અથવા જેના વડે બોલાય, તે વાણી. તેમાં દ્રવ્યવાણી એ ભાષા-વર્ગણામાંથી ગ્રહણ કરેલાં પુદ્ગલો છે અને ભાવવાણી એ ભાષાપણે પરિણામ પામેલાં પુદ્ગલો છે.

તેનો વિશેષ પરિચય શ્રી ભગવતીસૂત્રના ૧૩મા શતકના ૭મા ઉદ્દેશમાં નીચે મુજબ અપાયો છે.

(૧) રાજગૃહનગરમાં ભગવાન ગૌતમ યાવત્-આ પ્રમાણે બોલ્યા કે- હે ભગવન્ ! ભાષા એ આત્મા(જીવ)સ્વરૂપ છે કે તેથી અન્ય છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! ભાષા એ આત્મા નથી, પણ તેથી અન્ય (પુદ્ગલ-સ્વરૂપ) છે.

(૨) હે ભગવન્ ! ભાષા રૂપી-રૂપવાળી છે કે અરૂપી ? ઉત્તર-હે ગૌતમ ! ભાષા (પુદ્ગલમય હોવાથી) રૂપી છે, પણ રૂપ-વિનાની નથી.

(૩) હે ભગવન્ ! ભાષા સચિત્ત (સજીવ) છે કે અચિત્ત (અજીવ) છે ? ઉત્તર-હે ગૌતમ ! ભાષા સચિત્ત નથી પણ અચિત્ત છે.

(૪) હે ભગવન્ ! જીવોને ભાષા હોય છે કે અજીવોને ભાષા હોય છે ? ઉત્તર-હે ગૌતમ ! ભાષા જીવોને હોય છે, પણ અજીવોને હોતી નથી.

(૫) હે ભગવન્ ! શું (બોલાયા) પૂર્વે ભાષા કહેવાય ?, બોલાતી હોય ત્યારે ભાષા કહેવાય, કે બોલાયા પછી ભાષા કહેવાય ? ઉત્તર-હે ગૌતમ ! બોલાયા પહેલાં ભાષા ન કહેવાય, તેમ જ બોલાયા પછી પણ ભાષા ન કહેવાય; પણ બોલાતી હોય ત્યારે જ ભાષા કહેવાય.

(૬) હે ભગવન્ ! ભાષા કેટલા પ્રકારની કહી છે ? ઉત્તર-હે ગૌતમ ! ભાષા ચાર પ્રકારની કહી છે. તે આ પ્રમાણે : (૧) સત્ય, (૨) મૃષા (અસત્ય), (૩) સત્યમૃષા (સત્ય અને અસત્યનું મિશ્રણ) અને (૪) અસત્યામૃષા (સત્ય પણ નહિ અને અસત્ય પણ નહિ.)

ભાષાનું આ સ્વરૂપ મનને પણ તે જ રીતે લાગુ પડે છે.

કાયેણં-[કાયેન]-કાયાથી, શરીરથી, દેહથી.

ન કરેમિ-[ન કરોમિ]-નહિ કરું.

ન કારવેમિ-[ન કારયામિ]-નહિ કરાવું.

તસ્ય-[તસ્ય]-તે સાવધ યોગનું.

તે શબ્દ ઉપર જણાવેલા સાવધ યોગને દર્શાવવા માટે વપરાયેલો છે.
તસ્ય અત્રાધિકૃતો યોગઃ સમ્બધ્યતે । (યો. સ્વો. પ્ર. ૩)

ભંતે !-[ભદન્ત] !-હે ભગવાન્ !

પટિક્કમામિ-[પ્રતિક્રામામિ]-પ્રતિક્રમણ કરું છું, પાછો ફરું છું,
નિવર્તું છું.

[વિશેષ અર્થ માટે જુઓ સૂત્ર છઠ્ઠું.]

નિંદામિ-[નિન્દામિ]-નિંદું છું, મનથી ખોટું માનું છું, પશ્ચાત્તાપ કરું છું.

નિંદા-શબ્દ નિન્દ ધાતુ પરથી બનેલો છે. તેનો અર્થ ઠપકો દેવો, વખોડવું, ખોટું ગણવું કે ભૂલ કાઢવી થાય છે. અહીં મનને કે આત્માને ઠપકો દેવો અથવા તેની ખોટી પ્રવૃત્તિઓને ખરેખર ખોટી ગણવી, તેને નિંદા ગણેલી છે, કે જેને સામાન્ય રીતે પશ્ચાત્તાપના નામથી ઓળખવામાં આવે છે. તે માટે શ્રી આ. નિ.માં. કહ્યું છે કે :- સચસ્તિપચ્છયાવો નિંદા પોતાનાં ચરિત્રનો પશ્ચાત્તાપ, તે નિંદા છે; અર્થાત્ જેઓ એક કામને અંતરથી ખોટું માની તેના માટે ખેદ કરે છે તથા ફરી તે ન કરવાની બુદ્ધિ ધારણ કરે છે, તે જ સાચી નિંદા કરે છે. અને તેવી જ નિંદા આત્મ-કલ્યાણ માટે પ્રશસ્ત સાધન છે.

ગરિહામિ-[ગર્હૈ]-ગર્હું છું, હું ગર્હા કરું છું, પ્રકટપણે નિંદું છું, ગુરુ-સાક્ષીએ નિંદું છું.

ગર્હા-શબ્દ ગર્હ-નિંદા કરવી, જુગુપ્સા કરવી, વખોડવું એ અર્થવાળા ધાતુ પરથી બનેલો છે. અહીં તે, બીજાની સમક્ષ પોતાના દોષોની કબૂલાત કરવાના અર્થમાં વપરાયેલો છે. તે માટે શ્રી આ. નિ.માં. કહ્યું છે કે-ગરહા વિ તહા જાહમમેવ, નવરં પરપ્પગાસણયા-ગર્હા પણ સ્પષ્ટ રીતે તથા-જાતિ એટલે આગળ કહેલી નિંદાની જાતિની જ છે, પણ તેનો વ્યવહાર પોતાના દોષો પર-સમક્ષ પ્રકટ કરવાના અર્થમાં થાય છે. પર-શબ્દથી અહીં મુખ્યત્વે

સદ્ગુરુનું સૂચન છે.

અપ્યાણં-[આત્માનમ્]-આત્માને, કષાયાત્માને.

ઉપયોગ-લક્ષણ આત્મા એક પ્રકારનો હોવા છતાં જુદી જુદી અપેક્ષાએ તેના આઠ પ્રકારો પડે છે, તે નીચે મુજબ :

૧. દ્રવ્યાત્મા-ત્રિકાલવર્તી આત્મા દ્રવ્યાત્મા કહેવાય છે, તે સર્વ જીવોને હોય છે.

૨. કષાયાત્મા-કોષાદિ-કષાયયુક્ત આત્મા કષાયાત્મા કહેવાય છે, તે સકષાયી જીવોને હોય છે, પણ ઉપશાન્તકષાય અને ક્ષીણ-કષાયને હોતો નથી.

૩. યોગાત્મા-મન, વચન અને કાયાના યોગવાળો વ્યાપારવાળો આત્મા યોગાત્મા કહેવાય છે, તે સિદ્ધના જીવોને હોતો નથી.

૪. ઉપયોગાત્મા-ઉપયોગવાળો આત્મા ઉપયોગાત્મા કહેવાય છે, તે સિદ્ધ અને સંસારી બધા જીવોને હોય છે.

૫. જ્ઞાનાત્મા-સમ્યગ્જ્ઞાનરૂપ સ્પષ્ટ બોધવાળો આત્મા જ્ઞાનાત્મા કહેવાય છે, તે સર્વ સમ્યગ્દષ્ટિ જીવોને હોય છે.

૬. દર્શનાત્મા-સામાન્ય અવબોધરૂપ દર્શનવાળો આત્મા દર્શનાત્મા કહેવાય છે, તે સર્વ જીવોને હોય છે.

૭. ચારિત્રાત્મા-હિંસાદિ દોષની નિવૃત્તિરૂપ ચારિત્રવાળો આત્મા ચારિત્રાત્મા કહેવાય છે, તે વિરતિવાળાને હોય છે.

૮. વીર્યાત્મા-વીર્યવાળો આત્મા વીર્યાત્મા કહેવાય છે, તે કરણ-વીર્યવાળા સંસારી જીવોને હોય છે. કરણ-વીર્ય એટલે ક્રિયા કરતું વીર્ય, નહિ કે સત્તારૂપ યા લબ્ધિરૂપ વીર્ય.*

આ આઠ પ્રકારના આત્મામાંથી કષાયાત્માનો ત્યાગ કરવાનો છે, કારણ કે તે સંસાર-વૃદ્ધિના કારણરૂપ છે, અર્થાત્ આધ્યાત્મિક પ્રગતિમાં બાધક છે. બીજી રીતે કહીએ તો આત્માની જે સ્થિતિમાં કષાયો ઉદ્ભવે છે, તે

★ શ્રી ભગવતીસૂત્ર શ. ૧૨, ઉ. ૧૦.

સ્થિતિ સાવધયોગ વાળી છે, તેથી ત્યાજ્ય છે. આત્માનમતીતકાલ-સાવધયોગકારિણમ્ (ધો. સ્વો. પ્ર. ૩) આત્માને એટલે અતીત કાલમાં સાવધ યોગમાં પ્રવર્તનાર આત્માને.

વોસિરામિ-[વ્યુત્સુજામિ]-વોસિરાવું છું, તદ્દન છોડી દઉં છું, ત્યાગ કરું છું.

(અપ્પાણં વોસિરામિના વિશેષ અર્થ માટે જુઓ આઠમા સૂત્રનો અર્થ-નિર્ણય તથા સૂત્ર-પરિચય.)

(૪) તાત્પર્યાર્થ

સામાઙ્ગ્ય-સુત્ત-સામાયિકને લગતું સૂત્ર, સામાયિકને પ્રતિપાદન કરનારું સૂત્ર, સામાયિકની પ્રતિજ્ઞારૂપ સૂત્ર.

આ સૂત્રનો પ્રારંભ કરેમિ ભંતે શબ્દોથી થતો હોવાથી તે કરેમિ ભંતે સૂત્ર તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. વળી સામાયિકની ક્રિયામાં તે મુખ્ય અને મહાપાઠરૂપ હોવાથી તેને સામાયિક દંડકના નામથી પણ ઓળખવામાં આવે છે.

કરેમિ-કરવાને ઇચ્છું છું.

જૈન સૂત્રસિદ્ધાંતોમાં એ વાતનું વિધાન અતિસ્પષ્ટ રીતે કરવામાં આવ્યું છે કે શિષ્યે એટલે મુમુક્ષુએ પોતાના અંતરમાં કોઈ પણ કાર્ય કરવા અંગે ઉદ્ભવેલી ઇચ્છાને પ્રથમ ગુરુ આગળ જાહેર કરવી અને તેમની આજ્ઞા યોગ્ય રીતે મળ્યા પછી જ તેના અંગેની આવશ્યક પ્રવૃત્તિ શરૂ કરવી. આ પ્રકારની વિનયસામાયારી આધ્યાત્મિક જીવનની આરાધનાનું એક આવશ્યક અંગ છે. એટલે કોઈ પણ ધાર્મિક ક્રિયા એમ ને એમ શરૂ ન કરતાં તેના અંગે વિનય પ્રદર્શિત કરવો જરૂરી છે, અને તેથી જ કરેમિ પદનો અર્થ કરું છું. એટલો જ નહિ કરતાં કરવાને ઇચ્છું છું એમ કરવો એ વધારે ઉચિત છે. પ્રથમ પદના આ અર્થમાં વિનયગુણનો યોગ્ય ઉપચાર છે.

ભંતે !-હે પૂજ્ય !

ભંતે-શબ્દ પૂજ્યભાવનો બોધક છે, કારણ કે તે ભદ્રંત, ભવાંત અને ભયાંત એ ત્રણ અર્થોમાં સિદ્ધ થાય છે. તેમણે આપેલું યોગ્ય માર્ગ-દર્શન અને ધર્મનો ઉપદેશ કલ્યાણ કે સાચા સુખને અપાવવામાં સંપૂર્ણ રીતે સમર્થ છે,

તેથી તેઓ ભદ્રંત છે. વળી તેમની સતત સહાય ભવ અને ભયનો અંત લાવવામાં એકસરખી ઉપયોગી છે, તેથી તેઓ ભવાંત અને ભયાંત પણ છે. વળી તેઓ સિદ્ધપદના સાધક હોવાથી પરમેષ્ઠીની પંક્તિમાં છે અને તેથી પૂરેપૂરા પૂજ્ય છે. એટલે 'મંતે પદનો સ્પષ્ટ ભાવ હે પૂજ્ય ! એ શબ્દોમાં યથાર્થ રીતે ઊતરે છે.

જેઓ વ્યવહારની સપાટીથી ઊંચે વિરાજે છે અને તેથી દરેક વસ્તુની તુલના તત્ત્વથી જ કરે છે, તેમના અભિપ્રાયથી આત્મા એ જ સામાયિક છે. (આયા ખલુ સામાઈયં-આચારાંગ સૂત્ર)

મંતે એ ભગવાનનું અર્થાત્ તીર્થંકરદેવનું સંબોધન છે. તે અર્થમાં પણ ઉપરનો અર્થ ઉપયુક્ત છે, કારણ કે તીર્થંકરો એ ગુરુના ગુરુ એટલે પરમગુરુ કે પરંપરા-ગુરુ છે અને તેથી તેમનો સમાવેશ પણ પૂજ્ય એ શબ્દમાં થઈ જાય છે.

સામાઈયં-સમભાવની સાધનાને.

સામાયિક-શબ્દ સમય, સમાય કે સામાય પદ પરથી બનેલો છે, તેથી તે નીચેના અર્થો દર્શાવે છે :

(૧) સામાયિક એટલે સદ્વર્તન.

(૨) સામાયિક એટલે શાસ્ત્રાનુસારી શુદ્ધ જીવન ગાળવાનો પ્રયત્ન.

(૩) સામાયિક એટલે સમસ્થિતિ અર્થાત્ વિષમતાનો અભાવ ઉત્પન્ન કરનારી ક્રિયા.

(૪) સામાયિક એટલે સર્વ જીવો પ્રત્યે મિત્રતા કે બંધુત્વની લાગણી કેળવવાનો પ્રયાસ.

(૫) સામાયિક એટલે સમભાવની સાધના અર્થાત્ રાગ અને દ્વેષને જીતવાનો પરમ પુરુષાર્થ.

(૬) સામાયિક એટલે સમ્યક્ વસ્તુની પ્રાપ્તિ અર્થાત્ સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્રની સ્પર્શના.

(૭) સામાયિક એટલે શાંતિની આરાધના.

(૮) સામાયિક એટલે અહિંસાની ઉપાસના અથવા અન્યને દુઃખ નહિ ઉપજાવવાનો નિશ્ચય.

સામાયિકના આ આઠ અર્થો વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ ભિન્ન હોવા છતાં તાત્વિક દૃષ્ટિએ એક જ છે અને તેથી તે સઘળાનો સમાવેશ સમભાવની સાધનામાં થઈ જાય છે. કેમ કે સદ્વર્તન એ સમભાવ વિના શક્ય નથી; શાસ્ત્રાનુસારી શુદ્ધ જીવન પણ સમભાવથી જ સિદ્ધ થાય છે. આત્માની અનાદિ કાલથી ચાલી આવેલી વિષમ સ્થિતિનો અંત પણ સમભાવની સાધનાથી જ આવે છે. વળી સર્વ જીવો પ્રત્યેની મિત્રતા કે બંધુત્વની લાગણી એ સમભાવનું જ સ્પષ્ટ સ્વરૂપ છે, તથા સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્ર એ રત્નત્રયીની યોજના સમભાવની સિદ્ધિ માટે જ થયેલી છે; તેમ શાંતિની આરાધના કલેશ-રહિત અવસ્થામાં જ સંભવે છે કે જેની પ્રાપ્તિમાં સમભાવ એ મુખ્ય કારણ છે; જ્યારે અહિંસા તો સમભાવની જ સંતતિ છે અર્થાત્ તેનો ઉદ્ભવ સમભાવમાંથી જ થાય છે. આમ સમભાવની સાધના એ બે શબ્દો ઉપર્યુક્ત આઠે અર્થનો પોતાની અંદર સમાવી લેતા હોવાથી સામાયિકનો અર્થ સમભાવની સાધના કરવો એ યુક્તિયુક્ત છે અને પરંપરામાં પણ તે સ્વીકારાયેલો છે.

શ્રીજિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણે વિશેષાવશ્યકભાષ્યની ૩૪૭૭મી ગાથામાં સામાયિકનો અર્થ નીચે મુજબ કરેલો છે :

રાગ-દોસ-વિરહિઓ, સમો ત્તિ અયણં અયો ત્તિ ગમણં તિ ।

સમગમણં (અયણં) તિ સમાઓ, સ એવ સામાઙ્ગ્યં નામ ॥

રાગ-દ્વેષથી વિરહિત થયેલો આત્મા, તે સમ અય, એટલે અયન કે ગમન. તે ગમન સમ પ્રત્યે થાય માટે સમાય કહેવાય અને તેવા સમાયનો જે ભાવ, તે સામાયિક છે.

શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યે યોગશાસ્ત્રના સ્વોપજ વિવરણમાં સામાયિકનો અર્થ નીચે મુજબ આપ્યો છે :

રાગ-દ્વેષ-વિનિર્મુક્તસ્ય સતઃ આયો જ્ઞાનાદીનાં લાભઃ પ્રશમ-સુખરૂપઃ સમાયઃ, સમાય એવ સામાયિકમ્ ॥

રાગ અને દ્વેષથી મુક્ત થયેલા આત્માને જ્ઞાન વગેરેનો પ્રશમસુખરૂપ જે લાભ થાય, તે સમાય અને તેવો જે સમાય એ જ સામાયિક.

શ્રીઉત્તરાધ્યયનસૂત્રના ટીકાકાર શ્રીમદ્ ભાવવિજયગણિવરે પણ ૨૮મા અધ્યયનની ૩૨મી ગાથા પર ટીકા કરતાં સામાયિકનો અર્થ આવો જ કર્યો છે :-

સમો રાગ-દ્વેષ-રહિતઃ, સ ચેહ પ્રક્રમાચ્છિન્નપરિણામસ્તત્રાડયો ગમનં સમાયઃ, સ એવ સામાયિકમ્ ॥

સમ એટલે રાગ-દ્વેષ-રહિત. તે અહીં ચાલુ પ્રકરણથી ચિત્તનો પરિણામ જાણવો. તેના તરફ આય એટલે ગમન થવું, તે સમાય. તે જ સામાયિક.

આ રીતે બીજા પણ અનેક પ્રામાણિક પુરુષોએ સામાયિકનો અર્થ આ મુજબ કર્યો છે, તેથી સામાયિક એટલે સમભાવની સાધના એ અર્થ ગ્રહણ કરવો ઈષ્ટ છે.

કરેમિ મંતે ! સામાઙ્યં-હે પૂજ્ય ગુરુદેવ ! હું સમભાવની સાધના કરવાને ઈચ્છું છું.

સાવજ્જં જોગં-પાપવાળી અશુભ પ્રવૃત્તિને.

યોગ એટલે મન, વચન અને કાયાની પ્રવૃત્તિ. તે કર્મને (કાર્મણ-વર્ગજ્ઞાને) આત્મા ભણી ખેંચી લાવવામાં કારણભૂત હોવાથી તે આસ્રવ કહેવાય છે. તે માટે શ્રીતત્ત્વાર્થસૂત્રના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે :- કાય-વાહ-મનઃ કર્મયોગઃ ૧૧. આસ્રવઃ ૧૨. કાયા, વાણી અને મનની જે ક્રિયા-પ્રવૃત્તિ, તે યોગ છે. અને તે જ આસ્રવ છે. તેમાં કર્મનો જે આસ્રવ પુણ્યના બંધ માટે થાય છે, તે શુભ કહેવાય છે અને પાપના બંધ માટે થાય તે અશુભ કહેવાય છે. * શુભઃ પુણ્યસ્ય ૧૩. અશુભઃ પાપસ્ય ૧૪. (ત.અ.૬) મતલબ કે પુણ્યવાળો કર્મનો આસ્રવ શુભ છે અને પાપવાળો કર્મનો આસ્રવ અશુભ છે. અહીં સાવધ શબ્દ પાપાસ્રવનું સૂચન કરે છે. તથા યોગનો સામાન્ય અર્થ પ્રવૃત્તિ હોઈને સાવજ્જં જોગંનો અર્થ અશુભ પ્રવૃત્તિ તરીકે સિદ્ધ છે.

★ વિગત માટે જુઓ નવતત્ત્વપ્રકરણ કર્મગ્રંથ વગેરે.

પચ્ચક્ષામિ-છોડવાની પ્રતિજ્ઞા કરું છું.

(આ શબ્દથી ભવિષ્યકાળના પાપવ્યાપારોનો ત્યાગ થાય છે.)

સાવજ્જં જોગં પચ્ચક્ષામિ-અશુભ પ્રવૃત્તિને છોડવાની પ્રતિજ્ઞા કરું છું.

જાવ નિયમં-જ્યાં સુધી નિયમને.

જાવ-શબ્દ પરિમાણ કે મર્યાદાને સૂચવે છે અને નિયમ-શબ્દ અહીં પ્રતિજ્ઞાની અપેક્ષાએ વપરાયેલો છે, એટલે જાવ નિયમનો અર્થ જ્યાં સુધી પ્રતિજ્ઞા ચાલુ છે ત્યાં સુધી એવો થાય છે. સામાયિક એ સમભાવને સાધવાની ક્રિયા છે, જે રાગ અને દ્વેષનો જય કરવાથી સધાય છે, એટલે તેનો સંબંધ મુખ્યત્વે ચિત્ત-શુદ્ધિ સાથે છે. તેમાં ચિત્તની શુદ્ધિ આર્તધ્યાન ને રૌદ્રધ્યાન છોડવાથી તથા ધર્મધ્યાન અને શુક્લધ્યાન ધારણ કરવાથી થાય છે. તેવું ધ્યાન એક જ વિષય પર અંતર્મુહૂર્ત કે બે ઘડીથી વધારે વાર ટકી શકતું નથી; તેથી એક સામાયિકનો કાલ એક મુહૂર્ત કે બે ઘડીનો ઠરેલો છે. શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યે યોગશાસ્ત્રમાં સામાયિકની વ્યાખ્યા કરતાં કહ્યું છે કે :-

ત્યક્તાર્ત-રૌદ્રધ્યાનસ્ય, ત્યક્તસાવદ્યકર્મણઃ ।

મુહૂર્ત સમતા યા તાં, વિદુઃ સામાયિકવ્રતમ્ ॥

(પ્ર. ૩, શ્લો. ૮૨)

આર્ત અને રૌદ્ર ધ્યાનનો તથા સાવદ્ય કર્મોનો ત્યાગ કરવાની એક મુહૂર્ત-પર્યંત જે સમતા, તેને સાધુ પુરુષો સામાયિકવ્રત તરીકે ઓળખે છે.

શ્રીપાર્શ્વદેવે શ્રાદ્ધ-પ્રતિક્રમણસૂત્રની વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે :-
વ્રતાવસ્થાનકાલશ્ચ જઘન્યેનાપિ કિલ મુહૂર્તઃ। વ્રતનો અવસ્થાન-કાલ ઓછામાં ઓછો મુહૂર્ત જેટલો હોય છે.

મુહૂર્ત અને ઘડી એ પ્રાચીન કાલનાં સમય-દર્શક માપો છે. અહોરાત્રનું પ્રમાણ ૩૦ મુહૂર્ત=૨૪ કલાક છે. તેથી એક મુહૂર્તની ૪૮ મિનિટ અને એક ઘડીની ૨૪ મિનિટ થાય છે.

પજ્જુવાસામિ-સેવું, સેવા કરું.

જાવ નિયમં પજ્જુવાસામિ-જ્યાં સુધી હું નિયમને (બે ઘડી સુધી અથવા મનમાં જેટલો સમય ધાર્યો હોય ત્યાં સુધી) સેવું.

આ વાક્યની યોજના જુદે જુદે સ્થળે જુદી જુદી રીતે થાય છે, તેથી તેનો સ્પષ્ટ તફાવત જાણી લેવાની જરૂર છે, જ્યારે કોઈ પણ મુમુક્ષુ સંવેગ પામીને, સંસારના સ્વરૂપથી તથા કામ-ભોગો પ્રત્યે નિર્વેદ અનુભવીને સાધુ-જીવનની પવિત્ર દીક્ષા ગ્રહણ કરે છે, ત્યારે તે સામાયિક નામનું પ્રથમ પ્રકારનું ચારિત્ર ગ્રહણ કરે છે. મતલબ કે સમ્યક્ચારિત્ર પાંચ પ્રકારનું હોય છે, તેમાંથી તે પ્રથમ પ્રકારના ચારિત્રનો સ્વીકાર કરે છે. સમ્યક્ચારિત્રના આ પાંચ પ્રકારે અંગે શ્રીઉત્તરાધ્યયનસૂત્રના ૨૮મા અધ્યયનમાં કહ્યું છે કે :

સામાઙઅથ પઢમં, છેઓવદ્ધાવણં ભવે ચિત્તિયં ।

પરિહારવિસુદ્ધીયં, સુહુમં તહ સંપરાયં ચ ॥૩૨॥

અકસાયમહક્ષ્ત્રાયં, છઝમત્થસ્સ જિણસ્સ વા ।

एअं चय-रित्तकरं, चारित्तं होइ आह्तिअं ॥३३॥

પ્રથમ સામાયિક ચારિત્ર, બીજું છેદોપસ્થાપનીય, ત્રીજું પરિહાર-વિશુદ્ધિ ચારિત્ર, ચોથું સૂક્ષ્મ-સંપરાય ચારિત્ર અને પાંચમું કષાય-રહિત યથાપ્ત ચારિત્ર (તે અગિયારમા કે બારમા ગુણસ્થાનકે રહેલા) છન્નસ્થને તથા જિન(કેવળી)ને હોય છે. આ પ્રમાણે કર્મને ખપાવનારું ચારિત્ર પાંચ પ્રકારનું કહ્યું છે.

ચારિત્રના ગ્રહણ-પ્રસંગે નીચેનો પાઠ બોલાય છે.

કરેમિ મંતે ! સામાઙયં, સલ્લં સાવજ્જં જોગં પચ્ચક્ષામિ, જાવજ્જીવાએ તિવિહં તિવિહેણં મણેણં, વાયાએ, કાણં, ન કરેમિ, ન કારલેમિ, કરંતં પિ અત્રં ન સમણુજાણામિ,* તસ્સ મંતે ! પઢિક્કમામિ નિંદામિ ગરિહામિ અપ્પાણં વોસિરામિ ॥

મતલબ કે આ સૂત્રમાં જે સ્થળે જાવ નિયમં પજ્જુવાસામિ એવા શબ્દો છે, ત્યાં ચારિત્ર અંગીકાર કરનાર જાવજીવાએ બોલે છે. એટલે તેનું

★ મોટા અક્ષરોવાળાં પદો શ્રાવકે ઉચ્ચારવાના ચાલુ સૂત્રના પાઠમાં તફાવત બતાવે છે.

સામાયિક જીવનભરનું બની જાય છે. વળી તે સામાયિક ત્રિવિધ-ત્રિવિધ ઉચ્ચારવામાં આવે છે, એટલે કે તેમાં સાવધ-યોગનું પ્રત્યાખ્યાન મન, વચન અને કાયાથી કરવું નહિ, કરાવવું નહિ અને અનુમોદવું નહિ, એ રીતે નવકોટિથી થાય છે, તેથી તેને સર્વવિરતિ-સામાયિકના નામથી ઓળખવામાં આવે છે.

શ્રાવક-શ્રાવિકાઓ જે સામાયિક કરે છે, તે આ સર્વવિરતિ-સામાયિકની વાનગીરૂપ હોઈ દેશવિરતિ-સામાયિક કહેવાય છે. મતલબ કે તે સર્વવિરતિ કરતાં ન્યૂન હોય છે. આવું સામાયિક જ્યારે ઋદ્ધિવંત શ્રાવક કરે છે ત્યારે તે પૂરા ઠાઠથી ગુરુ-સમીપે જાય છે અને તેમને વંદન કરીને વિધિસર સામાયિક કરતાં જાવ નિયમં પજ્જુવાસામિ એવો પાઠ બોલે છે. તેનો અર્થ એ છે કે હે પૂજ્ય ! જ્યાં સુધી હું સામાયિકના નિયમને સેવું (ત્યાં સુધી હું બે પ્રકારે અને ત્રણ પ્રકારે મન વડે, વચન વડે અને કાયા વડે સાવધ યોગને કરું નહિ અને કરાવું પણ નહિ). આ જ સામાયિક સામાન્ય શ્રાવકો ચાર સ્થળે કરે છે : જિનગૃહમાં*, સાધુ-સમીપે, પૌષ્પશાળામાં અને પોતાના ઘરમાં, તેમાંથી જ્યારે તે સાધુની સમીપે જઈને સામાયિક કરે છે, ત્યારે જાવ સાહૂ પજ્જુવાસામિ એ શબ્દો બોલે છે. તેનો અર્થ એ થાય છે કે જ્યાં સુધી હું સાધુની પર્યુપાસના કરું (ત્યાં સુધી બે પ્રકારે અને ત્રણ પ્રકારે મન વડે, વચન વડે અને કાયા વડે સાવધ યોગને કરું નહિ અને કરાવું પણ નહિ.)

દુવિહં તિવિહેણં-બે પ્રકારે અને ત્રણ પ્રકારે છ કોટિથી.

બે પ્રકારને ત્રણ પ્રકારે ગુણવાથી તેની સંખ્યા છની આવે છે. આ છ પ્રકારોને પ્રત્યાખ્યાનની પરિભાષામાં કોટિ કહેવામાં આવે છે. મતલબ કે મેં અહીં જે પ્રત્યાખ્યાન લીધું છે, તે છ કોટિથી લીધું છે. તે કોટિઓ આગળના પદોથી દર્શાવી છે-

મણેણં વાયાણ કાણં, ન કરેમિ ન કારવેમિ-મન, વચન અને કાયાથી અશુભ પ્રવૃત્તિ કરું નહિ અને કરાવું નહિ.

+ આ વિધિ હાલ પ્રચલિત નથી.

અશુભ પ્રવૃત્તિનો ત્યાગ છ કોટિથી નીચે મુજબ થાય છે :

(૧) મનથી અશુભ પ્રવૃત્તિ કરું નહિ, (૨) કરાવું નહિ. (૩) વચનથી અશુભ પ્રવૃત્તિ કરું નહિ, (૪) કરાવું નહિ. (૫) કાયાથી અશુભ પ્રવૃત્તિ કરું નહિ, (૬) કરાવું નહિ.

જે વસ્તુ કે ક્રિયાને આપણે પાપકારી, અનિષ્ટ કે અશુભ માની હોય તે બીજાની પાસે કરાવવી તે ઉચિત નથી. એથી તો અશુભ વસ્તુ કે ક્રિયા પ્રત્યેની આપણી મમતા જરાયે ઘટી નથી એમ જ સિદ્ધ થાય. આ કારણે કરવું અને કરાવવું તે બંનેને તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ-કર્મ-બંધનની દૃષ્ટિએ સરખાં જ ગણવામાં આવ્યાં છે.

મનની શુભાશુભ પ્રવૃત્તિ

શુભ અને અશુભની મતલબ અહીં કર્મના શુભાશુભ આક્ષવથી છે. મતલબ કે મનની, જે પ્રવૃત્તિથી શુભ કર્મનો આક્ષવ થાય, તે શુભ છે અને જે પ્રવૃત્તિથી અશુભ કર્મનો આક્ષવ થાય, તે અશુભ છે. શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે યોગશાસ્ત્રના ચતુર્થ પ્રકાશમાં તે સંબંધી સ્પષ્ટીકરણ કરતાં જણાવ્યું છે કે :

મૈત્ર્યાદિવાસિતં ચેતઃ, કર્મ સૂતે શુભાત્મકમ્ ।

કષાય-વિષયાક્રાન્તં, વિતનોત્યશુભં પુનઃ ॥૭૫॥

૧. મૈત્રી, ૨. મુદિતા, ૩. કરુણા અને ૪ ઉપેક્ષા એ ચાર ભાવનાઓ દ્વારા સુવાસિત થયેલું મન શુભકર્મને પેદા કરે છે; જ્યારે ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ રૂપી કષાય તથા સ્પર્શ-લાલસા, રસ-લાલસા, ગંધ-લાલસા, રૂપ-લાલસા અને શબ્દ-લાલસા એ પાંચ વિષયોથી પરાધીન થયેલું મન અશુભ કર્મને એકત્ર કરે છે.

સર્વે જીવો મિત્ર છે, કોઈ પણ દુશ્મન નથી, તેમ માનવું એ મૈત્રી-ભાવના છે. ગુણવંતોને જોઈ આનંદ પામવો, તેમના પ્રત્યે દ્વેષ ન કરવો, તે મુદિતા-ભાવના છે. દુઃખી પ્રત્યે સહાનુભૂતિ દર્શાવવી, તેનો તિરસ્કાર કરવો નહિ, તે કરુણા-ભાવના છે અને જેઓ વિપરીત-વૃત્તિવાળા હોય, એટલે જાણી-જોઈને ખોટું કરી રહ્યા હોય, તથા યોગ્ય પ્રયત્નથી ઉચિત માર્ગે વાળી શકાય નહિ તેવા હોય, તેમના પ્રત્યે ઉદાસીન ભાવ ધારણ કરવો, પણ તેમને

ધિક્કારવા નહિ, તે ઉપેક્ષા-ભાવના છે.

ક્રોધ એ શરીર તથા મનમાં સંતાપ પેદા કરે છે, વેરનું કારણ છે અને શાંતિરૂપ સુખનો અનુભવ થવા દેતો નથી, તેથી ત્યાજ્ય છે. તેનો પ્રતિકાર કે પ્રત્યુપાય ક્ષમા છે. માન એ વિનય, વિદ્યા, શીલ તથા પુરુષાર્થનો ઘાતક છે, તે વિવેકરૂપી ચક્ષુને ફોડી નાખે છે, તેથી ત્યાજ્ય છે. તેનો પ્રત્યુપાય નમ્રતા છે. માયા એ અસત્યની જનની છે, શીલવૃક્ષને છેદનારી કુહાડી છે, મિથ્યાત્વ અને અજ્ઞાનની જન્મભૂમિ છે તથા પારકાનો તેમ જ પોતાનો દ્રોહ કરનારી છે, તેથી ત્યાજ્ય છે. તેનો પ્રત્યુપાય સરલતા છે. લોભ એ અનેક દોષોની ખાણ છે, ગુણોનો નાશ કરનારો રાક્ષસ છે, અને દુઃખરૂપી વેલના મૂળ-સમાન છે, તેથી ત્યાજ્ય છે. તેનો પ્રત્યુપાય સંતોષ છે. એકંદરે આ ચારે કષાયો સમ્યક્ચારિત્રના ઘાતક છે અને સમભાવની પ્રાપ્તિમાં મહાન અંતરાય રૂપ છે; તેથી બને તેટલા જલદી તે દૂર કરવા જોઈએ. પરંતુ પ્રજવલિત અગ્નિ વિના જેમ સોનાની કઠોરતા દૂર થઈ શકતી નથી, તેમ ઈન્દ્રિયો પર વિજય મેળવ્યા વિના કષાયો જીતી શકાતા નથી. તેથી ઈન્દ્રિયોની લાલસા પર જય મેળવવો અત્યંત આવશ્યક છે.

હાથણીના સ્પર્શ-સુખનો સ્વાદ ચાખવા સૂંઢ લંબાવનાર હાથી તુરત જ ખીલા સાથે બંધાવાનું દુઃખ અનુભવે છે. અગાધ પાણીમાં વિચરનારું માછલું કાંટા ઉપરના ખાદ્ય પદાર્થને ગળતાં જ મચ્છીમારના હાથમાં જઈ પડે છે. ગંધ-લોલુપ ભમરો મદ-ઝરતા હાથીના ગંડ-સ્થળ ઉપર જઈ બેસતાં જ તેના સૂપડા જેવા કાનના સપાટાથી મરણ પામે છે. પ્રકાશિત જવાલાના તેજથી મોહિત થયેલો પતંગ દીવામાં પડતાં જ મરણ પામે છે, અને મનોહર ગીત સાંભળવાને ઊંચી ડોક કરીને ઊભું રહેલું હરણ ધનુષ્ય ખેંચીને ઊભેલા પારધીના બાણથી વીંધાઈ જાય છે. આવી રીતે એક-એક ઈન્દ્રિયની લાલસા પણ દુઃખ યા મરણ નિપજાવે છે, તો પાંચે ઈન્દ્રિયોની લાલસાવાળાના શા હાલ થાય ? તે વિચારવું જરા પણ મુશ્કેલ નથી.*

સુખની કલ્પનાથી વિષયો ભોગવવાની લાલસા પેદા થાય છે, તે

★ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યકૃત યોગશાસ્ત્ર પ્ર. ૪ ના આધારે.

પ્ર-૧-૧૫

લોભ છે. પછી તે માટે જીવ અનેક પ્રકારના ઉપાયોનું ચિંતન કરે છે, તે માયા છે. તે ઉપાયો સફળ થવામાં અંતરાય ઊભો થતાં ગુસ્સો પેદા થાય છે, તે ક્રોધ છે. કદાચ સરલતાથી તે ઉપાય પાર પડે તે પોતાની બુદ્ધિનો કે પોતાનાં સાધન અને સ્થાનનો મદ કરે છે, તે અભિમાન છે. અને તેથી જ કષાયો પર જય મેળવનારે વિષય-લાલસાને જીતવી જોઈએ. પરંતુ વિષય-લાલસાનો મુખ્ય આધાર સુખની મિથ્યા કલ્પના છે, અને તે કલ્પના જડ અને ચૈતન્યનો ભેદ મનમાં યથાર્થ રીતે સ્થિર નહિ થવાથી જ ઉત્પન્ન થાય છે, એટલે તેનું યોગ્ય જ્ઞાન જરૂરી છે. આવું જ્ઞાન સમ્યગ્દર્શન વિના ઉદ્ભવતું નથી, તેથી સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્ર એ ત્રણેની પ્રાપ્તિ સામાયિકની સિદ્ધિ માટે જરૂરી છે.

મન એ મર્કટ જેવું ચંચળ છે, ધ્વજાના છેડા જેવું અસ્થિર છે, અને નિરંતર વાતા પવનની માફક વિષયોમાં સ્વચ્છંદી રીતે ભટકનારું છે, તેમ છતાં તેને ધ્યાનમાં જોડવાથી અને તેની અંદર રહેલા રાગ અને દ્વેષરૂપી બે કાંટા કાઢી નાખવાથી તે મોક્ષ-પ્રાપ્તિમાં મદદગાર થાય છે. તેથી જ અનુભવીઓનું કથન છે કે-મન એવ મનુષ્યાણાં, કારણં બન્ધમોક્ષયોઃ । મન એ જ મનુષ્યને બંધનું અને મોક્ષનું એટલે કર્મમાંથી મુક્તિનું કારણ છે.

વચનની શુભાશુભ પ્રવૃત્તિ

વચનની શુભાશુભ પ્રવૃત્તિ માટે શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યે યોગશાસ્ત્રના ચતુર્થ પ્રકાશમાં જણાવ્યું છે કે :-

શ્રુતજ્ઞાનં દ્વાદશાઙ્ગં ગણિ-પિટકં, તદાશ્રિતં તદવિરોધેન વર્તમાનં
વચ્ચો વાગ્યોગઃ, સ શુભસ્ય કર્મણોર્જનાય । તદેવ વચ્ચો વિપરીતં મિથ્યા
શ્રુતજ્ઞાનવિરોધિ ચાશુભસ્ય કર્મણોર્જનાય ॥૭૬॥

શ્રુતજ્ઞાન એટલે દ્વાદશાંગ, બાર અંગો કે ગણિપિટક તેને અનુસરીને એટલે તેનાથી અવિરુદ્ધ રીતે વર્તતું વચન, તે વાગ્ય-યોગ તે શુભકર્મ ઉપાર્જન કરવા માટે થાય છે. પરંતુ તે જ વચન વિપરીત હોય, શ્રુતજ્ઞાનથી વિરોધી હોય, તો અશુભ કર્મનું ઉપાર્જન કરે છે. મતલબ કે દ્વાદશાંગીને વફાદાર રહીને ભાષા બોલવી, તે વચનની શુભ પ્રવૃત્તિ છે, અને તેનાથી વિરુદ્ધ બોલવું, તે વચનની અશુભ પ્રવૃત્તિ છે.

શ્રીભગવતીસૂત્ર, જે દ્વાદશાંગીનું પાંચમું અંગ છે, તેના ૧૩મા શતકના ૭મા ઉદ્દેશમાં જણાવ્યા મુજબ ભાષા ચાર પ્રકારની છે : (૧) સત્ય, (૨) મૃષા (અસત્ય), (૩) સત્યમૃષા(સત્યાસત્ય), અને (૪) અસત્યામૃષા (ન-સત્ય કે ન-અસત્ય). (આ ચોથા પ્રકારની ભાષા સંબોધન, આમંત્રણ કે આજ્ઞામાં વપરાય છે.) આ ચાર પ્રકારની ભાષાઓ પૈકી બે પ્રકારની ભાષા મૃષા (અસત્ય, અને સત્યમૃષા (સત્યાસત્ય) તો ન જ બોલવી; જ્યારે બાકીની એટલે સત્ય અને અસત્યામૃષા (ન સત્ય-ન-અસત્ય) ભાષા વિવેકપૂર્વક બોલવી. તે માટે શ્રીદશવૈકલિકસૂત્રના ૭મા અધ્યયનમાં (ગા. ૨) કહ્યું છે કે :

चउण्हं खलु भासाणं, परिसंखाय पन्नवं ।

दुण्हं तु विणयं सिक्खे, दो न भासिज्ज सव्वसो ॥

પ્રાજ્ઞ મનુષ્યે ચાર પ્રકારની ભાષાને જાણીને તેમાંથી બે પ્રકારની ભાષા સર્વથા ન બોલવી જોઈએ અને બે પ્રકારની ભાષાનો વિનય શીખવો. મતલબ કે ભાષા સત્ય હોય, પણ સાવધ હોવાના કારણે બોલવા જેવી ન હોય અથવા ન સત્ય-ન અસત્ય હોય, પણ શિષ્ટાચાર-વિનાની એટલે તોછડી હોય, તો તે પણ ન બોલવી જોઈએ. વળી જે ભાષા કર્કશ હોય, સંદિગ્ધ હોય તથા શાશ્વત પદાર્થની સિદ્ધિમાં પ્રતિકૂળ હોય તેવી પણ ન બોલવી જોઈએ. આવા દોષોથી રહિત જે ભાષા સત્ય હોય અથવા ન સત્ય-ન અસત્ય હોય અને બીજાને ઉપકારક હોય, તે બોલવી જોઈએ.

શ્રીદશવૈકલિકસૂત્રના ૭મા અધ્યયનની નિર્યુક્તિમાં જણાવ્યા પ્રમાણે [૧] સત્ય ભાષા અથવા સત્યવચનયોગ દસ પ્રકારનો છે. તે નીચે મુજબ :

(૧) જનપદ-સત્ય : જે દેશમાં જેવી ભાષા બોલાતી હોય, તે દેશમાં તે પ્રમાણે બોલવું, તે જનપદ-સત્ય છે. જેમ કે બિલ શબ્દથી ગુજરાતી ભાષામાં દર કે ગુફા સમજાય છે, જ્યારે અંગ્રેજી ભાષામાં તે જ શબ્દથી ભરતિયું, કરેલી સેવાની કિંમતનો આંકડો કે કાયદાનો ખરડો સમજાય છે.

(૨) સમ્મત-સત્ય : પ્રથમના વિદ્વાનોએ જે શબ્દને જે અર્થમાં માન્ય રાખવો, તે સમ્મત-સત્ય છે. જેમ કે કમલ અને દેડકો બંને પંક(કાદવ)માં જન્મે છે, છતાં પંકજ-શબ્દ કમલ માટે વપરાય છે; નહિ કે દેડકા માટે.

(૩) સ્થાપના-સત્ય : કોઈ પણ વસ્તુની સ્થાપના કરી તેને એ નામથી ઓળખવી, તે સ્થાપના-સત્ય છે. જેમ કે અમુક આકૃતિવાળા અક્ષરને જ ક કહેવો. એકડાની પાછળ બે શૂન્ય ઉમેરીએ તેને સો અને ત્રણ શૂન્ય ઉમેરીએ તેને હજાર કહેવા વગેરે. શેતરંજનાં મહોરાંને હાથી, ઊંટ, ઘોડા આદિ પણ તે જ રીતે કહેવાય છે.

(૪) નામ-સત્ય : ગુણ-વિહીન હોવા છતાં કોઈ પણ વ્યક્તિ કે વસ્તુ-વિશેષનું અમુક નામ રાખવું, તે નામ-સત્ય છે. જેમ કે એક છોકરો ગરીબના ઘરમાં જન્મ્યો હોવા છતાં તેનું નામ રાખેલું હોય લક્ષ્મીચંદ્ર.

(૫) રૂપ-સત્ય : કોઈ ખાસ રૂપ ધારણ કરનારને તે નામથી જ બોલાવવા. જેમ કે સાધુનો વેષ પહેરેલો જોઈને તેને સાધુ કહેવા.

(૬) પ્રતીત-સત્ય : (અપેક્ષા-સત્ય). એક વસ્તુની અપેક્ષાએ બીજીની મોટી, હલકી, ભારે આદિ કહેવી, તે પ્રતીત-સત્ય છે. જેમ કે અનામિકા આંગળી મોટી છે. આ કથન કનિજાની અપેક્ષાથી સત્ય છે, પરંતુ મધ્યમા આંગળી કરતાં તે નાની છે.

(૭) વ્યવહાર-સત્ય : (લોક-સત્ય). જે વાત વ્યવહારમાં બોલાય, તે વ્યવહાર-સત્ય છે. જેમ કે પહોંચે છે તો ગાડી, પણ કહેવાય છે ત્યારે જામનગર આવી ગયું. રસ્તો કે માર્ગ સ્થિર છે, તે કાંઈ ચાલી શકતો નથી, તો પણ કહેવાય છે કે આ માર્ગ આબૂ જાય છે. તે જ રીતે સળગે છે ડુંગર ઉપરનું ઘાસ, છતાં કહેવાય છે કે ડુંગર સળગી ઊઠ્યો છે.

(૮) ભાવ-સત્ય : જે વસ્તુમાં જે ભાવ પ્રધાનપણે દેખાતો હોય, તેને લક્ષ્યમાં લઈને તે વસ્તુનું પ્રતિપાદન કરવું, તે ભાવ-સત્ય છે. જેમ કે કેટલાક પદાર્થોમાં પાંચે રંગો ઓછા-વત્તા પ્રમાણમાં હોવા છતાં, તે તે રંગની પ્રધાનતાને લઈને કાળો, લાલ, પીળો વગેરે કહેવાય છે. દષ્ટાંત તરીકે પોપટમાં અનેક રંગો હોવા છતાં, તેને લીલો કહેવાય છે, તે ભાવ-સત્ય છે.

(૯) યોગ-સત્ય : યોગ અર્થાત્ સંબંધથી કોઈ વ્યક્તિ કે વસ્તુને તે નામથી ઓળખવી, તે યોગ-સત્ય છે. જેમ કે અધ્યાપકને અધ્યાપન-કાલ સિવાય પણ અધ્યાપક કહેવામાં આવે છે.

(૧૦) ઉપમા-સત્ય : કોઈ એક જાતની સમાનતા હોય, તેના પરથી તે વસ્તુની બીજાની સાથે તુલના કરવી અને તેને તે નામથી ઓળખવી તે ઉપમા-સત્ય છે. જેમ કે ચરણ-કમળ, મુખ-ચંદ્ર, વાણી-સુધા વગેરે.

[૨] મૃષાભાષા અથવા અસત્ય વચનયોગ દસ પ્રકારનો છે :-

- (૧) ક્રોધ-મિશ્રિત-જે વચન ક્રોધમાં બોલાય.
- (૨) માન-મિશ્રિત-જે વચન માનમાં બોલાય.
- (૩) માયા-મિશ્રિત-જે વચન બીજાને ઠગવા માટે બોલાય.
- (૪) લોભ-મિશ્રિત-જે વચન લોભમાં પડવાથી બોલાય.
- (૫) રાગ-મિશ્રિત-જે વચન પ્રેમને વશ થવાથી બોલાય.
- (૬) દ્વેષ-મિશ્રિત-જે વચન દ્વેષને વશ થવાથી બોલાય.
- (૭) હાસ્ય-મિશ્રિત-જે વચન હાંસીમાં બોલાય.
- (૮) ભય-મિશ્રિત-જે વચન ભયવશાત્ બોલાય.

(૯) આખ્યાયિકા-મિશ્રિત-જે વચન અસંભવિત હોય, છતાં વાર્તાનો રંગ જમાવવા માટે બોલાય અથવા રાગ-દ્વેષ-યુક્ત બોલાય.

(૧૦) ઉપધાત-મિશ્રિત-જે વચન પ્રાણીઓની હિંસા કરાવે તે.

[૩] સત્ય-મૃષા અથવા મિશ્ર વચનયોગ દસ પ્રકારનો છે :

(૧) ઉત્પન્ન-મિશ્રિત-ઉત્પત્તિની બાબતમાં ભળતું જ કથન. જેમ કે આ નગરમાં દસ બાળકો જન્મ્યા છે, જ્યારે તે સંખ્યાની ચોક્કસ માહિતી ન હોય.

(૨) વિગત-મિશ્રિત-ઉપર મુજબ મરણ-સંબંધી ભળતું કથન.

(૩) ઉત્પન્ન-વિગત-મિશ્રિત-જન્મ અને મરણ બંને સંબંધી ભળતું કથન.

(૪) જીવ-મિશ્રિત-જીવિત અને મરેલા જીવો સાથે પડ્યા હોય, છતાં કહેવું કે જીવ-રાશિ.

(૫) અજીવ-મિશ્રિત-કચરાનો ઢગલો જોઈને કહેવું કે આ અજીવ છે,

જ્યારે તેમાં ઘણાય કીડા ખદબદતા હોય.

(૬) જીવાજીવ-મિશ્રિત-જીવો અને અજીવો બંને સાથે હોય, તેમાં એકને વધારે બતાવવા ને બીજાને ઓછા બતાવવા.

(૭) અનન્ત-મિશ્રિત-અનન્તકાય અને પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય સાથે હોય, છતાં કહેવું કે તે અનન્તકાય છે. જેમ કે મૂળો* એ અનન્તકાય છે. અને તેની સાથે રહેલાં પાંચ અંગો જેમ કે દાંડલી વગેરે પ્રત્યેક-વનસ્પતિકાય છે.

(૮) પ્રત્યેક-મિશ્રિત-એ જ મુજબ પ્રત્યેક-વનસ્પતિકાય અને અનન્તકાય સાથે હોવા છતાં માત્ર પ્રત્યેક-વનસ્પતિકાય કહેવું, તે પ્રત્યેક-મિશ્રિત વચન-યોગ છે.

(૯) અદ્વા-મિશ્રિત-દિવસ, રાત આદિ કાલના સંબંધમાં મિશ્ર-વચન બોલવું. જેમ કે દિવસ ઊગવાની તૈયારી હોય છતાં સૂતેલો નાણસ બોલે કે હજી તો ઘણી રાત બાકી છે.

(૧૦) અદ્વાદ્વા-મિશ્રિત-દિવસ અને રાતના એક ભાગને અદ્વાદ્વા કહેવાય છે. તે સંબંધમાં મિશ્રવચન બોલવું, તે અદ્વાદ્વા-મિશ્રિત છે. જેમ કે એક શેઠ સવાર પડતાં નોકરને કહે કે બપોર થયો તો પણ દીવા કેમ બળે છે ?

[૪] અસત્યામૃષા-ભાષા (વ્યવહાર-વચનયોગ) ના બાર પ્રકારો છે :

(૧) આમંત્રણી-સંબોધન કરવું, જેમ કે હે પ્રભો !

(૨) આજ્ઞાપની-આજ્ઞા આપવી, જેમ કે આ કામ કરો.

(૩) યાચની-યાચના કરવી, જેમ કે આ ચીજ મને આપો.

(૪) પૃચ્છની-કોઈ પણ વિષય પરનો સંદેહ દૂર કરવા પ્રશ્ન પૂછવો, જેમ કે જીવનું સ્વરૂપ શું ?

★ મૂળા-કંદ પ્રસિદ્ધ છે. મૂળાનાં કંદ સિવાયનાં-(૧) ડાંડલી (૨) ફૂલ, (૩) પત્ર (૪) મોગરા અને (૫) દાણા-એ બધાંય અંગો પ્રત્યેક છતાં અભક્ષ્ય ગણાય છે તથા કંદ તો ધોળો અને રાતો, જે દેશી અને પરદેશી કહેવાય છે તે બન્ને પ્રકારનો પણ અનન્તકાય જ છે. -ધર્મસંગ્રહ ગુજ. ભાષા. ભાગ ૧, પૃ. ૨૧૩

(૫) પ્રજ્ઞાપની-પ્રરૂપણા કરવી, જેમ કે જીવ છે, અજીવ છે વગેરે.

(૬) પ્રત્યાખ્યાની-ત્યાગ માટે બોલવું, જેમ કે હું અમુક વસ્તુનો ત્યાગ કરું છું.

(૭) ઈચ્છાનુલોભા-ઈચ્છાનુસાર અનુમોદન કરવું જેમ કે કોઈએ પૂછ્યું કે, હું સાધુ પાસે જાઉં ? તો કહેવું કે વાત બહુ સારી છે.

(૮) અનભિગૃહીતા-પોતાની સંમતિ પ્રકટ ન કરવી, જેમ કે તમારી મરજી હોય તેમ કરો.

(૯) અભિગૃહીતા-સંમતિ આપવી, જેમ કે આ કામ કરવું જોઈએ.

(૧૦) સંશયકારિણી-જે શબ્દના અનેક અર્થ થતા હોય, તેનો પ્રયોગ કરવો, જેમ કે સૈંધવ લાવો. અહીં સૈંધવ શબ્દથી સંદેહ ઉત્પન્ન થાય છે કે આ તે ઘોડો મંગાવે છે કે મીઠું ?

(૧૧) વ્યાકૃત-વિસ્તારથી બોલવું જેથી સ્પષ્ટ રીતે સમજી શકાય.

(૧૨) અવ્યાકૃત-અતિગંભીરતાથી બોલવું, કે જે બીજાને સમજવું કઠણ પડે.

સામાયિકના સમય દરમિયાન મૌન ધારી શકાય, તો તે ઈચ્છવા યોગ્ય છે. તે ન બને તેમ હોય તો ઓછામાં ઓછું બોલવું અને જે કાંઈ બોલાય તે સંપૂર્ણ નિરવધ હોવું જોઈએ.

કાયાની શુભાશુભ પ્રવૃત્તિ

કાયાની શુભાશુભ પ્રવૃત્તિ માટે શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યે યોગશાસ્ત્રના ચતુર્થ પ્રકાશ(શ્લો. ૭૭)માં જણાવ્યું છે કે-

શરીરેણ સુગુમેન, શરીરી ચિનુતે શુભમ્ ।

સતતારમ્ભિણા જન્તુ-ઘાતકેનાશુભં પુનઃ ॥

ચેષ્ટા-રહિત શરીર વડે એટલે કાયોત્સર્ગાદિ-ક્રિયાવાળા શરીરથી આત્મા શુભ કર્મનો સંચય કરે છે, તથા સતત આરંભવાળા અને પરિણામે જીવ-હિસાદિ-પ્રવૃત્તિવાળા શરીરથી અશુભ કર્મને ભેગું કરે છે. મતલબ કે સાવધ પ્રવૃત્તિને છોડવી તે કાયાની શુભ પ્રવૃત્તિ છે, દેહાધ્યાસપૂર્વક પ્રવૃત્તિ

કરવી, તે અશુભ પ્રવૃત્તિ છે, અને આ દૃષ્ટિએ દેવ તથા ગુરુને થતું વંદન કે પુસ્તક વાંચવા માટે થતું હાથનું હલન-ચલન શુભ છે અને માખી કે મચ્છરને ઉડાવવા માટે થતું કાયાનું હલન-ચલન અશુભ છે.

સામાયિકના સમય દરમિયાન કાયોત્સર્ગ અને ધર્મધ્યાનનો જેટલો આશ્રય લેવાય તેટલો ઉત્તમ છે, કારણ કે તેનાથી જ્યાં ત્યાં ભટકતું મન ખીલે બંધાય છે અને ભાવનાઓ વડે શુદ્ધિ પામીને રાગ, દ્વેષ તથા મોહથી વિરક્ત થાય છે, અને પરિણામે સમભાવ, શમ-રસ યા પ્રશમ-રસનો અપૂર્વ આનંદ માણી શકાય છે.

તસ્સ ધંતે ! પઙ્કિમમિ નિંદામિ ગરિહામિ અપ્પાણં વોસિરામિ-
અત્યાર સુધી કરેલી તે અશુભ પ્રવૃત્તિમાંથી હે *ભગવંત ! હવે હું નિવૃત્ત થાઉં છું, તેને ખોટી ગણું છું, તેનો આપની સાક્ષીએ એકરાર કરું છું, અને તે અશુભ પ્રવૃત્તિ કરનાર કષાયાત્માનો ત્યાગ કરું છું.

પઙ્કિમમિ શબ્દથી ભૂતકાળમાં કરેલા પાપવ્યાપારોનો ત્યાગ થાય છે.

કહ્યું છે કે :-

અઙ્ગયં નિન્દામિ-પઙ્કુપ્પનં સંવરેમિ અણાગયં પચ્ચક્ખામિ ઇતિ અર્થાત્
ભૂતકાલીન(પાપ વ્યાપારો)ને નિંદું છું. વર્તમાન કાળના (પાપ વ્યાપારોને) રોકું છું. અને ભવિષ્યકાળના તજું છું.

—ધર્મસંગ્રહ ભાગ ૧, પૃ. ૨૪૪

આત્મ-વિકાસ માટે શરૂ કરેલું કોઈ પણ અનુષ્ઠાન ત્યારે જ પૂરેપૂરું ફલ આપે છે કે જ્યારે તે ભાવ-શુદ્ધિ-પૂર્વક થયેલું હોય. આ ભાવ-શુદ્ધિ કરવા માટે જૈન શાસ્ત્રકારોએ ચતુષ્પદીની સુંદર યોજના કરેલી છે. તેમાં પ્રથમ પદ પાછા ફરો અથવા પ્રતિક્રમણ કરોનું છે. જો કોઈ પ્રવૃત્તિ ખરેખર ખોટી જ લાગતી હોય તો તે માર્ગે આગળ વધતાં અટકવું જ જોઈએ. અર્થાત્

★ ભંતે શબ્દનો પ્રયોગ અહીં બીજી વખત થાય છે. તેનું સમાધાન એ કે ગુરુ પ્રત્યે પોતાની ભક્તિનો અતિશય બતાવવા, અથવા તો પ્રત્યર્પણ એટલે સામાયિક રૂપ કાર્યને મેં આપની કૃપાથી કર્યું તેનો યશ આપને થટે છે.

ભવિષ્યમાં તે પ્રવૃત્તિ ન કરવાની વૃત્તિ કેળવવી જોઈએ. તે માટે તેની અનિષ્ટતા પૂરેપૂરી સમજી લેવાની જરૂર છે. તેથી બીજું પદ તેને ખોટી સમજવાનું-તેની નિંદા કરવાનું રાખેલું છે. પરંતુ મનમાં થોડી વાર નિંદા કરવાથી તેના વિશેનો મોહ પૂરેપૂરો છૂટે તે સંભવિત નથી, એટલે તે બાબત પૂરેપૂરી દિલગીરી અને શરમની લાગણી સાથે ગુરુ-સમક્ષ જાહેર કરવાની છે, અને તેમ કરીને હૃદયનો ભાર હળવો કરવાની સાથે ફરી તેવી પ્રવૃત્તિમાં ન પડાય તેની સાવચેતી રાખવાની છે. તેથી ત્રીજું પદ ગુરુ-સમક્ષ એકરાર કરવાનું રાખેલું છે. આ વિધિ થઈ રહેતાં આત્માના જે અધ્યવસાયો દ્વારા અશુભ કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ થઈ હતી તેને છોડી દેવાનો દૃઢ નિર્ણય કરવાનો છે, તેથી ચોથું પદ આત્મ-વ્યુત્સર્જનનું રાખેલું છે. આ ચતુષ્પદીને બરાબર અનુસરનાર ભાવ-શુદ્ધિ કરીને આત્મ-વિકાસના માર્ગે ઝડપથી આગળ વધી શકે છે. બીજી રીતે કહીએ તો આ પ્રકારની શુદ્ધિ વિના આત્મહિતના માર્ગમાં આગળ વધવું શક્ય નથી.

(૫) અર્થ-સંકલના

હે પૂજ્ય ! હું સમભાવની સાધના કરવાને ઈચ્છું છું. તે માટે અશુભ પ્રવૃત્તિઓનું પ્રત્યાખ્યાન કરું છું. જ્યાં સુધી હું નિયમને સેવું, ત્યાં સુધી મન, વચન અને કાયા વડે અશુભ પ્રવૃત્તિ કરીશ નહિ, કે કરાવીશ નહિ. અને હે ભગવંત ! અત્યાર સુધી તે પ્રકારની જે કાંઈ અશુભ પ્રવૃત્તિ થઈ હોય, તેમાંથી હું નિવૃત્ત થાઉં છું, તે અશુભ પ્રવૃત્તિને હું ખોટી ગણું છું અને તે બાબતનો આપની સમક્ષ સ્પષ્ટ એકરાર કરું છું. હવે હું અશુભ પ્રવૃત્તિ કરનાર તે કષાયાત્માનો ત્યાગ કરું છું.

(૬) સૂત્ર-પરિચય

સામાયિકની ગણના શિક્ષાવ્રત અથવા શિક્ષાપદમાં થાય છે. તે માટે શ્રીહરિભદ્રસૂરિએ ધર્મબિંદુના ૩જા અધ્યાયમાં જણાવ્યું છે કે-સામાયિક-દેશાવકાશિક-પોષધોપવાસાતિથિસંવિભાગશ્ચત્વારિ શિક્ષાપદાનીતિ (સૂ. ૧૮) (૧) સામાયિક, (૨) દેશાવકાશિક, (૩) પોષધોપવાસ અને (૪) અતિથિ-સંવિભાગ; એ ચાર શિક્ષાપદો છે. શિક્ષાપદનો અર્થ સાધુ-ધર્મનો

અભ્યાસ થાય છે. * શિક્ષા સાધુધર્માભ્યાસઃ । એટલે સામાયિક એ બે ધડીનું- ૪૮ મિનિટનું સાધુ-જીવન છે. તે સમય દરમિયાન સાધકે સમસ્ત વર્તન સાધુની માફક રાખવું જોઈએ. સાધુ -શબ્દથી અહીં ભાવસાધુ સમજવાના છે કે જેઓ નિર્વાણ-સાધક યોગો વડે મોક્ષનું સાધન કરે છે અને સર્વ પ્રાણીઓ

ઉપર સમભાવ ધારણ કરે છે. + સામાયિકમાં નિર્વાણ-સાધક મુખ્ય યોગ ચારિત્ર છે, જે સંવરના સિદ્ધાંતોને અનુસરવાથી સિદ્ધ થાય છે. મતલબ કે સંવરની કરણી એ સામાયિકનો સાર છે.

સંવર એટલે આશ્રવનો નિરોધ. આશ્રવનિરોધ સંવરઃ (ત. અ. ૯-૧) તે આત્માનો શુદ્ધ પરિણામ છે, તેથી નિશ્ચયનયની દૃષ્ટિએ તેના ભેદો નથી, તો પણ વ્યવહારની અપેક્ષાએ તેના ભેદો પડી શકે છે. શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યે યોગશાસ્ત્રમાં તેના બે પ્રકારો નીચે મુજબ વર્ણવ્યા છે :-

સ પુનર્ભિદ્યતે દ્વેધા, દ્રવ્ય-ભાવ-વિભેદતઃ ॥

યઃ કર્મપુદ્ગલાદાન-ચ્છેદઃ સ દ્રવ્યસંવરઃ ।

ભવહેતુક્રિયાત્યાગઃ, સ પુનર્ભાવસંવરઃ ॥ (પ્ર. ૪. શ્લો. ૭૯-૮૦)

તેના દ્રવ્ય-સંવર અને ભાવ-સંવર એમ બે ભેદો છે. તેમાં કર્મપુદ્ગલના ગ્રહણનો છેદ (રોધ), તે દ્રવ્ય-સંવર છે અને સંસાર-વૃદ્ધિમાં કારણભૂત ક્રિયાઓનો ત્યાગ એ ભાવ-સંવર છે.

શ્રીસ્થાનાંગસૂત્રના પાંચમા સ્થાનના બીજા ઉદ્દેશમાં ભાવસંવરના પાંચ દ્વારો (ભેદો) નીચે મુજબ વર્ણવેલા છે :

પંચ સંવરદારા ષણ્ણતા; તં જહા-૧. સમ્મત્તં, ૨. વિરઙ્ગ, ૩. અપ્પમાણ, ૪. અકસાયા, ૫. અજોગતા ।

સંવર-દ્વારો પાંચ પ્રકારનાં છે, તે આ રીતે : ૧. સમ્યક્ત્વ, ૨. વિરતિ, ૩. અપ્રમાદ, ૪. અકષાય ને ૫. અયોગતા. તેમાં સમ્યક્ત્વ એ મિથ્યાત્વના (ખોટી માન્યતાના-ખોટા માર્ગના ત્યાગરૂપ છે; વિરતિ એ હિંસા,

★ જુઓ એ સૂત્ર પરની શ્રી મુનિચંદ્રસૂરિની વૃત્તિ.

+ જુઓ સૂત્ર ૧૬, અંગ ૪ નિવ્વાણસાહજ જોગે.

જૂઠ, ચોરી, મૈથુન અને પરિગ્રહના ત્યાગરૂપ છે; અપ્રમાદ એ આત્મઉપયોગમાં અસાવધાની-અનુત્સાહ કે બેદરકારીના ત્યાગરૂપ છે; અકપાય એ ક્રોધ, માન, માયા, અને લોભના ત્યાગરૂપ છે; તથા અયોગતા એ મન, વચન અને કાયાના સર્વ પ્રકારના યોગના ત્યાગરૂપ છે.

શ્રી પ્રશ્નવ્યાકરણસૂત્રમાં પણ સંવર-દ્વારની સંખ્યા પાંચની ગણાવી છે. જેમકે :

પઢ્યમં હોઽ અહિંસા, બિતિયં સચ્ચવચનં તિ પત્રતં ।

દત્તમણુનાય સંવરો ય બંભચેરડપરિગ્રહત્તં ચ ॥

(અ. ૬. ગા. ૨)

પ્રથમ સંવર-દ્વાર અહિંસા છે, બીજું સંવર-દ્વાર સત્ય વચન છે, ત્રીજું સંવર-દ્વાર દત્તાનુજ્ઞાત-ગ્રહણ છે, ચોથું સંવર-દ્વાર બ્રહ્મચર્ય છે અને પાંચમું સંવર-દ્વાર અપરિગ્રહ છે. પરંતુ આ ભેદો ઉપર્યુક્ત વિરતિના જ પેટા-વિભાગો છે, એટલે ભિન્ન પરંપરાના સૂચક નથી.

વાચક-મુખ્ય શ્રીઉમાસ્વાતિજીએ તત્ત્વાર્થસૂત્ર(અ. ૯, સૂત્ર ૨)માં સંવર-સંબંધમાં સૂચવ્યું છે કે-સ ગુપ્તિ સમિતિ-ધર્માનુપ્રેક્ષા-પરીષહજય-ચારિત્રૈઃ। અર્થાત્ તે (સંવર) ગુપ્તિ, સમિતિ, ધર્મ(શ્રમણ-ધર્મ), અનુપ્રેક્ષા(ભાવના), પરીષહ-જય અને ચારિત્ર વડે થાય છે.

નવતત્ત્વપ્રકરણમાં સંવરના આ ભેદોની સ્પષ્ટતા નીચે મુજબ કરેલી છે :

સમિર્ઙ ગુત્તી પરિસહ, જઙ્ઘમ્મો ભાવણા ચરિત્તાણિ ।

પણ-તિ-દુવીસ-દસ-બાર-પંચભેર્ણિ સગવત્ત્રા ॥ (ગા. ૨૧)

સમિતિ, ગુપ્તિ, પરીષહ, યતિધર્મ, ભાવના અને ચારિત્ર એ અનુક્રમે પાંચ, ત્રણ, બાવીસ, દસ, બાર અને પાંચ પ્રકારે છે; જેની કુલ સંખ્યા સત્તાવન થાય છે. અર્થાત્ સંવરના ભેદો ૫૭ છે. તેમાં સમિતિ એ મન, વચન અને કાયાની સમ્યક્ પ્રવૃત્તિ છે, જે ઈર્યા-સમિતિ આદિ પાંચ પ્રકારની છે; ગુપ્તિ એ મન, વચન અને કાયાનો નિગ્રહ છે, જે મનોગુપ્તિ

આદિ ત્રણ પ્રકારનો છે;* પરીષદ એ સુખ-દુઃખની તિતિક્ષા છે, જે ક્ષુધા, તૃષ્ણા આદિ બાવીસ પ્રકારની છે;+ યતિ-ધર્મ એ સાધુએ કેળવવા યોગ્ય ખાસ ગુણો છે, જે ક્ષમાદિ દસ પ્રકારના છે;× ભાવના એ તત્ત્વચિંતન-સ્વરૂપ છે, જે અનિત્યતા વગેરે બાર પ્રકારની છે; અને ચારિત્ર એ સાવધ યોગની વિરતિ છે, જે સામાયિકાદિ પાંચ પ્રકારનું છે.

સંવરનું આ વિવરણ ખૂબ વ્યાપક છે, અને સાધકને કર્તવ્યનો સંપૂર્ણ અને સ્પષ્ટ ખ્યાલ આપવાને પૂરતું છે. જો યૌગિક દષ્ટિએ જોઈએ તો તેમાં યમ છે, નિયમ છે, આસન છે, પ્રાણાયામ છે, પ્રત્યાહાર છે, ધારણા છે, ધ્યાન છે અને સમાધિ પણ છે. અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય ને અપરિગ્રહ એ પાંચ યમો કહેવાય છે. જે સામાયિકરૂપી પ્રથમ પ્રકારના ચારિત્રમાં અંતર્ગત થાય છે. શૌચ, સંતોષ, તપ, સ્વાધ્યાય અને ઈશ્વર-પ્રણિધાન એ પાંચ નિયમો કહેવાય છે, જે બહુધા દસ પ્રકારના યતિધર્મમાં સમાઈ જાય છે. હાથ, પગ વગેરેનું વિશેષ સંસ્થાન એ આસન છે, જે બાહ્ય-તપના કાય-ક્લેશ અને સંલીનતા નામના વિભાગમાં તથા નિષદ્યાદિ-પરીષદમાં અંતર્ભૂત થાય છે. પ્રાણનો આયામ એટલે નિગ્રહ કરવો, તે પ્રાણાયામ છે; જે મનો-ગુપ્તિ, વચન-ગુપ્તિ અને કાય-ગુપ્તિ દ્વારા સિદ્ધ થાય છે. મનો-ગુપ્તિ એ મનઃપ્રાણનો નિગ્રહ છે, વચન-ગુપ્તિ એ વચન-પ્રાણનો નિગ્રહ છે અને કાય-ગુપ્તિ એ પાંચ ઈન્દ્રિયોરૂપી પાંચ પ્રાણનો નિગ્રહ છે. દસ પૈકીના આઠ પ્રાણનો નિગ્રહ આ રીતે ગુપ્તિ દ્વારા થાય છે, જ્યારે અન્ય લોકોમાં પ્રચલિત માત્ર શ્વાસોચ્છ્વાસરૂપ પ્રાણનો નિગ્રહ ક્લેશકારી ગણીને કરવામાં આવતો નથી. શબ્દાદિ વિષયોમાંથી શ્રવણાદિ પાંચે ઈન્દ્રિયોને પાછી ખેંચી લેવી તે પ્રત્યાહાર છે, જે દસવિધ યતિધર્મના તપ અને ત્યાગમાં સમાવિષ્ટ છે. તપનો અર્થ જૈન-પરિભાષામાં ખૂબ વિશાળ છે, તે લક્ષ્યમાં રાખવું ઘટે છે. આત્મ-સ્વરૂપમાં મનનો પ્રવેશ, તે ધારણા છે, આત્મ-સ્વરૂપમાં મનનું પ્રવાહરૂપે જવું તે ધ્યાન છે; અને આત્મ-સ્વરૂપમાં

★ જુઓ સૂત્ર ૨જું.

+ જુઓ તત્ત્વાર્થસૂત્ર અ. ૮ અથવા ભગવતીસૂત્ર શતક ૮, ઉ. ૮ અથવા. ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર અ. ૨.

× જુઓ સૂત્ર ૩.

તદાકાર થવું તે સમાધિ છે. આ ત્રણે વસ્તુ કાયોત્સર્ગ તથા ભાવના દ્વારા સિદ્ધ થાય છે કે જેનું વિધાન આભ્યંતર તપના છઠ્ઠા પ્રકારમાં તથા સ્વતંત્ર રીતે કરેલું છે.

આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ તો સંવરની આ ક્રિયાઓ વિચાર, વાણી અને વર્તનને સુધારનારી છે, મનુષ્યના હૃદયમાં રહેલી પાશવી વૃત્તિઓને દૂર કરનારી છે અને સમતા, શાંતિ તથા પવિત્રતાના સિંચન વડે કાલ્પનિક દુઃખોને દૂર કરીને પ્રશમ-રસનો અનુભવ કરાવનારી છે. ટૂંકમાં ચિદાનંદધનની મહામોજ માણી શકાય તેવી સર્વ સામાગ્રી સંવરના ૫૭-સત્તાવન ભેદોમાં રહેલી છે, તેનું યથાર્થ આરાધન એ જ સામાયિક છે.

પ્રભુ શ્રી મહાવીરે ગ્રહણ કરેલા સામાયિકને અંગે શ્રીતત્વાર્થસૂત્રની ભાષ્ય-કારિકા(ગા. ૧૫, ૧૬)માં જણાવ્યું છે કે :-

જન્મ-જરા-મરણાર્ત, જગદશરણમભિસમીક્ષ્ય નિઃસારમ્ ।

સ્ફીતમપહાય રાજ્યં, શમાય ધીમાન્ પ્રવત્રાજ ॥

પ્રતિપદ્યાશુભશમનં, નિઃશ્રેયસ્સાધકં શ્રમણલિઙ્ગમ્ ।

કૃતસામાયિકકર્મા, વ્રતાનિ વિધિવત્ સમારોપ્ય ॥

જન્મ, જરા અને મરણથી પીડાતા જગત્તને અશરણ અને નિઃસાર જોઈને એ મેઘાવી પુરુષે વિશાળ રાજ્ય-સુખનો ત્યાગ કરીને શાંતિને માટે પ્રવ્રજ્યા ગ્રહણ કરી. તે વખતે તેમણે અશુભને શમાવનારો અને કલ્યાણમાર્ગનો સાધક એવો શ્રમણનો વેષ ધારણ કર્યો, તથા સામાયિક-કર્મનો સ્વીકાર કરીને વ્રતોને વિધિ-પુરઃસર સ્વીકાર્યા. તાત્પર્ય કે પ્રભુ શ્રી મહાવીરે સંસારનો ત્યાગ કરીને આત્મ-કલ્યાણ સાધવા માટે જે ક્રિયાનો આશ્રય લીધો હતો, તે સામાયિકની ક્રિયા હતી અને તેની સિદ્ધિ વડે જ તેમને કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હતું.

સામાયિકની સિદ્ધિ કરવા માટે કઈ ભૂમિકાએ પહોંચવું આવશ્યક છે ? તેનો યત્નકિંચિત્ ખ્યાલ શ્રીવિશેષાવશ્યકભાષ્ય(ગા. ૨૬૭૯, ૨૬૮૦)ની નિમ્ન પંક્તિઓમાં આપવામાં આવ્યો છે :

જસસ સામાણિઓ અપ્યા, સંજમે નિયમે તવે ।

તસસ સામાઈયં હોઈ, ઇઈ કેવલિ-ભાસિયં ॥

જેનો સમભાવવાળો આત્મા સંયમ, નિયમ અને તપમાં સારી રીતે આવેલો હોય, તેને સામાયિક થાય છે; એમ શ્રીકેવલી ભગવંતે કહેલું છે.

જો સમો સવ્વભૂણસુ, તસેસુ થાવ્રેસુ ચ ।

તસ્સ સામાઙ્ગ્યં હોઙ્ગ, ઇઙ્ગ કેવલિ-ભાસિયં ॥

ત્રસ અને સ્થાવર એવા સર્વ જીવો પ્રત્યે જે રાગ-દ્વેષ-રહિત ચિત્ત-વૃત્તિથી વર્તે છે, તેને સામાયિક થાય છે; એમ શ્રીકેવલી ભગવંતે કહેલું છે.

એટલે મૂળગુણ રૂપ સંયમ, ઉત્તરગુણ રૂપ નિયમ, અનશનાદિ તપ અને સર્વ જીવો પ્રત્યે રાગદ્વેષ-રહિત ચિત્ત-વૃત્તિ એ સામાયિકની સિદ્ધિનાં મુખ્ય અંગો છે. અહીં મૂળગુણથી મહાવ્રતો અને ઉત્તર-ગુણથી સમિતિઓ તથા ગુપ્તિઓ સમજવાની છે. મતલબ કે મહાવ્રતો, સમિતિઓ, ગુપ્તિઓ, તપ અને ભાવનાની પાછળ જે આદર્શ રહેલો છે, તે જ આદર્શ સામાયિકની ક્રિયા કરતી વખતે નજરની સમક્ષ રાખવો જોઈએ.

સામાઙ્ગ્ય-સુત્ત અથવા કરેમિ ભંતે સૂત્ર આવી એક અપૂર્વ ક્રિયા માટે યોજાયેલું છે, તેથી તે અર્થ-ગંભીર અને પ્રાસાદિક હોય એ સ્વાભાવિક છે. તેમાં વિનયનો વિકાસ છે, સંકલ્પની શુદ્ધિ છે, હેયનું પ્રત્યાખ્યાન છે, સદ્ગુણની ઉપાસના છે અને જીવન પ્રત્યેની દૃષ્ટિનું યોગ્ય ધડતર પણ છે.

સૂત્રના પ્રારંભમાં આવેલાં **કરેમિ ભંતે**-એ બે પદો ગુરુ પ્રત્યેનો અપૂર્વ આદર બતાવે છે; એટલે તેમાં વિનયનો વિકાસ રહેલો છે. ત્યાર પછી રજૂ થતો **સામાઙ્ગ્યં** શબ્દ સમભાવનો આદર્શ રજૂ કરે છે, એટલે તેમાં સંકલ્પની શુદ્ધિ રહેલી છે. ત્યાર પછી **સાવજ્જં જોગં પચ્ચક્ખામિ** એ ત્રણ પદો વ્યવસ્થિત થયેલાં છે, જે સાવધ યોગનો ત્યાગ સૂચવે છે; એટલે તેમાં હેયનું પ્રત્યાખ્યાન રહેલું છે. ત્યાર પછી **જાવનિયમં પજ્જુવાસામિ** એ પદો આવે છે, જે કાલની મર્યાદાનું અને પ્રતિજ્ઞાનું સૂચન કરે છે.

સામાયિકનો ઓછામાં ઓછો કાળ પણ એક મુદ્દર્ત(૪૮ મિનિટ)નો સમજવો આ માટે વંદિત્તાસૂત્રની ચૂર્ણિમાં કહ્યું છે કે :-

જાવ નિયમં પજ્જુવાસામિત્તિ-જઙ્ગિવિ સામન્ન વયણમેઅં, તહાવિ

જહત્રઓવિ અંતોમુહુત્તં નિયમેણ ઠાયવ્વં, પરઓડવિ (જહા) સમાહિણ ઠાયવ્વમિતિ

અર્થાત્ જીવ નિયમં પજજુવાસામિ પાઠ જો કે સામાન્ય વચનરૂપ છે, તો પણ ઓછામાં ઓછું અંતર્મુહુર્ત નિશ્ચયથી સામાયિકમાં રહેવું. તે પછી પણ ચિત્તની સમાધિ રહે ત્યાં સુધી સામાયિકમાં વધારે રહેવું.

-(ધર્મસંગ્રહ ભાગ ૧. પૃ. ૨૪૪)

આ પછીનાં નવ પદો દુવિહં તિવિહેણં, ઘણેણં વાયાણ કાણં, ન કરેમિ ન કારવેમિ-યોગ અને કરણની સ્પષ્ટતા કરવા અંગે યોજાયેલાં છે, જે સાવધ ત્યાગની મૂળ પ્રતિજ્ઞાના પોષક છે, એટલે હેયના પ્રત્યાખ્યાનને વધારે જ સ્ક્રુટ કરે છે : અને ત્યાર પછી આવતાં તસ્સ ભંતે ! પઢિક્કમામિ નિંદામિ ગરિહામિ અપ્પાણં વોસિરામિ-એ સાત પદો ભૂતકાલની અયોગ્ય પ્રવૃત્તિનાં સમાલોચક, વર્તમાનની અયોગ્ય પ્રવૃત્તિનાં નિંદક અને ભવિષ્યકાલની અયોગ્ય પ્રવૃત્તિનાં પ્રતિબંધક હોઈને જીવન પ્રત્યેની દૃષ્ટિનું સુયોગ્ય ઘડતર કરનારાં છે. ટૂંકમાં કરેમિ ભંતે સૂત્ર એ જીવનમાં ઉચ્ચ ગુણો ખીલવવાનો અપૂર્વ આદર્શ રજૂ કરે છે.

કરેમિ ભંતે સૂત્ર એ સામાયિક નામના પ્રથમ આવશ્યકનું મૂળ સૂત્ર છે, તેથી તેના પર નિર્યુક્તિ, ચૂર્ણિ, ભાષ્ય અને ટીકાઓ થયેલી છે. આ સાહિત્ય ખૂબ જ વિશાળ અને વિદ્વતા-પૂર્ણ હોઈને ખાસ અધ્યયન માગી લે છે. તેમાંય શ્રીજિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણે રચેલું વિશેષાવશ્યક-ભાષ્ય જેની ગાથાઓ ૩૬૦૩ છે, તે જૈનતત્ત્વજ્ઞાનના મુકુટમણિ-સમું હોઈને ખાસ અભ્યાસ કરવા લાયક છે. તે સિવાય બીજા અનેક જાણીતા જૈનાચાર્યોએ તેના પર જુદે જુદે સ્થાને વિવેચન કરેલું છે, જે સૂત્રની મહત્તા અને ગંભીરતાનો પૂરો ખ્યાલ આપે છે.

આ સૂત્રમાં સર્વ વર્ણ ૭૬ અને તેમાં ગુરુ ૭ તથા લઘુ ૬૯ છે.

(૭) પ્રકીર્ણક

કરેમિ ભંતે સૂત્રનો ચાલુ પાઠ પ્રતિક્રમણસૂત્ર-ચૂર્ણિમાં છે.

૧૧. સામાઙ્યપારણ-સુત્તં

[સામાયિકપારણ-સૂત્રમ]

સામાયિક પારવાનું સૂત્ર

(૧) મૂલપાઠ

સામાઙ્યવચ-જુત્તો, જાવ મળે હોઈ નિયમ-સંજુત્તો ।

છિન્નઈ અસુહં કમ્મં, સામાઙ્ય જત્તિયા વારા ॥૧॥

સામાઙ્ય(અં)મિ ઉ કાએ, સમણો ઇવ સાવઓ હવઈ જમ્હા ।

આણ કારણેણં, બહુસો સામાઙ્યં કુજ્જા ॥૨॥*

સામાયિક વિધિઈં (એ), લીધઈં (થું), વિધિઈં (એ),
પાલિઈં (યું), વિધિ કરતાં જિ (જે) કાં(કો)ઈ અવિધિ હુઓ હુઈ
(હોય) તેહ સવિહં (હુ) મનિ (ન) વચનિ (ન) કાયાઈં (એ) કરી
મિચ્છા મિ દુક્કઈં ॥†

(દસ મનના, દસ વચનના, બાર કાયાના એ બત્રીસ દોષમાંથી જે
કોઈ દોષ લાગ્યો હોય તે મન, વચન, કાયાએ કરી મિચ્છા મિ દુક્કઈં)*

★ આ સૂત્રની બંને ગાથાઓ ગાહા છંદમાં છે.

+ આ પાઠ ક્રમાંક ૧૧ વાળી પોથી ઉપરથી લીધેલો છે.

× આ પાઠ ઓગણીસમી સદીની પોથીઓ સિવાય ભાગ્યે જ જોવામાં આવે છે. જો કે
સામાયિકના ૩૨ દોષ સંબંધી સ્વાધ્યાય અને કુલકો સોળમી સદીમાં પણ રચાયેલાં
જણાય છે :-

૧. વિ. સં. ૧૩૬૩માં ખરતરગચ્છીય શ્રી જિનપ્રભસૂરિએ રચેલી વિધિપ્રપામાં નિર્દેશ
તરીકે તથા વિ. સં. ૧૪૧૧માં ખરતરગચ્છીય શ્રી તરુણપ્રભાચાર્યે રચેલા પડાવશ્યક-
બાલાવબોધમાં સામાઈય-પારણ-ગાહા તરીકે નીચેની ગાથાઓ જોવામાં આવે છે :-

ભયવં દસણ્ણમદ્દો, સુદંસણો થૂલભદ વચરો ય ।

સફલીકય-ગિહ-ચાયા, સાહૂ એવંવિહા હંતિ ॥૧॥

સાહૂણ વંદણેણં, નાસઈ પાવં અસંકિયા ભાવા ।
 ફાસુઅ-દાણે નિજ્જર, અભિગ્ગહો નાણમાઈણં ॥૨॥
 છઝમત્થો મૂઢમણો, કિત્તિયમિતં પિ સંભરઈ જીવો ।
 જં ચ ન સંભરામિ અહં, મિચ્છા મિ દુક્કડં તસ્સ ॥૩॥
 જં જં મણેણ ચિત્તિયમસુહં વાયાઈ ભાસિયં કિંચિ ।
 અસુહં કાણ કયં, મિચ્છા મિ દુક્કડં તસ્સ ॥૪॥
 સામાઈય-પોસહ-સંઠિયસ્ય જીવસ્સ જાઈ જો કાલો ।
 સો સફલો બોધવ્વો, સેસો સંસારફલહેઠ ॥૫॥

૨. વિ. સં. ૧૪૬૮માં રુદ્રપલ્લીયગચ્છના શ્રીવર્ધમાનસૂરિએ રચેલા આચારદિનકરમાં (પૃષ્ઠ ૩૧૮ પર) સામાયિક પારવાની વિધિ દર્શાવતાં નીચે જણાવ્યા પ્રમાણે ૭ ગાથાઓ દર્શાવી છે :-

જં જં મણેણ બદ્ધં, જં જં વાયાઈ ભાસિયં કિંચિ ।
 જં જં કાણ કયં, મિચ્છા મે દુક્કડં તસ્સ ॥૪॥
 સવ્વે જીવા કમ્મ-વસિ, મહિયલિ જે ય ભમંતિ ।
 તે મપ્ સવ્વે ચમાવિયા, મજ્ઞા વિ તે ય ચમંતિ(તુ) ॥૫॥
 ચમિઝ ચમાવિઝ મઈ, ચમિઝ સવ્વહ જીવ-નિકાઓ ।
 સિદ્ધહ દિન્ન આલોયણ, ન મ્મ (મ) હ વઠ્ઠુ ન પાઓ ॥૬॥
 સામાઈયવયજુત્તો, જાવ મણો હોઈ નિયમ-સંજુત્તો ।
 ઈંદઈ અસુહં કમ્મં, સામાઈય જત્તિયા વારા ॥૭॥
 સામાયિક વિધિ લીધં, વિધિ પારિયં, વિધિમાંહિ જિ કાં
 (કો)ઈ અવિધિ આસાતના કી, તસ્સ મિચ્છા મિ દુક્કડં ॥

૩. વિધિપક્ષ અપરનામ અંચલગચ્છના શ્રી જયકેસરિસૂરિના શિષ્ય ઉપાધ્યાય મહિમાસાગરે [વિ. સં. ૧૪૬૮માં] રચેલા ખડાવશ્યક વિવરણમાં સામાયિક પારવાની વિધિમાં ૮ ગાથાઓ નીચે પ્રમાણે જોવામાં આવે છે, તેમાં સામાઈય-વય-જુત્તો ગાથા ત્રીજી છે :- ખમાસમણ દેઈ, નઉકાર ત્રિણિ ગણીઈ, પછઈ, સામાયિક ફાસિઉં, પાલિઉં, સોહિઉં, તીરિઉં, કીરતિઉં, આરાધિઉં, વિધિ કીધઉં, વિધિ પાલિઉં, વિધિ કરતાં જિકો અવિધિ આસાતના હુઈ, તેહં સવિહું મનિ, વચનિ, કાયાં કરી મિચ્છા મિ દુક્કડં ॥

જં જં મણેણ બદ્ધં, જં જં વાયાઈ ભાસિયં પાવં ।
 કાણ વિ દુઢ કયં, મિચ્છા મે દુક્કડં તસ્સ ॥૧॥

છમ્મત્થો મૂઢમણો, કિત્તી(તિ) યમિતં પિ સંભરહી જીવો ।

જં ચ ન સંભરમિ અહં, મિચ્છા મે દુક્કહં તસ્સ ॥૨॥

સામાયવય-જુતો, જાવ મણે હોઇ નિયમ-સંજુતો ।

છિંદઇ અસુહં કમ્મં, સામાયજત્તિયા વારા ॥૩॥

સામાય-પોસહ-સંઠિયસ્સ, જીવસ્સ જાઇ જો કાલો ।

સો સફલો બોધવ્વો, સેસો પુણ જાણ વિફલ તિ ॥૪॥

સાગરવંદો કામો ચંદવિઝં(વર્ડિ)સો સુદંસણો ધત્તો ।

જેસિ પોસહપડિમા, ન ચંડિયં(યા)જીવિદં(યં)તે વિ ॥૫॥

સવ્વે જીવા કમ્મ-વસિ, ચડદહ રજ્જ ભમંતિ ।

તે સવિ મહં ચમાવિયા, મજ્ઞા વિ તે ડ ચમંતુ ॥૬॥

ચમિય ચમાવિય મહં, ચમિય છવ્વિહ જીવ-નિકાય ।

સિદ્ધહં દિત્તં આલોયણં, મજ્ઞા[ન]વિ વરૂર ન પાડ ॥૭॥

દિવસે દિવસે લક્ખં, દેઇ સુવન્નસ્સ ચંડિયં ઇગો ।

ઇયરો પુણ સામાયયં, કરેઇ ન પહુપ્પે તસ્સ ॥૮॥

ગાથા સુગમાર્થ(ર્થા) ॥

ઇતિ શ્રી વિધિપક્ષ-સુશ્રાવકસામાચારી સમાયાત(તા) ।

૪. વિ. સં. ૧૫૦૧માં તપાગચ્છના શ્રી હેમહંસગણિએ રચેલા ખડાવશ્યક-બાલાવબોધમાં (પોથી ૭ પૃ. ૬૬ ઉપર) સામાયિક પારવાની ગાથાઓ નીચે મુજબ આપેલી છે :-

હવે પ્રસંગિઈ સામાયિક પારવાની ગાથા વખાણઈ છઈ-

સામાયવય-જુતો, જાવ મણે હોઇ નિયમ-સંજુતો ।

છિત્તઇ અસુહં કમ્મં, સામાયજત્તિયા વારા ॥૧॥

સામાયમ્મિ ડ કણ...કુજ્ઞા ॥૨॥

સામાય-પોસહ[સં]ઠિઅસ્સ જીવસ્સ જાઇ જો કાલો ।

સો સફલો બોધવ્વો, સેસો સંસારફલ-હેડ(ક) ॥૩॥

સામાયિક વિધઈ લીધડં.....”

૫. ક્રમાંક ૧૧ વાળી પોથી જે સં. ૧૬૭૮માં લખાયેલી છે, તેના પૃ. ૧૦ અ ઉપર આ ગાથાઓ નીચેના ક્રમે લખાયેલી છે :-

(૨) સંસ્કૃત છાયા

સામાયિકવ્રત-યુક્તઃ, યાવત્ મનસિ ભવતિ નિયમ-સંયુક્તઃ ।

છિન્નત્તિ અશુભં કર્મ, સામાયિકં યાવતઃ વારન્ ॥૧॥

સામાયિકે તુ કૃતે, શ્રમણઃ ઇવ શ્રાવકઃ ભવતિ યસ્માત્ ।

એતેન કારણેન, બહુશઃ સામાયિકં કુર્યાત્ ॥૨॥

(૩) સામાન્ય અને વિશેષ અર્થ

સામાયવય-જુત્તો-[સામાયિકવ્રત યુક્તઃ]-સામાયિકવ્રતથી યુક્ત.

વ્રત શબ્દનો અર્થ ત્યાગ, પ્રત્યાખ્યાન કે નિવૃત્તિ થાય છે. તે માટે શ્રીતત્પાર્થસૂત્રમાં કહ્યું છે કે-હિંસા-ડનૃતસ્તેયાબ્રહ્મ-પરિગ્રહેભ્યો વિરતિવ્રતમ્ (અ. ૭. સૂ. ૧). હિંસા, અનૃત, ચોરી, અબ્રહ્મ અને પરિગ્રહ; તેમાંથી વિરત

સામાયવયજુત્તો ॥૧॥

સામાયમિમ્મિ ડ કણ ॥૨॥

સામાયિક વિધિં લીધડં

સામાયઅ-પોસહ-સંઠિઅસ્સ ॥૩॥

૬. ક્રમાંક ૨૬ વાળી પોથીના પત્ર ૧૪મા ઉપર આ ગાથાઓ નીચેના ક્રમે આપી છે :-

સામાયઅ-વય-જુત્તો ૧.

સામાયઅમિમ્મિ ડ કણ ૨.

સામાયઅ-પોસહ-સંઠિઅસ્સ જીવસ્સ જાડ જો કાલો ।

સો સફલો બોધવ્વો, સેસો સંસારફલ-હેડ(ક) ॥૩॥

છડમત્થો મૂઢમણો, કિત્તિઅમિત્તં પિ સંભરે જીવો ।

જં કિંચિ ન સંભરામિ, મિચ્છા મિ દુક્કડં તસ્સ ॥૪॥

ત્યાર પછી નીચેનો પાઠ આપવામાં આવ્યો છે :-

સામાયિક વિધિ લીધું, વિધિ પાર્યું, જિ કાંડ અવિધિ હુઓ હુડ; તે સવિહુ મને વચને કાયાઈ કરી તસ્સ મિચ્છા મિ દુક્કડં ॥છા॥

૭. ક્રમાંક ૩૦ વાળી પોથીમાં સામાયવય-જુત્તો અને સામાયમિમ્મિ ડ કણ એ બે ગાથાઓ આપી છે. ત્યાર પછી સામાયિક વિધિ લીધડં, વિધિ પાલિડં, વિધિ કરતાં જે કોઈ અવિધિ હુડ હોડ, તે સવિહું મને વચને કાયાઈ કરી મિચ્છા મિ દુક્કડં । દસ મનના, દસ વચનના, બાર કાયાના, બરીસ દોષમાંહે જે કોઈ દોષ લાગો હોડ, તે સવિહું મને વચને કાયાઈ કરી તસ્સ મિચ્છા મિ દુક્કડં ॥ પાઠ આપેલો છે.

થવું, વિરામ પામવો, તે વ્રત છે. સામાયિકમાં સાવધયોગનો ત્યાગ હોવાથી તેનો સમાવેશ પણ વ્રતમાં જ થાય છે. શ્રાવકનાં બાર વ્રતોમાં તે નવમું છે અને ચાર શિક્ષાવ્રતોમાં તે પહેલું છે.

જાવ-[યાવત્]-જયાં સુધી.

મળે-[મનસિ]-મનમાં.

હોઈ-[ભવતિ]-હોય છે.

નિયમ-સંયુક્તો-[નિયમ-સંયુક્તઃ]-નિયમથી યુક્ત, નિયમથી જોડાયેલો, નિયમવાળો, નિયમધારી.

સામાયિક એ પ્રત્યાખ્યાન કે વિરતિની દૃષ્ટિએ વ્રત છે તેમ છતાં એ અણુવ્રતોની પુષ્ટિને માટે યોજાયેલું હોઈને ઉત્તરગુણ કે નિયમ પણ કહેવાય છે. અથવા સાવધયોગને અમુક કાલ-મર્યાદા સુધી છોડવાની જે પ્રતિજ્ઞા, તે પણ નિયમ જ છે અને તેથી તેવા નિયમથી જે કોઈ સંયુક્ત એટલે જોડાયેલો હોય, તેને નિયમ-સંયુક્ત કે નિયમવાળો કહેવાય છે.

છિન્નિદ્-[છિન્નત્તિ]-છેદે છે, કાપે છે.

છિન્નત્તિ એ છિદ્-છેદવું, ભેદવું, કાણું પાડવું કે નાશ કરવો એવા અર્થવાળા ધાતુનું ત્રીજા પુરુષનું એકવચન છે.

અસુહં-[અશુભમ્]-અશુભ પાપવાળા.

કર્મ્મ-[કર્મ]-કર્મને.

રાગ-દ્વેષની ચિકાશ વડે પુદ્ગલોની જે વર્ગણાઓ આત્મા વડે ગ્રહણ થાય છે અને જે સ્પૃષ્ટ (અડકીને), બદ્ધ (જોડાઈને), નિધત્ત (વધારે જોડાઈને) કે નિકાચિત્ત (તાદાત્મ્યભાવ પામીને) રીતે આત્મ-પ્રદેશો સાથે જોડાય છે, તે કર્મ કહેવાય છે. અહીં ફલની દૃષ્ટિ એ તેના શુભ અને અશુભ એવા બે જ વર્ગો પાડેલા છે, પરંતુ પ્રકૃતિની દૃષ્ટિએ તેના આઠ વિભાગો પડે છે; જે અનુક્રમે (૧) જ્ઞાનાવરણીય, (૨) દર્શનાવરણીય, (૩) વેદનીય, (૪) મોહનીય, (૫) નામ, (૬) આયુ, (૭) ગોત્ર અને (૮) અંતરાય કર્મ તરીકે ઓળખાય છે.

સામાઇય-[સામાયિકમ્]-સામાયિક.

અહીં પ્રથમા વિભક્તિને લોપ થયેલો છે

જત્તિયા-[યાવત્]-જેટલી

જત્તિય એ વિશેષણ છે, તેનો અર્થ જેટલી થાય છે. (પા. સ. મ.

પૃ. ૪૩૩)

વારા-[વારન્]-વાર.

વારા એ વાર શબ્દનું બહુવચન છે; તેનો અર્થ વાર, વખત કે ફેરો થાય છે.

સામાઇઅમ્મિ-[સામાયિકે]-સામાયિકમાં.

ઉ-[તુ]-જ.

કણ-[કૃતે]-કર્ચે છતે, કરતાં, કરવાથી.

કૃતે સતિ (આ. ટી. મ. ગા. ૮૦૧).

સમણો-[શ્રમણઃ]-સમણ, શ્રમણ, સાધુ.

(વિશેષ અર્થ માટે જુઓ સૂત્ર ત્રીજું.)

ઇવ-[ઇવ]-જેવો.

આ પદ ઉપમા, સાદૃશ્ય કે ઉત્પ્રેક્ષા દર્શાવનારું અવ્યય છે. અહીં તે ઉપમા કે સાદૃશ્યના અર્થમાં વપરાયેલું છે.

સાવઓ-[શ્રાવકઃ]-શ્રાવક, ગૃહસ્થ

શ્રુ-[શૃણોતિ]-સાંભળવું એ ધાતુ પરથી આ શબ્દ બનેલો છે, જેનો અર્થ સાંભળનાર થાય છે. શ્રીસ્થાનાંગસૂત્રની અભયદેવસૂરિએ કરેલી વૃત્તિમાં તેનો અર્થ-શૃણોતિ જિનવચનમિતિ શ્રાવકઃ જે જિન-વચનને સાંભળે, તે શ્રાવક એ રીતે ઘટાવવામાં આવ્યો છે. અન્ય પૂર્વાચાર્યોએ શૃણોતિ સાધુસમીપે સાધુ-સામાચારીમિતિ શ્રાવકઃ જે સાધુસમીપે જઈને સાધુ-સામાચારી-સાધુ-જીવનને લગતા આચારોનું શ્રવણ કરે છે, તે શ્રાવક એવો અર્થ પણ ઘટાવ્યો છે.

હવડ-[ભવતિ]-થાય છે.

જમ્હા-[યસ્માત્]-જેથી, જે કારણથી.

एएण-[एतेन]-એ.

कारणेणं-[कारणेन]-કારણથી, કારણ વડે.

बहुसो-[बहुशः]-બહુ વાર, વારંવાર, ઘણી વાર.

सामाङ्गं-[सामायिकम्]-સામાયિક.

कुज्जा-[कुर्यात्]-કરે, કરવું જોઈએ.

विधि-નિયત ક્રમ. નક્કી કરેલી પદ્ધતિ.

(૪) તાત્પર્યાર્થ

सामायिकपारण-सूत्रम्-સામાયિકને પારવાનું સૂત્ર

પારવું એટલે પાર ઉતારવું, વિધિસર પૂર્ણ કરવું. આ સૂત્રનો ઉપયોગ સામાયિકની ક્રિયાને વિધિસર પૂર્ણ કરવામાં થાય છે, તેથી તેને સામાયિકપારણ-સૂત્રમ્ કહ્યું છે. વળી તેનો પ્રારંભ સામાઙ્ગવય-જુત્તો શબ્દથી થતો હોઈને એ નામે પણ ઓળખાય છે.

सामाङ्गवय-जुत्तो-સામાયિકવ્રતથી યુક્ત.

સામાયિકવ્રતને વિધિ-પુરઃસર ગ્રહણ કરીને, તેનું યથાશક્તિ આરાધન કરનાર સામાયિકવ્રતથી યુક્ત કહેવાય છે.

जाव-જ્યાં સુધી.

मणे होइ नियम-संजुत्तो-મનમાં નિયમથી યુક્ત હોય છે.

સામાયિકનો કરનાર સાવધયોગના ત્યાગરૂપી નિયમમાં ત્રણ પ્રકારે જોડાયેલો હોય છે : (૧) મનથી, (૨) વચનથી અને (૩) કાયાથી. તેના મનનું જોડાણ અતિમહત્ત્વનું છે, કારણ કે તે ભાવોનું વાહન છે; અને ભાવો તો નિરંતર અંતરમાંથી-આંતરિક-સૃષ્ટિમાંથી ઊઠ્યા જ કરે છે. મતલબ કે તેનું ક્ષેત્ર અતિ વિશાળ અને અપરિમિત છે. તેથી જ્યાં સુધી તેને કોઈ પણ પ્રકારના ધ્યાનથી બદ્ધ કરવામાં ન આવે, ત્યાં સુધી તે વિવિધ ભાવોમાં રમ્યા જ કરે છે.

જૈન શાસ્ત્રકારોએ આ ભાવોના ત્રણ વિભાગો પાડેલા છે : (૧) અપ્રશસ્ત, (૨) પ્રશસ્ત અને (૩) વિશુદ્ધ. તેમાં ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, હાસ્ય, રતિ(પ્રીતિ), અરતિ (અપ્રીતિ), ભય, શોક, જુગુપ્સા (ઘૃણા) અને વેદ (મૈથુનાભિલાષ) એ અપ્રશસ્ત ભાવો છે, જ્યારે મૈત્રીભાવ, પ્રમોદભાવ અને કારુણ્યભાવ એ પ્રશસ્ત ભાવો છે; અને સંપૂર્ણ મધ્યસ્થભાવ કે સમભાવ એ વિશુદ્ધ ભાવ છે. તે પ્રશમ-રસ, શાંત-રસ કે સુધા-રસ પણ કહેવાય છે.

આ ભાવો પૈકી અપ્રશસ્ત ભાવોને મન ઝીલે નહિ, તો તે સામાયિકના નિયમથી યુક્ત ગણાય. એટલે જ મનમાં નિયમ-સંયુક્ત હોવાનો અર્થ મનને અપ્રશસ્ત ભાવના ત્યાગરૂપ નિયમમાં રાખવાનો છે.

છિન્નિ અસુહં કમ્મં-અશુભ કર્મનો નાશ કરે છે.

તત્ત્વથી કર્મમાત્ર અશુભ છે, કારણ કે આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રકટ થવામાં તે અંતરાયભૂત છે, તો પણ વ્યવહારથી પાપાસ્રવને જ અશુભ કર્મ કહેવામાં આવે છે, કારણ કે તેનો વિપાક અતિક્રુદ્ધ હોય છે; અને તેના ઉદયને લીધે સત્સંગ કે સારાં સાધનોની પ્રાપ્તિ જલદી થતી નથી. આવાં અશુભ કર્મો સામાયિકના સમય દરમિયાન ઉત્પન્ન થતી ભાવ-શુદ્ધિ વડે નાશ પામે છે. ભાવ-શુદ્ધિ એ એક પ્રકારનું આભ્યંતર તપ છે, તેથી તેના વડે કર્મનો નાશ કરી શકાય છે.

સામાઙ્ગ્ય જત્તિયા વારા-જેટલી વાર સામાયિક.

સામાઙ્ગમ્પિ ઉ કણ-સામાયિક જ કર્યે છતે.

સમણો ઇવ સાવઓ હવઙ્ગ-શ્રાવક શ્રમણના જેવો થાય છે.

જમ્હા-જેથી

एएण कारणेणं-એ કારણથી.

बहुसो सामाङ्ग्यं कुज्जा-સામાયિક ઘણી વાર કરવું જોઈએ.

બત્રીસ દોષ-સામાયિકના સમય દરમિયાન તજવા યોગ્ય ૩૨ બાબતો.

સામાયિકમાં મન, વચન અને કાયા દ્વારા થતા નીચેના બત્રીસ દોષો છોડવા જોઈએ :-

મનના દસ દોષો

અવિવેક જસો-કિત્તી,
લાભત્થી ગલ્લ-ભય-નિયાણત્થી ।
સંસય-રોસ અવિણઓ,
અબહુમાણ દોસા ભાણિયલ્લા ॥

(૧) અવિવેક દોષ-સામાયિકના સમય દરમિયાન આત્મ-હિત સિવાય અન્ય વિચારો કરવા તે અવિવેક દોષ છે.

(૨) યશઃકીર્તિ દોષ-લોકો વાહવાહ બોલે એવી ઈચ્છાથી સામાયિક કરવું તે યશઃકીર્તિ દોષ છે.

(૩) લાભ-વાંછા દોષ-સામાયિક દ્વારા કોઈ પણ જાતના લાભની ઈચ્છા રાખવી તે લાભ-વાંછા દોષ છે.

(૪) ગર્વ દોષ-અન્ય લોકો કરતાં હું સારું સામાયિક કરું છું અને તેથી હું બધા કરતાં ચડિયાતો છું, એવો વિચાર કરવો તે ગર્વ દોષ છે.

(૫) ભય દોષ-હું સામાયિક નહિ કરું તો અન્ય લોકો શું કહેશે ? એવા ભયથી સામાયિક કરવું તે ભય દોષ છે.

(૬) નિદાન દોષ-સામાયિક કરીને તેના ફલ તરીકે સાંસારિક સુખની ઈચ્છા કરવી તે નિદાન દોષ છે.

(૭) સંશય દોષ-સામાયિકનું ફલ મળશે કે કેમ ? એવો વિચાર કરવો તે સંશય દોષ છે.

(૮) રોષ દોષ-કોઈ પણ કારણથી ઉત્પન્ન થયેલા રોષમાં ને રોષમાં સામાયિક કરવા બેસી જવું તે રોષ દોષ છે.

(૯) અવિનય દોષ-જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર અને તેના ધારક સાધુ પ્રત્યે શ્રદ્ધા અને વિનય વગર સામાયિક કરવું તે અવિનય દોષ છે.

(૧૦) અબહુમાન દોષ-ભક્તિભાવ, બહુમાન અને ઉમંગ સિવાય સામાયિક કરવું તે અબહુમાન દોષ છે.

વચનના દસ દોષો.

કુવચનં સહસાકારે,
સછંદ-સંખેય-કલહં ચ ।

વિગહા-વિહાસોઽસુદ્ધં,
નિરવેક્ષો મુણમુણા દોસા દસ ॥

(૧૧) કુવચન દોષ-કડવું, અગ્રિય કે અસત્ય વચન બોલવું, તે કુવચન દોષ છે.

(૧૨) સહસાકાર દોષ-વગર-વિચારેય એકાએક વચન કહેવું તે સહસાકાર દોષ છે.

(૧૩) સ્વચ્છંદ દોષ-શાસ્ત્રની દરકાર રાખ્યા વિના કોઈ પણ વચન બોલવું તે સ્વચ્છંદ દોષ છે.

(૧૪) સંક્ષેપ દોષ-સામાયિક લેતી વખતે તેની વિધિના પાઠ તથા સ્વાધ્યાય દરમિયાન અન્ય કોઈ સૂત્રસિદ્ધાંતના પાઠ ટૂંકાણમાં બોલી જવા તે સંક્ષેપ દોષ છે; મતલબ કે તે સ્ફુટ અને સ્પષ્ટાક્ષરે બોલવા જોઈએ.

(૧૫) કલહ દોષ-સામાયિક દરમિયાન કોઈની સાથે કલહકારી વચન બોલવું તે કલહ દોષ છે.

(૧૬) વિકથા દોષ-સામાયિક દરમિયાન સ્ત્રીનાં રૂપ-લાવણ્ય-સંબંધી, ખાન-પાનના-સ્વાદસંબંધી, લોકચાર-સંબંધી કે કોઈની શોભા યા સૌન્દર્ય-સંબંધી, વાતચીત કરવી તે વિકથા દોષ છે. [ચાર પ્રકારની વિકથા માટે જુઓ-શ્રીહરિભદ્રસૂરિએ રચેલી શ્રી દશવૈકાલિક સૂત્રની ટીકા. અધ્યયન ત્રીજું.]

(૧૭) હાસ્ય દોષ-સામાયિકમાં કોઈની હાંસી કરવી કે હસવું એ હાસ્ય દોષ છે.

(૧૮) અશુદ્ધ દોષ-સામાયિકના સૂત્ર-પાઠમાં કાનો, માત્રા કે મીઠું ન્યૂનાધિક બોલવાં અથવા હ્રસ્વનો દીર્ઘ ને દીર્ઘનો હ્રસ્વ ઉચ્ચાર કરવો, અથવા તો સંયુક્તાક્ષરોને તોડીને બોલવા અને છૂટા અક્ષરોને સંયુક્ત બોલવા

તે અશુદ્ધ દોષ છે.

(૧૯) નિરપેક્ષ દોષ-અપેક્ષા રહિત વચન બોલવું એટલે કે નિશ્ચયકારી ભાષાનો ઉપયોગ કરવો તે નિરપેક્ષ દોષ છે. આ કાર્ય હું જરૂર કરીશ, તમારું કામ થશે જ, વગેરે વાક્ય-પ્રયોગો નિરપેક્ષ છે; જ્યારે આ કાર્ય માટે હું બનતો પ્રયત્ન કરીશ, તમારું કામ થવાનો સંભવ છે વગેરે વાક્ય-પ્રયોગો સાપેક્ષ છે. આ જાતની ભાષામાં જૂઠા પડવાનો સંભવ રહેતો નથી.

(૨૦) મુણમુણ દોષ-સામાયિક સમય દરમિયાન ગણગણ્યા કરવું અથવા સૂત્ર-પાઠમાં ગરબડ ગોટા વાળવા તે મુણમુણ દોષ છે.

કાયાના બાર દોષો.

કુઆસણં ચલાસણં ચલા દિઘ્ઠી,
સાવજ્જકિરિયાઽઽલંબણાઽઽકઙ્કણ-પસારણં ।
આલસ-મોહણ-મલ-વિમાસણં,
નિદ્ધા વેયાવચ્ચતિ બારસ કાયદોસા ॥

(૨૧) અયોગ્યાસન દોષ-સામાયિકમાં પગ પર પગ ચડાવીને બેસવું તે અયોગ્યાસન દોષ છે.

(૨૨) અસ્થિરાસન દોષ-ડગમગતા આસને અથવા જ્યાંથી ઊઠવું પડે તેવા આસને બેસીને સામાયિક કરવું, તે અસ્થિરાસન દોષ છે.

(૨૩) ચલદૃષ્ટિ દોષ-સામાયિકમાં બેઠા છતાં ચારે બાજુ નજર ફેરવ્યા કરવી તે ચલદૃષ્ટિ દોષ છે.

(૨૪) સાવધક્રિયા દોષ-સામાયિકમાં બેઠા છતાં કોઈ પણ ધર-કામની કે વેપાર-વણજને લગતી વાતનો સંજ્ઞાથી ઈશારો કરવો તે સાવધક્રિયા દોષ છે.

(૨૫) આલંબન દોષ-સામાયિક વખતે કોઈ ભીંત કે થાંભલાનું આલંબન લઈને બેસવું તે આલંબન દોષ છે.

(૨૬) આકુંચન-પ્રસારણ દોષ-સામાયિક ચાલુ છતાં હાથ-પગને

લાંબા-ટૂંકાં કરવા તે આકુંચન-પ્રસારણ દોષ છે.

(૨૭) આલસ દોષ-સામાયિકના સમયમાં આલસ મરડવું તે આલસ દોષ છે.

(૨૮) મોટન દોષ-સામાયિકના સમય દરમિયાન હાથ-પગની આંગળીના ટાયકા ફોડવા-ટચાકા વગાડવા (શરીર મરડવું) તે મોટન દોષ છે.

(૨૯) મલ દોષ-સામાયિક વખતે શરીરનો મેલ ઉતારવો તે મલ દોષ છે.

(૩૦) વિમાસણ દોષ-સામાયિકના સમયમાં એટીની માફક બેસી રહેવું તે વિમાસણ દોષ છે.

(૩૧) નિદ્રા દોષ-સામાયિકમાં ઊંઘવું તે નિદ્રા દોષ છે.

(૩૨) વસ્ત્ર-સંકોચન દોષ-સામાયિકમાં ટાઢ વગેરેના કારણથી [કે વિના-કારણે] વસ્ત્રને સંકોચવાં તે વસ્ત્ર-સંકોચન દોષ છે.*

★ આ સંબંધમાં વિક્રમની ૧૯મી સદીના કવિ પં. શ્રી વીરવિજયજીએ રચેલી સજ્જાયા નીચે મુજબ છે :-

[ચોપાઈ]

શુભ-ગુરુ-ચરણે નામી શીસ, સામાયિકના દોષ બત્રીશ;	
કહીશું ત્યાં મનના દસ દોષ, દુશ્મન દેખી ધરતો રોષ.	૧
સામાયિક અવિવેકે કરે, અર્થ-વિચાર ન હોય ધરે;	
મન ઉદ્વેગે ઈચ્છે યશ ઘણો, ન કરે વિનય વડેરા તણો.	૨
ભય આણે ચિંતે વ્યાપાર, ફળ-સંશય નિયાણાં સાર;	
હવે વચનના દોષ નિવાર, કુવચન બોલે કરે ટુંકાર.	૩
લે કુંચી, જા, ધર ઉઘાડ, મુખ લવરી કરતો વઢવાડ;	
આવો, જાવો બોલે ગાળ, મોહ કરી હુલરાવે બાળ.	૪
કરે વિકથા ને હાસ્ય અપાર, એ દશ દોષ વચનના વાર;	
કાયા-કેરાં દૂષણ બાર, ચપલાસન જોવે દિશિ ચાર.	૫
સાવધ કામ કરે સંઘાત, આળસ મોડે ઊંચે હાથ;	
પગ લંબે બેસે અવિનીત, ઓસીંગણ લે થાંભો ત્રીંત.	૬

વાચક શ્રી ઉમાસ્વાતિ-પ્રણીત તત્ત્વાર્થ સૂત્રના અધ્યાય ૭ના સૂત્ર ૨૮માં સામાયિક વ્રતના અતિયારો ટૂંકામાં નીચે પ્રમાણે દર્શાવ્યા છે :-

યોગદુષ્પ્રણિધાનાનાદરસ્મૃત્યનુપસ્થાપનાનિ

ભાવાર્થ :- (૧) કાયદુષ્પ્રણિધાન, (૨) વચનદુષ્પ્રણિધાન, (૩) મનોદુષ્પ્રણિધાન, (૪) અનાદર અને (૫) સ્મૃતિનું અનુસ્થાપન એ પાંચ અતિયારો સામાયિક વ્રતના છે.

(૫) અર્થ-સંકલના

સામાયિક-વ્રતધારી જ્યાં સુધી અને જેટલી વાર મનમાં નિયમ રાખીને સામાયિક કરે છે ત્યાં સુધી અને તેટલી વાર તે અશુભ કર્મનો નાશ કરે છે. ૧.

સામાયિક જ કર્યે છતે શ્રાવક શ્રમણ (સાધુ) જેવો થાય છે; તેથી તેણે સામાયિક વારંવાર કરવું જોઈએ. ૨

આ સામાયિક મેં વિધિ-પૂર્વક ગ્રહણ કર્યું છે અને વિધિપૂર્વક પૂર્ણ કર્યું છે. તે બંને પ્રકારની ક્રિયામાં જો કોઈ પણ અવિધિ કે ભૂલ સરતચૂકથી થઈ ગઈ હોય તો તે સંબંધી મારું પાપ નિષ્ફલ થાઓ. વળી આ સામાયિકના સમય દરમિયાન દસ મનના, દસ વચનના અને બાર કાયાના એમ કુલ બત્રીસ દોષોમાંથી જે કોઈ પણ દોષનું સેવન સરતચૂકથી થઈ ગયું હોય, તો તે સંબંધી મારું પાપ નિષ્ફલ થાઓ.

મેલ ઉતારે ખણજ ખણાય, પગ ઉપર ચડાવે પાય;
અતિ ઉઘાડું મેલે અંગ, ઢાંકી વળે ત્યમ અંગ ઉપાંગ. ૭

નિદ્રાએ રસ ફલ નિર્ગમે, કરહા કંટકતરુએ ભમે;
એ બત્રીસે દોષ નિવાર, સામાયિક કરજો નર નાર. ૮

સમતા-ધ્યાન-ઘટા ઊજળી, કેસરી ચોર હુવો કેવળી;
શ્રી શુભવીર-વચન પામતી, સ્વર્ગે ગઈ સુલસા રેવતી. ૯

(૬) સૂત્ર-પરિચય

સામાયિકમાં વ્યતીત થયેલો કાલ સફલ છે અને બાકીનો બધો કાલ સંસાર-વૃદ્ધિનું કારણ છે* એટલે સામાયિકની ક્રિયા જીવનભર થાય તેવો આદર્શ રાખવો જોઈએ. જો તેમ ન બને તો દૈશવિરતિ-ચારિત્રનો સ્વીકાર કરીને હંમેશાં બને તેટલો વખત સામાયિકમાં પસાર કરવો જોઈએ. તે પણ ન બને તો પ્રતિદિન અમુક સામાયિક કરવાનો નિર્ણય કરવો જોઈએ, અને તે પણ ન બને તો છેવટે પર્વદિવસે તો જરૂર સામાયિક કરવું જોઈએ.

સામાયિકની ક્રિયાનો અભ્યાસ જેમ જેમ વધતો જાય છે, તેમ તેમ મન, શાંત અને સ્વસ્થ થતું જાય છે; તથા તેની એકાગ્રતા, મનન-શક્તિ અને ધારણા-શક્તિ ખીલતી જાય છે. જો કે માનસિક શક્તિઓની ખિલવણી એ સામાયિકનું મુખ્ય ધ્યેય નથી, તો પણ તે એક પ્રબલ સાધન છે અને તેનો ઉપયોગ વૃત્તિઓ પર કાબૂ રાખવામાં સફલ રીતે થઈ શકે છે, તેથી તેનો નિર્દેશ અહીં કરવો છે. વળી સામાયિકનો અભ્યાસ આગળ વધતાં ક્ષમા, નમ્રતા, અને સંતોષ જેવા મહાન ગુણો સારી રીતે વિકાસ પામતા હોઈને સામાયિક કરનારનો રસ સામાયિકની ક્રિયામાં દિન પ્રતિદિન ઉત્કૃષ્ટ બનતો જાય છે અને પછી તો તેને છોડવાનું જરા પણ દિલ થતું નથી. આવી સ્થિતિ અભ્યુદયની શુભ નિશાની છે.

સામાયિક એ ચારિત્રનો સાર હોઈને મોક્ષ-માર્ગનો મંગલ દરવાજો છે, તેથી તેની તુલના અન્ય કોઈ પણ પદાર્થથી થઈ શકતી નથી. તેમ છતાં કલ્પના-પ્રિય મનને સંતોષ આપવા માટે જ્ઞાની પુરુષોએ તેનું માહાત્મ્ય જુદી જુદી રીતે જણાવ્યું છે. એક સ્થળે કહ્યું છે કે :

દિવસે દિવસે લક્ષ્ઠં, દેઙ્ગ સુવત્તસ્સ ધંડિયં ઇગો ।

ઇગો પુણ સામાઇયં, કરેઙ્ગ ન પહુપ્પે તસ્સ ॥

★ સામાઇય-પોસહ-સંઠિયસ્સ જીવસ્સ જાઙ્ગ જો કાલો ।

સો સફલો બોધવ્વો, સેસો સંસારફલ-હેઝ ॥

જીવનો જે સમય સામાયિક અને પોષધમાં રહેતાં વ્યતીત થાય છે, તે સફલ છે જ્યારે બાકીનો બધો સમય સંસાર-વૃદ્ધિનું કારણ છે.

એક માણસ પ્રતિદિન લાખ ખાંડી સોનાનું દાન દે અને બીજો માણસ પ્રતિદિન એક સામાયિક કરે તો સામાયિકવાળો ચડી જાય. મતલબ કે સુવર્ણનું દાન દેનારો સામાયિક કરનારની બરોબરી કરી શકતો નથી.

વળી અન્ય સ્થળે કહ્યું છે કે :

તિલ્લત્ત્વં તવમાણો, જં ન વિનિદ્વવઙ્ જમ્મ-કોડીર્હિ ।

તં સમભાવિઅ-ચિત્તો, ખવેઙ્ કમ્મં ય્વણદ્ધેણા॥

કોડો જન્મ સુધી તીવ્ર તપ કરતાં પણ જીવ જે કર્મોને ખપાવી શકતો નથી, તે કર્મને સમભાવથી યુક્ત આત્મા અર્ધી ક્ષણમાં ખપાવે છે. મતલબ કે સામાયિક એ ઉત્કૃષ્ટમાં ઉત્કૃષ્ટ તપ છે.

આવી ઉત્કૃષ્ટ મંગલકારી ક્રિયાને છોડવાનું મન કોને થાય ? તેમ છતાં પ્રતિજ્ઞાનો સમય પૂરો થતાં તેને વિધિસર પૂરી કરવી એ કર્તવ્ય ગણાય છે, તેથી તે પ્રસંગે ફરીને પણ સામાયિક કરવાની ભાવના જાગ્રત થાય તેટલા માટે પ્રસ્તુત સૂત્રની યોજના છે. તેમાં જણાવ્યું છે કે સામાયિક કરનાર જ્યાં સુધી અને જેટલી વાર મન વડે કરીને નિયમસંયુક્ત હોય છે અર્થાત્ ભાવથી સામાયિકધારી હોય છે, ત્યાં સુધી અને તેટલી વાર અશુભ કર્મને છેદે છે. આનો પરમાર્થ એ છે કે સામાયિક કરનારે સામાયિકના કાલ દરમિયાન પોતાના મનની સઘળી વૃત્તિઓને કાબૂમાં રાખીને સમભાવ તરફ પ્રયાણ કરવું જોઈએ અને તેમ થાય તો જ આત્માને વળગેલાં તમામ અશુભ કર્મો ખરી પડે. વળી, સામાયિક કરનારની સ્થિતિ આ વખતે શ્રમણ (સાધુ) જેવી હોય છે, કારણ કે તેણે સાવધયોગનું પ્રત્યાખ્યાન છ-કોટિથી કરેલું છે અને બાકીની ત્રણ-કોટિ માટે તેના અંતરની ભાવના છે. એટલે સામાયિક જો કે તે સમય-પૂરતું પૂર્ણ થાય છે, તો પણ તેણે ફરી ફરીને કરવાની ભાવના અંતરમાં રાખવી જોઈએ. વળી એ પણ લક્ષ્યમાં રાખવું જોઈએ કે સામાયિક લેવાનો વિધિ અને પારવાનો વિધિ પણ દોષ-રહિત થાય અને સામાયિકના કાલ દરમિયાન અવિવેકાદિ ૩૨ દોષોનું સેવન ભૂલે-ચૂકે પણ ન થાય.

આ સૂત્રમા સર્વ વર્ણ ૭૪ અને તેમાં ગુરુ ૭ તથા લઘુ ૬૭ છે.

(૭) પ્રકીર્ણક

આ સૂત્રની પ્રથમ ગાથા આચારદિનકરમાં તથા મહિમાસાગર ઉપાધ્યાયે રચેલા પડાવશ્યક-વિવરણમાં નજરે પડે છે તથા બીજી ગાથા શ્રીભદ્રબાહુસ્વામી-કૃત આવશ્યકસૂત્રનિર્યુક્તિમાં નજરે પડે છે. તેનો ગાથા-ક્રમ શ્રીહરિભદ્રસૂરિએ રચેલી ટીકામાં ૮૦૧નો જણાવ્યો છે.

ત્યાર પછી પરિશિષ્ટ તરીકે બોલાતો ગુજરાતી પાઠ આચારદિનકરમાં, શ્રીહરિમહંસગણિએ રચેલા પડાવશ્યક બાલાવબોધમાં તથા ત્યાર પછીની પોથીઓમાં નજરે પડે છે.

૧૨. જગચિંતામણિ-સુતં

[પ્રભાત-ચૈત્યવંદનમ]

જગચિંતામણિ ચૈત્યવંદન

इच्छाकारेण संदिसह भगवन् ! चैत्यवन्दनं करुं । इच्छं ।

(૧) મૂલપાઠ

जग-चिंतामणि ! जगह नाह⁺ ! जग-गुरु ! जग-रक्खण !,
जग-बंधव ! जग-सत्थवाह ! जग-भाव-विअक्खण ! ।

[પાઠનોંધ-ચૈત્યવંદન કરનારે આમાંના પ્રથમ વાક્ય દ્વારા ગુરુનો આદેશ માગવાનો હોય છે. તે આદેશ મળતાં, અથવા મળેલો માનીને ઇચ્છં પદ દ્વારા તેનો સ્વીકાર સૂચવવાનો હોય છે. આ આદેશ-વાક્યમાં સંસ્કૃત ભગવન્ ! પદ કેટલેક સ્થળે વપરાય છે, તથા ચૈત્યવંદન કરું. એવી ભાષા પાછળની કેટલીક પોથીઓમાં જોવામાં આવે છે.

+ અ ક્રમાંક ૩વાળી પોથીમાં માત્ર જં કિચિનો જ ઉલ્લેખ છે કે જેને અન્ય પોથીઓમાં છઠ્ઠી ગાથા ગણેલી છે.

આ ક્રમાંક ૪વાળી પોથીમાં માત્ર પહેલી અને જં કિચિવાળી ગાથા જ નજરે પડે છે.

ઇ ક્રમાંક ૨, ૫ અને ૬વાળી પોથીઓમાં આ સૂત્રની બીજી, પહેલી અને છઠ્ઠી ગાથા નમસ્કાર નામના સૂત્ર તરીકે ક્રમબદ્ધ આવેલી છે, જેનો ઉલ્લેખ ક્રમાંક ૨-વાળી પોથીમાં શ્રીતરુણપ્રભસૂરિએ પત્ર ૪૮ ઉપર કરેલો છે.

ઈ ક્રમાંક ૧૨, ૧૬વાળી પોથીઓમાં ૪થી તથા ૫મી ગાથાઓ નજરે પડતી નથી.

૩ ક્રમાંક ૧૧, ૧૮, ૨૩, ૨૫વાળી પોથીઓમાં તથા ઓગણીસમી સદીમાં લખાયેલી પોથીઓમાં ૬ ગાથાવાળો પાઠ મળે છે.

૧. આ સ્થળે જગ-નાહ પાઠ પ્રચારમાં છે, પરંતુ પ્રાચીન પોથીઓમાં-ક્રમાંક ૪, ૫, ૬, ૧૧, ૧૬, ૧૮, ૨૩, ૨૫ વગેરેમાં જગહ-નાહ એવો પાઠ જોવાય છે. આ પાઠ છંદ તથા માત્રામેળની નજરે પણ વધારે યોગ્ય લાગે છે.

૨. આ સ્થળે **ચઢવીસં** પિ એવો પાઠ પ્રચારમાં છે, પરંતુ પ્રાચીન પોથીઓમાં-ક્રમાંક ૪, ૬, ૧૧, ૧૬, ૧૮, ૨૩ વગેરેમાં **ચઢવીસ** વિ પાઠ જોવામાં આવે છે, જે ભાષા તથા છંદના માત્રામેળની દૃષ્ટિએ પણ અધિક યોગ્ય છે.

૩. આ સ્થળે કેટલીક પોથીઓમાં **જયંતિ** અને **જયંત** એવા પાઠો જોવામાં આવે છે, પરંતુ જિનવરોના સંબોધનની સાથે **જયંતુ** ક્રિયાપદ વિશેષ બંધબેસતું હોવાથી તથા પ્રાચીન પોથીઓમાં તેવો પાઠ મળી આવતો હોવાથી તે પાઠ રાખવામાં આવ્યો છે.

૪. આ પ્રથમ પદ્ય ખરતરગચ્છના અને વિધિપક્ષના પ્રતિક્રમણસૂત્રમાં જોવામાં આવતું નથી. જો કે શ્રીતરુણપ્રભાચાર્યે નિર્દિષ્ટ કરેલા કર્મભૂમિ-નમસ્કારની બીજી ગાથા તરીકે તે પ્રાચીન પોથીઓમાં જોઈ શકાય છે. પોથી ૬ જે અંચલગચ્છની છે, તેમાં પણ ૩ પદ્યવાણું નમસ્કારસૂત્ર આપેલું છે. આ ગાથા તેમાં નજરે પડે છે.

૫. કેટલીક પોથીઓમાં **કમ્મભૂમિર્હિ** એક જ વાર લખેલું જણાય છે, પણ છંદની દૃષ્ટિએ તે બરાબર નથી. એટલે નકલ કરવામાં સ્ખલના થઈ હોય તેમ સંભવે છે.

૬. અહીં કેટલીક પોથીઓમાં **ઊઘોસડ**, **ઊઘોસડં** એવા પાઠો પણ જોવામાં આવે છે.

૭. કેટલીક પોથીઓમાં ક્રમાંક ૫, ૬, ૧૬, ૨૩ વગેરેમાં **સત્તરિસડ** પાઠ નજરે પડે છે.

૮. કેટલીક પોથીઓમાં **દુ હોડિ વરનાળ** એવો પાઠ પણ જોવામાં આવે છે, તો કેટલીક પોથીઓમાં **બિદ્-કોડિર્હિ** વરનાળ પાઠ જણાય છે, પરંતુ વસ્તુછંદના અનુપ્રાસનો ખ્યાલ કરતાં અહીં આ પાઠ સ્વીકારેલો છે.

૯. **સહસસ દુઝ** પાઠાંતર.

૧૦. કેટલીક પોથીઓમાં **થુણિજિઝ** એવો પાઠ પણ મળે છે.

૧૧. **સામી સામીય** પાઠાંતર.

૧૨. **સિત્તજિ, સેત્તજિ** પાઠાંતર.

૧૩. **સચ્ચરિ-મંડળ** પાઠાંતર.

૧૪. **ભરૂઝચ્છિર્હિ** પાઠાંતર.

૧૫. **સંપડ સંપય** પાઠાંતર.

૧૬. ભાંડારકર ઓરિયન્ટલ રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ પૂનાની પ્રતિ નં. ૭૪૮ ¹²⁸⁰⁽²⁾/₁₀₀₉₋₂₁ માં (ડી.સી.જે.એમ વૉલ્યુમ) આ પદ્ય પાઠાંતર સાથે નીચે જણાવ્યા પ્રમાણે જોવામાં આવે છે :

અદ્વાવય-સંઠવિઅ-રૂવ ! કમ્મટ્ટ-વિળાસણ !,
 ચઠવીસ વિ જિળવર ! જયંતું અપ્પડિહય-સાસણ ! ॥૧॥^{*}
 કમ્મભૂમિહિં કમ્મભૂમિહિં પઢમસંઘયણિ,
 ઉક્કોસય સંત્તરિસય, જિળવરાણ વિહરંત લબ્ભઇ;
 નવકોડિહિં કેવલીણ, કોડિસહસ્સ નવ સાહુ ગમ્મઇ ।
 સંપઇ જિળવર વીસ મુણિ, બિહું(હિં) કોડિહિં વરનાંણિ,
 સમણહ કોડિ-સહસ્સ દુઈ શુણિજ્જઈં નિચ્ચ વિહાણિ ॥૨॥^{*}
 જયઠ સામિય ! જયઠ સામિય ! રિસહ ! સંતુંજી,
 ઝંજિજતિ પહુ-નેમિજિળ ! જયઠ વીર ! સચ્ચઠર-મંડણ!;

જયઠ સામિઠ રિસહુ સેત્ત(તું)જિ,
 ઝંજિજત પહુ-નેમિજિળુ, જયઠ વીરુ મોહેર-મંડણુ;
 ભસ્વટ્ટિ મુણિસુવ્વઠ, મહુર પાસુ દુહ-દંડ-મંડણુ ।
 અવર વિદેહ વિ તિથ્થ ય સુવ(રુચ)હુ દિસિ વિદિસિ જિ કે વિ
 તિ(તી)ય અળાગય સંપયઇ વંદિઠ જિળ સલ્લે વિ ॥૧॥

૧૭. અહીં ઉપર દર્શાવેલી ચોથી ગાથાનું ઉત્તરાર્ધ અને પાંચમી ગાથા
 ખરતરગચ્છનાં પ્રતિક્રમણસૂત્રોમાં સહજ ફેરફારવાળા પાઠાંતર સાથે આ પ્રમાણે
 જોવામાં આવે છે :-

ચઠસઇ-છયાસિ(સી)યા, તિલુકે ચેઇ વંદે ॥
 વંદે નવકોડિ-સણ, પળવીસ કોડિ લક્ષ્ણ તેવન્ના ।
 અદ્વાવીસ સહસ્સા, ચઠસયં અદ્વાસિયા પઢિમા ॥
 (જુઓ ડી. સી. જે. એમ વૉલ્યુમ. ૧૭, નં. ૭૪૬-૭)

તપાગચ્છની સામાન્યારી પ્રમાણે લખાયેલી ક્રમાંક ૧૧વાળી પોથીમાં પાંચમી
 ગાથા નીચે મુજબ છે :

પનસ કોડી સયાઈ, દુચ્ચત્તકોડી અડવન્ન લક્ષ્ણ ય ।
 છત્તીસ સહસ અસીયાઈ, તિહુઅળ-બિંબાઈ યળમામિ ॥૫॥

× ગાથા-૧ 'રોલાછંદ'માં છે.

★ ગાથા -૨-૩ 'વસ્તુછંદ'માં છે.

ભરુઅર્ચંહિં મુણિસુલ્લય ! મહુરિ પાસ ! દુહ-દુરિઅ-ખંડણ ! ।
અવર વિદેહિં તિત્થયરા, ચિહું દિસિ વિદિસિ જિં કે વિ,
તીઆણાગય-સંપડેય વંદં જિણ સલ્લે વિં ॥૩॥

સત્તાણવડ-સહસ્સા, લક્ષ્ણા છપ્પત્ર અટ્ટકોડીઓ ।
બત્તીસ-સય-બાસીયાડં, તિઅલોણ ચેડે વંદે ॥૪॥*
પત્રસ-કોડિ-સયાડં, કોડી બાયાલ લક્ષ્ણ અડવત્રા ।
છત્તીસ સહસ અસીડં, સાસય-બિંબાડં પળમામિં ॥૫॥

(૨) સંસ્કૃત છાયા

જગચ્ચિન્તામણયઃ ! જગતાં નાથાઃ ! જગદ્ગુરવઃ ! જગદ્રક્ષણાઃ !
જગદ્બન્ધવઃ ! જગત્-સાર્થવાહાઃ ! જગદ્ભાવ-વિચક્ષણાઃ ! ।
અષ્ટાપદ-સંસ્થાપિત-રૂપાઃ ! કર્માષ્ટક-વિનાશનાઃ !
ચતુર્વિંશતિર્ અપિ જિનવરાઃ ! જયન્તુ અપ્રતિહત-શાસનાઃ ! ॥૧॥

કર્મભૂમિષુ કર્મભૂમિષુ પ્રથમસંહનનિનામ્,
ઉત્કૃષ્ટતઃ સમતિશતં જિનવરાણાં વિહસ્તાં લખ્યતે;
નવકોટ્યઃ કેવલિનાં કોટિસહસ્ત્રાણિ નવ સાધવઃ ગમ્યતે ।
સમ્પ્રતિ જિનવરાઃ વિંશતિઃ, મુનયઃ દ્વે કોટી વરજ્ઞાનિનઃ,
શ્રમણાનાં કોટિસહસ્ત્રદ્વિકં સ્તૂયતે નિત્યં વિભાતે ॥૨॥

જયતુ સ્વામિન્ ! જયતુ સ્વામિન્ ! ઋષભ ! શત્રુઙ્ગયે,
ઉજ્જયન્તે પ્રભુનેમિજિન ! જયતુ વીર ! સત્યપુર-મણ્ડન !
ભૃગુકચ્છે મુનિસુવ્રત ! મધુરાયાં પાર્શ્વ ! દુઃખ-દુરિત-ખણ્ડણ ! ।
અપરે વિદેહે તીર્થકરાઃ ચતસૃષુ દિક્ષુ વિદિક્ષુ યે કેઽપિ,
અતીતાનાગત-સામ્પ્રતિકાન્ વન્દે જિનાન્ સર્વાનપિ ॥૩॥

સમનવર્તિ સહસ્ત્રાણિ લક્ષાણિ ષટ્પચ્છાશતમ્ અષ્ટકોટીઃ ।
દ્વાત્રિંશત્શતં દ્વયશીર્તિ ત્રૈલોક્યે ચૈત્યાનિ વન્દે ॥૪॥

પચ્છદશકોટિશતાનિ કોટીઃ દ્વિચત્વાર્શિંશતં લક્ષાણિ અષ્ટપચ્છાશતમ્ ।
ષટ્ત્રિંશતં સહસ્ત્રાણિ અશીર્તિ શાશ્વત-બિમ્બાનિ પ્રણમામિ ॥૫॥

(૩) સામાન્ય અને વિશેષ અર્થ

જગ-ચિંતામણિ ! -[જગચ્ચિન્તામણય:] -જગતમાં ચિંતામણિરત્ન-સમાન !

જિજ્ઞાસના વિશેષણ તરીકે વપરાયેલું આ પદ સંબોધનનું બહુવચન છે, તે જગ અને ચિંતામણિ એ બે પદોથી બનેલું છે. તેમાં જગતનો અર્થ જગત્, દુનિયા, વિશ્વ, લોક, સંસાર કે પ્રાણી-સમૂહ થાય છે અને ચિંતામણિનો અર્થ ચિંતનમાત્રથી ઈષ્ટ ફલને આપનારું એક જાતનું રત્ન થાય છે. અહીં શ્રીજિનેશ્વર દેવોને ચિંતામણિરત્ન-સમાન કહેવાનું કારણ એ છે કે જેમના હૃદયમાં તે વિરાજમાન હોય છે, તેઓ પુણ્યાનુબંધી પુણ્ય બાંધે છે અને તેના લીધે તેમનાં સઘળાં મનો-વાંછિત કાર્યો પૂર્ણ થાય છે તથા પરંપરાએ મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે.

જગહ નાહ ! -[જગતાં નાથા: !] -જગતના નાથ, જગતના સ્વામી !

નાહ-નાથ, સ્વામી, ધણી, રક્ષણ કરનાર, આશ્રય આપનાર કે યોગ-ક્ષેમ કરનાર (ન મળેલી વસ્તુ મળે, તે યોગ કહેવાય છે અને મળેલી વસ્તુનું રક્ષણ થાય, તે ક્ષેમ કહેવાય છે.) શ્રીજિનેશ્વરદેવો સાચા અર્થમાં જગતના નાથ છે, કારણ કે જે જીવો હજી ધર્મ-માર્ગમાં જોડાયેલા નથી, તેમને તેઓ ધર્મ-માર્ગમાં જોડે છે અને જેઓ ધર્મ-માર્ગમાં જોડાયેલા છે, તેમનું તેઓ ઉપદેશ આદિ દ્વારા રક્ષણ કરે છે.

નાથ-શબ્દની હૃદયંગમ ચર્ચા માટે જુઓ શ્રીઉત્તરાધ્યયનસૂત્રનું મહાનિર્ઝીથીય નામનું ૨૦મું અધ્યયન.

જગ-ગુરુ ! -[જગદ્-ગુરવ: !] -સમસ્ત જગતના ગુરુ ! જગતને આત્મ-હિતનો ઉપદેશ કરનારા !

ગુરુ -શબ્દના સામાન્ય અને વિશેષ અર્થ માટે જુઓ સૂત્ર ૨જું.

શ્રી જિનેશ્વરદેવ સકળ જીવોને ઉદ્દેશી સર્વ કોઈનું કલ્યાણ થાય એવો એકસરખો હિતોપદેશ કરે છે, એટલે તેઓને જગ-ગુરુ જેવા વાસ્તવિક વિશેષણથી સંબોધન કરવામાં આવે છે.

જગ-રક્ષણ ! [જગદ્-રક્ષણા: !] -હે જગતના રક્ષક ! જગતનું

રક્ષણ કરનારા !

હિંસા અને પ્રતિહિંસા વડે જગતનો-જગતની શાંતિનો નાશ થાય છે, જ્યારે અહિંસા અને અભયદાન વડે જગતનું જગત-શાંતિનું રક્ષણ થાય છે. શ્રીજિનેશ્વરદેવો પોતાની અતિશયવાળી વાણીમાં અહિંસા અને અભયદાનની પ્રચંડ ઉદ્ઘોષણા કરતા હોવાથી તેઓ જગદ્-રક્ષક કહેવાય છે અથવા તો જગતના જીવોને તેઓ કર્મ-બંધનમાંથી છોડાવે છે; એટલે પણ તેઓ જગદ્-રક્ષક તરીકે સંબોધાય છે.

જગ-બન્ધવ ! [જગદ્-બન્ધવ !] -જગતના બંધુ ! જગતના હિતૈષી !

બન્ધુ-એટલે બાન્ધવ. અર્થાત્ ભાઈ, નિકટવર્તી સ્વજન, પિતરાઈ કે સગાંવહાલાં. સામાન્ય રીતે જે કોઈ હિતૈષી હોય તે માટે પણ એ જ શબ્દ વપરાય છે. શ્રીજિનેશ્વરદેવ જગતના પરમહિતૈષી છે, કારણ કે તેઓ કોઈ પણ જાતનો સ્વાર્થ રાખ્યા વિના પરમહિતનું રહસ્ય પ્રકાશે છે અને તેથી જગતના જીવોનું કલ્યાણ થાય છે.

જગ-સત્થવાહ ! -[જગત્-સાર્થવાહા: !]-જગતના સાર્થવાહ ! જગતના નેતા. જગતને ઈષ્ટ સ્થળે (મોક્ષે) પહોંચાડનાર !

સાર્થ-એટલે ઈષ્ટ સ્થળે પહોંચવા ઈચ્છતો મુસાફરોનો સમૂહ કે કાફલો; તેને વહન કરનાર, તેની સર્વ પ્રકારે સારસંભાળ કરનાર જે અગ્રણી, આગેવાન કે નાયક હોય, તે સાર્થવાહ કહેવાય છે. મતલબ કે જે સાર્થ-નાયક સાર્થને યોગ્ય રસ્તે લઈ જાય છે, ઈષ્ટ સ્થળે પહોંચાડે છે, તે સાર્થવાહ કહેવાય છે. શ્રીજિનેશ્વરદેવ જગતના જીવોને પોતાના સમર્થ નેતૃત્વ નીચે ધારેલા સ્થળે એટલે કે મોક્ષપુરીએ લઈ જાય છે, તેથી તેઓ જગ-સત્થવાહ કહેવાય છે.

જગ-ભાવ-વિઅવક્ષણ ! -[જગદ્-ભાવ-વિચક્ષણા:]-જગતના સર્વ ભાવોને જણાવામાં તથા પ્રકાશવામાં નિપુણ ! **ભાવ** શબ્દ જુદા જુદા અર્થોમાં વપરાય છે. જેમ કે અસ્તિત્વ, પ્રકૃતિ, સ્વભાવ, પદાર્થ, પર્યાય, ઇરાદો, વૃત્તિ, લાગણી, તાત્પર્ય, અભિપ્રાય, ચેષ્ટા, અભિનય, હેતુ, પ્રીતિ, આસ્થા, કિંમત, દર, સ્થિતિ, સ્વરૂપ, વગેરે. તેમાંથી પદાર્થ અને પર્યાય અર્થો અહીં

ઉપયુક્ત છે. પદાર્થ એટલે દ્રવ્ય. પર્યાય એટલે પદાર્થની નિરંતર પલટાતી અવસ્થા. સમય, શક્તિ વગેરેની અપેક્ષાએ તે અનંત પ્રકારની હોય છે.

શ્રીજિનેશ્વરદેવ સર્વજ્ઞ હોવાથી જગતના તમામ પદાર્થોના સર્વ ભાવો-પર્યાયો બરાબર જાણે છે અને યોગ્યની આગળ પ્રકાશિત કરે છે. તેથી તેઓ જગ-ભાવ-વિઅવલ્લખ કહેવાય છે.

અદ્વાવય-સંતવિઅ-રૂઘ ! -[અષ્ટાપદ-સંસ્થાપિત-રૂપાઃ!] -અષ્ટાપદ પર્વત ઉપર જેમની પ્રતિમાઓ સ્થાપન થયેલી છે તેવા !

પ્રથમ તીર્થંકર શ્રીઋષભદેવ ભગવાન પોતાનો મોક્ષ-કાલ નજીક આવેલો જાણીને દસ હજાર મુનિવરો સાથે અષ્ટાપદ પર્વત ઉપર ગયા હતા અને ત્યાં ચતુર્દશભક્ત એટલે છ ઉપવાસની તપશ્ચર્યા-પૂર્વક પાદપોષગમન અનશન કરીને નિર્વાણપદને પ્રાપ્ત થયા હતા. આ સ્થળે દેવોએ રત્નના ત્રણ સ્તૂપ કર્યા હતા.*

અષ્ટાપદ પર્વત કૈલાસ હોવાનો અભિપ્રાય કલિકાલ-સર્વજ્ઞ શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યે અભિધાનચિંતામણિના ચોથા ભૂમિકાંડમાં કર્યો છે :

રજતાદિસ્તુ કૈલાસોઽષ્ટાપદઃ સ્ફટિકાચલઃ ॥૧૪॥

શ્રીજિનપ્રભસૂરિએ અષ્ટાપદગિરિ-કલ્પમાં તે જ અભિપ્રાયનું સમર્થન કરેલું છે. ત્રીસે અ ઉત્તરદિસાધાએ વાસસજોઅણેસું અદ્વાવઓ નામ કેલાસાપરાભિહાણો રમ્મો નગવરો અદ્વ જોઅણુચ્ચો* તે(અયોધ્યા નગરી)ની ઉત્તર દિશાએ બાર યોજન દૂર અષ્ટાપદ નામનો રમ્ય પર્વતરાજ આવેલો છે, જેની ઊંચાઈ આઠ યોજન છે અને જેનું અપરનામ કૈલાસ છે; આ જ અભિપ્રાયનું વિશેષ સમર્થન ન્યાયાંભોનિધિ જૈનાચાર્ય શ્રીમદ્ વિજયાનંદસૂરીશ્વરજીએ જૈનતત્વાદર્શના ઉત્તરાર્ધમાં કરેલું છે. તેના એકાદશ પરિચ્છેદમાં જણાવ્યું છે કે :-

શ્રીઋષભદેવજીકા કૈલાસ પર્વતકે ઉપર નિર્વાણ હુઆ.....જબ ભરતને

★ જુઓ જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપિત-સૂત્ર ૩૩.

× વિવિધ તીર્થકલ્પ સિં. જૈ. ગ્રં. પૃ. ૯૧.

કૈલાસ પર્વતકે ઉપર સિંહનિષઘા નામા મંદિર બનાયા, उसमें आगे होनेवाले तेईस तीर्थकरोंकी और श्रीऋषभदेवजीकी अर्थात् चौबीस प्रतिमाकी स्थापना की । और दंडरत्नसे पर्वतको ऐसा छोला कि जिस पर कोई पुरुष पगोंसे न चढ़ सके । उसमें आठ पद (पगथिये) रखे । इसी वास्ते कैलास पर्वतका दूसरा नाम 'अष्टापद' कहते हैं । तबसे ही कैलास महादेवका पर्वत कहलाया । महादेव अर्थात् बड़े देव, सो ऋषभदेव । तिसका स्थान कैलास पर्वत जानना (पृ. ४०९-४१०) ।

હાલની ભૂગોળ પ્રમાણે કૈલાસ પર્વત હિમાલયના તિબેટ દેશમાં માનસરોવરની ઉત્તરે ૨૫ માઈલ પર આવેલો છે, જેને ત્યાંના લોકો કંગરીપો કહે છે. આ પર્વતનું શિખર બારે માસ બરફથી છવાયેલું રહે છે; એટલે તે રજતાદ્રિ કે સ્ફટિકાયલનું નામ સાર્થક કરે છે. ત્યાંનું હવામાન ઘણું જ ઠંડું અને તોફાની હોવાથી તેના પર આરોહણ કરવું એ ઘણું જ કઠિન ગણાય છે. આજ સુધીમાં અનેક સાહસિક પ્રવાસીઓએ તેના પર અમુક ઊંચાઈ સુધી આરોહણ કર્યું છે અને તે સંબંધી બને તેટલી પ્રામાણિક હકીકત મેળવવાની કોશિશ કરેલી છે. જૈન શાસ્ત્રોમાં એવા ઉલ્લેખો મળે છે કે જે ચરમ-શરીરી હોય અર્થાત્ તે જ ભવમાં મોક્ષે જનાર હોય, તે જ તેની યાત્રા કરી શકે છે. તે માટે શ્રીઉત્તરાધ્યયનસૂત્રની નિર્યુક્તિમાં કહ્યું છે કે-ચરમ-સરીરો સાહુ આરુરુઢ નગવરં, ન અત્રો ત્તિ (અ. ૧૦ ગાથા ૨૮૦) અર્થાત્ જે સાધુ ચરમ-શરીરી હોય તે જ નગવર એટલે અષ્ટાપદ-પર્વત પર ચડી શકે છે, અન્ય નહિ. આ બાબતનો ઉલ્લેખ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષ ચરિત્રના દસમા પર્વના નવમા સર્ગમાં આ પ્રમાણે કરેલો છે :-

योऽष्टापदे जिनान् नत्वा, वसेद् रात्रिं स सिध्यति ।

જે અષ્ટાપદ-પર્વત પર રહેલી જિન-પ્રતિમાઓને વંદન કરીને ત્યાં એક રાત્રિ ગાળે છે, તે સિદ્ધ થાય છે, શ્રીગૌતમસ્વામીએ ચરણલબ્ધિ વડે આ તીર્થની યાત્રા કરીને તથા ત્યાં એક રાત્રિ પસાર કરીને પોતાના ચરમ-શરીરીપણાની ખાતરી કરી હતી એવો વૃદ્ધવાદ છે.

શ્રીવસુદેવહિંડીના ૨૧મા લંબકમાં અષ્ટાપદ સંબંધી બે ઉલ્લેખો, આવે છે. તેમાં જણાવ્યું છે કે આ પર્વત વૈતાલ્ય પર્વત સાથે જોડાયેલો છે અને ઊંચાઈમાં આઠ યોજન ઊંચો છે, તથા તેની તળેટીમાં નિચડી નામની નદી વહે છે.

અષ્ટાપદ પર્વત કોસલદેશની સીમા પર કે તેની નજીક આવેલો હોવો જોઈએ, તેમ જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિના નીચેના ઉલ્લેખ પરથી સમજાય છે :

દસર્હિ રાયવરસહસ્સેર્હિ સદ્ધિ સંપરિવુડે વિણીઅં રાયર્હાર્ણિ મજ્ઞેણ ણિગ્ગચ્છઇ, [ણિગ્ગર્ચ્છિ]ત્તા મજ્ઞદેસે સુહંસુહેણ વિહરઇ, [વિહરિ]ત્તા જેણેવ અદ્ધાવયપવ્વતે તેણેવ ઉવાગચ્છઇ ।

ભરત ચક્રવર્તીનો આ અધિકાર છે. ભરત ચક્રવર્તી દસ હજાર રાજાઓથી પરિવૃત્ત થઈને વિનીતા નામની રાજધાનીની મધ્યમાંથી નીકળીને મધ્યદેશમાં-કોશલદેશની મધ્યમાં (મધ્યદેશે-કોશલદેશસ્ય મધ્યે ટી૦) વિચરે છે અને ત્યાંથી જ્યાં અષ્ટાપદ પર્વત આવેલો છે, ત્યાં જાય છે.

વળી સગરચક્રવર્તીના જહ્નુકુમાર આદિ સાઠ હજાર પુત્રો, એ પર્વતની આસપાસ ખાઈ ખોદાવીને તેમાં ગંગાનદીનું જલ લઈ જાય છે અને તેમ કરતાં મરણ પામે છે તથા પાછળથી સગરચક્રવર્તીનો પૌત્ર ભગીરથ ત્યાં જઈને ગંગાનદીને દંડ વડે આકર્ષે છે અને તેથી તે (ગંગાનદી) કુરુદેશના મધ્યભાગથી, હસ્તિનાપુરની દક્ષિણથી, કોશલદેશની પશ્ચિમથી, પ્રયાગની ઉત્તરમાં, કાશીના દક્ષિણમાં અને અંગ તથા મગધદેશની ઉત્તર તરફ થઈને પૂર્વસાગરમાં ભળી જાય છે, જ્યાં તે ગંગા-સાગર તરીકે ઓળખાય છે અને ભગીરથના નામ પરથી તેનું નામ ભાગીરથી પડે છે. તે આખી વાત અષ્ટાપદને ગંગાનદીના મૂળ સાથે સંબંધ હોય તેમ જણાવે છે. પૂર્વકાલે કોશલદેશનો વિસ્તાર મોટો હતો અને તેની ઉત્તર-સરહદ-હિમગિરિ સુધી વિસ્તરેલી હતી. એટલે આ સ્થળ હિમાલયમાં જ કોઈક સ્થળે આવેલું હશે તેમ જણાય છે.

કમ્મટ્ટ-વિનાસણ ! -[કર્માણ્ક-વિનાશના: !]-આઠ કર્મનો નાશ કરનારા !

કર્મની પ્રકૃતિ આઠ જાતની છે. તે માટે શ્રીઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના ૩૩મા અધ્યયનમાં કહ્યું છે કે :

અદ્ધ કમ્માઈં વોચ્છમિ, આણુપુલ્લિં જહક્કમં ।
જેર્હિં બદ્ધો અયં જીવો, સંસારો પરિવત્તઇ ॥

નાણાવરણં ચેવ, દંસણાવરણં તહા ।
 વેયણિજ્જં તહા મોહં, આઝકમ્મં તહેવ ય ॥
 નામકમ્મં ચ ગોયં ચ, અંતરાયં તહેવ ય ।
 એવમેયાઈ કમ્માઈં, અટ્ટેવ ડ સમાસઓ ॥

જેના બંધાવાથી જીવ આ સંસારમાં પરિભ્રમણ કરે છે, તે આઠ પ્રકારનાં કર્મોને હું યથાક્રમે કહીશ, તે નીચે મુજબ :

(૧) જ્ઞાનાવરણીય, (૨) દર્શનાવરણીય, (૩) વેદનીય, (૪) મોહનીય, (૫) આયુ, (૬) નામ, (૭) ગોત્ર અને (૮) અંતરાય.

ચઠ્ઠીસ-[ચતુર્વિંશતિઃ]-ચોવીસ.

વિ-[અપિ]-પણ.

જિણવર ! [જિનવરાઃ !] હે જિનવરો ! હે જિનેન્દ્રો !

જયંતુ-[જયન્તુઃ]-જય પામો.

અપ્પહિહય-સાસણ !-[અપ્રતિહત-શાસનાઃ !]-અખંડિત શાસનવાળા ! અબાધિત ઉપદેશ કરનારા !

અપ્રતિહત છે શાસન જેમનું તે અપ્રતિહત-શાસન. તેમાં અપ્રતિહતનો અર્થ અસ્ખલિત, અખંડિત, અબાધિત અવિસંવાદી કે વિરોધ-રહિત થાય છે અને શાસનનો અર્થ આજ્ઞા, પ્રવચન કે ઉપદેશ થાય છે. એટલે અપ્રતિહત-શાસનનો અર્થ અબાધિત ઉપદેશ કરનારા યોગ્ય છે.

કમ્મભૂમિર્હિ-[કર્મભૂમિષુ]-કર્મભૂમિઓમાં.

જે ભૂમિમાં કૃષિ, વાણિજ્ય, તપ, સંયમ અને અનુજ્ઞાન આદિ કર્મો પ્રધાન હોય, તે કર્મભૂમિ કહેવાય છે; અથવા તીર્થંકરો મોક્ષ-માર્ગને જાણનારા અને તેનો ઉપદેશ કરનારા જ્યાં જન્મે છે, તે કર્મભૂમિ કહેવાય છે. તેનો પરિચય શ્રીભગવતીસૂત્રના ૨૦મા શતકના ૮મા ઉદેશમાં આ પ્રમાણે આપવામાં આવ્યો છે :-

[પ્ર૦] કઙ્ગ ણં ધંતે ! કમ્મભૂમીઓ પત્રત્તાઓ ?

[૩૦] ગોચમા ! પન્નરસ કમ્મભૂમીઓ પન્નત્તાઓ, તં જહા-પંચ
ભરહાઈં, પંચ એવયાઈં, પંચ મહાવિદેહાઈં !

(પ્ર૦) હે ભગવન્ ! કર્મભૂમિઓ* કેટલી કહી છે ?

(ઉ૦) હે ગૌતમ ! કર્મભૂમિઓ પંદર કહી છે. તે આ પ્રમાણે-પાંચ
ભરત, પાંચ ઐરવત અને પાંચ મહાવિદેહ.

તે જ સ્થાનના બીજા પ્રશ્નમાં અકર્મભૂમિઓની સંખ્યા ૩૦ની કહી
છે; તે નીચે મુજબ :-

પાંચ હૈમવત, પાંચ હૈરણ્યવત, પાંચ હરિવર્ષ, પાંચ રમ્યકવર્ષ,
પાંચ દેવકુરુ અને પાંચ ઉત્તરકુરુ. આ ભૂમિઓમાં તીર્થંકરદેવો જન્મતા નથી;
કારણ કે ત્યાં યુગલિયાઓનો ધર્મ પ્રવર્તે છે.

પદ્મસંઘયણિ-[પ્રથમસંહનનિનામ્]-પ્રથમ-સંઘયણવાળા.

સંઘયણ એટલે હાડકાંની વિશિષ્ટ રચના. તે છ પ્રકારની હોય છે-
(૧) વજ્ર ઋષભનારાય સંઘયણ, (૨) ઋષભ-નારાય સંઘયણ, (૩)
નારાય સંઘયણ, (૪) અર્ધનારાય સંઘયણ, (૫) કીલક સંઘયણ અને (૬)
સેવાર્ત (છેવક) સંઘયણ. તેમાં (૧) જે સાંધામાં મર્કટ-બંધ (એક પ્રકારનું
બંધન), તેને ફરતો પાટો અને તેની વચ્ચે વજ્ર જેવી ખીલી મારેલી હોય,
તે વજ્ર-ઋષભ-નારાય સંઘયણ કહેવાય છે. (૨) જેમાં ખીલી ન હોય પણ
મર્કટ-બંધ અને પાટો હોય, તે ઋષભ-નારાય સંઘયણ કહેવાય છે. (૩)
જેમાં કેવળ મર્કટ-બંધ હોય, તે નારાય સંઘયણ કહેવાય છે. (૪) જેમાં
અર્ધમર્કટબંધ હોય, તે અર્ધનારાય સંઘયણ કહેવાય છે. (૫) જેમાં મર્કટ-બંધ
બિલકુલ ન હોય પણ બે સાંધા એક ખીલીથી જડેલ હોય, તે કીલક સંઘયણ
કહેવાય છે અને (૬) જે સાંધા વાંકાચૂંકા એકબીજાને અડેલ હોય, તે છેવક
સંઘયણ કહેવાય છે. આ સંઘયણો પૈકી વજ્ર-ઋષભનારાય સંઘયણ પ્રથમ
પંક્તિનું છે અને શ્રીતીર્થંકરદેવો તે સંઘયણવાળા જ હોય છે.

ઉક્કોસય-[ઉત્કૃષ્ટઃ]-ઉત્કૃષ્ટ, વધારેમાં વધારે.

★ કર્મભૂમિના વિસ્તૃત વર્ણન માટે જુઓ સૂત્ર સુચયમ્-થુડ (પુકુખરવર) સૂત્રમાં.

સત્તરિસય-[સત્તરિશતમ્]-એકસો ને સિત્તેર (૧૭૦).

જિણવરાણ-[જિનવરાણામ્]-જિનેશ્વરોની, જિનેંદ્રોની.

વિહરંત-[વિહરતામ્]-વિહરમાણ, વિચરતા.

લભ્મઈ-[લભ્યતે]-પમાય છે.

નવકોડિહિં-[નવકોટ્યઃ]-નવ કોટી, નવ કોડ.

કેવલીણ-[કેવલિનામ્]-કેવલીઓની.

કોડીસહસ્સ-[કોટિસહસ્રાણિ]-હજાર કોડ, દસ અબજ.

નવ-[નવ]-નવ (૯).

સાહૂ-[સાધવઃ]-સાધુઓ.

ગમ્મઈ-[ગમ્યતે]-જણાય છે.

સંપડ-[સમ્પ્રતિ]-સંપ્રતિ, વર્તમાનકાળમાં.

જિણવર [જિનવરાઃ]-જિનેશ્વરો.

વીસ-[વિંશતિઃ]-વીસ(૨૦).

મુણિ-[મુનયઃ]-મુનિઓ, સાધુઓ.

બિહું-(હિં)-[દ્વે]-બે.

કોડિહિં-[કોટી]-કોટિ, કરોડ.

વરનાણિ-[વરજ્ઞાનિનઃ]-વરજ્ઞાનીઓ, કેવળજ્ઞાનીઓ.

સમણહ-[શ્રમણાનામ્]-શ્રમણોની.

કોડિસહસ્સદુડ-[કોટિસહસ્રદ્વિકમ્]-બેહજાર કોડ, વીસ અબજ.

થુણિજ્જઈ-[સ્તૂયતે]-સ્તવાય છે, સ્તવના કરાય છે.

નિચ્ચ-[નિત્યમ્]-નિત્ય, રોજ.

વિહાણિ-[વિભાતે]-વહાણામાં, પ્રાતઃકાળમાં.

જયડ-[જયતુ]-જય પામો.

સામિય !-[સ્વામિન્ !]-હે સ્વામી !

રિસહ !-[ઋષભઃ !]-શ્રીઋષભદેવ!

સત્તુંજિ-[શત્રુંજયે]-શત્રુંજયગિરિ ઉપર.

સૌરાષ્ટ્રમાં પાલીતાણાની નજીક આવેલો શત્રુંજય પર્વત જૈન-સમાજમાં શત્રુંજય ગિરિરાજ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. તેના પર અનેક સાધુ-સંતો અને મુનિ-મહાત્માઓએ અનશન કરીને સિદ્ધગતિ સાધેલી છે, તેથી તે પરમપવિત્ર ગણાય છે. શ્રીજ્ઞાતાધર્મકથાંગના પાંચમા જ્ઞાતમાં થાવચ્ચા-પુત્રના અધિકારમાં આ પર્વતનો ઉલ્લેખ પુંડરીક નામથી કરવામાં આવ્યો છે—

તતે જં સે થાવચ્ચાપુત્તે અણગાર-સહસ્સેણં સદ્ધિ સંપરિવુડે જેણેવ પુંડરીએ પવ્વએ, તેણેવ ઉવાગચ્છહ (સૂ. ૫૫) ॥

પછી તે થાવચ્ચા-પુત્ર એક હજાર અનગારોથી પરિવૃત્ત થઈને જ્યાં પુંડરીક (શત્રુંજય) પર્વત છે, ત્યાં જાય છે.

એ જ સૂત્રના ૧૬મા જ્ઞાતમાં પાંચ પાંડવોનો અધિકાર વર્ણવેલો છે. તેમાં આ તીર્થનો ઉલ્લેખ શત્રુંજય તરીકે આવે છે—

જેણેવ સત્તુજ્ઞે પવ્વએ, તેણેવ ઉવાગચ્છિત્તા સેતુજ્ઞં પવ્વયં દુરૂહતિ ।

જ્યાં શત્રુંજય નામનો પર્વત છે, ત્યાં જાય છે અને જઈને તે શત્રુંજય પર્વત પર ચડે છે.

આ જ રીતે શ્રીઅન્તકૃદ્દશાંગસૂત્રના ૩૭૭ વર્ગના ૩૭૭ અધ્યયનમાં પણ તેનો ઉલ્લેખ આવે છે :-

સત્તુજ્ઞે પવ્વતે માસિયાએ સંલેહણાએ જાવ સિદ્ધે ।

શત્રુંજય પર્વત પર એક માસની સંલેખના કરીને સિદ્ધિ પામ્યા.

શ્રીજિનપ્રભસૂરિએ વિવિધતીર્થકલ્પમાં આ તીર્થ-સંબંધી ખાસ કલ્પ રચેલો છે, જેમાં શત્રુંજયનાં ૨૧ નામો નીચે મુજબ જણાવેલાં છે :

સિદ્ધિક્ષેત્રં તીર્થરાજો, મરુદેવો ભગીરથઃ ।

વિમલાદ્રિર્બાહુબલી, સહસ્રકમલસ્તથા ॥

તાલધ્વજઃ કદમ્બશ્ચ, શતપત્રો નગાધિરાટ્ ।

અષ્ટોત્તરશતકૂટઃ, સહસ્રપત્ર ઇત્યપિ ॥

ઢંકો લૌહિત્યઃ કપર્દિ-નિવાસઃ સિદ્ધિશેખરઃ ।

શત્રુઞ્જયસ્તથા મુક્તિનિલયઃ સિદ્ધિપર્વતઃ ॥

પુણ્ડરીકશ્ચેતિ નામધેયાનામેકવિંશતિઃ ।

ગીયતે તસ્ય તીર્થસ્ય, કૃતા સુર-નરર્ષભિઃ ॥

દેવતાઓ, મનુષ્યો અને ઋષિઓ વડે કરાયેલાં આ તીર્થનાં એકવીસ નામો ગવાય છે; એ નીચે મુજબ :-

૧. સિદ્ધિક્ષેત્ર, ૨. તીર્થરાજ, ૩. મરુદેવ, ૪. ભગીરથ, ૫. વિમલાદ્રિ, ૬. બાહુબલી, ૭. સહસ્રકમલ, ૮. તાલધ્વજ, ૯. કદમ્બ, ૧૦. શતપત્ર, ૧૧. નગાધિરાજ, ૧૨. અષ્ટોત્તરશતકૂટ, ૧૩. સહસ્રપત્ર, ૧૪. ઢંક, ૧૫. લૌહિત્ય, ૧૬. કપર્દિનિવાસ, ૧૭. સિદ્ધિશેખર, ૧૮. શત્રુંજય, ૧૯. મુક્તિ-નિલય, ૨૦. સિદ્ધિપર્વત, અને ૨૧. પુંડરીક.

આ તીર્થમાં આજે નાનાં-મોટાં સેંકડો મંદિરો આવેલાં છે, જે નીચેની નવ ટૂકોમાં વહેંચાયેલાં છે-(૧)આદીશ્વર ભગવાનની ટૂક, (૨) મોતીશાની ટૂક, (૩) બાલાભાઈની ટૂક, (૪) પ્રેમચંદ મોદીની ટૂક, (૫) હેમાભાઈની ટૂક (૬) ઉજમભાઈની ટૂક (૭) સાકરવશીની ટૂક, (૮) છીપાવશીની ટૂક, (૯) ચૌમુખજીની ટૂક. તે ઉપરાંત ત્યાં નાનાં મોટાં અનેક દર્શનીય પવિત્ર સ્થાનો પણ આવેલાં છે.

ઝંજિતિ-[ઝજ્જયન્તે]-ગિરનાર ઉપર.

સૌરાષ્ટ્રમાં જૂનાગઢ-નજીક આવેલો ગિરનાર પર્વત પ્રાચીન સાહિત્યમાં ઉજ્જયંતગિરિ અથવા રૈવતગિરિના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. તેના ઉપર બાવીસમા તીર્થકર શ્રીઅરિષ્ટનેમિ(નેમિનાથ)નાં દીક્ષા, કેવલજ્ઞાન અને નિર્વાણ એ ત્રણ કલ્યાણકો થયેલાં હોવાથી તે અતિપવિત્ર ગણાય છે. શ્રીજ્ઞાતપર્મકથાંગસૂત્રના 'પાંચમા જ્ઞાતમાં, શ્રીઅન્તકૃદશાંગસૂત્રના પ્રથમ વર્ગના પ્રથમ અધ્યયનમાં, શ્રીકલ્પસૂત્રમાં શ્રીનેમિજિનના ચરિત્ર-પ્રસંગમાં તથા પંચાશક વગેરે અનેક ગ્રંથોમાં તેનો ઉલ્લેખ નજરે પડે છે. આ તીર્થ-અંગે કેટલાક સ્વતંત્ર કલ્પો પણ રચાયેલા છે. તીર્થનાં મુખ્ય દર્શનીય પવિત્ર સ્થાનો નીચે મુજબ છે :

નેમિનાથનું મંદિર, શત્રુંજયાવતાર, સમ્મેતશિખરાવતાર, અષ્ટાપદની સ્થાપના, કપર્દિ યક્ષરાજ, મરુદેવી માતા, તિલક-પ્રાસાદ, રાજિમતીનું સ્થાન, કંચન-વિહાર, ગંગાવતાર કુંડ, અંબિકા માતા, સહસ્રાબ્રવન (સહસાવન), લાખાવન, ચંદ્રગુફા વગેરે.

પહુ-નેમિજિણ ! [પ્રધુ-નેમિજિન !] હે પ્રભુ નેમિજિન ! હે અરિષ્ટનેમિ ભગવાન !

જયત- [જયતુ]-*આપ જયવંતા વર્તો.

વીર !-[વીર !]-હે વીર પ્રભુ ! હે મહાવીરસ્વામી !

વિશેષેણ ઈસ્યતિ-પ્રેસ્યતિ કર્માણિ ઇતિ વીરઃ - જે વિશેષતઃ કર્મોને પ્રેરે છે, દૂર કરે છે અથવા આત્માથી છૂટાં પાડે છે, તે વીર છે. તેનું નિરુક્ત પૂર્વાચાર્યે નીચે મુજબ કર્યું છે :

વિદારયતિ યત્ કર્મ, તપસા ચ વિરાજતે ।

તપોવીર્યેણ યુક્તશ્ચ, તસ્માદ્ વીર ઇતિ સ્મૃતઃ ॥

જે કર્મનું વિદારણ કરે છે, તપથી વિરાજમાન છે અને તપોવીર્યથી યુક્ત છે, તે વીર કહેવાય છે.

સત્ત્વર-મંહણ !-[સત્યપુર-મંહણ !]-સત્યપુરના આભૂષણરૂપ ! સાયોરના શણગારરૂપ ! (એવા હે વીર !)

રાજસ્થાનના જોધપુર-વિભાગમાં ભિન્નમાલની પાસે સાયોર નામનું ગામ છે, જે પ્રાચીન કાળમાં સચ્ચઉરમ સત્યપુરના નામથી પ્રસિદ્ધ હતું. આ સમૃદ્ધ નગરમાં નાહડ નામના રાજાએ શ્રીમહાવીરસ્વામીનો ભવ્ય પ્રાસાદ બંધાવ્યો હતો. તે સંબંધી તપાગચ્છ-પટ્ટાવલિમાં નીચેનો ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થાય છે :

શ્રી જજ્જિગસૂરિણા ચ સત્તત્યધિકષટ્શતવર્ષે (૬૭૦) સત્યપુરે નાહડનિર્મિતપ્રાસાદે શ્રીમહાવીરઃ પ્રતિષ્ઠિતઃ ।

★ અહીં દરેક તીર્થંકરોને ઉદ્દેશી સંબોધન કરેલાં હોવાથી જયતુ ક્રિયાપદ સાથે અધ્યાહારથી ભવાન્ પદ સમજવું જોઈએ.

શ્રીજજિજગસૂરિએ [વીર-નિર્વાણ પછી] ૬૭૦મા વર્ષે સત્યપુરમાં નાહડે બંધાવેલ પ્રાસાદમાં શ્રીમહાવીરસ્વામીને પ્રતિષ્ઠિત કર્યા હતા.

માળવાના મહારાજા મુંજ અને ભોજના માનનીય કવિ ધનપાલે સત્યપુર-મંડણ મહાવીરના મહિમાને વર્ણવતું ઐતિહાસિક ઉત્સાહકાવ્ય વિક્રમની ૧૧મી સદીમાં અપભ્રંશભાષામાં રચેલું છે.

બ્રહ્મશાંતિ યજ્ઞના સાન્નિધ્યને લીધે આ તીર્થનો મહિમા ઘણો જ પ્રસર્યો હતો અને તેની ગણના મોટાં તીર્થોમાં થતી હતી; પરંતુ વિ. સં. ૧૩૬૭માં ધર્મઝનૂનથી પ્રેરાયેલા અલ્લાઉદ્દીન ખીલજીએ તેનો ભંગ કર્યો હતો અને ત્યારથી તેની ભવ્ય જાહોજલાલીનો અંત આવ્યો હતો. આજે પણ તે ગામમાં એક સુંદર જિનાલય છે અને તેમાં પ્રભુ શ્રીમહાવીરની મૂર્તિ વિરાજે છે, પણ તે પાછળથી પ્રતિષ્ઠિત થયેલી છે, કારણ કે પ્રથમનું અલૌકિક બિંબ અલ્લાઉદ્દીન ખીલજી પોતાની સાથે દિલ્હી લઈ ગયો હતો અને તેની આશાતના કરી હતી.*

એક પોથીમાં આ સ્થળે **મોહેર-મંડણ** એવો પાઠભેદ પણ નજરે પડે છે, જેનો અર્થ મોઢેરાના મંડનરૂપ થાય છે. આ નામનું ગામ ઉત્તર-ગુજરાતના કડી-પ્રાંતના ચાણસ્મા તાલુકામાં ચાણસ્માથી છ ગાઉ દૂર આવેલું છે, કે જ્યાંથી મોઢ જ્ઞાતિની ઉત્પત્તિ થયેલી મનાય છે. એક કાલે એટલે પાટણની સ્થાપના થયા પહેલાં તેની જાહોજલાલી ઘણી જ હતી અને તે વીર પ્રભુના એક ભવ્ય અને ચમત્કારિક તીર્થની ખ્યાતિ ભોગવતું હતું, જેથી આમરાજ-પ્રતિબોધક તપોલબ્ધિ-સંપન્ન આચાર્ય શ્રીબપ્તભટ્ટિસૂરિજી પોતાની વિદ્યાના બળે ગોપગિરિથી (ગ્વાલિયરથી) અહીં રોજ દર્શન કરવા આવતા હતા. તે સંબંધમાં શ્રીજિનપ્રભસૂરિએ મધુરાકલ્પમાં નીચેનો ઉલ્લેખ કરેલો છે :-⁺

સિતુંજે રિસહં, ગિરિનરે નેમિં, ધરુઅચ્છે મુણિસુવ્વયં, મોઢેરણ વીરં, મહુણ
સુપાસ-પાસે ઘડિઆદુગબ્મંતરે નમિત્તા, સોરઢે હુંઢળં વિહરિત્તા, ગોવાલગિરિમિ જો
ભુંજેઝ, તેણ આમરાય-સેવિઅ-કમકમલેણ સિરિબપ્પહટ્ટિ-સૂરિણા અદ્ધસયછવ્વીસે

★ વિવિધતીર્થકલ્પ-સત્યપુરતીર્થ-કલ્પ.

+ વિવિધતીર્થકલ્પ પૃ. ૧૮.

(૮૨૬) વિક્રમસંવચ્છ્રે સિરિવીરવિંબં મહુરણ ઠાવિઅં ।

શત્રુંજય પર શ્રીઋષભદેવને, ગિરનારમાં શ્રીનેમિનાથને, ભરૂચમાં શ્રીમુનિસુવ્રત સ્વામીને, મોઢેરામાં શ્રીવીરભગવાનને અને મથુરામાં શ્રીસુપાર્શ્વનાથ તથા પાર્શ્વનાથને બે ઘડીમાં નમસ્કાર કરીને [એવી રીતે] સોરઠમાં ઢુંઢણ તરફ વિચરીને જે ગોપાલગિરિમાં (ગ્વાલિયરમાં) જઈને ભોજન કરતા હતા. આમરાજાએ જેમનાં ચરણ-કમલોની સેવા કરી હતી, એ શ્રીબખ્ષભટ્ટિસૂરિએ વિક્રમસંવત ૮૨૬માં મથુરામાં શ્રીવીરજિનેશ્વરનું બિંબ સ્થાપિત કર્યું હતું.

વળી શ્રીજિનપ્રભસૂરિએ ચતુરશીતિમહાતીર્થ-નામસંગ્રહકલ્પમાં જૈનોનાં ૮૪ મહાન તીર્થોની ગણના કરી છે, તેમાં પણ મોઢેરાને ખાસ સ્થાન આપ્યું છે.* એટલે એ તીર્થ એક સમયે ઘણું પ્રભાવક ગણાતું હતું અને તેની ગણના પાંચ મહાન તીર્થોમાં થતી હતી.*

મરુઅચ્છર્હિ મુણિસુવ્વય !-[મરુગુચ્છે મુનિસુવ્રત !]-ભરૂચમાં રહેલા મુનિસુવ્રતસ્વામી !

ભરૂચમાં ઘણા પ્રાચીન કાલથી વીસમા તીર્થકર શ્રીમુનિસુવ્રતસ્વામીનું તીર્થરૂપ ચૈત્ય હતું. જે પ્રથમ અશ્વાવબોધ એ નામથી ઓળખાતું હતું. પરંતુ સમય જતાં સિંહલરાજાની પુત્રી સુદર્શનાએ તેનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હતો. ત્યારથી તે શકુનિકા-વિહારના નામથી પ્રસિદ્ધ થયું હતું. મૌર્યરાજા સંપ્રતિએ અને તેના પછી સિદ્ધસેન દિવાકરસૂરિના ઉપદેશથી વિક્રમાદિત્યે પણ આ તીર્થનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હતો. વીરસંવત ૪૮૪ એટલે વિક્રમસંવત ૧૪માં (ઈ. સ. પૂર્વના પહેલા શતકમાં) ભરૂચના રાજા બલમિત્ર અને ભાનુમિત્રના શાસન-કાલમાં આર્ય ખપુટાચાર્યે બૌદ્ધો પાસેથી આ તીર્થ છોડાવ્યું હતું. ત્યારબાદ આન્ધ્રપ્રદેશના રાજા સાતવાહને આ તીર્થનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હતો, જેના ધ્વજદંડની પ્રતિષ્ઠા શ્રીપાદલિપ્તાચાર્યે કરી હતી. મહારાજા કુમારપાલના

★ જુઓ વિવિધતીર્થકલ્પ પૃષ્ઠ ૮૬.

+ મોઢેરાના વિશેષ વર્ણન માટે જુઓ મુનિ શ્રી ન્યાયવિજયજીનો માનનીય લેખ, જૈ. સ. પ્ર. વર્ષ ૧૬, પૃષ્ઠ ૨૫૪.

સમય સુધી આ વિહાર કાજનો હતો. પરંતુ ઉદયન મંત્રીની ઈચ્છાનુસાર તેના પુત્ર આમ્રભટે તેને પાષાણનો બનાવ્યો હતો, અને તેની પ્રતિષ્ઠા કલિંકાલ સર્વજ્ઞ શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યે કરી હતી. આ વિહાર વાઘેલા વંશના છેલ્લા રાજા કણ્ઠદેવ સુધી અસ્તિત્વમાં હતો, પરંતુ ત્યારબાદ ગ્યાસુદ્દીન તઘલખના સમયમાં તે મસ્જિદમાં પરિવર્તન પામ્યો હતો. આ સ્થાન તે ભરૂચની હાલની જુમ્મા મસ્જિદ છે, તેવું અનુમાન ઇતિહાસ-સંશોધક વિદ્વાનો કરે છે.*

મહુરિ પાસ !-[મથુરાયાં પાર્શ્વ !] -મથુરામાં વિરાજતા હે પાર્શ્વનાથ !

મથુરા એ જૈનોનું અતિપ્રાચીન તીર્થ છે. પ્રથમ ત્યાં દિવ્ય મહાસ્તૂપો, તથા સુપાર્શ્વનાથ અને પાર્શ્વનાથનાં મંદિરો હતાં. બાદમાં અંતિમ કેવલી શ્રી જંબૂસ્વામી અને આદ્ય શ્રુતકેવલી શ્રી પ્રભવસ્વામી આદિ ૫૨૭ જનોએ એકીસાથે દીક્ષા લીધી હતી, તેની સ્મૃતિમાં ત્યાં ૫૨૭ સ્તૂપો બનાવવામાં આવ્યા હતા, જે સત્તરમી સદી સુધી વિદ્યમાન હતા, તેવું અનુમાન હીર સૌભાગ્યના સર્ગ ૧૪, શ્લોક ૨૪૮અને ૨૫૦ પરથી થાય છે. આર્ય સ્કંદિલાચાર્યે આ જ સ્થળે આગમનો અનુયોગ પ્રવર્તાવ્યો હતો. વીરનિર્વાણ સં. ૧૩૦૦ પછી આચાર્ય શ્રી બપ્પભટ્ટિસૂરિએ આ તીર્થનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હતો, શ્રી પાર્શ્વનાથને પૂજાવ્યા હતા અને શ્રી વીર-બિંબની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી.

મથુરા એક કાળે કલ્પદ્રુમ-પાર્શ્વનાથના ભવ્ય તીર્થ તરીકે પ્રસિદ્ધ હતું. તેના કંકાલીટીલા તરીકે ઓળખાતા વિભાગમાં ઘણાં જિનમંદિરો હતાં, જેમાંની કેટલીક મૂર્તિઓ લખનૌ અને મથુરાના સંગ્રહ-સ્થાનમાં નજરે પડે છે. ખાસ કરીને કનિષ્ઠ અને હવિષ્કંના સમય પર તે મહત્વનો પ્રકાશ પાડે છે.*

x જુઓ, જૈ. સ. પ્ર. વર્ષ ૨જું, પૃ. ૧૮૭ ભરૂચનો શકુનિકાવિહાર લે. ધ. ચં. મુનશી.

★ લગભગ બધી જ પ્રાચીન પોથીઓમાં મહુરિ પાસ એવો પાઠ જોવામાં આવે છે. આમાં લેખનાદિ દોષથી 'હ'ની નીચેનો '૩' કાર 'મ'ની નીચે ચડી જવાથી ભ્રાંતિથી મુહરિપાસ એવો પાઠ કેટલાક વખતથી પ્રચલિત થયેલો જણાય છે, અને તેનો અર્થ મુહરિપાર્શ્વ કરીને તેનો નિર્દેશ ઈડરના ટીટોઈગામના મુહરી-પાર્શ્વ તરીકે કરવામાં આવે છે, પરંતુ તે યોગ્ય જણાતું નથી. કલ્પેલા નામવાળા તીર્થની તેવી પ્રાચીન પ્રસિદ્ધિ જણાતી નથી. વળી કોઈ પણ ઐતિહાસિક ગ્રંથ કે પ્રાચીન

શત્રુંજય, ગિરનાર, સત્યપુર (કે મોઢેરા), ભરૂચ અને મથુરા એ પાંચ સ્થાનો એક કાલે જૈનોની પંચતીર્થી તરીકે સુવિખ્યાત હતાં. તેથી તેનું સ્મરણ આ ચૈત્યવંદનમાં કરાયેલું છે.

દુહ-દુરિઅ-ઁખંડણ !- [દુઃખ-દુરિત-ઁખંડન !]-દુઃખ અને પાપનો નાશ કરનાર. (મથુરામાં વિરાજતા હે પાર્શ્વ !)

અબર-[અપરે]-બીજા (તીર્થકરો.)

વિદેહિ-[વિદેહે]-વિદેહમાં-મહાવિદેહક્ષેત્રમાં.

તિત્થયરા-[તીર્થકરા:] -તીર્થકરો.

ચિહું-[ચતસ્રુ]-ચારે.

દિસિ-વિદિસિ-[દિક્ષુ-વિદિક્ષુ]-દિશાઓમાં અને વિદિશાઓમાં.

૪ દિશાઓ અને ૪ વિદિશાઓ નીચે મુજબ છે.

દિશાઓ-ઉત્તર, પૂર્વ, દક્ષિણ અને પશ્ચિમ

વિદિશાઓ-ઈશાન, અગ્નિ, નૈર્ઋત્ય અને વાયવ્ય.

જિ-[ચે]-જે.

કે વિ-[કેઽપિ] કોઈ પણ

તીઆણાગય-સંપડઅ-[અતીતાનાગત-સાંપ્રતિકાન્]-અતીત, અનાગત અને સાંપ્રતિક. ભૂતકાળ, ભવિષ્યકાળ અને વર્તમાનકાળમાં થયેલા.

વંદઉં-[વન્દે]-હું વંદું છું.

તીર્થમાળા આદિમાંથી પણ તેવો આધાર પ્રાપ્ત થતો નથી. જ્યારે સં. ૯૧૫માં રચાયેલા જયસિંહસૂરિના ધર્મોપદેશમાલાવિવરણમાં અને અન્યત્ર પણ મથુરાના પાર્શ્વસંબંધમાં ઉલ્લેખો મળી આવે છે. શ્રી જિનપ્રભસૂરિએ વિવિધતીર્થકલ્પમાં મથુરા-કલ્પ-પ્રસંગે તેનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. પોથી ૧૬, ૧૮ તથા ૨૩માં મહુરિ પાસનો અર્થ સ્તબકકારોએ પણ સ્પષ્ટ રીતે મથુરામાં બિરાજતા પાર્શ્વનાથ એવો કરેલો છે, એટલે તે બાબતમાં પ્રચલિત થયેલો ભ્રમવાળો ખ્યાલ દૂર થવાની જરૂર છે.

જિણ-[જિનાન]-[જિનોને.

સઘ્વે વિ-[સર્વાનયિ]-સર્વેને ૫૩.

સત્તાણવઙ્ગ-સહસ્સા-[સમનવતિ સહસ્રાણિ]-સત્તાણું ૬૪૨
(૮૭૦૦૦)

લક્ષ્ણ છપ્પત્ત-[લક્ષાણિ ષટ્પચ્છાશતમ્]-છપ્પન લાખ
(૫૬૦૦૦૦૦)

અટ્ટ કોડીઓ-[અષ્ટકોટિઃ]-આઠ કોટિ, આઠ કોડ (૮૦૦૦૦૦૦૦)

બત્તીસ-સય-[દ્વાત્રિંશત્શતમ્]-બત્રીસ સો (૩૨૦૦).

બાસીયાઈ-[દ્વયશીતિમ્]-બ્યાશી (૮૨)

તિયલોએ-[ત્રૈલોક્યે]-ત્રણે લોકમાં. (સ્વર્ગ, મર્ત્ય અને પાતાળમાં)

ચેડાએ-[ચૈત્યાનિ]-ચૈત્યોને, જિન-પ્રાસાદોને, જિન-બિંબોને.

વંદે-[વન્દે]-હું વંદું છું.

પત્રસ-કોડિ-સયાઈ-[પચ્છદશ-કોટિ-શતાનિ]-પંદર સો કોડ
(૧૫૦૦૦૦૦૦૦૦૦).

કોડિ બાયાલ-[કોટીઃ- દ્વિચત્વારિંશતમ્]-બેતાળીસ કોડ
(૪૨૦૦૦૦૦૦૦૦).

લક્ષ્ણ-અડવત્રા-[લક્ષાણ્યષ્ટપચ્છાશતમ્]-અઠાવન લાખ
(૫૮૦૦૦૦૦).

છત્તીસ-સહસ-[ષટ્તિંશતં સહસ્રાણિ]-છત્રીસ ૬૪૨ (૩૬૦૦૦)

અસીઈ-[અશીતિમ્]-એશી(૮૦).

સાસય-બિંબાઈ-[શાશ્વત-બિમ્બાનિ]-શાશ્વત બિંબોને, શાશ્વત
પ્રતિમાઓને.

પણમામિ-[પ્રણમામિ]-પ્રણામ કરું છું.

(૪) તાત્પર્યાર્થ

ચેડય-વંદણ-[ચિડ-વંદણા]-ચૈત્યવંદન, ચૈત્યવંદના.

ચૈત્યને કરવામાં આવેલું વંદન, તે ચૈત્યવંદન અથવા ચૈત્ય દ્વારા કરાતું વંદન, તે ચૈત્ય વંદન. અથવા જેના વડે ચૈત્યને વંદન થાય, તે ચૈત્યવંદન.

ચૈત્યનો અર્થ શ્રીસ્થાનાંગસૂત્રના ત્રીજા સ્થાનના પ્રથમ ઉદ્દેશમાં ટીકાકાર શ્રી અભયદેવસૂરિએ ચૈત્યમિવ જિનાદિપ્રતિમેવ એવો અર્થ કરેલો છે. વળી આચારાંગ, સૂત્રકૃતાંગ, ભગવતી સૂત્ર, જ્ઞાતાધર્મકથા અને પ્રશ્નવ્યાકરણ આદિ જૈનાગમોમાં નીચેનું વાક્ય ઘણી વાર વપરાયેલું જોવામાં આવે છે.

કલ્પણં મંગલં દેવયં પજ્જુવાસામિ ।

આ વાક્યનો સ્પષ્ટ અર્થ કલ્યાણરૂપ, મંગલરૂપ, દેવરૂપ અને ચૈત્યરૂપ એવા આપની પર્યુપાસના-ભક્તિ કરું છું, તેવો થાય છે.

શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે અભિધાનચિંતામણિમાં-ચૈત્યં જિનૌકઃ તદ્બિમ્બમ્ ચૈત્ય એટલે જિન-મંદિર અને જિન-બિંબ એવો અર્થ જણાવેલ છે. શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ સંબોધ-પ્રકરણના દેવસ્વરૂપમાં જણાવ્યું છે કે-ચેડયસહો સ્થો, જિર્ણિદ-પઢિમ ત્તિ અત્થઓ દિટ્ઠો । મતલબ કે ચૈત્ય શબ્દ જિનેંદ્ર પ્રતિમાના અર્થમાં રૂઢ છે.

ચેડયવંદણ-મહાભાસમાં ચૈત્યવંદનનો અર્થ નીચે મુજબ કરેલો છે :

ભાવજિણ-પ્પમુહાણં, સવ્વેસિં ચેવ વંદણા જઇ વિ ।

જિણ-ચેડયાણ પુરઓ, કીરઇ ચિઇ-વંદણા તેણ ॥૧૨॥

ભાવજિન આદિ સર્વે જિનેશ્વરોને વંદન કરવું, તે વંદના છે, પરંતુ જિન-ચૈત્યોની સમક્ષ જે વંદના કરાય છે, તે ચૈત્યવંદના કહેવાય છે.

તેની મહત્તા જ્ઞાની પુરુષોએ નીચે મુજબ પ્રકાશી છે :

ચૈત્યવન્દનતઃ સમ્યક્, શુભો ભાવઃ પ્રજાયતે ।

તસ્માત્ કર્મ્મક્ષયં સર્વં, તતઃ કલ્યાણમશ્રુતે ॥*

ચૈત્યવંદન સમ્યક્ પ્રકારે (વિધિયુક્ત) કરવાથી શુભ ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે, શુભ ભાવથી કર્મોનો ક્ષય થાય છે અને કર્મોનો ક્ષય થવાથી સર્વ પ્રકારનું કલ્યાણ (મોક્ષ) પ્રાપ્ત થાય છે.

રૂઢ-રૂપ, સમાન આકૃતિ, પ્રતિકૃતિ, પ્રતિમા, બિંબ, મૂર્તિ.

મનને વશ કરવા માટે, કલ્પનાને સ્થિર કરવા માટે અને અધ્યવસાયોને શુદ્ધ કરવા માટે જ્ઞાની પુરુષોએ જે જે ઉપાયો બતાવ્યા છે, તેમાં મૂર્તિ એક પ્રબલ સાધન છે. તેને સ્મરણમાં લાવવાથી, તેનાં દર્શન કરવાથી તથા તેનું અર્ચન કરવાથી મૂલ પુરુષનું સન્માન થાય છે અને તેનું જીવન તથા કથન આપણી નજર-સમક્ષ તરવરવા લાગે છે. બીજી રીતે કહીએ તો મૂર્તિ એ મનને સ્થિર કરવાનું અને પવિત્ર કરવાનું પ્રબલ નિમિત્ત છે, તેથી પુષ્ટ આલંબન સિવાય ધ્યાનમાં પ્રગતિ સંભવતી નથી. વળી જે પ્રકારની મૂર્તિ હોય, તે જ પ્રકારના ભાવોથી મન વાસિત થાય છે, એટલે મૂર્તિના સ્વરૂપનો વિચાર કરવો અનિવાર્ય છે, જિન-મૂર્તિનું સામાન્ય સ્વરૂપ નીચેના શ્લોકમાં બરાબર વ્યક્ત થાય છે :-

પ્રશમરસનિમગ્નં દૃષ્ટિયુગ્મં પ્રસન્નં,

વદનકમલમઙ્કઃ કામિનીસદ્ગશૂન્યઃ ।

કરયુગમપિ યત્ તે શસ્ત્રસમ્બન્ધવન્ધ્યં,

તદસિ જગતિ દેવો વીતરાગસ્ત્વમેવ ॥

ભાવાર્થ :- હે પ્રભો ! તમારું દૃષ્ટિ-યુગલ પ્રશમ-રસમાં નિમગ્ન છે, તમારું મુખ-કમલ પ્રસન્ન છે, તમારો ખોળો સ્ત્રીના સંગથી રહિત છે, તમારા બંને હાથ શસ્ત્રના સંબંધ-વિનાના છે, તેથી જગત્માં વીતરાગ દેવ તમે જ છો.

અર્હત્ અને સિદ્ધ આરાધ્ય હોઈ તેમનાં બિંબો પૂજાને યોગ્ય ગણાય છે. તેમાં અર્હત્નાં બિંબ બે પ્રકારનાં હોય છે : એક તો પરિકર-સહિત અને બીજાં પરિકર-રહિત. તેમાં જે બિંબ પરિકર-સહિત હોય છે, જેની આસપાસ અશોકવૃક્ષ, દિવ્ય ફૂલોનો વરસાદ આદિ આઠ પ્રાતિહાર્યો કોરેલાં હોય છે, જ્યારે પરિકર-રહિત મૂર્તિ તદ્દન સાદી હોય છે.

આ બિંબોની મુદ્રા બે પ્રકારની હોય છે : એક પર્યકાસનમુદ્રા અને બીજી કાયોત્સર્ગ-મુદ્રા; તેમાં જે મૂર્તિ પલાંકી-વાળીને એટલે ડાબા પગ ઉપર જમણો પગ અને જમણા પગ ઉપર ડાબો પગ ચઢાવેલી સ્થિતિમાં હોય, અને ડાબા હાથની હથેલી ઉપર જમણા હાથની હથેલી મૂકેલી હોય, તે પર્યકાસન-મુદ્રા કહેવાય છે, અને જે મૂર્તિ બંને હાથને સીધા ઇક્ષુદંડ જેવા રાખીને કાયોત્સર્ગમાં ઊભેલી હોય, તે કાયોત્સર્ગ-મુદ્રાવાળી કહેવાય છે. આ મૂર્તિઓની પ્રતિષ્ઠા અને પૂજા કેવી રીતે કરવી ? તેનું વિધાન શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીએ પંચાશકમાં આપેલું છે.

દરેક તીર્થંકરની મૂર્તિ આકારમાં સમાન હોય છે, પરંતુ તે દરેકની નીચે લાંછન (ચિહ્ન) જુદું જુદું હોય છે. તેથી તે મૂર્તિ કયા તીર્થંકરની છે, તે જાણી શકાય છે. મૂર્તિ-પૂજા એ માનવ-સ્વભાવમાં જડાયેલી વસ્તુ છે. એટલે કે બાળકથી માંડીને વૃદ્ધ સહુ કોઈ તેની એક કે બીજા પ્રકારે ઉપાસના કરે છે. ચિત્રો ગમવાં, માતા-પિતાની કે ધર્મગુરુઓની છબીઓ જોઈ તેને વંદન કરવું, સન્માન કરવું, પુસ્તકોને સન્માનવાં, માલા આદિ ધાર્મિક ઉપકરણોને સન્માનવાં, અને મૃત્યુ પામેલાઓનું એક યા બીજા પ્રકારે સન્માન કરવું; તે બધા પણ મૂર્તિ-પૂજાના જ પ્રકારો છે.

જિજ્ઞવરાણ સત્તરિસય-એકસો ને સિત્તેર જિનેશ્વરો.

તીર્થંકર દેવો કર્મભૂમિમાં જ ઉત્પન્ન થાય છે, જેના જુદા જુદા વિભાગોને વિજય કહેવામાં આવે છે. આવા એક વિજયમાં એક કાલે એક જ તીર્થંકર હોઈ શકે છે. જંબૂદ્વીપમાં મહાવિદેહક્ષેત્રમાં ૩૨ વિજયો છે, ભરત અને ઐરવતમાં પણ એકેક વિજય છે એટલે બધા મળીને ૩૪ વિજયો છે. જંબૂદ્વીપ કરતાં ધાતકી ખંડમાં ક્ષેત્રાદિ બમણાં હોવાથી તેમાં ૬૮ વિજયો છે; અને અર્ધપુષ્કરાવર્તખંડ ધાતકીખંડ જેટલો હોઈને તેમાં પણ ૬૮ વિજયો છે; પુષ્કરાવર્તનો બાકીનો અર્ધો ખંડ મનુષ્યક્ષેત્રની બહાર હોઈને તેમાં વિજયાદિ ક્ષેત્રવિભાગો નથી. આ રીતે જંબૂદ્વીપના ૩૪, ધાતકીખંડના ૬૮ અને અર્ધપુષ્કરાવર્તખંડના ૬૮ મળીને ૧૭૦ વિજયો થાય છે. જે કાલે દરેક ક્ષેત્રમાં તીર્થંકર વિદ્યમાન હોય છે, તે કાલે તેમની ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યા ૧૭૦ની હોય છે. આવી ઘટના શ્રી અજિતનાથ પ્રભુના વારામાં બની હતી.

સંપડ જિળવર વીસ-વર્તમાનકાલમાં ૨૦ જિનેશ્વરો છે. આ સંખ્યા જઘન્યકાલની છે. તે નીચે મુજબ :-

હાલમાં મહાવિદેહના ૮, ૯, ૨૪ અને ૨૫-એ ચાર વિજયમાં એક-એક તીર્થંકર વિચરી રહ્યા છે. એટલે જંબૂદ્વીપમાં ચાર તીર્થંકરો છે. ધાતકીખંડમાં તેની સંખ્યા બમણી છે, એટલે ત્યાં આઠ તીર્થંકરો વિચરી રહ્યા છે અને બાકીના અર્ધપુષ્કરાવર્તમાં પણ આઠ તીર્થંકરો વિચરે છે. એટલે વર્તમાનકાલે કુલ ૨૦ તીર્થંકરો વિચરી રહ્યા છે, જે વિહરમાણ જિન તરીકે ઓળખાય છે.

તેમનાં નામો ક્ષેત્રવાર નીચે મુજબ છે :

જંબૂદ્વીપમાં

૧. શ્રી સીમંધરસ્વામી	૩. શ્રી બાહુસ્વામી
૨. શ્રી યુગંધરસ્વામી	૪. શ્રી સુબાહુસ્વામી

ધાતકીખંડમાં

૫. શ્રી સુજાતસ્વામી	૯. શ્રી સુરપ્રભસ્વામી
૬. શ્રી સ્વયંપ્રભસ્વામી	૧૦. શ્રી વિશાલસ્વામી
૭. શ્રી ઋષભાનનસ્વામી	૧૧. શ્રી વજ્રધરસ્વામી
૮. શ્રી અનંતવીર્યસ્વામી	૧૨. શ્રી ચંદ્રાનનસ્વામી

અર્ધપુષ્કરાવર્તમાં

૧૩. શ્રી ચંદ્રબાહુસ્વામી	૧૭. શ્રી વીરસેનસ્વામી
૧૪. શ્રી ભુજંગસ્વામી	૧૮. શ્રી મહાભદ્રસ્વામી
૧૫. શ્રી ઈશ્વરદેવસ્વામી	૧૯. શ્રી દેવયશાસ્વામી
૧૬. શ્રી નમિપ્રભસ્વામી	૨૦. શ્રી અજિતવીર્યસ્વામી

સાસય-ચિંબાઈ-શાશ્વત ઝિંબો, શાશ્વત પ્રતિમાઓ, સદા કાલ રહેનારી મૂર્તિઓ.

દરેક અવસર્પિણી તથા ઉત્સર્પિણીના કાલમાં પાંચ ભરત, પાંચ ઐરવત અને પાંચ મહાવિદેહ એમ ૧૫ ક્ષેત્રોમાંના કોઈ ને કોઈ ક્ષેત્રમાં ઋષભ, ચંદ્રાનન, વારિષેણ અને વર્ધમાન આ ચારમાંથી કોઈ ને કોઈ

નામના તીર્થકર અવશ્ય હોય છે. જેથી એ ચારે નામો પ્રવાહરૂપે શાશ્વત છે. તેમજ જ્યાં જ્યાં શાશ્વત ચૈત્યો છે, ત્યાં પણ શ્રી ઋષભ, ચંદ્રાનન, વારિષેણ અને વર્ધમાન એ ચાર નામનાં બિંબો હોય છે. સ્થાનાંગસૂત્રના ચોથા સ્થાનના બીજા ઉદ્દેશમાં સૂત્ર ૩૦૭માં આ ચાર તીર્થકરોની પ્રતિમાઓ નંદીશ્વર દ્વીપના શાશ્વત ચૈત્યમાં હોવાનું જણાવેલ છે, તે નીચે મુજબ :-

તાસિં ણં મણિપેઢિયાણં ઉવરિ ચત્તારિ જિણ-પઢિમાઓ સવ્વરયણમઈઓ સંપલિયંક-ણિસત્તાઓ થૂભાભિમુહાઓ ચિદ્વંતિ, તંઃ રિસભા વદ્ધમાણા ચંદાણણા વારિસેણા ।

તે મણિપીઠિકાઓની ઉપર સર્વરત્નમય, પર્યંકાસને વિરાજમાન અને સ્તૂપની અભિમુખ ચાર જિન-પ્રતિમાઓ રહેલી છે; તેનાં નામો-ઋષભ, વર્ધમાન, ચંદ્રાનન અને વારિષેણ છે.

એવી રીતે ભવનપતિ, વ્યંતર, જયોતિષ અને વૈમાનિક દેવતાઓનાં ભવન તથા વિમાનોમાં તથા તિરછા લોકમાં રુચકદ્વીપ, કુંડલદ્વીપ તથા મેરુપર્વતાદિનાં શિખરો ઉપર પણ જ્યાં જ્યાં શાશ્વત ચૈત્યો છે, ત્યાં ત્યાં તે તે ચૈત્યોમાં પણ આ ચાર નામનાં બિંબો છે, તેથી આ નામો પણ શાશ્વત છે.

ભરત ક્ષેત્રમાં જે ૨૪ તીર્થકરો થઈ ગયા, તેમાંના પ્રથમ તીર્થકરનું નામ શ્રી ઋષભ અને છેલ્લા તીર્થકરનું નામ શ્રી વર્ધમાન હતું. તથા ઔરવતક્ષેત્રમાં જે ૨૪ તીર્થકરો થઈ ગયા, તેમાંના પ્રથમ તીર્થકરનું નામ ચંદ્રાનન અને ૨૪મા તીર્થકરનું નામ વારિષેણ હતું.*

(૫) અર્થ-સંકલના

જગતમાં ચિંતામણિરત્ન-સમાન ! જગતના નાથ ! જગતના રક્ષક ! જગતના નિષ્કારણ બંધુ ! જગતના ઉત્તમ સાર્થવાહ ! જગતના સકલ પદાર્થોના સ્વરૂપને જાણવામાં વિચક્ષણ ! અષ્ટાપદપર્વત-પર (ભરતચક્રવર્તી દ્વારા) સ્થપાયેલી પ્રતિમાવાળા ! આઠે કર્મોનો નાશ કરનારા ! તથા અબાધિત ઉપદેશ દેનારા ! હે ઋષભાદિ ચોવીસે તીર્થકરો ! [આપ] જયવંતા વર્તો. ૧.

★ આ ચોવીસીનાં નામો સમવાયાંગસૂત્રના ૧૫૮મા સૂત્રમાં આપેલાં છે.

કર્મભૂમિઓમાં ઉત્કૃષ્ટકાળે વજ્રઋષભનારાય સંધયણવાળા જિનોની સંખ્યા વધારેમાં વધારે ૧૭૦ની હોય છે. સામાન્ય કેવલીઓની સંખ્યા વધારેમાં વધારે ૮ કોડની હોય છે અને સાધુઓની સંખ્યા વધારેમાં વધારે નવ-હજાર કોડ એટલે ૮૦ અબજની હોય છે. વર્તમાનકાલમાં તીર્થંકરો ૨૦ છે, કેવલજ્ઞાની મુનિઓ ૨ કોડ છે, અને શ્રમણો ૨૦૦૦ કોડ એટલે ૨૦ અબજ છે કે જેમનું નિત્ય પ્રાતઃકાળમાં સ્તવન કરાય છે. ૨.

હે સ્વામી ! જય પામો ! જય પામો ! શત્રુંજય પર રહેલા હે ઋષભદેવ !, ઉજ્જયંત(ગિરનાર) પર વિરાજમાન હે પ્રભુ નેમિજિન !, સાયોરના શણગારરૂપ હે વીર !, ભરૂચમાં વિરાજતા હે મુનિસુવ્રત !, મથુરામાં વિરાજમાન, દુઃખ અને પાપનો નાશ કરનાર હે પાર્શ્વ ! આપ જયવંતા વર્તો; તથા મહાવિદેહ અને ઐરવત આદિ ક્ષેત્રોમાં તથા ચાર દિશાઓ ને ચાર વિદિશાઓમાં જે કોઈ તીર્થંકરો ભૂતકાળમાં થઈ ગયા હોય, વર્તમાનકાલમાં વિચરતા હોય અને ભવિષ્યમાં હવે પછી થનારા હોય, તે સર્વેને પણ હું વંદું છું. ૩.

ત્રણ લોકમાં રહેલા આઠ કોડ, સત્તાવન લાખ, બસો ને બ્યાશી (૮, ૫૭,૦૦,૨૮૨) શાશ્વત ચૈત્યોને હું વંદન કરું છું. ૪.

ત્રણ લોકમાં રહેલા પંદર અબજ, બેતાળીસ કોડ, અઠાવન લાખ, છત્રીસ હજાર ને ઍશી-(૧૫,૪૨,૫૮,૩૬,૦૮૦) શાશ્વત બિંબોને હું પ્રણામ કરું છું. ૫.

(દ) સૂત્ર-પરિચય

અગ્નિનું વિરોધી તત્ત્વ જલ છે, કૃપણતાનો પ્રતિપક્ષી ગુણ ઉદારતા છે અને દુષ્ટતાને ડારવા માટે સજ્જનતા અતિઉપયોગી છે; તે જ રીતે વિષય અને કષાય પર વિજય મેળવવા માટે શ્રી જિનેશ્વર દેવની ભક્તિ અપૂર્વ સાધન છે. શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ ધર્મબિંદુના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં જણાવ્યું છે કે :-

હિદિ સ્થિતે ચ ભગવતિ ક્લિષ્ટકર્મવિગમ ઇતિ ।

હૃદયમાં ભગવાન વિરાજમાન થતાં સંસારમાં બાંધી રાખનાર ક્લિષ્ટ કર્મોનો નાશ થાય છે. મતલબ કે શ્રીજિનેશ્વર દેવનું સતત સ્મરણ, તેમના

પ્રત્યેનું બહુમાન, તેમની અર્ચના અને તેમનું સ્તવન, મનુષ્યના હૃદયની મલિનતાને હાંકી કાઢી તેના સ્થાને શુભ ભાવના અને શુભ અધ્યવસાયોનાં પૂર વહાવે છે. શ્રી જિનેશ્વર દેવના વિરહસમયે તેમનું ચૈત્ય એટલે પ્રતિમા, બિંબ કે મૂર્તિનું સ્થાપન કરીને જાણે તે સાક્ષાત્ હોય તે રીતે આ સઘળી ક્રિયાઓ કરી શકાય છે કે જેનું અંતિમ પરિણામ અધ્યવસાયોની શુદ્ધિમાં આવે છે.

જિન-પ્રતિમા જિન-સારીખી એ ઉક્તિનું તાત્પર્ય એ છે કે જે મુમુક્ષુ શ્રીજિનેશ્વર દેવની પ્રતિમાને સાક્ષાત્ જિનેશ્વર માનીને તેમના જીવન અને કથનનું સ્મરણ કરે છે, તથા તેમના ઉપદેશ માટે ઊંડો આદર ધરાવે છે, તેના હૃદયમાં અહિંસા અને વીતરાગતાનાં ઝરણાં પ્રબલ વેગથી વહેવા લાગે છે; પરિણામે તેનું ચરિત્ર ઉત્તરોત્તર નિર્મળતાને પ્રાપ્ત થતું જાય છે. બીજી રીતે કહીએ તો જિન-પ્રતિમા એ જૈનત્વની ભાવનાનું કેંદ્ર છે, અને તેનાથી શોભતાં જિન-મંદિરો એ જૈન-સંસ્કૃતિનાં ઉત્તમ પ્રતીકો છે. તેથી વૈયક્તિક અને સામુદાયિક જીવનમાં ધર્મ-ભાવનાનું બીજારોપણ કરવા માટે તથા તેનો નિયમિત વિકાસ કરવા માટે મૂર્તિઓ અને મંદિરો એ સરલ, સરસ અને સચોટ ઉપાય છે.

જે ભૂમિમાં તીર્થંકર, ગણધર આદિ મહાપુરુષો જન્મ્યા હોય છે, પ્રવ્રજિત થયા હોય છે, વિચર્યા હોય છે, કેવલજ્ઞાન પામ્યા હોય છે કે નિર્વાણને પ્રાપ્ત થયા હોય છે, તે ભૂમિ અતિ પવિત્ર ગણાય છે. તેથી તેની સ્પર્શના સમ્યક્ત્વને નિર્મળ બનાવે છે. આ કારણે તીર્થોનું મહત્ત્વ પણ ઘણું મોટું છે. વળી મૂર્તિની ભવ્યતા, પ્રાચીનતા અને દેવાધિષ્ઠિતતાના કારણે પણ તીર્થોની મહત્તા અધિક ગણાય છે.

આ રીતે જિન-પ્રતિમા, જિન-મંદિર અને જૈન-તીર્થો એ ત્રણે સંસાર તરવાનાં અપૂર્વ સાધનો છે કે જેનો સામાન્ય નિર્દેશ ચૈત્ય વડે જ થાય છે. આવાં ચૈત્યોને વંદન કરવું, તે ચૈત્યવંદના કહેવાય છે. પ્રસ્તુત સૂત્રની યોજના તે માટે થયેલી છે.

આ ચૈત્યવંદન તેના પ્રથમ શબ્દ પરથી જગચિંતામણિ તરીકે ઓળખાય છે. વળી પ્રાતઃકાળની આવશ્યક ક્રિયામાં તેને ખાસ સ્થાન મળેલું

હોવાથી તે પ્રબોધ-ચૈત્યવંદન કે પ્રભાત-ચૈત્યવંદન તરીકે પણ ઓળખાય છે.

આ ચૈત્યવંદનનો પ્રારંભ ચોવીસે તીર્થકરોની સામાન્ય સ્તુતિ વડે કરવામાં આવ્યો છે, * જેમાં અષ્ટાપદ અને તેના પર બંધાયેલાં મંદિરો તથા તેની અંદર રહેલી મૂર્તિઓનો ઉલ્લેખ ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. સમસ્ત જૈન-તીર્થોમાં આ તીર્થની મહત્તા ઘણી જ છે. તેનું સ્થાન સહુથી પહેલું આવે છે, કારણ કે ત્યાં યુગાદિદેવ શ્રીઋષભદેવ ભગવાનનું નિર્વાણ થયેલું છે અને ત્યાં જ ભરતખંડના પ્રથમ-ચક્રવર્તી ભરતમહારાજએ એક માસનું અનશન કરીને સિદ્ધિ-ગતિને સાધેલી છે. +

ચોવીસ તીર્થકરોની સામાન્ય સ્તુતિ કર્યા પછી ચૈત્યવંદનની બીજી ગાથામાં તીર્થકરો કઈ ભૂમિમાં જન્મે છે, તેમનું સંઘયણ કેવું હોય છે, તેમની ઉત્કૃષ્ટ અને જઘન્ય સંખ્યા કેટલી હોય છે તથા તે સમયે કેવલજ્ઞાની તથા સામાન્ય સાધુ કેટલા હોય છે, તેનું વર્ણન કરેલું છે. ચૈત્યવંદનકાર જણાવે છે કે શ્રી તીર્થકર દેવો કર્મભૂમિમાં જ જન્મે છે કે જ્યાં અસિ એટલે તલવારનો વ્યવહાર, મસિ એટલે શાહીનો ઉપયોગ અને કૃષિ એટલે ખેતીવાડી આદિ કર્મો પ્રચલિત છે. આવી ભૂમિઓ મનુષ્યક્ષેત્રમાં એટલે અઢીઢીપમાં કુલ પંદર છે; પાંચ ભરત, પાંચ ઐરવત, અને પાંચ મહાવિદેહ. આ સિવાય અન્ય ભૂમિઓ ત્રીસ છે કે જ્યાં માત્ર યુગલિક-ધર્મ પ્રવર્તી રહ્યો છે, અર્થાત્ ત્યાં મોક્ષ-માર્ગની સાધના નથી. તેથી તે ભૂમિઓ અકર્મભૂમિ કહેવાય છે.

કર્મભૂમિઓના નાના નાના ભાગો વિજય કહેવાય છે. આવા એક

★ વિક્રમ સંવત ૧૧૪૧માં કર્ણદેવના રાજ્યમાં અણહિલવાડ પાટણમાં વક્ર (બૃહદ્) ગચ્છીય શ્રી નેમિચંદ્રસૂરિએ પ્રાકૃત ભાષામાં મહાવીરચરિત્રની રચના કરી છે. તેની ગાથા ૨૦-૬૩માં જણાવ્યું છે કે શ્રેણિક રાજાએ દેવાલયમાં જિનને નમન કરીને સ્તુતિ કરી હતી. આ સ્તુતિનો પ્રારંભ નીચે પ્રમાણે છે :-

જગચિંતામણિ ! જગહ નાહ ! જગગુરુ ! જગરક્ષણ !

જગબંધવ ! જગસત્યવાહ ! જગભાવવિયક્ષણ ! ॥

જય જય જિજિવર વદ્ધમાણ ! સરણાગયવચ્છલ !

જય કરુણાસ-સુહનિહાણ ! ભવતારણપચ્ચલ ! ॥

+ જુઓ જંબુદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિસૂત્ર.

વિજયમાં એક વખતે એક તીર્થંકરથી વધારે હોતા નથી, એટલે તેમની ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યા ૧૭૦ની ગણાય છે કે જે સંખ્યા શ્રી અજિતનાથ ભગવાનના સમયમાં હતી. આજે અઢીદ્વીપની, અંદર બધા મળીને ૨૦ જિનો વિહરમાણ છે, જેમાં ૪ જંબૂદ્વીપમાં, ૮ ધાતકીખંડમાં અને ૮ અર્ધપુષ્કરવરદ્વીપમાં છે. આ તીર્થંકરોનાં નામો તથા તે અંગેની વિશેષ માહિતી જો કે ઉપલબ્ધ આગમોમાં મળતી નથી, પરંતુ તે હકીકત આચાર્યોની શુદ્ધ પરંપરાથી એકસરખી ચાલી આવે છે, અને તેનો ઉલ્લેખ પાછળના માન્ય ગ્રંથોમાં જણાય છે. દાખલા તરીકે સીમંધરસ્વામીનું નામ કાલકકથામાં તથા આર્યરક્ષિતસૂરિની જીવન-કથામાં નિગોદ-વ્યાખ્યાન પ્રસંગે આવે છે અને બીજાં નામો આવશ્યકયૂર્ણિ વગેરે ગ્રંથોમાં જણાય છે. તીર્થંકરોની આ ગણના સાથે ચૈત્યવંદનકારે કેવલજ્ઞાનીઓ તથા મુનિઓની ઉત્કૃષ્ટ અને જઘન્ય સંખ્યા પણ જણાવી તેની સ્તુતિ કરેલી છે.

ચૈત્યવંદનના ત્રીજા પદમાં પ્રસિદ્ધ તીર્થોનો ઉલ્લેખ કરી ત્યાં વિરાજતા મૂળનાયકોને વંદના કરવામાં આવી છે. આ નામાવલિમાં [૧] પ્રથમ નામ શ્રીશત્રુંજયનું છે કે જેના પર વિરાજી રહેલા યુગાદિદેવનો મહિમા આજે પણ દિગંતમાં ગાજી રહ્યો છે.

[૨] બીજું નામ ઉજ્જયંતગિરિ એટલે રૈવતાચળ કે ગિરનારનું છે કે જ્યાં બાલબ્રહ્મચારી યદુકુલતિલક ભગવાન્ શ્રીનેમિનાથનાં દીક્ષા, કેવળજ્ઞાન અને નિર્વાણ—એ ત્રણ કલ્યાણકો થયેલાં છે.

[૩] ત્રીજું નામ સત્યપુર એટલે સાયોરના મહાવીરનું આવે છે કે જેનો પ્રભાવ વીરનિર્વાણસંવત્ ૬૭૦થી લઈને વિ. નિ. સં. ૧૮૩૭ (વિકસંવત્ ૧૩૬૭) સુધી એટલે લગભગ ૧૧૬૭ વર્ષ-પર્યંત અસ્ખલિત રીતે ચાલેલો છે. ખાસ કરીને બ્રહ્મશાંતિ યક્ષના સાન્નિધ્યને લીધે તે એક મહાન્ ચમત્કારિક તીર્થ ગણાતું હતું. કેટલીક પોથીઓમાં આ સ્થળે મોઢેરાનો ઉલ્લેખ આવે છે કે જે એક કાળે વીરપ્રભુના મહાન્ તીર્થ તરીકે વિખ્યાત હતું, અને જ્યાં બપ્પભટ્ટિસૂરિ જેવા મહાન પ્રભાવક આચાર્ય વિદ્યાબળે નિત્ય દર્શન કરવાને માટે આવતા હતા. શ્રીજિનપ્રભસૂરિએ આ વાતની ખાસ નોંધ મથુરા-કલ્પમાં કરેલી છે.

[૪] ચોથું નામ ભરૂચનું આવે છે કે જે મુનિસુવ્રતસ્વામીના તીર્થ તરીકે લાંબા સમય સુધી વિખ્યાત હતું. અહીંનો શકુનિકા-વિહાર દેશ-વિદેશમાં પ્રખ્યાતિ પામ્યો હતો. તેણે જૈનધર્મની યશોગાથા લાંબા સમય સુધી અસ્ખલિત રીતે ગાઈ હતી.

[૫] પાંચમું નામ મથુરાનું આવે છે કે જે એક કાળે નિર્ઘ્રથ-સંસ્કૃતિનું મહાન કેન્દ્ર હતું. દેવોએ ત્યાં સુપાર્શ્વનાથ અને પાર્શ્વનાથ પ્રભુના દિવ્ય સ્તૂપો ઊભા કર્યા હતા તથા માનવ ભક્તોએ પણ અનેક સ્તૂપો અને ગગનચુંબી ભવ્ય જિન-પ્રાસાદોની રચના કરી હતી. વીર-નિર્વાણની ચૌદમી સદીમાં (વિક્રમની નવમી સદીમાં) યુગ-પ્રભાવક આચાર્ય શ્રી બપ્પભટ્ટિસૂરિએ આ તીર્થનો ઉદ્ધાર કરીને શ્રી વીરભગવાનના બિંબની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી તથા શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવાનની પૂજા પ્રવર્તાવી હતી.

જૈન ધર્મના અનેક નામાંકિત નર-નારીઓનાં નામો આ નગરી સાથે જોડાયેલાં છે તથા નિર્ઘ્રથ-સમુદાયને એકઠો કરીને જૈનાગમોને સંકલિત તથા વ્યવસ્થિત કરવાનો પ્રયાસ આર્યસ્કંદિલાચાર્યે આ જ નગરીમાં કર્યો હતો, તેથી પણ આ મથુરાતીર્થનું નામ ચિરંજીવ થયેલું છે. ત્યાં રહેલા સ્તૂપો અને મંદિરોના ભવ્ય અવશેષો એ પુરાણકાળની પવિત્ર યાદ આપે છે અને પ્રત્યેક જૈનને પુનઃ એક વાર સમસ્ત જગતમાં આર્હત-ધર્મની ઉદ્ધોષણા કરવાનું મૂક ઉદ્બોધન કરે છે.

આ રીતે પંચતીર્થોના અધિનાયકોને વંદન કર્યા પછી મહાવિદેહક્ષેત્રમાં વિચરતા જિનોને તથા ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનકાળને આશ્રીને ચાર દિશા અને ચાર વિદિશામાં જે કોઈ તીર્થંકરો થયા હોય, થવાના હોય કે વર્તમાનમાં વિદ્યમાન હોય, તેમને વંદના કરવામાં આવી છે.

ચૈત્યવંદનના ચોથા પદમાં શાશ્વત-ચૈત્યોની સંખ્યા ગણાવીને તેને વંદના કરવામાં આવી છે. તથા પાંચમા પદમાં તે જ મુજબ શાશ્વત-બિંબોની સંખ્યા ગણાવીને તેને ભક્તિભાવથી પ્રણામ કરવામાં આવ્યા છે.

આ ચૈત્યવંદનમાં પ્રાતઃસ્મરણીય તીર્થંકર દેવોનાં ગુણગાન કરીને તેમનાં બિંબો, ચૈત્યો તથા તીર્થોને ભક્તિભાવથી વંદન કરવામાં આવ્યું છે.

આ સૂત્રના છંદો સંબંધી જણાવવાનું કે-વાગ્વલ્લભ, છંદશાસ્ત્ર અને વૃત્તમૌક્તિક આદિ ગ્રંથોના અભિપ્રાયથી કશા નિયમ વિના માત્ર ૨૪ માત્રા લાગવાથી રોલા કે રોડા છંદ બને છે, એટલે પ્રથમ પદ્યનો છંદ રોલા જણાવેલો છે. ગુપ્ત અને શોભના છંદની માફક આ છંદમાં ૧૪ માત્રા તથા ૧૦ માત્રાએ યતિ આવે છે, પણ ગુપ્ત છંદમાં છેવટે નગણ હોય છે અને શોભના છંદમાં છેવટે જગણ હોય છે, ત્યારે છંદમાં છેવટે ભગણ છે, એટલે તેનું સ્વરૂપ જુદું છે.

બીજું અને ત્રીજું પદ્ય વસ્તુ છંદમાં છે. આ છંદમાં પ્રથમ પંક્તિ ૨૨ માત્રાની હોય છે અને તેમાં ૭, ૭ અને ૮ માત્રાએ યતિ હોય છે. પછી એક ઉપગીતિ અને એક દોહરો છે. વિ. સં. ૧૨૪૧માં કવીશ્વર શ્રી શાલિભદ્રસૂરિએ રચેલા ભરત-બાહુબલિરાસમાં આ છંદ આવી રીતે જ વપરાયેલો છે.

(૭) પ્રકીર્ણક

શ્રી તરુણપ્રભસૂરિએ વિ. સં. ૧૪૧૧માં રચેલી ખડાવશ્યક-બાલાવબોધમાં આ સૂત્રનો ઉલ્લેખ પ્રભાતમાં માંગલિક તરીકે બોલવાના નમસ્કાર તરીકે મળે છે-**एतलङ्ग रात्रिप्रतिक्रमण हुअउं. तउ पाछङ्ग कम्मभूमिहिं, पढम-संघयणि-ईत्यादि नमस्कार, श्रीऋषभ-वर्द्धमानक ईत्यादि स्तवन, प्रतिषेधनादिक-कुलक** (અઢાવયંમિ ઉસહો ઇત્યાદિ પ્રભાત-માંગલિક ભાવના - કુલક પૃષ્ઠ ૪૮). આ નમસ્કાર, પોથી ૨, ૫ અને ૬માં **कम्मभूमिहिं, जग-चिंतामणि जगह नाह** અને જં કિંચિ નામતિથ્યં એ ત્રણ ગાથાઓવાળો આપેલો છે. વિ. સં. ૧૬૭૮માં લખાયેલી પોથી ૧૧માં આ પાઠ છ ગાથાવાળો નજરે પડે છે. વિ. સં. ૧૭૫૧માં શ્રીજિનવિજયજીએ રચેલા ખડાવશ્યક-બાલાવબોધમાં સિદ્ધસ્તવની **चत्तारि अडु दस दो अ** ગાથાના વિવરણ-પ્રસંગે જણાવ્યું છે કે : શ્રી ગૌતમસ્વામી જ્યારે અષ્ટાપદ-પર્વત પર વંદન કરવા ગયા, ત્યારે તેમણે આ ગાથામાં જણાવેલા ક્રમ પ્રમાણે જિન-બિંબોને જગચિંતામણિની બે ગાથા વડે ચૈત્યવંદન કર્યું હતું. કવિરાજ શ્રી પદ્મવિજયજી મહારાજ, જેઓ વિ. સં.ની ઓગણીસમી સદીના પ્રારંભમાં વિદ્યમાન હતા, તેમણે અષ્ટાપદના સ્તવનમાં જગ-ચિંતામણિ તિહાં કર્યું, મારા વહાલાજી રે એવો નિર્દેશ કરેલો છે.

૧૩. તિથ્યવંદન-સુત્તં

[તીર્થવંદન સૂત્રમ]

જં કિંચિ-સૂત્ર

(૧) મૂલપાઠ

[ગાથા]

જં કિંચિ નામ તિથ્યં, સગ્ગે પાયાલિ માણુસે લોણ ।
જાઈં જિણ્ઠિબિંબાઈં, તાઈં સવ્વાઈં વંદામિ ॥૧॥*

(૨) સંસ્કૃત છાયા

યત્ કિંચિત્ નામ તીર્થં, સ્વર્ગે પાતાલે માનુષે લોકે ।
યાનિ જિનબિંબાનિ, તાનિ સર્વાણિ વન્દે ॥૧॥

(૩) સામાન્ય અને વિશેષ અર્થ

જં-[યત્]-જે.

કિં-ચિ-[કિંચિત્]-કોઈ.

નામ-[નામ]-વાક્યાલંકાર.

આ શબ્દ જ્યારે અવ્યય તરીકે વપરાય છે, ત્યારે વાક્યાલંકાર, સંભાવના કે સંબોધન સૂચવે છે, તેમાંથી અહીં વાક્યાલંકારમાં વપરાયેલ છે.

તિથ્યં-[તીર્થમ્]-તીર્થ.

તીર્થ-શબ્દના વિશેષ અર્થ માટે જુઓ સૂત્ર ૯.

સગ્ગે-[સ્વર્ગે]-સ્વર્ગમાં દેવલોકમાં.

સ્વર્ગ-સૌધર્માદિ દેવોનાં નિવાસ-સ્થાન દેવલોક.

★ આ ગાથાને હાલ જુદા સૂત્ર તરીકે ગણવામાં આવે છે, પરંતુ પ્રાચીન પોથીઓ-ક્રમાંક ૧૧, ૧૯, ૨૩, ૨૫ વગેરેમાં જગચિંતામણિ ચૈત્યવંદનની છઠ્ઠી ગાથા તરીકે જોવાય છે.

*દેવલોક-સંબંધમાં શ્રીભગવતીસૂત્રના ૫મા શતકના ૯મા ઉદ્દેશમાં કહ્યું છે કે :-

કઈવિહા ણં ધંતે ! દેવલોગા પણ્ણત્તા ? ગોયમા ! ચઽવ્વિહા દેવલોગા પણ્ણત્તા । તં જહા-ભવણવાસી, વાણમંતરા, જોહસિયા, વેમાણિયા । ધેણં ભવણવાસી દસવિહા, વાણમંતરા અદ્ધવિહા, જોહસિયા પંચવિહા, વેમાણિયા દુવિહા ।

હે ભગવન્ ! દેવલોક કેટલા પ્રકારના કહેલા છે ? હે ગૌતમ ! દેવલોક ચાર પ્રકારના કહેલા છે, તે આ મુજબ :

ભવનવાસી, વાનવ્યંતર, જ્યોતિષી અને વૈમાનિક. તેમાં ભવનવાસીના દસ પ્રકારો છે, વાનવ્યંતરના આઠ પ્રકારો છે, જ્યોતિષીના પાંચ પ્રકારો છે અને વૈમાનિકના બે પ્રકારો છે.

આ દેવો પૈકી વૈમાનિક દેવોનું નિવાસ-સ્થાન જે ઊર્ધ્વલોકમાં આવેલું છે, તે સ્વર્ગ કહેવાય છે.*

પાયાલિ-[પાતાલે]-પાતાલમાં, ભવનપતિના આવાસોમાં.

પાતાલ શબ્દનો અર્થ વૈદિક-પરંપરા મુજબ પૃથ્વીની નીચેનું સાતમું તલ થાય છે, પણ અન્ય સાહિત્યમાં પૃથ્વી નીચેનો કોઈ પણ ભાગ દર્શાવવા માટે તે વપરાય છે. અહીં પાતાલ શબ્દ તે જ રીતે વપરાયેલો છે. એનો અર્થ પૃથ્વીની નીચે વ્યંતર અને વાનવ્યંતરના આવાસોની પછી તથા ધમ્મા, વંસા વગેરે સાત નરકોની ઉપર આવેલા ભવનપતિના આવાસો થાય છે, કારણ કે શાશ્વત બિંબો ત્યાં જ હોય છે.

પાયાલ શબ્દનું અપભ્રંશ ભાષામાં સપ્તમીનું એકવચન **પાયાલિ** થાય છે.

માણુસે લોણ [માનુષે લોકે]-મનુષ્યલોકમાં, તિર્યગ્લોકમાં.

★ જુઓ-જ્ઞાત. ૫-૮; ભગ. ૧-૭; ૫-૪; ઔપ. ૩૮.

+ વિશેષ વિગત માટે જુઓ તત્ત્વાર્થસૂત્ર અ. ૪.

મનુષ્યલોકનો અર્થ અહીં કેવળ અઢીદ્વીપ જ નહિ, પણ સામાન્ય રીતે તિર્યગ્લોક સમજવાનો છે, કારણ કે નંદીશ્વર વગેરે દ્વીપો કે જ્યાં શાશ્વતી પ્રતિમાઓ આવેલી છે, તેને પણ અહીં ગ્રહણ કરવાની છે.

જાઈં-[યાનિ]-જેટલાં.

જિણ્બિંબાઈં-[જિનબિંબાનિ]-જિન-બિંબો, જિનેશ્વરની પ્રતિમાઓ, જિનેશ્વરની મૂર્તિઓ.

બિંબ શબ્દનો સામાન્ય અર્થ પ્રતિછાયા કે પ્રતિબિંબ થાય છે. તેના પરથી પ્રતિકૃતિ અથવા પ્રતિમાને પણ બિંબ શબ્દથી ઓળખવામાં આવે છે. તે સંબંધમાં શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ પંચાશકમાં કહ્યું છે કે :

ગુણ-પગરિસો જિણા રાલુ, તેસિં બિંબસ્સ દંસણં પિ સુહં ।

કારાવણેણ તસ્સ ડ, અણુગ્ગહો અત્તણો પરમો ॥

શ્રી જિનેશ્વરદેવો ગુણોના પ્રકર્ષરૂપ છે, એટલે તેમનાં બિંબનું (પ્રતિમાનું) દર્શન પણ શુભ છે, સુખ કરનારું છે, તે(જિનબિંબ)નું નિર્માણ કરાવવાથી આપણા આત્મા ઉપર મોટો ઉપકાર થાય છે.

તાઈં-[તાનિ]-તે.

સવ્વાઈં-[સર્વાણિ]-સર્વેને.

વંદામિ-[વન્દે]-હું વંદું છું.

(૪) તાત્પર્યાર્થ

તિત્થવંદણ-સુત્ત-આ સૂત્રમાં સર્વે તીર્થોને વંદન કરેલું હોવાથી તે તિત્થ-વંદણ-સુત્ત કહેવાય છે. પ્રથમનાં બે પદો પરથી તેનો વ્યવહાર જં કિંચિ સૂત્ર તરીકે પણ થાય છે.

તિત્થં-તીર્થ.

જિનાગમોમાં દેવલોકમાં રહેલી જિનપ્રતિમાઓ, તીર્થકરોની નિર્વાણભૂમિ પર બંધાયેલા સ્તૂપો અને નંદીશ્વરદ્વીપમાં રહેલાં શાશ્વત-બિંબોની ભક્તિપૂજના ઉલ્લેખો મળે છે.

આચારાંગ(સૂત્ર-૨. અ.૩)ની નિર્યુક્તિની નીચે જણાવેલી ગાથા કેટલાંક પ્રાચીન તીર્થોનું સૂચન કરે છે :

પ્ર.-૧-૧૯

અદ્વાવયમુજ્જિતે, ગયગ્ગપય-ધમ્મચક્કે ય ।

પાસ-રહાવત્તં ચિય, ચમરુપ્પાયં ચ વંદામિ ॥

ભાવાર્થ :- અષ્ટાપદ, ઉજ્જયંત (ગિરનાર-ગિરિ), ગજગ્રપદ (દશાર્ણકૂટ-જે બુદેલખંડમાં આવેલું છે), ધર્મચક્ર (તક્ષશિલા), પાર્શ્વતીર્થ (અહિચ્છત્રા-તીર્થ), રથાવર્ત (વિદિશામાં આવેલું કુંજરાવર્ત-પર્વત-પ્રદેશ) અને ચમરોત્પાત સ્થળ(ચમરેન્દ્રે ઉત્પાત કરતાં સૌધર્મેન્દ્રના ભયથી બચવા તેણે જે સ્થળમાં રહેલા શ્રી વર્ધમાનસ્વામીનું શરણ સ્વીકાર્યું હતું તેનું સ્મારક-સ્થાન)ને હું વંદન કરું છું.

જિનદાસગણિ મહત્તરે શક સંવત્ ૫૮૮ વિક્રમ સંવત્ ૭૩૩ લગભગમાં રચેલી નિશીથ-ચૂર્ણિ(પત્ર ૨૪૩)માં પણ કેટલાંક પ્રાચીન તીર્થોનો પ્રાસંગિક ઉલ્લેખ જોવામાં આવે છે :-

ઉત્તરાવહે ધમ્મચક્કં, મથુ(હુ)રાણ દેવ-ણિમ્મિઓ થૂમો ।

કોસલાણ જિયંતસામિ-પડિમા, તિત્થકરણં વા જમ્મભૂમિઓ ॥

ઉત્તરાપથમાં ધર્મચક્ર, મથુરામાં દેવે રચેલ સ્તૂપ, કોશલા- (અયોધ્યા)માં જીવંતસ્વામીની પ્રતિમા, તથા તીર્થકરોની જન્મભૂમિઓ.

ઉપર્યુક્ત ઉલ્લેખો પરથી પ્રાચીન સમયનાં કેટલાંક તીર્થોની નામાવલી આ રીતે થાય છે :-

(૧) અષ્ટાપદ, (૨) ઉજ્જયંતગિરિ (ગિરનાર), (૩) ગજગ્રપદ (દશાર્ણકૂટ પર્વત બુદેલખંડ), (૪) ધર્મચક્ર (તક્ષશિલા), (૫) પાર્શ્વતીર્થ (અહિચ્છત્રા નગરી), (૬) રથાવર્ત (વિદિશામાં આવેલા કુંજરાવર્ત પર્વતની પાસેનો એક પહાડ), (૭) મથુરા, (૮) કોશલા (અયોધ્યા) અને (૯) તીર્થકરોની જન્મભૂમિઓ એટલે નીચેની નગરીઓ :-

અયોધ્યા, શ્રાવસ્તી, કૌશાંબી, કાશી, ચંદ્રપુરી, કાકંદી, ભદિલપુર, સિંહપુર, ચંપાનગરી, કાંપિલ્યપુર, રત્નપુર, હસ્તિનાપુર, મિથિલા, રાજગૃહ, શૌર્ય(રિ)પુર અને ક્ષત્રિયકુંડ.

(કેટલાક તીર્થકરો એક જ નગરમાં જન્મેલા હોવાથી નગરીઓની સંખ્યા ૧૬ની છે.)

આજનાં પ્રસિદ્ધ જૈન તીર્થો નીચે મુજબ ગણાય છે :-

સૌરાષ્ટ્રમાં—શત્રુંજય, ગિરનાર, તાલધ્વજ (તલાજા), કદંબગિરિ, અજાહરા પાર્શ્વનાથ (ઊના-દેલવાડા) વગેરે.

કચ્છમાં—ભદ્રેશ્વર વગેરે.

ગુજરાતમાં—(ઉત્તરમાં)શંખેશ્વર, સેરીસા, પાનસર, ભોયણી, તારંગા, (દક્ષિણમાં) કાવી, ગાંધાર, સ્તંભન-પાર્શ્વનાથ (ખંભાત), ઝઘડિયાજી (નર્મદા-તટે) વગેરે.

રાજસ્થાનમાં—(મારવાડ, મેવાડ)માં-આબૂ, કુંભારિયા, બામણવાડા, રાણકપુર, ફલોધિ, કેસરિયાજી, સાયોર વગેરે.

મધ્યપ્રદેશમાં—(માલવા, બુંદેલખંડ)માં-માંડવગઢ, અંતરિક્ષજી, મક્ષીજી, ઉજજૈન, ભોપાવર વગેરે.

ઉત્તર પ્રદેશમાં-હસ્તિનાપુર, મથુરા, પ્રયાગ (અલ્લાહબાદ) બનારસ, અયોધ્યા, સેટમેટકા કિલ્લા (શ્રાવસ્તી) વગેરે.

બિહારમાં-રાજગૃહ, પાવાપુરી, ક્ષત્રિયકુંડ, કાર્કટી, ચંપાપુરી, સંમેતશિખર વગેરે.

આંધ્ર—રાજ્યમાં—(તેલંગણ)માં કુલપાકજી (માણિક્યપ્રભુ), ભાંડકજી વગેરે.

આ સિવાય નાનાં નાનાં તીર્થો ઘણાં છે, જેનો પરિચય વિવિધ તીર્થમાળા વગેરેમાં આપેલો છે.

(૫) અર્થ-સંકલના

સ્વર્ગ, પાતાળ અને મનુષ્યલોકમાં જે કોઈ તીર્થ હોય અને જે જે જિનબિંબો હોય, તે સર્વેને હું વંદન કરું છું.

(૬) સૂત્ર-પરિચય

આ સૂત્રમાં ત્રણ લોકમાં રહેલાં સઘળાં તીર્થો અને સઘળાં બિંબોને અભિવાદન કરવામાં આવ્યું છે.

(૭) પ્રકીર્ણક

આ સૂત્ર પોથી ૨,૩,૪,૫,૬ વગેરેમાં ચૈત્યવંદનના અધિકારમાં જોવાય છે.

૧૪. સક્ત્યઓ

[પ્રણિપાતદણ્ડક-સૂત્રમ્]

નમો ત્યુ શં-સૂત્ર

(૧) મૂલપાઠ★

નમોઽત્યુંણં અરિહંતેણં ભગવંતાણં ॥૧॥

આદિગરૈણં તિત્થયરૈણં સયં-સંબુદ્ધાણં ॥૨॥

પુરિસુત્તમાણં પુરિસ-સીહાણં પુરિસ-વર-પુંડરીઆણં
પુરિસ-વરગન્ધહત્થીણં ॥૩॥

લોગુત્તમાણં લોગ-નાહાણં લોગ-હિઆણં લોગ-પડ્દવાણં
લોગ-પજ્જોઅગરાણં ॥૪॥

અભય-દયાણં ચક્કુ-દયાણં મગ્ગ-દયાણં સરણ-
દયાણં બોહિ-દયોણં ॥૫॥

ધમ્મ-દયાણં ધમ્મ-દેસયાણં ધમ્મ-નાયગાણં ધમ્મ-
સારહીણં ધમ્મ-વર-ચાઉરંત-ચક્કવટ્ઠી ણં ॥૬॥

અપ્પહિહય-વર-નાણ-દંસણ-ધરાણં વિયટ્ઠ-છુત્તમાણં ॥૭॥
જિણાણં જાવયાણં તિન્નાણં તારયાણં બુદ્ધાણં બોહયાણં
મુત્તાણં મોઅગાણં ॥૮॥

★ મૂલ પાઠને નવ સંપદા અને એક ગાથામાં વ્યવસ્થિત કરવામાં આવ્યો છે.

૧. પાઠાંતર-૧. નમુત્યુ, ૨. અરહંતાણં, ૩. આદિગરાણં, ૪. તિત્થયરાણં, ૫. તિત્થયરાણં.
પદ્ધી કલ્પસૂત્રમાં તથા સમયાંગસૂત્રમાં જીવદયાણં પદ આવે છે.

૬. આ પદ પદ્ધી કલ્પસૂત્રમાં નીચે જણાવેલાં પદો આવે છે :- દીવો તાણં સરણં ગઈ
પડ્દા ।

સવ્વઞ્જૂણં સવ્વ-દરિસીણં સિવમયલમરુયમણંતમક્કચ-
મવ્વાબાહમપુણરાવિત્તિં સિદ્ધિગઈનામધેયં ઠાણં સંપત્તાણં,
નમો જિણાણં જિંઅ-ભયોણં ॥૧॥

જે અ અઈઆ સિદ્ધા, જે અ ભવિસ્સંતિ ણાગણ કાલે ।
સંપડ અ વટ્ટમાણા, સવ્વે તિવિહેણ વંદામિ ॥૧૦॥

૧. અપુણરાવત્તિયં પાઠ-ભેદ.

૨-૩. સમવાયાંગસૂત્ર, જીવાભિગમસૂત્ર અને રાજપ્રશ્નીયસૂત્રમાં આ બે પદો જણાતાં નથી.

૪. કલ્પસૂત્ર, જીવાજીવાભિગમસૂત્ર, રાજપ્રશ્નીયસૂત્ર વગેરે સૂત્રોમાં, તથા ચૈત્યવંદનસૂત્રની હરિભદ્રસૂરિએ રચેલી વૃત્તિ વગેરેમાં જ્યાં આ શકસ્તવ (નમો ત્યુ જાં) પાઠ દર્શાવ્યો છે, ત્યાં આ ગાથા જોવામાં આવતી નથી.

૫. આ ગાથા 'ગાહા' છંદમાં છે.

શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે યોગશાસ્ત્રના ત્રીજા પ્રકાશના સ્વોપજ્ઞ-વિવરણમાં (પૃ. ૨૨૩માં) આ સંબંધમાં જણાવ્યું છે કે-પ્રણિપાત-દંડક પછી અતીત, અનાગત અને વર્તમાન જિનોને વંદન કરવા માટે કેટલાક આ ગાથાને બોલે છે :-

પ્રણિપાતદણ્ડકાનન્તરં ચાતીતાનાગત-વર્તમાન-જિનવન્દનાર્થં કેચિદેતાં ગાથાં પઠન્તિ ॥

શ્રી જિનદત્તસૂરિએ રચેલ ચૈત્યવંદનકુલકની વૃત્તિ, જે શ્રી જિનકુશલસૂરિએ સં. ૧૩૮૩માં વાગ્ભટમેરુ (બાહડમેર) પુરમાં રચેલી છે, તેના પૃ. ૬૩માં આ ગાથાના સંબંધમાં જણાવ્યું છે કે :-

તતો 'જે અઈયા સિદ્ધા' इति गाथापनागमिकीमपि पूर्वश्रुतधरविरचितामिति पदे पदे व्यवतिष्ठन् पठेत् ।

ભાવાર્થ :- [શકસ્તવ પછી] જે અઈયા સિદ્ધા એ ગાથા આગમ-સંબંધિની ન હોવા છતાં પણ પૂર્વશ્રુતધરે રચેલી હોઈને પદે પદે વ્યવસ્થા કરતો તે ગાથાને બોલે.

શ્રી જિનચંદ્રસૂરિના શિષ્ય તરુણપ્રભસૂરિએ વિ. સં. ૧૪૧૧માં રચેલી ષડાવશ્યક-વૃત્તિ(બાલાવબોધ)માં આ ગાથાના કર્તૃત્વ-સંબંધમાં મહત્વની નોંધ કરી, તેને ઉમાસ્વાતિએ રચેલી જણાવી છે :-

अथानंतरु त्रिकालवर्ति-जिन-वन्दना-निमित्त उमास्वाति-विरचित ए गाह कहइ जे [अ] ईआ सिद्धा (पोथी २, पत्र ११)

સંવત ૧૪૬૮માં શ્રી વર્દમાનસૂરિએ રચેલા આચારદિનકર ગ્રંથમાં આ ગાથાને ગીતાર્થ મુનિઓએ કહેલી જણાવી છે :-

अग्रतो गाथा च गीतार्थमुनिभिः प्रोक्ता कथ्यते ।

(૨) સંસ્કૃત-છાયા

નમોઽસ્તુ અર્હદ્ભ્યઃ ભગવદ્ભ્યઃ ॥૧॥

આદિકોરેભ્યઃ તીર્થકોરેભ્યઃ સ્વયં-સમ્બુદ્ધેભ્યઃ ॥૨॥

પુરુષોત્તમેભ્યઃ પુરુષ-સિંહેભ્યઃ પુરુષ-વરપુણ્ડરીકેભ્યઃ

પુરુષ વરગન્ધહસ્તિભ્યઃ ॥૩॥

લોકોત્તમેભ્યઃ લોક-નાથેભ્યઃ લોક-હિતેભ્યઃ

લોક-પ્રદીપેભ્યઃ લોક-પ્રદ્યોતકોરેભ્યઃ ॥૪॥

અભયદેભ્યઃ ચક્ષુર્દેભ્યઃ માર્ગદેભ્યઃ શરણદેભ્યઃ બોધિદેભ્યઃ ॥૫॥

ધર્મદેભ્યઃ ધર્મ-દેશકેભ્યઃ ધર્મ-નાયકેભ્યઃ ધર્મ-સારથિભ્યઃ

ધર્મ-વર-ચતુરન્તચક્રવર્તિભ્યઃ ॥૬॥

અપ્રતિહત-વર-જ્ઞાન-દર્શન-ધરેભ્યઃ વ્યાવૃત્ત-ચ્છન્દાભ્યઃ ॥૭॥

જિનેભ્યઃ જાપકેભ્યઃ તીર્ણેભ્યઃ તારકેભ્યઃ બુદ્ધેભ્યઃ ।

બોધકેભ્યઃ મુક્તેભ્યઃ મોચકેભ્યઃ ॥૮॥

સર્વજ્ઞેભ્યઃ સર્વદર્શિભ્યઃ શિવમ્ અચલમ્ અરુઝમ્ અનન્તમ્

અક્ષયમ્ અવ્યાબાધમ્ અપુનરાવૃત્તિ સિદ્ધિગતિનામધેયં સ્થાનં

સંપ્રાપ્તેભ્યઃ નમઃ જિનેભ્યઃ જિત-ભયેભ્યઃ ॥૯॥

યે ચ અતીતાઃ સિદ્ધાઃ, યે ચ ભવિષ્યન્તિ અનાગતે કાલે ।

સમ્પ્રતિ ચ વર્તમાનાઃ, સર્વાન્ ત્રિવિધેન વન્દે ॥૧૦॥

(૩) સામાન્ય અને વિશેષ અર્થ

નમો ત્યુ-[નમઃ અસ્તુ]-નમસ્કાર હો.

નમઃ એ પૂજાને અર્થે વપરાતું નૈપાતિક પદ છે. તેની વધારે વિગત માટે જુઓ સૂત્ર ૧.

અસ્તુ-હો.

ર્ણ-વાક્યાલંકાર તરીકે વપરાતો શબ્દ.

અરિહંતાર્ણ-[અર્હદ્ભ્યઃ]-અરિહંતોને.

અરિહંત-પદની વધારે વિગત માટે જુઓ સૂત્ર ૧.

ભગવંતાણં-[ભગવદ્ભ્યઃ]-ભગવંતોને.

ભગવંત શબ્દની વધારે વિગત માટે જુઓ સૂત્ર ૬.

આદિગણાણં-[આદિકરેભ્યઃ]-આદિ કરનારાઓને, આદિ કરવામાં હેતુભૂત થનારાઓને. શ્રુતધર્મ કે દ્વાદશાંગીની આદિ કરનારાઓને.

આદિ કરનાર તે આદિકર. આદિ પદ અહીં શ્રુતધર્મ કે દ્વાદશાંગીની આદિનું સૂચન કરે છે. જો કે દ્વાદશાંગી કોઈ પણ કાલે ન હતી કે નથી કે નહિ હોય તેવું નથી, કારણ કે અર્થથી તે નિત્ય છે, અને પ્રવાહથી તે અનાદિ છે; પરંતુ દરેક તીર્થકરના સમયમાં તેની શબ્દ-રચના નવીન પ્રકારે થતી હોવાથી વ્યવહારનયની દૃષ્ટિએ તેની આદિ મનાય છે.

દ્વાદશાંગીની પ્રરૂપણા અર્થથી શ્રીતીર્થકર દેવો કરે છે, જેને શ્રીગણધર-ભગવંતો સૂત્રરૂપે ગૂંથે છે.

તિથ્યચરાણં-[તીર્થકરેભ્યઃ]-તીર્થકરોને, તીર્થકરોને.

તીર્થને સ્થાપે, તીર્થને કરે, તે તીર્થકર કે તીર્થકર. તીર્થ શબ્દ અહીં ચતુર્વિધ શ્રમણસંઘ કે પ્રથમ ગણધરના વિશિષ્ટ અર્થમાં ગ્રહણ કરવાનો છે. વિવાહપણ્ણતિમાં કહ્યું છે કે :-

તિથ્યં પુણં ચાઝવણે સમણસંઘે પઢમ-ગણહરે વા

સયં સંબુદ્ધાણં-[સ્વયં-સમ્બુદ્ધેભ્યઃ] સ્વયં જ્ઞાન પામેલાઓને. પોતાની મેળે બોધ પામેલાઓને.

સ્વયં-પોતે, પોતાની મેળે. સંબુદ્ધ-સમ્યક્ રીતે બોધ પામેલા. જેઓ પોતાની મેળે સમ્યક્ પ્રકારે બોધ પામેલા છે, તે સ્વયં-સંબુદ્ધ.

બોધ બે પ્રકારે થાય છે : નિસર્ગથી અને અધિગમથી. તેમાં શ્રી તીર્થકર દેવો નિસર્ગથી એટલે પોતાની મેળે જ બોધ પામનાર હોય છે. જો કે પૂર્વભવની અપેક્ષાએ ગુરુ આદિનો સંયોગ તેમને પણ નિમિત્તભૂત હોય છે, પરંતુ તીર્થકરના ભવમાં તેઓને અન્યના ઉપદેશની અપેક્ષા હોતી નથી. યદ્યપિ ભવાન્તરેષુ તથાવિધગુરુસન્નિધાનાયત્તબુદ્ધાસ્તેઽભૂવન્, તથાપિ તીર્થકરજન્મનિ પરોપદેશનિરપેક્ષા એવં બુદ્ધાઃ :- (યો. સ્વો. વૃ. પૃ. ૩૧૮)

અને તીર્થકરના ભવમાં લોકાંતિક દેવો જે ભયવં ! તિથ્યં પવત્તેહ-હે ભગવન્ ! તીર્થ પ્રવર્ત્તવો એવા શબ્દો બોલે છે, તે કેવળ વૈતાલિક-વચનરૂપ છે, પણ ઉપદેશરૂપ નથી.

શ્રી તીર્થકર દેવો તથા-ભવ્યત્વ આદિ સામગ્રીના પરિપાકથી આ મોહનિદ્રાથી પ્રસુપ્ત જગતમાં પારકાના ઉપદેશ વિના જીવાદિરૂપ તત્ત્વને અવિપરીતપણે જાણે છે.

પુરિસુત્તમાણં-[પુરુષોત્તમેભ્યઃ]-પુરુષોત્તમોને, પુરુષોમાં જેઓ ઉત્તમ છે, તેઓને.

પુરિ શેતે પુરુષઃ-શરીરમાં વાસ કરે, તે પુરુષ. તેમાં સહજ તથાભવ્યત્વઆદિ ભાવથી પરોપકારઆદિ સદ્ગુણમાં અન્ય પુરુષો કરતાં શ્રેષ્ઠ, તે પુરુષોત્તમ. તે સંબંધી લલિતવિસ્તરામાં કહ્યું છે કે :

આકાલમેતે પરાર્થ-વ્યસનિનઃ ઉપસર્જનીકૃત-સ્વાર્થાઃ, યચિત-ક્રિયાવન્તઃ, અદીનભાવાઃ, સફલારમ્ભિણઃ, અહઢાનુશયાઃ કૃતજ્ઞતા-પતયઃ, અનુપહત-ચિત્તાઃ, દેવ-ગુરુ-બહુમાનિનઃ તથા ગંભીરાશયા ઇતિ ।

શ્રીજિનેશ્વરદેવના આત્માઓ અનાદિકાળથી* આ સંસારમાં-

પરાર્થ-વ્યસનિનઃ-પરોપકાર વ્યસનવાળા હોય છે.

ઉપસર્જનીકૃત-સ્વાર્થાઃ-સ્વાર્થને ગૌણ કરનારા હોય છે.

યચિતક્રિયાવન્તઃ-સર્વત્ર ઉચિત ક્રિયાને આચરનારા હોય છે.

અદીનાભાવાઃ-દીનતા વિનાના હોય છે.

સફલારમ્ભિણઃ-સફલ કાર્યનો જ આરંભ કરનારા હોય છે.

અહઢાનુશયાઃ-અપકારીજન ઉપર પણ અત્યંત ક્રોધને ધારણ કરનારા હોતા નથી.

★ સ્વરૂપ-યોગ્યતા રૂપે પણ ફલોપધાયકતા-રૂપે નહિ. સ્વરૂપ-યોગ્યતા એટલે કારણ-સત્તા અને ફલોપધાયકતા એટલે કાર્ય-સત્તા.

કારણરૂપે અસ્તિત્વ અનાદિ-કાળથી હોય છે, અને કાર્યરૂપે અસ્તિત્વ જ્યારે સહકારીસામગ્રી મળે, ત્યારે આવે છે.

કૃતજ્ઞતા-પતયઃ:-કૃતજ્ઞતા ગુણના સ્વામી હોય છે.

અનુપહત-ચિત્તાઃ:-દુષ્ટ વૃત્તિઓથી નહિ હણાયેલા ચિત્તવાળા હોય છે.

દેવ-ગુરુ-બહુમાનિનઃ:-દેવ અને ગુરુનું બહુમાન કરનારા હોય છે.

ગમ્ભીરાશયાઃ:-ગંભીર આશયને-ચિત્તના ભાવને ધારણ કરનારા હોય છે.

ભવ્યત્વ તમામ આત્માઓનું સમાન હોય છે, પરંતુ પ્રત્યેક ભવ્ય આત્માઓની મુક્તિ સમાન કાળે અને સમાન સામગ્રીઓથી થતી નથી. તેથી પ્રત્યેકનું ‘તથા-ભવ્યત્વ’ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનું માનવું ઘટે છે. શ્રીજિનેશ્વરદેવના આત્માઓનું સહજ તથા-ભવ્યત્વ સર્વ કરતાં ઉત્તમ હોય છે. જેમ જેમ તેમનું સહજ તથા-ભવ્યત્વ તે તે સામગ્રીના યોગે પરિપાક પામતું જાય છે, તેમ તેમ તેમની ઉત્તમતા બહાર આવતી જાય છે.

પુરિસ-સીહાણં-[પુરુષ-સિંહેભ્યઃ]-પુરુષ-સિંહોને પુરુષોમાં જેઓ સિંહ સમાન છે, તેઓને.

સિંહ જેમ શૌર્ય આદિ ગુણો વડે યુક્ત હોય છે, તેમ શ્રી તીર્થંકરદેવો કર્મરૂપી શત્રુનો ઉચ્છેદ કરવામાં શૂર, તપશ્ચર્યામાં વીર, રાગ તથા ક્રોધાદિ વૃત્તિઓનું નિવારણ કરવામાં ગંભીર, પરીષદો સહન કરવામાં ધીર, સંયમમાં સ્થિર, ઉપસર્ગોથી નિર્ભય, ઇન્દ્રિય-વર્ગથી નિશ્ચિત અને ધ્યાનમાં નિષ્પ્રકમ્પ હોય છે.

પુરિસ-વર-પુંડરીઆણં-[પુરુષ-વર-પુણ્ડરીકેભ્યઃ]-પુરુષોમાં જેઓ શ્રેષ્ઠ પુંડરીક-કમળસમાન છે, તેઓને.

પુંડરીક-શબ્દ જુદા જુદા અનેક અર્થોમાં વપરાય છે, પરંતુ અહીં તે શ્વેતકમળના અર્થમાં વપરાયેલો છે. શ્વેતકમળ કાદવમાં ઉત્પન્ન થાય છે, જળથી વૃદ્ધિ પામે છે, છતાં તે બંનેને છોડી ઉપર રહે છે; તેમ શ્રી તીર્થંકર દેવો સંસારરૂપી કાદવમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને દિવ્યભોગરૂપ જળથી વૃદ્ધિ પામે છે, છતાં તે બંનેને છોડીને નિરાળા રહે છે, વળી કમળ જેમ સ્વભાવથી સુંદર, ચક્ષુને આનંદ આપનાર તથા લક્ષ્મીનું નિવાસ-સ્થાન છે, તેમ શ્રી તીર્થંકર દેવો યોત્રીસ અતિશયોથી સુંદર, પરમાનંદના હેતુ તથા ગુણ-

સંપદાઓના નિવાસસ્થાન હોય છે.

પુરિસ-વરગન્ધહસ્તીળાં—[પુરુષ-વરગન્ધહસ્તિભ્યઃ]—પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ ગંધહસ્તી-સમાનને.

કુંજર કે કરિવરને સૂંઢરૂપી હસ્ત હોય છે, તેથી તે હસ્તી કહેવાય છે. તેના ભદ્ર, મન્દ્ર, મૃગ અને મિત્ર આદિ ભેદો પ્રસિદ્ધ છે. તેમાં જે હાથીની ગંધમાત્રથી સામાન્ય હાથીઓ દૂર ભાગી જાય, તે ગંધહસ્તી કહેવાય છે. અહીં શ્રી તીર્થંકર દેવોને ગંધહસ્તીની ઉપમા આપવાનું કારણ એ છે કે તેઓના વિહારરૂપી પવનની ગંધથી જ સ્વચક્ર, પર-ચક્ર, દુષ્કાળ, મહામારી આદિ સાત પ્રકારની ઇતિઓ દૂર ભાગી જાય છે.*

લોગુત્તમાળાં—[લોકોત્તમેભ્યઃ]—જેઓ લોકમાં ઉત્તમ છે, તેઓને.

લોકમાં-વિશ્વમાં જે ઉત્તમ છે, તે લોકોત્તમ. અહીં લોક-શબ્દથી ભવ્ય પ્રાણીરૂપ લોક લેવાનો છે; અન્યથા અભવ્યની અપેક્ષાએ સર્વ ભવ્યો ઉત્તમ છે, તેથી શ્રીતીર્થંકર દેવોની કંઈ ઉત્તમતા સાબિત થાય નહિ.

અરિહંતો ભવ્ય આત્માઓના સમૂહરૂપ લોકમાં સકલ કલ્યાણના કારણભૂત વિશિષ્ટ ભવ્યત્વને ધારણ કરનારા હોવાથી ઉત્તમ છે.

લોગ-નાહાળાં—[લોક-નાથેભ્યઃ]—લોક-નાથોને.

લોકના નાથ તે લોકનાથ. લોક-શબ્દથી અહીં રાગાદિ ઉપદ્રવોથી રક્ષણીય વિશિષ્ટ ભવ્ય લોક સમજવાનો છે. તેમનો યોગ અને ક્ષેમ કરવા વડે શ્રી તીર્થંકર દેવો લોકનાથ કહેવાય છે. બીજાધાન,^૧ બીજોદ્ભેદ અને બીજનું પોષણ વગેરે યોગ છે અને ઉપદ્રવોથી રક્ષણ, તે ક્ષેમ છે. નાથ

★ સાત પ્રકારની ઇતિઓ આ પ્રમાણે ગણાય છે :-

અતિવૃષ્ટિનાવૃદ્ધિર્મૂષકઃ શલભાઃ શુક્રાઃ ।

સ્વચક્રં પરચક્રં ચ, સપૈતા ઈતયઃ સ્મૃતાઃ ॥

અતિશય વૃદ્ધિ, વરસાદ ન થવો, ઉંદરોની વૃદ્ધિ, તીડોનું ફાટી નીકળવું, પોપટની બહુલતા, પોતાના જ રાજ-મંડળમાં બળવો અને શત્રુસૈન્યની ચડાઈ, એ સાત ઇતિઓ કહેવાય છે.

૧. બીજ એટલે સમ્યક્ત્વ, તેનું આધાન એટલે સ્થાપન.

શબ્દની વિશેષ વિગત માટે જુઓ સૂત્ર ૧૨મું જગહ નાહ.

લોગ-હિયાણં-[લોક-હિતેભ્યઃ]-લોકના પ્રત્યે હિત કરનારાઓને લોકના પ્રત્યે કલ્યાણ કરનારાઓને.

લોકની પ્રત્યે હિત કરનારા, તે લોક-હિતકર. અહીં લોક શબ્દથી વ્યવહારરાશિમાં આવેલો સર્વ પ્રાણીવર્ગ સમજવાનો છે. હિત એટલે આત્મ-હિત કે કલ્યાણ. શ્રી તીર્થંકર દેવો સમ્યક્ પ્રરૂપણા વડે વ્યવહાર-રાશિમાં આવેલા સર્વ પ્રાણી-વર્ગનું કલ્યાણ કરે છે.

લોગ-પર્દવાણં-[લોક-પ્રદીપેભ્યઃ]-લોક-પ્રદીપોને, લોકને વિશે પ્રકાશ કરનારા મહાદીપકોને.

લોક એટલે સંજ્ઞી-લોક કે સંજ્ઞી પ્રાણીઓનો સમૂહ. પ્રદીપ એટલે વિશેષ પ્રકાશ આપનારો દીવો, મહાન દીપક. શ્રી તીર્થંકર દેવોની દેશના સમસ્ત જ્ઞેય ભાવોને પ્રકાશનારી હોવાથી તથા હેય અને ઉપાદેયનો બોધ કરાવનારી હોવાથી સંજ્ઞી પ્રાણીઓના હૃદયમાં રહેલો મિથ્યાત્વરૂપ ગાઢ અંધકાર ભેદી નાખે છે, તેથી તેમને માટે તેઓ પ્રદીપ-સમાન બને છે.

***લોગ-પજ્જોઅગરાણં-[લોક-પ્રદ્યોતકરેભ્યઃ]-**લોક-પ્રદ્યોતકરોને, લોકના પ્રત્યે પ્રદ્યોત કરનારાઓને.

લોકમાં પ્રદ્યોત કરનાર તે લોક-પ્રદ્યોતકર. લોક શબ્દથી અહીં વિશિષ્ટ ભવ્યલોક-ગણધરો સમજવાના છે. તેમના હૃદયમાં રહેલા જીવાદિ-તત્ત્વ-વિષયક સૂક્ષ્મતમ સંદેહોનું નિરાકરણ તથા વિશિષ્ટ બોધ શ્રીતીર્થંકર દેવો દ્વારા ત્રિપદી વડે થાય છે, એટલે તેમને માટે તેઓ પ્રદ્યોતકર બને છે.

શ્રી દેવેન્દ્રસૂરિનિર્મિત શ્રી વન્દારુવૃત્તિમાં (પૃષ્ઠ ૩૧ ઉપર) **લોકપ્રદ્યોતકરેભ્યઃ લોકસ્ય-ગણધરાદેઃ** આ પ્રમાણે જણાવેલ હોવાથી આદિથી ચૌદ પૂર્વધરો પણ સમજવામાં આવે છે.

પૂર્વધરોમાં પણ તત્ત્વસંવેદનની વિશિષ્ટતાને લીધે તારતમ્ય હોય છે. તેથી અહીં જીવાદિતત્ત્વોનું જેમાં યથાર્થ પ્રદ્યોતીકરણ થાય, તેવા વિશિષ્ટ

★ એવંભૂત નયથી ગણધરો લઈ શકાય છે. -(લલિત વિ. ભા. ૧, પૃ. ૩૧૨)

પૂર્વધરોનું જ સૂચન છે.

અભય-દયાણ-[અભય-દેખ્ય:]—અભય-દેનારાઓને, સર્વ જીવોને અભય આપનારાઓને.

અભયને આપનારા તે અભયદ. ભયનો અભાવ તે અભય. ભય એટલે ભીતિ, બીક કે ડર. તે મોહનીય કર્મના ઉદયથી ઉત્પન્ન થતો આત્માનો એક પ્રકારનો અધ્યવસાય છે. જીવનની અત્યંત અવિકસિત સ્થિતિમાં પણ તે સંજારૂપે દૃષ્ટિ-ગોચર થાય છે. દાખલા તરીકે રિસામણી(લજામણી)નાં પાનને સ્પર્શ થતાં જ તે એટલી બધી ભય પામે છે કે તેની પાંદડીઓ ઝડપથી બિડાઈ જાય છે. એ જ રીતે ક્ષુદ્ર જંતુઓ પણ ભયના માર્યા જીવ બચાવવાને માટે દોડાદોડ કરે છે અને પશુ-પક્ષીઓમાં પણ તે અતિ સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવે છે. મનુષ્યજાતિમાં આ ભય વિવિધ કારણો અને વિવિધ હેતુઓને લઈને ઉત્પન્ન થાય છે. તેનાં નામો શ્રીસ્થાનાંગસૂત્રના સાતમા સ્થાનના ત્રીજા ઉદ્દેશમાં નીચે પ્રમાણે પ્રાપ્ત થાય છે :-

સત્ત મયદ્વાળા પળ્લન્તા, તં જહા-**[૧]** ઇહલોગ-મય, **[૨]** પરલોગ-મય, **[૩]** આયાણ-મય, **[૪]** અકમ્હા-મય, **[૫]** વેયણ-મય **[૬]** મરણ-મય, **[૭]** અસિલોગ-મય (સૂત્ર ૫૪૮).

ભય-સ્થાનો સાત પ્રકારનાં છે. તે આ પ્રમાણે :- (૧) ઇહલોક-ભય, (૨) પરલોક-ભય, (૩) આદાન-ભય, (૪) અકસ્માત્-ભય, (૫) વેદના-ભય, (૬) મરણ-ભય, (૭) અશ્લોક-ભય.

(૧) ઇહલોક-ભય-મનુષ્યને મનુષ્યથી ભય.

(૨) પરલોક-ભય-પરલોકનો (બીજા જન્મનો.)

(૩) આદાન-ભય-ધન-માલ ચોરો વડે લુંટાઈ જવાનો ભય.

(૪) અકસ્માત્-ભય-આગ, જલ-પ્રલય આદિનો ભય.

(૫) વેદના-ભય-રોગાદિ-પીડાનો ભય. કોઈ અહીં અજીવભય અથવા આજીવિકાભય જણાવે છે.

(૬) મરણ-ભય-મરવાનો ભય.

(૭) અશ્લોક-ભય-અપકીર્તિ થવાનો ભય.

વેદના-ભયના સ્થાને કોઈ ગ્રંથકારો આજીવિકા-ભયને પણ ગણાવે છે. તેનો અર્થ નિર્વાહનાં સાધનો તૂટી જવાનો કે ચાલ્યા જવાનો ભય સમજવાનો છે.

શ્રી તીર્થંકર દેવો જગતના જીવોને આ સાતેય પ્રકારના ભયમાંથી છોડાવે છે, તેથી તેઓ અભયદ કહેવાય છે.

સામાન્ય રીતે ધૃતિ તરીકે ઓળખાતું ધર્મ-ભૂમિકાના કારણભૂત આત્માનું વિશિષ્ટ સ્વાસ્થ્ય, જેને જ્ઞાની પુરુષો અભય કહે છે, તેની પ્રાપ્તિ પણ શ્રી તીર્થંકર દેવો દ્વારા જ થાય છે, કારણ કે તેઓ ગુણના પ્રકર્ષને પ્રાપ્ત થયેલા હોય છે તથા અચિન્ત્ય શક્તિથી યુક્ત હોય છે.

ચક્ષુ-દયાણં-[ચક્ષુર્દેભ્યઃ]-ચક્ષુ દેનારાઓને, શ્રદ્ધારૂપી નેત્રો આપનારાઓને.

ચક્ષુને આપે તે ચક્ષુર્દ. ચક્ષુ:-શબ્દથી અહીં ભાવચક્ષુ: કે શ્રદ્ધા રૂપી નેત્રો સમજવાનાં છે, કારણ કે તેની પ્રાપ્તિ વિના કલ્યાણકર વસ્તુ-તત્ત્વનું દર્શન થતું નથી. ધર્મરૂપી કલ્પવૃક્ષના અવન્ય બીજ જેવી ઉત્તમ પ્રકારની શ્રદ્ધા શ્રી તીર્થંકરદેવો વડે જ પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી તેઓ ચક્ષુર્દ કહેવાય છે.

મર્ગ-દયાણં-[માર્ગ-દેભ્યઃ]-માર્ગ આપનારાઓને, માર્ગ દેખાડનારાઓને.

માર્ગ દેનારા તે માર્ગદ, માર્ગ-શબ્દથી અહીં વિશિષ્ટ ગુણ-સ્થાનકની પ્રાપ્તિ કરાવનારો કર્મનો સ્વાભાવિક ક્ષયોપશમ સમજવાનો છે, જેને અન્ય લોકો* સુખા કહે છે. આવી ગુણસ્થાનકની પ્રાપ્તિ કરાવનારી ક્ષયોપશમ-વિશેષરૂપ સુખા શ્રી તીર્થંકર દેવો દ્વારા જ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી તેઓ માર્ગદ કહેવાય છે.

શરણ-દયાણં-[શરણ-દેભ્યઃ]-શરણ આપનારાઓને, આશ્રય આપનારાઓને.

પીડિતને રક્ષણ આપવું તે શરણ, તેને આપનાર તે શરણદ, અતિ

★ સાંખ્ય દર્શનના પરિવ્રાજક ગોપેન્દ્ર.

પ્રબળ રાગાદિ દોષો વડે જેઓ સતત પીડાનો અનુભવ કરી રહ્યા છે, તેવાં પ્રાણીઓને તત્ત્વચિન્તન એ સાચું આશ્વાસન છે, સાચું શરણ છે; કારણ કે તેના વડે જ શુશ્રૂષા, ગ્રહણ, ધારણ, વિજ્ઞાન, ઊહાપોહ અને તત્ત્વાભિનિવેશ આદિ પ્રજ્ઞાના (બુદ્ધિના) ગુણો પ્રાપ્ત થાય છે. આ ગુણો તત્ત્વ-ચિન્તનરૂપ અધ્યવસાય વિના યથાર્થ રીતે પ્રકટી શકતા નથી, પરંતુ માત્ર આભાસરૂપે જ વ્યક્ત થાય છે, અને તેનાથી સાચું આત્મ-હિત સાધી શકાતું નથી.

તત્ત્વ-ચિન્તનરૂપ સાચું શરણ જેને અન્ય લોકો વિવિદિષા કહે છે, તે શ્રી તીર્થંકર દેવો દ્વારા જ પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી તેઓ શરણદ કહેવાય છે.

બોહિદયાણં-[બોધિ-દેખ્યઃ]-બોધિ આપનારાઓને, બોધિને આપનાર તે બોધિદ.

બોધિને આપનાર તે બોધિદ. જિન-પ્રણીત ધર્મની પ્રાપ્તિને બોધિ કહેવામાં આવે છે. તેનો પર્યાયશબ્દ સમ્યગ્દર્શન છે, જે રાગ દ્વેષની નિબિડ ગાંઠનો અપૂર્વકરણરૂપી અધ્યવસાય દ્વારા છેદ થવાથી પ્રાપ્ત થાય છે. ૧. પ્રશમ, ૨. સંવેગ, ૩. નિર્વેદ, ૪. અનુકંપા અને ૫. આસ્તિક્ય એ તેનાં લક્ષણો છે. આવું સમ્યગ્દર્શન જેને બીજાઓ વિજ્ઞપ્તિ કહે છે, તે શ્રીતીર્થંકર દેવો દ્વારા પ્રાપ્ત થતું હોવાથી તેમને બોધિદ કહેવામાં આવે છે.

આ પાંચ પ્રકારના લાભો જે ઉત્તરોત્તર પૂર્વના ફલરૂપ છે તે અપુનર્બન્ધક આત્માઓને એટલે કે તીવ્રભાવે પાપ નહિ કરનારા જીવોને યથોચિત હોય છે, જ્યારે પુનર્બન્ધકને તેની ભજના હોય છે. અભય-(ધૃતિ*)નું ફળ ચક્ષુઃ-(શ્રદ્ધા) છે. ચક્ષુઃ-(શ્રદ્ધા)નું ફળ માર્ગ-(સુખા) છે. માર્ગ-(સુખા)નું ફળ શરણ-(વિવિદિષા) છે. શરણ-(વિવિદિષા)નું ફળ બોધિ-(વિજ્ઞપ્તિ) છે. આ પાંચે લાભ શ્રી તીર્થંકર દેવો દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે, કારણ કે તેઓ અચિંત્ય-શક્તિમાન અને સર્વથા પરાર્થ-રસિક (પરોપકાર કરવામાં રક્ત) હોય છે.

★ ધૃતિ, શ્રદ્ધા, સુખા, વિવિદિષા અને વિજ્ઞપ્તિ એ સાંખ્ય દર્શનના પારિભાષિક શબ્દો છે.

ધમ્મ-દયાણં-[ધર્મદેખ્ય:]-ધર્મ દેનારાઓને, ધર્મ આપનારાઓને, ધર્મ પમાડનારાઓને.

ધર્મ-શબ્દથી અહીં ચારિત્રધર્મ સમજવાનો છે. તે સાધુ-ધર્મ અને શ્રાવક-ધર્મના ભેદથી બે પ્રકારનો છે. તેમાં સાધુ-ધર્મ સર્વ—સાવધયોગની વિરતિરૂપ છે અને શ્રાવક-ધર્મ દેશવિરતિરૂપ છે. આ બંને પ્રકારનો ધર્મ શ્રી તીર્થંકર દેવો દ્વારા જ પ્રવર્તે છે, એટલે તેમને ધર્મદ-ધર્મના દેનારા કહ્યા છે.

ધમ્મ-દેસયાણં-[ધર્મ-દેશકેખ્ય:]-ધર્મની દેશના આપનારાઓને, ધર્મના ઉપદેશકોને.

શ્રી તીર્થંકર દેવો મહાનુ ધર્મોપદેશક હોય છે, કારણ કે ધર્મની દેશના વિના ધર્મનું પ્રવર્તન થતું નથી. તેમની વાણી અભિધાન ચિન્તામણિમાં નિર્દિષ્ટ કરેલા નીચે મુજબ ૩૫ ગુણોવાળી હોય છે :-

૧. સંસ્કારસ્ત્વ-વ્યાકરણના નિયમોથી યુક્ત હોવાપણું.
૨. ઔદાત્ત્ય-ઉચ્ચ સ્વરે બોલાતી.
૩. ઉપચાર-પરીતતા-અગ્રામ્ય.
૪. મેઘ-ગમ્भीરઘોષસ્ત્વ-મેઘની જેમ ગંભીર શબ્દવાળી.
૫. પ્રતિનાદ-વિધાયિતા-પડધો પાડનારી.
૬. દક્ષિણસ્ત્વ-સરલતાવાળી.
૭. ઉપનીત-રાગસ્ત્વ-માલકોશ વગેરે રોગોથી યુક્ત.

એ ૭ અતિશયો શબ્દની અપેક્ષાએ હોય છે. બીજા અતિશયે અર્થની અપેક્ષાએ હોય છે. તે આ રીતે :-

૮. મહાર્થતા-મોટા અર્થવાળી.
૯. અવ્યાહતસ્ત્વ-પૂર્વાપર વાક્યના અને અર્થના વિરોધ વિનાની.
૧૦. શિષ્ટસ્ત્વ-ઈષ્ટ સિદ્ધાંતના અર્થને કથન કરનાર અને વક્તાની શિષ્ટતાની સૂચક.
૧૧. સંશયાસમ્ભવ-સંદેહથી-રહિત.

૧૨. નિશકૃતાન્યોત્તરત્વ-બીજાનાં દૂષણોથી રહિત.
૧૩. હૃદયક્ષમતા-હૃદય-ગ્રાહ્ય, હૃદયંગમ, અંતઃકરણને પ્રસન્ન કરનારી.
૧૪. મિથઃ-સાકાઙ્ક્ષતા-પદો અને વાક્યોની પરસ્પર સાપેક્ષતાવાળી.
૧૫. પ્રસ્તાવૌચિત્ય-દેશ અને કાલને અનુસરનારી અવસરને ઉચિત.
૧૬. તત્ત્વ-નિષ્ઠતા-વસ્તુ-સ્વરૂપને અનુસરનારી.
૧૭. અપ્રકીર્ણ-પ્રસૂતત્વ-સુસંબદ્ધ અથવા વિષયાન્તરથી રહિત અને અતિવિસ્તારના અભાવવાળી.
૧૮. અસ્વશ્લાઘાડ્યનિન્દતા-પોતાની પ્રશંસા અને પરની નિન્દાથી રહિત.
૧૯. આભિજાત્ય-વક્તાની અથવા પ્રતિપાદ્ય વિષયની ભૂમિકાને અનુસરનારી.
૨૦. અતિસ્નિગ્ધ-મધુરત્વ-ધીની જેમ સ્નિગ્ધ અને ગોળની જેમ મધુર.
૨૧. પ્રશસ્યતા-પ્રશંસાને યોગ્ય.
૨૨. અમર્મવેધિતા-બીજાના મર્મને ન ઉઘાડવાના સ્વરૂપવાળી.
૨૩. ઔદાર્ય-કથન કરવાયોગ્ય ઉદારતાવાળી.
૨૪. ધર્માર્થ-પ્રતિબદ્ધતા-ધર્મ અને અર્થથી યુક્ત.
૨૫. કારકાદ્યવિપર્યાસ-કારક, કાલ, વચન, લિંગ વગેરેના વિપર્યાસવાળા વચનના દોષોથી રહિત.
૨૬. વિઘ્નમાદિ-વિયુક્તતા-વિઘ્નમ, વિક્ષેપ વગેરે મનના દોષોથી રહિત.
૨૭. ચિત્રકૃત્ત્વ-શ્રોતાઓના ચિત્તને અવિચ્છિન્નપણે આશ્ચર્ય

ઉત્પન્ન કરનારી.

૨૮. અદ્ભુતત્વ-અદ્ભુત.

૨૯. અનતિવિલમ્બિતા-અત્યંત વિલંબ-રહિત.

૩૦. અનેકજાતિ-વૈચિત્ર્ય-અનેક જાતની વિચિત્રતાવાળી, વસ્તુઓને વિવિધ રીતે વર્ણવનારી.

૩૧. આરોપિત-વિશેષતા-બીજાં વચનોની અપેક્ષાએ વિશેષતા સ્થાપિત કરનારી.

૩૨. સત્ત્વ-પ્રધાનતા-સત્ત્વ-પ્રધાન, સાહસવાળી.

૩૩. વર્ણ-પદ-વાક્ય-વિવિક્તતા-વર્ણ, પદ, વાક્યના વિવેકવાળી-પૃથક્કરણ-વિભાગવાળી.

૩૪. અવ્યુચ્છિન્નિ-વક્તવ્ય અર્થની-કહેવાને ઇચ્છેલા વિષયની સારી રીતે સિદ્ધિ થતાં સુધીમાં ન અટકનારી અખંડિત વચન-પ્રવાહવાળી.

૩૫. અખેદિત્વ-અનાયાસે ઉત્પન્ન થનારી.

ધમ્મ-નાયગાણં-[ધર્મનાયકેભ્યઃ]-ધર્મનાયકોને, ધર્મના સ્વામીઓને.

ધર્મના નાયક તે ધર્મ-નાયક. તેઓને. નાયક-શબ્દ અહીં સ્વામીના અર્થમાં વપરાયેલો છે. **નાયકાઃ સ્વામિનઃ** (યો. સ્વો. વૃ.) ધર્મને વશ કરવાથી, તેના ઉત્કર્ષને પામવાથી, તેના ઉત્કૃષ્ટ ફલને ભોગવવાથી તથા તેને વ્યાઘાત-રહિતપણે અનુભવવાથી શ્રી તીર્થંકર દેવો ધર્મના સ્વામી-ધર્મના નાયક કહેવાય છે. ચારિત્રને વિધિ-પૂર્વક પામવું, તેનું નિરતિચારપણે પાલન કરવું અને તેનું યોગ્યને ઉચિત દાન કરવું, તે ધર્મને વશ કરવાની ક્રિયા છે. સર્વોત્કૃષ્ટ ક્ષાયિક ભાવે ચારિત્રમાં સ્થિર થવું, તે ધર્મના ઉત્કર્ષને પામવાનું રહસ્ય છે. તીર્થંકર પદ એ ધર્મનું ઉત્કૃષ્ટ ફલ છે અને અવન્ય પુણ્યબીજના યોગે તેઓ વ્યાઘાત-રહિતપણે ધર્મને પ્રાપ્ત થયેલા છે.

ધમ્મ-સારહીણં-[ધર્મ-સારથિભ્યઃ]-ધર્મ-સારથિઓને.

ધર્મના સારથિ તે ધર્મ-સારથિ. ઉપર જણાવેલા ધર્મ-રથનું સમ્યક્

પ્રકારે પ્રવર્તન, પાલન અને દમન કરવાથી શ્રી તીર્થંકર દેવો ધર્મના સારથિ ગણાય છે. સારથિ જેમ ઉન્માર્ગે જતા રથને વાળીને માર્ગે લાવે છે, તેમ તીર્થંકરો પણ કોઈનો ધર્મરથ ઉન્માર્ગે જતો હોય તો તેને માર્ગે ચડાવીને સ્થિર કરે છે; માટે તેઓ ધર્મ-સારથિ કહેવાય છે.

ધમ્મ-વર-ચાચરંત-ચક્કવટ્ટીણં-[ધર્મ-વર-ચતુરત્ત-ચક્રવર્તિભ્યઃ]- ધર્મરૂપી શ્રેષ્ઠ ચતુરંત-ચક્રને ધારણ કરનારાઓને, ધર્મરાજ્યના શ્રેષ્ઠ ચતુરંત-ચક્રવર્તીઓને.

શત્રુ-સૈન્યનો નાશ કરનારા ચક્રની અપેક્ષાએ, નરક, તિર્યચ, મનુષ્ય અને દેવ એ ચાર ગતિનો નાશ કરનારું ધર્મ-ચક્ર અત્યંત શ્રેષ્ઠ છે, કારણ કે તેનાથી અવિનાશી અનુપમ સુખના અક્ષય ભંડાર-સમી સિદ્ધ ગતિની પ્રાપ્તિ થાય છે. અથવા ષટ્પંડની સાધના કરનારા રાજ્ય-ચક્રવર્તીઓ કરતાં ચાર ગતિનો નાશ કરનારા ધર્મ-ચક્રવર્તીઓ એટલે કે શ્રી તીર્થંકર દેવો દરેક રીતે શ્રેષ્ઠ છે. કારણ કે રૂપ, સામર્થ્ય, ઉદારતા અને મહાનુભાવતામાં કોઈ પણ ચક્રવર્તી તેમની બરોબરી કરી શકતો નથી. અથવા ચારિત્રધર્મ એ ઉભય લોકમાં ઉપકારક હોવાથી અત્યંત શ્રેષ્ઠ છે અને તે દાન, શીલ, તપ અને ભાવ વડે ભવનો અંત કરે છે, તેથી ચતુરંત છે. અથવા કપિલાદિ-પ્રણીત અન્ય ધર્મચક્રોની અપેક્ષાએ જે ધર્મચક્ર શ્રેષ્ઠ છે અને જે ચાર ગતિઓનો અવશ્ય નાશ કરનાર છે તેને ધારણ કરનારાઓને.

અપ્પહિહય-વર-નાણ-દંસણ-ધરાણં-[અપ્રતિહત-વર-જ્ઞાન-દર્શન-ધરેભ્યઃ]- અપ્રતિહત ઉત્તમ જ્ઞાન અને દર્શનને ધારણ કરનારાઓને, અપ્રતિહત કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શન ધારણ કરનારાઓને.

વસ્તુનો વિશેષ અવબોધ તે જ્ઞાન. વસ્તુનો સામાન્ય અવબોધ તે દર્શન. કેવલ્યને પામવાથી તે વર કહેવાય છે, અને સર્વત્ર અસ્ખલિત રહેવાથી તે અપ્રતિહત ગણાય છે. આવાં અપ્રતિહત વર જ્ઞાન* અને વર દર્શનને ધારણ કરનારાઓને.

★ કેવલીને પ્રથમ સમયે જ્ઞાનનો ઉપયોગ અને અન્ય સમયે દર્શનનો ઉપયોગ-આ ક્રમ છે. જ્યારે છન્દસ્થ માટે વિપરીત ક્રમ છે.

આત્માનો સ્વભાવ સર્વ વસ્તુઓને જોવા જાણવાનો છે. તે તેના પર આવેલાં સર્વ પ્રકારનાં આવરણો દૂર થવાથી પ્રકટ થાય છે. અહીં પ્રથમ જ્ઞાન અને પછી દર્શનને ગ્રહણ કરવાનું કારણ એ છે કે કેવલજ્ઞાનાદિ સર્વ લબ્ધિઓ સાકારોપયોગ એટલે જ્ઞાનોપયોગથી યુક્ત આત્માને પ્રકટ થાય છે, પણ દર્શનોપયોગથી યુક્ત આત્માને પ્રકટ થતી નથી.

વિવટ્ટ-છઝમાણં-[વ્યાવૃત્ત-છઝેભ્યઃ]-છઝરહિતોને, જેમનું છઝસ્થપણું ચાલ્યું ગયું છે, તેઓને.

વ્યાવૃત્તમ્-અપગતમ્-વ્યાવૃત્ત એટલે ચાલ્યું ગયેલું. છઝ એટલે આવરણ-ઘાતીકર્મોરૂપી આવરણ. તાત્પર્ય કે જેમનું છઝસ્થપણું ચાલ્યું ગયું છે. તેઓને. જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય અને અંતરાય એ ચાર ઘાતીકર્મો જ્યાં સુધીની પૂરેપૂરાં કાય ન પામે ત્યાં સુધી અવસ્થા છઝસ્થાવસ્થા કહેવાય છે.

કેટલાક એમ માને છે કે ધર્મની ગ્લાનિ થતી જોઈને, ધર્મનો વિનાશ થતો જોઈને પરમપદ પામેલા એવા જ્ઞાનીઓ તે સ્થિતિ દૂર કરવાને માટે ફરી વાર જન્મ ધારણ કરે છે, પણ આ માન્યતા યુક્તિ-સંગત નથી. જે સર્વથા વીતરાગ છે-મોહ રહિત છે, તેમને જન્મ લેવાનું પ્રયોજન નથી અને જે મોહસહિત છે, તે ખરેખર પરમપદને પ્રાપ્ત થયેલા હોતા જ નથી. એટલે છઝસ્થપણું એક વાર પૂરેપૂરું ચાલી ગયા પછી પુનઃ તે આવતું નથી. શ્રી તીર્થંકર દેવો ઘાતીકર્મનો નાશ કરનારા હોવાથી તેમનું છઝસ્થપણું પૂરેપૂરું ચાલ્યું ગયું હોય છે.

જિજ્ઞાણં જાવયાણં-[જિનેભ્યઃ જાપકેભ્યઃ]-જિતનારાઓને તથા જિતાવનારાઓને.

રાગાદિ-દોષો જે સ્વાનુભવ-સિદ્ધ છે, અને જે સંસારપરિભ્રમણનું મુખ્ય કારણ છે, તેને શ્રી તીર્થંકર દેવો બરાબર જીતી લે છે; એટલું જ નહિ પણ તેઓ સદુપદેશાદિ વડે અન્યને એવું બળ સમર્પે છે કે જેથી તેઓ પણ રાગાદિ-દોષોને જીતી લેવામાં સમર્થ થાય છે.

તિન્નાણં તારયાણં-[તીર્ણેભ્યઃ તારકેભ્યઃ]-તીર્ણોને, તારકોને. જેઓ

સ્વયં સંસાર-સમુદ્ર તરી ગયા છે તેઓને. તથા જેઓ અન્યને સંસાર-સમુદ્રથી તારે છે, તેઓને.

શ્રી તીર્થંકરદેવો સમ્યગ્દર્શન, સમ્યક્ચારિત્રરૂપી પ્રવહણ વડે સંસાર-સમુદ્રને તરી ગયેલા છે તથા બીજાઓને પણ પોતાના અચિંત્ય પ્રભાવ અને અતિશયવાળી દેશના વડે તારે છે.

બુદ્ધાણં બોહયાણં-[બુદ્ધેભ્યઃ બોધકેભ્યઃ]-બુદ્ધોને, બોધ પમાડનારાઓને.

અજ્ઞાન-નિદ્રામાં પોઢેલા આ જગતમાં શ્રી તીર્થંકર દેવો અન્ય કોઈના ઉપદેશ વિના જ સ્વ-સંવિદિત જ્ઞાન વડે જીવાજીવાદિ તત્ત્વને જાણે છે તથા બીજાઓને તેનો બોધ કરે છે, તેથી તેઓ બુદ્ધ અને બોધક કહેવાય છે.

જ્ઞાન-સ્વ-સંવિદિત છે, એટલે કે તે પોતે પોતાને જાણે છે અને બીજાને પણ જણાવે છે, દીવાની જેમ.

મુક્તાણં મોઅગાણં-[મુક્તેભ્યઃ મોચકેભ્યઃ]-મુક્તોને, મુકાવનારાઓને.

વિચિત્ર પ્રકારના વિપાકોને આપનાર વિવિધ કર્મોનાં બન્ધનથી શ્રીતીર્થંકર દેવો મુક્ત થયેલા છે, એટલે તેઓ કૃતકૃત્ય કે નિષ્ક્રિયા છે. અન્યને પણ તેઓ કર્મનાં બંધનમાંથી મુક્તિ અપાવે છે-મુકાવે છે. જે જગતને કરે છે, તે વાસ્તવિક રીતે કૃતકૃત્ય નથી. હીનાધિકતા કરે તો રાગ-દ્વેષનો પ્રસંગ આવે છે અને જેઓ જગત્કર્તામાં લીન થઈ જવું એને નિષ્ક્રિયતા માને છે, તેમને એકનો બીજામાં લય થવાથી બેમાંથી એકના અભાવનો પ્રસંગ આવે છે.

સર્વવ્રૂણં સર્વદરિસીણં-[સર્વજ્ઞેભ્યઃ સર્વદર્શિભ્યઃ]-સર્વજ્ઞોને, સર્વદર્શીઓને.

સર્વને જાણે, તે સર્વજ્ઞ. સર્વનું દર્શન કરે, તે સર્વદર્શી. અહીં સર્વ-શબ્દથી લોકાલોક-વ્યાપી સર્વ દ્રવ્યો અને તેના સર્વ પર્યાયો સમજવાના છે. શ્રી તીર્થંકર દેવોનાં જ્ઞાનાવરણીય અને દર્શનાવરણીય કર્મોનો સંપૂર્ણ રીતે ક્ષય થયેલો હોવાથી તેઓ સર્વ દ્રવ્યોને તથા તેના સર્વ પર્યાયોને જાણી શકે

છે, જોઈ શકે છે.

સર્વજનો બીજો અર્થ પણ આ પ્રમાણે મળે છે.

પ્રત્યક્ષ અને આગમથી અવિરુદ્ધ અર્થને કહેનાર સર્વપ્રાણીઓને સુખ કરનાર, મિત્ર, ગંભીર અને આહ્લાદક એવું વાક્ય જેનું હોય તે સર્વજ કહેવાય છે.
-(લ. વિ. ભા. ૧. પૃ. ૫૬૧ પા. નો.)

યોગ અને અધ્યાત્મનો ઊંડો અનુભવ ધરાવનાર સ્વાનુભવથી સમજી શકે છે કે સ્વ-સંવિદિત જ્ઞાનવાળો આત્મા જેમ જેમ (જ્ઞાનાવરણીય) કર્મનાં બંધનમાંથી મુક્તિ પામે છે, તેમ તેમ તે વસ્તુઓના વિશેષ ને વિશેષ પર્યાયો જાણી શકે છે. તેથી એક સમય એવો જરૂર આવવો જોઈએ કે જ્યારે તે આત્મા કર્મ-બંધનમાંથી સંપૂર્ણ રીતે મુક્ત થતાં સર્વ વસ્તુઓના સર્વ પર્યાયોને બરાબર જાણી શકે.

સર્વજ્ઞતાની સિદ્ધિ કરનારા અનેક પ્રામાણિક ગ્રંથો અને ગ્રંથાધિકારો આજે ઉપલબ્ધ છે. શ્રી હરિભદ્રસૂરિની સર્વજ્ઞસિદ્ધિ, શ્રીનંદીસૂત્રની વ્યાખ્યામાં શ્રી મલયગિરિ મહારાજે કરેલું સર્વજ્ઞ-સિદ્ધિનું નિરૂપણ, સન્મતિતર્કની વિવૃત્તિમાં શ્રી અભયદેવસૂરિએ ચર્ચેલો સર્વજ્ઞતાવાદ, કલિકાલ સર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રસૂરિએ પ્રમાણભીમાંસામાં કરેલી સર્વજ્ઞ-સિદ્ધિ અને અન્ય સમર્થ તાર્કિકોએ કરેલી તાત્ત્વિક ચર્ચાઓ આ વિષય પર પુષ્કળ પ્રકાશ પાડે છે. તેથી સર્વજ્ઞતાને સમજવા ઈચ્છનારે આ ગ્રંથો અને ગ્રંથાધિકારોનું તટસ્થ-ભાવે મનન-પરિશીલન કરવું અત્યંત આવશ્યક છે.

સિવમયલમરુ અમણંતમક્ષયમઘ્વાબાહમપુણરાવિત્તિ-[શિવમ્-અચલમ્-અરુજમ્-અનન્તમ્-અક્ષયમ્-અવ્યાબાધમ્-અપુનરાવૃત્તિ]-શિવ, અચલ, અરુજ, અનંત, અક્ષય, અવ્યાબાધ અને અપુનરાવૃત્તિ.

આ પદોનો સંબંધ સિદ્ધિગઢનામધેયં ઠાણં સંપત્તાણં એ પદો સાથે છે. એટલે કે તે મોક્ષસ્થાનનાં વિશેષણો છે. કેટલાક એમ માને છે કે આત્મા સર્વવ્યાપી છે અને અજ્ઞાનનો નાશ થતાં તે મુક્ત બને છે, તેનું નિરસન કરવા માટે આ સાત વિશેષણો યોજેલાં છે.

શિવમ્-વિઘ્નો-ઉપદ્રવોથી રહિત. સર્વાપાયાપગમાત્ શિવમ્-જેમાંથી

સર્વ અપાયો-ઉપદ્રવો દૂર થયા છે, તે શિવ.

અચલમ્-અચલ-સ્થિર. ચલન-રહિતત્વાદચલમ્-જે ચલિત થવાના ગુણથી રહિત હોય તે અચલ કહેવાય. અથવા જેમાં સ્વાભાવિક કે પ્રાયોગિક કોઈ પણ પ્રકારની ચલનક્રિયાનો સંભવ નથી, તે અચલ.

અરુજમ્-વ્યાધિ અને વેદનાથી રહિત. અરુજં વ્યાધિવેદનારહિતમ્; તન્નિબન્ધનયોઃ શરીર-મનસોરભાવાત્-અરુજ એટલે વ્યાધિ અને વેદનાથી રહિત, કારણ કે શરીર અને મનનો ત્યાં અભાવ છે. વ્યાધિનું મૂળ શરીર છે, વેદનાનું મૂળ મન છે.

અનન્તમ્-અનંત, અંતરહિત. કોઈ પણ કાળે જેનો અંત નથી, તે અનંત.

અક્ષયમ્-અક્ષય. જેનો કદાપિ ક્ષય થતો નથી, જેમાં કદાપિ ઘટાડો થતો નથી, તે અક્ષય.

અવ્યાબાધમ્-અવ્યાબાધ, પીડા-રહિત. કર્મ-જન્ય પીડાઓથી રહિત.

અપુનરાવૃત્તિ-જ્યાં ગયા પછી પાછું ફરવાનું હોતું નથી તેવું.

સિદ્ધિગૃહ-નામધેયં-[સિદ્ધિગતિ-નામધેયમ્]-સિદ્ધિગતિ-નામવાળા.

સિધ્ધ્યન્તિ નિષ્ઠિતાર્થા ભવન્ત્યસ્યાં જન્તવ ઇતિ સિદ્ધિ :- જ્યાં ગયા પછી જીવોને કાંઈ કરવાનું પ્રયોજન બાકી રહેતું નથી, તે સિદ્ધિ. તે સ્થાન જ્યાં યોગ્ય હોવાથી પંચમગતિ કે સિદ્ધિ ગતિ તરીકે ગણના પામે છે. એટલે સિદ્ધ થયેલા જીવોની જ્યાં ગતિ થાય છે, તે સિદ્ધિગતિ.

ઠાળં-[સ્થાનમ્]-સ્થાનને.

સંપ્રાપ્તાળં-[સંપ્રાપ્તેભ્યઃ]-પ્રાપ્ત થયેલાઓને.

નમો-[નમઃ]-નમસ્કાર હો.

નમો ત્યુણંનો મૂળપાઠ નમો શબ્દથી શરૂ થાય છે. છતાં તેની નવમી સંપદામાં નમો જિણાણંનો પાઠ મળે છે. આ પ્રમાણે નમો શબ્દનો આદિ અને અંતમાં પ્રયોગ થયો છે. આવો આદ્યંત સંગત નમસ્કાર એ મધ્યવ્યાપિ સયં સંબુદ્ધાણંથી શરૂ કરી સવ્વદરિસિણં સુધીના તમામ મધ્યવર્તી સંપદા કે

પદોની સાથે વ્યાપક છે. અને તેવી ભાવના કરવી જોઈએ.

(લ. વિ. ભા. ૧. પૃ. ૫૫૨)

જિણાણં-[જિનેભ્યઃ]-જિનોને.

નમો જિણાણં ઇત્યાદિ પદોથી અહીં શાસ્ત્રયોગનું પ્રતિપાદન કરાયું છે.*

જિઅ-ભયાણં-[જિત-ભયેભ્યઃ]-સાતે પ્રકારના ભયો જિતનારા-ઓને.

સાધારણ જિનો કે જેમને ભય સત્તારૂપે હોય, પણ ઉપશાંત અવસ્થામાં હોય તેવાને ‘ક્ષપિત મોહ’ થયા કહેવાય તેમને અહીં ‘જિતભય’ સમજવા.
-(લ. વિ. ભા. ૧. પૃ. ૫૫૨ પા. નોં.)

જે-[યે]-જે.

અ-[ચ]-વળી.

અઈઆ સિદ્ધા-[અતીતાઃ સિદ્ધાઃ]-જેઓ ભૂતકાળમાં સિદ્ધ થયા છે.

ભવિસ્સંતિ-[ભવિષ્યન્તિ]-થશે.

અણાગણ કાલે-[અનાગતે કાલે]-અનાગત કાલમાં, ભવિષ્યકાલમાં.

સંપદ્-[સમ્પ્રતિ]-વર્તમાનકાલમાં.

અ-[ચ]-અને

વટ્ટમાણા-[વર્તમાનાઃ]-વર્તમાન છે, વિદ્યમાન છે તે.

સવ્વે-[સર્વાન્]-સર્વેને.

તિવિહેણ-[ત્રિવિધેન]-મન, વચન અને કાયા એ ત્રણે પ્રકારે.

વંદામિ-[વન્દે]-હું નમન કરું છું.

★ નમો ત્યુ ણં અરિહંતાણં-એ પદથી ઇશ્વરાયોગ દર્શાવાયો છે. અહીં નમો જિણાણંથી શાસ્ત્રયોગનું અને સિદ્ધાણં બુદ્ધાણં સૂત્રમાં ઇક્કોવિ નમુક્કારો શબ્દથી સામર્થ્યયોગનું પ્રતિપાદન થયું છે.
-(લ. વિ. ભા. ૧. પૃ. ૧૩૬)

દ્રવ્ય અરિહંતો કે જે કોઈ પણ ગતિમાં હોય તેમને ભાવ અરિહંતોની જેમ વંદન કરવાનું કારણ એ છે કે-સર્વ નામજિનને, સ્થાપનાજિનને અને (થનારા કે થઈ ગયેલા) સર્વ દ્રવ્યજિનને તેઓની ભાવજિન અવસ્થાને હૃદયમાં ધારીને નમસ્કાર કરવા યોગ્ય જ છે.

-(ધર્મસંગ્રહ ભાગ ૧. પૃ. ૪૨૬)

(૪) તાત્પર્યાર્થ

સક્કથયો-શક-સ્તવ, શકે કરેલું સ્તવન. ઈંદ્રે કરેલ સ્તવન.

શક શબ્દનો સામાન્ય અર્થ ઈંદ્ર થાય છે, પરંતુ અહીં તે સૌધર્મ-દેવલોકના અધિપતિ ઈંદ્રને માટે વપરાયેલો છે. જ્યારે પ્રભુ શ્રી મહાવીર પ્રાણત નામના દસમા દેવલોકમાંથી ચ્યવીને માહણકુંડગામ નગરના ઋષભદત્ત બ્રાહ્મણની પત્ની દેવાનંદાની કુક્ષિમાં અવતર્યા ત્યારે અવધિજ્ઞાન વડે તે પ્રસંગને જાણીને અત્યંત રાજી થયેલા શકે ખૂબ ભક્તિભાવથી જે સ્તોત્ર વડે તેમની સ્તુતિ કરી હતી, તે શકસ્તવના નામે ઓળખાય છે. શ્રી કલ્પસૂત્રમાં તે સંબંધી જણાવ્યું છે કે :-

તે ણં કાલે ણં તે ણં સમણં સક્કે દેવિંદે દેવરાયા વજ્જપાણી પુરંદરે સયક્કઝ સહસક્કહે મઘવે પાગસાસણે દાહિણઢ્ઢલોગાહિવર્દે ઇરાવણવાહણે સુરિંદે-દિલ્લાઈં ભોગભોગાઈં ધુંજમાણે વિહરહિ । ઇમં ચ ણં કેવલકપ્પં જંબુદ્દીવં દીવં વિઝ્જેણં ઓહિણા આભોમણે ૨ વિહરહિ । તત્થ ણં સમણં ભગવં મહાવીરં જંબુદ્દીવે દીવે ભારહે વાસે દાહિણઢ્ઢભરહે માહણકુંડગામે નયરે ડસમ્મદત્તસ્સ માહણસ્સ કોડાલસગુત્તસ્સ મારિયાણ દેવાણંદામાહણીણ, જાલંધરસગુત્તાણ કુચ્છિંસિ ગમ્મત્તાણ વક્કંતં પાસહિ । પાસિત્તા-સિરસાવત્તં મત્થણ અંજલિં કઢ્ઢુ એવં વયાસી-નમો ત્થુ ણં—

તે કાલ અને તે સમયને વિશે શક એટલે દેવેંદ્ર, દેવરાજા, વજ્જપાણિ, પુરંદર, શતકતુ, સહસ્રાક્ષ, મઘવા, પાકશાસન, દક્ષિણાર્ધ-લોકાધિપતિ, ઐરાવણ-વાહન અને સુરેંદ્ર એવાં અન્ય નામોથી ઓળખાતો ઈંદ્ર દેવલોકના દિવ્ય ભોગો ભોગવતો વિચરે છે. વિપુલ અવધિજ્ઞાન વડે તે જંબૂદ્વીપનું અવલોકન કરી રહ્યો છે, તે વખતે તેને જણાય છે કે શ્રમણભગવાન શ્રી મહાવીર જંબૂદ્વીપના ભરતક્ષેત્રના દક્ષિણાર્ધમાં

માહણકુંડગામ નગરને વિશે કોડાલગોત્રના ઋષભદત્ત નામના બ્રાહ્મણની જાલંધરગોત્રીય દેવાનંદા નામની ભાર્યાની કૂખમાં અવતર્યા છે. તે જોઈને (અત્યંત રાજી થાય છે તથા હૃષ્ટ તુષ્ટ મન વડે) શિરસાવર્ત-પૂર્વક મસ્તકે અંજલિ કરીને બે હાથ જોડીને આ પ્રમાણે બોલે છે :- નમસ્કાર હો અરિહંત ભગવંતોને-ઈત્યાદિ.

આ સૂત્રને પ્રણિપાત-દંડક સૂત્ર પણ કહેવામાં આવે છે; કારણ કે તેની યોજના શ્રી અરિહંત દેવોને વિશિષ્ટ રીતે પ્રણિપાત-વંદના કરવા માટે જ થયેલી છે. શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ લલિતવિસ્તરા નામની ચૈત્યવંદનસૂત્ર-વૃત્તિમાં અને શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે યો.સ્વો.વૃત્તિમાં આ નામનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. તે ઉપરાંત પ્રથમ પદ નમોત્યુષાં એ સૂત્રનું આદિપદ હોવાથી આદાન નામથી પણ ઓળખાય છે. (લ. વિ. પ્ર. ભાગ. પૃ. ૬૪)

આ સૂત્રના અર્થની સ્પષ્ટતા સામાન્ય અને વિશેષ અર્થમાં થઈ ગયેલી છે, તેથી અર્થ-નિર્ણય જુદો આપેલો નથી.

(૫) અર્થ-સંકલના

નમસ્કાર હો અરિહંત ભગવંતોને. ૧

જેઓ શ્વેતધર્મની આદિ કરનારા છે, ચતુર્વિધ શ્રમણસંઘરૂપી તીર્થની સ્થાપના કરનારા છે, અને સ્વયંજ્ઞાની છે. ૨.

જેઓ પુરુષોમાં પરોપકારાદિ ગુણો વડે ઉત્તમ છે, શૌર્યાદિ ગુણો વડે સિંહ-સમાન છે, નિર્લેપતામાં ઉત્તમ પુંડરીક-કમલ-સમાન છે, અને સ્વયંક-પરચકાદિ સાત પ્રકારની ઈતિઓને દૂર કરવામાં ગંધહસ્તી-સમાન છે. ૩.

જેઓ ભવ્ય પ્રાણીરૂપ લોકમાં વિશિષ્ટ તથાભવ્યત્વાદિ વડે ઉત્તમ છે, રાગાદિ ઉપદ્રવથી રક્ષણીય વિશિષ્ટ ભવ્યલોકના યોગ અને ક્ષેમને કરવા વડે નાથ છે, વ્યવહારરાશિમાં આવેલા જીવલોકનું સમ્યક્ પ્રરૂપણા વડે હિત કરનારા છે, સંજી પ્રાણીઓનાં હૃદયમાં રહેલા મિથ્યાત્વરૂપી ગાઢ અંધકાર દૂર કરનાર હોઈ લોક-પ્રદીપો છે, અને વિશિષ્ટ ચૌદ પૂર્વધરોના સૂક્ષ્મતમ સંદેહ દૂર કરવા વગેરે વડે લોક-પ્રદ્યોતકર છે. ૪.

જેઓ અભયને આપનારા છે, શ્રદ્ધારૂપી નેત્રોનું દાન કરનારા છે,

કર્મના વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમરૂપ માર્ગને દેખાડનારા છે, રાગ અને દ્વેષથી પરાભવ પામેલાં પ્રાણીઓને શરણ આપનારા છે અને મોક્ષ-વૃક્ષના મૂલરૂપ બોધિ-બીજનો લાભ આપનારા છે. ૫.

જેઓ ચારિત્રધર્મને સમજાવનારા છે, પાંત્રીસ ગુણોથી યુક્ત વાણી વડે ધર્મ-દેશના આપનારા છે, ધર્મના સાચા સ્વામી છે, ધર્મરૂપી રથને ચલાવવામાં નિષ્ણાત સારથિ છે અને ધર્મરૂપી શ્રેષ્ઠ ચતુરંત (ચતુર્ગતિ-વિનાશક) ચક્રને ધારણ કરનારા ચક્રવર્તી છે. ૬.

જેઓ સર્વત્ર અસ્ખલિત કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શનને ધારણ કરનારા છે તથા સર્વ પ્રકારનાં ઘાતીકર્મોથી મુક્ત છે. ૭.

જેઓ રાગ અને દ્વેષનો જય કરવાથી સ્વયં જિન બનેલા છે, તથા ઉપદેશ વડે બીજાઓને પણ જિન બનાવનારા છે; જેઓ સમ્યગ્દર્શનાદિ પ્રવહણ વડે સંસાર-સમુદ્રનો પાર પામી ગયેલા છે અને બીજાઓને પણ તેનો પાર પમાડે છે, જેઓ પોતે બુદ્ધ છે અને બીજાઓને પણ બોધ પમાડે છે; જેઓ સર્વ પ્રકારનાં કર્મ-બંધનોથી મુક્ત થયેલા છે તથા બીજાઓને મુક્તિ અપાવનારા છે. ૮

જેઓ સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શી છે તથા શિવ, સ્થિર, વ્યાધિ અને વેદનાથી રહિત, અનંત, અક્ષય, અવ્યાબાધ અને અપુનરાવૃત્તિ એટલે જ્યાં ગયા પછી સંસારમાં પાછું આવવાનું રહેતું નથી, એવા સિદ્ધિગતિ નામના સ્થાનને પ્રાપ્ત થયેલા છે.

તે જિનોને, જિત-ભયોને નમસ્કાર હો. ૯.

જેઓ અતીત કાલમાં સિદ્ધ થયા છે, જેઓ ભવિષ્યકાલમાં સિદ્ધ થનારા છે અને જેઓ વર્તમાનકાલમાં અરિહંતરૂપે વિદ્યમાન છે, તે સર્વને મન, વચન અને કાયા વડે ત્રિવિધ વંદના કરું છું.

(૬) સૂત્ર-પરિચય

શક ઈંદ્ર જ્યારે જ્યારે તીર્થંકર દેવની સ્તુતિ કરે છે ત્યારે ત્યારે ડાબો ઢીંચણ ઊભો કરી પેટ ઉપર કરી પેટ ઉપર હાથની કોણી ટેકવી, બે હાથની કમલના ડોડાને આકારે અંજલિ કરી આ સૂત્ર બોલે છે. એથી

શકસ્તવ એ નામ ગૌણનામ-ગુણનિષ્પન્ન નામ સમજવું.

(લ. વિ. પ્ર. ભાગ. પૃ. ૬૪ પા. નો.)

ઈષ્ટસિદ્ધિનું મૂળ ઉપાસના છે, ઉપાસનાનું મૂળ શ્રદ્ધા છે અને શ્રદ્ધાનો વિકાસ કરનારું સાધન ચૈત્ય-વંદન છે. એટલે ઈષ્ટસિદ્ધિ માટે ચૈત્ય-વંદનનું આલંબન અતિ અગત્યનું છે. મહાનિશીથસૂત્રમાં કહ્યું છે કે-દરેક શ્રાવકે પ્રતિદિન ત્રણ વાર ચૈત્યવંદન કરવું જોઈએ. એક તો પ્રાતઃકાલમાં, બીજું મધ્યાહ્ન-ભોજન કરતાં પહેલાં અને ત્રીજું નિદ્રાધીન થતાં પહેલાં. આ રીતે ત્રણ વાર ચૈત્યવંદન કરવાથી આત્માના અધ્યવસાયો ઘણા જ નિર્મલ થાય છે, જેનું અંતિમ પરિણામ ભવ-બંધનના છુટકારામાં આવે છે.

ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રના અઠ્ઠાવીસમા અધ્યયનમાં સ્તવસ્તુતિ-મંગલને સ્પષ્ટ રીતે સમ્યગ્દર્શનની શુદ્ધિ કરનારા કહ્યા છે. એટલે તેની ઉપયોગિતા નિર્વિવાદ સિદ્ધ છે.

સામાયિકની ક્રિયામાં જેમ 'કરેમિ ભંતે' પ્રધાન સૂત્ર છે, તેમ ચૈત્યવંદનની ક્રિયામાં શક-સ્તવ અથવા 'નમો ત્યુ છં' પ્રધાન સૂત્ર છે, તેથી જ નિર્ઘ્ન-પ્રવચનમાં કહેવાયું છે કે સક્કથયાદ્દયં ચેદ્દયવંદણં-ચૈત્યવંદન શકસ્તવાદિવાણું હોય છે. શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ ચૈત્યવંદનસૂત્ર-વૃત્તિ લલિતવિસ્તરામાં આ સૂત્ર પર ન્યાય-પૂર્ણ વિશદ વ્યાખ્યા રચેલી છે કે જેનું વાચન કરવાથી બૌદ્ધમત તરફ ઢળેલા કવિ-કુંજર શ્રીસિદ્ધર્ષિગણિ પુનઃ જૈન-માન્યતામાં સ્થિર થયા હતા. એ વૃત્તિ પોતાને માટે રચી હોવાનું કથન શ્રી સિદ્ધર્ષિએ ઉપમિતિભવપ્રપંચા-કથાના પ્રસ્તાવમાં આ પ્રમાણે કરેલું છે :-

નમોઽસ્તુ હરિભદ્રાય, તસ્મૈ પ્રવરસૂરયે ।

પદર્થ નિર્મિતા येन, वृत्तिर्ललितविस्तारा ॥ (-સિદ્ધર્ષિ)

તે શ્રેષ્ઠ સૂરિ શ્રી હરિભદ્રને નમસ્કાર હો કે જેમણે મારા માટે લલિતવિસ્તરા નામની નમો ત્યુ છં આદિ સૂત્રની વૃત્તિ-ટીકા બનાવી.

આ સૂત્ર નવ સંપદા અને તેત્રીસ આલાપોમાં વહેંચાયેલું છે. તે માટે શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે સ્વોપજ યોગશાસ્ત્રની વૃત્તિમાં (પૃ. ૨૧૬માં) નીચેનું પ્રમાણ આપ્યું છે :

દો તિઅ ચઅ-તિ પંચા-, દોત્રિ અ ચઅો ય હુન્તિ તિત્રે ય ।
સક્કથયણે નવ સંપય, તિત્તીસે હોન્તિ આલાવા ॥

શક-સ્તવમાં બે, ત્રણ, ચાર, ત્રણ પાંચ (૫, ૫, ૫,) બે, ચાર ત્રણ
એ પ્રમાણે તેત્રીસ આલાપો-વાળી નવ સંપદાઓ છે.

સંપદા એટલે અર્થનું વિશ્રામ-સ્થાન અથવા અર્થાધિકાર. સાક્કથ્યેન
પદ્યતે-પરિચ્છિદ્યતેઽર્થો યામિરિતિ સંપદઃ જેનાથી સંગત રીતે અર્થ જુદો
પડાય, તે સંપદ-સંપદા કહેવાય છે. સંબંધ ધરાવતા શબ્દો-વાળો પાઠ
આલાપક કહેવાય છે. સંપદા અને આલાપકની દ્રષ્ટિએ 'નમો ત્યુ ણં'નો
પાઠ નીચે મુજબ રચાયેલો છે :-

૧. સ્તોતવ્ય-સંપદા

નમોઽત્યુ ણં અરિહંતાણં ૧, ભગવંતાણં ૨ ॥૧॥

૨. હેતુ-સંપદા

આહગરાણં ૩, તિત્થયરાણં ૪, સયં-સંબુદ્ધાણં ૫ ॥૨॥

૩. ઈતરહેતુ-સંપદા

પુરિસુત્તમાણં ૬, પુરિસ-સીહાણં, ૭ પુરિસ-વરપુંડરીયાણં ૮,
પુરિસ-વરગંધહત્થીણં ૯ ॥૩॥

૪. ઉપયોગ-સંપદા

લોગુત્તમાણં ૧૦, લોગ-નાહાણં ૧૧, લોગ-હિયાણં ૧૨, લોગ-
પર્ફવાણં ૧૩, લોગ-પજ્જોઅગરાણં ૧૪ ॥૪॥

૫. તથ્થેતુ-સંપદા

અભય-દયાણં ૧૫, ચક્કુ-દયાણં ૧૬, મગ્ગ-દયાણં ૧૭,
સરણ-દયાણં ૧૮, બોહિ-દયાણં ૧૯ ॥૫॥

૬. સવિશેષોપયોગ-સંપદા

ધમ્મ-દયાણં ૨૦, ધમ્મ-દેસયાણં ૨૧, ધમ્મ-નાયગાણં ૨૨,
ધમ્મ-સારહીણં ૨૩, ધમ્મ-વર-ચાઅરંત-ચક્કવટ્ટિણં ૨૪ ॥૬॥

૭. સ્વરૂપ-સંપદા

અપ્યંદિહય-વરનાણ-દંસણ-ધરાણં ૨૫, વિચટ્ટ-છઝમાણં ૨૬ ॥૭॥

૮. નિજ-સમ-ફલદ-સંપદા

જિણાણં જાવયાણં ૨૭, તિત્રાણં તારયાણં ૨૮, બુદ્ધાણં બોહયાણં ૨૯, મુત્તામં મોઅગાણં ૩૦ ॥૮॥

૯. મોક્ષ સંપદા

સવ્વન્નૂણં સવ્વદરિસીણં ૩૧, સિવં અચલં અરુઅં અણંતં અક્કચ્ચં
અવ્વાબાહં અપુણરાવિત્તિ સિદ્ધિગગ્ગ-નામધેયં ઠાણં સંપત્તાણં ૩૨ નમો
જિણાણં જિઅ-ભયાણં ૩૩ ॥૯॥*

૧. સ્તુતિ કરવાને યોગ્ય તે સ્તોતવ્ય. તેને જણાવનારો અર્થાધિકાર
તે સ્તોતવ્ય-સંપદાં. સ્તોતવ્યને જાણ્યા વિના સ્તુતિ કરવાની પ્રવૃત્તિ થઈ
શક્તી નથી, માટે પ્રથમ પ્રસ્તાવ તેનો કરવામાં આવ્યો છે. નમોઽત્યુ ણં
અરિહંતાણં ભગવંતાણં-એ પદો વડે શ્રીઅરિહંત ભગવંતોનું સ્તોતવ્યપણું
પ્રગટ થાય છે. સ્તુતિ કરવા યોગ્ય સર્વ પાત્રોમાં અરિહંતો મુખ્ય છે કે જેઓ
નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય અને ભાવ વડે ચાર પ્રકારના હોય છે. તે માટે
પ્રવચનસારોક્ષારના ૪૨મા દ્વારમાં કહ્યું છે કે :-

જિણંનામા નામ-જિણા, કેવલિણો સિવગયા ય ભાવજિણા ।

ઠવણ-જિણા પડિમાડ, દવ્વ-જિણા ભાવિજિણ-જીવા ॥

(ગા. ૪૫૩)

ઋષભ, અજિત આદિ જિનનાં નામો તે નામ-જિનો. કેવલી અને
શિવગતિને પ્રાપ્ત થયેલા તે ભાવ-જિનો. સુવર્ણ, રત્ન કે પાષાણ આદિની
પ્રતિમાઓ તે સ્થાપના-જિનો અને ભવિષ્યમાં જિન-તીર્થંકર થનારા શ્રેણિક
પ્રમુખના જીવો તે દ્રવ્ય-જિનો.

★ આલાપકોનો આ ક્રમ લલિતવિસ્તરા મુજબનો છે, તેમાં જણાવ્યા પ્રમાણે કેટલાક
વિઅટ્ટ છઝમાણંના પદને સ્વતંત્ર આલાપક ન ગણતાં તેનો સમાવેશ ૨૫મા
આલાપકમાં જ કરે છે, એટલે આલાપકોની સંખ્યા ૩૨ની માને છે.

આ ચાર પ્રકારના જિનોમાંથી અહીં ભાવ-જિનો કે ભાવઅરિહંતોની સ્તુતિ કરવામાં આવે છે.

૨-૩. શ્રીઅરિહંત ભગવંતોની સ્તુતિ કયા હેતુથી કરવામાં આવે છે ? તે જાણવાની ઈચ્છા પ્રત્યેક મુમુક્ષુને હોય છે; તેથી હવે પછીની બે સંપદાઓમાં સામાન્ય હેતુ કે ઓધ-હેતુ અને વિશેષ-હેતુ કે ઈતર-હેતુઓનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. શ્રીઅરિહંત ભગવંતો આદિકર, તીર્થંકર સ્વયં-સંબુદ્ધ હોય છે, તે એમની સ્તોતવ્યતાનો (સ્તુતિ કરવા યોગ્ય હોવાનો) સામાન્ય હેતુ છે અને તેઓ પુરુષોત્તમ, પુરુષ-સિંહ, પુરુષ-વરપુંડરીક તથા પુરુષ-વરગંધહસ્તી હોય છે, તે એમની સ્તોતવ્યતાનો વિશેષ હેતુ છે.

૪. અર્હંતોનું આદિકરપણું, તીર્થંકરપણું, સ્વયં-સંબુદ્ધપણું કે પુરુષોત્તમાદિપણું, મુમુક્ષુઓને કઈ રીતિએ ઉપયોગી છે, તે જણાવવા માટે ઉપયોગ-સંપદાને રજૂ કરવામાં આવી છે. જેઓ સ્વયં ઉત્તમ હોય તેઓ જ બીજાને ઉત્તમ બનાવી શકે છે, ઉત્તમ બનવાનો રાહ દર્શાવી શકે છે; એટલે પ્રથમ સહજ-તથાભવ્યત્વ આદિ ગુણો વડે તેમનું લોકોત્તમપણું દર્શાવવામાં આવ્યું છે. આવા લોકોત્તમ અરિહંતો રાગાદિદોષોથી રક્ષણીય સમસ્ત પ્રાણીઓના યોગ અને ક્ષેમ કરવા વડે તેમના નાથ બને છે, સમ્યક્ પ્રરૂપણા વડે વ્યવહારરાશિમાં આવેલા સર્વ જીવોનું હિત કરે છે, સકલ સંજી પ્રાણીઓના હૃદયમાંથી મોહનો ગાઢ અંધકાર દૂર કરી તેમને સમ્યક્ત્વ પમાડે છે અને વિશિષ્ટ ચૌદ પૂર્વધરો જેવા ઉત્તમકોટીના શ્રુતધરોના પણ સૂક્ષ્મતમ સંદેહો દૂર કરી તથા તેમને વિશેષ બોધ પમાડી તેમનામાં જ્ઞાનનો પ્રદ્યોત કરે છે, એટલે જુદી જુદી કક્ષામાં રહેલા સકલ ભવ્યજીવોને તેઓ એક યા બીજા પ્રકારે ઉપયોગી થાય છે, અને તે જ એમની સ્તોતવ્યતાનું પ્રધાન કારણ છે.

૫. શ્રી અરિહંત દેવોની આ ઉપયોગિતા જે હેતુઓ વડે સિદ્ધ થાય છે. તેનો નિર્દેશ ઉપયોગ, હેતુ કે તદ્દેતુ-સંપદા દ્વારા કરવામાં આવ્યો છે. સાત પ્રકારના ભયમાંથી મુક્તિ આપવી, શ્રદ્ધારૂપી નેત્રોનું દાન કરવું, કર્મનો વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમ થાય તેવો માર્ગ દર્શાવવો, તત્ત્વ-ચિંતનરૂપ શરણ આપવું અને જિનધર્મની પ્રાપ્તિરૂપ બોધિનો લાભ પમાડવો, એ હેતુઓ વડે તેમની ઉપયોગિતા પ્રકટ સિદ્ધ છે.

૬. વળી શ્રીઅરિહંતદેવોની ઉપયોગિતા જે વિશિષ્ટ કારણોને લઈને માનવામાં આવે છે, તેનું દર્શન સવિશેષોપયોગ-સંપદા દ્વારા કરાવવામાં આવ્યું છે. તેઓ સર્વવિરતિ અને દેશવિરતિરૂપ ચારિત્રધર્મના દાતા છે, ધર્મના અતિસમર્થ ઉપદેશક છે, ધર્મના સાચા અર્થમાં સ્વામી છે, ધર્મનું કુશળ રીતે સંચાલન કરવા વડે ધર્મ-રચના સારથિ છે અને ચારે ગતિનો નાશ કરનાર અનુપમ ધર્મચક્રનું પ્રવર્તન કરવા વડે શ્રેષ્ઠ ધર્મ-ચક્રવર્તી છે. તેમની આ વિશિષ્ટ પ્રકારની ઉપયોગિતા સકલ મુમુક્ષુ જીવોનું આત્યંતિક કલ્યાણ કરનારી હોઈને સહુની સ્તુતિને પાત્ર છે.

૭. શ્રી અરિહંત ભગવંતોનું સ્વરૂપ કેવું છે ? તે જણાવવા માટે સ્વરૂપ-હેતુ-સંપદા કહેવામાં આવી છે. તેઓ સદા અસ્ખલિત એવા કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શનને ધારણ કરનારા છે, કારણ કે છન્નાવસ્થાને સંપૂર્ણ રીતે દૂર કરી ચૂકેલા છે.

૮. આવા પૂર્ણજ્ઞાની પરમકૃપાળુ પુરુષોત્તમ પરમાત્મા શ્રીઅરિહંત દેવો અથિત્ય પ્રભાવ, પરાર્થ-રસિકતા અને સમ્યક્-પ્રરૂપણા વડે મુમુક્ષુઓને પોતાના જેવા જ બનાવી શકે છે-બનાવે છે, તે વાત નિજસમફલ-સંપદા વડે દર્શાવવામાં આવી છે. જેમ કે તેઓ સ્વયં જિન બનેલા છે અને બીજાઓને જિન બનાવે છે; તેઓ સ્વયં સંસાર-સમુદ્રને તરી ગયેલા છે, અને બીજાઓને સંસાર-સમુદ્રથી તારે છે; તેઓ સ્વયં બોધ પામેલા છે અને બીજાઓને બોધ પમાડે છે તથા પોતે સકલ કર્મ-ક્લેશમાંથી મુક્ત થયા છે અને બીજાઓને કર્મ-ક્લેશમાંથી મુક્ત કરે છે.

૯. સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શી એવા અરિહંત દેવોએ કેવું સ્થાન પ્રાપ્ત કરેલું છે ? તે દર્શાવવા માટે મોક્ષ-સંપદા આપવામાં આવી છે. શ્રી અરિહંત દેવો ચરમ-શરીરનો ત્યાગ કર્યા પછી શિવ, અચલ, અરુજ, અનંત, અક્ષય અવ્યાબાધ અને અપુનરાવૃત્તિ એવા સિદ્ધિગતિ નામના સ્થાનને પ્રાપ્ત થાય છે કે જેનું વર્ણન વૈખરી વાણીથી થઈ શકતું નથી. આ કારણોએ જિન અને જિત-ભય એવા શ્રીઅરિહંત ભગવંતોને ભાવોલ્લાસ-પૂર્વક નમન કરવાનું છે, હૃદયના પ્રત્યેક તાર ઝણઝણાવીને તેમના ઉત્તમોત્તમ ગુણોનું ગાન કરવાનું છે.

અધ્યાત્મના સર્વોત્કૃષ્ટ આદર્શને રજૂ કરતા શ્રીઅરિહંત દેવોની સ્તુતિ જેઓ સાચા ભાવે કરે છે, તેઓ આ ત્રિવિધતાપમય સંસારને નિશ્ચય-પૂર્વક તરી જાય છે.

ભાવ-જિનોની સ્તુતિ કર્યા પછી અતીત, અનાગત અને વર્તમાનકાલ-વિષયક સર્વ દ્રવ્ય-જિનોને વંદના કરવાના હેતુથી છેલ્લી ગાથા યોજાયેલી છે.

ઉત્કૃષ્ટ ચૈત્યવંદનમાં પાંચ 'દંડક'નો ઉપયોગ થાય છે, તેમાં આ સૂત્ર પહેલા 'દંડક' તરીકે સ્થાન પામેલું છે. પળ દંડા ૧. સક્કથય, ૨. ચેઙ્ગઅ, ૩. નામ, ૪. સુઅ, ૫. સિદ્ધથય ૧-(ચેઙ્ગવંદન ગાથા ૪૧ છે.)

પાંચ દંડકની* ગણતરી આ પ્રમાણે છે :—

શકસ્તવ એટલે નમો ત્યુણં સૂત્ર. ચૈત્યસ્તવ એટલે અરિહંત-ચેઙ્ગયાણં સૂત્ર, નામસ્તવ એટલે લોગસસ સૂત્ર, શ્રુતસ્તવ એટલે પુવ્વચરવ સૂત્ર અને સિદ્ધસ્તવ એટલે સિદ્ધાણં બુદ્ધાણં સૂત્ર.

આ સૂત્ર પર લલિતવિસ્તરા નામની ચૈત્યવંદનસૂત્રવૃત્તિમાં, યોગશાસ્ત્રની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિમાં, ધર્મસંગ્રહમાં તથા કલ્પસૂત્રની વ્યાખ્યાઓ વગેરેમાં યોગ્ય વિવરણ થયેલું છે, તેમજ તેનો સ્વતંત્ર કલ્પ રચાયેલો છે.

એક જીર્ણ પત્રમાં એવો ઉલ્લેખ મળે છે કે આ. ધર્મશેખરસૂરિએ કર્ણાટકની રાજસભામાં 'નમુ ત્યુણં કલ્પ'નો પ્રભાવ બતાવ્યો હતો. એમ લાગે છે કે આ ઘટના શંકરગણ કે બુદ્ધરાજના સમયમાં કલ્યાણીમાં બની હશે. —(જૈન પ. ઇતિ. ભા. ૧, પૃ. ૪૫૪)

આ સૂત્રમાં ૫૬ ૩૩, સંપદા ૯, ગાથા ૧, સર્વવર્ણ ૨૯૭ અને તેમાં ગુરુ ૩૩, તથા લઘુ ૨૬૪ છે.

★ દંડક સૂત્રના અર્થ માટે શ્રી સોમચુંદરસૂરિ મહારાજે રચેલ ભાષ્યની અવયૂર્ણીમાં કહ્યું છે કે :-

યથોક્તમુદ્રાભિરસ્ખલિતં ધણ્યમાનત્વાદ્ દળ્ઙા ઇવ દળ્ઙાઃ સરલા ઇત્યર્થઃ ।

શાસ્ત્રમાં કહેલ મુદ્રા વડે અસ્ખલિત રીતે જે બોલવામાં આવે તે સૂત્રોને દંડક સૂત્રો કહેવામાં આવે છે.

(૭) પ્રકીર્ણક

શકસ્તવનો મૂલપાઠ ઔપપાતિક સૂત્રના ૨૦મા સૂત્રમાં રાજપ્રશ્નીયસૂત્રના ૧૩મા સૂત્રમાં તથા કલ્પસૂત્રના ૧૫મા સૂત્રમાં જોવાય છે તથા સમવાયાંગસૂત્રના પ્રારંભમાં અને ભગવતીસૂત્રના પ્રારંભમાં પણ આ સૂત્રના ભાવને મળતાં વિશેષણો દ્વારા ભગવંત મહાવીરનો પરિચય કરાવેલો છે. વળી જીવાજીવાભિગમસૂત્રના ૧૪૨મા સૂત્રમાં, તથા જ્ઞાત-ધર્મકથાંગના ૧૩મા તથા ૧૬મા અધ્યયનમાં પણ તેના સંક્ષિપ્ત નિર્દેશો છે.

૧૫. સવ્વ-ચેડયાવંદણ-સુત્તં

[સર્વ-ચૈત્યવન્દન-સૂત્રમ]

જાવંતિ ચેઈયાઈ-સૂત્ર

(૧) મૂલપાઠ

જાવંતિ ચેડયાઈ, ઉઠ્ઠે અ અહે અ તિરિઅલોએ અ ।
સવ્વાઈ તાઈ વંદે, ઇહ સંતો તત્થ સંતાઈ ॥૧॥*

(૨) સંસ્કૃત છાયા

યાવન્તિ ચૈત્યાનિ, ઋર્ધ્વે ચાધશ્ચ તિર્યગ્લોકે ચ ।
સર્વાણિ તાનિ વન્દે, ઇહ સન્ તત્ર સન્તિ ॥૧॥

(૩) સામાન્ય અને વિશેષ અર્થ

જાવંતિ-[યાવન્તિ]-જેટલાં.

ચેડયાઈ-[ચૈત્યાનિ]-ચૈત્યો, જિન-પ્રતિમાઓ.

ચૈત્યાનિ જિનેન્દ્ર-પ્રતિમા: (અ.દી.)

ઉઠ્ઠે-[ઋર્ધ્વે]-ઊર્ધ્વલોકે, દેવલોકમાં.

અ-[ચ]-અને.

અહે-[અધઃ]-અધોલોકમાં, ભવનપતિના આવાસોમાં.

તિરિઅલોએ-[તિર્યગ્લોકે]-તિર્યગ્લોકમાં, મનુષ્યલોકમાં.

તિર્યચ્છૂનો મૂલ અર્થ વચમાં રહેલું, મધ્યમાં રહેલું એવો થાય છે.
ઉપર સ્વર્ગ, નીચે પાતાલ અને વચમાં મનુષ્યલોક હોવાથી તે તિર્યગ્લોક કહેવાય છે, તેમાં.

સવ્વાઈ તાઈ-[સર્વાણિ તાનિ]-તે સર્વેને.

★ આ ગાથા 'ગાહા' છંદમાં છે.

વંદે-[વન્દે]-હું વાંદું છું.

ફહ-[ફહ]-અહીં.

સંતો-[સન્]-રહ્યો છતો.

તત્થ-[તત્ર]-ત્યાં.

સંતાઈ-[સન્તિ]-રહેલાંને

(૪) તાત્પર્યાર્થ

આ સૂત્રમાં સર્વ ચૈત્યોને વંદન કરેલું હોવાથી તે સવ્વ-ચેઈય-વંદણ-સુત્તં સર્વચૈત્ય-વંદન સૂત્ર કહેવાય છે. પ્રથમ શબ્દો પરથી ‘જાવંતિ ચેઈયાઈ’ નામથી પણ તે પ્રસિદ્ધ છે.

(૫) અર્થ-સંકલના

ઉર્ધ્વલોક, અધોલોક અને મનુષ્યલોકમાં જેટલાં પણ ચૈત્યો-જિનબિંબો હોય, તે સર્વેને અહીં રહ્યો છતો ત્યાં રહેલાંને હું વંદન કરું છું.

(૬) સૂત્ર-પરિચય

જિન-પ્રતિમા આત્મ-બોધ માટેનું એક અગત્યનું સાધન છે. તેના પ્રત્યેની નિઃસીમ ભક્તિ આ ગાથા વડે પ્રદર્શિત કરાય છે.

આ સૂત્રમાં સર્વવર્ણ ૩૫, અને તેમાં ગુરુ ૩, તથા લઘુ ૩૨ છે.

(૭) પ્રકીર્ણક

આ સૂત્રનું આધાર-સ્થાન શ્રાદ્ધપ્રતિક્રમણસૂત્રની ૪૪મી ગાથા હોય, તેમ જણાય છે.

૧૬. સવ્વ-સાહુ-વંદણ-સુત્તં

[સર્વ-સાધુ-વન્દન-સૂત્રમ્]

‘જાવંત કે વિ સાહુ’ સૂત્ર

(૧) મૂલપાઠ

જાવંત કે વિ સાહુ, ભરહેરવય-મહાવિદેહે અ ।

સવ્વેસિં તેસિં પળાઓ, તિવિહેણ તિદંડ-વિરયાણં ॥૧॥*

(૨) સંસ્કૃત છાયા

યાવન્તઃ કે અપિ સાધવઃ, ભરત-એરવત-મહાવિદેહે ચ ।

સર્વેભ્યઃ તેભ્યઃ પ્રણતઃ, ત્રિવિધેન ત્રિદંડ-વિસ્તેભ્યઃ ॥૧॥

(૩) સામાન્ય અને વિશેષ અર્થ

જાવંત-[યાવન્તઃ]-જેટલા.

કે વિ-[કે અપિ]-જે કોઈ.

સાહુ-[સાધવઃ]-સાધુઓ.

વિશિષ્ટ ગુણો તથા ભિન્ન ભિન્ન અવસ્થાઓને લીધે સાધુઓ અનેક પ્રકારના ગણાય છે. જેમ કે કેવલી, ઋજુમતિ, વિપુલમતિ, પરમાવધિ, અવધિજ્ઞાની, ચૌદપૂર્વધર, દશપૂર્વી, સાડાનવપૂર્વી, દ્વાદશાંગ-ધર, એકાદશાંગ-ધર, જિનકલ્પી, સ્થવિરકલ્પી, યથાલન્દિક, પરિહાર-વિશુદ્ધિ, વિદ્યાચારણ, જંઘાચારણ, પદાનુસારિ-લબ્ધિવંત, વૈક્રિય-લબ્ધિવંત, આશીવિષ-લબ્ધિવંત, પુલાક, નિર્ઘ્રીય, સ્નાતક, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, પ્રવર્તક વગેરે.

ભરહેરવય-મહાવિદેહે-[ભરત-એરવત-મહાવિદેહે]-ભરત, એરવત અને મહાવિદેહક્ષેત્રમાં.

મનુષ્યક્ષેત્ર અઢીદ્વીપ અને બે સમુદ્ર-પ્રમાણ એટલે ૪૫૦૦૦૦૦ યોજન-

★ આ ગાથા ‘ગાહા’ છંદમાં છે.

પ્રમાણ છે. તેની બહાર કોઈ પણ મનુષ્યનો જન્મ થતો નથી. આ અઢીદ્વીપમાં સહુની મધ્યમાં જંબૂદ્વીપ છે, તેને ફરતો લવણસમુદ્ર છે, તેને ફરતો ધાતકીખંડ છે, તેને ફરતો કાલોદધિ સમુદ્ર છે અને તેને ફરતો પુષ્કરાવર્ત નામનો દ્વીપ છે કે જેની બરાબર મધ્યમાં આવેલા માનુષોત્તર પર્વત સુધી મનુષ્ય લોકની હદ છે, એટલે તે દ્વીપ અર્ધો ગણાય છે. આ અઢીદ્વીપમાં ૧૫ કર્મભૂમિ, ૩૦ અકર્મભૂમિ અને ૫૬ અંતરદ્વીપ મળી કુલ ૧૦૧ ક્ષેત્રો મનુષ્યને ઉત્પન્ન થવાનાં સ્થાનો છે. તેમાં અકર્મભૂમિ અને અંતરદ્વીપમાં જન્મેલાઓ યુગલિકધર્મમાં હોવાથી તેમને સાધુપણું-વિરતિભાવ સ્પર્શી શકતો નથી. મતલબ કે ૧૫ કર્મભૂમિઓમાં જ સાધુપણું પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. આ ૧૫ કર્મભૂમિની સંખ્યા દ્વીપવાર નીચે મુજબ છે :-

જંબૂદ્વીપ	—૧ ભરત,	૧ એરવત,	૧ મહાવિદેહ
ધાતકીખંડ	—૨ ભરત	૨ એરવત	૨ મહાવિદેહ
પુષ્કરાર્ધદ્વીપ	—૨ ભરત	૨ એરવત	૨ મહાવિદેહ
	૫ ભરત,	૫ એરવત,	૫ મહાવિદેહ.

અ-[ચ]-પણ.

સવ્વેસિ તેસિ-[સર્વેભ્યઃ તેભ્યઃ]-તે સર્વેને.

પણઓ-[પ્રણતઃ]....પ્રણત, નમેલો (હું).

તિવિહેણ-[ત્રિવિધેન]-ત્રણ પ્રકારે, ત્રણ કરણથી.

તિદંડ-વિરયાણં-[ત્રિદણ્ડ-વિરતેભ્યઃ]-‘ત્રણ દંડ’થી જેઓ વિરામ પામેલા છે, તેઓને.

જેનાથી આત્મા દંડાય, તે દંડ; આ કાર્ય ત્રણ પ્રકારે થાય છે :-મનથી, વચનથી અને કાયાથી. એટલે દંડ પણ ત્રણ પ્રકારના ગણાય છે : મનોદંડ, વચનદંડ અને કાયદંડ. આ ત્રણે પ્રકારના દંડથી વિરમવું એ સાધુ-જીવનનું મુખ્ય લક્ષણ છે; અર્થાત્ સાધુ કોઈને પણ મનથી દંડે નહિ, વચનથી દંડે નહિ અને કાયાથી પણ દંડે નહિ. આવી રીતે જેઓ ત્રણ દંડથી વિરામ પામેલા છે, તેઓ ભાવસાધુ છે અને તેમને જ અહીં વંદન કરવામાં આવ્યું છે.

(૪) તાત્પર્યાર્થ

આ સૂત્રમાં સર્વ પ્રકારના સાધુઓને વંદન કરવામાં આવ્યું છે, એટલે તે સવ્વ-સાહુ-વંદણ-સુત્ર કહેવાય છે. આદિનાં પદો પરથી એનું પ્રચલિત નામ ‘જાવંત કે વિ સાહુ’ સૂત્ર છે.

(૫) અર્થ-સંકલના

ભરત, ઐરવત અને મહાવિદેહ ક્ષેત્રોમાં રહેલા જે કોઈ સાધુ મન, વચન અને કાયાથી સપાપ પ્રવૃત્તિ કરતા નથી, કરાવતા નથી, તેમ જ કરનારને અનુમોદન આપતા નથી, તેમને હું વાંદું છું.

(૬) સૂત્ર-પરિચય

જિનેશ્વરો અને જિન-પ્રતિમાઓની જેમ સાધુઓ પણ આત્મ-પ્રબોધ થવામાં અતિ ઉપકારક છે. તેમના પ્રત્યેનું સન્માન, તેમના પ્રત્યેની પૂજ્યબુદ્ધિ અને તેમના પ્રત્યેની અંતરંગ ભક્તિ મનુષ્યમાં રહેલા કુસંસ્કારોને દૂર કરવામાં અને ચારિત્રની ખિલવણી કરવામાં પ્રબલ નિમિત્ત છે. તેથી તેમને વંદન કરવામાં આવ્યું છે. આ સૂત્ર નમસ્કારમંત્રના પાંચમા પદના ગાથાત્મક વિવરણરૂપ છે.

સદ્દેવ, સદ્ગુરુ અને સદ્ધર્મ-એ ત્રણેની ઉપાસના મોક્ષમાર્ગમાં એકસરખી જરૂરી છે.

આ સૂત્રમાં સર્વ વર્ણ ૩૮ અને તેમાં ગુરુ ૧ તથા લઘુ ૩૭ છે.

(૭) પ્રકીર્ણક

આ સૂત્રનું આધાર-સ્થાન શ્રાવકપ્રતિક્રમણસૂત્રની ૪૫મી ગાથા હોય તેમ જણાય છે.

૧૭. પંચપરમેષ્ઠિ-નમસ્કારસૂત્રમ્

‘નમોઽર્હત્ સૂત્ર’

(૧) મૂલપાઠ

નમોઽર્હત્-સિદ્ધાચાર્યોપાધ્યાય-સર્વસાધુભ્યઃ ॥૧॥

(૨) સંસ્કૃત છાયા

આ સૂત્ર સંસ્કૃત ભાષામાં છે.

(૩) સામાન્ય અને વિશેષ અર્થ

પાંચ પરમેષ્ઠિના અર્થની વિગત માટે જુઓ સૂત્ર ૧ લું.

(૪) તાત્પર્યાર્થ

સૂત્ર ૧ લા મુજબ.

(૫) અર્થ-સંકલના

અરહંતોને નમસ્કાર થાઓ, સિદ્ધોને નમસ્કાર થાઓ, આચાર્યોને નમસ્કાર થાઓ, ઉપાધ્યાયોને નમસ્કાર થાઓ, સર્વ સાધુઓને નમસ્કાર થાઓ.

(૬) સૂત્ર-પરિચય

‘જાવંત કે વિ સાદૂ’ સૂત્ર બોલ્યા પછી ઉવસગ્ગહરં સ્તોત્ર અથવા કોઈ પણ પૂર્વાચાર્ય-રચિત સ્તવન બોલાય છે. તે વખતે પ્રારંભના મંગલાચરણ તરીકે આ સૂત્ર બોલવામાં આવે છે. પ્રાચીન પોથીઓમાં સંસારદાવાનલ-સ્તુતિ બોલતાં પહેલાં આ સૂત્ર બોલવાનું સૂચન છે. એ સિવાય સ્તુતિ, સ્તવન, સ્તોત્રો કે પૂજાની ઢાળો આદિ ભજાવતાં પણ એનો ઉપયોગ થાય છે.

સાધ્વીઓ અને શ્રાવિકાઓને આ સૂત્ર બોલવાનું નથી.

(ધર્મસંગ્રહ ભાગ ૧. પૃ. ૫૮૫)

(૭) પ્રકીર્ણક

ખરતરગચ્છના આચાર્ય શ્રીજિનપ્રભસૂરિએ સં. ૧૩૬૪માં રચેલ વિધિપ્રપા(દેવ-પૂજાવિધિ)માં તથા શ્રી જિનકુશલસૂરિએ સં. ૧૩૮૩માં રચેલી ચૈત્યવંદનકુલક-વૃત્તિમાં, તથા સં. ૧૪૬૮માં રુદ્રપલ્લીયગચ્છના શ્રીવર્ધમાનસૂરિએ રચેલા આચારદિનકર વગેરે ગ્રંથોમાં ચૈત્યવંદન-વિધિ વિધાનાદિમાં આ નમોઽર્હત્ પાઠ જોવામાં આવે છે.

શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકર સૂરિની કૃતિ કલ્યાણમંદિર સ્તોત્ર હોવાથી તેની રચના વિશેના લખાણમાં નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થાય છે, જેમાં આ નમોઽર્હત્ આ પદ સંબંધી વિવેચન છે :-

એકદા તેણે વાદ કરવા આવેલા ભટ્ટને સંભળાવવા માટે નવકારને બદલે એ નમોઽર્હત્સિદ્ધાચાર્યોપાધ્યાય સર્વ સાધુભ્યઃ એ પ્રમાણે ચૌદ પૂર્વમાં કહેલું સંસ્કૃત વાક્ય કહ્યું તથા એકદા તે સિદ્ધસેન સૂરિએ પોતાના ગુરુને કહ્યું કે-આ સર્વ આગમ પ્રાકૃતમાં છે તેને હું સંસ્કૃતમાં બનાવું. ત્યાં ગુરુએ તેને કહ્યું કે-બાળ, સ્ત્રી, મંદ બુદ્ધિવાળા અને મૂર્ખ જનો કે જેઓ ચારિત્ર લેવાની ઈચ્છાવાળા હોય તેમના હિતને માટે તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ સિદ્ધાંતના ગ્રંથો પ્રાકૃતમાં રચ્યા છે, તે યોગ્ય છે; છતાં તમે આવો વિચાર કર્યો તેથી તમને મોટી આશાતના લાગી. તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત પણ ઘણું મોટું લાગ્યું છે.

१८. उवसग्गहरं-थोत्तं

[उपसर्गहर-स्तोत्रम्]

उवसग्गहरं स्तोत्र

(१) मूलपाठ

उवसग्गहरं पासं, पासं वंदामि कम्म-घण-मुक्कं ।
विसहर-विस-नित्रासं, मंगल-कल्लाण-आवासं ॥१॥
विसहर-फुल्लिग-मंतं, कंठे थारेइ जो सया मणुओ ।
तस्स गह-रोग-मारी-दुट्टजरा जंति उवसामं ॥२॥
चिट्ठु दूरे मंतो, तुज्झ पणामो वि बहुफलो होइ ।
नर-तिरिएसु वि जीवा, पावंति न दुक्ख-दोर्गच्चं ॥३॥
तुह सम्मत्ते लब्धे, चिंतामणि-कप्पपायवब्भहिण् ।
पावंति अविग्घेणं, जीवा अयरामरं ठाणं ॥४॥
इअ संथुओ महायस ! भत्ति-भर-निब्भरेण हियएण ।
ता देव ! दिज्ज बोहिं, भवे भवे पास ! जिणचंद ! ॥५॥*

(२) संस्कृत-छाया

उपसर्गहरपार्श्वम् पार्श्वं वन्दे कर्मघनमुक्तम् ।
विषधरविषनिर्नाशम् मंगलकल्याणावासम् ॥१॥

१. दोहगं । पाठान्तरं वा 'दुक्खदोहगं' इति जिनप्रभसूरिकृतवृत्तौ । २. पत्ते जि. प्र. वृ. ।

३. *इय । ४. ँहिअयेण । ५. देसु जि. प्र. वृ. ।

★ आ सूत्र 'ग्गल्ल' छंढमां छे.

+ 'नशः शः' (सिद्धहेम सूत्र २-३-७३) सूत्रेण 'निर्नाशम्' इति प्रयोगो भवेत् परन्तु सर्वासु व्याख्यासु 'निर्नाशम्' इति लिखितम् ।

‘વિસહરફુલિંગ’ મન્ત્રમ્ કણ્ઠે ધારયતિ યઃ સદા મનુજઃ ।
તસ્ય ગ્રહરોગમારી-દુષ્ટજ્વરા યાન્તિ ઉપશમમ્ ॥૨॥

તિષ્ઠતુ દૂરે મન્ત્રસ્તવ પ્રણામોઽપિ બહુફલો ભવતિ ।
નરતિર્યક્ષ્વપિ જીવાઃ, પ્રાપ્નુવન્તિ ન દુઃખદૌર્ગત્યમ્ ॥૩॥

તવ સમ્યક્ત્વે લબ્ધે, ચિન્તામણિકલ્પપાદપાખ્યધિકે ।
પ્રાપ્નુવન્ત્યવિઘ્નેન, જીવ અજરામરં સ્થાનમ્ ॥૪॥

ઇતિ સંસ્તુતો મહાયશઃ ! ભક્તિભરનિર્ભરેણ હૃદયેન ।
તસ્માત્ દેવ ! દેહિ બોધિ, ભવે ભવે પાર્શ્વ ! જિનચન્દ્ર ! ॥૫॥

(૨-અ) અન્વય

ઉપસર્ગહરંપાર્શ્વમ્ કર્મધનમુક્તમ્ [ધનકર્મમુક્તમ્] વિષધરવિષનિર્નાશમ્
મઙ્ગલકલ્યાણઆવાસમ્ પાર્શ્વમે વન્દે ॥૧॥

યો મનુજઃ વિસહરફુલિંગ મન્ત્રમ્ સદા કણ્ઠે ધારયતિ તસ્ય
ગ્રહરોગમારિદુષ્ટજ્વરોપશમં યાન્તિ ॥૨॥

મન્ત્રઃ દૂરે તિષ્ઠતુ, તવ પ્રણામોઽપિ બહુફલો ભવતિ । જીવા
નરતિર્યક્ષ્વપિ દુઃખદૌર્ગત્યમ્ ન પ્રાપ્નુવન્તિ ॥૩॥

જીવાઃ ચિન્તામણિકલ્પપાદપાખ્યધિકે તવ સમ્યક્ત્વે લબ્ધે [સતિ]
અવિઘ્નેન અજરામરં સ્થાનં પ્રાપ્નુવન્તિ ॥૪॥

[હે]મહાયશઃ ! ભક્તિભરનિર્ભરેણ હૃદયેન ઇતિ [મયા]

સંસ્તુતઃ તસ્માત્ [હે]દેવ ! જિનચન્દ્ર ! પાર્શ્વ ! ભવે ભવે બોધિ
દેહિ ॥૫॥

(૩-૪) સામાન્ય, વિશેષ અર્થ તથા તાત્પર્યાર્થ

૧. ઉવસગ્ગહરંપાસં (ઉપસર્ગહરંપાર્શ્વમ્) ઉપસર્ગોને-ઉપદ્રવોને,
વિઘ્નોને દૂર કરનાર છે પાર્શ્વ (આ નામનો યક્ષ) જેમને એવાને.

× ‘ઇય’ ઇતિ ગ પાઠઃ ઇતિ અનેકાર્થસ્તમંજૂષાયાં પૃ. ૨૧

□ ‘હિયેન’ ઇતિ ક્વચિત્ ઇતિ અનેકાર્થસ્તમંજૂષાયાં પૃ. ૨૧

ઉપસર્ગો એટલે દેવ આદિ દ્વારા કરાયેલા ઉપદ્રવો.^૧ આદિ શબ્દથી અહીં મનુષ્યો તથા તિર્યચો સમજવાના છે.^૨

ઉપસર્ગો ચાર પ્રકારના પણ છે. અને તે ઉપર્યુક્ત ત્રણ પ્રકારોમાં આત્મસંવેદનીય નામનો ચોથો પ્રકાર ઉમેરવાથી થાય છે.^૩

આ બધા ઉપદ્રવોને દૂર કરે તે **ઊવસગ્ગહરં**; એટલે કે શાસનનો અધિષ્ઠાયક હોવાથી વિઘ્નોનો નાશ કરનાર.^૪

ઉવસગ્ગહર એવો જે પાર્શ્વ (યક્ષ) તે ઉવસગ્ગહરપાસ.

ઊવસગ્ગહર પદ એ પાસ પદનું વિશેષણ છે.

અહીં એ સવાલ ઊઠવો સ્વાભાવિક છે કે **ઊવસગ્ગહર** એ વિશેષણ શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવંત માટે ન વાપરતાં પાર્શ્વયક્ષ માટે કેમ વાપરવામાં આવ્યું ?

તેનું સમાધાન એ છે કે શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવંત પોતે તો ઉપસર્ગ હરવા સમર્થ છે જ, પરંતુ એમના ભક્ત દેવ પાર્શ્વયક્ષ પણ ઉપસર્ગો હરવા સમર્થ છે. એ અહીં સૂચવવું છે. તેથી **ઊવસગ્ગહર** વિશેષણ પાર્શ્વયક્ષ માટે ઉપયુક્ત કરી જણાવાયું છે કે શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવંતની સ્તવનાથી સંતુષ્ટ થયેલ પાર્શ્વયક્ષ સ્તવના કરનારના ઉપસર્ગો દૂર કરે છે.

ઊવસગ્ગહરંમાં ‘૨’ ઉપર આવેલો અનુસ્વાર એ દ્વિતીયાના એકવચનનો સૂચક નથી પરંતુ આર્ષના નિયમાનુસાર અલાક્ષણિક છે.^૫

ઉપસર્ગહરપાર્શ્વમ્ એ, બહુવ્રીહિ સમાસથી નિષ્પન્ન થયેલ સામાસિક પદ છે, તેનો વિગ્રહ **ઉપસર્ગાન્ હરતિ** **ઇતિ ઉપસર્ગહરઃ** । **ઉપસર્ગહરઃ પાર્શ્વઃ**

પાદનોંધ :-

૧. ઉપસર્ગાન્- દેવાદિકૃતાન્ ઉપદ્રવાન્ । સિ. ચ. વ્યા.
૨. ઉપસર્ગાણાં દેવમનુષ્યતિર્યક્તોપદ્રવાણાં હ. કી. વ્યા.
૩. ઉપસર્ગાઃ દિવ્ય-માનુષ-તૈશ્ચાત્મસંવેદનીયભેદાન્નતુર્વિધાઃ । ઉપદ્રવાઃ અ. ક. લ.
૪. શાસનાધિષ્ઠાયકત્વાત્ પ્રત્યૂહનિવારયિતા । અ. ક. લ.
૫. અનુસ્વાસ્ત્વાર્ષત્વાદલાક્ષણિકઃ । અ. ક. લ.

યસ્ય સઃ ઉપસર્ગહરપાર્શ્વઃ તમ્ ઉપસર્ગહર પાર્શ્વમ્ એ પ્રમાણે થાય છે.

ઉવસગ્ગહરંપાસં-એ ૫૬ બીજા ચરણમાં આવતા પાસં ૫૬નું વિશેષણ છે.

૨. કમ્મઘણમુક્કં (કર્મઘનમુક્તમ્)-કર્મોરૂપી મેઘોથી મુક્તને અથવા ઘન (ગાઢ) કર્મોથી રહિતને.

આ ૫૬ની વ્યુત્પત્તિ કર્માણિ ઘના ઇવ કર્મઘનાઃ । તેથ્યો મુક્તઃ કર્મઘનમુક્તઃ તમ્ એ રીતે અથવા ઘનાનિ ચ તાનિ કર્માણિ ચ કર્મઘનાનિ । તેથ્યો મુક્તઃ કર્મઘનમુક્તઃ તમ્ એ પ્રમાણે થાય છે.

પહેલી વ્યુત્પત્તિમાં કર્મોને મેઘની ઉપમા આપવામાં આવી છે અને આત્માને (અહીં પાર્શ્વનાથ ભગવંતના આત્માને) ચન્દ્રની ઉપમા આપી, આ કર્મો તેમને ઢાંકતાં હતાં તેમાંથી ભગવંત મુક્ત થયા છે તે જણાવાયું છે.^૧

બીજી વ્યુત્પત્તિમાં ઘનનો અર્થ દીર્ઘકાલ પર્યંત રહેનારાં અથવા બહુપ્રદેશવાળાં એ પ્રમાણે કરી ધાતકીકર્મોને ઘન શબ્દથી અભિપ્રેત કરાયાં છે.^૨

આ વ્યુત્પત્તિમાં ઘનકર્મને બદલે કર્મઘન પ્રયોગ એ આર્ષના કારણે વિશેષણનો પરનિપાત માનીને કરાયેલો છે.^{૨-૧}

બીજી વ્યુત્પત્તિ અનુસાર કમ્મઘણમુક્કંનો અર્થ ગાઢ સ્થિતિવાળાં અથવા તો બહુપ્રદેશવાળાં કર્મો એટલે કે ઘાતીકર્મો.^૩ તેનાથી મુક્ત થયેલાને

૧. કર્માણિ જ્ઞાનાવરણીયાદ્યઃ તાનિ જીવચન્દ્રમસો જ્ઞાનાંશુમળકલાચ્છદકત્વાત્ ઘના ઇવ જલદા ઇવ કર્મઘનાઃ અ. ક. લ.

૨. ઘનાનિ દીર્ઘકાલસ્થિતિકાનિ બહુપ્રદેશાગ્રાણિ વા યાનિ ધાતિકર્માણિ તૈર્મુક્કં ત્યક્તમ્ અ. ક. લ.

૨-૧. આર્ષત્વાત્ ઘનશબ્દસ્ય વિશેષણત્વેऽપિ પરનિપાતાત્ । અ. ક. લ.

૨-૧. આર્ષત્વાદ્ ઘનશબ્દસ્ય પરનિપાતે સિ. ચ. વ્યા.

૩. જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય તથા અંતરાય એ ચાર ઘાતીકર્મો છે. તે કર્મો આત્માના ગુણોનો ઘાત કરે છે માટે તેને ઘાતી એવી સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે.

એટલે કે જેમને કેવલજ્ઞાન પ્રકટ થયું છે^૧ તેમને. એ પ્રમાણે છે.

૩. વિસહરવિસનિત્રાસં (વિષધરવિષનિર્નાશનમ્) વિષધરોના વિષનો નિશ્ચિતપણે નાશ કરનારાને.

આ ૫૬ વિષધરાણાં વિષં નિર્નાશયતિ ઇતિ વિષધરવિષનિર્નાશઃ^૨તમ્ એ પ્રમાણે વ્યુત્પત્તિ કરવા દ્વારા તત્પુરુષ સમાસથી નિષ્પન્ન થાય છે.

વિષધરો એટલે ઝેરી સર્પો. જેવા કે અનન્ત, વાસુકી, તક્ષક, કર્કોટ, પદ્મ, મહાપદ્મ શંખપાલ, કુલિક, જય, વિજય વગેરે દશ નાગકુલો પૈકી નાગકુલોમાં ઉત્પન્ન થયેલા નાગો.^૩ તેમનું જે વિષ એટલે ઝેર. તેનું નિશ્ચિત રીતે અપહરણ કરનારા^૪ તે વિષધર વિષનિર્નાશ તેમને.

અહીં સર્પ શબ્દ ન મૂકતાં વિષધર શબ્દ એટલા માટે મૂક્યો છે કે સર્પ નિર્વિષ પણ હોઈ શકે છે.^૫ જ્યારે અહીં તો સવિષ સર્પો જ અભિપ્રેત છે.

આ ૫૬ દ્વારા સ્તોત્રકાર સૂચવે છે કે ભગવંતના નામથી પવિત્ર થયેલા મંત્રના જાપથી સર્વ વિષધરોના વિષનો નાશ થાય છે. અને આ વાત માંત્રિકોને સુપ્રતીત જ છે.^૬

૪. મંગલકલ્પણઆવાસં (મઙ્ગલકલ્યાણઆવાસમ્) મંગલો અને કલ્યાણોના આવાસ (કીડાસ્થાન) જેવાને.

આ ૫૬ની વ્યુત્પત્તિ મઙ્ગલાનિ ચ કલ્યાણાનિ ચ મઙ્ગલકલ્યાણાનિ તેષાં આવાસ ઇવ આવાસઃ તમ્ મઙ્ગલકલ્યાણ આવાસમ્ એ પ્રમાણે થાય

૧. ઉત્પન્નકેવલજ્ઞાનમિત્યર્થઃ. અ. ક. લ.

૨. વાસ્તવિક રીતે નિર્નાશઃ પ્રયોગ થવો જોઈએ. પણ સર્વ ટીકાકારોએ નિર્નાશઃ પ્રયોગ ક્યો છે જે વિચારણીય છે.

૩. વિષધરા અનન્ત-વાસુકી-તક્ષક-કર્કોટ-પદ્મ-મહાપદ્મ-શંખપાલ-કુલિક-જય-વિજય-લક્ષ્મણ-દશનાગ-કુલજાતા નાગાઃ. ૧ અ. ક. લ.

૪. નિર્નાશયતિ નિશ્ચિતમપહરતિ (ઇતિ) વિષધરવિષનિર્નાશઃ તમ્. ૧ અ. ક. લ.

૫. સવિષાઃ નિર્વિષાશ્ચ તે. ૧ અ. ચિં., કાં. ૪, શ્લો. ૩૭૮

૬. ભગવન્નામપૂતમન્ત્રજાપાદ્ હિ સર્વવિષધરવિષનાશઃ સુપ્રતીત એવ માન્ત્રિકાણામ્. ૧ અ. ક. લ.

છે. મંગલકલ્પાણાવાસમ્ એ રીતે પ્રયોગ કરવાને બદલે કલ્યાણ અને આવાસ વચ્ચે સંધિ ન કરીને કલ્પાણાઆવાસં એ પ્રયોગ સંધિના યાદચ્છિક (ઈચ્છાનુસાર અવલંબનના) નિયમને અનુસારે છે. અન્યત્ર પણ તેવાં દૃષ્ટાન્તો ઉપલબ્ધ થાય છે. જેવાં કે:-શ્રી આદિનાથં (સુમતિકલ્પોલ્લક્ષ્મી સ્તવનમ્) શ્રી ઇન્દ્રભૂતિ (ગૌતમસ્વામિ-અષ્ટક) વગેરે. અહીં શ્રી અને આદિનાથં વચ્ચે તથા શ્રી અને ઇન્દ્રભૂતિ વચ્ચે સંધિ કરવામાં આવી નથી.

મંગલ એટલે વિપત્તિઓનું ઉપશમન,^૧ શ્રેયસ્^૨

દુરિતનું ઉપશમન કરનાર વસ્તુને પણ મંગલ કહેવામાં આવે છે.^૩

કલ્યાણ એટલે સંપત્તિઓનો ઉત્કર્ષ,^૪ અથવા નીરોગપણું.^૫

સુખને લાવે તે કલ્યાણ એવો ઉલ્લેખ ચૈદ્યવંદણમહાભાસમાં મળે છે.^૬

મંગલો અને કલ્યાણોને રહેવાનું સ્થળ કોઈ હોય તો તે શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવંત છે. એટલે તેમનાં દર્શન અને તેમની સેવા કરનાર આત્માઓ પણ મંગલ અને કલ્યાણના પાત્ર બને છે. તે હકીકત આ પદ દ્વારા સૂચવાય છે.^૭ વિપત્તિઓનું ઉપશમન અને સર્વ સંપત્તિઓનો ઉત્કર્ષ આ બેમાં સર્વ સુખો સમાઈ જાય છે. ભગવંત શ્રી પાર્શ્વનાથ આ બંનેના કારણ છે.

૫. પાસં-(પાર્શ્વમ્) પાર્શ્વને, પાર્શ્વનાથ નામના તેવીસમાં અર્હત્ ભગવંતને.

૧. મંગલાનિ વિપદુપશમરૂપાણિ । અ. ક. લ.

૨. મંગલાનિ ચ શ્રેયાંસિ । સિચ. વ્યા.

૩. મંગલં દુરિતોપશામકં । હ. કી. વ્યા.

૪. કલ્યાણાણિ ચ સમ્પદુત્કર્ષરૂપાણિ । અ. ક. લ.

૫. કલ્યાણં નીરોગત્વં સમ્પદુત્કર્ષરૂપં વા । હ. કી. વ્યા.

૬. કલ્લં સાયં જમ્હા અણેણ વા હસ્સ તેણ કલ્પણં । ચે. વં. મ. ભા. ગા. ૬૭૪

૭. અત્ત એવ હિ ભગવન્તં મઙ્ગલકલ્યાણાવાસં પર્યુપાસીના અપિ તદુભયભાજનં ભવેયુઃ । અ. ક. લ.

આ અભિધાન યથાર્થ છે. તેની પાછળનો ઇતિહાસ ટિપ્પણ વિભાગમાં દર્શાવાશે.

૬. વંદામિ-(વન્દે) નમસ્કાર કરું છું,^૧ સ્તવું છું.^૨

ઉપર્યુક્ત બંને અર્થો (નમસ્કાર અને સ્તવના) અહીં ઘટિત થાય છે.

૭. જો મણુઓ [યો મનુજ:]—જે મનુષ્ય.

અહીં મનુષ્યનું ગ્રહણ એટલા માટે કરાયું છે કે મનુષ્યજન્મ સિવાય અન્ય કોઈ જ યોનિમાં મંત્રની સાધના યા મંત્રનો પાઠ સંભવિત નથી.

મણુઓનો બીજો અર્થ માન્ત્રિક પણ કરાયો છે. આ અર્થ કરતી વેળા મનુ+ગમ્થી મણુઓ સિદ્ધ કરવું પડે છે.

‘મનુઃ મન્ત્રઃ તં ગચ્છતિ’ સર્વે ગત્યર્થાઃ જ્ઞાનાર્થાઃ ઇતિ વચનાત્ જાનાતિ ઇતિ મનુગો માન્ત્રિકઃ એ તેની વ્યુત્પત્તિ છે. મન્ત્રને જાણનારો એટલે કે તેના આશ્રાય, વિધિ વગેરેને જાણનારો મણુઓ પદથી અભિપ્રેત છે.

૮. વિસહરફુલિંગમંત્રં (વિસહરફુલિંગ મન્ત્રં) વિસહરફુલિંગ નામક મન્ત્રને, વિસહર અને ફુલિંગ શબ્દો જેમાં છે તેવા મન્ત્રને.

વિસહર અને ફુલિંગ એ પ્રસ્તુત મન્ત્રનો સંકેત છે. આ સંકેત દ્વારા અઢાર અક્ષરનો નમિઠ્ઠણ પાસ વિસહરવસહ જિણ ફુલિંગ મન્ત્ર અભિપ્રેત છે.^૩

ઉવસગ્ગહરસ્તોત્ર એ સૂત્રાત્મક છે. માત્ર સૂચન કરે તે સૂત્ર કહેવાય, તેથી અહીં તે સંપૂર્ણ મંત્ર ન લખતાં માત્ર તે મંત્રમાં આવતા વિસહર અને ફુલિંગ શબ્દને જ સાંકેતિક રીતે દર્શાવીને સંપૂર્ણ મંત્ર સૂચવાયો છે.^૪

૧. વન્દે-નમસ્કરોમિ । અ. ક. લ.

૨. વન્દામિ-અભિષ્ઠૈમિ । સિ. ચ. વ્યા.

૩. ભગવન્નામર્ગાર્થિતમશ્વદશાક્ષરત્મકમ્ । અ. ક. લ.

૪. વિસહર ત્તિ ફુલિંગ ત્તિ શબ્દાનાં મન્ત્રગર્ભિતત્વાત્ વિસહરફુલિંગ ઇતિ મન્ત્રઃ ।

૬. કી. વ્યા.

મંત્ર તેને કહેવાય કે જે મનનું રક્ષણ કરે, અથવા તો જે ગુપ્ત રીતે કહેવાય.^૧

ઉપર્યુક્ત બંને લક્ષણો અહીં ઘટિત થાય છે. કારણ કે નમિઝળ પાસ વિસહરવસહ જિણ ફુલિંગ મંત્ર મનનું, તનનું, સર્વનું રક્ષણ કરે છે તથા ગુરુ દ્વારા ગુપ્ત રીતે મેળવાય પણ છે.

આ મંત્ર વિસહરફુલિંગ મંત્ર એટલા માટે કહેવાય છે કે તે વિષધરો એટલે સર્પો તથા સ્ફુલિંગો એટલે અગ્નિકણો તેના ઉપલક્ષણથી બીજા પણ ક્ષુદ્ર ઉપદ્રવો, તેનો નિવારક છે.^૨

આ અઢાર અક્ષરના મંત્રના જાપની વિધિ ગુરુગમથી જાણવાની છે. ટીકાકારોએ તો માત્ર તે મંત્રની આગળ તારબીજ (ઐ), ત્રૈલોક્યબીજ (હ્રીં) કમલાબીજ (શ્રીં) અને અર્હદ્ બીજ (અર્હં) તથા અન્તે તત્ત્વબીજ (હ્રીં) અને પ્રણિપાતબીજ(નમઃ)થી તેને વિશિષ્ટ કરવાનું જણાવેલ છે.^૩

તત્ત્વબીજથી શું સમજવું તે ટીકાકારોએ જણાવેલ નથી પણ એટલું જ જણાવ્યું છે કે આ બીજોથી મંત્રને સમૃદ્ધ કરવાથી મંત્ર અઠાવીસ અક્ષરનો બને છે.^૪

મંત્રશાસ્ત્રોમાં તત્ત્વબીજ શબ્દથી હ્રીંકાર જ ઇષ્ટ છે અને તેથી નીચે મુજબ મંત્રોદ્ધાર પ્રાપ્ત થાય છે.

ઐં હ્રીં શ્રીં અર્હં નમિઝળ હ્રીં પાસ વિસહર વસહ જિણ ફુલિંગ હ્રીં નમઃ ।

અહીં એ વિચારવાનું છે કે આ રીતના મંત્રોદ્ધારમાં કોઈ પણ રીતે

૧. મન્ત્રશ્ચ મનસસ્ત્રાણયોગાન્મન્ત્રણાદ વા । અ. ક. લ.

મનસસ્ત્રાણાન્મન્ત્રઃ મન્ત્રણાદ ગુપ્તભાષણાદ વા મન્ત્રઃ । હ. કી. વ્યા.

૨. વિષધરાઃ-સર્પાઃ સ્ફુલિન્ગાઃ-અગ્નિકણાઃ તેષાં ઉપલક્ષણત્વાદન્યેષામપિ ક્ષુદ્રોપદ્રવાણાં મન્ત્રઃ પ્રતિહન્તા નિવારકસ્તમ્ હ. કી. વ્યા.

૩. તારત્રૈલોક્યકમલાર્હદ્બીજૈસ્તે ચ તત્ત્વપ્રણિપાતબીજાભ્યામ્ । અ. ક. લ.

૪. અષ્ટાવિંશતિવર્ણાત્મકં મન્ત્રવિશેષં । અ. ક. લ.

અઢાવીસ અક્ષર થતા નથી પણ માત્ર છવ્વીસ અક્ષરો જ થાય છે, જે નીચેના કોષ્ટકથી સમજાશો :-

પૂર્વખંડ	મૂલમંત્ર	ઉત્તરખંડ
(પ્રણવ તથા બીજાક્ષરો)	ન મિઝુળ પા સ વિ સ હ ર	(બીજાક્ષર તથા પલ્લવ)
૧ ૨ ૩ ૪ ૫	૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪ ૧૫	૨૪ ૨૫ ૨૬
ૐ હ્રીં શ્રીં અર્હં	વ સ હ જિ ણ ફુ લિં ગ	હ્રીં ન મઃ ।

અહીં વિસહરકુલિંગ મંત્રને આદિમાં ૐ હ્રીં શ્રીં અર્હં આ ચાર બીજોથી અને પ્રાન્તે હ્રીં નમઃ એમ બે બીજોથી સમૃદ્ધ કરવામાં આવ્યો છે.

જો કે જિનપ્રભસૂરિએ આ મંત્રને ઉપર્યુક્ત બીજોથી સમૃદ્ધ કરવાથી તે અઢાવીસ અક્ષરનો થતો હોવાનું જણાવ્યું છે પણ તે તેમણે કયા આશયથી જણાવ્યું છે તે સમજાતું નથી.

હર્ષકીર્તિસૂરિએ પણ પોતાની વ્યાખ્યામાં જિનપ્રભસૂરિએ કહેલી વાતનું જ સમર્થન કર્યું છે અને મંત્રોદ્ધાર કરતાં અઢાર અક્ષરના વિસહર ફુલિંગ મંત્રને પ્રાન્તે હ્રીં નમઃનો વિન્યાસ કરવાને બદલે પ્રણવ-ૐકાર અને બીજાક્ષરો હ્રીં શ્રીં અર્હંનો સંપુટ કરી નમઃનો પલ્લવ તરીકે વિન્યાસ કર્યો છે. અને એમ થતાં મંત્ર અઢાવીસ અક્ષરનો થાય છે.^૧ તેમણે અર્હં કારને એક અક્ષરરૂપે ગ્રહણ કરેલ છે.

શ્રી માનતુંગસૂરિ આ મંત્રનો ૐ હ્રીં શ્રીં અર્હં નમિઝુળ પાસ વિસહર વસહ જિણ ફુલિંગ હ્રીં નમઃ । એ પ્રમાણે ઉલ્લેખ કરી તેને અઢાર અક્ષરના મંત્ર તરીકે ઓળખાવે છે,^૨ આથી સમજાય છે કે તે કેવલ મૂલ મંત્રની જ સંખ્યા દર્શાવે છે. ચિંતામણિ સંપ્રદાયમાં મંત્રને છ બીજાક્ષરવાળો, આઠ સંપદાવાળો

૧ ૨ ૩ ૪

૧૪

૨૨

૧. યથા-‘ૐ હ્રીં શ્રીં અર્હં નમિઝુળ પાસ વિસહર વસહ જિણ ફુલિંગ

૨૩ ૨૪ ૨૫ ૨૬ ૨૭ ૨૮

ૐ હ્રીં શ્રીં અર્હં નમઃ” ઇતિ હ. કી. વ્યા. પૃ. ૧૩

૨. જુઓ ન. સ્વા. પ્રા. વિ. પૃ. ૨૭૪

પ્ર-૧-૨૨

અને સત્તાવીસ અક્ષરના પરિમાણવાળો દર્શાવાયો છે.^૧

અજ્ઞાતકર્તૃક ભયહરસ્તોત્રવૃત્તિમાં આ મંત્રને નમસ્કાર વ્યાખ્યાન ટીકામાં દર્શાવ્યાનુસાર જ દર્શાવાયો છે.^૨

અજ્ઞાતકર્તૃક ભયહરસ્તોત્ર વિવરણમાં પણ આ મંત્રને નમસ્કાર વ્યાખ્યાન ટીકામાં દર્શાવ્યાનુસાર જ દર્શાવાયો છે.^૩

જો કે શ્રી જિનસૂરમુનિ, શ્રી સમયસુંદરવાચક વગેરે ઉપર્યુક્ત વિગતથી જુદી વિગત દર્શાવે છે અને હ્રીં નમઃ ઉપરાંત બીજા પણ મંત્રબીજો જોડે છે જે આ સાથેના કોષ્ટકથી સમજાશે.

અદાર અક્ષરના નમિરૂણ મંત્ર અંગે ભિન્ન ભિન્ન ગ્રંથકારોનાં વિભિન્ન મંતવ્યો :-

ઉવસગ્ગહરે સ્તોત્રની બીજી ગાથામાં વિસહરફુલિંગમંતં પદ દ્વારા જે મંત્ર સૂત્રકારને અભિપ્રેત છે તે નમિરૂણ પાસ વિસહર વસહ જિણ ફુલિંગ મંત્ર અદાર અક્ષરનો છે. તેને જુદા જુદા મંત્ર બીજોથી સમન્વિત કરવામાં આવે છે. અન્યાન્ય ગ્રંથકારો આ મંત્રને જુદા જુદા બીજોથી સમન્વિત કરવા જણાવે છે અને તે દ્વારા નિષ્પન્ન થયેલ મંત્રનો વિસહરફુલિંગ મંત્રના નામથી નિર્દેશ કરે છે. કયા ગ્રંથકારો તેને કયા કયા બીજોથી સમન્વિત કરે છે અને તે પછી મંત્ર કેવા સ્વરૂપે રહે છે આ નીચેના કોષ્ટકમાં દર્શાવ્યું છે.

★ ૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮
૧. ઓમ્ હ્રીં શ્રીં અર્હં । નમિરૂણ । પાસ વિસહર । વસહ । જિણ । ફુલિંગ । હ્રીં શ્રીં નમઃ ।							
અર્હં મંત્રે બીજાક્ષરણિ ષટ્ ૬ । સંપદો અષ્ટૌ । સર્વાક્ષરણિ સત્તવિંશતિઃ ।							
ચિં. સં. પત્ર ૧૪ અ-(હ. લિ. પ્રત)							

★ આ અંકો સંપદાના સૂચક છે.

૨. તથાહિ અનલશબ્દેન અગ્નિબીજમોઢ્ઘારઃ ત્રિભુવનશબ્દેન ત્રૈલોક્યબીજં હ્રીં । નમિરૂણ પાસ વિસહરત્તિ ત્રીણિ પદાનિ સ્પષ્ટમેવ । વસહત્તિ । દ્વિતીયગાથાયાં જિણ ફુલિંગત્તિ દ્વે પદે સ્પષ્ટે એવ સ્તઃ । અન્ત્યગાથાયાં સકલભુવનપદેન હ્રીંકારઃ અગ્રેતનપદાનિ પ્રકટાનિ એવ સન્તિ । ચિન્તામણિમંત્ર આમ્નાય-(જૈ. સા. વિ. મં. હ. લિ. પ્ર. પૃ. ૭૭)

૩. ઓમ્ હ્રીં શ્રીં (અર્હં) નમિરૂણ પાસ-ફુલિંગ હ્રીં નમઃ ઇતિ મૂલમંત્રેણ ।

ચિન્તામણિ મંત્ર આમ્નાય, પૃ. ૨૫

વિભિન્ન વિભિન્ન મતાનુસાર નમિકુળ મંત્ર સાથે સંયોજિત કરાતા
ભિન્ન ભિન્ન બીજાકરો અને પલ્લવોને દર્શાવતું કોષ્ટક :-

ક્ર.	ગ્રંથકાર	ગ્રંથનું નામ	મંત્રનું સ્વરૂપ
૧.	માનતુંગસૂરિ	નમસ્કાર વ્યાખ્યાન ટીકા	ૐ હ્રીં શ્રીં અહં નમિકુળફુલિંગ હ્રીં નમઃ
૨.	અજ્ઞાત	ભયહર સ્તોત્ર વિવરણ	ૐ હ્રીં શ્રીં અહં નમિકુળફુલિંગ હ્રીં નમઃ ।
૩.	અજ્ઞાત	ભયહર સ્તોત્ર વૃત્તિ	ૐ હ્રીં શ્રીં અહં નમિકુળફુલિંગ હ્રીં નમઃ ।
૪.	અજ્ઞાત	ચિન્તામણિ સંપ્રદાય	ૐ હ્રીં શ્રીં અહં નમિં ફુલિંગ હ્રીં શ્રીં નમઃ
૫.	પૂર્ણચન્દ્રસૂરિ	ઉવસગ્ગહર લઘુવૃત્તિ	★
૬.	દ્વિજપાર્શ્વ દેવગણિ	ઉવસગ્ગહર લઘુવૃત્તિ	+
૭.	૧જિનપ્રભસૂરિ	અર્થકલ્પલતાવૃત્તિ	ૐ હ્રીં શ્રીં અહં નમિં હ્રીં નમઃ
૮.	૨અજિતપ્રભસૂરિ	ઉવસગ્ગહર અવચૂર્ણિ	ૐ હ્રીં શ્રીં અહં નમિં ...હ્રીં નમઃ

★ મંત્ર અંગે કશું જ સ્પષ્ટીકરણ નથી.

+

૧. (તેઓ આ મંત્રને) આદિમાં ૐ હ્રીં શ્રીં (અહં) અને પ્રાન્તે તત્ત્વ તથા પ્રણિપાત બીજોથી સમન્વિત કરવા (અને તેમ કરવાથી મંત્ર અઠાવીસ અક્ષરનો થવાનું) જણાવે છે. (પણ મંત્રોદ્ધાર દર્શાવતા નથી. તેમની) આ સૂચના અનુસાર મંત્રોદ્ધાર કરીએ તો મંત્ર અઠાવીસને બદલે છઠ્ઠીસ અક્ષરનો થાય છે.

૨. તેઓ પોતાની ટીકામાં આ મંત્રને આદિમાં ૐ હ્રીં શ્રીં (અહં) બીજોથી અને પ્રાન્તે તત્ત્વ અને પ્રણિપાત બીજોથી અઠાવીસ અક્ષરનો કરવા જણાવે છે પણ મંત્રોદ્ધાર દર્શાવતા નથી.

૮.	૧સિદ્ધિચન્દ્રગણિ	ઉવસગ્ગહર વ્યાખ્યા	ૐ હ્રીં શ્રીં અર્હે નમિં હ્રીં નમઃ
૧૦.	જિનસૂરિમુનિ	ઉવસગ્ગહર પદાર્થ	ૐ હ્રીં શ્રીં અર્હે નમિં ફુલિંગ ૐ હ્રીં શ્રીં અર્હે નમઃ
૧૧.	હર્ષકીર્તિસૂરિ	ઉવસગ્ગહર વ્યાખ્યા	ક્રમાંક ૮ પ્રમાણે
૧૨.	૨સમયસુંદરવાચક	સપ્તસ્મરણ સ્તવ	ૐ હ્રીં શ્રીં અર્હે નમિં ફુલિંગ ૐ હ્રીં નમઃ સ્વાહા ।
૧૩.	૩અજ્ઞાત	ભૈરવપદ્માવતી કલ્પપરિશિષ્ટ ૭	ૐ હ્રીં શ્રીં અર્હે નમિકુળ પાસ વિસહર વસહ જિણ ફુલિંગ શ્રીં હ્રીં અર્હે નમઃ

પ્રસ્તુત મંત્ર શ્રી ધરણેન્દ્ર, પદ્માવતી તથા પાર્શ્વયક્ષથી અધિષ્ઠિત છે.*

૯. સયા [સદા]-સદાકાળ હંમેશાં.

આ પદ દ્વારા મંત્રનો નિરંતર જાપ કરવાનું સૂચવાયું છે.

૧૦. કંઠે ધારેઝ-[કળ્ઠે ધારયતિ]-કંઠમાં ધારણ કરે છે.

૧. તેઓ પોતાની ટીકામાં આ મંત્રને આદિમાં ૐ હ્રીં શ્રીં (અર્હે) બીજોથી અને પ્રાન્તે તત્ત્વ અને પ્રણિપાત બીજોથી સમન્વિત કરવા જણાવે છે પણ મંત્રોદ્ધાર સાથે દર્શાવ્યા અનુસાર કરી બતાવે છે.
૨. તેઓ પોતાની ટીકામાં અઢાર અક્ષરના મંત્રને આદિમાં ત્રૈલોક્ય, કમલા અને અર્હદ્ બીજોથી અને પ્રાન્તે તત્ત્વ તથા પ્રણિપાત બીજોથી સમન્વિત કરવા જણાવી તત્ત્વબીજોથી ૐ હ્રીં સ્વાહા શબ્દો લેવા જણાવે છે, પરંતુ મંત્રોદ્ધાર દર્શાવતા નથી. તેમના કથનાનુસાર ઉપર દર્શાવ્યા મુજબ મંત્ર થાય છે. પરંતુ ટીકામાં તેઓ નમઃ સ્વાહાને સ્થાને ૐ હ્રીં હ્રીં મમ (નમઃ) સ્વાહા લખે છે તે શા કારણથી તે સમજાતું નથી.
૩. આ મંત્ર કેવી રીતે નિષ્પન્ન કરવો તે અંગે કશું જણાવેલ નથી.
૪. અયં ચ મન્ત્રઃ શ્રીધરણેન્દ્રપદ્માવતીભ્યાં શ્રીપાર્શ્વયક્ષેણ ચાધિષ્ઠિતઃ । ૯. કી. વ્યા.

આનો અર્થ કંઠસ્થ કરે છે એ પ્રમાણે છે. કંઠસ્થ કરવાનું જણાવી દિવસ ને રાત તેનો જાપ કરવાની વિધિ સ્તોત્રકારે સૂચવી છે.^૧

કંઠે ધારેફનો બીજો પણ અર્થ થાય છે અને એ કે તે મંત્રને યંત્ર સ્વરૂપે લખી તેને માદળિયામાં નાખી જે પોતાના કંઠમાં ધારણ કરે છે.^૨

ધારેફનો અર્થ ધારણ કરે છે તેમ થાય છે તેવી રીતે ધારણ કરાવે છે એમ પણ થાય છે.^૩

તસ્સ-[તસ્ય]-તેના, તેને કંઠમાં ધારણ કરનારના.

૧૨. ગ્રહરોગમારીદુઢુજરા-[ગ્રહરોગમારીદુષ્ટજ્વરા:]—બ્રહ્મો, રોગો, મરકી અને દુષ્ટજવરો અથવા તો દુષ્ટો અને જવરો.

બ્રહ્મોથી અહીં ગોચરથી અશુભ તેવા સૂર્યાદિ બ્રહ્મો અથવા તો ભૂત-પ્રેત-પિશાચ-બ્રહ્મરાક્ષસ વગેરેના આવેશો-તેમના વળગાડો સમજવાના છે.^૪

સૂર્યાદિ બ્રહ્મોથી કયા અને કેટલા બ્રહ્મો સમજવા તે અંગે દ્વિજ પાર્શ્વદેવગણિ સૂર્યાદિ ૮૮ બ્રહ્મો લેવાનું જણાવે છે.^૫ જ્યારે બાકીના ટીકાકારો કશું સ્પષ્ટીકરણ કરતા નથી.

રોગ શબ્દથી વાત, પિત્ત, શ્લેષ્મ તથા સન્નિપાતજન્ય વ્યાધિના ભેદો સમજવાના છે.^૬

સિદ્ધિચંદ્રગણિ રોગ શબ્દથી ખાંસી, શ્વાસ, ભગંદર, કોઢ વગેરે મહારોગો જણાવે છે.^૭

૧. કંઠસ્થકરણેન ચાહર્નિશં તજ્જાપવિધિર્વ્યજ્યતે । અ. ક. લ.

કંઠાધીનં કરોતિ-અર્હર્નિશં પઠતિ । હ. કી. વ્યા.

૨. અથવા કંઠે ધારયતીતિ વિષધર-સ્ફુલ્ગિ-યન્ત્રરૂપં ત્વાં વિદ્યામણીકૃત્ય સ્વકંઠે પરિધાતીતિ અ. ક. લ.

૩. પરસ્ય ચ કંઠે પરિધાપયતીતિ । અ. ક. લ.

૪. ગ્રહાશ્ચ ભૂતપ્રેતબ્રહ્મરાક્ષસાદયઃ સૂર્યાદયો વાઽશુભગોચરર્વાતિનઃ । અ. ક. લ.

૫. આદિત્યપ્રભૃતયોઽષ્ટાશીતિગ્રહપીઢા । દ્વિ. પા. ૫.

૬. રોગાશ્ચ વાત-પિત્ત-શ્લેષ્મ-સન્નિપાતજા વ્યાધિપ્રભેદા । અ. ક. લ.

૭. રોગાશ્ચ કાસશ્વાસભગન્દરકુષ્ઠાદયઃ । સિ. ચં. વ્યા.

મારી શબ્દથી ક્ષુદ્ર (તુચ્છ) યન્ત્ર, મન્ત્ર તથા યોગિની દ્વારા કરાયેલ મહાભયંકર ઉપસર્ગ, તાવ, રોગ, વગેરે^૧ તથા સર્વવ્યાપી મૃત્યુ સ્વરૂપ અશિવ સમજવાનું છે.^૨

દુઢ્ઢજરા પદથી દુષ્ટ જવરો જેવાકે :- દાહજવર, વાતજવર, પિત્તજવર, વિષમજવર, નિત્યજવર, વેલાજવર (એટલે કે અમુક સમયે જ આવનાર જવર જેવા કે એકાંતરો, તરિયો, ચોથિયો વગેરે) મુહૂર્તજવર (નિયત થયેલા દિવસ કે રાત્રિના અમુક સમયે જ આવનારો જવર) વગેરે સમજવાના છે.^૩ અને આદિ શબ્દથી શીતજવર વગેરે સમજવાના છે.^૪

જ્યારે દુષ્ટ અને જ્વરાઃ એ બે પદોનો છૂટા પાડીએ ત્યારે દુષ્ટનો અર્થ દુષ્ટ જનો-ખરાબ માણસો, શત્રુઓ યા તો કોપાયમાન થયેલા રાજા વગેરે સમજવાના છે.^૫

અને જવરનો અર્થ સર્વ પ્રકારના જવર-તાવ સમજવાના છે.^૬

૧૩. ઉવસામં-એ આર્ષના નિયમાનુસાર છે અન્યથા ઉવસમં થવું જોઈએ.^૭

આવી રીતનો પ્રયોગ આવસ્સયની નિજુત્તિમાં પણ આ સ્તોત્રના કર્તાએ કરેલ છે.

૧. મારિ ક્ષુદ્રયન્ત્રમન્ત્રયોગિનીકૃતં (ત) મહાબોરોપસર્ગજ્વરોક્પ્રપૃતયઃ ॥ દ્વિ. પા. વૃ.

૨. મારિશ્ચસર્વગ મૃત્યુલક્ષણમશિવં । અ. ક. લ.

૩. દુષ્ટજ્વરા અનેકપ્રકારઃ દાઘ(હ)જ્વર-વાતજ્વર-પિત્તજ્વર-વિષમજ્વર-નિત્યજ્વર-વેલાજ્વર-મુહૂર્તજ્વરદયઃ । દ્વિ. પા. વૃ.

૪. શીતજ્વરદિલક્ષણાઃ । હ. કી. વ્યા.

૫. દુષ્ટા દુષ્ટજના કુપિતનૃપા વા । અ. ક. લ.

દુષ્ટા દુર્જના શત્રવશ્ચ હ. કી. વ્યા.

૬. જ્વરશ્ચ શીતજ્વરઘા વા તાપજ્વરઘાઃ । અ. ક. લ.

જ્વરઃ તાપઃ હ. કી. વ્યા.

૭. ઉવસમં તિ વક્તવ્યે આર્ષત્વાત્ હસ્વાભાવઃ । અ. ક. લ., સિ. ચં. વ્યા. ૨૯

ઉવસામં ઉવણીયા ગુણમહયા જિણચરિત્તસરિસંપિ । (ઉપશમમ્
ઉપનીતા ગુણમહત્તા જિનચરિત્તસદ્દશમપિ) ગા. ૧૧૮

અહીં ઉવસમં ને સ્થાને 'ઉવસામં' પ્રયોગ કરાયો છે.

ઉવસામંનો અર્થ શાન્તિને.

જંતિ ઉવસામં એટલે શાન્તિ પામે છે, શાન્ત થાય છે.

જો રોગાદિ 'શાન્ત થાય છે'નો અર્થ તેમનું શમન થાય છે, એ પ્રમાણે કરાય તો એ સવાલ ઊઠે છે કે શમાવેલા રોગો ક્યારે ને ક્યારે પાછા ઊભા થાય જ એટલે 'શાન્ત થાય' છે નો 'અર્થ પીડા કરવા સમર્થ થતા નથી.' એમ સમજવાનો છે. અર્થાત્ રોગાદિ વિનાશ પામે છે^૧ અને બ્રહ્મો વગેરે શાન્ત થઈ જાય છે.^૨

૧૪. જંતિ-[ચાન્તિ]-પામે છે.

૧૫. યંતો-[યંત્ર:]મંત્ર, તે મંત્ર કે જેનું વર્ણન બીજી ગાથામાં કરાયું છે તે નમિઝ્ઞ પાસવિસહર વસહ જિણ ફુલિંગ મંત્ર.

એટલે કે તે નમિઝ્ઞ મંત્ર દૂર રહો કારણ કે તે પુરસ્ચરણ, ઉત્તરચરણ, હોમ, તપ અને જપ આદિ પ્રક્રિયાથી સિદ્ધ કરાતો હોવાથી કષ્ટદાયી છે^૩ અથવા તો-

તમારા નામથી ગર્ભિત તે નમિઝ્ઞ પાસવિસહરવસહજિણફુલિંગ મંત્ર માટે શું કહેવાનું ? (તે મંત્રથી નિર્દિષ્ટ ફલો પ્રાપ્ત થાય તેમાં કશી નવીનતા નથી.)^૪

૧૬. દૂરે-[દૂરે]-દૂર.

૧. ઉપશામં વિનાશં યાન્તીત્યર્થઃ । દ્વિ. પા. વ.

૨. ઉપશામ્યન્તિ નિવૃત્તિં યાન્તિ તં ન પીડયન્તીત્યર્થઃ । હ. કી. વ્યા.

૩. યોઽયં મન્ત્રઃ પ્રાગ્વ્યાવર્ણિતસૃષ્ટિઃ સ તાવદ્ દૂરેઽપિ તિષ્ઠતુ પુસ્ત્રરણોત્તરચરણહોમતપોજ-પાદિપ્રક્રિયાસમાધ્યત્વેન કષ્ટાવહત્વાદ્ દૂરાપાસ્ત એવાસ્તાં । અ. ક. લ.

૪. મન્ત્રસ્તવસ્તુતિરૂપઃ પ્રાગુક્તોઽષ્ટાદશાક્ષરત્મકઃ સ તુ દૂરે તિષ્ઠતુ આસ્તાં તસ્ય કિં કથનીયમિતિ । હ. કી. વ્યા.

૧૭. ચિદ્વૃત્ત-**[તિષ્ઠતુ]**-૨હો

૧૮. તુજ્ઞ-**[તવ]**-તમારો, તમારા સંબંધી.

૧૯. પણામો-**[પ્રણામ]**-પ્રણામ, નમસ્કાર.

ઉપર્યુક્ત બન્ને પદનો સંયુક્ત અર્થ તમને કરાયેલો પ્રણામ એ પ્રમાણે થાય છે.

૨૦. વિ-**[અપિ]**-પણ

૨૧. બહુફલો-**[બહુફલઃ]**-ઘણાં ફળ છે જેનાં એવો.

અહીં બહુફલોથી સૌભાગ્ય, આરોગ્ય, ધન, ધાન્ય, સ્ત્રી, પુત્ર, દ્વિપદ, ચતુષ્પદ, રાજ્ય, સ્વર્ગ આદિ ફલો સમજાવાનાં છે.^૧

૨૨. હોઈ-**[ભવતિ]**-થાય છે.

અહીં જે નમસ્કાર કરવાનું સૂચવાયું છે, તે પ્રકૃષ્ટ કોટિનો એટલે કે વિશુદ્ધ શ્રદ્ધાપૂર્વકનો નમસ્કાર હોવો જોઈએ.^૨ આવો એક જ નમસ્કાર કરવામાં આવે તો પણ તે બહુ ફલને આપનારો થાય છે.^૩

૨૩. જીવા-**[જીવાઃ]**-જીવો, આત્માઓ.

૨૪. નરતિરિણ્ણુ-**[નરતિર્યક્ષુ]**-મનુષ્યો અને તિર્યચોમાં.

૨૫. વિ-**[અપિ]**-પણ.

૨૬. દુઃખદોગચ્ચં-**[દુઃખદૌર્ગત્યં]**-દુઃખ અને દારિદ્ર્યને.

દુઃખથી અહીં શારીરિક અને માનસિક એમ બન્ને પ્રકારનાં દુઃખો સમજાવાનાં છે. અને દારિદ્ર્યનો અર્થ છે નિર્ધનતા.

૧. બહૂનિ-પ્રચુરાણિ સૌભાગ્યારોગ્ય-ધન-ધાન્ય-કલત્ર-પુત્ર-દ્વિપદ-ચતુષ્પદ-રાજ્ય-સ્વર્ગાદીનિ ફલાનિ યસ્માત્ સઃ । હ. કી. વ્યા.

૨. પ્રશબ્દસ્ય પ્રકષાર્થદ્યોતકત્વાત્ વિશુદ્ધશ્રદ્ધાપૂર્વ, કૃતો નમસ્કારોઽપિ પ્રણિપાતમાત્રમપિ બહુફલો બહૂનિ ફલાનિ કારણાનિ યસ્ય કારણભૂતસ્ય સ તથા ભવતિ-સમ્પદ્યતે । અ. ક. લ.

૩. પ્રમાણ ઇત્યેકવચનં ચ જ્ઞાપયતિ યદેકોઽપિ નમસ્કારો બહુફલો ભવતિ । અ. ક. લ.

૨૭. ન પાવંતિ-[ન પ્રાપ્નુવન્તિ]-પામતા નથી.

ઉપર્યુક્ત બે પદોનો અર્થ એ છે કે ભગવંતને પ્રજ્ઞામ કરનારા આત્માઓ કદાચ આગળના ભવોમાં મનુષ્ય કે તિર્યચ યોનિમાં ઉત્પન્ન થાય તો પણ ત્યાં શારીરિક કે માનસિક દુઃખ તથા દારિદ્ર્યને પામતા નથી.

એટલે કે તેવા આત્માઓ મનુષ્યપણામાં ઉત્પન્ન થાય તો ત્યાં પણ તેઓ નીરોગી, મનચિંતવ્યા પદાર્થો જેમને પ્રાપ્ત થાય તેવા થાય છે. અને ઋદ્ધિથી સમૃદ્ધ હોય છે.^૧ કદાચ તિર્યચ યોનિમાં ઉત્પન્ન થાય તો ત્યાં પણ મનોહર સુવર્ણ, રત્ન, ચિંતામણિ, કલ્પવૃક્ષ, પટ્ટઅશ્વ અને જયકુંજર આદિપણાને પામે છે. તેથી ત્યાં પણ પૂજાય છે.^૨

દોગચ્ચં ને સ્થાને દોહગં પાઠ છે ત્યાં દૌર્ભાગ્ય અર્થ સમજવો.

દૌર્ભાગ્ય એટલે ખરાબ ભાગ્યવાળાપણું અથવા તો દુર્ભાગ્યપણું એટલે કે કોઈને ગમવાપણું.

નરતિરિયસુ પદનો બીજો અર્થ છે મનુષ્ય રૂપી તિર્યચો. ત્યાં નરા એવ તિર્યચ્ચ: નરતિર્યચ્ચ: તેષુ નરતિર્યક્ષુ આ રીતે કર્મધારય સમાસ દ્વારા તેની નિષ્પત્તિ કરાય છે. એટલે મનુષ્ય હોવા છતાં પણ જેવા તે નરતિર્યચ-નૃપશુ. જેવા કે બાલક, ગોવાળિયા, ખેડૂતો વગેરે. તેમાં ગયેલા પણ જીવો દુઃખ કે દારિદ્ર્યને પામતા નથી, અર્થાત્ તમને કરેલા પ્રજ્ઞામથી તેઓ પણ સદા સુખી જ થાય છે.^૩

૧. અયમભિપ્રાય: यदि किल कथञ्चिन्नरेषूपपद्यन्ते ते नमस्कारकर्तारः तदापि रोगरहितत्वेन सद्यः सम्पद्यमानसमीहितार्थया न च शारीरमानसदुःखभाजो भवेयुः, ऋद्धिसमृद्धतया च न जातु दाखिद्येणोपद्रव्यन्ते ।
અ. ક. લ.

૨. તિર્યક્ષુ ચોત્પદ્યમાના: કમનીયકનક-રત્ન-ચિન્તામણિ-કલ્પદ્રુમ-પટ્ટતુરંગમ-જયકુઞ્જરાદિ-ભાવમાસાદ્ય તાંસ્તાન્ પૂજાપ્રકારાન્ પ્રાપ્નુવન્તીતિ ।
અ. ક. લ.

૩. અથવા નરા તિર્યચ્ચો નરતિર્યચ્ચ: - નૃપશબો નૃષુ પણુતુલ્યા બાલગોપાલકૃષીવલાદયસ્તેષ્વપિ દુઃખદૌર્ભાગ્યં ન પ્રાપ્નુવન્તિ ત્વત્પ્રસાદાત્ તેઽપિ સદા સુખિન એવ સ્યુરિતિ । । હ. કી. વ્યા.

૨૮. જીવા:-[જીવા:]—જીવો, પ્રાણીઓ, અહીં જીવ શબ્દથી ભવ્ય પ્રાણીઓ સમજવાના છે.^૧

૨૯. ચિન્તામણિકલ્પપાયવલ્લભિહિ—[ચિન્તામણિકલ્પપાદપાખ્યધિકે]—ચિન્તામણિરત્ન અને કલ્પવૃક્ષ કરતાં અત્યંત અધિક, અત્યંત ઉત્કૃષ્ટ. આ પદની વ્યુત્પત્તિ આ પ્રમાણે છે.

ચિન્તામણિશ્ચ કલ્પપાદપશ્ચ ચિન્તામણિકલ્પપાદપૌ તાભ્યાં અખ્યધિકમ્ ચિન્તામણિકલ્પપાદપાખ્યધિકમ્ તસ્મિન્.

એટલે જે સમ્યક્ત્વનો નિર્દેશ કરાયો છે તે ચિન્તામણિરત્ન (કે જે મન ચિંતવ્યા અર્થને આપનાર દેવાધિષ્ઠિત રત્ન છે) અને કલ્પવૃક્ષ (કે જે ઉત્કૃષ્ટ કાળમાં થનાર અને મન ચિંતવ્યા ફળને આપનાર વૃક્ષ છે) તે બન્ને કરતાંય અધિક છે.

કારણ કે ઉપર્યુક્ત બે ચીજો ઐહિક ફળ આપે છે, અને ચિંતવેલું ફળ જ આપે છે જ્યારે સમ્યક્ત્વ^૨ પારલૌકિક ફલ આપે છે અને તે પણ ચિંતવ્યાથી વિશેષ ફળ આપે છે.^૩

૩૦. તુહ-[તવ]—ત્હારું, તમારું.

૩૧. સમ્મત્તે લલ્લે—[સમ્યક્ત્વે લલ્લે] સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થવાથી.

સમ્યક્ત્વ એ આત્માનો વિશિષ્ટ કોટિનો મોહનીય કર્મની પ્રકૃતિ-મિથ્યાત્વ મોહનીયના કાયોપશમ, કાય યા ઉપશમથી પેદા થનારો ગુણ છે તે જે વિશિષ્ટ જ્ઞાન સ્વરૂપ છે, અથવા તો દેવતત્ત્વ, ગુરુતત્ત્વ અને ધર્મતત્ત્વના

૧. જીવાઃ ભવ્યપ્રાણિનઃ । સિ. ચ. વ્યા.

૨. અર્થકલ્પલતા, સિ. ચ. વ્યા. તથા હ. કી. વ્યા.માં ચિન્તામણિકલ્પ-પાયવલ્લભિહિ એ પદને સમ્યક્ત્વનું વિશેષણ બનાવવાને બદલે ભગવાનને કરાવેલા પ્રજ્ઞામનું વિશેષણ બનાવવામાં આવેલ છે જે વિચારણીય છે. તમારું સમ્યક્ત્વ ચિન્તામણિ અને કલ્પવૃક્ષથી અધિક છે એમ કહેવાને બદલે તમને કરાવેલો પ્રજ્ઞામ ચિન્તામણિ અને કલ્પવૃક્ષથી અધિક છે એમ ત્યાં કહેવાયું છે.

૩. તૌ હિ. પ્રસન્નાવપ્યૈહિકં ફલં દાતુમીશૌ ત્વત્પ્રણામસ્તુ ચિન્તાતીતમોક્ષલક્ષણપાર-લૌકિકફલપ્રદાનસમર્થ ઇતિ યુક્તમેવ તયોરપ્યધિકત્વમિતિ ભાવઃ । સિ. ચ. વ્યા.

નિશ્ચયરૂપ છે તે.^૧

સમ્યક્ત્વની વ્યાખ્યા શાસ્ત્રકારોએ આ પ્રમાણે જણાવી છે :
દેવપણાની, ગુરુમાં ગુરુપણાની અને ધર્મમાં ધર્મપણાની જે શુદ્ધ બુદ્ધિ તે
સમ્યક્ત્વ છે.^૨

૩૨. અવિઘ્નેન-[અવિઘ્નેન]-નિર્વિઘ્નપણે.

૩૩. અચરામરં-[અજરામરં]-અજર અને અમર સ્થાન.

એટલે કે જ્યાં વૃદ્ધાવસ્થા નથી તથા જ્યાં મૃત્યુ નથી એવું સ્થાન,
મુક્તિરૂપી સ્થાન.

૩૪. ઠાળં-[સ્થાનં]-સ્થાનને, પૂર્વોક્ત ગુણોવાળા મોક્ષરૂપી સ્થાનને.

૩૫. પાવંતિ-[પ્રાપ્નુવન્તિ]-પ્રાપ્ત કરે છે.

૩૬. મહાયસ ! [મહાયશઃ]-હે મહાયશસ્વી !, ત્રૈલોક્યમાં ફેલાઈ ચૂકેલા
યશવાળા !.

આ પદની વ્યુત્પત્તિ મહાન્ ત્રૈલોક્યવ્યાપિ યશઃ કીર્તિર્યસ્ય સઃ
મહાયશઃ તત્સમ્બોધનમ્ હે મહાયશઃ એ રીતે થાય છે.

આ પાંચમી ગાથાના પ્રથમ પદનો બીજી રીતે પણ અર્થ કરાયો છે.
તે અર્થ કરતી વેળા ઇતિ સંસ્તુતઃ અમહાગસઃ એ રીતે સંસ્કૃત રૂપાન્તર કરાય
છે. અમ એટલે રોગ તેને હણે તે અમહા અને આગઃ એટલે પાપ તેને
સ્યતિ એટલે તેનો અંત કરે તે આગસ 'અમહા ચાસૌ આગસશ્ચ અમહાગસઃ
તત્સમ્બોધનમ્ હે અમહાગસ !' તેનું પ્રાકૃતમાં અમહાયસ થાય અમહાયસના

૧. વિશિષ્ટપ્રમાણાત્મકે દેવતત્ત્વ-ગુરુતત્ત્વ-ધર્મતત્ત્વનિશ્ચયરૂપે વા । અ. ક. લ.

૨. યા દેવે દેવતાબુદ્ધિગુરૈ ચ ગુરુતામતિઃ ધર્મે ચ ધર્મધોઃ શુદ્ધા, સમ્યક્ત્વમિદમુચ્યતે ॥૨૧॥
-યો. શા. પ્ર. ૨, શ્લો. ૨

સ્તુતિમાં એકવચન પ્રશસ્ય ગણાય છે માટે અહીં એકવચન વપરાયેલ છે.

બાલ્યે સુતાનામ્ સુરતેઽન્જનાનામ્ । સ્તુતૌ કવીનામ્ સમરે મથનામ્ । ત્વંકારયુક્તા હિ ગિરઃ
પ્રશસ્તાઃ ।
-ભોજપ્રબંધ

અનો સંથુઓના ઓમાં લોપ થવાથી સંથુઓ મહાયસ એ પ્રમાણે થાય^૧.

૩૭. ભક્તિભરનિભરેણ-[ભક્તિભરનિર્ભરેણ]-ભક્તિના સમૂહથી સંપૂર્ણ.

આ પદ, પછી આવનાર હિયણ પદનું વિશેષણ છે. આ પદની વ્યુત્પત્તિ ભક્તે: ભર: ભક્તિભર: તેન નિર્ભરં ભક્તિભર નિર્ભરમ્ તેન ભક્તિભરનિર્ભરેણ આ પ્રમાણે થાય છે.

ભક્તિનો અર્થ આન્તરપ્રીતિ છે.^૨

ગુણોના બહુમાનથી અંત:કરણમાં ઉત્પન્ન થતા પ્રીતિરસને ભક્તિ શબ્દથી દર્શાવવામાં આવે છે કે જે ગુણજન્ય પ્રીતિ હોય છે. તેમાં કોઈ જ સ્વાર્થ યા અન્ય કારણ હોતું નથી.

૩૮. હિયણ-[હૃદયેન]-હૃદય વડે અંત:કરણ વડે, મન વડે.

૩૯. ઇઅ-[ઇતિ]-આ પ્રમાણે, પૂર્વોક્ત પ્રકારે.

૪૦. સંથુઓ-[સંસ્તુત:]-સારી રીતે સ્તવ્યા, વર્ણવ્યા.

૪૧. તા-[તસ્માત્]-તેથી.

૪૨. દેવ !-[દેવ !]-આરાધ્ય દેવ. અથવા તો ત્રણે જગતના લોકોથી સ્તુતિ કરાતા હે પ્રભુ !^૩ અથવા તો સકલ રાગાદિ ભલરૂપ કલંકથી રહિત, સર્વ જીવોના યોગ અને ક્ષેમને વહન કરનારા, શસ્ત્રાદિ ઉપાધિથી રહિત હોવાથી પ્રસન્નતાના પાત્ર, જ્યોતિરૂપ, દેવાધિદેવ, સર્વજ્ઞ એવા વિશિષ્ટ આત્મા !^૪

૪૩. જિણચંદ ! [જિનચન્દ્ર !]-જિનોમાં ચન્દ્ર સમાન.

૧. અથવા અમા રોગાસ્તાન્ હન્તીત્યમહા આગ: પાપં નયતીત્યાગસ: તતો વિશેષણકર્મધારયે અમહાગસ: તસ્યામન્ત્રણમ્ । અ. ક. લ.

૨. ભક્તે: આન્તરપ્રીતે: । અ. ક. લ.

૩. દીવ્યતે સ્તૂયતે ત્રિજગજ્જનૈરિતિ દેવ: આરાધ્યસ્તસ્યામન્ત્રણમ્ । અ. ક. લ.

૪. સકલરાગાદિમલકલંકવિકલો યોગક્ષેમવિધાયી શસ્ત્રાદ્યુપાધિરહિતત્વાત્ પ્રસન્નિપાત્રં જ્યોતિરૂપં દેવાધિદેવ: સર્વજ્ઞ: પુરુષવિશેષ: । સિદ્ધહેમ શ. નુ. શબ્દમહા. ન્યાસ. (નમ. સ્વા. સં. વિ. પૃ. ૨૯)

જિનો એટલે સામાન્ય કેવલીઓ.^૧ રાગ આદિને જીતે તે જિન કહેવાય છે.^૨

૪૪. પાસં-[પાર્શ્વ !]-હે પાર્શ્વનાથ ભગવંત ! હે તેવીસમા અર્હત ભગવન્ત !

૪૫. ભવે ભવે-[ભવે ભવે]-પ્રત્યેક જન્મમાં, એક એક જન્મમાં, અર્થાત્ જ્યાં સુધી મુક્તિ ન થાય ત્યાં સુધી.^૩

૪૬. બોહિં-[બોધિમ્]-બોધિને.

ત્રણ રત્નોની પ્રાપ્તિ^૪ અથવા ભવાંતરમાં જિનધર્મની પ્રાપ્તિ તે બોધિનો અર્થ છે.^૫

૪૭. દિજ્જ-[દેહિ]-આપો.

શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવંત રાગાદિના વિજેતા છે માટે તે જિન તો છે જ પરંતુ જિનોમાં પણ ઉત્કૃષ્ટ હોવાથી તેમને જિનોરૂપી તારકોમાં ચન્દ્રની ઉપમા આપી તે વડે અલંકૃત કરાયા છે.^૬

તેઓ ચોત્રીસ અતિશયોરૂપી સમૃદ્ધિથી સહિત હોવાથી ભવ્ય જીવોને આહ્વાદ પેદા કરનારા છે માટે ચન્દ્ર સમાન છે.^૭

(૫) અર્થ-સંકલના

ઉપસર્ગોને દૂર કરનાર પાર્શ્વ યક્ષ છે જેને (જેની સેવા કરી રહ્યા છે)

૧. જિના: સામાન્યકેવલિન: । અ. ક. લ.

૨. રાગાદિજેતૃત્વાજ્જિના: અ. ક. લ.

૩. જન્મિનિ જન્મિનિ યાવન્મોક્ષં ન પ્રાપ્નોમીતિ ભાવ: । અ. ક. લ.

૪. ત્રણ રત્નો તે સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યક્ચારિત્ર છે.

૫. બોધિ રત્નત્રયપ્રાપ્તિ પ્રેત્ય જિનધર્માવાપ્તિ વા । અ. ક. લ.

૬. પાર્શ્વશાસૌ જિનચન્દ્રશ્ચ પાર્શ્વજિનચન્દ્ર: 'તત્સંબોધનમ્' હે પાર્શ્વજિનચન્દ્ર ! હ. કી. વ્યા.

૭. ચતુર્ત્ત્રિશદતિશયસમ્પત્સમન્વિતેનાહ્લાદકત્વાજ્જિનચન્દ્રસ્તસ્યામન્ત્રણમ્ । અ. ક. લ.

જિનેષુ ચન્દ્ર ઇવ ચન્દ્ર: ભવ્યાનામતીવાહ્લાદકત્વાત્ । હ. કી. વ્યા.

+ હર્ષકીર્તિસૂરિ પાર્શ્વજિનચન્દ્રને બે પદો ન ગણતાં સમસ્તને એક જ પદ ગણે છે.

એવા, કર્મરૂપી મેઘોથી અથવા ઘાતીકર્મોથી રહિત, ઝેરી સર્પોના વિષનો સંપૂર્ણપણે નાશ કરનાર અને વિપત્તિઓનું ઉપશમન તથા સંપત્તિઓનો ઉત્કર્ષ કરનાર શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવંતને હું વંદન કરું છું. ૧

જે મનુષ્ય વિસહરફલિંગ મંત્રને સદાકાલ કંઠમાં ધારણ કરે છે તેના કુપિત બ્રહ્મો, રોગો, મરકી આદિ ઉપદ્રવો તથા દુષ્ટ એવા જવરો અથવા દુર્જનો અને જવરો ઉપશાંત થાય છે. ૨

મંત્રનો મહિમા તો એક બાજુ રહ્યો પરંતુ તમને કરેલો પ્રણામ પણ બહુ ફલદાયક થાય છે. (તેનાથી) મનુષ્ય કે તિર્યંચ યોનિમાં પણ જીવો દુઃખ કે દારિદ્ર્યને પામતા નથી. ૩

ચિંતામણિ રત્ન અને કલ્પવૃક્ષથી પણ અધિક એવું તમારું સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થવાથી જીવો અજરામર સ્થાનને નિર્વિઘ્ને મેળવે છે. ૪

હે મહાયશસ્વી ! ભક્તિના સમૂહથી સંપૂર્ણ હૃદય વડે આ પ્રમાણે મેં તમને સ્તવ્યા, તેથી હે દેવ ! જિનચંદ્ર ! શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવંત ! ભવોભવ મને બોધિ (જિનધર્મ-પ્રાપ્તિ) આપો. ૫

(૬) સૂત્ર-પરિચય

પ્રશ્નોત્તર

(૧)

પ્રશ્ન : વિસહર ફલિંગ એ મંત્ર છે તો મંત્રોનું નિર્માણ કોણ કરે ?

ઉત્તર : જેઓ ખરેખર સત્ય સંકલ્પવાળા હોય છે તેઓ જ મંત્રોનું નિર્માણ કરી શકે છે. એટલે કે ‘આ મંત્રથી આ કાર્ય થાવ’ એવો સંકલ્પ જે વિકૃષ્ટ તપવાળા મુનિઓ દ્વારા કરાયેલો હોય, તે વિકૃષ્ટ તપવાળા મુનિઓ જ સત્યસંકલ્પવાળા કહેવાય.^૧

[પોતાની ઈચ્છાને સિદ્ધ કરવાની જેમનામાં શક્તિ હોય અથવા પોતે જે ઈચ્છા કરે તે સિદ્ધ થાય તેવી શક્તિવાળા સત્યસંકલ્પ કહેવાય છે.]

૧. યે હિ સત્યસંકલ્પાસ્ત એવ મન્ત્રાન્કર્તુ શક્નુવન્તિ ।

-સ્યા. ૨. પરિ. ૪. સૂ. ૭ પૃ. ૬૩૨-૬૩૩

(૨)

પ્રશ્ન : સત્યસંકલ્પતાનો પ્રભાવ કોનામાં હોય ?

ઉત્તર : સત્યસંકલ્પતાનો પ્રભાવ વિકૃષ્ટ તપવાળા મુનિઓમાં જ હોય છે અને તે પણ પ્રાણાતિપાત વિરમણ આદિ મહાવ્રતો તથા છઠ્ઠ અઠમાદિ તપના પ્રભાવથી જ હોય છે.^૧

(૩)

પ્રશ્ન : શબ્દશક્તિથી અર્થક્રિયા કરવાનું સામર્થ્ય સંભવે ? કે પુરુષશક્તિથી પણ સંભવે ?

ઉત્તર : અર્થક્રિયા કરવાનું સામર્થ્ય શબ્દશક્તિ તેમજ પુરુષશક્તિથી સંભવે છે. જો માત્ર શબ્દશક્તિથી જ અર્થક્રિયા કરવાનું સામર્થ્ય માનવામાં આવે તો મુદ્રા મંડલ વગેરે નિષ્ફળ બની જાય અને તે કરવાની આવશ્યકતા ન રહે. ઉપરાંત વિધિ અને અભિસંધિના વિશેષની અપેક્ષા ન રહે.^૨

(૪)

પ્રશ્ન : અભિસંધિ એટલે શું ?

ઉત્તર : અભિસંધિ એટલે ફળ વગેરેનો ઉદ્દેશ.^૩

(૫)

પ્રશ્ન : મંત્રજાપ કરવાથી ફલસિદ્ધિ કેવી રીતે થાય ?

ઉત્તર : મંત્રના રચયિતા દ્વારા જ્યાં જે પ્રકારનો સિદ્ધાંત નક્કી કરાય ત્યાં તે

૧. સત્યસંકલ્પતા ચ સુમુનીનાં પ્રાણાતિપાતવિરમણાદિપદ્મમહાવ્રત-ષષ્ઠાદિમાદિતપઃ-
કરણપ્રભાવાત્સુત્રતૈવ સચેતસામ્ । -સ્થા. ૨. પરિ. ૪ સૂ. ૭ પૃ. ૬૩૨-૬૩૩

૨. ન ચ વાચ્યં શબ્દશક્તિત્ત્વ એવ નિર્વિષીકરણાદિફલનિષ્પત્તિર્ન પુનઃ પુરુષશક્તેરિતિ
મુદ્રામણ્ડલાદીનાં નૈષ્ફલ્યેનાકરણપ્રસંગાત્, પુરુષાણાં વિધ્યાભિસંધિવિશેષાનપે-
ક્ષિત્વપ્રસંગાચ્ચ । -સ્થા. ૨. પરિ. ૪. સૂ. ૭ પૃ. ૬૩૨-૬૩૩

૩. જુઓ શબ્દચિંતામણિકોષ.

પ્રકારના સિદ્ધાંતનું પરિપાલન કરવાથી ફલસિદ્ધિ થાય છે.^૧

(૬)

પ્રશ્ન : જે દેવતાનો મંત્ર હોય તે જ દેવતા મંત્રના સાધકને ફળ આપે છે કે બીજા કોઈ દેવ પણ ફળ આપે છે ?

ઉત્તર : જે દેવતાને આશ્રયીને મંત્ર રચાયો હોય તે જ દેવતા તે મંત્રના વિધિપૂર્વકના પ્રયોગના સામર્થ્યથી સિદ્ધાંતને અનુસરતા પુરુષને અનુગૃહીત કરે છે, બીજા દેવતા નહિ.^૨

(૭)

પ્રશ્ન : ઉવસગ્ગહરં સ્તોત્ર આધ્યાત્મિક નિવૃત્તિદાયક જ છે કે આધિદૈવિક તથા આધિભૌતિક ઉપદ્રવોથી પણ નિવૃત્તિ આપનાર છે ?

ઉત્તર : આ સ્તોત્ર સર્વ પ્રકારની નિવૃત્તિ આપનાર છે. આ સ્તોત્રનું સ્મરણ કરનારના આધિભૌતિક તથા આધિદૈવિક ઉપદ્રવો નાશ થાય છે. તે હકીકત સ્તોત્રની બીજી ગાથામાં સ્તોત્રકારે સ્પષ્ટ કરેલ છે અને પરંપરાએ તે આધ્યાત્મિક નિવૃત્તિ આપનાર છે તે સ્તોત્રની ચોથી ગાથામાં સ્પષ્ટ કરેલ છે. એટલે આ સ્તોત્ર સર્વ પ્રકારની નિવૃત્તિ આપનાર છે.

(૮)

પ્રશ્ન : નમિઠ્ઠણ પાસ વિસહર એ મંત્ર છે ? કે માલામંત્ર છે ?

ઉત્તર : નમિઠ્ઠણ પાસ વિસહરવસહ જિણફુલિંગ એ મંત્ર છે કારણ કે દશ અક્ષરોથી વીસ અક્ષરો પર્યંતના મંત્રને મંત્ર કહેવામાં આવે છે જ્યારે એકવીસ અક્ષરો યા તેથી વધુ અક્ષરોવાળા મંત્રને માલામંત્ર

૧. येन हि यत्र यथा समयः कृतस्तत्र तथा समयानुपालनात् फलं निष्पद्यते ।

-સ્યા. ૨. પરિ. ૪ સૂ. ૭ પૃ. ૬૩૨-૩૩

૨. यां वा देवतामाश्रित्य मन्त्रः सैव तत्समभिव्यापारसामर्थ्यात् समयमनुपालयन्तमनुगृह्णाति ।

સ્યા. પરિ, ૪. સૂ. ૭ પૃ. ૬૩૨-૩૩.

કહેવામાં આવે છે.^૧

(૯)

પ્રશ્ન : ઉવસગ્ગહરં સ્તોત્રનો માત્ર પાઠ જ કરવાથી ઈષ્ટ ફળો મળે છે કે તેની સાધના કરવાથી જ ઈષ્ટ ફળ મળે છે ?

ઉત્તર : ઉવસગ્ગહરં સ્તોત્રનો વિધિપૂર્વક તેના અર્થના ચિંતનમાં ઉપયોગવાન બનવાપૂર્વક જો માત્ર જાપ જ કરવામાં આવે તો પણ તે ફળદાયક થાય છે. કારણ કે શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવંતના નામરૂપી મંત્રથી આ સ્તોત્ર અધિષ્ઠિત છે અને ભગવંતનું નામ એ જ સિદ્ધ મંત્ર છે.^૨ તેથી તેનો જાપ પણ ઈષ્ટ ફળદાયક થાય છે.

(૧૦)

પ્રશ્ન : ઉવસગ્ગહરં સ્તોત્રના જાપ દ્વારા તે સ્તોત્રના અધિષ્ઠાયક દેવો સાધક ઉપર પ્રસન્ન થાય છે. અને તેનાં વિધ્નો દૂર કરે છે તે શું સત્ય છે ?

ઉત્તર : હા. તે વાત સત્ય છે અને તેથી જ ઉપસર્ગોને દૂર કરનાર પાર્શ્વયક્ષ છે જેમને એ વિશેષણ મુકાયેલ છે.

(૧૧)

પ્રશ્ન : ઉવસગ્ગહરં સ્તોત્ર સર્વજ્ઞભાષિત છે માટે દેવાધિષ્ઠિત છે તે વાત સત્ય છે ?

ઉત્તર : હા. તે વાત સત્ય છે. કારણ કે જે જે વસ્તુ લક્ષણોપેત હોય તે દેવાધિષ્ઠિત હોય છે. સૂત્ર લક્ષણોપેત હોય છે, કારણ કે તે સર્વજ્ઞભાષિત હોય છે.^૩

૧. આર્વિશત્યક્ષરાન્મન્ત્રઃ સમારભ્ય દશાક્ષરાત્ । યે વિશત્યક્ષરાદૂર્ધ્વં મન્ત્રમાલ્તા (માલામન્ત્રા) ઇતિ સ્મૃતાઃ ॥ ૨૬ ॥

વિધાનુશાસન (યો. શા. અ. પ્ર. વિભા. ૧ કિં. ૨ પૃ. ૮૮)

૨. તુહનામકલ્પરુદ્રસિદ્ધ-મંત્રગુરુઆ નરા લોણ । નમિઉણસ્તોત્ર ગા. ૯.

૩. સર્વ્વં ચ લક્ષણોવેયં સમહિદ્વંતિ દેવતા । સુતં ચ લક્ષણોવેયં જેણ સર્વ્વણ્ણુભાસિયં ॥

(૧૨)

પ્રશ્ન : જે જે લક્ષણોપેત હોય તે તે દેવાધિષ્ઠિત હોય તેવાં દૃષ્ટાંતો ઉપલબ્ધ થાય છે ?

ઉત્તર : હા. ભગવતી સૂત્રના ૧૪મા શતકના ૮મા ઉદ્દેશામાં શ્રી ગૌતમગણધરના નીચે મુજબના પ્રશ્ન કે હે ભગવંત ! આ સાલ વૃક્ષનો જીવ અહીંથી કાળ કરીને કયાં ઉત્પન્ન થશે ? ના ઉત્તરમાં ભગવંત શ્રી મહાવીર પરમાત્માએ ફરમાવ્યું છે કે હે ગૌતમ ! તે સાલ વૃક્ષનો જીવ આ જ રાજગૃહનગરમાં સાલવૃક્ષ તરીકે ઉત્પન્ન થશે. તે ત્યાં અર્થિત, વંદિત, પૂજિત, સત્કારિત, સન્માનિત, પ્રધાન, જેની સેવા સફળ થાય તેવો, જેનું દેવ વડે સાન્નિધ્ય કરાયું છે તેવો થશે.^૧

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે લક્ષણોપેત વસ્તુઓ દેવાધિષ્ઠિત હોય છે.

(૧૩)

પ્રશ્ન : ભગવાન શ્રી વર્ધમાનસ્વામીએ અર્થથી વિદ્યાઓ અને મંત્રો દર્શાવ્યાં છે તે વાત સત્ય છે ?

ઉત્તર : હા. ભગવાન શ્રી વર્ધમાનસ્વામીએ સૌથી પહેલાં અર્થથી ૧૪ પૂર્વો દર્શાવ્યાં છે. તે પછી જ અંગો દર્શાવ્યાં છે. તેથી જ તેને પૂર્વ કહેવામાં આવે છે. તે ચૌદ પૂર્વો પૈકી દશમા પૂર્વ વિદ્યાપ્રવાદમાં તે ભગવંતે અર્થથી વિદ્યાઓ અને મંત્રો દર્શાવ્યાં છે.

(૧૪)

પ્રશ્ન : તે પછી નમિકુળ પાસ વિસહર મંત્રના અર્થથી પ્રકાશનારા ભગવાન શ્રી વર્ધમાનસ્વામી જ ગણાય ને ?

૧. एस णं भंते सालरूक्खे उण्हाभिहए तण्हाभिहए दवग्गिजालाभिहए कालमासे कालं किच्चा कहिं गच्छिहिति कहिं उववज्जिहिति ? गोयमा ! इहेव रायगिहे नगरे सालरूक्खत्ताए पच्चायाहिति, से णं तत्थ अच्चिय वंदिय पूर्य्य सक्कारिय सम्माणे दिव्वे सच्चे सच्चेवाए सन्निहियपाडिहेरे लाउल्लोइयमहिए यावि भविस्सह...!

ભ. સૂ. ૧૪ શ. ૮ ઉ. પૃ. ૬૫૨

ઉત્તર : હા. તે દષ્ટિએ વિચારતાં નમિઝ્ઞ મંત્રના અર્થથી પ્રકાશનારા ભગવાન શ્રી વર્ધમાનસ્વામી જ કહી શકાય. કારણ કે આચાર્ય શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામીએ પૂર્વોમાંથી ઉદ્ધાર કરીને આ સ્તોત્ર રચ્યાનો ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધમાં ઉલ્લેખ છે.^૧

(૧૫)

પ્રશ્ન : ઉવસગ્ગહરં એ કેવળ ભક્તિસ્તોત્ર છે, કે મંત્રયંત્રથી યુક્ત સ્તોત્ર છે ?

ઉત્તર : ઉવસગ્ગહર એ પરમેશ્વર શ્રી પાર્શ્વનાથની સ્તવના દ્વારા ભક્તિરસને વહાવતું એક આધ્યાત્મિક સુંદર સ્તોત્ર હોવા સાથે મંત્રોથી યુક્ત કૃતિ છે કે જેના દ્વારા અનેક ભવ્યાત્માઓએ પોતાના ઇષ્ટદેવ સાથે નૈકટ્ય સાધવાપૂર્વક પોતાનાં આધિભૌતિક કષ્ટોથી પણ મુક્તિ પ્રાપ્ત કરી છે.

(૧૬)

પ્રશ્ન : ભગવાન શ્રી મહાવીરે જૈન શ્રમણોને માટે મંત્ર, મૂલ વૈદ્યક, વમન વિરેચન આદિ ચિકિત્સાના પ્રયોગોને વર્જ્ય ગણ્યા છે અને તેનો પ્રયોગ ન કરે તેને જ ભિક્ષુ કહ્યા છે તો પછી શ્રુતકેવલી આચાર્યો મંત્ર યંત્રમય કૃતિઓ રચે ખરા ?^૨

ઉત્તર : આ પ્રયોગો ત્યારે જ વર્જ્ય કહ્યા છે કે જ્યારે તે આજીવિકા માટે અથવા વ્યક્તિગત સ્વાર્થ માટે કે ઇહલૌકિક કામના માટે તેની સાધના કરવામાં આવે. ચૌદ પૂર્વમાં નિમિત્તજ્ઞાન, વિદ્યાઓ તથા મંત્રોનો વિષય આવતો હતો જેનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન આચાર્ય શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામીને હતું.

૧. તત: પૂર્વેભ્ય ડહ્લત્વ, ‘ઉવસગ્ગહરં પાસં’ ઇત્યાદિ સ્તવનં ગાથાપઞ્ચકમયં સંહથ્થં ગુરુભિઃ
-ચ. વિ. પ્ર., પૃ. ૭

૨. મંતમૂલં વિવિહં વેજ્જર્ચિતં વમણ-વિરેચણ-ધૂમનિત્ત સિણાણ-આરે સરણં તિગિચ્છિયંચ તં
પરિણાય પરિવ્વણ સ ભિક્ષુ .
-ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર ૧૫મું અધ્યયન

બીજું, વિદ્યા અને મંત્ર દૂષિત નથી પણ તેનો દુરુપયોગ કરવો તે દૂષિત છે. જો વિદ્યા અને મંત્ર દૂષિત હોત તો ભગવાન શ્રી મહાવીરના ઘણા અંતેવાસીઓ વિદ્યાપ્રધાન તથા મંત્રપ્રધાન હતા, એવો આગમોમાં ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત ન થાત.

પરંતુ તેમ નથી અને તેથી જ જ્યારે જ્યારે શાસન ઉપર, ચતુર્વિધ સંઘ ઉપર, ચૈત્યો ઉપર આપત્તિઓ આવી છે, ત્યારે ત્યારે પૂર્વાચાર્યોએ તે તે આપત્તિઓનું નિવારણ મંત્રો દ્વારા પણ કર્યાનાં અનેક દૃષ્ટાંતો ઉપલબ્ધ થાય છે.

(૧૭)

પ્રશ્ન : ભદ્રબાહુસ્વામીએ ઉપસર્ગના નિવારણ માટે ચોવીસ તીર્થકરોમાંથી કેવળ શ્રી પાર્શ્વનાથસ્વામીનું જ સ્તવનામય સ્તોત્ર શા માટે રચ્યું ?

ઉત્તર : ચોવીસેય તીર્થકરોનું નામ, સ્મરણ કે ધ્યાન ઉપદ્રવોને નિવારનાર છે પરંતુ ભગવાન શ્રી પાર્શ્વનાથસ્વામી વિશિષ્ટ પુણ્યપ્રકૃતિસંપન્ન હતા, પુરુષાદાનીય હતા, જેમની પૂજા, ભક્તિ, નામસ્મરણ, ગુણગાન, આ અવસર્પિણીની પૂર્વેની ઉત્સર્પિણીથી ચાલુ હતા તેથી તેમનાં નામસ્મરણ કે ધ્યાનનું બલ ઉત્કૃષ્ટ કોટિનું ફલદાયક હોવાથી તે પરમેશ્વરના સ્તવનામય સ્તોત્રની રચના કરી છે.

(૧૮)

પ્રશ્ન : ઉવસગ્ગહરં સ્તોત્રના પાઠ માત્રથી પૂર્વકાલમાં નાગરાજ ધરણેન્દ્ર પ્રત્યક્ષ હાજર થતા હતા તે વાત સત્ય છે ?

ઉત્તર : જિનસૂરમુનિકૃત પ્રિયંકરનૃપકથામાં જણાવ્યું છે કે પ્રથમ આ સ્તોત્રમાં છઠ્ઠી ગાથા પણ હતી. તેના સ્મરણથી ધરણેન્દ્ર તરત જ પ્રત્યક્ષ થતા હતા અને કષ્ટનું નિવારણ કરતા હતા.

(૧૯)

પ્રશ્ન : તે છઠ્ઠી ગાથા કઈ હતી ?

ઉત્તર : જો ઉવસગ્ગહરં સ્તોત્રમાં છઠ્ઠી ગાથા હોય તો ય હાલ તે ઉપલબ્ધ નથી, કારણ કે ધરણેન્દ્રે આવીને આચાર્ય ભદ્રબાહુસ્વામીને વિનંતી

કરી કે આ સ્તોત્રના પ્રભાવથી મારે આ સ્તોત્રનું સ્મરણ કરનાર પાસે વારંવાર આવવું પડે છે માટે આપ છઠ્ઠી ગાથા સંહરી લો. હવેથી માત્ર પાંચ ગાથાઓનું સ્મરણ કરવાથી પણ હું સાન્નિધ્ય કરતો રહીશ. તેથી છઠ્ઠી ગાથા આચાર્ય ભદ્રબાહુસ્વામીએ સંહરી લીધી અને ત્યારથી ઉવસગ્ગહરં સ્તોત્ર પાંચ ગાથા પ્રમાણ રહ્યું એવી કિંવદંતી છે.

(૨૦)

પ્રશ્ન : સંથુઓ પદનો અર્થ સારી રીતે સ્તવાયેલા છે તો સારી રીતે એટલે શું ?

ઉત્તર : સારી રીતે એટલે સ્નેહપૂર્વક એમ સમજવું. ભગવતી સૂત્રના ૧૪મા શતકના ૭મા ઉદ્દેશામાં ભગવાન શ્રી વર્ધમાનસ્વામીએ શ્રી ગૌતમ ગણધરને આપેલા પ્રત્યુત્તરમાં કહ્યું છે કે ચિરસંથુઓઽસિ મે ગોયમા આ પદની ભગવતી સૂત્રની અભયદેવસૂરિકૃત ટીકામાં સંસ્તુતઃનો અર્થ સ્નેહથી પ્રશંસા કરાયેલા એ પ્રમાણે કરાયો છે^૧ તેથી અહીં ઉવસગ્ગહરંમાં પણ સંથુઓનો અર્થ સ્નેહપૂર્વક સ્તવાયેલા આંતરપ્રીતિપૂર્વક સ્તવાયેલા-એ પ્રમાણે છે.

(૨૧)

પ્રશ્ન : ભગવંતની સ્તવના તથા ભગવંત પ્રત્યેની ભક્તિ આ બેમાં પ્રાધાન્ય કોનું ?

ઉત્તર : પ્રાધાન્ય ભક્તિનું છે, માત્ર સ્તવનાનું નથી. ન્યાયવિશારદ ન્યાયાચાર્ય ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજીએ શંખેશ્વર પાર્શ્વજિન સ્તોત્રમાં જણાવ્યું છે કે-શમ, દમ, દાન, અધ્યયનની નિષ્ઠા આ બધું જો તમારી ભક્તિથી રહિત હોય તો વૃથા જ છે.^૨

૧. ચિરમ્ બહુકાલમ્ અતીતં યાવત્ સંસ્તુતઃ સ્નેહાત્ પ્રશંસિતશ્ચિરસંસ્તુતઃ ।

-ભગવતીસૂત્ર ભાગ ૨. જો પત્ર ૬૪ એ.

૨. શમો દમો દાનમધીતિનિષ્ઠા વૃથૈવ સર્વં તવ ભક્તિહીનમ્ ॥૧૫॥

- જૈ. સ્તો. સં. ભા. ૧, પૃ. ૩૮૨

(૨૨)

પ્રશ્ન : વિસહરવિસનિન્નાસં પદમાં રહેલ વિસહર શબ્દથી માત્ર ઝેરી સર્પો અર્થ જ સમજવો કે અન્ય ઝેરી જીવ જંતુઓ પણ લેવા ?

ઉત્તર : ઝેરી જીવજંતુઓમાં અગ્રસ્થાને વિષધર સર્પો હોવાથી તેમનો નામોલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. તે સર્વગ્રાહી છે તેથી સર્વ વિષધર જંતુઓ તેમાં સમાવિષ્ટ થઈ જ જાય છે. અન્ય સ્થળોએ સર્વ વિષધરોનાં નામો પણ સ્તોત્રકારે જણાવ્યાં છે. વૈરોટ્યાદેવીસ્તવમાં આર્યનંદિલે વિષધરોનાં નામો જણાવતાં-

વાસુગિ અણં ત તક્ષગ કંકોલય નામ પઠમ મહાપઠમા ।
સંઘકુલિસસિનામા અઢકુલાઈં ચ ધારેઈ ॥૫॥

કલાં બાદ અન્ય ઝેરવાળાં પ્રાણીઓની ગણતરી કરતાં-

વિંછિઅ કન્ન સિઆલી-કંકાહી ગોરસપ્પ સપ્પેઅ ।

મોહે ઝંદુર ચિત્તી કિલ્લીઢૂઅ હિંદુ અ વસે અ ॥૭ ॥

વંતર ગોણસ જાઈં સત્તઘડા અહિવડા ય પરડા ય ।

ધમરાસિરહિ ધિરેલિય ધિરીલીસાણં ચ નાસેઈ ॥૮॥*

આ બધાં નામો ગણાવ્યાં છે. ‘ઉવસગ્ગહર’ એ સૂત્રાત્મક હોવાથી ટૂંકમાં માત્ર વિષધર શબ્દ જ વાપરવામાં આવેલ છે.

(૨૩)

પ્રશ્ન : ઉવસગ્ગહરની પાંચમી ગાથામાં ભગવંત પાસે આપ બોધિ આપો એવી યાચના કરવામાં આવી છે તો શું જિનવરેન્દ્રો બોધિ આપે છે ખરા ?

ઉત્તર : આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં આવશ્યક હારિભદ્રીય ટીકા વગેરેમાં જણાવ્યું છે કે આ ભક્તિથી બોલાયેલી ભાષા છે. આ અસત્યામૃષા નામનો ભાષાનો એક પ્રકાર છે. ખરી રીતે જોતાં તો શ્રી તીર્થંકરદેવો પ્રત્યેની ભક્તિથી સ્વયમેવ ઉપર્યુક્ત વસ્તુઓની પ્રાપ્તિ થાય છે માટે

★ જૈન સ્તો. સં. ભા. ૧, પૃ. ૩૪૭

જ કહેવાય છે કે તમે આપો. તેમની ભક્તિ-સ્તવના દ્વારા મળતી વસ્તુ તેમણે જ આપી કહેવાય એ અપેક્ષાએ તેમની પાસે બોધિ આપો એવી યાચના કરવામાં આવે છે.

ઉવસગ્ગહરં સ્તોત્રની ગાથાઓના વિભિન્ન અર્થો

ઉવસગ્ગહરં સ્તોત્રની પાંચ ગાથાઓ પૈકી પ્રત્યેક ગાથાનાં પદોના જુદી જુદી રીતે અર્થો ટીકાકારોએ કરી બતાવ્યા છે.

પ્રત્યેક પદોનો જેમ શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવંત સાથે સંબંધ જોડી અર્થ કરાયો છે, તે રીતે શ્રી ધરણેન્દ્ર, પદ્માવતી તથા પાર્શ્વયક્ષ સાથે સંબંધ જોડીને પણ અર્થ કરાયો છે. અહીં તો જે પદોનો શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવંત સાથે સંબંધ છે અને તેના જુદા જુદા અર્થો કરાયા છે તે જ માત્ર દર્શાવાશે.

પાસં-

આ પદનો અર્થ 'સમીપ' પણ કરાયો છે એટલે ઉપસર્ગોને દૂર કરનારા (ઉપલક્ષણથી ધરણેન્દ્ર આદિ) સમીપમાં છે જેમને એવા^૧ અથવા તો-

ઉપસર્ગોને દૂર કરનારું સમીપ (સામીપ્ય) છે જેમનું એવા^૨ એ પ્રમાણે પણ અર્થ થાય છે.

ઉપરાંત પાસં પદનો અર્થ 'જોનારા પણ' થાય છે.

એટલે ત્રણે કાલમાં વર્તતી વસ્તુઓના સમૂહને જુએ તે પશ્ય તેને. (પશ્યનું પ્રાકૃત રૂપાંતર પાસં થાય છે.)^૩

પાસંનો અર્થ જેની આશાઓ સંપૂર્ણપણે ચાલી ગઈ છે તેવાને, આકાંક્ષા

૧. ઉપસર્ગહરા વા ધરણેન્દ્રાદયઃ પાર્શ્વે-સમીપે સતતસન્નિહિતત્વાત્ યસ્ય તમ્ । અ. ક. લ. પૃ. ૧૧

૨. ઉપસર્ગહરં પાર્શ્વે સમીપં યસ્ય સ તમ્ હ. કી. વ્યા. પૃ. ૧૪

૩. પશ્યતિ કાલત્રયવર્તિ વસ્તુજાતમિતિ પશ્યસ્તમ્ । પ્રાકૃતવ્યુત્પત્ત્યા પાસં ઇતિ । અ. ક. લ. પૃ. ૧૧

વિનાનાને. એ પ્રમાણે પણ થાય છે.^૧

પાસંનો અર્થ ‘પરમૈશ્વર્યયુક્ત’ એ પ્રમાણે પણ થાય છે.^૨

જો કે આ બધા અર્થો કરતી વેળા પાસં પદની નિષ્પત્તિ જુદી જુદી રીતે કરવી પડે છે.

સમીપ અર્થ કરતી વેળા સ્પૃશ્ ધાતુ પરથી તે નિષ્પન્ન થાય છે.

જોનારા અર્થ કરતી વેળા દૃશ્-પશ્ય પરથી તે નિષ્પન્ન થાય છે.

આકાંક્ષા વિનાના એ અર્થ કરતી વેળા પ્ર+આશા ઉપરથી બહુવ્રીહિ સમાસ કરી તે નિષ્પન્ન થાય છે.

વિસહરવિસનિત્રાસં

વિષ એટલે પાણી. પ્રસ્તાવથી અહીં મણિકર્ણિકાનું પાણી સમજવાનું છે. તેમાં ગૃહ એટલે નિવાસ છે જેનો તે વિષગૃહ. અહીં સામર્થ્યથી કમઠ મુનિ અર્થ સમજવો. કારણ કે ઘણું કરીને વારાણસીમાં વસનારા પંચાગ્નિતપનું આચરણ મણિકર્ણિકાના^૩ તીરે જ કરતા દેખાય છે^૪ તે કમઠ મુનિનો વૃષ એટલે ધર્મ. (ધર્મ એટલા માટે કે લૌકિકો તેને ધર્મ તરીકે સ્વીકારે છે) જે પંચાગ્નિ તપ લક્ષણ તેનો નાશ કરનાર તે વિષગૃહ વૃષનિર્નાશ.^૫ એટલે કે સળગતા અગ્નિમાં બળતા કાઝના પોલાણની અંદર

૧. યદ્વા પ્રગતા આશા યસ્ય સ પ્રાશસ્તં, નિરકાઙ્ક્ષમિત્વર્થઃ । - અ. ક. લ. પૃ. ૧૧

૨. પ્રાસં પરમૈશ્વર્યાદિયુક્તમ્ । (૫૬૧) ઉ. પદાર્થ ૬. લિ. પ્રત પૃ. ૨૫ અ

૩. આ નામનો વારાણસીમાં આજે પણ એક ઘાટ છે.

૪. સિ. ચં. ગ. ઉવ.ની વ્યા.માં મણિકર્ણિકાના ઘાટનું જલ એમ કહેવાને બદલે મણિકર્ણિકા નદીનું જલ એમ લખે છે તે વિચારણીય છે. વિષં-પાનીયં પ્રસ્તાવાત્ મણિકર્ણિકાનદીજલં ।

૫. યદિ વા વિષં પાનીયં પ્રસ્તાવાત્ મણિકર્ણિકાજલં તત્ર ઘરં તિ ગૃહં નિવાસો યસ્યાસૌ વિષગૃહઃ । પ્રાયેણ વારાણસી વાસિનઃ પંચાગ્નિતપશ્ચરણં ‘મણિકર્ણિકા’ તીર એવ કુર્વાણા દૃશ્યન્તે । સ ચ સામર્થ્યાત્ કમઠમુનિસ્તસ્ય વૃષં-ધર્મં લૌકિકૈર્ધર્મતયા ગૃહ્યમાણત્વાત્ પશ્ચાગ્નિતપશ્ચર્યાલક્ષણં નિર્નાશયતિ યઃ પ્રજ્વલજ્જ્વલનદહ્યમાનકાષ્ઠકોટરાન્તર્મિય-માણસર્પપ્રદર્શનેન માતુલૌકાનાં ચ મનસિ તત્તપસોઽધર્મરૂપત્વનિશ્ચયનાત્ તમ્ ।

-અ. ક. લ. પૃ. ૧૧

મરી રહેલા સર્પને દેખાડવા વડે માતાના અને લોકોના મનમાં તે તપનો અધર્મરૂપે નિશ્ચય કરાવવા વડે જે ભગવંત વિષગૃહવૃષનિર્નાશ છે તેમને.

અથવા તો,

વિષ એટલે મિથ્યાત્વ કષાય આદિ રૂપ ભાવવિષ તેને ધારણ કરનારા તે વિષધરો.

યા તો

વિષગૃહો એટલે મિથ્યાત્વ, કષાય આદિ દોષોથી દૂષિત છે આત્મા જેમનો એવાં પ્રાણીઓ. તેમનું વિષ એટલે મિથ્યાત્વકષાયોદિ. તેનો નાશ કરનાર એટલે પોતાના વચનરૂપી અમૃત રસના ઉપયોગ વડે તેને દૂર કરનાર તે વિષધર વિષ નિર્નાશ અથવા વિષગૃહ વિષ નિર્નાશ.^૧

મળુઓ

આ પદનો અર્થ નીચે મુજબ પણ કરાયો છે.

મનુ એટલે મંત્ર તેણે જાણે તે મનુગ ‘સર્વ ગત્યર્થક ધાતુઓ જ્ઞાનાર્થક’ છે એ વચનથી ગમ્ ધાતુનો અર્થ અહીં ‘જાણવું’ એ પ્રમાણે કરાય છે તેથી મનુગ એટલે માંત્રિક.^૨

વસામં

આ પદનો અર્થ ૩ અને વસામં એમ બે પદોને છૂટા કરીને પણ કરાય છે. ૩ (તુ) શબ્દ અવધારણાર્થક છે. વસામનો અર્થ છે વશ, આધીનતા. તેમાં જવું તે. એટલે કે વશગામિપણું. સંપૂર્ણ પદનો અર્થ આ પ્રમાણે થાય. બીજાઓમાં પણ વર્તમાન ગ્રહ-રોગ આદિ તેને વશવર્તી થાય છે, કારણ કે તેનો પ્રતીકાર કરવાનું સામર્થ્ય તેનામાં પ્રકટે છે. બૃહદ્વૃત્તિમાં

૧. અથવા વિષં-મિથ્યાત્વકષાયોદિલક્ષણં ભાવવિષં ધારયન્તીતિ વિષધરા વિષગ્રહા વા મિથ્યાત્વ-કષાયોદિ દોષ-દૂષિતાત્માનઃ પ્રાણિનઃ તેષાં વિષં યથોક્તરૂપમેવ નિર્નાશયતિ-નિજવચનામૃતરસોપયોજનેનાપગમયતીતિ વિષધરવિષનિર્નાશો વા તમ્ । અ. ક. લ. પૃ ૧૧

૨. યદ્વા મનુઃ- મન્ત્રસ્તં ગચ્છતિ ‘સર્વે ગત્યર્થા જ્ઞાનાર્થાઃ’ इति वचनात् जानातीति मनुगो-માંત્રિકઃ
-અ. ક. લ. પૃ. ૧૫

કહ્યું છે કે “શાંતિક, પૌષ્ટિક, વશ્ય, આકર્ષણ, ઉચ્ચાટન, સ્તંભન, વિદ્વેષણ અને મારણ સ્વરૂપ કર્મોના નિર્માણમાં આ મંત્ર સમર્થ છે.”^૧

વિસહરફુલિંગમંત્ર

‘વિસહરફુલિંગ’ આ નામના મંત્ર વિશેષમાં જેનો સંનિવેશ થાય તે વિસહરફુલિંગામ. તેને એટલે કે તે મંત્રમાં સંનિવિષ્ટ થયેલા(શ્રી પાશ્વ)ને.

અથવા

વિસહરફુલિંગનું ગમન કરે તે વિસહરફુલિંગામ તેને. એટલે વિસહરફુલિંગ નામના મંત્રમાં રહેલાને. પ્રાકૃત લક્ષણથી અકારનો લોપ થવાથી વિસહરફુલિંગામનું વિસહરફુલિંગમ એ પ્રમાણે થાય છે. અને તં એટલે તમને. આ ત્વામનું રૂપાંતર છે. એટલે વિસહરફુલિંગ મંત્રમાં રહેલા તમને.^૨

કંઠે ધારે

આ પદનો અર્થ કંઠમાં ધારણ કરે છે એ છે એટલે કે વિસહરફુલિંગ યંત્રરૂપ તમને માદ્રણિયા સ્વરૂપે બનાવી પોતાના કંઠમાં ધારણ કરે છે અથવા તો બીજાના કંઠમાં ધારણ કરાવે છે.^૩ એ પ્રમાણે થાય.

૧. તુશબ્દસ્યાવધારણાર્થત્વાત્ ‘તુ: સ્યાદ્ ભેદેઽવધારણે’ इत्यनेकार्थवचनात् यान्त्येव वशामं वश-आयत्तता तस्यां अमनं अमः-अवगमनं वशामस्तं, वशगत्वमित्यर्थः । अन्येष्वपि वर्तमाना ग्रहयोगादयः तस्य वशवर्तिनो भवन्ति, तत्प्रतीकारसामर्थ्यादिति भावः । उक्तं हि बृहद् वृत्तौ-शान्तिक पौष्टिकवश्याकर्षणोच्चाटनस्तम्भनविद्वेषणमारणलक्षणकर्म-निर्माणालंकार्माणत्वमेतन्मन्त्रस्य ।

અ. ક. લ. પૃ. ૧૬

૨. વિષધરફુલિંગ્ગ-એતન્નામકતન્ત્ર (મન્ત્ર) વિશેષે માતિ-સંનિવિષ્ટે इति વિષધરસ્ફુલિંગ્ગ-મસ્તમ્ । મન્ત્રસન્નિવિષ્ટમિત્યર્થઃ । અથવા વિષધરસ્ફુલિંગ્ગમમતિ-ગચ્છતિ (इति) વિષધરસ્ફુલિંગ્ગાસ્તં, વિષધરસ્ફુલિંગ્ગાઅમન્ત્રગતમિત્યર્થઃ । लुक् (सिद्ध. ८-१-१०) इति प्राकृतलक्षणेनाकारलोपात् विसहरफुलिङ्गमन्ति सिद्धम् इति त्वां यः....। અ. ક. લ. પૃ. ૧૬

૩. અથવા કળ્ઠે ધારયતીતિ વિષધરસ્ફુલિંગયન્ત્રરૂપં ત્વાં વિદ્યામણીકૃત્ય સ્વકળ્ઠે પરિદધાતીતિ । પરસ્ય ચ કળ્ઠે પરિધાપયતીતિ... ।

અ. ક. લ. પૃ. ૧૬.

સંથુઓઝમહાયસ

મહાયસની આગળ અ મૂકી અમહાયસ પદ બનાવી અને તેના અ નો પૂર્વના ઓમાં લોપ કરી તેની વ્યાખ્યા નીચે મુજબ કરાય છે.

અમ એટલે રોગો તેને હણે તે અમહા અને આગસ્ એટલે પાપ તેનો અંત કરે તે આગસ. આ બંને પદનો વિશેષણ કર્મધારય સમાસ કરતાં અમહાગસ પદ થાય તેનું સંબોધન અમહાગસ ! થાય. પ્રાકૃતમાં તેનું રૂપાંતર અમહાયસ ! થાય એટલે રોગો અને પાપોનો નાશ કરનારા એ પ્રમાણે અર્થ થાય છે.^૧

ઉવસગ્ગહરં સ્તોત્રના પાર્શ્વયક્ષ, ધરણેન્દ્ર તથા
પદ્માવતી પક્ષે કરાયેલા અર્થો

ઉવસગ્ગહરં સ્તોત્રની પાંચેય ગાથાઓનો જે રીતે શ્રી પાર્શ્વનાથ સ્વામીને અનુલક્ષીને અર્થ કરાયો છે તે રીતે શ્રી પાર્શ્વયક્ષ, ધરણેન્દ્ર તથા પદ્માવતીને અનુલક્ષીને પણ અર્થો કરવામાં આવ્યા છે જે નીચે દર્શાવાય છે.

જ્યારે આ રીતે અર્થ કરાય છે ત્યારે પ્રથમ ગાથાનું સંસ્કૃત રૂપાંતર નીચે મુજબ થાય છે. ઉપસર્ગહરં પાર્શ્વ, પાશાં વન્દે કામ્યધનમુત્કામ વિષધરવિષનિર્નાશં, મંગલકલ્પાજ્ઞાઝવાસં ।

ઉવસગ્ગહરં પાસં-સમ્યગ્દષ્ટિ આત્માઓનાં વિધ્નોનું ઉપશમન કરનાર શ્રી પાર્શ્વયક્ષને.^૨

આ વિશેષણ પાર્શ્વયક્ષનું છે.

પાસં-આ પદ દ્વારા શ્રી પદ્માવતી વાચ્ય છે. જેના હાથમાં પાશ છે તે પાશા. એટલે પદ્માવતી. તેને.

કમ્મઘણમુક્કંતું સંસ્કૃત રૂપાંતર કામ્યધનમુત્કામ કરવામાં આવે છે.

૧. અથવા અમા-રોગાસ્તાન, હન્તીત્યમહા, આગ:-પાપં સ્યતિ-અન્તં નયતીત્યાગસઃ તતો વિશેષણકર્મધારયે અમહાગસઃ તસ્યામન્ત્રણમ્ ।

અ. ક. લ. પૃ. ૨૧.

૨. પાર્શ્વ પાર્શ્વયક્ષમ્ કિવિશિષ્ટમ્, ઉપસર્ગહરં-સમ્યગ્દષ્ટાં વિધ્નોપશમકર્તારમ્ । અ. ક. લ.

કામ્ય એટલે મનોહર એવું જે ઘન એટલે શરીર તેનાથી મુદ્ એટલે હર્ષ જોનારાઓને થાય છે જેનાથી તે કામ્યઘનમુત્કા તેને. એટલે કે પોતાના દિવ્ય દેહ દ્વારા (જોનારાઓને) પ્રમોદ પેદા કરનારી. તેને.^૧

વિસહરવિસનિનાસં-

આ પદ દ્વારા શ્રી ધરણેન્દ્ર વાચ્ય છે.

વિષ એટલે પાણી તેને ધારણ કરે તે વિષધર એટલે મેઘ અર્થાત્ કમઠાસુરે વર્ષાવેલ મેઘ તેનું વિષ એટલે પાણી તેનો નાશ કરનારા એટલે પોતાની ફણાના છત્ર વડે તેનું વારણ કરનારા તે વિષધરવિષનિર્નાશ અર્થાત્ ધરણેન્દ્ર. તેમને.^૨

મંગલકલ્પાણઆવાસં-

આ વિશેષણ શ્રી ધરણેન્દ્રને લાગુ પાડવામાં આવે છે.

આનું સંસ્કૃત રૂપાંતર મંગલકલ્પાજ્ઞાઽઽવાસં થાય છે.

મંગલકલ્પ એટલે મંગલ કરવામાં તત્પર એવી જે આજ્ઞા એટલે ભગવંતનું શાસન, તેનાથી આ એટલે સંપૂર્ણ રીતે વાસ એટલે વાસના અથવા ભાવના છે જેની તેને. અર્થાત્ કલ્યાણકારી ભગવંતની આજ્ઞાથી ભાવિત છે મન જેમનું એવા શ્રી ધરણેન્દ્રને.^૩

આ ત્રણેયને હું વંદન કરું છું.

૧. તથા પાશોઽસ્યા વામહસ્તેઽસ્તીત્યભ્રાદિત્વાત્ મત્વર્થીયે પ્રત્યયે પાશાપદ્યાવતી તાં ચ કિંવિશિષ્ટામ્ ? કામ્યઘનમુત્કાં કામ્યઃ કમનીયો ઘનઃ શરીરં તેન કરણભૂતેન મુદ્-હર્ષોઽર્થાત્ દ્રષ્ટૃણાં યસ્યાઃ સકાશાત્ સા કામ્યઘનમુત્કા; દિવ્યવપુષા પ્રમોદજનિકેત્યર્થઃ તામ્ ।
-અ. ક. લ. પૃ. ૧૨.

૨. વિષધરો-જલધરોઽર્થાત્ કમઠાસુરસમ્બન્ધી તસ્ય વિષં જલં નિર્નાશયતિ નિજફળાત-પત્રધારણેન વારયતિ (ઈતિ) વિષધરવિષનિર્નાશોઽધરણેન્દ્રસ્તં ચ ।

૩. મઙ્ગલકલ્પાણાવાસમિતિ પ્રાગ્વત્ અથવા મઙ્ગલકલ્પા શ્રેયસ્કરણપ્રગુણા યા આજ્ઞા-ભગવચ્છાસનં તથા આસમન્તાત્ વાસના વાસો વા ભાવના યસ્ય તં, કલ્યાણકારિ-ભગવદાજ્ઞાભાવિતમનસમિત્યર્થઃ । એતાંસ્ત્રીનપિ વન્દે-અભિષ્ઠૈમિ ।

-અ. ક. લ. પૃ. ૧૨.

ગાથા ૨ જી

આ ગાથાનો પાર્શ્વયક્ષ, ધરણેન્દ્ર તથા પદ્માવતીના પક્ષમાં થતો અર્થ ભગવંત શ્રી પાર્શ્વનાથના પક્ષમાં દર્શાવેલ અર્થથી વિભિન્ન નથી તેથી તે અહીં ટાંકેલ નથી.^૧

ગાથા ૩ જી

આ ગાથાનો અર્થ નીચે મુજબ કરવામાં આવે છે :-

(પ્રસ્તુત) મંત્ર તો દૂર રહો, તમારું એટલે કે પાર્શ્વયક્ષ, પદ્માવતી તથા ધરણેન્દ્રનું પ્રણામ એટલે કે ‘પ્રસાદાભિમુખપણું’ પણ બહુફલદાયક થાય છે.

અહીં પ્રણામનો અર્થ પ્રસાદ અભિમુખપણું કરવામાં આવેલ છે. તવ પદમાં વપરાયેલી ષષ્ઠી કર્તામાં ષષ્ઠી છે એટલે તેનો અર્થ તમે કરેલો પ્રસાદ એ પ્રમાણે થાય છે.^૨ એટલે કે તમારા પ્રસાદાભિમુખપણામાત્રથી જ જે મનુષ્યો તિર્યચ જેવા છે તે નૃપશુઓ એટલે કે પશુપ્રાય બાલ-ગોપાલ-ખેડૂત વગેરે પણ દુઃખ કે દારિદ્ર્યને પામતા નથી. એટલે કે ઉપર જણાવેલા નૃપશુઓ ઘણું કરીને દુઃખિત જ હોય છે. પરંતુ માત્ર તમારા પ્રસાદથી તેઓ પણ નિરંતર સુખી બને છે.

ગાથા ૪ થી

તુહ-

આ પદનો અર્થ તમારું એ પ્રમાણે થાય છે. એટલે કે પાર્શ્વયક્ષનું, પદ્માવતીનું તથા ધરણેન્દ્રનું.

૧. પાર્શ્વયક્ષ-પદ્માવતી-ધરણેન્દ્રસ્તવપક્ષેऽપિ તુલ્યૈવ વ્યાખ્યા પ્રસ્તુતમન્ત્રસ્ય તત્ત્રયેણ અધિષ્ઠિતત્વાત્ ।
૨. તવ-પાર્શ્વયક્ષસ્ય, પદ્માવત્યા ધરણેન્દ્રસ્ય પ્રણામોऽપિ बहुफलो भवति । प्रमणनं प्रणामः प्रहृत्यं प्रह्वीभावः प्रसादाभिमुख्यमिति यावत् । अत्र तवेति कर्तरि षष्ठी । तथा तव प्रह्वीभावमात्रादेव नरस्तिर्यञ्च इव । नरतिर्यञ्चः पशुप्राया बालगोपालकृषीवला-दयस्तेष्वपि मध्ये जीवाः प्राप्नुवन्ति न दुःखदौर्गत्यम् । ते हि प्रायो दुःखिता एवोपलभ्यन्ते । केवलं त्वत्प्रसादात् तेऽपि सततं सुखिता एव स्युः इति गाथार्थः ।

- અ. ક. લ. પૃ. ૧૮

સમ્પત્તે-

આ પદનો અર્થ છે સાંમત્ય, સંમતપણું, વલ્લભપણું.^૧ એટલે ચિંતામણિ અને કલ્પવૃક્ષથી પણ અધિક એવું તમારું વલ્લભપણું પ્રાપ્ત થયે છે.

ચિન્તામણિકલ્પપાયવલ્ભિહિ-

આ પદનો બીજો પણ અર્થ કરવામાં આવે છે. ચિંતામણિ કલ્પ એટલે ચિંતામણિ સમાન પાય એટલે પાનક-પીણું અને વલ્ભ એટલે વલ્ભ —ભોજન તેને માટે હિતકારી એટલે અનુકૂલ. આખા પદનો અર્થ-ચિંતામણિ સમાન એટલે કે મનચિંતિત રસને પૂરવામાં તત્પર એવા જે ભોજન અને પાન તે મેળવી આપનાર એવું તમારું વલ્લભપણું પ્રાપ્ત થયે છે.

અથવા તો-લઢ્ઢે ચિન્તામણિ પદને લઢ્ઢે અચિન્તા એ રીતે કરી આગળ મણિ કલ્પપાયવલ્ભિહિ પદ ગોઠવવાથી નીચે પ્રમાણે અર્થ થાય.

અચિન્તા એટલે ચિંતા વિનાના, અર્થાત્ નિશ્ચિત અને મણિ એટલે કર્કેતન આદિ રત્નો. તેનાથી કલ્પ એટલે રચના છે જેની તે મણિકલ્પ એટલે કે રત્નોના ઘડેલા. પાય એટલે પાત્ર અર્થાત્ સ્થાલી આદિ ભાજનો તેમાં વલ્ભ એટલે ભોજન તેનાથી. અથવા તે માટે હિતકારી એવું તમારું સંમતપણું. ભાવાર્થ એ કે તમારા પ્રસાદથી જેઓ સુભગ છે તેઓ નિશ્ચિત હોવાથી રત્નમય પાત્રોમાં ભોજન કરનારા હોય છે.^૨

૧. સમ્પતસ્ય બહુમતસ્ય ભાવઃ સામ્પત્યં વાલ્લભ્યમિત્યર્થઃ તસ્મિન્ ।

અ. ક. લ. પૃ. ૨૦

૨. અથવા પીયત્વમિતિ પાયઃ પાનકં વલ્ભો-ભોજનં ચિન્તામણિકલ્પૌ મનશ્ચિન્તિ-તરસપૂરણપ્રવણત્વાન્નિવિન્તારત્નતુલ્યૌ ચૌ પાયવલ્ભૌ તાભ્યાં હિતઃ-અનુકૂલઃ તત્સમ્પ્રાદકત્વાત્ તસ્મિન્ । યદિ વા અકારલોપાત્ અચિન્તા-નિશ્ચિન્તા મનઃપ્રયાસર્વાજિતા ઇતિ જીવાનાં વિશેષણમ્ । મણિભિઃ કર્કેતનાઘૈઃ કલ્પઃ કલ્પનં-રચના યેષાં તાનિ મણિકલ્પાનિ, રત્નઘટિતાનીત્યર્થઃ । તથાવિધાનિ યાનિ પાય તિ પાત્રાણિ-સ્થાલ્યા-દિભાજનાનિ તેષુ વલ્ભો-ભોજનં તેન કૃત્વા તસ્મૈ વા હિતે, તવ સામ્પત્યે ત્વત્પ્રસાદસુભગાનામૈશ્વર્યશાલિતયા રત્નમયપાત્રેષુ ભોજનોપપત્તેઃ

અ. ક. લ. પૃ. ૨૦

ઠાળં-

આ પદનો અર્થ છે પદને, શ્રેષ્ઠ સામ્રાજ્ય આદિકને. સ્થાન શબ્દથી રાજ્ય આદિ પદ એવો અર્થ કેવી રીતે લેવો ? એ શંકાનું સમાધાન એ છે કે અસાધારણ એવા વિશેષણના સામર્થ્યથી એવો અર્થ થઈ શકે છે અને તે વિશેષણ છે અચરામરં.^૧

અચરામરં—

આ પદનો અર્થ કરવા પૂર્વે આ પદની નિષ્પત્તિ ‘અચ+રામા+રા’થી થાય છે ‘અચઃ’ એટલે અનુકૂલ એવું ભાગ્ય તેના વડે ‘રામા’ એટલે રમણીય ‘રા’ એટલે દીપ્તિ છે જેમાં તે ‘અચરામરં’,^૨ પુરુષને ઉત્કૃષ્ટ ભાગ્યના યોગે જ રાજ્ય આદિપદમાં અત્યંત દીપ્તિ ઉત્પન્ન થાય છે. અર્થાત્ જે તમને સમ્મત હોય છે, અનુકૂળ ભાગ્યથી સમેત એવા રાજ્યાદિક પદને પામે છે.^૩

ગાથા પમી

આ ગાથાના પાર્શ્વયક્ષ, પદ્માવતી તથા ધરણેન્દ્ર પક્ષમાં ત્રણ જુદા જુદા અર્થો થાય છે. અહીં પ્રથમ પાર્શ્વયક્ષના પક્ષે શું અર્થ થાય છે તે વિચારીએ.

પાસ-

આ પદનો અર્થ છે હે પાર્શ્વયક્ષ !

જિણચંદ-

આ પદ પાર્શ્વયક્ષનું વિશેષણ છે અને તેનો અર્થ છે જિન એટલે કે

૧. સ્થાન-પદં પ્રાજ્યસામ્રાજ્યાદિકમ્ । અથ કથં સ્થાનશબ્દેન રાજ્યાદિકં લભ્યતે ? અસાધારણવિશેષણ-સામર્થ્યાદિતિ બ્રૂમઃ । તત્ત્વ વિશેષણં ‘અચરામરં’ તિ

-અ. ક. લ. પૃ. ૨૦

૨. અચઃ અનુકૂલં દૈવં તેન રામા રમણીયા સ-દીપ્તિર્યત્ર તદઅચરામરમ્ ।

-અ. ક. લ. પૃ. ૨૦

૩. ઉત્કૃષ્ટભાગ્યવશાદ્ધિ રાજ્યાદિક એવ પદે દીપ્તિરતિરમુત્પદ્યતે પુરુષાણામ્, યસ્તવ સમ્મતો ભવેત્ સોઽનુકૂલદૈવાન્વિતં રાજ્યાદિપદમવાપ્નોતીત્યાકૂતમ્ ।

-અ. ક. લ. પૃ. ૨૦

શ્રી અર્હત ભગવંત તે જ ચન્દ્રની જેમ આહ્વાદક છે જેને તે 'જિનચન્દ્ર'.^૧

મહાયસભત્તિભરનિભરેણ હિયણ—

પાર્શ્વયક્ષ પક્ષમાં 'મહાયસ' ! એ પદને સંબોધન ન ગણતાં સમસ્ત પદનો જ એક ભાગ ગણવામાં આવે છે. અને અર્થ નીચે મુજબ કરવામાં આવે છે :-

'મહાયસ' એટલે મહાયશસ્વી. અહીં પ્રસંગથી શ્રી પાર્શ્વનાથ સ્વામી સમજવા. તેમના પ્રત્યેની ભક્તિના સમૂહથી છલકાતા હૃદયે આ પ્રમાણે મેં તમને એટલે કે પાર્શ્વયક્ષને સ્તવ્યા^૨

દેવ-

આ પદનો અર્થ છે હે વ્યન્તરજાતીય દેવ !^૩

અહીં એક સવાલ ઊઠે છે કે પાર્શ્વયક્ષ પાસે બોધિની પ્રાર્થના કરવી તે શું અનુચિત નથી ? કારણ કે બોધિ તો શ્રી જિનેન્દ્ર ભગવંતો પાસે માગવાની હોય.

તેનું સમાધાન એ છે કે આવી પ્રાર્થના અનુચિત નથી. કારણ કે પૂર્વાચાર્યોએ 'વંદિતુ' સૂત્રની ૪૭ મી ગાથામાં 'સમ્મદિટ્ટી દેવા દિતુ સમાહિં ચ્ચ બોહિં ચ' પદ દ્વારા આવી યાચના કરેલ છે. આ યક્ષ સમ્યગ્દષ્ટિ નથી એવું પણ નથી. કારણ કે તે પરમ આર્હત છે તે જણાવવા તેનું વિશેષણ 'જિણચંદ' મૂકવામાં આવેલ છે.^૪

૧. જિન એવ શ્રીમદર્હનેવ ચન્દતીતિ ચન્દ્રઃ આહ્વાદકો યસ્યાસૌ જિનચન્દ્રઃ તસ્ય સમ્બોધનમ્ ।
-અ. ક. લ. પૃ. ૨૦

૨. ઇતિ સંસ્તુતઃ ત્વં મહાયશાઃ પ્રસ્તાવાદ્ ભગવાન્ પાર્શ્વનાથઃ તત્ર વિષયે યોડસૌ ભક્તિભરસ્તન્નિભરેણ હૃદયેન મનસા ।
-અ. ક. લ. પૃ. ૨૦

૩. દેવ ! વ્યન્તરજાતીય !
-અ. ક. લ. પૃ. ૨૦

૪. ન ચાસ્માદ્ બોધિપ્રાર્થનમનોચિતીમશ્રુતે "સમ્મદિટ્ટી દેવા" (વંદિતુસૂત્રે ગા. ૪૭) ઇતિ પૂર્વાચાર્યૈરપિ ભજનાત્ । ન ચાયં ન સમ્યગ્દષ્ટિઃ પરમાર્હતત્વાત્ તથા વિશેષણમુક્તમાચાર્યેણ 'જિણચંદ' તિ

-અ. ક. લ. પૃ. ૨૦

પન્નાવતી પક્ષમાં આ ગાથાનો અર્થ જુદી રીતે થાય છે. તે પક્ષમાં જે અર્થ કરવામાં આવે છે તે માટે ગાથાના અન્વયમાં નીચે મુજબ પરિવર્તન કરવામાં આવે છે.

इति संस्तुता उ मम अयशोभक्तिभरनिर्भरे ! (आयसभक्तिभर-
निर्भरे !) न हितदे ! न तस्मात् देवते ! असुबोधि भवे भवे प्रास्य जय
चन्द.

‘इति संस्तुता’નો અર્થ છે આ પ્રમાણે તને મેં સ્તવી ‘उ’ એ સંબોધન અર્થમાં નિપાત છે. ‘इति संस्तुता’ અને ‘उ’ની સંધિ થતાં ‘इति’ સંસ્તુતો-
[इय संशुओ] પદ સિદ્ધ થાય છે.^૧

‘मम’નો અર્થ છે મારી. આ પદનો સંબંધ આગળ આવનારા અસુબોધિ સાથે છે.

अयशोभक्तिभरनिर्भरे अथवा आयसभक्तिभरनिर्भरे—

આ પદનો અર્થ નીચે મુજબ છે :-

अयशः એટલે અપકીર્તિ. અથવા તો ‘आय’ એટલે ધન આદિનો લાભ તેને ‘स्यन्ति’ એટલે નાશ કરનારા તે. ‘आयस’ એટલે શત્રુઓ. તેમનું ‘भक्ति’ એટલે ભંજન કરવું, નાશ કરવો. તે વિષયમાં ‘भर’ એટલે અતિ આગ્રહ. તેનાથી ‘निर्भर’ એટલે પૂર્ણ એવી હે દેવિ !^૨

न हितदे न-

બે ‘न’ નિષેધ અર્થ ન બતાવતાં પ્રસ્તુત અર્થને જ બતાવે છે. દા. ત. દેવદત્ત દુષ્ટ નથી એમ નથી. અર્થાત્ દુષ્ટ જ છે. તે રીતે અહીં પણ સ્થિત

૧. उः इति निपातः सम्बोधने । सन्धौ कृते संस्तुतो इति ।

-અ. ક. લ. પૃ. ૨૦

૨. अयशोभक्तिभरनिर्भरेण अयशः-अपकीर्तिः, आयं धनादिलाभं स्यन्ति समापयन्तीति आयसाः शत्रवः तस्य तेषां वा भक्तिः भङ्गनं तत्र विषये यो भरः अत्याग्रहः तेन निर्भर पूर्णं तस्या आमन्त्रणम् अयशोभक्तिभरनिर्भर ! आयसभक्तिभरनिर्भर ! वा ।

અ. ક. લ. પૃ. ૨૦

કરનારી નથી એમ નહીં અર્થાત્ હિત કરનારી. હિત એટલે અનુકૂલ વસ્તુઓ. તે ભક્તોને આપનારી તે હિતદા તેનું સંબોધન હિતદે !^૧

‘તા’ ના અર્થમાં ફેરફાર નથી. ‘તા’ એટલે તેથી.

દેવદે-

આનું સંસ્કૃત રૂપાન્તર છે દેવતે ! અર્થાત્ દેવિ ! પદ્માવતિ !^૨

અસુબોધિ-

સુંદર એવી બોધિ તે ‘સુબોધિ’ તેનાથી વિપરીત તે અસુબોધિ અર્થાત્ કુતીર્થિકોને અભિપ્રેત એવી બોધિ યા તો અતિચારવાળી-દોષોવાળી-બોધિ. તેને.^૩

ભવે ભવે-

ભવે ભવે પદનો અર્થ પૂર્વવત્ જ છે. ભવોભવ, પ્રત્યેક ભવમાં.

પાસ—

આનું સંસ્કૃત રૂપાન્તર છે ‘પ્રાસ્ય’નો અર્થ છે સંપૂર્ણ રીતે દૂર કર.^૪

જિણ-

આનો અર્થ છે જય પામ. સર્વોત્કર્ષપણે વર્ત.^૫

ચંદ-

એટલે દીપ્તિમાન થા. પોતાના માહાત્મ્યથી ચિરકાળપર્યંત શોભાવાન બન.^૬

૧. ‘જ’ હિયએ ‘જ’ ત્તિ “દ્વૌ નચૌ પ્રકૃતાર્થ ગમયતઃ” ઇતિ ન્યાયાત્ર ન હિતદે ! અપિ તુ હિતદે ! હિતમ્ અનુકૂલં વસ્તુ ભક્તેભ્યો દદાતીતિ હિતદા તસ્યા આમન્ત્રણમ્ ।

અ. ક. લ. પૃ. ૨૦

૨. દેવદે ઇતિ દેવતે ! પદ્માવતિ ! દેવિ ! વ્યત્યયશ્ચ (સિદ્ધં ૮-૪-૪૪૭)

ઇતિ પ્રાકૃતવચનાત્ શૌરસેની વિનાઽપિ તકાસ્ય દઃ ।

અ. ક. લ. પૃ. ૨૨

૩. શોભના બોધિઃ સુબોધિઃ ન સુબોધિરસુબોધિઃ કુતીર્થ્યભિપ્રેતા સાતિચારા વા બોધિસ્ત્યર્થઃ તામ્ ।

અ. ક. લ. પૃ. ૨૨

૪. પાસત્તિ પ્રાસ્ય-પ્રકર્ષેણ ક્ષિપ-નિગકુરુ ।

-અ. ક. લ. પૃ. ૨૨

૫. તથા ‘જિણ’ ત્તિ । જય સર્વોત્કર્ષેણ વર્તસ્વેત્યર્થઃ ।

-અ. ક. લ. પૃ. ૨૨

૬. ચન્દ-દીપ્યસ્વ, સ્વમાહાત્મ્યેન ચિરં ભ્રાજસ્વેતિ ભાવઃ ।

-અ. ક. લ. પૃ. ૨૨

આખી ગાથાનો અર્થ આ પ્રમાણે થાય છે :-

અપયશ અથવા શત્રુઓનો નાશ કરવામાં અતિ આગ્રહથી પરિપૂર્ણ ! હિત કરનારી ! દેવી ! તું આ પ્રમાણે સ્તવાઈ છે. તેથી મારી સુબોધિથી વિપરીત એવી બોધિને તું ભવોભવ સંપૂર્ણ રીતે દૂર કર. અને જય પામ તથા દીપ્તિમાન થા.

ધરણેન્દ્ર પક્ષમાં આ ગાથાનો અન્વય આ રીતે થાય છે.

इति संस्तुतो महायशोभक्तिभरनिर्भरैः! हृदयगेन !

तस्मात् देव देहि बौद्धि भवे भवे पाशजिनचन्द्र !

અહીં ‘इति संस्तुतः’ પદના અર્થમાં કંઈ જ પરિવર્તન કરાયું નથી.

महायशोभक्तिभरनिर्भरैः ।

‘મહાયશાઃ’ એટલે મહાયશસ્વી શ્રી પાર્શ્વનાથ તેમની ‘ભક્તિ’ એટલે સેવા તેનો ‘ભર’ એટલે અતિશય. તેનાથી ‘નિર્ભર’ એટલે ભાર વિનાનું-અલ્પ જેવું ‘અનઃ’ એટલે પાપ જેવું અર્થાત્ મહાયશસ્વી શ્રી પાર્શ્વનાથની ભક્તિના અતિશયથી અલ્પ થઈ ગયું છે પાપ જેવું એવા !^૧

हृदयगेन !-

હૃદય એટલે છાતી તેનાથી ચાલનારા તે ‘હૃદયગ’ એટલે સર્પો તેના ‘ઇન’ એટલે સ્વામી તે હૃદયગેન ! અર્થાત્ નાગોના રાજા ધરણેન્દ્ર !^૨

देव !

ભવનપતિના ઇન્દ્ર !^૩

૧. તથા મહાયશાઃ શ્રીપાર્શ્વનાથસ્તસ્ય ભક્તિઃ-સેવનં તસ્યા ભરઃ અતિશયસ્તેન નિર્ભરં-ભરહિતમ્, અલ્પી-ભૂતમિતિ યાવત્ । અનઃ-પાપં યસ્ય તસ્યામન્ત્રણં હે મહાયશોભક્તિભરનિર્ભરૈઃ ! - અ. ક. લ. પૃ. ૨૩

૨. હૃદયેન-ઊરસા ગચ્છન્તિ इति હૃદયગા ઊરગાસ્તેષામિનઃ સ્વામી નાગરાજો ધરણેન્દ્રઃ તસ્યામન્ત્રણં હે હૃદયગેન ! - અ. ક. લ. પૃ. ૨૩

૩. દેવ ! ભવનપતીન્દ્ર !

-અ. ક. લ. પૃ. ૨૩

દેહિ બોધિ ભવે ભવે-

આ પદોના અર્થોમાં કશું જ પરિવર્તન નથી.

પાસજિનચંદ !

‘પાસ’ (પાશ) એટલે કર્મબંધ. તેને છૂતનારા તે ‘પાસજિન’ એટલે સુવિહિત સાધુઓ. તેમના પ્રત્યે ચન્દ્ર જેવા તે પાસજિનચંદ એટલે સુવિહિત સાધુઓ પ્રત્યે ચન્દ્રની જેમ ઉપસર્ગોના તાપને દૂર કરવા વડે આહ્વાદક અથવા તો પાશથી એટલે તે નામના આયુધથી જય પામનારી અર્થાત્ શત્રુઓને વશ કરનારી તે ‘પાસજિના’ એટલે પદ્માવતી. પોતે તેના પતિ હોવાથી તેને આહ્વાદ આપનાર તે ‘પાસજિનચંદ’ એટલે ધરણેન્દ્ર !^૧

ધરણેન્દ્ર પક્ષમાં પાંચમી ગાથાનો અર્થ આ રીતે થાય છે :-

મહાયશસ્ત્રી(શ્રી પાર્શ્વનાથ)ની ભક્તિના સમૂહથી અલ્પ થઈ ગયું છે પાપ જેનું એવા ! નાગોના રાજા ! સુવિહિત સાધુઓ માટે ચન્દ્ર સમાન ! યા તો પદ્માવતીને આહ્વાદ આપનાર ! ભવનપતીન્દ્ર (શ્રી ધરણેન્દ્ર !) આ રીતે તમે સ્તવાયા છો તેથી ભવોભવ મને બોધિ આપો.

આ પ્રમાણે પાર્શ્વયક્ષ, પદ્માવતી તથા ધરણેન્દ્ર પક્ષમાં પાંચે ગાથાના જુદા જુદા જે અર્થો થાય છે તે દર્શાવવામાં આવ્યા.

ઉવસગ્ગહરં અંગે કેટલાક વિચારો

ઉવસગ્ગહર એ પાંચ ગાથા પ્રમાણ સ્તોત્ર છે અને તેથી તેને ‘ઉવસગ્ગહરયોત્ત’ એ નામથી પણ સંબોધાય છે.

સ્તોત્રની વ્યાખ્યા પ્રાચીન પૂર્વાચાર્યોએ આ પ્રમાણે કરી છે :-

જેમાં ઘણા શ્લોકો હોય તે સ્તોત્ર કહેવાય છે.^૨

૧. પાશં કર્મબન્ધં જયતીત્યચિ પૂર્વવત્ જે ચ. પાસજિના-પાશજેતારઃ સુવિહિતસાધવસ્તાન પ્રતિ ચન્દ્ર ઇવોપસર્ગતાપનિર્વાપणेनाह्लादकत्वात् तस्यामन्त्रणं हे पासजिणचंद ! यदि वा पाशेन जयति शत्रून्-वशं नयति इति प्राकृते पासजिना-पद्मावती तां चन्दति-आह्लादयति भर्तृत्वात् च देवी तस्य सम्बोधनम् । -अ. क. ल. पृ. २३

૨. સ્તોત્રં તુ બહુશ્લોકમાનં

-પંચાશક પ્ર., પૃ. ૧૧૯

પ્રાકૃત ભાષામાં નિબદ્ધ હોય તે સ્તોત્ર કહેવાય છે.^૧

પ્રસ્તુત સ્તોત્રમાં ઉપર્યુક્ત બંને લક્ષણો ધટિત થાય છે.

આ સ્તોત્ર દ્વારા સ્તવનીય શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવંત છે કે જે સર્વ કર્મભલકલંકથી રહિત થયેલા છે તથા અદ્ભુતપુણ્યપ્રકૃતિસંપન્ન છે, તેથી આ સ્તોત્ર મહા પ્રભાવિક છે

તથા આ સ્તોત્રના રચયિતા છેલ્લા ચૌદ પૂર્વધર, શ્રુતકેવલી, મહાનિમિત્તિક, ચરમ તીર્થંકર શ્રી વર્ધમાનસ્વામીની છઠ્ઠી પાટે થયેલા આચાર્ય શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામી છે તેથી આ સ્તોત્ર અનેક અર્થોથી સભર છે. તથા આ સ્તોત્ર સર્વજ્ઞ (ચૌદપૂર્વધર) ભાષિત છે તેથી દેવાધિષ્ઠિત છે તથા લક્ષણોપેત છે.^૨

મંગલાચરણ

આ સ્તોત્રમાં મંગલ તરીકે શ્રી પાર્શ્વનાથસ્વામીનું અભિધાન (પાસં) મૂકવામાં આવ્યું છે.

જિનેન્દ્રોનું નામ મંગલ છે. તે નામ તે જ શ્રેષ્ઠ એવો સિદ્ધ મંત્ર છે તેમ સ્તોત્રો આદિમાં સ્થળે સ્થળે કહેવાયું છે.^૩

ઉપસર્ગો

‘ઉપસર્ગ’નો અર્થ છે જેના યોગે જીવ પીડા આદિની સાથે સંબંધ પામે તે.

ઉપસૃજ્યતે સંબધ્યતે પીડાદિભિઃ સહ જીવસ્તેનેત્યુપસર્ગઃ

૧. પાયયભાસાબદ્ધં થોત્તં ।

-ચે. વં. મ. ભા. પૃ. ૧૫૦

૨. સ્વ્વં ચ લક્ષણોવેયં સમહિદ્વન્તિ દેવતા, સુતં ચ લક્ષણોવેયં જેણ સ્વ્વણ્ણુભાસિયં ।

પા. સૂ. વૃ., પ. ૭૧

૩. પાસસ્સ નામવરસિદ્ધમંતજાવેણ ।

જૈ. સ્તો. સં., ભા. ૨, પૃ. ૪૦

યત્રામમન્ત્રાક્ષરજાપલેશાદ્ ભવ્યા ભવન્ત્યેવ ચિરં મહેશ્તાઃ ।

- જૈ. સ્તો. સૂ., ભા. ૨, પૃ. ૧૪૦

ટૂંકામાં કહીએ તો ઉપસર્ગો એટલે ઉપદ્રવો. કોઈ પણ ઉપસર્ગ દેવકૃત, મનુષ્યકૃત, તિર્યચકૃત અથવા આત્મસંવેદનીય જ હોય. આ સિવાયનો કોઈ ઉપસર્ગ હોઈ શકે નહીં માટે ઉપસર્ગો ચાર પ્રકારના છે એમ કહેવાયું છે.^૧

આ ચારે પ્રકારના ઉપસર્ગોના ચાર ચાર ભેદો છે તેથી સર્વ ઉપસર્ગોના ભેદો ગણતાં કુલ સોળ ભેદો થાય છે.

દેવકૃત ઉપસર્ગોના ચાર પ્રકાર નીચે મુજબ છે :-

(૧) હાસ્યથી કરાયેલા, (૨) દ્વેષથી કરાયેલા, (૩) પરીક્ષા માટે કરાયેલા અથવા ઉપરોક્ત ત્રણ પૈકી કોઈપણ બેના સંમિશ્રણથી કરાયેલા.^૨

મનુષ્યકૃત ઉપસર્ગોના ચાર પ્રકાર નીચે મુજબ છે :-

(૧) હાસ્યથી કરાયેલા, (૨) દ્વેષથી કરાયેલા, (૩) પરીક્ષા માટે કરાયેલા અને (૪) અબ્રહ્મચર્યના (મૈથુનના) સેવન માટે કરાયેલા.^૩

તિર્યચકૃત ઉપસર્ગોના ચાર પ્રકાર નીચે મુજબ છે :-

(૧) ભયથી કરાયેલા, (૨) પ્રદ્વેષથી કરાયેલા, (૩) આહારના હેતુથી કરાયેલા અને (૪) પોતાનાં બચ્ચાં, ગુફા, માળા વગેરેના રક્ષણની બુદ્ધિથી કરાયેલા.^૪

આત્મસંવેદનીય ઉપસર્ગોના ચાર પ્રકાર નીચે મુજબ છે :-

(૧) ઘટ્ટનથી થતા, (૨) પ્રપતનથી થતા, (૩) સ્તંભનથી થતા અને (૪) શ્લેષ્ણથી થતા.^૫

૧. ચઠ્ઠિહા ઉવસગ્ગા પળ્લતા-તં જહા દિવ્વા માણુસા તિરિક્ખજોણિઆ આયસંવેયણિજ્જા ।

સ્થા. ૪ ઠા. ઉ. ૪

૨. દિવ્વા ઉવસગ્ગા ચઠ્ઠિહા પળ્લતા તંજહા હાસાપ્પઓસા વીમંસા પુહો વેમાયા ।

સ્થા. ૪ ઠા. ઉ. ૪

૩. માણુસસા ઉવસગ્ગા ચઠ્ઠિહા પળ્લતા તં જહા હાસાપ્પઓસા વીમંસા કુસીલપડિસેવળયા ।

સ્થા. ૪ ઠા. ઉ. ૪

૪. તિરિક્ખજોણિયા ઉવસગ્ગા ચઠ્ઠિહા પળ્લતા તં જહા ભયા પદોસા આહારહેઠ અવચ્ચલેણસારક્કળયા ।

-સ્થા. ૪ ઠા. ઉ. ૪

૫. આયસંવેયણિજ્જા ઉવસગ્ગા ચઠ્ઠિહા પળ્લતા તં જહા ઘટ્ટળયા પવહળયા થંખળયા લેસળયા ।

-સ્થા. ૪ ઠા. ૪ ઉ.

ઘટ્ટનથી થતો ઉપસર્ગ તેને કહેવાય છે કે આંખમાં રજ વગેરે પડી જાય અને તેથી તે આંખને મસળવામાં આવે, પરિણામે આંખ દુઃખવા આવે અથવા તો આંખમાં કે ગળા વગેરેમાં સ્વયમેવ માંસ, વગેરે વધી જાય અને પરિણામે પીડા થાય.^૧

પ્રપતનથી થતો ઉપસર્ગ તે છે કે બરાબર ધ્યાનપૂર્વક જોઈને ચાલવાનો ખ્યાલ ન રહેવાથી પડવા આખડવાનું થાય અને તેથી પીડા ઊપજે.^૨

સ્તંભનથી થતો ઉપસર્ગ તે છે કે બેઠા, ઊભા, યાવત્ સૂતા રહેવાથી પગ વગેરે સ્તંભિત થઈ જાય.^૩

શ્લેષ્ણથી થતો ઉપસર્ગ તે છે કે પગ વગેરે વાળીને વધુ સમય બેસવાથી પરિણામે તે પગ વગેરે તેવી જ સ્થિતિમાં રહી જાય.^૪

આ રીતે ચારે પ્રકારના ઉપસર્ગોના ચાર ચાર ભેદ ગણતાં કુલ સોળ ભેદ થાય છે.

કોઈ આ રીતે ભેદ ન ગણતાં ચારે પ્રકારના ઉપસર્ગોના અનુકૂલ તેમ જ પ્રતિકૂલ એમ બબ્બે ભેદ ગણી માત્ર આઠ ભેદ પણ માને છે.^૫

કોઈ કોઈ સ્થળે ઉપસર્ગોના ચાર ભેદો ન ગણતાં અપેક્ષાભેદને લક્ષ્યમાં રાખીને ત્રણ ભેદો પણ ગણવામાં આવ્યા છે.^૬

૧. ઘટ્ટનયા વા યથાઽક્ષણિ રજઃ પતિતં તતસ્તદક્ષિ હસ્તેન મલિતં દુઃખિતુમારભ્યમથવા સ્વયમેવ અક્ષણિ ગલે વા માંસાકુરુદિ જાતં ઘટ્ટયતીતિ ।

૨. પ્રપતનયા વા યથા અપ્રયત્નેન સંચરતઃ પ્રપતનાત્ દુઃખમુત્પદ્યતે ।

૩. સ્તંભનયા વા યથા તાવદુપવિષ્ટઃ સ્થિતો યાવત્સુપ્તઃ પાદાદિઃ સ્તબ્ધો જાતઃ ।

૪. શ્લેષ્ણયા વા યથા પાદમાકુરુચ્ચ સ્થિતો વા તેન તથૈવ પાદૌ લગિતૌ ઇતિ ।

સ્થા. ૬૧. ૪ ઉ. ૪

૫. સ એવ દેવાદિશ્ચતુર્વિધોઽનુકૂલપ્રતિકૂલભેદાત્ અષ્ટથા ભવતિ । -સૂત્ર. ૧ શ્લુ. ૩ અ.

૬. દિવ્યે ય ઉવસગે તથા તિરિચ્છ માણુસે જે ખિક્ષુ સહઈ નિચ્ચં

ઉત્ત. સૂત્ર, ૩૧ અધ્યયન.

આ સર્વ પ્રકારના ઉપસર્ગોને દૂર કરવાનું સામર્થ્ય પાર્શ્વયક્ષમાં* છે. આવો પાર્શ્વયક્ષ જેમની સેવા કરે છે તેવા શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવંત છે તેથી તેમનું માહાત્મ્ય અતિ અદ્ભુત કોટિનું અપ્રમેય છે. તે 'ઊવસગ્ગહરં પાસં' પદ દ્વારા સૂચવાય છે.

શ્રી તીર્થંકર ભગવંતોને જ્યારે નિર્મળ કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે તેઓ દેવોએ નિર્મિત કરેલા સમવસરણમાં વિરાજમાન થઈ ભવ્ય

★ યક્ષો તે વ્યંતરદેવ નિકાયના ૧. કિંનર, ૨. કિંપુરુષ, ૩. મહોરગ, ૪. ગાંધર્વ, ૫. યક્ષ, ૬. રાક્ષસ, ૭. ભૂત અને ૮. પિશાચ એ આઠ ભેદો પૈકીનો પાંચમો ભેદ છે.

તેઓ પર્વતો તથા ગુફાઓ આંતરાઓ તથા વનવિવર આદિમાં વસનારા હોવાથી 'વ્યંતર' કહેવાય છે.

યક્ષોના તેર પ્રકારો છે. ૧. પૂર્ણભદ્ર, ૨. માણિભદ્ર, ૩. શ્વેતભદ્ર, ૪. હરિભદ્ર, ૫. સુમનોભદ્ર, ૬. વ્યતિપાતિકભદ્ર, ૭. સુભદ્ર, ૮. સર્વતોભદ્ર, ૯. મનુષ્ય યક્ષ, ૧૦. વનાધિપતિ, ૧૧. વનાહાર, ૧૨. રૂપયક્ષ અને ૧૩. યક્ષોત્તમ.

યક્ષોનું સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે છે-

તેઓ શ્યામ પરંતુ કાન્તિવાળા, ગંભીર, મોટી નાભિવાળા, શ્રેષ્ઠ, જેમનું દર્શન પ્રિય લાગે તેવા, માન ઉન્માન અને પ્રમાણથી યુક્ત દેહવાળા, જેમના હાથપગનાં તળિયાં, નખ, તાળવું, જિહ્વા તથા ઓઠયુગલ રાતાં છે તેવા, દેદીપ્યમાન મુકુટને ધારણ કરનારા, વિવિધ રત્નોનાં આભૂષણો ધારણ કરનારા તથા વટવૃક્ષની ધ્વજાવાળા હોય છે.

-ત. ભ. અ. ૪. સૂ. ૧૨

પાર્શ્વયક્ષનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે-

હાથી જેવું તેનું મુખ છે, સર્પની ફણાથી મંડિત મસ્તક અને શ્યામ વર્ણથી તે શોભે છે, કાચબાનું વાહન અને ચાર ભુજાઓ છે, જમણા બે હાથમાં બીજોરૂ અને સર્પ છે, ડાબા બે હાથમાં નોળિયો તથા સર્પ છે.*

આ યક્ષ અડતાળીસ હજાર યક્ષોથી પરિવરેલો છે.*

★ પાર્શ્વયક્ષં ગજમુખમુગ્ધામણ્ડિતશિરસં શ્યામવર્ણ કૂર્મવાહનં ચતુર્ભુજં બીજપૂરકોગયુત-
દક્ષિણપાણિં નકુલકાહિયુતવામપાણિં ચેતિ ।

નિ. ક. પત્ર ૩૭ અ.

× અષ્ટાચત્વાર્શિત્સહસ્રયક્ષપરિવૃતઃ શ્રી પાર્શ્વનાથપાદયુગ્મસેવાં કરોતિ ।

-દ્વિ. પા. ૬. લ. ૧.

જીવોના ઉપકારાર્થે પોતાની પાંત્રીસ ગુણયુક્ત વાણી વરસાવે છે. તેના યોગે અનેક ભવ્યાત્માઓ સર્વવિરતિ, દેશવિરતિ તથા સમ્યક્ત્વ અંગીકાર કરે છે. શ્રી જિનેન્દ્ર ભગવાન પણ તે સમયે ચતુર્વિધ સંઘની સ્થાપના કરે છે. તે જ સમયે શાસનની રક્ષા માટે યક્ષ તથા યક્ષિણી પણ સ્થાપિત થાય છે. તેમનું કાર્ય શાસનના આરાધકો ઉપર આવતાં વિઘ્નોનું નિવારણ કરવાનું છે.

ભગવંત શ્રી પાર્શ્વનાથનો શાસનયક્ષ પાર્શ્વયક્ષ છે. જે ભગવંત શ્રી પાર્શ્વનાથ પ્રત્યે અનન્ય શ્રદ્ધા ધરાવતા ભક્તોનાં કષ્ટોને સદા દૂર કરનાર છે.

પ્રસ્તુત સ્તોત્ર પાર્શ્વયક્ષથી પણ અધિષ્ઠિત છે તેથી તેમનું સ્મરણ અહીં કરાયું છે.

પ્રથમ ગાથાના બીજા ચરણમાં આવતું ‘પાસં’ પદ આ અવસર્પિણીમાં થયેલા તેવીસમા અર્હત શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવંતનું વાચક છે.

સત્તાકાળ

તેમનો સત્તાકાળ આ અવસર્પિણીનો ચોથો આરો જ્યારે ત્રણસો તેપન વર્ષ અને સાત માસ જેટલો બાકી હતો ત્યારથી આરંભી તે બસો તેપન વર્ષ અને સાત માસ જેટલો બાકી રહ્યો ત્યાં સુધીનો (પૂરા સો વર્ષનો) હતો.

શ્રમણ ભગવાન મહાવીરના જન્મથી બસો અઢોતેર વર્ષ પૂર્વે તે પરમતારકે મનુષ્યલોકમાં જન્મ લીધો હતો અને શ્રમણ ભગવાન મહાવીર પરમાત્માના જન્મથી એકસો અઢોતેર વર્ષ પૂર્વે તે પરમેશ્વરે નિર્વાણ પ્રાપ્ત કર્યું હતું.

નામ પાછળનો ઇતિહાસ

તેમના ‘પાસ’ (પાર્શ્વ) નામ પાછળનો ઇતિહાસ શાસ્ત્રોમાં નીચે મુજબ દર્શાવાયેલ છે.

તેવીસમા તીર્થપતિનો આત્મા પોતાના સમ્યક્ત્વપ્રાપ્તિ પછીના નવમા ભવનું (દેવભવનું) આયુષ્ય પૂર્ણ કરીને પોતાના સંસારનો અંતિમભવ પૂર્ણ કરવા વારાણસી નગરીમાં અશ્વસેન રાજાના કુલમાં વામાદેવીની કુક્ષિમાં અવતર્યો. તેમની માતાના ઉદરમાં સ્થિતિ હતી તે

દરમ્યાન, એક ગાઢ અંધકારભરી રાતે શય્યામાં સુખપૂર્વક સૂતેલા પ્રભુની માતાએ ધનધોર અંધકારમાં પણ પોતાની પાસે થઈને જતા કૃષ્ણ સર્પને જોયો અને આ રીતના સર્પદર્શનથી આશ્ચર્યાન્વિત બનેલા તેમણે આ વાત શ્રી અશ્વસેન રાજાને કરી.

ગાઢ અંધકારમાં આ રીતનું સર્પદર્શન શક્ય જ ન હતું પણ ગર્ભમાં પધારેલા ત્રિજગદ્ગુરુના મહામહિમાવંત પ્રભાવથી જ આ બન્યું હોવાની ભગવંતના પિતાને ખાતરી થઈ અને તેથી ભગવંતના જન્મ પછી જ્યારે તેમના નામકરણનો પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે પૂર્વોક્ત ઘટનાને લક્ષ્યમાં રાખી, તે ઘટનાને અનુરૂપ (પાસે થઈને જતા સર્પને જોયો માટે પાર્શ્વ) ‘પાર્શ્વ’ એવું તે ત્રિજગદ્ગુરુનું નામ સ્થાપવામાં આવ્યું અને ત્યારથી તેઓ ‘પાર્શ્વ’ નામથી ઓળખાયા.

ઉપરાંત તેમની આદેયતા લોકમાં અન્ય તીર્થંકરો કરતાં વધુ અને દીર્ઘકાલ પર્યંત રહી તેથી તેઓ પુરુષાદ્યાનીય (પુરુષોમાં ઉત્કૃષ્ટ આદેય નામકર્મવાળા) કહેવાયા.

વિષધરવિસનિન્નાસં

વિષધરવિષનિર્નાશ રૂપી ગુણ એ શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવંતની અનુપમ વિશિષ્ટતા છે. તેઓશ્રી કર્મોથી રહિત હોવા ઉપરાંત વિષધરોના વિષના નાશક પણ છે.

અહીં વિષધર શબ્દથી મુખ્યત્વે દ્રવ્યવિષધરો એટલે ઝેરી સર્પો લેવાના છે. જો કે ભાવવિષધરો-રાગાદિ વિષધરો-પણ લક્ષ્યાર્થથી ગ્રાહ્ય થઈ શકે.

‘વિષધરોના વિષનો નાશ કરનારા’ એટલું વિશેષણ જ માત્ર પર્યાપ્ત નથી. કારણ કે જેને વિષધરનો ઉપદ્રવ ન થયો હોય તેને માટે શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવંત શી વિશેષતા ધરાવે છે ? એ પ્રશ્ન બાકી રહે છે. માટે તરત જ ‘મંગલકલ્પણઆવાસં’ વિશેષણ મૂકવામાં આવ્યું છે.

‘મંગલકલ્પણઆવાસં’ વિશેષણની આવશ્યકતા :-

શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવંત વિપત્તિઓનું ઉપશમન (મંગલ) તથા

સંપત્તિઓનો ઉત્કર્ષ (કલ્યાણ) કરનારા છે. કલ્યાણનો બીજો અર્થ આત્મહિત પણ થાય છે.

ચાહે, આવી પડેલી વિપત્તિઓને દૂર કરવી હોય, ચાહે સંપત્તિઓનો ઉત્કર્ષ કરવો હોય. બંનેના કારણભૂત શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવંત જ છે.

આ વિશ્વમાં વિદ્યમાન કોઈ પણ સંસારી જીવને અનુલક્ષીને વિચાર કરીએ તો કાં તો તે આવી પડેલી વિપત્તિ દૂર કરવા ચાહે છે અને જો તેને વર્તમાનમાં વિપત્તિ ન હોય તો ભવિષ્યમાં વિપત્તિ આવે નહીં તેની તેને ખેવના હોય છે અને સંપત્તિ (પછી ભલે તેની મનની માનેલી ગમે તે હોય) વૃદ્ધિ પામે અને આવેલી સંપત્તિ ટકી રહે એની પણ ઉત્કટ અભિલાષા હોય છે. તેથી તે સર્વ જીવોને અનુલક્ષીને ભગવંતનું ‘મંગલકલ્પાણઆવાસં’ વિશેષણ અહીં મુકાયું છે.

પ્રથમ ગાથામાં મુકાયેલાં ત્રણ વિશેષણો ‘કમ્મઘણમુક્કં’ ‘વિસહર-વિસનિત્તાસં’ અને ‘મંગલકલ્પાણઆવાસં’ પૈકી ‘કમ્મઘણમુક્કં’ વિશેષણ સ્વાર્થ સંપત્તિસૂચક છે, ‘વિસહરવિસનિત્તાસં’ વિશેષણ પરાર્થસંપત્તિસૂચક છે અને ‘મંગલકલ્પાણઆવાસં’ વિશેષણ ઉભય (સ્વાર્થ અને પરાર્થ એમ ઉભય) સંપત્તિસૂચક છે.

વિસહરફુલિંગમંતં

જે મંત્રમાં ‘વિસહર’ અને ‘ફુલિંગ’ મંત્રપદોનો પ્રયોગ થયો હોય તે મંત્ર અહીં વિવક્ષિત છે, જે અઢાર અક્ષરના માનવાળો છે.

આ મંત્રની સાધનાના ક્રમ, પ્રકારો તથા વિધિ માટે અનેક પૂર્વાચાર્યોએ સ્તોત્રો રચ્યાં છે. તેમ જ આ મંત્રનું માહાત્મ્ય દર્શાવનારાં પણ અનેક સ્તોત્રો રચાયાં છે, જેમાં ધ્યહર અથવા નમિકુળ સ્તોત્ર મોખરે છે.

આ અઢાર અક્ષરના મંત્રને જુદાં જુદાં કાર્યો માટે જુદાં જુદાં મંત્રબીજોથી સમન્વિત કરી તે દ્વારા અભિપ્રેત ફલો સાધવાનો નિર્દેશ મળે છે. તદનુસાર અહીં પણ જે ફલો પ્રસ્તુત ગાથાના ત્રીજા અને ચોથા ચરણમાં દર્શાવાયાં છે તે માટે આ મંત્રને આદિમાં ઐં હ્રીં શ્રીં અર્હં બીજોથી અને

પ્રાંતે તત્ત્વ (દ્વી) અને પ્રણિપાત (નમઃ) બીજોથી સમન્વિત કરવાનું ટીકાકારોએ જણાવ્યું છે. સ્તોત્રકારે ‘વિસહરફુલિંગમંત્ર’ વિશે કાંઈ સ્પષ્ટીકરણ કર્યું નથી. તેનું કારણ કદાચ એ હશે કે પૂર્વકાલમાં આ બધું જ્ઞાન-આમ્નાય વગેરે ગુરુની કૃપાથી મેળવવામાં આવતું હતું. એટલે જેને તેને આ મંત્ર આપવાનો ન હોય. અને તેથી સ્તોત્રકારે સંપૂર્ણ મંત્ર પણ ન દર્શાવતાં તેનો ‘વિસહરફુલિંગ’ પદોથી માત્ર સાંકેતિક નિર્દેશ કર્યો છે.

આ મંત્રમાં ‘વિસહર’ અને ‘ફુલિંગ’ શબ્દનો પ્રયોગ શા માટે કરાયો હશે ? કારણ કે વિસહરનો અર્થ સર્પ છે અને ફુલિંગનો અર્થ અગ્નિના કણો છે. નમિઝળ પાસે બસહ જિણ એ શબ્દો તો ભગવંત શ્રી પાર્શ્વનાથસ્વામી સાથે સંબંધ ધરાવે છે. પણ વિસહર અને ફુલિંગ શબ્દો શ્રી પાર્શ્વનાથસ્વામી સાથે સંબંધ ધરાવતા નથી એવી શંકા ઊઠવી સ્વાભાવિક છે.

આ શંકાનું સમાધાન આચાર્ય શ્રી હર્ષકીર્તિસૂરિએ રચેલી ડવસગ્ગહરંની ટીકામાં આપેલ છે. તેમણે જણાવ્યું છે કે વિષદ્યરો એટલે સર્પો અને સ્ફુલિંગો એટલે અગ્નિકણો. આ શબ્દો દ્વારા ઉપલક્ષણથી સર્વ ઉપદ્રવો સમજવાના છે. આ મંત્ર સર્વ ઉપદ્રવનું નિવારણ કરનાર છે તે સૂચવવા આ શબ્દો મુકાયા છે.

આ મંત્ર ધરણેન્દ્ર, પદ્માવતી તથા પાર્શ્વયક્ષથી અધિષ્ઠિત છે, તેથી તે મહામહિમાવંત તથા નિશ્ચિત ફલદાયક છે.

ચિહ્ન દ્વે મંત્રો :-

ઉપર્યુક્ત ગાથામાં દર્શાવેલ મંત્રની સાધના સર્વ કોઈ કરી શકતા નથી. કારણ કે તે માટે સત્ત્વની-ધૈર્યની આવશ્યકતા છે. તદુપરાંત મંત્રસાધનામાં ઉપયોગી અનુષ્ઠાનો પણ કરવાનાં હોય છે. આ કર્યા પછી પણ કોઈ ભાગ્યવાન સાધક ઉપર જ મંત્રના અધિષ્ઠાયક દેવ પ્રસન્ન થાય છે અને તેને ઈચ્છિત ફળ આપે છે.

સહુ કોઈમાં આવું સત્ત્વ, ધૈર્ય કે અનુષ્ઠાનો કરવાની અનુકૂલતા ન હોઈ શકે તેથી મંત્ર તો કેવળ સામર્થ્યવાન વ્યક્તિઓ માટે જ કાર્યસાધક

પુરવાર થાય. જો આમ થાય તો તે સિવાયની વ્યક્તિઓ માટે પણ કોઈ સુગમ માર્ગ આવશ્યક છે, તેથી સ્તોત્રકારે જણાવ્યું કે મંત્રને એક બાજુએ રાખીએ તો ય તમને કરેલો પ્રણામ પણ બહુ ફલદાયક છે.

પ્રણામ

અહીં પ્રણામ શબ્દ ઉપયોગમાં લેવાયો છે જે સૂચક છે. પ્ર+નમ્થી નિષ્પન્ન થયેલ આ શબ્દમાં પ્ર ઉપસર્ગનો થયેલો ઉપયોગ પ્રકૃષ્ટ અર્થને જણાવે છે એટલે કે પ્રકૃષ્ટ કોટિનો નમસ્કાર.

પ્રકૃષ્ટ નમસ્કાર એટલે ‘આ અપાર અને ઘોર સંસારસાગરમાં આમથી તેમ અથડાતા અનંતાનંત જીવો કે જે અનાદિકાલથી માર્ગદર્શકના સંયોગના અભાવે સંસારસાગરના તીરને પામી શકતા નથી અને જેમનાં વિવેકલોચનો મોહના યોગે બિડાઈ ગયાં છે તેમને જો કોઈ સત્યમાર્ગ દર્શાવનાર હોય અને સંસારસાગરથી પાર ઉતારનાર હોય તો તે શ્રી જિનેન્દ્ર ભગવંતો જ છે. નિખિલ વિશ્વમાં તેના સમાન કોઈ જ તારક નથી અને કોઈ જ શરણ નથી, તેમણે જે કંઈ પ્રરૂપ્યું છે, જે કંઈ દર્શાવ્યું છે, જે કંઈ ઉપદેશ્યું છે તે જ સત્ય છે, તે જ શંકા વિનાનું છે અને કલ્પાંતે પણ તેમાં પરિવર્તન થનાર નથી. આવી શ્રદ્ધાપૂર્વક, ‘હું ધન્ય છું, કૃતપુણ્ય છું’ કે આ અપાર ભવસમુદ્રમાં મને ભગવંત શ્રી જિનેન્દ્રની વંદના કરવાનો સુયોગ સાંપડ્યો ! આવા ભાવોલ્લાસથી તે પરમ નિસ્તારકને કરાયેલ નમસ્કાર તે પ્રકૃષ્ટ નમસ્કાર છે અને તે જ વાસ્તવિક પ્રણામ છે.

‘વિ’ નો અર્થ :-

અહીં ‘વિ’ પદમાં ‘વિ’ શબ્દનો પ્રયોગ છે. ‘વિ’નો અર્થ છે ‘પણ’ એટલે પ્રણામ પણ બહુ ફલદાયક છે. અર્થાત્ તમારી આજ્ઞાનું પાલન, તમારું પૂજન વગેરે તો બહુફલદાયક છે જ પણ તમને કરેલો પ્રણામ પણ બહુફલદાયક છે, એ ‘વિ’નો ગૂઢાર્થ છે.

આ રીતના કથન દ્વારા પ્રણામની અત્યધિક મહત્તા સૂચવાય છે.
પ્રણામ શબ્દને એકવચન :

અહીં ‘પ્રણામ’ શબ્દને એકવચન લગાડેલ છે એટલે તેનો અર્થ એક

પ્રજ્ઞામ પણ બહુફલદાયક છે એવો થાય છે.

બહુફલો હોઈ

ભગવંતને કરેલો પ્રજ્ઞામ બહુફલદાયક છે એમ કહી ‘બહુફલો’થી જે ફલો ગણાવાયાં છે તે ફલોમાં સર્વ ઔદિક ફલો જેવાં કે :- ધન, ધાન્ય, સ્ત્રી, પુત્ર, નોકર, ચાકર તથા વાહનો વગેરે ગણાવાયાં છે. તેનો આશય એ છે કે પ્રજ્ઞામનું મુખ્ય ફલ તો સંસારસાગરથી તરવું તે છે પરંતુ જ્યાં સુધી તે ફલ પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી સંસારમાં રહેલા જીવને મુક્તિની પ્રાપ્તિ માટેનાં સાધનોની અનુકૂલતા આવશ્યક છે અને ભગવંતને કરેલો પ્રજ્ઞામ તે સઘળી અનુકૂલતાઓ આપે છે અને તે દ્વારા તેવા આત્મા મળેલા સુખમાં લુબ્ધ બન્યા વિના સુખપૂર્વક મુક્તિ મેળવે છે.

નરતિરિણસુ વિ જીવા :-

જે પ્રાણીમાં વિશુદ્ધ શ્રદ્ધાથી ભગવંતને પ્રજ્ઞામ કરવાની યોગ્યતા પ્રગટે છે તે નિયમા સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરે છે અને જેણે સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કર્યું છે તેવો આત્મા વૈમાનિક દેવ સિવાય ક્યાંય ઉત્પન્ન થતો જ નથી. કારણ કે શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે કે ‘સમ્મદિદ્ધી જીવો વિમાણવજ્જં ન બદ્ધા આઝ’ અર્થ:- સમ્યગ્દષ્ટિ આત્મા વૈમાનિક દેવ સિવાયનું આયુષ્ય બાંધતો નથી.

જો આ સ્થિતિ હોય તો પછી ‘નરતિરિણસુ વિ જીવા’ પદ નિરર્થક થાય છે. કારણ કે, ભગવંતને પ્રજ્ઞામ કરનારો આત્મા વૈમાનિક દેવ સિવાય ક્યાંય ઉત્પન્ન જ થતો નથી તો પછી નર કે તિર્યચમાં જવાનો સવાલ જ ક્યાં રહે છે ? આનું સમાધાન એ છે કે ભગવંતને વિશુદ્ધ શ્રદ્ધાપૂર્વક નમસ્કાર કરવાની અપૂર્વ ભાવના પ્રગટ્યા પૂર્વે જો આત્માએ ભવાંતરનું આયુષ્ય બાંધી દીધું હોય તો તે વૈમાનિક દેવ સિવાયની બીજી ગતિમાં પણ ઉત્પન્ન થાય, અથવા વૈમાનિક દેવનું આયુષ્ય પૂર્ણ થયા પછીના ભવોની પરંપરામાં પણ મનુષ્ય યા તિર્યચગતિમાં જાય તો પણ, ભગવંતને કરેલા નમસ્કારના પ્રભાવથી તે આત્મા ત્યાં પણ દુઃખ કે દારિદ્ર્યને પ્રાપ્ત કરતો નથી. તે જો તિર્યચયોનિમાં જાય છે તો પણ પ્રતિદિન પૂજા થાય તેવા સ્થાનમાં જાય છે. તે જો મનુષ્યોનિમાં જાય છે તો પણ શારીરિક કે માનસિક દુઃખોથી તે રહિત હોય છે અને તેના મનનાં ચિંતવેલાં કાર્યો થયાં કરતાં હોય છે.

અહીં 'નરતિરિણસુ વિ' પદમાં 'વિ' એટલે 'પણ'નો ઉપયોગ થયો છે જે સહેતુક છે. 'વિ'નો પ્રયોગ અહીં વિસ્મયસૂચક છે અને તે એવું સૂચવે છે કે નર અને તિર્યંચના ભવોમાં દુઃખ અને દારિદ્ર્ય ન હોય તે સંભવિત નથી પરંતુ વિસ્મયની વાત છે કે તમને પ્રજ્ઞામ કરનારા કદાચ નર કે તિર્યંચ યોનિમાં જાય તો પણ ત્યાં દુઃખ પામતા નથી.

તુહ સમ્પત્તે લન્દે :-

ત્રીજી ગાથામાં વિશુદ્ધ શ્રદ્ધાપૂર્વકના નમસ્કારથી થતાં ફલો દર્શાવ્યા બાદ વિશુદ્ધ શ્રદ્ધા કેટલી બલવતી તથા ભવસાગરથી પાર ઉતારનાર છે તે દર્શાવવા માટે ચોથી ગાથા મૂકવામાં આવી છે.

અહીં સમ્યક્ત્વની ચિંતામણિ તથા કલ્પવૃક્ષથી અધિકતા દર્શાવી તેનું પારંપરિક ફલ નિર્વાણ છે તે સૂચવાયું છે અને તે નિર્વાણ ફલ પણ નિર્વિઘ્ને મળે તે સ્પષ્ટ કરાયું છે.

સમ્યક્ત્વ :-

સમ્યક્ શબ્દ પ્રશંસા કે અવિરુદ્ધ ભાવને દર્શાવે છે. સમ્યક્નો ભાવ તે સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે એટલે કે સમ્યકપણું-સારાપણું, અર્થાત્ જે વસ્તુ જેવા સ્વરૂપમાં હોય તેવા સ્વરૂપમાં તેને સ્વીકારવી.

સારાંશ એ છે કે હેયને (ત્યાગ કરવા લાયકને) હેય માનવી, જ્ઞેયને (જાણવા લાયકને) જ્ઞેય માનવી અને ઉપાદેયને (આદરવા યોગ્યને) ઉપાદેય માનવી. આનું નામ વિશિષ્ટ કોટિનું દર્શન-સમ્યગ્દર્શન છે.

સમ્યગ્દર્શન કે સમ્યક્ત્વ બંને પર્યાયવાચક શબ્દ છે. આ સમ્યક્ત્વને ઓળખવાનાં શાસ્ત્રોએ પાંચ ચિહ્નો બતાવ્યાં છે અને તે શમ, સંવેગ, નિર્વેદ, અનુકંપા અને આસ્તિક્ય છે. આ પાંચ ચિહ્નો આત્મામાં દેખાય તો તે સમ્યક્ત્વ ગુણના પ્રકટીકરણની ખાતરી આપે છે.

મિથ્યાત્વ મોહનીય કર્મના કાયોપશમથી આ સમ્યક્ત્વ નામનો આત્માનો ગુણ પ્રગટ થાય છે.

આચાર્ય શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ પ્રથમ પંચાશકમાં સમ્યક્ત્વની ટૂંકમાં વ્યાખ્યા કરતાં જણાવ્યું છે કે-

તત્તત્થસદ્દહણં સમ્મત્તં-તત્ત્વના અર્થોની શ્રદ્ધા કરવી તે સમ્યક્ત્વ છે.

શ્રી ઉમાસ્વાતિવાયકે પણ તત્ત્વાર્થ સૂત્રમાં-

તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનં સમ્યગ્દર્શનમ્-તત્ત્વોના અર્થોની શ્રદ્ધા કરવી તે સમ્યગ્દર્શન છે એમ જણાવ્યું છે. અહીં તત્ત્વ શબ્દની વિચારણા બે રીતે કરવામાં આવે છે: એક પરમાર્થથી અને બીજી વ્યવહારથી. તેમાં પરમાર્થદૃષ્ટિએ જીવ, અજીવ, પુણ્ય, પાપ આશ્રવ, સંવર, બંધ, નિર્જરા અને મોક્ષ એ નવ તત્ત્વો છે. આ નવે તત્ત્વોના સદ્ભાવમાં શ્રદ્ધા રાખવી તે સમ્યક્ત્વ છે અને વ્યવહારદૃષ્ટિએ સુદેવ, સુગુરુ અને સુધર્મમાં શ્રદ્ધા રાખવી તે સમ્યક્ત્વ છે; કારણ કે આ વિશ્વમાં નિર્ણય કરવા યોગ્ય અને જાણવા યોગ્ય તત્ત્વો ઉપરોક્ત ત્રણ જ છે.

શાસ્ત્રોમાં જણાવ્યું છે કે :-

અરિહંત તે સુદેવ છે, પંચમહાવ્રતધારી સાધુ તે સુગુરુ છે અને રાગદ્વેષથી સર્વથા રહિત શ્રી જિનેશ્વરદેવોએ પ્રરૂપેલો ધર્મ તે સુધર્મ છે.

આ ત્રણ પ્રત્યેની શ્રદ્ધા એટલે કે સુદેવમાં સુદેવત્વબુદ્ધિ, સુગુરુમાં સુગુરુત્વબુદ્ધિ અને સુધર્મમાં સુધર્મત્વબુદ્ધિ તે સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે.

અવિગ્ધેણં

‘પાવંતિ અવિગ્ધેણં’માં વપરાયેલ અવિગ્ધેણં પદનો અર્થ છે નિર્વિઘ્નપણે. નિર્વિઘ્નપણે એટલે કે સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરનારા જીવો જ્યાં સુધી મુક્તિપદને પ્રાપ્ત કરતા નથી ત્યાં સુધી તેમની સંસારની સ્થિતિ દરમ્યાન પણ તેઓને મનુષ્યજન્મ, આર્યદેશ, આર્યકુલ, પંચેન્દ્રિયપરિપૂર્ણતા, જિનધર્મની પ્રાપ્તિ, સદ્ગુરુનો યોગ, ધર્મશ્રવણેચ્છા તથા ધર્મકાર્યો કરવા માટે જોઈતી અનુકૂલતાઓ સાંપડ્યા જ કરે છે અને મુક્તિની પ્રાપ્તિમાં વિઘ્ન થાય તેવા કોઈ જ સંયોગો ઊભા થતા નથી.

इअ संयुओ महायश !-

પ્રથમ ગાથામાં ભગવંતની સ્તવના, બીજી ગાથામાં તેમના નામથી અધિષ્ઠિત મંત્રનું ફળ, ત્રીજી ગાથામાં તેમના પ્રજ્ઞામનું ફળ અને ચોથી

ગાથામાં તે ભગવંતે પ્રરૂપેલા સમ્યક્ત્વનું ફળ દર્શાવી પાંચમી ગાથામાં ઉપસંહાર કરતાં યાચના કરવામાં આવી છે.

સ્તવના કર્યા બાદ ભક્તહૃદય તે પરમતારક પરમેશ્વર પાસેથી જે વસ્તુની અપેક્ષા રાખે છે તે અપેક્ષાને આ ગાથામાં વાચા અપાઈ છે.

આ ગાથામાં પરમેશ્વર શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવંતને ત્રણ વિશેષણોથી બિરદાવવામાં આવ્યા છે.

(૧) મહાયશસ્વી, (૨) દેવ અને (૩) જિનચંદ્ર, મહાયશસ્વીનો અર્થ છે ત્રણે લોકમાં એટલે કે સ્વર્ગ, મૃત્યુ અને પાતાલલોકમાં જેનો યશ વ્યાપી ગયો છે તેવા.

એક દિશામાં ફેલાતી પ્રશંસાને ‘કીર્તિ’ કહેવામાં આવે છે અને સર્વ દિશામાં ફેલાતી પ્રશંસાને ‘યશ’ કહેવામાં આવે છે.

અહીં ‘યશ’ શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે એટલે ‘સર્વદિગ્વ્યાપી પ્રશંસા એ અર્થ અભિપ્રેત છે.

અર્થાત્ ત્રણેય લોકમાં અને ત્યાં પણ દશેય દિશાઓમાં જે મહાભાગનો યશ ફેલાઈ ચૂક્યો છે એવા.

‘દેવ’ શબ્દ સાહિત્યમાં સન્માનસૂચક શબ્દ તરીકે વપરાય છે. જેઓ રાગ વગેરેથી આક્રાંત નથી, યોગ અને ક્ષેમને કરનારા છે, અને સદા પ્રસન્નતાના પાત્ર છે, તેમને મુનિઓ ‘દેવ’ કહે છે* અહીં આ શબ્દ શ્રી પાર્શ્વનાથ સ્વામીના સંબોધન રૂપ છે. ‘જિનચંદ્ર’ એટલે જિનોમાં ચંદ્ર. જિનોનો અર્થ છે સામાન્ય કેવલીઓ એટલે જેમને કેવળજ્ઞાન પ્રગટ થયું છે તેવા મહાત્માઓ. જિનશાસનરૂપી નભમાં ચમકતા સામાન્ય કેવલજ્ઞાની રૂપી તારકોમાં ભગવાન શ્રી તીર્થંકર પરમાત્મા ચંદ્રની જેમ ચમકી રહ્યા છે માટે તેમને ‘જિનચંદ્ર’ કહેવામાં આવ્યા છે.

★ રાગાદિભરનાક્રાન્તો યોગક્ષેમવિધાયકઃ, નિત્યં પ્રસન્નિપાત્રં યસ્તં દેવં મુનયો વિદુઃ ।

ભક્તિભરનિભ્ભરેણ હિયણ

તે મહાયશસ્વીની સ્તુતિ તો કરવામાં આવી પરંતુ સ્તુતિ પણ એક ભયથી કરાયેલી હોય અને એક આંતરપ્રીતિથી કરાયેલી હોય. આ સ્તુતિ ભય આદિથી કરાયેલી નથી તે દર્શાવવા સ્તોત્રકારે લખ્યું કે :-

આંતરિક પ્રીતિ એટલે કે તે પરમેશ્વરના ગુણો પ્રત્યેના બહુમાનથી પ્રગટ થયેલી જે પ્રીતિરૂપ ભક્તિ, પણ ન્યૂનાધિક માત્રામાં હોઈ શકે. માટે કહ્યું કે તે ભક્તિનો જે સમૂહ તેનાથી સંપૂર્ણ એટલે છલોછલ ભરાયેલું જે હૃદય તે હૃદયથી હે મહાયશસ્વી ! મેં તમને ઉપર સ્તવ્યા, એટલે કે તમારા પ્રત્યેની ભક્તિથી મારું હૃદય સંનિવિષ્ટ થયું. તેથી મેં તમારા સદ્ભૂત ગુણોનું કીર્તન કર્યું.

યાચના

આ ગાથામાં સ્તવના કરનાર, પ્રણિધાન એટલે કે પોતાના મનના અધ્યવસાય, ભાવના-પરમતારક પરમેશ્વર સમક્ષ રજૂ કરતાં કહે છે કે, 'દિજ્જ બોહિ' મને બોધિ આપો. બોધિ એટલે સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્ર અથવા તો અપ્રાપ્ત ઉચ્ચતર કક્ષાની જૈન ધર્મની પ્રાપ્તિ યા તો જિન ધર્મની પ્રાપ્તિ.

ભક્ત હૃદયને આ સ્તવનાના ફલ તરીકે કોઈ વસ્તુની ખેવના નથી. તેને માત્ર બોધિ જ જોઈએ છે અને તે બોધિ પણ તેને માત્ર એક જન્મમાં જ નથી જોઈતી પણ જન્મોજન્મ જોઈએ છે.

બોધિનો અર્થ 'ભવાંતરમાં જિનધર્મની પ્રાપ્તિ' એવો એટલા માટે કરાયો છે કે જે આત્મા બોધિની યાચના કરવાની દશા સુધી પહોંચ્યો છે તેને આ જન્મમાં તો બોધિ પ્રાપ્તિ થઈ જ હોવાનો સંભવ છે. તેથી હવે પછીના ભવોમાં આ પ્રાપ્ત થયેલી બોધિ ચાલી ન જાય તે માટેની તકેદારી રાખવાની છે અને તે માટે પરમેશ્વરને વિનવવાના છે.

સ્થળે સ્થળે વિવેકી યાચકો દ્વારા પરમેશ્વર પાસે કેવળ બોધિની જ યાચના કરવાનું લક્ષ્ય રખાયું છે, કારણ કે તે યાચના જ વાસ્તવિક છે.

આરુગ્ગબોહિલાભં સમાહિવરમુત્તમં દિતુ । (લોગસસુત્ત ગા. ૬)

સમાહિમરણં ચ બોહિલામ્બો અ । (જયવીયરાય ગા.૪)

આ સર્વ સ્થળોએ ભક્ત હૃદયોએ કેવલ બોધિ જ યાચી છે.

‘તા’નો અર્થ છે તે કારણથી. એટલે કે મેં તમને ઉપરોક્ત રીતે સ્તવ્યા છે તેથી હે દેવ મને બોધિ આપો.

વંદના કે સ્તવના હંમેશ પ્રણિધાનવાળી જ હોવી જોઈએ. જે વંદના કરવામાં આવે છે તેના ફળ તરીકે વંદના કરનાર શું ઇચ્છે છે તે જણાવવું જોઈએ. માટે આ ગાથામાં પણ વંદના કરી ‘તા’ પદ મુકાયું છે.

‘ચેડયવંશ્ણ મહાભાસ’માં કહેવાયું છે કે-

પણિહાણંતા જમ્હા સંપુન્ના વંદણા મ્હણિયા ॥ (ગા. ૮૫૦)

અર્થ :- વંદના, પ્રણિધાનવાળી હોય તો જ તે સંપૂર્ણ વંદના ગણાય છે.

અહીં એક સવાલ ઊઠે છે કે ‘કદાચ વંદના કરવામાં આવે અને પ્રણિધાન ન કરવામાં આવે તો વંદના વાસ્તવિક ગણાય ?

તેનું સમાધાન એ છે કે હંમેશાં સ્તવના કે વંદના કર્મક્ષય માટે જ કરવાની છે અને તે દ્વારા નિયમા મોક્ષ મળે છે. જો તે કર્મક્ષયની પણ પ્રાર્થના ન કરવામાં આવે તો પછી ધર્મમાં આલંબનના અર્થી જીવોને આલંબન વિનાની ધર્મક્રિયા નિયમા દ્રવ્યક્રિયા છે. અને તે તુચ્છ-ફલદાયક છે.*

બીજું, પ્રણિધાન પણ પ્રથમ સ્તવના કરી પછી કરવું જોઈએ. માટે અહીં પણ પ્રથમ સ્તવના કરીને પછી યાચના કરવામાં આવી છે.

ઉવસગ્ગહરં સ્તોત્ર દ્વારા શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવંત પાસે સંસારની કોઈ

★ કમ્મક્કયત્થમીઢા તત્તો નિયમેણ હોઝ કિર મોક્ક્ખો ।

જહ સોવિ ન પત્થિજ્જહ, ધમ્મે આલંબણં કયરં ॥૮૬૮॥

આલંબણનિરવેક્કા કિરિયા નિયમેણ દવ્વકિરિયત્તિ ।

સંમુચ્છિમપાયાણં પાયં તુચ્છફલા હોઝ ॥૮૬૯॥

- ચે. વં. મ. ભા., ગા. ૮૬૮-૮૬૯

જ યાચના કરવાની નથી કે ભૌતિક પદાર્થોની કોઈ જ કામનાને હૃદયમાં સ્થાન આપવાનું નથી તે દર્શાવવા સ્તોત્રકાર મહર્ષિએ સ્વયં પોતે જ તે પરમતારક પાસેથી ભક્ત હૃદયે જે વસ્તુની અપેક્ષા રાખવાની છે તેને કહી બતાવવા દ્વારા એ વસ્તુ આડકતરી રીતે જણાવી છે કે તે પરમેશ્વર પાસે બોધિ સિવાયની કોઈ યાચના કરવી વાસ્તવિક નથી-ઉચિત નથી.

હા, એટલું નક્કી છે કે તે પરમેશ્વરની સ્તવના કરનારનાં સર્વ પ્રકારનાં અનિષ્ઠો નાશ પામે છે, મન ચિંતવ્યા પદાર્થો અને સંયોગો સ્વયમેવ પ્રાપ્ત થાય છે^૧ પરંતુ તે માટે તેમની સ્તવના કરવાની નથી. સ્તવના કરતી વેળા માત્ર એક જ લક્ષ્ય રાખવાનું છે કે બોધિપ્રાપ્તિ કે જે મોક્ષપર્યંત લઈ જનાર છે તે મને મળી અને તે માટે જ હું સ્તવના કરું છું.

૧. ભગવાન શ્રી પાર્શ્વનાથનો મહિમા ગાતા કવિઓએ તેમના નામસ્મરણથી, વંદન, પૂજન અને પ્રણિધાનથી સર્વ રોગો શાન્ત થવાનું, સર્વ વિષોનો નાશ થવાનું, સર્વ આધિદૈવિક ઉપદ્રવો જેવા કે-ભૂત, પ્રેત, પિશાચ, શાકિની આદિના ઉપદ્રવો-નષ્ટ થવાનું, સર્વ ગ્રહોની વિરુદ્ધતા ગુણકારિતામાં પલટવાનું તથા સર્વ ચિન્તાકારી વસ્તુઓ અનુકૂલતાને ભજવાનું ઠેર ઠેર જણાવ્યું છે.

જુદાં જુદાં કાવ્યોમાં યત્ર તત્ર આ બધું વિખરાયેલું વિપુલ પ્રમાણમાં જોવા મળે છે. તે બધું અહીં રજૂ કરવું શક્ય જ નથી.

કદાપિ કર્મવૈચિત્ર્યાત્ તેષાં ચિત્ર (ત્ત) રુજાભવત્ ।

કર્મણા પીઢિતા યસ્માત્ શલાકાપુરુષા અપિ ॥૧૫૮ ॥

ધરણેન્દ્રઃ સ્મૃતેરાયાત્ પૃથ્થોઽનશનહેતવે ।

અવાદીદાયુરદ્યાપિ સ તત્ સંહ્રિયતે કથમ્ ॥૧૫૯ ॥

યતો ભવાદશામાયુ-ર્બહુલોકોપકારકમ્ ।

અષ્ટદશાક્ષરં મન્ત્રં તતસ્તેષાં સમાર્પયત ॥૧૬૦ ॥

હ્રિયતે સ્મૃતિતોયેન રોગાદિ નવધા ભયમ્ ।

અન્તર્યયૌ તતઃ શ્રીમાન્ ધરણો ધરણીતલમ્ ॥૧૬૧ ॥

તતસ્તદનુસારેણ સ્તવનં વિદધે પુઃ

ચ્ચ્યાતં 'ભયહરં' નામ તદદ્યાપિ પ્રવર્તતે ॥૧૬૨ ॥

(૭). પ્રકીર્ણક

૧. ઉવસગ્ગહરં સ્તોત્રમાં નિર્દિષ્ટ નમિકુળ મંત્રનું પ્રથમ પ્રાકટ્ય.

ઉવસગ્ગહરં સ્તોત્રમાં ‘વિસહરહુલિંગ’ એટલા સંકેતથી જે નમિકુળ પાસ વિસહર વસહ જિણ ફુલિંગ નામક અઢાર અક્ષરનો મંત્ર આચાર્ય શ્રી ભદ્રબાહુને અભિપ્રેત છે, તે મંત્રનું સર્વ પ્રથમ સંપૂર્ણ રીતનું પ્રાકટ્ય શ્રી ધરણેન્દ્ર દ્વારા આચાર્ય શ્રી માનતુંગસૂરિ સમક્ષ કરવામાં આવ્યાના ઉલ્લેખો પ્રાપ્ત થાય છે.

પ્રભાવક ચરિત્રમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે આચાર્ય શ્રી માનતુંગસૂરિને એક વખત કર્મની વિચિત્રતાના યોગે મગજનો રોગ થઈ ગયો. તેમણે અણશણ કરવા માટે શ્રી ધરણેન્દ્રનું સ્મરણ કર્યું અને તેને બોલાવી અણશણની ભાવના અંગે પોતાનું આયુષ્ય પૂછ્યું. શ્રી ધરણેન્દ્રે જણાવ્યું કે ‘હજી તમારું આયુષ્ય બાકી છે તેથી તેનો સંહાર કેવી રીતે થઈ શકે ? અને આપના જેવાઓનું આયુષ્ય તો ઘણા લોકોને ઉપકાર કરનાર છે’ કહી તેમને અઢાર અક્ષરનો મંત્ર સમર્પણ કર્યો અને કહ્યું કે ‘આના સ્મરણથી તથા આનાથી મંત્રિત જલથી રોગ આદિ નવે પ્રકારના ભયોનો નાશ થાય છે.’ એમ કહી શ્રી ધરણેન્દ્ર પાતાળમાં ગયા. તેના અનુસારે શ્રી માનતુંગસૂરિએ સ્તવના રચી કે જે ભયહર નામથી આજે પણ પ્રસિદ્ધ છે, આચાર્ય ભદ્રબાહુ શ્રુતકેવલી હતા તેથી તેઓ તો આ મંત્રના જ્ઞાતા હતા જ પણ પછીના કાલમાં આ મંત્ર અપ્રકટપણાને પામ્યો, જે માનતુંગસૂરિ દ્વારા સર્વ જન સમક્ષ પ્રકટ કરવામાં આવ્યો.

૨. મંત્ર કેવી રીતે સિદ્ધ થાય ?

જે મંત્રના જે અધિષ્ઠાયક દેવો હોય છે તેઓ તે તે મંત્રના સંકેતથી બંધાયેલા હોય છે અને તેથી તે તે મંત્રના જાપ દ્વારા તે તે દેવો તે તે મંત્રના સાધક ઉપર તુષ્ટ થાય છે અને તેમની મનકામનાઓ પૂર્ણ કરે છે.

શ્રી સ્થાનાંગસૂત્રના ૧૦મા સ્થાનના ત્રીજા ઉદ્દેશાની વૃત્તિમાં ‘અરુણદેવ અરુણોપપાત અધ્યયનના પાઠથી પોતાનું આસન ચલાયમાન થવાથી અવધિજ્ઞાનનો ઉપયોગ મૂકી જ્યાં તે પાઠ કરનાર શ્રમણ ભગવંત

હોય છે ત્યાં આવે છે અને આવીને “વર માગો, વર માગો” એમ કહે છે. જ્યારે તે શ્રમણ ભગવંત “મને કોઈ વરનું પ્રયોજન નથી” એમ કહે છે ત્યારે તે દેવ તે ભગવંતને પ્રદક્ષિણા તથા વંદન નમસ્કાર કરી પાછો જાય છે, એમ જણાવેલ છે. જે ઉપરની હકીકતનું સંપૂર્ણ સમર્થન કરે છે.’

આ તો થઈ મંત્રની વાત, પરંતુ આ રીતે કેટલાંક સ્તોત્રો પણ મહાપ્રભાવક પૂર્વાચાર્યો દ્વારા રચાયેલાં હોવાથી તે સ્તોત્રો જ મંત્ર સ્વરૂપ થઈ જાય છે અને તેથી તે સ્તોત્રનો એકાગ્ર મનથી કરાયેલો પાઠ જ સમસ્ત આપત્તિઓનું નિવારણ કરનાર બને છે.

ઉવસગ્ગહર સ્તોત્ર પણ આવી જ રીતનું સ્તોત્ર હોવાથી તેનું એકાગ્ર મનથી કરાયેલ સ્મરણ, ચિંતન કે પાઠ પણ સમસ્ત આપત્તિઓનું નિવારણ કરનાર છે.

પરંતુ મંત્રોનું સ્મરણ એ સર્વકાલીન ન હતું, તે આપત્તિ નિવારણ પૂરતું જ આવશ્યક મનાયું હતું, અને તેથી તે કાલના સમર્થ ગીતાર્થ પુરુષોને શ્રી સંઘનાં કષ્ટોના નિવારણ માટે મંત્રો દ્વારા શાંતિ કરવાની વ્યવસ્થા તે તે કાલ પૂરતી કરી આપવી પડી હતી જેનું સમર્થન લઘુશાંતિની રચના પણ પૂરી પાડે છે.

૩. મંત્રયુગ.

શ્રી શ્રમણ ભગવાન મહાવીર પરમાત્માના અંતેવાસી ઘણા સ્થવિર

૧. ‘અરુણોપપાત’ ઇતિ ઇહારુણો નામ દેવસ્તત્સમયનિબદ્ધો ગ્રંથસ્તદુપપાતહેતુરુણોપપાતો યદા તદધ્યયનમુપયુક્તઃ સન્ શ્રમણઃ પરિવર્તયતિ તદાઽસાવરુણો દેવઃ સ્વસમયનિ-
બદ્ધત્વાચ્ચલિતાસનઃ સમ્પ્રમોદ્ભ્રાન્તલોચનઃ પ્રયુક્તાવધિસ્તદ્વિજાય હૃષ્ટપ્રહૃષ્ટશ્લત્ત્વપલ-
કુણ્ડલધરો દિવ્યયા દ્યુત્યા દિવ્યયા વિભૂત્યા દિવ્યયા ગત્યા યત્રૈવાસૌ ભગવાન્ શ્રમણસ્ત-
ત્રૈવોપાગચ્છતિ, ઉપાગત્ય ચ ભક્તિભરાવનતવદનો વિમુક્તવરકુસુમવૃષ્ટિસ્વપતતિ, અવપત્ય ચ તદા તસ્ય શ્રમણસ્ય પુરતઃ સ્થિત્વા અન્તર્હિતઃ કૃતાન્જલિક ઉપયુક્તઃ સંવેગવિશુદ્ધમાના-
ધ્યવસાનઃ શૃણ્વૈસ્તિષ્ઠતિ, સમાસે ચ ભળતિ-સુસ્વાધ્યાયિતં સુસ્વાધ્યાયિતમિતિ વરં વૃણીષ્વ
૨ ઇતિ તતોઽસાવિહલોકનિષ્પિપાસઃ સમતૃણમણિમુક્તાલેષ્ટકાન્નનઃ સિદ્ધિવધૂનિર્ભાનુગતચિત્તઃ
શ્રમણઃ પ્રતિભળતિ ન મે વરેણાર્થ ઇતિ, તતોઽસાવરુણો દેવોઽધિકતરજાતસંવેગઃ પ્રદક્ષિણાં
કૃત્વા વન્દિત્વા નમસ્યિત્વા પ્રતિગચ્છતિ એવં વરુણોપપાતાદિષ્વપિ ભળિતવ્યમિતિ ।

—સ્થા. સૂ. ૧૫., સ્થા. ૧૦ ઉદ્દેશ-૩, સૂ. ૭૫૬, પત્ર ૫૧૩ વ.

ભગવંતો જેમ જાતિસંપન્ન, કુલસંપન્ન, બલસંપન્ન, રૂપસંપન્ન હતા તેમ ગુણપ્રધાન, ચારિત્રપ્રધાન, વિદ્યાપ્રધાન તથા મંત્રપ્રધાન પણ હતા કે જેઓ નિર્ઘ્રંથ પ્રવચનને સન્મુખ રાખીને વિચરતા હતા એવો ઔપપાતિકસુતના ૧૬મા સુતનો ઉલ્લેખ^૧ આપણને ભગવાન મહાવીર પરમાત્માના યુગમાં મંત્રોનું પ્રચલન હતું, એમ માનવા પ્રેરે છે. આથી પણ આગળ જઈએ તો શ્રી ઋષભદેવસ્વામીના પૌત્રો નમિ તથા વિનમિને ધરણેન્દ્રે ‘રોહિણી’ ‘પ્રજ્ઞપ્તિ’ આદિ વિદ્યાઓ આપ્યાના ઉલ્લેખો જૈન શાસ્ત્રોમાં સાંપડે છે. વચલા કાળમાં લંકાધિપતિ દશાનન દ્વારા ૧૦૦૦ વિદ્યાઓની સાધનાના ઉલ્લેખો રામાયણમાં દ્રષ્ટિગોચર થાય છે. એટલે વિદ્યાઓ અને મંત્રોનો ઉપયોગ આ અવસર્પિણીમાં આજથી અસંખ્યાત વર્ષો પૂર્વે પણ હતો તે નિર્ણય થાય છે.

૪. મંત્રની ફળદાયકતાનું અનન્ય કારણ

મંત્ર કોને સિદ્ધ થાય અને કેવી રીતે સિદ્ધ થાય ? તે માટેનાં જુદાં જુદાં વિધાનો જૈન જૈનેતર ગ્રંથોમાં સ્થળે સ્થળે દેખાય છે. પણ તે બધામાં બે વાત તો સર્વ સંમત છે કે જે મંત્ર સિદ્ધ કરવો હોય તેના જે અધિનાયક દેવ યા દેવી હોય તેના પ્રત્યેની શ્રદ્ધા અનન્ય કોટિની હોવી જોઈએ તેમજ ગુરુ દ્વારા પ્રદત્ત આમ્નાય પ્રાપ્ત થયેલ હોવો જોઈએ. જો આ વસ્તુઓ ન હોય

૧. તેણં કાલેણં તેણં સમણં સમણસ્સ ભગવઓ મહાવીરસ્સ અંતેવાસો બહવે થેરા ભગવંતો જાતિસંપણ્ણા કુલસંપણ્ણા બલસંપણ્ણા રૂવસંપણ્ણા બિણયસંપણ્ણા જાણસંપણ્ણા દંસણસંપણ્ણા ચરિત્તસંપણ્ણા લજ્જાસંપણ્ણા લાઘવસંપણ્ણા ઓઅંસી તેઅંસી વચ્ચંસી જસંસી જિઅકોહા જિઅમાણા જિઅમાયા જિઅલોભા જિઈંદિયા જિઅણિદ્ધા જિઅપરીસહા જીવિઆસમરણભયવિપ્પમુક્કા વયપ્પહાણા ગુણપ્પહાણા કરણપ્પહાણા ચરણપ્પહાણા ણિગ્ગહપ્પહાણા નિચ્છયપ્પહાણા અજ્જવપ્પહાણા મદ્વપ્પહાણા લાઘવપ્પહાણા ખંતિપ્પહાણા મુત્તિપ્પહાણા વિજ્જાપ્પહાણા મંતપ્પહાણા વેઅપ્પહાણા બંધપ્પહાણા નયપ્પહાણા નિયમપ્પહાણા સચ્ચપ્પહાણા સોઅપ્પહાણા ચારુવણા લજ્જાતવસ્સી જિઈંદિઆ સોહીઅ ણિયાણા અપ્પુસ્સુઆ અપ્પહિલ્લેસા અપ્પહિલ્લેસા સુસામણ્ણરયા દંતા ઇણમેવ ણિગ્ગંથં પાવયણં પુરઓ કાઠં વિહરંતિ ।

ટીકા-

વિદ્યા: પ્રજ્ઞપ્ત્યાદિકા:, મન્ત્રા:-હરિણેગમેષ્યાદિ મન્ત્રા: વેદા: આગમા: ઋગ્વેદાદયો વા ।
-ઔ. સૂ. સૂ., ૧૬ અ., દે સૂ. કૃત વૃ. સહિતમ્ પત્ર ૩૨

તો કદી જ મંત્ર ફળદાયક થતો નથી. પછી ભલે તે મંત્રનો તેના માટે વિહિત કરેલ જાપ યા તપ આદિ કરવામાં આવે. તેથી જ ઉવસગ્ગહરં સ્તોત્રની પાંચમી ગાથાના બીજા ચરણમાં ‘શક્તિશરનિન્ધરેણ’ પદ મૂકી શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવંત પ્રત્યેની અનન્ય શ્રદ્ધા વ્યક્ત કરવામાં આવી છે.

પ. ‘ઉવસગ્ગહરં’ સ્તોત્રની ગાથાઓ

‘ઉવસગ્ગહરં’ સ્તોત્રની ગાથાઓના પ્રમાણ વિશે ઘણો મતભેદ છે. કોઈક તેની વર્તમાનનમાં ઉપલબ્ધ થતી પાંચ ગાથાઓ ઉપરાંત છઠ્ઠી ગાથા પણ હોવાનું અને તે આચાર્ય શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામી દ્વારા સંહારાઈ હોવાનું માને છે. કોઈક તેની પાંચ ગાથાઓ ઉપરાંત બીજી બે ગાથાઓ હોવાનું અને તે સંહારાઈ હોવાનું માને છે. તો કોઈક તેની ૯, ૧૩, ૨૦ યા તેથી ઓછી વધતી ગાથાઓ હોવાનું માને છે. આ બધી માન્યતા વચલા કાળમાં થઈ હોવાનું જણાય છે. કારણ કે ૧૭ મી સદી પૂર્વેના કોઈ જ ગ્રંથમાં ૬ કે ૭થી વધુ ગાથા હોવાનું નોંધાયેલું જોવામાં આવેલ નથી.

જેઓ ૭ ગાથા માને છે તેઓ ૬ ઠી અને ૭ મી ગાથા તરીકે જે ગાથાઓ મૂકે છે તેમાં પણ એકવાક્યતા નથી, કોઈક હાથપોથીઓમાં ઐ નદ્વદ્વમથદ્વાણે તથા ઐ નમો તુહદંસણેણ સામિય એમ બે ગાથાઓ ૬ઠી તથા ૭ મી ગાથા તરીકે પ્રાપ્ત થાય છે. તો કોઈક હાથપોથીઓમાં તેનાથી જુદી બે ગાથાઓ પણ ઉપલબ્ધ થાય છે.

આ બધું જોતાં વર્તમાનમાં ઉપલબ્ધ થતી પાંચ ગાથાઓ જ વાસ્તવિક રીતે ઉવસગ્ગહરં સ્તોત્રની ગાથાઓ છે, એમ માનીને અમે તે ઉપરાંતની ગાથાઓનું વિવેચન કરવું અહીં ઉચિત માન્યું નથી.

દ. વિવિધ સંપ્રદાયોમાં ઉવસગ્ગહરં સ્તોત્ર

જૈન શ્વેતામ્બર મૂર્તિપૂજક સંપ્રદાય સિવાયના કોઈ જ સંપ્રદાયમાં ઉવસગ્ગહરં સ્તોત્રનો કે તેની રચના થયાનો કશો જ ઉલ્લેખ સાંપડતો નથી.

આચાર્ય શ્રી ભદ્રબાહુને સર્વ સંપ્રદાયો સ્વીકારતા હોવા છતાં તેમની રચનાને આમ કેમ ગૌણ કરવામાં આવી હશે તે સમજાતું નથી.

દિગંબર સંપ્રદાય ‘ઉવસગ્ગહરં’ સ્તોત્રને આચાર્ય માનતુંગસૂરિ કૃત

માને છે. સત્તરમી શતાબ્દીની દિગમ્બરીય પટ્ટાવલીના અનુસારે આ હકીકત નોંધાઈ છે.*

૭. ભક્તિની વ્યાખ્યા

ઉવસગ્ગહરં સ્તોત્રની પાંચમી ગાથાના બીજા ચરણમાં વપરાયેલ ભક્તિભર પદમાં રહેલ ભક્તિ શબ્દની વ્યાખ્યા જુદે જુદે સ્થળે જુદા જુદા સંદર્ભોમાં જુદી જુદી કરવામાં આવી છે.

ભજ્ ધાતુથી ક્તિન્ પ્રત્યય આવવાથી ભક્તિ શબ્દ નિષ્પન્ન થાય છે. ભજ્ ધાતુનો અર્થ છે સેવા કરવી. એટલે ભક્તિનો અર્થ છે સેવા. સાચી સેવા ત્યારે જ થાય કે જ્યારે જેની સેવા કરવી હોય તેના પ્રત્યે હૃદયમાં પ્રેમ હોય એટલે અહીં ભક્તિનો અર્થ આંતરપ્રેમ કરવામાં આવ્યો છે.^૧

૮. ઉવસગ્ગહરં સ્તોત્રની મંત્રમયતા

ઉવસગ્ગહરં સ્તોત્રમાં કેવળ શ્રી પાર્શ્વનાથસ્વામીની સ્તવના જ છે. નથી તેમાં ઓમ્ હ્રીં જેવા કોઈ બીજોનો કે સ્વાહા, સ્વધા જેવા પલ્લવોનો ઉપયોગ છતાંય તે મંત્ર કેવી રીતે ? એ સવાલ ઊઠવો સ્વાભાવિક છે. તેનું સમાધાન એ છે કે શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવંતનું નામ એ જ પરમ મંત્ર છે.

★ જુઓ ભક્તામર કલ્યાણમંદિર નમિઊણ સ્તોત્રત્રયંની ભૂમિકા પ.૨૧ (હી. ૨. કાપડિયા, પ્ર. દે. લા. જૈ. ગ્રંથમાલા)

૧. ભક્તિઃ આન્તરપ્રીતિઃ અ. ક. લ.

શાંડિલ્ય સૂત્ર ભાષ્યમાં જણાવ્યું છે કે :- સા પશુનુક્તિરેશ્વરે ॥ ૧-૧-૨ ॥

તસ્મિન્ ઈશ્વરે પરા સર્વોત્કૃષ્ટાતિગાઢા યાનુરક્તિઃ પ્રીતિપર્યાયોઽનુરાગઃ ।
ઇતરગવિસ્મરણોઽતિનિર્ભરો માહાત્મ્યજ્ઞાનપૂર્વકઃ સ્નેહ ઇતિ યાવત્ ।

તે ઈશ્વરમાં પરમ અનુરાગ તે જ ભક્તિ.

તે ઈશ્વરમાં પર એટલે સર્વોત્કૃષ્ટ અતિગાઢ જે અનુરાગ, જેને પ્રીતિ કહેવાય તેવો અનુરાગ. અતિનિર્ભર એટલે બીજા રાગોનું વિસ્મરણ કરાવનાર તેમજ તેમના માહાત્મ્યના જ્ઞાનપૂર્વકનો સ્નેહ તે ભક્તિ છે.

ભક્તિની આ બધી વ્યાખ્યાઓ ‘આન્તર પ્રીતિ’ અર્થમાં સમાવિષ્ટ થઈ જાય છે. આવી ‘આન્તર પ્રીતિનો સમૂહ તેનાથી છલકાતું હૃદય’ આ શબ્દો ભક્તિની સર્વોત્કૃષ્ટતા દર્શાવનારા છે, શ્રદ્ધાનું પરમ પ્રાબલ્ય પ્રકટ કરનારા છે.

તેમનું નામ જ સર્વ મંત્રાક્ષરોમાં શ્રેષ્ઠ મંત્ર છે,* એટલે તે નામ દ્વારા તે પરમતારકની જેમાં સ્તવના હોય તે સ્તોત્ર મંત્ર ગણાય તે સંપૂર્ણ વાસ્તવિક છે.

૯. નામમંત્ર

ભગવંત શ્રી પાર્શ્વનાથસ્વામીનું નામ એ જ મંત્ર છે એ વાતનું સમર્થન કરતાં અનેક વાક્યો સ્તોત્રકારોએ તે તે સ્તોત્રોમાં ગૂંથ્યાં છે જે પૈકી કેટલાંક અહીં મૂકવામાં આવે છે.

તમારું નામકીર્તન તે રૂપી જલ સમગ્ર દોષોને શમાવે છે.^૧

તમારા નામ રૂપી નાગદમની જે પુરુષના હૃદયમાં હોય છે તેને વિષધરો ઉપદ્રવ કરી શકતા નથી.^૨

હે પુરુષોત્તમ ! અજિતજિન ! તમારું નામકીર્તન શુભને પ્રવર્તવનારું છે.^૩

જેમનું નામ સુગૃહીત-સારી રીતે ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે તે જિનેન્દ્રો જયવંતા વર્તો.^૪

શ્રી શાંતિનાથનું નામગ્રહણ જયવંતુ છે.^૫

આપનું નામ પણ જગતને સંસારથી બચાવે છે.^૬

શ્રી પાર્શ્વનાથના નામરૂપી શ્રેષ્ઠ સિદ્ધ મંત્રના જાપથી....^૭

★ નિ:શેષમન્ત્રાક્ષરચારુમન્ત્રં શ્રી પાર્શ્વતીર્થેશ્વરનામધેયમ્ ।

-જૈ. સ્તો. સં. ભા. ૨, પૃ. ૧૭૫

૧. ત્વન્નામકીર્તનજલં શમયત્યશેષમ્ ।

-ભ. સ્તો., શ્લો. ૩૬

૨. ત્વન્નામનાગદમની હૃદિ યસ્ય પુંસઃ ।

-ભ. સ્તો., શ્લો. ૩૬

૩. અજિયજિણ ! સુહૃપ્પવત્તણં તવ પુરિસુત્તમ ! નામકિત્તણં । -અ. શા. સ્ત., ગા. ૪

૪. સુગૃહીતનામાનો જયન્તુ તે જિનેન્દ્રાઃ ।

બૃ. શા.

૫. નામગ્રહણં જયતિ શાન્તેઃ ।

બૃ. શા.

૬. નામાપિ પાતિ ભવતો ભવતો જગન્તિ ।

ક. મં. સ્તો, શ્લો. ૭

૭. પાસસ્સ નામવરસિદ્ધમંતજાવેણ ।

જૈ. સ્તો. સં. ભા. ૨, પૃ. ૪૦

તમારા નામરૂપી મંત્રના વર્ણોની પંક્તિને^૧

તમારા નામના અક્ષરોરૂપી સ્ફુટ સિદ્ધ મંત્રથી ગૌરવવાળા મનુષ્યને.^૨

તમારું નામ દુષ્ટ પ્રેત પિશાચો આદિનો નાશ કરે છે.^૩

આશ્ચર્ય કરનાર છે નામરૂપી મંત્ર જેનો એવા માણિક્યસ્વામી.^૪

હે જિનેન્દ્ર ! તમારા નામમંત્રનું એકાગ્ર ચિત્તવાળા થઈને જેઓ ધ્યાન કરે છે.^૫

સર્વ વિદ્યા અને મંત્રોના બીજાક્ષરો જેમના નામાક્ષરમાં છે એવા પ્રભુ !^૬

હે વામાસૂનુ તમારા નામનો જેઓ જપ કરે છે તેમનાથી દુરિતો દૂર ભાગી જાય છે.^૭

હે સ્વામી ! પ્રબલ એવા ભૂતો આદિ તથા અતિ પ્રબલ રોગો પણ તમારા નામ સ્મરણથી વિલય પામે છે.^૮

૧૦. 'હિયણ' પદના પ્રયોગની સૂચકતા

ઉવસગ્ગહરંની પાંચમી ગાથાના બીજા ચરણમાં હિયણ પદનો

૧. ત્વદ્ગોત્રમન્ત્રવર્ણતતિમ્ ।

જૈ. સ્તો. સં., ભા. ૨, પૃ. ૧૫૨

૨. તુહ નામકલ્પકુડસિદ્ધમંત્રગુરુઆ નય લોણ ।

નમિ. સ્તો.

૩. દુષ્ટાન્ પ્રેતપિશાચાદીન્ પ્રણાશયતિ તેઽભિધા ॥૩॥

-જૈ. સ્તો. સં., ભા. ૨, પૃ. ૪૮-૪૯

૪. સ્વામી માણિક્યપૂર્વસ્ત્રિભુવનતિલકશ્ચિતિતશ્રીસુરાદિ ત્રૈલોક્યોદ્યોતકર્તા પ્રથિતતરયશાશ્ચિત્ર-કૃત્રામમંત્રઃ ।

-ડી. સી. હયમનોલોગ પી. ૫૭

૫. જિન ! ત્વન્નામમન્ત્રં યે ધ્યાયન્ત્યેકાગ્રચેતસઃ । -જૈ. સ્તો. સં., ભા. ૨, પૃ. ૧૯૭

૬. સર્વવિદ્યામન્ત્રબીજાક્ષરનામાક્ષરપ્રભો ।

(શ્રી પા. સ્ત.) જૈ. સ્તો. સં., ભા. ૨, પૃ. ૧૯૬

૭. ત્વન્નામ વામાઙ્ગજ યે જપન્તિ નશ્યન્તિ દૂરં દુરિતાનિ તેભ્યઃ ।

-જૈ. સ્તો. સં., ભા. ૨, પૃ. ૧૭૭

૮. પ્રભૂતા ભૂતાદ્યાઃ પ્રબલતરોગા અપિ તથા તવ સ્વામિન્ નામસ્મરણવશતો યાન્તિ વિલયમ્ ।

-જૈ. સ્તો. સં., ભા. ૨, પૃ. ૧૫૪

પ્રયોગ સૂચક છે. ‘ભક્તિથી વાસિત બનેલા મેં તમને સ્તવ્યા’ એમ ન કહેતાં ‘ભક્તિના સમૂહથી નિર્ભર એવા હૃદયથી મેં તમને સ્તવ્યા’ એવા શબ્દપ્રયોગ દ્વારા સ્તોત્રકાર સૂચવે છે કે ઉવસગ્ગહરં સ્તોત્રના સ્મરણ કે જાપ વેળા હૃદયરૂપી કમલની મધ્ય કર્ણિકામાં તે ભગવંતની સ્થાપના કરી પછી સ્તોત્રનું સ્મરણ કે જાપ કરવાનો છે.

‘મંત્રાક્ષરગર્ભિત શ્રી પાર્શ્વનાથ સ્તોત્ર’માં કહ્યું છે કે-

હૃદયરૂપી કમલની પીઠમાં શ્રી પાર્શ્વ તીર્થકરનું સ્મરણ કરો.^૧

આ વસ્તુ સૂચવવા માટે અહીં હિયણ પદનો પ્રયોગ કરાયો છે.^૨

જેવી રીતે ઉવસગ્ગહરં સ્તોત્રમાં અંતિમ ગાથામાં ‘હિયણ’ પદનો પ્રયોગ કરાયો છે તેવી જ રીતે નમિકુળ સ્તોત્રની અંતિમ ગાથામાં પણ ‘હિયણ’ પદનો પ્રયોગ કરાયો છે.^૩ ભયહર સ્તોત્રવૃત્તિ (જે જૈન સ્તોત્ર સંદોહના ભાગ બીજામાં પૃ. ૧૪ ઉપર મુદ્રિત થયેલ છે.) તેમાં અંતિમ ત્રણ ગાથાઓનું (ગા. ૨૨-૨૩-૨૪) કંઈ જ વિશિષ્ટ વિવેચન નથી. (વિશેષમાં ત્રીજી ગાથા એટલે ચોવીસમી ગાથા તો ત્યાં ઉદ્ક્રિત પણ કરી નથી) જેનું વિવેચન ‘નમિકુળ સ્તોત્ર’-સટીક સયંત્ર’ નામક હસ્તપ્રતમાં સાંપડે છે.^૪ તેમાં અંતિમ ગાથાના પ્રથમ બે ચરણની વ્યાખ્યા કરતાં જણાવ્યું છે કે-

૧. હતુણ્ડરીકપીઠે સ્મરત શ્રીપાર્શ્વતીર્થકરમ્ । -જૈ. સ્તો. સં., ભા.૨, પૃ. ૧૭૪

૨. હૃદય બુદ્ધિ ઉપર અતિક્રમણ કરીને જેને આપણે ‘અંતઃસ્ફૂર્તિ’ કહીએ છીએ તે મેળવી લે છે. બુદ્ધિ એ કાર્ય ક્યારેય કરી શકતી નથી. અંતઃસ્ફૂર્તિનું કારણ કેવળ જ્ઞાનોદ્ભાસિત હૃદય જ છે. બુદ્ધિશાળી હોવા છતાં હૃદય વગરનો માણસ કોઈ દિવસ આંતરસૂઝવાળો બની શકતો નથી. પ્રેમમય ભક્તિવાળા પુરુષની તમામ ક્રિયાઓ હૃદયને જ અનુસરે છે જેને બુદ્ધિ કદી પ્રાપ્ત કરી શકતી નથી.

અંતઃસ્ફૂર્તિનું આવું ઉચ્ચતર સાધન જો કોઈ પ્રાપ્ત કરી શકતું હોય તો તે હૃદય જ છે. જેવી રીતે બુદ્ધિ એ જ્ઞાનનું સાધન છે, એવી જ રીતે હૃદય અંતઃસ્ફૂર્તિવાળી બોધિનું સાધન છે.

૩. પાસહ સમરણ જો કુળહ સંતુલ્લે હિયણ ।

× આ હસ્તપ્રતની ફોટો કોપી જૈન સાહિત્ય વિકાસ મંડળમાં ગ્રંથાંક એ. ૩૨ તરીકે છે.

“જે પુરુષ (મનથી) સંતુષ્ટ થયો છતો હૃદયથી પાર્શ્વનાથનું સ્મરણ કરે છે એટલે કે જે પુરુષ હૃદયરૂપી કમલ તેની જે કણિકા તેમાં, શ્રી પાર્શ્વયક્ષથી સેવાયેલા ધરણ નામક નાગરાજ અને પદ્માવતી વડે જેમની પર્યુપાસના થઈ છે તેવા શ્રી પાર્શ્વનાથને વિશેષ પ્રકારે સ્થાપન કરીને, ત્રણેય સંધ્યાએ અને દિનરાત તેમને સ્મૃતિના વિષયમાં લાવે છે એટલે અન્ય સર્વ વ્યાપાર ત્યજી, એકાગ્ર ચિત્તવાળો બની તેમનું સ્મરણ કરે છે.* હિયણ પદની આટલી અર્થગંભીરતા ત્યાં દર્શાવવામાં આવી છે.

ઉવસગ્ગહરં સ્તોત્રમાં પણ હિયણ પદની અર્થગંભીરતા આટલી હદ સુધી સમજવી આવશ્યક છે. અને તેથી જ અન્ય સ્થળે પણ જણાવેલ છે કે-

‘હત્યુળ્ડરીકપીઠે ભજત તં પાર્શ્વતીર્થકરમ્’

૧૧. મંત્રની વ્યાખ્યા

મંત્રની જુદી જુદી વ્યાખ્યાઓ જુદા જુદા ગ્રંથોમાં આ રીતે પ્રાપ્ત થાય છે :-

મંત્ર એટલે દેવાધિષ્ઠિત અક્ષરસમૂહ અથવા જેની સાધના કરવી ન પડે તેવી અક્ષરોની રચનાવાળો સમૂહ વિશેષ.^૧

જ્ઞાન અને રક્ષણ તેનાથી નિશ્ચયથી થાય છે માટે તેને મંત્ર કહે છે.^૨

પાઠ કરવા માત્રથી સિદ્ધ અથવા પુરુષ (દેવ) જેનો અધિષ્ઠાયક હોય તે મંત્ર.^૩

★ યઃ પુમાન્ સંતુષ્ટઃ સન્ હૃદયેન પાર્શ્વનાથસ્મરણં કુરુતે । યો હૃદયારવિન્દકર્ણિકાયાં શ્રી પાર્શ્વયક્ષોપસેવિતધરણેન્દ્રપદ્માવતીપ્રણીતપર્યુપાસિત્ત પાર્શ્વનાથં વિનિવેશ્ય ત્રિસંધ્યમહોરત્રમ્ યઃ સ્મૃતિગોચરીકરોતિ અન્યવ્યાપૃત્તિરેકાગ્રચેતાઃ । -ભયહરસ્તોત્રવૃત્તિઃ ।

૧. મન્ત્રો દેવાધિષ્ઠિતોઽસાધનો વાઙ્મયરચનાવિશેષઃ -પંચાશક ૧૩ વિવરણ, જ્ઞાતાધર્મકથા, પ્રવચનસારોદ્ધાર, ગચ્છાધાર પયન્ના, પિંડનિર્યુક્તિ, દર્શનશુદ્ધિ પ્રકરણ, વ્યવહાર-સૂત્ર, રાયપસેણીય.

૨. જ્ઞાનરક્ષણે નિયમાદ્ ભવત્ત્વમ્ત્રમ્ ઇતિ કૃત્વા મન્ત્ર ઉચ્યતે ।

-ષોડ. ૭ યશોભદ્રસૂરિકૃત વિવ. પત્ર ૩૯ એ.

૩. પાઠમાત્રસિદ્ધઃ પુરુષાધિષ્ઠાનો વા મન્ત્રઃ ।

-ધ. સં. અધિ.૩

પઠિતસિદ્ધ તે મંત્ર કહેવાય છે.^૧

જેની આદિમાં ઝંકાર હોય અને અંતમાં 'સ્વાહા' હોય તેવો હ્રીં કાર આદિ વર્ણવિન્યાસવાળો મંત્ર કહેવાય છે.^૨

૧૨. સૂત્રનો પરિચય

પ્રસ્તુત સૂત્રનો પ્રારંભ 'ઉવસગ્ગહરં' પદથી થતો હોવાથી તેનું ઉવસગ્ગહરં નામ યોજાયું છે. આ નામ અનુયોગદ્વાર સૂત્ર ૧૩૧માં સૂચવાયેલ આદાનપદનું સ્મરણ કરાવે છે. આદાનપદ સાથે 'સૂત્ર' શબ્દનો પ્રયોગ થવાથી જેવી રીતે લોગસ્સસૂત્ર, નમુત્થુણં સૂત્ર વગેરે નામો અસ્તિત્વમાં આવ્યાં તેવી જ રીતે 'ઉવસગ્ગહરં સૂત્ર' નામ પણ અસ્તિત્વમાં આવ્યું છે.

આ સ્તોત્રની રચના કાર્યવશાત્ થઈ છે. જ્યારે શ્રી સંઘમાં વ્યંતરકૃત ઉપદ્રવ શરૂ થયો ત્યારે તેના નિવારણ માટે તત્કાલીન યુગપુરુષ-યુગપ્રધાન-ચતુર્દશપૂર્વધર શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામીએ શ્રી સંઘનાં કષ્ટો નિવારવા માટે આ સ્તોત્ર રચ્યું હતું.

આ સ્તોત્રની ગાથાઓના પરિમાણ વિશે પણ મતભેદ પ્રવર્તે છે અને તે મતભેદોનું મૂળ કારણ કેટલાક પ્રવાદો તથા કથાનકો છે.

આ વિષયની છણાવટ અમે આગળ [૧૦]૫ 'ઉવસગ્ગહરં સ્તોત્રની ગાથાઓ' નામક શીર્ષક હેઠળ કરી ગયા છીએ, તેથી અહીં તેની પુનરાવૃત્તિ કરવી ઉચિત નથી.

મંગલ

કોઈપણ સૂત્ર કે ગ્રંથમાં પ્રારંભમાં હંમેશાં મંગલ મૂકવામાં આવે છે, કારણ કે એવો નિયમ છે કે આદિમાં, મધ્યમાં તથા અંતમાં જેમાં મંગલ હોય

૧. મંત્રો પુણ હોઝ પઢિયસિદ્ધો । -પંચકલ્પ ભાષ્ય, કલ્પ. ૧, પંચકલ્પચૂર્ણિ, પંચવસ્તુ પ્રકરણ, નિશીથચૂર્ણિ.

૨. કૌંકારાદિ સ્વાહાપર્યન્તો હ્રીંકારાદિવર્ણવિન્યાસાત્મકસ્તં ।

- ઉત્ત. બૃ. વૃ. અધ્ય. ૧૫, પૃ. ૪૧૭

તેવાં જ શાસ્ત્રો હોય છે.^૧ તેથી અહીં પણ ત્રણેય સ્થળે મંગલ મૂકવામાં આવેલ છે. પ્રથમ ગાથામાં પાસં પદ મંગલ છે, ત્રીજી ગાથામાં તુઙ્ગ પગામો પદ મંગલ છે. પાંચમી ગાથામાં પાસ જિણચંદ પદ મંગલ છે. સ્તોત્રની નિત્ય સ્મરણીયતા :-

આ સ્તોત્રનું સર્જન નિમિત્તવશાત્ થયેલ છે અને તેનું સ્મરણ-ચિંતન પણ નૈમિત્તિક જ છે. પરંતુ ગમે તે કારણસર આની નિત્યસ્મરણીય તરીકે ગણના પાછળના કાલમાં થવા પામી છે.^૨

આ સ્તોત્ર દ્વારા સ્તવનીય દેવાધિદેવ ભગવાન પુરુષાદાનીય શ્રી પાર્શ્વનાથ છે. આ સ્તોત્રના પ્રણેતા ભદ્રબાહુસ્વામી શ્રી ચરમતીર્થપતિ શ્રમણ ભગવાન મહાવીરની પાટ પરંપરામાં થયેલા હતા. તેમણે શ્રમણ ભગવાન મહાવીરની સ્તવના દ્વારા સ્તોત્ર ન બનાવતાં પુરુષાદાનીય ભગવાન શ્રી પાર્શ્વનાથની સ્તવનાને જ આમાં કેમ સમાવિષ્ટ કરી ? એ શંકા થવી સ્વાભાવિક છે. પરંતુ તેનું સમાધાન એ જ હોઈ શકે કે ભગવાન શ્રી પાર્શ્વનાથ અન્ય તીર્થંકર ભગવંતો કરતાં નિરાળા, વિશિષ્ટ તથા ભવ્યત્વવાળા હતા તથા જેમના અધિષ્ઠાયક દેવો અનેક હોય તેવા હતા તેથી જ આ સ્તોત્ર દ્વારા તેમની સ્તવના કરવામાં આવી.

આ સ્તોત્રની પાંચ ગાથામાં ક્રમશઃ નીચેના વિષયો સમાવાયા છે. વંદન, મંત્રમહિમા, પ્રણામમાહાત્મ્ય, ઉપદેશાનુસાર આચરણનું ફળ અને પાપના.

પ્રથમ ગાથામાં જુદાં જુદાં વિશેષણો દ્વારા પરમેશ્વર શ્રી પાર્શ્વનાથને વંદન કરાયું છે.

બીજી ગાથામાં તેમના નામથી અધિષ્ઠિત ‘વિસહર કુલિંગ’ મંત્રના પાઠથી શાં શાં ફલો પ્રાપ્ત થાય છે તે જણાવાયું છે.

ત્રીજી ગાથામાં તે પરમેશ્વર દેવાધિદેવને પ્રણામ કરવા માત્રથી થતાં અત્યદ્ભુત ફલો વર્ણવાયાં છે.

૧. તં મંગલમાણ મન્જ્ઞે પજ્જત્તેય ય સત્થસ્સ । -ઉ. સૂ., શાન્ત્યાચાર્ય(ટીકા) પૃ. ૨

૨. સપ્રભાવમિદં સર્વદા સ્મરણીયં પઠનીયં ।

-અ. ક. લ., પૃ ૮

ચોથી ગાથામાં તે પરમેશ્વરે ઉપદેશેલ સમ્યક્ત્વ ધર્મનું પાલન નિઃશ્રેયસ પદ પર્યંત લઈ જાય છે તે દર્શાવાયું છે.

પાંચમી ગાથામાં પુનઃ ભગવાન શ્રી પાર્શ્વનાથને જુદાં જુદાં વિશેષણોથી સ્તવી તેમની સમક્ષ એક જ પ્રાર્થના કરવામાં આવી છે અને તે પ્રત્યેક ભવમાં જિનધર્મની પ્રાપ્તિની. આ સ્તોત્ર દ્વારા નથી કરાઈ કોઈ ઇલ્લોકના ફલની સ્પૃહા કે નથી કરાઈ કોઈ પરલોકમાં પ્રાપ્ત થનારા દેવ-દેવેન્દ્ર આદિ પદોની કામના. માત્ર એક જ યાચના છે અને તે શ્રી જિનધર્મપ્રાપ્તિની. એટલે આ સ્તોત્ર સ્તવનીયની સ્તુતિરૂપ સ્તોત્રનાં લક્ષણોથી પરિપૂર્ણ છે.

આ સ્તવના રચયિતા યુગપ્રધાન-ચૌદ પૂર્વધર ભદ્રબાહુસ્વામી હોવાથી એ સવાલ થાય છે કે શું આવા મહાપુરુષો પણ મંત્રનો ઉપયોગ કરતા હતા ? અને આ રીતનો ઉપયોગ કરવો તે શાસ્ત્રમર્યાદાથી વિરુદ્ધ નથી ?

આનું સમાધાન એ છે કે-જિનશાસનની રક્ષા તથા પ્રભાવનાના કારણે મંત્રનો આવો ઉપયોગ શાસ્ત્રવિરુદ્ધ નથી પરંતુ તેવો ઉપયોગ કરનારાને જિનશાસનના પ્રભાવક^૧ કહેવામાં આવ્યા છે અને સમયે સમયે પૂર્વ પુરુષોએ આવો ઉપયોગ કર્યાના પ્રસંગો શાસ્ત્રોમાં નોંધાયા છે.

આધ્યાત્મિક તથા આધિભૌતિક નિવૃત્તિદાયકતા :-

આ સ્તોત્ર આધ્યાત્મિક નિવૃત્તિ આપનાર છે તેમ જ આધિભૌતિક નિવૃત્તિ પણ આપનાર છે એવું સ્પષ્ટીકરણ જિનપ્રભસૂરિકૃત ટીકાના નિમ્નોક્ત વચનથી થાય છે.

‘આ સ્તોત્રના પાઠથી પરંપરાએ સિદ્ધપણું તે ફલ છે.’

‘આ લોક અને પરલોકના સુખના આભિલાષીઓએ આ સ્તોત્રનું હંમેશાં સ્મરણ કરવું તથા પઠન કરવું જોઈએ.’

એટલે આ સ્તોત્ર ઉભય ફળને આપનાર છે.

આ સ્તોત્રની રચના કયા નગરમાં યા સ્થળમાં થઈ તે અંગે પ્રાપ્ત થતી ટીકાઓ કશો જ પ્રકાશ પાડતી નથી. આ અંગે જે લખાણ પ્રાપ્ત થાય છે તે નીચે મુજબ છે.

જ્યારે વરાહમિહિર વ્યંતર બની ઉપદ્રવ શરૂ કર્યો ત્યારે શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામી તે નગરમાં ન હતા પણ અન્યત્ર હતા તેથી જ્યાં ઉપદ્રવ શરૂ થયો ત્યાંના સંઘે વિચાર કર્યો કે આ વ્યંતરકૃત ઉપદ્રવને દૂર કરી શકે તેવા કેવલ શ્રી ભદ્રબાહુ જ છે અને તેથી તેમણે બનેલ સ્વરૂપને જણાવવાપૂર્વક ગુરુને વિનંતિ મોકલી. શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામીએ પોતાના જ્ઞાનથી આ બધો વ્યતિકર જાણી આ વિનંતિનો સ્વીકાર કરી મહાપ્રભાવવાળું નવું ઉવસગ્ગહર સ્તોત્ર બનાવી સર્વત્ર મોકલ્યું. તેથી સમસ્ત સંઘ તેના પાઠ અને સ્મરણના પ્રભાવથી નિરુપદ્રવ થયા.

આથી નિશ્ચિત થાય છે કે જે નગરમાં ઉપદ્રવ થયો તે નગરમાં શ્રી ભદ્રબાહુ ન હતા પણ અન્યત્ર હતા.

સંઘની વિનંતિથી આ સ્તોત્ર તેમણે બનાવી બીજાઓ દ્વારા મોકલાવ્યું હતું.

આ સ્તોત્ર લઈ જનારા સાધુઓ હતા કે શ્રાવકો હતા તે નિર્ણીત થતું નથી.

૧૩. અક્ષરમાન

આ સ્તોત્ર ૧૮૫ અક્ષર પ્રમાણ છે. (સંયુક્ત અક્ષરને એક જ અક્ષર ગણવાનો છે.)

પહેલી ગાથામાં ૩૭, બીજીમાં ૩૮, ત્રીજીમાં ૩૭, ચોથીમાં ૩૫ અને પાંચમીમાં ૩૮ અક્ષરો છે જે બધા ભેગા કરતાં ૧૮૫ થાય છે.

૧૪. સંયુક્તાક્ષરો

આ સ્તોત્રમાં સંયુક્તાક્ષરો ૧૮ અને એક મતે ૧૯ છે.

પ્રથમ ગાથામાં ૪ સંયુક્તાક્ષરો છે. બીજીમાં ૨, ત્રીજીમાં ૪, ચોથીમાં ૬, પાંચમી ગાથામાં ૩ અને જેઓ દિજ્જ ને બદલે દેસુ પાઠ સ્વીકારે છે તેમના મતે ૨. આ રીતે સંયુક્તાક્ષરની વ્યવસ્થા છે.

૧૫. 'ઉવસગ્ગહર' સ્તોત્રનું સ્મરણમાં સ્થાન-

પ્રતિદિન સ્મરણ કરવા યોગ્ય સ્તોત્રો કે જેને 'નવસ્મરણ' કહેવામાં આવે છે, તેમાં આ સ્તોત્રનું સ્થાન પંચમંગલમહાશ્રુતસ્કંધ સૂત્ર એટલે શ્રી નમસ્કાર મહામંત્ર પછી તરત જ છે, જે આનું ઉત્કૃષ્ટ સ્થાન દર્શાવે છે. જો કે ખરતરગચ્છમાં પ્રચલિત સપ્ત સ્મરણમાં આનું સ્થાન સર્વથી અંતિમ-સાતમું છે. આવી પ્રણાલિકા કેમ થઈ તે વિચારણીય છે.

પ્રાથમિકતા

નવસ્મરણોમાં શ્રી નમસ્કાર સૂત્ર તો અનાદિ છે. તે સિવાયનાં સર્વ સ્તોત્રોમાં રચનાકાલની દૃષ્ટિએ પણ ઉવસગ્ગહરં પ્રથમ છે.

રચયિતાની દૃષ્ટિએ પણ ઉવસગ્ગહરંના રચયિતા મહાજ્ઞાની, ચૌદ પૂર્વધર અને સર્વ સ્તોત્રોના રચયિતામાં પ્રથમ સ્થાને બિરાજમાન શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામી છે.

શ્રમણ ભગવંત મહાવીરની પટ્ટપરંપરામાં સ્તોત્રકાર આચાર્યો જે કોઈ થયા તેમાં પણ સર્વ પ્રથમ ભદ્રબાહુસ્વામી જ હતા. તેમની પૂર્વ થયેલા પણ આચાર્ય ભગવંતે સ્તોત્રની રચના કર્યાનું જાણવામાં નથી.

૧૭. 'ઉવસગ્ગહરં' સ્તોત્રની જુદી જુદી ગાથાઓના જુદા જુદા પ્રભાવ*

આ સ્તોત્રની ૫ ગાથાઓ પૈકી પ્રથમ ગાથાનો પાઠ ઉપસર્ગ-ઉપદ્રવ અને વિષધરના વિષનો નાશ કરનાર છે.

પ્રથમ તથા બીજી ગાથાનો સંયુક્ત રીતે કરાયેલો પાઠ યા સ્મરણ મ્રહ-રોગ-મારિ, વિષમ જવર, દુષ્ટ, દુર્જન તથા સ્થાવર જંગમ વિષનો નાશ કરનાર છે. પ્રથમ, દ્વિતીય તથા તૃતીય ગાથાના પાઠ યા સ્મરણથી વિષમ રોગ, દુઃખ તથા દારિદ્ર્યનો નાશ થાય છે.

પ્રથમ, દ્વિતીય, તૃતીય તથા ચતુર્થ ગાથાના પાઠથી સર્વ વાંછિત પ્રાપ્તિ થાય છે.

આ ચાર ગાથામાં શ્રી પાર્શ્વચિંતામણિ મંત્ર સ્થાપન કરાયેલો છે

★ જુઓ દ્વિ. પા. વૃત્તિ પૃ. ૮૨

અને સંપૂર્ણ સ્તોત્ર(૧થી ૫ ગાથા પ્રમાણ)ના પાઠથી આલોક તથા પરલોકનાં સર્વ કાર્યોની સિદ્ધિ થાય છે.

૧૮. 'ઉવસગ્ગહરં' સ્તોત્રમાં મંત્રો-

આ સ્તોત્રમાં વિસહર કુલિંગ મંત્ર તો છે જ પણ બીજાંય અનેક મંત્રો જેવા કે સ્તંભન, મોહન, વશીકર, વિદ્વેષણ, ઉચ્ચાટણ તથા પાર્શ્વયક્ષ-યક્ષિણી મંત્ર ગુપ્ત રીતે સ્થાપિત કરાયેલા છે.

પાંચમી ગાથામાં વિશેષ કરીને દંષ્ટકોત્થાપન, પુરસ્કોભકરણ તથા ક્ષેમકરણ અંગેના મંત્રો હોવાનું નોંધાયું છે.

૧૯ ઉવસગ્ગહર સ્તોત્રમાં યંત્રો

આ સ્તોત્રમાં અનેક યંત્રો હોવાનું પણ નોંધાયું છે.

પ્રથમ ગાથામાં નીચેનાં યંત્રો છે-

(૧) જગદ્વાલ્લભ્યકર, (૨) સૌભાગ્યકર, (૩) ભૂતાદિનિગ્રહકર, (૪) ક્ષુદ્રોપદ્રવનાશક, (૫) જવરોપશામક, (૬) શાકિનીનાશક, (૭) વિષનિગ્રહકર.

બીજી ગાથામાં નીચેનાં યંત્રો છે-

બૃહચ્ચક્ર યંત્ર તથા ચિંતામણિચક્ર યંત્ર છે.

ત્રીજી ગાથામાં નીચેનાં યંત્રો છે.

વંધ્યાશબ્દાપહ, (વંધ્યત્વનિવારક) અપત્યજીવન, કાકવંધ્યત્વ-નિવારક, બાલકગ્રહપીડાનિવારક, સૌભાગ્યદાયક તથા અપસ્મારાપહારક.

ચોથી ગાથામાં નીચેનાં યંત્રો છે :-

સર્વાર્થસાધક દેવકુલ તથા કલ્પદ્રુમ યંત્ર.

પાંચમી ગાથામાં શાંતિક, પૌષ્ટિક, જવર-રોગ-શાકિની-ભૂત-પ્રેત-રાક્ષસ તથા કિન્નરાદિનાશક યંત્રો છે.

૨૦. 'ઉવસગ્ગહરં' સ્તોત્રમાં દર્શાવેલ ફલો પ્રાપ્ત કરવા માટેની વિધિ-

ઉપરોક્ત જે ફલો દર્શાવાયાં છે તે ફલો પ્રાપ્ત કરવા માટે સાધકે ઉપવાસ કરવાપૂર્વક આ સ્તોત્ર દ્વારા એકવીસવાર યા એકસો આઠ વાર

અભિમંત્રિત કરેલા ધૂપ તથા બલિકર્મ આદિ કરવાનાં છે જેના યોગે સાધક તે તે ઉપદ્રવોને દૂર કરે છે.*

આ સંપૂર્ણ સ્તોત્રનો જાપ કેવી રીતે કરવો ? તથા તેથી શું ફળ મળે છે ? તે અંગે કોઈ ગુરુપરિપાટી યા તો તેવો કોઈ અવિચ્છિન્ન પરંપરાથી ચાલ્યો આવતો આમ્નાય સાંપડતો નથી. ખૂબ જ શોધખોળને અંતે આર્ય જંબૂસ્વામી જૈન જ્ઞાનમંદિર ડભોઈમાંથી ‘ઉવસગ્ગહરં કલ્પ’ નામક એક હસ્તપ્રત સાંપડી. તેમાં આ સ્તોત્રની સાધના કરવાની એક વિધિ દર્શાવવામાં આવી છે, જે અહીં નીચે રજૂ કરવામાં આવે છે.

આ સ્તોત્રનું બહાર તથા અંદરથી શુદ્ધ બની દરરોજ સાત વાર સ્મરણ કરવાથી અવશ્ય લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થાય છે, એમાં સંદેહ નથી.

આ સ્તોત્રને લખીને વિધિપૂર્વક કંઠમાં ધારણ કરવાથી વંધ્યાને પુત્ર પ્રાપ્ત થાય છે. લખેલા સ્તોત્રને ધોઈ તેનું પાણી પાવાથી શાકિની, ડાકિની, ભૂત, પ્રેત રાક્ષસ આદિ પરાભવ કરતા નથી.

હંમેશાં ચાંદીના પટ્ટમાં આનું પૂજન કરવાથી લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થાય છે.

આ મહાસ્તોત્રનો આપત્તિના સમયે ત્રણ આયંબિલ કરી, ભૂમિશયન, બ્રહ્મચર્ય, સત્ય બોલવું વગેરેથી પવિત્ર બની ભગવાન શ્રી પાર્શ્વનાથની પૂજા કરી તેમની આગળ શુદ્ધ સ્ફટિકની માલાથી અથવા અકલબેરની માલાથી સાડાબાર હજારની સંખ્યાથી જાપ કરવો જોઈએ. તે પછી અગર, કપૂર અને કસ્તૂરીનો દશાંશ હોમ કરવો જોઈએ.

આમ ત્રણ દિવસ પર્યંત કરવાથી ત્રીજે દિવસે પદ્માવતી (દેવી) પ્રસન્ન થાય છે. ચિંતિત કાર્ય સિદ્ધ થાય છે. સર્વત્ર સાધકનો જયવાદ થાય છે અને પદ્માવતી (દેવી) પ્રત્યક્ષ બની દર્શન આપે છે.^૧

★ અનેनैव च स्तोत्रेण त्रि-सप्तकृत्वोऽष्टशतं वाऽभिमन्त्रितेन धूपबलिकर्मादिना कृतोप-वासपुरुषस्तत्तदनर्थसार्थं व्यर्थयति ।
- અ. ક. લ. પૂ. ૮

૧. एतत् स्तोत्रं बाह्याभ्यन्तरं शुद्ध्या प्रतिवासरं सप्तवारं स्मरणेन अवश्यं राज्यलक्ष्मीः प्राप्यते नात्र संदेहः । एतत् स्तोत्रं लिखित्वा विधियुतो कंठे धार्यते वंध्यादिनां अवश्यं पुत्रं लभते । एतत् स्तोत्रं लिखित्वा प्राक्षाल्य पाने सति शाकिनी डाकिनी भूतप्रेतपुद्गलब्रह्म राक्षसादि न पराभवं करोति नित्ये जीतकाय रजतपट्टे पूजनात् महालक्ष्मी प्राप्ती ।

૨૧. ઉવસગ્ગહરં સ્તોત્રનો રચનાકાળ

ઉવસગ્ગહરંના પ્રણેતા યૌદ્ધ પૂર્વધર શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામીનો જન્મ વીર સં. ૯૪માં થયો હતો. તેમનો પ્રહસ્થ પર્યાય ૪૫ વર્ષનો હતો અને ચારિત્ર પર્યાય ૩૧ વર્ષનો હતો. તે ૩૧ વર્ષોમાં ૧૭ વર્ષ તેઓ મુનિતરીકે રહ્યા જ્યારે ૧૪ વર્ષ યુગપ્રધાન આચાર્ય તરીકેનો કાલ હતો એટલે વીર સં. ૯૪માં ભદ્રબાહુ સ્વામીના ૪૫ ગૃહસ્થવાસનાં તથા ૧૭ મુનિપણનાં વર્ષો ઉમેરતાં વીર સં. ૧૫૬ આવે છે. વીર સં. ૧૫૬થી વીર સં. ૧૭૦ સુધીનો તેમનો યુગપ્રધાન કાલ હોવાથી તેમણે ઉવસગ્ગહરંની રચના આ ૧૪ વર્ષના ગાળા દરમ્યાન કરી છે તે નિર્વિવાદ છે. પરંતુ તેમણે નિશ્ચિત રૂપે કયા વર્ષમાં તે રચના કરી તે જાણવાનું આપણી પાસે હાલ કોઈ સાધન નથી.

૨૨. આચાર્ય શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામીની અન્ય રચનાઓ

આવશ્યક દશવૈકાલિક ઉત્તરાધ્યયન, આચારાંગ, સૂત્રકૃતાંગ, દશાશ્રુતસ્કંધ, બૃહત્કલ્પ, વ્યવહારસૂત્ર, સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિ અને ઋષિભાષિત આ દશ ગ્રંથો પર તેમણે નિર્ધુક્તિઓ રચી છે. (મહામંગલકારી કલ્પસૂત્રના રચયિતા પણ તેઓ જ છે.)

દશા, કલ્પ, વ્યવહાર અને નિશીથ આ ચાર છેદસૂત્રો, ભદ્રબાહુ સંહિતા^૧ તથા ઉવસગ્ગહરં આમ સોળ રચનાઓ તેમના નામે નોંધાઈ છે. સંસક્તનિર્ધુક્તિ, ગૃહશાંતિ સ્તોત્ર તથા સપાદલક્ષવસુદેવહિંડી આદિ ગ્રંથો ભદ્રબાહુસ્વામી કૃત હોવા સામે અનેક વિરોધો હોઈ તેની નોંધ લેવી ઊચિત નથી.

एतत् महास्तोत्रं कष्टावसरे आचाम्लत्रितयं कृत्वा सार्धद्वादशसहस्रं जपेत् सलेमानी मालया वा शुद्धस्फाटिकमालया । भूशय्यां ब्रह्मचारी सत्यवाची पवित्रितः पार्श्वनाथजिनं पूज्य अप्रे जापो विधीयते ॥१॥ पश्चादगस्कपूर्वकस्तूरीदशांसं जुहुयात् एवं त्रिदिनं कृते सति तृतीये वासरे पद्मावती प्रसन्ना भवति चिंतितकार्यसिद्धिः सर्वत्र जयवादो भवति प्रत्यक्षीकरणे दर्शनं ददाति ॥

इति श्री राज्यसागरसूरि आराधित सद्ग्राम्ना गुरुगम्यतो कृतो सिद्धी ॥२॥

આર્ય જંબૂસ્વામી મુક્તાબાઈ જૈન જ્ઞાન આગમમંદિર, ઉભોઈ, પ્રતિ નં. ૬૧૧૫ (ઉવસગ્ગહરં કલ્પ)

૧. આ ગ્રંથ આજે લભ્ય નથી. આજે આ નામથી મળતો ગ્રંથ કૃત્રિમ હોવાનું તેના જાણકારો કહે છે.

અહીં એક વાત લખવી આવશ્યક છે કે કેટલાય વિદ્વાનો ઉવસગ્ગહરં સ્તોત્રના પ્રણેતા આચાર્ય શ્રી ભદ્રબાહુને વિક્રમની છઠ્ઠી શતાબ્દીના હોવાનું માનવા પ્રેરાય છે અને તે માટે વિવિધ દલીલો રજૂ કરે છે. પરંતુ વિ. સં. ૧૩૬૫માં રચાયેલી અર્થકલ્પલતાવૃત્તિના પ્રણેતા શ્રી જિનપ્રભસૂરિ ઉવસગ્ગહરં સ્તોત્રના પ્રણેતા શ્રી ભદ્રબાહુને વીર-નિર્વાણની બીજી શતાબ્દીમાં થયેલા જ સ્વીકારે છે અને તેથી તેમના મતને જ અહીં માન્ય કરાયો છે.

૨૩. ભદ્રબાહુસ્વામીએ આવસ્સયનિજજુતિમાં દર્શાવેલ સવ્વવિસ નિવારણી વિદ્યા-

જેવી રીતે ઉવસગ્ગહરં સ્તોત્રમાં શ્રી ભદ્રબાહુએ ‘વિસહર કુલિંગ’ મંત્ર દર્શાવ્યો છે, તેવી રીતે બીજે કયાંય પણ વિદ્યા કે મંત્ર દર્શાવ્યો છે ખરો ? એ શંકા થવી સ્વાભાવિક છે.

તેના સમાધાનમાં જણાવવાનું કે આવસ્સયની નિજજુતિ ગા. ૧૨૭૦માં તેમણે ‘સવ્વવિસનિવારણી’ વિદ્યા પણ ગંધર્વ નાગદત્તના કથાનકમાં દર્શાવી છે અને વિશેષ નોંધપાત્ર બીના તો તે છે કે તેમાં પ્રાંતે ‘સ્વાહા’ પલ્લવનો પ્રયોગ કરાયો છે અને તેથી એ પણ નિર્ણીત થાય છે કે ત્યારે ‘સ્વાહા’નો પલ્લવ તરીકે પ્રયોગ થતો હતો. પ્રાકૃતમાં ‘સ્વાહા’નું ‘સાહા’ ન કરતાં સ્વાહા જ કાયમ રખાયું છે.

૨૪. ‘વિસહર કુલિંગ’ મંત્રમાં મંત્રબીજોનો પ્રયોગ

ઉવસગ્ગહરં સ્તોત્રની બીજી ગાથામાં ‘વિસહર કુલિંગ’ મંત્ર એટલું જ કહેવાયું છે અને તેનો પાઠ કરવાનું સૂચવાયું છે. જ્યારે ટીકાકારોએ તે મંત્રને આગળ પાછળ ઓં હ્રીં શ્રીં અંહં આદિ બીજોથી સમન્વિત કરીને તે પછી તેનો જાપ કરવા સૂચવ્યું છે.

અહીં એ વાત વિચારવાની છે કે શું શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામીના વખતમાં પણ ઓં હ્રીં શ્રીં અંહં આદિ મંત્રબીજો પ્રયોગમાં લેવાતાં હતાં ? તથા ઓં હ્રીં શ્રીં આદિ મંત્રબીજો ઇતરોમાં જોવા મળે છે, તેવી રીતે જૈનોમાં પણ છે કે જૈનેતરોમાંથી તે જૈનોમાં પ્રવેશ પામ્યાં છે ?

શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામીના વખતમાં. ‘સ્વાહા’ પલ્લવ તરીકે હતું. એ આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ એટલે જો એ પલ્લવ હોય તો પછી બીજાં મંત્રબીજો પણ હોય જ તે વાત માન્યા વિના ચાલે તેમ નથી. તે જૈનેતરોમાંથી જૈનોમાં દાખલ નથી થયાં ને ? તેનો જવાબ એ છે કે ભગવાન શ્રી મહાવીર પરમાત્માની ૧૯મી પાટે થયેલા માનદેવસૂરિએ રચેલ શાંતિસ્તવ કે જેનું પ્રસિદ્ધ નામ લઘુશાન્તિ છે તેમાં ઐં હ્રાં હ્રૌં વગેરે મંત્ર-બીજો દર્શાવાયેલાં છે. બીજું કમઠ અસુરે દર્શાવેલાં મંત્રબીજોથી ગર્ભિત મંત્રાધિરાજ સ્તોત્રમાં જણાવાયું છે કે આ મંત્રબીજો કમઠ અસુરે દર્શાવ્યાં છે એટલે મંત્રબીજોથી સમન્વિત કરવાની પદ્ધતિ ભગવાન શ્રી મહાવીર પરમાત્મા પૂર્વે પણ જૈનદર્શનમાં હોય તેવી સંભવિતતા માન્યા વિના ચાલે તેમ નથી.

૨૫. ઉવસગ્ગહરં સ્તોત્રમાં પંચપરમેષ્ઠિની સ્થાપના

‘ઉવસગ્ગહરં’ સ્તોત્રમાં પાંચ પરમેષ્ઠિનાં નામોના આદ્યાક્ષરો ગોઠવવામાં આવ્યા છે. એવું સૂચન આચાર્ય શ્રી જિનપ્રભસૂરિએ પોતાની રચેલી ‘અર્થકલ્પલતા’ ટીકામાં કર્યું છે અને જણાવ્યું છે કે વિદ્યાઓનું સર્વસ્વ અને મંત્રોનું ઉપાદાન કારણ પંચ પરમેષ્ઠિ મહામંત્ર નમસ્કાર મંત્ર છે. તે નમસ્કાર મહામંત્રમાં નમસ્કાર કરવા યોગ્ય પાંચ પરમેષ્ઠિ છે. તેમના નામના અક્ષરોની રચના આ (ઉવસગ્ગહરં) સ્તવ સંબંધી ગાથાઓની આદિમાં નિરૂપણ કરાયેલી દેખાય છે. જે આ રીતે-

પ્રથમ ગાથાની આદિમાં ‘ઊવ’ એ બે અક્ષરથી ઉપાધ્યાય સમજવાના છે. પદના એક દેશમાં પદના સમુદાયનો અહીં ઉપચાર કરવાનો છે.

બીજી ગાથાની આદિમાં ‘વિસ’ એ બે વર્ણથી સાધુઓ સમજવાના છે. કારણ કે વિષ સર્વ રસાત્મક છે તેમ સાધુઓ પણ તે તે પાત્રની અપેક્ષાએ તે તે રસદાયક થાય છે માટે સાધુઓ પણ વિષ જેવા છે. પ્રસ્તુત સ્તોત્રના કર્તા આચાર્ય શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામીએ દશવૈકાલિકની નિર્યુક્તિમાં શ્રમણોને વિષ સમાન કહેલા છે.

ત્રીજી ગાથાની શરૂઆતમાં ‘ચિદ્વ’ એ અક્ષરોથી આચાર્ય સમજવાના

છે. કારણ કે ભગવાન તીર્થંકર દેવો મોક્ષમાં ગયા પછી જ્યાં સુધી તીર્થ હોય ત્યાં સુધી આચાર્યો રહે છે. અહીં 'તિષ્ઠ' ધાતુનો પ્રાકૃતથી 'ચિટ્' આદેશ થવા પામ્યો છે. અથવા તો સત્-ચિત્ એ દ્રવ્ય-ગુણ અને પર્યાયોથી અનુયોગ સ્વરૂપ છે તેમાં રહે તે ચિત્સ્થ કહેવાય અને તે આચાર્યો છે.

ચોથી ગાથાની આદિમાં 'તુહ' એ બે અક્ષરથી અર્હત્ ભગવંત સમજવાના છે. 'તુહ' નો અર્થ છે નાશ કરવો. જેઓ ધાતીકર્મ ચતુષ્ટયનો યા તો સકલ જગતના સંશયોના સમૂહનો નાશ કરે તે 'તુહ' કહેવાય. એટલે વિહરમાણ અથવા તો જેમને કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું છે તેવા અર્હત્ ભગવંતો.

પાંચમી ગાથાની આદિમાં 'ઙ્ઞ' એ બે વર્ણોથી સિદ્ધ ભગવંતો ગ્રાહ્ય છે. ઙ્ઞ ધાતુનો અર્થ છે ગતિ કરવી. 'ઙ્ઞ' એટલે ગયેલા, ફરી પાછા ન આવવા માટે મુક્તિમાં ગયેલા એવા સિદ્ધો.

અહીં ટીકાકારે જણાવ્યું છે કે અન્ય અર્થોમાં પ્રયોગમાં લેવાયેલાં આ પદોને પરમેષ્ઠિ મંત્ર રૂપ કહેવા તે અયોગ્ય છે એવી શંકા ન કરવી. કારણ કે દેન્દ્રસ્યેવ શરાસનસ્ય દધતી ઇત્યાદિમાં બીજાપદો અન્ય અર્થમાં પ્રયોગમાં લેવાયાં હોવા છતાંય તેઓની મંત્રસ્વરૂપતા ચાલી જતી નથી. એટલું જ નહીં પણ તેનો મંત્રરૂપ પ્રભાવ પણ પ્રાપ્ત થતો દેખાય છે.

'ઉવસગ્ગહરં' સ્તોત્રમાં જો કે અર્હત્ ભગવંતોનું જ પ્રાધાન્ય હોય તે યોગ્ય છે તો પણ આ સ્તોત્ર શ્રુતકેવલીએ રચેલ હોવાથી સૂત્ર છે અને તેનું અધ્યયન ઉપાધ્યાયોએ જ કરાવવું જોઈએ તેથી આદિમાં ઉપાધ્યાય કહ્યા છે. ઉપાધ્યાય પાસે આ સૂત્રનું અધ્યયન કરનારને સાધુઓ જ સહાય કરે છે. કારણ કે તેમનો સહાય કરવામાં અધિકાર છે. તેથી ઉપાધ્યાય પછી સાધુઓ કહેવાયા છે. આ પ્રમાણે અધ્યયન કરાયેલ તે સૂત્રનો અર્થ આચાર્યો જ કહે છે તેથી સાધુઓ પછી આચાર્ય મૂક્યા છે અને આચાર્યના ઉપદેશથી અર્હતોનું જ્ઞાન થાય છે. (અહીં અર્હત્ આ સ્તોત્રમાં વર્ણવાયેલ ભગવાન પાર્શ્વ છે.) તેથી આચાર્યની પછી અર્હત્ કહ્યા છે, આ સ્તોત્રના પાઠથી થનારું ભાવફળ પરંપરાએ સિદ્ધપણું છે. તેથી અર્હત્ પછી સઘળા શુભ અનુષ્ઠાનોના ફળભૂત સિદ્ધ ભગવંતોનું પ્રતિપાદન કરાયું છે. આ પ્રમાણે પંચ પરમેષ્ઠિથી ગર્ભિત

આ સ્તોત્ર છે. *

૨૬. ભગવાન શ્રી પાર્શ્વનાથની વિશેષતા

સર્વ તીર્થંકર ભગવંતો તીર્થંકરના ભવથી પૂર્વના ત્રીજા ભવે તીર્થંકર નામકર્મ નિકાચિત કરે છે. સર્વ તીર્થંકર ભગવંતો જન્મથી (ગર્ભાવાસથી) આરંભી ત્રણ જ્ઞાન સંયુત હોય છે. સર્વ તીર્થંકર પ્રભુઓ અતુલ બલ, રૂપ, ઐશ્વર્ય તથા કાંતિના ભંડાર સમા હોય છે. એટલે અમુક તીર્થંકર વધુ પુણ્યવાન અને અમુક તીર્થંકર ઓછા પુણ્યવાન એમ કહેવું વાજબી નથી.

આમ છતાં પણ બીજી ઔદયિકભાવજન્ય પુણ્ય પ્રકૃતિઓ કોઈ કોઈ તીર્થંકર ભગવંતમાં વિશેષ હોય તો તેને જૈનશાસન અમાન્ય કરતું નથી. ભગવાન શ્રી શાંતિનાથ, કુંથુનાથ અને અરનાથ આ ત્રણ તીર્થંકરો ચક્રવર્તી પુણ્યનો ભોગવટો કરનારા હતા જ્યારે બાકીના ૨૧ તીર્થંકરોને માટે તેવી સ્થિતિ ન હતી,

તેવી જ રીતે ભગવાન શ્રી પાર્શ્વનાથસ્વામી વિશિષ્ટ કોટિના આદેય નામકર્મના ઉદયવાળા હતા અને જેમના નામનો પ્રભાવ કલિકાલમાં વિશેષ હોય તેવા હતા. તેમ કહેવાથી બીજા શ્રી તીર્થંકર ભગવંતોની ન્યૂનતા દર્શાવાતી નથી.

શ્રી પાર્શ્વનાથસ્વામીના અધિષ્ઠાયકો અન્ય તીર્થંકર ભગવંતો કરતાં વિશેષ છે એ પણ ભગવાન શ્રી પાર્શ્વનાથનો મહિમા વધવામાં નિમિત્તભૂત ઘટના છે. ભગવાન શ્રી પાર્શ્વનાથની ઘણી આચાર્યાઓ દેવીપણાને તથા ઈંદ્રાણીપણાને પામી છે એ હકીકત જ્ઞાતાધર્મકથાસૂત્રના દ્વિતીયશ્રુતસ્કંધમાં દર્શાવાઈ છે.

ત્યાં જણાવાયું છે કે અમરેન્દ્રની અગ્રમહિષીઓ, બહીન્દ્રની અગ્રમહિષીઓ, દક્ષિણ વિભાગના (અસુરેન્દ્ર સિવાયના) ઈંદ્રોની અગ્રમહિષીઓ, ઉત્તર વિભાગના (અસુરેન્દ્ર સિવાયના) ભવનપતિ ઈંદ્રોની અગ્રમહિષીઓ, દક્ષિણ વિભાગના વ્યંતર દેવોની અગ્રમહિષીઓ, ઉત્તર વિભાગના વાણવ્યંતરદેવોની અગ્રમહિષીઓ, ચંદ્રની અગ્રમહિષીઓ,

સૂર્યની અગ્રમહિષીઓ, શકેન્દ્રની અગ્રમહિષીઓ, ઈશાનેન્દ્રની અગ્રમહિષીઓ એ બધી પૂર્વભવમાં ભગવાન પાર્શ્વનાથની સાધ્વીઓ હતી. + અને તે બધી જ તે તે ઈન્દ્રોની ઈન્દ્રાણીરૂપે ઉત્પન્ન થઈ છે.

૨૬. અ નવકાર મહામંત્રની આરાધના અને ઉવસગ્ગહરં સ્તોત્ર

નવકાર મહામંત્રમાં દશવિલા પાંચ પરમેષ્ઠિની-અરિહંત, સિદ્ધ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુ તેમની-આરાધના સાધકોને શાં શાં ફલ આપે છે તેનું વિશદ વિવેચન શ્રીમાનતુંગસૂરિ રચિત નવકારસાર થવળ નામક સ્તોત્રમાં કરવામાં આવ્યું છે. ત્યાં જણાવાયું છે કે અરિહંતની આરાધના ખેચરપદવી અને મોક્ષ-આ બે વસ્તુને આપનાર છે; જ્યારે સિદ્ધની આરાધના ત્રૈલોક્યવશીકરણ અને મોહન-આ બે વસ્તુને આપનાર છે. આચાર્યની આરાધના જલ-જવલન આદિ સોળ ભયનું સ્થંભન કરે છે. ઉપાધ્યાયની આરાધના આ લોકનો લાભ કરનાર અને સર્વ ભયોનું નિવારણ કરનાર છે. સાધુની આરાધના પાપોનું ઉચ્ચાટન, મારણ અને તાડન આદિ કર્મોને કરે છે.

ઈહલૌકિક પદાર્થોનો લાભ કરનાર ઉપાધ્યાયની આરાધના છે પરંતુ તે આરાધના કેવી રીતે કરવી ? તે સવાલ અવશ્ય ઊઠે છે. તેના સમાધાનમાં ભક્તિભર સ્તોત્રના ટીકાકાર (નમસ્કાર વ્યાખ્યાન ટીકાકાર) જણાવે છે કે ચોવીસ તીર્થકરો પૈકી જે તીર્થકરો શ્વેત છે તેમની આરાધના અરિહંતની આરાધના છે, જે તીર્થકરો રક્ત વર્ણના છે તેમની આરાધના સિદ્ધની આરાધના છે, જે તીર્થકરો કનક વર્ણના છે તેમની આરાધના આચાર્યની આરાધના છે, જે તીર્થકરો મરકત વર્ણના (નીલ વર્ણના) છે તેમની આરાધના ઉપાધ્યાયની આરાધના છે અને જે તીર્થકરો શ્યામ વર્ણના છે તેમની આરાધના સાધુની આરાધના છે.

ઉપાધ્યાયની આરાધના માટે મરકત વર્ણવાળા શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવંતની આરાધના ઇષ્ટ મનાય છે. તેમની આરાધના માટેનું સ્તોત્ર તે શ્રી ‘ઉવસગ્ગહરં’ સ્તોત્ર છે. તે દ્વારા થનાર ફળ તરીકે સર્વ ભયોનો નાશ તથા

+ જ્ઞાતાધર્મકથાંગ સૂત્ર પૃ. ૨૪૬

ઇહલૌકિકલાભ-આ લોકના પદાર્થોનો લાભ છે, જે ક્રમશઃ ‘ઉવસગ્ગહરં’ સ્તોત્રની બીજી ગાથાના ત્રીજા તથા ચોથા ચરણ-‘તસ્મ ગહરોગમારી, દુદ્ધજરા જંતિ ઝવસામં’-દ્વારા તથા ત્રીજી ગાથાના બીજા ચરણના ‘બહુફલો હોઈ’-પદ દ્વારા દર્શાવેલ છે.

૨૭. વિસહર ફુલિંગમંતં પદની વિશિષ્ટ વ્યાખ્યા :-

‘વિસહર ફુલિંગ’ એટલા સંકેત માત્રથી જે મંત્ર સૂચવાયો છે તે મંત્રને દર્શાવતું સ્તોત્ર ‘નમિઝ્ઞ’ સ્તોત્ર છે. નમિઝ્ઞ સ્તોત્રમાં પણ તે મંત્ર તદ્દન સ્પષ્ટ રીતે સૂચવાયો નથી. પરંતુ તે મંત્રને વિપ્રકીર્ણાક્ષરી પદ્ધતિથી ગુપ્ત રખાયો છે અને કહેવાયું છે કે આ સ્તોત્રની મધ્યમાં અઢાર અક્ષરનો જે મંત્ર છે તેને જે જાણે છે તે પરમ પદમાં રહેલા શ્રી પાર્શ્વનાથનું સ્કુટ રીતે ધ્યાન કરી શકે છે. અર્થાત્ તેનું જ્ઞાન પણ સર્વ કોઈને થવું સુલભ નથી.

પાછળથી આચાર્ય શ્રી માનતુંગસૂરિની પરંપરામાં થયેલ અન્ય આચાર્યો દ્વારા તે મંત્રને જુદાં જુદાં સ્તોત્રોમાં સ્પષ્ટ પ્રગટ કરવામાં આવ્યો જે આજે પણ પ્રાપ્ય છે. પરંતુ તે મંત્ર પ્રાકૃત ભાષામાં છે, તેની આગળ શીર્ષક તરીકે પ્રણવ તથા તે સાથે બીજાક્ષરો તથા અંતમાં બીજાક્ષરો તથા પલ્લવોના સંયોજનનું ક્યાંય વિધાન હતું નહીં. માત્ર અઢાર અક્ષરનો આ મંત્ર છે એમ જ જણાવાયું હતું. તે મંત્ર શ્રી પાર્શ્વનાથના નામથી અધિષ્ઠિત હતો તે જ તેનું ફલદાયકત્વ હતું પરંતુ ગમે તે કારણોસર પાછળથી તેમાં ઝંઙ્ઙા વગેરે બીજો ઉમેરાતાં ગયાં અને તે અઢાર અક્ષરનો મંત્ર અઢાવીસ અક્ષરો સુધીનો થઈ ગયો. આ બધું ક્યારે થયું, તેનો ઇતિહાસ સાંપડતો નથી.

‘નમિઝ્ઞ પાસ વિસહર વસહ જિણ ફુલિંગ’ આ મંત્રમાં વિભક્ત્યંત પદ એક પણ નથી. નમિઝ્ઞ એ કૃદંત છે. પાસ, વિસહર, વસહ, જિણ, ફુલિંગ એ કેવલ અવિભક્ત્યંત શબ્દો જ છે. આ સ્થિતિમાં આ મંત્રનો અર્થ શો કરવો ? તે પણ વિચારણીય છે.

આ મંત્રનો કેવલ શબ્દાર્થ કરીએ તો નીચે મુજબ થાય-

શ્રી તરુણપ્રભસૂરિએ આનો અર્થ નીચે મુજબ કર્યો છે :-

નમિઝળ	એટલે	નમસ્કાર કરાય છે.
પાસ	એટલે	હે પાર્શ્વ
વિસહર	એટલે	તું વિષને દૂર કર..
વસહજિળ	એટલે	જિનોમાં વૃષભ !
ફુલિંગ	એટલે	પરબ્રહ્મરૂપી રવિના સ્ફુલિંગ સમા !

અહં પરબ્રહ્મ રવિ ફુલિંગ, ઓં હ્રીં નમઃ શ્રીં નમદિન્દ્રવન્દ ।
પ્રણમ્યસે પાર્શ્વ વિષં હર ત્વં, જિનર્ષભ શ્રીં ભવતે નમો હ્રીં ॥૪॥

એટલે કે પરબ્રહ્મરૂપી રવિના સ્ફુલિંગ સમા, નમતા છે ઇન્દ્રોના સમૂહ જેને, જિનોમાં વૃષભ ! હે પાર્શ્વ ! તું નમસ્કાર કરાય છે. વિષને દૂર કર.^૧

આ અર્થ તેમણે કેવી રીતે કર્યો તે અંગેની માહિતી પ્રાપ્ત થતી નથી.

શ્રી રત્નકીર્તિસૂરિ સ્વરચિત પાર્શ્વજિન સ્તોત્રમાં આ મંત્રનો અર્થ નીચે પ્રમાણે કરે છે :-

નમિઝળ-નમસ્કાર કરીને.

પાસ-પાર્શ્વનાથને.

વિસહર-વિષધરોના વિષનો નાશ કરનારા.

વસહજિળ-જિનોમાં વૃષભ.

ફુલિંગ-સ્ફુલિંગો પર જય મેળવનારા.

(સ્તવું છું આ અર્થ અધ્યાહારથી લીધો છે.)

નમિઝળ પાસનાહં વિસહવિસનાસિણં તમેવ થુળે ।

વસહજિળફુલિંગ ફુલિંગવરમંતમજ્ઞતથં ॥૧॥^૨

આમાં તેઓ જે અર્થ કરે છે તે કેવી રીતે કરે છે તેનો કોઈ આધાર નથી.

૧. જૈ. સ્તો. સં , ભા. ૨ , પૃ. ૩૮

૨. જૈ. સ્તો. સં., ભા. ૨, પૃ. ૪૦

વિસહરવસહ પદ એક ગણવું કે વિસહર ને જુદું પદ ગણી વસહજિણ પદ એક ગણવું તેનું પણ સ્પષ્ટીકરણ કરાયું નથી. તે યુગના મંત્રોને વિભક્તિઓ નહોતી લગાડાતી ? એ પણ પ્રશ્ન ઊઠે છે.

આ બધા પ્રશ્નોનો સ્પષ્ટ પ્રત્યુત્તર નમસ્કાર વ્યાખ્યાન ટીકામાં આપવામાં આવ્યો છે. ત્યાં, ઉવસગ્ગહરંનો યંત્ર દર્શાવતાં ઔં હ્રીં શ્રીં પાર્શ્વનાથ ધરણેન્દ્ર પદ્માવતી હ્રીં નમઃ । એ મંત્ર દર્શાવાયો છે અને તેનું વિવેચન કરતાં જણાવાયું છે કે :-

પણમિય સિરિ પાસનાહ ધરણિંદ પઝમાવઈ સહિયં ।

માયાબીજં નમ ઇય અઘ્ઘરસઅવ્ઘરં મંતં ॥

અને આ ગાથાનુસાર અઢાર અક્ષરના મંત્ર તરીકે ઔં હ્રીં શ્રીં અર્હે નમિકુળ પાસ વિસહરવસહ જિણ ફુલિંગ હ્રીં નમઃ એ મંત્ર ટાંકવામાં આવ્યો છે.

ઉપર દર્શાવેલી 'પણમિયસિરિ પાસનાહ'થી શરૂ થતી ગાથા એ અઢાર અક્ષરના મંત્રનો શબ્દાર્થ છે.

પણમિય=નમિકુળ=નમીને

સિરિપાસનાહ=શ્રી પાસ=શ્રી પાર્શ્વનાથને

ધરણિંદ=વિસહરવસહ=ધરણેન્દ્ર અને

પઝમાવઈ=જિણફુલિંગ=પદ્માવતી સહિત

માયાબીજ=હ્રીં=હ્રીં=ને (કે જેમાં ધરણેન્દ્ર પદ્માવતી તથા પાર્શ્વનાથ સમાવિષ્ટ છે)

નમ=નમઃ=નમસ્કાર થાઓ.

આનું વિશદ સ્પષ્ટીકરણ કરતો મંત્ર ઔં હ્રીં શ્રીં પાર્શ્વનાથ ધરણેન્દ્ર પદ્માવતી હ્રીં નમઃ એ છે અને તે પણ અઢાર અક્ષરનો છે :-

ઉપર દર્શાવેલી ગાથા પણમિય સિરિ પાસનાહનો શબ્દાર્થ આ પ્રમાણે છે :-

ધરણેન્દ્ર અને પદ્માવતી સહિત શ્રી પાર્શ્વનાથને પ્રણામ કરીને હ્રીં-

કારને (કે જે ધરણેન્દ્ર પદ્માવતી તથા પાર્શ્વનાથનું પ્રતીક છે.)^૧ નમું છું.

આ પરથી નિશ્ચિત થાય છે કે નમિઝુણ પાસ વિસહર વસહ જિણફુલિંગ મંત્રમાં છ પદો છે : (૧) નમિઝુણ, (૨) પાસ, (૩) વિસહર, (૪) વસહ, (૫) જિણ, (૬) ફુલિંગ.

આનો અન્વય નીચે મુજબ કરી શકાય :-

વિસહરવસહ જિણફુલિંગ ('પૂજિત' પદ અધ્યાહાર સમજવાનું છે) પાસ નમિઝુણ.

અર્થ :- વિષધરોમાં વૃષભ એટલે શ્રી ધરણેન્દ્ર અને 'જિણફુલિંગ' એટલે સ્ફુલિંગો (અગ્નિકણ જેવા ઉપદ્રવો) ઉપર જય મેળવનાર શ્રી પદ્માવતી તેનાથી પૂજિત 'પાસ' એટલે શ્રી પાર્શ્વને 'નમિઝુણ' એટલે નમીને. જો કે અહીં 'વિસહર વસહ'નો અર્થ ધરણેન્દ્ર કરાયો છે તે તો બરાબર છે, કારણ કે ધરણેન્દ્ર તે નાગરાજ છે અને વિષધર વૃષભનો અર્થ પણ નાગોના રાજા છે પરંતુ જિણફુલિંગનો અર્થ પદ્માવતી કેવી રીતે કરવો તેનું સમાધાન સાંપડતું નથી.

'નમસ્કાર વ્યાખ્યાનટીકા'માં આ વિગતના સંદર્ભમાં એક ચક્ર દર્શાવાયું છે તે ચિંતામણિ ચક્ર છે. જો કે દ્વિજપાર્શ્વદેવગણિએ દર્શાવેલ ચિંતામણિ ચક્ર સાથે આને મેળવતાં આમાં કેટલીક વિભિન્નતા દૃષ્ટિગોચર થાય છે. અમે આ જ ગ્રંથમાં અન્યત્ર સર્વ યંત્રો દર્શાવ્યાં છે. ત્યાં દ્વિજપાર્શ્વદેવગણિએ દર્શાવેલ ચિંતામણિ ચક્ર પણ દર્શાવ્યું છે; તેથી 'નમસ્કાર વ્યાખ્યાનટીકા'માં સૂચવેલ યંત્ર અહીં દર્શાવ્યું નથી.

ઉવસગ્ગહરં સ્તોત્રની બીજી ગાથામાં 'વિસહર ફુલિંગ' પદ દ્વારા આ મંત્ર કહેવાયો છે. ત્યાં 'નમિઝુણ પાસ મંત્ર' પદ ન મૂકતાં 'વિસહર ફુલિંગ મંત્ર' પદ શા માટે મુકાયું ? આ શંકા પણ ઊઠવી સ્વાભાવિક છે. પણ તેનું સમાધાન એ છે કે આ મંત્ર દ્વારા બે કાર્યો થાય છે; એક તો વિષોનું હરણ અને બીજું ક્લિષ્ટ (તણખા મુકાયા હોય તેવા) રોગોનો નાશ. આ

૧. વર્ણાન્તઃ પાર્શ્વજિનો યો રેફસ્તલગતઃ સ ધરણેન્દ્રઃ । તુર્યસ્વરઃ સ બિન્દુઃ સ ભવેત્પદ્માવતીસંજ્ઞઃ ॥
-ભૈ., પ., ક., તૂ., પ, શ્લો. ૩૪

હકીકતને સૂચવતા આ મંત્રમાં બે પદો છે. એક ‘વિસહર’ અને બીજું ‘ફુલિંગ’ એટલે આ મંત્રને ‘નમિકુળ ધાસ’ મંત્રથી વાચ્ય ન કરતાં ‘વિસહરફુલિંગ’ મંત્રથી વાચ્ય કરાયો છે અને તે દ્વારા આ મંત્રથી સિદ્ધ થનારાં કાર્યો સૂચવાયાં છે.

૨૮. ઉવસગ્ગહરં સ્તોત્રમાં દર્શાવાયેલા ત્રણ પ્રકારના ભક્ત આત્માઓ.

ઉવસગ્ગહરં સ્તોત્રમાં ત્રણ પ્રકારના ભક્ત આત્માઓ દર્શાવાયા છે અને તે ત્રણ પ્રકારના આત્માઓની કક્ષાનુસાર તેમને પ્રાપ્ત થતાં ફલો પણ દર્શાવાયાં છે. તેમાં સર્વ પ્રથમ કક્ષાના આત્મા (જઘન્ય) ‘મનુજ’ દર્શાવ્યા છે કે જેઓ ભૌતિક આપત્તિઓના નિવારણને જ પ્રાધાન્ય આપે છે. સ્તોત્રકારે તેમને માટેનાં ફલો-ગ્રહ, રોગ, મારિ અને દુષ્ટ જવરોનો નાશ ગણાવ્યાં છે જે દર્શાવતી ગાથા ‘વિસહરફુલિંગમંત્ર’ છે.

બીજી કક્ષાના આત્માઓ તરીકે ‘પ્રણત’ આત્માઓ દર્શાવ્યા છે કે જે મધ્યમ કક્ષાના છે, તેમને પ્રાપ્ત થનારાં ફલો તરીકે બહુફલો-સ્વર્ગ આદિની સંપદાઓ, રાજ્ય, સુખ, સમૃદ્ધિ, દુઃખ-માત્રનો નાશ દર્શાવ્યો છે અને તે દર્શાવતી ગાથા ‘ચિદ્વદ દૂરે મંત્રો’ છે.

ત્રીજા કક્ષાના આત્માઓ તરીકે ‘લબ્ધ સમ્યક્ત્વ’ આત્માઓ દર્શાવ્યા છે કે જે ઉત્તમ આત્માઓ છે. તેમને પ્રાપ્ત થનારાં ફલો તરીકે નિર્વિઘ્ને અજરામર પદની પ્રાપ્તિ દર્શાવાઈ છે એટલે કે પરલોકમાં મોક્ષની પ્રાપ્તિ અને જ્યાં સુધી તે પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી આ લોકમાં સુખ સંપદાઓ તેને મળ્યા જ કરતી હોય છે તે બતાવાયું છે.

આમ ત્રણે પ્રકારના આત્માઓ માટે આ સ્તોત્ર ફલદાયક છે અને સૌને પોતપોતાની કક્ષાનુસાર ફલો સાંપડે છે.

૨૯. ઉવસગ્ગહરં સ્તોત્રનો જાપ કરવા અંગે-

કોઈપણ મંત્ર યા સ્તોત્રનો જાપ કેવી રીતે કરવો તે અંગે ગ્રંથકારો દર્શાવે છે. તે વિધિ ઉવસગ્ગહરં સ્તોત્રના જાપ અથવા સ્મરણ માટે પણ તેટલી જ કૃત્યકારી અથવા કાર્યસાધક છે.

બે સ્થળોએ વિધિનો ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થાય છે. એક યોગશાસ્ત્રમાં તે

આ પ્રકારે :-

“શરીરને સુખ થાય તેવા આસને બેસી, ઓછ પુટને જોડેલું રાખી, નાસિકાના અગ્રભાગ ઉપર નેત્રયુગને સ્થાપી, દાંતો પરસ્પરનો સ્પર્શ ન કરે તે રીતે રજોભાવ અને તમોભાવથી રહિત એવું પ્રસન્ન વદન રાખી, ભૂચાલન વગેરેથી રહિત થઈ, પૂર્વાભિમુખ, ઉત્તરાભિમુખ યા જિનપ્રતિમાની અભિમુખ બની, પ્રમાદનો ત્યાગ કરી, શરીરને સીધું અને સરલ રાખી ધ્યાનનો પ્રારંભ કરવો જોઈએ.”*

બીજા આચાર્ય શ્રી મેરુતુંગસૂરિ વિરચિત સૂરિમુખ્યમંત્ર કલ્પમાં તે નીચે પ્રમાણે સાંપડે છે : -

+“ચંદ્રનાડી દ્વારા વાયુનું રેચન કરવું અને રેચન કરતાં એવી ભાવના કરવી કે રજોગુણરૂપ રક્તવાયુનું રેચન થઈ રહ્યું છે.

તે પછી સૂર્યનાડી દ્વારા વાયુનું રેચન કરવું અને રેચન વખતે એવી ભાવના કરવી કે દ્વેષરૂપ કૃષ્ણવાયુનું રેચન થઈ રહ્યું છે.

તે પછી ચંદ્રનાડી દ્વારા વાયુને પૂરક કરીને નાભિમાં સ્થાપન કરવો અને તે વખતે ભાવના કરવી કે સત્ત્વગુણરૂપ શ્વેતવાયુનું આકર્ષણ થઈ રહ્યું છે.

તે પછી હોઠોને સારી રીતે બંધ રાખી, મુખને પ્રસન્ન રાખી, પરસ્પર દાંતોનો સ્પર્શ ન થાય તે રીતે, દષ્ટિ નાસિકાના અગ્રભાગ ઉપર યા તો જે ધ્યેય છે તેના બિંબ આદિ ઉપર રાખી, જીભનું પણ ચાલન ન થાય તે રીતે અંતર્જલ્પરૂપ યા અનાહતનાદરૂપ ધ્યેયમંત્ર આદિનું સ્મરણ કરવું.”

★ સુખાસનસમાસીનઃ સુશિલશ્ચાધરપલ્લવઃ ।

નાસાગ્રન્યસ્તદ્દૃષ્ટ્વો દન્તૈર્દન્તાનસંસ્પૃશન્ ॥૧૩૫॥

પ્રસન્નવદનઃ પૂર્વાભિમુખો વાઽપ્યુદડ્મુખઃ ।

અપ્રમત્તઃ સુસંસ્થાનો ધ્યાતા ધ્યાનોદ્યતો ભવેત્ ॥૧૩૬ ॥- યો. શા. પત્ર ૩૪૦

+ ચન્દ્રેણ રજસરૂપં રક્તવાયું સૂર્યેણ દ્વેષરૂપં કૃષ્ણવાયું રેચયિત્વા પુનઃ શશિના સત્ત્વગુણરૂપં શ્વેતવાયુમાકૃષ્ય નાભૌ ચ સંસ્થાપ્ય પ્રસન્નાસ્યઃ સુશિલશ્ચૈષ્ઠયુગો દન્તૈર્દન્તાનસ્પૃશન્નાસાયાં.... મૂર્તૌ વાન્યસ્તદ્દષ્ટિર્જિહ્વામપ્યચાલયન્ અન્તર્જલ્પાકારમનાહતનાદરૂપં વા સ્મરણમારભેત ।

સૂ. મં. ૬, સૂ. ભા. ૧. પૃ. ૧૪૭

અન્ય સ્થળે પણ આ જ વિધિનું સમર્થન કરતી જપવિધિ જોવા મળે છે.

આચાર્ય શ્રી ચન્દ્રસૂરિ વિરચિત અદ્ભુત પદ્માવતી કલ્પમાં વિધિનો એક પ્રકાર નીચે પ્રમાણે પ્રાપ્ત થાય છે :-

*પ્રથમ સ્નાન કરી, શુભવસ્ત્રોથી વિભૂષિત બની, સુગંધિયુક્ત થઈ, પૂર્વાભિમુખ, પર્યંકાસને બેસી, નાસિકાના અગ્રભાગ પર બે નેત્રો સ્થાપી, નિર્મલ એવા જનરહિત સ્થાનમાં મંત્રસાધકે વાયુનો નિરોધ કરવો. પછી ધીમે ધીમે વાયુને અંદર લઈ, તે પછી રેચકની વિધિથી વાયુને ધુમાડાની શિખાના આકારે બહાર કાઢી, પાપરજોને ખંખેરી નાખી, પોતાના આત્માને કર્મોરૂપી ઈંધણોના (કાષોના) સમૂહની ઉપર બેઠેલો જોવો.

આ વિધિમાં કેવળ પૂર્વ સેવાનો પ્રકાર પ્રાપ્ત થાય છે અને તે અઘમર્ષણરૂપે છે. ઉત્તર સેવા માટે ઉપર પહેલી બે વિધિ દર્શાવ્યા પ્રમાણે સમજવી.

૩૦. નમિઝ્ઞ મંત્રના આમ્નાયનું વિશ્લેષણ

ઈતર મંત્રશાસ્ત્રોમાં પ્રત્યેક મંત્રના ઋષિ, છંદ, દેવતા, બીજ, શક્તિ તથા કીલકનો નિર્દેશ કરી વિશ્લેષણ કરવાની પ્રથા છે તથા કયા કૃત્ય માટે તે મંત્રનો વિનિયોગ કરાય તે પણ દર્શાવવામાં આવે છે.

જૈન મંત્રશાસ્ત્રમાં આવા વિશ્લેષણનો માર્ગ દર્શાવવાની પ્રથા જણાતી નથી છતાં ક્યારેક કોઈ કોઈ ગ્રંથકાર પરસમય માર્ગની પદ્ધતિ અનુસરતા જોવાય છે.^૧

★ પૂર્વ પૂર્વાભિમુખઃ સ્નાતઃ શુભવસ્ત્રવિભૂષિતઃ ।

સુરંધ્રિઃ પર્યંકાસને સંસ્થો નાસાગ્રન્યસ્તદ્વયુગ્મઃ ॥૧॥

નિર્મલનિર્જનદેશે સ્થિત્વા મન્ત્રી નિરુદ્ધ વાયું ચ ।

આપૂર્વ્ય શનૈરન્તો રેચકવિધિના તતસ્તૂર્ધ્વમ્ ॥૨॥

ઉત્ક્રિષ્ટ ચ ધૂમશિખા-કારેણ વિધૂય પાપરેણું ચ ।

આત્માનં કર્મેન્ધનપુઞ્જસ્યોપરિ સ્થિતં સ્મરેત્ ॥૩॥

-સૂ., મં. ક. સં., પરિશિષ્ટ વિભાગ પૃ. ૨

૧. જુઓ અર્હટ્તગીતા પૃ. ૨

પ્રસ્તુત સ્તોત્રના નમિઝળ પાસ મંત્ર કે જેને ‘(પાર્શ્વ) ચિંતામણિ મંત્ર’ તરીકે ઉલ્લિખિત કરાયો છે તેના ઋષિ, છંદ, દેવતા વગેરેનો ઉલ્લેખ ભૈરવ પદ્માવતી કલ્પ ગ્રંથમાં (ગ્રંથ સમાપ્ત થતાં જે ૩૧ પરિશિષ્ટો આપવામાં આવેલ છે તે પૈકી સાતમું પરિશિષ્ટ કે જેનું શીર્ષક પદ્માવતી મંત્રામ્નાય વિધિ આપવામાં આવેલ છે અને જેના કર્તા તરીકે ત્યાં કોઈનો ઉલ્લેખ નથી તેમાં) પૃ. ૪૩ ઉપર કરાયો છે.

ત્યાં દર્શાવાયું છે કે :-

ૐ હ્રીં શ્રીં અહં નમિઝળ પાસ વિસહર વસહ જિણ ફુલિંગ શ્રીં હ્રીં અહં નમઃ । ૐ । અસ્ય-શ્રી પાર્શ્વચિન્તામણિમન્ત્રસ્ય-પાર્શ્વઃ ઋષિઃ, ગાયત્રી છન્દઃ, શ્રીં ધરણેન્દ્રપદ્માવતી દેવતા, માયા બીજં, શ્રી શક્તિઃ, અહં કીલકમ મમ સકલસિદ્ધિપ્રાપ્ત્યર્થ જપે વિનિયોગઃ ।

આ પ્રમાણે નિર્દિષ્ટ મંત્રામ્નાય વિધિને વિગતથી વિચારીએ.

૧. અસ્ય-શ્રી પાર્શ્વ ચિન્તામણિ મન્ત્રસ્ય-પાર્શ્વઃ ઋષિઃ

મંત્રનું નામકરણ અને દ્રષ્ટા-આ બંને વસ્તુઓ અહીં સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે.

(અ) નામકરણ-‘વિસહર ફુલિંગ’ મંત્રનું નામ અહીં શ્રી પાર્શ્વ ચિંતામણિ મંત્ર તરીકે નિર્દિષ્ટ થયું છે.’

(આ) ઋષિ-દ્રષ્ટા-શ્રી પાર્શ્વનાથ પ્રભુ.

શ્રી ભદ્રબાહુ સ્વામીએ ઉપર્યુક્ત મંત્રને પૂર્વમાંથી ઉદ્ધૃત કર્યાનું ગ્રંથકારોએ જણાવેલ છે.

આ મંત્રના મૂલ દ્રષ્ટા અર્થથી ભગવાન શ્રી પાર્શ્વનાથ છે તેમ દર્શાવવાનો અહીં આશય છે.

૧. ચિન્તામણિમૂલમન્ત્રઃ કામધુક્ કલ્પપાદપઃ । મંત્રરાજઃ સર્વકર્મા નિધિઃ કામઘટોઽપિ ચ ॥
 एतानि तस्य नामानि..... -ચિંતામણિમંત્રરાજકલ્પ પૃ. ૮૧ ૬. લિ. પ્ર.

ૐ હ્રીં શ્રીં અહં નમિઝળ પાસ વિસહર વસહ જિણ ફુલિંગ હ્રીં નમઃ એ મૂલમંત્રઃ ।
 ચિંતામણિ સંપ્રદાય. ચિંતામણિમંત્રરાજકલ્પ । -૬. લિ. પ્રત. ૫૨ ૧૨

૨. છંદ-આ 'પાર્શ્વ ચિંતામણિ મંત્ર'નો છંદ 'ગાયત્રી'* દર્શાવાયો છે.
૩. દેવતા-ધરણેન્દ્ર-પદ્માવતી. અધિષ્ઠાયક દેવતા તરીકે શ્રી ધરણેન્દ્ર દેવ તથા પદ્માવતી દેવી-બંનેનાં નામો અહીં દર્શાવાયાં છે.

★ અહીં ચિંતામણિ મંત્રનો છંદ ગાયત્રી* છે તેમ નિર્દેશ થયો છે. અનુષ્ટુપ છંદને ગાયત્રી છંદનો જ એક પ્રકાર માનવામાં આવે છે.

અનુષ્ટુપ છંદનું સ્વરૂપ કાલક્રમે પરિવર્તન પામતું આવ્યું છે.* આ છંદના શ્લોકને ચાર પાદ હોય છે અને દરેક પાદમાં આઠ આઠ અક્ષરો હોય છે.

ક્ષેમેન્દ્રે સુવૃત્તતિલકમાં જણાવ્યું છે કે ભેદ-પ્રભેદ ગણતાં અનુષ્ટુપ છંદોનો સમુદાય અસંખ્ય છે તેમાં લક્ષ્ય અનુસારે ખાસ કરીને શ્રવ્યતાની પ્રધાનતા હોવી જોઈએ.*

પ્રસ્તુત ચિંતામણિ મંત્રને (નમિરૂણ મંત્ર ને) છંદની દૃષ્ટિએ વ્યવસ્થિત કરવામાં આવે તો તેનાં ત્રણ પાદો નીચે પ્રમાણે પ્રાપ્ત થાય છે :-

પાદ ચિંતામણિ મંત્ર

૧. ઐ હ્રીં શ્રીં અહૈં નમિરૂણ = ૮ અક્ષર
૨. પાસ વિસહર વસહ = ૮ અક્ષર
૩. જિણ ફુલિણ હ્રીં નમઃ = ૮ અક્ષર.

★ પ્રખ્યાત ગાયત્રી મંત્ર વસ્તુતઃ 'સાવિત્રી મંત્ર' છે. પરંતુ તેનો છંદ ગાયત્રી હોવાથી ગાયત્રી મંત્રરૂપે તેનું નામ પ્રચલિત થયું છે. તેના ત્રણ પાદ એટલે ૨૪ અક્ષરો પ્રકટ છે અને એક પાદના આઠ અક્ષરો ગુહ્ય રાખવામાં આવે છે.

× જુઓ પ્ર. ટી. ભા. ૩, પૃ. ૪૮૩

+ અસંખ્યો ભેદસંસર્ગાદનુષ્ટુપ છંદસાં ગણઃ તત્ર લક્ષ્યાનુસારેણ શ્રવ્યતાયાઃ પ્રધાનતા ।
- સુવૃત્ત તિલક પ્રથમ વિન્યાસ શ્લો. ૧૫

અહૈંકારને એકાક્ષરી બીજાક્ષર સમજવામાં આવે છે. તે પ્રકારે ગણતરી કરતાં પ્રથમ પાદના આઠ અક્ષર થાય છે. જે અહૈંકારને એકાક્ષરી ન સ્વીકારે તે ઐ કારને અનુશ્વૃતિ સમજી તેને સંખ્યાની ગણતરીમાં લેતા નથી, તેનો વિન્યાસ શીર્ષકરૂપે નિશ્ચિત હોવાથી પણ ઘણી વખત તેને ગણતરીમાં લેવાતો નથી.

બીજા પાદમાં નવ અક્ષરો છે અને ત્રીજા પાદમાં આઠ અક્ષરો છે. આ પ્રકારે પ્રસ્તુત ચિંતામણિ મંત્ર પચીસ અક્ષરના પરિમાણવાળો થાય છે.

૪. બીજ-માયાબીજ, ત્રિલોકબીજ, અતિશયપ્રદ બીજ. માયાબીજ- હ્રીં કારને મંત્રના બીજ તરીકે દર્શાવાયું છે. પ્રસ્તુત સ્તોત્રના ઉદ્ભવના મુખ્ય પ્રયોજન રૂપે કોઈ બીજાક્ષર હોય અથવા તો તે સમગ્ર સ્તોત્રને એક અક્ષરમાં સમાવિષ્ટ કરનાર કોઈ બીજાક્ષર હોય તો તે હ્રીં કાર છે, તેમ અર્થ સમજાય છે.

હ્રીં કારનો વાચ્યાર્થ ધરણેન્દ્ર પદ્માવતી સહિત પાર્શ્વનાથ છે તેવો ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થાય છે.^૧ તે કારણે આ નિર્દેશ કરાયો હશે.

બીજની સાથે સાધર્મ્ય હોવાથી આને બીજ કહેવામાં આવે છે. જેવી રીતે બીજ ફણગા, અંકુર તથા ફળોને પેદા કરે છે તેમ આ પણ પુણ્ય વગેરે ફણગાને તથા ભુક્તિ અને મુક્તિ રૂપી ફળો પેદા કરે છે.^૨

બીજ એટલે તત્ત્વભૂત અક્ષર એવો પણ અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે.^૩

૫. શક્તિ-સ્તોત્રના લક્ષ્ય સુધી પહોંચાડનાર સાધન. આ સાધન શ્રીં કાર છે, તેમ દર્શાવાયું છે.^૪

૬. કીલક-દૃઢમૂલ કરનાર સિદ્ધાંત. આવા સિદ્ધાંતરૂપે અક્ષર જો કોઈ હોય તો તે અહીં કાર છે તેમ દર્શાવાયું છે.

૧. વર્ણાન્તઃ પાર્શ્વજિનો યો રેફસ્તલગતઃ સ ધરણેન્દ્રઃ । તુર્યસ્વરઃ સર્વિદુઃ સ ભવેત્ પદ્માવતીસંજઃ ॥
-મૈસવ પદ્માવતી કલ્પ પૃ. ૧૬

૨. બીજસાધર્મ્યાદ્ બીજમ્ યથાહિ બીજં પ્રસવપ્રરોહફલાનિ પ્રસૂતે તથેદમપિ પુણ્યાદિ-પ્રરોહભુક્તિમુક્તિફલજનકત્વાદ્ બીજમુચ્યતે ।

-સિ. હે. શ., મ. ન્યાસ (ન. સ્વા. સં. વિ. પૃ. ૩૦)

૩. બીજં તત્ત્વાક્ષરમ્ । સં. દ્વયા૦ કાવ્ય અભયતિલકવૃત્તિ ।

(ન. સ્વા. સં. વિ., પૃ. ૩૯)

૪. શક્તિ કે જેને વૈદિકો ગાયત્રી કહે છે તેને જૈનો 'શ્રી' કહે છે તેમ શ્રી નર્મદાશંકર મહેતાએ તેમના 'શક્તસંપ્રદાય' નામના ગ્રંથમાં દર્શાવેલ છે. તેમણે આધાર દર્શાવ્યો નથી. એટલે આ અભિપ્રાયનું કારણ શોધી શકાયું નથી.

-મંત્રશાસ્ત્ર પૃ. ૮૦.

૭. વિનિયોગ-મમ સકલસિદ્ધિપ્રાપ્તયર્થ જપે વિનિયોગ: -

મંત્ર શાને માટે કૃત્યકારી છે તે દર્શાવતાં સકલ સિદ્ધિની પ્રાપ્તિનો નિર્દેશ થયો છે. સ્તોત્રોમાં જે જે કૃત્યોનો નિર્દેશ થયો છે, તે સઘળાં માટે આ મંત્ર કૃત્યકારી છે.

૩૧. ચિંતામણિ મંત્રનો વર્ણવિશ્લેષણ અથવા વિપ્રકીર્ણ પદ્ધતિએ વિન્યાસ-

ઉવસગ્ગહરં સ્તોત્રમાં 'ચિંતામણિ મંત્ર'(નમિઠ્ઠણ પાસ વિસહર મંત્ર)ના અક્ષરો અથવા શબ્દો વર્ણવિશ્લેષણ પદ્ધતિ દ્વારા વિન્યસ્ત કરેલા છે. તેવો એક ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થાય છે.

ચિંતામણિ મંત્રાભ્યાય ગ્રંથમાં જણાવાયું છે કે જેવી રીતે ભયહર સ્તવમાં (નમિઠ્ઠણ સ્તવમાં) ચિંતામણિ મંત્ર તિરોહિત કરાયો છે તેવી જ રીતે ઉવસગ્ગહરં સ્તવમાં પણ ચિંતામણિ મંત્ર તિરોહિત કરાયો છે.^૧

ભયહરસ્તવમાં નમિઠ્ઠણ મંત્રનો કેવી રીતે વિપ્રકીર્ણાક્ષરી પદ્ધતિથી વિન્યાસ કરાયેલ છે તેનો વિચાર કરીએ તો ખ્યાલ આવે કે કલ્પનાતીત રીતે મંત્ર પદોને તથા કોઈ પદના અક્ષરોને સ્તોત્રમાં અસ્તવ્યસ્ત પ્રકારે વિન્યસ્ત કરવામાં આવેલ છે.

દાખલા તરીકે નમિઠ્ઠણ મંત્ર અંતર્ગત વસહ પદનો નમિઠ્ઠણ સ્તોત્રની ગાથામાં વિપ્રકીર્ણાક્ષરી પદ્ધતિથી વિન્યાસ કરવામાં આવેલ છે.^૨

નમિઠ્ઠણ સ્તોત્રની બીજી ગાથાના ચાર પાદો આ પ્રમાણે છે :-

સડિયકરચરણનહમુહ, નિબુઢુનાસા વિવન્નલાયન્ના ।

કુઢ્ઢમહારોગાનલ-ફુર્લિંગ નિદ્ઢ્ઢસવ્વંગા ॥૨॥

પ્રસ્તુત ગાથાના બીજી ચરણના વિવન્ન પદમાંથી 'વ'નો ઉદ્ધાર કરવાનો છે. પછી પ્રથમ ચરણના સડિય પદમાંથી 'સ'નો ઉદ્ધાર કરવાનો છે

૧. ડપસર્ગહસ્તવેડપિ ચિન્તામણિમંત્રો મયહસ્તવવદેવ ।

(-ચિ. મ. આ. (હ.પ્ર.)

૨. વસહત્તિ દ્વિતીયગાથાયામ્

-મયહસ્તોત્રવૃત્તિ.

અને નહ પદમાંથી 'હ'નો ઉદ્ધાર કરવાનો છે. આ રીતે અસ્તવ્યસ્ત પદ્ધતિથી સ્તોત્રમાં વિન્યસ્ત અથવા ગ્રથિત કરાયેલ અક્ષરો અથવા પદોને વિપ્રકીર્ણ કહેવામાં આવે છે.

ઉવસગ્ગહરં સ્તોત્રમાં વિપ્રકીર્ણાક્ષરી પદ્ધતિથી તિરોહિત કરાયેલ ચિંતામણિ (વિસહર ફુલિંગ) મંત્રનો સમુદ્ધાર નીચે પ્રમાણે કરી શકાય :-

૩૨. મંત્ર એટલે શું ?

મંત્ર એટલે કોઈ અગમ્ય શબ્દોથી ભરેલી ગૂઢ ભાષા યા તો બીજાક્ષરોથી સમન્વિત વર્ણોનો સમૂહ જ હોય છે એવું નથી. વિવિધ મંત્રોનું અધ્યયન કરતાં જાણવા મળે છે કે કેટલીક વાર વિગતોનું વર્ણન માત્ર દર્શાવ્યું હોય તેવા પણ મંત્રો હોય છે.

ચિંતામણિ મંત્રનાં ૬ પદો	અક્ષર અથવા પદના વિન્યાસ- નો પ્રકાર	સ્તોત્રમાં વિન્યાસ- નું સ્થળ		નોંધ
		ગાથા	ચરણ	
નમિરુણ	ન, મિ, ઊ (ઊ), ણ*	ત્રીજી	૪ તથા	'ન' દુઃસ્વદોગ્ધવં
પાસ	પાસ	પહેલી	૧-૨	કંદામિ ઉવસગ્ગહરં કમ્મધણ
વિસહર	વિસહર	પાંચમી	૪	પાસ જિણચંદ ! ।
વસહ	વ, સ, હ*	પહેલી	૩	વિસહર વિસનિત્તાસં ।
જિણ	જિણ	પહેલી	૧	ઉવસગ્ગહરં
ફુલિંગ	ફુલિંગ	પાંચમી	૩	જિણચંદ ! ।
		બીજી	૨	વિસહર ફુલિંગમંતં

★ નમિરુણ પદના ચારેય અક્ષરો વિપ્રકીર્ણ રીતે બે ગાથામાં ઉપલબ્ધ થાય છે અને દીર્ઘ ઊ ને હ્રસ્વ ઊ તરીકે સ્વીકારવો પડે છે.

૧. વસહ પદના ત્રણેય અક્ષરો એક જ પદમાં વિપ્રકીર્ણ રીતે ઉપલબ્ધ થાય છે. બાકીનાં બધાં પદો સ્તોત્રમાં વિપ્રકીર્ણ પદ્ધતિથી વિન્યસ્ત થયેલાં માલૂમ પડે છે.

દા. ત. પ્રભાવકચરિત્રમાં પાદલિપ્તસૂરિના જીવનચરિત્રમાં તેમના જીવનમાં એક પ્રસંગને આલેખતી ગાથાને મંત્ર તરીકે ગણાવાઈ છે.

જહ જહ પપ્પસિણિ જાણુયંમિ પાલિત્તઝ ભમાહેઙ્ગ ।

તહ તહ સે સિરવિયણા પળસ્સઙ્ગ મુરંડરાયસ્સ ॥

અર્થ :- જેમ જેમ પ્રદેશિની*ને જાનુ ઉપર પાદલિપ્ત ફેરવે છે તેમ તેમ મુરંડ રાજાની શિરોવેદના નાશ પામે છે.

આ ગાથા લખ્યા બાદ ત્યાં જણાવ્યું છે કે-

મન્ત્રરૂપામિમાં ગાથાં પઠન્ વસ્ય શિરઃ સ્પૃશેત્ ।

શામ્યેત વેદના તસ્યાદ્યાપિ મૂર્ધ્નોઽતિદુર્થરા ॥

અર્થ :- મંત્ર સ્વરૂપ આ ગાથાનો પાઠ કરતો (મનુષ્ય) જેના મસ્તકને સ્પર્શ કરે તેની અતિદુર્ધર એવી પણ મસ્તકવેદના આજે પણ શાંત થાય છે.

અહીં આ ગાથાને જ મંત્ર માનવામાં આવેલ છે.

તદુપરાંત-

‘ૐ સંતિ કુંથુ અ અરો અરિદુનેમી જિણિંદ પાસો ય । સમરંતાણં ચક્કહુ નિમ્મલા ૐ હ્રીં નમઃ ॥ આ મંત્રમાં પણ માત્ર વિગત જ છે છતાંય ‘આ મંત્રના પ્રયોગથી આંખ દુઃખતી મટે છે’ તેમ કહેવાયું છે એટલે નિશ્ચિત થાય છે કે મંત્ર એ એવો શબ્દસમૂહ હોવો જોઈએ કે જેથી તેના અધિષ્ઠાયક દેવનું આકર્ષણ થાય તો એવો શબ્દસમૂહ હોવો જોઈએ કે જેમાં વપરાયેલા અક્ષરોનો સંયોગ જ એવા પ્રકારનો હોય કે જે અમુક ફળ આપે જ.

૩૩. ઉવસગ્ગહરં સ્તોત્રમાં વપરાયેલ ભગવાન શ્રી પાર્શ્વનાથનાં ચાર નામો

ઉવસગ્ગહરંની પ્રથમ ગાથામાં મંગલ તથા કલ્લાણ અને ચોથી ગાથામાં ચિંતામણિ તથા કપ્પપાયવ (કલ્પપાદપ) એમ ચાર શબ્દો વપરાયા છે તે ચારે નામના પાર્શ્વનાથ સ્વામીની મૂર્તિઓ સાંપડે જ છે પરંતુ તે ચારેય નામના શ્રી પાર્શ્વનાથ સ્વામીની મૂર્તિઓ એક જ સ્થળે સાંપડતી હોય તેવું પણ જાણવા મળ્યું છે.

★ પ્રદેશિની એટલે તર્જની આંગળી.

આબૂગિરિ ઉપર ‘ખરતરવસહી’ નામક મંદિરમાં નીચેના માળમાં ચારે બાજુ મૂલનાયક શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવાન છે. તેમની મૂર્તિઓ ભવ્ય અને નવકેશયુક્ત પરિકરવાળી છે. તે દરેકની નીચે શિલાલેખ છે.* ત્યાં પૂર્વ દિશામાં મંગલકર પાર્શ્વનાથ (દક્ષિણ દિશાના પાર્શ્વનાથની મૂર્તિમાં નામ વંચાતું નથી) પશ્ચિમ દિશામાં મનોરથ કલ્પદ્રુમ પાર્શ્વનાથ અને ઉત્તર દિશામાં ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથ છે. દક્ષિણ દિશાના પાર્શ્વનાથની મૂર્તિનું નામ વંચાતું નથી પરંતુ લાગે છે કે કલ્યાણકર પાર્શ્વનાથ હોવા જોઈએ. જો આમ હોય તો આ ચારે પાર્શ્વનાથની મૂર્તિઓ અને ‘ઉવસગ્ગહરં’ સ્તોત્ર વચ્ચે કંઈ સંબંધ છે કે નહિ ? તે વિચારવું જોઈએ.

૩૪. ‘ઉવસગ્ગહરં’ સ્તોત્રમાં સમાસો, ક્રિયાપદો અને વિભક્તિઓ

‘ઉવસગ્ગહરં’ સ્તોત્રમાં નીચે મુજબના પંદર સામાસિક પદોનો ઉપયોગ થયેલ છે.

ઉવસગ્ગહરંપાસં, કમ્મચળામુક્કં, વિસહરવિસનિત્રાસં, મંગલકલ્પણ-આવાસં, વિસહરફુલિંગમંતં, ગહરોગમારીદુદ્ગજરા, બહુફલો, નરતિરિણુ, દુક્ખદોગચ્ચં, ચિંતામણિકપ્પપાયવબ્ભહિણ, અવિગ્ધેણં, અયરામરં, મહાયસ !, ભત્તિભરનિબ્ભરેણ, જિણચંદ.

આ રીતના ૧૫ સામાસિક પદો છે. જેમાં બહુવ્રીહિ, કર્મધારય, તત્પુરુષ, દ્વંદ્વ, અવ્યયીભાવ, ઉપમાનોપમેય કર્મધારય વગેરે સર્વ સમાસોનો ઉપયોગ કરાયો છે.

ક્રિયાપદો.

વંદામિ, ધારેડ, જંતિ, ચિદ્વડ, હોડ, પાવંતિ (બે બખત), દિજ્જ આ

★ (૧) શ્રી ચરતરગચ્છે, શ્રી મનોરથકલ્પદ્રુમ શ્રી પાર્શ્વનાથઃ । સં. મંડલિકકારિતઃ ॥

(૨) શ્રી ચરતરગચ્છે, શ્રી જિનચન્દ્રસૂરિભિઃ પ્રતિષ્ઠિતઃ શ્રી ચિંતામણિ-પાર્શ્વનાથઃ । સં. મંડલિકકારિતઃ ॥

(૩) શ્રી ચરતરગચ્છે શ્રી મઙ્ગલાકર શ્રી પાર્શ્વનાથઃ । સં. મંડલિકકારિતઃ ।

(૪) શ્રી ચરતરગચ્છે શ્રી પાર્શ્વનાથઃ । સં. મંડલિકકારિતઃ શ્રી ચરતરગચ્છે ॥ આબૂ ભા.

૨, પૃ. ૧૭૪-૧૭૫

આઠ ક્રિયાપદો છે જે પૈકી એક આજ્ઞાર્થ, એક વિધ્યર્થ અને બાકીનાં છ વર્તમાનકાળનાં છે.

વિભક્તિઓ.

ઉવસગ્ગહરં સ્તોત્રમાં જુદી જુદી જે વિભક્તિઓ વપરાઈ છે તેનો વિચાર કરીએ તો માત્ર ચતુર્થી વિભક્તિ સિવાયની સર્વ વિભક્તિઓનો આ સ્તોત્રમાં ઉપયોગ કરાયો છે, જે નીચે મુજબ છે :-

પ્રથમા	મણુઓ	ષષ્ઠી	તસ્મ
દ્વિતીયા	પાસં	સપ્તમી	નરતિરિણ્સુ
તૃતીયા	અવિગ્ધેણં	સંબોધન	મહાયસ !
પંચમી	તા		

૫૫. ‘ઉવસગ્ગહરં’ સ્તોત્રની રચના પાછળનો ઈતિહાસ

આ સ્તોત્રની રચના વિશે નીચેની કથા પ્રચલિત છે :-

ભદ્રબાહુસ્વામીને વરાહમિહિર નામનો એક ભાઈ હતો. તેણે પણ જૈન-દીક્ષા લીધી હતી, પરંતુ કોઈ કારણવશાત્ પાછળથી તે છોડી દીધી હતી અને જ્યોતિષશાસ્ત્ર દ્વારા પોતાની મહત્તા બતાવી જૈનસાધુઓની નિંદા કરતો હતો. એક વાર રાજાના પુત્રની જન્મકુંડલી વરાહમિહિરે બનાવી આપી અને તેમાં લખ્યું કે પુત્ર સો વર્ષનો થશે. રાજાને એ સાંભળી અત્યંત હર્ષ થયો અને વરાહમિહિરનું બહુમાન કર્યું. આ પ્રસંગનો લાભ લઈ વરાહમિહિરે રાજાના કાન ભંભેર્યા કે-મહારાજ ! આપને ત્યાં કુંવરનો જન્મ થવાથી બધા રાજા થઈ આપને મળવા આવી ગયા પણ જૈનોના આચાર્ય ભદ્રબાહુ નથી આવ્યા, તેનું કારણ તો જાણો ! રાજાએ તે સંબંધમાં તપાસ કરી તો શ્રી ભદ્રબાહુ સ્વામીએ જવાબ આપ્યો કે-નકામું બે વખત શું કામ જવું આવવું ? એ પુત્ર તો સાતમે દિવસે બિલાડીથી મરણ પામવાનો છે. રાજાએ એ સાંભળી પુત્ર-રક્ષા માટે ચોકી-પહેરા મૂક્યા અને ગામની બધી બિલાડીઓને દૂર મોકલાવી દીધી. પરંતુ બન્યું એમ કે સાતમા દિવસે ધાવમાતા બારણામાં બેઠી બેઠી પુત્રને ધવરાવતી હતી, તેવામાં બાળક પર અકસ્માત્ લાકડાનો આગળિયો પડ્યો ને તે મરણ પામ્યો. વરાહમિહિર તો એથી ખૂબ જ

શરમાઈ ગયો. ભદ્રબાહુ એ વખતે રાજાને મળવા ગયા અને સંસારનું સ્વરૂપ સમજાવી ધીરજ આપી. રાજાએ તેમના જ્યોતિષજ્ઞાનની પ્રશંસા કરી અને સાથે એ પણ પૂછ્યું કે બિલાડીથી મરણ થશે એ વાત બરાબર સાચી કેમ ન પડી? તે વખતે સૂરિજીએ લાકડાનો આગળિયો મંગાવ્યો તો તેના છેડા પર બિલાડીનું મોઢું કોરેલું હતું.

આ પ્રસંગથી વરાહમિહિરનો દ્વેષ વધ્યો અને મરીને વ્યંતરદેવ થતાં જૈનસંઘમાં મહામારી (પ્લેગ જેવો રોગચાળો) ફેલાવા લાગ્યો; પરંતુ શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામીએ ઉવસગ્ગહરં સ્તોત્ર બનાવીને સંઘને મુખ-પાઠ કરવા કહ્યું અને તેથી તે ઉપદ્રવ દૂર થયો. ત્યારથી આ સ્તોત્ર પ્રચલિત થયું છે.

૩૬. ‘ઉવસગ્ગહરં’ સ્તોત્ર પર રચાયેલી વૃત્તિઓ અને તેની વિશેષતા.

‘ઉવસગ્ગહરં’ સ્તોત્ર પર નાની મોટી ટીકાઓ તથા વૃત્તિઓ રચાઈ છે, જે પોતપોતાની વિશેષતાઓથી અલંકૃત છે.

વર્તમાનકાલમાં કેટલીક ટીકાઓ પ્રાપ્ત થતી નથી. પરંતુ જે ટીકાઓ પ્રાપ્ત થાય છે તે નીચે મુજબ છે.

૧. ઉવસગ્ગહર લઘુવૃત્તિ. કર્તા : પૂર્ણચંદ્રસૂરિ (મુદ્રિત) આ વૃત્તિનો રચનાકાલ બારમી શતાબ્દી મનાય છે.
૨. ઉવસગ્ગહર લઘુવૃત્તિ. કર્તા : દ્વિજપાર્શ્વદેવ ગણિ (મુદ્રિત) આ વૃત્તિનો રચનાકાલ પણ બારમી શતાબ્દી મનાય છે.
૩. અર્થકલ્પલતા વૃત્તિ. કર્તા : જિનપ્રભસૂરિ (મુદ્રિત) આ વૃત્તિ વિ. સં. ૧૩૬૫માં સાકેતપુરમાં રચાઈ છે.

૩.(અ) શ્રી જયસાગર ગણિકૃત વૃત્તિ. વિક્રમની પંદરમી સદીમાં રચાઈ છે.

૪. ઉવસગ્ગહર અવચૂર્ણિ. કર્તા : અજિતપ્રભસૂરિ(અમુદ્રિત)

આ જિનપ્રભસૂરિકૃત અર્થકલ્પલતા ઉપરની અવચૂરિ છે. રચના સંવત્ ઉપલબ્ધ નથી. તેની હસ્તપ્રત લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિરના મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીના સંગ્રહમાં છે.

૫. ઉવસગ્ગહર પદાર્થ. કર્તા : જિનસૂરમુનિ (અમુદ્રિત)

આ વૃત્તિનો રચનાકાળ સોળમી શતાબ્દી છે.

આની હસ્તપ્રત લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિરના મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીના સંગ્રહમાં છે.

૬. ઉવસગ્ગહર ટીકા. કર્તા : સિદ્ધિચંદ્રગણિ (મુદ્રિત)

આનો રચનાકાળ સત્તરમી શતાબ્દી છે.

૭. ઉવસગ્ગહર વૃત્તિ, કર્તા : હર્ષકીર્તિસૂરિ (મુદ્રિત)

આનો રચનાકાળ પણ સત્તરમી શતાબ્દી છે.

૮. ઉવસગ્ગહર વૃત્તિ. કર્તા : સમયસુંદર વાચક (મુદ્રિત)

આનો રચનાકાળ વિ. સં. ૧૬૮૫ છે.

ઉપર્યુક્ત આઠ વૃત્તિ ઉપરાંત બૃહદ્વૃત્તિ કે જે અજ્ઞાતકર્તૃક તથા વિક્રમની બારમી સદીથી ય પહેલાંની છે તે આજે ઉપલબ્ધ નથી. પૂર્ણચંદ્રસૂરિએ પોતાની વૃત્તિમાં તેનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

તદુપરાંત એક અજ્ઞાતકર્તૃક લઘુવૃત્તિ, અજ્ઞાતકર્તૃક ટીકા તથા અજ્ઞાતકર્તૃક વૃત્તિની જૈન ગ્રંથાવલી, જિનરત્નકોષ વગેરેમાં નોંધ છે પરંતુ તે ગ્રંથો જોવા મળેલ નથી.

આ ઉપરાંત જૂના ગ્રંથાગારોમાં આ સિવાયની જે વૃત્તિઓ હોય તે જુદી. હાલ તો ઉવસગ્ગહરંનું પ્રસ્તુત વર્ણન લખવામાં જે ઉપર દર્શાવેલ આઠ ગ્રંથો આંખ સામે રખાયા છે તેની પોતપોતાની શી વિશેષતા છે તે તપાસીએ.

૧. પૂર્ણચંદ્રસૂરિકૃત લઘુવૃત્તિ

આ લઘુવૃત્તિ વિ. સં. ૧૮૭૭માં શારદાવિજય જૈન ગ્રંથમાલા ભાવનગરના પ્રથમ પુષ્પ તરીકે મુદ્રિત થયેલ છે. તેમાં આ વૃત્તિના કર્તાનું નામ પૂર્ણચંદ્રસૂરિ દર્શાવાયું છે. વૃત્તિકારે ક્યાંય પોતાનું નામ જણાવેલ નથી.

આ વૃત્તિ તેમાં દર્શાવેલ યંત્રો, મંત્રો તથા આમ્નાયોની દૃષ્ટિએ વિશેષતા ધરાવે છે. બૃહદ્વૃત્તિ પછીની પ્રાપ્ત રચનાઓમાં આનું સ્થાન પ્રથમ

હોવાથી આમાં દર્શાવેલાં યંત્રો વધુ વિશ્વસનીય ગણાવાં જોઈએ.

૨. દ્વિજપાર્શ્વદેવગણિ રચિત લઘુવૃત્તિ

આ વૃત્તિ વિ. સં. ૧૯૮૮માં દેવચંદ લાલભાઈ જૈન પુસ્તકોદ્ધાર સંસ્થા તરફથી તેના ગ્રંથાંક ૮૦ તરીકે મુદ્રિત થયેલ છે. તેમાં આ વૃત્તિને લઘુવૃત્તિ તરીકે કહેલ છે. પરંતુ ગ્રંથકારે ક્યાંય આને લઘુવૃત્તિ કહી નથી જેથી સંપાદકે આને લઘુવૃત્તિ કેમ કહી હશે તે વિચારણીય છે.

આ વૃત્તિ તેના અર્થઘટનની સિદ્ધિથી તથા પૂર્ણચંદ્રગણિ કૃત લઘુવૃત્તિમાં નહીં દર્શાવાયેલ યંત્રો દર્શાવવા વગેરેથી વિશેષતા ધરાવે છે.

૩. અર્થકલ્પલતાવૃત્તિ

આ વૃત્તિ વિ. સં ૧૩૬૫માં સાકેતપુરમાં જિનપ્રભસૂરિએ રચી છે, જે દેવચંદ લાલભાઈ જૈન પુસ્તકોદ્ધાર સંસ્થા તરફથી તેના ગ્રંથાંક ૮૧ તરીકે ‘અનેકાર્થ રત્નમંજૂષા’ નામક ગ્રંથમાં વિ. સં. ૧૯૮૮માં મુદ્રિત થયેલ છે.

આ વૃત્તિ અર્થોના વૈવિધ્ય, ‘ઉવસગ્ગહરં’ની ગાથાઓનું પાર્શ્વયક્ષ, પદ્માવતી તથા ધરણેન્દ્ર પક્ષમાં અર્થઘટન તથા અર્થોની વિશદ છણાવટની દૃષ્ટિએ અતિશય મહત્ત્વ ધરાવનારી છે.

૪. અજિતપ્રભસૂરિકૃત ઉવસગ્ગહરં અવચૂર્ણિ

આ અવચૂર્ણિ કઈ સાલમાં રચાઈ તેનો ઉલ્લેખ ગ્રંથમાં નથી. પ્રતિના અંતે માત્ર ‘શ્રી જિનપ્રભસૂરિકૃતવૃત્તેરુપરિ અવચૂર્ણિ:’ એટલો જ ઉલ્લેખ છે. પ્રતિના છેડાનો ભાગ ઘસાઈને નષ્ટ થયેલ છે તેથી ગ્રંથકર્તાનું નામ વંચાતું નથી. પણ આ પ્રતિ લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિરના પુણ્યવિજયજી સંગ્રહની નં. ૧૨૭૨ની પ્રતિ તરીકે તેના સૂચિપત્રમાં જ્યાં નોંધાઈ છે ત્યાં આ અવચૂર્ણિના કર્તા તરીકે અજિતપ્રભસૂરિનું નામ નોંધાયેલ છે. એટલે લાગે છે કે પ્રતિનો પ્રાંતભાગ નષ્ટ નહીં થયો હોય ત્યારે ત્યાં અજિતપ્રભસૂરિ નામ લખેલ હશે. અમે પણ તેથી અહીં તેના કર્તા તરીકે અજિતપ્રભસૂરિનું નામ લખેલ છે.

આ અવચૂર્ણિ ૧૫૦ અનુષ્ટુપ શ્લોક પ્રમાણ અને અઘાવધિ અમુદ્રિત છે. આ અવચૂર્ણિ જિનપ્રભસૂરિકૃત અર્થકલ્પલતાનું સંક્ષિપ્તીકરણ છે જે તેની

વિશેષતા છે.

૫. ઉવસગ્ગહર પદાર્થ

આ પદાર્થ જિનસૂરમુનિકૃત પ્રિયંકર નૃપકથાના પ્રાંત ભાગ સાથે જોડી દેવાયેલ છે. લા. દ. ભા. સં. વિઘામંદિરની પુણ્યવિજય સંગ્રહની પ્રતિ નં. ૪૦૩૬ કે જે ‘ઉવસગ્ગહરસ્તોત્ર સટીક પત્ર ૧૦થી ૨૬ (અપૂર્ણ)’ નામની છે તેના પત્ર ૨૫ની ૮મી લીટીથી આ પદાર્થ શરૂ થાય છે ત્યાં ‘અથેતિ સ્મરણં પદાર્થો લિખિતાનિ’થી આનો પ્રારંભ કરાયો છે જે ૨૭ માં પત્ર ઉપર પ્રાયઃ સમાપ્ત થતો હોય તેમ દેખાય છે પણ પ્રતમાં ૨૬થી આગળના પત્ર નથી તેથી પ્રાંતે ગ્રંથકારનું નામ જોવા મળતું નથી. પ્રિયંકરનૃપ કથાની સાથે જ આ ‘પદાર્થ જોડી દેવાયેલ છે. તેથી આના પણ કર્તા જિનસૂરમુનિ હશે તેમ લાગે છે. જો તેમ હોય તો આ પદાર્થની રચના ૧૬મી શતાબ્દીની ગણાય.

હર્ષકીર્તિસૂરિની વૃત્તિ અને પદાર્થનું સંપૂર્ણ વાક્યોમાં પણ લગભગ સામ્ય છે, જે આશ્ચર્યજનક છે.

૬. સિદ્ધિચંદ્રગણિકૃત ઉવસગ્ગહરંટીકા

આ ટીકા વિ. સં. ૧૯૮૯માં દે. લા. જૈ. પુ. સંસ્થા તરફથી તેના ૮૧મા ગ્રંથાંક તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલ અનેકાર્યરત્નમંજૂષા નામક ગ્રંથમાં પ્રકાશિત થયેલ છે.

આ વ્યાખ્યામાં પાર્શ્વયક્ષ, પદ્માવતી તથા ધરણેન્દ્ર પક્ષે થતા અર્થો દર્શાવાયા નથી. પરંતુ તે અર્થો બૃહદ્વૃત્તિથી જાણી લેવા ભલામણ કરાઈ છે. બૃહદ્વૃત્તિથી તેમને જિનપ્રભસૂરિકૃત વૃત્તિ અભિપ્રેત છે ? કે જિનપ્રભસૂરિ પોતાની વૃત્તિમાં જે બૃહદ્વૃત્તિને નોંધે છે તે બૃહદ્વૃત્તિ અભિપ્રેત છે તે સમજાતું નથી. જો તેમને શ્રી જિનપ્રભસૂરિ જે બૃહદ્વૃત્તિ નોંધે છે તે બૃહદ્વૃત્તિ અભિપ્રેત હોય તો તેમાં પણ ઉવસગ્ગહરંની ગાથાઓના ધરણેન્દ્ર પાર્શ્વયક્ષ અને પદ્માવતી પક્ષે થતા અર્થો કરાયા છે તે સિદ્ધ થાય છે. અને જો આમ હોય તો જિનપ્રભસૂરિકૃત વૃત્તિમાં જે આ રીતના અર્થોની વિશેષતા દેખાય છે તે તેમની પોતાની ન માનતાં

બૃહદ્વૃત્તિકારની માનવી પડે, ગમે તે હોય પણ આ બૃહદ્વૃત્તિની પ્રાચીન ગ્રંથભંડારોમાં શોધ થવી આવશ્યક છે.

આ વ્યાખ્યા પદોના સમાસોના વિગ્રહોની દૃષ્ટિએ મહત્વની છે.

૭. હર્ષકીર્તિસૂરિકૃત ઉવસગ્ગહરં વ્યાખ્યા

આ વૃત્તિ પણ વિ. સં. ૧૯૮૯માં દે. લા. જૈ. પુ. સંસ્થા તરફથી તેના ૮૧મા ગ્રંથાંક તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલ ‘અનેકાર્થરત્નમંજૂષા’ નામક ગ્રંથમાં પ્રકાશિત થયેલ છે.

ક્યાંક ક્યાંક ગૂઢાર્થોનું સ્પષ્ટીકરણ એ આ ટીકાની વિશેષતા છે.

૮. સમયસુંદરવાચકકૃત ઉવસગ્ગહરં વૃત્તિ

આ વૃત્તિ વિ. સં. ૧૯૯૯માં જિનદત્તસૂરિ પ્રાચીન જૈન પુસ્તકોદ્ધાર ફંડ, સુરત તરફથી મુદ્રિત કરાયેલ ‘સપ્તસ્મરણસ્તવ’ નામક ગ્રંથના પૃ. ૪૬થી પૃ. ૫૧ ઉપર પ્રકાશિત કરાયેલ છે.

આ વૃત્તિ જિનપ્રભસૂરિકૃત અર્થકલ્પલતાના અનુસારે રચી હોવાનું ગ્રંથકર્તાએ પોતે જ જણાવેલ છે.

આ વૃત્તિની વિશેષતા અઢાર અક્ષરના મંત્રને અઠ્ઠાવીસ અક્ષરનો કેવી રીતે કરવો તેનું સ્પષ્ટીકરણ કરાયું છે તે છે.

તેમાં તત્ત્વ બીજોથી અગ્નિ, વાયુ, અને આકાશ એ ત્રણ તત્ત્વો ગણી તેનાં બીજો અગ્નિબીજ ‘ઑંકાર’ વાયુબીજ ‘સ્વા’ અને આકાશબીજ ‘હા’ ગણાવાયાં છે અને પ્રારંભમાં ત્રૈલોક્યબીજ, કમલાબીજ અને અર્હદ્બીજ મૂકવાનું કહેવાયું છે (ઑંકાર મૂકવાનું કેમ સૂચવાયું નથી તે વિચારણીય છે. કદાચ તે લખવો આવશ્યક નથી તેમ માની તેને લખાયો નહીં હોય,) એટલે નીચે મુજબ મંત્ર થાય છે.

૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪ ૧૫
(ઑં)હ્રીં શ્રીં અ હ્ન ન મિ ઝ ણ પા સ વિ સ હ ર
૧૬ ૧૭ ૧૮ ૧૯ ૨૦ ૨૧ ૨૨ ૨૩ ૨૪ ૨૫ ૨૬ ૨૭ ૨૮
વ સ હ જિ ણ ફુ લિં ગ ઔ ન મઃ સ્વા હ્ર ।

જો કે આમાં જે ‘સ્વાહા’ બીજ ગણાવાયું છે. તે બાકીના સાત ટીકાકારોમાંથી કોઈ જ ટીકાકારે જણાવેલ નથી.

‘નમિકુળ’ સ્તોત્રની ચિરંતનમુનિરત્ન રચિત અવયૂરિમાં ૧૮મી ગાથાની અવયૂરિમાં જ્યાં સંપૂર્ણ નમિકુળ મંત્ર ગણાવાયો છે ત્યાં ‘સ્વાહા’ બીજ મુકાયેલ છે અને કહેવાયું છે કે ઓં હ્રીં નમિકુળ પાસ વિસહર વસહ જિણફુલિંગ હ્રીં રોગ જલ જલણ વિસહર ચોરામિદંદગયરણભયાદં પસમંતિ સવ્વાદં મમ સ્વાહા । આ મહામંત્ર આ સ્તવમાં છૂટા છૂટા અક્ષરો કરીને કવિએ સ્થાપન કરેલો. ઉપરાંત ભયહરસ્તોત્રના વિવરણમાં મૂલ મંત્ર તરીકે ઓં હ્રીં શ્રીં અહં નમિકુળ પાસ વિસહર વસહ જિણ ફુલિંગ હ્રીં શ્રીં નમઃ સ્વાહા* દર્શાવાયો છે જ્યારે ચિંતામણિ સંપ્રદાયમાં ઓં હ્રીં શ્રીં અહં નમિકુળ પાસ વિસહર વસહ જિણ ફુલિંગ હ્રીં નમઃ એષ મૂલમન્ત્રઃ એ રીતે દર્શાવાયો છે. અહીં સ્વાહા પલ્લવ મુકાયેલ નથી તેમજ પાછળ અહં બીજ પણ મુકાયું નથી.

આ બધું જોતાં જિનપ્રભસૂરિકૃત ટીકાઓ વગેરેમાં દર્શાવાયેલ ૨૮ અક્ષરના મંત્રને કેટલું મહત્વ આપવું તે વિચારણીય છે.

આ રીતે આઠેય ટીકાઓ પોતપોતાની આગવી વિશેષતા ધરાવે છે.
૩૭. ‘ઉવસગ્ગહરં’ સ્તોત્રના પ્રભાવને દર્શાવતું કથાનક

‘ઉવસગ્ગહરં’ સ્તોત્રના પ્રભાવથી અપૂર્વ ઇલલૌકિક તથા પારલૌકિક સુખ સંપદાઓ જેને પ્રાપ્ત થઈ હોય તેવી વ્યક્તિઓમાં શ્રી પ્રિયંકર રાજવીનું નામ જૈનસાહિત્યમાં મોખરે છે.

૩૮. ઉવસગ્ગહરં સ્તોત્રનો પ્રભાવ દર્શાવનારા શ્લોકો

પ્રિયંકર નૃપ કથામાંથી પ્રાપ્ત થાય છે.

★ મૂલમન્ત્રેણ-ઐં હ્રીં શ્રીં અહં નમિકુળ પાસ વિસહર વસહ જિણ ફુલિંગ હ્રીં શ્રીં નમઃ સ્વાહા । एवं लक्षणेन पूजित...भयहरस्तोत्र विवरण गाथा ૧૮

(જે. સ્તો. સં. ભા. રજના પૃ. ૨૭ ઉપર આ મંત્ર છપાયેલ છે. પણ તેમાં અહં બીજ નથી. કદાચ તે પ્રેસદોષ હશે તેમ લાગે છે.)

૩૯. ‘ઉવસગ્ગહરં’ની ગાથાઓનું વૈવિધ્ય

ઉવસગ્ગહર સ્તોત્રની પ્રચલિત પાંચ ગાથાઓ ઉપરાંત વધુ ગાથાઓ પણ કોઈ કોઈ જૂની હાથપોથીઓમાં ઉપલબ્ધ થાય છે. તે પ્રાપ્ત થતી ગાથાઓમાં એકવાક્યતા નથી. કોઈ હાથપોથીઓમાં ૨૦ ગાથા મળે છે તો કોઈ હાથપોથીમાં ૬-૭ કે ૮ ગાથાઓ પણ મળે છે. જો કે તે ગાથાઓ અને વર્તનમાનમાં પ્રચલિત પાંચ ગાથાઓને મેળવી જોતાં સારો એવો તફાવત પ્રથમ નજરે જ દેખાઈ જાય છે છતાં પણ કોઈ કોઈ હાથપોથીમાં ‘આ ભંડારેલી ગાથા છે’ એવું લખાણ પણ મળે છે.

આ ચર્યાસ્પદ વિષયની છણાવટ કરવી અહીં પ્રસ્તુત નથી.

૪૦. ‘ઉવસગ્ગહરં’ સ્તોત્રની દેહરચના

- (૧) ભાષા-આ સ્તોત્રની ભાષા પ્રાકૃત અથવા અર્ધમાગધી છે.
- (૨) છંદ-આ સ્તોત્રનાં પદોનો છંદની દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો તેનાં પાંચેય પદો ‘ગાહા’ છંદમાં છે.
- (૩) પદાત્મક-રચના-ઉવસગ્ગહર સ્તોત્ર સર્વાંશે પદાત્મક રચના છે તેમાં એકંદરે પાંચ પદો છે.
- (૪) પારિભાષિક શબ્દો-છંદોની વિચારણા કરવામાં કેટલાક પારિભાષિક શબ્દોનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે, તેનો અર્થ નીચે મુજબ સમજવો ઘટે છે.

માત્રા-છંદોને માપવાનો એક પ્રકારનો ઘટક. હ્રસ્વની માત્રા એક ગણાય છે અને દીર્ઘની માત્રા બે ગણાય છે.

ગણ-અક્ષર કે માત્રાના સમુદાયને ગણ કહે છે. આવા ગણો બે પ્રકારના છે : અક્ષર ગણ અને માત્રા ગણ.

ચતુષ્કલ-ચાર માત્રાનો ગણ.

પાદ-ચરણ, શ્લોકનો ચોથો ભાગ.

પૂર્વાર્ધ-શ્લોક આદિનો અર્ધો ભાગ એટલે કે પ્રથમનાં બે પાદો.

ઉત્તરાર્ધ-શ્લોકનો અંતનો અર્ધો ભાગ એટલે કે પછીનાં બે પાદો.

ઉત્થાપનિકા-છંદ જાણવા માટે અક્ષરગણ કે માત્રાગણનો મેળ કેવી રીતે બેસે છે તે દર્શાવનારી રીતિ.

(૫) ગાહા-આ પ્રાકૃત આદિ ભાષાનો અતિ પ્રાચીન છંદ છે અને તે જૈન આગમોમાં તથા અન્ય સૂત્રાદિમાં મહર્ષિઓ દ્વારા વિપુલ પ્રમાણમાં વપરાયેલો હોવાથી પવિત્ર મનાય છે. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં તેને ‘આર્યા’ છંદ કહે છે.^૧

સર્વ ગાહાઓના સોળ અંશ અવશ્ય કરવા. તેમાં તેર અંશ ચતુર્માત્રાવાળા, બે અંશ બે માત્રાવાળા અને એક અંશ એક માત્રાવાળો કરવો.

સાત શરો (ચતુર્માત્રાવાળા અંશો કે ગણો) કમલાંત એટલે દીર્ઘાન્ત કરવા. છઠ્ઠો શર નભ ગણ એટલે જગણ (।હા) અથવા લઘુ અક્ષરવાળો કરવો અને વિષમ એટલે પહેલો, ત્રીજો, પાંચમો અને સાતમો ગણ જગણ રહિત કરવો. ગાહાના બીજા અર્ધમાં છઠ્ઠો અંશ લઘુ હોવો જોઈએ. ગાહાના ઓછામાં ઓછા ત્રણ લઘુ તો હોવા જ જોઈએ.

ગાહાના આ લક્ષણને ધ્યાનમાં લેતાં તેમાં પૂર્વાર્ધ અને ઉત્તરાર્ધ એવા બે વિભાગો જણાય છે પરંતુ પાછળના છંદશાસ્ત્રીઓએ તેનાં ચાર ચરણો કલ્પીને તેનું લક્ષણ સ્થાપ્યું છે.

પહેલા ચરણમાં બાર માત્રા, બીજા ચરણમાં અઢાર માત્રા, ત્રીજા ચરણમાં બાર માત્રા અને ચોથા ચરણમાં પંદર માત્રા એ ‘ગાહા’નું લક્ષણ છે.

ગાહા બોલવા અંગે છંદશાસ્ત્રીઓનું સૂચન એવું છે કે-પહેલું પાદ હંસની પેઠે ધીમે બોલવું, બીજું પાદ સિંહની ગર્જનાની પેઠે ઊંચેથી બોલવું, ત્રીજું પાદ ગજગતિની જેમ લલિતપણે ઉચ્ચારવું અને ચોથું પાદ સર્પની ગતિની જેમ ડોલતાં ગાવું.^૨

૧. આર્યૈવ સંસ્કૃતેતરભાષાસુ ગાથાસંજ્ઞેતિ । છંદોનુશાસન. પૃ. ૧૨૮

૨. પદ્મં વી (મિ) હંસપર્જ, વીએ સિંહસ્સ વિક્રમં જાઆ । તી(તર્હ) એ ગઅવર લુ (લ) લિઅં અહિ-વરલુલિઅં ચઝથાએ ગાહા । પ્રાકૃતપિંગલ. સૂત્ર-૬

१९. पणिहाणसुत्तं

[प्रणिधानसूत्रम्]

‘जय वीयराय’ सूत्र

(१) भूलपाठ

जय वीयराय ! जग-गुरु !, होउ ममं तुह पभावओ भयवं ! ॥
भव-निव्वेओ मग्गाणुसारिआ इट्ठफल-सिद्धी ॥१॥
लोके-विरुद्ध-च्चाओ, गुरुजण-पूआ परत्थकरणं च ।
सुहगुरु-जोगो तव्वयण-सेवणा आभवमखंडा ॥२॥
वारिज्जइ जइ विं नियाण-बंधणं वीयराय ! तुह समये ।
तह वि मम हुज्ज सेवा, भवे भवे तुम्ह चलणाणं ॥३॥
दुक्ख-खओ कम्म-खओ, समाहि-मरणं च बोहि-लाभो अ ।
संपज्जउ मह एअं, तुह नाह ! पणाम-करणेणं ॥४॥

[अनुष्टुप्]

सर्वमङ्गलमाङ्गल्यं, सर्वकल्याणकारणम् ।
प्रधानं सर्वधर्माणां, जैनं जयति शासनम् ॥५॥

(२) संस्कृत छाया

जय वीतराग ! जगद्गुरो !, भवतु मम तव प्रभावतः भगवन् ! ।
भव-निर्वेदः मार्गानुसारिता, इष्टफल-सिद्धिः ॥१॥
लोकविरुद्ध-त्यागः, गुरुजन-पूजा, परार्थकरणं च ।
शुभगुरुयोगः त्वद्-वचन-सेवना आभवम् अखण्डा ॥२॥
वार्यते यद्यपि निदान-बन्धनं वीतराग ! तव समये ।
तथापि मम भवतु सेवा, भवे भवे तव चरणयोः ॥३॥

१. जयगुरु-पाठान्तर. श्रुतार्थपंचाशक, १॥. ३३.

२. लोय-पाठान्तर.

દુઃખ-ક્ષયઃ કર્મ-ક્ષયઃ, સમાધિ-મરણં ચ बोधि-लाभः च ।
सम्पद्यतां मम एतत्, तव नाथ ! प्रणाम-करणेन ॥४॥

સર્વમફલ.....શાસનમ્ ॥૫॥

(૩) સામાન્ય અને વિશેષ અર્થ

જય-[જય]-તમે જયવંત વર્તો.

વીયરાય !-[વીતરાગ] !-હે વીતરાગ ! હે રાગ-દ્વેષરહિત
મહાપુરુષ !

‘વીતોડ્પેતો રાગો યસ્ય સ વીતરાગઃ ।’ વીત એટલે ચાલ્યો ગયો છે રાગ જેનો તે ‘વીતરાગ’. ‘રાગ’ શબ્દથી અહીં મોહ, મમત્વ, આસક્તિ કે અભિષ્વંગ સમજવાનો છે. વળી ‘રાગ’ હોય છે ત્યાં ‘દ્વેષ’ પણ જરૂર હોય છે, અને ‘રાગ’ નષ્ટ થતાં ‘દ્વેષ’ પણ નષ્ટ થાય છે; એટલે ‘વીતરાગ’ શબ્દથી ‘રાગ’ અને ‘દ્વેષ’ એ બંનેનો અભાવ સમજવાનો છે. આ સંબોધન શ્રીજિનેશ્વરદેવ એટલે અરિહંત ભગવાનને કરવામાં આવ્યું છે.

જગ-ગુરુ !-[જગદ્ગુરો !]-હે જગદ્ગુરુ ! હે વિશ્વના ગુરુ !

અરિહંતદેવ જગતના સર્વ મનુષ્યોને યોગ્યતા પ્રમાણે વસ્તુ-તત્ત્વનો યથાર્થ ઉપદેશ કરે છે, તેથી તેઓ જગદ્ગુરુ કહેવાય છે. વિશેષ વિગત માટે જુઓ સૂત્ર ૧૧ ‘જગ-ગુરુ.’

હોઝ-[ભવતુ]-હો.

મમં-[મમ]-મને.

તુહ-[તવ]-તમારા.

પ્રભાવઓ-[પ્રભાવંતઃ]-પ્રભાવથી, સામર્થ્યથી.

‘પ્રભાવ’ એટલે પ્રતાપ, તેજ, શક્તિ, કે સામર્થ્ય. ‘તવ પ્રભાવતઃ, તવ સામર્થ્યેન’ (પો. સ્વો. વૃ. પ્ર. ૩).

ભયવં !-[ભગવન્ !]-હે ભગવન્ !

ભવ-નિવ્વેઓ-[ભવ-નિર્વેદઃ]-ભવ-નિર્વેદ, ભવભ્રમણનો કંટાળો.

‘भव-निर्वेदः-‘संसार-विरागः’ (પં. ટી. ૪-૩૩) ‘ભવ’ એટલે જન્મ અને ‘નિર્વેદ’ એટલે અણગમો કે કંટાળો. ફરી વાર જન્મ લેવાનો અણગમો કે કંટાળો. એ ‘ભવનિર્વેદ’.

મગ્ગાણુસારિઆ-[માર્ગાનુસારિતા]-તત્ત્વ-પ્રતિપત્તિ જે તત્ત્વ મોક્ષ ભણી લઈ જાય તેને અનુસરવાની વૃત્તિ.

‘માર્ગાનુસારિતા મોક્ષમાર્ગાનુસરણમ્’ (પં. ટી. ૪-૩૩). શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યે યો. સ્વો. વૃ.માં તેનો અર્થ અસદ્ગ્રહવિજયેન તત્ત્વાનુસારિતા’ એટલે મિથ્યાત્વના વિજયથી ઉત્પન્ન થયેલું તત્ત્વાનુસારિપણું એ રીતે કરેલો છે. આ બંને અર્થો વાસ્તવિક રીતે એક જ છે, કારણ કે જ્યાં સુધી આ જીવ પૌદ્ગલિક ભાવનાઓનો ત્યાગ કરીને આધ્યાત્મિક ભાવનાનું સેવન કરતો નથી અર્થાત્ જીવાદિ-તત્ત્વમાં શ્રદ્ધા રાખવાપૂર્વક પોતાનું જીવન વ્યતીત કરતો નથી ત્યાં સુધી તે મોક્ષ ભણી પ્રયાણ કરી શકતો નથી; તેથી તત્ત્વને અનુસરવું તે જ ‘મોક્ષમાર્ગનું અનુસરણ’ છે.

શ્રીદેવેન્દ્રસૂરિએ ધર્મરત્ન-પ્રકરણની વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે :

“મગ્ગો આગમ-નીઈ, અહવા સંવિગ્ગ-બહુજણાઙ્ગણં ।

ઉમ્મયાણુસારિણી જા, સા મગ્ગાણુસારિણી કિરિયા ॥૮૦॥”

ભાવાર્થ :- ‘માર્ગ’ એટલે આગમ-નીતિ, અથવા સંવિગ્ન(સંવેગી-મોક્ષમાર્ગના અભિલાષી) બહુ જનોએ આચરેલું તે; એ બંનેને અનુસરનારી જે ક્રિયા, તે ‘માર્ગાનુસારિણી’ કહેવાય છે.

इष्टफल-सिद्धी-[इष्टफल-सिद्धि:] -ઈષ્ટ ફલની સિદ્ધિ, મનોવાંછિત ફલની પ્રાપ્તિ.

लोगविरुद्ध-च्चाओ-[लोक-विरुद्ध-त्याग:] -લોક વિરુદ્ધ કામનો ત્યાગ, લોકો નિન્દા કરે તેવી પ્રવૃત્તિનો ત્યાગ.

‘લોક’ એટલે શિષ્ટ જનોનો સમુદાય. તે જેની નિન્દા કરે, તે જેને એકીઅવાજે વખોડી કાઢે, તેવાં અનુષ્ઠાનનો-તેવી પ્રવૃત્તિનો ત્યાગ કરવો, તે ‘લોક-વિરુદ્ધ-ત્યાગ’ કહેવાય છે. ‘तथा लोक-विरुद्ध-त्यागः सर्वजन-निन्दादि-लोकविरुद्धानुष्ठान-वर्जनम्’ (પં. ટી. ૪-૩૪).

ગુરુજ્ઞાન-પૂજા-[ગુરુજ્ઞાન-પૂજા]-ગુરુજનોની પૂજા, ધર્માચાર્ય તથા માતા-પિતાદિ વડીલો પ્રત્યે પૂરેપૂરો વિનય.

‘ગુરુવશ્ચ યદ્યપિ ધર્માચાર્યા એવોચ્યન્તે, તથાપીહ માતા-પિતા-દયોઽપિ ગૃહાન્તે’ (યો. સ્વો. વૃ. પ્ર. ૩) ગુરુઓ જો કે ધર્માચાર્યો જ કહેવાય છે, પરંતુ અહીં ગુરુ-શબ્દથી માતાપિતા વગેરેને પણ બ્રહ્મ કરી શકાય છે. કારણ કે-

“માતા પિતા કલાઽઽચાર્યઃ, એતેષાં જ્ઞાતયસ્તથા ।

વૃદ્ધા ધર્મોપદેશારો, ગુસ્ત્વર્ગઃ સતાં મતઃ ॥”

માતા, પિતા, કલાચાર્ય (કલાનું શિક્ષણ આપનાર ગુરુ) અને તેમના જ્ઞાતિજનો-બંધુજનો તથા વૃદ્ધો અને ધર્મોપદેશકો એ બધાને સજ્જનોએ ‘ગુરુવર્ગ’ તરીકે માનેલ છે. (યોગબિંદુ-૧૧૦)

પરત્યકરણં-[પરાર્થકરણમ્]-પરોપકાર.

‘પરાર્થકરણં ચ પરપ્રયોજનકારિતા ચ’ (પં. ટી. ૪-૩૪) બીજાનું ભલું થાય તેવી પ્રવૃત્તિ કરવી તેને ‘પરાર્થકરણ’-પરોપકાર કહે છે.

સુહગુરુ-જોગો-[શુભગુરુ-યોગઃ]-‘શુભ ગુરુ’નો યોગ. ઉત્તમ ગુણવાળા ગુરુનો યોગ-સાધુ પુરુષોનો પરિચય. વિશિષ્ટ શ્રુત અને ચારિત્રવાળા આચાર્યાદિનો સંબંધ.

તત્ત્વચરણ-સેવના-[તદ્વચન સેવના]-તેમનાં વચન પ્રમાણે ચાલવું તે.

આ અભિલાષા ‘અપ્રમત્ત-સંયત’ થયા પહેલાં રાખવાની છે, કારણ કે ‘અપ્રમત્ત-સંયત’ને તો મોક્ષની પણ અભિલાષા રહેતી નથી. ‘એતદ્વાપ્રમત્તસંયતાદર્વાક્ કર્ત્તવ્યમ્, અપ્રમત્તાદીનાં મોક્ષેઽપ્યનભિલાષાત્’ (યો. સ્વો. વૃ. પ્ર. ૩).

આભવં-[આભવમ્]-જ્યાં સુધી સંસારમાં પરિભ્રમણ કરવું પડે ત્યાં સુધી.

‘આભવમાસંસારમ્’ (પં. ટી. ૪-૩૪) ‘આ-ભવ’ એટલે આ-સંસાર. ‘આ’ અવ્યય અહીં મર્યાદાને સૂચવે છે.

અર્ચક-અર્ચક-સંપૂર્ણ, પૂરેપૂરી.

વારિજ્જ-વારિજ્જ-વાર્યુ છે, નિષેધ કરેલો છે, ના પાડી છે.

‘વારવું’ એટલે રોકવું અથવા ના પાડવી.

જડ વિ-ચદ્ધપિ-ચદ્ધપિ, જો કે.

નિયાણ-બંધણ-નિદાન-બન્ધનમ્-નિદાન-બંધન, નિયાણું બાંધવું તે.

ધર્માનુજ્ઞાનનાં ફળ તરીકે સાંસારિક સુખનો સંકલ્પ-વિશેષ તે ‘નિદાન’ અથવા ‘નિયાણું’ કહેવાય છે. તેના ત્રણ પ્રકારો ચેઈય વંદણ મહાભાસની ગાથા પદ અનુસાર લેવાયા છે અને તે નીચે મુજબ છે :-

“(૧) ઈલ્લોક-નિદાન, (૨) પરલોક-નિદાન, (૩) કામભોગ-નિદાન.” તેમાં આ લોક-સંબંધી સૌભાગ્ય, રાજ્ય, બલ અને રૂપ-સંપદાની અભિલાષા કરવી, તે (૧) ‘ઈલ્લોકનિદાન’ છે. વૈમાનિક દેવોમાં ઉત્પન્ન થવાની અભિલાષા કે ઈંદ્રાદિ-પદવી મેળવવાનો સંકલ્પ, તે (૨) ‘પર લોક-નિદાન’ છે અને ધર્મ-કરણી કર્યા બાદ ભવોભવમાં શબ્દાદિ કામ-ભોગની અભિલાષા કરવી, તે (૩) ‘કામભોગ-નિદાન’ છે. સમકિતની અભિલાષા, સમ્યગ્જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની અભિલાષા કે મોક્ષ-પ્રાપ્તિ માટેનો સંકલ્પ એ ‘નિદાન’ નથી; કારણ કે તેમાં સાંસારિક વાસનાઓમાંથી છૂટા થવાનો મનોરથ છે.

સમય-સમય-શાસ્ત્રમાં, આગમમાં.

‘સમય’-શબ્દના અનેક અર્થો થાય છે, જેમ કે : વખત, કાલ, કાલનો અતિસૂક્ષ્મ ભાગ, સંયમ, સદાચાર, સામાયિક, શાસ્ત્ર, સિદ્ધાંત, આગમ કે પ્રવચન, શ્રીસૂત્રકૃતાંગસૂત્રના પ્ર. શ્લુ. સ્કં.ના. ૨૧મા અધ્યયનમાં આ શબ્દનો ઉપયોગ આવા જ ભાવાર્થમાં થયેલો છે, જેમ કે-

“एवं खु णाणिणो सारं, जं न हिंसंति कंचण ।

अहिंसा-समयं चेव, एतावंतं विजाणीया ॥१४॥”

“જાનીઓએ દર્શાવેલા સાર એ જ છે કે સુજો કોઈની પણ હિંસા કરતા નથી. અહિંસા એ જ સિદ્ધાંત છે, અર્થાત્ આગમનો સાર છે એટલું

ખાસ જાણવું જોઈએ.”

પંચાશક-ટીકામાં જણાવ્યું છે કે-‘સમયે સિદ્ધાન્તે’ ‘સમય’માં એટલે સિદ્ધાન્તમાં (૩-૩).

તહ વિ-[તથાપિ]-તથાપિ, તો પણ.

મમ-[મમ]-મને.

દુઝ્જ-[ભવતુ]-હોજો.

સેવા-[સેવા]-સેવા, ભક્તિ, ઉપાસના.

ભવે-ભવે-[ભવે-ભવે]-ભવોભવને વિશે, જન્મ-જન્માંતરને વિશે.

તુમ્હ-[તવ]-તમારા.

ચલણાણં[ચરણયોઃ]-ચરણોની, પગોની.

જેના વડે ચલાય-ચાલી શકાય, તે ‘ચરણ’ કહેવાય છે. ચર્ એટલે ચાલવું, ફરવું કે જવું.

દુઃખ-ખઓ-[દુઃખ-ક્ષય]-દુઃખનો ક્ષય, દુઃખનો નાશ.

દુઃખ બે પ્રકારનાં હોય છે : શારીરિક અને માનસિક. તેનો નાશ એટલે અભાવ થાય તેવી પરિસ્થિતિ.

કમ્મ-ખઓ-[કર્મ-ક્ષયઃ]-કર્મનો ક્ષય.

સંસારમાં પરિભ્રમણ કરાવનારું અને અનેક જાતનાં દુઃખોનો અનુભવ કરાવનારું બળ ‘કર્મ’ છે. તેનો ક્ષય એટલે સંપૂર્ણ અભાવ.

કહ્યું છે કે :-

સારીર-માણસાણં, દુઃખાણ યઓ ત્તિ હોઇ દુઃખ યઓ ।

નાણાવરણાઈણં, કમ્માણ યઓ ડ કમ્મયઓ ॥

શ્રી શાન્તિસૂરિવિરચિત, ચૈદ્ય વંદણ મહાભાસ (પૃ. ૧૫૪, ગાથા ૮૬૨.)

આ શ્લોકનો અર્થ ઉપર દર્શાવેલ છે. અને તેને નિદાન અથવા નિયાણું ગણાવામાં આવ્યું નથી.

સમાહિ-મરણં-[**સમાધિ-મરણમ્**]-સમાધિ-મરણ, શાંતિપૂર્વકનું મૃત્યુ.

પ્રાણોનું વિસર્જન થવું અથવા આયુષ્યનો ક્ષય થવો તે ‘મરણ’ અથવા ‘મૃત્યુ’ કહેવાય છે. તેમાં મરણ-સમયે જે આત્માના અધ્યવસાયો નિર્મળ હોય છે, અર્થાત્ (૧) પાપકર્મની નિન્દા, (૧૨) સર્વ જીવોની ક્ષમાપના, (૩) શુભભાવના, (૪) શ્રીઅરિહંત વગેરે ચારનું શરણ, (૫) નવકાર મંત્રનું રટણ અને (૬) અનશનવ્રત એ છ બાબતોથી યુક્ત હોય છે, તે શાંતિ-પૂર્વકનું મૃત્યુ એટલે ‘સમાધિ-મરણ’ કહેવાય છે. ઘોર ઉપસર્ગ-પ્રસંગે જે આત્માઓ અરિહંતાદિ ચાર લોકોત્તમોનું શરણ અંગીકાર કરી લે છે અને સંસારની સઘળી વાસનાઓનો ત્યાગ કરે છે, તેમનું પણ ‘સમાધિમરણ’ ગણાય છે; જ્યારે આર્તધ્યાન, રૌદ્રધ્યાન અને અનેક પ્રકારની વાસનાઓ સાથે મરણને ભેટવું, તે ‘અસમાધિમરણ’ કહેવાય છે. સુજ પુરુષો હંમેશાં ‘સમાધિ-મરણ’ની જ અપેક્ષા રાખે છે, કારણ કે તે મોક્ષનું અનન્ય સાધન છે.

ચ-[**ચ**]-અને

બોહિ-લાભો-[**બોધિ-લાભઃ**]-બોધિ-લાભ-સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ.

અ-[**ચ**]-અને

સંપજ્જઝ-[**સમ્પદ્ધતામ્**]-સાંપડજો, પ્રાપ્ત થજો.

મહ-[**મમ**]-મને

એઅં-[**એતત્**]-એ.

તુહ-[**તવ**]-તમને.

નાહ !-[**નાથ !**]-હે નાથ !

પણામ-કરણેણં-[**પ્રણામ-કરણેન**]-પ્રણામ કરવાથી, નમસ્કાર કરવાથી.

સર્વમઙ્ગલ-માઙ્ગલ્યમ્-સર્વ મંગલોમાં-વિધનોની ઉપશાંતિમાં માંગલ્યસ્વરૂપ.

સર્વકલ્યાણ-કારણમ્-બધાં કલ્યાણોના-શ્રેયોના કારણભૂત.

પ્રધાનમ્-શ્રેષ્ઠ.

સર્વધર્માણામ્-સર્વ ધર્મોમાં.

જૈન શાસનમ્-જૈન-શાસન, જિનોનું પ્રવચન, જિનેશ્વરની આજ્ઞાઓ, જિનેશ્વર દેવનાં ફરમાન, અથવા જિનેશ્વરની આજ્ઞા પાળતો શ્રમણાદિ ચતુર્વિધ સંઘ.

જયતિ-જય પામે છે.

(૪) તાત્પર્યાર્થ

પણિહાણસુત્તં-આ સૂત્રમાં આશયની શુદ્ધિ માટે પ્રણિધાન કરવામાં આવ્યું છે, તેથી તે ‘પણિહાણસુત્તં’ કહેવાય છે. તેના પ્રથમ શબ્દો પરથી તે ‘જયવીયરાય સૂત્ર’ તરીકે પણ ઓળખાય છે.

‘પ્રણિધાન’ શબ્દ મનની વિશિષ્ટ એકાગ્રતાનો તથા પ્રાર્થનાનો અર્થ દર્શાવે છે. અહીં તે પ્રાર્થનાના અર્થમાં યોજાયેલો છે.

‘જય વીયરાય ! જગ-ગુરુ !’-હે વીતરાગ પ્રભુ ! હે ત્રિલોકના નાથ ! તમો જયવંત વર્તો.

‘જય વીતરાગ ! જગદ્-ગુરો !-ભગવતસ્ત્રિલોકનાથસ્યા ઽ-ઽમન્ત્રણમેતત્ ભાવ-સન્નિધાનાર્થમ્’ (લ. વિ.) ‘જય વીયરાય ! જગ-ગુરુ !’ એ શબ્દો ભાવનું સંનિધાન કરવા માટે ભગવાન ત્રિલોકનાથને આમંત્રણરૂપે કહેવામાં આવ્યા છે.

હોઝ મમં તુહ પભાવઓ ભયવં !-હે ભગવન્ ! મને તમારા પ્રભાવથી-સામર્થ્યથી પ્રાપ્ત થાઓ.

‘જાયતાં મે ત્વસામર્થ્યેન ભગવન્ !’ (લ. વિ.)-વીતરાગ મહાપુરુષ પોતે કોઈ પર રોષ કે તોષ કરતા નથી, તો પણ તેમના અવલંબનથી વીતરાગદેવના ઉપાસકો આત્મ-શક્તિનો અપૂર્વ વિકાસ સાધી શકે છે; એટલે તે લાભ તેમના સામર્થ્યથી જ પ્રાપ્ત થયો ગણાય છે.

ભવ-નિવ્વેઓ-વૈરાગ્ય, વિરક્તિ, અનાસક્તિ, ઉદાસીનતા.

સંસારના ભોગ-વિલાસોને નિઃસાર કે અસાર સમજવા અને તેમાં

ન રાચતાં આત્માભિમુખ થઈને ચારિત્ર-સુધારણા માટે જ પ્રયત્ન કરવો તેને વૈરાગ્ય, વિરક્તિ, અનાસક્તિ કે ઉદાસીનતા કહે છે. આવી ઉદાસીનતા પ્રગટ્યા સિવાય મોક્ષમાર્ગની પ્રાપ્તિ માટે યથાર્થ પ્રયત્ન થઈ શકતો નથી, તેથી પ્રથમ આવશ્યકતા તેની દર્શાવી છે. સમ્યગ્દર્શનનાં પ્રધાન લક્ષણોમાં પણ આ ગુણની ખાસ ગણના કરવામાં આવી છે. તે આ રીતે :

“(૧) ઉપશમ, (૨) સંવેગ, (૩) નિર્વેદ, (૪) અનુકંપા અને (૫) આસ્તિક્ય.”

મગ્ગાણુસારિઆ-માર્ગાનુસારિતા, ચારિત્રધર્મ-જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર અને તપના માર્ગે ચાલવાની વૃત્તિ.

‘માર્ગ’-શબ્દથી અહીં મોક્ષમાર્ગ સમજવાનો છે. તે માટે શ્રીઉત્તરાધ્યયનસૂત્રના ૨૮મા અધ્યયનમાં કહ્યું છે કે :

“નાણં ચ દંસણં ચેવ, ચરિત્તં ચ તવો તહા ।

एयं मग्गमणुपत्ता, जीवा गच्छंति सग्ग(सुग)इं ॥”

“જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર અને તપ એ માર્ગને અનુસરનારા જીવો સદ્(સુ)ગતિને પામે છે.”

એટલે ‘માર્ગાનુસારિતા’-શબ્દથી અહીં જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર અને તપનો વિકાસ સમજવાનો છે.

इष्टफल-सिद्धी-ईष्टफल-सिद्धि.

શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે યોગશાસ્ત્રના તૃતીય પ્રકાશની સ્વોપજ વૃત્તિમાં જણાવ્યું છે કે :-

“इष्टफलसिद्धिरभिमतार्थनिष्पत्तिः ऐहलौकिकी, यथोपगृहीतस्य चित्तस्वास्थ्यं भवति तस्माच्चोपादेयप्रवृत्तिः-ईष्टफल सिद्धि એટલે આ લોકના અભિમત અર્થની નિષ્પત્તિ, તેનાથી ચિત્ત સ્વાસ્થ્ય અને તેથી ધર્મારાધનની પ્રવૃત્તિ.”

લોગવિરુદ્ધ-ચ્ચાઓ-શિષ્ટજનોથી નિંદાયેલાં કામોનો ત્યાગ, જે કાર્યો લોકોમાં દુષ્ટ મનાતાં હોય તેનો ત્યાગ.

સમાજ અને ધર્મના ધારણ માટે અનુભવી મહાપુરુષોએ જે નિયમો દર્શાવ્યા છે. તેથી વિરુદ્ધ નહિ ચાલવાની મનોવૃત્તિ તે લોકવિરુદ્ધ-ત્યાગનો મર્મ છે.

બીજા પંચાશકમાં કહ્યું છે કે :-

સવ્વસ્સ ચેવ નિંદા, વિસેસઓ તહય ગુણસમિદ્ધાણં ।

उज्जुधम्मकरण हसणं, रीढा जण पूयणिज्जाणं ॥૮॥

बहुजण विरुद्धसंगो, देसादाचारलंघणं चैव ।

उव्वण भोगो अ तहा, दाणाइ विपयंडमन्ने उ ॥૯॥

साहुवसणंमि तोसो, सइ सामत्थंमि अपडिआरो य ।

एमाइआइं इत्थं लोगविरुद्धाइं णेणाइं ॥૧૦॥

ભાવાર્થ :- કોઈની પણ નિંદા કરવી તે લોકવિરુદ્ધ છે, તેમાં પણ ગુણવાનોની નિંદા વિશેષતયા લોકવિરુદ્ધ છે. સરળ (ભોળા) માણસની ધર્મકરણની(માં થતી ભૂલો)ની હાંસી કરવી, લોકોમાં માનનીય-પૂજનીય હોય તેઓની હલકાઈ-અપમાન કરવું, (૧) જેના ઘણા વિરોધી (વૈરી) હોય તેની સોબત કરવી, દેશ-કાળ-કુલ વગેરેના આચારોનું ઉલ્લંઘન કરવું-અર્થાત્ તે તે વ્યવહારોથી વિરુદ્ધ ચાલવું, દેશ-જાતિ-કુળને ન શોભે તેવો ઉદ્ભટ વેષ, ભોગ કરવા વગેરે લોકવિરુદ્ધ છે. ઉપરાંત દાન-તપ વગેરે કરીને લોકમાં જાહેર કરવું (મોટાઈ દેખાડવી) તેને પણ અન્ય આચાર્યો લોકવિરુદ્ધ કહે છે, (૨) તથા સાધુ-સજ્જનો ઉપર સંકટ આવે તેમાં ખુશી થવું, સામર્થ્ય છતાં બચાવવા માટે ઉદ્દમ નહિ કરવો, એ વગેરે લોકવિરુદ્ધ કાર્યોનો મારે ત્યાગ થાઓ. -ધર્મસંગ્રહ ભાષાં. ભાગ.૧, પૃ. ૪૫૨

गुरुजण-पूआ-वडीलो प्रत्ये आदर-भाव अने ભક્તિ.

‘ગુરુ’-શબ્દથી સામાન્ય રીતે ધર્મ-ગુરુ, વિદ્યા-ગુરુ કે કલા-ગુરુનો બોધ થાય છે તથા વ્યાવહારિક રીતિએ માતા-પિતા અને અન્ય વડીલોને પણ ગુરુ કહેવામાં આવે છે. તેથી વડીલો-મુરબ્બીઓ પ્રત્યે આદર-ભાવ અને ભક્તિ એ ‘ગુરુજન-પૂજા’નું રહસ્ય છે.

परत्थकरणं-परोपकार.

પર એટલે બીજાનાં, અર્થ એટલે પ્રયોજન અને કરણ એટલે પ્રવૃત્તિ. મતલબ કે બીજાનું ભલું કરવું, તે ‘પરાર્થ-કરણ’ અગર પરોપકાર કહેવાય છે. આ જાતનો પરોપકાર બે રીતે થાય છે) : એક ‘લૌકિક’ અને બીજો ‘લોકોત્તર;’ અથવા એક ‘વ્યાવહારિક’ અને બીજો ‘પારમાર્થિક’. તેમાં ‘લૌકિક ઉપકાર’ અન્ન, વસ્ત્ર, ઔષધ, ધન, વસતિ તથા અન્ય જરૂરિયાતની વસ્તુઓ આપવાથી કે જરૂરના પ્રસંગે મદદ કરવાથી થાય છે અને ‘લોકોત્તર ઉપકાર’ આત્મ-જ્ઞાન અને તેને પ્રાપ્ત કરવાનાં સાધનો બતાવવાથી તથા તેને અનુકૂલ સંયોગો કરી આપવાથી થાય છે. શ્રીતીર્થંકરદેવો તથા ધર્માચાર્યો શુદ્ધ દેશના વડે સમસ્ત જગત પર મહાન ઉપકાર કરે છે, તે આ દષ્ટિએ.

સુહગુરુ-જોગો તલ્લયણ-સેવણા-સદ્ગુરુનો યોગ અને તેમનાં વચન પ્રમાણે ચાલવાની શક્તિ.

પંચમહાવ્રતધારી શુદ્ધ સાધુને ‘શુભગુરુ’-સદ્ગુરુ કહેવામાં આવે છે. તેમનો સંબંધ પરમ ભાગ્યના યોગથી થાય છે. અને જો તેમના શાસ્ત્રાનુસારી ઉપદેશ પ્રમાણે ચાલવામાં આવે, તો જરૂર આત્મ-કલ્યાણ સાધી શકાય છે. તેથી એ પ્રકારની ભાવના અહીં પ્રગટ કરવામાં આવી છે.

આભવમખંડા-ભવોભવ અખંડ રીતે, જ્યાં સુધી જન્મમરણના ફેરા કરવા પડે ત્યાં સુધી સંપૂર્ણ રીતે.

વારિજ્જઙ્ગ જઙ્ગ વિ...ચલણાણં-હે વીતરાગ ! તમારા પ્રવચનમાં (તમારા આગમોમાં) જો કે ‘નિયાણું’ બાંધવાની એટલે તપ-જપાદિ ધર્મ-કરણીના ફલની વાસના રાખવાની કે સાદું કરવાની મનાઈ ફરમાવી છે, તેમ છતાં હું તો એવી અભિલાષા કરું છું કે ‘દરેક ભવમાં તમારાં ચરણોની સેવા કરવાનો યોગ મને પ્રાપ્ત થજો.’

તપ-જપનાં ફળની સાંસારિક ઈચ્છા વાસના, તે જ વાસ્તવિક રીતે ‘નિદાન-બંધન’ છે, તીર્થંકરોનાં ચરણોની સેવાની અભિલાષા કરવી, તે ‘નિદાન’ નથી; તે તો વાસ્તવિક રીતે ‘સમ્યક્ત્વ’ જ છે.

દુઃખ-ખઓ-દુઃખનો ક્ષય.

‘દુઃખ’ એ વાસ્તવિક સ્થિતિ નહિ, પણ એક પ્રકારનું સંવેદન છે; એટલે કે જે પ્રમાણમાં તેને વેદવામાં આવે છે, તે પ્રમાણમાં તેનો અનુભવ થાય છે. દાખલા તરીકે, બે માણસને એક સાથે એવા સમાચાર મળે કે તમારા ધંધામાં ખોટ ગઈ છે, તો એક માણસ જે વધારે સમજુ છે તેને સામાન્ય ‘દુઃખ’ થાય છે, અથવા નથી પણ થતું; જ્યારે ઓછી સમજવાળો માણસ તે અંગે પુષ્કળ ‘દુઃખ’ અનુભવે છે અને અનેક પ્રકારનો વલોપાત કરે છે. એટલે સાચી સમજણ પ્રાપ્ત થવી તે જ ‘દુઃખ-નાશ’નો ઉપાય છે અને તે વીતરાગ ભગવાનથી પ્રાપ્ત થાય છે.

કમ્મ-ચ્છાઓ-કર્મ-બંધનમાંથી મુક્તિ, મોક્ષ.

રાગ અને દ્વેષવાળી સઘળી પ્રવૃત્તિઓ કર્મ-બંધનનું કારણ છે. તેમાં ઉત્તેજનનું પ્રમાણ જેટલું વધારે તેટલું કર્મ-બંધન વધારે મજબૂત બને છે. આ સ્થિતિ દૂર કરવા માટે શાસ્ત્રકારોએ ‘સંવર’ અને ‘નિર્જરા’ નામનાં બે તત્ત્વોનું વર્ણન કરેલું છે. તેમાં ‘સંવર’ એ આવતાં કર્મોને રોકવાનો ઉપાય છે અને ‘નિર્જરા’ એ વળગેલાં કર્મોને ખેરવવાનો ઉપાય છે. બીજી રીતે કહીએ તો ‘સંવર’ એ ‘યમ અને નિયમ’ રૂપ છે. અને ‘નિર્જરા’ એ ‘તપશ્ચર્યા’ રૂપ છે. કોઈ પણ આત્માએ કર્મ-બંધનમાંથી મુક્તિ મેળવવી હોય તો તે માટે તેણે જાતે પ્રયત્ન કરવો પડે છે. કોઈની કૃપા કે મહેરબાનીથી મુક્તિ પ્રાપ્ત થતી નથી; એટલે કર્મ-બંધનમાંથી મુક્તિ માગવાનો અર્થ એવી શક્તિ- એવો પુરુષાર્થ પેદા કરવાનો છે કે જેના વડે કર્મોનો ક્ષય થઈ શકે.

સમાહિ-મરણ-સમભાવ-પૂર્વકનું મરણ.

અબોહિ-લાભો-સમકિત. સમ્યક્ત્વ, કે સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ, મોક્ષમાર્ગનાં સાધનોનો લાભ.

સંપજ્જઝ મહાં, તુહ નાહ ! પળામ-કરણેણં-હે નાથ ! તમને પ્રજ્ઞામ કરવાથી એ બધું મને સાંપડજો.

(૫) અર્થ-સંકલના

હે વીતરાગ પ્રભુ ! હે જગદ્ગુરુ ! તમે જયવંત વર્તો. હે ભગવન્ ! તમારા સામર્થ્યથી મને સંસાર પ્રત્યે વૈરાગ્ય પ્રગટો, મોક્ષમાર્ગે ચાલવાની

શક્તિ પ્રાપ્ત થાઓ.

હે પ્રભો ! મને એવું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થાઓ કે જેથી મારું મન સર્વજન-નિન્દિત એવું કોઈ પણ કાર્ય કરવા માટે પ્રેરાય નહિ, ગુરુજનો પ્રત્યે આદર-ભાવ અનુભવે અને અન્યનું હિત કરવા માટે ઉજમાળ બને. વળી હે પ્રભો ! મને સદ્ગુરુનો યોગ સાંપડજો, તથા તેમનાં વચનો પ્રમાણે ચાલવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થજો. આ બધું જ્યાં સુધી મારે સંસારનો ફેરો કરવો પડે, ત્યાં સુધી અખંડ રીતે પ્રાપ્ત થજો. ૨.

હે વીતરાગ ! તમારા પ્રવચનમાં જો કે નિયાણું બાંધવાની એટલે તપ-જપનાં ફળની વાસના રાખવાની મનાઈ ફરમાવી છે, તેમ છતાં હું તો એવી અભિલાષા કરું છું કે દરેક ભવમાં તમારાં ચરણોની સેવા કરવાનો યોગ મને પ્રાપ્ત થજો. ૩.

હે નાથ ! આપને પ્રણામ કરવાથી દુઃખનો નાશ થાય, કર્મનો ક્ષય થાય, સમકિતની સ્પર્શના થાય અને મૃત્યુ-વખતે સંપૂર્ણ સમભાવ રહે તથા અંતસમયની આરાધના બરાબર થાય તેવી પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થજો. ૪

સર્વ મંગલોમાં માંગલ્યરૂપ-અર્થાત્ મંગલ માત્રમાં ઉત્તમ મંગલસ્વરૂપ, સર્વ કલ્યાણોનાં કારણરૂપ અને સર્વ ધર્મોમાં શ્રેષ્ઠ એવું જૈનશાસન જયવંતું વર્તે છે. ૫

(૬) સૂત્ર-પરિચય

પરમપદને પહોંચવાના બે પ્રશસ્ત માર્ગ છે : તે માટે કહ્યું છે કે- ‘જ્ઞાન-ક્રિયામ્યાં મોક્ષઃ’ ‘જ્ઞાન અને ક્રિયા વડે મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે.’ યોગશાસ્ત્રકાર મહર્ષિ પતંજલિએ ક્રિયાયોગની વ્યાખ્યા કરતાં જણાવ્યું છે કે- “તપ, સ્વાધ્યાય અને ઈશ્વર-પ્રણિધાન” એ ક્રિયાયોગ છે. તપઃ-સ્વાધ્યાયેશ્વર-પ્રણિધાનાનિ ક્રિયાયોગઃ. ૧’ (પાતંજલ યોગશાસ્ત્ર ૨-૧). બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો મન, વચન અને કાયાની શુદ્ધિ કરવી, જ્ઞાનની વૃદ્ધિ કરવી અને પ્રભુ-ભક્તિમાં લીન રહેવું તે મોક્ષ મેળવવાની ક્રિયા છે. આ ત્રણ ક્રિયાઓ જો કે અન્યોન્ય સંકળાયેલી છે અને એક-બીજાનાં કારણરૂપ છે, તો પણ અપેક્ષાએ પ્રભુ-ભક્તિનું મહત્ત્વ વિશેષ છે, કારણ કે ચિત્તમાંથી

રાગ-દ્વેષાદિ ક્લેશ દૂર કરવા માટે તે પુષ્ટ આલંબન છે.

શાસ્ત્રોમાં ‘અનુજ્ઞાનો’ મુખ્યત્વે પાંચ પ્રકારનાં કહ્યાં છે :- “(૧) વિષ, (૨) ગર, (૩) અનનુજ્ઞાન, (૪) તદ્દહેતુ અને (૫) અમૃત”. તેમાં (૧) લબ્ધિ, કીર્તિ આદિ સ્પૃહાથી જે ‘અનુજ્ઞાન’ કરવામાં આવે છે, તે ‘વિષાનુજ્ઞાન’ કહેવાય છે. (૨) આ લોકના ભોગો વિશે નિઃસ્પૃહતા, પરંતુ પરભવમાં દિવ્ય ભોગો ભોગવવાની અભિલાષાથી જે ‘અનુજ્ઞાન’ કરવામાં આવે છે, તે ‘ગરાનુજ્ઞાન’ કહેવાય છે. (૩) કોઈ પણ પ્રકારની સ્પૃહા વિના પરંતુ કંઈ પણ સમજ્યા વિના જે ‘અનુજ્ઞાન’ કરવામાં આવે છે, તે ‘અનજ્ઞાન કહેવાય છે. (૪) મુક્તિમાર્ગના અનુરાગથી શુભભાવ-યુક્ત જે ‘અનનુજ્ઞાન’ કરવામાં આવે છે, તે ‘તદ્દહેતુ અનુજ્ઞાન’ કહેવાય છે. અને (૫) જે ‘અનુજ્ઞાન’ શુદ્ધ શ્રદ્ધાપૂર્વક અને પરમસંવેગથી ભાવિત થયેલા મન વડે એટલે કે ભવ-નિર્વેદ-પૂર્વક કરવામાં આવે છે, તે ‘અમૃતાનુજ્ઞાન’ કહેવાય છે. આ અનુજ્ઞાનોમાં પહેલાં બે અનુજ્ઞાનો ત્યાજ્ય છે, છેલ્લાં બે અનુજ્ઞાનો પ્રશસ્ત હોઈને ઉપાદેય છે અને વચ્ચેનું અનનુજ્ઞાન હેય હોવા છતાં ધર્મના વિષયમાં મુગ્ધબુદ્ધિવાળા જીવોને કથંચિત્ ઉપાદેય કહેલું છે. વળી શાસ્ત્રકારો કહે છે કે-‘અનુજ્ઞાન’ની સફલતાનો આધાર ‘પ્રણિધાન, પ્રવૃત્તિ અને વિઘ્ન-જય” પર રહેલો છે. ‘પ્રણિધાન’ એટલે ધ્યેય પ્રત્યેની એકાગ્રતા, ધ્યેય પ્રત્યેની અટલ શ્રદ્ધા કે ધ્યેયને પહોંચવાની અપૂર્વ આત્મ-શ્રદ્ધા. જ્યાં સુધી ‘અનુજ્ઞાન’ કરવાની આ તૈયારી હોતી નથી, ત્યાં સુધી પુરુષાર્થ જોઈએ તેવો ખીલતો નથી, અથવા ખીલે છે તો ધ્યેય પર કેન્દ્રિત નહિ થવાના કારણે તેનું યથેષ્ટ ફલ આવી શકતું નથી. તેથી ‘પ્રણિધાન’ એ ‘અનુજ્ઞાન’નું પ્રથમ પગથિયું છે. ‘પ્રવૃત્તિ’ એટલે કાર્યનો આરંભ, કામની શરૂઆત કે વિધિવત્ આચરણ. જ્યાં સુધી ‘અનુજ્ઞાન’ કરનાર તે અંગે યોગ્ય ‘પ્રવૃત્તિ’ કરતો નથી, એટલે કે તે અંગે વિધિવત્ આચરણ કરતો નથી, ત્યાં સુધી તેનું યથેષ્ટ ફલ આવી શકતું નથી; માટે જ મનના દૃઢ સંકલ્પની જેમ ‘પ્રવૃત્તિ’ નાં પગલાં પણ મક્કમ જ ભરવાં જોઈએ. અને તો જ સફલતા પ્રાપ્ત થવાનો સંભવ છે. ‘વિઘ્ન-જય’ એટલે માર્ગમાં આવતી મુશ્કેલીઓને ઓળંગવાની કુશળતા અથવા માર્ગમાં આવતા અંતરાયોને દૂર કરવાની કાબેલિયત. આ

જગતમાં ‘શ્રેયાંસિ બહુવિજ્ઞાનિ’ એટલે સારાં કામમાં ઘણાં વિઘ્નો ઉપસ્થિત થવાનો સંભવ હોય છે, પરંતુ સુજ્ઞ પુરુષો તેનાથી જરા પણ અકળાતા નથી કે હિંમત હારતા નથી. તેઓ તો એ વિઘ્નોનો પ્રયંક પુરુષાર્થથી સામનો કરે છે અને જ્યારે તેના પર સંપૂર્ણ જય મેળવે છે, ત્યારે જ જંપે છે; આ રીતે જ્યારે તેઓ સઘળાં વિઘ્નોને, સઘળા અંતરાયોને વટાવી જાય છે, ત્યારે સિદ્ધિ અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે અને એ રીતે સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરનારાઓ જ તેનો વિનિયોગ-પાત્ર જીવમાં દાન કરવાના સાચા અધિકારી બની શકે છે.

‘ચૈત્યવંદન’ની ક્રિયા પણ એક પ્રકારનું ‘ધાર્મિક અનુષ્ઠાન’ હોઈને તેનો વિચાર આ દષ્ટિબિંદુથી કરવો જોઈએ. જે ‘ચૈત્ય-વંદન’, કોઈ પણ પ્રકારની લબ્ધિ મેળવવા માટે કે કીર્તિ પ્રાપ્ત કરવા માટે કરવામાં આવે તે ‘વિષાનુષ્ઠાન’ છે. જે ચૈત્યવંદન’ આ લોકના નહિ પરંતુ પરલોકના દિવ્ય ભોગો પ્રાપ્ત કરવા માટે કરવામાં આવે, તે ‘ગરાનુષ્ઠાન’ છે. જે ‘ચૈત્યવંદન’ કંઈ પણ સમજ વિના કે સમજવાની વૃત્તિ વિના કરવામાં આવે, તે ‘અનનુષ્ઠાન’ છે. ‘જે ચૈત્યવંદન’ મોક્ષપ્રાપ્તિના હેતુથી કરવામાં આવે, તે ‘તદ્દેહતુ-અનુષ્ઠાન’ છે અને જે ‘ચૈત્યવંદન’ શુદ્ધ શ્રદ્ધા-પૂર્વક તથા પરમ સંવેગથી ભાવિત થયેલા મન વડે એટલે કે ભવનિર્વેદ-પૂર્વક કરવામાં આવે તે ‘અમૃતાનુષ્ઠાન’ છે. ‘ચૈત્યવંદન’થી સમ્યક્ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે, તેના વડે સકલ કર્મનો ક્ષય થાય છે અને તેથી સકલ કલ્યાણની પ્રાપ્તિ થાય છે.’ એમ જે જ્ઞાની પુરુષોએ કહ્યું છે, તે આ પ્રકારના ‘ચૈત્યવંદન’ને માટે છે.

‘ચૈત્યવંદન’ની સફલતાનો આધાર ‘શુભ પ્રણિધાન’ ઉપર રહેલો છે. આ સૂત્રમાં તેવું પ્રણિધાન મુખ્ય હોવાથી તે ‘પણિહાણ-સુત્ર’-પ્રણિધાન-સૂત્રના નામે ઓળખાય છે.

આ સૂત્રનો પ્રારંભ ‘જય વીરરાય! જય ગુરુ !’ એ શબ્દોથી થાય છે. તેમાં ‘જય’ શબ્દ વિજયનો સૂચક તથા ઉત્સાહ અને આનંદનો ઘોતક હોઈને મંગલરૂપ છે. આ વિજય ‘વીતરાગ’ એટલે રાગ અને દ્વેષથી સર્વથા પર થયેલા પરમાત્માનો ઈચ્છવામાં આવ્યો છે; એટલે તેમાં ‘વીતરાગ’ અને ‘વીતરાગતા’ પ્રત્યે પરમ શ્રદ્ધા વ્યક્ત કરવામાં આવી છે. મતલબ કે જ્યાં

‘વીતરાગતા’ છે, ત્યાં વિજય છે; અને જ્યાં ‘સરાગતા’ છે, ત્યાં પરાજય છે. આ સંસારમાં પુરુષોત્તમપણું પ્રાપ્ત કરવાને માટે અથવા સકલ કર્મમાંથી મુક્ત થવા માટે અથવા તો અનિર્વચનીય સુખની પ્રાપ્તિ કરવા માટે ‘વીતરાગતા’ સિવાય અન્ય કોઈ ઉપાય નથી અને તેથી જ ‘વીતરાગ’ને તથા ‘વીતરાગતા’ને વંદન કરવામાં આવે છે. વળી એવા રાગ-દ્વેષ રહિત મહાપુરુષ જ જગતના સાચા ગુરુ હોઈને-જગતને સાચું જ્ઞાન આપનાર હોઈને તેમને ‘પરમગુરુ’ તરીકે સંબોધન કરવામાં આવ્યું છે. આ રીતે સૂત્રનો પ્રારંભ દેવ અને ગુરુ પ્રત્યેની અમિત શ્રદ્ધા-પૂર્વક કરવામાં આવ્યો છે. ત્યાર પછી શ્રી અરિહંતદેવના મહાન ઉપકાર પ્રત્યે કૃતજ્ઞતા દર્શાવવા માટે જણાવ્યું છે કે -‘હોઝ મમં તુહ પભાવઓ ભયવં !’ હે ભગવન્ ! તમારા પ્રભાવથી, તમારા શાસનના પ્રભાવથી, તમારા પ્રવચનમાં તમે જે સત્ય સિદ્ધાંતો પ્રતિપાદિત કર્યા છે, તેના બળથી મારી હવે પછી જણાવેલી ભાવનાઓ સફળ થજો.

ભવ-નિર્વેદ

આ ભાવનાઓની યાદીમાં પ્રથમ અભિલાષા ભવ-નિવ્વેઓ એટલે ભવ-નિર્વેદ કરવામાં આવી છે, કારણ કે તેના સિવાય ચિત્ત-સમાધિ અથવા વીતરાગતા પ્રગટ થતી નથી. યોગદર્શનકારે પણ યોગશાસ્ત્રમાં જણાવ્યું છે કે- ‘તીવ્રસંવેગનામાસન્નઃ’-જેને તીવ્ર ‘સંવેગ’ તીવ્ર ‘ભવ-નિર્વેદ’ ઉત્પન્ન થાય છે, તેને જલદી સમાધિ પ્રાપ્ત થાય છે. આ રીતે મુખ્ય અભિલાષા ભવ-નિર્વેદ કરવી તે અમૃતાનુજ્ઞાનનો પ્રયત્ન છે અને તેથી સર્વથા પ્રશસ્ત છે. જે નર-નારીને ‘ભવ-નિર્વેદ’ થતો નથી, તે મોક્ષના માર્ગનું અનુસરણ કરી શકતા નથી. તે માટે શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ અને શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે યોગ્ય જ કહ્યું છે કે ‘ન હિ ભવાદનિર્વિણ્ણો મોક્ષાય યતતે ।’ ‘ભવ-નિર્વેદ’ શબ્દથી અહીં સાંસારિક સુખો પ્રત્યેનો અણગમો, કામ-ભોગો પ્રત્યેની વિરક્તિ અને ફરી ફરીને જન્મ ન લેવો પડે તે જાતની પ્રવૃત્તિ કરવા તરફનું દૃઢ વલણ પ્રદર્શિત થાય છે.

માર્ગાનુસારિતા

ભવ-નિર્વેદ પછી ‘માર્ગાનુસારિતા’ એટલે મોક્ષની સ્થિતિએ

પહોંચવાના માર્ગનું અનુસરણ કરવાની શક્તિ ઇચ્છવામાં આવી છે. શાસ્ત્રકારોના અભિપ્રાયથી આ માર્ગ એક પ્રકારનો, બે પ્રકારનો, ત્રણ પ્રકારનો, ચાર પ્રકારનો યાવત્ અનેક પ્રકારનો છે. સમભાવમાં સ્થિર રહેવું તે એનો એક પ્રકાર છે. રાગ અને દ્વેષને જીતવા તે એના બે પ્રકારો છે. મન, વચન અને કાયાની શુદ્ધિ કરવી, અથવા મનોદંડ, વચનદંડ અને કાયદંડનો પરિહાર કરવો એ તેના ત્રણ પ્રકારો છે અને દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર તથા તપનું સેવન કરવું અથવા દાન, શીલ, તપ અને ભાવને અનુસરવું એ તેના ચાર પ્રકારો છે. પાંચ ઈન્દ્રિયોનો વિજય, છ કાયના જીવોની રક્ષા, સાત ભયસ્થાનોનો ત્યાગ, આઠ પ્રકારના મદનો વિજય, નવ પ્રકારે બ્રહ્મચર્યનું પાલન, દસ પ્રકારનો યતિધર્મ વગેરે તેના વિશેષ પ્રકારો પણ શાસ્ત્રોમાં દર્શાવેલા છે.

ઈષ્ટફલ-સિદ્ધિ

મોક્ષ-માર્ગનું અનુસરણ ધર્મારાધન વડે થાય છે, ધર્મારાધન માટે ચિત્તસ્વાસ્થ્યની જરૂર છે અને તે અભિમત અર્થની નિષ્પત્તિથી થાય છે, તેથી ત્રીજી માગણી ઈષ્ટફલ સિદ્ધિની કરવામાં આવી છે

લોકવિરુદ્ધ-ત્યાગ

અનુષ્ઠાતાએ આ રીતે ચૈત્યવંદનની અંતર્ગત રહેલી ભાવના ભવ-નિર્વેદ, માર્ગાનુસારીતા અને ઈષ્ટફલ-સિદ્ધિનો ખ્યાલ સંપૂર્ણ રીતે સ્પષ્ટ કર્યા પછી તેની પૂર્વભૂમિકારૂપ કેટલાંક કર્તવ્યો વિચારવાનાં રહે છે. તેમાંનું પ્રથમ કર્તવ્ય લોગ વિરુદ્ધ-ચ્ચાઓ-એટલે શિષ્ટજન-નિન્દિત પ્રવૃત્તિનો ત્યાગ છે. તે સંબંધમાં પૂર્વમહર્ષિઓએ કહ્યું છે કે :-

સવ્વસસ ચેવ નિંદા, વિસેસઓ તહ ચ ગુણ-સમિદ્ધાણં ।

ઝજુધમ્મકરણ-હસણં, રીઢા જણ-પૂયણિજ્જાણં ॥૧॥

બહુજન-વિરુદ્ધ-સંગો, દેસાચારસસ લંઘણં ચેવ ।

ઝવ્વણખોઓ અ તહા, દાણાઙ્ગિવિપયડમન્નેઓ ॥૨॥

સાહુ-વસણમ્મિ તોસો, સઙ્ગ સમત્થમ્મિ અપ્પહિચારો અ ।

એમાઙ્ગિયાઙ્ગિ ઇત્થં, લોગ-વિરુદ્ધાઙ્ગિ ણેઆઙ્ગિ ॥૩॥”

“બધાની નિંદા (કુથલી) વાંકું બોલવું અને ખાસ કરીને વિશેષ ગુણવાનની નિંદા કરવી; જેઓ સરળતાપૂર્વક ધર્મનું અનુસરણ કરે છે, તેમને હસી કાઢવા; બહુજન-માન્ય પૂજ્યોની અવજા કરવી; ઘણા લોકોથી વિરુદ્ધ વર્તન કરનારનો સંગ કરવો, લોકો જેને અત્યંત ધિક્કારતા હોય તેની સોબત કરવી; પ્રસિદ્ધ દેશાચારનું ઉલ્લંઘન કરવું; નિર્લજ્જ અત્યંત ભોગ-વિલાસ કરવો; છતી લક્ષ્મીએ કોઈને દાન ન આપવું; સાધુ પુરુષોને સંકટ થાય તેમાં અથવા તેમને સતાવવામાં આનંદ માનવો અને છતી શક્તિએ તે વ્યસન-સંકટનો પ્રતિકાર ન કરવો; એ વગેરે કાર્યો લોક-વિરુદ્ધ જાણવાં.”

ગુરુજન-પૂજા

બીજું કર્તવ્ય ‘ગુરુજન-પૂજા’ એટલે ગુરુજનો પ્રત્યે તથા ગુણવંત વ્યક્તિઓ પ્રત્યે સન્માનની ભાવના અને આદરની ક્રિયા છે. જેઓ આ ગુણ કેળવી શકતા નથી, તેઓ ગુણોનો સંચય કરી શકતા નથી; એટલે પરિણામે વિકાસ સાધી શકતા નથી. ગુરુજન-પૂજા એ કૃતજ્ઞતા-ગુણનું જ બીજું સ્વરૂપ છે. કૃતજ્ઞતા-આધ્યાત્મિક વિકાસ માટે અત્યંત જરૂરી છે.

પરાર્થ-કરણ

ત્રીજું કર્તવ્ય **પરસ્થકરણ** એટલે બીજાનું ભલું કરવાની વૃત્તિ તથા પ્રવૃત્તિ છે. પરમાર્થથી મોક્ષ-માર્ગનો ઉપદેશ અને તે રસ્તે વાળવાનો પ્રયત્ન એ પરોપકાર છે, જ્યારે વ્યવહારથી અન્ન, વસ્ત્ર, રહેઠાણ, ઔષધ કે શિક્ષણ આપવું તથા અન્ય મદદ કરવી તે ‘પરોપકાર’ છે. આ બંને પ્રકારના પરોપકારો ભૂમિકાને અનુસારે કર્તવ્ય છે, તેથી તેની અભિલાષા પ્રકટ કરવામાં આવી છે.

શુભગુરુ-યોગ.

ચોથું કર્તવ્ય ‘સદ્ગુરુનો યોગ’ છે.

ગુરુ-વચન-સેવના

પાંચમું કર્તવ્ય ગુરુનાં વચન પ્રમાણે-ઉપદેશ પ્રમાણે ચાલવાની ‘શક્તિ’ છે, જેનું મહત્ત્વ પ્રતીત છે.

આ બધી વસ્તુઓ ભવ-નિર્વેદની પૂર્વભૂમિકા તરીકે ઇચ્છવાની છે

અને તે પ્રમાણે જીવન કેળવવાનું છે. આ રીતે જીવન ગાળનારને જો કે બહુ ભવો કરવા પડતા નથી, તો પણ જેટલા ભવ કરવા પડે, તે બધા ભવોમાં ઉપરોક્ત આઠ વસ્તુ અખંડપણે પ્રાપ્ત થાય એવી અભિલાષા પ્રગટ કરવામાં આવે છે. જે ભવમાં ધર્મ કરવાનું સાધન પ્રાપ્ત થતું નથી, અથવા સાધન પ્રાપ્ત થવા છતાં ધર્મનું આરાધન કરવામાં આવતું નથી, તે ભવ ક્ષુદ્ર ક્રીડાઓના જીવનની જેમ એળે ગયો ગણાય છે.

ત્રીજી ગાથામાં જણાવ્યું છે કે-‘હે વીતરાગ પ્રભુ ! તમારા સિદ્ધાંતમાં તપ, જપ આદિ ધર્મ-કરણીના ફળની આસક્તિ કરવાની મનાઈ છે, તો પણ હું આ ચૈત્યવંદનરૂપ (ચૈત્યવંદનના વિધિનો પ્રણિધાનસૂત્ર એક મુખ્ય અંશ હોવાથી) ધર્મ-કરણીનું એ ફળ માગી લઉં છું કે મને તમારાં ચરણોની સેવા ભવોભવ હોજો.’ આ અભિલાષા કોઈ પણ જાતની મમતા કે આસક્તિથી રહિત હોઈને તેને ‘નિદાન-બંધન’ કહી શકાય નહિ, પરંતુ ગાથા રચનારે વિશિષ્ટ શૈલીનો ઉપયોગ કરીને એ વાતને વધારે પુષ્ટ કરી છે કે ચૈત્યવંદન કરનારે વીતરાગ-ચરણની નિરંતર સેવા કરવા સિવાય અન્ય કોઈ પણ વસ્તુની અપેક્ષા રાખવાની નથી.

ચોથી ગાથામાં ‘દુઃખનો ક્ષય’ ‘કર્મનો ક્ષય’, ‘સમાધિ મરણ’ અને બોધિલાભ’ની ભાવના ભાવવામાં આવી છે, તે પણ દરેક રીતે યુક્ત જ છે; કારણ કે જ્યાં સુધી સાધક દુઃખના વિચારમાંથી મુક્ત થતો નથી, ત્યાં સુધી ધર્મ-ધ્યાન કરી શકતો નથી. અહીં ‘દુઃખ-નિવારણ’નો અર્થ વિશેષ સાધનોની ઈચ્છા નહિ, પણ દુઃખ ન વેદાય તેવી સમજ અને તેવું આત્મબલ પણ છે. ‘કર્મનો ક્ષય’ એ સ્પષ્ટ રીતે મોક્ષની અભિલાષા છે અને ‘સમાધિ-મરણ’ એ ‘સંલેખના’-પૂર્વકનું ‘પંડિત-મરણ’ છે કે જેની ભાવના પ્રત્યેક મુમુક્ષુએ રાખવી ઘટે છે. આ બધી વસ્તુઓનું મૂળ ‘બોધિ-લાભ’ છે, એટલે અંતિમ શુભેચ્છા તેની કરવામાં આવી છે.

આ રીતે પ્રણિધાન-સૂત્ર દ્વારા ચૈત્યવંદનની પૂર્ણાહુતિ થતી હોવાથી ‘અંત્યમંગલ’ તરીકે ‘સર્વમંગલ’ વાળો શ્લોક બોલવામાં આવે છે. ‘જૈનશાસન સર્વ મંગલોમાં માંગલ્યરૂપ છે, સર્વ કલ્યાણોના કારણરૂપ છે અને સર્વ ધર્મોમાં શ્રેષ્ઠ છે; તેથી તે સદા જયવંતું વર્તે છે.’ આ ભાવના

સમ્યગ્દર્શનની પુષ્ટિ કરનારી હોઈને અંત્ય મંગલ તરીકે તેનું ઉચ્ચારણ સુસંગત છે.

આ સૂત્રની પ્રથમ બે ગાથા મુક્તાશુક્તિ-મુદ્રા વડે એટલે બે હાથ કમળના ડોડાના આકારે ભેગા કરીને લલાટે લગાડીને બોલવામાં આવે છે, જે વિનય અને ભક્તિનું લક્ષણ છે. આ બે ગાથાઓ પર શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ લલિતવિસ્તરા ચૈ. વૃ. માં, શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે યોગશાસ્ત્રની સ્વોપજવૃત્તિમાં, શ્રી શાંત્યાચાર્યે ચૈઈયવંદણ-મહાભાસમાં અને શ્રી દેવેન્દ્રસૂરિએ દેવવંદનભાષ્યમાં વિવરણ કરેલું છે.

આ સૂત્રમાં સર્વ વર્ણ ૧૮૧ અને તેમાં ગુરુ ૧૮ તથા લઘુ ૧૭૨ છે.

(૭) પ્રકીર્ણક

આ સૂત્રની પહેલી બે ગાથાઓ ઉપર શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ લલિતવિસ્તરા નામની ચૈ. વૃ.માં, તથા શ્રી અભયદેવસૂરિએ પંચાશક વૃત્તિમાં વિવરણ કરેલું છે. શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે યોગશાસ્ત્રના સ્વોપજવિવરણમાં અને શ્રી દેવેન્દ્રસૂરિએ દેવવંદન ભાષ્યમાં પણ તેની પ્રથમ બે ગાથાઓ પર વિવરણ કરેલું છે. સં. ૧૫૦૧માં શ્રી હેમહંસગણિએ રચેલા ષડાવશ્યક બાલાવબોધમાં જણાવ્યું છે કે આ સૂત્રની પહેલી બે ગાથા ગણધર-કૃત છે અને બાકીની ગાથાઓ પૂર્વાચાર્ય-કૃત છે. શ્રી શાંત્યાચાર્યકૃત ચૈઈયવંદણ-મહાભાસમાં આ સૂત્રની ત્રીજી તથા ચોથી ગાથા નજરે પડે છે, પરંતુ તેના ક્રમમાં તફાવત છે. હાલ જે ગાથા ચોથી બોલાય છે, એ તેમાં સહુથી પહેલી આપેલી છે.

છેલ્લો સંસ્કૃત શ્લોક લઘુશાંતિ-સ્તવના તથા બૃહચ્છાંતિસ્તવના અંતમાં પણ બોલાય છે તથા માંગલિક પ્રસંગોની પૂર્ણહુતિમાં પણ તેનો ઉપયોગ થાય છે.

૨૦. ચેઙ્ગયથય-સુતં

[ચૈત્યસ્તવ:]

‘અરિહંત-ચેઙ્ગયાણં’ સૂત્ર

(૧) મૂલપાઠ

અરિહંત-ચેઙ્ગયાણં કરેમિ કાઠસ્સગ્ગં ।

વંદણ-વત્તિયાએ પૂઅણ-વત્તિયાએ સક્કાર-વત્તિયાએ

સમ્પાણ-વત્તિયાએ બોહિલાભ-વત્તિયાએ નિરુવસગ્ગ વત્તિયાએ,
સદ્ધાએ મેહાએ થિઈએ ધારણાએ અણુપ્પેહાએ વઙ્કમાણીએ, ઠામિ
કાઠસ્સગ્ગ ॥

(૨) સંસ્કૃત ધ્યાયા

અર્હત્-ચૈત્યાનાં કરોમિ કાયોત્સર્ગમ્ ।

વન્દન-પ્રત્યયં પૂજન-પ્રત્યયં સત્કાર-પ્રત્યયં સન્માન

પ્રત્યયં બોધિલાભ-પ્રત્યયં નિરુપસર્ગ-પ્રત્યયં,

શ્રદ્ધયા મેધયા ધૃત્યા ધારણયા અનુપ્રેક્ષયા વર્દ્ધમાનયા તિષ્ઠામિ
કાયોત્સર્ગમ્ ॥

(૩) સામાન્ય અને વિશેષ અર્થ

અરિહંત-ચેઙ્ગયાણં-[અર્હત્-ચૈત્યાનામ્]-અર્હત્ ચૈત્યોનાં, અર્હત્-
પ્રતિમાઓનાં.

‘અર્હત્’નું ‘ચૈત્ય’તે અર્હચ્ચૈત્ય. તેનું બજીનું બહુવચન
‘અર્હચ્ચૈત્યાનામ્.’ અર્હત્-અરિહંત, જિનેશ્વર. ચૈત્ય-મૂર્તિ, પ્રતિમા. ‘ચિત્ત’
શબ્દને ‘વર્ણ દ્વલ્લદિભ્યષ્ટ્યેણ ચ વા’ (સિ. હે. શ. ૭-૧-૫૮) સૂત્રથી
‘ઢ્યણ’ પ્રત્યય લાગવાથી ‘ચૈત્ય’ શબ્દ બનેલો છે. ‘ચિત્ત’ એટલે
અંતઃકરણ, તેનો ભાવ કે તેનું કર્મ તે ‘ચૈત્ય’. અર્થાત્ અંતઃકરણમાં ભાવ
ઉત્પન્ન કરે, તે ચૈત્ય કહેવાય છે. શ્રી અરિહંતદેવની મૂર્તિઓ કે પ્રતિમાઓ

ચિત્તમાં ઉત્તમ સમાધિરૂપ ભાવને ઉત્પન્ન કરે છે, તેથી તેને ચૈત્ય કહેવાય છે. આ.યૂ.માં અર્હત્ ચૈત્યનો અર્થ અરિહંતોની કાજકર્માદિ પ્રતિકૃતિ કરવામાં આવ્યો છે. વિશેષ વિવરણ માટે જુઓ સૂત્ર ૧૧-૫.

કોમિ-[કોમિ]-કરું છું.

કાઝસગ્ગ-[કાયોત્સર્ગમ્]-કાયોત્સર્ગ. વિશેષ વિગત માટે જુઓ સૂત્ર ૬.

વંદણ-વત્તિયા-[વન્દન-પ્રત્યયમ્]-વંદન નિમિત્તે, વંદન માટે.

‘વન્દન’નો ‘પ્રત્યય’ તે ‘વન્દન-પ્રત્યય,’ તેનું બીજાનું એકવચન વન્દન-પ્રત્યયમ્. અહીં ‘વત્તિયા’ શબ્દ ‘વત્તિયં’ના અર્થમાં છે, તેથી તેનો સંસ્કાર ‘પ્રત્યયમ્’ કરેલો છે. શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે યોગશાસ્ત્રની સ્વોપશ્ચૃત્તિમાં જણાવ્યું છે કે ‘વત્તિઆ’ ઇત્યાર્ષત્વાત્સિદ્ધમેવં સર્વત્ર દ્રષ્ટવ્યમ્ ।’ ‘વત્તિયા’ એવો પ્રયોગ આર્ષત્વથી સિદ્ધ થયેલો છે અને સર્વત્ર એમ સમજવાનું છે. વન્દન-નમસ્કાર, પ્રણામ, અભિવાદન. તે બે પ્રકારે થાય છે : દ્રવ્યથી અને ભાવથી. તેમાં મસ્તક નમાવવું, હાથ જોડવા, ઘૂંટણે પડવું તે ‘દ્રવ્ય વંદન’ છે અને સામાની મહત્તાનો તથા પોતાની લઘુતાનો સ્વીકાર કરવો એ ‘ભાવવંદન’ છે.

પૂઝણ-વત્તિયા-[પૂજન-પ્રત્યયમ્]-પૂજન નિમિત્તે, પૂજન માટે.

પૂજન-પૂજા, આરાધના, ઉપાસના. તે બે પ્રકારે થાય છે : દ્રવ્યથી અને ભાવથી. તેમાં જે પૂજા, આરાધના કે ઉપાસના સુગંધી ચૂર્ણ, પુષ્પ વગેરે વડે થાય તે ‘દ્રવ્ય-પૂજન’ કહેવાય છે. અને નિત્ય, ભક્તિ આદિ પ્રશસ્ત ભાવો વડે થાય તે ‘ભાવ-પૂજન’ કહેવાય છે.

સાધુને સ્વયં દ્રવ્યપૂજન કરવાનો નિષેધ છે; પરંતુ બીજાઓને તે વિશે ઉપદેશ આપવાનો નિષેધ નથી, તેમજ તેની અનુમોદના કરવાનો પણ નિષેધ નથી.

-(ધર્મસંગ્રહ ભાગ ૧. પૃ. ૪૨૬)

સત્કાર-વત્તિયા-[સત્કાર-પ્રત્યયમ્]-સત્કાર નિમિત્તે, સત્કાર માટે.

સત્કાર-આદરકરણ. તે પણ બે પ્રકારે થાય છે : દ્રવ્યથી અને ભાવથી. તેમાં ઊઠીને સામા જવું, આસન આપવું, વંદન કરવું, ભક્તપાન

તથા વજ્રાદિ આપવાં એ ‘દ્રવ્ય-સત્કાર’ કહેવાય છે અને મનમાં ઉત્કટ આદરભાવ રાખવો, તે ‘ભાવસત્કાર’ કહેવાય છે.

સમ્માણ-વત્તિયા- [સન્માન-પ્રત્યયમ્]-સન્માન નિમિત્તે, સન્માન માટે.

સન્માન-સ્તુતિ, સ્તવન કે ગુણકીર્તન. તે બે પ્રકારે થાય છે : દ્રવ્યથી અને ભાવથી. તેમાં વાણી વડે સ્તુતિ, સ્તવન કે ગુણકીર્તન કરવું તે ‘દ્રવ્ય-સન્માન’ કહેવાય છે અને પ્રીતિપૂર્વક વિનયને અંગીકાર કરવો તે ‘ભાવ-સન્માન’ કહેવાય છે.

બોધિલાભ-વત્તિયા- [બોધિલાભ-પ્રત્યયમ્]-બોધિલાભ નિમિત્તે, બોધિલાભ થવા માટે.

બોધિનો લાભ તે બોધિલાભ. બોધિલાભ-અર્હત્-પ્રણીત ધર્મની પ્રાપ્તિ. વિશેષ વિવરણ માટે જુઓ સૂત્ર ૮-૪.

નિરુપસર્ગ-વત્તિયા- [નિરુપસર્ગ-પ્રત્યયમ્]-નિરુપસર્ગ નિમિત્તે, મોક્ષ મેળવવા માટે.

નિરુપસર્ગ-ઉપસર્ગરહિત સ્થિતિ, ઉપદ્રવ વિનાની અવસ્થા. સંસારમાં સહુથી મોટો ઉપદ્રવ જન્મ, જરા અને મરણનો ગણાય છે અને તેનાથી રહિત સ્થિતિ તે મોક્ષ છે, એટલે નિરુપસર્ગ શબ્દ મોક્ષના અર્થમાં વપરાયેલો છે.

‘નિસ્પ્રસર્ગો મોક્ષઃ જન્માદ્યુપસર્ગાભાવેન’ । (લ. વિ.)

શ્રદ્ધા- [શ્રદ્ધયા]-શ્રદ્ધાપૂર્વક, પોતાની ઈચ્છાથી.

શ્રદ્ધા-રુચિ, સ્વકીય અભિલાષા, ભક્તિ. ‘શ્રદ્ધારુચિઃ’ (પં. પૃ. ૩૯.) ‘શ્રદ્ધા-નિજોઽભિલાષઃ’ (આ. ટી. અ. પ. પૃ. ૭૮૭.) ‘સદ્ધા-ભક્ત્યાતિશયઃસાંખિલાષતા ઇત્યન્યે’ (આ. ચૂ. અ. પ. પૃ. ૨૫૭.) યોગ-પ્રકરણમાં શ્રદ્ધાનો અર્થ ચિત્તની પ્રસન્નતા થાય છે, તે માટે શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે યોગશાસ્ત્રની સ્વોપશ્વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે શ્રદ્ધા મિથ્યાત્વમોહનીયકર્મક્ષયો-પશમ-જન્યોદકપ્રસાદકમણિવચ્ચેતસઃ પ્રસાદજનની-શ્રદ્ધા મિથ્યાત્વમોહનીય કર્મના ક્ષયોપશમથી ઉત્પન્ન થનારી છે અને ઉદકપ્રસાદકમણિ(જલકાંત

મણિ)ની જેમ ચિત્તને સ્વચ્છ કરનારી છે.’ અર્થાત્ મિથ્યાત્વ મોહનીય કર્મનો જેટલા અંશે ક્ષયોપશમ થાય છે, તેટલો અંશે ‘શ્રદ્ધા’ ઉત્પન્ન થાય છે. આ શ્રદ્ધાથી ચિત્ત ઉપર શું અસર થાય છે ?’ તેનો ઉત્તર એ છે કે ‘જેમ જલકાંત મણિને કોઈ પણ જળાશયમાં નાખવામાં આવે તો તેમાં રહેલા કચરાને શીઘ્ર દૂર કરી જળને સ્વચ્છ બનાવે છે, તેમ આ ‘શ્રદ્ધા’ સંશયાદિ દોષોરૂપી કચરાને દૂર કરીને ચિત્તને સ્વચ્છ બનાવે છે.’ અહીં તેવી શ્રદ્ધાની જરૂર છે, એટલે તેમણે વધારામાં જણાવ્યું છે કે ‘તયા શ્રદ્ધયા’-તેવી શ્રદ્ધા વડે, ‘ન તુ બલાભિયોગાદિના’-નહિ કે કોઈના બલાત્કાર આદિ વડે.’ અહીં આદિ શબ્દથી લજ્જા, ભય વગેરે સમજવાં. કેટલાક યોગવિશારદો શ્રદ્ધાનો અર્થ ઉત્કંઠા, સમુત્કંઠા કે જિજ્ઞાસા પણ કરે છે. શાસ્ત્રકારોએ ચાર દુર્લભ વસ્તુઓની ગણતરીમાં શ્રદ્ધાને ખાસ સ્થાન આપેલું છે. જેમકે :-

“ચત્તારિ પરમંગાણિ, દુલ્લહાણીહ જંતુણો ।

માણુસત્તં સુઈ સદ્ધા, સંજમંમિ ય વીરિયં ॥”

પ્રાણીઓને ચાર પરમ અંગોની પ્રાપ્તિ થવી દુર્લભ છે. તે આ રીતે :- (૧) ‘મનુષ્યત્વ’ એટલે મનુષ્યજન્મની પ્રાપ્તિ, (૨) ‘શ્રુતિ’ એટલે સત્-શાસ્ત્રો સાંભળવાનો યોગ, (૩) ‘શ્રદ્ધા’ એટલે જીવ, અજીવ આદિ તત્ત્વોની રુચિ અને (૪) ‘સંયમને વિશે વીર્યની સ્ફુરણા અર્થાત્ સંયમી જીવન ગાળવાનો પુરુષાર્થ.

મેહાઈ-[મેઘયા]-મેઘાપૂર્વક, બુદ્ધિની પટુતાથી.

મેઘા-મતિ, બુદ્ધિપટુતા. ‘મેહા મઈ મણીસા વિન્નાણં ધી ધિઈં બુદ્ધી’(પા. લ. ના. ગા-૩૧) ‘મેહા પઙ્કત્ત્વં ન પુનઃ ચલઃ’(આ. ચૂ. અ. પ. પૃ. ૨૫૭) શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે યોગશાસ્ત્રની સ્વોપશ્વૃત્તિમાં મેઘાનો અર્થ કરતાં જણાવ્યું છે કે :- ‘મેઘા ચ સચ્છાસ્ત્રગ્રહણપટુઃ પાપશ્રુતાવજ્ઞાકારી જ્ઞાનાવરણીય-ક્ષયોપશમજ્ઞચિત્તધર્મઃ- મેઘા એ સત્શાસ્ત્રોને ગ્રહણ કરવામાં કુશલ અને પાપશ્રુતની અવજ્ઞા કરનારો જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી ઉત્પન્ન થનારો એક પ્રકારનો ચિત્તધર્મ છે.’ તાત્પર્ય કે, જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી ઉત્પન્ન થતી જે મતિ (બુદ્ધિ) હિતકારી અને અહિતકારી

સિદ્ધાંતોને સમજવા જેટલી પટુ છે, તે મેધા ગણાય છે.

શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે મેધાનો બીજો અર્થ મર્યાદાવર્તીપણું કયો છે. 'અથવા મેધયા મર્યાદાવર્તિતયા' અને તેનું વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ કરતાં જણાવ્યું છે કે 'નાસમન્નસત્વેન-અસમંજસપણાથી નહિ.' તાત્પર્ય કે જે કાર્ય ગમે તેમ ન કરતાં વ્યવસ્થિત રીતે કરવામાં આવે તે મેધાપૂર્વક થયું ગણાય. આ. ચૂ.-માં જણાવ્યું છે કે કેટલાક આચાર્યો 'મેધા'નો અર્થ 'તદ્ગુણપરિજ્ઞાનમ્' એટલે તેના ગુણનું વિશેષજ્ઞાન એવો કરે છે, તો કેટલાક આચાર્યો તેનો અર્થ 'આસાતળાવિરહિતો તત્ત્વે ય મમ્મે ઠિતો ઇતિ' એટલે આશાતનાથી રહિત અને તેથી માર્ગસ્થિત એવો કરે છે.'

ધિર્દૈર્- [ધૃત્યા]-ધૃતિપૂર્વક, ચિત્તની સ્વસ્થતાથી.

ધૃતિ-મનઃપ્રણિધાન, મનની વ્યાકુલતા રહિત સ્થિતિ, ચિત્તની સ્વસ્થતા. આ. ચૂ.માં કહ્યું છે કે 'ઠિતી મળોસુષ્પ્તિહાણં, જન દુ રાગાદીર્હિ આકુલો-ધૃતિ એટલે મનનું સુપ્રણિધાન (સારી રીતે એકાગ્ર થવાપણું), નહિ કે રાગ, દ્વેષ વગેરેથી આકુલ થવાપણું.' શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે યોગશાસ્ત્રની સ્વોપજ્ઞવૃત્તિમાં જણાવ્યું છે કે 'ધૃત્યા મનઃસમાધિલક્ષણયા, ન રાગદ્વેષાદ્યા-કુલતયા-ધૃતિ વડે એટલે મનની સમાધિ (સ્વસ્થતા) વડે, નહિ કે રાગદ્વેષ વગેરેની આકુલતા વડે.' સંઘાચાર વૃત્તિમાં જણાવ્યું છે કે 'ધૃત્યા મનસ્વાસ્થ્યેન, મનઃસમાધિવિશેષિત-પ્રીત્યેત્યર્થઃ-ધૃતિ વડે એટલે મનની સ્વસ્થતા વડે. અર્થાત્ મનની સમાધિ(સમાધાન)થી વિશેષતા પામેલી પ્રીતિ વડે.'

ધારણા- [ધારણયા]-ધારણાપૂર્વક, ગુણની અવિસ્મૃતિથી.

ધારણા- અવિસ્મૃતિ, અવિસ્મરણ. લ. વિ.માં કહ્યું છે કે 'ધારણા-અધિકૃતવસ્ત્વવિસ્મૃતિઃ-ધારણા એટલે અધિકૃત વસ્તુની અવિસ્મૃતિ.' શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે યોગશાસ્ત્રની સ્વોપજ્ઞવૃત્તિમાં કહ્યું છે કે 'એવં ધારણયા અર્હદ્ગુણાવિસ્મરણરૂપયા, ન તુ તત્ક્રૂન્યતયા-ધારણા વડે એટલે અર્હદ્ગુણના અવિસ્મરણ વડે, નહિ કે તેની શૂન્યતા વડે.'

અણુપ્પેહા- [અનુપ્રેક્ષયા]-અનુપ્રેક્ષાપૂર્વક, અનુચિંતનથી.

અનુપ્રેક્ષા-ચિંતન, અનુચિંતન, પુનઃ પુનઃ સ્મરણ. સ્થાનાંગસૂત્રની ટીકામાં ‘અનુપ્રેક્ષા’નો અર્થ ‘ચિંતનિકા’ કરવામાં આવ્યો છે. આ. ચૂ.માં કહ્યું છે કે અનુપ્રેક્ષા નામ તત્ત્વાર્થાનુચિંતન’-અનુપ્રેક્ષા એટલે તત્ત્વના અર્થનું અનુચિંતન.’ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે યોગશાસ્ત્રની સ્વોપજવૃત્તિમાં જણાવ્યું છે કે- ‘અનુપ્રેક્ષયાઽર્હદગુણાનામેવ મુહુર્મુહુરનુસ્મરણેન, ન તદ્ વૈકલ્યેન-અનુપ્રેક્ષા વડે એટલે અર્હદના ગુણોનું જ પુનઃ પુનઃ સ્મરણ કરવા વડે, નહિ કે તેના વૈકલ્ય વડે.’

અર્થનું ચિંતન-મનન કરવું. તેને પણ ‘અનુપ્રેક્ષા’ કહેવામાં આવે છે. પાંચ પ્રકારના સ્વાધ્યાયમાં તે ચોથા પ્રકારનો સ્વાધ્યાય છે. તે અંશે ઉત્તરાધ્યયન-સૂત્રના ત્રીસમા અધ્યયનમાં કહ્યું છે કે-

“વાચણા પુચ્છણા ચેવ, તહેવ પરિવટ્ટણા ।

અણુપ્પેહા ધમ્મકહા, સજ્ઞાઓ પંચહા ભવે ।”

વાચના (પાઠ લેવો), પૃચ્છના (શંકાઓ પૂછવી), પરિવર્તના (શીખેલું સંભારી જવું), અનુપ્રેક્ષા (અર્થનું ચિંતન-મનન કરવું) અને ધર્મકથા (અન્યને ધર્મ કહેવો, તેનો બોધ કરાવવો) એ પાંચ પ્રકારનો સ્વાધ્યાય છે. તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્રમાં ‘અનુપ્રેક્ષા’ને સ્વાધ્યાયને ત્રીજો પ્રકાર માનવામાં આવ્યો છે. ‘વાચનાપૃચ્છના-ડનુપ્રેક્ષાડડ્ઘ્નાય-ધર્મોપદેશાઃ ।” (અ. ૯, ૨૫.)-વાચના, પૃચ્છના, અનુપ્રેક્ષા, આધ્યાય અને ધર્મોપદેશ એ સ્વાધ્યાયના ભેદો છે.

વઢ્ઢમાણીએ-[વર્ધમાનયા]-વૃદ્ધિ પામતી.

અપેક્ષાવિશેષથી દરેક મનોવૃત્તિના ત્રણ પ્રકારો પડે છે. (૧) હીયમાના, (૨) અવસ્થિતા અને (૩) વર્ધમાના. તેમાં જે વૃત્તિનો વેગ ક્રમશઃ ઘટતો જાય તે હીયમાના કહેવાય છે, જે વૃત્તિનો વેગ સ્થિર રહે તે અવસ્થિતા કહેવાય છે અને જે વૃત્તિનો વેગ ક્રમશઃ વધતો જાય તે વર્ધમાના કહેવાય છે. આ વિશેષણ શ્રદ્ધયા વગેરે પાંચે પદોને લાગુ પડે છે. તે માટે શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે યોગશાસ્ત્રની સ્વોપજવૃત્તિમાં કહ્યું છે કે-‘વર્ધમાનતયેતિ શ્રદ્ધાદિભિઃ પ્રત્યેકમભિસમ્બધ્યતે-વર્ધમાનતયા એ વિશેષણ સદ્ધાદિ આદિ

પ્રત્યેક પદને લાગુ પડે છે.'*

ઠામિ કાઠસ્સગ્ગં-+[તિષ્ઠામિ કાયોત્સર્ગમ્]-કાયોત્સર્ગમાં સ્થિર થાઉં છું.

(૪) તાત્પર્યાર્થ

‘ચેઙ્ગય-થઓ-[ચૈત્યસ્તવઃ]-જે સૂત્રમાં ચૈત્યની સ્તવના કરવામાં આવી છે, તે ચૈત્ય-સ્તવ.

દેવવંદન ભાષ્ય(ગાથા ૩૬)માં આ સૂત્રને ‘ચેઙ્ગયથયં’ તરીકે ઓળખાવવામાં આવ્યું છે. વળી તેના પ્રથમ શબ્દો પરથી તે ‘અરિહંત-ચેઈયાણં’ના નામથી પણ ઓળખાય છે. દેવવંદન ભાષ્યમાં કહ્યું છે કે-

ચેઙ્ગયથયદુ સંપય તિચત્ત પય વત્ત દુસયગુણતીસા ॥૩૬॥

દુ છ સગ નવ તિય છ ચડ છપ્પય ચિઙ્ગસંપયા પયા પદમ ।

અરિહં વંદણ સદ્ધા અત્ત સુહમ એવ જા તાવ ।

અબ્બુવગમો નિમિત્તં હેઠ્ઠ ઇગ બહુવચંત-આગારા ।

આગંતુગ આગારા ઠસ્સગ્ગાવહિ સરુવદ્ધ ॥૩૮॥

(અન્નત્થ સૂત્રથી સંયુક્ત) ચૈત્યસ્તવની સંપદા ૮ છે, પદો ૪૩ છે અને અક્ષરો ૨૨૮ છે. તે સંપદાઓનાં પદોની સંખ્યા અનુક્રમે ૨, ૬, ૭,

★ પાતંજલ યોગશાસ્ત્રમાં સમાધિના ઉપાયની તરતમતા મૃદુ, મધ્ય અને અધિમાત્ર એવા ત્રણ પ્રકારો વડે વર્ણવી છે અને અધિમાત્ર ઉપાયથી સમાધિલાભ વધારે ઝડપથી થાય છે, એવું વિધાન કરેલું છે.

+ સૂત્રની શરૂઆતમાં કરેમિ કાઠસ્સગ્ગં જણાવ્યા પછી ઠામિ કાઠસ્સગ્ગંનો પ્રયોગ શા માટે થયો છે ? તેવી શંકા થાય તેનું સમાધાન એ છે કે વર્તમાનની સમીપમાં હોય તે વર્તમાનરૂપ જ ગણાય. એ ન્યાયે શરૂઆતમાં કરેમિ કાઠસ્સગ્ગં એ હમણાં જ કાયોત્સર્ગ કરીશ તેવા અર્થમાં પ્રયોગ થયો છે. આ પ્રમાણે પૂર્વે માગેલી કાયોત્સર્ગની આજ્ઞા રૂપ ક્રિયાનો અને ક્રિયાની સમાપ્તિનો એ બન્ને કાળ કથંચિત્ એ હોવાથી વર્તમાનમાં તે ક્રિયાનો પ્રારંભ કરવાનું જણાવવા માટે ઠામિ કાઠસ્સગ્ગંનો પ્રયોગ થયો છે.

-(ધર્મસંગ્રહ ભા. ૧, પૃ. ૪૨૮)

૮, ૩, ૬, ૪ અને ૬ છે : (૧) અરિહંત, (૨) વંદણ.. (૩) સદ્ધાએ...(૪) અન્નતથ...(૫) સુદુર્મેહિં... (૬) એવમાઙ્ગેહિં... (૭) જાવ...(૮) તાવ. આ આઠ સંપદાઓનાં નામો અનુક્રમે નીચે પ્રમાણે જાણવાં : (૧) અભ્યુપગમ, (૨) નિમિત્ત, (૩) હેતુ, (૪) એકવચનાંતાગાર, * (૫) બહુવચનાંતાગાર, (૬) આગંતુકાગાર, (૭) કાયોત્સર્ગાવધિ અને (૮) સ્વરૂપ.

સંપદા અને આલાપકની દૃષ્ટિએ અરિહંત-ચેઈયાણં સૂત્ર-
(ચૈત્યસ્તવ)નો પાઠ નીચે મુજબ રચાયેલો છે :-

૧. અભ્યુપગમ-સંપદા

અરિહંત-ચેઈયાણં ૧, કરેમિ કાઠસ્સગ્ગં ૨, ॥૧॥

૨. નિમિત્ત-સંપદા

વંદણ-વત્તિયાએ ૩, પૂઅણ-વત્તિયાએ ૪, સક્કાર વત્તિયાએ ૫, સમ્માણ વત્તિયાએ ૬, બોહિલાભ-વત્તિયાએ ૭, નિરુવસગ્ગ-વત્તિયાએ ૮, ॥૨॥

૩. હેતુ-સંપદા

સદ્ધાએ ૧, મેહાએ ૧૦, ઘિઈએ ૧૧, ધારણાએ ૧૨, અણુપ્પેહાએ ૧૩, વઙ્ગમાણીએ ૧૪, ઠામિ કાઠસ્સગ્ગં ૧૫, ॥૩॥

અરિહંત-ચેઈયાણં કરેમિ કાઠસ્સગ્ગં-અર્હત્ ચૈત્યોનું આલંબન સ્વીકારીને કાયોત્સર્ગ કરું છું-કરવા ઇચ્છું છું.

ચૈત્યવંદનની ક્રિયા પ્રશસ્ત ભાવોની વૃદ્ધિ માટે કરવામાં આવે છે, તેથી તેમાં કાયોત્સર્ગની ક્રિયા આવશ્યક મનાયેલી છે. શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ ચતુર્થ પંચાશકમાં જણાવ્યું છે કે :-

“કમ્મ-વિસ-પરમમંતો, એવં એયં તિ બેંતિ સવ્વણ્ણૂ ।

મુદ્દા એત્થુસસગ્ગો, અક્કોબ્ધો હોઝ જિણચિણ્ણો ॥”

“વિધિપૂર્વક કરાયેલું ‘ચૈત્યવંદન’ કર્મવિષયને દૂર કરવા માટે પરમ

★ ચારથી આઠ સુધીની સંપદાઓ વિશે જુઓ સૂત્ર ૮ (૬).

મંત્ર તુલ્ય છે, એમ સર્વજ્ઞો કહે છે. આ ચૈત્યવંદન દરમિયાન મુદ્રાવિધાન કરવું જોઈએ, તેમજ જિનોએ આચરેલો નિશ્ચય કાયોત્સર્ગ કરવો જોઈએ.

આ કારણે ચૈત્યવંદનમાં સ્તુતિ, સ્તવન અને પ્રણિધાન કર્યા પછી કાયોત્સર્ગ કરવામાં આવે છે. આ કાયોત્સર્ગ કરવાની ઈચ્છા ‘અરિહંત-ચેઢાણં કરેમિ કઠસ્સગં’ એ એ પદો વડે દર્શાવવામાં આવી છે, તેથી તે ‘અભ્યુપગમ સંપદા’ કહેવાય છે.

આ કાયોત્સર્ગ સામાન્ય નહિ પણ વિશેષ પ્રકારનો છે, તે દર્શાવવા માટે તેની આગળ ‘અરિહંત ચેઢાણં’ પદ મૂક્યું છે. તેનો સ્પષ્ટ અર્થ એ છે કે આ કાયોત્સર્ગ અર્હત્તનાં ચૈત્યો સંબંધી કરવાનો છે-તેમનું આલંબન સ્વીકારીને કરવાનો છે.

અર્હત્તની પ્રતિમાનું આલંબન લઈને જે કાયોત્સર્ગ કરવામાં આવે તેને ‘આલંબન-યોગ’ કહેવાય છે. શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ તેરમા પોઠશકમાં જણાવ્યું છે કે-

“સ્થાનોર્ણાર્થાલમ્બનતદન્યયોગપરિભાવનં સમ્યક્ ।

પરતત્ત્વયોજનમલં યોગાભ્યાસ ઇતિ તત્ત્વવિદઃ ॥૪॥”

તત્ત્વના જાણકારો કહે છે કે સ્થાન, ઊર્ણ, અર્થ, આલંબન અને નિરાલંબન એ પાંચ પ્રકારના યોગનો સારી રીતે અભ્યાસ કરવો તે મોક્ષમાં બરાબર જોડનારો હોવાથી યોગાભ્યાસ કહેવાય છે.

યોગવિંશિકામાં તેમણે આ વસ્તુ વધારે સ્પષ્ટ કરી છે :

મુક્ત્વેણ જોયણાઓ, જોગો સવ્વો વિ ધમ્મવાવારો ।

પરિસુદ્ધો વિન્નેઓ, ઠાણાઙ્ગઓ બિસેસેણં ॥૧॥

ઠાણુત્થાલંબણરહિઓ તંતમ્મિ પંચહા एसो ।

દુગમિત્થકમ્મજોગો, તહા તિયં નાણજોગો ડ ॥૨॥

“પ્રણિધાનાદિ આશયની શુદ્ધિવાળો સર્વે પણ ધર્મવ્યાપાર મોક્ષમાં યોજનારો-જોડનારો હોવાથી ‘યોગ’ જાણવો, પરંતુ અહીં સ્થાનાદિગત વ્યાપારને જ વિશેષરૂપે યોગ જાણવાનો છે. તાત્પર્ય કે યોજનાદ યોગઃ એવી વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે અર્થ કરીએ તો જે જે ધર્મવ્યાપાર પરિશુદ્ધ હોવાને લીધે

મોક્ષમાં જોડે છે, તે સઘળા યોગ કહેવાય છે, પરંતુ અહીં તેનો વિશેષ અર્થ એટલે રૂઢિવશાત્ અર્થસંકોચ પામેલો અર્થ ગ્રંહણ કરવાનો છે, એટલે સ્થાનાદિને લગતો જે ધર્મવ્યાપાર તે જ યોગ સમજવાનો છે.

શાસ્ત્રમાં સ્થાન, ઊર્ણ, અર્થ, આલંબન અને નિરાલંબન એમ પાંચ પ્રકારનો યોગ વર્ણવેલો છે, તેમાંના પહેલા બે પ્રકારો કર્મયોગ છે અને પછીના ત્રણ પ્રકારો જ્ઞાનયોગ છે.”

‘સ્થાનયોગ’ એટલે આસનસિદ્ધિ. તે પદ્માસન, પર્થ્વિકાસન, દંડાસન વગેરે આસનોનો જય કરવાથી સિદ્ધ થાય છે. ‘ઊર્ણયોગ’ એટલે જપ કે સ્વાધ્યાય. તે યોગક્રિયામાં ઉપયોગી સૂત્રોનો વિધિસર જપ કરવાથી તથા સૂત્ર-પાઠોનો પદ્ધતિસર ઉચ્ચાર કરવાથી સિદ્ધ થાય છે. ‘અર્થયોગ’ એટલે તત્ત્વબોધ. તે સૂત્રનો ભાવ યથાર્થપણે વિચારવાથી સિદ્ધ થાય છે. ‘આલંબનયોગ’ એટલે આલંબન વડે ચિત્તનું સ્થિરીકરણ. તે રાગદ્વેષ વિરહિત જિનેશ્વરની પ્રતિમાનું આલંબન લેવાથી સિદ્ધ થાય છે. અને ‘નિરાલંબનયોગ’ એટલે બાહ્યઆલંબન વિના ચિત્તનું સ્થિરીકરણ તે સચ્ચિદાનંદધનસ્વરૂપ સિદ્ધ ભગવંતના સ્વરૂપનું ધ્યાન કરવાથી સિદ્ધ થાય છે.

આ યોગો પૈકી પહેલા બેમાં ક્રિયાની પ્રધાનતા છે, એટલે તે ક્રિયાયોગ કહેવાય છે; અને પછીના ત્રણમાં ચિંતન, ભાવ કે જ્ઞાનની મુખ્યતા છે, એટલે તે જ્ઞાનયોગ કહેવાય.

યોગશાસ્ત્રમાં ધ્યાનની સિદ્ધિ માટે-ચિત્તને સ્થિર કરવા માટે ચાર પ્રકારનાં ધ્યેયો દર્શાવ્યાં છે, (જુઓ સૂત્ર ૭, ૭) તેમાં ત્રીજું ધ્યેય ‘રૂપસ્થ’ નામનું છે, તે આ આલંબન-યોગમાં મુખ્ય હોય છે. તે માટે યોગશાસ્ત્રના નવમા પ્રકાશમાં કહ્યું છે કે-

રાગદ્વેષમહામોહ-વિકારૈરકલઙ્કિતમ્ ।

શાન્ત-કાન્ત-મનોહારિ સર્વ-લક્ષણ-લક્ષિતમ્ ॥૮॥

તીર્થિકૈરપરિજ્ઞાતયોગમુદ્રામનોરમમ્ ।

અક્ષ્ણોરમન્દમાનન્દનિઃસ્યન્દં દદદદ્ધુતમ્ ॥૯॥

જિનેન્દ્રપ્રતિમારૂપમપિ નિર્મલમાનસઃ ।

નિર્નિમેષદૃશા ધ્યાયન્ રૂપસ્થધ્યાનવાન્ ભવેત્ ॥૧૦॥

“રાગ, દ્વેષ અને મહામોહના વિકારોથી અકલંકિત, શાંત, સુંદર, મનોહર, સર્વે શુભ લક્ષણોથી ઓળખાતી, અન્ય દર્શનકારોએ નહિ જાણેલી એવી યોગમુદ્રાથી મનોરમ, ચક્ષુઓને અતિ આનંદ આપે તેવો અદ્ભુત રસ ઝરનારી જિનેન્દ્ર ભગવાનની પ્રતિમાના રૂપનું નિર્મલ મન કરી નિમેષ રહિત દૃષ્ટિએ ધ્યાન કરનાર રૂપસ્થ ધ્યાનવાન્ કહેવાય છે.”

અર્હત્યૈત્ય, જિનમૂર્તિ, જિનબિંબ અને જિનપ્રતિમા એ પર્યાયશબ્દો છે.

વંદણ-વત્તિયાણ પૂજણ-વત્તિયાણ સન્કાર-વત્તિયાણ સમ્માણ-વત્તિયાણ બોહિલાભ-વત્તિયાણ નિરુવસગ્ગ-વત્તિયાણ.

વંદનનું નિમિત્ત લઈને, પૂજનનું નિમિત્ત લઈને સત્કારનું નિમિત્ત લઈને, સન્માનનું નિમિત્ત લઈને, બોધિલાભનું નિમિત્ત લઈને તથા મોક્ષનું નિમિત્ત લઈને.

કાયોત્સર્ગમાં જિનપ્રતિમાનું આલંબન જે જે નિમિત્તોએ લેવાય છે, તેનું સ્પષ્ટીકરણ વંદણ-વત્તિયાણ આદિ છ પદોથી કરવામાં આવ્યું છે, તેથી તે નિમિત્ત-સંપદા કહેવાય છે.

જ્યારે અર્હત એટલે તીર્થંકરનો જીવ દેવલોકમાંથી ચ્યવીને માતાના ગર્ભમાં આવે છે, ત્યારે ત્રણે ભુવનમાં આનંદની એક અપૂર્વ લહરી ફરી વળે છે અને દિવ્ય પ્રકાશ વગેરે ઉત્પન્ન થાય છે. આ વખતે અવધિજ્ઞાન વડે તે ક્ષેત્રનું નિરીક્ષણ કરી રહેલા શકેન્દ્ર અત્યંત રાજી થાય છે અને મસ્તકે અંજલિ કરીને બે હાથ જોડીને હૃષ્ટ-તુષ્ટ મન વડે ‘નમોત્થુણં અરિહંતાણં ભગવંતાણં’ આદિ શબ્દો વડે વિધિપૂર્વક વંદના કરે છે. આવી ઉત્કૃષ્ટ વંદના કરવાનો લાભ મને આ કાયોત્સર્ગ વડે મળો, એમ અહીં વિચારવાનું છે.

જ્યારે તીર્થંકરનો જન્મ થાય છે, ત્યારે પણ વિશ્વભરમાં આનંદનું વાતાવરણ છવાઈ જાય છે અને ઈદ્રાદિદેવો પોતાના કલ્પ મુજબ તેમને મેરુપર્વત પર લઈ જાય છે અને ત્યાં રત્નમયી શિલા પર સ્નાત્ર

(જિનાભિષેક) વડે જે પૂજન કરે છે, તેવા ઉત્કૃષ્ટ પૂજન કરવાનો લાભ મને આ કાયોત્સર્ગ વડે મળો, એમ અહીં વિચારવાનું છે.

તીર્થંકર પ્રભુ ઊંચા રાજવંશી ક્ષત્રિયકુલમાં જન્મે છે અને પુણ્યપ્રકૃતિ ઉત્કૃષ્ટ હોવાથી સર્વત્ર સત્કાર પામે છે, વસ્રાભૂષણા વડે આ પ્રકારનો ઉત્કૃષ્ટ સત્કાર કરવાનો લાભ મને આ કાયોત્સર્ગ વડે મળો, એમ વિચારવાનું છે.

કમલપત્ર જલમાં રહેવા છતાં તેનાથી લેપાતું નથી, તેમ તીર્થંકરદેવો સંસારમાં રહેવા છતાં તેના ભોગોથી લેપાતા નથી. તાત્પર્ય કે તેઓ સંસારમાં વિરક્ત ભાવે રહે છે અને ‘ભગવંત ! તીર્થ પ્રવર્તાવો’ એવા લોકાંતિક દેવોની વિનંતિપૂર્વક સંસારનો ત્યાગ કરી પવિત્ર પ્રવ્રજયા ધારણ કરે છે, તે વખતે દેવો આવીને તેમનું ભારે-સન્માન (દીક્ષા મહોત્સવ) કરે છે. આવું ઉત્કૃષ્ટ સન્માન કરવાનો લાભ મને આ કાયોત્સર્ગ વડે મળો, એમ અહીં વિચારવાનું છે.

પ્રવ્રજિત થયેલા તીર્થંકરદેવો દર્શનબોધિ, જ્ઞાનબોધિ અને ચારિત્રબોધિ વડે અનુક્રમે શુક્લ ધ્યાનમાં આરૂઢ થઈને ચાર ધાતીકર્મનો નાશ કરી કેવલ્યની પ્રાપ્તિ કરે છે. જે બોધિ વડે તીર્થંકરો યાવત્ કેવલ્યની પ્રાપ્તિ કરે છે, તે બોધિનો લાભ મને આ કાયોત્સર્ગ વડે મળો, એમ અહીં વિચારવાનું છે.

ધર્મની આરાધન બરાબર ચાલુ રહે અને તે વડે જગતના જીવો પોતાનું કલ્યાણ સાધી શકે તે માટે તીર્થંકર દેવો ધર્મસંઘની-ધર્મતીર્થની સ્થાપના કરે છે અને તીર્થંકર નામકર્મનો ઉપભોગ કરે છે, ત્યારપછી નિર્વાણ નજીક જાણીને શૈલેશીકરણ દ્વારા સર્વ યોગોને રૂંધીને ‘અયોગી કેવલી’ નામનું ચૌદમું ગુણસ્થાન પ્રાપ્ત કરે છે અને ધનુષ્યમાંથી બાણ છૂટે તેમ શરીરમાંથી છૂટીને ઊર્ધ્વગતિ વડે સિદ્ધશિલામાં પહોંચી નિરુપસર્ગ સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરે છે, તેવા નિરુપસર્ગનો લાભ મને આ કાયોત્સર્ગ દ્વારા મળો, એમ અહીં વિચારવાનું છે.

સ્થાપનાનિક્ષેપની ભક્તિ વડે પ્રભુની વિભિન્ન અવસ્થાઓને ભાવવાનું વિધાન ચૈત્યવંદનભાષ્યમાં નીચે મુજબ કરવામાં આવ્યું છે :-

ભાવિન્જ્જ અવત્થતિયં પિંડત્થ પયત્થ રૂવરહિયત્તં ।

હ્હમ્મત્થ કેવલિત્તં, સિદ્ધત્તં ચેવ તસ્સત્થો ॥૧૧॥

પિંડસ્થ, પદસ્થ અને રૂપરહિત એ ત્રણ અવસ્થાની ભાવના કરવી. તેમાં પિંડસ્થ અવસ્થા તીર્થંકર ભગવાન કેવલજ્ઞાન પામે તે અગાઉની છન્નાવસ્થા સૂચવે છે. પદસ્થ અવસ્થા તીર્થંકર ભગવાન સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શી થયા તે અવસ્થા સૂચવે છે અને રૂપરહિત અવસ્થા તીર્થંકર ભગવાન સર્વ કર્મથી મુક્ત થઈ સિદ્ધ, બુદ્ધ અને પારંગત થયા તે અવસ્થા સૂચવે છે.

આ રીતે છ નિમિત્તો વડે અર્હતનું જીવન વિચારવાથી ધર્મધ્યાનની ધારા ચાલે છે અને ચિત્તને સ્થિર કરવાનું પુષ્ટ આલંબન મળી રહે છે.

બીજી રીતે વિચારીએ તો છ નિમિત્તો ક્રિયા અને ફલનો ક્રમ સૂચવે છે. જે આરાધક વંદન, પૂજન, સત્કાર અને સન્માન વડે અર્હતની આરાધના, ઉપાસના કે ભક્તિ કરે છે, તેને દર્શનબોધિ, જ્ઞાનબોધિ અને ચારિત્રબોધિનો લાભ થાય છે, અને તેથી અનુક્રમે નિરુપસર્ગ એટલે મોક્ષસુખની પ્રાપ્તિ કરે છે.

સદ્ધાણ મેહાણ ધિર્ઘ્ણ ધારણાણ અણુપ્પેહાણ વહ્નુમાણીણ ઠામિ કાઠસ્સગ્ગં-મારી ઉત્કટ ઈચ્છા વડે, યથાર્થ સમજણ વડે, ચિત્તની ઉત્તમ સ્વસ્થતા વડે, પ્રખર ધારણા વડે અને વધતી જતી અનુપ્રેક્ષા વડે કાયોત્સર્ગ કરું છું.

સદ્ધાણ આદિ સાત પદોને હેતુ-સંપદા કહેવામાં આવે છે, કારણ કે તેમાં કાયોત્સર્ગની સિદ્ધિ કરનારા હેતુઓનો-ઉપાયોનો સંગ્રહ કરેલો છે.

કાયોત્સર્ગની સિદ્ધિ કરવાનો પહેલો ઉપાય શ્રદ્ધા છે. શ્રદ્ધા એટલે નિજાભિલાષ કે ચિત્તસંપ્રસાદ. આનો તાત્ત્વિક અર્થ એ છે કે, જ્યાં સુધી કાયોત્સર્ગ દ્વારા ધર્મધ્યાન કરવા માટે પોતાની ઈચ્છા ન થાય અને એ રીતે ચિત્તમાં પ્રસન્નતા પ્રકટે નહિ, ત્યાં સુધી કાયોત્સર્ગની પ્રવૃત્તિ સંભવી શકે નહિ. વળી આવી ઈચ્છા થઈને નાશ પામતી હોય કે સામાન્ય રૂપે પ્રકટતી હોય તો તેટલા માત્રથી ઈષ્ટ પરિણામ આવી શકે નહિ, તેથી એ ઈચ્છા વર્ધમાના એટલે ઉત્કટ સ્વરૂપની જોઈએ. યોગવિશારદોએ આવી શ્રદ્ધાને

માતાની ઉપમા આપી છે, કારણ કે તે ગમે તેવી વિષમાવસ્થામાં સાધકનું રક્ષણ કરે છે.

કાયોત્સર્ગની સિદ્ધિ કરવાનો બીજો ઉપાય ‘મેધા’ છે. મેધાનો સામાન્ય અર્થ ધારણાવતી બુદ્ધિ થાય છે, પરંતુ અહીં પ્રકરણવશાત્ તેનો અર્થ પટુબુદ્ધિ કે નિર્મલબુદ્ધિ સમજવાનો છે. જે બુદ્ધિ કાર્યને સમજી શકે, તેના સ્વરૂપનો ખ્યાલ કરી શકે અને તેના હેતુને યથાર્થપણે ગ્રહણ કરી શકે તે પટુ કે નિર્મલ કહેવાય છે. ‘ધ્યાનનો વિષય સ્વરૂપ કે ફળ વગેરેને બરાબર જાણતો નથી, તે ધર્મધ્યાનમાં સ્થિર કેમ થઈ શકે ? સૂક્ષ્મ અને વિશદ સમજણથી ચિત્તને એક પ્રકારનું સમાધાન પ્રાપ્ત થાય છે, જે પ્રવૃત્તિથી સ્થિરતા માટે અતિ ઉપયોગી છે. આ સમજણ પણ વર્ધમાના એટલે યથાર્થ જોઈએ.

કાયોત્સર્ગની સિદ્ધિનો ત્રીજો ઉપાય ‘ધૃતિ’ છે. ધૃતિ એટલે ધૈર્ય, સંતોષ કે ચિત્તની સ્વસ્થતા. આનો પરમાર્થ એ છે કે જે ચિત્ત લાભનું કારણ મળતાં હર્ષના આવેશમાં આવતું નથી કે હાનિનું કારણ ઉપસ્થિત થતાં શોકમાં ગરકાવ બની જતું નથી પણ સદા સંતુષ્ટ અને સ્વસ્થ રહે છે, તે જ ધર્મધ્યાનમાં સારી રીતે સ્થિર રહી શકે છે. ધૃતિ જેટલી ઉત્તમ તેટલી ધ્યાનની સિદ્ધિ વધારે નજીક.

કાયોત્સર્ગની સિદ્ધિનો ચોથો ઉપાય ‘ધારણા’ છે. ધારણા એટલે ધ્યેયની અવિસ્મૃતિ. પૂર્વકાલે ચિત્તમાં પડેલા સંસ્કારનું ઉદ્બોધન થાય તેને સ્મૃતિ કહેવાય અને તેનાથી વિપરીત સ્થિતિને વિસ્મૃતિ કહેવાય. જ્યાં આવી વિસ્મૃતિનો અભાવ હોય ત્યાં ધારણાની ઉપસ્થિતિ ગણાય અને તે ચિત્તવૃત્તિઓના પ્રવાહને એક સરખો ધ્યેય તરફ લઈ જાય છે. ધારણાશક્તિ જેમ જેમ પ્રખર થતી જાય છે, તેમ તેમ ધ્યાનસિદ્ધિ નજીક આવતી જાય છે.

કાયોત્સર્ગની સિદ્ધિનો પાંચમો અને છેલ્લો ઉપાય ‘અનુપ્રેક્ષા’ છે. અનુપ્રેક્ષા એટલે તત્ત્વચિંતન. વધારે સ્પષ્ટ કહીએ તો ચિત્ત જ્યારે ધ્યેયનું સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ ચિંતન કરવા લાગે છે અને એ રીતે તેમાં લીન થતું જાય છે, ત્યારે અનુપ્રેક્ષા વિશદ થઈ કહેવાય છે. આવી અનુપ્રેક્ષા જ્યારે વૃદ્ધિ પામતી ઉત્કૃષ્ટ કોટિએ પહોંચે છે, ત્યારે ચિત્તની વૃત્તિઓ ધ્યેયમાં તદ્દાકાર થઈ જાય

છે અને તે જ ધ્યાનસિદ્ધિ છે.*

(૫) અર્થ-સંકલના

અર્હત-પ્રતિમાઓના આલંબન વડે કાયોત્સર્ગ કરવા ઈચ્છું છું. વંદનનું નિમિત્ત લઈને, પૂજનનું નિમિત્ત લઈને, સત્કારનું નિમિત્ત લઈને, સન્માનનું નિમિત્ત લઈને, બોધિના લાભનું નિમિત્ત લઈને, તથા મોક્ષનું નિમિત્ત લઈને મારી ઉત્કટ ઈચ્છા વડે, યથાર્થ સમજણ વડે, ઉત્તમ ચિત્ત સ્વસ્થતા વડે, પ્રખર ધારણા વડે અને વધતી જતી અનુપ્રેક્ષા વડે કાયોત્સર્ગ કરું છું.

(૬) સૂત્ર-પરિચય

આત્મવિકાસ, આત્મોન્નતિ કે આત્મોદ્ધાર માટે અનુભવી પુરુષોએ જે જે માર્ગો બતાવ્યા છે, તેમાંનો એક માર્ગ ‘ભક્તિ’ પણ છે. વિષય અને વિકારથી ભરેલા માનવીનાં મનને પવિત્ર કરવાને માટે તે એક સચોટ ઉપાય છે. શ્રીહરિભદ્રસૂરિએ ધર્મબિંદુમાં કહ્યું છે કે-‘હૃદિ સ્થિતે ચ ભગવતિ ક્લિષ્ટકર્મ-વિગમ ઇતિ ।’ (અ. ૬૪૮) ‘ભગવંત હૃદયમાં રહેવાથી ક્લિષ્ટ કર્મોનો નાશ થાય છે.’ કારણ કે-‘જ્જ્વાલનલવદનયોર્વિરોધાદિતિ’-જલ અને અગ્નિની જેમ તે બંનેને પરસ્પર વિરુદ્ધભાવ છે.’ એટલે જે હૃદયમાં અનંત ગુણોના સ્વામી શ્રીઅરિહંત ભગવંતને સ્થાન પ્રાપ્ત થયું હોય છે, ત્યાંથી ક્લિષ્ટકર્મના ઉત્પાદક અને પોષક એવા રાગ અને દ્વેષ આદિ દોષો પલાયન કરી જાય છે અને તેથી સ્વાભાવિક રીતે જ તે હૃદય પવિત્ર બને છે.

આ ‘ભક્તિ’નો પ્રારંભ પ્રશસ્ત રાગમાંથી થાય છે. જેમ જેમ તે આગળ વધતી જાય છે, તેમ તેમ તેમાંથી રાગનું તત્ત્વ દૂર થઈને ‘સમ-રસ’ અથવા ‘સમ-ભાવ’ પ્રકટ થતો જાય છે અને એ રીતે તેનું અંતિમ પરિણામ ‘પરાભક્તિ,’ ‘પરવૈરાગ્ય’ કે ‘ભાવ-સમાધિ’માં આવે છે. અરિહંત દેવોએ જીવનની ઉન્નતિ માટે જે માર્ગનું અવલંબન લીધું, જે માર્ગનો અનુભવ

★ પાતંજલ યોગશાસ્ત્રમાં જણાવ્યું છે કે-‘શ્રદ્ધા, વીર્ય (ધારણા), સ્મૃતિ (ધ્યાન) સમાધિ અને પ્રજ્ઞા વડે અસંપ્રજાત યોગની સિદ્ધિ થાય છે.’ બૌદ્ધોએ પણ ધ્યાનસિદ્ધિ માટે લગભગ આવાં જ સાધનો સ્વીકાર્યા છે.

લીધો, જે માર્ગ ચાલીને તેઓએ નિર્વાણપદની પ્રાપ્તિ કરી અને જે માર્ગનો જગતને ઉપદેશ કર્યો, તે માર્ગમાં જ સાધકનું ચિત્ત ચોટી જાય છે અને પરમ-શ્રદ્ધાથી તેનું અનુસરણ કરતાં એક સમયે તે પણ નિર્વાણપદને પામે છે. આ રીતે ‘ભક્તિ’ પણ મુક્તિનો એક ભવ્ય માર્ગ હોવાથી સુજ જનોએ તેને સત્કારેલો છે, પંડિત-પુરુષોએ તેને સન્માનેલો છે અને આત્મવિકાસના પરમ અભિલાષી એવા મુમુક્ષુ જનોએ તેને અપનાવેલો છે. આ માર્ગનું મુખ્ય આલંબન ‘ચૈત્ય’ છે. તે દ્વારા અર્હતનું તેનું સ્તવન કરવું એ પ્રસ્તુત સૂત્રનો હેતુ છે, તેથી તે ‘ચૈત્ય-સ્તવ’ના નામથી ઓળખાય છે.

જગતમાં જે ધર્મો આજે પ્રચલિત છે, તેમાંના દરેકને ‘ઈષ્ટદેવની ભક્તિ’ માટે આવું કે આવા પ્રકારનું કોઈ ને કોઈ સ્વરૂપ સ્વીકારવું પડ્યું છે, વૈદિક ધર્મમાં ‘મંદિર’ અને ‘મૂર્તિ’નો મહિમા મોટો છે, બૌદ્ધ ધર્મમાં મઠ, વિહારો અને ‘ચૈત્યો’ને અપૂર્વ સ્થાન પ્રાપ્ત થયેલું છે; શીખધર્મમાં ‘ગુરુદ્વારા’ અને ‘ગ્રંથ-સાહેબ’ની ભક્તિ અપૂર્વ છે, ખ્રિસ્તીધર્મમાં ‘ચર્ચ’ની યોજના વિશાલ પાયા પર થયેલી છે અને ઇસ્લામધર્મ મૂર્તિનો સંપૂર્ણ વિરોધી હોવા છતાં તેણે પણ ‘મસ્જિદો’ બાંધીને ‘ઈષ્ટદેવની ભક્તિ’ કરવા માટેનું સ્થાન ઊભું કરેલું છે. વળી આર્યસમાજ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલા લોકો જે પ્રકટ રીતે ‘મૂર્તિપૂજા’નો વિરોધ કરે છે, તેઓ તેના સમાજના સ્થાપક મહર્ષિ દયાનંદ-સરસ્વતીની ‘છબીઓ’ ઘર ઘરમાં રાખે છે અને તેના પ્રત્યે ભારે માનની લાગણી દાખવે છે. જૈન-સમાજમાં પણ જે વર્ગ ‘મંદિર’ ચણાવવામાં હિંસા માનીને તેનો વિરોધ કરે છે, તેઓ ‘સ્થાનકો’ બાંધી-બંધાવીને તેમાં એકત્ર થાય છે અને ત્યાં રહીને પોતાની સમજ પ્રમાણે ધર્મની ક્રિયા કરે છે. કહેવાની મતલબ એ છે કે-જેઓ પ્રકટપણે મૂર્તિઓનો અને મંદિરોનો સ્વીકાર કરે છે તથા જેઓ તેનો એક યા બીજા કારણે વિરોધ કરે છે, તે સર્વેને કોઈ ને કોઈ પ્રકારનાં ભક્તિનાં સાધનનો સ્વીકાર કરવો જ પડ્યો છે, કારણ કે તે અનિવાર્ય છે.

જ્યાં ‘શ્રદ્ધા’ નથી, ત્યાં ‘ભક્તિ’ ટકતી જ નથી, એટલે સર્વ પ્રકારની ભક્તિની પાછળ ‘શ્રદ્ધા’ તો હોવી જ જોઈએ. ‘દ્રવ્ય-ભક્તિ’ એટલે આંતરિક ભાવની દૃઢતા માટે જરૂરી બાહ્યોપચાર અને ‘ભાવ-ભક્તિ’ એટલે

બાહ્ય દ્રવ્યોનાં અવલંબન વિના આરાધ્ય પ્રત્યે દર્શાવાતો અંતરનો વિશુદ્ધ પ્રેમ. આ બંને પ્રકારની ભક્તિમાં ‘ભાવ-ભક્તિ’ કાર્ય છે, અને ‘દ્રવ્ય-ભક્તિ’ તેના સાધનરૂપ હોઈને તેનું કારણ છે.

જે દેહ વડે પ્રભુએ મુક્તિ પ્રાપ્ત કરી, જે કાયાના આધારે તેમણે ધર્મ-પ્રચાર કર્યો અને જે કાયાના આધારે જગત્ તેમને જાણી શક્યું, તે કાયા માનને પાત્ર છે. તેથી જલ, ચંદન, સુગંધી પદાર્થ, પુષ્પાદિથી અંગ-પૂજા કરવાનું વિહિત છે. ‘સમર્પણ’ વિનાની ‘ભક્તિ’ આત્મા વિનાના દેહ જેવી, અથવા તો જ્યોત્સ્ના વિનાની રાત્રિ જેવી છે; અર્થાત્ ‘સમર્પણ’ એ ‘ભક્તિ’નો પ્રાણ છે, તેથી ‘અંગ-પૂજા’ પણ આવશ્યક બને છે. શ્રી જિનેશ્વરદેવ આગળ અક્ષત, ફળ, નૈવેદ્ય, ધૂપ, દીપ વગેરે ધરીને એ ભાવ વ્યક્ત કરવામાં આવે છે. તે વખતે એવી ભાવના ભાવવામાં આવે છે કે- ‘મારા હૃદયને નાથ ! હે પ્રભુ ! તમારા કરતાં કોઈ પણ વસ્તુ મને વહાલી નથી. જો કે મારાં પૂર્વકર્મોના યોગે હું સંસારની જાળમાં બંધાઈ ગયો છું અને સારા-નરસા અનેક પદાર્થો પર મમત્વ ધરાવી રહ્યો છું, પરંતુ હે નાથ ! તમારા ઉપદેશનો ખ્યાલ કરીને, તમારા ઉજ્જવલ ચારિત્રનો આદર્શ યાદ લાવીને તે મમતાને હું છોડી રહ્યો છું.-તેનું પ્રમાણ ઘટાડવા પ્રયત્ન કરી રહ્યો છું.

‘અંગ-પૂજા’ અને ‘અંગ-પૂજા’ કર્યા પછી તેમના ગુણોનું સ્તવન-રટણ કરવું, તે ‘ભાવ-પૂજા’ છે. તેવી ‘ભાવ-પૂજા’ સ્તુતિ-સ્તોત્ર વડે કે હૃદય-કમળમાં તેમનું ધ્યાન ધરવાથી થઈ શકે છે. આ નિમિત્તે બોલાતાં સ્તુતિ-સ્તોત્રો અર્થમાં ગંભીર, ભાષામાં મધુર અને સ્તવનામાં ભાવવાહી હોવાં જોઈએ. વળી તે બને તેટલા સુંદર સ્વરે અને એકતાનથી ગાવાં જોઈએ કે જેથી આસપાસનું વાતાવરણ પણ ભક્તિમય બને. આ રીતે શ્રી જિનેશ્વરની ભક્તિમાં એકરસ થયેલા મનને તેમના ધ્યાનમાં લીન બનાવી દેવું, એ ભાવ-પૂજાનો સહુથી ઉત્કૃષ્ટ પ્રકાર છે. આ પ્રકારના ધ્યાન વડે આત્મા ક્રમશઃ ‘ગુણશ્રેણિ’ પર ચડતો જાય છે, જેથી ‘વિભાવ-દશા’ છૂટતી જાય છે અને ‘સ્વભાવ-દશા’ પ્રાપ્ત થતી જાય છે. અનેક આત્માઓએ આ રીતે અંતરાત્માની શુદ્ધિ દ્વારા ‘પરમાત્મ-પદ’ની પ્રાપ્તિ કરેલી છે.

પ્રથમ ‘વંદન’, પછી ‘પૂજન’, પછી ‘સત્કાર’ અને છેવટે ‘સન્માન’ એ ક્રમ પણ સુસંગત છે, કારણ કે એ જ ક્રમે ભાવ-શુદ્ધિ થતાં છેવટે ‘સમાધિ’ સુધી પહોંચી શકાય છે.

આ સૂત્રમાં ‘કાયોત્સર્ગ’ની સિદ્ધિ માટે જે પાંચ સાધનો બતાવવામાં આવ્યાં છે, તે અત્યંત મહત્વનાં છે. તેમાં ‘શ્રદ્ધા’ને શાસ્ત્રકારોએ ‘ઉદક-પ્રસાદક મણિ’ની ઉપમા આપી છે. જેમ સરોવરમાં નાખેલો ઉદક-પ્રસાદક મણિ તેમાં રહેલા સર્વ કચરાને દૂર કરી નાખી નિર્મલતાને ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ ‘શ્રદ્ધા’ પણ સાધકના ચિત્તમાં રહેલા સંશય, વિપર્યય આદિ દોષોને દૂર કરીને તેને તદ્દન નિર્મળ બનાવી દે છે. સાચું જ કહ્યું છે કે-‘શ્રદ્ધા એ જ સકલ સુખનું મૂળ છે, જો શ્રદ્ધા નથી તો બાકીનું બધું ધૂળ છે.’ ‘મેઘા’ને શાસ્ત્રકારોએ ઉત્તમ ઔષધ સાથે સરખાવી છે. જેમ કોઈ જીર્ણ રોગીને અનેક ઔષધો કરતાં કરતાં એક ઉત્તમ ઔષધની પ્રાપ્તિ થાય અને તેનો ગુણ ઘણો જણાય. પછી તે અન્ય ઔષધ લેવા ચાહતો નથી, પણ તે જ ઔષધનું સેવન વારંવાર કરે છે. તે જ મુજબ ‘શ્રદ્ધા’થી નિર્મળ (પટ્ટ) થયેલી બુદ્ધિ પાપનો પરિહાર કરીને શ્રી જિનેશ્વરદેવ-પ્રણીત પવિત્ર શ્રુતનો આશ્રય નિરંતર ગ્રહણ કરે છે. ‘ધૃતિ’ને શાસ્ત્રકારોએ રાંકને મળેલા રત્નની ઉપમા આપી છે. એક માણસ તદ્દન નિર્ધન છે અને ઘણી મહેનત-મજૂરી કરે છે, ત્યારે માંડમાંડ પોતાનું પેટ ભરી શકે છે. આવા માણસને જો એકાએક ભારે કિંમતનું રત્ન મળી જાય તો તે વખતે તેના મનમાં કેવો હર્ષ-કેવો સંતોષ થાય છે ? ‘હાશ, આજથી મારું દરિદ્રપણું ગયું.’ એવા વિચારથી તે પરમ સંતોષ અનુભવે છે. આ જ રીતે પરમ ‘શ્રદ્ધા’ અને ‘નિર્મળ બુદ્ધિ’ વડે ઉત્પન્ન થયેલી ‘ધૃતિ’ તેના હૃદયમાં એક એવી તાકાત ઉત્પન્ન કરે છે કે જેના બલ વડે તે આગળનો માર્ગ સરળતાથી કાપી શકે છે. ‘ધારણા’ને શાસ્ત્રકારોએ સાચા મોતીની માલાને પરોવવાની સાથે સરખાવી છે. જેમ સાચા મોતીની માલામાં એક પછી એક મણકા સૂત્ર વડે પરોવાતા જાય છે, તેમ ‘ધારણા’ વડે એક પછી એક ધ્યેયના વિચારો સ્મૃતિ-પટમાં અંકિત થતા જાય છે. ‘અનુપ્રેક્ષા’ને શાસ્ત્રકારોએ ‘અનલ’ એટલે અગ્નિની ઉપમા આપી છે. જેમ અનલ સુવર્ણમાં રહેલા સર્વ કચરાને બાળી નાંખે છે, તેમ ‘અનુપ્રેક્ષા’રૂપી અમલ આત્મા રૂપી

સુવર્ણમાં રહી ગયેલા સર્વપ્રકારના મલ-સર્વેપ્રકારના કર્મ કચરાને બાળી નાંખે છે. તેથી નિર્મલ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થાય છે અને નિરુપસર્ગાવસ્થાને પામી શકાય છે.

દેવવંદનમાં પૂર્વાચાર્યકૃત ગાથાનું ઉદ્ધરણ કરીને જણાવ્યું છે કે-

“ઉદ્વિય જિણમુદ્ધાઠિયચલણો વિહિયકરણો જોગમુદ્ધો ય ।

ચેઙ્ગયગયથિરિદ્ધી ઠવણાજિણદંડયં પઢ્ઢ ॥”

“(સાધક) ઊભો રહીને, પગ જિનમુદ્રાએ રાખીને, હાથ યોગમુદ્રાએ રાખીને તથા દૃષ્ટિ જિનપ્રતિમા પર સ્થિર કરીને સ્થાપના-જિનદંડક એટલે ચૈત્ય-સ્તવ બોલે છે.”

તાત્પર્ય કે, આ સૂત્ર અર્હચૈત્યોનું આલંબન લઈને ધ્યાનમાં મગ્ન થવા માટેનો સમુચિત વિધિ દર્શાવે છે અને તેથી પ્રત્યેક મુમુક્ષુને તેનું આલંબન લેવું અનિવાર્ય છે.

આ સૂત્ર પર આવશ્યકસૂત્રની ચૂર્ણિમાં, આવશ્યકસૂત્રની શિષ્યહિતા ટીકામાં, લલિતવિસ્તરા નામની ચૈ.વૃ.માં, યોગશાસ્ત્રની વૃત્તિમાં વંદારુવૃત્તિમાં તથા ચેઈયવંદણ-મહાભાસ વગેરેમાં વિવરણ થયેલું છે.

આ સૂત્રમાં સંપદા ૩ તથા પદ ૧૫ સર્વ વર્ણ ૮૮ અને તેમાં ગુરુ ૧૬ તથા લઘુ ૭૩ છે.

(૭) પ્રકીર્ણક

આ સૂત્રનો મૂલપાઠ આવશ્યકસૂત્રના કાયોત્સર્ગ-અધ્યયનમાં છે.

૨૧. ‘કલ્લાણ-કંદં’ થુઈ

[પચ્છજિન-સ્તુતિ:]

‘કલ્લાણ-કંદં’ સ્તુતિ

(૧) મૂલપાઠ^૧

કલ્લાણ-કંદં પઢમં^૨ જિણિંદં,
સંતિ તઓ નેમિજિણં મુણિંદં ।
પાસં પયાસં સુગુણિક્ક-ઠાણં,
ભત્તીઙ્ગ વંદે સિરિવદ્ધમાણં ॥૧॥

અપાર-સંસાર-સમુદ્ધ-પારં,
પત્તા સિવં^૩ દિંતુ સુઙ્ગ-સારં ।
સલ્લે જિણિંદા સુર-વિંદ-વંદા,^૪
કલ્લાણ-વલ્લીણ વિસાલ-કંદા ॥૨॥

નિલ્લાણ-મગ્ગે વર-જાણ-કપ્પં,
પણાસિયાસેસ-કુવાઙ્ગ-દપ્પં ।
મયં જિણાણં સરણં બુહાણં,
નમામિ નિલ્લં તિજગ-પ્પહાણં ॥૩॥

કુંદિંદુ-ગોક્કીર-તુસાર-વત્તા(પ્પણા),
સરોજ-હત્થા કમલે નિસત્તા(પ્પણા) ।

૧. ગાથા-૧ ‘ઈન્દ્રવજ્ર’ છંદમાં છે.

૨. પળદ્વિણિંદં-પાઠાંતર ડી.સી.જે.એમ. ૧૭, પાર્ટ ૪ એ. એમ.એસ.એસ. ૧૨૪૫

૩. સુહં-પાઠાંતર ડી.સી.જે.એમ. ૧૭, પાર્ટ ૪ એ. એમ.એસ.એસ. ૧૨૪૫

૪. ગાથા-૨, ૩, ૪ એ ઉપજાતિ છંદમાં છે.

વાઈસરી^૧ પુત્રય-વગ્ગ-હત્થા,
સુહાય સા અમ્હ સયા પસત્થા ॥૪॥

(૨) સંસ્કૃત ઇાયા

કલ્યાણ-કન્દં પ્રથમં જિનેન્દ્રમ્,
શાન્તિં તતઃ નેમિજિનં મુનીન્દ્રમ્ ।
પાર્શ્વં પ્રકાશં સુગુણૈકસ્થાનમ્,
ભક્ત્યા વન્દે શ્રીવર્દ્ધમાનમ્ ॥૧॥

અપાર-સંસાર-સમુદ્ર-પારમ્,
પ્રાપ્તાઃ શિવં દદતુ શ્રુત્યેક (શુચ્યેક) સારમ્ ।
સર્વે જિનેન્દ્રાઃ સુર-વૃન્દ-વન્દ્યાઠ,
કલ્યાણ-વલ્લીનાં વિશાલ-કન્દાઃ ॥૨॥

નિર્વાણ-માર્ગે વર-ધાન-કલ્પમ્,
પ્રણાશિતાશેષ-કુવાદિ-દર્પમ્ ।
મતં જિનાનાં શરણં બુધાનામ્,
નમામિ નિત્યં ત્રિજગત્-પ્રધાનમ્ ॥૩॥

કુન્દેન્દુ-ગોક્ષીર-તુષાર-વર્ણા,
સરોજ-હસ્તા કમલે નિષણ્ણા ।
વાગીશ્વરી પુસ્તક-વ્યગ્ર(વર્ગ)હસ્તા,
સુખાય સા નઃ સદા પ્રશસ્તા ॥૪॥

(૩) સામાન્ય અને વિશેષ અર્થ

કલ્યાણ-કન્દં-[કલ્યાણ-કન્દમ્]-કલ્યાણના કંદને, કલ્યાણરૂપી
વૃક્ષનાં મૂળને, જેઓ કલ્યાણ કરવામાં મુખ્ય કારણભૂત છે, તેઓને.

કલ્યાણનો કંદ તે કલ્યાણ-કંદ. 'કલ્યાણ' એટલે શ્રેય, નિઃશ્રેયસ કે
આત્મોદ્ધાર અને 'કંદ' એટલે મૂળ અથવા કારણ; અર્થાત્ જેઓ અન્યનું
કલ્યાણ કરવાની શક્તિ ધરાવે છે, અન્યનું કલ્યાણ કરવાની નિષ્ઠાવાળા છે
અથવા અન્યનું કલ્યાણ કરવામાં કારણભૂત છે, તે કલ્યાણ-કંદ, તેઓને.

૧. વાઈસરી-પાઠાંતર ડી.સી.જે.એમ. ૧૭. પાર્ટ ૪ એ. એમ.એસ. ૧૨૪૫

પઢમ્-[પ્રથમમ્]-પ્રથમ, પહેલા, આદિ.

જિર્ણિદં-[જિનેન્દ્રમ્]-જિનેન્દ્રને, જિનવરને, જિન-શ્રેષ્ઠને.

કેવલજ્ઞાની, મન:પર્યવજ્ઞાની, ચતુર્દશપૂર્વધારીઆં જેઓ ઈન્દ્રની સમાન છે, એટલે કે શ્રેષ્ઠ છે, તે ‘જિનેન્દ્ર’.

સંતિ-[શાન્તિમ્]-શાંતિજિનને, સોળમા તીર્થંકર ‘શ્રીશાંતિનાથ’ને.

જેઓ શાંતિને સિદ્ધ કરીને તેના નાથ બન્યા છે, તે ‘શાંતિનાથ’. અથવા શાંતિનો જ ઉપદેશ આપે છે, તે ‘શાંતિનાથ’. અથવા માતાના ગર્ભમાં આવ્યા ત્યારથી સર્વ ઉપદ્રવોની શાંતિ થઈ, તેથી જે ‘શાંતિનાથ’ કે ‘શાંતિજિન’ કહેવાય છે, તેમને.

‘જા ઓ અસિવોવસમો, ગબ્ધગ્ગે તેણ સંતિજિનો’

(આ.નિ.)

‘જેઓ ગર્ભમાં હતા ત્યારે અશિવ-ઉપદ્રવ ઉપશાંત થયો હતો, તેથી તે શાંતિજિન(કહેવાયા.)’

તઓ-[તતઃ]-ત્યાર પછી.

નેમિજિર્ણં-[નેમિજિનમ્]-નેમિજિનને. ‘નેમિનાથ’ને, બાવીસમા તીર્થંકર ‘શ્રીઅરિષ્ટનેમિ’ ભગવાનને.

‘નેમિ’ એટલે ચક્રની ધારા. જેઓ ‘અરિષ્ટ’-અશુભનો નાશ કરવામાં ચક્રની ધારા-સમાન છે, તે નેમિનાથ. અથવા જેમની માતાએ સ્વપ્નમાં રત્નજડિત(રિષ્ટરત્નમય) ચક્ર-ધારા જોઈ હતી, તેથી તે અરિષ્ટનેમિ કહેવાયા છે. અમંગલ-પરિહાર માટે ‘રિષ્ટ’ શબ્દની પૂર્વે ‘અ’કાર લગાડેલ છે. તેઓ યાદવકુલમાં જન્મીને મોક્ષે પધાર્યા હતા, તેથી ‘યદુકુલતિલક,’ ‘યદુકુલ-ભૂષણ’ કે ‘યદુકુલ-નંદન’ પણ કહેવાય છે.

મુર્ણિદં-[મુનીન્દ્રમ્]-મુનીન્દ્રને, મુનિઓના ઈન્દ્રને, તીર્થંકરને.

‘મુનિ’ એટલે સંત, સાધુ, યતિ કે ઋષિ.

મુનિઓમાં જેઓ ઈન્દ્ર-સમાન છે, તે મુનીન્દ્ર. શ્રી તીર્થંકર ભગવાન મુનિઓમાં સર્વશ્રેષ્ઠ હોવાથી ‘મુનીન્દ્ર’ કહેવાય છે.

પાસં-[પાર્શ્વમ્]-પાર્શ્વનાથને, ત્રેવીસમા તીર્થંકર ‘શ્રી પાર્શ્વનાથ’ને.

જેઓ બધી વસ્તુઓને પાસે રહેલી હોય તેમ નિહાળી શકે છે, તે પાર્શ્વ. અથવા જેમની માતાએ રાત્રિમા અંધકાર હોવા છતાં પાસેથી પસાર થતા કૃષ્ણ સર્પને નિહાળ્યો હતો, અને તે પ્રભાવ ગર્ભનો છે એમ જાણ્યું હતું, તેથી તે પાર્શ્વ. વધારે વિગત માટે જુઓ સૂત્ર ૮ તથા ૧૭.

પયાસં-[પ્રકાશમ્]-પ્રકાશ-સ્વરૂપ, પ્રકાશ કરનારા.

કેવલજ્ઞાનની પ્રાપ્તિને લીધે તેઓ પૂર્ણ-સ્વરૂપે પ્રકાશે છે, તેથી પ્રકાશરૂપ કે પ્રકાશ કરનારા કહેવાય છે.

સુગુણિક્ક-ઠાણં-[સુગુણૈક-સ્થાનમ્]-સુગુણના એકસ્થાનરૂપ બધા સદ્ગુણો જ્યાં એકત્ર થયા છે, તેવા.

સુષ્ટુ-ગુણ અથવા સમ્યગ્ ગુણ, તે સુગુણ. તે સદ્ગુણ પણ કહેવાય છે. એકત્ર થવાનું જે અદ્વિતીય સ્થાન તે એકસ્થાન. એટલે બધા સદ્ગુણોને એકત્ર થવાનું જે સ્થાન છે, તે સદ્ગુણોનું એકસ્થાન-સુગુણૈકસ્થાન કહેવાય છે.

ભક્તીઙ્-[ભક્ત્યા]-ભક્તિથી, આંતરિક શ્રદ્ધાથી, હૃદયના ઉલ્લાસ-પૂર્વક.

વંદે-વન્દે-વંદું છું.

સિરિવદ્ધમાણં-[શ્રીવદ્ધમાનમ્]-શ્રીવર્ધમાનને, ‘શ્રીમહાવીર-સ્વામી’ને.

જેઓ જ્ઞાનાદિ-ગુણોથી નિરંતર વૃદ્ધિ પામતા રહ્યા છે, તે ‘વર્ધમાન’ અથવા માતાની કુક્ષિમાં આવતાં જેમના પિતાના કુલમાં તથા રાજ્યમાં ધન-ધાન્યાદિની સારી રીતે વૃદ્ધિ થઈ, તે વર્ધમાન. ચોવીસ તીર્થંકરોમાં તેઓ સહુથી છેલ્લા થયા છે. તેમનું મૂળ નામ ‘વર્ધમાન’ છે, અને અપૂર્વ વીરતાને લીધે દેવતાઓએ પાડેલું નામ ‘શ્રમણ ભગવાન મહાવીર’ છે.

‘શ્રી’ એટલે ‘લક્ષ્મી’, શોભા, વિભૂતિ કે સિદ્ધિ. તે પૂજ્યતા, પવિત્રતા કે સન્માનનો ભાવ પણ દર્શાવે છે; તેથી ‘શ્રીવર્ધમાન’નો અર્થ પૂજ્ય વર્ધમાન, પવિત્ર વર્ધમાન કે માનનીય વર્ધમાન થાય છે.

અપાર-સંસાર-સમુદ્ર-પારં-[અપાર-સંસાર-સમુદ્ર-પારમ્]-જેનો પાર પામવો મુશ્કેલ છે, એવા સંસાર-સમુદ્રના કિનારાને.

જેનો પાર નથી-કિનારો નથી, તે ‘અપાર’. ઉપલક્ષણથી જેના કિનારે પહોંચવું લગભગ અશક્ય જેવું અથવા તો અતિદુર્ગમ છે, તે પણ ‘અપાર’. ‘સંસરણં સંસારઃ’ ‘સંસાર’ એટલે સંસરણ-પરિભ્રમણ. જેમાં એક ગતિમાંથી બીજી ગતિમાં જવાની ક્રિયા અપ્રતિહત ચાલુ છે, તે ‘સંસાર’. ‘ગતિ’-શબ્દ નરક, તિર્યંચ, મનુષ્ય અને દેવ એ ચાર પ્રકારના જીવનનો બોધક છે. ‘સહ મુદ્રયા વર્તતે ઇતિ સમુદ્રઃ ।’ જે ‘મુદ્રા’થી એટલે મર્યાદાથી વર્તે છે, તે ‘સમુદ્ર’. અથવા જે ઘણા ઉદકથી-પાણીથી યુક્ત છે, તે ‘સમુદ્ર’. દરિયો મર્યાદાનો કદાપિ લોપ કરતો નથી, તથા તેમાં પ્રભૂત જલ હોય છે, તેથી તે ‘સમુદ્ર’ કહેવાય છે. ઉદધિ, જલધિ, જલનિધિ, સિંધુ, સરિત્પતિ, સાગર આદિ તેનાં પર્યાય-નામો છે. સંસાર એ જ સમુદ્ર, તે ‘સંસાર-સમુદ્ર’. સમુદ્ર જેમ અગાધ જલ વડે ભરપૂર છે, તેમ સંસાર પણ અનંત-ભવરાશિ-અનંત દુઃખરાશિથી યુક્ત છે. દાખલા તરીકે નિગોદની અવસ્થામાં એક જીવ ૪૮ મિનિટ જેટલા સમયમાં ૬૫૫૩૬ જેટલા ભવો કરે છે. આ રીતે ભવની સંખ્યા અનંત હોવાથી સંસારનું સ્વરૂપ સમુદ્રને હૂબહૂ મળતું આવે છે. ‘પાર’ એટલે તટ અથવા સમુદ્રનો કિનારો. અને સંસાર સમુદ્ર-પાર એટલે સંસારરૂપી સમુદ્રનો તટ અથવા સંસારરૂપી સમુદ્રનો કિનારો; તે જલદીથી પાર કરી શકાય તેવો નથી, માટે અપાર કહેવાય છે. એટલે અપાર-સંસાર-સમુદ્ર-પારંનો અર્થ ‘જેનો પાર પામવો મુશ્કેલ છે, તેવા સંસાર-સમુદ્રના કિનારાને’ એ મુજબ થાય છે.

પન્ના-[પ્રાપ્તાઃ]-પ્રાપ્ત થયેલા.

શિવં-[શિવમ્]-શિવ, કલ્યાણ, મોક્ષપદ.

દિતુ-[દદતુ]-આપો.

સુદૃઢ-સારં-[શ્રુત્યેક-સારમ્]-શ્રુતિના એક સારરૂપ. શાસ્ત્રના અદ્વિતીય સારરૂપ. શાસ્ત્રોમાં જેને અદ્વિતીય સારરૂપે વર્ણવેલું છે તેવું.

‘શ્રુ શ્રવણે’-શ્રુ ધાતુ સાંભળવું એવા અર્થમાં વપરાય છે, તે પરથી

‘શ્રૂયતે ઇતિ શ્રુતિ:’ અર્થાત્ જે સંભળાય છે, જે સાંભળવા યોગ્ય હોય છે, તે ‘શ્રુતિ-શ્રુત’ કહેવાય છે. ‘શ્રુતિ’ એટલે વેદ, ‘શ્રુતિ’ એટલે કાન અને ‘શ્રુતિ’ એટલે શાસ્ત્ર; પરંતુ અહીં તે શાસ્ત્રના અર્થમાં વપરાયેલ છે. તેમાં જે ‘એક’ એટલે અદ્વિતીય સારરૂપે વર્ણવાયેલ છે, તે ‘શ્રુત્યેકસાર’.

આ પદની સંસ્કૃત છાયા ‘શુચ્ચેકસારમ્’ એવી કરવામાં આવે તો તેનો અર્થ પવિત્રતાના અદ્વિતીય સારરૂપ કે શ્રેષ્ઠ સત્ત્વરૂપ થાય. ‘શુચ્’ એટલે શોધવું, મલ-શોધન કરવું. તે પરથી ‘શુચિ’-શબ્દ પવિત્રતાના અર્થમાં વપરાય છે. તે દ્રવ્ય-શુચિ અને ‘ભાવ-શુચિ’ એમ બે પ્રકારની છે. તેમાં નાવું, ધોવું ને સ્વચ્છ રહેવું, એ ‘દ્રવ્યશુચિ અથવા બાહ્યશુચિ’ છે અને અંતરમાંથી કષાયરૂપ કચરો બહાર કાઢી નાખવો અથવા અસત્યાદિ દોષોને દૂર કરવા, તે ‘ભાવ-શુચિ’ અથવા ‘આંતરિક શુચિ’ છે. અહીં બીજા પ્રકારની ‘ભાવ-શુચિ’ અભિપ્રેત છે.

‘એક’-શબ્દ અહીં ઉત્તમ કે શ્રેષ્ઠના અર્થમાં વપરાયેલો છે. ‘સાર’ એટલે નિયોડ કે સત્ત્વ. જ્યારે કોઈ પણ વસ્તુમાંથી ફાલતુ-નકામા પદાર્થને દૂર કરીને તેનો વિશિષ્ટ ગુણવાળો ભાગ જ એકત્ર કરવામાં આવે છે, ત્યારે તેનો નિયોડ લીધો કહેવાય છે, અથવા તેનું સત્ત્વ કાઢ્યું કે અર્ક કાઢ્યો કહેવાય છે. દેખીતી રીતે જ આ વસ્તુ તેના મૂલ-દ્રવ્ય કરતાં તેના સમૂહના સારરૂપ હોઈ વધારે ગુણવાળી હોય છે, એટલે ચડિયાતી ગણાય છે અને તેથી તેનું મૂલ્ય પણ અધિક હોય છે. જેમ ગળો કરતાં ગળોનું સત્ત્વ અનેકગણું વધારે ગુણકારક હોય છે અને ગુલાબ કરતાં ગુલાબનું અત્તર અનેકગણું વિશેષ સુવાસિત હોય છે, તેમ પવિત્રતા કરતાં પવિત્રતાનો ‘સાર’ અનેકગણો ચડિયાતો લેખાય છે. વળી આવો ‘સાર’ જ્યારે ઉત્તમ પ્રકારે ખેંચેલો હોય, ત્યારે તેનું મૂલ્યાંકન અધિકાધિક થાય છે, એટલે કે પવિત્રતાનો ઉત્તમ ‘સાર’ એ પવિત્રતાની પરાકાષ્ઠા છે. આ પદ ‘સિવં’નું વિશેષણ છે.

સર્વે-[સર્વે]-સર્વે, બધા, અશેષ.

સુર-વિદ-વંદા-[સુર-વૃન્દ-વન્દ્યા:]-દેવતાઓના સમૂહ વડે-વંદન કરવાને યોગ્ય છે.

‘સુષ્ટુ રાતિ દદાતિ પ્રણતાનામીપ્સિતમર્થમિતિ સુરઃ ।’-‘(જે) સારી રીતે આપે છે પ્રજ્ઞામ કરનારા ભક્તોને અભિલંષિત અર્થ (ઇચ્છેલી વસ્તુ), તે સુર.’ અથવા ‘સુરન્તીતિ સુરઃ’ જેઓ વિશિષ્ટ ઐશ્વર્ય વડે દીપે છે; તે સુર. દેવ, દેવતા કે અમર એ તેનાં અપરનામો છે. ‘વૃંદ’ એટલે સમૂહ કે સમુદાય. ‘સુરવૃંદ’ એટલે દેવતાઓનો સમૂહ. ‘વંદ’ એટલે વાંદવાને યોગ્ય. જેઓ દેવતાઓના સમૂહ વડે વાંદવા યોગ્ય છે, તે ‘સુરવૃંદવંદ’.

કલ્યાણ-વલ્લીણ-[કલ્યાણ-વલ્લીનામ્]-કલ્યાણરૂપી વેલની, કલ્યાણરૂપી લતાના.

જે વનસ્પતિ, વૃક્ષ કે મંડપના આધારે લાંબી પથરાય છે કે ઊંચે ચડે છે, તે ‘વેલ’ કહેવાય છે; જેમ કે જાઈ, જૂઈ, ચમેલી અને માધવી.

વિસાલ-કંદા-[વિશાલ-કન્દા:]-મોટાં મૂલ-સમાન.

‘વિશાલ’ એટલે મોટું. ‘કંદ’ એટલે મૂલ. જે મૂલ મોટું હોય તે વિશાલ કંદ કહેવાય.

નિર્વાણ-મર્ગે-[નિર્વાણ-માર્ગે]-નિર્વાણ-પ્રાપ્તિના માર્ગમાં.

‘નિર્વાણ’ એટલે આત્યંતિક મોક્ષ અથવા સકલ કર્મબંધનમાંથી છેવટનો છુટકારો. આ છુટકારો પામ્યા પછી જીવને ફરી કર્મ વડે બંધાવાનું રહેતું નથી, તેથી જન્મ ધારણ કરવો પડતો નથી. ‘માર્ગ’ એટલે રસ્તો. ‘નિર્વાણ-માર્ગ’ એટલે નિર્વાણ-પ્રાપ્તિનો માર્ગ અથવા આત્યંતિક મોક્ષ-પ્રાપ્તિનો રસ્તો, તેના વિશે.

વર-જાણ-કર્પ્મ-[વર-યાન-કલ્પમ્]-શ્રેષ્ઠ વાહન-પ્રવહણ-સમાનને.

‘વર’ એટલે શ્રેષ્ઠ, ‘યાન’ એટલે વાહન, ‘કલ્પ’ એટલે તુલ્ય કે સમાન. આ પદ ‘મયં’નું વિશેષણ છે.

પણાસિયાસેસ-કુવાઇ-દર્પ્મ-[પ્રણાશિતાશેષ-કુવાદિ-દર્પમ્]-કુવાદીઓનું અભિમાન જેણે પૂરેપૂરું નષ્ટ કર્યું છે, તેને.

નાશિત એટલે નાશ કરાયેલો. **પ્રણાશિત** એટલે વિશેષ નાશ કરાયેલો. **અસેસ-અશેષ** એટલે બધા. જેમાં કાંઈ પણ શેષ નથી. તે

‘અશેષ’. કુવાઈ એટલે કુવાદી, કુતર્કવાદી, કુત્સિતવાદી કે મિથ્યાત્વવાદી. સિદ્ધાંતની ચર્ચા કરવી કે શાસ્ત્રાર્થ કરવો તે ‘વાદ’ કહેવાય છે. આ ‘વાદ’ જેઓ ન્યાયશાસ્ત્રના સ્થાપિત ધોરણ અનુસાર કરે છે, તે ‘વાદી’ કહેવાય છે અને તેથી વિરુદ્ધ રીતે વર્તનાર ‘કુવાદી’ કહેવાય છે. અથવા જેઓ જિજ્ઞાસા-બુદ્ધિથી એટલે સત્ય-શોધનની દૃષ્ટિએ વાદ કરે છે, તે ‘વાદી’ કહેવાય છે અને જેઓ માત્ર વાદની ખાતર જ વાદ કરે છે, તે ‘કુવાદી’ કહેવાય છે. વળી ‘વાદી’ અને ‘કુવાદી’નો ભેદ તેઓ જે જાતના ‘વાદ’ને અનુસરતા હોય છે, તેના પરથી પણ કરવામાં આવે છે. દાખલા તરીકે સર્વજ્ઞ-કથિત સિદ્ધાંતોને અનુસરે એ ‘સમ્યગ્વાદ’ છે, તેથી તેને ચર્ચા કરનારો સમ્યગ્વાદી છે; જ્યારે મિથ્યામતિઓએ પ્રરૂપેલા સિદ્ધાંતો એ ‘કુવાદ’ છે, તેથી તેને અનુસરનારો ‘કુવાદી’ છે. ‘દર્પ’ એટલે અભિમાન કે મિથ્યાભિમાન. જિનેશ્વરદેવે પ્રરૂપેલો સ્યાદ્વાદનો સિદ્ધાંત અથવા અનેકાન્તવાદ યુક્તિથી એવો ભરપૂર છે કે તેની પાસે કુતર્કવાદીઓનું કાંઈ પણ ચાલતું નથી. મતલબ કે તેઓની ગમે તેવી પ્રબળ યુક્તિઓ પણ તેની સામે ટકી શકતી નથી. એટલે જિનેશ્વરદેવનો ‘મત’ સમગ્ર કુવાદીઓના-એકાંતવાદીઓના અભિમાનનો સંપૂર્ણ રીતે નાશ કરનારો છે.

મયં-[મતમ્]-મત, સિદ્ધાંત, દર્શન.

જિણાણં-[જિનાનામ્]-જિનોનો, અરિહંતોનો.

સરણં-[શરણમ્]-શરણરૂપ, આશ્રયરૂપ, આધારરૂપ.

બુહાણં-[બુધાનામ્]-બુધોને, પંડિતોને, વિદ્વાનોને.

બુધ-શબ્દ બુધ્-ધાતુ પરથી બનેલો છે. બુધ્ એટલે જાણવું. જે જાણે છે-સારી રીતે જાણે છે, તે બુધ. તાત્પર્ય કે પંડિત, વિદ્વાન અથવા કોઈ પણ વિષયમાં નિપુણતા ધરાવનાર ‘બુધ’ કહેવાય છે.

નમામિ-[નમામિ]-હું નમું છું.

નિચ્ચં-[નિત્યમ્]-નિત્ય, પ્રતિદિન.

તિજગ-પ્પહાણં-[ત્રિજગત્-પ્રધાનમ્]-ત્રણ જગતમાં જે શ્રેષ્ઠ છે, તેને.

સ્વર્ગ, મર્ત્ય અને પાતાળ એ ત્રણ લોકને ‘ત્રિજગત્’ કહેવામાં આવે

છે. તેમાં જે ‘પ્રધાન’ છે-શ્રેષ્ઠ છે, તે ત્રિજગત્પ્રધાન. તે પ્રત્યે, તેને.

કુંદિદુ-ગોક્ષીર-તુસાર-વન્ના-[કુન્દ-ઇન્દુ-ગોક્ષીર-તુષાર-વર્ણા]-
મયકુંદ-પુષ્પ(મોગરો), ચન્દ્રમા, ગાયનું દૂધ અને હિમના જેવા વર્ણવાળી.

મયકુંદ-પુષ્પ (મોગરો), ચંદ્રમા, ગાયનું દૂધ અને હિમ એ શ્વેત હોય
છે, તેના જેવા શ્વેત રંગવાળી.

સરોજ-હૃથા-[સરોજ-હસ્તા]-હાથમાં કમલને ધારણ કરનારી.

સરોજ છે હાથમાં જેના તે સરોજ-હસ્તા. ‘સરોજ’ એટલે પદ્મ કે
કમલ. સરોવરમાં ઉત્પન્ન થતું હોવાથી તે ‘સરોજ’ કહેવાય છે.

કમલે-[કમલે]-કમલની ઉપર.

નિસન્ના-[નિષણ્ણા]-બેઠેલી.

નિ+સદ્ એટલે બેસી જવું. તેનું ભૂતકૃદંત નિષણ્ણ-શ્રીલિંગ-પ્રત્યયે
નિષણ્ણા.

વાઈસરી-[વાગીશ્વરી]-વાગીશ્વરી, શ્રુતદેવી, સરસ્વતી. ‘વાગ્’
એટલે ભાષા અથવા વાણી. તેની ઈશ્વરી અધિષ્ઠાત્રી તે વાગીશ્વરી. જૈન
સાહિત્યમાં તેને “શ્રુતદેવતા, શ્રુતદેવી, વાગ્દેવી, વાગ્વાદિની, વાણી,
બ્રાહ્મી, ભારતી, શારદા કે સરસ્વતી”ના નામથી ઓળખવામાં આવે છે.

પુથ્ય-વગ્ગ-હૃથા-[પુસ્તક-વ્યગ્ર-હસ્તા]-પુસ્તકને હાથમાં ધારણ
કરનારી.

પુસ્તકમાં વ્યગ્ર-રોકાયેલો છે હાથ જેનો, તે પુસ્તક-વ્યગ્ર-હસ્તા.
અથવા પુસ્તકનો વર્ગ છે હાથમાં જેના, તે પુસ્તક-વર્ગ-હસ્તા. શ્રુતદેવીના
એક હાથમાં કમલ અને બીજા હાથમાં પુસ્તક કે પુસ્તકો ધારણ કરેલાં
હોય છે.

સુહાય-[સુખાય]-સુખને માટે.

સા-[સા]-તે.

અમ્હ-[નઃ]-અમને

સયા-[સદા]-સદા.

પ્રસન્ન-પ્રશસ્તા]-પ્રશસ્તા, વખણાયેલી, ઉત્તમ

(૪) તાત્પર્યાર્થ

સુગમ છે.

(૫) અર્થ-સંકલના

કલ્યાણના કારણરૂપ પ્રથમ-તીર્થંકર શ્રીઋષભદેવને, શ્રીશાંતિનાથને, મુનિઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા શ્રીનેમિનાથને, પ્રકાશસ્વરૂપ તથા સર્વ સદ્ગુણોના સ્થાનરૂપ શ્રીપાર્શ્વનાથને તથા પરમપૂજ્ય શ્રીમહાવીરસ્વામીને અનન્ય ભક્તિથી હું વંદન કરું છું. ૧.

અપાર ગણાતા એવા સંસાર-સમુદ્રનો પાર પામેલા, દેવ-સમૂહ વડે પણ વંદન કરવાને યોગ્ય, કલ્યાણના પરમકારણભૂત એવા સર્વે જિનેન્દ્રો મને શાસ્ત્રના અનન્ય સારરૂપ અથવા પૂર્ણ પવિત્ર મોક્ષ-સુખ આપો. ૨.

શ્રીજિનેશ્વરદેવે પ્રરૂપેલું શ્વેતજ્ઞાન જે નિર્વાણ-પ્રાપ્તિ માટે ઉત્તમ સાધન છે, જેણે એકાંતવાદીઓના સિદ્ધાંતોને ખોટા સાબિત કરી બતાવ્યા છે, જે વિદ્વાનોને પણ શરણ લેવાને યોગ્ય છે, તથા જે ત્રણે લોકમાં શ્રેષ્ઠ છે, તેને હું નિત્ય નમું છું. ૩.

મયકુંદ(મોગરા)ના ફૂલ જેવી, પૂનમના ચંદ્ર જેવી, ગાયના દૂધ જેવી કે હિમના સમૂહ જેવી શ્વેત કાયાવાળી, એક હાથમાં કમલ અને બીજા હાથમાં પુસ્તક ધારણ કરનારી, કમલ ઉપર બેઠેલી અને સર્વ રીતે પ્રશસ્ત એવી વાગીશ્વરી-સરસ્વતીદેવી અમને સદા સુખ આપનારી થાઓ. ૪.

(૬) સૂત્ર-પરિચય

સ્તુતિ અને સ્તવન એ પ્રભુ-પૂજાનું મહત્ત્વનું અંગ છે. તેમાં જે સ્તુતિ અને સ્તવનો ઉત્તમ પ્રકારનાં હોય છે, એટલે કે અર્થ-ગંભીર અને વિદ્યમાન ગુણોની યોગ્ય પ્રશંસારૂપ હોય છે, તે કર્મ-વિષને દૂર કરવા માટે પરમમંત્ર-સમાન નીવડે છે. તેથી જ પ્રભુ-પૂજા કર્યા પછી તથા પ્રાતઃકાલ તથા સાયંકાલના અનુષ્ઠાન-પ્રસંગે સ્તુતિ અને સ્તોત્રોથી યુક્ત અસ્ખલિતાદિ-ગુણોવાળું ચૈત્યવંદન કરવાનું યોગ્ય મનાયું છે.

સ્તુતિ અને સ્તવન એ બંને અરિહંતદેવના ગુણોત્કીર્તનરૂપ હોઈને તાત્ત્વિક દષ્ટિએ એક જ છે, છતાં વ્યવહારમાં તે બંને જુદાં ગણાયાં છે. તે એ રીતે કે ચૈત્યવંદનની ક્રિયા દરમિયાન કાયોત્સર્ગ કર્યા પછી જે બોલાય અને જેનું પ્રમાણ માત્ર એક શ્લોક જેટલું હોય તેને ‘સ્તુતિ’ (થુઈ) ગણવી અને જે પ્રાયઃ ચૈત્યવંદનની મધ્યમાં બોલાય અને બહુશ્લોક-પ્રમાણ હોય, તેને ‘સ્તવન’ (થય) ગણવું. પ્રસ્તુત સૂત્રમાં ચાર સ્તુતિઓ છે, જે પ્રથમ પદ પરથી ‘કલ્લાણકંદં’ થુઈ કહેવાય છે. કેટલીક પોથીઓમાં ‘પંચજિન-સ્તુતિ’ એવું નામ પણ જોવામાં આવે છે.

સ્તુતિનું ધોરણ સામાન્ય રીતે એવું છે કે :-

“અહિગયજિણ પઢમથુઈ, બીયા સઘ્વાણ તઙ્ગઅ નાણસ્સ ।

વેયાવચ્ચગરાણ ઉ, ઉવઓગત્થં ચઝત્થથુઈ ॥”

-દેવવંદનભાષ્ય ગાથા-પર.

જે મૂલનાયકના બિંબની આગળ ચૈત્યવંદનનો પ્રારંભ કરવામાં આવે છે, તેને ‘અધિકૃત-જિન’ કહેવામાં આવે છે, તેમને ઉદ્દેશીને પહેલી સ્તુતિ બોલવી. ‘યસ્ય મૂલબિમ્બાદેઃ પુસ્તશ્ચૈત્યવન્દના કર્તુમારભ્યતેઽસાવધિ-કૃતજિન ઉચ્યતે, તમાશ્રિત્ય પ્રથમા સ્તુતિર્દાતવ્યા’

(સંઘાચારટીકા. દે. ભા.)

બીજી સ્તુતિ ‘સર્વ જિનો’ને ઉદ્દેશીને બોલવી. ત્રીજી સ્તુતિ જ્ઞાનની-‘શ્રુતજ્ઞાન’ની બોલવી અને ચોથી સ્તુતિ ‘વૈયાવૃત્ય કરનાર દેવો’ના ઉપયોગાર્થે બોલવી.

આ ધોરણ આવશ્યક ક્રિયા દરમિયાન બોલાતી (૧) ‘કલ્લાણકંદં’ થુઈ, (૨) સંસારદાવા-સ્તુતિ અને (૩) ‘સ્નાતસ્યા-’સ્તુતિ એ ત્રણેમાં જળવાયેલું છે.

જેમના દર્શનમાત્રથી શુભ ભાવનાનાં પૂર વહેવા લાગે છે, એવા ‘અધિકૃત જિન’ એટલે મૂળનાયક સ્તુતિના પ્રથમ અધિકારી છે. વાસ્તવિક રીતે સર્વે તીર્થંકરો ગુણોમાં સરખા છે-એ જણાવવા માટે બીજી સ્તુતિ તેમની કરવામાં આવે છે, અને તેમણે પ્રરૂપેલા સિદ્ધાંતો-તેમણે પ્રરૂપેલું શ્રુતજ્ઞાન એ

જ સહુને માર્ગ-દર્શક હોવાથી ત્રીજી સ્તુતિ શ્રુતની અથવા આગમની કરવામાં આવે છે, તથા એ શ્રુતજ્ઞાનની-પ્રવચનની અધિષ્ઠાત્રી શ્રુતદેવતા-વાગ્ગીશ્વરી હોવાથી ચોથી સ્તુતિ તેની કરવામાં આવે છે.

સાત્ત્વિકતાના પ્રતીકરૂપ-સંજ્ઞારૂપ શ્વેતવર્ણ, પવિત્રતાના પ્રતીકરૂપ કમલ તથા જ્ઞાનના પ્રતીકરૂપ પુસ્તક વડે નિર્માણ થયેલું શ્રુતદેવીનું સ્વરૂપ મલિનતા તથા જડતાને દૂર કરી પવિત્રતા તથા પ્રજ્ઞાનો પ્રકાશ આપવાને સમર્થ છે, એટલે તેનું આરાધન ઈષ્ટ મનાયું છે. શ્રીબપ્પભટ્ટિસૂરિ, શ્રીહેમચંદ્રાચાર્ય, શ્રીબાલચંદ્રસૂરિ, શ્રીજયશેખરસૂરિ, ઉપા. શ્રીયશોવિજયજી આદિને પ્રાપ્ત થયેલું અગાધ જ્ઞાન વાગ્દેવી-શારદાદેવી-સરસ્વતીની યથાર્થ આરાધનાને આભારી હતું. બીજા પણ અનેક મુનિપ્રવરો એ જ રીતે ‘શ્રુતદેવતા’ની આરાધના કરીને ‘પ્રજ્ઞાનો પ્રસાદ’ મેળવ્યાનાં અનેક દૃષ્ટાંતો ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ છે.

આ સ્તુતિ અત્યંત ભાવવાહી છે અને પરંપરા પ્રમાણે સાધુઓ અને શ્રાવકોની પ્રતિક્રમણ ક્રિયામાં તેને મુખ્ય સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે.

(૭) પ્રકીર્ણક

આ સ્તુતિ, વિ. સં. ૧૭૫૧માં શ્રીજિનવિજયજીએ રચેલા ષડાવશ્યક-બાલાવબોધના અંત ભાગમાં સ્તુતિ-સંગ્રહમાં આપેલી છે.

આને પંચદેવ સ્તુતિ પણ કહે છે. (જુઓ ડી. સી. જે. એમ ૧૭, પી. ટી. ૪ પૃ. ૧૦).

૨૨. સંસારદાવાનલ-થુઈ

[શ્રી મહાવીરસ્તુતિ:]

‘સંસારદાવાનલ’-સ્તુતિ

(૧) મૂલપાઠ

સંસાર-દાવાનલ-દાહ-નીરં,
સંમોહ-ધૂલી-હરણે સમીરં ।
માયા-રસા-દારણ-સાર-સીરં,
નમામિ વીરં ગિરિ-સાર-ધીરં ॥૧॥
ભાવાવનામ-સુર-દાનવ-માનવેન
ચૂલા-વિલોલ-કમલાવલિ-માલિતાનિ ।
સંપૂરિતાભિનત-લોક-સમીહિતાનિ,
કામં નમામિ જિનરાજ-પદાનિ તાનિ ॥૨॥
બોધાગાધં સુપદ-પદવી-નીર-પૂરાભિરામં,
જીવાર્હિસાવિરલ-લહરી-સંગમાગાહદેહં ।
ચૂલા-વેલં ગુરુગમ-મણી-સંકુલં દૂરપારં,
સારં વીરાગમ-જલનિર્ધિ સાદરં સાધુ સેવે ॥૩॥
આમૂલાલોલ-ધૂલી-બહુલ-પરિમલાડ્ડલીઢ-લોલાલિમાલા
ઙ્ગારારાવ-સારામલદલ-કમલાગાર-ભૂમિનિવાસે ! ।
છાયા-સંભાર-સારે ! વરકમલ-કરે ! તાર-હારાભિરામે !,
વાળી-સંદોહ-દેહે ! ભવ-વિરહ-વરં દેહિ મે દેવિ ! સારં ॥૪॥

× ગાથા-૧ ‘ઉપજાતિ’ છંદમાં છે.

ગાથા-૨ ‘વસંતતિલકા’ છંદમાં છે.

ગાથા-૩ ‘મંદાકિંતા’ છંદમાં છે.

ગાથા-૪ ‘ઋગ્વેદ’ છંદમાં છે.

(૨) સંસ્કૃત છાયા

આ સ્તુતિ જોડાક્ષર વિનાની સમસંસ્કૃત પ્રાકૃત ભાષામાં છે; તેથી તેની છાયા પણ ઉપર પ્રમાણે જાણી લેવી.

(૩) સામાન્ય અને વિશેષ અર્થ

સંસાર-દાવાનલ-દાહ-નીરં-સંસારરૂપી દાવાનલના દાહને ઓલવવામાં પાણી-સમાનને.

સંસાર એ જ દાવાનલ તે સંસાર-દાવાનલ. તેનો દાહ, તે સંસાર-દાવાનલ-દાહ. તેને માટે નીર-પાણી(સમાન), તે સંસાર-દાવાનલ-દાહ-નીરં, તે પ્રત્યે, તેને.

સંસાર-ભવ-ભ્રમણ, સાંસારિક જીવન. દાવાનલ-જંગલમાં પ્રગટેલો અગ્નિ. દાવસ્ય અનલ: દાવાનલ:-દાવ-જંગલ, અનલ-અગ્નિ. દાહ-દાઝવું-બળવું-તાપ કે ગરમી. આધિ, વ્યાધિ ને ઉપાધિરૂપ ત્રિવિધ સંતાપ એ સંસારદાવાનલનો દાહ છે. આધિ એટલે વિવિધ પ્રકારની માનસિક પીડા. વ્યાધિ એટલે વિવિધ પ્રકારની શારીરિક પીડા અને ઉપાધિ એટલે વિવિધ પ્રકારની આવી પડેલી બાહ્ય આપદા કે મુશ્કેલીઓ. આ ત્રણે પ્રકારના સંતાપને બૂઝવવામાં-શાંત કરવામાં કુશલ હોવાથી શ્રીમહાવીર પ્રભુ સંસાર-દાવાનલનો દાહ શાંત કરવા માટે નીર-સમાન છે.

સંમોહ-ધૂલી-હરણે-અજ્ઞાનરૂપી ધૂળને દૂર કરવામાં.

જે ભાવને લીધે બુદ્ધિ યોગ્યાયોગ્ય તત્ત્વનો નિર્ણય કરી શકતી નથી, તે મોહ કહેવાય છે. તે જ્યારે પ્રબલ બને છે ત્યારે સંમોહ કહેવાય છે. આ સ્થિતિમાં બુદ્ધિ ખૂબ જ વિકલ બની જાય છે, એટલે તેને જ અજ્ઞાન અથવા વિપરીત જ્ઞાન કહેવામાં આવે છે.

સમીરં-પવનને, વાયુને.

અણિલો ગંધવહો મારુઓ સમીરો પંહંજળો પવળો । (પા. લ. ના.) અનિલ, ગંધવલ, મારુત, સમીર, પ્રભંજન અને પવન એ પર્યાય-નામો છે.

ધૂળને દૂર લઈ જવાનું કામ પવન કરે છે. તે મુજબ સંમોહને દૂર કરવાનું કામ શ્રીમહાવીર પ્રભુ કરે છે.

માયા-રસા-દારણ-સાર-સીરં-માયારૂપી જમીનને તોડવામાં ઉત્તમ હળ-સમાનને.

માયા એ જ રસા તે માયા-રસા, તેનું દારણ તે માયા-રસા-દારણ. તેને માટે સાર-સીરં, માયા-રસા-દારણ-સાર-સીરં. માયા એટલે છલ, કપટ, દગો કે શાક્ય. કેટલાક કર્મને પણ અવિદ્યા કે માયાના નામથી ઓળખે છે. તે અર્થ પણ અહીં સંગત છે. રસા એટલે પૃથ્વી કે ધરતી. દારણ-તોડવાની ક્રિયા. દારવું એટલે વિદારવું, તોડવું, ટુકડા કરવા કે ફાડી નાખવું. તેની જે ક્રિયા તે દારણ. સાર-ઉત્તમ. સીરં-હળ, હળનો અગ્રભાગ કે જેના વડે પૃથ્વી ખોદાય છે. જમીનમાં કઠણ પડો ઉત્તમ પ્રકારના હળ વડે જલદી તૂટી જાય છે. તે મુજબ શ્રીમહાવીર પ્રભુ માયારૂપી પૃથ્વીનાં પડો શીઘ્રતાથી તોડનારા છે.

નમામિ-હું નમું છું, હું વંદન કરું છું.

વીરં-શ્રીમહાવીરને, શ્રીમહાવીર પ્રભુને.

ગિરિ-સાર-ધીરં-મેરુપર્વત જેવા સ્થિરને.

ગિરિમાં સાર, તે ગિરિ-સાર-તેના જેવા ધીર તે ગિરિ-સાર-ધીર, તેને. ગિરિ એટલે પર્વત, પહાડ કે શૈલ. તેમાં મંદરાચલ અથવા મેરુપર્વત શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. શ્રીજંબૂદ્વીપ-પ્રજ્ઞપ્તિમાં તેનાં ૧૬ નામો આપેલાં છે, જેમાંનું એક નામ ગિરિય ગિરારાજ પણ છે.

ભાવાવનામ-સુર-દાનવ-માનવેન-ચૂલા-વિલોલ-કમલાવલિ-માલિતાનિ-ભાવથી નમેલા સુરેન્દ્ર, દાનવેન્દ્ર અને નરેન્દ્રોના મુગટમાં રહેલી ચપલ કમલશ્રેણિ વડે પૂજાયેલા.

ભાવ એટલે સદ્ભાવ કે ભક્તિ. તેના વડે નમેલા, તે ભાવાવનામ અને તેવા સુર-દાનવ-માનવેન એટલે સુર, દાનવ અને માનવના ઇન-સ્વામી, પતિ. તેમની ચૂલા એટલે શિર-શિખા કે શિરનું આભૂષણ-મુગટ. તેમાં રહેલી વિલોલ-કમલાવલિ-વિશેષ પ્રકારે ડોલતી કમળોની પંક્તિ-હાર, તેના વડે માલિતાનિ-પૂજાયેલાં. આ ૫૬ જિનરાજ-પદાનિનું વિશેષણ છે.

સંપૂરિતાભિનત-લોક-સમીહિતાનિ-સંપૂર્ણ કર્યા છે જેમણે નમન કરનાર જનોનાં મનોવાંછિતો, તેમને.

સંપૂરિત-સમ્યક્-પૂરિત, સારી રીતે પૂરેલાં, પૂર્ણ કરેલાં. અભિનત-લોક-સમીહિતાનિ-નમન કરનાર જનોનાં મનોવાંછિતો. અભિ-સારી રીતે. નત-નમેલા, લોક-માણસો. જે માણસો સારી રીતે નમેલા છે તે અભિનતલોક. એનો ભાવાર્થ ભક્તજન થાય છે, કારણ કે તેઓ જ હૃદયના ખરા ઉલ્લાસથી નમે છે. સમીહિત એટલે સમ્+ઈહિત-સારી રીતે ઈચ્છેલું. અભીષ્ટ, અભિલષિત કે મનોવાંછિત એ તેના પર્યાયશબ્દો છે. આ પદ પણ જિનરાજ-પદાનિનું વિશેષણ છે.

કામં-ધણું, અત્યંત.

નમામિ-હું નમું છું.

જિનરાજ-પદાનિ-જિનેશ્વરનાં ચરણોને.

તાનિ-તે.

આ પદ પણ જિનરાજ-પદાનિનું વિશેષણ છે.

બોધાગાધ-જ્ઞાનથી ગંભીર છે, તેને.

બોધ એટલે જ્ઞાન. તેના વડે કરીને જે અગાધ-ઊંડું છે તે બોધાગાધઆ પદ ચીરાગમ-જલનિધિનું વિશેષણ હોવાથી દ્વિતીયામાં યોજાયેલું છે.

આગમોમાં જુદા જુદા અનેક વિષયોનું વર્ણન નય અને નિક્ષેપ-સહિત* કરેલું છે; તેથી તેમાં રહેલું જ્ઞાન અપરિમિત અગાધ છે. જે વસ્તુનું

★ વસ્તુના અનેક ધર્મોમાંથી કોઈ એક ધર્મને મુખ્ય રૂપે સ્વીકારીને વર્ણન કરવું તે નય. સોનું પીળું છે એમ કહેવું તે એક પ્રકારનું નયવાક્ય છે, કારણ કે ચિકાશ, પીળાશ, ભારેપણું આદિ અનેક ધર્મો પૈકી એક પીળાશના ધર્મને જ તે બતાવે છે. શાસ્ત્રકારોએ નયના મુખ્ય પ્રકારો બે માનેલા છે : દ્રવ્યાર્થિક નય અને પર્યાયાર્થિક નય તેના નિશ્ચય નય અને વ્યવહાર નય એવા વિભાગો પણ પાડેલા છે. વળી તેનો વિચાર સાત ભેદથી પણ કરેલો છે. તે આ રીતે (૧) નૈગમ, (૨) સંપ્રદ, (૩) વ્યવહાર, (૪) ઋજુસૂત્ર, (૫) શબ્દ, (૬) સમભિરૂઢ અને (૭) એવંભૂત. વળી સામાન્ય રીતે દરેક શબ્દના અર્થને ચાર વિભાગોમાં વહેંચી શકાય છે. આ અર્થવિભાગને નિક્ષેપ કહેવામાં આવે છે. તેના ચાર પ્રકારો અનુક્રમે-(૧) નામ, (૨) સ્થાપના, (૩) દ્રવ્ય અને (૪) ભાવ છે.

તળિયું નજરે દેખાતું હોય, તે ગાઘ-છીછરું કહેવાય છે અને જેનું તળિયું ન દેખાતું હોય અથવા તે કેટલું ઊંડું છે તે ન જણાતું હોય, તે અગાઘ કહેવાય છે. ભાવાર્થ કે વીરપ્રભુના આગમો નય-નિક્ષેપના ઊંડા જ્ઞાનથી ભરપૂર છે.

સુપદ-પદવી-નીર-પૂરાભિરામ-સુંદર-પદ-રચનારૂપ જળના સમૂહ વડે મનોહર છે, તેને.

સુષ્ટુ-પદ-સારું પદ તે સુપદ. તેની પદવી એટલે યોગ્ય ગોઠવણ તે સુપદ-પદવી. તે રૂપી નીરના પૂર એટલે સમૂહ વડે અભિરામ, તે સુપદ-પદવી-નીર-પૂરાભિરામ-તે પ્રત્યે, તેને. આ પદ પણ વીરાગમનું વિશેષણ છે.

જેમ સમુદ્રમાં પાણીનો સમૂહ ઘણો હોય છે, તેથી તે મનોહર લાગે છે, તેમ વીરાગમરૂપી જલનિધિ-મહાસાગર સુંદર પદોની રચનારૂપ પાણીથી ભરપૂર હોઈને મનોહર લાગે છે.

જીવાહિંસાવિરલ-લહરી-સંગમાગાહદેહ-જીવદયાના સિદ્ધાંતોની અવિરલ લહરીઓના સંગમ વડે જેનો દેહ ગંભીર છે, તેને.

જીવની અહિંસા તે જીવાહિંસા. જીવ પોતે તો મરતો નથી, પણ જે દેહને તે ધારણ કરે છે તેનું છેદન, ભેદન અને મરણ થાય છે. ઉપચારથી આવા જીવયુક્ત દેહને જ જીવ કહેવામાં આવે છે, એટલે તેની હિંસા કરવાનો અર્થ તેણે ધારણ કરેલા દેહની હિંસા છે. પ્રમાદવશાત્ કોઈ પણ પ્રાણીના દેહને તેના જીવથી જુદો પાડવો, કે તેનું કોઈ પણ અંગોપાંગ છેદી નાખવું, યા તો તેને કષ્ટ આપવું એ હિંસા કહેવાય છે. આવી હિંસામાંથી વિરમવું તે અહિંસા છે.

અવિરલ-નિરંતર, જે છૂટું-છવાયું હોય તે વિરલ કહેવાય છે. તેથી અવિરલનો અર્થ તેના પ્રતિપક્ષી ભાવમાં નિરંતર-આંતરા-વિનાનું થાય છે. લહરી-તરંગ કે મોજું. સંગમ જોડાણ. જ્યાં એક મોજું શમે ત્યાં બીજું ઊઠતું હોય અને બીજું શમે ત્યાં ત્રીજું ઊઠતું હોય ત્યાં લહરીનો સંગમ થયેલો ગણાય છે. આવી ક્રિયા જ્યાં નિરંતર ચાલી રહી હોય તે અવિરલ-લહરી-સંગમ કહેવાય છે, અને આ રીતે જ્યાં નિરંતર લહરી-સંગમ થતો હોય-

મોજાં ઊછળતાં હોય ત્યાં કોઈને પણ પ્રવેશ કરવો મુશ્કેલ પડે છે, તેથી તે અગાહ-દેહ-જેમાં પ્રવેશ ન થઈ શકે તેવા દેહવાળો કહેવાય છે.

અહિંસાનો સિદ્ધાંત સામાન્ય રીતે બધા આર્યધર્મોએ સ્વીકારેલો છે, પરંતુ જૈન મહર્ષિઓએ તેના પર ખૂબ ઊંડો વિચાર કરેલો છે. તેમના અભિપ્રાયથી અહિંસા એ મુખ્ય ધર્મ છે કે જેનો અમલ આચાર અને વિચાર ઉભયમાં થવો ઘટે છે. જીવ-દયા એ આચારની અહિંસા છે અને સ્યાદ્વાદ એ વિચારની અહિંસા છે. આ બંને પ્રકારની અહિંસાનો વિચાર અને તેમાં પણ મુખ્યત્વે સ્યાદ્વાદનો વિચાર સ્થલે સ્થલે સૂક્ષ્મ રીતે આવતો હોવાથી સામાન્ય અભ્યાસીને માટે તેમાં પ્રવેશ કરવાનું સહેલું નથી. એટલે જ વીરાગમને જીવાર્હિસાડવિરલ-લહરી-સંગમાગાહ-દેહ કહેવામાં આવ્યો છે.

ચૂલા-વેલં-ચૂલિકા રૂપ તટવાળાને.

ચૂલિકા એ શાસ્ત્રનો પરિશિષ્ટરૂપ ભાગ છે, કે જેમાં પૂર્વે કહેલા અને નહિ કહેલા વિષયનો સંગ્રહ કરવામાં આવે છે. શ્રીહરિભદ્રસૂરિએ દશવૈકાલિક-ટીકામાં તેનો પરિચય ઉત્તરતન્ત્ર તરીકે આપ્યો છે. તત્ત પુનશ્ચૂડાદ્વયમ્ ઉત્તરતન્ત્રં દશવૈકાલિકસ્ય-તે બે ચૂડાઓ(ચૂલિકાઓ) દશવૈકાલિકસૂત્રના ઉત્તરતન્ત્ર રૂપ છે. (દશ. વૈ. ચૂલિકા) વેલ એટલે વેળા અથવા ભરતી. ચૂલા એ જ વેલ ચૂલા-વેલ. આ પદ પણ વીરાગમનું વિશેષણ છે.

ગુરુ-ગમ-મળી-સંકુલં-ઉત્તમ આલાપકરૂપી મણિથી ભરપૂરને.

ગમ્ના ત્રણ અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે :-

(૧) સદૃશપાઠ આલાપકરૂપે એક સરખા પાઠો (વિ. આ. ભા. ગા. ૫૪૮)

(૨) એક સૂત્રથી થતા અનેક અર્થબોધ.

(૩) એક સૂત્રની વિવિધ વ્યુત્પત્તિથી લભ્ય થતા અનેક અર્થ અને અન્વય. (નંદિવૃત્તિ પૃ. ૨૧૧).

ગુરુ એવો ગમ તે ગુરુ-ગમ, તે રૂપ મળી એટલે ગુરુ-ગમ-મળી અને

તેના વડે સંકુલ તે ગુરુ-ગમ-મળી-સંકુલ. આ પદ પણ વીરાગમનું વિશેષણ છે.

મળિ શબ્દ દીર્ઘાન્ત પણ મળે છે. (જુઓ શબ્દ ચિંતામણિ વગેરે.)

ગુરુ એટલે મોટા કે શ્રેષ્ઠ. ગમ એટલે એકસરખા પાઠવાળા આલાપક. આલાપકની સમજ માટે જુઓ સૂત્ર ૧૩૫. કેટલેક સ્થળે વ્યાખ્યા અથવા વિવેચન માટે પણ ગમ શબ્દ વપરાયેલો જોવાય છે.* વળી નંદીસૂત્રની વૃત્તિમાં એક સૂત્રમાંથી થતા વિવિધ વ્યુત્પત્તિ-લભ્ય અર્થ માટે પણ તે વપરાયેલો છે, પરંતુ અહીં આલાપક-અર્થ ગ્રહણ કરવો ઉચિત છે.

સમુદ્રનું એક નામ રત્નાકર-રત્નનો ભંડાર પણ છે, કારણ કે તેના તળિયે અનેક જાતનાં બહુમૂલ્ય રત્નો પડેલાં છે. એ જ રીતે વીરાગમરૂપી સમુદ્રમાં શ્રેષ્ઠ આલાપકો એ રત્નો છે અને તે મોટા પ્રમાણમાં હોવાથી તેને સંકુલ-વ્યાપ્ત-ભરપૂર કહ્યો છે.

દૂર-પારં-જેનો કિનારો ઘણો દૂર-છેટો છે તેને.

દૂર-છેટો છે પાર જેનો તે દૂર-પાર, તે પ્રત્યે, તેને.

સારં-ઉત્તમ, શ્રેષ્ઠ.

આ પદ પણ વીરાગમનું વિશેષણ છે.

વીરાગમ-જલનિધિ-શ્રીવીરપ્રભુના આગમરૂપી સમુદ્રને.

શ્રીવીરપ્રભુનો આગમ તે વીરાગમ અને તે રૂપ જલનિધિ-સમુદ્ર તે વીરાગમ-જલનિધિ, તે પ્રત્યે.

જેનાથી વસ્તુ-તત્ત્વનો સ્ફુટ બોધ થાય, તે આગમ. આ-સમન્તાદ ગમ્યતે વસ્તુતત્ત્વમનેત્યાગમ:-અથવા આપ્ત-વચનનો સંગ્રહ તે આગમ છે, તેથી સર્વજ્ઞ-પ્રણીત વચન, સિદ્ધાંત કે સૂત્રને આગમ કહેવામાં આવે છે. અન્ય તીર્થંકરોની જેમ ભગવાન શ્રીમહાવીરે જે ઉપદેશ આપ્યો હતો, તે તેમના મુખ્ય શિષ્યો-ગણધર ભગવંતોએ સૂત્ર-રચના દ્વારા ભાષામાં ઉતાર્યો

હતો. આ સાહિત્ય દુવાલસ અંગ કે ગણિ-પિટકના નામથી ઓળખાય છે. વળી ત્યારે કે તેમની પછી થયેલા મહાન શ્રુતધરોએ જે કૃતિઓ અંગ-શાસ્ત્રોની પૂર્તિરૂપે, પ્રાચીન શ્રુતના સંગ્રહરૂપે કે પૂર્વોના ઉદ્ધારરૂપે બનાવી હતી, તે અંગ-બાહ્ય કહેવાય છે. આ બંને પ્રકારના શ્રુતમાંની અતિ અગત્યની કૃતિઓને આગમ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.*

જલનિધિ એટલે સમુદ્ર કે દરિયો.

સાદરં-માન-પૂર્વક.

સાધુ-સારી રીતે.

સેવે-હું સેવું છું, હું ઉપાસના કરું છું.

આમૂલાલોલ-ધૂલી-બહુલ-પરિમલાલીઢ-લોલાલિમાલા-
ઝંકારારાવ-સારામલ-દલ-કમલાગાર-ભૂમિ-નિવાસે !-મૂળ-પર્યંત કાંઈક ડોલવાથી ખરેલા મકરંદની અત્યંત સુગંધમાં મગ્ન થયેલા ચપલ ભ્રમર-વૃંદના ઝંકાર-શબ્દથી યુક્ત ઉત્તમ નિર્મલ પાંખડીવાળા કમલધરની ભૂમિમાં વાસ કરનારી.

આમૂલ-મૂલ-પર્યંત, આલોલ-કંઈક ડોલી રહેલું, તે આમૂલાલોલ. મૂલની પૂર્વે વપરાયેલો આ ઉપસર્ગ મર્યાદા કે હદને સૂચવે છે અને લોલની પૂર્વે વપરાયેલો તે જ ઉપસર્ગ આ લગત્મગ અથવા કંઈકનો અર્થ બતાવે છે. આ વિશેષણ કમલને ઉદ્દેશીને લગાડવામાં આવ્યું છે. ધૂલી એટલે રજ, પરાગ કે મકરંદ, તેની બહુલ-પરિમલ-ઘણી સુગંધમાં. આલીઢ-આસક્ત, મગ્ન, ચોંટી ગયેલી. લોલાલિમાલા-લોલ એવા અલિઓની માલા. લોલ-ચપલ. અલિ-ભ્રમર. માલા-હાર, પંક્તિ કે શ્રેણી, તેના વડે યુક્ત. સાર-ઉત્તમ. અમલ-દલકમલ-અમલ-નિર્મલ. દલ-પાંખડીઓવાળું, કમલ તે

★ દિગંબર સંપ્રદાયનો મત એવો છે કે આજે એકેય પ્રાચીન આગમ ઉપલબ્ધ નથી. મૂર્તિ-પૂજક શ્વેતાંબર-સંપ્રદાય આગમોની સંખ્યા ૪૫ અથવા ૮૪ની માને છે. સ્થાનકવાસી અને તેરાપંથી સંપ્રદાયવાળાઓ તે પૈકીના ૩૨ આગમોનો જ સ્વીકાર કરે છે; બાકીના આગમો નહિ માનવાનું મુખ્ય કારણ તેમનો મૂર્તિ-પૂજા અંગેનો વિરોધ છે.

અમલ-દલ-કમલ. તે રૂપ અગારભૂમિ-રહેવાની જગા. તેમાં નિવાસા-વાસ કરનારી. આ આખું સામાસિક પદ દેવિ !નું વિશેષણ છે, તે સંબોધનાર્થે મુકાયેલું હોવાથી નિવાસે ! એવો પ્રયોગ કર્યો છે.

છાયા-સંભાર-સારે !-કાંતિ-પુંજથી ઉત્તમ, અત્યંત તેજસ્વીપણાને લીધે રમણીય !

છાયા-કાન્તિ, પ્રભા કે દીપ્તિ. તેનો સંભાર-સમૂહ કે જથ્થો. તેના વડે સારા-ઉત્તમ, શ્રેષ્ઠ, રમણીય. આ પદ પણ દેવિ !નું વિશેષણ અને સંબોધન હોવાથી છાયા-સંસાર-સારે ! એવો પ્રયોગ થયેલો છે.

વરકમલ-કરે !-સુંદર કમલ-યુક્ત હાથવાળી. જેના હાથમાં સુંદર કમલ છે એવી.

વર એવા કમલથી યુક્ત કર્ણાળી તે વરકમલ કરા. તેનું રૂપ ઉપરનાં પદો મુજબ સંબોધનાર્થે વરકમલ કરે ! થયેલું છે.

તાર-હારાભિરામે !-દેદીપ્યમાન હાર વડે સુશોભિત !

તાર એવો જે હાર તેના વડે અભિરામા, તે તાર-હારાભિરામા. તાર - સ્વચ્છ, નિર્મલ કે દેદીપ્યમાન. હાર-કંઠનું આભૂષણ. અભિરામા-મનોહર. આ પદ પણ દેવિ !નું વિશેષણ હોવાથી સંબોધનરૂપ છે.

વાળી-સંદોહ-દેહે !-વાણીના સમૂહરૂપ દેહવાળી ! વાળીનો સંદોહ તે જ જેનો દેહ છે તે વાળી-સંદોહ-દેહા. વાળી-ભાષા. સંદોહ-સમૂહ કે જથ્થો. દેહ-કાયા શરીર. બાર અંગરૂપ વાણીના સમૂહથી જેનો દેહ બનેલો છે તેવી. આ પદ પણ દેવિ !નું વિશેષણ હોવાથી સંબોધનાર્થે મુકાયેલું છે.

ભવ-વિરહ-વરં-ભવના વિરહ (મોક્ષ) રૂપ વરદાન, તેને.

ભવ એટલે સંસાર કે જન્મ-મરણના ફેરા. તેનો વિરહ થવો એટલે તેમાંથી છૂટી જવું. આ છુટકારો ઉત્તમ ત્યારે જ કહેવાય કે જ્યારે ફરી કોઈ વાર સંસારમાં આવવું ન પડે. તેથી મોક્ષ એ જ ભવ-વિરહ છે. તે પ્રાપ્ત થાય તેવું વરદાન, તેને.

દેહિ-આપો.

મે-મને.

દેવિ !-હે દેવિ ! હે શ્રુતદેવિ !

સારમ્-શ્રેષ્ઠ.

(૪) તાત્પર્યાર્થ

સંસાર-દાવાનલ-થુઈ- સંસાર-દાવાનલ-નામની સ્તુતિ. આ સ્તુતિનો પ્રારંભ સંસાર-દાવાનલ-શબ્દથી થતો હોઈ તે સંસાર-દાવાનલ-થુઈ કહેવાય છે. કેટલીક પોથીઓમાં તેનો ઉલ્લેખ શ્રીમહાવીરસ્તુતિ, શ્રીવર્ધ્ધમાનસ્તુતિ અને અષ્ટમીસ્તુતિ-એ રીતે પણ થયેલો છે.

(૧) સંસાર-દાવાનલ.....ધીરમ્-અહીં નમામિ ક્રિયાપદ છે. વીરં કર્મ છે. બાકીનાં બધાં પદો વીરંનાં વિશેષણો છે. હું શ્રીમહાવીરસ્વામીને નમું છું એ ક્રિયા છે. તે મહાવીરસ્વામી કેવા છે ? સંસારરૂપી દાવાનલના દાહને ઓલવવા માટે પાણી-સમાન છે. વળી પ્રબળ મોહરૂપી ધૂળને દૂર કરવામાં પવન-સમાન છે તથા માયારૂપી પૃથ્વીનાં પડો તોડી નાખવામાં તીક્ષ્ણ હળ-સમાન છે અને મેરુપર્વતના જેવા ધીર-સ્થિર છે.

(૨) ભાવાવનામ.....તાનિ-અહીં નમામિ ક્રિયાપદ છે. જિનરાજ-પદાનિ કર્મ છે, કામં અવ્યય છે અને બાકીનાં બધાં પદો જિનરાજ-પદાનિનાં વિશેષણો છે. શ્રીજિનેશ્વરનાં ચરણો કેવાં છે ? સુરો, અસુરો અને માનવોના સ્વામીથી પૂજાયેલાં તથા નમન કરનાર જનોનાં મનોવાંછિત પૂરાં કરનારાં છે, તેમને.

(૩) બોધાગાધં.....સેવે-અહીં સેવે ક્રિયાપદ છે, સાદરં અને સાધુ એ બે ક્રિયા-વિશેષણો છે. વીરાગમ-જલનિર્ધિ એ કર્મ છે અને બાકીનાં બધાં પદો તેનાં વિશેષણો છે. હું વીરપ્રભુના આગમ-સમુદ્રની આદર-પૂર્વક સારી રીતે ઉપાસના કરું છું. આ આગમસમુદ્ર કેવો છે ? (૧) બોધથી ગંભીર, (૨) મનોહર પદ-રચનાઓથી અભિરામ, (૩) અહિંસાના સિદ્ધાંતો વડે કરીને ઘણો જ ઊંડો, (૪) ચૂલિકારૂપી ભરતીવાળો, (૫) મોટા મોટા આલાપકરૂપી રત્નોથી ભરપૂર, (૬) જેનો પાર પામવો અતિ મુશ્કેલ છે, તેવો (૭) ઉત્તમ.

(૪) આમૂલાલોલ...સારં-અહીં દેહિ ક્રિયાપદ છે, ભવ-વિરહ-વરં કર્મ છે, સારં કર્મનું વિશેષણ છે, મે સંપ્રદાનાર્થે ચતુર્થીમાં છે, તથા દેવીને સંબોધન થયેલું છે. બાકીનાં બધાં પદો દેવીનાં વિશેષણો છે. હે શ્રુતદેવિ ! મને તમે સારભૂત, ભવ-વિરહ(મોક્ષ)રૂપ વરદાન આપો. અહીં જે શ્રુતદેવીનું સંબોધન કરવામાં આવ્યું છે તે દેવી કેવી છે ? સુંદર કમલ-ઘરની ભૂમિમાં રહેનારી છે, અર્થાત્ સુંદર કમલ પર વિરાજનારી છે, તેજસ્વી છે, હાથમાં શ્રેષ્ઠ કમલને ધારણ કરનારી છે, કંઠમાં સુંદર હાર છે તથા દ્વાદશાંગીથી તેનો દેહ બનેલો છે.

• **ભવ-વિરહ** શબ્દ યાકિનીમહત્તરા-ધર્મસૂત્રુ શ્રીહરિભદ્રસૂરિજીની કૃતિઓના અંતમાં સંકેતરૂપે વપરાયેલો જોવાય છે, તે રીતે જ અહીં તે વપરાયેલો છે.

(૫) અર્થ-સંકલના

શ્રીમહાવીરસ્વામીને હું નમસ્કાર કરું છું. જલ જે પ્રકારે દાવાનલના અગ્નિને શાંત કરે છે, તે જ પ્રકારે તેઓ સંસારના સંતાપરૂપ અગ્નિને શાંત કરે છે. પવન જે રીતે ધૂળને ઉડાડી દે છે, તે જ રીતે તેઓ અજ્ઞાનને દૂર કરી દે છે. તીક્ષ્ણ હળ જેવી રીતે પૃથ્વીને ખોદી કાઢે છે, તેવી જ રીતે તેઓ માયાને ઉખાડીને ફેંકી દે છે અને જે રીતે મેરુપર્વત ચલાયમાન થતો નથી, તે રીતે અત્યંત ધૈર્યને લીધે તેઓ ચલાયમાન થતા નથી. ૧.

ભક્તિ-પૂર્વક નમન કરનારા દેવેન્દ્રો, દાનવેન્દ્રો અને નરેન્દ્રોના મુગટની ચપળ કમલ-માલાઓથી જે શોભાયમાન છે, જેના પ્રભાવથી નમન કરનારા લોકોનાં મનો-વાંછિત પૂર્ણ થાય છે, તે પ્રભાવશાળી જિન-ચરણોને હું અત્યંત શ્રદ્ધાપૂર્વક નમન કરું છું ૨.

આ આગમ-સમુદ્ર અપરિમિત જ્ઞાન-બોધના કારણે ગંભીર છે, લલિત પદોની રચનારૂપ જલથી મનોહર છે, જીવદયા-સંબંધી સૂક્ષ્મ વિચારોરૂપ મોજાંઓથી ભરપૂર હોવાને લીધે જેમાં પ્રવેશ કરવો કઠિન છે, ચૂલિકારૂપ વેળા(ભરતી)વાળો છે. આલાપકરૂપી રત્નોથી ભરપૂર છે અને જેનો સંપૂર્ણ પાર પામવો-મર્મ સમજવો અત્યંત મુશ્કેલ છે, તેવા વીરપ્રભુના

આગમરૂપી સમુદ્રની હું આદર-પૂર્વક સેવા કરું છું. ૩.

મૂલથી ડોલાયમાન હોવાથી ખરેલા પરાગની અતિ સુગંધમાં મસ્ત થયેલા ભ્રમરોની શ્રેણીથી શોભાયમાન સુંદર પાંખડીવાળા કમલ-ઘર ઉપર આવેલા ભવનમાં રહેનારી ! કાંતિ-પુંજથી શોભાયમાન ! હાથમાં સુંદર કમલને ધારણ કરનારી ! અને દેદીપ્યમાન હાર વડે અત્યંત મનોહર ! દ્વાદશાંગીની અધિષ્ઠાત્રી હે શ્રુતદેવિ ! તમે મને મોક્ષનું ઉત્તમ વરદાન આપો ૪.

(૬) સૂત્ર-પરિચય

માતા, પિતા, બંધુ, બહેન, પુત્ર, પુત્રી, સ્વજન, સંબંધી, 'વડીલ, ગુરુ આદિ અનેક પ્રકારના સંબંધોથી ગૂંથાયેલું જીવન જેમ સંસાર છે, તેમ વ્યાપાર-રોજગાર, કલા-કૌશલ્ય, ખેતી-વાડી, હુન્નર-ઉદ્યોગ, શિક્ષણ-સાહિત્ય, વૈદ્યક-વિજ્ઞાન તથા રાજ-કારણ જેમાં વર્તી રહેલાં છે, તે પણ સંસાર છે. સંસારનું આ બાહ્ય સ્વરૂપ છે. વળી ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, હાસ્ય, રતિ, અરતિ, ભય, શોક, જુગુપ્સા અને કામવિકાર જેમાં અનુભવાય છે, તે પણ સંસાર જ છે; પરંતુ એ તેનું આભ્યંતર સ્વરૂપ છે. તે બંનેના યોગે જીવ ભવ-ભ્રમણ કરે છે, આ રીતે જેમાં અનેક પ્રકારના તાપો-સંતાપો અનુભવાય છે, તેને જ્ઞાનીજનોએ દાવાનલની ઉપમા આપી છે. આ સંસારમાં જીવ ક્ષણ પણ શાંતિ અનુભવતો નથી. આજે ધન મેળવવાની ચિંતા, તો કાલે ધન સાચવવાની ચિંતા. આજે વ્યાપાર-રોજગારની ફિકર, તો કાલે પ્રતિજ્ઞાની ફિકર. આજે કુટુંબ-કબીલાના પ્રશ્નો, તો કાલે સમાજ અને રાજના પ્રશ્નો. એ પ્રકારની આધિનો પ્રવાહ નિરંતર ચાલ્યા જ કરે છે. એમાં કોઈ વાર પેટ દુઃખે છે, તો કોઈ વાર માથું દુઃખે છે. કોઈ વાર દાંત દુઃખે છે, તો કોઈ વાર કાન દુઃખે છે. વળી કોઈ વાર શરદી થઈ આવે છે, તો કોઈ વાર વિષૂચિકા થઈ જાય છે. કોઈ વાર ઋતુ માફક નથી આવતી, તો કોઈ વાર પાણી ભારે પડે છે. એ ઉપરાંત તાવ, ખાંસી, દમ, વાયુ, ઝાડા, મરડા, શૂળ, સોજા, ક્ષય ને કેન્સર જેવાં અનેક દર્દો ટાંપીને જ ઊભાં હોય છે. જરા લાગ મળ્યો કે શરીરમાં તે સિફતથી પેસી જાય છે. એટલે વ્યાધિનો કોઈ સુમાર નથી. તેમ જ આ પ્રકારની આધિ અને વ્યાધિની વચ્ચે ઉપાધિ પણ ડોકિયાં કરતી જ

હોય છે. આજે ઘરાક પૈસા ધાલી ગયો, તો કાલે કોઈએ દેવાળું કાઢ્યું. આજે કોઈ સાથે ઝઘડો થયો, તો કાલે કોઈ અકસ્માત નડ્યો. સમાજનાં વિચિત્ર બંધનો, રાષ્ટ્રની અસ્થિર હાલત અને વિશ્વનું અશાંત વાતાવરણ પણ એ ઉપાધિમાં ઉમેરો કર્યા કરે છે. રાત્રે એક માણસ કરોડપતિ તરીકે સૂતો હોય છે, તે સવારે ભિખારી બની જાય છે અને સવારે એક માણસ સરમુખત્યાર હોય છે, તે સાંજે જ ફાંસીના માંચડે લટકે છે. વળી આજે જ્યાં શાંતિ અને આબાદી જણાતી હોય છે, ત્યાં આવતી કાલે યુદ્ધ અને સર્વનાશની નોબત ગડગડતી સંભળાય છે. એટલે આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિના ઘેરા સંતાપમાં રૂબેલો સંસાર હૂબહૂ દાવાનલનું સ્વરૂપ ખડું કરે છે.

અહીં પ્રશ્ન એ થાય છે કે આ દાવાનલ ઓલવાય કેવી રીતે ? જંગલમાં જ્યારે એકાએક અગ્નિ પ્રગટી નીકળે છે, ત્યારે તે દિવસોના દિવસો સુધી ચાલે છે, જે કોઈ પણ સામાન્ય ઉપાયોથી કાબૂમાં આવતો નથી. અરે ! મોટાં મોટાં રાક્ષસી યંત્રો પણ તેને શાંત કરવામાં નિષ્ફળ નીવડે છે. સન ૧૯૪૮ના જુલાઈ માસમાં અમેરિકાનાં જંગલોમાં જે આગો પ્રગટી નીકળી હતી, તે અનેકવિધ પ્રયત્નો કરવા છતાં ઘણાં અઠવાડિયાં સુધી ચાલી હતી. મતલબ કે આવી આગોને ઓલવવાનું સફળ કાર્ય સમર્થ મહામેઘનું પાણી જ કરી શકે છે. જ્યારે તે છૂટથી પડે છે, ત્યારે દાવાનલ શાંત થઈ જાય છે. એ જ પ્રમાણે સંસાર-દાવાનલનું છે. તેનો દાહ સામાન્ય ઉપાયોથી શાંત થતો નથી. તે તો જ્યારે મહર્ષિઓની દેશના કે તેમણે પ્રરૂપેલા સિદ્ધાંતોનો આશ્રય લેવામાં આવે, ત્યારે જ શાંત થાય છે. અહીં તેવું કાર્ય કરનાર તરીકે ચરમતીર્થકર શ્રીમહાવીરસ્વામીને વંદના કરવામાં આવી છે, કે જેમનો ઉપકાર કદી પણ ભૂલી શકાય તેવો નથી. આજે પણ તેમનું સ્થાપેલું તીર્થ ભવ્ય જીવોને ધર્મારાધનની અનેક સામગ્રી પૂરી પાડે છે; તેથી પહેલી વંદના તેમને કરવામાં આવી છે.

બીજી વંદના સર્વ જિનેશ્વરોને કરવામાં આવી છે. તેઓ અર્હનું હોવાથી દેવ, દાનવ અને માનવીઓના સ્વામી વડે પૂજાય છે તથા સર્વ કોઈ દેવ, દાનવ અને માનવીઓ પણ તેમની અત્યંત ભક્તિ-ભાવથી પૂજા કરે છે. આ ભક્તિને લીધે ઉત્પન્ન થતા શુભ અધ્યવસાયોથી તેમનાં મનોવાંછિત

પૂરાં થાય છે અથવા તો તેમના હૃદયમાં રહેલી બોધિલાભની ઈચ્છા શ્રીજિનરાજનાં ચરણોની સેવા કરવાથી પૂરી થાય છે.

ત્રીજી વંદના શ્રુતજ્ઞાનને એટલે શ્રીમહાવીરપ્રભુના આગમોને કરવામાં આવી છે. આ આગમો અનેક રીતે જલનિધિને-સાગરને મળતાં હોઈને તેમની સરખામણી સાગર સાથે કરવામાં આવી છે. જેમ સાગર ગંભીર હોય છે, તેમ આ આગમો બોધથી ગંભીર છે. જેમ સાગર મનોહર જલલહરીઓ વડે સુંદર હોય છે, તેમ આ આગમો પદ-રચનાઓ વડે સુંદર છે. જેમ સાગર ઘણો ઊંડો હોય છે, તેમ આ આગમો જીવદયાના સિદ્ધાંતોને લીધે ઘણા જ ગહન છે. જેમ સાગરમાં મોટી ભરતી આવ્યા કરે છે, તેમ આ આગમોમાં ચૂલિકાફૂંટી ભરતીઓ આવે છે. જેમ સાગર રત્નોથી ભરપૂર હોય છે, તેમ આ આગમો આલાપકોથી ભરપૂર છે. જેમ સાગરનો પાર પામવો મુશ્કેલ છે, તેમ આગમોનો પાર પામવો પણ મુશ્કેલ છે.

ચોથી વંદના શ્રુતદેવીને કરવામાં આવી છે, કે જેને શ્રુતજ્ઞાનની-અધિષ્ઠાયાધિકા માનવામાં આવે છે. એનો નિવાસ સુંદર કમલ ઉપર છે કે જેની આસપાસ સુગંધમાં મત્ત થયેલા ભમરા મધુર ગુંજારવ કરી રહેલા છે. જે લાવણ્યથી ભરપૂર છે; જેના કંઠમાં (ચતુર્દશ-પૂર્વફૂંટી) મનોહર હાર શોભી રહેલો છે, જેના હાથમાં મનોહર-કમલ છે અને જેનો સમસ્ત દેહ-વાણીથી બનેલો છે. આ દેવી પાસે એવું ઉત્તમ વરદાન માંગવામાં આવ્યું છે, કે જેને લીધે ભવનો આત્યંતિક વિરહ થાય, મતલબ કે મોક્ષ-સુખની પ્રાપ્તિ થાય.

આ સ્તુતિ પર જ્ઞાનવિમલસૂરિ તથા બીજાઓએ સંસ્કૃતમાં ટીકાઓ રચેલી છે તથા તેના પ્રત્યેક ચરણની પાદપૂર્તિઓ પણ કરેલી છે.

શ્રાવિકાઓ દૈવસિક અને રાત્રિક પ્રતિક્રમણમાં નમોઽસ્તુ વર્ધમાનાય અને વિશાલલોચન સ્તુતિની જગાએ આ સ્તુતિની પ્રથમ ત્રણ ગાથાનો ઉપયોગ કરે છે તથા સાધુઓ અષ્ટમીના દિવસે દૈવસિક પ્રતિક્રમણના દેવવંદનમાં આ સ્તુતિનો ઉપયોગ કરે છે, તથા ચતુર્વિધ સંઘ પાશ્વિક, ચાતુર્માસિક અને સાંવત્સરિક પ્રતિક્રમણમાં સજ્જાયના સ્થાને ઉવસગ્ગહર થોત્તપૂર્વક આ સ્તુતિનો ઉપયોગ કરે છે, તે વખતે પ્રતિક્રમણમાં જે વડીલ

હોય તે આ સ્તુતિની ત્રણ ગાથા તથા ચોથી ગાથાનું પ્રથમ ચરણ બોલે છે અને બાકીનાં ત્રણ ચરણો સકલ સંઘ મોટા સ્વરે બોલે છે.

આ સ્તુતિમાં સર્વ વર્ણ રપર છે.

(૭) પ્રકીર્ણક

આ સ્તુતિની રચના-યાકિની-મહત્તરા-ધર્મસૂત્રુ શ્રીહરિભદ્રસૂરિએ કરેલી છે. તેઓ ગૃહસ્થપણામાં પુરોહિત હોઈને વેદ-વેદાંતના જાણકાર હતા અને દીક્ષિત થયા પછી જૈન શાસ્ત્રોના પરમ નિષ્ણાત બન્યા હતા. તેમણે શ્રીનંદીસૂત્ર, અનુયોગદ્વારસૂત્ર, આવશ્યકસૂત્ર આદિ આગમો પર વિશદ ટીકાઓ રચેલી છે તથા ષડ્દર્શનસમુચ્ચય, શાસ્ત્રવાર્તા-સમુચ્ચય આદિ મહાનુ દાર્શનિક ગ્રંથો રચેલા છે. વળી લલિતવિસ્તરા નામની ચૈત્યવંદનસૂત્ર-વૃત્તિ, પંચાશક, યોગબિંદુ, યોગવિંશિકા, ધર્મબિંદુ આદિ તેમના પ્રૌઢ ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ છે. તેમનું સાહિત્ય વિવિધ, મૌલિક અને ઊંડા ચિંતનવાળું છે. કહેવાય છે કે તેમણે ૧૪૪૪ ગ્રંથોની રચના કરી હતી. તેમાં ૧૪૪૦ ગ્રંથ રચાઈ ગયા હતા પણ ચાર ગ્રંથો બાકી રહ્યા હતા; તે વખતે તેમણે ચાર ગ્રંથના સ્થાને સંસાર-દાવાનલ શબ્દથી શરૂ થતી ચાર સ્તુતિ બનાવી. તેમાં ચોથી શ્લોકદેવીની સ્તુતિનું પ્રથમ ચરણ રચાયું કે તેમની બોલવાની શક્તિ બંધ થઈ ગઈ, તેથી ત્રણ ચરણરૂપ બાકીની સ્તુતિ તેમના હૃદયના અભિપ્રાય મુજબ સંઘે પૂરી કરી. ત્યારથી ઝંકારારાવ શબ્દોથી માંડીને બાકીની સ્તુતિ સંઘ-દ્વારા ઉચ્ચ સ્વરે બોલાય છે.

તેમની કૃતિઓમાં ભવ-વિરહશબ્દ સંકેતરૂપે વપરાયેલો છે, તે શબ્દ અહીં પણ વપરાયેલો છે.

૨૩. સુયધમ્મ-થુઈ

[શ્રુત-સ્તવ:]

પુકખરવર-સૂત્ર

(૧) મૂલપાઠ

પુક્કલ-વર-દીવદ્દે, ધાયઇસંડે ય જંબૂદીવે ય ।

ભરહેરવ-વિદેહે, ધમ્માઇગરે નમંસામિ ॥૧॥

તમ-તિમિર-પડલ-વિહ્વંસણસ્સ, સુરગણ-નરિંદ-મહિયસ્સ
સીમાધરસ્સ વંદે, પપ્પોહિય-મોહજાલસ્સ ॥૨॥

જાઈ-જરા-મરણ-સોગ-પણાસણસ્સ ।

કલ્લાણ-પુક્કલ-વિસાલ-સુહાવહસ્સ ॥

કો દેવ-દાણવ-નરિંદ-ગણચ્ચિયસ્સ ।

ધમ્મસ્સ સારમુવલભ્ભ કરે પમાયં ? ॥૩॥

સિદ્ધે ભો ! પિયઓ ણમો જિણમએ નંદી સયા સંજમે ।

દેવં-નાગ-સુવત્ત-કિત્તર-ગણ-સ્સભ્ભૂઅ-ભાવચ્ચિએ ॥

લોગો જત્થ પઙ્કિઓ જગમિણં તેલુક્ક-મચ્ચાસુરં ।

ધમ્મો વઙ્કુટ સાસઓ વિજયઓ ધમ્મુત્તરં વઙ્કુટ ॥૪॥

સુઅસ્સ ભગવઓ કરેમિ કાઠસ્સગં, વંદણ-વત્તિયાએ ॥

(૨) સંસ્કૃત છાયા

પુષ્કલ-વર-દ્વીપાર્થે, ધાતકીખણ્ડે ચ જમ્બૂદ્વીપે ચ ।

ભરત-એરવત-વિદેહે, ધર્માદિકરાન્ નમસ્યામિ ॥૧॥

× ગાથા ૧, ૨ એ 'ગાહા' છંદમાં છે.

ગાથા ૩ એ 'વસંતતિલક' છંદમાં છે.

ગાથા ૪ એ 'શાદૂલવિકીરિત' છંદમાં છે.

તમસ્તિમિર-પટલ-વિશ્વસનં સુરગણ-નરેન્દ્ર-મહિતમ્ ।

સીમાધરં વન્દે, પ્રસ્ફોટિત-મોહજાલમ્ ॥૨॥

જાતિ-જરા-મરણ-શોક-પ્રણાશનસ્ય,

કલ્યાણ-પુષ્કલ-વિશાલ-સુખાવહસ્ય ।

કો દેવ-દાનવ-નરેન્દ્ર-ગણાર્ચિતસ્ય,

ધર્મસ્ય સારમુપલભ્ય કુર્યાત્ પ્રમાદમ્ ? ॥૩॥

સિદ્ધાય ધોઃ ! પ્રયતઃ નમઃ જિનમતાય નન્દિઃ સદા સંયમે,

દેવ-નાગ-સુષર્ણ-કિન્નર-ગણ-સદ્ભૂત-ભાવાર્ચિતે ।

લોકઃ યત્ર પ્રતિષ્ઠિતઃ જગત્ ઇદમ્ ત્રૈલોક્ય-મર્ત્યાસુરમ્,

ધર્મઃ વર્ધતાં શાશ્વતઃ વિજયતઃ ધર્મોત્તરં વર્ધતામ્ ॥૪॥

શ્રુતસ્ય ભગવતઃ કરોમિ કાયોત્સર્ગં વન્દન-પ્રત્યયેન૦

(૩) સામાન્ય અને વિશેષ અર્થ

પુષ્કરવર-દીવદ્વે-[પુષ્કરવર-દ્વીપાર્ધે]-પુષ્કરવર નામના અર્ધા દીપમાં.

જે પુષ્કરો એટલે કમલો વડે સુંદર છે, તે પુષ્કરવરદીપ. તેના અર્ધા ભાગમાં.

મધ્યલોકની રચના મધ્યમાં થાળીના આકારવાળા દ્વીપ અને પછી ચૂડીના આકારવાળા સમુદ્રો તથા દ્વીપો વડે થયેલી છે. એટલે પ્રથમ દ્વીપ જમીન છે, તેની આસપાસ સમુદ્ર છે, તેના પછી જમીન છે, તેના પછી સમુદ્ર છે અને તેના પછી પાછી જમીન છે, વગેરે. આ રચના મુજબ મધ્યલોકની વચમાં જંબૂ નામનો દ્વીપ છે, કે જેની મધ્યમાં મેરુ નામનો એક મહાન પર્વત આવેલો છે. જંબૂદ્વીપ એટલે જંબૂ-વૃક્ષથી ઉપલક્ષિત અથવા જંબૂ-પ્રધાન દ્વીપ. આ દ્વીપની આસપાસ જે સમુદ્ર છે, તેનું નામ લવણસમુદ્ર. એના પછી જે જમીન આવેલી છે, તેનું નામ ધાતકીખંડ. તેમાં ધાવડીવૃક્ષનાં વનો વિશેષ હોવાથી એ નામ પડેલું છે. ધાતકીખંડની આસપાસ જે સમુદ્ર છે, તેનું નામ કાલોદધિ. આ સમુદ્ર પછી જે જમીન આવે છે, તેનું નામ પુષ્કરવરદ્વીપ. આ દ્વીપની આસપાસ પુષ્કરોદધિ નામનો સમુદ્ર આવેલો છે. આ ક્રમ સ્વયંભૂરમણ નામના સમુદ્ર સુધી લંબાય છે.

પુષ્કરવરદ્વીપની વચ્ચોવચ્ચ માનુષોત્તર નામનો એક પર્વત આવેલો છે, જેનાથી તેના બે ભાગ પડે છે. તેમાં અંદરના ભાગમાં મનુષ્યની વસતિ છે અને બહારના ભાગમાં મનુષ્યની વસતિ નથી. એટલે જંબૂદ્વીપ, ધાતકીખંડ અને અર્ધપુષ્કરવરદ્વીપ મળીને અઢીદ્વીપ જેટલું મનુષ્ય-ક્ષેત્ર છે. કોઈપણ મનુષ્યનાં જન્મમરણ તેટલા ક્ષેત્રમાં જ થાય છે.

ધાયડસંડે-[ધાતકીખંડે]-ધાતકીખંડમાં.

જંબૂદીવે-[જમ્બૂદ્વીપે]-જંબૂદ્વીપમાં.

અ-[ચ]-અને.

ભરહેરવય-વિદેહે-[ભરતૈરવત-વિદેહે]-ભરત, ઐરવત અને વિદેહ નામના ક્ષેત્રમાં.

જંબૂદ્વીપમાં :- (૧) ભરતવર્ષ (૨) હૈમવતવર્ષ, (૩) હરિવર્ષ (૪) વિદેહવર્ષ, (૫) રમ્યકવર્ષ, (૬) હૈરણ્યવતવર્ષ, (૭) ઐરવતવર્ષ એ સાત ક્ષેત્રો છે. ધાતકીખંડમાં તેનાથી બમણાં ક્ષેત્રો છે અને પુષ્કરવર દ્વીપના અર્ધા ભાગમાં પણ તેટલાં જ ક્ષેત્રો છે. એટલે કુલ ક્ષેત્રો ૩૫ છે. તેની સંપૂર્ણ તાલિકા નીચે મુજબ છે :-

	જંબૂદ્વીપ	ધાતકીખંડ	પુષ્કરવરદ્વીપ(અર્ધો)	કુલ
ભરતવર્ષ	૧	૨	૨	૫
હૈમવતવર્ષ	૧	૨	૨	૫
હરિવર્ષ	૧	૨	૨	૫
વિદેહવર્ષ	૧	૨	૨	૫
રમ્યકવર્ષ	૧	૨	૨	૫
હૈરણ્યવતવર્ષ	૧	૨	૨	૫
ઐરવતવર્ષ	૧	૨	૨	૫
	૭	૧૪	૧૪	૩૫

આ ક્ષેત્રોમાંથી પંદર ક્ષેત્રો, એટલે પાંચ ભરત, પાંચ ઐરવત અને પાંચ વિદેહવર્ષ (મહાવિદેહ) કર્મભૂમિ કહેવાય છે અને બાકીનાં વીસ ક્ષેત્રો અકર્મભૂમિ કહેવાય છે. વળી દરેક વિદેહમાં દેવકુરુ અને ઉત્તરકુરુ નામના

વિભાગો પણ અકર્મભૂમિ હોય છે. પાંચ વિદેહનાં એ દસ ક્ષેત્રોને ઉપરનાં વીસ ક્ષેત્રોમાં ઉમેરતાં તેની સંખ્યા કુલ ત્રીસની થાય છે. તીર્થકરો કર્મભૂમિ-માં જ જન્મે છે, તેથી ભરતાદિ ક્ષેત્રોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે.

ધમ્માઙ્ગરે- [ધર્માદિકરાન]-ધર્મની આદિ કરનારાઓને.

ધર્મનો અર્થ અહીં શ્રુતધર્મ છે. તેની ઉત્પત્તિ તીર્થકરો દ્વારા જ થાય છે; તેથી તેઓને ધર્મની આદિ કરનારા કહ્યા છે. તેઓ અર્થરૂપે પ્રરૂપણા કરનારા છે.

નમંસામિ- [નમસ્યામિ]-હું નમું છું.

તમ-તિમિર-પટલ-વિઘ્નંસણસ્સ- [તમસ્તિમિર-પટલ-વિઘ્નંસનમ્] અજ્ઞાનરૂપી અંધકારના સમૂહનો નાશ કરનારને.

તમ-અજ્ઞાન-, તે રૂપ તિમિર-અંધકાર. તેનું પટલ-વૃંદસમૂહ. તેનો વિઘ્નંસ નાશ કરનાર, તે તમસ્તિમિર-પટલ-વિઘ્નંસન: -તેને.

સુરાણ-નરિદ-મહિઅસ્સ- [સુરાણ-નરેન્દ્ર-મહિતમ્]-દેવ-સમૂહ અને નરેન્દ્રોથી પૂજાયેલાને.

સુર-દેવતા. તેમનો ગણ-સમૂહ, તથા નર-મનુષ્યો, તેમના ઇન્દ્ર-ઇન્દ્ર-સ્વામી. તેમનાથી મહિત-પૂજાયેલ, તેને.

સીમાધરસ્સ- [સીમાધરમ્]-સીમા ધારણ કરનારને.

સીમા=મર્યાદા. તેને ધારણ કરનાર તે સીમાધર. સીમાં-મર્યાદાં ધારયતીતિ સીમાધર: । (આ.ટી.), તેને સિ. હે. શબ્દાનુ. અ. ૮. પા. ૩ના ઋચિદ્ દ્વિતીયાદે: સૂત્રમાં બીજી વિભક્તિના સ્થાનમાં છઠ્ઠી વપરાય છે તેવું જણાવતાં તેના ઉદાહરણ તરીકે સીમાધરસ્સ વન્દે વાક્યનો ઉલ્લેખ કરેલો છે.

વંદે- [વન્દે]-હું વાંદું છું.

પપ્ફોડિઅ-મોહ-જાલસ્સ- [પ્રસ્ફોટિત-મોહ-જાલમ્]-જેણે મોહ-જાલને વિશેષ પ્રકારે તોડી નાખી છે, તેને.

પ્રકર્ષેણ સ્ફોટિતં પ્રસ્ફોટિતમ્-વિશેષ પ્રકારે તોડવામાં આવેલ છે,

તે પ્રસ્ફોટિત, મોહ-જાલમ્-મિથ્યાત્વરૂપી જાલ, જેના વડે મિથ્યાત્વ(ચારિત્ર મોહનીયં)રૂપી જાલ વિશેષ પ્રકારે તોડવામાં આવેલ છે, તે પ્રસ્ફોટિત મોહ-જાલ; તેના પ્રત્યે, તેને. અહીં સર્વત્ર દ્વિતીયાના અર્થમાં ષષ્ઠી વપરાયેલી છે.

જાઈ-જરા-મરણ-સોગ-પ્રણાસણસ્સ-[જાતિ-જરા-મરણ-શોક-પ્રણાશનસ્ય]-જન્મ, જરા, મૃત્યુ તથા શોકનો નાશ કરનારને.

જાતિ-જન્મ. જરા-ઘડપણ, મરણ-પ્રાણ-નાશ. શોક-માનસિક દુઃખ, દિલગીરી. તેનો પ્રણાશન:-વિનાશ કરનાર તે જાતિ-જરા-મરણ-શોક-પ્રણાશન; તેને.

કલ્યાણ-પુલ્કલ-વિસાલ-સુહાવહસ્સ-[કલ્યાણ-પુષ્કલ-વિશાલ-સુખાવહસ્ય]-પુષ્કળ કલ્યાણ અને વિશાળ સુખ કરનારને.

કલ્યાણ-આત્માનું ભલું. વિશેષ અર્થ માટે જુઓ સૂત્ર ૧૭ તથા ૨૦. પુલ્કલ-પુષ્કળ, ઘણું. વિસાલ-મોટું. સુખમાવહતિ-કરોતીતિ સુખાવહ: તસ્ય-સુખને કરે તે સુખાવહ, તેને.

કો-[ક:]-કોણ ? કોણ વ્યક્તિ ?

દેવ-દાણવ-નરિંદ-ગણચ્ચિઅસ્સ-[દેવ-દાનવ-નરેન્દ્ર-ગણા-ચિંતસ્ય]-દેવેન્દ્રો, દાનવેન્દ્રો અને નરેન્દ્રોના સમૂહથી પૂજાયેલા.

ધમ્મસ્સ-[ધર્મસ્ય]-ધર્મનો, શ્રુતધર્મનો.

સારમુલભ્મ-[સારમ્ ઉપલભ્ય]-સાર પામીને, તત્ત્વ જાણીને. સાર-રહસ્ય, તત્ત્વ. ઉપલભ્ય-પામીને, જોઈને.

કરે-[કુર્યાત્]-કરે.

પમાયં-[પ્રમાદમ્]-પ્રમાદને.

પ્રમાદનો સામાન્ય અર્થ આળસ છે. પ્રમાદોઽયત્ન ઇતિ । અથવા પ્રકર્ષેણ માદ્યન્ત્યનેનેતિ પ્રમાદ:-જેના વડે કરીને વધારે આળસ આવે તે પ્રમાદ. વિશેષ અર્થમાં આત્મ-હિત પ્રત્યેની અસાવધાની-સત્ક્રિયા પ્રત્યેની વિમુખતા તેને પ્રમાદ કહેવામાં આવે છે. કર્મ-બંધનના પાંચ હેતુઓ પૈકી તે પણ એક હેતુ છે. મિથ્યાદર્શનાવિરતિ-પ્રમાદ-કષાય-યોગા બન્ધહેતવ: ।

(ત. સૂ. ૮-૧) મિથ્યાત્વ, અવિરતિ (ત્યાગનો અભાવ), પ્રમાદ, કષાય અને યોગ એ કર્મ-બંધના હેતુઓ છે. પ્રમાદના આઠ પ્રકારો નીચે મુજબ માનવામાં આવે છે :

(૧) અજ્ઞાન, (૨) સંશય, (૩) મિથ્યાત્વ, (૪) રાગ, (૫) દ્વેષ, (૬) સ્મૃતિ-ભ્રંશ, (૭) ધર્માચરણમાં આળસ અને (૮) મન, વચન તથા ક્રિયાનું દુષ્પ્રણિધાન (દુષ્ટ રીતે પ્રવર્તન).

ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રના બત્રીસમા અધ્યયનમાં પ્રમાદનાં અનેક સ્થાનોનું વર્ણન અનેક રીતે કરવામાં આવ્યું છે.

સિદ્ધે-[સિદ્ધાય]-સિદ્ધને.

સિદ્ધ એટલે ફલ આપવામાં સિદ્ધ. તત્ર સિદ્ધઃ ફલાયાભિચારેણ । (લ. વિ.) તેનો અર્થ પ્રતિષ્ઠિત કે પ્રખ્યાત પણ થાય છે. પ્રતિષ્ઠિત એટલે નયો અને પ્રમાણો વડે સ્થાપિત થયેલો અને પ્રખ્યાત એટલે ત્રણ કોટિથી શુદ્ધ. અહીં કષ, છેદ અને તાપ એ ત્રણ કોટિ સમજવાની છે, કે જે પરીક્ષાનું મુખ્ય સાધન છે.

મો !-[મોઃ]-હે ! સુજ જનો !

પયઓ-[પ્રયતઃ]-પ્રયત્ન-પૂર્વક, આદરવાળો થયો છતો.

પ્રકર્ષેણ યત્નઃ પ્રયત્નઃ-વિશેષ પ્રકારે યત્ન કરાયેલો.

ણમો-[નમઃ]-નમસ્કાર હો.

જિણમણ-[જિનમતાય]-જિનમતને, જૈન સિદ્ધાન્તને.

જિનમતનો અર્થ શ્રીમલયગિરિજીએ જીવાભિગમસૂત્રની વૃત્તિમાં નીચે મુજબ કર્યો છે :

જિનમતમિતિ રાગાદિશત્રૂન્ જયતિ સ્મ (ઇતિ) જિનઃ । સ ચ યદ્યપિ છદ્મસ્થવીતરાગોઽપિ ભવતિ, તથાઽપિ તસ્ય તીર્થપ્રવર્ત્તકત્વાયોગા-દુત્પન્નકેવલજ્ઞાનસ્તીર્થકૃદભિગૃહ્યતે, સોઽપિ ચ વર્દ્ધમાનસ્વામી, તસ્ય વર્ત્તમાનતીર્થાધિપતિત્વાત્, તસ્ય જિનસ્ય વર્દ્ધમાનસ્વામિનો મતમ્-અર્થતસ્તેનૈવ પ્રણીતત્વાદાચારાદિ-દૃષ્ટિવાદ-પર્યન્તં દ્વાદશાઙ્ગં ગણિ-પિટકમ્,

કથમ્ભૂતં-વર્દ્ધમાનસ્વામિ-જિનમતમિત્યાહ ।

જિન-મત એટલે-રાગાદિ શત્રુને જિતે, તે જિન. તે છન્દસ્થ-વીતરાગ પણ હોય છે, પરંતુ તેમને તીર્થ-પ્રવર્તનનો યોગ નહિ હોવાથી, જેમને કેવલજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું છે, તેવા તીર્થકરને જ ગ્રહણ કરવામાં આવે છે અને તેમાં પણ શ્રીવર્દ્ધમાનસ્વામીને, કારણ કે તેઓ વર્તમાન-તીર્થના અધિપતિ છે. તેમણે આચારાંગથી માંડીને દૃષ્ટિવાદ પર્યંતના બાર અંગરૂપ ગણિ-પિટક અર્થથી પ્રરૂપેલ છે. આ બાર અંગરૂપ ગણિ-પિટક તે જિન-મત.

નન્દી-[નન્દિ:]-વૃદ્ધિ.

નન્દિ શબ્દ જુદા જુદા અનેક અર્થોમાં વપરાય છે. જેમ કે બાર પ્રકારનાં વાજિંત્રોનો સાથે અવાજ, ગાંધાર ગ્રામની મૂર્છના, પ્રમોદ, હર્ષ, મતિજ્ઞાન આદિ પાંચ જ્ઞાન, વાંછિત અર્થની પ્રાપ્તિ, મંગલ, સમૃદ્ધિ, જૈનાગમ-વિશેષ વૃદ્ધિ વગેરે વગેરે. તેમાંથી અહીં વૃદ્ધિના અર્થમાં વપરાયેલો છે.

સયા-[સદા]-સદા.

સંજમે-[સંયમે]-સંયમમાં, સંયમમાર્ગમાં, ચારિત્રમાં.

સંયમ એટલે કષાય તથા યોગનો નિગ્રહ. વ્યવહારમાં તેના નીચે મુજબ ૧૭ ભેદો પ્રસિદ્ધ છે :

પાંચ ઈન્દ્રિયોનો નિગ્રહ, પાંચ અવ્રતોનો ત્યાગ, ચાર કષાયોનો જય, તથા મન, વચન અને કાયાની વિરતિ.

સંયમનો અર્થ ચારિત્ર પણ થાય છે. સંયમે ચારિત્રે (લ.વિ.)

દેવં-નાગ-સુવન્ન-કિન્નર-ગણ-સ્સઙ્ખૂઅ-ભાવઞ્ચિવે-[દેવ-નાગ-સુપર્ણ-કિન્નર-ગણ-સદ્ભૂત-ભાવાર્ચિતે]-દેવો, નાગકુમારો, સુપર્ણ કુમારો અને કિન્નરદેવોના સમૂહ વડે સદ્ભાવથી પૂજાયેલા.

દેવ-વૈમાનિક દેવો. સિદ્ધહેમચંદ્ર શબ્દાનુશાસન અ. ૮, પા. ૧, સૂ. ૨૬માં ક્વચિચ્છન્દઃપૂરણેઽપિ દેવં-નાગ-સુવર્ણ જણાવ્યું છે, તથા યોગશાસ્ત્રની સ્વોપજ વ્યાખ્યામાં દેવમિત્યનુસ્વારઃ છન્દઃપૂરણે એમ જણાવ્યું

હોવાથી દેવ ઉપરનો અનુસ્વાર છંદની પૂર્તિ માટે સમજવાનો છે. નાગ-નાગકુમાર. એ ભવનપતિ દેવનો એક પ્રકાર છે. સુપર્ણ-સુપર્ણકુમાર. એ પણ ભવનપતિ દેવનો એક પ્રકાર છે. કિત્રસ-એ વ્યંતરજાતિના દેવોનો એક પ્રકાર છે. સદ્ભૂત-ભાવ-સાચો ભાવ, હૃદયનો સાચો ઉલ્લાસ. અહીં છંદ:પૂર્તિ માટે સદ્ભૂતના સનો દ્વિર્ભાવ થયેલો છે. તેનાથી અર્ચિત-પૂજાયેલ.

છંદપૂર્તિ-માટે બેવડાયેલા સનું દષ્ટાંત દશવૈકાલિક-નિર્યુક્તિમાં મળે છે. તેની ગાથા ૧૨૫માં અસંયત એ અર્થમાં અસ્સંજય શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે.

લોગો-[લોક:]-લોક

લોક શબ્દના ઘણા અર્થો થાય છે, તેમાંથી લોકનં લોક: જ્ઞાનમેવ (લ. વિ.). લોકનં-જોવું તે, લોક-જ્ઞાન એ અર્થ અહીં સંગત છે, અથવા સર્વ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર કાલ ભાવમય લોકના અર્થમાં પણ તે ઘટી શકે છે.

જત્થ-[યત્ર]-જ્યાં.

પઙ્કિઓ-[પ્રતિષ્ઠિત:]-પ્રમાણ-સિદ્ધ.

જગમિણં-[જગત્ ઇદમ્]-આ જગત.

તેલુક્ક-મચ્વાસુરં-[ત્રૈલોક્ય-મર્ત્યાસુરમ્]-ત્રણ લોકના મનુષ્ય તથા [સૂર], અસુરાદિકને આધારરૂપ.

ત્રણ લોકમાં મનુષ્ય મધ્યલોકમાં હોય છે, અને [સુરો], અસુરો સ્વર્ગ તથા પાતાળમાં હોય છે.

ધમ્મો-[ધર્મ:]-ધર્મ, શ્રુતધર્મ, જ્ઞાન.

શ્રુતધર્મ અને ચારિત્રધર્મ પૈકી અહીં શ્રુતધર્મ સમજવાનો છે.

વહ્નુડ-[વર્ધતામ્]-વૃદ્ધિ પામો.

સાસઓ(અં)-શાશ્વત:-(તમ્)-શાશ્વત, નિત્ય.

વિજયઓ-[વિજયત:]-વિજયથી.

વિશેષ પ્રકારે જય, તે વિજય, તેથી.

ધમ્મુત્તરં-[ધર્મોત્તરમ્]-ધર્મોત્તર, ચારિત્રધર્મ.

સુઅસ્સ-[શ્રુતસ્ય]-શ્રુતને, શ્રુતજ્ઞાનને, શાસ્ત્રને.

શબ્દ-નિમિત્તથી થતું જ્ઞાન, તે શ્રુતજ્ઞાન. શ્રુત એટલે સાંભળેલું, તીર્થંકરો પાસેથી સાંભળીને મેળવેલું. જેમ કે સુયંમે આઠસં ! તેણં ભગવત્યા એવમક્ષત્રાયં-શ્રુતં મયા આયુષ્મન્ ! તેન ભગવતા એવામખ્યાતમ્ । હે આયુષ્મન્ ! મેં સાંભળ્યું છે કે ભગવાને આમ કહેલું છે. અર્થાત્ તીર્થંકર ભગવાને આપેલા ઉપદેશનો ભાવ ગ્રહણ કરીને ગણધરો જે સૂત્રો ગૂંથે છે, તે શ્રુત કહેવાય છે. તેના પર્યાય-શબ્દો નીચે મુજબ છે :

સુય-સુત્ત-ગંથ-સિદ્ધંત-સાસણે આણ-વચણ-ઝવણસો ।

પણ્ણવણા આગમ ઇય, એગઢ્ઠા પજ્જવા સુત્તે ॥

-બૃહત્કલ્પ-વૃત્તિ સભાષ્ય, ભા. ગા. ૧૧૭.

શ્રુત, સૂત્ર, ગ્રંથ, સિદ્ધાન્ત, શાસન, આજ્ઞા, વચન, ઉપદેશ, પ્રજ્ઞાપના અને આગમ.

આવશ્યકસૂત્રની વૃત્તિમાં જણાવ્યું છે કે સામાયિકથી માંડીને બિન્દુસારપૂર્વ સુધીનું જે જ્ઞાન, તે શ્રુત. શ્રુતં સામાયિકાદિ-બિન્દુસારાન્તમ્ ।

શ્રુતજ્ઞાન બે પ્રકારનું છે : અંગ-પ્રવિષ્ટ અને અંગ-બાહ્ય. અંગ શબ્દ અહીં સૂત્રરૂપ પુરુષના અંગ તરીકે યોજાયેલો છે. નંદીસૂત્રની ચૂર્ણિમાં સુત્ત-પુરિસ-સૂત્ર-પુરુષનો પરિચય નીચે મુજબ આપવામાં આવ્યો છે :

આયાર અને સૂયગડ, બે પગ.

ઠાણ અને સમવાય, બે નળા.

વિવાહપણ્ણત્તિ અને નાયાધમ્મકહા, બે જાંઘ.

ઉવાસગદસા અને અંતગડદસા, પીઠ અને ઉદર.

અણ્ણતરોવવાઈયદસા અને પણ્ણાવાગરણ, બે હાથ.

વિવાગસુય, ડોક.

દિઢિવાય, મસ્તક.

અંગ-પ્રવિષ્ટને નિયત શ્રુત ગણવામાં આવે છે, કારણ કે તે પ્રકારનું શ્રુત દરેક તીર્થંકરના વખતે અવશ્ય હોય છે અને અંગ-બાહ્યને અનિયત શ્રુત

કહેવામાં આવે છે, કારણ કે તે દરેક તીર્થંકરના વખતમાં નિયમા હોતું નથી. નંદીસૂત્રમાં જણાવ્યા મુજબ અંગ-બાહ્ય શ્રુત બે પ્રકારનું છે : (૧) આવશ્યક અને (૨) અવશ્યક-વ્યતિરિક્ત. તેમાં આવશ્યકના છ ભાગ છે : (૧) સામાયિક, (૨) ચતુર્વિંશતિસ્તવ, (૩) વંદનક, (૪) પ્રતિક્રમણ, (૫) કાયોત્સર્ગ અને (૬) પ્રત્યાખ્યાન. તથા આવશ્યક-વ્યતિરિક્તના બે ભાગો છે : કાલિક શ્રુત અને ઉત્કાલિક શ્રુત. તેમાં જે શ્રુત દિવસની અને રાતની પહેલી અને ચોથી પૌરુષીમાં ભણાય, તે કાલિક શ્રુત અને જે સૂત્ર સૂર્યોદય, મધ્યાહ્ન, સૂર્યાસ્ત અને મધ્યરાત્રિ-એ ચારેની પહેલી અને છેલ્લી ઘડી સિવાય બાકીના સમયમાં ભણી શકાય તે ઉત્કાલિક શ્રુત. આ બે વિભાગમાં આવેલાં સૂત્રોની યાદી નંદીસૂત્રમાં તથા પાક્ષિકસૂત્રમાં આપેલી છે.

ભગવઓ-[ભગવતઃ]-ભગવંતને.

શ્રુત શબ્દનું આ વિશેષણ છે. બંને પદો ચતુર્થી વિભક્તિના અર્થમાં ૫ઠ્ઠીમાં યોજાયેલાં છે.

(૪) તાત્પર્યાર્થ

સુયધમ્મ-થુઈ-શ્રુતધર્મ-સ્તુતિઃ -શ્રુતધર્મની સ્તુતિ.

શ્રુત એટલે આગમ. તેના અધ્યયનરૂપ જે ધર્મ, તે શ્રુતધર્મ. તેનું ગુણ-વર્ણન-સ્તુતિ જેમાં મુખ્ય છે તે, શ્રુત-ધર્મ-સ્તુતિ. આવશ્યકસૂત્ર-ચૂર્ણિ અને આવશ્યકસૂત્ર-ટીકામાં આ સૂત્રને શ્રુતભગવંતની સ્તુતિ સુતધમ્મસ્સ ભગવઓ થુઈ રીતે ઓળખાવવામાં આવ્યું છે. દેવવંદન-ભાષ્ય વગેરેમાં તેને શ્રુત-સ્તવ તરીકે સંબોધ્યું છે. પ્રારંભના શબ્દો પરથી તે પુકખરવર-સૂત્રના નામે પણ ઓળખાય છે.

અઢીદ્વીપ-મનુષ્ય-ક્ષેત્ર.

જંબૂદ્વીપ, પાતકીખંડ અને અર્ધપુષ્કરાવર્તદ્વીપના સમૂહનું સાંકેતિક નામ અઢીદ્વીપ છે. મનુષ્યનો વાસ તેટલા ક્ષેત્ર પૂરતો મર્યાદિત હોઈને તેને મનુષ્ય-ક્ષેત્ર કહેવામાં આવે છે. હાલની ભૌગોલિક માન્યતા પ્રમાણે એશિયા ખંડ, આફ્રિકા ખંડ, યુરોપ ખંડ, અમેરિકા ખંડ અને ઑસ્ટ્રેલિયા ખંડ-એ પાંચ ખંડોમાં મનુષ્યની વસ્તી છે અને છઠ્ઠો એન્ટીઆર્કટીક ખંડ બહુધા વેરાન

છે, છતાં તેમાં પણ મનુષ્યની વસ્તી હોવાનો સંભવ છે.

કર્મભૂમિ-મોક્ષ-સાધનને અનુકૂળ ક્ષેત્ર.

અમુક ક્ષેત્રો કર્મભૂમિ છે અને અમુક ક્ષેત્રો અકર્મભૂમિ છે; અન્ય દર્શનકારો પણ આ જાતની માન્યતા ધરાવે છે. જેમ કે વિષ્ણુપુરાણના બીજા અંશના ત્રીજા અધ્યાયમાં જણાવ્યું છે કે :

કર્મભૂમિરિયં સ્વર્ગમપવર્ગં ચ ગચ્છતામ્ ।

(ભારતવર્ષને ઉદ્દેશીને) આ કર્મભૂમિ છે, કે જ્યાંથી સ્વર્ગ અને મોક્ષમાં જઈ શકાય છે.

આદિકર્મ-ધર્મની આદિ કરનારા.

સમયે સમયે એવા મહાપુરુષો જરૂર પ્રકટે છે કે જેઓ અર્હત બનીને-તીર્થંકર બનીને ધર્મમાર્ગનું સ્થાપન કરે છે અને એ રીતે વ્યવહારની દૃષ્ટિને ધર્મમાર્ગની આદિ કરે છે. આ કાર્યમાં શ્રુતજ્ઞાન નિમિત્તભૂત થાય છે, એટલે તેઓ શ્રુતધર્મની આદિ કરનારા પણ કહેવાય છે.

સીમાધર્મ-મર્યાદા ધરનાર-આગમયુક્ત.

આગમવન્ત એવ મર્યાદાં ધારયન્તિ (આ. ટી.) જેઓ આગમવન્ત છે, તેઓ જ મર્યાદાને ધારણ કરે છે. એટલે સીમાધર શબ્દ અહીં આગમવન્ત-આગમ-યુક્તના અર્થમાં વપરાયેલો છે. આગમ એટલે આપ્ત-વચનવાળું શાસ્ત્ર. શ્રુતજ્ઞાનમાં ગમે તે પુસ્તકનો સમાવેશ થતો નથી, પણ જે આગમરૂપ હોય તેનો જ સમાવેશ થાય છે.

મોહ-જાલ-મોહનીયકર્મની પ્રકૃતિઓ.

મોહનીયકર્મની પ્રકૃતિઓ એટલે મોહનીયકર્મ અને તેનાથી ઉત્પન્ન થતાં ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, રતિ, અરતિ, હાસ્ય, શોક, ભય, જુગુપ્સા, વેદ (જાતીયવૃત્તિ) અને મિથ્યાત્વ આદિ ભાવો.

જાતિ-જરા-મરણ-શોક-જન્મ, જરા, મરણ અને શોક.

(૫) અર્થ-સંકલના

અર્ધો પુષ્કરવરદ્વીપ, ધાતકીખંડ અને જંબૂદ્વીપ મળીને અઢીદ્વીપમાં

આવેલા ભરત. ઐરવત અને મહાવિદેહ ક્ષેત્રોમાં શ્રુતધર્મની આદિ કરનારાઓને હું નમસ્કાર કરું છું. ૧.

અજ્ઞાનરૂપી અંધકારના સમૂહનો નાશ કરનાર, દેવ સમૂહથી તથા નૃપ-સમૂહથી પૂજાયેલા અને મોહનીયકર્મની સર્વ જાળને તોડી નાખનાર મર્યાદાવંત શ્રુતધર્મને હું વંદન કરું છું. ૨.

જન્મ, વૃદ્ધાવસ્થા, મરણ અને શોકરૂપી સાંસારિક દુઃખોનો નાશ કરનાર, ઘણાં કલ્યાણ અને વિશાળ સુખને આપનાર, દેવો, દાનવો અને રાજાઓના સમૂહથી પૂજાયેલ એવા શ્રુતધર્મનો સાર જાણ્યા પછી કયો માણસ ધર્મની આરાધના કરવામાં પ્રમાદ કરે ? ૩.

હે મનુષ્યો ! (નય-નિક્ષેપથી) સિદ્ધ એવા જૈન દર્શનને હું પુનઃ નમસ્કાર કરું છું, કે જે દેવો, નાગકુમારો, સુપ(વ)ર્ણ-કુમારો, કિન્નરો, આદિથી સાચા ભાવે પૂજાયેલ છે, તથા જે સંયમ-માર્ગની સદા વૃદ્ધિ કરનારું છે અને જેમાં સકલ પદાર્થો તથા ત્રણ લોકના મનુષ્ય અને [સુર], અસુરાદિકને આધારરૂપ જગત વર્ણવાયેલું છે. આવા સંયમ-પોષક અને જ્ઞાન-સમૃદ્ધ દર્શન વડે પ્રવૃત્ત થયેલો શાશ્વત જૈન ધર્મ વૃદ્ધિ પામો અને વિજયની પરંપરા વડે ચારિત્રધર્મ પણ નિત્ય વૃદ્ધિ પામો. ૪.

શ્રુત-ભગવાનની આરાધના-નિમિત્તે હું કાયોત્સર્ગ કરું છું. વંદણ-વત્તિયાએ વગેરે.

(૬) સૂત્ર-પરિચય

ભાષા અને સાહિત્ય આપણા જીવનમાં અતિ મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. જો મનુષ્ય પાસે ભાષા (વ્યક્ત વર્ણોચ્ચાર) ન હોત, તો તેના અને પશુના વચ્ચે ઝાઝો તફાવત રહેત નહિ. ભાષા વડે મનુષ્ય પોતાની જરૂરિયાતો બીજાને જણાવી શકે છે, તથા પોતાના વિચારો બીજાને સંભળાવી શકે છે. તે જ રીતે બીજાના વિચારો સાંભળીને તે યાદ રાખી શકે છે, તથા તેમાંથી જે કંઈ ગ્રહણ કરવા જેવું હોય તે ગ્રહણ કરીને તેનો લાભ ઉઠાવી શકે છે.

ભાષાને વ્યવસ્થિત રીતે રજૂ કરવાની કલામાંથી સાહિત્યનિર્માણ થયું

છે, અને એ સાહિત્યનો પ્રચાર થવામાં લિપિએ અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો છે. આ રીતે સાંભળીને મેળવેલું જ્ઞાન ભાષાબદ્ધ તથા લિપિબદ્ધ થવાથી અનેક મનુષ્યોને જ્ઞાનવૃદ્ધિનું નિમિત્ત બની શકે છે.

શ્રીતીર્થકરદેવોએ જે ઉપદેશ આપ્યો હતો તે તેમના અતિબુદ્ધિશાળી અને લબ્ધિ-સંપન્ન આઘ શિષ્યોએ સારી રીતે ઝીલી લીધો હતો અને તેને સાહિત્યના રૂપમાં વ્યવસ્થિત કર્યો હતો. આ રીતે જે સાહિત્યનું નિર્માણ થયું, તેને શ્રુતજ્ઞાન તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે અને તેની સ્તુતિ કરવી-તેના ગુણોનું વર્ણન કરવું એ પ્રસ્તુત સૂત્રનો હેતુ છે, તેથી તે શ્રુતધર્મ-સ્તુતિ કહેવાય છે.

આ શ્રુતનો ઉદ્ભવ શ્રી તીર્થકરદેવો દ્વારા થયેલો હોવાથી પ્રથમ સ્તુતિ તેમની કરવામાં આવે છે, જે લોકો એમ માને છે કે અમુક શાસ્ત્ર અથવા વેદો અપૌરુષેય છે, એટલે કે તેની ઉત્પત્તિ કોઈ પુરુષ દ્વારા થઈ નથી, તે માન્યતા આ રીતે નિરાધાર ઠરે છે. વાણીરૂપી શબ્દનું પ્રવર્તન પુરુષ વિના થઈ શકતું નથી, તો સાહિત્યની રચના તો થાય જ ક્યાંથી ? એટલે કે વેદો પણ કોઈએ બનાવેલા જ છે અને તેની રચના જોતાં એ વાત સહેજે જણાઈ આવે છે. તેનાં જુદાં જુદાં સૂક્તો જુદા જુદા ઋષિઓએ બનાવેલાં છે, જેમાંનાં કેટલાંક નામો તેમાંથી જ પ્રાપ્ત થાય છે.

શ્રીતીર્થકરદેવો અર્હત બનીને જ્યારે કેવલજ્ઞાની થાય છે, ત્યારપછી તેઓ દેશના દે છે અને તેમની વાણી શ્રુત તરીકે ઝિલાય છે. એટલે એ વચનો અર્થ-ગંભીર, મધુર, નિરવદ્ય તથા પરમહિતકારી હોય એ સ્વાભાવિક છે. આવું સાહિત્ય તેમણે દર્શાવેલા વિચારોની પરંપરા યોગ્ય રીતે જાળવનારું હોઈને અતિપવિત્ર ગણાય છે અને તેથી જ તેને ભગવાનનું વિશેષણ આપવામાં આવ્યું છે.

ભગવાન મહાવીરનો ઉપદેશ તેમના અગિયાર ગણધરોએ ઝીલ્યો હતો અને તેઓએ તેના પરથી બાર અંગોની રચના કરી હતી, જે દ્વાદશાંગીના નામથી ઓળખાય છે. આ ઉપરાંત અન્ય શ્રુત-સ્થવિરોએ પણ સૂત્રોની રચના કરી છે, જે ગણધરોની રચનાને અનુસરીને હોવાથી તેમની કૃતિઓ જેટલી જ માન્ય ગણાય છે. આ પ્રકારે રચાયેલા સાહિત્યને માટે

આગમ સંજ્ઞાનો પ્રયોગ થાય છે.

શ્રીભદ્રબાહુસ્વામી પછી તેમની સાતમી પાટે ચતુર્દશ પૂર્વધર શ્રીભદ્રબાહુસ્વામી થયા. તેમના સમયમાં જૈન શ્રમણોની મુખ્ય વિહારભૂમિ-સમા મધ્યદેશમાં બારવણી દુકાળ પડ્યો. એ દુકાળના કારણે સાધુઓ દૂર દૂર ચાલ્યા ગયા. કોઈ પર્વતની ગુફાઓમાં ગયા તો કોઈ નદીઓના તટ પર ગયા. વળી કેટલાક સમુદ્ર-કિનારે ગયા અને કેટલાક સાધુઓએ અનશન-પૂર્વક દેહ-ત્યાગ કર્યો.

આ દુકાળ બાર વર્ષ ચાલ્યો. ત્યારબાદ સાધુઓ પાછા ફરવા લાગ્યા. પરંતુ એ વખતે જણાયું કે દુકાળના સમયમાં સ્વાધ્યાય બરાબર નહિ થઈ શકવાથી કેટલાંક સૂત્રો તદ્દન ભુલાઈ જવાયાં હતાં. એ પરથી પાટલીપુત્રમાં શ્રમણસંઘને એકત્ર કરવામાં આવ્યો ને બચેલું શ્રુત એકઠું કરવામાં આવ્યું. તેમાં અગિયાર અંગો બરાબર મળી આવ્યાં, પણ બારમું અંગ દષ્ટિવાદ મળ્યું નહિ.

શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામી દષ્ટિવાદના જાણકાર હતા, પણ તેઓ એ સમયે નેપાલના માર્ગમાં રહીને મહાપ્રાણ નામનું ધ્યાન ધરી રહ્યા હતા કે જે બાર વર્ષે સિદ્ધ થતું હતું. તેથી કેટલાક સાધુઓને તેમની પાસે મોકલવામાં આવ્યા અને તેમાંથી શ્રી સ્થૂલભદ્ર ૧૦ પૂર્વો સુધીનું જ્ઞાન પામી શક્યા. ત્યારબાદ શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામી પાછા ફર્યા, પરંતુ એ વખતે એક ઘટના એવી બની ગઈ કે જેણે તેમને બાકીનાં પૂર્વોનું જ્ઞાન આપતા રોકી દીધા. શ્રી સ્થૂલભદ્રની સાતે બહેનોએ દીક્ષા લીધી હતી, તેઓ તેમને આવ્યા જાણીને વંદન કરવા ચાલી આ વખતે શ્રી સ્થૂલભદ્રે પ્રાપ્ત કરેલી વિદ્યાનો કાંઈક ચમત્કાર બતાવવાના હેતુથી સિંહનું રૂપ ધારણ કર્યું. બહેનો સ્થૂલભદ્રના સ્થાન પર સિંહને જોઈને ખેદ પામી અને એ વાત તેમણે શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામીને જણાવી. ચતુર્દશપૂર્વધર શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામીને આ વાત સમજતાં વાર ન લાગી. તેમણે એ બહેનો(સાધ્વીઓ)ને કહ્યું કે તમે ફરી ત્યાં જાઓ, તમને શ્રી સ્થૂલભદ્રનાં દર્શન થશે. શ્રી સ્થૂલભદ્ર આ વખતે પોતાના મૂળ સ્વરૂપમાં આવી ગયા હતા. સાધ્વી-બહેનોએ તેમનાં દર્શન કર્યા અને પ્રસન્નતા અનુભવી. આ બનાવને શ્રુત-મદ લેખી શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામીએ બાકીનાં પૂર્વોનું જ્ઞાન શ્રી

સ્થૂલભદ્રને ન આપ્યું. તે માટે શ્રી સ્થૂલભદ્રે માફી માગી, સંઘે વિનંતિ કરી પણ શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામી પોતાના વિચારોમાં મક્કમ રહ્યા. છેવટે સંઘના અતિ આગ્રહથી બાકીનાં પૂર્વો માત્ર શબ્દથી આપ્યાં. આ બનાવ પછી પૂર્વોનું જ્ઞાન લુપ્ત થતું ગયું.

વિક્રમના બીજા સૈકામાં ફરી એક બારવર્ષી દુકાળ પડ્યો. તેના લીધે પુનઃ શ્રુત અવ્યવસ્થિત થઈ ગયું. પરંતુ વિ. સં. ૧૫૩માં શ્રીઆર્ય-સ્કંદિલાચાર્યે મથુરામાં શ્રમણસંઘને એકત્ર કર્યો અને તેમાં સૂત્રોની પુનઃ વ્યવસ્થા કરી. બરાબર આ જ અરસામાં સૌરાષ્ટ્રમાં વલભીપુરમાં સ્થવિર નાગાર્જુને પણ સૂત્ર-વ્યવસ્થાનું કામ હાથ ધર્યું અને તેની પુનર્ઘટના કરી. એટલે જૈનસૂત્રોની કુલ ત્રણ વાચનાઓ થઈ. એક પાટલીપુત્રી, બીજી માથુરી અને ત્રીજી વાલભી.

કાલ-ક્રમે પહેલાંનાં સંઘયણો-શરીર-બંધારણો અને સ્મૃતિ ઓછાં થઈ ગયાં હતાં, તેથી સૂત્રો કંઠસ્થ રાખવાં ભારે મુશ્કેલ જણાવા લાગ્યાં. એટલે વીર-નિર્વાણ પછી ૯૮૦મા વર્ષે વલભીપૂરમાં દેવદ્વિગણિ ક્ષમાશ્રમણે જૈન શ્રમણસંઘને એકઠો કર્યો અને સૂત્રોને ગ્રંથારૂઢ કરવાનો નિર્ણય કર્યો. એ નિર્ણય અનુસાર શ્રીદેવદ્વિગણિ ક્ષમાશ્રમણે સૂત્રોને ફરી વ્યવસ્થિત કર્યાં ને તેને પુસ્તકારૂઢ કરાવ્યાં. આ વખતે પાટલીપુત્રી વાચના તો રહી જ ન હતી, પરંતુ માથુરી અને વાલભી બંને વાચનાઓ હયાત હતી અને તેમાં થોડો થોડો ફેર જણાતો હોવાથી સૂત્રો માથુરી-વાચના પ્રમાણે રાખ્યાં અને પાઠ-ભેદોનો તેમાં સમાવેશ કર્યો. આજે ઉપલબ્ધ થતા આગમો આ રીતે શ્રીદેવદ્વિગણિ ક્ષમાશ્રમણ દ્વારા સંપાદિત થયેલાં છે.

આગમો પર નિર્યુક્તિઓ; ભાષ્યો, ચૂર્ણિઓ અને ટીકાઓ રચાયેલી છે. મૂળ સૂત્ર સાથે તેને પંચાગી કહેવામાં આવે છે. આ વ્યાખ્યા-સાહિત્ય પૈકી નિર્યુક્તિઓ, ભાષ્યો અને ચૂર્ણિઓ પ્રાકૃત ભાષામાં છે, જ્યારે ટીકાઓ મુખ્યત્વે સંસ્કૃત ભાષામાં છે.

અઢી દ્વીપ એટલે મનુષ્યલોકમાં જે તીર્થંકરોએ ધર્મનો પ્રચાર પવિત્ર આગમોના અર્થ-પ્રવર્તન દ્વારા કર્યો છે, તે સંઘના વંદનને યોગ્ય છે, અને તેથી શ્રુત-સ્તુતિમાં પ્રથમ નમસ્કાર સર્વ તીર્થંકરોને કરવામાં આવ્યો છે.

બીજી ગાથામાં શ્રુતનું મહત્ત્વ વર્ણવી તેને નમસ્કાર કરવામાં આવ્યો છે. આ શ્રુત અજ્ઞાનરૂપી અંધકારનો પડદો ચીરી નાખનારું છે, સુર-ગણ અને નરેન્દ્રોથી પૂજાયેલું છે, મોહજાલને તોડનારું છે તથા ઉચિત મર્યાદાને ધારણ કરનારું છે.

ત્રીજી ગાથામાં તેના ગુણોનું વિશેષ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. આ શ્રુતજ્ઞાનનું રહસ્ય જે કોઈ પામે છે, તેનાં જન્મ, જરા, મરણ અને શોક કાયમને માટે નાશ પામે છે તથા તે પુષ્કળ કલ્યાણ અને વિશાળ સુખનો ભાગીદાર થાય છે; તેથી કોઈ પણ સુજ્ઞ મનુષ્ય એના આરાધનમાં પ્રમાદ ન જ કરે, તેવી આશા વ્યક્ત કરવામાં આવી છે.

ચોથી ગાથામાં શ્રુતને સંયમધર્મનું પોષક તથા ચારિત્રધર્મની વૃદ્ધિ કરનાર વિવિધ-જ્ઞાનથી વિભૂષિત વર્ણવીને શ્રુતધર્મનો અને ચારિત્રધર્મનો અહર્નિશ વિજય ઈચ્છવામાં આવ્યો છે.

આ સ્તુતિ પૂર્ણ કરીને શ્રુત-ભગવાનનો કાયોત્સર્ગ કરવામાં આવે છે, તેથી તેના પ્રારંભમાં શ્રુત-ભગવાનના વંદન-નિમિત્તે કાયોત્સર્ગ કરું છું આદિ સૂત્ર બોલાય છે.

આ સ્તુતિ પર શ્રી જિનદાસગણિમહતરે આવશ્યકસૂત્ર ચૂર્ણિમાં, શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ આવશ્યકસૂત્ર-વૃત્તિમાં તથા લલિતવિસ્તાર ચૈ. વૃ.માં, શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે યોગશાસ્ત્રના સ્વોપજ્ઞ વિવરણમાં, શ્રી શાંતિસૂરિએ ચૈઈયવંદણ-મહાભાસમાં અને શ્રી દેવેન્દ્રસૂરિએ શ્રાવકપ્રતિક્રમણસૂત્રની વંદારુવૃત્તિમાં વિવેચન કરેલું છે.

આ સ્તુતિમાં સર્વ વર્ણ ૨૧૬ અને તેમાં ગુરુ ૩૪ તથા લઘુ ૧૮૨ છે.

(૭) પ્રકીર્ણક

આ સૂત્રનો મૂલપાઠ આવશ્યકસૂત્રના કાયોત્સર્ગ અધ્યયનમાં આપેલો છે.

૨૪. સિદ્ધ-થુઈ

[સિદ્ધ-સ્તવ:]

‘સિદ્ધાણં બુદ્ધાણં’ સૂત્ર

(૧) મૂલપાઠ

સિદ્ધાણં બુદ્ધાણં, પાર-ગયાણં પરંપર-ગયાણં ।
લોઅગ્ગમુવગયાણં, નમો સયા સવ્વ-સિદ્ધાણં ॥૧॥*
જો દેવાણ વિ દેવો, જં દેવા પંજલી નમંસંતિ ।
તં દેવદેવ-મહિઅં, સિરસા વંદે મહાવીરં ॥૨॥
ઇક્કો વિ નમુક્કારો, જિણવર-વસહસ્સ વદ્ધમાણસ્સ ।
સંસાર-સાગરાઓ, તારેહ નરં વ નારિં વા ॥૩॥
ઉજ્જિતસેલ-સિહરે, દિક્કા નાણં નિસીહિઆ જસ્સ ।
તં ધમ્મ-ચક્કવટ્ઠિં, અરિદુનેમિં નમંસામિ ॥૪॥
ચત્તારિ અદ્ધુ દસુ દો અ, વંદિઆ જિણવરા ચઠ્ઠવીસં ।
પરમદ્ધુ-નિદ્ધિઅદ્ધા, સિદ્ધા સિદ્ધિં મમ દિસંતુ ॥૫॥

(૨) સંસ્કૃત છાયા

સિદ્ધેભ્યઃ બુદ્ધેભ્યઃ, પાર-ગતેભ્યઃ પરમ્પર-ગતેભ્યઃ ।
લોકાગ્રમ્ ઉપગતેભ્યઃ, નમઃ સદા સર્વ-સિદ્ધેભ્યઃ ॥૧॥
યઃ દેવાનામ્ અપિ દેવઃ, યં દેવાઃ પ્રાજ્ઞલયઃ નમસ્યન્તિ ।
તં દેવદેવ-મહિતં, શિરસા વન્દે મહાવીરમ્ ॥૨॥
એકઃ અપિ નમસ્કારઃ, જિનવર-વૃષભાય વર્દ્ધમાનાય ।
સંસાર-સાગરાત્, તાસ્યતિ નરં વા નારીં વા ॥૩॥
ઉજ્જયન્તશૈલ-શિખરે, દીક્ષા જ્ઞાનં નૈષેધિકી યસ્ય ।
તં ધર્મ-ચક્રવર્તિનમ્, અસ્થિનેમિં નમસ્યામિ ॥૪॥

★ આ સૂત્રની ગાથાઓ ‘ગાદા’ છંદમાં છે.

ચત્ત્વારઃ અષ્ટ દશ દ્વૌ ચ, વન્દિતાઃ જિનવરાઃ ચતુર્વિંશતિઃ ।
પરમાર્થ-નિશ્ચિતાર્થાઃ, સિદ્ધાઃ સિદ્ધિ મમ(મહાં) દિશન્તુ ॥૫॥

(૩) સામાન્ય અને વિશેષ અર્થ

સિદ્ધાણં-[સિદ્ધેભ્યઃ]-સિદ્ધોને.

સિદ્ધિગતિ પામેલા આત્માઓ, તે સિદ્ધો. વિશેષ વિગત માટે જુઓ સૂત્ર ૧, ૮, ૧૩.

બુદ્ધાણં-[બુદ્ધેભ્યઃ]-બુદ્ધોને.

વસ્તુનું યથાર્થ તત્ત્વ જેમણે જાણ્યું છે, તે બુદ્ધ. બધી વસ્તુનું યથાર્થ તત્ત્વ કેવલજ્ઞાન વડે જ જાણી શકાય છે, માટે બુદ્ધનો અર્થ કેવલજ્ઞાની થાય છે.

પાર-ગયાણં-[પાર-ગતેભ્યઃ]-પારંગતોને, પાર પામેલાઓને.

પારં-પર્યન્તં સંસારસ્ય પ્રયોજનત્રાતસ્ય વા ગતાઃ પારંગતાઃ । (લ. વિ.) સંસાર અથવા પ્રયોજન-સમૂહના પારને પામેલા, તે પારંગત.

પરંપર-ગયાણં-[પરંપર-ગતેભ્યઃ]-પરંપરાને પામેલાઓને, ગુણ-સ્થાનની પરંપરાને પ્રાપ્ત થઈને મોક્ષે ગયેલાઓને.

એ પછી બીજું અને બીજા પછી ત્રીજું, એમ જે ક્રમસર ગોઠવાયેલું હોય છે, તેને પરંપર કહેવાય છે. તેના પરથી પરંપરાનો અર્થ હાર કે શ્રેણિ થાય છે. અહીં તે ગુણ-શ્રેણિને અનુલક્ષીને વપરાયેલો છે. આત્મા નિગોદાવસ્થાથી માંડીને સિદ્ધાવસ્થા સુધીમાં અનેક ભૂમિકાઓમાંથી પસાર થાય છે, તેને શાસ્ત્રકારોએ ચૌદ વિભાગમાં વહેંચી છે. આ ચૌદ ભૂમિકાઓને ચૌદ ગુણસ્થાન કહેવામાં આવે છે. જેનાં નામો નીચે મુજબ છે :

(૧) મિથ્યાદૃષ્ટિ	(૮) અપૂર્વકરણ
(૨) સાસા(સ્વા)દન	(૯) અનિવૃત્તિ
(૩) મિશ્ર	(૧૦) સૂક્ષ્મસંપરાય
(૪) અવિરતિ-સમ્યગ્દૃષ્ટિ	(૧૧) ઉપશાન્તમોહ
(૫) દેશવિરતિ	(૧૨) ક્ષીણમોહ

(૬) પ્રમત્ત	(૧૩) સયોગી કેવલી
(૭) અપ્રમત્ત	(૧૪) અયોગી કેવલી

આ ગુણસ્થાનો સંબંધી વિપુલ માહિતી કર્મગ્રંથોમાં તથા ગુણસ્થાનક કમારોહ ઇત્યાદિમાં આપેલી છે.

લોઅગમુવગયાણં—[લોકાગ્રમ્ ઉપગતેભ્યઃ]—લોકના અગ્રભાગે ગયેલાઓને.

લોકપુરુષના મસ્તકભાગે સિદ્ધશિલા આવેલી છે, તે સિદ્ધશિલાથી એક યોજનના $\frac{33}{4}$ ભાગ એટલે ૭૬૬૬ $\frac{3}{4}$ ધનુષ્ય દૂર ગયા પછી સિદ્ધ થયેલા આત્માઓના સ્થાનની શરૂઆત થાય છે અને છેલ્લો ચોવીસમો ભાગ જ્યાં પૂરો થાય છે ત્યાં સિદ્ધર્ષિના આત્માઓનું સ્થાન પૂરું થાય છે. અહીંથી આગળ માત્ર આકાશ જ આવેલું છે; જે અલોકાકાશ કહેવાય છે. તેમાં ધર્માસ્તિકાય કે અધર્માસ્તિકાય નામનાં મૂળ દ્રવ્યો રહેલાં નથી, તેથી ત્યાં આત્માની ગતિ કે સ્થિતિ સંભવતી નથી.

સિદ્ધિગતિ પ્રાપ્ત કરવાની યોગ્યતા મનુષ્યના ભવમાં જ છે, એટલે મનુષ્ય-દેહ છૂટી ગયા પછી આત્મા આ સ્થળે કેવી રીતે પહોંચી જાય છે, તે જાણવું જરૂરી છે. આત્માની સ્વાભાવિક ગતિ ઊર્ધ્વ છે, તેથી જ્યારે તેને કોઈ પણ પ્રકારનું કર્મ-બંધન ન હોય ત્યારે તે સીધી ઊર્ધ્વરેખા પ્રમાણે જ ગતિ કરે છે; એટલે જે સ્થળેથી તે છેલ્લો દેહ છોડે છે, તેના જ અગ્રભાગે સિદ્ધશિલા ઉપર સ્થિર થાય છે. આ ક્રિયાને પાણીમાં રહેલા તુંબડા સાથે સરખાવવામાં આવે છે. જેમ કોઈ તુંબડા પર કપડું વીંટાળી તેના પર માટીનો લેપ કર્યો હોય, એ રીતે વારંવાર કપડું વીંટાળ્યું હોય તથા માટીનો લેપ કર્યો હોય, તો એ તુંબડું પાણીને તળિયે બેસી જાય છે. હવે પાણીના ઘર્ષણથી તેની માટી પલળતી જાય ને કપડાનો આંટો ઉકેલાતો જાય તો એક પછી એક તેના પરનાં બંધનો ઓછાં થતાં જાય છે; આ રીતે જ્યારે તેનાં બધાં બંધનો ઓછાં થઈ જાય ત્યારે કપડાં અને માટીમાંથી તે તુંબડું સંપૂર્ણ મુક્ત થાય છે અને તેથી સીધું ઊર્ધ્વગતિ કરીને પાણીના મથાળે પહોંચી જાય છે.

નમો- [નમઃ]-નમસ્કાર હો.

સયા- [સદા]-સદા, નિરંતર.

સવ્વસિદ્ધાણં- [સર્વ-સિદ્ધેભ્યઃ]-સર્વ સિદ્ધોને.

જો- [યઃ]-જે.

દેવાણ- [દેવાનામ્]-દેવોના.

વિ- [અપિ]-પણ.

દેવો- [દેવઃ]-દેવ, સ્વામી, અધિપતિ.

જં- [યમ્]-જેને.

દેવા- [દેવાઃ]-દેવો, સર્વ પ્રકારના દેવો.

પંજલી- [પ્રાજ્ઞલયઃ (કૃત-પ્રાજ્ઞલયઃ)-અંજલિ કરેલા.

પ્રણામં કરવાને માટે સંપુટાકારે હાથ જોડવા, તેને અંજલિ કહે છે.
લ.વિ.માં તેને માટે વિનય-રચિત-કરપુટાઃ એવો અર્થ આપવામાં આવ્યો છે.

નમંસંતિ- [નમસ્યન્તિ]-નમે છે.

તં- [તમ્]-તેને.

દેવદેવ-મહિઅં- [દેવદેવ-મહિતમ્]-દેવોના દેવ વડે પૂજાયેલા.

દેવના જે દેવ, તે દેવદેવ, તેના વડે મહિત-પૂજાયેલા.

સિરસા- [શિરસા]-શિર વડે, મસ્તક વડે.

વંદે- [વન્દે]-હું વંદું છું.

મહાવીરં- [મહાવીરમ્]-મહાવીરને.

ઇક્કો- [એકઃ]-એક.

વિ- [અપિ]-પણ.

નમુક્કારો- [નમસ્કારઃ]-નમસ્કાર

જિણવર-વસહસ્સ- [જિનવર-વૃષભાય]-જિન-શ્રેષ્ઠને.

વૃષભનો સામાન્ય અર્થ બળદ થાય છે પણ વિશિષ્ટ અર્થમાં પોતાની જાતિમાં શ્રેષ્ઠ હોય તેને માટે એ વિશેષણ તરીકે વપરાય છે. સ્યુરુત્તરપદે વ્યાઘ્ર-પુઙ્ગવર્ષભકુઙ્ગરાઃપ્રશસ્યાર્થપ્રકાશકાઃ । (અભિધાનચિંતામણિ કાંડ ૬, શ્લોક ૭૬.)

સંસાર-સાગરાઓ-[સંસાર-સાગરાત્]-સંસારરૂપ સાગરથી.

સંસાર એ જ સાગર, સંસાર-સાગર, તેમાંથી.

તારેફ-[તારયતિ]-તારે છે.

નરં-[નરમ્]-પુરુષને.

વ-[વા]-અથવા.

નારિં-[નારીમ્]-નારીને.

અજ્ઞાનને કારણે કોઈ એમ જણાવે છે કે નારીઓને-સ્ત્રીઓને સિદ્ધિ મોક્ષ હોય નહીં. તેવાઓના પ્રતિબોધ માટે અહીં નારી શબ્દ ખાસ ઉમેરવામાં આવ્યો છે :- આ વિષયમાં શ્રી શાંતિસૂરિએ જણાવ્યું છે કે :-

અન્નાણવસા કેઈ, સિદ્ધિ નેચ્છંતિ ચેવ નારીણં ।

તેસિં પડિબોહણત્થં, નારીમહણં ઇમં એત્થ ॥૭૮૨॥

—ચેઈયવંદણ મહાભાસ પૃ. ૧૩૩

વા-[વા]-અથવા.

ઝજ્જતસેલ-સિહરે-[ઝજ્જયન્તશૈલ-શિખરે]-ગિરનાર-પર્વતના શિખર પર.

ઝજ્જત-વિશેષ વિગત માટે જુઓ સૂત્ર ૧૧.

દિક્ષા-[દીક્ષા]-દીક્ષા, પ્રવ્રજ્યા, સંસાર-ત્યાગની ક્રિયા.

દીક્ષણં દીક્ષા-સંસ્કારનો આરોપ કરવો તે દીક્ષા. દીક્ષા અનેક પ્રકારની હોઈ શકે છે. જેમ કે મંત્ર-દીક્ષા, વ્રત-દીક્ષા વગેરે. પરંતુ અહીં ત્યાગી જીવનની દીક્ષાનો જ દીક્ષા તરીકે સામાન્ય પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે. તેનો ભાવ પ્રવ્રજ્યા-શબ્દથી વિશેષ વ્યક્ત થાય છે. પ્ર+વ્રજ્-દૂર જવું, ગૃહસ્થાશ્રમની ક્રિયાથી ઘણે દૂર નીકળી જવું, અર્થાત્ તેનો ત્યાગ કરવો, તે

પ્રવ્રજયા છે.

નાળં-[જ્ઞાનમ્]-કેવલજ્ઞાન.

મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન તો ઓછા-વત્તા અંશે બધા મનુષ્યોને હોય છે, પરંતુ અહીં કેવલજ્ઞાનને અનુલક્ષીને જ જ્ઞાનશબ્દ વપરાયેલો છે.

નિસીહિઆ-[નૈષેધિકી]-નિર્વાણ.

નિષેધ્યન્તે નિરાક્રિયન્તેઽસ્યાં કર્માણીતિ નૈષેધિકી ।

જેના વડે સર્વ કર્મોનો અંત આવે છે, તે નૈષેધિકી. તાત્પર્ય કે નૈષેધિકીનો સ્પષ્ટ અર્થ મોક્ષગતિ છે.

બીજે સાધુના શરીરનો અંતિમ સંસ્કાર જે સ્થાન પર કરાય તે સ્થાનને **નિસીહિઆ** કહેવાય છે.

જસ્સ-[ચસ્ય]-જેનાં.

તં-[તમ્]-તેને

ધમ્મ-ચક્કવટ્ઠિ-[ધર્મ-ચક્રવર્તિનમ્]-ધર્મ-ચક્રવર્તીને.

ચક્ર એટલે મંડળ, સૈન્ય, સમૂહ કે રાષ્ટ્ર. તેના પર જેની આજ્ઞા વર્તે, તે ચક્રવર્તી. અથવા ચક્રરત્ન વડે જે છ ખંડની સાધના કરે, તેના પર વિજય મેળવે, તે ચક્રવર્તી. **ચક્રેણ રત્નભૂતેન પ્રહરણવિશેષેણ વર્તિતું** **ફીલમસ્ય ચક્રવર્તી-ચક્રરત્ન** વડે એટલે કે એક જાતના વિશિષ્ટ શસ્ત્ર વડે જેની આજ્ઞા પ્રવર્તે છે, તે ચક્રવર્તી. ભારતવર્ષમાં ભરત વગેરે બાર ચક્રવર્તીઓ થયા છે. દુન્યવી સંપત્તિમાં તેઓ સર્વ રીતે અજોડ ગણાય છે; એ રીતે જેઓ ધર્મના ક્ષેત્રમાં સહુથી ઊંચું સ્થાન ધરાવે છે, તે ધર્મ-ચક્રવર્તી કહેવાય છે. આ વિશેષણ સામાન્ય રીતે તીર્થંકરોને જ લગાડવામાં આવે છે.

અરિદ્ધનેમિ-[અરિદ્ધનેમિમ્]-અરિદ્ધનેમિને, બાવીસમા તીર્થંકર શ્રીનેમિનાથને.

નમંસામિ-[નમસ્યામિ]-હું નમું છું.

ચત્તારિ-[ચત્વારઃ]-ચાર સંખ્યા વિશેષ.

અદ્ઢ-[અઢ]-આઠ.

દસ-[દશ]-દસ.

દો-[દ્વૌ]-બે..

અ-[અ]-અને.

વંદિઆ-[વન્દિતા:]-વંદાયેલા.

જિણવરા-[જિનવરા:]-જિનેશ્વરો.

ચઝઘ્ઘીસં-[ચતુર્વિંશતિ:]-ચોવીસ.

પરમદ્વ-નિદ્વિઅદ્વા-[પરમાર્થ-નિષ્ઠિતાર્થા:]-પરમાર્થથી કૃતકૃત્ય થયેલા,
મોક્ષ-સુખને પામેલા.

પરમ એટલે ઉત્તમ, શ્રેષ્ઠ, ઉત્કૃષ્ટ, અત્યંત કે મુખ્ય અને અર્થ એટલે પ્રયોજન, ધ્યેય કે સારાંશ. એના પરથી પરમાર્થ શબ્દ મુખ્ય કાર્ય, મુખ્ય ધ્યેય કે છેવટના સારરૂપ મોક્ષને માટે વપરાય છે. નિષ્ઠિત-પૂરું થયેલું છે અર્થ-ધ્યેય જેનું તે નિષ્ઠિતાર્થ. સારાંશ કે જેમણે મોક્ષ મેળવવારૂપ પોતાનું કાર્ય પૂરું કરી લીધું છે, તે પરમાર્થ નિષ્ઠિતાર્થ કહેવાય છે.

સિદ્ધા-[સિદ્ધા:]-સિદ્ધો.

સિદ્ધિ-[સિદ્ધિમ્]-સિદ્ધિ.

મમ-[મમ]-મને.

દિસંતુ-[દિશન્તુ]-આપો.

(૪) તાત્પર્યાર્થ

સિદ્ધ-થુઈ-સિદ્ધોની સ્તુતિ.

જે સૂત્રમાં સિદ્ધોની સ્તુતિ મુખ્ય છે, તે સિદ્ધ-થુઈ. શ્રીઆવશ્યક-ચૂર્ણિ તથા આવશ્યક-ટીકામાં આ સૂત્રને સિદ્ધોની સ્તુતિ તરીકે ઓળખાવ્યું છે. અન્ય વ્યાખ્યાકારોએ તેનો ઉલ્લેખ સિદ્ધ-સ્તવ તરીકે પણ કરેલો છે. પ્રારંભિક શબ્દો પરથી તે સિદ્ધાણં બુદ્ધાણં સૂત્રના નામથી પણ ઓળખાય છે.

સિદ્ધ-સિદ્ધ પરમાત્મા.

સિદ્ધાવસ્થા એ આત્માનું પરમવિશુદ્ધ સ્વરૂપ છે. તેની પ્રાપ્તિ અંગે

શ્રી વિ. આ. ભા.માં કહ્યું છે કે :

દીઠકાલ-સ્યં જં તુ, કમ્મં સે સિયમદ્ધહા ।

સિયં ધંતં તિ સિદ્ધસ્સ, સિદ્ધત્તમુવજાયઈ ॥૩૦૨૧॥

પ્રવાહની અપેક્ષાએ દીર્ઘકાળની સ્થિતિવાળું અને સ્વભાવથી આત્માને મલિન કરનારું જે કર્મ તે આઠ પ્રકારે બંધાય છે. આ અષ્ટવિધ બદ્ધ કર્મને બાળી નાખે અર્થાત્ તેનો ક્ષય કરે તે સિદ્ધ કહેવાય છે, કારણ કે તે સિદ્ધની સિદ્ધતા છે.

સિદ્ધ થયેલા જીવોમાં વાસ્તવિક રીતે કોઈ ભેદ હોતો નથી, પરંતુ ભૂતકાળ તથા વર્તમાનકાળની દૃષ્ટિને સમક્ષ રાખવાથી તેમના સંબંધી વિશેષ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. તે માટે તત્વાર્થસૂત્રમાં જણાવ્યું છે કે :

ક્ષેત્ર-કાલ-ગતિ-લિંગ-તીર્થ-ચારિત્ર-પ્રત્યેક-બુદ્ધબોધિત-

જ્ઞાનાવગાહના-અન્તર-સંખ્યા-અલ્પ-બહુત્વતઃ સાધ્યાઃ ।

(અ. ૧૦, સૂ. ૭)

(૧) ક્ષેત્ર, (૨) કાલ, (૩) ગતિ, (૪) લિંગ, (૫) તીર્થ, (૬) ચારિત્ર, (૭) પ્રત્યેક-બુદ્ધ-બોધિત,, (૮) જ્ઞાન, (૯) અવગાહના, (૧૦) અંતર, (૧૧) સંખ્યા, (૧૨) અલ્પ-બહુત્વ-આ બાર બાબતોથી સિદ્ધજીવોનો વિચાર થઈ શકે છે.

સામાન્ય દૃષ્ટિએ

(૧) ક્ષેત્ર-મનુષ્યલોકમાંથી સિદ્ધ થાય છે.

(૨) કાળ-બધા કાળમાં સિદ્ધ થાય છે.

(૩) ગતિ-અન્તિમ ભાવથી વિચાર કરતાં મનુષ્યગતિમાંથી સિદ્ધ થાય છે.

(૪) લિંગ-જૈન-લિંગવાળા સિદ્ધ થાય છે, પરલિંગવાળા સિદ્ધ થાય છે અને ગૃહસ્થ-લિંગવાળા પણ સિદ્ધ થાય છે. અથવા સ્ત્રી, પુરુષ અને કૃત્રિમ નપુંસક એમ ત્રણે લિંગવાળા સિદ્ધ થાય છે.

(૫) તીર્થ-તીર્થંકરરૂપમાં સિદ્ધ થાય છે અને અતીર્થંકરરૂપમાં પણ

સિદ્ધ થાય છે. અતીર્થકરરૂપમાં તીર્થ ચાલુ હોય ત્યારે પણ સિદ્ધ થાય છે અને ન હોય ત્યારે પણ સિદ્ધ થાય છે.

(૬) ચારિત્ર-ભૂતકાળની દૃષ્ટિએ અંતિમ સમય ધ્યાનમાં લેતાં યથાખ્યાતચારિત્રે જ સિદ્ધ થાય છે.

(૭) પ્રત્યેકબુદ્ધ-અને બુદ્ધ-બોધિત-પ્રત્યેકબુદ્ધ અને બુદ્ધબોધિત બંને સિદ્ધ થાય છે. જે પોતાની જ્ઞાન-શક્તિથી બોધ પામે છે, તે સ્વયંબુદ્ધ પ્રત્યેકબુદ્ધ કહેવાય છે. તેમના બે પ્રકારો છે. તીર્થંકર અને તીર્થંકર-ભિન્ન (કરકંડૂ, સમુદ્રપાલ આદિ પ્રત્યેક બુદ્ધ છે). જેઓ ઉપદેશ પામીને જ મોક્ષમાં જાય છે, તે બુદ્ધ-બોધિત કહેવાય છે. તેમના પણ બે પ્રકારો છે : એક પરબોધક એટલે બીજાને ઉપદેશ આપનારા અને બીજા સ્વેચ્છકારી એટલે કેવલ પોતાનું જ કલ્યાણ કરનારા.

(૮) જ્ઞાન-વર્તમાન કાળની દૃષ્ટિથી માત્ર કેવલજ્ઞાનવાળાને જ મુક્તિ મળે છે.

(૯) અવગાહના-ઊંચાઈ, ઉત્કૃષ્ટ પાંચસો ધનુષ્ય અને જઘન્યથી બે હાથ ઊંચાઈવાળા સિદ્ધ થાય. જે અવગાહનાથી સિદ્ધ થયા હોય, તેની બે તૃતીયાંશ અવગાહના મુક્તિમાં હોય છે.

(૧૦) અંતર-એકના સિદ્ધ થયા પછી તરત જ બીજો સિદ્ધ થાય તે નિરંતર-સિદ્ધ કહેવાય છે. જઘન્ય બે સમય અને ઉત્કૃષ્ટ આઠ-સમય સુધી નિરંતર સિદ્ધિ ચાલુ હોય છે. નવમા સમયે કોઈ પણ મોક્ષે જાય નહિ. એકના સિદ્ધ થયા પછી બીજા સમયે કોઈ પણ સિદ્ધ ન થાય અને ત્રીજા સમયે કોઈ સિદ્ધ થાય તો તે સાંતર સિદ્ધ કહેવાય. એક સિદ્ધ થયા પછી બીજા સિદ્ધ થનારની વચ્ચેનું અંતર જઘન્ય એક સમયનું અને ઉત્કૃષ્ટ છ માસનું હોય છે.

(૧૧) સંખ્યા-એક સમયમાં જઘન્યથી એક અને ઉત્કૃષ્ટથી એકસો ને આઠ સિદ્ધ થઈ શકે છે.

(૧૨) અલ્પ-બહુત્વ-ઉપરના અગિયાર ભેદોમાંથી સંભાવ્ય ભેદોની પરંપરામાં ન્યૂનાધિકતાનો વિચાર કરવો, તે અલ્પ-બહુત્વ વિચારણા છે.

સિદ્ધો વંદ્ય અને સ્તુત્ય છે, કારણ કે તેઓ અનંત ચતુષ્ટયાદિ ગુણોથી યુક્ત છે. વળી તેમના લીધે મુમુક્ષુઓને મોક્ષનો પ્રત્યય થાય છે, મોક્ષમાર્ગનાં સાધનોનો પ્રત્યય થાય છે અને મોક્ષ મેળવવા માટેનો ઉત્સાહ પ્રકટે છે, તેથી મુમુક્ષુઓને માટે તેઓ અવિનાશીપણાની બુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરનારા હોઈને ઉપકારક છે.

બુદ્ધ-સર્વજ્ઞ.

અવગતાશેષાવિપરીતતત્ત્વા બુદ્ધા ઉચ્ચન્તે (આ.ટી.)

જેમણે સમગ્ર તત્ત્વોને અવિપરીતપણે જાણી લીધાં છે, તે બુદ્ધો કહેવાય છે. આ દૃષ્ટિએ બુદ્ધનો અર્થ સર્વજ્ઞ થાય છે.

પાર-ગત-અપુનર્ભાવિ સંસારને તરી ગયેલા.

પરંપર-ગત-પરંપર-સિદ્ધ.

સર્વ-સિદ્ધ-સર્વ પ્રકારના સિદ્ધો.

સિદ્ધો પંદર પ્રકારના છે. પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રના પ્રથમ પદે તેના ભેદો નીચે મુજબ જણાવેલા છે :

૧. તિત્થ-સિદ્ધ-તીર્થ-સિદ્ધો-જંબૂસ્વામીની જેમ તીર્થની વિદ્યમાનતામાં સિદ્ધ થયેલા.
૨. અતિત્થ-સિદ્ધ-અતીર્થ-સિદ્ધો-મરુદેવી-માતાની જેમ તીર્થની વિદ્યમાનતા વિના સ્થાપના પહેલાં સિદ્ધ થયેલા, તીર્થના વ્યવસ્થેદકાલમાં જાતિ-સ્મરણાદિથી સિદ્ધ થયેલા.
૩. તિત્થગર-સિદ્ધ-તીર્થંકર-સિદ્ધો-શ્રીઋષભદેવ વગેરેની જેમ તીર્થંકર થઈને સિદ્ધ થયેલા.
૪. અતિત્થગર સિદ્ધ-અતીર્થંકર સિદ્ધો-ભરત ચક્રવર્તીની જેમ સામાન્ય કેવળી સિદ્ધ થાય તે.
૫. સયંબુદ્ધ-સિદ્ધ-સ્વયંબુદ્ધ-સિદ્ધો-આર્દ્રકુમારની જેમ જાતે જ બોધ પામીને સિદ્ધ થયેલા.
૬. પત્તેયબુદ્ધ-સિદ્ધ-પ્રત્યેકબુદ્ધ-સિદ્ધો-કરકંડૂની જેમ એકાદ નિમિત્તથી બોધ

પામીને સિદ્ધ થયેલા.

૭. બુદ્ધબોહિય-સિદ્ધ-બુદ્ધબોધિત-સિદ્ધો-આચાર્યાદિથી બોધ પામેલા.
૮. ઇત્થીલિંગ-સિદ્ધ-સ્ત્રીલિંગ-સિદ્ધો-ચંદનબાલાની જેમ સ્ત્રીલિંગે સિદ્ધ થયેલા.
૯. પુરિસલિંગ-સિદ્ધ-પુરુષલિંગ-સિદ્ધો-ઇલાચીપુત્રની જેમ પુરુષલિંગે સિદ્ધ થયેલા.
૧૦. નપુંસકલિંગ-સિદ્ધ-નપુંસકલિંગ-સિદ્ધા-ગાંગેયની જેમ નપુંસકલિંગે સિદ્ધ થયેલા.
૧૧. સલિંગ-સિદ્ધ-સ્વલિંગ-સિદ્ધો-સાધુવેષમાં સિદ્ધ થયેલા.
૧૨. અણ્ણલિંગ-સિદ્ધ-અન્યલિંગ-સિદ્ધો-વલ્કલચીરીની જેમ બીજા વેષમાં સિદ્ધ થયેલા.
૧૩. ગિહિલિંગ-સિદ્ધ-ગૃહસ્થલિંગ-સિદ્ધો-ચિલાતીપુત્રની જેમ ગૃહસ્થના વેષે સિદ્ધ થયેલા.
૧૪. એક-સિદ્ધ-એક-સિદ્ધો-એક સમયે એક સિદ્ધ થયેલા.
૧૫. અણેક-સિદ્ધ-અણેક-સિદ્ધો-એક સમયે અણેક સિદ્ધ થયેલા.

इको वि नमुक्कारो-સામર્થ્યયોગનો એક પણ નમસ્કાર.

શાસ્ત્રકારોએ યોગના ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે-ઇચ્છાયોગ, શાસ્ત્રયોગ અને સામર્થ્યયોગ. તે ત્રણ યોગો પૈકી અહીં સામર્થ્યયોગનો નમસ્કાર સમજવો કે જે અંતર્મુહૂર્તમાં કેવલજ્ઞાન આપે છે. આ ત્રણ પ્રકારના યોગના વિશેષ વર્ણન માટે જુઓ યોગદષ્ટિસમુચ્ચય તથા લલિતવિસ્તરા ચૈત્યવંદનવૃત્તિ

चत्तारि अद्द दस दो-ચાર, આઠ, દસ અને બે. કુલ ચોવીસ

(૫) અર્થ-સંકલના

સિદ્ધિપદને પામેલા, સર્વજ્ઞ, અપુનર્ભાવે સંસારનો પાર પામેલા, પરંપર-સિદ્ધ થયેલા અને લોકના અગ્રભાગને પ્રાપ્ત થયેલા, એવા સર્વ સિદ્ધ ભગવંતોને સદા નમસ્કાર હો. ૧.

જે દેવોના પણ દેવ છે, જેને દેવો અંજલિ-પૂર્વક નમસ્કાર કરે છે તથા જેઓ ઈંદ્રો વડે પૂજાયેલા છે, તે શ્રીમહાવીર પ્રભુને હું મસ્તક નમાવીને વંદન કરું છું. ૨.

જિનેશ્વરોમાં ઉત્તમ એવા શ્રીમહાવીરપ્રભુને (સામર્થ્ય યોગથી) કરાયેલો એક નમસ્કાર પણ નર કે નારીને સંસારસમુદ્રથી તારે છે.

જેમનાં દીક્ષા, કેવલજ્ઞાન અને નિર્વાણ ઉજ્જયંત(ગિરનાર) પર્વતના શિખર પર થયાં છે, તે ધર્મચક્રવર્તી શ્રીઅરિષ્ટનેમિને હું નમસ્કાર કરું છું. ૪.

ચાર, આઠ, દસ અને બે, એમ વંદન કરાયેલા ચોવીસે તીર્થંકરો તથા જેમણે પરમાર્થ(મોક્ષ)ને સંપૂર્ણ સિદ્ધ કર્યો છે, તેવા સિદ્ધો મને સિદ્ધિ આપો. ૫.

(૬) સૂત્ર-પરિચય

અધ્યાત્મનું અંતિમ ધ્યેય સિદ્ધાવસ્થા છે. આ અવસ્થામાં જે નિરતિશય સુખ રહેલું છે, તેની વાસ્તવિક કલ્પના કેવળ બુદ્ધિથી આવી શકે તેમ નથી. જેમ કૂવામાં રહેલો દેડકો ગમે તેટલો પ્રયત્ન કરવા છતાં મહાસાગરની વિશાળતાને કલ્પી શકતો નથી, જેમ એક અરણ્યવાસી બહુ બહુ પ્રયત્ન કરવા છતાં સંસ્કૃત-સમાજનાં સુખ-સાધનોની કલ્પના કરી શકતો નથી, અથવા તો નિત્ય કાંગ, કોદ્રવા કે કુશકાનું ભોજન કરનારો દરિદ્ર-પુરુષ ગમે તેટલી કલ્પનાઓ દોડાવવા છતાં ચક્રવર્તીના ભોજનનો વાસ્તવિક ખ્યાલ લાવી શકતો નથી, તેમ વિષયની આકાંક્ષાથી ઉત્પન્ન થતા સુખરૂપી ખાબોચિયામાં ડૂબેલા જીવો સિદ્ધાવસ્થાની સુખ-સંપત્તિનો ખ્યાલ કરી શકતા નથી. આ સંસારનું કોઈ પણ સુખ એ સુખની અંશમાત્ર પણ બરોબરી કરી શકે તેવું નથી. શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીએ આવશ્યક-નિર્યુક્તિમાં જણાવ્યું છે કે :

નવિ અત્થિ માણુસાણં, તં સુક્કં નેવ સવ્વદેવાણં ।

જં સિદ્ધાણં સુક્કં, અવ્વાબાહં ઉવગયાણં ॥૧૮૦॥

તે સુખ મનુષ્યોને નથી, કે સર્વ દેવોને પણ નથી, કે જે સુખ અવ્યાબાધ સ્થિતિને પામેલા સિદ્ધોને છે.

વળી તેમણે જણાવ્યું છે કે :

સુગણ-સુહં સમત્તં, સવ્વદ્ધા-પિંડિઅં અણંતગુણં ।

ન ય પાવડ મુત્તિસુહં, ણંતાહિ વિ વગ્ગ-વગ્ગૂહિં ॥૧૮૧॥

દેવોનાં સર્વકાલનાં એકઠાં કરેલ સમસ્ત સુખને અનંતગણું કરવામાં આવે, અને તેને અનંત વાર વર્ગના વર્ગથી ગુણવામાં આવે, તો પણ તે સુખ મુક્તિ-સુખની બરોબર થઈ શકતું નથી.

સિદ્ધાવસ્થામાં જન્મ નથી, જરા નથી અને મરણ પણ નથી; તેથી તેમાં ભય, શોક કે કોઈ પણ પ્રકારનું દુઃખ નથી; પરંતુ ત્યાં અનંત અનંત સુખની સ્થિતિ વ્યાપી રહી છે. અને એ સ્થિતિ કાલથી બદ્ધ નથી, એટલે કે તે અનંત કાલ સુધી તેવી ને તેવી જ રહેવાની છે, આ સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરવી એ પ્રત્યેક ભવ્ય આત્માનું અંતિમ લક્ષ્ય છે; તેથી પરમેષ્ઠિપદે રહેલા અરિહંતો, આચાર્યો, ઉપાધ્યાયો અને સાધુઓની સઘળી સાધના તેને માટે જ હોય છે. અરિહંતો પણ જ્યારે દીક્ષા લે છે, ત્યારે નમો સિદ્ધાણં એ પદનો જ ઉચ્ચાર કરીને સામાયિકની પ્રતિજ્ઞા અંગીકાર કરે છે. આ રીતે સિદ્ધ ભગવંતો અરિહંતોને પણ માનનીય છે, તો છદ્મસ્થો માટે કહેવું જ શું ? એટલે મોક્ષના આદર્શનો ખ્યાલ સતત રહ્યા કરે તે માટે સિદ્ધ ભગવાનની સ્તુતિ કરવી આવશ્યક છે.

સિદ્ધ ભગવંત કર્મક્ષય-સિદ્ધ છે, એમ દર્શાવવા તેમને માત્ર સિદ્ધ કહ્યા છે. આ સિદ્ધાવસ્થામાં જ્ઞાનનો અભાવ નથી, તેમ દર્શાવવાને માટે તેમને બુદ્ધ-સર્વજ્ઞ કહ્યા છે. આ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થયા પછી તે પાછા આવવાના નથી, એટલે તેમને પારગત કહ્યા છે અને આ પ્રમાણેની સિદ્ધ અવસ્થા ગુણસ્થાનની પરંપરા વડે જ પ્રાપ્ત થતી હોવાથી તેમને પરંપરગત કહ્યા છે. તેઓનું સ્થાન લોકના અગ્રભાગે એટલે સિદ્ધશિલાથી ૭૬૬૬^૩/_૪ ધનુષ્ય દૂર છે, એમ પણ આ સ્તુતિમાં જણાવ્યું છે.

બીજો નમસ્કાર શ્રીમહાવીરસ્વામીને કરવામાં આવ્યો છે, કારણ કે તેઓ છેલ્લા ભવ વખતે દ્રવ્ય-સિદ્ધ હતા અને આજે ભાવ-સિદ્ધ છે. દેવના દેવો વડે પણ તેઓ વંદાયા અને પૂજાયા હતા, કારણ કે તેઓએ ચાર ધાતીકર્મના ક્ષય વડે અર્હત્પણું-પૂજાને યોગ્યપણું ઉપાર્જન કર્યું હતું. આવા શ્રી મહાવીરને અપૂર્વ આત્મબળથી જે કોઈ મુમુક્ષુ નમસ્કાર કરે છે, તે નર

હોય કે નારી હોય [કે નપુંસક હોય] પણ આ સંસાર-સાગરને તરી જાય છે. [શાસ્ત્રોમાં કૃત્રિમ નપુંસકને મોક્ષના અધિકારી માનેલા છે.] ચોથી અને પાંચમી ગાથાઓ પછીથી ઉમેરાયેલી છે. તેમાં ચોથી ગાથામાં બાવીસમા તીર્થંકર શ્રી અરિષ્ટનેમિને નમસ્કાર કરવામાં આવ્યો છે અને તે દ્વારા ‘ગિરનાર તીર્થનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. તે સંબંધી શ્રીહરિભદ્રસૂરિએ લ. વિ.માં જણાવ્યું છે કે :

एतास्तिस्त्रः स्तुतयो नियमेनोच्यन्ते, केचित् तु अन्या अपि पठन्ति, न च तत्र नियम इति न तद्-व्याख्यानक्रिया ।

આ ત્રણ સ્તુતિઓ નિયમ-પૂર્વક બોલાય છે, પરંતુ કેટલાક તો અન્ય સ્તુતિઓ પણ બોલે છે, પરંતુ તેનો નિયમ નહિ હોવાથી તેની વ્યાખ્યા કરેલી નથી. શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યે યોગશાસ્ત્રની સ્વોપજ્ઞવૃત્તિમાં જણાવ્યું છે કે :-

एतास्तिस्त्रः स्तुतयो गणधस्कृतत्वाद् नियमेनोच्यन्ते ।

केचित् तु अन्ये अपि स्तुती पठन्ति यथा-उर्ज्जित० चत्तारि०

એ ત્રણ સ્તુતિઓ ગણધર-કૃત હોવાથી નિયમ-પૂર્વક બોલાય છે, અને કેટલાક તો બીજી પણ બે સ્તુતિઓ બોલે છે, તે નીચે મુજબ :
 उर्ज्जित० चत्तारि० ધર્મસંગ્રહમાં પણ એ જ મતલબની નોંધ છે.

પાંચમી ગાથામાં ચોવીસ તીર્થંકરોની સંખ્યાનું જે રીતે વર્ગીકરણ થયેલું છે, તેના પરથી એ ગાથાનો સંબંધ અષ્ટાપદ તીર્થની સાથે સમજવાનો છે. શ્રીભરત-ચકવર્તીએ બંધાવેલા સિંહનિષધા-પ્રાસાદમાં દક્ષિણ દિશામાં ચાર, પશ્ચિમ દિશામાં આઠ, ઉત્તર દિશામાં દસ અને પૂર્વ દિશામાં બે જિનબિંબો આવેલાં છે.

ચેઈયવંદણ-મહાત્માસમાં આ ગાથાનો અર્થ નીચે મુજબ કરવામાં આવ્યો છે :

चउरो उसभजिणाओ, अट्ट य सुमईजिणाओ आरब्भ ।

विमलजिणाओ दस दो अ, वंदिया पास-वीरजिणा ॥

सव्वे वि जिणवरा ते, चउव्वीसं भरतखेत्त-संभूता ।

(૭૬૯-૭૭૦)

ઋષભજિનથી ચાર, સુમતિજિનથી આઠ, વિમલજિનથી દસ અને પાર્શ્વ તથા વીરજિન એ રીતે ભરતક્ષેત્રમાં થઈ ગયેલા ચોવીસે જિનવરો વાંધા.

આ રીતે ચોવીસે તીર્થંકરો જે પરમાર્થ એટલે મોક્ષથી નિષ્ક્રિય થઈને-કૃતકૃત્ય થઈને સિદ્ધ ભગવંતરૂપે વિરાજે છે, તે મને સિદ્ધિ આપો.

આ સૂત્ર પર આવશ્યક-ચૂર્ણિ, આવશ્યક-ટીકા, લ. વિ. ચૈ. વૃત્તિ, યોગશાસ્ત્ર સ્વો. વિ., ચે. મહાત્માખ્ય, દેવવંદન-ત્માખ્ય વગેરેમાં વિવરણ થયેલું છે.

આ સૂત્રમાં સર્વ વર્ણ ૧૯૮ છે, અને તેમાં ગુરુ ૨૪, તથા લઘુ ૧૭૪ છે.

(૭) પ્રકીર્ણક

આ સૂત્રની પ્રથમ ત્રણ ગાથાઓ આવશ્યકસૂત્રના કાયોત્સર્ગ-અધ્યયનમાં આવેલી છે. કલિકાલ-સર્વજ્ઞ શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યે યોગશાસ્ત્રની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિમાં પ્રથમની ત્રણ ગાથાઓ ગણધર-કૃત હોવાનું જણાવ્યું છે. પાછળની બે ગાથાઓ પણ પૂર્વાચાર્ય-કૃત હોઈ પ્રાચીન સમયથી માન્ય થયેલી છે.

૨૫. વૈયાવચ્ચગર-સુત્તં

[વૈયાવૃત્ત્યકર-સૂત્રમ્]

‘વૈયાવચ્ચગરાણં-સૂત્ર’

(૧) મૂલપાઠ

વૈયાવચ્ચગરાણં સંતિગરાણં સમ્મદ્દિટ્ઠિ-સમાહિગરાણં । કરેમિ
કાઠસ્સગં । [અન્નત્થં ૦ ઇત્યાદિ]

(૨) સંસ્કૃત છાયા

વૈયાવૃત્ત્યકરાણાં શાન્તિકરાણાં સમ્યગ્દૃષ્ટિ-સમાધિકરાણાં [નિમિત્તં]
કરેમિ કાયોત્સર્ગમ્ ।

(૩) સામાન્ય અને વિશેષ અર્થ

વૈયાવચ્ચગરાણં-[વૈયાવૃત્ત્યકરાણામ્]-વૈયાવૃત્ત્ય કરનારાઓનાં
નિમિત્તે.

વ્યાવૃત્તસ્ય ભાવઃ કર્મ વા વૈયાવૃત્ત્યમ્ (પં. ટી.)

વ્યાવૃત્ત થયેલાનો ભાવ અથવા કર્મ તે વૈયાવૃત્ત્ય. વ્યાવૃત્ત શબ્દ
વ્યાવૃત્ત-વિશેષ પ્રકારે પ્રવૃત્તિવાળા થવું એ ધાતુ પરથી બનેલો છે, એટલે
તેનો અર્થ વિશેષ પ્રકારે પ્રવૃત્ત થયેલ, પ્રવૃત્તિવાળો થયેલ, સેવામાં રોકાયેલ
થાય છે. તેનો ભાવ કે તેણે કરેલી ક્રિયા-પ્રવૃત્તિ એ વૈયાવૃત્ત્ય કહેવાય છે.
સંક્ષિપ્તમાં કહીએ તો વિશેષ પ્રકારે કરેલી પ્રવૃત્તિ શુશ્રૂષા-સેવા એ વૈયાવૃત્ત્ય
છે. વૈયાવૃત્ત્યને કરનારા તે વૈયાવૃત્ત્યકર.

સંતિગરાણં-[શાન્તિકરાણામ્]-શાંતિ કરનારાઓના નિમિત્તે.

શમનં શાન્તિ :- શમન થવું તે શાંતિ. આ શમન દુઃખ, ક્લેશ કે
કોઈ પણ જાતની આધિ, વ્યાધિ ને ઉપાધિનું હોઈ શકે છે. ઉપદ્રવોની શાંતિ
પણ તેમાં અંતર્ગત છે. તેના કરનારાઓ તે શાંતિકર.

સમ્મદ્દિટ્ઠિ-સમાહિગરાણં-સમ્યગ્દૃષ્ટિ-સમાધિકરાણામ્-સમ્યગ્-

દષ્ટિઓને સમાધિ ઉપજાવનારાઓના નિમિત્તે.

જેની દષ્ટિ સમ્યક્ થયેલી છે તે સમ્યગ્દષ્ટિ. દષ્ટિ શબ્દ અહીં દર્શન, નજર, ધ્યાન કે ધ્યેય માટે વપરાયેલો છે અને સમ્યક્ વિશેષણ સત્ય, અવિપરીત, અવિરુદ્ધ કે યથાસ્થિતનો ભાવ સૂચવે છે; એટલે સંયમ-પ્રાપ્તિ એ જ જેના જીવનનું ધ્યેય છે, તે સમ્યગ્દષ્ટિ કહેવાય.

સમ્યક્ આધીયત્વે મોક્ષં પ્રતિ આત્મા યેન સમાધિઃ— અર્થાત્ જેના વડે આત્મા મોક્ષ પ્રત્યે-મોક્ષમાર્ગમાં સ્થાપિત કરાય છે, તે સમાધિ કહેવાય છે. તેથી સત્ય-પ્રાપ્તિને જ જીવનધ્યેય બનાવનારાઓને મોક્ષ-માર્ગમાં ઉત્સાહિત કરવા અથવા તેમના એ માર્ગમાં જે વિઘ્નો-અંતરાયો ઊભા થતાં હોય તે દૂર કરવાં, તે સમ્યગ્દષ્ટિને સમાધિ કરી કહેવાય છે. અથવા **સમાધાનં સમાધિઃ**—જે સમાધાન તે જ સમાધિ છે. આ સમાધિ દ્રવ્ય અને ભાવથી બે પ્રકારની છે. તેમાં જેના દ્વારા કાયાને શાતા ઊપજે, તે દ્રવ્ય-સમાધિ કહેવાય છે અને જેના દ્વારા મનને શાતા ઊપજે-મનની વ્યાક્ષિપ્ત સ્થિતિ મટી જાય, તે ભાવ-સમાધિ કહેવાય છે. તેથી સમ્યગ્દષ્ટિ જીવોને જેઓ કાયિક અને માનસિક સમાધિ-શાતા પહોંચાડવામાં નિમિત્તભૂત થાય છે, તે સમ્યગ્દષ્ટિ સમાધિકર કહેવાય છે.

કરેમિ કાઊસસગ્ગં—[કરોમિ કાયોત્સર્ગમ્]—હું કાયોત્સર્ગ કરું છું.
(અન્નત્થં વગેરે પદો-પૂર્વક.)

(૪) તાત્પર્યાર્થ

વૈયાવૃત્ત્યકર-સેવા-શુશ્રૂષા કરનાર.

વ્યાપૃત થયેલાઓની શુભ પ્રવૃત્તિ તે વૈયાવૃત્ત્ય. જૈન-પરિભાષામાં તેનો અર્થ સેવા-શુશ્રૂષા તરીકે રૂઢ થયેલો છે. તે સંબંધી પ્રવચનસારોદ્ધારના છઠ્ઠા દ્વારમાં નીચેની પ્રાચીન ગાથાનું અવતરણ આપેલું છે :

વેયાવચ્ચં વાવહભાવો, તહ ધમ્મસાહણ-નિમિત્તં ।

અન્નાદિયાણ વિહિણા, સંપાયણમેસ ભાવત્થો ॥

[વૈયાવૃત્ત્યં વ્યાપૃતભાવસ્તથા ધર્મસાધન-નિમિત્તમ્ ।

અન્નાદિકાનાં વિધિના, સમ્પાદનમેષ ભાવાર્થઃ ॥]

તથા વેયાવચ્ચ-એટલે વ્યાપૃતભાવ. ધર્મ-સાધન-નિમિત્તે અન્ન

વગેરેનું વિધિ-પૂર્વક સંપાદન કરવું-મેળવી આપવું એ તેનો ભાવાર્થ છે.

શ્રીભગવતીસૂત્રના ૨૫મા શતકના ૭મા ઉદ્દેશમાં વૈયાવૃત્યના દસ પ્રકારો નીચે મુજબ જણાવેલા છે :

સે કિં તં વૈયાવચ્ચે ? વૈયાવચ્ચે દસવિહે પત્રત્તે, તં જહા- (૧) આચરિય-વૈયાવચ્ચે, (૨) ઉવજ્ઞાય-વૈયાવચ્ચે, (૩) થેર-વૈયાવચ્ચે, (૪) તવસ્સિ-વૈયાવચ્ચે, (૫) ગિલાણ-વૈયાવચ્ચે, (૬) સેહ-વૈયાવચ્ચે, (૭) કુલ-વૈયાવચ્ચે, (૮) ગણ-વૈયાવચ્ચે, (૯) સંઘ-વૈયાવચ્ચે, (૧૦) સાહમ્મિય-વૈયાવચ્ચે । સે તં વૈયાવચ્ચે ॥ હે ભગવન્ ! તે વૈયાવૃત્ય કેવું હોય ? વૈયાવૃત્ય દસ પ્રકારનું કહેલું છે, તે આ રીતે : (૧) આચાર્યનું વૈયાવૃત્ય, (૨) ઉપાધ્યાયનું વૈયાવૃત્ય, (૩) સ્થવિરનું વૈયાવૃત્ય, (૪) તપસ્વીનું વૈયાવૃત્ય, (૫) ગ્લાન એટલે માંદા કે અશક્ત સાધુનું વૈયાવૃત્ય, (૬) શૈક્ષ એટલે નવ દીક્ષિત હોઈને જે શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરે છે, તે સાધુનું વૈયાવૃત્ય. (૭) કુલ એટલે એક આચાર્યનો શિષ્ય-સમુદાય, તેનું વૈયાવૃત્ય, (૮) ગણ એટલે જુદા જુદા આચાર્યોના સમાન-વાચનાવાળા સહાધ્યાયીઓ, તેમનું વૈયાવૃત્ય (૯) સંઘ એટલે સકલ શ્રમણસંઘ, તેનું વૈયાવૃત્ય, (૧૦) સાધર્મિક એટલે સમાનધર્મ પાળનારાઓનું વૈયાવૃત્ય.

શ્રીઉત્તરાધ્યયનસૂત્રના ૨૮મા અધ્યયનમાં કહ્યું છે કે વૈયાવૃત્યથી તીર્થકર-નામગોત્ર કર્મ બંધાય છે. વૈયાવચ્ચેણં તિત્થયરનામગુત્તે કમ્મં નિબંધઈ । વૃદ્ધ-સંપ્રદાય મુજબ વૈયાવૃત્યકર શબ્દથી અંબા, કૂખાંડી, અપ્રતિયક્ષા કે ગોમુખયક્ષ આદિ શાસન-રક્ષક દેવો ગ્રહણ કરાય છે.

શાંતિકર-ઉપદ્રવોનું નિવારણ કરનાર.

શાંતિ અનેક પ્રકારે પમાય છે, તથાપિ અહીં તેનો અર્થ ઉપદ્રવોમાંથી શાંતિ લેવાનો છે, કારણ કે તેનો સંબંધ ઉપદ્રવોનું નિવારણ કરનાર દેવો સાથે છે. તે અંગે ચે. મ.માં કહ્યું છે કે : શાંતિઃ પ્રત્યનીકકૃતોપસર્ગ-નિવારણમ્-વિરાધીઓએ કરેલા ઉપસર્ગોનું નિવારણ એ શાંતિ સમજવી.

સમ્યગ્દૃષ્ટિ-સમાધિકર-સમ્યગ્દૃષ્ટિઓને શાતા પમાડનાર, મુમુક્ષુઓને ધર્મસાધનમાં સહાયતા કરનાર.

સમ્યગ્દષ્ટિ-એટલે સમકિતી મુમુક્ષુ. તેને સમાધિ પમાડવી એટલે દરેક રીતે શાતા પમાડવી. જીવનની જરૂરિયાતોથી માંડીને જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રનાં સાધનો પૂરાં પાડવાં સુધીની સર્વ બાબતોનો તેમાં સમાવેશ થાય છે. ચે.મ.માં સમ્પદ્વિદ્વિ-શબ્દનો અર્થ સંઘ કરવો એવું સૂચન છે અને તેને સમાધિ પમાડવી એટલે તેના મનમાં કોઈ પણ કારણે દુઃખ ઉત્પન્ન થયું હોય તો તે દૂર કરવું એવો અર્થ ઘટાવેલો છે. સમ્પદ્વિદ્વો સંઘો, તસ્સ સમાહી મણોદુહાભાવો સમ્યગ્દષ્ટિ એટલે સંઘ, તેની સમાધિ એટલે તેના મનોદુઃખનો અભાવ.

(૫) અર્થ-સંકલના

વૈયાવૃત્ત્ય કરનારાઓના નિમિત્તે, ઉપદ્રવો અથવા ઉપસર્ગોની શાંતિ કરનારાઓના નિમિત્તે અને સમ્યગ્-દષ્ટિઓને (મુમુક્ષુઓને) ધર્મારાધનમાં મદદ કરનારાઓના નિમિત્તે હું કાયોત્સર્ગ કરું છું.

(૬) સૂત્ર-પરિચય

શાસન પર ભક્તિવાળા સમ્યગ્દષ્ટિ દેવોને શાસન-દેવ કહેવામાં આવે છે. આ શાસન-દેવો શાસનની નિરંતર ભક્તિ કરતા રહે છે. તેઓ સંઘમાં ઉપદ્રવ ફેલાતાં તેનું નિવારણ કરીને શાંતિ સ્થાપે છે, તથા કોઈ પણ કારણે સંઘનું (કે સંઘની કોઈ પણ વ્યક્તિનું) મન દુભાતું હોય તેવા વખતે તેઓ એ દુઃખને ટાળવાનો શક્ય પ્રયત્ન કરે છે.

જૈનસંઘના ઇતિહાસમાં શાસનદેવોની સેવા ઉજ્જવળ અક્ષરોએ નોંધાયેલી છે, તેથી ચૈત્યવંદન-પ્રસંગે તેઓનું કાયોત્સર્ગ દ્વારા આરાધન કરવામાં આવે છે.

આ રીતે શાસનદેવોને યાદ કરવામાં સંઘની સુરક્ષિતતા, શાંતિમય વાતાવરણ તથા વૈયાવૃત્ત્ય કરનારાઓનું કૃતજ્ઞતાથી સંસ્મરણ કરવાનો ઉદ્દેશ રહેલો છે. સંઘની સુરક્ષિતતા અને શાંતિમય વાતાવરણનો મુખ્ય હેતુ ધર્મારાધન માટે વિશેષ અનુકૂલતા મેળવવાનો છે. આ વિષયમાં વધુ જાણવા ઇચ્છનારે શ્રી યશોવિજયજી કૃત ઐન્દ્રસ્તુતિ જોવી.

(૭) પ્રકીર્ણક

આ સૂત્રનો મૂલપાઠ લલિતવિસ્તરા ચૈ. વૃ.માં આપેલો છે.

[૧]

સામાયિક લેવાનો વિધિ

સંકેત

ખમા. પ્રણિ. એટલે થોભવંદણ-સુત્ત અથવા ખમાસમણ સૂત્ર દ્વારા પ્રણિપાત કરવાની ક્રિયા. આ પાઠ ઊભા રહીને બોલવો અને છેલ્લું પદ મત્યએણ વંદામિ બોલતી વખતે નીચા નમીને પંચાંગ-પ્રણિપાત કરવો.

ઈચ્છા. એટલે ઈચ્છાકારેણ સંદિસહ ભગવં !

ઈરિયા. એટલે ઈરિયાવહિયં પડિક્કમામિ.

મુહ. એટલે મુહપત્તિ

પડિ. એટલે પડિલેહણની ક્રિયા

ઈચ્છં. એટલે આજ્ઞાનો સ્વીકાર.

શુદ્ધિ

(૧) શરીર, વસ્ત્ર અને ઉપકરણ જેવા કે ચરવળો, કટાસણ અને મુહપત્તીની શુદ્ધિ-પૂર્વક સામાયિક કરવાને તત્પર થવું.

ભૂમિ-પ્રમાર્જન તથા આસન

(૨) બેસવાની જગ્યાનું બરાબર પ્રમાર્જન કરીને કટાસણ પાથરી તેના ઉપર આસન કરવું.

૧. સ્થાપનાચાર્ય સ્થાપવાની વિધિ

આસનની સામે બાજોઠ અગર ઉચ્ચાસન રાખવું. તેના ઉપર સાપડો રાખવો. તેના ઉપર જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રનાં ઉપકરણ તરીકે માળા (નવકારવાળી) કે ધાર્મિક ગ્રંથ રાખવો. તેમાં સદ્ગુરુની સ્થાપના કરવી. તે માટે મુહપત્તી, ડાબા હાથમાં મુખ પાસે રાખીને, જમણો હાથ સ્થાપનાની સામગ્રી સંમુખ સ્થાપના મુદ્રાથી ધરવો અને એક વાર નમુસ્કાર- (નમસ્કારમંત્ર)નો પાઠ બોલવો. પછી પંચિદિય-સુત્ત(પંચિદિય સૂત્ર)નો પાઠ

બોલવો. આથી સ્થાપનાવિધિ સંપૂર્ણ થાય છે. (ગુરુમહારાજના સ્થાપનાચાર્ય જો લભ્ય હોય તો ઉપર પ્રમાણે વિધિ કરવાની આવશ્યકતા નથી.) હવે પછીની બધી ક્રિયાઓ સ્થાપનાચાર્યની સંમુખ કરવાની છે.

૨. ક્રિયાનો આદેશ માગવો

ખમા. પ્રણિ.

ઈચ્છા.

ઈરિયા.

ઈચ્છં.

૩. ઈર્યાપથ-પ્રતિક્રમણ વિધિ

- (અ) ઈરિયાવહિય-સુત્ત (ઈરિયાવહી સૂત્ર),
- (આ) ઉત્તરીકરણ-સુત્ત (તસ્સ ઉત્તરી સૂત્ર, અને
- (ઇ) કાઉસ્સગ્ગ-સુત્ત (અન્નતથ સૂત્ર)ના પાઠો અનુક્રમે બોલવા.
- (ઈ) પછી (ઉત્તરી કરણાદિ માટે) પચીસ શ્વાસોચ્છવાસ-પ્રમાણ કાયોત્સર્ગ ધ્યાન માટે ચંદ્રેસુ નિમ્મલયરા સુધીનો ચઉવીસતથય-સુત્ત(લોગસ્સ સૂત્ર)નો પાઠ મનમાં સ્મરણ કરવો. જો આ પાઠ ન આવડતો હોય તો તેના સ્થાને નમુક્કાર(નવકારમંત્ર)ના પાઠનું ચાર વખત સ્મરણ કરી શકાય છે.
- (ઉ) કાયોત્સર્ગ-ધ્યાનમાં સ્મરણ પૂરું થતાં નમો અરિહંતાણં પદનો પ્રકટ ઉચ્ચાર કરવો.
- (ઊ) પછી ચઉવીસતથય-સુત્ત(લોગસ્સ સૂત્ર)નો પાઠ પ્રકટ રીતે બોલવો.

૪. મુહ. પડી.નો આદેશ

પછી ખમા. પ્રણિ.

ઈચ્છા. સામાયિક મુહપત્તી પડિલેહું ? (ગુરુ કહે, પડિલેહેહ.)

ઉપાસક કહે, ઈચ્છં.

૫. મુહ. પડિ.

પછી ઉભડક પગે બેસીને મુહપત્તીની વિધિસર પડિલેહણા કરવી.

આ ક્રિયામાં પચીસ બોલ મુહપત્તીના તથા પચીસ બોલ અંગ-પડિલેહણાના ચિંતવવા.

૬. સામાયિકની ક્રિયા શરૂ કરવાનો આદેશ

પછી ખમા. પ્રણિ.

ઈચ્છા. સામાયિક સંદિસાહું ? (ગુરુ કહે, સંદિસહ). ઉપાસકે કહે ઈચ્છં.

૭. ખમા. પ્રણિ.

ઈચ્છા. સામાયિક ઠાઉં ? (ગુરુ કહે, ઠાએહ.) ઉપાસક કહે ઈચ્છં.

સામાયિકની પ્રતિજ્ઞા

(૮) પછી બે હાથ જોડીને નમુકકાર(નવકારમંત્ર)નો પાઠ એક વખત બોલવો અને ઊંચા અવાજે કહેવું કે ઈચ્છકારી ભગવન્ ! પસાય કરી સામાયિક-દંડક ઉચ્ચરાવોજી.

આ સમયે ગુરુ હોય તો તે અગર કોઈ વડીલ ક્રિયામાં હોય તો તે સામાઈય-સુત્ત(કરેમિ ભંતે સૂત્ર)નો પાઠ બોલે અને ક્રિયા કરનાર ઊભો હોય તો ઊભા ઊભા અને બેઠો હોય તો બેઠા બેઠા બે હાથ જોડીને સહેજ માથું નીચું નમાવવાપૂર્વક શાંતિથી શ્રવણ કરે અને તે પ્રમાણે ધીમે સ્વરે બોલે, પણ તે સમયે કોઈ સામાયિક-દંડક ઉચ્ચરાવે. તેવું ન હોય તો પોતે જ સામાઈય-સુત્ત(કરેમિ ભંતે સૂત્ર)નો પાઠ નમસ્કાર-પૂર્વક બોલે.

ખમા. પ્રણિ.

(૯) ઈચ્છા. બેસણે સંદિસાહઉં ? (ગુરુ કહે, સંદિસહ) ઉપાસક કહે ઈચ્છં.

(૧૦) ખમા. પ્રણિ.

ઈચ્છા. બેસણે ઠાઉં ? (ગુરુ કહે, ઠાએહ) ઉપાસક કહે ઈચ્છં.

સ્વાધ્યાયનો આદેશ

(૧૧) ખમા. પ્રણિ.

ઈચ્છા. સજ્જાય સંદિસાહું ? (ગુરુ કહે, સંદિસહ) ઉપાસક કહે ઈચ્છું.

(૧૨) ખમા. પ્રણિ.

ઈચ્છા. સજ્જાય કરું ? (ગુરુ કહે, કરેહ) ઉપાસક કહે ઈચ્છું.

સ્વાધ્યાયનું મંગલાચરણ

(૧૩) નમુસ્કાર(નવકારમંત્ર)નો પાઠ ત્રણ વખત બોલવો, ઊભા રહીને આદેશ માગેલ હોય તો ઊભા ઊભા ત્રણ નવકાર ગણીને બેસવું અને બે ઘડી એટલે ૪૮ મિનિટ સુધી સમતાપૂર્વક સ્વાધ્યાય કરવો.

• • •

[૨]

સામાયિક લેવાના વિધિ અંગેની વિસ્તૃત સમજ

યોગ અને અધ્યાત્મનો વિષય અતિ સૂક્ષ્મ હોઈને તથા પ્રાયઃ તે માનસિક હોઈને એવા પ્રસંગો અનેક વાર આવે છે કે જ્યારે સાધક સંશય કે ખેદનાં વિષમ વમળોમાં અટવાઈ જાય. આવા પ્રસંગે સદ્ગુરુ સિવાય કોણ સંશય ભાંગે ? કોણ ખેદને દૂર કરે ? ઈંદ્રભૂતિ ગૌતમના સંશયો શ્રીવીરગુરુએ છેઘા હતા, એટલે સદ્ગુરુનું સાન્નિધ્ય સામાયિક જેવા યોગાનુષ્ઠાન માટે અત્યંત આવશ્યક છે.

શરીર, વસ્ત્ર અને ઉપકરણની શુદ્ધિ-પૂર્વક સામાયિકની સાધના કરવાને તત્પર બનેલો સાધક ભૂમિનું પ્રમાર્જન કરીને આવા સદ્ગુરુના સાન્નિધ્યમાં સામાયિકનું અનુષ્ઠાન કરે.

જે સાધકને સદ્ગુરુનો યોગ પ્રાપ્ત થયો નથી, તે ગુરુ પ્રત્યેનો વિનય જાળવી રાખવા માટે તેમની સ્થાપના કરીને સામાયિક કરે. આવી સ્થાપના કરવા માટે બાજોઠ આદિ ઉચ્ચ આસન પર અક્ષ, વરાટક, ધાર્મિક પુસ્તક કે જપમાલા આદિ મૂકીને તેમાં ગુરુપદની ભાવના ભાવવામાં આવે છે. તે માટે સ્થાપના-મુદ્રાથી જમણો હાથ તેની સન્મુખ રાખીને તથા ડાબા હાથમાં

મુહપત્તી ધારણ કરી તે મુખ આગળ રાખીને પ્રથમ મંગલરૂપે નમુસ્કાર (નવકારમંત્ર)નો પાઠ બોલવામાં આવે છે. પછી પંચિદિય-સૂત્ર (ગુરુસ્થાપનાસૂત્ર) બોલવામાં આવે છે. આ રીતે વિધિ અનુસાર સ્થાપવામાં આવે તે સ્થાપનાચાર્ય ગણાય છે અને ત્યાર પછી જે જે આદેશો કે અનુજ્ઞાઓ લેવાની હોય છે, તે તે તેની પાસેથી જ લેવામાં આવે છે. ગુરુમહારાજના સ્થાપનાચાર્ય હોય તો આ વિધિ કરવાની આવશ્યકતા નથી; પરંતુ સ્થાપનાચાર્ય એવી રીતે મૂકેલા હોવા જોઈએ કે તેમની અને સાધકની વચ્ચે ક્રિયા કરતી વખતે મનુષ્ય કે તિર્યચની આડ પડવી જોઈએ નહીં; જો આડ પડી જાય તો ઈરિયાવહિયં પડિક્કમીને આગળ ક્રિયા કરવામાં આવે છે.

સૂત્રની રચનામાં બહુશ્ચુતોએ બને તેટલું રહસ્ય ઠાંસીને ભરેલું છે; એટલે તેનો પાઠ કરતી વખતે તે શુદ્ધ રીતે બોલાય અને સાથે સાથે તેના અર્થ તથા ભાવનું પણ ચિંતન થાય તે જરૂરી છે. નમસ્કારમંત્ર એ સામાયિકનું અંગ છે. જેણે સામાયિકનો નિર્દેશ કર્યો અને તેની પ્રરૂપણા કરી, તે અર્હત ભગવંતો તેમાં પ્રથમ સ્થાને બિરાજે છે. સામાયિકનું અંતિમ સાધ્ય સિદ્ધાવસ્થા છે, તેથી સિદ્ધ ભગવંતો તેમાં બીજા સ્થાને વિરાજે છે. ત્યારપછીનાં ત્રણ સ્થાનો સામાયિકની ઉત્કૃષ્ટ સાધના કરનાર આચાર્ય, ઉપાધ્યાય તથા સાધુને અપાયેલાં છે. આ બધાની મહત્તા સામાયિકની સાધના અંગે જ છે.

મંગલરૂપ નમસ્કાર-સૂત્ર બોલ્યા પછી પંચિદિય-સૂત્ર બોલવામાં આવે છે. તેમાં ગુરુ-ગુણનું સ્મરણ છે. આવા ગુણવાળા ગુરુના સાંન્નિધ્યમાં બેસીને હું સામાયિકરૂપી આધ્યાત્મિક અનુષ્ઠાન કરી રહ્યો છું, એ વિચારથી સાધકને સાવધ યોગના સંવર માટે આલંબન પ્રાપ્ત થાય છે.

આટલો વિધિ કર્યા પછી ઊભા થઈને ગુરુને વંદન કરવાના હેતુથી ઇચ્છામિ ખમાસમણો ! વંદિઉં જાવણિજજ્જાએ નિસીહિઆએ-એટલાં પદો બોલવામાં આવે છે. પછી ચરવલાથી ભૂમિને પ્રમાર્જીને નીચે નમતાં, મસ્તક તથા બે હાથ (અંજલિપૂર્વક) અને બે જાનુ (ગોંઠણ) એ પ્રમાણે પાંચ અંગો ભેગાં કરીને, ભૂમિએ સ્પર્શ કરવા પૂર્વક મત્થએણ વંદામિ એ પદો બોલવામાં

આવે છે. વંદન-ક્રિયામાં આ પંચાંગ-પ્રણિપાત મધ્યમ પ્રકારનું વંદન લેખાય છે.

ગુરુને આ પ્રકારે વંદન કર્યા પછી પુનઃ ઊભા થઈને ઈચ્છાકારેણ સંદેસહ ભગવન્ ! ઈરિયાવહિયં પડિક્કમામિ ! એ શબ્દો વડે ઈર્યાપથિકી-પ્રતિક્રમણનો આદેશ માગવામાં આવે છે. આ લઘુપ્રતિક્રમણ છે અથવા પ્રતિક્રમણની બૃહદ્ભાવનાના પ્રતીકરૂપ છે, તેથી સકારણ યોજાયેલું છે. જે સાધક સમભાવની સાધના કરવાને તત્પર થયો હોય તેને પાપપ્રવૃત્તિ પ્રત્યે અણગમો થયેલો હોવો જ જોઈએ અને તે પ્રકારની પોતાની નાનામાં નાની પ્રવૃત્તિ માટે પણ પશ્ચાત્તાપ કરવાની તેની તૈયારી હોવી જોઈએ. આ આશયથી પ્રથમ ગમનાગમનમાં થયેલી જીવ-હિંસાનો પશ્ચાત્તાપ કરી તે અંગે થયેલા દુષ્કૃતની ક્ષમા ઈચ્છવામાં આવે છે. મિચ્છા મિ દુક્કડં એ પ્રતિક્રમણની ભાવનાનું બીજ છે. આ શબ્દો ઉચ્ચારતી વખતે સાધકના હૃદયમાં અરેરાટી થવી જોઈએ કે હા ! હા ! મેં દુષ્ટે શું કર્યું ? આ પ્રકારની ભાવનાથી શૂન્ય હોય તે સાધકનો મિથ્યા-દુષ્કૃત એ વાણીની વિડંબના છે, અથવા તો અસત્ય પ્રલાપ છે, તે ભૂલવું જોઈતું નથી.

મિથ્યા-દુષ્કૃતનું ઉત્તરીકરણ કાયોત્સર્ગ વડે થાય છે, એટલે ઉત્તરીકરણસૂત્ર અને કાયોત્સર્ગસૂત્ર બોલીને એક નાનકડી કાયોત્સર્ગની ક્રિયા ૨૫ શ્વાસોચ્છવાસપ્રમાણ કરવામાં આવે છે. સાધકે આ કાયોત્સર્ગ-ની ક્રિયાને સ્પષ્ટ રીતે સમજી લેવાની જરૂર છે. આ સ્થળે તે માત્ર પ્રતીકરૂપે ગોકવાયેલી છે, પરંતુ સાધના-સમયમાં તેનો યથાર્થ ઉપયોગ કરવો ઘટે છે. કાયાને સ્થાનથી સ્થિર કરીને, વાણીને મૌનથી સ્થિર કરીને અને મનને ધ્યાનથી સ્થિર કરીને બહિર્ભાવમાં રમી રહેલા આત્માનું વિસર્જન કરવું એ તેની પ્રતિજ્ઞા છે. આ કાયોત્સર્ગ-ધ્યાન સમજણ-પૂર્વક થાય તો ઉત્તરીકરણના મુખ્ય હેતુ પાર પડે. કાયોત્સર્ગ દરમિયાન સ્મરણ કરાતાં લોગસ્સ સૂત્રનાં પદો જરૂર ઊંડું ચિંતન માગે છે. અભ્યાસ વધતાં એ ચિંતન સહજ થઈ જાય છે. ત્યાર પછી પ્રકટ બોલાતો લોગસ્સ સૂત્ર એટલે ચઉવીસત્થય સૂત્રનો પાઠ સ્તુતિ-મંગલરૂપે છે. પશ્ચાત્તાપ અને પ્રાયશ્ચિત્તથી કાંઈક નિર્મળ બનેલું હૃદય અર્હત્ અને સિદ્ધ ભગવંતોનાં કીર્તનથી પુનઃ બલવાન બને છે અને સત્પ્રવૃત્તિરૂપ આરાધનામાં ઉત્સાહવંત થાય છે.

આ ક્રિયા પૂરી થયા પછી મુહપત્તી-પડિલેહણ-(મુખવચ્ચિકા-પ્રતિલેખન)ની ક્રિયા શરૂ થાય છે. પ્રત્યેક ક્રિયા ગુરુવંદન અને ગુરુ-આદેશથી કરવાની હોઈ, અહીં ગુરુને ખમાસમણ-પ્રણિપાતની ક્રિયાપૂર્વક વંદન કરવામાં આવે છે અને મુહપત્તી પડિલેહવા માટે ઈચ્છાકારેણ સંદિસહ ભગવન્ ! સામાયિક-મુહપત્તી પડિલેહઉં ! એ શબ્દોથી આજ્ઞા માગવામાં આવે છે. ગુરુ હાજર હોય તો તે કહે છે, પડિલેહેહ. અર્થાત્ પ્રતિલેખના કર. સાધક તે આદેશને શિરોધાર્ય કરતાં જણાવે છે કે ઈચ્છું-હું તે જ પ્રમાણે ઈચ્છું છું. પછી તે મુહપત્તીની પડિલેહણ કરે છે.

આ વિધિ પૂરો થયા પછી ખમાસમણ-પ્રણિપાતની ક્રિયા દ્વારા ગુરુ-વંદન કરીને સામાયિકમાં પ્રવેશ કરવા માટેની આજ્ઞા માગવામાં આવે છે. તેમાં પ્રથમ ઈચ્છાકારેણ સંદિસહ ભગવન્ ! સામાયિક સંદિસાહું એ શબ્દ વડે સામાયિક કરવાની ઈચ્છા પ્રકટ કરી તે માટે ગુરુનો આદેશ લેવાની ભાવના પ્રદર્શિત કરવામાં આવે છે, અને જ્યારે ગુરુ સંદિસહ શબ્દથી તે બાબતની આજ્ઞા આપે, ત્યારે તેને શિરોધાર્ય કરવા ઈચ્છું બોલીને પુનઃ ખમાસમણ-પ્રણિપાતની ક્રિયા દ્વારા વંદન કરી ઈચ્છાકારેણ સંદિસહ ભગવન્ ! સામાયિક ઠાઉં ? એ શબ્દોથી સામાયિકમાં સ્થિર થવાનો આદેશ માગવામાં આવે છે. ગુરુ તરફથી ઠાએહ શબ્દથી આ આદેશ મળી જતાં ઈચ્છું કહી ઊભા થઈને બે હાથ જોડીને નમુસ્કાર(નવકાર મંત્ર)ના પાઠની એક વખત ગણના-પૂર્વક ઈચ્છુકારિ ભગવન્ ! પસાય કરી સામાયિક-દંડક ઉચ્ચરાવોજી તેમ વિનંતિ કરવામાં આવે છે. આ વિનંતિ પરથી ગુરુ તેને સામાયિકસુત્ત એટલે કરેમિ ભંતેનો પાઠ ઉચ્ચરાવે છે. ગુરુ જે સૂત્ર બોલે તે પ્રમાણે સાધકે બે હાથ જોડી સહેજ માથું નીચું નમાવવા પૂર્વક શાંતિથી શ્રવણ કરવાનું અને ધીમે સ્વરે બોલવાનું (ઉચ્ચારવાનું) છે; એટલે ગુરુ પ્રતિજ્ઞા લેવડાવે છે અને સાધક પ્રતિજ્ઞા લે છે.

પ્રાણ જાય પણ પ્રતિજ્ઞા ન જાય એ ભાવનાને સાધકે મજબૂત રીતે હૃદયમાં ધારણ કરવાની છે, કારણ કે સાધનાની સફલતાનો સર્વ આધાર તેના નિર્વાહ અથવા પાલન પર રહેલો છે. દરેક ધાર્મિક ક્રિયા કે આધ્યાત્મિક અનુષ્ઠાન પ્રતિજ્ઞા-પૂર્વક કરવામાં આવે છે, તેનું કારણ એ છે કે સાધકને

તેના સાધ્યનો બરાબર ખ્યાલ રહે અને તેને લગતો તેનો પુરુષાર્થ અસ્ખલિત ગતિએ ચાલુ રહે.

સામાયિકની સાધના કરવા માટે ઉપર પ્રમાણે પ્રતિજ્ઞા ગ્રહણ કર્યા પછી સ્થિર આસને બેસવા માટે ગુરુની આજ્ઞા માગવામાં આવે છે. તે માટે ખમાસમણ-પ્રણિપાતની ક્રિયા કરી ઈચ્છા. સંદિસહ ભગવન્ ! બેસણે સંદિસાહું એટલે હે ભગવન્ ! આપની આજ્ઞા હોય તો હું બેસવાની અનુમતિ માગું છું એ પ્રમાણે કહેવામાં આવે છે. ગુરુ હોય તો તે સંદિસહ કહે છે, નહિ તો તેમની અનુમતિ મળેલી માનીને ઈચ્છું કહી પુનઃ ખમાસમણ દ્વારા ઈચ્છા. સંદિસહ ભગવન્ ! બેસણે ઠાઉં? એટલે હે ભગવન્ ! આપની ઈચ્છા હોય તો હું બેઠક પર સ્થિર થાઉં એવો આદેશ માગવામાં આવે છે. ગુરુ હોય તો તે ઠાએહ કહે છે, નહિ તો તેમની અનુમતિ મળેલી માનીને ઈચ્છું કહેવામાં આવે છે. ઈચ્છું પદનો વ્યવહાર સર્વત્ર આ રીતે સમજી લેવાનો છે.

હવે સામાયિકમાં સ્વાધ્યાયાદિ ક્રિયા મુખ્ય હોઈને તેનો આદેશ માગવા માટે ખમાસમણ-પ્રણિપાતની ક્રિયાપૂર્વક ઈચ્છા. સંદિસહ ભગવન્ ! સજ્જગ્રય (સ્વાધ્યાય) સંદિસાહું ?” એ પ્રમાણે બોલવામાં આવે છે, ગુરુ હોય તો તે સંદિસહ કહે છે અને આજ્ઞાનો સ્વીકાર ઈચ્છું પદ વડે કરીને ફરી ખમાસમણ-પ્રણિપાતની ક્રિયા પૂર્વક ઈચ્છા. સંદિસહ ભગવન્ ! સજ્જગ્રય કરું ? એ શબ્દોથી સ્વાધ્યાયનો નિશ્ચિત આદેશ લેવામાં આવે છે. અહીં સ્વાધ્યાય શબ્દથી સૂત્રની વાચના, પ્રચ્છના, પરિવર્તના, અનુપ્રેક્ષા તથા મંત્ર-જપ અને ધ્યાન અભિપ્રેત છે. ગુરુ આ પ્રકારના સ્વાધ્યાયનો આદેશ આપે છે, એટલે ઈચ્છું કહી મંગલરૂપ ત્રણ નમસ્કાર ગણીને જે ઊભા હોય તે બેસીને સામાયિકની સાધના શરૂ કરે છે, તે આ સમયથી લઈને બરાબર બે ઘડી સુધી એટલે ૪૮ મિનિટ પર્યંત એક સરખી ચાલુ રાખીને પછી વિધિ અનુસાર સામાયિક પારવાની ક્રિયા કરી શકે છે.

જેટલી ક્ષણો સમભાવમાં જાય તે સામાયિક છે, તે શ્રાવકોનું પ્રથમ શિક્ષાવ્રત છે. તેની સાધનાનો સમય એક મુહૂર્ત એટલે બે ઘડી જેટલો (૪૮ મિનિટનો) છે.

[૩]

સામાયિક પારવાનો વિધિ

(સામાયિકનો સમય બે ઘડીનો છે, તે પૂરો થયે તરત જ સામાયિક પારવાનો વિધિ કરવો જોઈએ. આ સમયમાં કાંઈ પણ ફરક પડે તો તે પ્રમાદ ગણાય અને ક્રિયામાં દોષ લાગે.)

સંકેત

વિધિમાં આપ્યા મુજબ સમજવો.

પ્રણિપાત

(૧) ખમા. પ્રણિ.ની ક્રિયા કરવી.

ઈર્યાપથ-પ્રતિકમણ

(૨) સામાયિક લેવાના વિધિમાં દર્શાવ્યા મુજબ કરવું.

મુહ. પડિ.નો આદેશ

(૩) પછી ખમા. પ્રણિ.ની ક્રિયા કરવી અને નીચે પ્રમાણે આજ્ઞા માગવી :-

ઈચ્છા. મુહપત્તી પડિલેહઉં ? (ગુરુ કહે, પડિલેહેહ.)

ઈચ્છં, (આજ્ઞાનો સ્વીકાર).

મુહ. પડિ.

(૪) પછી બેસીને મુહપત્તીની વિધિસર પડિલેહણા કરવી. આ. ક્રિયામાં પચીસ બોલ મુહપત્તીના તથા પચીસ બોલ અંગ-પડિલેહણાના ચિંતવવા.

સામાયિકની ક્રિયા પારવાનો આદેશ

(૫) પછી ખમા. પ્રણિ.ની ક્રિયા કરવી અને ઊભા થઈને નીચે પ્રમાણે આજ્ઞા માગવી :

ઈચ્છા. સામાયિક પારું ?*

★ અહીં ગુરુ કહે કે પુણો વિ કાયવ્વં [ફરી પણ કરવું.]

યથાશક્તિ.

(૬) પછી ખમા. પ્રણિ.ની ક્રિયા કરવી અને ઊભા થઈને નીચે પ્રમાણે જાહેર કરવાની આજ્ઞા માગવી :

ઈચ્છા. સામાયિક પાર્યુ.⁺

તહત્તિ (વાક્ય પ્રમાણનો સ્વીકાર).

સામાયિક પારવાની ક્રિયા

(૭) પછી જમણો હાથ ચરવળા પર સ્થાપી નમુસ્કાર (જામસ્કારમંત્ર)નો પાઠ એક વાર બોલી સામાઈયપારણ ગાહા (સામાઈયવય-જુત્તો)નો પાઠ બોલવો.

સ્થાપનાચાર્યનો ઉત્થાપનવિધિ

(૮) પછી જમણો હાથ સ્થાપનાચાર્ય સામે અવળો રાખીને નમુસ્કાર- (નવકારમંત્ર)નો પાઠ એક વાર બોલવો. જો ગુરુમહારાજના સ્થાપનાચાર્ય હોય તો ઉપર પ્રમાણે ઉત્થાપના કરવાની જરૂર નથી.

સામાયિકની ક્રિયા એક કરતાં વધારે વાર કરવી હોય તો વગર પાર્યે ત્રણ વાર થઈ શકે.

પરંતુ જ્યારે બીજું અથવા ત્રીજું સામાયિક લેવું હોય ત્યારે તે પાર્યા વિના ફરીથી ઉપર દર્શાવેલા વિધિ પ્રમાણે સામાયિક લેવું. પરંતુ તે વખતે સજ્જાય કરું ? ને બદલે સજ્જાયમાં છું તેમ બોલવું.

ત્રીજું સામાયિક પૂરું થાય ત્યારે તેને પારવાની ક્રિયા અવશ્ય કરવી જોઈએ એટલે કે ચોથું સામાયિક લેવાની ક્રિયા ત્યાર પછી જ થઈ શકે. એ રીતે પુનઃ ત્રણ ત્રણ સામાયિક થઈ શકે છે. જ્યારે ત્રીજું સામાયિક પૂર્ણ થાય ત્યારે પારવાની વિધિ કર્યા પછી જ ચોથું સામાયિક લઈ શકાય છે. એમ વિધિ સમજવો

+ અહીં ગુરુ કહે કે આચારો ન મોતવ્વો [આચાર ન મૂકવો.] અથવા આચારો ન મોતવ્વો અર્થાત્ એ પ્રત્યે આદર ન મૂકવો.

[૪]

સામાયિક પારવાના વિધિ અંગેની વિસ્તૃત સમજ

સામાયિકની સાધના કરનારનું જીવન પરિવર્તન પામે છે, વાસ્તવિક રીતે તે પરિવર્તન કરવાને માટે જ યોજાયેલું છે. મૈત્રી વગેરે ભાવનાથી વાસિત થયેલું મન કઠોરતા, કૃપણતા, મિથ્યાભિમાન કે મમત્વને જલદી ઝીલતું નથી. એટલે શરૂ કરેલું સામાયિક છૂટી ન જાય એ જ ઇષ્ટ છે. આમ છતાં વ્યાવહારિક મર્યાદાઓને લીધે તેની પૂર્ણાહુતિ કરવી પડે છે, જેનો ખાસ વિધિ છે. તે માટે પ્રથમ ખમાસમણ-પ્રણિપાત દ્વારા ગુરુ-વંદન કરી ઈર્યાપથ-પ્રતિક્રમણ કરવામાં આવે છે, એટલે કે ઈરિયાવહી સૂત્ર, તસ્સ ઉત્તરી સૂત્ર, અને અન્નત્થ સૂત્રના પાઠો બોલીને પચીસ શ્વાસોચ્છવાસના કાયોત્સર્ગમાં-સ્થિર થઈને પ્રકટ લોગસ્સ સૂત્ર બોલવામાં આવે છે. પછી મુહપત્તી-પડિલેહણની ક્રિયા કરવામાં આવે છે, ત્યારબાદ પુનઃ ખમાસમણ-પ્રણિપાત દ્વારા ગુરુને વંદન કરીને સામાયિક પારવાની-પૂર્ણ કરવાની આજ્ઞા મેળવવા માટે કહેવામાં આવે છે કે ઈચ્છા. સંદિસહ ભગવન્ ! સામાયિક પારું ? આ સમયે ગુરુ કહે છે કે પુણો વિ કાયવ્વં પુનઃ પણ કરવાને યોગ્ય છે. તે વખતે સાધક યથાશક્તિ શબ્દ વડે પોતાની મર્યાદા સૂચિત કરે છે કે મારી શક્તિ હાલ અહીં પૂર્ણાહુતિ કરવા જેટલી છે. ત્યાર બાદ ફરી ખમાસમણ-પ્રણિપાત કરી ગુરુને જાહેર કરવામાં આવે છે કે ઈચ્છા. સંદિસહ ભગવન્ ! સામાયિક પાર્યું એટલે હે ભગવન્ ! ઈચ્છા-પૂર્વક આજ્ઞા આપો-મેં સામાયિક પાર્યું છે. તે વખતે ગુરુ કહે છે કે આચારો ન મોત્તવ્વો'-આચાર મૂકવો નહિ અર્થાત્ સામાયિક કરવું એ તમારો આચાર છે, માટે તેમાં પ્રમાદ કરશો નહિ. તાત્પર્ય કે આ સાધના એક કરતાં વધારે વખત કરવા જેવી છે; નિયમિત દરરોજ કરવા જેવી છે અને તેમાં દિવસ ન પડે તે તરફ લક્ષ રાખશો.

આટલા વિધિ બાદ જમણો હાથ ચરવળા પર સ્થાપી એક નમસ્કાર મંત્ર નો પાઠ અંત્ય મંગલ તરીકે બોલવામાં આવે છે; અને સામાયિકપારણ-ગાહા (સામાઈયવય-જુત્તો)ના પાઠ વડે સામાયિકની મહત્તાને પુનઃ યાદ કરી,

તેમાં જે કાંઈ દોષો કે સ્ખલના થઈ હોય તે પાપ નિષ્ફળ થાઓ તેવી માગણી કરવામાં આવે છે. પછી જમણો હાથ સ્થાપના-સમક્ષ અવળો રાખીને “નમુક્કાર”-(નમસ્કાર મંત્ર)નો પાઠ એક વાર બોલવામાં આવે છે, એટલે સ્થાપનાચાર્યની ઉત્થાપના થઈ ગણાય છે. અહીં સામાયિકનો વિધિ પૂરો થાય છે. જેઓ એક કરતાં વધારે સામાયિક કરવાની ઈચ્છા રાખતા હોય તેઓ તેની પૂર્ણાહુતિનો વિધિ ન કરતાં ફરીથી સામાયિકનો પ્રવેશ વિધિ કરે છે અને એ રીતે સામાયિકને આગળ લંબાવે છે. આ પ્રમાણે એકસામટી ત્રણ સામાયિકની ક્રિયાઓ થઈ શકે અને ત્રીજી વખત પારવાનો વિધિ કરવો જોઈએ.

જે વ્યક્તિ સામાયિકને અનુસરે છે, તે સુખ, શાંતિ અને સામર્થ્યનો લાભ મેળવી શકે છે.

[૫]

મુહપત્તી-પડિલેહણનો વિધિ

મુહપત્તીનાં માપ, આકાર, પ્રયોજન વગેરે સંબંધી વિસ્તૃત વિચારણા ધર્મોપકરણો નામના આ ગ્રંથના પાંચમા પરિશિષ્ટમાં કરવામાં આવી છે, તેથી અહીં તેની પુનરુક્તિ કરવામાં આવતી નથી; પરંતુ તેનું પડિલેહણ શા માટે કરવું અને કેવી રીતે કરવું, તે સંબંધી કેટલીક વિચારણા કરવામાં આવે છે.

પડિલેહણ શબ્દનો સંસ્કૃત સંસ્કાર પ્રતિલેખના છે. એ શબ્દ પ્રતિ ઉપસર્ગવાળા લિખ્ ધાતુમાંથી બનેલો છે. પ્રતિ ઉપસર્ગ જુદા જુદા અનેક અર્થમાં વપરાય છે, તેમાંથી અહીં તે નિશ્ચયના અર્થમાં વપરાયેલો છે અને લિખ્ ધાતુ જોવાનો અર્થ દર્શાવે છે, તેથી પ્રતિલેખના’નો અર્થ બારીકાઈથી જેવું, ધ્યાન-પૂર્વક જેવું કે નિરીક્ષણ કરવું, એવા અર્થમાં સિદ્ધ થાય છે. આ વાતનું વિશેષ પ્રમાણ ઓધનિર્યુક્તિની નીચેની ગાથામાંથી મળે છે :

“આભોગ-મગ્ગણ-ગવેસણા ય ઈહા અપોહ-પડિલેહા ।

પેક્ષણ-નિરિક્ષણા વિ અ, આલોચણ-પલોચણેગદ્ધા ॥૩॥”

“આભોગ,^૧ માર્ગજ્ઞા,^૨ ગવેષજ્ઞા^૩, ઈહા^૪, અપોહ,^૫ પ્રતિલેખા^૬, પ્રેક્ષણ^૭, નિરીક્ષણ^૮, આલોચ(ક)ન^૯ અને પ્રલોચ(ક)ન^{૧૦}; એ એકાર્થી શબ્દો છે.

પ્રતિલેખના શબ્દની વ્યાખ્યા જૈનશાસ્ત્રકારોએ નીચે મુજબ કરી છે :
પ્રતિલેખનં પ્રતિલેખના આગમાનુસારેણ પ્રતિ પ્રતિ નિરીક્ષણમનુષ્ઠાનં વા
ધ્યાન-પૂર્વક જોવું તે પ્રતિલેખના અથવા આગમોમાં જણાવ્યા પ્રમાણે વારંવાર
નિરીક્ષણ કરવું કે ક્રિયા કરવી તે પ્રતિલેખના.

પ્રતિલેખના માટે જૈનસાહિત્યમાં પ્રત્યુપેક્ષણા એવો શબ્દ પણ
વપરાયેલો જોવાય છે. આ પ્રત્યુપેક્ષણા, સાધુઓ જ્યારે ચાલે ત્યારે માર્ગ-
સંબંધી કરવાની હોય છે, જ્યારે સ્થિર રહે ત્યારે વસતિ-સંબંધી કરવાની
હોય છે અને દૈનિક કાર્યક્રમ મુજબ વસ્ત્ર, પાત્ર તથા ઉપધિની કરવાની હોય
છે. વળી જીવનની પ્રત્યુપેક્ષણા તો સતત કરવાની હોય છે. તેથી પ્રત્યુપેક્ષણા
અથવા પ્રતિલેખનાના બે વિભાગો કરવામાં આવે છે : એક દ્રવ્ય અને બીજી
ભાવ. તેમાં દ્રવ્ય-પ્રતિલેખના માર્ગ, વસતિ, વસ્ત્ર, પાત્ર અને ઉપધિ-સંબંધી
કરવાની હોય છે, જ્યારે ભાવ-પ્રતિલેખના આત્માની કરવાની હોય છે.

પ્રતિલેખનાની અનંતર ક્રિયા પ્રમાર્જના છે. પ્રમાર્જના એટલે વિશેષ
માર્જના, વધારે શુદ્ધિ કે ઘણી કાળજીપૂર્વકની શુદ્ધિ; એટલે બારીકાઈથી
નિરીક્ષણ કરવું અને કાળજીપૂર્વક શુદ્ધિ કરવી એ બંને ક્રિયાઓ નિર્વાણના
સાધકો માટે અતિ ઉપયોગી માનવામાં આવી છે. તેમાં (૧) સાધ્ય પ્રત્યેની
સાવધાની છે, (૨) લક્ષ્ય પ્રત્યેનો ઉત્સાહ છે, (૩) ઉત્તમ માર્ગનું અનુસરણ
છે અને (૪) વિવેક-પૂર્વકના પ્રમાદ-રહિત ચારિત્રનું ઘડતર છે.

દ્રવ્ય પ્રતિલેખનામાં સહુથી પહેલી પ્રતિલેખના વસ્ત્રોની કરવામાં
આવે છે અને તેમાં પણ મુહપત્તીની કરવામાં આવે છે. તે માટે ઓધ-
નિર્યુક્તિમાં કહ્યું છે કે :-

ઠાળે ઉવગરણે યા, થંડિલ-ઉવથંભ-મગ્ગ-પડિલેહા ।

કિંમાઈ-પડિલેહા, પુવ્વળ્હે ચેવ અવરળ્હે ? ॥૨૬૩॥

પ્રતિલેખના પાંચ વિષયોમાં સંભવે છે; સ્થાન એટલે કાયોત્સર્ગાદિ

અંગે સ્થાન ગ્રહણ કરતાં, ઉપકરણ એટલે વસ્ત્ર, પાત્ર વગેરે સંબંધમાં, સ્થંડિલ એટલે મલ-મૂત્ર માટેની વિસર્જન-ભૂમિમાં, અવષ્ટંભ એટલે કાયાને આધારરૂપ પાટ-ફલક વગેરેના પ્રસંગમાં અને માર્ગ એટલે રસ્તે ચાલવામાં તેમાં પૂર્વાદ્દેશ (પ્રભાત) અને અપરાદ્દેશ(બપોર પછીના સમય)ને વિશે આદિમાં કઈ પ્રતિલેખના હોય છે ?

તેના જવાબમાં ભાષ્યકારની ગાથા ટાંકતાં જણાવ્યું છે કે :-

ઊવગરણ વત્થ-પાણ, વત્થે પડિલેહણં તુ વોચ્છામિ ।

પુવ્વણ્હે અવરણ્હે, મુહણંતગમાઈ-પડિલેહા ॥૧૫૮ ભા.ગા.॥

ઉપકરણની પ્રતિલેખના વસ્ત્ર અને પાત્ર-સંબંધી હોય છે. તેમાં વસ્ત્રની પ્રતિલેખના કહું છું. તે પ્રતિલેખના પૂર્વાદ્દેશ અને અપરાદ્દેશ મુહપત્તીથી શરૂ કરીને કરવાની હોય છે.

આ પ્રતિલેખનાની સંગ્રાહક પંક્તિઓ પ્રવચનસારોદ્ધાર(દ્વાર ૬૭)માં નીચે મુજબ છે :

મુહપોતિ ચોલપટ્ટો, કપ્પતિગં દો-નિસિજ્જ રયહરણં ।

સંથારુત્તરપટ્ટો, દસ-પેહા ઝગાણ સૂરે ॥૫૧૩॥

ઊવગરણ-ચઝહસગં, પડિલેહિજ્જઈ દિણસ્સ પહરતિગે ।

ઝઘાઙ્ગપોરિસીણે ઝ પત્તનિજોગ-પડિલેહા ॥૫૧૪॥

(૧) મુહપત્તી, (૨) ચોલપટ્ટ, (૩) ઊનનું કલ્પ, (૪-૫) સૂતરનાં બે કલ્પ, (૬) રજોહરણની અંદરનું સૂતરનું નિસિજ્જ (નિશેથિયું), (૭) બહારનું પગ લૂછવાનું નિસિજ્જ (ઓઘારિયું), (૮) ઓઘો, (૯) સંથારો. (૧૦) ઉત્તરપટ્ટો (અને કેટલાક કહે છે ૧૧મો દાંડો). આ અગિયાર વસ્તુઓની પ્રતિલેખના સૂર્યના ઉદય થયા પહેલાં પ્રભાતમાં કરાય છે; અર્થાત્ સૂર્યના ઉદય વખતે દાંડાની પ્રતિલેખના થાય તે રીતે કરવી જોઈએ. ત્રીજા પહોરને અંતે ચૌદ પ્રતિલેખના નીચે મુજબ કરવામાં આવે છે :-

(૧) મુહપત્તી, (૨) ચોલપટ્ટ, (૩) ગોચ્છક, (૪) પાત્રલેખનિકા (પુંજણી), (૫) પાત્રબંધ, (૬) પડલાંઓ (૭) રજસ્રાણ, (૮) પાત્રસ્થાપન, (૯) માત્રક (૧૦) પતદ્ગ્રાહ (પાતરાં), (૧૧) રજોહરણ,

(૧૨) ઊનનું કલ્પ, (૧૩-૧૪) સૂતરનાં બે કલ્પ. આમ ૧૧ ઉપરની અને ૧૪ આ મળી ઔષધિક ઉપકરણની કુલ પ્રતિલેખના ૨૫ થાય છે. આ રીતે સાધુ-જીવનમાં મુહપત્તીની પ્રતિલેખના બે વાર કરવામાં આવે છે.

સામાયિક એ સાધુ-જીવનનું અનુકરણ હોવાથી તે ગ્રહણ કરતી વખતે અને પારતી વખતે એમ બે વાર ઈર્યાપથિકી-પૂર્વક મુહપત્તીની પ્રતિલેખના કરવામાં આવે છે અને તેની પાછળ પણ ઉપર જણાવ્યું તેમ (૧) સાધ્ય પ્રત્યેની સાવધાની, (૨) લક્ષ્ય પ્રત્યેનો ઉત્સાહ, (૩) ઉત્તમ માર્ગનું અનુસરણ અને (૪) વિવેક-પૂર્વકના પ્રમાદ-રહિત ચારિત્રના ઘડતરનો ઉદ્દેશ સમાયેલો છે. એ ઈર્યાપથ-પ્રતિક્રમણ કર્યા પછી સામાયિક-મુહપત્તીની પડિલેહણ કરતી વખતે સામાયિકના સાધકે એ વિચાર કરવાનો છે કે નિર્વાણ-સાધનાનું મુખ્ય સાધન સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્ર-રૂપ રત્નત્રય છે કે જેની આરાધના સાધુ-જીવનમાં સરળતા-પૂર્વક થાય છે. એ સાધુ-જીવનનું આ (મુહપત્તી) પણ એક પ્રતીક છે. આવો વિચાર કરતાં સાધ્ય-પ્રત્યેની સાવધાની પ્રકટે છે. પછી તેણે એ વિચાર કરવાનો છે કે આ ઉપકરણ રાખવાનો મુખ્ય હેતુ ક્રિયામાં અપ્રમત્ત થવાનો તથા અહિંસાધર્મનું પાલન કરવાનો છે. શ્રી જિનેશ્વરદેવે મોક્ષમાર્ગની જે સાધના બતાવી છે અને તેમાં ધર્મનું જે સ્વરૂપ અંકિત કર્યું છે, તેમાં અહિંસા, સંયમ અને તપની પ્રધાનતા છે; તેથી આ મુહપત્તી મને એમ સૂચવે છે કે મારે એ અહિંસા, સંયમ અને તપોમય જીવનમાં વિશિષ્ટ રીતે પ્રવૃત્ત થવું. આ વિચારણાથી લક્ષ્ય પ્રત્યેનો ઉત્સાહ વધે છે. વળી વિચારવું કે આ મુહપત્તીને ધારણ કરનારા ઉત્તમ આર્ય-માર્ગને અનુસરી રહ્યા છે અને અત્યારે હું પણ હાથમાં મુહપત્તી ધારણ કરું છું એટલે ઉત્તમ આર્ય-માર્ગને અનુસરી રહ્યો છું. આ વિચારણાથી ઉત્તમ માર્ગનું અનુસરણ થાય છે. ત્યારપછી એવો વિચાર કરવો કે જે જે ક્રિયાઓ અને અનુષ્ઠાનો છે, તે વિધિ-પૂર્વક કરવાથી જ ઉત્તમ ફલને આપે છે; તેથી આ મુહપત્તીની પડિલેહણા વિધિ-પૂર્વક કરવી યોગ્ય છે. આવી વિચારણા કરતાં ચારિત્રનું ઘડતર થાય છે. આ રીતે મુહપત્તીનું મહત્ત્વ વિચારીને સામાયિકના અનુષ્ઠાતાએ તેના પડિલેહણમાં પ્રવૃત્ત થવાનું છે.

પચાસ બોલ.

મુહપત્તીના પડિલેહણ અંગે નીચેના ૫૦ બોલ વિચારવામાં આવે છે :

સૂત્ર, અર્થ, તત્ત્વ કરી સદ્દહું.	૧
સમ્યક્ત્વમોહનીય, મિશ્રમોહનીય, મિથ્યાત્વમોહનીય પરિહરું.	૩
કામરાગ, સ્નેહરાગ, દષ્ટિરાગ પરિહરું.	૩
સુદેવ, સુગુરુ, સુધર્મ આદરું.	૩
કુદેવ, કુગુરુ, કુધર્મ પરિહરું.	૩
જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર આદરું.	૩
જ્ઞાન-વિરાધના, દર્શન-વિરાધનાં, ચારિત્ર વિરાધના પરિહરું.	૩
મનોગુપ્તિ, વચનગુપ્તિ, કાયગુપ્તિ આદરું.	૩
મનો-દંડ, વચન-દંડ, કાય-દંડ પરિહરું.	૩
હાસ્ય, રતિ, અરતિ પરિહરું.	૩
ભય, શોક, જુગુપ્સા પરિહરું.	૩
કૃષ્ણ-લેશ્યા, નીલ-લેશ્યા, કાપોત-લેશ્યા પરિહરું.	૩
રસ-ગારવ, રિદ્ધિ-ગારવ, સાતા-ગારવ પરિહરું.	૩
માયા-શલ્ય, નિયાણ-શલ્ય, મિથ્યાત્વ-શલ્ય પરિહરું.	૩
ક્રોધ, માન પરિહરું.	૨
માયા લોભ પરિહરું.	૨
પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, તેઉકાયની રક્ષા કરું.	૩
વાયુકાય, વનસ્પતિકાય, ત્રસકાયની જયણા કરું.	૩

૫૦

વૃદ્ધ-સંપ્રદાય મુજબ આ બોલો મનમાં બોલવાના હોય છે અને તેનો અર્થ વિચારવાનો હોય છે. તેમાં ઉપાદેય અને હેય વસ્તુઓનો વિવેક અત્યંત ખૂબીપૂર્વક કરવામાં આવ્યો છે. દાખલા તરીકે પ્રવચન એ તીર્થ હોઈને પ્રથમ તેના અંગરૂપ સૂત્ર અને અર્થની તત્ત્વ વડે શ્રદ્ધા કરવાની છે એટલે કે સૂત્ર અને અર્થ ઉભયને તત્ત્વરૂપ-સત્યરૂપ સ્વીકારીને તેમાં શ્રદ્ધા રાખવાની છે અને

તે શ્રદ્ધામાં અંતરાયરૂપ સમ્યક્ત્વ-મોહનીય, મિશ્રમોહનીય અને મિથ્યાત્વ-મોહનીય એ ત્રણ પ્રકારનાં મોહનીય કર્મો હોવાથી તેને પરિહરવાની ભાવના કરવાની છે. મોહનીય કર્મમાં પણ રાગને ખાસ પરિહરવા જેવો છે. તેમાં પ્રથમ કામરાગને, પછી સ્નેહરાગને અને છેલ્લા દષ્ટિરાગને છોડવાનો છે, કારણ કે એ પ્રકારનો રાગ છૂટ્યા વિના સુદેવ, સુગુરુ અને સુધર્મને આદરવાનું બની શકતું નથી. અહીં સુદેવ, સુગુરુ અને સુધર્મની મહત્તા વિચારી તેમને જ આદરવાની ભાવના કરવાની છે તથા કુદેવ, કુગુરુ અને કુધર્મને પરિહરવાનો દૃઢ સંકલ્પ કરવાનો છે. જો આટલું થાય તો જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રની આરાધના કે જેનું અપરનામ સામાયિક છે તે સાધના યથાર્થ થઈ શકે. આવી આરાધના કરવા માટે જ્ઞાન-વિરાધના, દર્શન-વિરાધના અને ચારિત્ર-વિરાધનાને પરિહરવાની જરૂર છે. ટૂંકમાં મનોગુપ્તિ, વચનગુપ્તિ, કાયગુપ્તિ આદરવા યોગ્ય એટલે ઉપાદેય છે અને મનોદંડ, વચનદંડ અને કાયદંડ પરિહરવા યોગ્ય છે.

આ રીતે ઉપાદેય અને હેય અંગે ભાવના ભાવ્યા પછી જે વસ્તુઓ ખાસ પરિહરવાની છે તથા જેના અંગે યતના કરવાની ખાસ જરૂર છે, તેનો વિચાર અંગની પડિલેહણા-પ્રસંગે કરવાનો છે. તે આ રીતે :

હાસ્ય, રતિ, અરતિ, પરિહરું, વળી ભય, શોક અને જુગુપ્સા પરિહરું. એટલે કે હાસ્યાદિ-ષટ્ક જે ચારિત્રમોહનીય કષાયપ્રકૃતિથી ઉદ્ભવે છે, તેનો ત્યાગ કરું કે જેથી મારું ચારિત્ર સર્વાંશે નિર્મળ થાય.

કૃષ્ણલેશ્યા, નીલલેશ્યા, અને કાપોતલેશ્યા પરિહરું, કારણ કે એ ત્રણે લેશ્યાઓમાં અશુભ અધ્યવસાયોની પ્રધાનતા છે અને તેનું ફલ આધ્યાત્મિક પતન છે.

રસ-ગારવ,^x રિદ્ધિ-ગારવ અને સાતા-ગારવ પરિહરું, કારણ કે એનું ફલ પણ સાધનામાં વિક્ષેપ અને આધ્યાત્મિક પતન છે.

× મૂલસૂત્રમાં જો કે રિદ્ધિ-ગારવ, રસ-ગારવ અને શાતા-ગારવ એવો ક્રમ છે અને રિદ્ધિ-ગારવને પ્રથમ કહેલ છે, છતાં અહીં રસ-ગારવને પ્રથમ રાખેલ છે, તેનું કારણ એમ સમજાય છે કે આ બોલ ચિંતવતી વખતે રસ-ગારવ એ પદ મુખ ઉપર બોલવાનું છે અને તેમાં રસ-ગારવનો ત્યાગ મુખ્ય છે.

તેની સાથે માયા-શલ્ય, નિયાણ-શલ્ય અને મિથ્યાત્વશલ્ય પણ પરિહરું, કારણ કે તે ધર્મકરણીના અમૂલ્ય ફલનો નાશ કરનાર છે.

આ બધાનો ઉપસંહાર કરતાં હું એવી ભાવના રાખું છું કે ક્રોધ અને માન તથા માયા અને લોભ પરિહરું કે જે અનુક્રમે રાગ અને દ્વેષનાં સ્વરૂપો છે; અને સામાયિકની સાધનાને સફળ બનાવનારી મૈત્રી ભાવનાનો બને તેટલો અમલ કરીને પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, તેઉકાય, વાયુકાય, વનસ્પતિકાય તથા ત્રસકાય એ છયે કાયના જીવોની યતના કરું. જો આટલું કરું તો આ મુહપત્તી-રૂપી સાધુતાનું જે પ્રતીક મેં હાથમાં લીધું છે, તે સફળ થયું ગણાય.

મુહપત્તીની તથા અંગની પડિલેહણા કરતી વખતે આ બોલો નીચે પ્રમાણે બોલવા ઘટે છે :

મુહપત્તીની પડિલેહણા વખતે વિચારવા યોગ્ય બોલો :

(૧) પ્રથમ ઊભડક બેસો, બે હાથ બે પગ વચ્ચે રાખો, મુહપત્તીની ધડી ઉકેલો, બંને હાથથી બન્ને છેડા પકડો અને મુહપત્તીની સામે દૃષ્ટિ રાખો. પછી મનમાં બોલો કે (નીચે કાળા અક્ષરો આપ્યા છે તે મનમાં બોલવાના છે તથા તેનો અર્થ વિચારવાનો છે.)

સૂત્ર, અર્થ, તત્ત્વ કરી સદ્ધંડું

૧. સૂત્ર—આ બોલતી વખતે મુહપત્તીની એક બાજુની પ્રતિલેખના થાય છે, એટલે કે તેની એક બાજુનું બરાબર નિરીક્ષણ કરવામાં આવે છે.

૨. અર્થ, તત્ત્વ કરી સદ્ધંડું—આ બોલતી વખતે મુહપત્તીની ડાબા હાથ ઉપર મૂકી ડાબે હાથે પકડેલો છેડો જમણા હાથે પકડો અને જમણા હાથે પકડેલો છેડો ડાબા હાથે પકડી મુહપત્તીનો બીજો ભાગ ફરી સામે લાવવામાં આવે છે.

સૂત્ર તથા અર્થ ઉભયને તત્ત્વરૂપ એટલે સત્ય-સ્વરૂપ સમજું અને તેની પ્રતીતિ કરી તેના પર શ્રદ્ધા કરું. (આ વખતે મુહપત્તીની બીજી બાજુની પ્રતિલેખના થાય છે.) એટલે કે મુહપત્તીની બીજી બાજુનું બરાબર નિરીક્ષણ કરવામાં આવે છે.

૩. પછી મુહપત્તીનો ડાબા હાથ તરફનો ભાગ ત્રણ વાર ખંખેરો.

તે વખતે મનમાં ધીમેથી બોલો કે-

સમ્યક્ત્વમોહનીય, મિશ્રમોહનીય, મિથ્યાત્વમોહનીય પરિહરું.

[દર્શનમોહનીય કર્મની ત્રણ પ્રકૃતિઓ ખંખેરી નાખવા જેવી છે, એટલે મુહપત્તીને અહીં ત્રણ વાર ખંખેરવામાં આવે છે.]

૪. પછી ડાબા હાથ પર મુહપત્તી મૂકી પાસું ફેરવી જમણા હાથ તરફનો ભાગ ત્રણ વાર ખંખેરો, તે વખતે મનમાં બોલો કે-

કામરાગ, સ્નેહરાગ, દૃષ્ટિરાગ પરિહરું

[ત્રણે પ્રકારના રાગ ખંખેરી નાખવા જેવા છે, એટલે મુહપત્તીને અહીં ત્રણ વાર ખંખેરવામાં આવે છે.]

૫. મુહપત્તીનો મધ્ય ભાગ ડાબા હાથ પર નાખી, વચલી ઘડી પકડી બેવડી કરો. [અહીંથી મુહપત્તીને સંકેલવાનું શરૂ થાય છે.]

૬. પછી જમણા હાથના ચાર આંગળાનાં ત્રણ આંતરામાં મુહપત્તીને ભરાવીને ખંખેરવી. (આ ક્રિયાને અખોડા* પખોડા કહે છે.)

૭. પછી ડાબા હાથની હથેલીને ન અડે એવી રીતે ત્રણ ટપ્પે કોણી સુધી લાવો અને દરેક વખતે બોલો કે-

સુદેવ, સુગુરુ, સુધર્મ આદરું.

[સુદેવ, સુગુરુ અને સુધર્મ વિશેની શ્રદ્ધા આપણામાં દાખલ થાય તેવી ઈચ્છા છે, તેથી મુહપત્તીને આંગળીઓના અગ્ર ભાગથી અંદર તરફ લાવવાની ક્રિયા કરવામાં આવે છે. તેમાં પહેલા ટપ્પે મુહપત્તી લગભગ આંગળીના મૂળ સુધી લાવવી જોઈએ અને તે વખતે સુદેવ બોલવું જોઈએ. પછી બીજા ટપ્પે મુહપત્તીને હથેલીના મધ્ય ભાગ સુધી લાવવી જોઈએ અને તે વખતે સુગુરુ બોલવું જોઈએ અને ત્રીજા ટપ્પે મુહપત્તીને કોણી સુધી લાવવી જોઈએ અને તે વખતે સુધર્મ આદરું એટલા શબ્દો બોલવા જોઈએ.

★ અખોડા એટલે (સં.) આસ્ફોટક અને પખોડા એટલે (સં.) પ્રસ્ફોટક. આસ્ફોટક એટલે ઝાટકવા અથવા ખંખેરવાની ક્રિયા અને પ્રસ્ફોટક એટલે વારંવાર ઝાટકવા અથવા ખંખેરવાની ક્રિયા.

૮. હવે ઉપરની રીતથી ઊલટી રીતે મુહપત્તીને ત્રણ ટપ્પે કોણીથી આંગળીના ટેરવા સુધી લઈ જાઓ અને કંઈક કાઢી નાખતા હો તે રીતે બોલો કે-

કુદેવ, કુગુરુ કુધર્મ પરિહરું

[આ એક જાતનો પ્રમાર્જન વિધિ હોવાથી તેની ક્રિયા પણ તેવી જ રાખવામાં આવી છે.]

૯. એ જ રીતે ત્રણ ટપ્પે હથેલીથી કોણી સુધી મુહપત્તી અધ્ધર રાખી અંદર લો અને બોલો કે-

જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર આદરું

[આ ત્રણ વસ્તુઓ આપણી અંદર આવે તે માટે એને ન્યાસ કરવામાં આવે છે.]

૧૦. હવે ઉપરથી ઊલટી રીતે ત્રણ ટપ્પે કોણીથી હાથની આંગળી સુધી મુહપત્તી લઈ જાઓ અને બોલો કે-જ્ઞાન-વિરાધના, દર્શન-વિરાધના,

ચારિત્ર-વિરાધના પરિહરું

[આ ત્રણ વસ્તુઓ બહાર કાઢવાની છે, માટે તેનું ઘસીને પ્રમાર્જન કરવામાં આવે છે.]

૧૧. હવે મુહપત્તીને ત્રણ ટપ્પે અંદર લો અને બોલો કે

મનોગુપ્તિ, વચનગુપ્તિ, કાયગુપ્તિ આદરું.

[આ ત્રણ વસ્તુઓ આપણી અંદર આવે તે માટે એને ન્યાસ કરવામાં આવે છે.]

૧૨. હવે ત્રણ ટપ્પે મુહપત્તીને કોણીથી હાથની આંગળી સુધી લઈ જાઓ અને બોલો કે-

મનોદંડ, વચનદંડ, કાયદંડ પરિહરું

[આ ત્રણ વસ્તુઓ બહાર કાઢવાની છે, માટે તેનું પ્રમાર્જન કરવામાં આવે છે.]

શરીર પડિલેહતી વખતે વિચારવાના રૂપ બોલ

[આ બોલોમાં અભ્યંતર પ્રમાર્જના કરવાની હોવાથી દરેક વખતે પ્રમાર્જનની ક્રિયા કરવામાં આવે છે.]

૧. હવે આંગળામાં ભરાવેલી મુહપત્તી પ્રદક્ષિણાકારે એટલે ડાબા હાથની ઉપર, બન્ને બાજુ તથા નીચે એમ ત્રણ વાર પ્રમાર્જો અને બોલો કે-

હાસ્ય, રતિ, અરતિ પરિહરું

૨. એવી જ રીતે ડાબા હાથના આંગળાઓના આંતરામાં મુહપત્તી રાખી, જમણા હાથે, પ્રદક્ષિણાકારે, વચ્ચે અને બન્ને બાજુએ પ્રમાર્જના કરો અને મનમાં બોલો કે-

ભય, શોક, દુર્ગંધા પરિહરું

૩. પછી આંતરામાંથી મુહપત્તી કાઢી લઈ, બેવડી ને બેવડી મુહપત્તીના બન્ને છેડા બન્નેય હાથથી પકડી માથા ઉપર વચ્ચે અને જમણી-ડાબી બે બાજુએ ત્રણ પ્રમાર્જના કરતાં અનુક્રમે મનમાં બોલો કે-

કૃષ્ણ-લેશ્યા, નીલ-લેશ્યા, કાપોત-લેશ્યા પરિહરું

૪. પછી વચ્ચે અને ડાબી-જમણી બે બાજુએ ત્રણ વાર મોં ઉપર ત્રણવાર પ્રમાર્જન કરો અને મનમાં બોલો કે-

રસગારવ, રિદ્ધિગારવ, સાતાગારવ પરિહરું

૫. એમ જ વચ્ચે અને ડાબી-જમણી બે બાજુએ છાતી ઉપર ત્રણ વાર પ્રમાર્જના કરો અને અનુક્રમે મનમાં બોલો કે-

માયાશલ્ય, નિદાનશલ્ય, મિથ્યાત્વશલ્ય પરિહરું

૬. હવે મુહપત્તી બન્ને હાથમાં પહોળી પકડી જમણા ખભા અને કાખ ઉપર પ્રમાર્જો અને બોલો કે-

ક્રોધ, માન પરિહરું

૭. મુહપત્તી એમ ને એમ ડાબા હાથમાં રાખી, ડાબા ખભા અને કાખ ઉપર પ્રમાર્જના કરો અને બોલો કે-

માયા; લોભ પરિહરું

૮. પછી જમણા પગની વચ્ચે અને બન્ને બાજુએ એમ ચરવળાવતી ત્રણ વખત પ્રમાર્જતી વખતે બોલો કે-

પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, તેઉકાયની રક્ષા કરું

૯. એ જ પ્રમાણે ડાબા પગની વચ્ચે અને બન્ને બાજુએ પ્રમાર્જન કરો અને બોલો કે-

વાયુકાય, વનસ્પતિકાય, ત્રસકાયની જયણા કરું

સૂચના

(૧) મુહપત્તીનું પડિલેહણ વાસ્તવિક રીતે અનુભવી પાસેથી શીખવાનું છે. અહીં તો માત્ર દિગ્દર્શન કરાવ્યું છે.

(૨) નિયમ આઠમામાં જમણો પગ જણાવ્યો છે ત્યાં ડાબો પગ અને નિયમ નવમામાં ડાબો પગ જણાવ્યો છે, ત્યાં જમણો પગ તેવો વિધિભેદ બીજા ગ્રંથમાં માલૂમ પડે છે.

(૩) સાધ્વીજીને છાતીની ૩ અને ખભા તથા કાખની ૪ પ્રમાર્જના મળીને કુલ ૭ ન હોય અને બાકીની ૧૮ હોય. સ્ત્રીઓને મસ્તકની ત્રણ પણ ન હોય, એટલે કુલ ૧૫ હોય.

મુહપત્તી-પડિલેહણના આ વિધિનો સામાયિક કરતી વખતે તથા પારતી વખતે બરાબર ઉપયોગ થાય, તે અત્યંત ઇચ્છવા યોગ્ય છે.

• • •

[૬]

ચૈત્યવંદનનો વિધિ

આ ક્રિયા જિનર્થિબ કે તેની સ્થાપના સમક્ષ કરવાની છે.

પ્રણિપાત

(૧) ખમા. પ્રણિ.ની ક્રિયા ત્રણ વાર કરવી.

ક્રિયાનો આદેશ માગવો

- (૨) પછી ઈચ્છાકારેણ સંદિસહ ભગવન્ ! ચૈત્યવંદન કરું એ શબ્દો વડે ચૈત્યવંદનનો આદેશ માગવો.

આદેશ-સ્વીકાર

- (૩) ઈચ્છું પદ બોલીને આદેશનો સ્વીકાર કરવો.

આસન

- (૪) પછી જમણો ઢીંચણ નીચે સ્થાપી ડાબો ઢીંચણ ઊભો રાખવો. આ નીચેની સ્તુતિ ચૈત્યવંદન કરતી વખતે શરૂઆતમાં બોલાય છે.

સકલકુશલવલ્લી-પુષ્કરાવર્ત્તમેઘો ।

દુરિતિમિરભાનુઃ કલ્પવૃક્ષોપમાનઃ ।

ભવજલનિધિપોતઃ સર્વસંપત્તિહેતુઃ ।

સ ભવતુ સતતં વઃ શ્રેયસે શાંતિનાથઃ ॥

પૂર્વાચાર્યકૃત સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, ગુજરાતી, હિંદી, મરાઠી આદિ કોઈ પણ ચૈત્યવંદન બોલવું.

સકલતીર્થ-વંદન

- (૬) પછી તિત્થ-વંદણ સુત્ત(જં કિંચિ સૂત્ર)નો પાઠ બોલવો.

અર્હદ્-વંદના

- (૭) પછી સકકલ્પય સુત્ત(નમો ત્યુ ણં સૂત્ર)નો પાઠ યોગમુદ્રાએ બોલવો.

સર્વચૈત્યવન્દના

- (૮) પછી સવ્વચેઈય-વંદણ સુત્ત(જાવંતિ ચેઈઆઈ સૂત્ર)નો પાઠ મુક્તાશુક્તિમુદ્રાએ બોલવો અને ખમા. પ્રણિ.ની ક્રિયા કરવી.

સર્વસાધુ-વંદના

- (૯) પછી સવ્વસાહુ-વંદણ સુત્ત (જાવંત કે વિ સાહુસૂત્ર)નો પાઠ મુક્તાશુક્તિમુદ્રાએ બોલવો.

સ્તવન

- (૧૦) પછી નમોઽર્હત્-સૂત્રનો પાઠ બોલવો, જે સ્તવનનું મંગલાચરણ છે.
 (૧૧) પછી ઉવસગ્ગહર-થોત્ત (ઉવસગ્ગહરં સૂત્ર) અથવા કોઈ સુંદર રચનાવાળું સ્તવન મધુર સ્વરથી ભાવ-પૂર્વક ગાવું.

પ્રણિધાન

- (૧૨) પછી પણિહાણસુત્ત(જય વીયરાય સૂત્ર)નો પાઠ મુક્તાશુક્તિ મુદ્રાએ બોલવો. આ પાઠમાં આભવમખંડા પદ પછી યોગમુદ્રા કરવી.

(સ્ત્રીવર્ગે મુક્તાશુક્તિમુદ્રા રચવી નહીં.)

કાયોત્સર્ગ

- (૧૩) (અ) પછી ઊભા થઈને ચેઈયથય સુત્ત(અરિહંત ચેઈઆણં સૂત્ર)નો પાઠ જિનમુદ્રાએ બોલવો.

(આ) પછી કાઉસસગ્ગ સુત્ત(અન્નત્થ સૂત્ર)નો પાઠ જિનમુદ્રાએ બોલવો.

(ઇ) પછી એક નમસ્કાર મંત્રનો કાયોત્સર્ગ કરવો.

(ઈ) કાયોત્સર્ગ પૂરો થયે નમો અરિહંતાણં પદનો પ્રકટ ઉચ્ચાર કરવો.

(ઉ) પછી નમોઽર્હત્ સૂત્રનો પાઠ બોલવો.

(ઊ) પછી અધિકૃત જિન-સ્તુતિ કોઈ પણ જિન સ્તુતિની એક ગાથા બોલવી.

ચૈત્યવંદન વિધિ જેઓ સાથે કરનારા હોય તેમણે થોઈ સાંભળીને કાયોત્સર્ગ નમો અરિહંતાણં પદ પ્રકટ બોલીને પાળવો.)

અંતિમ પ્રણિપાત

(૧૪) ખમા. પ્રણિ.ની ક્રિયા કરવી અને પ્રત્યાખ્યાન લેવું હોય તો તે ઉચ્ચારવું.

[૭]

ચૈત્યવંદન-વિધિ અંગેની સમજ

કોઈ પણ ધર્માનુષ્ઠાન ગુરુ અગર દેવને વંદન કરી તેમની આજ્ઞા-પૂર્વક કરવું જોઈએ, એ હેતુથી પ્રથમ ત્રણ ખમાસમણ પ્રણિ.ની ક્રિયા કરવામાં આવે છે અને ચૈત્યવંદન કરવાનો આદેશ માગવામાં આવે છે. એ આદેશ મળ્યાનો સ્વીકાર કરીને ચૈત્યવંદનનો પ્રારંભ કરવામાં આવે છે. ધર્માનુષ્ઠાનનો પ્રારંભ મંગલાચરણથી થવો જોઈએ, એટલે પ્રથમ સકલકુશલવલ્લી એ સ્તુતિ બોલીને પછી તીર્થકર ભગવંતોના સ્તુતિ-વર્ણનરૂપ ઐચ્છિક ચૈત્યવંદન બોલવામાં આવે છે. આ ઐચ્છિક ચૈત્યવંદનને લીધે અનુષ્ઠાતા વિવિધ ભાવ વડે ચૈત્યવંદન કરી શકે છે. આવા કોઈ પણ ચૈત્યવંદનની પૂર્ણાહુતિ જં કિંચિ નામતિત્થં એ ગાથાથી કરવામાં આવે છે, કારણ કે તેનાથી ત્રિલોકમાં રહેલા સકલ તીર્થોને વંદના થાય છે-સમસ્ત વિશ્વમાં રહેલી ચૈત્ય અને તીર્થ સંસ્થા પ્રત્યે પૂર્ણ શ્રદ્ધા વ્યક્ત કરવામાં આવે છે. ત્યાર પછી સક્કથયસુત્ત (નમો ત્યુ ણં સૂત્ર)નો પાઠ યોગમુદ્રાથી બોલવામાં આવે છે, તેનો હેતુ અર્હતોના ઉત્કૃષ્ટ ગુણોની આરાધના છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો એમાં ગાથા દ્વારા ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યકાલીન તીર્થકરોને વંદન કરવામાં આવે છે, જેથી આરાધ્ય તરીકેની એ પદની મહત્તા હૃદયમાં સ્થિર થાય છે. યોગમુદ્રાનો હેતુ જિનેશ્વરોના એ ગુણમાં તલ્લીનતા અનુભવવાનો છે. ત્યારપછી સવ્વચેઈયવંદણ સુત્ત(જાવંતિ ચેઈઆઈ સૂત્ર)નો પાઠ સર્વ ચૈત્યોની પૂજ્યતાને મનમાં અંકિત કરે છે તથા ખમાસમણ-પ્રણિપાતની ક્રિયા અને સવ્વસાહૂવંદણ સુત્ત(જાવંત કે વિ સાહૂ સૂત્ર)નો પાઠ જગતભરમાં ચારિત્રની સુવાસ ફેલાવી રહેલા સાધુ મુનિરાજો પ્રત્યેના પૂજ્યભાવની અભિવ્યક્તિ કરે છે. ચૈત્યવંદનના અધિકારે આ સાધુ-વંદના કેમ ? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર એ છે કે જુદી જુદી ભૂમિકાએ રહીને આત્મ-વિકાસની સાધના કરી રહેલા એ સંત પુરુષો ચૈત્યવંદનરૂપી શ્રદ્ધાયોગ કે ભક્તિયોગની ભાવનાને દૃઢ કરવામાં નિમિત્તભૂત છે.

આટલી વિધિ પછી નમોડર્હત્ સૂત્રના મંગલાચરણપૂર્વક સ્તવન

બોલવામાં આવે છે. અનુષ્ઠાતાએ અહીં હૃદયના તારને ઝણઝણાવવાના હોય છે, કારણ કે પોપટના રામની જેમ માત્ર મુખેથી ઉચ્ચાર કરી જવાનો અર્થ વિશેષ નથી. ભગવદ્-ભજનની ઈચ્છા, પ્રવૃત્તિ અને તલ્લીનતા એ ત્રણેય મંગલકારી છે. સ્તવન એ ચૈત્યવંદનનું હૃદય છે, ચૈત્યવંદનનો પ્રાણ છે, તેથી એ ગાતી વખતે ભાવનાનાં પૂર હેલે ચડવાં જ જોઈએ. તેમાં કાવ્યકલાને સ્થાન છે, સંગીતકલાને અવકાશ છે અને અભિનયકલાને જરૂર મોકળો માર્ગ છે; પણ શરત એક જ કે તે બધાં અર્હદ્-ઉપાસનાની તલ્લીનતામાંથી ઉદ્ભવવાં જોઈએ.

ત્યારપછી પણિહાણ સુત્ર(જય વીયરાય)ના પાઠ દ્વારા હૃદયની શુભ ભાવનાઓને દૃઢ કરવામાં આવે છે. અને છેવટે ચેઈયવંદણ સુત્ર (અરિહંત-ચેઈઆણં સૂત્ર) દ્વારા અર્હત્-ચૈત્યોનું આલંબન સ્વીકારીને કાયોત્સર્ગ કરવામાં આવે છે. ચૈત્યવંદનની આખરી સિદ્ધિ કાયોત્સર્ગ અને ધ્યાન દ્વારા જ છે, તે બતાવવા તેનો ક્રમ છેલ્લો રાખેલો છે. એ કાયોત્સર્ગ શ્રદ્ધા, મેઘા, ધૃતિ, ધારણા અને અનુપ્રેક્ષા-પૂર્વક કરવાનો છે, એ વાતનું સૂચન સૂત્રના મૂલપાઠમાં જ કરેલું છે.

આ કાયોત્સર્ગ-ધ્યાનની પૂર્ણાહુતિ નમુસ્કાર(નમસ્કાર મંત્ર)ના પ્રથમ પદના ઉચ્ચાર વડે કરવામાં આવે છે અને ચૈત્યવંદનની પૂર્ણાહુતિ અંત્ય મંગલરૂપ અધિકૃત જિન-સ્તુતિ કે કોઈ પણ જિનેશ્વરની સ્તુતિની પ્રથમ કે બીજી ગાથા બોલીને, ખમાસમણની વંદના-પૂર્વક ચૈત્યવંદન વિધિ પૂર્ણ કરવામાં આવે છે. હવે જો કંઈ પ્રત્યાખ્યાન લેવું હોય તો દેવ સમક્ષ ઉચ્ચરવું.

શ્રી જિનેશ્વર ભગવંત સન્મુખ ચૈત્યવંદન તથા પૂજા વગેરે સર્વ પવિત્ર ક્રિયાઓને અંતે અવિધિ-આશાતના થઈ હોય તેને અંગે મિથ્યા દુષ્કૃત (મિચ્છા મિ દુક્કડં) એ પદ બોલવું જોઈએ.

કારણ કે વિધિપૂર્વક કરેલું દેવપૂજાદિ કોઈ પણ અનુષ્ઠાન પૂર્ણ ફળ આપે છે, અને અવિધિએ કરેલું અનુષ્ઠાન અલ્પ ફળને આપે છે: તથા અવિધિરૂપ અતિયારથી ઊલટું દુઃખનું કારણ બનવાનો પણ સંભવ છે, માટે જ અવિધિએ ચૈત્યવંદન કરનારને શ્રી મહાનિશીથ સૂત્રમાં પ્રાયશ્ચિત જણાવ્યું છે. ત્યાં સાતમા અધ્યયનમાં કહ્યું છે કે :-

અવિહિં એઙ્ગાઙ્ગં વંદિજ્ઞા તસ્સ ણં પાયચ્છિત્તં
 ઉવ-ઇસિજ્ઞા, જઓ અવિહિં એઙ્ગાઙ્ગં, વંદમાણો
 અન્નેસિં અસદ્ધં જણેઙ્ગે ઇહ કાઠ્ઠણં ત્તિ ॥

ભાવાર્થ :- અવિધિથી ચૈત્યોને વાંદે તેને પ્રાયશ્ચિત્ત આપવું, કારણ કે
 અવિધિ કરનારો બીજાઓને અશ્રદ્ધા ઉત્પન્ન કરે છે.

-(ધર્મસંગ્રહ ભાગ ૧, પૃ. ૩૮૭)

શ્રી જિનેશ્વરના ગુણોનું વારંવાર રટણ કરવાથી તેની પ્રાપ્તિ માટે
 ઉત્સાહ વધે છે, ચિત્તમાં પ્રસન્નતા પ્રકટે છે અને તે માટે જોઈતું પુરુષાર્થનું
 બળ એકત્ર થાય છે.

શાસ્ત્રોમાં જણાવ્યા મુજબ શ્રાવકે જઘન્યથી (ઓછામાં ઓછી)
 ત્રિકાળ (સવાર, બપોર અને સાંજ) જિન પૂજાને અંતે ત્રણ વાર ચૈત્યવંદના
 કરવાની કહી છે. (સવાર, સાંજ ધૂપ આદિ અગ્રપૂજા અને બપોરે અષ્ટ
 પ્રકારી અંગપૂજા કરવાની હોય છે.)

-ધર્મસંગ્રહ ભાગ ૧, પૃ. ૩૭૪

[૮]

પૂજાની પરિભાષા

જિન-પૂજા અને ચૈત્યવંદન અથવા દેવવંદનનો વિધિ કરવામાં જે
 પરિભાષાનો ઉપયોગ થાય છે, તેની ટૂંક માહિતી નીચે મુજબ છે :

અભિગમ

૧ શ્રી તીર્થંકરદેવને વંદન કરવા માટે ચૈત્યમાં પ્રવેશ કરવું તે અભિગમ.
 તે વખતે નીચેના નિયમો પાળવા જોઈએ :

(૧) સચિત્તદ્રવ્ય પાસે ન રાખવું. પુષ્પાદિ શરીરે ધારણ કરેલાં હોય તે
 ઉતારી નાંખવાં, (૨) અચિત્ત વસ્તુની અનુવર્જના આભૂષણ વગેરે
 પહેરી રાખવાં. અને શસ્ત્ર લાકડી, છરી, ચપ્પુ, છત્રી, આદિ સાથે હોય
 તો બહાર મૂકવાં, (૩) મનને એકાગ્ર કરવું. (૪) ઉત્તરાસંગ રાખવું.

(૫) જિનેશ્વર પ્રભુનું દર્શન થતાં જ બે હાથ વડે અંજલિ કરવી. રાજાએ રાજચિહ્નો, અસ્ત્ર, શસ્ત્ર, તલવાર, છત્ર, પગરખાં, મુગટ અને ચામરનો ત્યાગ કરવો.

અવગ્રહ

(૨) પ્રતિમા અને ઉપાસક વચ્ચેનું અંતર તે અવગ્રહ. તેવો અવગ્રહ ઓછામાં ઓછો નવ હાથ અને વધારેમાં વધારે ૬૦ હાથ રાખવો. બાકીનો મધ્યમ સમજવો. મંદિર જ નાનું હોય તો ૦૥ હાથ દૂર પણ બેસી શકાય.

અવસ્થા

(૩) તીર્થંકર પ્રભુની જુદી જુદી જીવન-અવસ્થા. તે ત્રણ પ્રકારે ચિંતવવાની છે : છન્નસ્થાવસ્થા, કેવલી-અવસ્થા ને સિદ્ધાવસ્થા. તેમાં છન્નસ્થાવસ્થા- નો વિચાર ત્રણ ક્રમે કરવાનો છે. પ્રથમ જન્માવસ્થા, બીજી રાજ્યાવસ્થા ને ત્રીજી દીક્ષાવસ્થા. પ્રભુપ્રતિમાનાં પ્રાતિહાર્યાદિ જોઈને કેવલી-અવસ્થા ચિંતવવી, તથા ધ્યાનદશા જોઈને સિદ્ધાવસ્થા ચિંતવવી.

આલંબન

(૪) ધ્યેયમાં ઉપયોગની એકતા કરાય તેવો ભક્તિ અંગેનો આધાર તે આલંબન. સૂત્ર શુદ્ધ બોલવું, તેનો અર્થ ચિંતવવો અને તે દ્વારા થતા જ્ઞાન વડે પ્રભુપ્રતિમામાં લીન થવું.

આસન

(૫) ચૈત્યવંદન કરતી વખતે જે જે મુદ્રાનું વિધાન હોય એ પ્રમાણે બેસવું તે આસન છે.

આશાતના

(૬) આ - જ્ઞાન, દર્શન આદિ તેની શાતના-ખંડના કે અપધ્વંસ, તે આશાતના. તાત્પર્ય કે જે ક્રિયાઓથી જિન-મંદિરની પવિત્રતા ખંડિત થાય, પવિત્રતા ન જળવાય, તે આશાતના. જઘન્યથી તે ૧૦ પ્રકારની.

છે, મધ્યમથી તે ૪૨ પ્રકારની છે અને ઉત્કૃષ્ટથી તે ૮૪ પ્રકારની છે. એ આશાતનાઓને વર્જીને જિન-મંદિરમાં યોગ્ય વર્તન રાખવું જોઈએ.

જિન-મંદિરમાં વર્તવાના મુખ્ય ૧૦ નિયમો

૧. પાન, સોપારી કે તાંબૂલ ચાવવું નહિ. (દાખલ થનારનું મોઢું સાફ હોવું જોઈએ.)
૨. પાણી પીવું નહિ.
૩. ભોજન કરવું નહિ.
૪. મોજડી-પગરખાં પહેરીને જવું નહિ.
૫. કામ-ચેષ્ટા કરવી નહિ.
૬. પથારી કરવી નહિ કે સૂવું નહિ.
૭. થૂંક-બળખો નાખવો નહિ.
૮. લઘુ નીતિ (પેશાબ) કરવી નહિ.
૯. વડી નીતિ (મલ-ત્યાગ) કરવી નહિ.
૧૦. કોઈ પણ પ્રકારનો જુગાર રમવો નહિ.

આમાં બીજા ૩૨ નિયમો ઉમેરતાં કુલ ૪૨ નિયમો બને છે. તે નીચે મુજબ :-

૧૧. કોઈ જૂગદું રમતું હોય તો તેની કોઈ પણ પ્રકારની અનુમોદના કરવી નહિ.
૧૨. પલાંઠી વાળીને બેસવું નહિ.
૧૩. પગ લાંબા કરીને બેસવું નહિ.
૧૪. પરસ્પર વાદ-વિવાદ કરવો નહિ.
૧૫. કોઈની મશ્કરી કરવી નહિ.
૧૬. કોઈ પ્રકારનું અભિમાન કરવું નહિ.
૧૭. ઊંચું આસન માંડીને બેસવું નહિ.
૧૮. કેશ ઓળવા નહિ.

૧૯. પોતાના માથે છત્ર રાખવું નહિ.
૨૦. પોતાની સાથે ખડ્ગ રાખવું નહિ.
૨૧. પોતાના માથે મુગટ રાખવો નહિ.
૨૨. પોતાના ઉપર ચામર વીંઝાવવો નહિ.
૨૩. સંઘ કે અન્યની સાથે તકરારના કારણે ત્યાં લાંઘવા બેસવું નહિ.
૨૪. હાંસી-ઠઠા કરવાં નહિ.
૨૫. લંપટ સ્ત્રી, પુરુષ કે વેશ્યાની દલાલી કરનાર પુરુષને ત્યાં બોલાવવો નહિ, કદાચ ત્યાં આવેલો દેખાય તો તેની સાથે કાંઈ પણ વાત કરવી નહિ.
૨૬. મુખ-કોશ વિના પૂજા કરવી નહિ.
૨૭. શરીર મલિન રાખીને અર્થાત્ સ્નાન કર્યા વિના મૂર્તિને અડવું નહિ.
૨૮. મલિન વસ્ત્રો (અશુચિવાળાં) પહેરીને મૂર્તિને અડવું નહિ.
૨૯. અવિધિથી પૂજા કરવી નહિ.
૩૦. મનને ભટકતું રાખીને પૂજા કરવી નહિ.
૩૧. સચિત્ત દ્રવ્ય અંદર લાવવું નહિ, તે બહાર મૂકવું. (જે પુષ્પ, ફલ વગેરે ચડાવવાનાં હોય તે જ અંદર લઈ જઈ શકાય.)
૩૨. ઉત્તરાસંગ વિના પૂજા કરવી નહિ.
૩૩. ભક્તિભાવથી અંજલિ કરવી.
૩૪. પૂજાનાં ઉપકરણો શુદ્ધ રાખવાં.
૩૫. પુષ્પો વગેરે હીન વાપરવાં નહિ.
૩૬. જિન-મૂર્તિનો અનાદર કરવો નહિ.
૩૭. જિનેશ્વર પ્રત્યે શત્રુભાવે વર્તનારને વારવો.
૩૮. ચૈત્ય-દ્રવ્ય ખાવું નહિ.
૩૯. વિનાશ પામતા ચૈત્ય-દ્રવ્યની ઉપેક્ષા કરવી નહિ.

૪૦. છતી શક્તિએ પૂજા, વંદન આદિમાં મંદતા કરવી નહિ.

૪૧. દેવ-દ્રવ્ય ખાનાર સાથે વ્યાપાર કે મૈત્રી રાખવાં નહિ.

૪૨. દેવ-દ્રવ્ય ખાનારને આગેવાન તરીકે ચૂંટવો નહિ કે તેને મત આપવો નહિ.

જિન-મંદિરમાં વર્જવાની ૮૪ આશાતનાનાં નામો નીચે મુજબ છે :

૧. બળખા આદિ નાખવાં.

૨. જૂગટું રમવું.

૩. કલહ કરવો.

૪. ધનુર્વેદનો અભ્યાસ કરવો.

૫. કોગળા નાખવા.

૬. પાન-સોપારી ખાવાં.

૭. પાન આદિના કૂચા નાખવા.

૮. ગાળો દેવી.

૯. ઝાડે કે પેશાબે જવું.

૧૦. નાહવું.

૧૧. વાળ ઓળવા.

૧૨. નખ કાઢવા.

૧૩. લોહી, માંસ વગેરે નાખવું.

૧૪. શેકેલાં ધાન્ય વગેરે ખાવાં.

૧૫. ચામડી વગેરે નાખવું.

૧૬. ઓસડ ખાઈ ઊલટી કરવી.

૧૭. ઊલટી કરવી.

૧૮. દાતણ કરવું.

૧૯. આરામ કરવો, પગ ચંપાવવા વગેરે.

૨૦. બકરી, ભેંસ, ગાય, ઘોડા, હાથી બાંધવા.
- ૨૧-૨૭ દાંત, આંખ, નખ, ગંડસ્થલ, નાક, કાન, માથા આદિ સર્વનો મેલ નાખવો.
૨૮. સૂવું.
૨૯. મંત્ર, ભૂત, રાજા વગેરેનો વિચાર કરવો.
૩૦. વાદ-વિવાદ કરવો.
૩૧. નામાં-લેખાં કરવાં.
૩૨. ધન વગેરેની વહેંચણી કરવી.
૩૩. પોતાનો દ્રવ્ય-ભંડાર ત્યાં સ્થાપવો.
૩૪. પગ ઉપર પગ ચડાવી બેસવું.
૩૫. છાણાં થાપવાં.
૩૬. કપડાં સૂકવવાં.
૩૭. દાળ વગેરે ઉગાડવું.
૩૮. પાપડ વણવા.
૩૯. સેવ વણવી, વડી મૂકવી વગેરે.
૪૦. રાજા વગેરેના ભયથી દેરાસરમાં સંતાઈ જવું.
૪૧. દિલગીરીથી-શોકથી રડવું.
૪૨. વિકથા કરવી.
૪૩. બાણ, તલવાર વગેરે હથિયાર ધડવાં કે સજવાં.
૪૪. ગાય, ભેંસ રાખવાં.
૪૫. તાપણી તાપવી.
૪૬. અન્નાદિ રાંધવું.
૪૭. નાણું પારખવું.
૪૮. નિસીહિ કહ્યા વિના દેરાસરમાં જવું.

- ૪૯-૫૨. છત્ર, પગરખાં, હથિયાર-ચામર સાથે પ્રવેશ કરવો.
૫૩. મનને ચંચલ રાખવું.
૫૪. તેલ વગેરે શરીરે ચોપડવું.
૫૫. સચિત્ત પુષ્પ-ફલાદિક બહાર ન મૂકવાં.
૫૬. હાર, વીંટી, કપડાં વગેરે બહાર મૂકી શોભા વિનાના થઈ દેરાસરમાં દાખલ થવું.
૫૭. ભગવંતને જોતાં જ હાથ ન જોડવા.
૫૮. ઉત્તરાસંગ ન રાખવું.
૫૯. મસ્તકે મુગટ ધરવો.
૬૦. મુખ, પાઘડી આદિ પર બુકાનું હોય તે ન છોડવું.
૬૧. ફૂલના હાર-તોરા માથેથી મૂકી ન દેવા.
૬૨. શરત બકવી.
૬૩. ગેડીદડે રમવું.
૬૪. પરોણા આદિને જુહાર કરવો.
૬૫. ભાંડ-ભવૈયાની રમત કરવી.
૬૬. કોઈને હુંકારે બોલાવવો.
૬૭. લેવા-દેવા આશ્રયી ધરણું માંડવું-લાંઘણ કરવી.
૬૮. રણ-સંગ્રામ કરવો.
૬૯. માયાના વાળ જુદા કરવા કે માથું ખણવું.
૭૦. પલાંઠી વાળીને બેસવું.
૭૧. ચાખડીએ ચડવું.
૭૨. પગ પસારીને બેસવું.
૭૩. પિપૂડી કે સિસોટી બજાવવી. (ઈશારા વગેરે માટે.)
૭૪. પગનો મેલ કાઢવો.
૭૫. કપડાં ઝાટકવા.
૭૬. માંકડ, જૂ આદિ વીણીને નાખવાં.

૭૭. મૈથુન-કીડા કરવી.

૭૮. જમણ કરવું.

૭૯. વેપાર (લેવું, દેવું, વેચવું) કરવો.

૮૦. વૈદું કરવું.

૮૧. પધારી, ખાટલો ખંખેરવો.

૮૨. ગુહ્ય ભાગ ઉઘાડવો કે સમારવો.

૮૩. મુક્કાબાજી તથા ફૂકડા વગેરેનું યુદ્ધ કરાવવું.

૮૪. ચોમાસામાં પાણી સંઘરવું, તેથી સ્નાન કરવું અને પીવાને માટે પાણીનાં પાત્ર રાખવાં.

ઉપાસક

(૭) સમ્યગ્ આરાધના કરે તે ઉપાસક.

કાયોત્સર્ગ

(૮) શારીરિક વ્યાપારો છોડી, મૌન તથા મનને ધ્યાનમાં જોડી, દેહના મમત્વનો ત્યાગ કરાય તો તે કાયોત્સર્ગ છે.

ચૈત્યવંદન

(૯) ભાવપૂજાના પ્રારંભમાં જિનેશ્વરના અસાધારણ ગુણોનું ઉત્કીર્તન કરે તેવું કોઈ પણ કાવ્ય. એ કાવ્યો માટે હાલ ચૈત્યવંદન શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે.

દષ્ટિ-વર્જન

(૧૦) દેવ-દર્શન, દેવ-પૂજા કે ચૈત્યવંદન કરતી વખતે દષ્ટિ પ્રભુની સામે જ રાખવી, પણ બાકીની ત્રણ બાજુએ જવા દેવી નહિ, તે દષ્ટિ-વર્જન વિવેક કહેવાય.

દિશા

(૧૧) પુરુષે પ્રભુની જમણી બાજુએ અને સ્ત્રીએ પ્રભુની ડાબી બાજુએ ઊભા રહીને વંદન, પૂજન, સ્તુતિ વગેરે કરવાં, તે દિશાનો વિવેક કહેવાય.

નિસીહિ

(૧૨) પાપકર્મોનો નિષેધ તે નિસીહિ. તેનો ક્રમ એવો છે કે પહેલી નિસીહિ દેરાસરના દરવાજામાં પેસતાં બોલવી, એટલે ત્યારથી ઘર-વ્યવહાર-સંબંધી બધી વાતનો નિષેધ સમજવો, બીજી નિસીહિ પૂજા માટે ગભારામાં પેસતાં બોલવી, એટલે ત્યારથી મંદિરની મરામત, બીજી વ્યવસ્થા વગેરેના વિચારો તજીને માત્ર પ્રભુ-પૂજામાં જ લક્ષ રાખવું. ત્રીજી નિસીહિ ચૈત્યવંદનની શરૂઆતમાં બોલવી, એટલે સઘળી દ્રવ્યક્રિયાઓનો ત્યાગ કરી ભાવક્રિયામાં મગ્ન બનવું.

પૂજા

(૧૩) પૂજન કરવું તે પૂજા. તે ત્રણ પ્રકારે થાય છે : અંગ પૂજા, અગ્ર-પૂજા ને ભાવ-પૂજા. તે બાહ્ય, અભ્યંતર શુદ્ધિપૂર્વક થાય.

પ્રણામ

(૧૪) પ્રણામ ત્રણ પ્રકારના છે : (૧) અંજલિ-બદ્ધ -બે હાથ જોડી અંજલિ કરી પ્રણામ કરવો. (૨) અર્ધાવનત-કેડથી નમીને હાથ વડે ભૂમિનો સ્પર્શ કરીને પ્રણામ કરવો. (૩) પંચાંગ-બે જાનુ, બે હાથ અને માથું પાંચે અંગ જમીનને સ્પર્શે તેવી રીતે ખમાસમણ-પ્રણિપાતની ક્રિયા કરી પ્રણામ કરવો.

પ્રણિધાન-ત્રિક

(૧૫) (૧) સવ્યચેઈયવંદણ-સુત (જાવંતિ ચેઈઆઈ સૂત્ર) ચૈત્યવંદન રૂપ.
(૨) સવ્યસાહૂવંદણ-સુત (જાવંત કે વિ સાહૂ સૂત્ર)-ગુરુવંદનરૂપ.
(૩) પણિહાણ-સુત (જય વીયરાય સૂત્ર)-ધ્યેયની વિશિષ્ટ એકાગ્રતા તથા પ્રાર્થનારૂપ.

પ્રણિપાત

(૧૬) થોભવંદણ સુત (ખમાસમણ સૂત્ર) બોલીને પંચાંગપ્રણિપાતની ક્રિયા કરવી તે.

પ્રદક્ષિણા

(૧૭) પ્રભુની જમણી બાજુથી અર્થાત્ પોતાના ડાબા હાથ તરફથી ફરવાનું

શરૂ કરીને પાછા મૂળ ઠેકાણે આવી જવું તે પ્રદક્ષિણા કહેવાય છે.
ગર્ભાગાર તેમ જ ચૈત્યની આસપાસ ત્રણ પ્રદક્ષિણા દેવાય છે.

પ્રમાર્જન

(૧૮) ચરવલા વડે કે ખેસના છેડા વડે બેસવાની જગા જયણાપૂર્વક શુદ્ધ કરવી તે પ્રમાર્જન. તે ક્રિયા ત્રણ વાર કરવાથી બરાબર થઈ ગણાય છે.

મુદ્રા

(૧૯) અમુક પ્રકારનો અંગ-વિન્યાસ કરવો, તે મુદ્રા કહેવાય છે. યૌગિક પ્રક્રિયામાં તેને વિશેષ મહત્ત્વ પ્રાપ્ત થયેલું છે. ચૈત્યવંદનની ક્રિયા પણ એક પ્રકારની યૌગિક ક્રિયા હોઈને તેમાં મુદ્રાનો વિવેક કરવામાં આવ્યો છે. એમાં કુલ ત્રણ પ્રકારની મુદ્રાનો ઉપયોગ થાય છે :

(૧) યોગ-મુદ્રા-બે હાથની દશે આંગળીઓ માંહોમાંહે મેળવી કમળના ડોડાના આકારે હાથ જોડી પેટ ઉપર કોણી રાખવી તે. આ મુદ્રાએ પ્રણિપાતસૂત્ર દંડક (નમોત્યુષ્ઠં સૂત્ર) ઉચ્ચરાય છે અને સ્તવનાદિ કરાય છે.

(૨) જિન-મુદ્રા અથવા કાયોત્સર્ગ મુદ્રા-જિન ભગવાન કાયોત્સર્ગ કરતી વખતે જે રીતે ઊભા રહે છે તે રીતે ઊભા રહેવું, તેનું નામ જિન-મુદ્રા અથવા કાયોત્સર્ગ મુદ્રા. તે ધ્યાન ધરતી વખતે બે પગની વચ્ચે આગળથી ચાર આંગળ અને પાછળથી કાંઈક ઓછું અંતર રાખવાનું હોય છે, તથા હાથ ઈક્ષુદંડ એટલે શેરડીના સાંઠા માફક સીધા રાખવાના હોય છે.

અરિહંત-ચેઈઆણં સૂત્ર આ મુદ્રાથી બોલાય છે.

(૩) મુક્તાશુક્તિ-મુદ્રા -બે હાથ જોડી લલાટની ઉપર જરા દૂર કે લલાટને લગાડવા તે. સવ્વચેઈયવંદણસુત્ર (જાવંતિ ચેઈઆઈ સૂત્ર) સવ્વસાહુવંદણ સુત્ર (જાવંત કે વિ સાહુ સૂત્ર) તથા પણિહાણ સુત્ર (જય વીયરાય સૂત્ર) આ મુદ્રાથી બોલાય છે.

સ્તવન

(૨૦) પાંચ કે તેથી વધારે ગાથાની જિન ગુણોત્કીર્તિનરૂપ પદ્યાત્મક ભાવવાહી કૃતિ.

પરિશિષ્ટો અંગે કિંચિત્ વક્તવ્ય

શ્રીજિનભદ્રગણિ-ક્ષમાશ્રમણે વિશેષાવશ્યક ભાષ્યનો પ્રારંભ કરતાં જણાવ્યું છે કે ચરણ-ગુણ-સંગ્રહં સચલં આવસ્સયાણુઓગં-આવશ્યકનો અનુયોગ (વ્યાખ્યાન) ચરણ(ચારિત્ર)ના અને ગુણ(મૂલગુણ તથા ઉત્તરગુણ)ના સંપૂર્ણ સંગ્રહરૂપ છે. તાત્પર્ય કે જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રને લગતી કોઈ પણ ક્રિયા એવી નથી કે જે આવશ્યકના વિચારક્ષેત્રની બહાર રહેલી હોય.

આવું સકલ-ચરણક્રિયા-કલાપરૂપ આવશ્યક અતિગંભીર અર્થવાળું અને ગહન હોય તે સ્વાભાવિક છે. તેનું પૂરેપૂરું રહસ્ય સમજવા માટે જીવનભરની સાધના જોઈએ; તો પણ શુભ કાર્યમાં યથાશક્તિ પ્રયત્ન કરવો એ ન્યાય મુજબ સૂત્રોના વિવેચન-પ્રસંગે તેનું ગાંભીર્ય સમજાવવાનો યથાશક્તિ પ્રયત્ન કરેલો છે; પરંતુ જે વિચારણા કરવાનું તે સ્થળે શક્ય કે સંગત ન હતું, તે વિચારણા આ સ્વતંત્ર નિબંધમાં કરવામાં આવી છે અને તેને સ્વતંત્ર પરિશિષ્ટ તરીકે જોડવામાં આવી છે. આ નિબંધોમાં યૌગિક દષ્ટિબિંદુને પ્રાધાન્ય આપવામાં આવ્યું છે અને તે સકારણ છે. આપણા સમાજના ઘણા મોટા ભાગમાં એવી માન્યતા પ્રચલિત થયેલી છે કે, જૈન ધર્મમાં યોગને ખાસ સ્થાન નથી, તેથી તે પર ખાસ લક્ષ્ય આપવામાં આવતું નથી; પરંતુ તે માન્યતા વાસ્તવિક નથી, એટલું જ નહિ પણ તે આપણી મોક્ષસાધનાને મંદ પાડવામાં કારણભૂત બનેલી છે; તેથી આવશ્યક ક્રિયા સાથે યોગનો કેવો ધનિષ્ઠ સંબંધ છે. તે બતાવવાનો અહીં નમ્ર પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે. આશા છે કે, પાઠકો આ દષ્ટિબિંદુને લક્ષ્યમાં રાખીને આ પરિશિષ્ટોનું અવલોકન કરશે અને તેમાંથી ક્ષીર-નીર ન્યાયે ક્ષીરને ગ્રહણ કરી આત્મ-હિતની સાધના કરશે.

પ્રબોધ-ટીકાના દરેક ભાગમાં ક્રમશઃ બે આવશ્યકના નિબંધો આપવામાં આવ્યા છે.

પરિશિષ્ટ પહેલું

પડાવશ્યક

[છ આવશ્યકો]

આવસ્સયં અવસ્સ-કરણિજ્જં ધુવ-નિગ્ગહો વિસોહી અ ।
અજ્ઝયણ-છક્ક-વગ્ગો, નાઓ આરાહણા-મગ્ગો ॥

—અનુયોગદ્વાર સૂત્ર

આવશ્યક, અવશ્ય કરણીય, ધ્રુવ, નિગ્રહ, વિશોધિ, અધ્યયન-
પડવર્ગ, ન્યાય, આરાધના અને માર્ગ (એ પર્યાય શબ્દો છે.)

સમણેણં સાવણ ચ, અવસ્સ-કાયવ્વં હવઙ્ગ જમ્હા ।
અંતો અહો-નિસસ્સ ચ, તમ્હા આવસ્સયં નામ ॥

—અનુયોગદ્વાર સૂત્ર

જે દિવસ અને રાત્રિના અંતભાગે શ્રમણ અને શ્રાવક વડે અવશ્યક
કરવા યોગ્ય છે, તેથી તે આવશ્યક કહેવાય છે.

આવસ્સયસ્સ एसो, પિંડિત્થો વણિણઓ સમાસેણં ।
एत्तो एक्केक्कं पुण, અજ્ઝયણં કિત્તિહસ્સામિ ॥

તં જહા-[૧] સામાઈઅં, [૨] ચઝવીસત્થઓ, [૩] વંદણયં, [૪]
પડિક્કમણં, [૫] કાઉસ્સગ્ગો, [૬] પચ્ચક્કાણં ।”

—અનુયોગદ્વાર સૂત્ર

આવશ્યકનો આ સમુદાયાર્થ ટૂંકમાં કહ્યો. હવે તેમાંના એક એક
અધ્યયનનું હું વર્ણન કરીશ. તે આ રીતે-(૧) સામાયિક, (૨)
ચઝવીસત્થઓ(ચતુર્વિંશતિ-સ્તવ), (૩) વંદણય (વંદનક), (૪) પડિક્કમણ
(પ્રતિક્રમણ), (૫) કાઉસ્સગ્ગ (કાયોત્સર્ગ) અને (૬) પચ્ચક્કાણ પ્રત્યાખ્યાન).

આવસ્સગસ્સ ણં હમે અત્થાહિગારા ભવંતિ । તં જહા-
સાવજ્જ જોગ-વિર્હં, ઉક્કિત્તણ ગુણવઓ અ પડિવત્તી ।

ખલિઅસ્સ નિંદણા, વણ-તિગિચ્છ ગુણ-ધારણા ચેવ ॥

—અનુયોગદ્વારસૂત્ર, સૂત્ર ૫૮

આવશ્યકના અર્થાધિકારો આ પ્રમાણે હોય છે. જેમ કે સામાયિકનો અર્થાધિકાર સાવધ યોગની વિરતિ છે, ચતુર્વિંશતિસ્તવનો અર્થાધિકાર ચોવીસ તીર્થકરોના ગુણોનું સદ્ભૂત કીર્તન છે, અથવા સદ્ભૂત ગુણોનું કીર્તન છે. વંદનકનો અર્થાધિકાર ગુણવાન એવા ગુરુનો વિનય છે, પ્રતિક્રમણનો અર્થાધિકાર સ્ખલિત આત્માની નિંદા છે, કાયોત્સર્ગનો અર્થાધિકાર મહાન્ દોષરૂપ ભાવ-વ્રણની ચિકિત્સા છે અને પ્રત્યાખ્યાનનો અર્થાધિકાર નાનાવિધ સંયમગુણની ધારણા છે.

ચઉસરણ-પયન્નામાં કહ્યું છે કે :

ચારિત્તસ્સ વિસોહી, કીરઙ્ગ સામાઙ્ગણ કિલ્લ ઇહયં ।

સાવજ્જેઅર-જોગાણ, વજ્જણા-સેવણત્તણઓ ॥૨॥

અહીં સપાપ પ્રવૃત્તિના ત્યાગથી અને નિષ્પાપ પ્રવૃત્તિના સેવનથી સામાયિક વડે ચારિત્રગુણની ખરેખર વિશુદ્ધિ કરાય છે.

દંસણાયાર-વિસોહી, ચઝવીસાસંત્થણ કિચ્ચઙ્ગ ય ।

અચ્ચબ્ભુઅ-ગુણ-કિત્તણરૂવેણ જિણવરિંદાણં ॥૩॥

જિનેશ્વરોનાં અતિ-અદ્ભુત ગુણ-કીર્તનરૂપ ચતુર્વિંશતિસ્તવ વડે દર્શનાચારની વિશુદ્ધિ કરાય છે.

નાણાઈઆ ડ ગુણા, તસ્સંપન્ન-પડિવત્તિ-કરણાઓ ।

વંદણણ વિહિણા, કીરઙ્ગ સોહી ડ તેસિં તુ ॥૪॥

જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર અને તપ એ ગુણો છે. તેનાથી સંપન્ન ગુરુનો વિનય કરવાથી વિધિ-પૂર્વક-વંદન વડે તે ગુણોની શુદ્ધિ કરાય છે.

ખલિઅસ્સ ય તેસિં પુણો, વિહિણા જં નિંદણાઙ્ગ પડિક્કમણં ।

તેણ પડિક્કમણેણં, તેસિં પિ અ કીરેણ સોહી ॥૫॥

વળી (મૂળગુણ અને ઉત્તરગુણોમાં) સ્ખલિત થયેલા આત્માની. તે(સ્ખલનાઓ)ની વિધિ-પૂર્વકની નિંદા, ગર્હા અને આલોચના કરવી, તે

પ્રતિક્રમણ કહેવાય છે. તેવા પ્રતિક્રમણ વડે તે(મૂલગુણ અને ઉત્તરગુણો)ની શુદ્ધિ કરાય છે.

ચરણાઈયારણં, જહક્કમં વણ-તિગિચ્છરૂવેણં ।

પડિક્કમણાસુદ્ધાણ, સોહી તહ કાઁસગ્ગેણં ॥૬॥

પ્રતિક્રમણથી શુદ્ધ નહિ થયેલા ચારિત્રના અતિચારોની શુદ્ધિ વ્રણ-ચિકિત્સારૂપ કાયોત્સર્ગ વડે યથાક્રમ થાય છે.

ગુણ-ધારણરૂવેણં, પચ્ચક્કાણેણ તવ-ઇઆરસ્સ ।

વિરિયાયારસ્સ પુણો, સવ્વેહિ વિ કીરણ સોહી ॥૭॥

ગુણ-ધારણ રૂપ પ્રત્યાખ્યાન વડે તપના અતિચારોની તેમ જ વીર્યાચારની સર્વ પ્રકારો વડે એટલે સર્વ આવશ્યકોથી શુદ્ધિ કરાય છે.

પરિશિષ્ટ બીજું

સામાયિકની સાધના

[પ્રથમ-આવશ્યક]

(૧) સામાયિક શું છે ?

સામાયિકની સાધના કરનારે સર્વ પ્રથમ સામાયિક શું છે ? તે સ્પષ્ટ રીતે સમજી લેવું જોઈએ. તેથી પ્રથમ વિચારણા તેની કરવામાં આવે છે. નિશ્ચયનયની દૃષ્ટિએ આત્મા એ જ સામાયિક છે અને આત્મ-દર્શન એ જ સામાયિકનો અર્થ છે. ભગવતીસૂત્રના પ્રથમ શતકના નવમા ઉદ્દેશમાં શ્રીપાર્શ્વનાથભગવાનના ચતુર્થામ ધર્મને અનુસરનારા શ્રીકાલાસ્યવેષિ અણગારે શ્રમણ ભગવંત શ્રી મહાવીરના પાંચ મહાપ્રતધારી સ્થવિરોને કેટલાક પ્રશ્નો પૂછ્યા હતા, તેવી નોંધ ઉપલબ્ધ થાય છે. આ પ્રશ્નો પૈકીનો એક પ્રશ્ન એવો હતો કે 'કે મ્હે અજ્જો ! સામાઙ્ગ ? કે મ્હે અજ્જો ! સામાઙ્ગસ્સ અદ્ધે ?' હે આર્યભગવંતો ! આપનું સામાયિક શું ? અને સામાયિકનો અર્થ શો ? તે વખતે એ સ્થવિરોએ જણાવ્યું હતું કે-

આયા ણે અજ્જો ! સામાઙ્ગ, આયા ણે અજ્જો ! સામાઙ્ગસ્સ અદ્ધે; હે આર્ય ! આત્મા એ અમારું સામાયિક છે અને આત્મા એ જ સામાયિકનો અર્થ છે. તાત્પર્ય કે આત્માની સ્વાભાવિક સ્થિતિને પ્રાપ્ત થવું, તેમાં તલ્લીન થવું એ જ સામાયિક છે. વ્યવહારનયની દૃષ્ટિએ આત્માની સ્વાભાવિક સ્થિતિ પ્રત્યે લઈ જનારાં તમામ સાધનો, ક્રિયાઓ કે અનુષ્ઠાનો એ સામાયિક છે. એની વિચારણા જુદી જુદી અનેક રીતે થઈ શકે છે. શાસ્ત્રકારોએ તેનું સ્વરૂપ ચાર પ્રકારનું બતાવ્યું છે : (૧) શ્રુત-સામાયિક, (૨) સમ્યક્ત્વ-સામાયિક, (૩) દેશવિરતિ-સામાયિક અને (૪) સર્વવિરતિ-સામાયિક. એટલે શ્રુતજ્ઞાનની શુદ્ધ સાત્ત્વિક ઉપાસના એ સામાયિક છે, તત્ત્વ પરની નિર્મળ શ્રદ્ધા એ પણ સામાયિક છે અને સંયમાસંયમવાળું ચારિત્ર તથા શુદ્ધ સંયમરૂપ ચારિત્ર એ પણ સામાયિક છે.

(૨) વિશિષ્ટ વ્રત

સામાયિકની યોગ્ય સાધના થઈ શકે તે માટે શ્રાવક-ધર્મના અધિકારમાં એક વિશિષ્ટ વ્રતની યોજના કરવામાં આવી છે, જેને નવમું વ્રત, પ્રથમ શિક્ષાવ્રત કે સામાયિક-વ્રત કહેવામાં આવે છે. આ સામાયિક-વ્રત જ સામાન્ય રીતે સામાયિકના નામથી ઓળખાય છે અને તેની જ વિચારણા અહીં પ્રસ્તુત છે.

(૩) યૌગિક ક્રિયા

આ સામાયિક-વ્રતની ક્રિયા એ કોઈ સામાન્ય સાધના નથી, પરંતુ અતિ ઉચ્ચ કોટિનું આધ્યાત્મિક અનુષ્ઠાન છે અથવા તો શુદ્ધ યૌગિક ક્રિયા છે. બહુશ્રુત વિદ્વાનોએ યોગની વ્યાખ્યા જુદી જુદી રીતે કરેલી છે. યોગબિંદુ, યોગદષ્ટિસમુચ્ચય અને યોગવિંશિકા જેવા યોગના મનનીય ગ્રંથો રચનાર શ્રીહરિભદ્રસૂરિએ મોક્ષની સાથે જોડનારા સર્વ ધર્મ-વ્યાપારને યોગ તરીકે ઓળખાવેલ છે.

મુક્ષેણ જોયણાઓ, જોગો સવ્વો વિ ધમ્મ-વાવારો ।

(યોગબિંદુ ૧-૧)

યોગના પરમ અભ્યાસી કલિકાલ-સર્વજ્ઞ શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યે યોગશાસ્ત્ર નામના પ્રસિદ્ધ ગ્રંથમાં યોગનો પરિચય આપતાં જણાવ્યું છે કે-

ચતુર્વર્ગેઽગ્રણીર્મોક્ષો યોગસ્તસ્ય ચ કારણમ્ ।

જ્ઞાન-શ્રદ્ધાન-ચારિત્રરૂપં રત્નત્રયં ચ સઃ ॥

(પ્ર. ૧, શ્લો. ૧૫)

ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચાર પુરુષાર્થમાં અગ્રણી મોક્ષ છે; તેની પ્રાપ્તિમાં યોગ કારણભૂત છે. તે યોગ સમ્યગ્-જ્ઞાન, સમ્યગ્-દર્શન અને સમ્યક્-ચારિત્રરૂપ રત્નત્રયી-સ્વરૂપ છે. યોગની જુદાં જુદાં દષ્ટિબિંદુઓથી વિશદ સમાલોચના ઇતર દર્શનકારોએ પણ કરી છે. મહર્ષિ વેદવ્યાસ ભગવદ્ગીતામાં સમત્વને તથા કર્મ-કુશલતાને યોગ તરીકે રજૂ કરે છે. સમત્વં યોગ ઉચ્યતે (અ. ૨-૪૮) યોગઃ કર્મસુ-કૌશલમ્ (અ-૨-૫૦) યોગતત્ત્વનો સમુચિત સંગ્રહ કરનાર ભગવાન્ પતંજલિ યોગ-દર્શનમાં ચિત્તવૃત્તિઓના

નિરોધને યોગનું નામ આપે છે. યોગશ્ચિત્તવૃત્તિનિરોધઃ (૧-૨)

(૪) સામાયિક અને યોગની અભિન્નતા

યોગની આ વ્યાખ્યાઓ સામાયિકને બરાબર લાગુ પડે છે. કેમ કે-

(૧) સામાયિક-મોક્ષમાર્ગમાં જોડનારો ધર્મવ્યાપાર છે.

(૨) સામાયિક-સમ્યગ્-જ્ઞાન, સમ્યગ્-દર્શન અને સમ્યક્-ચારિત્રની પ્રાપ્તિ કરાવનાર છે.

(૩) સામાયિક-સમત્વને સાધનાર છે.

(૪) સામાયિક-કુશલ અનુષ્ઠાનરૂપ છે.

(૫) સામાયિક-ચિત્તની તમામ (કલેશોત્પાદક) વૃત્તિઓનો નિરોધ કરવાનું ઉત્તમ સાધન છે; એથી સામાયિક અને યોગ એ વાસ્તવિક રીતે અભિન્ન છે.

(૫) ચાર પ્રકારની યોગ-પ્રજ્ઞાલિકાઓ

યોગ-પ્રજ્ઞાલિકાઓ મુખ્યત્વે ચાર પ્રકારની છે : (૧) મંત્ર-યોગ, (૨) લયયોગ, (૩) રાજયોગ અને (૪) હઠયોગ. તે માટે કહ્યું છે કે-

યોગશ્ચતુર્વિધો મન્ત્ર-લય-રાજ-હઠાધિયઃ ।

સિદ્ધ્યત્યભ્યાસયોગેન, સદ્ગુરોરુપદેશતઃ ॥

-બુદ્ધિસાગર-પૃ. ૨૪.

યોગ ચાર પ્રકારનો છે : (૧) મંત્ર, (૨) લય, (૩) રાજ અને (૪) હઠ. તે અભ્યાસના યોગથી તથા સદ્ગુરુના ઉપદેશથી સિદ્ધ થાય છે.

(૬) સામાયિક રાજયોગ છે.

આ ચાર વિભાગો પૈકી સામાયિકનો સમાવેશ રાજયોગ-પ્રજ્ઞાલિકામાં થાય છે, કારણ કે તેનો હેતુ ચિત્તની કલેશમય અવસ્થાનો નાશ કરીને પ્રશમરૂપ ભાવ-સમાધિને પ્રાપ્ત કરવાનો છે.

(૭) રાજયોગનું ક્રિયાત્મક સ્વરૂપ છે.

મહર્ષિ પતંજલિએ યોગના ક્રિયાત્મક સ્વરૂપને ત્રણ વિભાગમાં

વિભક્ત કરેલું છે : (૧) તપ, (૨) સ્વાધ્યાય અને (૩) ઈશ્વર-પ્રણિધાન. તપઃ સ્વાધ્યાયેશ્વર-પ્રણિધાનાનિ ક્રિયાયોગઃ ॥૨-૧॥ આ ત્રણ પ્રકારોમાં સામાયિકનું સ્વરૂપ સ્વાધ્યાયની મુખ્યતાવાળું છે, છતાં તેમાં તપ અને ઈશ્વર-પ્રણિધાન એટલે ફલ-સંન્યાસનાં તત્ત્વો પણ યોગ્ય રીતે ગોઠવાયેલાં છે. સામાયિકમાં જે સમય જાય છે, તેમાં શારીરિક અને માનસિક એ બંને પ્રકારનું તપ હોય છે તથા તે સમભાવની સાધના અર્થે થતું હોઈને સર્વ પ્રકારનાં સાંસારિક ફળોની અભિલાષાથી રહિત હોય છે. એટલે સામાયિક એ યોગ છે-રાજયોગ છે-રાજયોગનું ક્રિયાત્મક સ્વરૂપ છે.

(૮) સાધ્ય, સાધક અને સાધના

કોઈ પણ ક્રિયાની સિદ્ધિનો આધાર સાધ્ય, સાધક અને સાધનાની યોગ્યતા અથવા શુદ્ધિ પર રહેલો છે. જો સાધ્ય યોગ્ય ન હોય તો તે માટે સાધના કરવાની જરૂર રહેતી નથી. જો સાધક યોગ્ય ન હોય તો તે સાધના કરી શકતો નથી, અને જો સાધના યોગ્ય ન હોય તો તેથી સિદ્ધિ થતી નથી. એટલે કાર્ય-સિદ્ધિ માટે સાધ્ય, સાધક અને સાધના એ ત્રણેની યોગ્યતા (વિશુદ્ધિ) જરૂરી છે.

(૯) સામાયિકનું સાધ્ય

સામાયિકનું સાધ્ય સમભાવ છે, જેને સમત્વ, સમતા (વીતરાગતા), ઉદાસીનતા કે મધ્યસ્થતા પણ કહેવામાં આવે છે. આ ભાવને પ્રાપ્ત થનાર ભાવ-સમાધિમાં પ્રવેશ કરે છે, અર્થાત્ સ્થિતપ્રજ્ઞ બને છે અને અતિ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિમાં અક્ષયસુખના નિધિ-સમી મુક્તિનો મહા-અંશ માણી શકે છે. એટલે નિરવધિ સુખ, પરમ આનંદ કે અનુપમ શાંતિ કે સમભાવનું પરિણામ છે અને તેથી સામાયિકની ક્રિયાની સાધ્ય તરીકેની યોગ્યતા સર્વ રીતે સિદ્ધ છે.

(૧૦) સામાયિકનો અધિકાર

સામાયિકનો અધિકાર સૌ કોઈને છે; લિંગ, વય, વર્ણ, જાતિ કે રાષ્ટ્રની મર્યાદાઓ તેને બાધક નથી. તેમ છતાં તેની વિશિષ્ટ પ્રકારે સાધના કરવા માટે બે અવસ્થાઓ વિશેષ અનુકૂળ મનાયેલી છે. તેમાંની પ્રથમ અવસ્થા તે શ્રમણાવસ્થા, સાધુજીવન કે સર્વવિરતિપણું છે અને બીજી

અવસ્થા તે ગૃહસ્થધર્મ, શ્રાવકવ્રત કે દેશવિરતિપણું છે.

(૧૧) સાધકની પહેલી યોગ્યતા

સામાયિકના સાધક માટે સર્વાંશે કે અલ્પાંશે પણ વિરતિ આવશ્યક છે. વિરતિ એટલે જ્ઞાન-શ્રદ્ધાપૂર્વકનો ત્યાગ. વધારે સ્પષ્ટ કહીએ તો મોહપાશમાં બંધાયેલા આત્માને પૌદ્ગલિક વસ્તુઓમાં-ધન, ધાન્ય, માલ-મિલકત, પત્ની, પરિવાર, એશ-આરામ અને અધિકારમાં-જે રસ આવે છે, જે રતિ ઊપજે છે, તેનું મન, વચન, કાયાથી નિર્ગમન તે વિરતિ છે. અથવા અનાદિ કાલના અધ્યાસથી દેહ, ઈન્દ્રિયો અને મનને ‘હુ’ માનીને પૌદ્ગલિક વિષયોમાં રસ લઈ રહેલા ચૈતન્યદેવ(આત્મા)નું આત્માભિમુખ થવું, આત્મ-સમ્મુખ થવું કે આત્મ-લક્ષી બનવું તે વિરતિ છે. એનું પ્રાકટ્ય પાર્થિવ વસ્તુઓની નિઃસારતા અને આત્મસાક્ષાત્કારની અભિરુચિને લીધે જ થાય છે. એટલે જડ અને ચૈતન્યની જુદાઈનું અસ્ખલિત ભાન એ વિરતિનો પાયો છે અને તે જ સાધકને સામાયિકની સાધના કરવા માટેની પ્રથમ પ્રકારની યોગ્યતા અર્પે છે.

(૧૨) સાધકની બીજી યોગ્યતા

લાંબા કાળ સુધી આંતરો પાડ્યા વિના પ્રેમપૂર્વક સંસ્કાર-સુધારણાનો સતત પુરુષાર્થ અથવા અભ્યાસ એ સાધકની બીજી યોગ્યતા છે. તે સિવાય વિરતિ કે વૈરાગ્યનો રંગ સ્થિર થઈ શકતો નથી. ગુરુકુલવાસ, સત્સંગ, શ્રવણ, સ્વાધ્યાય અને જપ-તપ એ સર્વની યોજના તેના માટે જ થયેલી છે. સામાયિકને સિદ્ધ કરવાની ભાવનાવાળો જે સાધક આ ગુણની પ્રાપ્તિમાં બેદરકાર રહે છે, અથવા તો તે અંગે પ્રમાદનું સેવન કરે છે, તેનું વૈરાગ્ય-બલ જલદી ક્ષીણ થઈ જાય છે અને પુનઃ તે કામ-ભોગની અટપટી ગલીમાં અટવાઈ જાય છે.

(૧૩) સાધકની ત્રીજી યોગ્યતા

દેવ અને ગુરુ પ્રત્યે અનન્ય શ્રદ્ધા એ સાધકની ત્રીજી યોગ્યતા છે. જેણે એ પ્રકારની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરી નથી તેની સાધના સફળ થઈ શકતી નથી. દેવ એ સામાયિકની સિદ્ધિ કરીને તેનો જગતને વિનિમય કરનાર

પરમપુરુષ છે અને ગુરુ એ સામાયિકની અનન્ય ભાવે સાધના કરનાર માર્ગ-દર્શક મહાનુભાવ છે. એ બંને પ્રત્યેની કે બંને પૈકી કોઈ પ્રત્યેની શ્રદ્ધાનો ઈનકાર આખરે તો સામાયિકના ઈનકારમાં જ પરિણમે છે. તેથી સામાયિકની સફળ સાધના માટે તે બંનેનું આલંબન અનિવાર્ય છે.

(૧૪) સાધકની ચોથી યોગ્યતા

પાંચ અશુભ્રતો અને ત્રણ ગુણવ્રતોને ધારણ કરવાં એ સામાયિકના સાધકની ચોથી યોગ્યતા છે. પાંચ અશુભ્રતોમાં અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને મમત્વત્યાગ એ પાંચ યમોની યથાશક્તિ ઉપાસના છે અને ત્રણ ગુણવ્રતોમાં ક્ષેત્રની, ભોગની અને આત્માને અનર્થ દંડનારી પ્રવૃત્તિઓની મર્યાદા છે. આ જાતના યમો કે વ્રતો વિષમભાવનો વિનાશ કરવામાં અત્યંત ઉપયોગી છે, એટલે તેનાથી સામાયિકની સાધના સત્વર થાય છે.

(૧૫) સામાયિકની સાધના

સાધ્યને સિદ્ધ કરવાનો પુરુષાર્થ, પ્રયત્ન કે પ્રયાસ એ સાધના છે. અથવા સાધ્યની સમીપે લઈ જનારી ક્રિયા તે સાધના છે. આવી સાધના હેયના પ્રત્યાખ્યાનથી અને ઉપાદેયની આરાધનાથી સિદ્ધ થાય છે. હેયનું પ્રત્યાખ્યાન એટલે પ્રતિકૂલ અથવા નિષિદ્ધ બાબતોનો ત્યાગ અને ઉપાદેયની આરાધના એટલે સાધ્યને અનુકૂળ અથવા વિધેય બાબતોનું અનુસરણ. સામાયિકની સાધનામાં સાવધ વ્યાપાર હેય છે એટલે તેનું પ્રત્યાખ્યાન કરવાનું છે અને નિરવધ કે શુભ વ્યાપાર ઉપાદેય છે, એટલે તેનું અનુસરણ કરવાનું છે. બીજી રીતે કહીએ તો પાપકારી પ્રવૃત્તિઓને છોડવી અને સમ્યગ્-જ્ઞાન, દર્શન તથા ચારિત્રની આરાધના કરવી એ સામાયિકની સાધના છે.

(૧૬) સાધના-ક્રમની વિચારણા

પાપકારી પ્રવૃત્તિ મન, વચન અને કાયા એ ત્રણેથી થાય છે, છતાં તેમાં મુખ્યતા મનની છે; એટલે મન જ્યારે ચંચળ મટીને એકાગ્ર બને અને ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એ ચાર કષાયને ઝીલે નહિ, અથવા અન્ય દર્શનકારોના શબ્દોમાં અસ્મિતા (અભિમાન), અવિદ્યા (અજ્ઞાન કે

મિથ્યાત્વ), રાગ, દ્વેષ અને અભિનિવેશ (જિજ્ઞવિષા એ પાંચ ક્લેશોથી રહિત થાય, ત્યારે સામાયિકની સાધના સફળ થઈ ગણાય છે. પરંતુ આ સ્થિતિએ સાધક એકદમ પહોંચી શકતો નથી, એટલે તેણે કયા ક્રમે આગળ વધવું તે વિચારણીય બને છે.

(૧૭) સમાહિત ચિત્તની આવશ્યકતા

પ્રારંભમાં ચિત્ત જ્યારે વિક્ષિપ્ત દશામાંથી પસાર થતું હોય છે, ત્યારે તેનું પરિભ્રમણ જુદા જુદા અનેક વિષયોમાં થાય છે અને તે તે વિષયોમાં મનોજ્ઞ (ગમવાપણું) અને અમનોજ્ઞ (નહિ ગમવાપણું)ની કલ્પના વડે તે રાગ તથા દ્વેષના ઘેરા રંગે રંગાય છે, જેના પરિણામે આત્માને કાલ્પનિક સુખ અને દુઃખનાં પ્રબળ સંવેદનો થાય છે. પરંતુ એ જ ચિત્ત જ્યારે સમાહિત (સમાધિવાળું) બને છે, ત્યારે પરિસ્થિતિમાં મોટો ફેર પડી જાય છે, કારણ કે એ વખતે તેની પ્રસરણશીલતા અટકી ગયેલી હોવાથી તે વિવિધ વિષયોના સંપર્કમાં આવતું નથી, પછી મનોજ્ઞ અને અમનોજ્ઞની કલ્પના કે તે દ્વારા થતો કાલ્પનિક સુખ-દુઃખનો અનુભવ થાય જ ક્યાંથી ? એટલે ચિત્તને સમાહિત કરવા માટે પ્રયાસ કરવો એ સામાયિકની સાધનાનું મુખ્ય કાર્ય છે.

(૧૮) ચિત્તને સમાહિત કરવાનાં સાધનો

ચિત્તને સમાહિત કરવા માટે (૧) નિર્મળ વાતાવરણ, (૨) સ્થિર આસન, (૩) અનાનુપૂર્વીની ગણના, (૪) નવકારમંત્રનો જાપ, (૫) સ્વાધ્યાય, (૬) કાયોત્સર્ગ અને (૭) ધ્યાન એ સાધનો ઉપયુક્ત છે.

(૧૮) નિર્મળ વાતાવરણ

મન જ્યારે પ્રથમની ત્રણ અવસ્થામાં એટલે ક્ષિપ્ત, મૂઢ કે વ્યાક્ષિપ્ત હોય છે, ત્યારે તેના પર વાતાવરણની અસર જલદી થાય છે અને ઊંડી થાય છે. એથી સાધકે સાધનાનું સ્થાન એવું પસંદ કરવું જોઈએ કે જ્યાંનું વાતાવરણ નિર્મળ હોય, યોગ-સાધનાને વિશેષ અનુકૂળ હોય.

ઉપાશ્રયો અને પૌષ્ઠશાળાઓની યોજના સામાયિકની સાધના જન-સમૂહ સારી રીતે કરી શકે તે માટે થયેલી છે, એટલે તેનું વાતાવરણ બને

તેટલું શાંત અને સાત્ત્વિક હોવું જોઈએ. જે ગૃહસ્થ-સાધકો સામાયિકની સાધના સદ્ગુરુના યોગના અભાવે ઘરમાં રહીને કરે છે, તેઓ તેનો કોઈ એકાંત ભાગ પસંદ કરી શકે છે, અથવા તો તે માટે જ ખાસ ઓરડો અલગ રાખેલો હોય તો તેનો ઉપયોગ પણ કરી શકે છે. આવો ઓરડો, જેને સામાયિક-ભવન કહી શકાય તેની સજાવટ તેને અનુરૂપ હોવી જોઈએ, એટલે કે તે સાદું છતાં સુઘડ અને પ્રશસ્ત વાતાવરણવાળું હોવું જોઈએ. આવા ભવનમાં સામાયિકની સાધના કરી ગયેલા મહાનુભાવો કે મહર્ષિઓનાં ભાવવાહી ચિત્રો મૂકી શકાય કે જેને જોતાં જ સામાયિકની સાચી સાધના કેવી હોય તેનો ખ્યાલ આવી શકે. તે માટે નીચેના કેટલાક પ્રસંગો પસંદ કરવા જેવા છે :

(૧) પ્રભુ મહાવીરને ક્રોધથી ધમધમી રહેલા ચંડકૌશિક સર્પનો દંશ થવા છતાં તેમની અડગ શાંતિ અને ધર્મોપદેશ.

(૨) પ્રભુ મહાવીરના કાનમાં ગોવાળો દ્વારા શલાકા નખાય છે, છતાં તેઓ ધ્યાનમાં અડગ રહે છે.

(૩) ગજસુકુમાલના મસ્તક પર ખેરના અંગારા, શ્વશુરનો ક્રોધ અને તેમની અજબ સહનશીલતા.

(૪) મેતાર્યમુનિને માથે લીલી વાધરી બાંધીને તડકે બેસાડ્યા છે, સોની ધમકી આપે છે, પરંતુ તેમના મુખ પર વિષાદની કોઈ રેખા ફરકતી નથી. સમતા અને શાંતિના વાતાવરણથી તેઓ વાતાવરણને પવિત્ર બનાવી રહ્યા છે.

(૫) પ્રભુ શ્રી પાર્શ્વનાથને મેઘમાળીનો ઉપસર્ગ.

(૬) સુકોશલમુનિ જંગલમાં ધ્યાન ધરીને ઊભા છે. વિકરાળ વાઘણ તેમના પર હુમલો કરે છે, છતાં અભયનું અનુસરણ કરીને તેઓ સ્થિર ઊભા રહે છે. તેમ કરતાં પ્રાણની આહુતિ આપે છે, પણ પ્રતિજ્ઞાને છોડતા નથી.

(૭) અવંતિસુકુમાલ કંટકમય વૃક્ષોની વચ્ચે આત્મધ્યાનમાં નિમગ્ન છે. હડકાયેલી શિયાળણી આવીને શરીરને કરડી ખાય છે. પરંતુ દેહ અને

આત્માની જુદાઈ જાણી ચૂકેલા એ મુનિવર જરા પણ કંપતા નથી. તેમ કરતાં પ્રાણ-પંખેરું ઊડી જાય છે, પણ તે સ્થિતિમાંય તેમને જરા પણ દુઃખ નથી. તેઓ છેવટ સુધી સંપૂર્ણ શાંતિ જાળવી રાખે છે.

(૮) સમભાવમાં સ્થિર થયેલા પ્રશમરસના-નિમગ્ન શ્રીજિનેશ્વર દેવની છબી.

સામાયિક-ભવનમાં જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રને લગતાં ઉપકરણો પણ યોગ્ય સ્થાને કલામય રીતે ગોઠવી શકાય. આ ભવનનો ઉપયોગ બીજી કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ માટે કરવો ન જોઈએ, જેથી તેનું વાતાવરણ સદા પવિત્ર રહે.

(૨૦) સ્થિર આસન

મનને એકાગ્ર કરવા માટે અન્ય સઘળી ક્રિયાઓ છોડીને એક સ્થાને બેસવું જરૂરી છે. એટલા માટે સામાયિકમાં કટાસન જે મોટા ભાગે ઊનનું હોય છે, તે બિછાવવામાં આવે છે ને તેના પર જ બેસવામાં આવે છે. સાધકે એના પર કઈ ઢબે બેસવું, એટલે કયા આસને બેસવું એ પણ સમજવા જેવું છે. જો આસન અક્કડ કે અટપટું હોય તો સંભવ છે કે જીવ-વિરાધના થાય. જો એ આસન એકદમ સુંવાળું હોય તો સંભવ છે કે પ્રમાદ થાય અથવા નિદ્રા આવે. વળી ભીંતને અઢેલીને કે સ્તંભનો ટેકો લઈને બેસવામાં પણ એ જ ભીતિ રહેલ છે.

યોગ-નિષ્ણાતો કહે છે કે-સ્થિરસુખમાસનમ્ એટલે લાંબા વખત સુધી સુખ-પૂર્વક બેસી શકાય એનું નામ આસન. યોગ-સાધકે એવું સાધન પસંદ કરવું જોઈએ કે જેનાથી તે લાંબા વખત સુધી સુખ-પૂર્વક એક સ્થાને બેસી શકે. કહ્યું છે કે-

જાયતે येन येनेह, विहितेन स्थिरं मनः ।

तत् तदेव विधातव्यमासनं ध्यान-साधनम् ॥

ધ્યાનનાં સાધન તરીકે તે તે આસન જોઈએ કે જે જે કરવાથી મન સ્થિર થાય.

ચિત્તની એકાગ્રતા સાધવામાં ઉપયોગી થાય તેવાં આસનો

પર્યંકાસન, વીરાસન, વજ્રાસન, ભદ્રાસન, દંડાસન, ઉત્કટિકાસન, ગોદોહિકાસન, કાયોત્સર્ગ વગેરે છે. સામાયિકના સાધકે સાધના દરમિયાન આમાંના કોઈ પણ આસનનો ઉપયોગ કરવો ઘટે છે.

(૨૧) અનાનુપૂર્વી

નવરો બેઠો નખ્ખોદ વાળે એ કહેવત મનના વિલક્ષણ સ્વભાવને લીધે જ પ્રચલિત થયેલી છે. તાત્પર્ય કે વશ નહિ થયેલું મન ઘડી પણ નવરું બેસતું નથી. તેને જો સારા વિચારો ન મળે તો તે ખરાબ વિચારો કરવા લાગે છે ને એથી સ્વ તથા પરનું નુકસાન થાય છે. મનની આ સ્થિતિ રોકવા માટે અનાનુપૂર્વીની યોજના કરવામાં આવી છે. એમાં એકથી પાંચ સુધીની સંખ્યાને જેટલી જુદી જુદી રીતે ગોઠવી શકાય તેટલી રીતે ગોઠવેલી છે. આ સંખ્યામાં જ્યાં (૧) હોય ત્યાં નમો અરિહંતાણં, (૨) હોય ત્યાં નમો સિદ્ધાણં, (૩) હોય ત્યાં નમો આચરિયાણં, (૪) હોય ત્યાં નમો ઊવજ્ઞાયાણં અને (૫) હોય ત્યાં નમો લોણ સબ્બસાહુણં એ નમસ્કારનાં પાંચ પદો ગણવામાં આવે છે. આ રીતે પદોની આગળ-પાછળની અટપટી ગણનામાં રોકાયેલું મન અન્ય વિચારો કરી શકતું નથી, એટલે ધીમે ધીમે તેને એકાગ્ર થવાની તાલીમ મળે છે. આગળ વધતાં આ જ રીતે નવપદની અનાનુપૂર્વી ગણવામાં આવે છે, જે વધારે અટપટી હોવાથી મનને વિશેષ એકાગ્ર કરવું પડે છે. એનાં વધારાનાં ચાર પદોમાં (૬) હોય ત્યાં નમો દંસણસ્સ, (૭) હોય ત્યાં નમો નાણસ્સ, (૮) હોય ત્યાં નમો ચારિત્તસ્સ અને (૯) હોય ત્યાં નમો તવસ્સ ગણવામાં આવે છે. એકંદરે આ યંત્રોની રચના માનસશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતે થયેલી છે અને તેથી એકાગ્રતા સાધવાનું સુંદર સાધન છે.

(૨૨) નમસ્કારમંત્રનો જપ

અનાનુપૂર્વીની તાલીમ લીધા પછી કાંઈક અંશે એકાગ્ર થવાને દેવાયેલું મન જપમાં જોડાય તો વધારે એકાગ્રતા સાધી શકે છે, એટલે નમસ્કારમંત્રનો જપ કરવો ઈચ્છ છે. આ જપ પ્રથમ જપમાલા-નોકારવાળી દ્વારા કરવો ઘટે છે, પછી બંને હાથની આંગળીઓના વેઢાથી કરવો ઘટે છે અને ત્યાર પછી માત્ર મૌખિક અને છેવટે મનથી કરવો ઘટે છે. આમ

ઉત્તરોત્તર આગળ વધતાં મનનો વિક્ષેપ ઘણા અંશે દૂર થાય છે.

(૨૩) સ્વાધ્યાય

આટલી સાધના પછી જે સાધક સ્વાધ્યાયમાં જોડાય છે, તે સૂત્રાર્થ ઉભયને બરાબર ગ્રહણ કરી શકવા જેટલું તનુ-માનસ પ્રાપ્ત કરે છે, તેથી સૂત્રાર્થનાં ઘણાં ગંભીર રહસ્યો સમજી શકે છે. સૂત્રાર્થ શબ્દથી અહીં નિર્ગ્રંથ-પ્રવચન કે આપ્ત-વચન અને તેનો અર્થ અભિપ્રેત છે. તે સમજવા માટે નય, નિક્ષેપ અને સ્યાદ્વાદનું જ્ઞાન જરૂરી છે. જેઓને સ્યાદ્વાદ-શૈલીનો અભ્યાસ નથી, તેઓ નિર્ગ્રંથ-પ્રવચનને યથાર્થ રીતે સમજી શકતા નથી. સ્વાધ્યાયની રીત એવી છે કે પ્રથમ વાચના, પછી પ્રચ્છના, પછી પરાવર્તના પછી અનુપ્રેક્ષા અને છેવટે ધર્મ-કથા. તેથી પ્રથમ સૂત્ર-પાઠને તથા અર્થને ગ્રહણ કરવો. પછી તેના પર વિશેષ તર્ક કરીને જ્ઞાન મેળવવું અને એ રીતે મેળવેલા જ્ઞાનનું પુનઃ પુનઃ રટણ કરીને તેને જાળવી રાખવું. વળી એ રીતે સ્થિર થયેલા જ્ઞાન પર ગહન ચિંતન કરવું અને તેનાં રહસ્યો સમજાય ત્યારે બીજાને તેનું યોગ્ય રીતે દાન કરવું. યુક્તિ, અનુભવ તેમ જ સિદ્ધાંત-વિનાનું સાહિત્ય વાંચવાથી લાભ થવાનો સંભવ નથી, બલકે નુકસાન થવાની જ સંભાવના છે; તેથી તેવા સાહિત્યનો સમાવેશ સ્વાધ્યાયમાં થતો નથી. આત્મ-વિકાસ તરફ દોરી જતું શિષ્ટ સાહિત્ય એ જ સ્વાધ્યાયનો વિષય હોઈ શકે. સ્વાધ્યાય દ્વારા સાધકે વિશ્વ-વ્યવસ્થા, ષડ્દ્રવ્યો અને તેના ગુણ-પર્યાય, આત્માનું સ્વરૂપ, શરીર, ઈન્દ્રિય અને મનની આત્માથી ભિન્નતા તથા જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર અને તપનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજી લેવાનું છે. સ્વાધ્યાય દ્વારા થયેલું મનનું સમાધાન કષાય કલેશને શાંત કરવામાં ઘણું ઉપયોગી નીવડે છે.

(૨૪) કાયોત્સર્ગ

નિર્મળ વાતાવરણમાં સ્થિર આસને બેસીને અનાનુપૂર્વી ગણવાથી, નવકારમંત્રના જપથી તથા આપ્ત-વચનના સ્વાધ્યાયથી કાયા, વાણી, અને મનને સ્થિર કરવાની યોગ્યતા કેટલાક અંશે સાધકમાં જરૂર આવી જાય છે. એટલી તૈયારીવાળો સાધક એ સ્થિતિમાંથી આગળ વધવાને કાયોત્સર્ગ કરે. કાયોત્સર્ગની મુખ્ય શરત શરીરને સ્થાન વડે, વાણીને મૌન વડે અને મનને ધ્યાન વડે સ્થિર કરવાની હોય છે. દેહ અને આત્માની ભિન્નતા સમજી

ચૂકેલો સાધક અહીં દેહાધ્યાસનો (દેહના મમત્વનો) સંપૂર્ણ ત્યાગ કરીને આત્મ-સ્વરૂપમાં તલ્લીન થવાનો પ્રયાસ કરે છે. આ પ્રયાસથી તેની શ્રદ્ધા નિર્મળ બને છે, મેઘા (હેય અને ઉપાદેયને સમજવાની બુદ્ધિ) તેજસ્વી થાય છે, ધૃતિ (મન પ્રણિધાન) વધે છે, ધારણા (સ્મરણ-શક્તિ) તીવ્ર થાય છે અને અનુપ્રેક્ષા એટલે તત્ત્વ-ચિંતનની શક્તિ ઘણી જ પ્રબલ બની જાય છે. આ વિકાસના પરિણામે તે ધ્યાન કરી શકવાની યોગ્યતાવાળો થાય છે.

(૨૫) ધ્યાન

ધ્યાન બે પ્રકારનાં છે : અશુભ અને શુભ. તેમાં અશુભ ધ્યાનમાંથી નિવૃત્ત થવાનું છે અને શુભ ધ્યાનમાં પ્રવેશ કરવાનો છે. અશુભ ધ્યાન બે પ્રકારનું હોય છે : (૧) આર્તધ્યાન અને (૨) રૌદ્રધ્યાન. તેમાં દુઃખ, નિરાશા, નાસીપાસી કે નિર્માલ્યતાના વિચારો જેમાં પ્રધાન હોય તે આર્તધ્યાન કહેવાય છે અને ક્રોધ, દ્વેષ, ધિક્કાર, તિરસ્કાર, હિંસા આદિના વિચારો જેમાં મુખ્ય હોય, તે રૌદ્રધ્યાન કહેવાય છે. આ પ્રકારના વિચારો કે ભાવો સામાયિકની સાધનામાં તથા મનની એકાગ્રતામાં પ્રતિકૂળ છે, તે દેખીતું છે. તેથી વિરુદ્ધ જે ભાવમાં આત્મ-વિકાસના વિચારો પ્રધાનપદે હોય તે ધર્મધ્યાન છે અને સંકલ્પ-વિકલ્પથી રહિત આત્મ-સ્વરૂપની જ તલ્લીનતા જેમાં હોય તે શુક્લધ્યાન છે. એટલે તેવું ધ્યાન પ્રશસ્ત છે, કરવા યોગ્ય છે.

(૨૬) ચાર ભાવનાઓ

ધર્મધ્યાનની સિદ્ધિ મૈત્રી, પ્રમોદ, કારુણ્ય અને માધ્યસ્થ્ય એ ચાર ભાવનાઓ વડે થાય છે. મૈત્રી એટલે સકલ જીવોને મિત્ર માનવાની વૃત્તિ; પ્રમોદ એટલે અન્યની ઉન્નતિ જોઈને આનંદ પામવાની વૃત્તિ; કારુણ્ય એટલે દીન-દુઃખીને જોઈને અનુકંપાની વૃત્તિ તથા માધ્યસ્થ્ય એટલે વિપરીત માનસ ધરાવનારાઓ તથા નિઃશંકપણે કૂર કર્મ કરનારાઓ પ્રત્યે ઉદાસીનતા. (મતલબ કે તેમનું અનુમોદન પણ નહિ કે તેમના પ્રત્યે તિરસ્કાર પણ નહિ.)

(૨૭) મૈત્રી ભાવના

આ ચાર ભાવનાઓનો સંક્ષેપ કરવો હોય તો એક મૈત્રીભાવનામાં થઈ

શકે છે, કારણ કે જ્યાં ઊંડે ઊંડે મિત્રતાની ભાવના નથી, ત્યાં પ્રમોદ ઊપજી શકતો નથી, કરુણા સ્ફુરતી નથી કે માધ્યસ્થ્યભાવ અનુભવી શકાતો નથી.

મૈત્રીભાવનું મૂળ નીચેની વિચારણામાં રહેલું છે :

જેવો હું તેવા બીજા. જેમ મને સુખ ગમે છે, તેમ બીજાને પણ સુખ ગમે છે. જેમ મને જીવવું પ્રિય છે, તેમ બીજાને પણ જીવવું પ્રિય છે; તો મારાથી કોઈને પણ ધિક્કારી કેમ શકાય ? તિરસ્કારી કેમ શકાય ? કે તેના વાજબી હક્કો પર તરાપ કેમ મારી શકાય ? કોઈની હિંસા કરીને, કોઈને દુઃખી કરીને, કોઈના ભોગે સુખી થવાની મનોવૃત્તિ એ હરગિજ મિત્રતાનું ચિહ્ન નથી. માટે ચૌદ રાજલોકના સકલ જીવો પ્રત્યે મારી મિત્રતા છે. હું કોઈનોય વેરી નથી, કોઈનોય દુશ્મન નથી. કોઈ પણ મારો વેરી નથી, કોઈ પણ મારો દુશ્મન નથી. મારાં સુખ-દુઃખ એ મારાં પોતાનાં જ કર્મોનું ફળ છે. સહુ સુખી થાવ, સહુ ન્યાયી થાવ, સહુ કલ્યાણના માર્ગને અનુસરો.

મૈત્રીભાવથી ક્ષમાનો ગુણ વિકાસ પામે છે, નમ્રતા પણ આવે છે, સરલતા પણ પ્રાપ્ત થાય છે અને સંતોષ પણ અનુભવી શકાય છે. જેમ કે બધા જ મિત્ર છે, ત્યાં કોના પર ક્રોધ ? શા માટે ક્રોધ ? જ્યાં બધાં સમાન છે, ત્યાં અભિમાન કેવું ? અને શા માટે ? જ્યાં મિત્રતા જ વર્તે છે, ત્યાં જુદાઈ કેવી ? એટલે કોઈનું લેવાપણું કે કોઈ પણ વસ્તુની તૃષ્ણા રહેતી નથી. તાત્પર્ય કે કોષાદિ કષાયો આ ભૂમિકા પર બલ-રહિત થઈ જાય છે, તેથી ચિત્ત-વૃત્તિનું શોધન થઈ જાય છે. એટલે જે સાધક આ કક્ષાએ પહોંચ્યો હોય છે, તે ક્રોધ કરતો નથી; પણ ગમે તેવી સ્થિતિમાં શાંત જ રહે છે, પોતાનાં રૂપ, ગુણ કે ઐશ્વર્યનું અભિમાન કરતો નથી પણ તે નિરભિમાન જ રહે છે; તે કોઈ પણ જાતની કપટ-ક્રિયા કરવાનું વલણ ધરાવતો નથી, પણ સરળતાને જ સર્જે છે અને તેની પાસે કોઈ પણ જાતની માલ-મિલકત ન હોય કે સાધનો અપર્યાપ્ત હોય તો પણ તે સંતોષનું પરમ સુખ અનુભવે છે. એને કોઈ વાતનું દુઃખ હોતું નથી, કોઈ વાતની ચિંતા હોતી નથી, કોઈ જાતનો ભય હોતો નથી કે કોઈ પ્રત્યે કોઈ પણ પ્રકારનો અણગમો હોતો નથી. કોઈ પણ સ્થિતિમાં તે આનંદ જ માણે છે, શાંતિ અનુભવે છે અને અપૂર્વ સામર્થ્યનો સ્વામી હોઈ પોતાના આત્મા સિવાય કોઈની પણ અપેક્ષા રાખતો નથી.

આ સ્થિતિમાં આગળ વધતાં તે શુક્લધ્યાનમાં પ્રવેશ કરે છે, જ્યાં બધા તર્ક-વિતર્ક અને સંકલ્પ-વિકલ્પો શમી ગયા હોય છે. દુઃખનું મૂળ કલ્પના છે, મનને નચાવનારી પણ કલ્પના જ છે અને રાગ-દ્વેષમાં રગદોળનારી પણ કલ્પના જ છે. આ કલ્પનાનો સર્વથા નાશ થતાં જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મનાં સર્વ આવરણો ખસી જાય છે, એટલે તેને લાખો સૂર્યો કરતાં પણ અધિક તેજસ્વી અથવા લાખો ચંદ્ર કરતાં પણ અધિક નિર્મળ એવા આત્મસ્વરૂપનો પ્રકાશ થાય છે. બસ, આ જ સામાયિકની સાધનાનો ક્રમ છે અને આ જ કથાયમુક્ત દશા અનુભવવાનો સાચો કીમિયો છે. સામાયિકની સાધના કરનારાઓ તેનું આ રહસ્ય સમજી યોગ્ય દિશામાં પુરુષાર્થ કરે—એ જ અભ્યર્થના.

પરિશિષ્ટ ત્રીજું

ચતુર્વિંશતિ-સ્તવનું રહસ્ય

[દ્વિતીય આવશ્યક]

(૧) ચતુર્વિંશતિ-સ્તવનું પ્રયોજન

ચતુર્વિંશતિસ્તવનું પ્રયોજન આ અવસર્પિણી કાલમાં ભરતક્ષેત્રમાં થઈ ગયેલા શ્રીઋષભદેવ આદિ ચોવીસ તીર્થંકરોની સ્તવના કરવાનું છે.

(૨) તીર્થંકરોની બાહ્ય વિભૂતિ

આ ચોવીસ તીર્થંકરો દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ અને ભાવથી ભિન્ન છે, છતાં ગુણથી સમાન છે, તેથી સઘળા એક સરખા સ્તુતિને પાત્ર છે. દરેક તીર્થંકર સરખા જ શક્તિશાળી, પ્રાભાવિક અને ચમત્કારિક અતિશયોવાળા હોય છે. કારણ કે દરેક તીર્થંકરને ઘાતીકર્મના ક્ષયથી ઉત્પન્ન થયેલું કેવલજ્ઞાન સમાન હોય છે, દરેક તીર્થંકરની વાણી સંસ્કારવત્ત્વ આદિ પાંત્રીસ ગુણોથી યુક્ત હોય છે, દરેક તીર્થંકર સુર-અસુર અને મનુષ્યોના સ્વામીથી પૂજાવાને યોગ્ય હોય છે અને દરેક તીર્થંકર જ્યાં જ્યાં વિચરે છે, ત્યાં ત્યાં ઈતિ અને ભીતિ આદિ અપાયોનો અપગમ (નાશ) થાય છે. ઈતિ શબ્દથી અહીં અતિવૃષ્ટિ, અનાવૃષ્ટિ, તીડ, ઉંદર, શુક સ્વચક્ર-ભય અને પરચક્ર-ભય-એ સાત ઉપદ્રવ સમજવાના છે અને ભીતિ શબ્દથી સલિલ-ભય, અનલ-ભય, વિષ-ભય, વિષધર-ભય, દુષ્ટગ્રહ-ભય, રાજ-ભય, રોગ(વ્યાધિ)-ભય, રણભય, રાક્ષસાદિ-ભય, રિપુ-ભય, મારિ-ભય(રોગચાળાનો ભય), ચોર-ભય અને શ્વાપદાદિ-ભય સમજવાના છે; અથવા તો મદોન્મત્ત હાથી, સિંહ, દાવાનળ, સર્પ, યુદ્ધ, 'સમુદ્ર, જલોદરાદિ-રોગ અને બંધન—એ આઠ પ્રકારના મોટા અને ઉપલક્ષણથી નાના ભયો ગણવાના છે. આ ઉપરાંત અશોક વૃક્ષ, ફૂલોનો વરસાદ, દિવ્યધ્વનિ, ચામર, રત્નજડિત સિંહાસન, તેજને સંવરનારું ભામંડળ, દુંદુભિ અને છત્ર એ આઠ પ્રાતિહાર્યો પણ સરખા જ હોય છે. ટૂંકમાં દરેક તીર્થંકર ૩૪ અતિશયોથી યુક્ત હોઈને શક્તિ કે

પ્રભાવમાં-સરખા જ હોય છે.

(૩) દેવાધિદેવનું અંતરંગ સ્વરૂપ

ચોવીસ તીર્થકરોની સ્તુતિ કરવાનું મુખ્ય કારણ એ છે કે, તેઓ અર્હત્ હોય છે, ભગવાન્ હોય છે, ધર્મની આદિ કરનાર હોય છે, ધર્મરૂપી તીર્થની સ્થાપના કરનાર હોય છે અને સ્વયંસંબુદ્ધ પણ હોય છે. વળી તેઓ પુરુષોત્તમ, પુરુષ-સિંહ, પુરુષ-વરપુંડરીક પુરુષ-વરગંધર્વસ્તી તેમ જ લોકોત્તમ, લોક-નાથ, લોક-હિત, લોક-પ્રદીપ અને લોક-પ્રદ્યોતકર પણ હોય છે. તે ઉપરાંત તેઓ અભય આપનાર, ચક્ષુ આપનાર, માર્ગ આપનાર, શરણ આપનાર, બોધિ આપનાર, ધર્મ આપનાર, ધર્મના દેશક, ધર્મના નાયક, ધર્મના સારથિ અને ધર્મના શ્રેષ્ઠ ચક્રવર્તી પણ હોય છે. તે સાથે જ તેઓ અપ્રતિહત જ્ઞાન અને દર્શનના ધારક છબ્રસ્થતાથી રહિત, જિન, જાપક (જિતાવનાર), તીર્ણ, તારક, બુદ્ધ, બોધક, મુક્ત, મોચક, સર્વજ્ઞ, શિવ, સર્વદર્શી, શિવ, અચળ, અરુજ, અનંત, અક્ષય, અવ્યાબાધ અને અપુનરાવૃત્તિ એવા મોક્ષ-સ્થાનને પામેલા તથા જિત-ભય પણ હોય છે. વળી તેઓ દાનાન્તરાય, લાભાન્તરાય, વીર્યાન્તરાય, ભોગાન્તરાય, ઉપભોગાન્તરાય, હાસ્ય, રતિ, અરતિ, ભય, શોક, જુગુપ્સા, કામ, મિથ્યાત્વ, અજ્ઞાન, નિદ્રા, અવિરતિ, રાગ અને દ્વેષ એ અઢાર દૂષણોથી રહિત હોય છે; એટલે તેઓ પ્રશમરસથી ભરપૂર અને પૂર્ણાનંદમય હોય છે.

(૪) ચતુર્વિંશતિ સ્તવનું ફલ

આવા પરમ-પવિત્ર અને પરમોપકારી તીર્થકરદેવોની સ્તવના કરવાથી આત્મ-વિકાસના પ્રથમ પગથિયારૂપ સમ્યક્ત્વની શુદ્ધિ થાય છે. તે માટે શ્રીઉત્તરાધ્યયનસૂત્રના ઓગણત્રીસમા અધ્યયનમાં કહ્યું છે કે-
ચઙ્ઘીસત્થાણં ભંતે ! જીવે કિં જણયઈ ? (૩.) ચઙ્ઘીસત્થાણં દંસણ-વિસોહિ જણયઈ ॥૧॥ શ્રી ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે કે : હે ભગવંત ! ચતુર્વિંશતિ-સ્તવ કરવાથી જીવ કયા લાભને પ્રાપ્ત કરે ? ઉત્તર-હે ગૌતમ ! ચતુર્વિંશતિ-સ્તવથી જીવ દર્શન-વિશુદ્ધિ-લાભને પ્રાપ્ત કરે છે. દર્શન શબ્દથી અહીં સમ્યક્ત્વ ગ્રહણ કરવાનું છે. તે માટે ટીકાકારે સ્પષ્ટીકરણ કરતાં

જણાવ્યું છે કે-**दर्शनं सम्यक्त्वं तस्य विशद्विः ।** -એટલે યતુર્વિંશતિ-સ્તવનું તાત્કાલિક ફળ સમ્યક્ત્વની શુદ્ધિ છે અને સમ્યક્ત્વ વિના સમ્યગ્જ્ઞાન વિના સમ્યક્-ચારિત્ર પ્રકટતું નથી, તેમજ સમ્યક્-ચારિત્ર પ્રકટ્યા વિના મુક્તિ મળતી નથી, એટલે યતુર્વિંશતિ-સ્તવનું પરંપરાફળ મોક્ષ છે.

(૫) સમ્યક્ત્વનું સ્વરૂપ

સમ્યક્ત્વ એ આત્માનો શ્રદ્ધાન-પરિણતિરૂપ મૂળ ગુણ છે, જે (૧) આસ્તિક્ય, (૨) અનુકંપા, (૩) નિર્વેદ, (૪) સંવેગ અને (૫) શમનાં લક્ષણો વડે વ્યક્ત થાય છે.* બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો સમકિતથી ભાવિત થયેલો આત્મા આસ્તિક હોય છે, અનુકંપાવાળો હોય છે, નિર્વેદને ધારણ કરનારો હોય છે, સંવેગના રંગે રંગાયેલો હોય છે અને શમગુણથી વિભૂષિત હોય છે.

આસ્તિક શબ્દ અહીં જીવ, અજીવ, પુણ્ય, પાપ, આશ્રવ, સંવર, નિર્જરા, બંધ અને મોક્ષ એ નવ તત્ત્વો પર આસ્થા રાખનારના અર્થમાં સમજવાનો છે; અથવા જે આત્માને સુદેવ, સુગુરુ અને સુધર્મ પર અવિચલ શ્રદ્ધા છે, તે જ સાચો આસ્તિક છે. આવી સ્થિતિ પ્રરૂપણા-મિથ્યાત્વ, પ્રવર્તન-મિથ્યાત્વ, પરિણામ-મિથ્યાત્વ અને પ્રદેશ-મિથ્યાત્વના નાશથી ઉત્પન્ન થાય છે.

આસ્તિક્ય ઉત્પન્ન થતાં અનુકંપાનો ગુણ પ્રકટે છે, જેથી તે કોઈ પ્રાણીનો વધ કરવા ચાહતો નથી; કોઈને નિરર્થક દંડ દેવાની ભાવના સેવતો નથી તથા કોઈનું કોઈ પણ પ્રકારે બૂરું થાય તેવું અંશમાત્ર પણ ઈચ્છતો નથી. વળી આ અનુકંપાનો ગુણ તેને પ્રત્યેક પ્રાણી પ્રત્યે દયા દાખવતાં શીખવે છે, તેને સાચું બોલવાની પ્રેરણા કરે છે, પોતાની વસ્તુમાં જ સંતોષ માનતો કરે છે, બ્રહ્મચર્ય પાળવાની ભાવના પેદા કરે છે અને ગમે તેમ કે ગમે તે રીતે પરિગ્રહનો સંચય કરતાં અટકાવે છે. તાત્પર્ય કે શ્રીતીર્થકર-

× પ્રાધાન્યગુણને અનુલક્ષીને ગણતરી કરતાં આ લક્ષણોને નીચેના ક્રમે ગ્રહણ કરવામાં આવે છે-૧. શમ, ૨. સંવેગ, ૩. નિર્વેદ, ૪. અનુકંપા અને ૫. આસ્તિક્ય.

દેવના સ્તવન વડે સમ્યક્ત્વની શુદ્ધિ થતાં આત્મામાં અનુકંપાનો જે અદ્ભુત ગુણ પ્રકટે છે, તે તેના પ્રત્યેક જીવનવ્યવહારને શુદ્ધ રાખવાની જબ્બર પ્રેરણા કરે છે, અને પરિણામે તેનો જીવનવ્યવહાર પ્રામાણિક, નિર્દોષ અને સાત્ત્વિક બને છે.

આસ્તિક્ય અને અનુકંપાનું પરિણામ નિર્વેદના પ્રાકટ્યમાં આવે છે, કે જેના લીધે તે ભવસાગરના ભ્રમણથી ભયભીત બને છે અને જન્મ-મરણના ફેરામાંથી ક્યારે મુક્ત થાઉં ? એવી ઉત્સુકતાનું પ્રતિપળે સેવન કરે છે.

આ રીતે આસ્તિક, અનુકંપિત અને નિર્વિણ્ણ બનેલો તે આત્મા સંવેગના રંગે રંગાય છે, જેના લીધે તેને સર્વ વિષય-ભોગો કિંપાક-વૃક્ષના ફળ-તુલ્ય કડવા લાગે છે અને માથે પડેલી સાંસારિક પ્રવૃત્તિઓને ચલાવવા છતાં હૃદયથી તો તે અળગો જ રહે છે. તેથી જ કહેવાય છે કે—

સમકિતવંતો જીવડો, કરે કુટુંબ-પ્રતિપાલ;

અંતરથી અળગો રહે, જયમ ધાવ ખેલાવત બાલ.

આસ્તિક્ય, અનુકંપા, નિર્વેદ અને સંવેગ પ્રકટ થતાં શમગુણનો આવિર્ભાવ સ્વાભાવિક બને છે કે જેના લીધે ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ રૂપી કષાયોથી તથા હાસ્ય, રતિ, અરતિ, ભય, શોક, જુગુપ્સા અને વેદ (જાતીય ભાવના) રૂપીનો કષાયથી તે ક્ષુબ્ધ થતો નથી. તાત્પર્ય કે લક્ષ્મી અને અધિકારની પ્રાપ્તિ તેને છકાવી શકતી નથી કે ધન-વૈભવ અને સત્તાનો નાશ તેને દુઃખી કરી શકતા નથી. જ્યાં જીવ અને અજીવની જુદાઈ પ્રત્યક્ષ ભાસતી હોય, તથા ધન-માલ, કુટુંબ-પરિવાર અને દેહ તથા ઈન્દ્રિયોને પણ સંયોગ-જન્ય લેખવામાં આવતા હોય; ત્યાં શેનું અભિમાન ? અને શેનું દુઃખ ? તાત્પર્ય કે શમ ગુણથી વિભૂષિત આત્મા સુખ અને દુઃખમાં સમાન-સ્થિતિવાળો રહે છે અને પોતાના ચિત્તની પ્રસન્નતા સદાકાળ ટકાવી રાખે છે. આ રીતે સમકિતની શુદ્ધિનો અર્થ આસ્તિક્ય, અનુકંપા, નિર્વેદ, સંવેગ, શમગુણોનું યથાર્થ પ્રાકટ્ય છે કે જેના લીધે જીવનની સર્વ પ્રવૃત્તિઓ બહિર્મુખ મટીને અંતર્મુખ થાય છે.

(૬) ભાવ-મંગલ

શ્રીતીર્થંકર દેવો સ્તવ-સ્તુતિ-મંગલનું ફળ દર્શાવતાં શ્રીઉત્તરાધ્યયનસૂત્રના ઓગણત્રીસમા અધ્યયનમાં કહ્યું છે કે-થય-થુઙ્ગ-મંગલેણં મ્મંતે ! જીવે કિં જળયદ્ ? (ઉત્તર) નાળ-દંસળ-ચારિત્ત-બોહિલામ્મ-સંપન્ને ણં જીવે અંતકિરિયં કમ્પવિમાણોઽવચ્ચિયં આરાહણં આરાહેદ્ ॥૧૪॥

“હે ભગવન્ ! સ્તવ અને સ્તુતિરૂપ ભાવ-મંગલથી જીવ કયા લાભને પ્રાપ્ત કરે છે ?

(ઉત્તરમાં ભગવાન જણાવે છે કે હે શિષ્ય !) સ્તવ અને સ્તુતિ રૂપ ભાવ-મંગલથી જીવ જ્ઞાન-બોધિ, દર્શનબોધિ અને ચારિત્ર-બોધિના લાભને પ્રાપ્ત કરે છે અને તે રીતે જ્ઞાન-બોધિ, દર્શન-બોધિ અને ચારિત્ર-બોધિનો લાભ થતાં તે જીવ કલ્પવિમાનમાં ઉત્પન્ન થવાપૂર્વક મોક્ષમાં જાય છે.

બોધિ શબ્દ અહીં સમ્યક્ અર્થમાં વપરાયેલો છે. તેથી જ્ઞાન-બોધિ, દર્શન-બોધિ અને ચારિત્ર-બોધિનો અર્થ સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યક્ચારિત્ર સમજવાનો છે, કે જે મોક્ષમાર્ગનાં અનિવાર્ય પગથિયાં છે. આ કથનનું તાત્પર્ય એ છે કે શ્રીતીર્થંકરદેવોનાં સ્તવન અને સ્તુતિ રૂપ ભાવમંગલથી દર્શનની શુદ્ધિ થવા ઉપરાંત જ્ઞાન અને ક્રિયા દ્વારા મોક્ષ સુખને માણે છે.

સ્તવ-લોગસ્સ સૂત્ર એ ચોવીસ જિનોનું સ્તવ અથવા સ્તુતિ છે. ઉત્તમ ગુણોનું કથન અને રૂપનું સ્મરણ એ બે પ્રકારે સ્તુતિ થાય છે. નામ અને રૂપના જોડકામાં નામનું પ્રાથમ્ય હોવાથી પ્રસ્તુત સૂત્રમાં નામનું સ્મરણ અથવા કીર્તન અને ગુણોનું કથન-એ પ્રકારે વ્યવસ્થા છે. ચતુર્વિંશતિ જિનોને વંદન કરતી વખતે તેમના ગુણોને લક્ષ્યમાં લાવવામાં આવે તો જ તે વંદન સાર્થક ગણાય.

ગુણો-શ્રીઅરિહંત દેવના જે બાર ગુણો જણાવવામાં આવે છે તેમાં આઠ પ્રાતિહાર્યરૂપ ગુણો છે અને ચાર મૂલાતિશયો રૂપ ગુણો છે. આઠ પ્રાતિહાર્ય દ્વારા થતી ભગવાનની પૂજા તે ભગવાનના ગુણ અથા લક્ષણ રૂપ

નહીં પણ ઉપલક્ષણ રૂપ છે. લક્ષણ બે પ્રકારનાં હોય છે : એક આત્મભૂતલક્ષણ અને બીજું અનાત્મભૂત લક્ષણ. આઠ પ્રાતિહાર્યોને ભગવાનના આત્મા સાથે સીધો સંબંધ નથી, પરંતુ સર્વોત્કૃષ્ટ પુણ્યપ્રકૃતિના ઉપભોગ દ્વારા સંબંધ છે-(૧) અપાયાપગમાતિશય, (૨) જ્ઞાનાતિશય, (૩) વચનાતિશય અને (૪) પૂજાતિશય. એ ચાર અતિશયોથી જ તીર્થંકર દેવો મહાન છે. તે આત્મલક્ષણ રૂપે છે અને મુખ્યત્વે આત્મગુણો રૂપે સંબંધ ધરાવે છે અને તેથી જ અનુક્રમે નીચે પ્રમાણે પણ દર્શાવાય છે.

(૧) (મોહનો સર્વ નાશ (જિણે શબ્દથી નિર્દિષ્ટ છે)

(૨) કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થવું. (કેવલી શબ્દથી નિર્દિષ્ટ છે)

(૩) સર્વ ભાષામાં પરિણામ પામનારી એવી વાણી હોવી (ધમ્મતિથ્યયે પદથી નિર્દિષ્ટ છે.)

(૪) બહુધા સમવસરણમાં બિરાજમાન થઈને દેશના આપવી. (લોગસ્સ ઝજ્જોઅગરે પદથી નિર્દિષ્ટ છે.)

આ ચાર અતિશયો તીર્થંકરો સિવાય બીજા કોઈમાં પણ સંભવી શકતા નથી. ભાવઅરિહંતપણાનું કારણ પણ આ ચાર અતિશયો જ છે.

નિક્ષેપ-શબ્દથી અર્થવ્યવસ્થા અથવા નિક્ષેપ ચાર પ્રકારે થઈ શકે છે. તે નામનિક્ષેપ, સ્થાપના અથવા આકૃતિનિક્ષેપ, દ્રવ્યનિક્ષેપ અને ભાવનિક્ષેપ છે. અરિહંત શબ્દના નિક્ષેપની આ ચાર પ્રકારે વિચારણા કરીશું.

નામનિક્ષેપ-અતીત, અનાગત કે વર્તમાનની, પાંચ ભરત અને પાંચ ઐરવતની ત્રીસ ચોવીસીમાં કે મહાવિદેહના અતીત, અનાગત કે વર્તમાન જિનોમાં કોઈ પણ અરિહંત નામના તીર્થંકર થયા નથી કે જેઓશ્રીને ઉદ્દેશીને અરિહંત-નામની આરાધના થાય. વસ્તુતઃ તે અરિહંત પદની આરાધના છે અને તે કોઈ પણ વ્યક્તિને અંગે નહીં પણ સમગ્ર ક્ષેત્ર અને સમગ્ર કાલના સમગ્ર તીર્થંકરોના અર્હંતપણાના ગુણને અનુસરીને આરાધ્યતા ગણવામાં આવી છે. તેથી જ કલિકાલસર્વજ્ઞ ભગવાન શ્રીહંમયંદ્રસૂરીશ્વરજી ચોવીસ તીર્થંકરોની સ્તુતિ કરતાં પહેલાં સકલ અરિહંતોની પ્રતિષ્ઠાના આધારભૂત, મોક્ષલક્ષ્મીના અધિષ્ઠાન સ્વરૂપ અને સ્વર્ગ, મૃત્યુ તથા પાતાલ લોકમાં

અદ્વિતીય સામર્થ્યવાળું અર્હતપણું ગણીને તેના જ ધ્યાનમાં લીન થવાનું કહે છે અને સાથે તે જ અર્હતોનાં નામ, (ઋષભ, અજિત વગેરે) આકૃતિ, દ્રવ્ય તથા ભાવે કરીને ત્રણે જગતના જીવોને પાવન કરનાર અર્હતપદને ધારણ કરનાર સર્વ ક્ષેત્ર અને સર્વકાલના તીર્થકરોની સેવનાને કર્તવ્ય તરીકે ગણાવતાં પોતે સેવા કરે છે-કરવાનું કહે છે. આ પ્રકારની અરિહંતપદની સમષ્ટિપ્રધાનતાવાળી આરાધના બીજે ક્યાંય જોવા મળતી નથી.

જિનાદિ શબ્દો જ્યારે અર્થથી જળવાઈ રહે છે ત્યારે અરિહંત શબ્દ ખુદ શબ્દ દ્વારાએ પણ જળવાઈ રહે છે. એ જ એનો અદ્વિતીય મહિમા છે.

અરિહંતની સમષ્ટિમય આરાધના કરવાને તૈયાર થયેલા જીવોએ વ્યક્તિ તરીકે રહેલા ઋષભદેવાદિ તીર્થકરોની ઉપેક્ષા ન કરવી જોઈએ. જેવી રીતે સમષ્ટિમય આરાધના આત્મકલ્યાણ માટે ઉપયુક્ત છે, તેવી રીતે શ્રી ઋષભદેવ આદિ વ્યક્તિની આરાધના પણ સંપૂર્ણ ઉપયોગી છે.*

અરિહંતદેવનાં નામોમાં ઝસમ વગેરેની વર્ણવ્યવસ્થા ડ પછી સ અને પછી મ-આ પ્રમાણે વર્ણોના નિર્ણાત અનુક્રમવાળી તથા અર્થવાળી છે. તેથી તે નામો વાચક છે પણ વાચ્ય નથી. એવા અનુક્રમે ગોઠવાયેલા, અર્થવાળા અક્ષરસમૂહને નામ કહેવામાં આવે છે.

નામ વાદસ્થિત હોય અથવા ગુણનિષ્પન્ન પણ હોય. જિનેશ્વર ભગવંતનાં નામો ગુણનિષ્પન્ન હોય છે.

આ પ્રકારે ચોવીસ અરિહંત ભગવંતનાં ચોવીસ પુણ્યકારી નામો સ્વાભાવિક શક્તિ અને સંકેત વડે વાચ્યાર્થનો ભોધ કરાવનારા છે.

નામ અને રૂપનો ગાઢ સંબંધ હોય છે તે આપણે સ્થાપના (આકૃતિ) નિક્ષેપમાં વિચારીશું.

અહીં એ પ્રશ્ન થાય કે નામ તો માત્ર શબ્દપુદ્ગલોના સમૂહાત્મક હોવાથી તેનું સ્મરણ આત્માને કેવી રીતે ઉપકારી થાય ?

★ નામજિણા જિણનામા, ઠવળજિણા પુળ જિર્ણિદ પઢિમાઓ
દબ્બજિણા જિણજીવા, ભાવજિણા સમવસરણથા ૧૫૧૧॥

-શ્રી ચૈત્યવંદન ધાણ્ય

તેનું સમાધાનએ છે કે નામ નામીના ગુણોને યાદ કરાવનાર છે. તેમના ગુણો પ્રત્યે બહુમાન કરાવનાર છે. તેથી તેનું સ્મરણ ફલદાયકની વડે છે.

શ્રી રાયપસેણઈયસુત્તના દશમા સૂત્રમાં જણાવ્યું છે કે દેવાનુપ્રિય, તેવા પ્રકારના (જ્ઞાનદર્શનને ધરનારા, જિન, કેવલી) અર્હત ભગવંતોનાં નામ^૧ગોત્રનું શ્રવણ પણ મહાફલદાયિક છે.^૨

શ્રી તીર્થંકર ભગવંતોનાં નામ પરમપવિત્ર તથા મંગલમય છે. તેનો યથાવિધિજાપ કરવામાં આવે તો સર્વ દુઃખ, સર્વપાપ^૩, સર્વપ્રકારની અશાંતિ કે સર્વપ્રકારના અંતરાયોને તે દૂર કરનાર છે. તે શુભને^૪ પ્રવર્તિવે છે. તાત્પર્ય કે તેમના નામસ્મરણથી સઘળા દુઃખો દૂર થઈને સર્વસુખનાં સાધનો આપોઆપ મળી આવે છે^૫, તેટલું જ નહીં પણ જો શ્રી તીર્થંકર ભગવંતના નામના એક જ પદને સંપૂર્ણ રીતે જાણવામાં આવે તો આત્મા સ્વયં તીર્થંકર થાય છે.^૬

નામસ્મરણથી સમ્યગ્દષ્ટિ આત્માની અસ્વસ્થતા દૂર થાય છે, કદાચ તીવ્ર નિકાચિત કર્મના ઉદયથી તે દૂર ન થાય તો પણ દુઃખમાં ધૃતિ-ધીરજ રાખવાની વૃત્તિ પ્રગટે છે અને પ્રજ્ઞાને પરમ પ્રકાશ સાંપડે છે.

૧. અન્વર્થ નામને નામગોત્ર કહેવામાં આવે છે.

૨. તં મહાફલં ખલુ દેવઃપુષ્પિયાણં તહારૂવાણં અરહંતાણં નામગોયસ્સ વિ સવળયાણ.....!
-રાયપસેણઈય સુત પૃ. ૩૯.

૩. ત્વત્સંસ્તવેન ભવસન્તતિસન્નિવર્ધ
પાપં ક્ષણાત્ ક્ષયમુપૈતિ શરીરભાજામ્.....!||૭|| -ભક્તામરસ્તોત્ર

૪. અજિઅજિણ ! સુહૃવ્વત્તણં, તવ પુરિસુત્તમ ! નામકિત્તણં !...!||૪||
-અજિત-શાંતિ સ્તવ

૫. આસ્તામચિન્ત્ય મહિમા જિન સંસ્તવસ્તે
નામાપિ પાતિ ભવતો ભવતો જગન્તિ ... ||૭|| -કલ્યાણ મંદિર સ્તોત્ર

૬. એતેષામેકમપ્યર્હજ્ઞાન્નામુચ્ચારયન્નથૈઃ ।
મુચ્ચતે કિં પુનઃ સર્વાણ્યર્થજ્ઞસ્તુ જિનાયતે ||૧૪૩||

-જિનસહસ્રનામ

નામસ્મરણ આટલું ગુણસંપન્ન અને કલ્યાણકારી છે એટલે જ તેને ભક્તિનું એક પ્રધાન અંગ ગણેલ છે અને જણાવેલ છે કે ભાગવતી ભક્તિ પરમ આનંદ અને સંપદાઓનું બીજ છે.^૧

નામસ્મરણ સઘળી શ્રેણીના સાધકો માટે પરમ ઉપયોગી તથા આત્મદર્શન કરાવનાર છે.

લોગસ્સ સૂત્ર દ્વારા નામસ્મરણની પ્રાથમિક અવસ્થામાં ગુરુની અનુજ્ઞાની અને બ્રાહ્મતપના સાધનની આવશ્યકતા રહે છે. પરંતુ એક વખત આરાધના હૃદયમાં અરિહંત ભગવંતના નામ પ્રત્યે અનન્ય શ્રદ્ધા પ્રકટે, અંતરંગ પ્રીતિ જાગી ઊઠે, ત્યારે તેની બોધિની વિશુદ્ધિમાં તે નામસ્મરણ પરમ નિમિત્ત બને છે.^૨

નામસ્મરણનો ઉપર્યુક્ત પ્રભાવ ત્યારે જ અનુભવાય છે કે જ્યારે નામસ્મરણ અર્થના ઉપયોગપૂર્વકનું અને ગુણાનુરાગવાળું હોય. ઉપયોગ અને ભાવ વગરના નામસ્મરણને શાસ્ત્રોએ રાજાની વેઠની ઉપમા આપી છે. તેવું નામસ્મરણ સાધારણ ફળ જરૂર આપે છે પણ અભીષ્ટ ફળ આપવા સમર્થ બની શકતું નથી.

અહીં નીચે પ્રમાણે બે શંકા થવા સંભવ છે :-

૧. ચોવીસ તીર્થંકરો કોઈ ક્ષેત્રમાં કોઈ કાલે એકઠા થયા નથી તો આરાધકના હૃદયક્ષેત્રમાં એક જ સમયે નામગ્રહણથી તેમને એકત્ર કરવાથી ફળ કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરી શકાય ?
૨. (૧) એક તીર્થંકર ભગવાનમાં જે શ્રેષ્ઠ અને ઉત્તમોત્તમ ગુણોનો સમૂહ હોય તે ચોવીસેય તીર્થંકરોમાં હોય.

૧. સારમેતન્મયા લબ્ધં શ્રુતાબ્ધેરવગાહનાત્ ।

ભક્તિર્ભાગવતી બીજં, પરમાનન્દસમ્પદામ્ ॥૩૨॥

-દ્વાત્રિંશત્ દ્વાત્રિંશિકા (ચતુર્થ દ્વાત્રિંશિકા) પત્ર ૨૫ અ.

૨. દંસળયાર-વિસોહી ચડવીસાયત્થણ કિત્ત્વહિ ય ।

અત્ત્વબ્ધુઅ-ગુણ-કિત્તણ રૂવેણ જિણવર્ધિદાણં ॥૩॥

-ચંડસરણ-પદ્યજ્ઞાય ગાથા ૩

(૨) યાકિનીમહત્તરાસુનુ આચાર્યભગવંત શ્રીહરિભદ્રસૂરિએ જણાવ્યું છે કે એક તીર્થંકર ભગવંતની પૂજા કરવાથી સર્વ તીર્થંકર ભગવંતોની પૂજા થઈ જાય છે.^૧

૩. વળી સકલાર્હત સ્તોત્રના પ્રથમ શ્લોકમાં પણ આગળ દર્શાવ્યા પ્રમાણે કાલિકાલસર્વજ્ઞ, ભગવાન શ્રી હેમચંદ્રસૂરિ આર્હત્ય-ગુણના ધ્યાનમાં લીન થવાનું કહે છે.

ઉપરનાં ત્રણ કારણોથી સ્પષ્ટ થાય છે કે એક તીર્થંકર ભગવંતના નામગ્રહણથી જેટલો લાભ થાય છે તેટલો જ લાભ ચોવીસ તીર્થંકરોના નામગ્રહણથી થાય છે, તો ચોવીસ જિનના નામોચ્ચારણપૂર્વકની સ્તવના શા માટે ?

ઉપર્યુક્ત બંને શંકાઓનું નિરાકરણ એ છે કે પૃથક્ પૃથક્ ચોવીસેય તીર્થંકર ભગવંતો ગુણોથી સમાન છે, સઘળા એકસરખા સ્તુતિને પાત્ર છે, છતાં પણ તેઓ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ અને ભાવથી ભિન્ન છે. તેથી તે પ્રત્યેકના નામગ્રહણથી જે ઉલ્લાસ, જે ભાવના થાય છે અને તે દ્વારા ગાઢ કર્મોની જે નિર્જરા થાય છે તે અપૂર્વ હોય છે. આ વસ્તુ અનુભવ અને શાસ્ત્રોથી સિદ્ધ છે.

નામનિષ્કેપની ધારણાથી જ આ પરિણામ શક્ય છે. જો એમ ન મનાય તો સાક્ષાત્ શ્રી ઋષભદેવ આદિ અરિહંત ભગવંતને નમસ્કાર કરવાથી જે ફળ મળે તે ફળ ઉસમ મજિઅં ચ વંદે બોલવાથી મળે જ નહીં. એટલું જ નહીં પણ નામનો અને નામીનો સંબંધ ન માનવામાં આવે તો ઉસમ મજિઅં ચ વંદે કહેવાથી કેવલ ભાષાના પુદ્ગલો કે જે અચેતન છે તેનો નિરર્થક પ્રયોગ જ થાય. પરંતુ તેમ થતું નથી કારણ કે કોઈ પણ નામ ગ્રહણ કરતાં તે નામથી વાચ્ય થતી વ્યક્તિ અથવા તેનું સ્વરૂપ-પ્રતિમા^૨ માનસપટ ઉપર અવશ્ય પ્રકટ થાય છે, તેથી નામ અને નામીના અભેદ સંબંધનો સિદ્ધાંત સ્પષ્ટ થાય છે. *

૧. ણમ્મિ પૂઙ્ગમ્મિ, સવ્વે તે પૂઙ્ગયા હંતિ ।

૨.ઠવળજિણા પુજા જિણિદપડિમાઓ ।

.....॥૪॥ દેવવંદનભાષ્ય, પૃષ્ઠ ૩૭૫

શ્રી જિનેશ્વર દેવનું નામ હૃદયમાં સ્થિર થતાં-વાણીની મધ્યમા^૧ અવસ્થામાં તે પ્રવેશતાં-તે પરમાત્મા આરાધકને જાણે યક્ષુ વડે પોતાની સામે દેખાતા હોય, હૃદયમાં પ્રવેશ કરતા હોય, મધુર આલાપ કરતા હોય, સર્વ અંગોમાં અનુભવાતા હોય અને તન્મયભાવને પામી જતા હોય તેવો અનુભવ થાય છે. આવી જાતના અનુભવોથી સકલ કલ્યાણ સિદ્ધ થાય છે^૨. આ શબ્દો નામ તથા નામીનો ગાઢ સંબંધ દર્શાવે છે. નામ અને રૂપનો આવો વિશિષ્ટ સંબંધ તથા મહિમા છે. તેથી જ એક અપેક્ષાએ નામ નિત્ય અથવા અવિનાશી મનાય છે અને રૂપ પરિવર્તનશીલ મનાય છે. નામ અને રૂપમાં આ જ કારણે નામનું પ્રાથમ્ય તથા માહાત્મ્ય સ્પષ્ટ છે.

નામના ઉચ્ચારણ સાથે નામીની ઉપસ્થિતિનો અનુભવ થવો તે નામાભ્યાસની પ્રગતિમાં મહત્વપૂર્ણ અને અસંદિગ્ધ લક્ષણ છે.

નામના ઉચ્ચારણથી નમસ્કાર કરવાના પરિણામરૂપ પ્રકાશ આત્મામાં

૧. વૈષ્ણવી વાણીનું ઉપાદાન સ્થૂલ પ્રાણવૃત્તિ છે, પણ મધ્યમાવાણીનું ઉપાદાન બુદ્ધિ છે. મધ્યમાવાણીમાં ક્રમ હોય છે, કારણ કે તે પ્રાણમાં રહે છે. તાત્પર્ય કે મધ્યમાવાણીનો આધાર પ્રાણ છે, પણ ઉપાદાન બુદ્ધિ છે. એવું હોવા છતાં પણ મધ્યમાવાણીની ઉત્પત્તિમાં હેતુ ભલે સ્થૂલ પ્રાણવૃત્તિ નથી, પણ સૂક્ષ્મ પ્રાણવૃત્તિ તો છે જ. જેમ એ વાણી સૂક્ષ્મ પ્રાણવૃત્તિમાં રહે છે, તેમ મનમાં પણ રહે છે. વૈષ્ણવી અને પશ્યંતીની મધ્યે એનું સ્થાન હોવાથી એ મધ્યમા કહેવાય છે.

તાત્પર્ય કે મધ્યમા વાણી અંતઃસંકલ્પમાન, ક્રમવાળી અને જેના વર્ણોના રૂપની અભિવ્યક્તિ શ્રોત્રથી ગ્રાહ્ય નથી તેવી હોય છે.

વ્યક્તિરૂપ ભાવવાણી વૈકલ્પિક મતિરૂપ છે અને શ્રોત્રગ્રાહ્ય વાણીનું કારણ છે. તેને મધ્યમા કહે છે. મધ્યમા વાણી શ્રુતજ્ઞાનોપયોગરૂપ છે. -સ્વાદ્વાદ રત્નાકર, પરિચ્છેદ-૧, સૂત્ર ૭, પૃષ્ઠ ૮૯-૯૩.

૨. શાસ્ત્રે ઇવ નામાદિત્રયે હૃદયસ્થિતે સતિ ભગવાન્ પુર ઇવ પરિસ્ફુરતિ, હૃદયમિવાડનુ-પ્રવિશતિ, મધુરલાપમિવાડનુવદતિ, સર્વાઙ્ગીણમિવાડનુભવતિ, તન્મયીભાવમિવાપદ્યતે; તેન ચ સર્વકલ્યાણસિદ્ધિઃ । તદાહ- અસ્મિન્ હૃદયસ્ય સતિ હૃદયસ્થસ્તત્ત્વતો મુનીન્દ્ર ઇતિ । હૃદયસ્થિતે ચ તસ્મિન્ નિયમાત્ સર્વાર્થસંસિદ્ધિઃ ॥૧૧॥" ચિન્તામણિઃ પરોડસૌ, તેનેયં ભવતિ સ્મ શમરસાપતિઃ । સૈવેહયોગિમાતા નિર્વાણફલપ્રદા પ્રોક્તા ॥૨૧॥ -પ્રતિમાશતક, શ્લોક, ૨.

ટીકા, પૃ. ૪-૫.

પ્રકટે છે. અગ્નિના ઉષ્ણગુણને જાણનારો અગ્નિ શબ્દના ઉચ્ચારણ સાથે જેમ ઉષ્ણ ગુણને સ્મરણ કરનારો થાય છે અથવા અગ્નિના આકારને ચિંતવતો થાય છે તેવી જ રીતે અરિહંત ભગવંતના પ્રશમરસનિમગ્નાદિ આકારને જાણવાવાળો આરાધક તેમના નામના ઉચ્ચારણ સાથે પ્રશમરસનિમગ્નાદિ અથવા સમવસરણ સ્થિતાદિ આકૃતિને ચિંતવ્યા વિના રહેતો નથી.

સ્થાપના (આકૃતિ) નિક્ષેપ : -નામ શબ્દ છે અને આકૃતિ અર્થ છે- અર્થની જાણકારી વગરના સૂત્રને શાસ્ત્રકારો સૂતેલું જ (સુત્ત-સુપ્ત) ગણે છે. અર્થ જાણ્યા વિનાનું સૂત્રાધ્યયન પણ મંત્રાક્ષરોની માફક ફળ દેવાવાળું તો છે જ પણ આત્માના અધ્યવસાયો જેમ જેમ શુભ થાય તેમ તેમ નિર્જરા વધારે થાય. અને અધ્યવસાયોનું શુભ થવું તે શુભ વિચારને આધીન છે. શુભ વિચારોની ઉત્પત્તિ એકલા સૂત્રાધ્યયનથી થાય તેના કરતાં અર્થના વિચાર સાથે સૂત્રાધ્યયનથી ઘણી જ વધારે થાય તે સ્વાભાવિક છે. તેથી સૂત્રના ઉચ્ચારણ સાથે અર્થની અને તેના ઉપયોગની અતિ આવશ્યકતા રહે છે.

દ્રવ્યનિક્ષેપ :- દ્રવ્ય અરિહંતપણું કેવલ તેઓની અતીત અને અનાગત દશાને લઈને જ ગણવામાં આવે છે. આ જ કારણથી જિન શબ્દના નિક્ષેપમાં દવ્વજિણા જિણજીવા એટલે ભાવતીર્થકરપણાની અવસ્થાને પામેલા અથવા પામવાવાળા જીવોને જ અતીત અને અનાગતકાલની અપેક્ષાએ દ્રવ્યજિન તરીકે ગણવામાં આવેલા છે.

ભગવાન શ્રીઋષભદેવથી આરંભી શ્રી વર્ધમાનસ્વામી સુધીના ચોવીસ તીર્થકરો પૈકી કોઈપણ હાલ ભવસ્થ નથી એટલે કે શરીરધારી નથી. તે પૈકી કોઈપણ વર્તમાનમાં અરિહંત નામકર્મને ભોગવનાર પણ નથી. તે ચોવીસેય તીર્થકરો સર્વથા કર્મથી રહિત બનીને સિદ્ધિપદને પામેલા છે.

વસ્તુતઃ સર્વથા કર્મથી રહિત એવા સિદ્ધ પરમાત્મા, નામકર્મના ઉદયથી પ્રાપ્ત થતા અરિહંતપણામાં વર્તતા હોય તેવો વિકલ્પ તેમના માટે જો સેવવામાં આવે તો તે દ્રવ્યનિક્ષેપની ધારણા કર્યા સિવાય સંભવિત નથી.

જેમ નામ અને સ્થાપના (આકૃતિ) નિક્ષેપ આરાધ્ય છે તેમ દ્રવ્યનિક્ષેપ પણ આરાધ્ય છે એ વસ્તુ તો લોગસ્સસૂત્ર અંગે દર્શાવેલ નીચેની યુક્તિથી સ્પષ્ટ રીતે પ્રતીત થાય છે.

શ્રીઆદિનાથ ભગવાનની વિદ્યમાન અવસ્થામાં જ્યારે સાધુઓ આવશ્યક ક્રિયા-પ્રતિક્રમણ કરે ત્યારે ષડાવશ્યક પૈકી બીજા આવશ્યક ચતુર્વિંશતિજિનસ્તવની આરાધના કરતી વેળાએ તેવીસ તીર્થકરો તો તે વખતે થયા ન હોય અને ભવિષ્યમાં થનારા હોય તેથી તેમને તે તેવીસ તીર્થકરો દ્રવ્યજિન રૂપે છે. તેમની તે કાલે તે પ્રમાણે આરાધના કરવામાં આવતી હતી. જો દ્રવ્યનિક્ષેપ માનવામાં ન આવે તો આ આરાધના ઘટિત થઈ શકે જ નહીં.

શ્રીઆદિનાથ ભગવંતના સમયમાં ચતુર્વિંશતિજિનસ્તવને બદલે એક જિનસ્તવ હોવું જોઈએ. એમ જો કહેવામાં આવે તો શ્રી અજિતનાથ ભગવંતના સમયમાં દ્વિજિનસ્તવ હોવું જોઈએ તો તે પ્રમાણે યુક્તિ ઘટતી નથી; કારણ કે શાશ્વત અધ્યયનોના પાઠોમાં લેશ પણ પરાવર્તનની શક્યતાને જૈન દર્શન સ્વીકારતું નથી. તેથી દ્રવ્યનિક્ષેપને આરાધ્ય માનવો જોઈએ^૧.

ભાવ નિક્ષેપ :- ભાવ જિનની વ્યાખ્યા-ભાવજિણા સમવસરણત્થા-એ પ્રમાણે છે. સમવસરણમાં બિરાજમાન થઈ સાતિશય વાણી વડે દેશના દેતા જિનેશ્વરદેવ તે ભાવજિન છે. તેમનું સાલંબન ધ્યાન નીચે પ્રમાણે કરવું :-

‘સર્વ પ્રાણીઓને હિતકર, જેના શરીરાદિ સૌંદર્યને કોઈ ઉપમા નથી

૧. પ્રતિમાશતક, પૃ. ૯

૨. સર્વજગદ્દિતમનુષમમતિશયસંદોહમુદ્ધિસંયુક્તમ્ ।

ધ્યેયં જિનેન્દ્રરૂપં, સદસિ ગદત્તત્પરં ચૈવ ॥૧॥

સિંહાસનોપવિષ્ઠં, છત્રત્રયકલ્પપાદપસ્યાધઃ ।

સત્ત્વાર્થસમ્પ્રવૃત્તં, દેશનયા કાન્સમત્યન્તમ્ ॥૨॥

આધીનાં પરમૌષધમવ્યાહત મઘિલસમ્પદાં બીજમ્ ।

ચક્રાદિલક્ષણયુતં, સર્વોત્તમપુણ્યનિર્માણમ્ ॥૩॥

નિર્વાણસાધનં ભુવિ, ભવ્યાનામગ્ર્યમતુલમાહાત્મ્યમ્ ।

સુરસિદ્ધયોગિવન્દ્યં, વરેણ્યશબ્દાભિધેયં ચ ॥૪॥

-ખોડશક પ્રકરણ, (પંચદશ ખોડશક) પત્ર ૮૨ આ

એવા અનુપમ, અને અતિશયોથી સંપન્ન, આમર્ષોષધિ વગેરે નાના પ્રકારની લબ્ધિઓથી સહિત, સમવસરણમાં 'સાતિશય વાણી વડે દેશના આપતા; દેવનિર્મિત સિંહાસન ઉપર બિરાજમાન, છત્રત્રય અને અશોકવૃક્ષ નીચે રહેલા, દેશના દ્વારા સર્વ સત્ત્વોના પરમ અર્થ-મોક્ષ માટે પ્રવૃત્ત, અત્યંત મનોહર, શારીરિક અને માનસિક પીડાઓનું પરમ ઔષધ, સર્વ સંપત્તિઓનું અનુપહત-અવન્ધ્ય-બીજ, ચકાદિ લક્ષણોથી યુક્ત, સર્વોત્તમ પુણ્યના પરમાણુઓથી બનેલા પૃથ્વી પર ભવ્યોને માટે નિર્વાણનું પરમ સાધન, અસાધારણ માહાત્મ્યવાળા, દેવો અને સિદ્ધયોગીઓ(વિદ્યામંત્રાદિ સિદ્ધો)ને પણ વંદનીય અને વરેણ્ય શબ્દ વડે વાચ્ય એવા શ્રી જિનેન્દ્રના રૂપનું (વિધિપૂર્વક) ધ્યાન કરવું (એ સાલંબન યોગ છે)

જિનેશ્વરો સ્વયં નામ-સ્થાપના-દ્રવ્ય અને ભાવસ્વરૂપ હોવાથી તેમની સ્થાપના માનસપ્રત્યક્ષ થવાથી કે તેનું દર્શન કરવાથી તેમની ભાવદશાનું સ્મરણ થાય છે અને તે દ્વારા આત્માને તેમના ગુણોનું સ્મરણ થાય છે.

ભગવંતનાં નામ, સ્થાપના તથા દ્રવ્ય-આ ત્રણેય નિક્ષેપો ભાવ અર્હત સાથે અભેદબુદ્ધિ કરવામાં કારણ છે અને આ પ્રકાર શુદ્ધ હૃદયવાળા મહાત્માઓને શાસ્ત્રથી ઈષ્ટ છે અને અનુભવથી દૃષ્ટ છે.

ઉપર પ્રમાણે શુદ્ધ પ્રણિધાન ધરીને અરિહંતોનું કીર્તન અને વંદન જે આરાધક કરે તે પરમ આનંદ પામે અને તેની સ્તવના સફળ થાય.^૧

અર્થાધિકાર-લોગસ્સ સૂત્રનો અર્થાધિકાર સદ્ભૂત ગુણોત્કીર્તન છે.^૨ આ વિષયને જરા વિશદતાથી વિચારીએ.

ગુણાનુરાગ :- જેમાં સ્વત્વ અને સ્વસંબંધિત્વનો પ્રવેશ ન હોય,

૧. શાંતિસ્વરૂપ એહ ભાવશે, જે ધરી શુદ્ધ પ્રણિધાન રે;

આનંદધન પદ પામશે, તે લેશે બહુમાન રે.....શાંતિજિન

-(આનંદધનજી કૃત સ્તવન)

૨. આવસ્સગસ્સ ણં ઇમે અત્થાહિગારા ભવંતિ । તં જહ્મ-સાવજ્જ-જોગ-વિર્હં, ઉક્કિત્તણ
ગુણવઓ અ પહિવત્તી ।

-અણુઓગદારસુતં (સૂત્ર ૫૮)

તેવી રીતે ગુણોની જે પ્રશંસા અને તેવા ગુણો ઉપર જે રાગ તે જ ખરેખર ગુણ-પ્રશંસા અને ગુણાનુરાગ હોઈ રાગ સ્વરૂપ છતાં ભક્તિરાગ જ ગણાય છે, તે સ્નેહરાગ કહેવાતો નથી. તેથી તેનો સંબંધ નિર્જરા સાથે છે.

અનાદિકાળથી સૂક્ષ્મ નિગોદમાં રહેલો જીવ પોતાની ભવસ્થિતિનો પરિપાક થવાના યોગે સૂક્ષ્મ નિગોદમાંથી બહાર નીકળે છે ત્યારે તેમાં કર્મનો ક્ષયોપશમ કે એવાં કોઈ કારણો કાંઈ ભાગ ભજવતાં નથી. માત્ર ભવસ્થિતિ-કાળલબ્ધિ જ ભાગ ભજવે છે. ત્યાંથી બહાર નીકળ્યા પછી યથાપ્રવૃત્તિકરણના યોગે કર્મોનો જે ક્ષયોપશમ તે કરે છે તેના કરતાં ગુણપ્રાપ્તિ દ્વારાએ થતો કર્મોનો ક્ષયોપશમ અધિક અને વૈશિષ્ટ્યપૂર્ણ હોય છે. ગુણાનુરાગ વિના ગુણપ્રાપ્તિ સંભવતી નથી. એટલે ગુણપ્રાપ્તિનું મુખ્ય કારણ ગુણાનુરાગ છે. ગુણાનુરાગ એ આત્માની ઉન્નતિનું સોપાન છે. ગુણાનુરાગ હોય ત્યાં ગુણપ્રશંસા સ્વયમેવ આવે છે. આવી ગુણપ્રશંસાને-સદ્ભૂત ગુણોની પ્રશંસાને દર્શાવતું સૂત્ર તો લોગસ્સસૂત્ર છે અને તેથી જ તેનો અર્થાધિકાર સદ્ભૂતગુણોત્કીર્તન છે, એમ જણાવ્યું છે.

જે કોઈ સર્વગુણોથી અધિક હોય તેનું જ ગુણોત્કીર્તન થાય અને તેવા કોઈ પણ આત્માઓ આ વિશ્વમાં હોય તો તે શ્રી તીર્થંકર ભગવંતો જ છે. તેનાં કારણોનો નિર્દેશ કરતાં દર્શાવ્યું છે કે-

૧. પ્રધાન રીતે કર્મક્ષયનું કારણ હોવાથી-અરિહંત ભગવંતો કર્મકક્ષહુતાશન રૂપે સ્તવાયા છે. તેમને ભાવપૂર્વક કરાયેલો નમસ્કાર જીવને સંસારસાગરથી તારે છે. એમ શાસ્ત્રોમાં અનેક સ્થળે કહેવામાં આવ્યું છે.

૨. પ્રાપ્ત થયેલ બોધિની વિશુદ્ધિમાં હેતુ હોવાથી-બોધિ તે સમ્યગ્દર્શન છે. સમ્યગ્દર્શન એ જ મોક્ષમાર્ગનું મૂળ છે. સમ્યગ્દર્શનથી જ મોક્ષની પ્રાપ્તિના આંતરાનો નિયમ થઈ શકે છે અને તેથી જ સમ્યગ્દર્શનને ધર્મનાં મૂળ, દાર, પ્રતિજ્ઞાન, આધાર, ભાજન અને નિધિ તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે. સમ્યગ્દર્શનવાળાને જ મોક્ષમાર્ગની અપેક્ષાએ દેખનાર તરીકે ગણવામાં આવે છે. જો સમ્યગ્દર્શન ન હોય તો આરાધકપણાની દૃષ્ટિએ તેને આંધળો ગણવામાં આવે છે પણ તે સમ્યગ્દર્શન

જીવાદિ તત્ત્વોના હેય, જ્ઞેય અને ઉપાદેયપણાના નિશ્ચયરૂપ હોય છે. નામસ્મરણની ઉપાદેય ભક્તિથી આરાધકની બોધિસમય જતાં ઉત્તરોત્તર વિશુદ્ધતા પામે છે.

૩. ભવાંતરમાં બોધિનો લાભ કરાવનાર હોવાથી ભવાંતરમાં પણ બોધિની વિશુદ્ધિની ક્રમિક ઉન્નતિ ચાલ્યા કરે છે તે ઉન્નતિ પરમ દશાએ પહોંચે તો જ મોક્ષ સિદ્ધ થાય.

૪. સાવધ યોગોની વિરતિના ઉપદેશકપણાને લીધે ઉપકારી હોવાથી-જગતના તમામ જીવોનું હિત ઇચ્છી તેમને આત્મકલ્યાણનો સાચો રસ્તો બતાવવો એ કાર્ય તો કોઈ વિરલ વિભૂતિઓ વડે જ-જગદ્ગુરુઓ વડે જ કરી શકાય છે. તેવા જગદ્ગુરુઓ શ્રી અરિહંત પરમાત્માઓ જ-ચોવીસ તીર્થંકર ભગવંતો જ-છે. માટે જ લોગસ્સ સૂત્રમાં અરિહંત ભગવંતોનું જ ગુણોત્કીર્તન કરવામાં આવ્યું છે.

ગુણોત્કીર્તન એ ગુણાનુરાગ હોવાથી ગુણની પ્રાપ્તિનું કારણ બને છે. જૈનેતર ગ્રંથોમાં પણ કહેવામાં આવ્યું છે કે વન્દે તદ્ગુણ લબ્ધયે-ભગવંતના ગુણો મને પ્રાપ્ત થાય તે માટે વંદન કરું છું.

ગુણનો અનુરાગ ગુણી દ્વારા જ દર્શાવી શકાય છે. ગુણીનું પ્રત્યક્ષદર્શન એટલું બધું ઉપયોગી નીવડે છે કે સ્વતંત્ર રીતે તેનું ગ્રહણ, તેને વંદન, તેને નમસ્કાર, તેની પર્યુપાસના એ બધું તેના પ્રત્યક્ષપણાને લીધે જ થઈ શકે છે.

સમ્યગ્દર્શનાદિ ધર્મ અરિહંત ભગવંતમાં સંપૂર્ણપણે છે. સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્ર-એ ત્રણ આત્માના સ્વાભાવિક ગુણો છે. તેથી તે ત્રણે ગુણો ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વ, ક્ષાયિક જ્ઞાન અને ક્ષાયિકચારિત્ર વીતરાગપણે સર્વ કર્મનો ક્ષય કરી તેઓ સિદ્ધ દશા મેળવે તો ત્યાં પણ રહે છે.

લોગસ્સ સૂત્રનું બંધારણ-આ સ્તવ સાત ગાથાનું છે. તેના ત્રણ ખંડ છે. પહેલી ગાથાનો પહેલો ખંડ જે સિલોગ છંદમાં છે, તે પ્રતિજ્ઞાનો નિર્દેશ કરે છે. બીજી, ત્રીજી અને ચોથી ગાથાનો બીજો ખંડ જે ગાહા છંદમાં છે

તેમાં ચતુર્વિંશતિજિનનામસ્મરણ તથા વંદના છે. પાંચમી, છઠ્ઠી અને સાતમી ગાથાનો ત્રીજો ખંડ જે પણ ગાહ્યા છંદમાં છે તેને શ્રી સુબોધાસામાચારીમાં પ્રણિધાન-ગાથા-ત્રિક^૧ કહેવામાં આવેલ છે.

પહેલી ગાથા-અરિહંત ભગવંતનાં ચાર વિશેષણો અને અપિ શબ્દ મૂકવાથી ઐરવત તથા મહાવિદેહ આદિ ક્ષેત્રોમાં થયેલા અરિહંતો ગ્રહણ થાય છે. કિત્તહસ્સંથી નામસ્મરણની પ્રતિજ્ઞાનો નિર્દેશ પણ અહીં મળે છે.

બીજી, ત્રીજી અને ચોથી ગાથા-વર્તમાન ચોવીસીનાં નામો અહીં આપવામાં આવ્યાં છે અને તેમને વંદના-ભાવવંદના કરવામાં આવી છે. તે ભાવવંદનાના પ્રકારની વિચારણા કરીશું.

ભાવવંદના :- તેનાં મુખ્ય લક્ષણો નીચે પ્રમાણે છે :- (૧) ક્રિયામાં (સ્મરણમાં) સતત ઉપયોગ, લક્ષ્ય કે સાવધાની.

(૨) સ્તવ કે સૂત્રનો ઉચ્ચાર કરતાં તેના અર્થની વિચારણા.

(૩) આરાધ્ય અરિહંતદેવ પ્રત્યે બહુમાન.

(૪) વંદનની ક્રિયા કરવાની તક મળવા બદલ હૃદયમાં આનંદની લાગણી.

(૫) ભવભ્રમણનો ભય કે નિર્વેદ.

તાત્પર્ય એ છે કે લોગસ્સ સૂત્રનું સ્મરણ જ્યારે ચાલતું હોય ત્યારે તે સિવાયના અન્ય કોઈ વિચારમાં મનને જવા ન દેતાં તેની (સ્મરણ) ક્રિયા, તેના વર્ણો (શબ્દો), તેની અર્થવિચારણા અને તેનો મુખ્ય વિષય જે^૨ અરિહંતદેવ તેના પર જ મનને એકાગ્ર કરવું.

૧. નામારિહંતતથા આર્હં અદ્દમં તઓ પદમસિલોગસ્સ પદમા વાયણા દિજ્જહં તઓ પંચવીસ આયંબિલાણિ વાસહિં ગર્હિં ગાહાતિગસ્સ બોયા વાયણા દિજ્જહં, પુળોઽવિ તેરસહિં ગર્હિં પણિહાણગાહાતિગસ્સ તહયા વાયણા ૫. પંચમસ્સ વિહી.

-સુબોધા સામાચારી, પત્ર ૫. આ.

૨. જુઓ વૈદિક પદાનુક્રમકોષમાં શબ્દ અર્હ, અર્હત્, વિ.

૧૭૫૨ દર્શવેલાં લક્ષણોથી વિપરીત હોય તે દ્રવ્યવંદના કહેવાય.

ક્ષાયોપશમિકભાવ વડે પરમ આદરથી કરવામાં આવેલું વંદન શુભભાવની વૃદ્ધિ કરનારું છે.

વંદના તે અનાદિભવથી થતી આવે છે, માટે સુજ્ઞ પુરુષોએ હવે એવી વંદના કરવી કે જે મોક્ષને મેળવવામાં અનન્યકારણભૂત હોય. શુદ્ધ ભાવવંદનાના યોગે જીવને અર્ધપુદ્ગલ પરાવર્તનથી અધિક સંસારભ્રમણ રહેતું નથી.

સદ્ભાવ માત્રથી મોક્ષ પ્રાપ્ત થતો નથી. પરંતુ તે પ્રમાણે ભાવ-શુદ્ધિને માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. શુદ્ધ ભાવ અને શુદ્ધ વર્ણોચ્ચારપૂર્વક અર્થ-ચિંતનાદિ વડે કરાતી વંદના યથોદિત ગુણવાળી હોઈને નિશ્ચયે મોક્ષફળને આપે છે જ.

પાંચમી, છઠ્ઠી, સાતમી ગાથા :-

આ ગાથાઓને પ્રણિધાન-ગાથાત્રિકરૂપે દર્શાવવામાં આવી છે.

મનની વિશિષ્ટ એકાગ્રતા, પ્રશસ્ત અવધાન કે દૃઢ અધ્યવસાયોને પ્રણિધાન કહેવામાં આવે છે. પ્રણિધાન, દૃઢ અધ્યવસાય કે મનની સ્થિરતા-એક અર્થવાળા શબ્દો છે. કહ્યું છે કે :-

વિશુદ્ધ ભાવના સારે તદર્થાર્પિતમાનસમ્ ।

યથાશક્તિ ક્રિયાલિઙ્ગં પ્રણિધાનં મુનિર્જગૌ ॥

ભાવાર્થ :- જે વિશુદ્ધ ભાવનાથી પ્રધાન છે, જેમાં મન તેના (વીતરાગના) અર્થમાં (વિષયમાં) અર્પિત થયેલ છે તથા શક્તિ મુજબ ક્રિયાચિત્તથી જે યુક્ત છે તે પ્રણિધાન કહેવાય છે.

હૃદયગત પ્રશસ્ત ભાવનાઓ આ ત્રણ ગાથામાં ભક્તિપૂર્વક પ્રદર્શિત

૧. લિંગા ણ તિણ ભાવો, ણ તયત્થાલોચણં ણ ગુણરાગો ।

ગો વિમ્હઓ ણ ભવભય-મિય વચ્ચાસો ય દોણ્હંપિ ॥૧॥

-પંચાશક પ્રકરણ (તૃતીય પંચાશક) ગાથા ૯

કરવામાં આવી છે. તેથી આ ગાથાઓને પ્રણિધાન-ગાથા-ત્રિક કહેવામાં આવે છે.

હૃદયગત ભાવોને પ્રકટ કરવા માટે અભિયુક્તા શબ્દ દ્વારા જિનવરોનું (અભિમુખ ભાવથી સ્તવાયેલા એવો અર્થ કરીને) સંનિધાન કરવામાં આવ્યું છે, અર્થાત્ ચતુર્વિંશતિ જિનવરોને બુદ્ધિની સમીપ લાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે.

પાંચમી ગાથામાં પરમાત્માઓ પ્રસન્ન થાઓ એવી સ્તુતિ છે. છઠ્ઠી ગાથામાં આરોગ્યાદિની યાચના છે. વસ્તુતઃ વિઘ્નપરંપરાનો જય કરવાનું સામર્થ્ય પ્રગટે તેવી અભિલાષા તેમાં રહેલી છે.

કેવળજ્ઞાનના પ્રકાશપૂર્વકના વચનરૂપી દીપકથી ઉદ્ધૃત કરવાના સ્વભાવવાળા-એ પ્રકારે જેમને શરૂઆતમાં સ્તવ્યા હતા તેમના વિશે મનની વિશિષ્ટ એકાગ્રતાપૂર્વક અનુચિંતન કરતાં તેઓ તેજના મહાઅંબારસ્વરૂપ અવભાસમાન થાય છે.^૧ પહેલાં, અનેક ચંદ્રો કરતાં વધારે નિર્મલ જ્યોતસ્વરૂપ,^૨ પછી અનેક સૂર્યો કરતાં વધારે તેજોમય અને જાજવલ્યમાન સ્વરૂપ,^૩ અને ત્યારપછી અકથ્ય આનંદના મહાસાગર સ્વરૂપ જેથી તેઓ સ્વયંભૂરમણ સમુદ્રથી પણ વધારે ગંભીર,^૪ જણાય છે.

આ પ્રમાણે પ્રણિધાન, પ્રવૃત્તિ અને વિઘ્નજય થતાં ઈષ્ટ ફળની સિદ્ધિ થાય છે અને તે થતાં વિનિયોગ સુલભ બને છે.^૫ પ્રસ્તુતમાં સાતમી

૧. આત્મસ્થં ત્રૈલોક્ય-પ્રકાશકં...

૨. જ્યોતિઃ પરં પરસ્તાત્, તમસો

૩. આદિત્યવર્ણમમલં,

૪. સ્તિભિતતરક્ષોદધિસમમ્

-ષોડશક પ્રકરણ, (પંચદશષોડશક) ગાથા ૧૨થી ૧૫

૫. પ્રણિધિ પ્રવૃત્તિ વિઘ્નજય-સિદ્ધિ વિનિયોગભેદતઃ પ્રાયઃ ।

ધર્મજ્ઞૈરાખ્યાતઃ, શુભાશયઃ પઞ્ચઘાટત્ર વિધૌ ॥૬॥

-ષોડશક પ્રકરણ, (તૃતીય ષોડશક)

ગાથામાં સિદ્ધા સિદ્ધિ મમ દિસંતુ શબ્દોથી ઇષ્ટ ફળની સિદ્ધિ માટેની મનઃકામના વ્યક્ત કરવામાં આવી છે.

ભક્તિ, જ્ઞાનની પૂર્વભૂમિકા-ભક્તિ વિના મુક્તિ નહિ એ ઉક્તિનો અર્થ ભક્તિ સિવાયનાં અન્ય સાધનોનો નિષેધ કરવાનો નથી, પણ ભક્તિનું સામર્થ્ય પ્રકટ કરવાનો છે. નિર્ઋથ-પ્રવચનમાં કહ્યું છે કે-

ભક્તીઐ જિણવરાણં, પરમાઐ ચીણ-પિજ્જ-દોસાણં ।

આરોગ્ગ-બોહિલાભં, સમાહિ-મરણં ચ પાવેતિ ॥

-ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર. શાં. ટીકા અધ્યયન -૨૯.

કીર્તનનું મુખ્ય લક્ષણ-ભગવાનના બાહ્ય અને આંતરિક ગુણોનું વર્ણન કરવું એ કીર્તનનું મુખ્ય લક્ષણ છે. સૂરિ-પુરંદર-શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ ચતુર્થ પંચાશકમાં કહ્યું છે કે :-

સારા પુણ ઉ શુદ્ધ-થોત્તા, ગંભીરપયત્થ-વિહયા જે ।

સમ્ભૂયગુણુક્તિત્તણુવા ચલુ તે જિણાણં તુ ॥૨૪॥

જે, ગંભીર પદો અને અર્થ વડે રચાયેલાં હોય તથા શ્રી જિનેશ્વરદેવોના યથાર્થ ગુણોનાં કીર્તનરૂપ હોય, તે જ સ્તુતિ-સ્તોત્રો (સ્તવન) ઉત્તમ જાણવાં.

તેસિં અત્થાહિગમે, ણિયમેણં હોઢ કુસલ-પરિણામો ।

સુંદરભાવા તેસિં, ઇયરમ્મિ વિ રચણ-ણાણ ॥૨૫॥

તે સારભૂત સ્તુતિ-સ્તોત્રોના અર્થાવબોધથી કલ્યાણકારી અધ્યવસાયો જરૂર જાગે છે અને તેના સુંદર ભાવથી અર્થ ન સમજનાર ઈતર જનમાં પણ રત્નના દૃષ્ટાંત પ્રમાણે કુશલ પરિણામ થાય છે.

રત્નનું દૃષ્ટાંત તેમણે નીચે મુજબ સમજાવ્યું છે :-

જર-સમણાઈ રચણા, અણ્ણાય-ગુણા વિ તે સમિતિ જહા ।

કમ્મ-જ્જારાઢ શુદ્ધમાઢયા વિ તહ ભાવરચણા ઉ ॥૨૬॥

રોગી જનોએ જેના ગુણ જાણ્યા નથી, તેવાં રત્નો, જેમ રોગીના જ્વર, શૂળ પ્રમુખ રોગોને શમાવે છે, તેમ પૂર્વોક્ત પ્રશસ્ત ભાવ-રચનાવાળાં અજ્ઞાત-ગુણવાળાં સ્તુત-સ્તોત્રરૂપ ભાવરત્નો પણ કર્મ-જ્વર વગેરેને શમાવે છે.

ઉપસંહાર

ચતુર્વિંશતિ-સ્તવનું રહસ્ય અગાધ છે અને તે વૈખરી વાણીથી પૂર્ણ રીતે સમજાવી શકાય તેમ નથી. છતાં મુમુક્ષુ આત્માઓ આ બીજા આવશ્યકનું રહસ્ય સમજવા માટે પ્રયત્નશીલ થાય તે ઉદ્દેશથી આટલી વિચારણા કરેલી છે. તે પરથી વિશેષજ્ઞ તેમાં વિશેષ રીતે પ્રવૃત્ત થાય અને સામાન્ય મનુષ્યો તેની વાસ્તવિક ગંભીરતાને પિછાની તેમાં વીર્યોલ્લાસ કરે, એ જ અભ્યર્થના.

પરિશિષ્ટ ચોથું

શ્રી હરિભદ્રસૂરિ-વિરચિત

જિન-ચૈત્યનો વંદન-વિધિ

[પંચાશક ત્રીજું]

પરમતત્ત્વજ્ઞ યાકિનીમહત્તરા-ધર્મસૂનુ સૂરિ-પુરંદર શ્રીહરિભદ્રસૂરિએ વિવિધ ગ્રંથોની રચના કરીને વિશ્વ પર મહાન ઉપકાર કર્યો છે. આ ગ્રંથોમાં તેમણે યોગ, અધ્યાત્મ, તત્ત્વજ્ઞાન, ન્યાય અને અનુષ્ઠાન વગેરેનું રહસ્ય ઘણી જ ખૂબીથી યુક્તિપૂર્વક સમજાવ્યું છે. એ ગ્રંથો પૈકીનો એક ગ્રંથ પંચાશક છે કે જેની અંદર શ્રાવક-ધર્મ, દીક્ષા, પૂજા, ચૈત્ય-વંદન આદિ મહત્ત્વના વિષયો ઉપર પચાસ પચાસ ગાથામાં અતિમાર્મિક વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. આ પંચાશકો પૈકી ત્રીજું પંચાશક ચૈત્યવંદનની વિધિને લગતું છે, જે અહીં પ્રસ્તુત જાણીને, મૂળ તથા ભાષાંતર સાથે આપવામાં આવ્યું છે. આશા છે કે તેના પઠન-પાઠનથી સહુ કોઈને ચૈત્યવંદનની અપૂર્વ શક્તિનું ભાન થશે અને હવે પછી તેનો વિધિ શુદ્ધિ-પૂર્વક કરવા તરફ પૂરતું ધ્યાન અપાશે.

નમિઝ્ઞ વન્દમાણં, સમ્મં વોચ્છમિ વંદણ-વિહાણં ।

ઊક્કોસાઙ્-તિથ્થેયં મુદ્દા-વિણ્ણાસ-પરિસુદ્ધં ॥૧॥

શ્રી વર્ધમાનસ્વામીને સમ્યક્ ભાવ-પૂર્વક નમસ્કાર કરીને ઉત્કૃષ્ટ, મધ્યમ, અને જઘન્ય એ ત્રણ ભેદોવાળું તથા અંગવિન્યાસ-લક્ષણરૂપ મુદ્રાથી વિશુદ્ધ એવું ચૈત્યવંદનવિધિનું સ્વરૂપ હું સંક્ષેપથી કહું છું. ૧.

ળવ્વકારેણ જહ્ણણા, દંડગથુદ્ધ-જુયલ મજ્ઞિમા ણેયા ।

સંપુણ્ણા ઊક્કોસા, વિહિણા ચ્છલુ વંદણા તિવિહા ॥૨॥

નમસ્કાર વડે જઘન્યા, દંડક અને સ્તુતિ-યુગલ વડે મધ્યમા તથા સંપૂર્ણ વિધિ વડે ઉત્કૃષ્ટા, એમ વંદના ત્રણ પ્રકારની છે.

નમસ્કાર શબ્દથી અહીં માત્ર નમસ્કારરૂપ ટૂંકી સ્તુતિ સમજવાની

છે. જેમ કે :

સિદ્ધમરૂવમર્ણિદિયમળવજ્જમચ્ચયં વીરં ।

પણમામિ સયલ-તિહુયણ-મત્થય-ચૂડામર્ણિ સિરસા ॥

સિદ્ધ, અરૂપી, અગોચર, અનવધ-પવિત્ર, સ્થિર સ્વભાવવાળા અને સમગ્ર ત્રણ ભુવનના મસ્તકના ચૂડામણિ જેવા શ્રીમહાવીરસ્વામીને હું મસ્તક વડે નમસ્કાર કરું છું.

(દંડક એટલે અરિહંત-ચેઈઆણં આદિ સૂત્રો, સ્તુતિ પ્રસિદ્ધ છે. તેનું યુગલ એટલે દંડક અને સ્તુતિનું યુગલ. સંપૂર્ણ વિધિ એટલે પાંચ અભિગમ સાચવવાપૂર્વક, ત્રણ પ્રદક્ષિણા-યુક્ત પૂજા કર્યા બાદ પાંચ પ્રસિદ્ધ દંડકો, ત્રણ સ્તુતિ અને જયવીરરાય આદિ પ્રણિધાનત્રિકનો પાઠ બોલવો તે.) ૨.

અહવા વિ ભાવમેયા, ઓઘેણ અપુણબંધગાઈણ ।

સવ્વા વિ તિહા ખેયા, સેસાણમિમી ણ જં સમણ ॥૩॥

અથવા તો સામાન્ય રીતે અપુનર્બંધક વગેરે યોગ્ય જીવોના પરિણામ-વિશેષ કે ગુણસ્થાનક-વિશેષથી સર્વ ચૈત્યવંદના જથ્થાનાદિ ત્રણ પ્રકારે જાણવી, કારણ કે બાકીના જીવોને આ પ્રકારની વંદના હોતી નથી. અપુનર્બંધક વગેરે શબ્દથી અપુનર્બંધક, અવિરત સમ્યગ્દષ્ટિ અને વિરતિવંત સમજવા. તેમાં અપુનર્બંધકને જથ્થાનું વંદના હોય, અવિરત સમ્યગ્દષ્ટિને મધ્યમ વંદના હોય અને વિરતિવંતને ઉત્કૃષ્ટવંદના હોય. વંદનાના આ ત્રણ પ્રકારના અધિકારીઓનો પરિચય આગલી ગાથામાં આપેલો છે. ૩.

પાવં ણ તિવ્વભાવા કુણઙ, ણ બહુ મણ્ણઈ ભવં ઘોરં ।

ઝચિય-ઠિઙ્ઠં ચ સેવઙ, સવ્વત્થ વિ અપુણબંધો ત્તિ ॥૪॥

જે તીવ્ર અધ્યવસાયો વડે પાપકર્મ કરે નહિ, ભયંકર ભવ-સાગરને સારો ગણે નહિ તથા સર્વત્ર ઉચિત મર્યાદાનું પાલન કરે, તેને અપુનર્બંધક જાણવો. ૪

સુસૂસ ધમ્મરાઓ, ગુરુ-દેવાણં જહા-સમાહીણ ।

વેયાવચ્ચે ણિયમો, સમ્મદ્વિટ્ઠિસ્સ લિંગાઙં ॥૫॥

શાસ્ત્ર-શ્રવણની તીવ્ર ઇચ્છા, ધર્મને વિશે અત્યંત રાગ અને યથા-

સમાધિ-યથાશક્તિ ગુરુ અને દેવની સેવા કરવાનો નિયમ, એ સમ્યગ્દષ્ટિ-નાં લક્ષણો છે. ૫.

મગ્ગાણુસારિ સઙ્ગો, પળ્લવણિજ્જો કિયાપરો ચેવ ।

ગુણરાગી સઙ્કારંભ-સંગઓ તહ ચ ચારિત્તી ॥૬॥

તે જ રીતે ચારિત્રી એટલે વિરતિવંત, માર્ગાનુસારી, શ્રદ્ધાવંત, સરલતાથી સમજે તેવો, સ્વધર્મક્રિયામાં સાવધાન, સદ્ગુણનો અનુરાગી અને શક્ય અનુષ્ઠાનમાં આળસ વગરનો હોય છે. ૬.

એતે અહિગારિણો ઇહ, ણ ડ સેસા દબ્બઓ વિ જં એસા ।

ઇયરીએ જોગયાએ, સેસાણ ડ અપ્પહાણ ત્તિ ॥૭॥

આ અપુનર્બંધક, સમ્યગ્દષ્ટિ અને વિરતિવંત જીવો અહીં વંદનાના અધિકારી છે, પણ બીજા નથી. દ્રવ્યથી પણ આ વંદનાની યોગ્યતા તેઓને જ હોય છે, અપુનર્બંધકાદિ સિવાયના જીવોને અપ્રધાન દ્રવ્યવંદના હોય છે. ૭.

ણ ય અપુણબંધયાઓ, પેરેણ ઇહ જોગયા વિ જુત્ત ત્તિ ।

ણ ય ણ પેરેણ વિ એસા, જમભવ્વાણં પિ ણિદ્ધિઙ્ગ ॥૮॥

અપુનર્બંધક સિવાયના બીજા જીવોને (સકૃત્ બંધક, દ્વિર્બંધક, મિથ્યાદષ્ટિ વગેરેને) ભાવવંદના સંબંધી યોગ્યતા પણ ઘટતી નથી, કારણ કે દ્રવ્યવંદના તો અભવ્ય જીવોને પણ હોય છે. ૮.

લિંગા ણ તિએ ભાવો, ણ તયત્થાલોચણં ણ ગુણરાગો ।

ણો વિમ્મહો ણ ભવ-ભયમિય વચ્ચાસો ય દોણહં પિ ॥૯॥

વંદનાનાં લક્ષણો આ પ્રમાણે સમજવાં. જેમાં ઉપયોગ ન હોય, જેમાં ચૈત્યવંદનના અર્થની વિચારણા ન હોય, જેમાં વંદનને યોગ્ય અરિહંતાદિકના ગુણો પ્રત્યે બહુમાન ન હોય, જેમાં વંદનનો અવસર મળવા બદલ ચિત્તને પ્રમોદ ન હોય અને જેમાં ભવ-ભ્રમણનો ભય સ્પષ્ટ રીતે વ્યક્ત થતો ન હોય તે દ્રવ્યવંદના જાણવી તથા તેથી વિપરીત લક્ષણોવાળી ભાવ-વંદના જાણવી. તાત્પર્ય કે ભાવ-વંદનાનાં મુખ્ય લક્ષણો પાંચ છે. (૧) ક્રિયામાં સતત ઉપયોગ, લક્ષ્ય કે સાવધાની. (૨) સ્તુતિ, સ્તોત્ર કે સૂત્રનો

ઉચ્ચાર કરતાં તેના અર્થની વિચારણા. (૩) આરાધ્ય અરિહંતદેવ પ્રત્યે બહુમાન. (૪) વંદનની ક્રિયા કરવાની તક મળવા બદલ હૃદયમાં આનંદની લાગણી અને (૫) ભવ-ભ્રમણનો ભય કે નિર્વેદ. ૯.

વેલાઇ વિહાણમિ ચ, તમ્મય-ચિત્તાઇના ચ વિણ્ણેઓ ।

તવ્વુઢ્ઢિભાવ-ભાવેર્હિ, તહ ચ દવ્વેચર-વિસેસો ॥૧૦॥

વેલાએ વંદન, તદ્ગત ચિત્તાદિ અને ભાવ-વૃદ્ધિ આદિ જેમાં હોય તે દ્રવ્યથી ઈતર એટલે ભાવ-વંદના જાણવી. ૧૦.

સઇ સંજાઓ ભાવો, પાયં ભાવંતરં જઓ કુણઇ ।

તા એયમેથ્થ પવરં, ભિંગં સઇ ભાવ-વુઢ્ઢી તુ ॥૧૧॥

એક વાર ઉત્પન્ન થયેલો શુભ ભાવ પ્રાયઃ બીજા શુભ ભાવને ઉત્પન્ન કરે છે, તેથી કોઈ પણ પ્રકારે શુભ ભાવને ઉત્પન્ન કરવા માટે પ્રયત્ન કરવો. તે જ ભાવ-વંદનાનું શ્રેષ્ઠ લક્ષણ છે. ૧૧.

અમએ દેહ-ગએ જહ, અપરિણયમ્મિ વિ સુભા ડ ભાવ ત્તિ ।

તહ મોક્ક-હેડ અમએ, અણ્ણેહિ વિ હંદિ ણિદ્ધિઢ્ઢા ॥૧૨॥

જેમ શરીરમાં સંચરેલું અમૃત ધાતુરૂપે પરિણમ્યું ન હોય તોપણ તે સુખદાયી જ થાય છે, તેમ મોક્ષના હેતુરૂપ ભાવ-અમૃત હૃદયમાં ઉત્પન્ન થવાથી તે સુખદાયી જ થાય છે. આમ (પતંજલિ આદિ) બીજાઓએ પણ કહ્યું છે. ૧૨.

મંતાઇ-વિહાણમ્મિ વિ, જાયઇ કલ્લાણિણો તર્હિ જત્તો ।

એત્તોઽધિગભાવાઓ, ભવ્વસ્સ ઇમીએ અહિગો ત્તિ ॥૧૩॥

કલ્યાણના અર્થીનો મંત્રાદિ-વિધાનમાં પણ પ્રયત્ન હોય છે, તો તેથી અધિક ફળ આપનાર ચૈત્ય-વંદનાને વિશે ભવ્ય જીવનો અધિક પ્રયત્ન હોવો જોઈએ. ૧૩.

એઈએ પરમસિદ્ધી, જાયઇ જત્તો દઢં તઓ અહિગા ।

જત્તમ્મિ વિ અહિગત્તં, ભવ્વસ્સેયાણુસારેણ ॥૧૪॥

મંત્રાદિ વડે સામાન્ય સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય છે, જ્યારે ચૈત્યવંદના વડે પરમ સિદ્ધિ (મોક્ષ) પ્રાપ્ત થાય છે, એ વાતનો ખ્યાલ કરીને ભવ્ય જીવોએ

ચૈત્યવંદનામાં ઘણો વધારે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. ૧૪.

પાયં ઇમીએ જત્તે, ણ હોઇ ઇહલોગિયા વિ હાણિ ત્તિ ।

પિરુવક્કમ-ભાવાઓ, ભાવો વિ હુ તીડ છેયકરો ॥૧૫॥

આમાં યત્ન કરવાથી પ્રાય: ઇહલૌકિક હાનિ નથી, તેમ છતાં પૂર્વના નિરુપક્રમ કર્મ વડે હાનિ થાય તો ચૈત્યવંદનાના ભાવ વડે તેના અનુબંધનો છેદ થાય છે. ૧૫

મોક્ષબ્દ-દુગ્ગ-ગહણં, એયં તં સેસગાણ વિ પસિબ્દં ।

ભાવેયવ્વમિણં ચ્છલુ, સમ્મં તિ કયં પસંગેણં ॥૧૬॥

આ ભાવવંદન મોક્ષમાર્ગમાં પ્રવૃત્તિ કરનારને કર્મ કે કષાયરૂપ ચોરાદિકના ઉપદ્રવથી બચવા માટે દુર્ગ જેવું છે. અન્ય દર્શનકારોએ પણ તેને એ પ્રકારનું કહેલું છે; તેથી તેના પર સારી રીતે વિચાર કરવો એટલે એ સંબંધી વધારે ઉલ્લેખ કરવાથી સર્યુ. ૧૬.

પંચંગો પણિવાઓ, થય-પાદો હોઇ જોગમુદ્દાએ ।

વંદણ જિણમુદ્દાએ, પણિહાણં મુત્તસુત્તીએ ॥૧૭॥

પંચાંગ પ્રણિપાતવાળો શક્તસ્તવનો પાઠ યોગમુદ્રાએ બોલવો, વંદન જિનમુદ્રા વડે કરવું અને પ્રણિધાન મુક્તાશુક્તિમુદ્રા વડે કરવું (શક્તસ્તવમાં આદિ અને અંતભાગે પંચાંગમુદ્રા વડે પ્રણિપાત એટલે નમસ્કાર કરવો તે પંચાંગ-પ્રણિપાત. વંદન શબ્દથી અહીં અરિહંત-ચેઈયાણં આદિ જિન-બિંબની સ્તવનારૂપ દંડકપાઠો સમજવા. પ્રણિધાન એટલે શુભાર્થ-પ્રાર્થના આદિરૂપ ચિત્તની વિશિષ્ટ એકાગ્રતા. તે જય વીરરાય ઇત્યાદિ પાઠરૂપ સમજવી.) ૧૭.

દો જાણૂ દોણિણ કરા, પંચમગં હોઇ ઉત્તમગં તુ ।

સમ્મં સંપણિવાઓ, ણેઓ પંચંગ-પણિવાઓ ॥૧૮॥

બે ઢીંચણ, બે હાથ અને પાંચમું મસ્તક, એ પાંચ અંગો સમ્યગ્ ભક્તિથી પૃથ્વી ઉપર લગાડવાં, તે પંચાંગ-પ્રણિપાત જામવો. ૧૮.

અળ્લોળ્લનત્તરિ અંગુલિ-કોસાકારેહિં દોહિંં ઇત્યેહિંં ।

પિટ્ટોવરિ કોપ્પર-સંઠિઈહિંં તહ જોગમુદ્ધ ત્તિ ॥૧૧॥

માંહોમાંહે દસ આંગળીઓ આંતરી, કમળના દોડાના આકારે બંને હાથો રાખી, પેટ ઉપર હાથની કોણીઓ સ્થાપવી, તે યોગમુદ્રા કહેવાય છે. ૧૯.

ચત્તારિ અંગુલાઈં, પુરઓ ઠુણાઈંં જત્થ પચ્છિમ્પઓ ।

પાયાણંં ડસમ્મગ્ગો, ઇસા પુણ હોઢ જિણમુદ્ધા ॥૨૦॥

આગળના ભાગમાં ચાર અંગુલ જેટલા પહોળા અને પાછળના ભાગમાં તેથી કંઈક ઓછા પહોળા બે પગ રાખી કાયોત્સર્ગ કરવાથી જિનમુદ્રા થાય છે. ૨૦.

મુત્તાસુત્તી મુદ્ધા, સમા જઈંં દો વિ ગમ્મિયા હત્થા ।

તે પુણ લલાડદેસે, લમ્મા અળ્લે અલમ્મા ત્તિ ॥૨૧॥

માંહોમાંહે આંગળીઓ આંતરી ન હોય એવા બે હાથ પોલા રાખી લલાટે લગાડવા, તે મુક્તાશુક્તિ મુદ્રા છે. કેટલાક આચાર્યના મતે આ મુદ્રા વખતે ઉપર મુજબના હાથ લલાટે લગાડવાની જરૂર નથી. ૨૧.

સવ્વત્થ વિ પળિહ્ણણં, તમ્મયા-કિરિય-મ્મિહ્ણવત્ત્ર(ત્રે)સુ ।

અત્થે ધિસેય ચ તહ્મા, દિઢ્ઢંતો છિત્તજાલાય ॥૨૨॥

ચૈત્યવંદનની વિધિમાં જે જે ક્રિયાઓ કરવાની છે, તથા જે જે સૂત્રો અને વર્ણોનો ઉચ્ચાર કરવાનો છે તે બધાના અર્થ અને વિષયમાં છિન્નજવાલાની માફક સતત ઉપયોગ હોવો ઘટે છે. (ક્રિયા શબ્દથી મુદ્રા, વિન્યાસ, ભૂમિ-પ્રમાર્જન, કાયોત્સર્ગ આદિ ક્રિયાઓ સમજવી. સૂત્ર શબ્દથી શકસ્તવ, અરિહંત-ચૈઈયાણં આદિ સૂત્રો સમજવાં. વર્ણ એટલે અક્ષર. સૂત્રોનો ઉચ્ચાર વાક્યના ધોરણે અને તેમાંના પ્રત્યેક અક્ષરનો ઉચ્ચાર વર્ણના ધોરણે સ્પષ્ટ અને શુદ્ધ કરવો. તે ઉચ્ચાર કરતી વખતે તેનો અર્થ શું થાય છે અને તે કયા વિષયને અનુલક્ષીને થાય છે, તેના ઉપર પણ સંપૂર્ણ લક્ષ્ય રાખવું. કોઈને પ્રશ્ન થાય કે ઉચ્ચાર કરવો અને તેના અર્થ અને વિષય ઉપર પણ લક્ષ્ય રાખવું, તે બંને એકીસાથે કેમ બની શકે ? તેનો ખુલાસો

કરતાં જણાવ્યું છે કે-જે રીતે ઈંધનમાં રહેલી અગ્નિજવાલા તૂટી જવા છતાં તેનો સંબંધ મૂળ જવાલા સાથે રહેલો હોય છે, તે રીતે આત્માનો મુખ્ય ઉપયોગ ક્રિયા અને સૂત્રોચ્ચારમાં હોવા છતાં તે છિન્ન જવાલાની માફક અર્થ અને વિષયમાં પણ સંભવે છે.) ૨૨.

ण य तत्थ वि तदणूणं, हंदि अभावो ण ओवलंभो वि ।
चित्तस्स वि विण्णेओ, एवं सेसोवओगेसु ॥૨૩॥

જવાલાનો ઉચ્છેદ હોય ત્યારે પણ અન્ય પરિણામને પામેલા એવા જવાલા-પુદ્ગલોની સત્તા તો હોય જ છે, નહિ તો જવાલાની પ્રાપ્તિ થાય નહિ. તે રીતે અર્થાદિકમાં પ્રકટ ઉપયોગ ન હોય તો પણ ત્યાં સામાન્ય ઉપયોગ સંભવે છે. (તાત્પર્ય કે ચૈત્યવંદનની ક્રિયા જ્યારે ચાલતી હોય, ત્યારે તે સિવાયના અન્ય કોઈ વિચારમાં મનને જવા ન દેતાં તેની ક્રિયા, તેનાં સૂત્રો, તેની અર્થ-વિચારણા અને તેનો મુખ્ય વિષય જે અરિહંત, તેના પર જ મનને એકાગ્ર કરવું.) ૨૩.

खाओवसमिगभावे, दढ-जत्त-कयं सुहं अणुद्वाणं ।
परिवडियं पि हु जायइ, पुणो वि तब्भाव-बुद्धिकरं ॥૨૪॥

ક્ષાયોપશમિક ભાવ વડે પરમ આદરથી કરવામાં આવેલું ચૈત્યવંદનરૂપ શુભ અનુષ્ઠાન તથાવિધ કર્મદોષથી કદાચ તૂટી જાય, તો પણ તે શુભભાવની વૃદ્ધિ કરનારું છે. ૨૪.

अणुहव-सिद्धं एयं, पायं तह जोग-भाविय-मईणं ।
सम्ममवधारियव्वं, बुहेहिं लोगुत्तम-मईए ॥૨૫॥

આ વાત યોગક્રિયામાં ભાવિત મતિવાળાઓને પ્રાયઃ અનુભવસિદ્ધ હોય છે, તેથી બુદ્ધિવંત જનોએ ચૈત્યવંદનાને જિન-પ્રવચન અનુસાર સમ્યગ્ રીતે અવધારવી જોઈએ. ૨૫.

जिण्णास्सा वि हु एत्थं, लिंगं एयाइ हंदि सुद्धाए ।
णेव्वाणंग-निमित्तं, सिद्धा एसा तयत्थीणं ॥૨૬॥

(ક્ષાયોપશમિક ભાવની જેમ) જિજ્ઞાસા પણ અહીં શુદ્ધ ચૈત્યવંદનનાનું લક્ષણ છે. આ જિજ્ઞાસા નિર્વાણના ઈચ્છુકોને માટે

સમ્યગ્જ્ઞાનના કારણરૂપે પ્રસિદ્ધ છે. ૨૬.

ધિઙ્-સદ્ધા-સુહ-વિવિદિસ-ભેયા જં પાયસો ડ જોણિ ત્તિ ।

સળ્ળાણાદુદયમ્મિ, પઙ્કટ્ટિયા જોગસત્થેસુ ॥૨૭॥

ધૃતિ-ચિત્તસ્વાસ્થ્ય, શ્રદ્ધા-તત્ત્વરુચિ, સુખા-વિશિષ્ટ આહ્વાદ અને વિવિદિષા-જિજ્ઞાસા એ સમ્યગ્જ્ઞાનનો અભ્યુદય થવામાં કારણભૂત છે, એમ યોગશાસ્ત્રોમાં સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે. ૨૭.

પઢમકરણોવરિ તહા, અણહિણિવિદ્ઢાણ સંગયા એસા ।

તિવિહં ચ સિદ્ધમેયં, પયડં સમણે જઓ મણિયં ॥૨૮॥

યથાપ્રવૃત્તિકરણને વટાવી ગયેલા જીવો જે કદાગ્રહથી રહિત હોય છે, તેઓ આ શુદ્ધ ચૈત્યવંદનાના અધિકારી છે. કરણ ત્રણ પ્રકારનાં છે, એવું શાસ્ત્રમાં પ્રકટપણે કહ્યું છે. ૨૮.

કરણં અહાપવત્તં, અપુલ્લમણિયટ્ઠિ ચેવ મહ્વાણં ।

ઇયરેસિ પઢમં ચિય, મળ્ળાઙ્ કરણ ત્તિ પરિણામો ॥૨૯॥

કરણ ત્રણ છે : (૧) યથાપ્રવૃત્ત, (૨) અપૂર્વ અને (૩) અનિવૃત્તિ. તેમાં બીજું અને ત્રીજું કરણ કેવળ ભવ્યજનોને જ પ્રાપ્ત થાય છે. જીવના અધ્યવસાય-વિશેષને શાસ્ત્રકારો કરણ કહે છે. ૨૯.

જા ગંઠી તા પઢમં, ગંઠિ સમઙ્છઓ મહે વીયં ।

અણિયટ્ઠીકરણં પુણ, સમ્મત્ત-પુલ્લક્કહે જીવે ॥૩૦॥

(નિબિડ રાગ-દ્વેષના પરિણામરૂપ) ગ્રંથિ-પ્રદેશે પહોંચતાં સુધી પ્રથમ કરણ હોય છે; ઉક્ત ગ્રંથિનો ભેદ કરતી વખતે બીજું કરણ પ્રાપ્ત હોય છે. ગ્રંથિભેદ કર્યા પછી અને સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરતાં પહેલાં ત્રીજું અનિવૃત્તિકરણ પ્રાપ્ત થાય છે. ૩૦.

ઙ્ગત્તો ડ વિમાગાડ, અણાદિમ્મ-દલ્લિંગઓ ચેવ ।

ણિડણં ણિરૂવિયલ્લા, એસા જહ મોલ્લહેડ ત્તિ ॥૩૧॥

યથાપ્રવૃત્તિકરણને વટાવી ગયેલા જીવો જે કદાગ્રહરહિત હોય છે તે શુદ્ધ ચૈત્યવંદનાના અધિકારી છે એમ જે કહ્યું છે તે આ વિભાગ મુજબ સમજવું. દ્રવ્યલક્ષણા વંદના તો અનાદિભવથી થતી આવે છે, માટે સુજ

પુરુષોએ હવે એવી વંદના કરવી કે જે મોક્ષને મેળવવામાં અનન્ય કારણભૂત થાય. ૩૧.

ળો ભાવઓ ઇમીએ, પરો વિ હુ અવઙ્ગુપોગ્ગલા અહિગો ।

સંસારો જીવાણં, હંદિ પસિદ્ધં જિણમયમ્મિ ॥૩૨॥

જિનમતમાં એ વાત પ્રસિદ્ધ છે કે શુદ્ધ ભાવવંદનાના યોગે જીવને અર્ધપુદ્ગલ-પરાવર્તનથી અધિક સંસારભ્રમણ રહેતું નથી. ૩૨.

ઇય તંતજુત્તિઓ खलु, णिरूवियव्वा बुहेहिं एस त्ति ।

ण हू सत्तामेत्तेणं, इमीए इह होइ णेव्वाणं ॥૩૩॥

આ પ્રમાણે શાસ્ત્રયુક્તિથી બુદ્ધિવંત જનોએ આ ચૈત્યવંદનાનો સારી રીતે વિચાર કરવો, અને માત્ર ચૈત્યવંદનાની સત્તાથી એટલે સદ્ભાવ માત્રથી-મોક્ષ પ્રાપ્ત થતો નથી; પરંતુ તે પ્રમાણે ભાવશુદ્ધિ પણ જોઈએ છે, તેથી ભાવશુદ્ધિને માટે પ્રયત્ન કરવો. ૩૩.

किंचेह च्छेय-कूडग-रूखगणायं भणंति समयविक ।

तंतसु चित्तभेयं, तं पि हू परिभावणीयं तु ॥૩૪॥

વળી આવશ્યક-નિર્યુક્તિ-પ્રમુખ શાસ્ત્રોમાં સિદ્ધાંતના જાણ પુરુષો ચાર પ્રકારના સાચા-ખોટા રૂપિયાનું દૃષ્ટાંત આપે છે, તે અહીં ચૈત્યવંદનાના પ્રસંગે સારી રીતે વિચારવા યોગ્ય જ છે. ૩૪.

दव्वेणं टंकेण य, जुत्तो च्छेओ हू रूखगो होइ ।

टंक-विहूणो दव्वे, वि ण खलु एगंतछेओ त्ति ॥૩૫॥

જેમાં સોનું-રૂપું વગેરે સાચું અને છાપ પણ સાચી તે રૂપિયો સાચો સમજવો. જેમાં છાપ ખરી ન હોય અને સોનું-રૂપું સાચું હોય તે રૂપિયો સર્વથા સાચો ન હોવા છતાં દ્રવ્યથી સાચો સમજવો. ૩૫.

अहव्वे टंकेण वि, कूडो तेण वि विणा उ मुह त्ति ।

फलमेत्तो एवं चिय, मुद्धा पयारणं मोत्तुं ॥૩૬॥

સોનું-રૂપું વગેરે ખોટું છતાં ઉપર છાપ સાચી હોય તો તે રૂપિયો ખોટો જ જાણવો અને છાપ પણ ખોટી હોય તો કહેવું જ શું ? અર્થાત્ તે તદ્દન ખોટો સમજવો. આવા ખોટા રૂપિયા જેવી ક્રિયાઓનું ફળ મુગ્ધજનોને

છેતરવા સિવાય બીજું શું હોઈ શકે ? ૩૬.

તં પુણ અણત્થફલદં, જેહાહિગયં જમણુવઓગિ ત્તિ ।

આય-ગયં ચિય એથં, ચિંતિજ્જહ સમય-પરિસુદ્ધં ॥૩૭॥

ત્રીજા, ચોથા પ્રકારમાં જણાવેલું મુગ્ધજનોને છેતરવારૂપ અનર્થકારી ફળ આ સ્થળે અનુપયોગી હોવાથી જણાવ્યું નથી. જ્યારે પહેલા અને બીજા પ્રકારમાં જણાવેલા અનુષ્ઠાનનું ફળ ઉત્તમ હોવાથી તેનો વિચાર આગમાનુસાર કરવો. ૩૭.

ભાવેણં વણ્ણાદિહિં, ચેવ સુદ્ધેહિં વંદણા ચ્છેયા ।

મોક્ષફલ ત્વિય એસા જહોઝયગુણા ય ણિયમેણં ॥૩૮॥

શુદ્ધ ભાવ અને શુદ્ધ વર્ણોચ્ચાર, અર્થ-ચિંતન આદિ વડે કરાતી વંદના પ્રથમ પ્રકારના રૂપિયા તુલ્ય જાણવી. આવી વંદના યથોદિત ગુણવાળી હોઈને નિશ્ચયે મોક્ષફળને આપે છે જ. ૩૮.

ભાવેણં વણ્ણાદિહિં, તહા ડ જા હોઝ અપરિસુદ્ધ ત્તિ ।

બીયગરૂવસમા ચ્છંલુ, એસા વિ સુહ ત્તિ ણિદ્ધિઢ્ઠા ॥૩૯॥

શુદ્ધ ભાવવાળી પણ વર્ણોચ્ચાર અને અર્થ-ચિંતનથી અશુદ્ધ વંદના બીજા રૂપિયા જેવી છે. તે અભ્યાસ-દશાને બહુ સુખકારી છે. ૩૯.

ભાવ-વિહૂણા વણ્ણાઙ્ગેહિં સુદ્ધા વિ કૂડરૂવ-સમા ।

ઉભય-વિહૂણા ણેયા, મુદ્ધપ્પાયા અણિટ્ઠફલા ॥૪૦॥

ભાવ-વગરની વંદના વર્ણ વગેરેથી શુદ્ધ હોય તો પણ તે ત્રીજા પ્રકારના રૂપિયા જેવી ખોટી છે અને ઉભય-શુદ્ધિ વગરની વંદના ચોથા પ્રકારના રૂપિયા જેવી હોવાથી અનિષ્ટ ફળને આપનારી છે. ૪૦.

હોઝ ય પાણેસા, કિલિટ્ઠસત્તાણં મદબુદ્ધીણં ।

પાણ દુગ્ગહ-ફલા, વિસેસઓ દુસ્સમાણ ડ ॥૪૧॥

પ્રાયઃ આવી અશુદ્ધ વંદના ભારેકર્મી અને જડબુદ્ધિવાળાને સંભવે છે જેનું ફળ દુર્ગતિ છે. પરંતુ ખેદની વાત એ છે કે આ દુષ્પ્રમ કાલમાં તો વિશેષતઃ આવી અશુદ્ધ વંદના પ્રવર્તે છે. ૪૧.

અણ્ણે ડ લોગિગ ચ્ચિય, એસા ણામેણ વંદણા જહ્ણી ।

જં તીહ ફલં તં ચિય, [હ] મીએ ણ ડ અહિગયં કિંચિ ॥૪૨॥”

અન્ય આચાર્યો આવી વંદનાનું ફળ દુર્ગતિ છે, તેમ ન કહેતાં માત્ર એટલું જ કહે છે કે આ વંદના લૌકિક છે, તેથી તેનું ફળ પણ લૌકિક જ છે. એટલે કે તેવી વંદના મોક્ષફળની પ્રાપ્તિ કરાવતી નથી. ૪૨.

એયં પિ જુજ્જહ ચ્ચિય, તદ્દનારંભાડ તપ્પલં વ જઓ ।

તપ્પચ્ચવાયભાવો વિ, હંદિ તત્તો ણ જુત્ત ત્તિ ॥૪૩॥

એ પણ કહેવું ઠીક જ છે, કેમકે જૈની વંદના નહિ કરવાથી તેનાં ફળની માફક તેનું અનિષ્ટ પણ થતું નથી. એટલે તેને જૈની વંદના નહિ, પરંતુ લૌકિક વંદના જ સમજવી. ૪૩.

જમુભયજણણ-સમાવા, એસા વિહિણેયેરોહં ણ ડ અણ્ણા ।

તા એયસ્સાભાવે, હમીએ એવં કહં બીયં ? ॥૪૪॥

જૈની* વંદના ઇષ્ટકર અને અનિષ્ટકર બન્ને સ્વભાવવાળી છે.

પ્રશ્ન-એક(વંદના)માં બે સ્વભાવો કેવી રીતે રહી શકે ?

ઉત્તર-જો વિધાન કરેલ વિધિ પ્રમાણે(વંદના) કરીએ તો ઇષ્ટ ફળ આપે અને અવિધિથી કરીએ તો અનિષ્ટ ફળ આપે. બીજી (લૌકિક) વંદનામાં તો આમ છે નહિ. તેથી ઇષ્ટ કે અનિષ્ટ ફળ દેવાની જેનામાં શક્તિ નથી, તેને જૈની વંદના કેમ કહી શકાય ? અર્થાત્ તે લૌકિક વંદના જ છે. ૪૪.

તમ્હા ડ તદાભાસા, અણ્ણાએસ ત્તિ ણાયઓ ણેયા ।

મોસાભાસાણુગયા, તદત્થભાવા ણિઓગેણં ॥૪૫॥

તેથી આ દષ્ટાંત વડે લૌકિક વંદનાને તદાભાસ વાસ્તવમાં તેવી નહિ છતાં તેવી દેખાતી-વંદના સમજવી, તથા તેમાં અર્થ અને ભાવનો અભાવ હોવાથી તેને એક પ્રકારની મૃષાભાષાયુક્ત ગણવી. ૪૫.

★ જૈન દર્શન માન્ય લોકોત્તર વંદના છે.

સુહફલ-જળણ-સભાવા, ચિંતામણિમાઝે વિ ણાભવ્વા ।
પાવંતિ કિં પુણેયં, પરમં પરમપયલીયં તિ ॥૪૬॥

શુભ ફળને આપનારા ચિંતામણિરત્ન વગેરે પદાર્થો અભવ્ય જીવને પ્રાપ્ત થતા નથી, તો પરમપદના બીજ-સમાન આ શ્રેષ્ઠ-શુદ્ધ વંદનાનો લાભ તો તેમને ક્યાંથી જ મળે ? અર્થાત્ ન જ મળે. ૪૬.

ભવ્વા વિ એથ ણેયા, જે આસન્ના ણ જાઝમેત્તેણં ।
જમણાઝ સુએ મણિયં, એવં ણ ઉ ઇદ્દફલ-જળણં ॥૪૭॥

હવે ભવ્ય જીવો જ શુદ્ધ વંદનાના અધિકારી છે, તે હકીકતને લક્ષ્યમાં રાખીને જણાવે છે કે બધા ભવ્ય જીવો શુદ્ધ વંદનાના અધિકારી નથી, કારણ કે જાતિમાત્રથી ભવ્યપણું તો દરેક ભવ્યોને છે અને તે કાંઈ મોક્ષરૂપી ફળને આપતું નથી. પરંતુ તેમાં સત્પુરુષાર્થના યોગે જે આસન્નભવ્યપણું આવે છે, તે જ શુદ્ધ વંદનાનું અધિકારીપણું છે. તાત્પર્ય કે જેમનો મોક્ષ થોડા વખતમાં થવાનો હોય તેમને જ શુદ્ધ વંદના કરવાનો ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે ૪૭.

વિહિ-અપઓસો જેસિં, આસણ્ણા તે વિ સુદ્ધિપત્ત ત્તિ ।
ચુદ્ધમિગાણં પુણ, સુદ્ધદેસણા સીહણાય-સમા ॥૪૮॥

જેઓને શુદ્ધ વિધિ તરફ કોઈ પણ પ્રકારનો દ્વેષ નથી, તેઓ કર્મના ક્ષયોપશમથી શુદ્ધિને પામે છે, તેથી તેમને પણ આસન્નભવ્ય સમજવા. બાકી જેઓ ક્ષુદ્ર મૃગલા જેવા છે તેમને તો ચૈત્યવંદન-વિધિની આ શુદ્ધ દેશના સિંહ-નાદ સમી ભયંકર લાગશે. ૪૮.

આલોચ્ચિરૂણ એવં, તંતં પુવ્વાવરેણ સૂરિહિં ।
વિહિ-જત્તો કાયવ્વો, મુદ્ધાણ હિયદ્ધયા સમ્મં ॥૪૯॥

આ પ્રકારે ધર્માચાર્યોએ આગમમાં જણાવેલી બધી હકીકતોનો પૂર્વાપર બરાબર વિચાર કરીને શુદ્ધ વિધિ માટે પ્રયત્ન કરવો કે જે મુગ્ધજનોના હિતને માટે થાય. તાત્પર્ય કે તેમણે પોતે શુદ્ધ વિધિ કરવો કે જેથી મુગ્ધજનો પણ તેમને જોઈને શુદ્ધ ક્રિયામાં પ્રવૃત્ત થાય.

તિલ્લગિલાણાદીણં, ભેસજદાણાઙ્ઠ્યાઙ્ઠં ણાયાઙ્ઠં ।
દટ્ટહ્વાઙ્ઠં ઇહં યલુ, કુગ્ગહ-ચિરહેણ ધીરેહિં ॥૫૦॥

વંદણવિહી સમત્તા ।

કદાચ્છલથી રહિત બુદ્ધિમાન પુરુષોએ આ સ્થળે અતિરોગી, મધ્યમરોગી અને સામાન્ય રોગીને જેવી રીતે ઔષધો અપાય છે, તેનો ખ્યાલ કરીને સર્વત્ર શુદ્ધ વિધિની યોજના કરવી. તાત્પર્ય કે, અધિકાર-ભેદે વંદનાના સ્વરૂપમાં ભલે ફેરફાર હોય પણ તેમાં ભાવ અથવા શુદ્ધિનું તત્ત્વ તો હોવું જ જોઈએ.

વંદનવિધિ સમાપ્ત.

પરિશિષ્ટ પાંચમું

ધર્મોપકરણો

ધર્મભાવની વૃદ્ધિ કરવામાં જે સાધન ઉપકારક છે, ઉપયોગી છે, તે ધર્મોપકરણ કહેવાય છે. એટલે ધર્મોપકરણ એ ધર્મ-ભાવનાનું પ્રતીક છે. અનુયોગદ્વાર-ચૂર્ણિમાં કહ્યું છે કે :

સામાઙ્ગિકઽસ્સ સમણોવાસગસ્સ ચઽવિહે ધમ્મોવગરણે પન્નત્તે તં જહા-ઠવણાયરિય ત્તિ મુહપુત્તિઽ ત્તિ જવમાલિઽ ત્તિ દંડપાઝંછળગં ચ ત્તિ -સામાયિક કરનાર શ્રમણોપાસકને ચાર પ્રકારનાં ધર્મોપકરણ હોય છે : (૧) સ્થાપનાચાર્ય, (૨) મુહપત્તી, (૩) જપમાલિકા (નવકારવાળી) અને (૪) દંડપ્રોછણક-રજોહરણ (ચરવળો). આ ઉપકરણોમાં સ્થાપનાચાર્ય એ વિનયગુણનું પ્રતીક છે. તેની હાજરી ગુરુ પ્રત્યેનો અને પરંપરાએ અરિહંતદેવો પ્રત્યેનો વિનય દર્શાવે છે. મુહપત્તી-મુખવસ્ત્રિકા એ સંયમનું પ્રતીક છે. જરૂર જેટલું જ બોલવું, અને તે પણ પ્રિય, પથ્ય અને તથ્ય એ તેનો મુખ્ય સાર છે. જપમાલિકા એ ઉપાસનાનું પ્રતીક છે. પંચપરમેષ્ઠિની સતત ઉપાસના એ તેનો સંદેશ છે. અને રજોહરણ એ અહિંસાનું પ્રતીક છે. આપણી કોઈ પણ પ્રવૃત્તિથી બીજાને નુકસાન ન થાય-બીજાની હિંસા ન થાય એ રીતે વર્તવાનો તે આદેશ કરે છે.

આ વસ્તુઓનાં સ્વરૂપ અને પ્રમાણ કરતાં તેની પાછળ રહેલી ભાવનાને જો સમજવામાં આવે તો તે અંગે કોઈ પણ જાતનો કદાગ્રહ, દુરાગ્રહ કે હઠાગ્રહ થવાનો સંભવ નથી. ઉપકરણોનાં સ્વરૂપ અને પ્રમાણ એ સામુદાયિક શિસ્તપાલન માટે છે, એટલે તેનું એકસરખાપણું જળવાઈ રહે તે ઈચ્છવા યોગ્ય છે.

(૧) સ્થાપનાચાર્યની મહત્તા અને સ્થાપના-સંબંધી શ્રી જિનભદ્રગણિક્ષમાશ્રમણે તથા દેવેન્દ્રસૂરિએ કેટલાંક સ્પષ્ટ વિધાનો કરેલાં છે, જેનો ઉલ્લેખ પંચેદિય-સુત્તના વિવરણમાં કરેલો છે.

(૨) મુહપત્તી એટલે મુખ ઢાંકવાનું વસ્ત્ર, તેના માટે શાસ્ત્રોમાં

નીચેના શબ્દો વપરાયેલા છે :-

પ્રાકૃત	સંસ્કૃત
મુહપત્તી	મુખપટ્ટિકા
મુહપોતિઆ	મુખપોતિકા, મુખ, વચ્ચિકા, મુખાચ્છાદન
મુહણંતગ	મુખાનન્તક
પોતિઆ	પોતિકા
હત્થગ	હસ્તક

મુહપત્તીનું માપ બૃહત્કલ્પ-ભાષ્યમાં નીચે મુજબ જણાવેલું છે :-

ચરંગુલં વિહત્થી, એયં મુહણંતગસ્સ ડ પમાણં ।

બિતીયં પિ ય પમાણં, સુહ-પ્પમાણેણ કાયલ્લં । !

ભાવાર્થ :- એક વેંત અને ચાર આંગળ એ મુહપત્તીનું પ્રમાણ છે. આ પ્રમાણ સામાયિક અગર પ્રતિક્રમણ કરનારના પોતાના હાથનું જણવું. બીજું પ્રમાણ એ છે કે મુખના પ્રમાણે-મુખ ઢાંકી શકાય તે પ્રમાણે કરવી.

તેનો આકાર ચાર ખૂણિયા એટલે ચોરસ હોવો જોઈએ, તેવો અભિપ્રાય યતિદિનચર્યાના નીચેના ઉલ્લેખથી સમજાય છે :

‘ચરંગુલં

ઘ્યાલ્યા-ચત્વાર્યઙ્ગુલાનિ ઇકઃ ચ વિતસ્તિઃ ઇતાવતા ષોડશાઙ્ગુલાનીત્યર્થઃ, ઇતચ્ચતુરસ્રસ્ય મુખાનન્તકસ્ય તુ પ્રમાણમુક્તમ્’

એક વેંત અને ચાર આંગળ એટલે સોળ આંગળ. આ માપ ચોરસ આકારવાળી મુહપત્તીનું કહેલું છે.

તેની રચના કેમ કરવી તે અંગે આચારદિનકરની અહોરાત્રચર્યા વિધિ(પૃ. ૧૨૫)માં જણાવ્યું છે કે તસ્ય સમારચના-વસ્ત્રસ્ય પાર્શ્વિ વામતો વિધાય, સ્વતઃ પરત્ર ભક્ષ્નેન દ્વિગુણં કુર્યાત્, તતઃ પુનસ્તતોડપિ દ્વિગુણમ્, તતઃ તિર્યગ્ભદ્ગેનાષ્ટગુણં કુર્યાત્ । મુખવસ્ત્રિકાયાઃ વામપાર્શ્વર્થિર્વસ્ત્રપાલિધારણમ્, દશાનાં તુ ધારણં ચોપરિ । તેની રચના આ પ્રમાણે છે-કપડાની કિનાર ડાબી બાજુએ રાખીને તેને બેવડું કરવું. પછી તેને ઉપરથી (ત્રીજા ભાગ જેટલું) બેવડું

કરવું અને પછી તેને આડું વાળવું એટલે તે આઠગણું થશે. આ રીતે મુહપત્તી તૈયાર થાય એટલે તેને ડાબી ઘડીની બાજુએથી પકડવી અને તેના છેડા ઉપર આવે તેમ હાથમાં રાખવી.

મુહપત્તીના વસ્ત્રનો રંગ કેવો જોઈએ ? તેનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ ઉપલબ્ધ થતો નથી, પરંતુ પરંપરાથી શ્વેત વસ્ત્રને પસંદ કરવામાં આવે છે.

મુહપત્તી રાખવાનું પ્રયોજન પંચવસ્તુ, યતિદિનચર્યા, પ્રવચનસારોદ્ધાર, ઓઘનિયુક્તિ-વૃત્તિ તથા આચારદિનકર વગેરે ગ્રંથોમાં નીચે મુજબ જણાવેલું છે :

સંપાદમ-ચ-રેણુ-પમજ્જણદ્વા વયંતિ મુહપત્તિ ।

નાસં મુહં ચ બંધદ્, તીએ વસાહિં પમજ્જંતો ॥

ભાવાર્થ :- જ્ઞાનીઓ કહે છે કે સંપાતિમ-ઊડીને પડતા સૂક્ષ્મ જંતુઓ અને (સચિત્ત) રજ-રેણુના પ્રમાર્જન માટે મુહપત્તી છે; વસતિ(ઉપાશ્રય)નું પ્રમાર્જન કરતાં તેના વડે નાક અને મુખને બાંધવું જોઈએ.

મુહપત્તી મુખ પર કાયમ બાંધી રાખવા માટે નથી, પરંતુ પ્રસંગોપાત્ત બાંધવાની છે, તે હકીકત શ્રીવિપાકશ્રુતના પ્રથમ અધ્યયનના નીચેના પાઠ પરથી સમજાય છે :

“તત્તે ણં સા મિયાદેવી તં કઢ્ઢ-સગડિયં અણુકઢ્ઢમાણી અણુકઢ્ઢમાણી જેણેવ ભૂમિધરે તેણેવ ડવાગચ્છદ્, ડવાગચ્છિતા ચડ્ડપુડેણં વત્થેણં મુહં બંધેતિ । મુહં બંધમાણી ભગવં ગોયમં એવં વયાસી-તુલ્લે વિ ણં ભંતે ! મુહપોત્તિયાએ મુહં બંધહ । તત્તે ણં સે ભગવં ગોયમ મિયાદેવીએ એવં વુત્તે સમાણે મુહપોત્તિયાએ મુહં બંધેતિ

ભાવાર્થ :- ત્યાર પછી તે મૃગાવતીદેવી લાકડાની તે ગાડીને ખેંચતી ખેંચતી જ્યાં ભોંયરું હતું ત્યાં આવે છે. આવીને કપડાનાં ચાર પડ કરીને તેની વતી મોઢું બાંધતાં બાંધતાં કહે છે કે, હે ભગવન્ ગૌતમપ્રભો ! આપ પણ મુહપત્તી વડે મોં બાંધો. જ્યારે મૃગાવતીદેવીએ આ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે ભગવાન ગૌતમસ્વામી મુહપત્તી વડે મોઢું બાંધે છે.

આનો સ્પષ્ટ અર્થ એ છે કે, જો ભગવાન ગૌતમસ્વામી કાયમ

મુહપત્તી બાંધી રાખતા હોત તો મૃગાવતીદેવીને આવી ભલામણ કરવી ન પડત. મતલબ કે તેઓ મુહપત્તી હાથમાં રાખતા હતા અને પ્રસંગ પડ્યે જ બાંધતા હતા.

મુહપત્તી એ સાધુનું ચિહ્ન છે. તે માટે શાસ્ત્રવાર્તાસિમુચ્યયવૃત્તિમાં કહ્યું છે કે મુખવસ્ત્રોપયોગઃ-સંપાતિમ-રજોરેણુપ્રમાર્જનાર્થ મુખવસ્ત્રસ્ય આદાનમ્, નિક્ષેપાદિક્રિયાયાં પૂર્વ પ્રમાર્જનાર્થ, લિઙ્ગાર્થ ચેતિ । મુહપત્તીનો ઉપયોગ-સંપાતિમ (આવી પડતા) જીવો, રજ અને રેણુના પ્રમાર્જન માટે મુખવસ્ત્રિકાને ગ્રહણ કરવામાં આવે છે તથા કોઈ વસ્તુને મૂકવા લેવા વગેરેની કાંઈ પણ ક્રિયા કરવી હોય તો પહેલાં તે સ્થળ કે વસ્તુનું પ્રમાર્જન કરવામાં મુહપત્તીનો ઉપયોગ થાય છે. તેમ જ મુનિ-વેષ ખાતર પણ મુહપત્તીની જરૂર છે.

હકીક્ત આ પ્રમાણે હોવાથી મુહપત્તીની આવશ્યકતા સામાયિક-પ્રસંગે સ્વીકારવામાં આવી છે.

(૩) જપમાલિકા એટલે નોકારવાળી. તે સૂતર, રેશમ, ચંદન, રતાંજલી, શંખ, પ્રવાલ, સ્ફટિક, મણિ, સુવર્ણ કે રજત આદિના ૧૦૮ મણકાને સૂત્રમાં પરોવવાથી બને છે. માથે મેરુ હોય છે. તેનો મુખ્ય ઉપયોગ નમસ્કારમંત્રના જાપમાં થતો હોઈને તે નવકારવાળી કે નોકારવાળી કહેવાય છે. લોકો તેને માળાના નામથી પણ ઓળખે છે.

(૪). ચરવળો (ચરવલઉ). * આ ઉપકરણ સાધુના રજોહરણનો જ નાનો નમૂનો છે. તે માટે સેનપ્રશ્નના ત્રીજા ઉલ્લાસમાં ખુલાસો કરેલો છે કે શ્રાદ્ધાનાં ચ રજોહરણં ચરવલક એવેતિ અર્થાત્ શ્રાવકોનું રજોહરણ ચરવળો જ છે. રજોહરણ એટલે રજને દૂર કરવાનું સાધન. પ્રાકૃતભાષામાં તે રઝોહરણ કે રચહરણ કહેવાય છે. તેનો પરિચય શ્રીહરિભદ્રસૂરિએ પંચવસ્તુમાં નીચે મુજબ આપેલો છે :

હરહ સ્યં જીવાણં, બજ્ઝ અબ્બંતરં ચ જં તેણં ।

ચરહરણં તિ પવુચ્ચહ, કારણ-કજ્જોવયારાઓ ॥

★ ચલવલડ-પોથી-૭. પૃ. ૫૧.

ભાવાર્થ :- જીવોની બાહ્ય અને આત્મ્યંતર રજને દૂર કરે છે, તેથી તે રજોહરણ કહેવાય છે. અહીં પ્રમાર્જનરૂપ કાર્યનો રજોહરણરૂપ કારણમાં ઉપચાર છે. આત્મ્યંતર રજ એટલે બંધાતા કર્મની પુદ્ગલ-વર્ગણાઓ.

રજોહરણનો ઉપયોગ હાલતાં, ચાલતાં, બેસતાં, ઊઠતાં ભૂમિનું પ્રમાર્જન કરવા માટે તથા કોઈ જીવ-જંતુ આવી જાય તો તેને વગર ઈજાએ દૂર કરવા માટે થાય છે; અને તેથી જ તે સમયનું ખાસ ઉપકરણ ગણાય છે. સાધુને માટે આ ઉપકરણ રાખવાનું ફરજિયાત હોય છે અને તેથી પ્રવ્રજ્યા-સમયે તેને ખાસ વિધિપૂર્વક આપવામાં આવે છે, પરંતુ કેટલાકનું* કહેવું એમ છે કે રજોહરણથી સંમાર્જન કરતાં જીવોની દયા જોઈએ તેવી પળાતી નથી, તેથી તેને સંયમનું સાધન માની શકાય નહિ. પરંતુ તેમનું આ કથન ભૂલ-ભરેલું છે. રજોહરણથી પ્રમાર્જન કરતાં કોઈ જીવને ઈજા પહોંચતી નથી; બલકે જયણા-પૂર્વક તેને દૂર ખસેડી શકાય છે અને તેથી તે સંયમનું સાધન છે, એ નિર્વિવાદ છે.

રજોહરણના માપ માટે પંચવસ્તુમાં કહ્યું છે કે :

बत्तीसंगुल-दीहं, चञ्चवीस अंगुलाहं दंडस्स ।

सेसदसा-पडिपुण्णं, स्यहरणं होइ माणेण ॥ गा. ૮૧૪॥

ભાવાર્થ :- રજોહરણ બત્રીસ આંગળ લાંબું હોય છે. (તે માપ પોતપોતાના હાથનું જાણવું.) તેમાં ચોવીસ આંગળનો દંડ હોય છે અને બાકીનો ભાગ દશા-(દશીઓ દિવેટો જેવા સુંવાળા, ગુચ્છ)થી બનેલો હોય છે. આ પ્રકારે રજોહરણનું માપ જાણવું.

તેની બનાવટ હાલ જો કે ઊનમાંથી જ થાય છે, પણ પ્રાચીન સમયમાં તેના પાંચ પ્રકારો પ્રસિદ્ધ હતા, તેમ બૃહત્કલ્પના નીચેના પાઠ પરથી જણાય છે :

कण्ड निगंथाण वा निगंथीण वा इमाहं पंच स्यहणाहं धारित्तए वा परिहस्तिण वा, तं जहा-उणिणए उट्टिए साणए वच्चय-विप्पए मुंज-चिप्पए नाम पंचमे ॥

★ કેટલાકનું-દિગંબરોનું.

સાધુ અથવા સાધ્વીઓને પાંચ પ્રકારનાં રજોહરણો ધારણ કરવાનું તથા રાખવાનું કલ્પે છે, તે આ રીતે : ઔર્ણિક, ઔષ્ટિક, શાનક, વલ્કલ-વિકલ્પક અને મુંજ-વિકલ્પક. તેમાં જે રજોહરણની દશો ઊનની બનેલી હોય તે ઔર્ણિક કહેવાય છે; ઊંટના વાળની બનેલી હોય તે ઔષ્ટિક કહેવાય છે; શણની બનેલી હોય તે શાનક કહેવાય છે. વલ્ક નામના તૃણવિશેષને ફૂટીને બનાવેલી હોય તે વલ્કલ-વિકલ્પક કહેવાય છે; અને મુંજને ફૂટીને બનાવેલી હોય તે મુંજ-વિકલ્પક કહેવાય છે.

ચરવળાનું માપ રજોહરણ જેટલું સંભવે; જો કે કેટલાક સંપ્રદાયો તેની જગ્યાએ છેક નાનો ઊનનો ગુચ્છો કે મોરપીંછ રાખે છે અને કેટલાક તેનું કામ પાથરણા વડે જ કરે છે; પરંતુ સામાયિક એ પ્રાયઃ સાધુ-જીવનનું અનુકરણ હોવાથી તે સમયે ચરવળો રાખવો એ વધારે યોગ્ય જણાય છે;

કટાસણું સામાન્ય રીતે દોઢ હાથ લાંબું અને હાથ-સવા હાથ પહોળું હોવું જોઈએ, જેથી તેના પર બરાબર બેસી શકાય. ખુલ્લી જમીન કે ફરસબંધી પર ન બેસતાં આ જાતના આસનનો ઉપયોગ કરવાનું કારણ એ છે કે તેનાથી પોતાને એ ખ્યાલ રહે છે કે પોતે સામાયિકમાં છે, તેમ અન્ય લોકો પણ એમ સમજે છે કે આ વખતે એ ધર્મ-ક્રિયામાં છે, માટે એને કોઈ પણ પ્રકારનો વિક્ષેપ કરવો નહિ. તે જ રીતે ઊનના આસનનો ઉપયોગ સૂક્ષ્મ જીવ-જંતુને સહસ્રા બાધક નહિ હોવાથી અહિંસાધર્મના પાલનની દૃષ્ટિએ પણ ઉપયોગી છે.

પુસ્તકો, સાપડો અને ઘડી કે ઘડિયાળ એ સાધનો પણ સામાયિકના સમયમાં પાસે રાખવામાં આવે છે, પણ તેનો સમાવેશ ઉપકરણમાં થતો નથી, કારણ કે તે વૈકલ્પિક છે.

જૈન સાહિત્ય વિકાસ મંડળ,
૯૬-બી, એસ. વી. રોડ, ઈરલા, વિલે-પારલે (વેસ્ટ),
મુંબઈ - ૪૦૦ ૦૫૬.